MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1790–1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

5/2.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOSÁRY DOMOKOS
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MAKKAI LÁSZLÓ
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL
PAMLENYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottsag titkara

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1983

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1790–1848

FŐSZERKESZTŐ
MÉREI GYULA

SZERKESZTŐ
VÖRÖS KÁROLY

2. KÖTET

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1983

A KÖTET SZERZŐI

ARATÓ ENDRE, BÁCSKAI VERA, BENDA KÁLMÁN, GERGELY ANDRÁS, MÉREI GYULA, MISKOLCZY AMBRUS, NAGY LAJOS, RUZSÁS LAJOS, VÖRÖS KÁROLY

LEKTOROK

FENYŐ ISTVÁN · SZABAD GYÖRGY

A mellékletek szerkesztője: Pajkossy Gábor és Vörös Károly
A képanyagot összegyűjtötte: Vörös Károly
A képek jegyzékét lektorálta: Rózsa György
Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A térképek összeállításában és készítésében közreműködött: Gergely András, Pajkossy Gábor, Ruzsás Lajos, Vörös Károly
Az időrendi áttekintést összeállította: Várady Géza
A mutatókat készítette: Tárnok Irén

ISBN 963 05 1518 0 (sorozatszám)
ISBN 963 05 3326 X (5. kötet)
ISBN 963 05 3328 6 (5/2. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Tárnok Irén és Horváth Ildikó
Műszaki szerkesztő Csákvári András
A borító- és kötésterv Somlai Vilma munkája
Terjedelem 69 3 (A/5) ív + 56 oldal + 3 db melléklet
— AK 2042 k 8385 —
83.11538 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

VIII. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1830—1840)

1. A KORSZAKVÁLTÓ ÉVEK

EURÓPA, 1830

A magyar történetben a reformkor kezdetét jelentő 1830—1831-es évtizedforduló az európai kontinensen új korszakot nyitó változások egész sorát hozta, amelyek visszavonhatatlanul megbontották a szent szövetségi reakciónak egész Európára kiterjedő, a konzervatív nagyhatalmak szövetségére alapozott rendszerét. A nyitányt ezúttal is Párizs forradalma adta: 1830. július 28-án a párizsi nép elkergette az államcsínnyel próbálkozó X. Károlyt, s a győztes nagypolgárság a Bourbon-dinasztia egyenes ágának mellőzésével az orléans-i ágból származó Lajos Fülöpöt hívta meg a trónra, aki a forradalom győzelmes másnapján a felkelt város barikádjain keresztül lovagolt a városházára, hogy esküt tegyen a francia népnek az alkotmányra. A júliusi francia forradalommal végleg hitelét vesztette a restauráció mítosza és a „legitimitás" elve. A rövidesen megalkotott, a liberális Európa számára mintául szolgáló új francia alkotmány szerint az isten kegyelméből uralkodó király helyébe a „nép akaratából" uralkodó király került. A reakciós hatalmak — saját, sokasodó gondjaik közepette — kénytelenek voltak eltűrni a szakítást a „legitimitás" elvével.

Angliában jelentős reformokra került sor. 1830 végén megbukott a konzervatív kormány. A liberálisok itt programjukba iktatták a rendi-oligarchikus képviseleti rendszer módosítását, de nem küszöbölték ki teljesen az ipari forradalom nyomában járó társadalmi átalakulásnak ama képviseleti rendszert még újabb vonásokkal torzító hatásait. (Hatalmas városok maradtak képviselet nélkül, puszta területek tulajdonosai töltöttek be több tucat parlamenti helyet.) A híres reformtörvény, amelyet

csak 1832-ben sikerült elfogadtatni, újra szabályozta a választókerületek beosztását, és jelentősen leszállította a választói cenzust. Az angol parlament olyan arénává alakult, melynek küzdelmeiben a földbirtokosok Angliája előnyökkel indult ugyan, de a színjáték eddig legfeljebb tetszésnyilvánításra, kívülről jövő beleszólásra szorítkozó nézőjéből, a városi polgárból, végre küzdőtárs lett.

A júliusi forradalom után néhány nappal szétesett 1815 egy másik alkotása, az erőszakosan egyesített „nagyholland" királyság. Belgium a maga forradalmában kikiáltotta elszakadását Hollandiától. Önálló uralkodót választott a Koburg-házból, és a franciához hasonló alkotmányt léptetett életbe. Amíg Franciaországban csak belső, az örökösödési rend félretételében kifejeződésre jutó változásra került sor, a belga—holland különválás módosította Európa 1815-ben kiszabott térképét. A régi rend visszaállítása érdekében már fegyveres beavatkozásra készülő cár lendületét azonban a berlini és a bécsi udvarban is fékezni igyekeztek, Anglia és Franciaország pedig a leghatározottabban visszautasította az intervenciót. A két nyugat-európai nagyhatalom közös alapelvéül ekkor fogadta el a be nem avatkozás elvét, amelyet első ízben Belgiumra alkalmaztak. Egy londoni értekezleten azután közös megállapodás született. A nagyhatalmak együttesen garantálták Belgium örökös semlegességét. A kialakult helyzetet néhány év múltán Hollandia is kénytelen volt elismerni. A forradalmi hullámtól Európa többi része sem maradt érintetlen. A nemzeti mozgalmak lendülete elsöpörte a Habsburgokat Parmából és Modenából, a Romanovokat Lengyelországból. Forradalom tört ki a pápai államban. Elűzték Braunschweig és Hessen méltatlan legitim uralkodóit, s a Metternich vezette Német Szövetségnek el kellett tűrnie, hogy helyükre „illegitim" uralkodók kerüljenek. A tömegmozgalmak nyomására új alkotmányt kapott a korábban laza konföderációt alkotó Svájc, a nemrég önállósodott belgrádi pasalik (a későbbi szerb fejedelemség), továbbá a német államok közül Szászország és Hessen. A cári protektorátus alá ekkor kerülő dunai román fejedelemségek *Szervezeti szabályzatai* pedig (1831), ez országok történetében első ízben, egyértelműen rögzítették az alattvalók feudális szolgáltatásait. Német földön új lendületet kapott az alkotmányosságért és a nemzeti egységért küzdő mozgalom. Több német államban ekkor kezdődött meg a jobbágyrendszer felszámolása. Görögország — hosszas szabadságküzdelmeinek végeredménye-

képpen — önálló királysággá alakult, függetlenségét nemzetközi szerződés garantálta.

A legnagyobb küzdelemre Európa keleti részén, Lengyelországban került sor. A kongresszusi Lengyelország, amely a cári birodalom keretei között az állami önkormányzat néhány elemével rendelkezett, 1830 végén harcot indított teljes függetlenségének visszaszerzéséért. A felkelést, amelyet Európa valamennyi népe — főként a csehek, a magyarok és a franciák — rokonszenvvel, a szomszéd porosz és osztrák hatalom más politikai töltésű és nem érdektelen semlegességgel figyelt, több hónapos küzdelem után leverték. Lengyelország, autonómiájának maradékait is elveszítve, a cári birodalom része lett.

A drinápolyi béke, 1829 óta külpolitikai elszigeteltségben levő Ausztria a keleti kérdésben támadt ellentéteket félretéve kereste a szövetséget az egyetlen politikailag rendíthetetlen európai hatalommal, Oroszországgal. Metternich Ausztriája látszólag ugyancsak érintetlen maradt a szent szövetségi rendszer bomlásától, de a már csak birodalmában mindenható kancellár lemondani kényszerült a „legitimitás" helyreállítása érdekében indítandó katonai beavatkozás dédelgetett tervéről. A hadsereg megerősítésére a pénzemberek ugyanis csak azon feltétel betartása esetén folyósítottak kölcsönt, hogy nem indít háborút. Ezért a birodalom diplomáciai erejét mozgósította, hogy a válságon úrrá legyen. A belga kérdésben meghátrálásra, a német államok ügyében kompromisszumra került sor, Itáliában viszont Franciaország volt kénytelen tudomásul venni, hogy osztrák csapatok szállták meg a pápai államot. A Habsburg-birodalom végérvényesen megszűnt Európa hatalmi és diplomáciai központja lenni. Már csak regisztrálta és befolyásolta, de nem határozta meg a fejleményeket. A béke nem állt helyre: 1834-ben kitört a spanyol polgárháború, amely 1839-ben a liberálisok győzelmével véget ért ugyan, de ekkorra a keleti kérdés nyomán támadt újra háborús feszültség a kontinensen.

A Habsburg-birodalom erejét gyengítette, hogy annak legfőbb vezetése bizonytalanná vált. A mindinkább öregedő I. Ferenc császár az érdemi döntéseket továbbra is kézben tartotta ugyan, de veszedelmes mértékben befolyásolhatóvá vált. Kegyvesztetté válhatott előtte bárki, akit „liberalizmussal" vádoltak. A majdan bekövetkező trónváltozás sem eredményezhetett megoldást. Köztudott volt, hogy a trónörökös, Ferdinánd főherceg, uralkodásra képtelen. Mivel a „legitimitás" elve forgott volna

veszélyben, az öreg császár és államkancellárja hallani sem akart a trónutódlás rendjének megváltoztatásáról. A hajthatatlanság ára nem volt csekély. Tartani lehetett attól, hogy az abszolutista államgépezet előbbutóbb az egymással vetélkedő udvari klikkek játékszerévé válik. Az államadósságok növekvő összege, az állandóan deficites költségvetés tovább bénította a birodalom cselekvőképességét. Ausztria pénzügyi helyzete 1830-tól aggasztóan romlani kezdett. Ebben a helyzetben a katonai erőfitogtatás mellett égető szükség volt a belpolitikai biztonság megteremtésére. Ezért — az 1825—1827. évi országgyűlésen kötött kompromisszum erejében, valamint a magyar nemesség forradalomtól való rettegésében bízva — 1830 szeptemberére összehívták a magyar rendi országgyűlést, hogy az esedékes adó- és újoncmegajánlás mellett Európának is bizonyságot szolgáltassanak a birodalom stabilitásáról, a legitimitás elveinek tiszteletben tartásáról. Az országgyűlés fő feladatát a meghívólevél Ferdinánd trónörökös királlyá koronázásában jelölte meg.

AZ 1830. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Joggal írhatta az 1830. évi országgyűlés egyik történetírója, Mailáth János gróf, hogy az ez évi összes európai országgyűlés közt a magyarországi volt az egyetlen, amely miniszterek buktatása, forradalom és kormányzati változtatások nélkül, a kormány és a rendek közötti egyetértéssel kezdődött, folytatódott és végződött. A kormány az összetartás bizonyításának szándékával kész volt bizonyos engedményekre, s a rendek ennek tudatában maguk is hajlottak erre. Az üléseken azonban, ahol még az 1825—1827. évi országgyűlés követei és elvei voltak túlsúlyban, feltűntek már a következő, az 1832—1836. évi reformországgyűlés liberális gárdájának egyes tagjai is: Széchenyi István mellett meghívót kapott a főrendi táblára Wesselényi Miklós. Az alsótáblán Tolnából Bezerédj István, Biharból Beöthy Ödön — a következő országgyűlés vezető liberális politikusai — képviselték már az új eszméket.

Az uralkodói indítványok a koronázás mellett mindössze az adó- és újoncmegajánlás megszavazását indítványozták, az oly sürgető reformok, a rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalását pedig a jövő évi országgyűlésre ígérték. A koronázás közjogi aktusa, a hitlevél megfogal-

mazása körüli vita tette lehetővé, hogy a rendek egy része többek között a kormányzati felelősség elvének elfogadását és a közvetlen mellett a közvetett adók (sóár) országgyűlési meghatározását is követelje. Be kellett azonban érniük a hitlevél megváltoztatása jogának elvi leszögezésével. Az újoncmegajánlás vitája során sikerült elérniük, hogy a kormány felvilágosítással szolgáljon az újoncállítás szükségességéről. Jogaik hangsúlyozásaképpen a kért 30 ezer újonc helyett csak 28 ezret ajánlottak fel, ezen felül további 20 ezret háború esetére. A sorozás, a „kötéllel fogás" helyére a sorshúzás igazságosabb rendszerét ajánlották, amelyet a megyék egy része követett is. Első ízben korlátozták a katonáskodás idejét, tíz esztendőre.

A legnagyobb — noha a követelésekhez képest csak részleges — sikert a magyar nyelv hivatali használatának kiterjesztésében érte el az országgyűlés. A törvényhozásban a két tábla közötti üzenetek magyar nyelvűek. A helytartótanács a magyarul felíró törvényhatóságoknak magyarul válaszol, sőt körrendeleteit is magyar nyelven bocsátja ki. A bíróságoknál a perek magyar nyelven folytathatók, és ilyenkor magyar nyelven hoznak ítéletet. A közhivatalokban csak magyarul is tudók alkalmazhatók. 1834-től az ügyvédi képesítés egyik feltétele a magyar nyelv tudása.

Az országgyűlés bezárása után Bécsben elégedettek lehettek. A változatlansághoz ragaszkodó udvar és a változást követelő rendek ellentétei nem éleződtek ki. Kompromisszumra azonban — 1825—1827-től eltérően — ezúttal már nem került sor. Csak elhalasztották az évek óta érlelődő, s a látszólagos politikai szélcsend idejében mind több progresszív elemmel gazdagodó rendi követelések és a feudális konzervativizmus szembesítését. Végeredményben az Európa számára sorsfordulót jelentő 1830. esztendő Magyarország történetében is korszakos változások elindítója lett. Országgyűlési határozat alapján kinyomtatták az operátumokat, és megkezdték megyei vitatásukat. A felélénkült közéletben számos értékes reformjavaslat hangzott el, amelyeket már nemcsak tudatosítani, hanem itt-ott elfogadtatni is sikerült. Az operátumok tárgyalására 1831 októberére kitűzött országgyűlést azonban el kellett halasztani. Szörnyű fertőző betegség, a kolera söpört végig az országon, a végső elhatározáshoz döntő lökést adva a változtatások kérdésében még mindig ingadozó birtokosok és értelmiségiek számára. Ugyanakkor a kolera terjedése volt az a szikra, amely a társadalom elnyomott osztályát, annak is a legkedvezőtlenebb természeti körülmények és társadalmi feltételek kö-

zött, Északkelet-Magyarországon élő csoportját — majdani életét megtervezni még mindig képtelenül, de a fennálló elutasítását annál határozottabban adva tudtul — arra indította, hogy fellobbantsa a felkelés lángját, s ennek tüzében próbáljon leszámolni uraival és az úri renddel.

A KOLERAFELKELÉS

Az ázsiai eredetű kolera a kereskedelmi kapcsolatok révén kontinentális úton került Európába. A húszas években még csak lassan terjedő járvány 1830 őszén érte el Moszkvát, s a lengyel—orosz háború elősegítette betörését Lengyelországba, majd Galíciába.

Az osztrák kormányzat, amely a tiltott gondolatok birodalmon kívülre rekesztésében nem csekély eredményeket ért el, a kolera betörését nem tudta hatékony kordonnal megakadályozni. A galíciai járvány hírére 1830 végén lezárták az északi magyar határt, majd 1831 tavaszán, miután a kolera megtorpanni látszott, s Itáliában is minden nélkülözhető ezredre szükség volt, feloldották a határzárat. Visszaállításával május végén már végzetesen elkéstek. A járvány az északkeleti megyékben kitört, és az újabb belső zárvonalak ellenére rohamosan terjedt. E gyors terjedés és annak irányai pontosan tükrözik, mennyire — és mely irányokban — volt ekkor már fejlett az ország belső áruforgalma, milyen jelentős mértékű és irányú volt a munkaerő vándorlása. Miután az északkeleti megyéket hasztalan próbálták izolálni (fuvarosok, só- és áruszállító tutajosok hozták azt lejjebb a Tiszán), július elején már a Berettyó—Zagyva—Hernád mentén húztak határt, amelyet rövidesen Hatvan—Vác—Esztergom irányában kellett kiegészíteni. Újabb néhány nap múlva a Dunán bontották szét a hajóhidat és Pozsonytól Pestig vigyázták a révátkeléseket. Július közepén pedig az örökös tartományok és a Magyar Királyság határán állították fel a kordont. A járvány nem kímélte Bécset sem (a magyar főurak zöme innen menekült tovább), és meggátolhatatlanul nyomult előre nyugat felé.

A kolera nem terjedt egyenletesen. Megkímélt egyes vidékeket, az elzártságban élő falvak és városok egész sorát. Itt újabb szigorú zárvonalakat állítottak fel, hogy a járvány behurcolását megakadályozzák. A szigorú intézkedések azonban nemcsak feleslegesnek bizonyultak — hiszen

a járvány terjedését nem tudták megakadályozni —, hanem károsnak is. A legnagyobb mezei munkák idején a jobbágyok nem járhattak ki még a közeli földekre sem. Végképp nem indulhattak az Alföldre a felvidéki aratók ezrei, s ezáltal egész évi kenyerük vált bizonytalanná. Nem térhettek haza a távollevők, megrekedtek vándorútjuk során a mesterlegények. Leállt a közlekedés, megbénult a kereskedelem, megszűnt a társas élet. Felső-Magyarországon a gabonabehozatal elmaradása miatt éhínség fenyegetett, s a parasztságban az 1817-es szörnyű ínség emléke, az éhhalál réme idéződött fel. Az elkeseredés először Pesten csapott át megmozdulásba. 1831. július 17-én, a tanév befejeztével, a tanulóifjúság nem tudta elhagyni a várost, s ezért a hatóságoknál erőszakos fellépéssel kényszerítette ki a dunai átkelés engedélyezését. A város manufaktúráinak — a kolera folytán többnyire munkanélküli — munkássága a hatalom szemmel látható megingását önálló akcióra használta fel: megpróbálták elfoglalni a városházát és a fegyverraktárat. A katonaság sortüze után állt csak helyre a rend. Az önmagában is példátlan intenzitású járvány apokaliptikus hatását (a járvány negyedmillió áldozatot szedett Magyarországon!) tovább fokozták a gyógyító célzattal beadott bizmutpor túladagolása folytán előállott mérgezéses halálesetek, amelyek szállongó hírei a parasztokat a preventív gyógyszerekkel szemben bizalmatlanokká tették. Amikor pedig a hatóságok előre nem tudatva próbálták meg a kutak fertőtlenítését, a parasztok a kezükbe kaparintott „tettesek" személyében élő bizonyítékait látták annak, hogy az urak ki akarják irtani őket. A különösen az északkeleti megyékben elterjedt hiedelem társadalmi alapja abban rejlett, hogy a túlnépesedés folytán munkához soha nem jutó, állandóan az éhhalál szélén tengődő népesség alakult ki, amelynek jószerivel még robotmunkát is alig kellett teljesítenie. Így ők már régóta a feleslegesség pszichózisában éltek. A többségében nemzetiségi parasztság helyzetéből a belső migráció lelassulása óta nem az ország centrális, fejlett területei felé kereste a kiutat, hanem figyelme a határokon túli, ritkább népességű területek felé fordult, s ez a „jóságos cár" iránti határtalan bizalomban jutott kifejeződésre. A még járványmentes falvakban is tömegsírokat ásó parasztok végítélet-hangulatát így a nem kevésbé mitikus oroszvárás tette teljessé.

A felkelés 1831 júliusának utolsó napjaiban, csaknem egyidejűleg robbant ki Zemplén megye sátoraljaújhelyi járásának falvaiban. A konk-

rét indítékot a „méregétetőkkel" való leszámolás szolgáltatta, amit robotmegtagadás, a népnyúzó ispán, a rendet helyreállítani akaró szolgabíró elkergetése követett. A fegyveres ellenállás erejét fokozta az a tudat, hogy csak néhány napig kell kitartani: „a muszkák eljövén, ők az uraknak hóhérjai lesznek, a parasztoknak pedig édesapjok". A felkelés terjedése gyors hullámmozgáshoz volt hasonlítható, amely végigfut a tó felületén, de a vízrészecskék helyben maradnak, illetve körmozgást végeznek: egy-egy falu népe nem mozdult ki a helység határai közül. Az ily módon Abaúj megyére is átterjedt felkelés első hullámának Terebesen augusztus 5-én katonai sortűz vetett véget.

Ugyanezen a napon a megye északi részén, a sóskúti járásban robbant ki felkelés, amely a terebesi sortűz híre után már leszámolt a „jó király" illúziójával. „Az összes urat, papot, zsidót agyon kell verni." Négy-öt falu lakosságát is magában foglaló paraszthadak szerveződtek, s valóságos hadjáratokat vezettek a kastélyok és a kúriák ellen. A kezük közé került nemesurat, ispánt, papot megölték, a falvakat csatlakozásra kényszerítették. „Nem lesz többé úr, mindnyájan egyformák leszünk, puszták maradnak a kastélyok, úgy mint a hajdani várak, az uraság tábláit maguk közt osztják fel az emberek" — fogalmazta meg elképzeléseiket a felkeléshez csatlakozott szegény nemesek egyike.[1] (Utóbbiak többnyire amiatt keltek fel, mert maguk is paraszti munkavégzésre kényszerültek, és ezt megalázónak tartották. A felkelés hullámain lovagolva akartak visszakerülni a nemesi birtokosok közé.) A zendülést az ugyancsak fenyegetett Sáros megyéből érkezett katonaság számolta fel augusztus 12-én. E rövid néhány nap alatt a törvényszéki vizsgálat összefoglalása szerint „15 helységben közel 40 uraság épületjei, kortsmái, boltjai és egy apotheka raboltatott ki, azon kívül 13 személlyek kegyetlen módon öletek meg".

A Zemplén megyei események hatására Sáros megyében, a Hernád völgye mentén bontakozott ki a felkelés harmadik hulláma. Augusztus 8. és 16. között több mint harminc helység parasztjai kaptak kaszára, cséphadaróra: „nem ismerünk el többé más urat, mint istent, a többinek mind el kell vesznie a mi kezeink által".[2] A szomszéd megyékre figyelő

[1] Idézi: Tilkovszky Loránt, Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. 1955. 74.
[2] Uo. 115.

nemesség itt a számára megfelelő időben kihirdettette a nemesi felkelést, s a hadsereggel együttműködve rövidesen vérbe fojtotta a lázadást.

A Dózsa utáni idők legnagyobb parasztfelkelését, amely öt vármegyében mintegy 150 helységre és tucatnyi mezővárosra terjedt ki, a Dózsáék leveréséhez hasonlítható bosszúállás követte. A statárium felfüggesztéséig, Eötvös Ignác báró, királyi biztos megérkezéséig 119 halálos ítéletet hoztak, illetve hajtottak végre a felkelőkön. A később, rendes bírói úton hozott halálos ítéleteket a kúria 5—6 évi börtönre változtatta. Mintegy 4000 embert ítéltek részint hosszabb-rövidebb ideig tartó börtönbüntetésre, részint — többségüket — súlyos testi büntetésre. Hónapokon át suhogott a vessző, zuhant a bot és a korbács. Az udvar és a nemesség józanabb része azonban óvatosságra intett. A megtorlást is, a földesúri kizsákmányolást is igyekeztek a törvényes keretek között tartani. Az udvar minél előbb feloszlatva szerette volna látni a sebtében megszerveződött, számára mindig veszélyt jelentő nemesi felkeléseket. A nemesség pedig a királyi biztos működésének végét, a megyei autonómia helyreállítását várta. A felkelés okainak vizsgálata kedvező eredménnyel járt. Semmi jel sem mutatott arra, hogy cári ügynökök szították volna, abból a célból, hogy a magyar nemesség vagy az osztrák katonaság esetleges lengyelbarát megmozdulását semlegesítsék. (A felkelésben — a történetkutatás megállapítása szerint — a nemzetiségi ellentéteknek, a nemzetiségi ideológiának sem volt szerepe.) Mindez a valóságos okok, a valóságos helyzet számbavételére, a belülről is tagolt nemesség érdekeinek újrafogalmazására ösztönzött; eszmecserére, politikai aktivitásra késztetvén mindazokat, akiknek erre a nagyjában-egészében még mindig változatlan viszonyok között terük nyílott. A nehézség nem utolsósorban abban rejlett, hogy a megfogalmazódó reformjavaslatok még nem álltak össze egyetlen szerves programmá, amelyek összefogták volna a rendszeres bizottsági munkálatok vitája során elhangzott értékes ténymegállapításokat, javaslatokat, s főként a maguk megfelelő helyére, megfelelő összefüggéseibe illesztették volna be ezeket, megállapítva megoldásuk fontossági sorrendjét és megadva azt a pontot, amelyen a reform munkáját végül is el kell indítani.

Még az 1830. év elején, az országszerte felélénkült és több irányú feszültséggel terhes politikai légkörben megjelent egy könyv, amely a feudalizmus válságának ha nem is a legfontosabb, de egyik legfontosabb

problémáján keresztül a rendszer egészét kérdőjelezte meg, s amely mellett vagy ellen történő állásfoglalás politikai hitvallással volt egyenértékű, s így tisztító erejével polarizálta a közvéleményt, ezáltal pedig lehetővé tette az erőviszonyok pontosabb felmérését: a *Hitel*. A mű hatását tartalmán is túlmenően növelte az a tény, hogy szerzője az ország egyik legnevesebb családjának sarja, legnagyobb földbirtokosainak egyike, aki rendkívüli személyiségével már eddig is jelentős mértékben befolyásolni tudta környezetét; s az Akadémia alapításában játszott szerepével már évekkel korábban ismertté tette nevét: Széchenyi István gróf.

SZÉCHENYI ISTVÁN

A magyar polgári reformmozgalom eszmei megalapozóinak és elindítóinak egyike 1791-ben született, Széchényi Ferenc grófnak, a Nemzeti Múzeum alapítójának és Festetics Julianna grófnőnek, a keszthelyi Georgikont alapító Festetics György gróf nővérének legkisebb fiaként. A szinte gyermekfővel katonáskodni kezdő ifjút a napóleoni háborúk szörnyű élményei döbbentették rá a hazulról kapott restaurációs, harmóniát hirdető ideológia hazug voltára. Kiábrándultságának megfelelő életformaeszményt talált a hódító útjára ekkor induló romantika irodalmi hőseiben: kiábrándultság, „spleen", életuntság, reménytelen szerelmek nyomait tükrözik ezekben az években írott naplófeljegyzései, e páratlan élet páratlan irodalmi és történelmi értékű dokumentumai, amelyek segítségével végigkísérhetjük lelki vívódásait, gondolati küzdelmeit. Nagy utazásokat tett, bejárta Európa legfejlettebb országait éppúgy, mint a Kelet mesés múltú és korában szenvedő sorsú vidékeit, s felismerte, hogy az „osztrák birodalom", amelynek polgárának vallotta magát, s amelyben elviselhetetlennek találta a létet, fejlődésében mennyire hátramaradt. Angliai arisztokrata ismerősei, nagyszámú olvasmányai — többek között Voltaire, Rousseau, Schiller, Byron művei — hatására liberális-humanisztikus elveket követett, egyelőre azonban nem eszményeit akarta megvalósítani, hanem a megvalósult eszmények országában, Angliában, sőt Amerikában szeretett volna élni. Hazatérve utazásaiból, Magyarországon katonáskodva, birtoka ügyeivel is többet törődve, elsősorban barátja, az erdélyi arisztokrata Wesselényi Miklós báró és egykori

nevelője, jószágigazgatója, Lunkányi János hatására ébredt hovatartozásának és kötelességérzetének tudatára, s a romantikus nacionalizmus szabadította fel azon dilemma alól, amely elé az 1823. évi megyei ellenállás mozgalma is állította: a fennállóval, a feudalizmussal való azonosulás vagy az ország elhagyásáig is eljutó merev, elutasító tagadás álláspontja alól. Oly módon azonosult újra megtalált nemzetével, hogy nem elfogadta, hanem átalakítani kívánta azt.

Eszményeit először nevelés, példaadás, meggyőzés útján igyekezett honfitársaiba, elsősorban arisztokrata ismerőseibe átplántálni. Hogy ez az út járhatatlan, arra saját birtokosi egzisztenciájának csődje döbbentette rá: hiába próbált évek hosszú során takarékoskodással, jobbágyaival kötött egyezségekkel, okszerű gazdálkodással megszabadulni öröklött és fiatal korában szerzett adósságaitól (amelyek 1830-ra 230 ezer forintra nőttek, s évi jövedelme, mint ismeretes, körülbelül 60 ezer forint volt), célját nem tudta elérni, sőt olyan mértékű pénzzavarokkal küzdött, hogy — neki, három nagy uradalom birtokosának — kisebb pénzkölcsönét egy bécsi bankház alkalmilag megtagadta. E döntő élmény indította arra, hogy a birtokostársait is szorító gondokat tüzetes elemzés alá vegye, s ennek eredményeképpen könyvében, melynek a *Hitel* címet adta, a feudalizmus jó néhány alapintézményének megszüntetésére tegyen konkrét javaslatot, sejtetve a rendszer egészének felszámolására irányuló törekvését is. „Nevetséges vagy inkább szomorú dolognak kell-e mondani, ha valaki nagy számú gulyája s telt gabonavermei mellett is koplal vagy szinte éhen hal? . . . *már ez mért van igy — s ennek úgy kell-e lenni, vagy tán nem kellene*; annak kifejtése lészen ezen rövid Értekezés tárgya" — indítja Széchenyi a *Hitel* első fejezetét.[3] Kérdése a „véle egy helyheztetésűekhez", birtokos társaihoz szól, s azt kívánja nekik bebizonyítani, hogy a hiteltörvény hiánya miatt nem képesek jobban élni; ebben rejlik a válság oka.

Egyes nemesi birtokosok évtizedekkel korábban felismerték mind a hitelhiány, mind az elmaradott gazdálkodás hátráltató szerepét. Az 1792-es országos bizottsági munkálatok már foglalkoztak hitelt biztosító váltótörvény-tervezet készítésével. A bizottság javaslata váltójogot biztosított volna a földbirtokosoknak, de fizetésképtelenség esetén a

[3] Széchenyi István, Hitel. Szerk., bev. Iványi-Grünwald Béla. Bp. 1930. 283.

hitelező a nemesi birtokot csak bármikor visszaváltható bírói zálogként foglalhatta volna el. Az 1828-ban felújított bizottsági munkálatok sem tudták beilleszteni a hiteltörvényt a feudális jog rendszerébe, s ezért inkább visszafelé léptek, a váltójogot csak a kereskedőknek kívánták megadni. Ugyanakkor viszont számos kisebbségben maradt megyei vélemény — Széchenyi későbbi javaslatához hasonlíthatóan — az ősiségi jog korlátozását javasolta, s valószínű, hogy Széchenyi ismerte is e javaslatok némelyikét.

Az elmaradott gazdálkodás megváltoztatása iránti igény korábban részint a nagybirtok gazdasági vezetőinek jobb felkészítésére hivatott gazdasági tanintézetek létesítésében jutott kifejeződésre (nagybirtokosok alapították Óvár, Keszthely híressé vált tanintézeteit, bár volt a parasztok életén segíteni kívánó kezdeményezés is, mint Tessedik Sámuelé Szarvason), részint a gazdasági szakírók hívták fel a figyelmet a gazdálkodásban szükségessé váló és megvalósítható változtatásokra. Utóbbiak közül például Pethe Ferenc és Nagyváthy János a racionális gazdálkodás szükségességét fejtegették. Az eszmei szempontból döntő fordulat, a feudális rendszer egésze és a gazdálkodás elmaradottsága közötti összefüggés felismerése ugyan nem, de nyomatékos felmutatása egyelőre hiányzott. Széchenyivel csaknem egy időben, de a *Hitel* megjelenését mégis néhány hónappal megelőzve egy kisnemes gazdasági szakíró, Balásházy János volt az első, aki a nyilvánosság előtt rámutatott arra, hogy országos rendezés, jó törvények szükségesek ahhoz, hogy valaki birtokán biztos haszonnal gazdálkodhassék. Balásházy János *Tanátsolatok mezei gazdák számára* . . . c. műve (1829) javaslataiban csaknem teljesen megegyezik Széchenyi *Hitel*ével, a két könyv hatásának különbözőségére a megformáltság mellett elsősorban a szerzők személyének súlyában, ismertségében kereshetjük a magyarázatot.

A gazdagok között számon tartott Széchenyi a saját magát és birtokos osztályát kínzó anyagi gondokat tette vizsgálat tárgyává, s az önbírálattól sem tartózkodó elemzés során felfejtette az egész béklyózó láncolatot. Nem lehet addig az annyira szükséges hitelre, pénzkölcsönre számítani — fejtegette —, amíg fennáll a szabad birtokforgalmat gátló ősiség, az egyéni szabad rendelkezéssel szemben a nemzetségi tulajdon rendszerét érvényben tartó törvény, amelynek megszüntetése hozzájárult volna a feudális tulajdonviszonyok rendszerének lassú átalakulásához. Széchenyi

azonban további változtatásokat is ajánlott, amelyek a polgári átalakulás irányába mutattak. Javasolta a földesúri és a paraszti birtok teljes elkülönítését, a munkaerkölcsöt alássó, kényszerítő jellegéből folyóan jórészt haszontalan robot megszüntetését, a paraszti szorgalmat gátló kilenced eltörlését, a szabad iparűzést akadályozó céhek felszámolását, az árszabások és a belső vámok eltörlését. A távolabbi követelések között feltűnik már a nem nemesek birtokbírhatási joga, a nemesi adómentesség részleges felszámolása, általában „az elavult rozsdás systema bilincseiből" való szabadulás kívánsága. A nyugati fejlett államok példáját idézte arra, hogy „valljon mit szülne az alkotmány egyenlő kiterjesztése az ország minden lakosaira", s a francia példára hivatkozva igyekezett rábírni honfitársait, hogy amit ott a forradalom hajtott végre, azt nálunk — e példán okulva — a magyar uralkodó osztály önként tegye meg. „Hátramaradásunkat" nem a kormányban kereste, a közjogi kérdéseket észrevehetően mellőzte, nem foglalkoztatta közvetlenül a kisebb birtokú és a birtoktalan nemesség sorsa sem, de részleteiben is kíméletlen, szenvedélyes, önmagában is mozgósító erejű sorokban tárta fel a magyar társadalom változtatásra mindenképpen megérett életviszonyait. Azok számára is volt mondandója műve méltán szállóigévé lett utolsó soraiban, akik egyéni helyzetük kilátástalanságát általánosítva a jelenben csak hanyatlást láttak: „Semmi sem áll csendesen a világon, még a nap systemák is mozognak, tehát csak Magyarország álljon s veszteg éljen mozdulatlan? . . . nehogy hátrafelé nyomattassunk, *lépjünk inkább előre!* . . . A *Múlt* elesett hatalmunkból, a *Jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminescentiákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb viradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt;* — én azt szeretem hinni: *lesz!*"[4]

Széchenyi optimizmusa liberális eszmerendszerében gyökerezik, amelynek alapvetése: törhetetlen hite az emberiség haladásában. E haladást a nemzetek valósítják meg oly módon, hogy történelmük felfelé ívelő szakaszában („ifjú- és felnőttkorukban") gyarapítják az emberiség kultúrkincseit, s elhalván átadják helyüket az ifjabb nemzeteknek — ezek közé sorolta Széchenyi a magyart is. Idehaza most az igazságos és mindenki számára egyaránt hasznos, egyenlő jogokon és kötelességeken alapuló

[4] Uo. 491—492.

társadalmat kell megvalósítani, éspedig oly módon, hogy az átalakulásnak egyetlen kárvallottja se legyen. Ezért szerinte nem elégséges a kívánt változtatásokat életbe hozni, hanem arról is gondoskodni kell, hogy neveléssel, a „kiművelt emberfők" számának gyarapításával végül is mindenki alkalmazkodni tudjon az új életviszonyokhoz. Az átalakulás hivatott vezetője — elsősorban ennek tagjait kell „kiművelni" — a legkedvezőbb helyzetben levő nagybirtokos arisztokrácia, amely az átalakítás „jutalmaként" vezető pozícióját továbbra is megőrzi. A programadás pedig a legmesszebb látó, a feladatokat felismerő arisztokrata, tehát Széchenyi feladata. Széchenyi mintaképe sokban a cselekedeteiben, életvitelében romantikus, tetteinek indítékait elrejtő, politikai nézeteiben egyértelműen liberális angol arisztokrata, lord Byron volt. A történelmi helyzet hasonlósága folytán közelebbi párhuzamot kínál az általa ugyancsak sokat olvasott olasz arisztokrata-író, Alfieri gróf és sorstársa, Confalioneri gróf, akik arisztokrata világpolgárságuk tudatos meghaladásával váltak az olasz nemzeti mozgalom gazdasági, társadalmi, politikai téren egyaránt ugyancsak rendkívül tevékeny élharcosaivá. Korát ő is az új, jogos nemzeti küzdelmek korának tartotta, amely a dinasztikus birodalmak átrendeződéséhez vezet, s ebben a haladó irányú átrendeződésben évszázados politikai gyakorlata, meglevő diplomáciai kapcsolatai folytán kért szerepet a hozzá hasonló arisztokratáknak, miként a lengyel Czartoryski herceg. Humanisztikus, felvilágosult reformtervei azonnali teljes jogi egyenlőséget követeltek a jobbágyság számára, a földesúri tulajdon minden sérelme, a termelési viszonyok gyors megváltoztatása nélkül, mint a porosz-német Stein báró reformjai. Hozzá hasonlítható abban is, hogy magát rangja és vagyoni helyzete folytán függetlennek tartotta a kormányzattól, s ha javaslatait nem fogadták el, nem vállalt vele közösséget. Reformjait csak felülről, a kormányhatalom segítségével tartotta megvalósíthatónak, ezért mindent elkövetett a kormányzat megnyeréséért, miként reformterveivel a nehezebb helyzetben próbálkozó orosz Kiszeljov gróf is tette, s a felülről irányítók magabiztosságával állapította meg a változtatások mértékét, másokra, a többi társadalmi osztály érdekeire való tekintet nélkül, mint a román Cuza fejedelem.

Széchenyi nemcsak eszméket hirdetett, hanem törekedett azok elterjesztésére is. Abból a célból is, hogy összejöveteli, „elmesúrlódási" alkalmat teremtsen, még huszártiszt korában, 1825 előtt, futtatások, lóverse-

nyek szervezésére törekedett. (Első könyvét, a visszhang nélkül maradt, néhány gondolatát már felvillantó művét is a *Lovakrul* írta, 1827-ben.) Részvétele az Akadémia alapításában (1825) roppant jelentőségű tett volt a magyar nyelv és tudományosság, a polgári nemzeti fejlődés előmozdítása szempontjából. E tette mégis nemcsak nagy alkotásai sorában volt az első, hanem egyúttal az utolsó régi típusú főúri-mecénási alapítványok egyikének is tekinthetjük. A kaszinó megteremtése, majd a gazdasági egyesület szervezése, a dunai gőzhajózás szorgalmazása viszont hazai előzmények nélkül, külföldi példákat követve volt megannyi, adományok nélkül is fennmaradó, sőt alkalmanként hasznot hajtó vállalkozás nagyszabású tervei megvalósításának szolgálatában. Szervező és elméleti munkásságával kimagaslott ugyan társai közül, de korántsem állott egyedül: lehetőségeikhez képest hasonló arányú erőfeszítésekkel többen is segítették munkáját, sőt önálló kezdeményezéseikkel is előrevitték a közös ügy, a polgári átalakulás ügyét.

A régimódi nemes ugyanakkor birtokrablónak, parasztlázítónak tartotta Széchenyit; könyvét, a *Hitelt* pedig égetnivalónak (érkeztek is hírek ennek megtörténtéről). Országszerte visszhangoztak már nádfödeles falusi kúriák és főúri szalonok Széchenyi nézeteinek vitatásától, amikor a felső-magyarországi nemesség egy részének véleményét formába öntve a művelt Dessewffy József gróf megjelentette *A Hitel című munka Taglalatját*. (A cenzúraviszonyok miatt nem sajtóvita, hanem röpiratirodalom volt kialakulóban.)

Dessewffy József nem a maradiság és reakció megtestesítője. Az Akadémia alapítása alkalmából ódát írt Széchenyihez. Az országgyűléseken, arisztokrata létére alsótáblai következtében, a rendi ellenzék egyik vezéralakja volt. A nemzeti irodalom mecénása és fejlesztője, a *Felső Magyar Országi Minerva* kiadója, Kazinczy barátja. Számos kérdésben nemcsak az operátumokon dolgozó országos bizottság véleményén, hanem Széchenyin is túllépve foglalt állást. A *Taglalat*ban a paraszti terhek évi megváltása, a sajtó szabadsága, a parasztság országgyűlési képviselete mellett nyilatkozott. A gazdasági bajokból a kilábalást — takarékos, de a körülmények folytán szükségszerűen adósságokba keveredő birtokos lévén — az ország gazdasági függetlenségének helyreállításában, elsősorban a fennálló vámrendszer megszüntetésében vélte megtalálni. Ennyiben műve csakugyan kiegészíthette volna Széchenyi elemzéseit.

Dessewffy javaslatai azonban annak a korábbi korszaknak a maradványai, amikor a mégoly jó szándékú és kétségtelenül előremutató javaslatok is csak arra szolgáltak, hogy általuk a birtokos nemesség átvészelje a válságos éveket. Ebben a szellemben vélte Dessewffy: a feladat az, hogy „systemánkat a mostani körülállások szerint, annak sarkalatos alapjain" módosítsuk. Feudális-rendi eszménye aktív sérelmi politikával és klasszicista műveltségeszménnyel fonódott össze, s hangsúlyozottan csak az agrárérdekeket képviselte. Eszmerendszere maradi volt, de nem provinciális; lényegében a Jarcke—Vollgraff-féle németországi „megjavított rendiség" koncepcióval rokonítható. Konzervatív, rendi-klasszicista, közjogi és agrárcentrikus nézetei homlokegyenest ellenkeztek Széchenyi dinamikus, a régi gazdasági erőviszonyokat megbontani szándékozó, liberális indíttatású, romantikus műveltségű, a birtokos osztályok érdekeinek egyeztetésén alapuló eszméivel.

Széchenyi *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására* címmel válaszolt támadójának. Nagy biztonsággal tette megsemmisítő bírálat tárgyává Dessewffy nézeteit, amely szerint az előjogokon alapuló alkotmány megszilárdítása lenne a bajok megszüntetésének helyes útja. A válasz alkalmat adott neki arra is, hogy a *Hitel* félreértett vagy félremagyarázott helyeit a *Világ*ban pontosabban és bővebben kifejtse.

Azonnal megvalósítandónak most sem tartott többet, mint hogy „*Elősz*ör . . . minden rendsértő legrövidebb úton egyenlőn érezze a nemzethozta törvény hatalmát. *Másodszor* . . . a hitel szoros lábra tétessék",[5] sőt kifejezetten elutasította a szolgáltatások földesúrra kötelező pénzbeli megváltását, vagyis a kötelező örökváltság már Dessewffy által felvetett javaslatát, továbbá a parasztok országgyűlési képviseletének ugyancsak a *Taglalat*ban felbukkanó gondolatát. Művével élesen elhatárolta magát Dessewffytől. Célja nem a közös pontok keresése volt, hanem az elhatárolódás attól a még dezorientálatlan nemesi tömegtől, amelyet pedig a reformellenzéket erősítve, az agitációt folytatva a haladó reformok potencális bázisaként is számba lehetett volna venni. Széchenyi ezzel szemben a *Világ*ban arról írt, hogy 1830-ban a kormány a helyes útra tért. Alkotmányunkat és nemzetiségünket méltányolni kezdte,

[5] Széchenyi István, Világ. Sajtó alá rend. Szily Kálmán. Bp. 1905. 265.

s támogatását biztosítva kellene előbbre lépnünk. A kortársak elsősorban a Dessewffyvel folytatott győzelmes polémiára és a vele szemben használt éles hangnemre figyeltek, amellyel végleg megsemmisítette a régi típusú ellenzékiséget, és ezzel egyértelművé tette: a fő megosztódási vonal a haladás és a maradás tábora között húzódik. Kevéssé figyeltek arra, hogy e művel már a haladás táborán belüli elkülönülés, sőt konfliktus lehetősége is felmerült.

Az operátumok vitatásai és az azt követő követutasítások 1830—1832-ben alkalmat adtak a megyei ellenzéki csoportoknak arra, hogy összefüggő politikai programmal lépjenek az országos politika fórumára, az országgyűlés termébe. A kellő összehangoltság és egység hiánya, továbbá a mozgalom általuk kívánt irányba terelése azonban arra késztette vezetőit, hogy maguk is önállóan kidolgozott politikai programmal lépjenek a nyilvánosság elé. Széchenyi István *Stadium*, Wesselényi Miklós *Balítéletekről* címmel 1831-ben írott, de a cenzúra tilalma miatt csak két, illetve három év múlva, Lipcsében publikált művében ismertette a soron következő feladatokat. Taktikájuk és elveik kialakításakor oly mértékben hatottak egymásra, hogy egy-egy gondolat eszmei elsőbbségét nem is tisztázhatjuk pontosan; annál világosabban áll azonban előttünk elképzeléseik kétségtelen különbözősége.

Széchenyi művében a szükséges reformok első szakaszát, állomását, „stádiumát" ismerteti. Tizenkét törvényt javasolt, melyek közül az első kilencet részletesen is indokolta.

Javaslatának csomópontjait a hiteltörvény, a birtokbírhatás és a részleges közteherviselés képezi. A hiteltörvény csak akkor fejtheti ki hatását, ha eltörlik a szabad birtokforgalmat gátló ősiséget és a kincstár örökösödési jogát, az aviticitást (I—III. törvény). A birtokbírhatás szabadságának, a tulajdonosok egyenlőségének a törvény előtti egyenlőségben is tükröződnie kell, s hogy a nem nemeseknek némi politikai befolyásuk legyen, „választanak magoknak megyei pártvédet" (IV—VI. törvény). A részleges közteherviselés elvéből pedig az következik, hogy ennek az adónak a felhasználásáról — ideértve az eddig királyi jogok közé tartozó közlekedési ügyeket is — az országgyűlés döntsön, továbbá, hogy a kereskedelem és ipar korlátait ledöntsék, s ezáltal egyenlő feltételeket teremtsenek (VII—IX.törvény). Az utolsó három, részletesen már nem fejtegetett törvényjavaslat pedig a magyar nyelv kizárólagos érvényességét — a ma-

gánjogi szerződéseket sem véve ki! —, a helytartótanács hatáskörének bővítését, továbbá a tanácskozások és az igazságszolgáltatás nyilvánosságát szorgalmazza (X—XII. törvény). Programpontjai elfogadtatása érdekében Széchenyi elsősorban e törvények hasznosságát hangoztatta. Művében mellőzte a politikai megvalósítás kérdéseit, nem tett javaslatokat arra, hogyan lehetne indítványait törvénybe iktatni. Ugyanebből az időből származó levelezéséből viszont egyértelműen kitűnik, hogy az általa elképzelt érdekegyesítési politika a nemesi többség passzivitásán, kivárásán és a kormányzat megnyerésén alapult. „Most van idő, hogy az erősek tegyenek valamit — írta Döbrentei Gábornak 1831 augusztusában — a kormány, nagybirtokosok összeállván, ezek most csudákat mívelhetnek."[6] Barátját, Wesselényit is ugyanerről igyekezett meggyőzni: *„De mi a feladás? Mi a fő cél, s a mi legszentebb kötelességünk? Ezen kormánnyal — mostani körülállások közt — és a népnek mostani kis* (csekély) *intelligentiája mellett* — megszabadítni — vagy is inkább kiláboltatni a hont nyomorult állásából! . . . ily csendes reformatiot hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk — és ez teljes meggyőződésem szerint — *csak a felső táblán eredhet. Fog-e eredni?* Az más kérdés."[7] Wesselényi válaszában joggal mutatott rá arra, hogy sem a felsőtábla, vagyis az arisztokrácia, sem a bécsi kormányzat nem fogja támogatni a reformok ügyét. Széchenyi ezen az úton hiába próbálta reformjavaslatait életbe léptetni. Taktikája sikertelenségre kárhoztatta, emellett még programja mérséklésére is kényszerítette. A kormányzat megnyerése érdekében nemcsak a polgári alkotmányosság biztosítékait volt kénytelen mellőzni javaslataiban, hanem az alapvető reform, az örökváltság ügyében sem tett kezdeményező lépést. A felvilágosodott abszolutizmus iránti illúziók felszámolása, a polgári átalakulás adott erőviszonyaihoz mérten reális politikai stratégiájának kidolgozása, amely a rendi ellenzék reformellenzékké változtathatóságának felismerésén alapult, túlnyomórészt Széchenyi ifjúkori barátjának, ekkori vitapartnerének, Wesselényi Miklós bárónak az érdeme.

[6] Széchenyi István levelei. Sajtó alá rend. MAJLÁTH BÉLA. I. Bp. 1889. 196.
[7] Uo. 203.

WESSELÉNYI MIKLÓS

A reformkori ifjúság majdani bálványa s példaképe nagy múltú erdélyi arisztokratacsalád sarjaként 1796-ban született. Apja, aki zaklatott életéről, szertelenségeiről, ellenzékiségéről volt Erdély-szerte ismert, kemény nevelésben részesítette, s nagy reményeket fűzött fia közéleti szerepléséhez. A valóban kiváló adottságokkal bíró ifjúval tanulmányai, külföldi utazásai, az ínségben tengődő néppel való találkozása ismerteti fel, hogy szűkebb hazája, Erdély, még a magyarországi viszonyokhoz képest is mennyire hátramaradt. 1819-ben még a „nemesi szabadság" védelmében tiltakozott az úrbéri összeírás ellen, de bensőleg már ekkor is a „tökéletesedési vágy" mozgatja, amely később elsősorban Széchenyivel való barátsága és közös külföldi útjuk során konkretizálódik. Részt vesz barátja vállalkozásaiban, a kaszinó szervezésében, a lóversenyek meghonosításában, az Akadémia munkájában. Birtokának gondjai, szerényebb anyagi helyzete azonban nem teszi lehetővé, hogy folyvást Pesten tartózkodjék, s továbbra is e vállalkozások lelke legyen. Saját birtokát modernizálva, eladta ménesét. Ennek indokait ő is egy, a lovakról szóló, *A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól* címmel írott könyvében tárta a nyilvánosság elé. Ebben már a nemesi korszerűsödés társadalmi programját fejtegette. Az 1825—1827. évi országgyűlés után Erdélyben és Szatmárban (ahol barátja, Károlyi György gróf révén szerzett birtokot) kapcsolódott be a megyei politikába. Az itt elért sikerek alakították ki benne azt a meggyőződést, hogy a megye alkalmas fóruma lehet a liberális reformjavaslatok elfogadtatásának.

Az 1830. évi országgyűlésen, mint magyarországi birtokos, már a felsőtáblán, Széchenyi távollétében az ellenzék irányítójaként fogta össze az alkalmi tanácskozásokon a két tábla ellenzéki követeinek munkáját. Nagy beszédeiben, ügyes taktikát választva, azzal érvelt, hogy a kívánt változtatások (a magyar nyelv hivatali körének kiterjesztése, az újoncozás, a vallásügy tárgyában) nem csorbítják, hanem kiteljesítik, sőt helyreállítják az „ősi" alkotmányt; hatástalanítva ezzel a konzervatívoknak az alkotmány és nemzeti méltóság védelmében tetszelgő szólamait. Az általa irányított bizalmas értekezleteken határozta el a követi ellenzék, hogy az operátumok megyei vitatását liberális javaslatok népszerűsítésére próbálja felhasználni.

Az országgyűlés után az ellenzék országszerte elismert vezetőjeként vetette magát újra a megyei politikába. Birtokán megtiltotta a törvénytelen újoncozást. Példájára megyéje, Közép-Szolnok is hasonlóképpen foglalt állást. Szatmár megyében a lengyel felkelők érdekében emelt szót, s fogadtatott el számukra uralkodói közvetítést kérő feliratot; a felkelés leverése után egyik szervezője lett a menekülteket segélyező akciónak. Az alsó- és felsőtábla, illetve Erdély és Magyarország, valamint a megyék közötti központi irányítás és az információt és véleménycserét biztosító sajtó híján Wesselényi egy-egy ellenzéki akció egységének biztosítása céljából végigvágtatott egész országrészeken. Hatalmas szónoklatokkal, a kormány elleni akciókkal, kiterjedt levelezésével, rendkívüli személyisége latba vetésével szervezett, agitált, mozgósított, tiltakozott. Fáradhatatlan tevékenysége kezdettől magára vonta a kormány figyelmét, amely már 1831-ben foglalkozott Wesselényi perbe fogásának, elítélésének gondolatával, hogy ily módon bénítsa meg tevékenységét. Wesselényi a kormányban és a kormányzat által politikailag kiaknázott elmaradottságban látta — teljes joggal — a haladás legnagyobb ellenségét, ezért kíméletlenül leleplezte előbbinek törvénytelen mesterkedéseit, elnyomó és megosztó politikáját, reakciós külpolitikai elkötelezettségét. Liberális nézetei azonban nemcsak a kormányt, hanem rendi környezetét, az elmaradott nemességet, erdélyi arisztokrata rokonságát is ellenségévé tették. Az egykori „princeps juventutis Hungariae" azonban, aki jobb híján évszázados, provinciális eszközökkel harcolt másutt már közhelyként elismert igazságokért, szenvedélye, bátorsága, igazságszeretete és nem utolsósorban beszédeiben és későbbi műveiben kifejtett eszméi révén rendkívüli népszerűségre tett szert a római jellemeket és élő példákat kereső s a korabeli Európa lázas eseményeit nem kevésbé lázas izgalommal figyelő fiatal reformnemzedék körében.

Részletes politikai programját *Balítéletekről* című művében tárta a nyilvánosság elé. Amíg Széchenyi az objektív viszonyok, a törvények megváltoztatására alapozta gondolatmenetét, Wesselényi a szabad viszonyok belső, szubjektív előfeltételeinek megteremtésére, a fejekben fellelhető téves képzetek, „balítéletek" eloszlatására építette érvrendszerét. Könyvében megtaláljuk a *Stadium* csaknem valamennyi javaslatát, de — ha nem is hasonló rendszerezettséggel — annál jóval többet is. Wesselényi már látja, hogy a robotmegváltás és a birtokbírhatás nem tekinthető

gyors és a jobbágyság egészén segítő megoldásnak. Ezt csakis az örökváltság országos megvalósítása jelentheti. „Bár minél előbb lenne az egész nemzet hajlandó, a most parasztok kezében lévő colonicális földeket nekik adni s bizonyos de nagyon egyszerű feltétel alatt tulajdonokká tenni."[8] A közhatalmilag szabályozott örökváltság sarkalatos programpontja mellett ott a törvény előtti egyenlőség, a hivatalviselés joga, a parasztok fokozatos részvétele a közügyekben. Liberális javaslatainak alapindítéka a nemzet erősítése. Utóbbi egy ponton itt még fékezi liberalizmusát. A felemelkedés előfeltételének tekinti a magyar nyelv megtanulását. A kereskedelem és iparűzés feudális korlátainak eltörlése és a zsidóemancipáció mellett követeli a polgári társadalom alkotmányos garanciáit is: a sajtó szabadságát, az alkotmányos szabadságjogokat, a miniszteri felelősséget. Világosan felismeri a közteherviselés és a nemzeti önrendelkezés megvalósításának együvé tartozását. Közadózást követel oly módon, hogy „ezen tartozás semmi idegen önkénytől ne függjön; hogy minden fizetésnek célja csak a nemzet boldogsága legyen, s hogy maga szabja ki költségeit, bevételeit".[9] A szabadság Széchenyinél is szereplő fogalma nála több, mint a személyes alávetettség feudális viszonyaiból való kibontakozás programja: egyúttal — még szélesebben értelmezve a feudalizmus megszüntetését — az abszolutizmus felszámolását, a népképviselet megvalósítását is érti alatta. „Azon ország él a legtörvényesb szabadsággal, hol . . . mindenki hona s ön sorsa elrendelésében képviselői által résztvéve foly be."[10]

Wesselényi kijelöli azt az utat is, amelyet a reformereknek a cél elérése érdekében követniük kell. Felsorolja a meglevőként bemutatott alkotmányos garanciákat, amelyek valamelyes védelmet nyújtanak az abszolutizmus ellen, s ezért a továbbfejlődés zálogai. Bécs nemcsak a hazai, hanem az európai reakció védbástyája is, ezért a haladó mozgalom vele szemben szükségszerűen — s nem a rendi hagyományok folytán — kényszerül ellenzékiségbe. Az ellenzéki mozgalomnak pedig a meglevőként bemutatott, persze önmagában is veszélyeztetett nemesi demokrácia fórumait — elsősorban a vármegyét mint a polgári átalakulás adott fel-

[8] Wesselényi Miklós, Balítéletekről. Bukarest [Lipcse], 1833. 237.
[9] Uo. 102.
[10] Uo. 99.

tételrendszerének fontos elemét — meg kell védenie, majd ebből kiindulva, a meglevőt továbbfejlesztve kell az új polgári alkotmányos viszonyokat kialakítania. Wesselényinél jött létre első ízben a reformpolitika és az alkotmányos ellenzékiség olyan szintézise, amelyben a feudalizmus megszüntetésének programja következetesen összekapcsolódott az abszolutizmus felszámolásának és Magyarország önkormányzata biztosításának követelésével. Eszméinek meg akarta hódítani a megyéket, s rajtuk keresztül akart célhoz érni, polgárosult és alkotmányos társadalmat teremteni oly módon, hogy a szájhazafiságnak, a parlagiasságnak semminő engedményt nem tett.

Széchenyi és Wesselényi munkái kései megjelenésük miatt már nem gyakorolhattak közvetlen hatást az 1832 végén megnyílt országgyűlés követi utasításaira, de pontos képet adnak az 1830—1831-ben lezajlott eszmei fordulatról. A fő ellentét egyértelműen az államhatalomtól támogatott feudális konzervativizmus és az ellenzéki liberális reformmozgalom között húzódott. A reakció táborát egyre kevésbé osztotta meg a centralista abszolutizmus és a rendi államberendezkedés híveinek ellentéte. Inkább csak a birodalom különböző területeinek partikuláris ellentéteit kellett elsimítani, hogy egységesen fordulhassanak szembe a régi rendet megbontani szándékozó, elsősorban Magyarországon jelentkező törekvésekkel. A reformmozgalom az európai liberalizmus eszméit hazai viszonyokra alkalmazva, a meglevő eszmei örökséget átvéve indított támadást a régi rend ellen. Az átalakulás részleteit és konkrét menetét illetően azonban már ez idő tájt megmutatkoztak a különbségek. A többség egyelőre az érdekegyesítő politika híveként nem a hatalommal kötendő kompromisszumok lehetőségét latolgatta. Programjuk azonban korántsem volt egységes. Állhatatosságuk bizonytalan, mert a siker a Bécsből is befolyásolt megyei nemesség többségének állásfoglalásától függött.

A RENDSZERES BIZOTTSÁGI MUNKÁLATOK A MEGYÉK ELŐTT

1830 tavaszától a megyék egyre sürgetőbben követelték, hogy a munkálatokat bocsássák országos vitára: adják ki hozzászólásra a megyékhez. Negyvennél több megye megvitatást kérő feliratának a kormány nem tudott ellenállni, már csak azért sem, mert a munkálatok alapjában véve

konzervatív tendenciájával végül is egyetértett; a haladó szellemű megyék követeiről pedig már ismeretes: az 1830. évi országgyűlés alkalmával elhatározták, hogy a munkálatok megyei vitatását fogják felhasználni liberális javaslataik elfogadtatására. A megyék 1831 elején kiküldött bizottságai hamarosan megkezdték tárgyalásaikat. Ezek azonban a kolera és a parasztfelkelés miatt csak a következő esztendőben értek véget, úgyhogy a bizottságok javaslatai csupán az 1832 végére halasztott országgyűlés egybehívása előtt kerültek a megyegyűlés fóruma elé; röviddel később azután — esetleg újra módosított formában — az országgyűlés követi utasításaiban öltöttek testet. A haladás tábora kezdetben mindenütt csak maroknyi nemesből állt. A megyék javaslatai, a követválasztások és követi utasítások azonban a megyék többségében végül is a reformpártiak győzelméről vallottak. Ez a győzelem sokszor egy-egy vagyonilag független, messzebb látó és jó szervező képességekkel rendelkező vezető (mint például Temesben Dessewffy Antal és Vukovics Sebő, Szatmárban Károlyi György és István grófok, illetve Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc) körül szerveződő csoport kitartó munkájának — persze néha múlékony — eredménye volt. Ilyen vagy hasonló befolyása volt Széchenyinek Sopron, sőt birtokai és személyzete révén még Zala és Somogy megyében, Wesselényinek Szatmárban, Andrássy Györgynek Tornában, Beöthy Ödönnek Biharban, Somssich Miklósnak Somogyban, ifj. Balogh Jánosnak Barsban, Deák Ferencnek Zalában. Részletesen ismerjük Zemplén megyében a fiatal földbirtokos Lónyay Gábor köré tömörült lelkes csoport működését. Közéjük tartozott Balásházy János, Szirmay Antal, Barkassy Imre, Rhédey Dénes és a fiatal Kossuth Lajos is. A „vezérvármegyében", Pest megyében, Ráday Gedeon, Fáy András és Szentkirályi Móric alkotott hasonló centrumot. A későbbi évek csaknem teljes liberális vezető gárdája áll előttünk!

A munkálatokban tárgyalt problémák közül a megyék többsége leglényegesebbnek a közgazdasági kérdéseket tartotta: az országgyűlési megvitatást is ezek tárgyalásával javasolták megindítani. Általában egyetértettek e megyék azzal, hogy az ország Ausztriától gazdaságilag függő helyzetben van, és ezen a vámügy, illetve a külkereskedelem országgyűlési szabályozásával lehetne segíteni úgy, hogy — a megyék többsége szerint — az Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolat a viszonosság, vagyis két egyenrangú, önálló tárgyaló fél megegyezése alapján rendeződjék.

A megyék legnagyobb része szükségesnek tartotta a vámkérdés világos szabályozását. A viszonosság álláspontját az iparosodottabb, a városiasabb megyék képviselték; a kivitel és a behozatal szabadsága elsősorban a mezőgazdasági jellegű megyék álláspontjában jutott vezető szerephez. A megyék gazdasági javaslataiban e fő kérdésekkel összefüggésben azonban még számos egyéb, az illető megye gazdaságára jellemző javaslat is elhangzott. Pest megye egyes iparcikkek behozatalára vámmentességet javasolt, Győr viszont a hazai ipar védelme érdekében az örökös tartományokból történő importra védővámok alkalmazását követelte. Az irányított behozatal hívének bizonyult Temes vármegye is. Moson megye Porosz- és Oroszországgal való szerződést javasolt a gabonaexport, illetve a kikötőbe szállítások biztosítása érdekében. Bács megye, az ország egyik legnagyobb gabonaexportáló megyéje, a mezőgazdaság 1805 és 1817 közötti „álmélkodásra méltó virágzását" emlegetve, a szabad kereskedelem bevezetését igényelte, mondván, hogy gyáripar és mezőgazdaság csak ez esetben fejlődhet. A borkereskedelemben érdekelt Tolna megye a borkereskedelem hanyatlását a bécsi vámpolitika bűnének tulajdonította, kétségtelenül nem is alaptalanul.

A közpolitikai bizottság a nemesség túlsúlyát, befolyását óhajtotta intézményesen biztosítani a képviseleti szervekben és általában az államélet minél több ágában. A javaslat a nemesi osztályérdekek közvetlen védelmén túl egyszersmind és elsősorban az abszolutizmus beavatkozási-beleszólási területének lehető szűkítésére, csökkentésére irányult. Ezért követelték a megyei javaslatok az országgyűlés eddigi szokásjogi szervezetének és ügyrendjének pontos szabályozását; az alsótábla működési területének pontos megállapítását részint az udvarral, részint a főrendekkel kapcsolatban. Ebbe a gondolatkörbe vágott bele az a törekvés, mely nagyobb országgyűlési súlyt kívánt adni a városi polgárnak is, bár távolról sem annyit, mint a nemességnek. Volt viszont olyan merész megyei javaslat is, amely az országgyűlés döntéseivel szemben az uralkodónak csak kétszeri vétójogot kívánt adni. Egyenesen a polgári forradalom követeléseinek szellemében igényelte Temes megye a címek és rangok eltörlését, a felsőtáblán pedig a helyet foglalók kiválasztását a birtok nagysága és nem a főnemesi rang alapján javasolta végrehajtani (ez utóbbit Baranya, Bihar, Békés és Pest megyével együtt). Általános volt az egyetértés a városok belső rendszerének demokratizálását — mint országgyűlési súlyuk

növelésének előfeltételét — illetően. Egyes megyék viszont célzásokat tettek a parasztság országgyűlési képviseletére is. Csongrád megye például a felszabadult parasztközségek követküldési jogáról elmélkedett. A polgári államberendezés felé mutatott az az igény, hogy a helytartótanács és a kamara felelősséggel tartozzék az országgyűlésnek (utóbbit különben is olvasszák be a helytartótanácsba). Békés megye a hadüzenet és a békekötés jogát is az országgyűlésre kívánta ruházni. Szatmár megye szerint a helytartótanács vagy legyen önálló, országos kormányhatóság, vagy nincs is szükség rá. Trencsén megye a király tanácsosainak felelősségre vonhatását, az idegen katonaság távozását és magyarok bevonását követelte a diplomáciába. Csanád megye a megyegyűlési szavazati jogot iskolai végzettséghez kívánta kötni, Baranya is szót emelt a hivatalképesség körének tágítása érdekében. Nem véletlenül, hiszen mindkét megyében — csakúgy, mint Temesben is — a hangadó nemesség többségét értelmiségi elemek alkották. Figyelemre méltó volt az általános felzúdulás a cenzúra ellen. Dessewffy József gróf a sajtószabadság és az utólagos felelősség elve alapján követelte a sajtóviszonyok rendezését. Mások a cenzúra jogát az Akadémiának vagy az országgyűlésnek kívánták átengedni.

Sokkal homogénebb volt az úrbéres problémák megoldására érkező javaslatok, vélemények köre. Ezek részint a jobbágy saját telkére irányuló rendelkezési jogának tágítását célozták, részint a kényszerítő megváltás ellen szóltak. Az örökváltságot is felvetették, de többnyire csak önkéntes alapon képzelték el. A jobbágy birtokbírhatását a javaslatok egy része csak a jobbágy saját telkére, mások már általában az urbariális földre, ismét mások pedig már a nemesi birtokok egészére kívánták érvényre juttatni. Az ősiség eltörlése sok javaslatban felmerült, ugyanígy a szolgáltatások megváltása is. A robot megszüntetésénél, illetve megváltásánál azonban sokan megtorpantak. Az ne legyen teljes és ne legyen azonnali — egyelőre pénzben és csak részben kezdődjék meg.

Szétszórt, sok irányú, rengeteg apró kérdésből tevődött össze a jogügyi bizottság munkálatára beérkező javaslatok halmaza. Többségük — a társadalom már érezhető átalakulásának megfelelően — a feudális jogviszonyokat a tényleges fejlettséggel kívánta összehangolni. Ismét felbukkant a paraszt hivatalviselésének, birtokbírhatásának engedélyezése. Más közelítésből ez a nemesi előjogok mindenkire való kiterjesztésének, a közteherviselésnek, az általános hivatalképességnek és a törvény előtti

egyenlőség követelésének formájában is jelentkezett. Jellemző, hogy az ilyen nézeteket hangoztató Temes megye ugyanakkor a köznevelés kiszélesítését is igényelte a népképviselet bevezetése érdekében. A vagyontalan nemesi értelmiség aggodalmát fejezte ki ezzel a vagyonosodó paraszti elemek egyenjogúsításuk révén nagyra növő befolyásával szemben.

A javaslatok legnagyobb szóródásának a művelődésügy vonatkozásában lehetünk tanúi. A nevelés irányításának a felségjogok közé tartozása, illetve ezzel szemben az országgyűlés beleszólási jogának biztosítása mint elvi kérdések mellett sok konkrét, a népoktatással és általában a közművelődés társadalmi vonatkozásaival összefüggő hozzászólás hangzott el. A hozzászólások a nevelést a nemzeti egység felé irányuló mozgalom egyik fontos területeként tartották számon. Ennek kapcsán jutottak szóhoz a katolikus egyházzal mint az abszolutizmus eddig készséges vagy legalábbis feltétlen engedelmességre kényszerített eszközével szemben a nemességben élő indulatok. Nyilván ezért is követelte Temes megye a felekezetek feletti egységes állami nevelést. Mások nagy nevelési alap létrehozását követelték, melybe a szerzetesrendek vagyonát is be kellene olvasztani. Pedagógiai gondolatok is felbukkantak a javaslatokban. Szatmár megye a gyermekek nevelésében a verés eltörlését kívánta. Mások az oktatás gyakorlatibbá tételét javasolták, köztük a modern nyelvek oktatását. Győr megye tanítóképzők létesítését és a vagyonosabb lányok számára Pesten központi iskolák felállítását ajánlotta. Kiterjedt a figyelem az ekkor alakuló Magyar Tudós Társaságra is. Nógrád megye annak a tilalomnak a megszüntetését követelte, amely kizárta az Akadémia tevékenységi köréből a teológiát és a politikai tudományokat. Követelések hangzottak el a szerzetesrendek, de legalábbis a kolduló rendek eltörlésére, a papképzés országgyűlési felügyelet alá helyezésére, a közönséges bűntetteket elkövető papok világi bíróság elé állítására, a cölibátus eltörlésére, az áttérés szabadságára, a búcsúk egy napra csökkentésére, valamint a zarándoklások és búcsújárások eltiltására. Volt olyan nacionalista töltésű igény is, mely a pappá szentelés feltételét 24 évben és a magyar nyelv ismeretében szabta meg.

Figyelemre méltó javaslatok és megjegyzések érkeztek a banderiális bizottság munkálatához. Borsod immár „a nemesi rend elenyésztetése" érdekében emelte fel szavát, míg Temes azt javasolta, vegyék be az inszurrekcióba a jobb módú parasztot is. Általában egyetértettek az inszur-

rekció rendezésének szükségességével. Az országos javaslatban szereplő kétéves nemesi katonáskodás ellen azonban a többség szót emelt. Évente csak egyhavi fegyvergyakorlatot kívántak, ezen kívül a felsőbb és középfokú iskolákban a katonai elmélet és a fegyverforgatás oktatását. Javaslat hangzott el arra, hogy magyar keretezredeket hozzanak létre állandó tiszti kar ral, ez képezze az ide bevonuló nemeseket, akiknek száma betudódnék az országra kivetett és eddig csak parasztokkal betöltött újonclétszámba.

Tévedés volna az a feltételezés, hogy e megyei javaslatok a magyar nemesség egészének egységes álláspontját fejezték ki. A megyék ugyanis a munkálatok vitája során három, többé-kevésbé világosan elkülönülő csoportra oszlottak. A szinte minden kérdésben kifejezetten konzervatív vagy éppenséggel reakciós álláspontot elfoglalók közé tartozott a felsőmagyarországi megyék jó része (Nyitra, Hont, Liptó, Turóc, Árva, Abaúj-Torna, Sáros, Bereg, Ugocsa) nagy tömegű szegény kisnemességgel, a katolikus klérusnak az értelmiséget függésében tartó jelentős befolyásával, hátrányos piaci helyzettel és udvarhű történelmi hagyományokkal; és a Dunántúlról három megye: nagybirtokai révén az uralkodóház, főispáni méltósága révén a prímás, illetve néhány konzervatív nagyúr befolyása alatt Moson, Esztergom és Fejér vármegye. Velük szemben 19 megye általában többé-kevésbé egyértelműen haladó álláspontot foglalt el. Javaslataik olykor a munkálatok radikális továbbfejlesztését célozták. A Dunántúlról Baranya, Tolna, Somogy, Zala, Vas megye tartozott ide, jómódú árutermelő középbirtokossággal és reformer hajlamú arisztokraták által befolyásolt nemességükkel. Az ország legnagyobb gazdasági központjának vonzáskörében Pest megye, valamint a délkeleti Alföld megyéinek nagy része: Csanád, Békés, Csongrád, Temes aránylag kis számú, de jelentős részében értelmiségi vagy legalábbis polgári funkciójú nemességgel; illetve tőlük északra haladva az Alföld peremén Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ung és Zemplén; s Felső-Magyarországról Bars, Nógrád, Zólyom és Trencsén megyék szintén a haladók közé tartoztak. A harmadik csoport egyes kérdésekben haladó, másokban konzervatív, olykor reakciós álláspontot foglalt el. Ezek a megyék három nagy, területileg összefüggő tömbben helyezkednek el az ország térképén. A Dunántúlról Veszprém, Komárom, Győr, Sopron, a Duna túlsó oldaláról Pozsony megye alkotta az egyik csoportot; Felső-Magyarország és az Alföld peremén Heves, Borsod, Gömör, s a hozzájuk északról csatlakozó Szepes

megye a második csoportot; a déli Alföld négy megyéje: Bács, Torontál, Krassó és Arad a harmadik csoportot. Területileg különállt az ugyancsak ingadozó állásfoglalású Máramaros megye: az ország szegény nemesekben egyik leggazdagabb megyéje. Mindhárom tömbnek egyéni profilja volt: a dél-alföldi tömbbe a nagy mezőgazdasági árutermelő megyék tartoztak, a dunai szállítás révén immár az egész ország valóságos gabonaraktárai. A nyugat-dunántúli csoportban jelentősek a kereskedelmi funkciók is. Hegyvidék és síkság találkozása által jellemezhető megyékben az ország egyik jelentős iparvidéke van kialakulóban. Nemességük társadalmi összetétele mindhárom csoport esetén meglehetősen indokolja az ingadozó állásfoglalást. Szemben a 81 tagú országos bizottság tipizálható és az egyes személyek által képviselt érdekeket végül is kiegyenlítő állásfoglalásaival, a megyéknek a reform kapcsán kibontakozó állásfoglalásai felvázolják Magyarország — a következő évtizedek politikai fejlődésének megértéséhez rendkívül jelentős — politikai geográfiájának fő vonalait is. Ha így, együttesen vesszük szemügyre a haladó megyék állásfoglalásait, megállapítható, hogy — ha szervezetileg nem is, de — eszmeileg 1832 derekára már lényegében egységesen kialakult a polgári Magyarországot óhajtó reformerek csoportja. Eszmei egységük alapja az európai liberalizmus hazai viszonyoknak megfelelően fejlődött elmélete volt.

A MAGYAR LIBERALIZMUS KIALAKULÁSA

Az európai liberalizmus ideológiája humanisztikus, természetjogi, felvilágosodási gyökerekből táplálkozott. Politikai eszménye a polgárok szabad alkotmányos állama, akik az általuk választott parlament révén juttatják kifejezésre akaratukat, ellenőrzik a végrehajtó hatalmat. Az egyén szabadságát, a törvény előtti egyenlőséget, a kereskedelem, az iparűzés, a tulajdonszerzés szabadságát hirdette. Nem ismert különbséget származás, nemzetiség, vallási hovatartozás tekintetében. Mindeme szabadságjogok legfőbb biztosítékát a vélemény- és gondolatszabadság megvalósításában, a szabad sajtóban vélte megtalálni. Kettős jelszava: szabadság és tulajdon. A gazdasági életben a szabad versenyen alapuló liberalizmus kifejlett és elméleti formájában helytelenített minden megkötöttséget, vámrendszert és állami beavatkozást. Abban bízott, hogy az

egyéni érdekek követése önmagában elvezet a harmóniához, az egész társadalom boldogulásához — legnagyobb teoretikusának, Jeremy Benthamnek a megfogalmazásában —, a legnagyobb szám lehető boldogságához. A konkurrencia és a munkavállalás szabadsága a tőkésnek profitot, a munkásnak munkaalkalmat teremt, a kereslet és kínálat egyensúlyban tartja a gazdasági életet. A 19. század harmincas éveiben Európa legtöbb népe számára ezeknek az eszméknek a megvalósításában rejlett a jövő ígérete.

A liberalizmus valamennyi országban a helyi viszonyoknak megfelelő módosult formákat öltött. Jelentősebb változásokon ment át azokban az országokban, amelyekben a feudalizmus válsága már előrehaladt, de a bontakozó tőkés viszonyok még kevéssé érvényesültek. Az uralmon levő feudális rend pedig, ha a bomlási folyamatot nem is volt képes megállítani, mindent elkövetett annak érdekében, hogy a régi viszonyok bomlasztását segítő liberális eszméket és gyakorlati alkalmazásuk áldásos hatásának felismerését távol tartsa. Ezek az eszmék elsősorban külföldi tapasztalatszerzés vagy külföldi olvasmányok útján találhattak utat Magyarországra. Az angol, a francia és egyes országokban, egyes alkotóknál a forradalmiságig eljutó kelet-európai romantika irodalma és művészete is hozzásegítette az egyént gátló kötöttségeinek, valós önértékeinek felismeréséhez, ezáltal az egyéni aktivitás felszabadításával vált mozgósító erejűvé és a liberalizmus szövetségesévé. Az új eszmék első, legnagyobb hatású összefoglalását nálunk Széchenyi művei adták, s elsősorban a kaszinók révén terjedtek tovább. De alkalmul szolgált a liberális eszmék terjesztésére a vármegyei politika is. Kis, néhány főből álló körök alakultak, amelyek kölcsönösen tájékoztatták egymást olvasmányaikról, terveikről és politikai törekvéseiket is megfogalmazva együttesen léptek fel a megyegyűléseken. Elérték, hogy elveiket a vármegye nemesi közönsége sajátjának fogadja el. Az iskolák, a kollégiumok diáktársaságaiban pedig a liberalizmus szellemében már a politika és az irodalom jövendő nemzedékét formálták. Mindazok, akik a kiutat keresték a válságból, nemcsak a Nyugat polgári átalakulásának elméleti és gyakorlati tapasztalatait hívhatták segítségül. Ha áttételesen, közvetítéseken keresztül is, de hatott a felvilágosodás hazai, föld alá szorított szellemi áramlata, elsősorban a magyar jakobinusok Hajnóczy nevével fémjelezhető eszmei öröksége: a Hajnóczy megfogalmazta jobbágyfelszabadítás követelmé-

nye, sőt az érdekegyesítés már általa körvonalazott gondolata. Ő volt az első, aki a polgári átalakulást összekapcsolta az önálló önkormányzattal rendelkező nemzet megteremtésének igényével. A század első évtizede óta a gazdasági szakírók is eljutottak már a válság gyökeréig, s a kapitalista agrár átalakulást szorgalmazták. A nyelvi-irodalmi mozgalom és a nyelvi újjászületés nyomán támadt vívmány: a folyvást gazdagodó, a klasszicizmustól a romantika felé forduló irodalom pedig humánus eszmények fejlesztésével, a nemzeti önismeret erősítésével, ideálok kitűzésével, a romantika diadalra juttatásával vált a hazai liberalizmus egyik forrásává és támaszává.

A rendi-függetlenségi tradíciók, mint Európa számos országában, a polgári alkotmányos mozgalmak eszmei előzményeinek számítottak. Nem is ok nélkül, hiszen a múltból itt maradt, nálunk fegyveres küzdelmekben megőrzött rendi intézményrendszer a feudális abszolutizmussal szemben a polgári alkotmányosság és a nemzeti önállóság igényével fellépő társadalmi erők küzdelmének biztosított lehetőséget, intézményes kereteket. A magyar liberalizmus tehát, ha át is vett elemeket a nyugat-európai liberalizmus eszmeköréből, nem idegen, hazai előzmények nélküli gondolatrendszer volt, hanem a magyar társadalmi fejlődés folytonosságát és viszonylagos megkésettségét egyaránt tükröző progresszív eszmei áramlat.

A magyar liberalizmus külföldi és hazai forrásainak egységes rendszerbe ötvöződése megfelelt az átalakulás ekkor felettébb kedvezőtlen erőviszonyainak, a közvetlen európai segítség hiányának, sőt a cári hatalom feudális abszolutizmus melletti beavatkozási lehetőségének, az átalakulásban érdekelt csoportok heterogenitásának, s e csoportokon belül a birtokos nemesség hegemóniájának, az állami önállóság legfőbb attributumai hiányának és az ország soknemzetiségű jellegének. Az átalakulásban érdekelt birtokos nemesség jobbágymunkán alapuló gazdaságával, roppant pénzadósságaival és kiváltságaival, a hagyományok ezer érzelmi szálával nehezen oldódott a múlt kötelékeiből, továbbá féltette vezető szerepét, amelyet továbbra is megőrizni kívánt. Ezért az „ésszerű", „igazságos" berendezkedés követelését valós és nyomós okokkal is alá kellett támasztani ahhoz, hogy mozgósító erejű legyen. Az egyik fő érv az volt, hogy az átalakulás mindenkinek anyagi hasznot fog hozni, s ezért nem félni, hanem kívánni kell a bekövetkező változásokat; a másik pedig, hogy a korszellem kényszerítően követeli az előrelépést.

A jobbágyfelkeléstől, a társadalmi forradalomtól való félelem — különösen 1831 után — az egyik legfontosabb pszichológiai motívuma a reformok igenlésének. E félelem többnyire nem fogalmazódott meg nyíltan, de a véres rémképek olykor felidéztettek a maradiak előtt: az ő politikájuk csak ide vezethet! De volt egy másik — jóval reálisabb — veszély is: a liberális tábor legnagyobb erejű csoportjának, a saját jobbágyságával kizsákmányolóként szemben álló árutermelő birtokos nemességnek e viszony megváltoztatásáért egy harmadik erőtényező, a birodalmi abszolutizmus ellen kellett harcot folytatnia a politika bécsi, budai, pozsonyi és megyei fórumain, valamint az eszmei harc még leszűkítettebb színterein. Ez a több irányú ellentét, amely nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy az udvar a terhek némi könnyítése árán a jobbágyságot megnyeri, s osztályharcát manipulálva az elszigetelődött haladó mozgalmat elfojtja, arra késztette a reformpolitika kialakítóit, hogy harcába bevonja, törekvéseinek megnyerje még a velük feudális osztályharcban állókat is. Ennek elérésére fogalmazódott meg az érdekegyesítés gondolata, a magyar liberális gondolkodás legsajátosabb terméke. Új mozzanattal bővül az érdekegyesítési koncepció 1831, a cár iránti illúziót melengető nemzetiségi parasztok felkelése után: idegen, külső hatalmak vonzásába kerül a nemzetiségi jobbágyság, ha nem jut kedvezőbb, biztonságosabb, jobb életviszonyok közé, mint a határokon túl élő rokon nyelvű testvérei. A politikai jogok kiterjesztésével őket is érdekeltté kell tenni az ország védelmében.

A nép becsülését eszmeileg — a politikai, racionális megfontolásoktól némileg függetlenül — a romantika alapozta meg azzal, hogy — a korábbi felvilágosodás álláspontjával ellentétben — az alsóbb néposztályokat is társadalmi-kulturális értékek hordozójaként (s nemcsak egyszerű alapzataként) ismerte el. A hanyatló, elkorcsosult nemesség helyett néhányan a népben kezdték látni a tisztelt régiség, az archaikus sajátosságok megőrzőjét. Felismerték, milyen szerepe volt a népnek a magyar nyelv fennmaradásában, fejlődésében. Értékként fogadták el kultúráját, s ezáltal a népet a nemzeti sajátosságok hordozójaként és fenntartójaként ismerték el.

Az érdekegyesítés gondolata korántsem pusztán ideológiai jellegű: a tőkés árutermelés paraszti és földesúri érdeke távlatban egyaránt a feudális kötöttségek eltörlését követelte, továbbá csak az önálló polgári

nemzetállam nyújthatta a felemelkedés legkedvezőbb lehetőségeit valamennyi néposztály számára; tehát valós közös érdek volt az önrendelkezés feltételeinek megszerzésére irányuló törekvés is. Az érdekegyesítés politikusai a jobbágyság számára két olyan engedmény megadását javasolták, amely nálunk eddig a nemesség kiváltsága volt, de a természetjogi érvelés szerint minden embert megillet, s a liberalizmus szerint a társadalom rendjének alapját képezi: a szabadságot és a tulajdont. „Tulajdon és szabadság azon édes kötelékek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazája sorsához" — szögezte le Deák 1836. évi követjelentésében.[11] Az érdekegyesítési politikának megfelelően az átalakulás során nem a kiváltságok eltörlése — ez a nemesség zömét eltaszította volna a mozgalomtól —, hanem a meglevő nemesi jogok „kiterjesztése" volt a jelszó. „A szabadság olly kimeríthetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik" — írta 1833-ban Kossuth.[12] A szabadság eszméje a személy- és vagyonbiztonság megteremtésében, a törvény előtti egyenlőségben konkretizálódott. Megfogalmazódott a parasztok országgyűlési képviseletének gondolata is. A tulajdon kérdése magában foglalta a jobbágy birtokbírhatási jogát (vehessen akár nemesi földet is), de a puszta jogi engedményen túlmenően a saját maga által művelt és birtokolt telkének megváltását, szolgáltatásoktól mentes tulajdonul megszerzését, vagyis az örökváltság programját. Utóbbi módozatai körül — hogy ezt a jobbágy és földesúr szabad egyezségére bízzák-e vagy kötelezővé tegyék, utóbbi esetben a megváltás földdel vagy pénzzel, továbbá állami segítséggel vagy anélkül történjék — folyik a legtöbb vita a forradalom előtti másfél évtizedben.

Az érdekegyesítés programja a polgári átalakulás tömegbázisának biztosítása mellett — és ettől elválaszthatatlanul — a nemzeti függetlenség elemeinek megóvását és lehető kibővítését, illetve a polgári nemzet megteremtését is magában foglalta. Utóbbiak átfogó rendszerezése a nemzet, a nacionalizmus fogalmi körébe tartozott.

A nacionalizmus — a 19. század nemzetteremtő, haladó nacionalizmusa — a liberalizmus elválaszthatatlan kísérőjelensége volt, s a magyar

[11] Deák Ferenc beszédei. Sajtó alá rend. KÓNYI MANÓ. I. 2. kiad. Bp. 1903. 276.
[12] Kossuth Lajos összes munkái. VI. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN (továbbiakban: Kossuth összes munkái. VI.). VI. Bp. 1966. 378.

polgári reformmozgalom eszmevilágának is szerves része lett. A liberalizmus az egységes nemzetté fejlődő társadalmakat, az általuk alkotott államokat tekintette természetes keretének, ezen belül adott programot, s kidolgozta a nemzetek közötti kapcsolatok általános elveit.

A magyar nacionalizmus elméletének középpontjában is az újfajta, nem kiváltságokra alapozott közösség, a nemzet megteremtése állott. A nemzeti lét alapját — Herder nyomán — a közös nyelvben találták meg. A latin nyelv kiküszöbölésének legfőbb célja a politikai élet tágítása, az igazgatás és az igazságszolgáltatás nyilvánosságának megteremtése volt. A holt nyelv uralmának felváltása a viszonylagos többség által beszélt élő nyelvvel a politikai lehetőségek valamennyi nemzetiség számára történő bővítését eredményezte. Kezdetben ugyan csak a magyar nyelvűeket tekintették a nemzeti közösséghez tartozóknak, utóbb — megalkotva a „politikai nemzet" fogalmát — a haza minden polgárát. Végcéljuk a külső hódításnak ellenállni tudó, erős, egynyelvű nemzetállam megteremtése volt — az előrehaladó magyarosodás folyamatában oldódott volna fel a kétfajta nemzetfelfogás ellentmondása. A magyar „államnemzetet" tehát, a reális történelmi szituációnak megfelelően, s a továbbfejlődésnek is progresszív keretét és nem egyszer s mindenkorra lezárt rendszerét alkotva, egyelőre különböző nyelvű — és nemzetiségű — polgárok alkották volna. Ez a tágabb nemzet viszont már nem lehetett homogén: a vezető szerep — e felfogás szerint — történelmi hagyományai, nagyobb műveltsége, centrális földrajzi elhelyezkedése, vagyonossága révén a magyarul beszélőket illette, s ezért aki részt kívánt venni az ország sorsának irányításában, annak magyarul kellett volna tanulnia. Néhány év múlva, amikor a nemzetiségek saját fejlődése — a magyar nyelvterjesztő törekvésektől függetlenül — eljutott arra a fokra, hogy saját nacionalista elképzeléseit szembesítse a magyar nacionalizmus programjával, a nyelvkérdés tragikus konfliktusok egész sorához járult hozzá.

A magyar liberális mozgalom társadalmi bázisa nem annyira gyenge, mint inkább rendkívül heterogén volt. A legnagyobb súlya és ezzel eszmei-politikai integráló szerepe a válságba jutott, de jelentős birtokkal rendelkező nemesség azon csoportjának volt, amely már előrehaladt árutermelése, allodiális gazdaságának túlsúlya, esetleg okszerűbb gazdálkodása, illetve saját felismeréseinek hatása alatt a kiutat a tőkés gazdálkodásra való

teljes áttérésben, a feudális viszonyok felszámolásában kereste. Hatott-e a gazdasági érdekeltség közvetlenül a liberalizmus elfogadására? Fejlett gazdálkodás és haladó politikai állásfoglalás korántsem feltételezi egymást. A válságból a konszolidálódást — éppen a kor mintagazdaságai példázzák — a rendszeren belül is sikerrel hajthatták végre azok, akik elegendő tőkével, a hitelszerzés kedvezőbb lehetőségeivel, előnyösebb birtokszerkezettel, kedvező piaci viszonyok között láthattak hozzá birtokuk modernizálásához. A birtokosok közötti politikai vízválasztó tehát nem a gazdálkodás hagyományos vagy modern eljárásai között húzódik, hanem azok között, akik a gazdálkodás konszolidációját a rendszeren belül hajtják végre (hagyományos módon vagy új utakat keresve), s ezért politikai értelemben konzervatívok; a másik oldalon pedig azokat találjuk, akik (esetleg időlegesen a válság további elmélyítését is vállalva) kényszerítő körülményeik vagy szubjektív felismeréseik révén a rendszeren kívül, akár új jövedelemforrások keresésével, politikai reformok útján próbálják létük biztonságát megteremteni. Hozzájuk, a polgárosodás irányába kiutat keresőkhöz intézte szavait Széchenyi; soraikból került ki Wesselényi, Bezerédj István, Lónyay Gábor, Somssich Miklós, Beöthy Ödön s a közvetlenül nem politizáló, de anyagi és erkölcsi befolyását a liberális mozgalom érdekében érvényesítő birtokosok egész sora. A nagybirtokos arisztokráciából már jóval kevesebb számban kerültek ki a reform hívei. Csaknem az ország felét sajátjának tudó birtokaival, a hitelszerzés államhatalom nyújtotta vagy biztosította lehetőségeivel, az állami, katonai és diplomáciai pozíciók birtokában még a tönkremenés, zárgondnokság viszonyai között is a meglevő viszonyok konszolidálásában látta az egyetlen megoldást. „Az Eszterházyak és osztályostársaik inkább megelégedtek a kapitalizálódás alacsonyabb fokával, semhogy tudatos szándékkal maguk járultak volna hozzá a feudális rendszer felszámolásához, amelynek legfőbb haszonélvezői voltak."[13] Összefonódva a birodalom, sőt Európa arisztokráciájával, idegenül álltak szemben a nemzetté válás folyamatával, támaszt a dinasztiában és a diplomáciában kerestek.

[13] Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (továbbiakban: Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom . . .). Bp. 1957. 259.

A liberális táborban viszont közvetlenül a jómódú középbirtokosokból és néhány nagybirtokos arisztokratából álló legnagyobb súlyú csoport mellett ott találjuk kisebb birtokával azon iskolázott, messzebb tekintő középnemesi réteget, amelynek birtoka a megélhetést lehetővé teszi ugyan, de sokszor még egy külföldi utazás lehetőségét sem biztosítja. Ennek a rétegnek már nem a hitelszerzés, hanem a birtok kínzó gondjaitól való megszabadulás és valamely polgári vagy államigazgatási pálya megszerzése a fő gondja, pozícióját már csak a minél előbbi kibontakozás révén tartja menthetőnek. Legjobbjai között ott van Kölcsey Ferenc, Balogh János, Balásházy János vagy a fiatal Kemény Zsigmond. A kis birtokú, jobbágyi vagy kuriális földön gazdálkodó vagy birtoktalan — iparűző, hivatalnokoskodó, tanító, lelkészkedő, honorácior pályán működő — nagyszámú nemesség ugyancsak korántsem egészében híve a reformoknak. A kiváltságok tudata is elegendő volt ahhoz, hogy az azok létére büszke, az adómentesség anyagi előnyeit gyakran csak mint elvi biztosítékot élvező nemesi tömegek ellenezzék a liberálisok „engedményeit". Nem is a liberális mozgalom volt az, amely e korábban közömbös rétegeket bevonta a politikába, hanem a kormány, amely — mint láttuk — 1819-ben egy rendeletével az addigi szokással szemben előírta, hogy a megyegyűléseken a szavazatokat egyenként számba kell venni. Noha a rendeletet 1827-ben visszavonták, s csak a követválasztás vonatkozásában tartották fenn, a század elején egyes megyékben alig néhány tucat birtokos nemes által látogatott megyegyűlések most olykor több ezres tömeget megmozgató népgyűlésekké alakultak, ahol továbbra sem mindig az érvek, hanem az állhatatosság, az anyagi áldozatok, a furfang hoztak létre gyakran ingatagnak bizonyuló többséget. Ha a befolyásolás e tömegeket gyakran ingataggá tehette is, a feudalizmus zsákutcájából végső soron csak a polgári átalakulás nyitotta új perspektívák szabadíthatták ki, s ezért a bázisuk szélesítésére törekvő reformpárti birtokosi és értelmiségi programadók joggal tartották szövetségesüknek.

A szabad királyi városok polgársága kiváltságaira féltékenyen, a nemesség régi és a feltörekvő polgári erők új szorításának veszélyérzetében elzárkózott privilégiumai mögé, a kamarának alávetett helyzete pedig kizárttá tette, hogy az országos politikában váljék a liberálisok szövetségesévé. Utóbbiak tehát programjukba vették a kiváltságos városok bel-

szerkezetének demokratizálását, s csak ezt követően tartották lehetségesnek a városok országgyűlési jogkörének bővítését. A modern tőkés, elsősorban kereskedelemben szerzett jövedelmeit gyarapító polgárság sem válhatott egészében a reformmozgalom támogatójává. A leggazdagabb kereskedő-nagytőkés csoport szövetségese inkább a monarchia örökös tartományaiban élő nagyburzsoázia volt; állami érdekeltségei, gazdasági érdekei, német nyelve és kultúrája nem tette rokonszenvessé a függetlenség követelményeit hangsúlyozó, magyarosodást sürgető liberális mozgalmat. Az ugyancsak idegen eredetű, zömében régi bevándorlókból álló s külső támasszal nem rendelkező, kihalófélben levő vagy asszimilálódó görög, szerb eredetű polgárság, továbbá a társadalmon kívüli létre szorított, de anyagilag erős, részben friss bevándorlókból kikerülő zsidó kereskedőréteg viszont a liberális mozgalomtól várta a felekezeti-politikai emancipációt, a piac biztosítását, a gazdasági korlátozások és a külföldi tőkemonopóliumok megszűntét, s ezért anyagilag is támogatta azt, gyorsan magyarosodott, támogatásának jelentősége pedig anyagi erejének gyarapodásával nőtt, melyet azután az ellenzéki mozgalom a liberális tendenciák erősítésével viszonzott.

A „nyomorult adózó nép" fogalmával jelzett társadalmi elesettség és alávetettség állapotából ekkorra már a mezővárosi paraszt-polgárok jelentős csoportjai váltak ki. Egyelőre még politikai jogok nélkül kezdtek érdeklődni a politika iránt, s nem véletlen, hogy a fokozatos jogkiterjesztés elvével fellépők elsősorban rájuk gondoltak.

A magyar polgári reformmozgalom tehát nem egy osztály egészének harca volt a többi társadalmi osztály ellen. A régi és az új, a feudalizmus és a polgári társadalom hívei nem azonosíthatók sem a társadalom régi és új osztályaival, sem valamelyik rétegével. A frontvonalak nem az osztályok között, hanem az osztályokon belül húzódtak, ott is nem az egyes rétegek között, hanem azok mindegyikén belül, azokat is megosztó módon. A társadalmat, amelyben az alul és felül levők hierarchikus rendjét évszázadok óta horizontális osztály, réteg (és azoknak megfeleltethető politikai) megosztódási vonalak tagolták; most új, vertikális, az addigi tagozódást keresztező erővonalak metszették, melyek közvetlenül még csak politikai táborokra bontották az egyes társadalmi rétegeket, de annak a tendenciának megfelelően, ahogyan a társadalom átrétegződése már megindult és az átalakulás győzelme után teljessé vált volna. Talán csak a

társadalmi hierarchia legalsó és legszélesebb tömbjén belül nem beszélhetünk hasonló értelmű megoszlásról, hiszen a politikai életből kiszorított jobbágyság osztályharcával már évszázadok óta e rendszer tagadója.

A jobbágyság túlnyomó része ekkor még mindig inkább csak tárgya, semmint alakítója az országos politikának. A harmincas években azonban — a válság egyik világos jeleként — a haladó törekvések már megtalálják az utat a parasztsághoz, sőt soraiban helyeslésre, tudatos támogatásra találnak. „A jobbágy erőtlen — meg kívántsi is, amiolta a Hitel a kezükbe forog" — tudósít egy gazdatiszt 1831 végén a Dunántúlról. — „Nints Cholera, mondják, — az elzárás csak azért van, hogy Szétsényi az igazságot személyesen bé ne hozhassa. Már Túl a Dunán a földes Urakat, Tiszteket mind le ültette a Hitel mérge, mit szült az a könyv, a mellyet meg égetni kellett volna sajtóval-kiadójával együtt. Igen kényesen kell bánni a jobbággyal."[14] Az úrbéri munkálat megyei és országgyűlési vitatásairól itt-ott tudomást szereztek a parasztok is. A köztük élő kisnemesektől meghallották, uraik személyes szolgálatában kitudták, hogy őket nagyon is érdeklő kérdéseket vitatnak az urak egymás közt szűk körben és a megyegyűléseken, s osztályharcos igényeik fenntartásával, de rokonszenvvel és nagy várakozással fogadták e törekvéseket. Sőt, arra is akad példa, hogy egy robotmegtagadásra lázító bánhidai jobbágy „igen gyakorta a Paraszti Revolutiókrul szeret beszélgetni".[15] Az ellentétek érdekegyesítési politikán belüli kiéleződésére már csak azért sem került sor, mert a parasztságon belül hangadó telkes jobbágyságnak nagyon is megfelelt a szabadság és tulajdon elvont liberális követelése, s egyelőre csak a lassan szaporodó birtokrendezési és az ezt követő elkülönözési és tagosítási eljárások sejtették, hogy milyen ellentétek feszülnek a feudalizmus majdani felszámolásának tulajdonosi egzisztenciákat teremtő folyamatában. A jobbágyság a változást — vagy a jelet a változásra — zömében most is felülről várta, s várakozásuk intenzitását tükrözi, hogy csaknem minden népboldogító kalandornak, zugügyvédnek, írástudó kiszolgált katonának bizalmat ajándékoztak. Mindenkinek hittek,

[14] Idézi: Kanyar József, Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár, 1973. 151.

[15] Idézi: Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom . . . Bp. 1957. 231.

aki jobbulást, kedvező ítéletet, adómérséklést, új törvényeket, enyhébb urbáriumot ígért nekik. Egyelőre még csak ennyi jelzi, hogy vannak vágyaik, amelyhez a reformpolitika csekély engedményeit mérik, s az engedmények utáni felcsigázott várakozást követő csalódás folytán előállott elégedetlenség újabb tömegnyomást eredményez. A politikában még nincs, aki megfogalmazza, s főként nincs, ahol megfogalmazódjék e tömegnyomás, hiszen a színteret még mindig az évszázados abszolutizmusrendiség kulissza határolja s fedi részint el, részint pedig akadályozza a társadalom erőviszonyainak, valóságos tendenciáinak maradéktalan érvényesítését. A nemzetiségi jobbágyság 1848-ig szinte teljes egészében érintetlen értelmiségi rétegeinek ekkor kialakuló nacionalizmusától. Csak saját szociális követelései foglalkoztatják, s ahogy nem hall nemzetiségi kérdésről — s nem érzékel „nemzetiségi politikát" —, éppúgy nem tud arról sem, hogy urai azok, akik a mégoly csekély engedményeket nyújtják, s arról végképp semmit, hogy azok már uralkodójukkal szemben ennél jóval többre is hajlandók lennének. Így válik érthetővé, hogy egyelőre az érdekegyesítési politikának nincs mindennapi gyakorlata (attól eltekintve, hogy a jobbágy védelmére most már akad itt-ott egy-egy megyei pártvéd, aki fellép a latifundiumok földrabló önkényével szemben, s a humánus földesúr sem ritkaság éppen), még kevésbé szervezeti vagy akárcsak a jobbágyság bekapcsolását célzó szerveződési formája.

KORMÁNYZAT ÉS KONZERVATIVIZMUS

I. Ferenc uralkodása ötödik évtizedének kezdetén is az előző század végén kiépített abszolutista államgépezettel kormányzott. A puszta fenntartásra, állagmegőrzésre berendezkedett állami bürokrácia messze távolodott már II. József aktívan kezdeményező kormányzatának felvilágosodott abszolutista eszményeitől. Nemcsak az eszmék, az irányítás alapelveinek változásában jutott ez kifejeződésre, hanem a legfőbb hivatalok társadalmi összetételében is. A köznemesi vagy éppen polgári származású, karrierjét vagy nemesi rangját a hivatali előmenetelnek köszönhető jozefinista bürokrácia fokozatosan háttérbe szorult, s a kollegiális ügyintézés parancsnoki posztjait csaknem folyvást kezében tartó nagybirtokos arisztokrácia az udvari, kancelláriai és államtanácsosok közre-

működését csupán közvetlen érdekei érvényesítésének elleplezésére, kizárólag adminisztratív célzattal vette igénybe. A főnemesség gyámkodása alá került, önállósodni többé nem tudó bürokrácia és az arisztokrácia együttesen tartotta befolyása alatt a változtatásokra amúgy sem hajlandó, a nemesi és állami hierarchia csúcsán álló uralkodót. „Kevés, de jó törvény, szigorú és igazságos végrehajtás — ez a legjobb alkotmány" — foglalta össze államkormányzati bölcsességét a sokat megélni kénytelen, a változásokat megérteni képtelen agg uralkodó.[16] Még bizalmas híveinek javaslatait is teljes határozottsággal utasította vissza, ha azok a fennálló viszonyok módosítására irányultak. 1831 júniusában Kolowrat államminiszter, Mittrowsky főkancellár, Sedlnitzky rendőrminiszter az önkéntes örökváltság engedélyezését és az adózás reformját indítványozta. A császár az ügyet referáló Pillersdorf tanácsosnak csak annyit mondott: „nem akarok újításokat. Törvényeink jók és elégségesek."[17] A merev konzervativizmus az uralkodó mellett Metternichben talált következetes támogatóra. „Most nem alkalmas az idő az újításokra" — mondotta a herceg az előbbi javaslatokról.[18] Amikor Chotek gróf, Csehország kormányzója néhány hónappal később az aggasztó csehországi állapotokra hivatkozva ugyancsak a jobbágy—földesúri viszony fokozatos lebontását javasolta, a császár szerint a grófot „megfertőzte a liberalizmus betegsége".[19] Az úrbéri kérdés „forró vas" — tette hozzá —, nem lehet hozzányúlni anélkül, hogy meg ne égessük a tenyerünket. S a hivatali ügyintézés során megint elébe került úrbéri indítványokat tartalmazó aktákról csak annyit mondott: „az indítványokat agyonütöm". A kérdés végleg lekerült a napirendről, a magyar országgyűlés úrbéri reformindítványai 1833—1834-ben ugyancsak elutasításra találnak. II. József hivatalnokai még bizonyos fokú mozgásszabadsággal foglalkozhattak a jobbágykérdéssel, hiszen a tisztviselők kizárólag a politikai szempontokat tarthatták szem előtt. I. Ferenc kormányzatának arisztokratái, a Habsburg-családdal együtt, alattvalók millióinak munkája felett rendelkező jobbágytartók voltak, tehát társadalmi-hatalmi pozícióik gazdasági alapjait láthatták

[16] Tagebücher des Carl Friedrich Freiherr von Kübeck von Kübau (továbbiakban: Tagebücher . . .). I. Wien, 1909. 559.

[17] Uo. 438.

[18] Uo. 508.

[19] Uo. 520.

veszélyeztetve az úrbéri kérdés bolygatásakor. A feudális gazdasági viszonyok felszámolása közvetve még hatalmuk politikai biztosítékait is fenyegette. Az úrbéri viszonyokkal alsó szinten elválaszthatatlanul összefüggő államigazgatási viszonyok (például úriszék, falusi közigazgatás) megbontásának szükségszerű velejárója lett volna az állam újjászervezése, a felszabadított parasztok számára pedig a politikai szabadságjogok biztosítása. Ezért is maradt minden a régiben. Az udvari hatóságok még a közigazgatás gyakorlati, apró engedményeinek is mereven ellene szegültek. Nem hagyták jóvá a II. József alatt szokásossá vált robotmegváltásokat sem, azzal az indoklással, hogy a robot „az alázat iskolája", s erről a nevelő eszközről az alsó néprétegek esetében nem lehet lemondani.

Magyarországon az úrbéri viszonyok felszámolására a jobbágyság túlnyomórészt gazdasági indítékú osztályharca mellett a jobbágy—földesúri viszonyokat csak kívülről szemlélő birtoktalan nemesi többség, és a gazdaságának tönkremenetelét az adott rendszerben kikerülhetetlennek látó középbirtokos nemesség jól felfogott gazdasági érdeke és soha nem titkolt, a nemzet erőforrásait sokszorozni óhajtó politikai megfontolása ösztönzött. Az udvar és a kormányzat a jobbágyreform elutasításában Magyarországon a gazdasági-társadalmi pozícióiban ezáltal ugyancsak fenyegetett nagybirtokos arisztokráciában találhatott szövetségesre, akik az úrbéri kérdésnek még a felvetését is ellenezték. A nézeteiket jól ismerő Wesselényi *Balítéletekről* című munkájában a következő érveket mondatja el a konzervatív birtokossal: vannak parasztvédő törvények, újak tehát feleslegesek. A földesúr jobbágyának jótevője lehet, a bizalmas, patriarkális viszony fékezi az esetleges visszaélések lehetőségét. Még nem érett meg a helyzet bármiféle változtatásra, sem gazdasági, sem társadalmi értelemben. (A „korszellem" sokat forgatott liberális érve tehát visszájára fordult, többértelműnek bizonyult.) A parasztság tudatlan és műveletlen, ezért urának gyámolítására szorul. Előbb iskolázni, tanítani kell ahhoz, hogy majdan a maga lábán, önálló gazdaként megállhasson. E közhelyszerű, a végletekig ismételt konzervatív argumentáció mellett — hozzátehetjük, hogy a maradiak többségétől még ennyire sem tellett — megtaláljuk azt az árnyaltabb, s az önmeggyőzésen túl az ingadozók megnyerésére is alkalmas, tehát politikusabb érvelést is, amelynek gondolatmenete a reformjavaslatok következetes végigviteléből állott, s az elrettentést célozva mutatott rá a reformok végső következményeire, az

„arisztokrácia elenyésztére". S amíg a reformjavaslatok megfogalmazói és élharcosai vállalták működésük e végső konzekvenciáit is — ha taktikai megfontolásokból nyíltan nem is hangoztatták —, a konzervatívok mindennek nyílt kimondásával az ingadozókat elrettenteni vagy maguk számára megnyerni törekedtek. La Motte Károly gróf gömöri követ az országgyűlésen így érvelt az örökváltság és a jobbágyok személyes szabadsága ellen: „ha nagyon megszaporodnának a kiváltott községek, lehetetlenné válnék, hogy nekik itt az országgyűlésen repraesentatiot ne adjunk, a mi alkotmányunk rendszerét fenekestől kiforgatná . . . Azt mondják ugyan nem szűnünk meg szabadok lenni, bár a népet is részesítjük a szabadságban. De mit ér nekem (úgymond a szónok! [Kossuth közbevetett szerkesztői megjegyzése]) *mit ér nekem a szabadság, ha minden ember szabad?* Aristocratia nélkül pedig boldog ország nem is létezhet, sőt Észak Americát kivéve, aristokratia nélkül szabad országot nem is mutat a historia. America pedig még nagyon fiatal, például nem szolgálhat."[20]

A társadalmilag eltérő fejlettségű, egységes piacot nem alkotó, etnikailag különböző országokból és tartományokból álló Habsburg-birodalom divergáló tendenciáinak felerősödését eredményezte a polgárosodás által kiváltott nemzeti fejlődés kibontakozása. A német többségű osztrák örökös tartományokban termékeny talajra hullott a tőlük északra kialakított német nemzeti gondolat. A nemzeti ébredés azonban itt 1848 előtt kevéssé fonódott össze társadalmi mozgalommal, elsősorban azért, mert az igazgatásában német nyelvű birodalom — a többi nemzetiség rovására — a társadalmi emelkedés kedvezőbb feltételeit biztosította az osztrák tartományok polgárainak és kisnemeseinek. A több százezres Bécsben például közvetlenül vagy közvetve mindenki az udvarból élt, a főváros egy nagy birodalom funkcióinak ellátására volt hivatott bankjaival, hivatalaival, palotáival, luxusiparával, fejlett kultúrájával. A nemzeti fejlődés a történelmi hagyományok, a társadalmi szerkezet, a birodalomba tagozódás hátrányai folytán a nem német tartományokban volt a legerőteljesebb. Három „betege", aggasztó helyzetű tartománya bénítja mozgásszabadságát — mondogatta Ferenc császár: Itália, Magyarország és Galícia.

[20] Kossuth Lajos összes munkái. I—V. Országgyűlési tudósítások. Sajtó alá rend. Barta István (továbbiakban: Kossuth, Országgyűlési tudósítások). III. Bp. 1949. 719.

Háború esetén e tartományok mindegyikére harmincezer katonát kell számítania — tette hozzá —, hogy elszakadásukat meggátolja. A nemzetek előtti képződmény, a birodalom és legfőbb vezetése akár a szigorú centralizáció igényének feladása árán is arra kényszerült, hogy korábbi ellenfeleivel, a tartományi hatalmat képviselő, évszázadokkal korábban birodalombomlasztó harcot folytató arisztokratákkal mint a nemzeti fejlődés által kevéssé érintett, sőt olykor fenyegetett réteggel kompromisszumot kössön. A feudális abszolutizmus és a rendi-partikularitás képviselői immár tudatosan az összefogást szorgalmazták a nemzeti fejlődés és a társadalmi átalakulás pozícióikat egyaránt veszélyeztető tendenciáival szemben. A konzervatív alapú közeledés kifejeződésre jutott a hatalmuk igazolására szánt eszmék változásában is.

A Habsburg-állam a 18. században a felvilágosult abszolutizmus államelméletében sűrítette össze azokat az érveket, amelyekkel fennállását, hatalmát, kormányzati módszereit igazolta. A francia forradalom óta a felvilágosult abszolutizmus elveivel szemben fokozatosan a konzervatív, patriarkális, teológiai elemek kerültek fölénybe, amelyek magyarországi érvényesítése során a nemesi-rendi eszmekör számos elemét is felhasználták. Egy Habsburg, az uralkodó testvére: József főherceg, nádor dicsőítette így a rendi hagyományokat 1807-ben: „Szabadságunkat elődeink erényei alapították meg; a szabadság alkotmányt, az alkotmány boldogságot adott; az ezekkel egybeforrt nemzeti jellem: a nagylelkűség, vitézség, szabadelvűség és állhatatosság az idők mostohaságain diadalmaskodván, a nemzet jólétét megőrzötte... Ily erények által lőn boldoggá a haza, s tartá meg a szabad nép fő kincsét, a törvényalkotó hatalmat..... itt, hol a Hunyadiak, a Kinizsiek, Zrínyiek nagy szellemei ihletik s hívják föl örök emlékezetre méltó tettekre a mélt. főrendek és tek. karok és rendek kebleit."[21] E történelemszemlélet középpontjában az isten kegyelméből való uralkodó személye állott, akinek feladata őrködni bölcsen a népek boldogsága felett. A forradalom e felfogás értelmében gonosz emberek cselekedete, a liberalizmus megtévedtek elmeszüleménye. I. Ferenc király, amikor 1832-ben uralkodása negyvenedik évfordulója alkalmából harmincnégy megye háromszáz tagú küldöttsége tisztelgett előtte, az országgyűlés küszöbén is erre a meglevő, rendek és uralkodó közötti

[21] Nádor-emlék. Pest, 1865. 47.

egyetértésre és az „újítások" trónt és nemességet egyaránt veszélybe sodró európai „tanulságaira" hívta fel a rendek figyelmét: „A magyarnak vele született tekintete s tisztelete régi alkotmánya iránt óvjon meg titeket azon veszélyektől, melyekkel az újítás kórsága s a külföld utánzása — mi által magatokhoz s dicséretes elődeitekhez lennétek hasontalanokká — mindenkor össze van kapcsolva. Nagyon tanulságos az rátok nézve, mi közel és távol, mellettetek és közöttetek történik. Arra int az titeket, hogy szorosan simuljatok a trónhoz s honatyai célzatainkat, királyi gondjainkat s fáradozásainkat, miket javatok végett örömest vállalunk el, bizodalmatokkal támogassátok."[22]

Az elvi nyilatozatnak szánt királyi beszéd hátterében valóban a rendek és az udvar feudális érdekeinek egyeztetésén alapuló, mindkét fél szerzett pozícióit forma szerint elismerő udvari politika állott. A rendi alkotmány tiszteletben tartásának a nemességre szabott ára a változtatások, reformok elutasítása volt. Az udvar kompromisszumon alapuló politikáját Reviczky Ádám kancellár dolgozta ki, s Metternich támogatásával próbálta megvalósítani az 1830-as évek első felében. A Metternich—Reviczky irányvonal az együttműködés felkínálásával politikai és gazdasági biztonságot ígért a nemesi egzisztenciáknak, valójában azonban legfeljebb e biztonság illúzióját nyújthatta, mert a feudalizmus válságának tényeit közvetlen mindennapjaiban kényszerült felismerni az a nemesség, amelynek e szövetséggel reális politikai megoldás helyett az uralkodói hatalom (valójában persze fölöttébb kétes) szilárdságának tudatával kellett volna megelégednie. Az évtizedekkel korábban, a napóleoni háborúk idején még úgy-ahogy funkcionáló együttműködés megújítását az időközben bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások lehetetlenné tették. (A Metternich—Reviczky politika nemcsak kudarcra volt ítélve, hanem egyúttal eltorlaszolta az útját a másik, bizonyos udvari körök által velük szemben szorgalmazott politikának, amely a jobbágyi érdekek felkarolásával próbált magának társadalmi bázist teremteni.) Kezdeményezés helyett kompromisszumokat kénytelen-kelletlen tudomásul vevő, állagmegőrzésre törekvő konzervatív politika érvényesült tehát az 1830-as évek első felében. A kormányzati aktivitáshoz nemcsak az elhatározás és a program

[22] Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiad. (továbbiakban: Horváth, Huszonöt év). I. Bp. 1886. 286.

hiányzott, hanem — a feudalizmus válságának újabb jeleként — a megvalósításához szükséges hatékony államapparátus is.

Az 1831. évi kolerajárvány és az általa kiváltott tömegmozgalmak felszínre hozták az elavult kormányzati rendszer válságát. Az együttműködésre képtelen, a felsőbb intézkedéseket végre nem hajtó vármegyék fölé királyi biztosokat kellett kiküldeni. Napvilágra került az is, hogy a legfőbb kormányszékek, a bécsi udvari kancellária és a budai helytartótanács, képtelenek az együttműködésre. „A machina ügyetlen formája minden nap szembe tűn, midőn p. o. a kancellária verest, a helytartótanács kéket parancsol és a vice-ispány nem tesz semmit."[23] Ennek oka abban rejlett, hogy tisztázatlan lévén hatáskörük, legfőbb vezetőik személyes ellentéte megbéníthatta az adminisztráció menetét. A magyarországi arisztokrácia és a helytartótanács élén álló József nádor ellenszenvvel kísérte a kisnemesi származású, de immár magas közjogi funkciójú, utóbb grófi rangú uralkodói kegyenc, Reviczky Ádám működését, és mindent elkövetett hatáskörének korlátozása érdekében. József nádor, az uralkodó testvéröccse, még külön sérelmezte, hogy felséges bátyja teljesen elhidegült iránta. Véleményét sokszor már nem is kérdezték, amikor a magyar politika kérdései Bécsben napirendre kerültek, jóllehet ő volt a rendszeres bizottsági munkálatok átdolgozására kiküldött országos bizottság elnöke is, és ebben a minőségében mindenkinél jobban ismerte a birodalom Lajtán inneni részének politikai hangulatát.

Az „atyailag" uralkodó I. Ferenc népeinek hangulatáról beszámolni hivatott rendőri szervezet az osztrák tartományok állapotáról sem tudott az uralkodó köröket maradéktalanul kielégítő helyzetképet nyújtani. A kormányzat önelégültségét, a változtatások szándékának teljes hiányát 1830-ig a nép nyugalma, a polgárság beletörődése még teljes mértékben igazolhatta. A júliusi forradalom után azonban az addig lappangó elégedetlenség nem maradhatott többé észrevétlen. Az 1829-ben bevezetett, valamennyi piacra vitt élelmiszerre kivetett fogyasztási adót 1830-ban már a kosárnyi mennyiségben a városba hozott árun is behajtották. A városkapuknál mindennapos konfliktusok, a fokozódó drágaság Bécsben és Prágában rendzavarásokhoz vezettek, amelyeket a katonaságnak kellett elfojtania. Néhány hónap múltán a Bécset is elérő kolera keltett

[23] Széchenyi István levelei. I. Bp. 1889. 203.

újra nyugtalanságot. A kormány hanyagsága, nemtörődömsége annyira nyilvánvaló volt, hogy már szűk polgári korokben bíráló megjegyzések is elhangzottak és fogalmazódtak meg más, korábban nem politizáló rétegekben. 1831-ben Anton von Auersperg gróf *Egy bécsi költő sétái* címmel, álnéven közzétett kolteményeiben adott hangot az osztrák polgárság vágyainak. Egyik versében az osztrák nép kopogtat a mindenható Metternich ajtaján, s ha a biedermeier polgár udvariasságával is, de felteszi a kérdést: „szabadna szabadnak lennem?". A kormányzat az elégedetlenség jelei mögött a liberalizmus eszméinek terjedésében keresett magyarázatot, s a cenzúra és utasforgalom fokozott ellenőrzésével reagált. Jellemző, hogy még a császárné védnöksége alatt álló bécsi kisdedóvó egyesület is a támadások kereszttűzébe került mint olyan intézmény, amely „az élet kellemetességeivel" ismerteti meg a szegényebb néposztályok gyermekeit, s bennük ezáltal demokratikus tendenciákat fejleszt ki.

A gondokat az államkormányzat maga is szaporította. Az intervencióra mindig készen állóként fegyverben tartott hadsereg fejlesztése hatalmas összegeket igényelt. A gazdasági viszonyok megmerevítése, az ipartámogatás elutasítása folytán az adóbevételek emelkedésére nem lehetett számítani, az adótételek emeléséről pedig az elégedetlenségtől tartva kellett lemondani. A papírpénz szaporítása és az államkolcson mint lehetséges megoldások kozott ingadozva végül a roppant deficit fedezésére 1831-ben kilencvenmilliós kolcsont vettek fel, melyet a következő években újabb kolcsonok kovettek. A pénzösszegeket ugyan a hadsereg fenntartására fordították, de az agresszív külpolitikára gátlólag hatott, hogy a kolcsónok folytán a birodalmi vezetés döntéseire mind nagyobb befolyással bíró pénztőkések — élükon a négy nagy bécsi bankházzal: Rothschild, Sina, Geymüller, Eskeles — kockázatosnak tartották a háborús vállalkozást, s a békés megoldások híveit támogatták.

Ebből a pénzügyi és társadalmi téren egyaránt krónikussá lett válságból a kormány foldadóreform segítségével keresett kibúvót. Az alapelveiben valóban igazságosabb tervezet — amely a magyar korona alá tartozó országokra eleve nem terjedt ki — ideiglenesen elrendelt, állandó javításra szoruló, sem a foldbirtokost, sem a jobbágyot ki nem elégítő megvalósítása csak újabb válsággócal novelte a kormányzat gondjait. A felmérés és az adókivetés számtalan nehézségével küzdő központi bü-

rokrácia ugyanis a tervezetet, tanácsadás céljából, a helyi érdekeket — természetesen a helyi földbirtokosok érdekeit — képviselő tartománygyűlések elé terjesztette. A tartománygyűlések eleddig fölfelé jelentéktelen, lefelé gyökértelen intézménye váratlanul részint paraszti, földesúri és kormányzati, részint tartományi és birodalmi érdekellentétek kifejeződésének színterévé változott. Néhány év múltán e rendi képviseleti testületben reformokat óhajtó, a parasztság érdekeit is felkaroló, a kormány törekvéseivel szembeforduló, a reformokat hordozó ellenzéki mozgalom alakul ki — miként korábban Magyarországon is —, minthogy ezek az intézmények voltak közelebb a társadalomhoz és annak belső feszítő erőihez. A Lajtán túl azonban a rendi decentralizáltság, a közjogi biztosítékok kisebb mértéke, a rendiség alsófokú szerveinek hiánya, a nemzeti fejlődés szerteágazó irányai miatt az ellenzéki reformtörekvések nem voltak olyan erőteljesek, mint a Magyar Királyságban; az Erdélyi Nagyfejedelemségben észlelhetőkhöz azonban már bátran hozzámérhetők. Ahogyan Magyarországon a kormányzat által felkarolt rendszeres bizottsági munkálatok, úgy a Lajtán túl a földadóreform kormányzat által felvetett indítványa adott először lehetőséget a reformkövetelések megfogalmazására.

Az állagőrző kormányzati konzervativizmus és a nemzeti-liberális programmal fellépő polgárosodó nemesség közötti első nagy, Európa figyelmére is számot tartó erőpróbára az 1831-re hirdetett, hosszas várakozás után 1832 végén megnyitott magyar rendi országgyűlésen kerül majd sor. A Metternich—Reviczky-féle udvari politika az 1830. évi országgyűlésen kezdeményezett konzervatív alapú „együttműködés" sikeres megújítására számít, bízik abban, hogy az országgyűlés általuk tudatosan fenntartott nehézkes működési mechanizmusa semmivé őrli majd a megyékben lendülettel képviselt, azok zömében érvényre juttatott reformjavaslatokat. A magyar polgári reformmozgalom az utolsónak érzett alkalom elszántságával, a küzdelem jelentőségének felismerésével, többségében az udvar iránti illúziók nélkül, a lehetőségekhez szabott és érdemi előrelépést jelentő programmal készül a küzdelemre.

Az erőviszonyok reális felmérésén alapuló bizonytalanság kétségeitől gyötörtetve, de elvi szilárdsággal és harci elszántsággal érkeztek Pozsonyba a haladó utasításokkal ellátott alsótáblai követek, a liberális nemesség legjobbjai, az operátumok tárgyalására összehívott, hosszúnak ígérkező

országgyűlés kezdetén. Nemcsak állhatatosságát, elveinek szilárdságát kellett igazolnia e tábornak, hanem erejét, politikai taktikájának helyességét és nemzetteremtő szándékainak tisztaságát is. A hosszú próbát nem mindnyájan állták ki, de ez idő alatt mellettük felnőtt az a nemzedék, amely méltó folytatója lett a polgári reformmozgalom elindítóinak.

2. AZ 1832—1836. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEK MŰKÖDÉSI MECHANIZMUSA

A törvények a Magyar Királyságban két — egymással egyenrangú — törvényhozási tényező, az uralkodó és az országgyűlés egyetértésével jöhettek létre. Kezdeményezésük az uralkodó joga volt, aki kívánságait az országgyűlést megnyitó trónbeszédben körvonalazta. Az országgyűlés két — egymással szemben ugyancsak egyenrangú — kamarára, egykorú kifejezéssel táblára oszlott. 1833-tól alakult ki — hosszas harcok után — az alsótáblán a szokás, amely szerint a vármegyei követeknek egyenkénti szavazati joguk volt, a városok és káptalanok követei pedig összesen rendelkeztek egy-egy szavazattal. Így az utóbbiaknak szavazatuk megállapítására külön kellett üléseket tartaniuk. Az alsótáblán tehát a 49 megye és Horvátország követeinek véleménye döntött. Külön gyűléseiket kerületi ülésnek nevezték (eredetileg a négy országrész követei külön-külön, kerületenként tartottak előkészítő ülést). Mivel a kerületi üléseken a megyei követek felváltva elnököltek, és így külső befolyástól mentesen maguk vezették a tanácskozást, az érdemi tárgyalások hovatovább a kerületi ülésben folytak, az országos ülésben elnöklő személynök vitát indítványozó kijelentésére gyakorta dörgő „maradjon" (ti. a kerületi ülésben hozott határozat) volt a válasz. Az alsótábla törvényjavaslatát üzenet formájában juttatta el a felsőtáblához, ahol a vita után a nádor a hozzá közelebb levők (a szigorú ülésrend szerint tehát nem a viszonylag független főurak, hanem a rendi méltóságok) véleményét foglalta határozatba. (A szavazatok számbavétele a felsőtáblán az 1839—1840. évi országgyűlésen jött szokásba.) A felsőtábla szintén üzenet formájában közölte állásfoglalását az alsótáblával. Véleménykülönbség esetén mindkét

táblán újabb vitára s újabb üzenetváltásra került sor. Ez elvileg vég nélkül folytatódhatott, a gyakorlatban olykor hónapokig is eltartott. Az egyetértés létrejötte esetén a két tábla együttes üléséből a törvényjavaslatot felirat formájában küldték el az uralkodóhoz. Az őt képviselő udvari hivatalok dolgozták ki válaszát, a leiratot, amely helyben hagyó, elutasító vagy — s ez volt a leggyakoribb — módosításokat kívánó lehetett. Újabb és újabb feliratok és leiratok segítségével munkálták ki azután — ha lehetséges volt — a kompromisszumot. Az egyetértés létrejötte után pedig az udvari bürokrácia bevonásával került sor a törvényszövegek végleges megfogalmazására, a concertatióra. A törvényhozás menetében három nyelv, a latin, a magyar és (az udvarnál) a német volt használatban. A törvényszövegek közül pedig csak az egyik — 1836-ig a latin, utóbb a magyar — volt a hivatalos. Az elkészült törvényszöveget az uralkodó aláírásával szentesítette, s miután ünnepélyesen kihirdették, és a megyékhez is szétküldettek, hatályba lépett. A törvények érvénye az önálló országgyűléssel bíró Erdélyi Nagyfejedelemségre nem terjedt ki, Horvátországra is csak azoké, amelyekre nézve a horvát tartománygyűlés, a zágrábi szábor, nem rendelkezett autonóm jogkörökkel. (A nyelvi törvények hatálya például Horvátországra nem terjedt ki.)

Az országgyűlés tanácskozásai nyilvánosak voltak. A tanácskozás rendje — házszabályok híján — kizárólag az elnökök erélyén múlott. A felszólalások számát, a beszédek hosszát nem korlátozták. Az országgyűlés irományait, az alsótábla országos üléseinek naplóit 1790 óta nyomtatásban is megjelentették. A felsőtábla 1840-től adott ki naplót. A kerületi ülések naplóit azonban a kormányzat a rendek óhaja ellenére sem engedte közrebocsátani.

Ha rendi formába kényszerítetten is — amely rendi formákhoz a liberális mozgalom akarva, nem akarva taktikai okokból igazodni kényszerült —, a társadalom valamennyi rétegének követelései megfogalmazódhattak hangos szóval a pozsonyi két hatalmas teremben. Az országgyűlés és a társadalom — a rendi képviselet torzító volta miatt eredendően felemás — kapcsolata viszont nem fejlődhetett kölcsönös viszonnyá mindaddig, amíg a rendi képviselet egyelőre minden reformszándék ellenére változtathatatlan rendszerén egyszerűen általlépve nem teremtették meg az országgyűlés és a társadalom közvetlen kapcsolatát.

A NYILVÁNOSSÁG BIZTOSÍTÁSA ÉS A TÁRGYALÁSOK RENDJE

Az 1832—1836. évi országgyűlés alsótábláján a vármegyék képviseletében, a visszahívásokkal együtt, összesen 130 megyei tisztviselő, 4 királyi táblai bíró, 2 udvari tanácsos, 2 mágnás és még néhány cím és hivatal nélküli földbirtokos vett részt. A reformok ügye általuk, de nem itt, hanem a megyékben dőlt el, hiszen a kötelező követutasítások puszta összegzése előre kiszámíthatóvá tette az alsótábla állásfoglalásait. A követek többsége a rendszeres bizottsági munkálatokat haladó irányban továbbfejlesztő utasítással érkezett az országgyűlésre. Ha néhány kérdésben utasításuk nem is volt saját meggyőződésük szintjéhez mérhető, joggal remélhették, hogy az országgyűlés munkája olyan visszhangot vált ki szűkebb pátriájukban, hogy a vármegye haladó táborának Pozsonyba távozott két legjobbja a honnmaradott rokonérzésűek segítségével kedvező pótutasításokhoz juthat. Mindennél fontosabb volt tehát számukra a tárgyalások széles körű nyilvánosságának biztosítása. Szükségessé tette ezt az a tény is, hogy a felsőtáblán — a kicsiny, független főrangúakból álló ellenzéki csoportosulást nem számítva — a nádor és Cziráky Antal Mózes gróf, országbíró vezetésével a főurak, a főpapok és a zászlósurak az udvar mellé sorakozva mereven elzárkóztak a reformok elől, s csak az ellenük formálódó köznemesi közvélemény nyomása kényszeríthette őket az alsótábla javaslatainak elfogadására. Az országgyűlés tárgyalásai nyilvánosak voltak ugyan, de a nehezen elérhető, kicsiny határszéli város, amely országgyűlés idején több ezer embernek volt kénytelen szállást nyújtani, számottevő érdeklődő nemesi közönséget nem láthatott vendégül. Mind gyakrabban felmerült a követelés, hogy az országgyűlést az ország igazi centrumába, a magyarosodó és rohamosan növekvő Pest városába kell áthelyezni. Pozsonyban az országgyűlésen csak a testület kiegészítő részét képező úgynevezett országgyűlési ifjúság nyilváníthatta tetszését vagy nemtetszését. Közéjük sorolták a királyi táblán joggyakorlatot végző jurátusokat, a vármegyék költségén vagy saját erejükből a követek kíséretében megjelenő írnokokat, továbbá a jogvégzett ifjakat — akik az ügyvédi vizsga letétele végett keresték fel az alsótábla elnökségét képező királyi táblát — s végül a távollevő főrendek követeit. A mintegy 1200 főnyi országgyűlési ifjúság többsége a reformok lelkes híve volt. Szorgalmasan látogatta az üléseket, és lassan közvéleményformáló

erővé fejlődött. Lepisszegte, gúny tárgyává tette a konzervatív szónokokat. Tombolva ünnepelte a liberálisokat. Rajongott az alkatilag különböző, de szellemileg rokon Wesselényiért és Kölcseyért. Ez az ifjúság, amely korábban csak a dörgő hangra, a látszatra figyelt, és a karzaton udvarolt a hölgyeknek, most, nem utolsósorban ünnepeltjeinek biztatására, Társalkodási Egyletbe tömörült, ahol haladó szellemű könyveket olvastak, demokratikus reformokról, a francia forradalmak tanulságairól vitatkoztak. A kör vezetője Lovassy László volt. Tagjai közé tartozott Pulszky Ferenc, Tormássy János, Kászonyi Dániel, Madarász József, Vukovics Sebő, a későbbi évek és a majdani forradalom számos ismertté vált alakja. Ha testületileg nem is, egyénileg fenyegetve érezhette magát az ifjúság. Megtagadhatták egyesektől az ügyvédi vizsga letételét, felmondhattak a joggyakornokoknak. Besúgók figyelték az egylet működését. A szegényebb sorúaknak, mint az írnokoknak, kenyerük függött attól, hogy széles körben lehet-e majd a tárgyalásokról kéziratos tudósítást küldeni.

A pozsonyi hallgatóság és a követi jelentések nem pótolhatták a tárgyalások menetének rendszeres ismertetését. Már az 1830. évi országgyűlésen felmerült egy országgyűlési újság terve, amely 1832-ben újra tárgyalásra került. A rendek nem egyezhettek bele abba, hogy az országgyűlés közleményeit a kormány cenzúra alá vesse, ezért a kerületi ülések naplóinak kéziratos terjesztését szorgalmazták. Anyagi nehézségek miatt ez a vállalkozás hamarosan abbamaradt. Ekkorra már ismertté vált az a magánvállalkozás, amely tucatnyi Zemplén megyei előfizetőt tudósított levelezés útján az országgyűlés tárgyalásairól. Ez a kéziratos országgyűlési tájékoztatás tovább fejlődvén nemcsak pótolni tudta a hiányzó hivatalos közleményeket, hanem haladás melletti elkötelezettségével többet nyújtott az egyszerű tájékoztatásnál. Szerkesztője egy fiatal ügyvéd, aki távollevő főrendek követeként jött fel megyéjéből Pozsonyba: Kossuth Lajos. Miután kőnyomatos sajtóját a kormány elkobozta, tudósításait az ügyiratokat előállító „diktatúra" mintájára, diktálás útján írattatta le, s magánlevelezésként küldte szét, kezdetben harminc, néhány hónap múlva már száznál is több példányban. Előfizetett rá az összes megye, számos város, sőt néhány jobbágyközség; emellett kaszinók, kollégiumok, iskolák és jobb módú magánosok, akik ugyancsak tovább kölcsönözték a lapot. Az előfizetők gyakran újra lemásoltatták az érde-

kesebb híreket. Az *Országgyűlési Tudósítások* évek során hatalmas kötetekké gyarapodó lapjait több ezren olvasták. Első ízben volt közös hazai aktuálpolitikai olvasmánya a Somogy megyei nagybirtokosnak, a mezővárosi parasztpolgárnak, a pesti ékszerésznek, a bihari kisnemesnek, a pápai diáknak, a császári kamarásnak, a jobbágyfi lelkésznek. Az *Országgyűlési Tudósítások* segítségével az országgyűlés utat talált a társadalom politika iránt érdeklődő rétegeihez. Az országgyűlés érdemi állásfoglalásain múlott, hogy politikája a közömbösség és a gyanakvás helyett megnyerje az adózó nép millióinak rokonszenvét is. E politika próbakövét — a rendi formákra jellemző módon — mindjárt az országgyűlés kezdetén a tárgyalások sorrendjének taktikus megállapítása képezte.

Az országgyűlés tárgyalásai a királyi előterjesztésekre adandó válaszfelirat vitájával indultak. Az előterjesztések — az adózó nép számára tett formális gesztusként, illetve annak ismeretében, hogy a követutasítások elsőként a kereskedelmi munkálat tárgyalását szorgalmazzák, s az ehhez való ragaszkodás lehetővé teszi majd, hogy a reformellenzéket a kormányzat jobbágyellenesnek tüntethesse fel — az úrbéri munkálat tárgyalását állították az első helyre. Az alsótábla többsége, utasításának megfelelően, először a kereskedelmi munkálatot kívánta tárgyalni. A sorrend kérdése nem formális kérdés: „arra nézve kívánatos az urbariumon kezdés, hogy az adózó lássa, hogy az ő sorsát legelől veszi orvoslás alá az ország", szögezte le — utasításával ellentétben — Bezerédj István.[24] Arról volt szó, kinek a kezében van a kezdeményezés, ki léphet fel a jobbágyvédő szerepkörében? „Az udvar láttassék-e liberálisnak, mert a feladásokat az urbáriumon kezdé? s a nemesség a parasztok ellenségének, mert e látszólag igen emberi kezdetet el nem fogadá?" — kérdezte Kölcsey.[25] A látszat az volt, hogy a kormány és az új típusú reformellenzék van közös táborban. A másikban a régi típusú kormányellenes oppozíció a jobbágykérdés tárgyalásától irtózó aulikusokkal tart együtt. Az „urbáriálisták" és a „kommercialisták" vitája egyben a reformellenzékiség próbaköve: sikerül-e maguk mögé állítani az alsótábla többségét? Sikerül-e végleg kiragadniuk a kezdeményezést az udvar kezéből? Sikerül-e

[24] Bodnár István—Gárdonyi Albert, Bezerédj István. I. Bp. 1918. 281.

[25] Kölcsey Ferenc összes művei. Sajtó alá rend. Szauder Józsefné és Szauder József (továbbiakban: Kölcsey összes művei). II. Bp. 1960. 382.

a sérelmi politikát tettleg is felváltaniuk az érdekegyesítés politikájával? Ebben a harcban, amely végeredményben a reformellenzék győzelmével ért véget, szerveződött meg az ellenzéki vezetés. Wesselényi magántanácskozásokon próbálta kialakítani az ellenzéki taktikát. Miután jó néhány megye megváltoztatott utasításában az urbárium ügye került az első helyre, sikerült elérniük, hogy az alsótáblán az első helyre az úrbér kerüljön, utána a kereskedelemügyi és az adóügyi munkálatot tárgyalják, de a három törvényjavaslatot csak együtt terjesztik majd jóváhagyásra az uralkodó elé (junktim). A sorrend és junktim háromhónapos vitájában végül a felsőtábla is átengedte ezt a javaslatot. Az uralkodó azonban a junktimot elutasította, s az úrbér után a törvénykezési munkálatot kívánta tárgyaltatni. Végül az alsótábla — ekkor már az országgyűlés létéről volt szó — elvetette a junktimot, és elfogadta a leirat által javasolt sorrendet. A vita utolsó heteiben már nem a sorrenden, hanem a tényleges munkán lehetett mérni, hogy ki kívánja valóban egyhíteni az adózó nép sorsát. A kerületi ülések már javában tárgyalják az úrbéri bizottság munkálatát.

AZ ÚRBÉR ÜGYE

A kormány az országgyűlés úrbéri vitája során a jobbágy—földesúr viszony érintetlenül hagyásával, csupán a szolgáltatások némi könnyítésével, a birtokosok anyagi érdekeinek rovására akart segíteni a parasztón. A rendi többség viszont ellenzett minden olyan engedményt, amely anyagi érdekeiket sértette volna. Ilyen volt az irtások, az ugardézsma, a bormérés, a pálinkafőzés, az erdőhasználat, a boltnyitás stb. kérdése. Ugyanakkor az ellenzéki vezetők arra törekedtek, hogy a feudális kötöttségek lazításával, a jobbágy jogi helyzetének megváltoztatásával, a teljes felszabadulás felé irányuló lépésekkel lehetőséget nyújtsanak a parasztság anyagi és jogi felemelkedésére. Ide tartozott a birtokbírhatás joga, a jobbágy személyi és vagyoni biztonsága, valamint szolgáltatásai megváltásának lehetősége. Az elvi engedmények nyújtása megfelelt a nemesek anyagi érdekeinek éppúgy, mint a liberalizmus tulajdont tiszteletben tartó elveinek. Az utóbbi indítékból következően „inkább polgári, mint materiális engedmények elhatározásával" kívántak előbbre lépni. Nem birtokbírásról és tulajdonszerzésről, hanem birtokbírhatásról és tulajdonszerezhetés-

ről beszéltek. Javaslataik — így az önkéntes örökváltság — törvénybe iktatása nem az átalakulás azonnali gyakorlati megvalósítását, hanem csak elvi lehetőségét, lassú megindulását biztosította volna. Közvetlen hasznát legfeljebb egyes földesurak vagy jobbágyközségek láthatták. A rendkívüli hevességű harc ekkor még nem annyira a valóság átalakításáért, mint inkább a jövendőt megalapozó elvek elfogadtatásáért folyt. Az elvek elfogadtatása azonban a feudalizmus rendjének utolsó, látszólag még érintetlen erődjét, a feudális kiváltságok bástyáit bontotta volna meg. Tudták ezt a konzervatívok is, és éppen ez szolgált legfőbb érvükül. Igazuk volt, amikor rámutattak, hogy az örökváltság és a jobbágyi birtokbírhatás összeegyeztethetetlen az ősiséggel és a nemesi kiváltságok további fenntartásával. A liberális ellenzék legjobbjai ennek feláldozására is készek lettek volna. Az engedményekre hajlandó, ugyanakkor a radikális következményektől visszarettenő többséget mindez ingadozásra késztette.

A kerületi üléseken előkészítő jelleggel tárgyalt úrbéri javaslat valamennyi kedvezménye elfogadást nyert, így a jobbágytelki haszonvétel szabad adásvétele is, amely, ha jogilag nem is, gyakorlatilag telkiállománya birtokosává tette volna a jobbágyot. A javaslatot emellett számos előremutató indítvánnyal egészítették ki. A nagy többség lehetővé kívánta tenni az önkéntes örökváltságot, amely szerint a jobbágy egy összegben, örök időkre megválthatja földesúri tartozásait és szolgáltatásait. A közjogi indoklás mellett (a törvények nem tiltják az ilyen megállapodást, mindkét fél beleegyezése kizárttá teszi az erőltetést stb.) a szabad polgári tulajdon melletti érvek is felbukkantak, a magukat már megváltott hazai helységek példájára utalva. Külön törvényjavaslat mondta ki a jobbágy személy- és vagyonbiztonságát, amely végleg mentesíteni kívánta a parasztságot a földesúri önkénytől. Mindegyik pont, különösen az utolsó tárgyalásakor „iszonyú tusa kerekedék", de végül e javaslatok az országos ülés elé kerültek. Már a kerületben sem nyert többséget azonban a kilenced pénzzel történő megváltása, az úriszék teljes eltörlése, amelyet csak néhány megye (Szatmár, Nógrád, Temes, Csanád, Somogy) utasítása szorgalmazott. Itt, az úrbér kapcsán tárgyalva, egy szavazattöbbséggel megbukott a jobbágy birtokbírhatási jogának — a nem úrbéres, nemesi birtok vásárlása jogának — elismerése is, azzal az indoklással, hogy ezt a törvénykezési munkálat során kell tárgyalni.

A MEGYÉK ÁLLÁSFOGLALÁSA AZ ÖNKÉNTES ÖRÖKVÁLTSÁG TÖRVÉNYBE IKTATÁSA ÜGYÉBEN 1834. SZEPTEMBER 27.

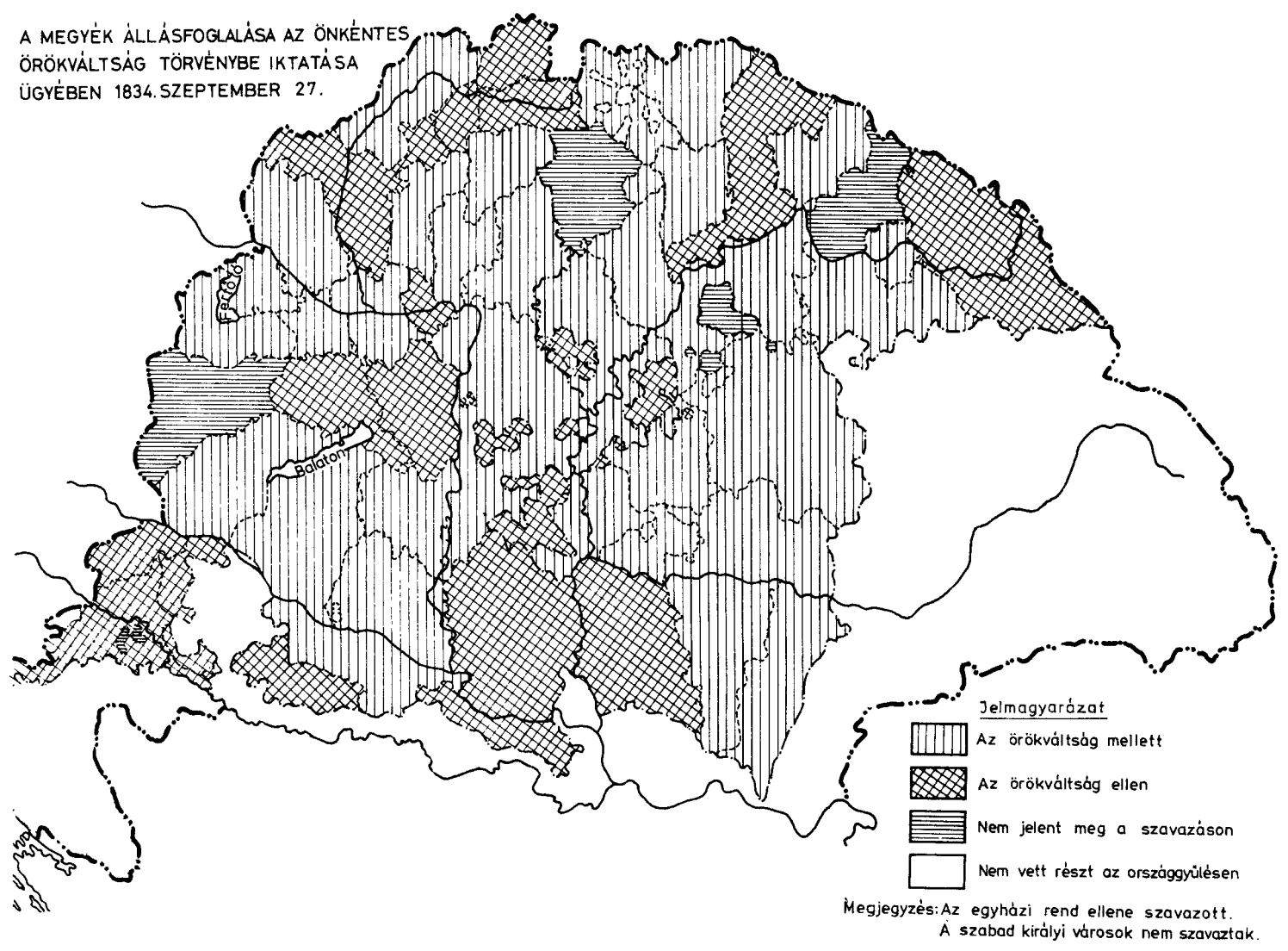

Megjegyzés: Az egyházi rend ellene szavazott.
A szabad királyi városok nem szavaztak.

A MEGYÉK ÁLLÁSFOGLALÁSA AZ ÚRISZÉK KORLÁTOZÁSA ÜGYÉBEN 1834. OKTÓBER 1.

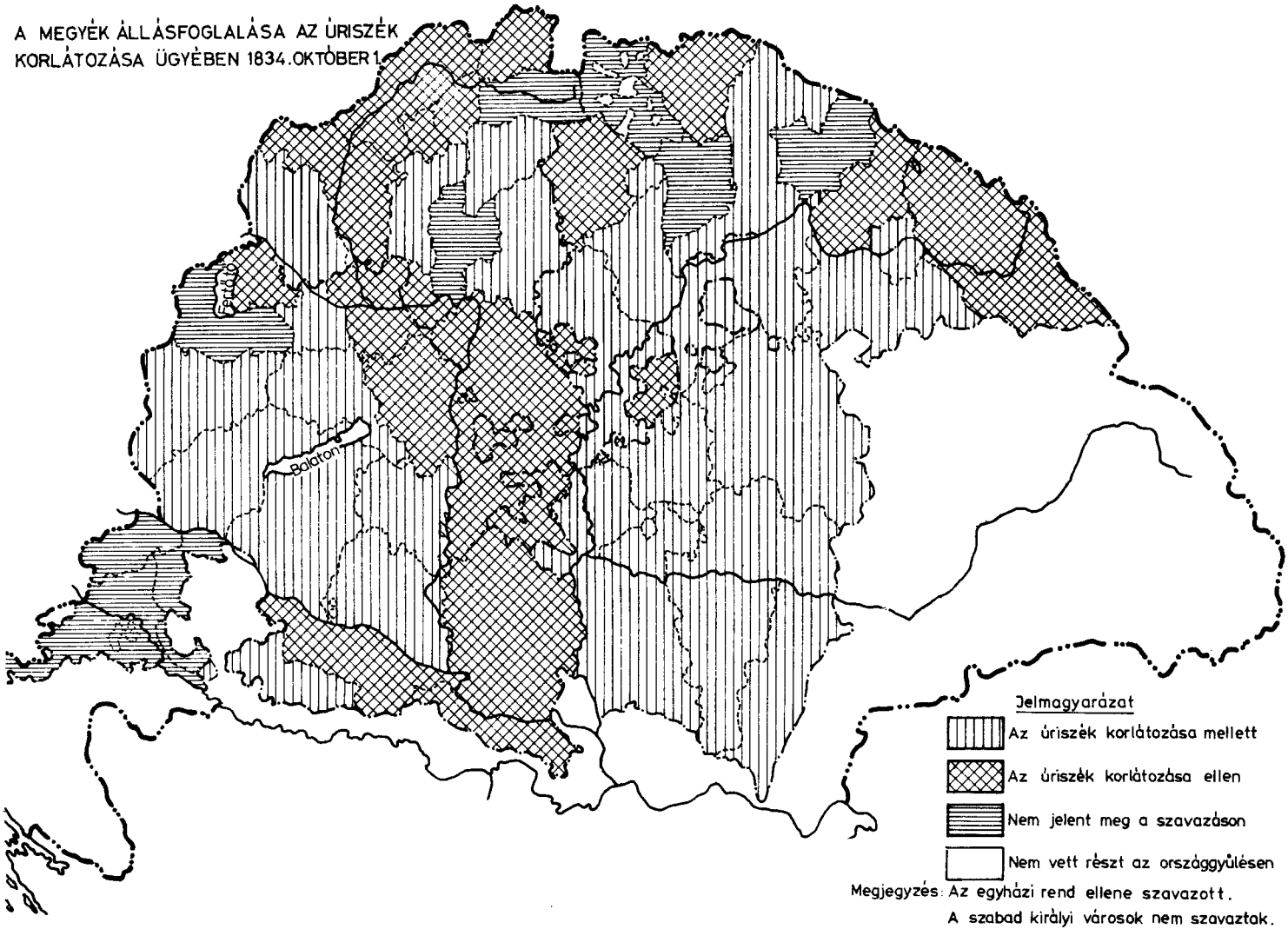

A MEGYÉK ÁLLÁSFOGLALÁSA A JOBBÁGYOK SZEMÉLYI ÉS VAGYONBIZTONSÁGÁNAK MEGADÁSA ÜGYÉBEN
1834. OKTÓBER 3.

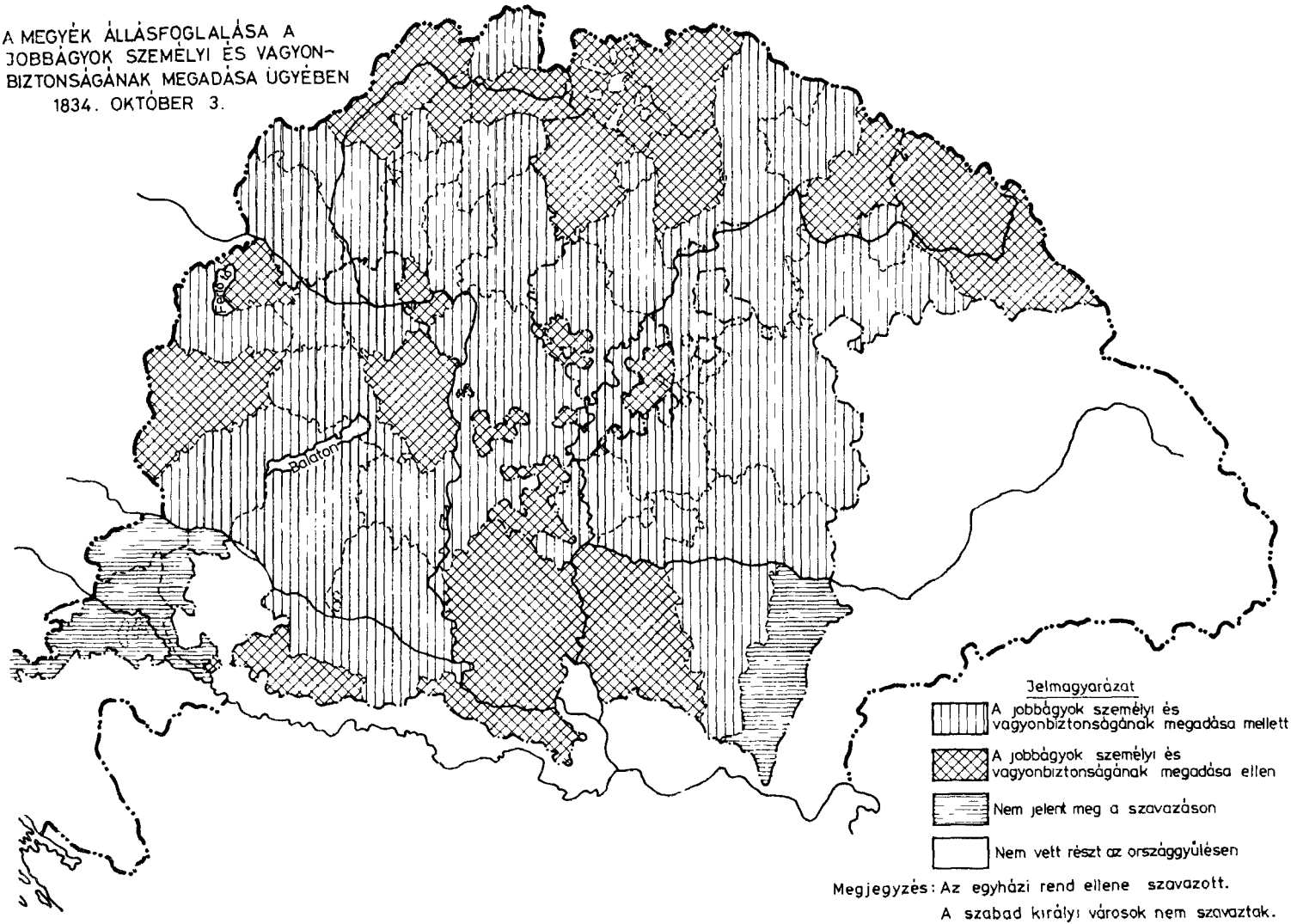

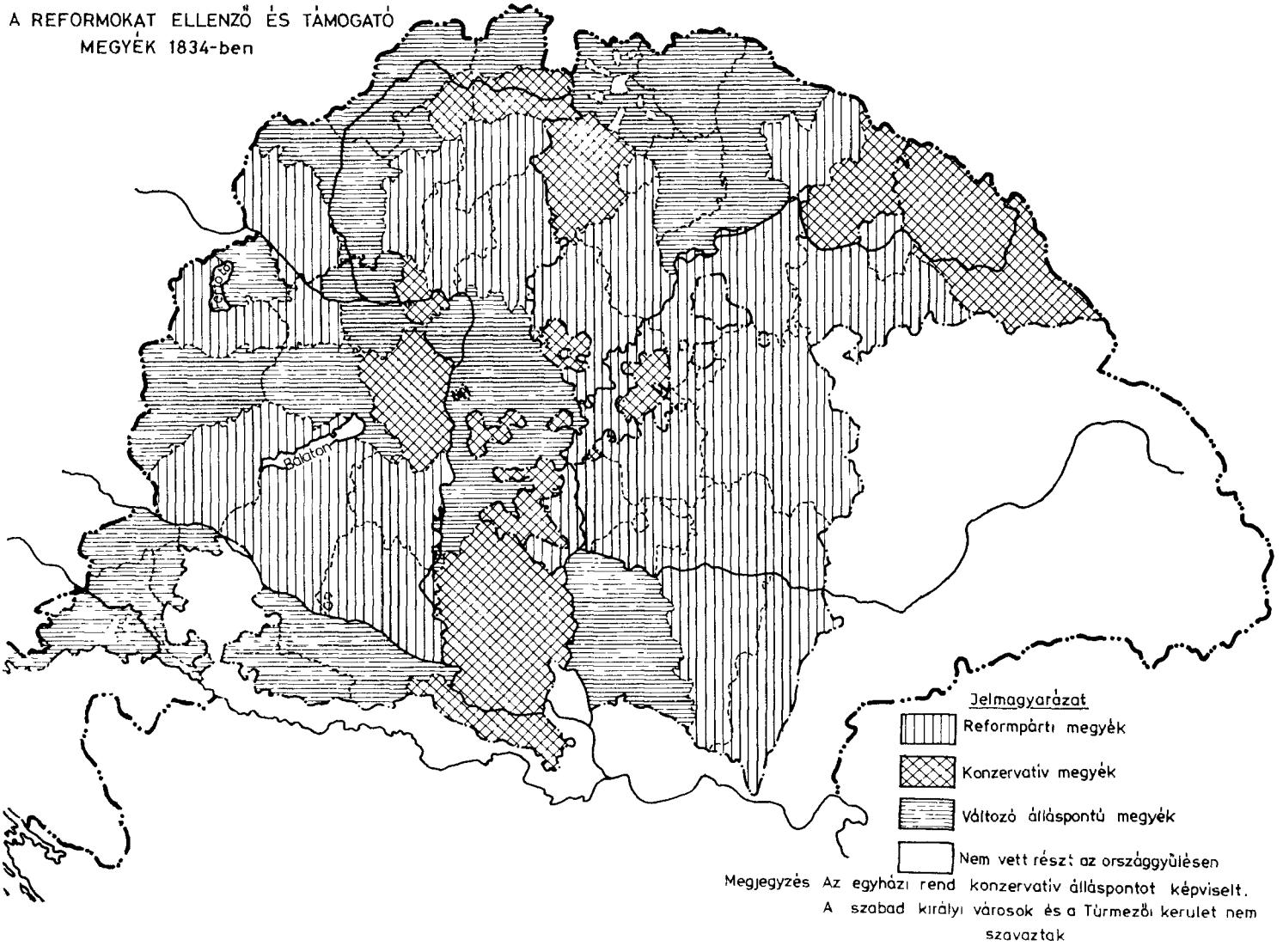
A REFORMOKAT ELLENZŐ ÉS TÁMOGATÓ MEGYÉK 1834-ben
Balaton
Jelmagyarázat
Reformpárti megyék
Konzervatív megyék
Változó álláspontú megyék
Nem vett részt az országgyűlésen
Megjegyzés Az egyházi rend konzervatív álláspontot képviselt.
A szabad királyi városok és a Tiszamelléki kerület nem szavaztak

A felbukkant s elfogadott javaslatok hasonlítottak az egykorú Kelet-Európa még feudális viszonyok között élő részének ugyancsak a polgárosodás felé kibontakozást kereső indítványaihoz. Poroszországban már évek óta megvolt a jogi lehetőség a jobbágyi viszonyok felszámolására. A terhek megváltása itt zömmel a paraszti földterületek egy részének átengedésével ment végbe. A robot haszontalan voltát, eltörlésének szükségességét mindenütt, ahol még fennmaradt, tehát már Oroszországban is, hangoztatni kezdték, bár a magyarországihoz a jobbágykérdés megoldását tekintve hasonló, bár az alkotmányosság kérdéseivel nem foglalkozó nemesi reformmozgalom ott csak évtizedek múltán, az 1861. évi jobbágyreform előkészítése kapcsán bontakozik majd ki. Az elmaradottabb területeken és ott, ahol a nemesség uralmát még nem érzi veszélyeztetve — például Horvátországban —, az indítványok alig léptek túl az okszerű gazdálkodás szükségességének hangoztatásán. A magyar liberálisoknak az 1830-as években folyvást továbbfejlődő programja legközelebb állt a fejlettebb délnémet államok által életbe léptetett jobbágyfelszabadítási eljárásokhoz. Az ilyen tervek és tények egybevetése esetén — melynek részleteivel még adós történetírásunk — feltárható lenne, hogy a társadalomfejlődés objektív körülményei mellett milyen mértékben emelte a magyar mozgalmat a kelet-európai fejlődés élvonalába a kor kiemelkedő személyiségeinek előrelátása, taktikai érzéke, felelősségtudata.

1833 júliusában került az úrbéri törvényjavaslat az országos ülések elé. Az ellenzék soraiban megingás volt érezhető. Wesselényi időközben Erdélybe távozott, megritkultak az ellenzéki követek tanácskozásai. A kötelező utasítások egyelőre még biztosították a kerületi ülésen győztes legfontosabb pontok, köztük az önkéntes örökváltság elfogadtatását. A javaslatot szeptember elején átküldték a főrendekhez. A felsőtábla az összes előremutató javaslatot elutasította. Csak az anyagi engedményekről szóló pontokat fogadta el, s ezzel visszaküldte az alsótáblához. A javaslat négyszer tette meg az utat a két tábla között. Az alsótábla elszántan kitartott döntései mellett. Több mint egy évszázad óta nem hallott olyan oligarchiaellenes kijelentéseket az ország — persze ezúttal már a demokratikus kritika felhangjaival —, mint most Kölcsey Ferenctől, Pálóczy Lászlótól, Tarnóczy Kázmértól, felsőbüki Nagy Páltól. A király végül (a nádor kezdeményezésére) biztosította a főrendeket: nem

fog olyan törvényt szentesíteni, amely az alkotmány felforgatására vezetne. Erre a főrendek elveik ünnepélyes fenntartása mellett átengedték a javaslatot, amelyet 1833 novemberében terjesztettek fel az uralkodónak. A kormány célja csak az volt, hogy az országgyűlés megrekedéssel fenyegető munkáját továbbmozdítsa, de eleve nem gondolt arra, hogy e javaslatokat elfogadja. A tervezetet néhány hónap múlva, 1834 májusában kéttagú udvari bizottság vette tárgyalás alá. Javaslata nyomán az érdemi előrelépést jelentő pontokat illetően elutasító királyi válasz azonban újabb hónapokig váratott magára.

Az országgyűlés időközben más, még ismertetendő javaslatok tárgyalásába kezdett, de a kormány sem maradt tétlen. Miután bebizonyosodott, hogy a többséget Pozsonyban nem sikerül megingatnia, a főispánok megyéjükbe távoztak, s arra törekedtek, hogy új, módosított pótutasításokat csikarjanak ki. Hol a nagy számban becsődített, megvesztegetett, leitatott bocskoros nemesség, hol az azonnalra összehívott megyegyűlés néhány aulikus résztvevője azután megszavazta a reakciós utasításokat. A kormány célja az volt, hogy a reformok megbuktatásának ódiumát az országgyűlésre, a nemességre hárítsa. (A törvények megalkotásának megakadályozásához elégséges lett volna a szentesítés megtagadása is.) A kormány akciója csak néhány megyében járt eredménnyel, mégis elég volt a pozsonyi többség megingatására, s utóbb a javaslatok megbuktatására.

Az úrbéri feliratra válaszoló királyi leiratot 1834. augusztus 28-án hirdették ki. A leirat több közvetlen anyagi engedményt szorgalmazott ugyan a jobbágyság javára, de a három döntő reformjavaslatot: az önkéntes örökváltságot, az úriszék korlátozását és a jobbágy személy- és vagyonbiztonságát — mint az úrbéri tárgyhoz nem tartozókat — visszautasította. Az újra megkezdett tárgyalásokon az ellenzék kész volt elfogadni a javasolt materiális engedményeket, és ennyiben kibővítve védte javaslatának legfontosabb pontjait. Az örökváltság vitájára országos ülésen 1834. november 10-én került sor. Újat mondani már alig lehetett, de a szónokok, az ország legjobb elméi: Kölcsey, Deák, Klauzál, Balogh, Bezerédj, Beöthy a végső erőfeszítés hevességével mondták el újra érveiket. „Itt nem előjog s kiváltság, nem osztályuk haszna, s nem is a kormányhatalom gyöngítése, hanem a nép millióinak emberi s polgári jogai, szóval, oly tárgy forog vala szőnyegen, melynek pártolásából reájok csak

dicsőség, s melynek gátolásából a kormányra csak árny háramolhat: bátran lehettek tehát követelők s kitartók; sőt makacsok követelésökben."[26] „A magyar nemesség az adózó népnek tulajdon szerezhetésre valahára utat nyitni szándékozott; s az ki e jótékony szándéknak magát akadályul vetette, a kormány volt! Igenis a kormány volt!" — szögezte le Kölcsey.[27] „Vétkes mulasztás nem alkotni törvényt — mondotta Deák —, mely a szabad és boldog polgárok számát szaporítsa . . . Ha javaslatunk törvénnyé válhat, fél század múlva más fényben, más erőben áll fenn a magyar . . . A szegény adózó népnek reánk függesztett epedő tekintete tőlünk enyhülést és szabadságot kért vala, mi azonban csak alamizsnát vetettünk neki."[28] E napon az örökváltság még — 25 szavazattal 18 ellenében — elfogadtatott, de ugyanezen a napon változott meg Szatmár utasítása, a következő napokban pedig Csongrádé — Klauzál megyéjéé —, Baranyáé és Hevesé, végül Abaújé, Torontálé, Krassóé. Bár időközben kedvezőre fordult utasítás is érkezett, egy hónap múltán. december 10-én — amikor a főrendek által visszaküldött tervezetet ismét tárgyalás alá vették — már megbukott az örökváltság (26 szavazattal 22 ellenében). Sorsában osztoztak az úriszék korlátozásáról és a jobbágy személy- és vagyonbiztonságáról szóló javaslatok is, melyeket a „rendszeres munkálatok" feneketlen örvényébe löktek. (Előbbit 25 szavazattal 23 ellen, utóbbit 27 szavazattal 21 ellen. Az elutasítás indokolása már a konzervativizmus alkalmazkodási folyamatának megindulását jelezte. Nem itt, hanem a törvénykezési munkálatoknál, később kell ez üdvös javaslatokat tárgyalni.) Deáknak mindössze annyit sikerült elérnie, hogy a jobbágy személy- és vagyonbiztonságáról szóló megbukott törvényjavaslatot beilleszthették a földesúri bíráskodásról szóló törvénycikkbe. Az ily módon megrostált törvényjavaslatot 1835. február 26-án küldték az uralkodóhoz szentesítésre. Az elfogadásra került úrbéri törvénycikkek, bár egyelőre elvágták a jobbágyi felemelkedés útját, számos apró könnyítést hoztak. Első ízben rögzítették törvényben az eddig csak az urbárium által szabályozott jogviszonyokat. Némely rendelkezésük pedig már a fejlettebb gazdálkodás és az agrárkapitalizmus útját egyengette.

[26] Horváth, Huszonöt év. I. Bp. 1886. 376.
[27] Kossuth, Országgyűlési tudósítások. III. Bp. 1949. 685.
[28] Uo. 688–689.

A MAGYAR NYELV ÜGYE

Az alsótábla, mivel „a nyilvánosság minden szabad alkotmány paizsa, s számtalan jónak kútfeje", már az országgyűlés kezdetén szorgalmazta, hogy üzeneteit a főrendi tábla is magyarul fogalmazza, továbbá, hogy a feliratok és törvények szövege is magyar nyelvű legyen. A főrendek megnyugodtak a magyar nyelvű üzenetváltás tényében, de nem fogadták el a feliratok és törvények magyar nyelvűségét. Hasztalan emelt szót a magyar nyelv ügye mellett Wesselényi és Széchenyi; hatalmas beszédeikben hiába vonultatták fel cáfolhatatlan érveik egész sorát. Az alsótáblán a magyar nyelv egyik legnagyobb mestere, Kölcsey fogalmazta meg az újabb üzenetet. A konzervatív főrendek tarthatatlan álláspontot védtek, nem is tarthatatlan érvekkel, hanem érvek nélkül, többségük tudatában. Velük szemben a polgári nemzet megvalósításának elemi, Európa-szerte meglevő előfeltételéért, a holt nyelv uralmának felszámolásáért, a magyar nyelv államnyelvvé tételéért (amely a nemzetiségieknek nem lehet hátrányos, hiszen a latin megtanulása a magyarnál nehezebb — hangoztatta Wesselényi) indult harcba országgyűlési és országos többségének tudatában a reformertábor. Újabb üzenetváltások után végül a felsőtábla elfogadta a javaslatokat, amelyek felirat formájában kerültek az uralkodó elé.

A magyar nyelv ügye, amelyet korábban a nemesi nacionalizmus mozdított ki a holtpontról, az eredeti szándékokon messze túlmenő jelentőségű üggyé nőtt. A törvényhozási és hivatali érvényesítése melletti érveket már nemcsak a kiváltságosok érdekeinek, hanem a polgári nemzet megteremtésének szemszögéből fogalmazták meg. Ez az új, alapvetően eltérő szemléletet követelő politikai elemzés, amely az országgyűlés többi vitakérdésénél is érvényesült, a legtisztább formában Kölcsey Ferenc írásaiban és beszédeiben fogalmazódott meg.

KÖLCSEY FERENC

Országosan ismert költőként is csekei magányába húzódva töltötte éveit a *Himnusz* szerzője. Kényszerű elvonultságban élt, árvizekkel küzdött, gazdaságával bajlódott, jobbágyait ellene uszító rokonokkal pörös-

ködött. A reformhajlandóság erősödése vonzóvá tette számára a megyei politikát. Szatmár megyei rokon érzelmű társaival, Wesselényivel, Károlyi Györggyel, Kende Zsigmond alispánnal, Nagy Károly főügyésszel együtt a rendszeres bizottsági munkálatok vitatásakor haladó javaslatok elfogadtatásáért küzdött. Előbb aljegyzőként, majd megyei főjegyzőként hivatalt vállalt. Végül 1832 végén annak reményében vállalhatta el a követséget, hogy ha az utasítások nem is felelnek meg mindenben elveinek, kedvező pótutasításokat remélhet. Az országgyűlésen költői hírneve, műveltsége, szónoki képessége, elveinek szilárdsága, eszméinek tisztasága révén kezdettől az ellenzék egyik vezetőjének számított.

Gondolatvilágának középpontjában a nemzet megteremtése állott. Kölcsey nem valamely újra életre keltendő vagy újonnan kialakítandó állandó nemzeti sajátosságban kereste a nemzet lényegét. Felismerte, hogy a polgárosodás előrehaladtával a nemzetek magatartásbeli, viseleti, erkölcsi különbségei fokozatosan megszűnnek. E században már „az eredetiség színét megnyerni felette nehéz". Sőt maguk a korábban oly sokat emlegetett nemzeti jellemvonások sem állandóak, hanem történelmileg változóak! Alapjaiban napjainkig helytálló álláspontja szerint a nemzet az azonos nyelvet beszélő emberek történelmileg meghatározott tartós közössége. Fennmaradását létfeltételeinek átalakítása, viszonyainak fejlesztése biztosíthatja. A polgárosodás és a nemzeti fejlődés egybekapcsoltságát felismerve, saját korára vonatkozóan az egyéni érdekek és az egész közösségre kiterjedő nemzeti érdekek egybekapcsolásának megvalósításában látta a nemzeti lét realizálásának egyetlen lehetőségét. Ennek hiányában nemzeti politikáról sem beszélhetünk. „Nálunk saját kifejletlenségünk s szövevényes állásunk miatt egy tiszta, bizonyos meghatározott oppozíció nem lehetséges. Ily oppozíció csak akkor állhatna elő, ha a népérdek teljesen körülírva s idegen befolyástól elválasztva mutattatnék fel. Köztünk azonban népérdek név alatt legalább három különböző érdek él, miket egymással megegyeztetni, egymásba olvasztani még nem tudunk, meg nem is igen akarunk: a nemesség, a polgárság és a parasztság érdeke."[29] A közös érdekek alapján történő cselekvés előfeltétele az egyenlő létfeltételek megteremtése, a tulajdon- és szabadságjogok kiterjesztése. Kölcseynél bontakozik ki teljes mélységében az eddig a társadal-

[29] Kölcsey összes művei. II. Bp. 1960. 424.

mi bázisban és a politikai garanciák megítélésében mutatkozó különbség Széchenyi és Wesselényi elképzelései között. A kormány támogatását szorgalmazó Széchenyi „urbárium által urbáriumot akar", Wesselényi pedig és a többiek „urbárium által nemzetet akarnak".[30] Az előbbi módon a paraszt „védve lehet ugyan, de felemelve ez úton sohasem".[31] Ha fennmaradnak a rendi különbségek, ha megmarad a politizálás nemesi monopóliuma — az anyagi biztonság, a jólét önmagában nem fog nemzetet teremteni, hanem csak a lassú polgári fejlődés útjára lépő, de mégis torz társadalmi képződményt! A polgárosodás és a nemzeti fejlődés nem esik mindenkor egybe, tehát tudatosan kell azt a politikát kialakítani, amely a kettő egymást erősítő kölcsönhatását megteremti.

A kormány mindent megtett, hogy az ellenzéket megfossza nem csupán nyílt szenvedélyű harcosától, Wesselényitől, hanem visszafojtott energiájú, de nem kevésbé elszánt és tudatos vezetőjétől, Kölcseytől is. Megyéjében — éppen aznap, amikor legnagyobb beszédét mondotta el a jobbágyi örökváltság mellett — az ellene uszított bocskoros nemesség elejtette az örökváltságot, valamint a jobbágy személyi és vagyoni biztonságát. Kölcsey, miután hasztalan próbálta meg ez állásfoglalás megváltoztatását, nem tudott az országgyűlésben elveinek megfelelően cselekedni, lemondott követi megbízatásáról. Újra visszatért falusi egyedüllétébe, de politikai kapcsolatainak fennmaradása oldotta magányát. Részt vett a perbe fogott Wesselényi védelmében, „Intelmeiben" *(Parainesis)* az emberi tevékenység erkölcsi alapjait fogalmazta meg unokaöccse számára. A kétség kínzó gyötrelmétől azonban — nem a küzdelem értelmét, hanem eredményességét illetően — nem tudott szabadulni. Csak kevés, korántsem elvhű férfi küzd a haladásért, a tudatlanok és ingadozók megnyeréséért. Kitart-e a magyar nemzet a küzdelemben, vagy „más faj" áll az elkorcsosult helyébe? *(Zrínyi második éneke)* Ebben a harcban a feltételek egyenlőtlenek. A hatalom, a nagyobb erő és az anyagi eszközök mellett még mindaz, ami az egyén számára kecsegtető lehet, a maradás táboráé. „Egy helyben maradás következése pedig senyvedés." Etikus magatartása, a rezignációval párosuló, mégis megingathatatlan elkötele-

[30] Uo. 399.
[31] Uo. 424.

zettség, amely kilátástalanság esetén is tettet parancsol, korjelenséggé nem utolsósorban azáltal vált, hogy személyében ilyen formátumú reprezentánsa akadt.

TOVÁBBI REFORMKÉRDÉSEK

Az országgyűlés kezdetén a rendek meg voltak győződve arról, hogy legalább az első három-négy munkálatot megtárgyalhatják, s így egész új törvénykönyvvel térhetnek haza. Ennek megfelelően az úrbér első tervezetének elkészítése után hozzáfogtak a törvénykezési munkálat tárgyalásához. Amíg a kerületi ülés a napirendre tűzött tárgyat vitatta, addig az országos ülésben sérelmekről és más tárgyakról vitáztak és váltottak üzeneteket a főrendekkel, cseréltek eszmét a királyi leiratokról, készítettek elő újabb határozatokat. A főrendek az alsótábla már határozatba öntött állásfoglalásait tárgyalták. Ilyen párhuzamosságok és zökkenők miatt (az úrbér ügyében egy évig késett a királyi válasz) nem követhetők nyomon szigorú időrendben a vitatott kérdések. Nem is szükséges mindegyik részletes ismertetése. Az úrbér és a magyar nyelv ügye mellett a törvénykezési munkálat, a vallási kérdés, Erdély uniója és a Részek visszacsatolása, valamint a lengyel nemzet megsegítése szerepelt gyakran hónapokig az országgyűlés első időszakában a tárgyalások napirendjén.

A törvénykezési munkálat tárgyalása kezdettől fogva megmutatta, milyen hosszú folyamat során búvik csak elő a liberális ellenzékiség a sérelmi politika álcájából. E rendi burok kifelé még mindig olyan védettséget biztosított, amely fontosabb volt annál az áttekinthetetlen jogi káosznál, amely a burkon belül bizonytalanná tette még a nemesi tulajdont is (csaknem minden nagyobb nemesi birtok ősiségi per alatt állt ekkor !), önkénynek kiszolgáltatottá a nemesi szabadságjogokat, lehetetlenné az érdekegyesítési politika megvalósítását. Így azután a haladó javaslatok többsége már a kerületi ülésben elbukott. Leszavazták az itt is felmerült jobbágyi birtokbírhatási jogot (25 szóval 17 ellen). A városban lakó nemeseket kivették a városi bíróságok hatásköre alól. Az ősiség eltörlését mindössze hat megye utasítása szorgalmazta (Csanád, Somogy, Szatmár, Temes, Tolna, Zala). Eltörlésének megszavazása fel sem merülhetett. A néhány, némileg haladó javaslatot tartalmazó pontot, így a békebíróságokról, a bírák szabad választásáról, hatásköreik tisztázásáról, a három-

szori fellebbezés lehetőségéről, a szóbeli eljárás kiterjesztéséről a főrendek egytől egyig visszautasították. A rendek végül az egész törvénykezési kérdést levették a napirendről. Nagy elvi jelentősége volt mégis annak, hogy az alsótábla többségi határozata kimondta a hitbizományok eltörlését, és ezzel az ősiségre alapozott jogrendszer legmerevebb intézményét tette bizonytalanná.

A vallás ügye sérelemként, az 1791:XXVI. tc. törvénysértő végrehajtásával kapcsolatban került napirendre. A társadalmi mobilitás fokozódásával párhuzamosan mind gyakoribb volt a vegyes házasság. A felekezeti áttérést viszont megnehezítették, így bizonytalanná vált az utódok felekezeti hovatartozása is. Az alsótábla új törvényjavaslat készítését határozta el, amely a bevett vallásfelekezetekre vonatkozóan a lelkiismereti szabadság álláspontjára helyezkedett, szabaddá tette az áttérést, eltörölte a születendő utódok katolikus hitbeni neveltetésére adott kötelezvényeket, az úgynevezett reverzálisokat, megszüntette a protestánsok iparűzésre és letelepedésre vonatkozó helyi korlátait, szabaddá tette a külföldi akadémiák látogatását, és feloldotta a protestánsok horvátországi birtokszerzési és letelepedési tilalmát. A kormány kompromisszumot szeretett volna elérni. Törekvése a felsőtáblán sikerrel járt ugyan, de az alsótábla ragaszkodott eredeti javaslatához. A tárgyalások hat hónapja és hét üzenetváltás után, amikor már az alsótábla korábbi többsége is tünedezni kezdett, 1833 júniusában a javaslatot ünnepélyes óvás kíséretében, amely eleve érvénytelenné nyilvánít minden törvényellenes cselekményt, levették a napirendről. A megoldatlan kérdést — hiszen az egyházi hatóságok továbbra is saját belátásuk szerint cselekedtek — a következő országgyűlések kapták örökül.

A sérelmek sorában kapott helyet a Részek visszacsatolásának és a „két testvér haza" egyesítésének gondolata. Wesselényi kezdeményezésére több erdélyi megye kérvényt nyújtott be az országgyűlésnek az egyesítés iránt. Wesselényi már jól tudta, hogy Erdély jóval elmaradottabb társadalmi viszonyaiból önnön erejéből soha, hanem csak az unió megvalósítása esetén ott is érvényesülő magyar törvények segítségével bontakozhat ki. Az unió ügyében — éppen Erdély politikai erőinek ellentmondásossága folytán — nem történt ugyan előrelépés, de törvény mondta ki a közjogilag eddig is a Magyar Királysághoz tartozó, csak igazgatásilag Erdélyhez csatolt Részek (Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék

és Kővár vidéke, az úgynevezett Partium) visszacsatolását. Végrehajtása, amely 1848-ig váratott magára, jelentősen meggyengítette volna Erdély különállásának gazdasági-társadalmi alapjait, s így közvetve az önállóság további fenntartásának erdélyi híveit.

Az 1831-es lengyel felkelés leverése után Balogh János az országgyűlésben javasolta, hogy kérjenek diplomáciai közbenjárást az uralkodótól a lengyelek érdekében. A kezdeményezés jórészt annak bizonyítására szolgált, hogy az országgyűlés a külpolitikát közvetlenül is befolyásolhatja. A rendek nyíltan, európai visszhangra számítva fejezték ki szolidaritásukat a lengyelekkel, s amikor a kormánypárti vezérszónok, Andrássy József esztergomi követ cinikusan kijelentette: „nemzetek vesznek, nemzetek lesznek", méltó választ kapott Deáktól: „A világ történetei nem (arra) tanítanak, hogy a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzetet, némán s hidegen nézve, lehetőségig ne segítsük. Mert hiszen egyes emberek is lesznek és vesznek: kötelesség mégis veszélyben forgó, vagy ínségre jutott embertársainkat tehetség szerint a veszélyből kimenteni."[32]

A tényleges diplomáciai eszközökkel azonban továbbra is a fejedelmi abszolutizmus rendelkezett, s a kortársak előtt szövetségkötései és megállapodásai rejtve maradtak. Amikor 1833 őszén Deák fenti szavait elmondta, az országgyűlés politikusai még bíztak az orosz—osztrák ellentét kiéleződésében, s ebben a hitben mondták beszédeiket a lengyel nemzet mellett. Valójában éppen ezekben a hetekben született meg az a titkos osztrák—orosz—porosz megállapodás, amely hosszú időre stabilizálta a birodalom helyzetét, s közvetve hozzájárult ahhoz, hogy előbb az egyes német országokban, majd Magyarországon és Erdélyben erőszakos módszerekkel fojtsák el az országgyűlési és országgyűlésen kívüli mozgalmakat, fordulatot idézve elő e hosszú országgyűlés történetében is.

A SZENT SZÖVETSÉG REORGANIZÁCIÓJA

A Habsburg-birodalom az 1830-as esztendő megrázkódtatásai után külpolitikai kezdeményezőkészségét, elsőrendű nagyhatalmi szerepét állandó belső bajai, a forrongó Itália és a feszültségekkel terhes német

[32] Kossuth, Országgyűlési tudósítások. II. Bp. 1949. 442.

államok állandó beavatkozást igénylő fejleményei miatt nem volt képes többé visszanyerni. Metternich végső soron kész volt a birodalom külpolitikai céljainak mérséklésére, ha ezzel biztosíthatta rendszerének belső biztonságát. A nemzeti és forradalmi mozgalmak elfojtásában egyaránt érdekelt volt a Lengyelországot egymás közt felosztó három konzervatív hatalom: Ausztria, Oroszország és Poroszország. Az európai érdekek egyezése ellenére sem sikerült Metternichnek azonnal létrehoznia a három hatalom általa szorgalmazott informatív-diplomáciai „középpontját". Poroszország az osztrák–orosz hegemóniától tartott, Ausztria féltékenyen őrizte nagyhatalmi presztízsét, Oroszország pedig óvakodott az egyértelmű kötelezettségvállalástól. Az egymásra találást hátráltató legfontosabb érdekellentét a keleti kérdésben állt fenn. Oroszország a görög szabadságharc kibontakozása, az 1820-as évek óta nyíltan elkötelezte magát egy, a fennálló viszonyokat megbontó, „illegitim" nemzeti mozgalom mellett. A Török Birodalom bomlása esetén csak az erősebb partner térnyerését lehetségesnek tartó Metternich kitartott a félhold uralmának változatlan fenntartása, a legitimizmus ebből fakadó elve mellett. Időközben azonban, ha a cári keleti politika végcélja (Konstantinápoly megszerzése) nem is változott, ennek nyílt megvalósításáról, angol–francia konfrontációtól tartva, le kellett mondania. Az orosz politika — látványos fordulattal — most a szultán védnökeként lépett fel, s kihasználva a nyugati hatalmak egymás közti ellentéteit, az 1833 elején belháborúba bonyolódott szultánnak egyedül kínált fegyveres segítséget. A Porta elfogadta az ajánlatot, s bár angol–francia nyomásra az orosz csapatoknak hamarosan távozniuk kellett, a diplomáciai győzelem mégis az oroszoké lett: az 1833. július 8-án aláírt hunkjar-iszkaleszi kölcsönös segítségnyújtási formát öltött szerződésben Oroszország a Porta egyedüli védnökének deklarálta magát. Törökország fennmaradása ettől kezdve a cár kegyétől függött. A Földközi-tenger keleti medencéjéből kitessékelt nyugati hatalmak Oroszország ellenfelei lettek. A cárnak európai szövetséges kellett; Metternich pedig a legitimitás elvéhez visszatérőként köszönthette a cárt, látszólag presztízsveszteség nélkül ismerhette el az új, forma szerint a legitimitáson alapuló védnökséget. Az 1833. szeptember 18-án aláírt orosz–osztrák münchengrätzi szerződés nyilvánosságra hozott szövege sem tartalmazott ennél többet: leszögezte, hogy a két hatalom a Török Birodalom integritásának fenntartása mellett áll. A tit-

kos záradék is csak annyit mondott, hogy ha mégis felbomlik a Török Birodalom, akkor a szerződő felek együttesen járnak el. Valójában, a hunkjar-iszkaleszi szerződéssel egybevetve, a keleti kérdés tárgyában megkötött münchengrätzi szerződésben Ausztria elismerte Oroszország kizárólagos illetékességét a Török Birodalom sorsának meghatározása felett. A viszonzás ennek megfelelő értékű volt. A másnap, szeptember 19-én aláírt második münchengrätzi megállapodásban, amelyhez már rövidesen Poroszország is csatlakozott, a szerződést aláíró császárok „egyhangúlag elhatározták, hogy megerősítik a konzervatív rendszert, amely politikájuknak vitathatatlan alapjait képezi". Elismerik, hogy „minden független uralkodónak joga van ... segítségül hívni oly más uralkodót, ki neki e segítség megadására legalkalmasabbnak látszik".[33]

A segítségnyújtás teljesítése érdekében kötelezték magukat, hogy megfelelő haderőt tartanak fenn. Megállapodtak abban is, hogy „a zavargások szítóit" kölcsönösen kiszolgáltatják egymásnak. A három konzervatív hatalom, ha némi késéssel is, méltó választ kívánt adni az 1830-ban deklarált angol—francia „be nem avatkozási" elvre. Münchengrätz szellemében egy közös diplomáciai jegyzékben jelentették be a „beavatkozás" elvét, amelyet minden esetben érvényesíteni kívántak, amikor az 1815-ben a véglegesség igényével szabályozott európai viszonyokat bárki megváltoztatja. Az egyértelmű francia válasz kijelentette, hogy a beavatkozási elvet Belgium, Svájc és Piemont vonatkozásában, tehát a Franciaországgal szomszédos semleges államokat illetően, nem hajlandók elismerni.

A szerződés eredményeképpen tovább mélyült Európa megoszlása két, területileg is elválasztható táborra. Nyugat-Európában többé-kevésbé liberális államok éltek egymás mellett. Külpolitikai elvük a be nem avatkozás volt; tőkés érdekeiktől és ezeknek megfelelően befolyásolt közvéleményüktől diktáltan az országok és népek közeledését hirdették. Európa keletén a reakciós birodalmak alkottak szövetséget, s a legitim uralkodók jogán ismét az intervenció, a beavatkozás elvét emelték a külpolitika rangjára. Ahogyan I. Miklós cár fejtegette az osztrák követnek: „Nem aggódom a spanyol és a portugál ügyeket illetően, ez Franciaország-

[33] HORVÁTH JENŐ, Nemzetközi szerződések. Második rész. Anglia és a szent szövetség 1815—1848. Bp. 1921. 104.

ra és Angliára tartozik. Itália az Önök ügye, én csak azért vagyok, hogy támogassam Önöket, éppúgy Németországban is, amely Poroszországra és Ausztriára tartozik. De ami Törökországot illeti, az az én ügyem."[34]

A Habsburg-hatalom számára a külpolitikai aktivitás szükséges előfeltétele a birodalom belső nyugalmának biztosítása volt. Metternich ennek megteremtése érdekében az elkövetkező években a hátország szilárdságának megóvásán fáradozik. Figyelmét egyre inkább a birodalom krónikus belső problémái, nem utolsósorban Magyarország köti le. Ettől fogva közvetlenül részt vesz a belpolitikai döntések meghozatalában.

AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS

Erdélyben a kormányzás módját megszabó *Diploma Leopoldinum* világos rendelkezései ellenére 1811 óta nem hívtak egybe országgyűlést. A kormányszékek választandó tisztviselői kinevezés útján nyerték el hivatalukat. Törvénytelen adókat vetettek ki. Nem tartották be a *Diploma* vallásszabadságot biztosító pontjait sem. A Habsburg-birodalom egészén belül periferikus helyet elfoglaló, elmaradott, bár nagyságra nézve korántsem jelentéktelen tartomány politikai fontosságát a határain túl lejátszódó események növelték. Az 1831-es lengyel felkelés és a galíciai kolerajárvány az erdélyi rendeket felébresztette évtizedes politikai álmukból. A dunai román fejedelemségek orosz megszállása a kormányzatot az 1830-as évek elején az utolsó nagy katolizálási kampányra ösztönözte, azzal a céllal, hogy a görögkeleti egyházban a feltételezett szláv befolyás ne találhasson támaszra. A magyar reformmozgalom kibontakozása a Királyhágón innen már meghátrálásra kényszerítette azt a feudális abszolutizmust, amely Erdélyben még töretlennek mutatkozott, de fennmaradása mindinkább anakronisztikussá vált.

A polgárosodás megindulását az erdélyi nemesség társadalmi aktivitásának fokozódása jelezte. Az erdélyi református főtanácsban a világiak kezébe került az egyházi és iskolai irányítás, kezdeményezésükre megindult a falusi oktatás átalakítása, a kollégiumok korszerűsítése. A nyelvi

[34] Alfred Stern, Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871 (továbbiakban: Stern, Geschichte Europas . . .). V. Berlin, 1911. 385.

és irodalmi megújulásnak részese és kezdeményezője volt Erdély. Kolozsvárott épült fel az első állandó magyar nyelvű színház. Ugyanitt 1833-ban, Kendeffy Ádám gróf házában kaszinó létesült. Kezdeményezője, Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című, több kiadást megért, általánosan olvasott művével a demokratikus társadalmi berendezkedés egyik első hazai ismertetője lett. Az 1830-as években már négy magyar, két német és egy román hírlap jelent meg, amelyek többnyire ugyan csak a külföld híreinek közlésére szorítkozhattak, de az élénk forgalom a „két testvér haza" között lehetővé tette a tájékozódást a magyarországi politikai élet eseményeiről. Alsó-Fehér megye 1832-ben — Erdélyben elsőként — szorgalmazta a két ország egyesülését. A Magyarországon már általános óhaj azonban Erdélyben ekkor még nem lehetett az ellenzék egységét megteremtő politikai program. (A politikai fejlődés megkésettségét is tükrözi, hogy Erdélyben csak 1835-ben került sor a teljes besúgói hálózat kiépítésére.)

Az elmaradottabb társadalmi viszonyokon alapuló s egyúttal bonyolultabb kérdésekkel szembenézni kénytelen erdélyi ellenzéki politikai mozgalom csak a magyar reformmozgalom megerősödése után, 1832—1833-ban bontakozhatott ki. Követeléseit a rendi alkotmány helyreállításában foglalta össze. Az érdekegyesítési, haladást szolgáló, antifeudális polgári-nemzeti politika alkalmazásának kísérletével még az ellenzék legjobbjainál sem találkozhatunk. E vezetők — az ügyes taktikus Bethlen János gróf, a remek debatter Kemény Dénes báró, a központot teremtő Kendeffy Ádám gróf, Szász Károly nagyenyedi tudós és tanár, Zeyk Dániel — megyéről megyére, „vándor patriótaként" járták az országot, szervezték a megyei ellenállást. A megyék egész sora tagadta meg az engedelmességet. A magyarországi hajdani megyei ellenállásnál szervezettebb, egységesebb mozgalmat, amely rövid idő alatt megbénította a közigazgatás működését, a Pozsonyból szűkebb pátriájába hazatért Wesselényi vezette. Közvetlen, taktikai követelésük: az országgyűlés összehívása. Nem tudott mást javasolni az udvarnak Vlasits Ferenc horvát bán sem, aki 1833 márciusa óta királyi biztosként irányította a nagyfejedelemség kormányzását. Előterjesztését elfogadva I. Ferenc 1834. május 24-ére tűzte ki az országgyűlés megnyitását, maga helyett unokatestvérét, Estei Ferdinánd főherceget küldvén királyi biztosi minőségben az országgyűlés megnyitására.

Jóllehet az egykamarás országgyűlésre szinte korlátlan számban hívhatott meg az uralkodó úgynevezett regalistákat, az összeülő országgyűlés mégis ellenzéki többségű lett. Ez az országgyűlési ellenzék azonban szervezetlen. Nincsenek parlamenti tapasztalatai, s ami a legfőbb: az országgyűlési többség biztosítása érdekében programja kizárólag sérelmi jellegű lehetett. Saját erejéből kezdeményezésre képtelennek bizonyult. Passzivitásából még az unió irányában sem tudja kimozdítani az egyetlen messzebb látó vezető, Wesselényi, aki reménytelen harcba bonyolódott a ravasz kormánypolitikusokkal, sőt részben saját párthíveivel is. Helytállt ugyan, de győznie nem lehetett, sőt védekezésre kényszerült.

Az országgyűlés tárgyainak a királyi megnyitó a kormányszékek tisztviselőinek megválasztását és az urbárium tárgyalását írta elő. (Erdélyben még mindig nincs úrbéri rendezés!) Az országgyűlés azonban mindaddig, amíg a sérelmek orvosolva nincsenek, nem volt hajlandó munkához kezdeni. Saját testületét nem tudta addig teljesnek tekinteni, amíg bizonyos tisztségek viselői részt nem vehetnek az országgyűlésen. A feliratok és az uralkodóhoz utazó küldöttség korántsem radikális kérései nem teljesítettek. Az ellenzék több hónapos időhúzó taktikában őrölte erejét. Már csaknem belement a tisztségviselők választásába, ami kétségkívül az ellenzék szétbomlását (a hivatalkeresők kiválását) és az unió ügyének hosszú évekre szóló eltemetését jelentette volna, amikor a kormány megelégelte az ellenzéki huzavonát. Az uralkodó 1835. január 29-én aláírta az országgyűlés feloszlatását.

Ugyanezen a napon mutatja be Wesselényi az országgyűlésnek az általa vásárolt sajtón kinyomtatott országgyűlési naplópéldányokat, és ajándékozza sajtóját az országgyűlésnek. A rendek — köztük az erdélyi királyi tábla bírái! — nagy lelkesedéssel vették tudomásul a sajtószabadság tettleges megvalósítását. Egy hét múlva kihirdették az országgyűlés feloszlatását. Az ellenzék ugyan rendezetten vonult vissza, vezetőjét azonban ezért az utolsó tettéért már azonnali börtön és elítéltetés fenyegette.

A REAKCIÓ ELLENTÁMADÁSA

A pozsonyi országgyűlésen a konzervatív felsőtábla megakadályozhatta ugyan a haladó javaslatok elfogadtatását, de az alsótábla állhatatossága élő bizonyság volt arra, hogy a kormány ellenzi a reformokat. A politikai vezetést kézben tartó kormányzat és hívei az általános érdekek letéteményesének tartották magukat. Ezért — és erejük tudatában — idegen volt előttük a párttá szerveződés gondolata. Az alsótáblán is kívánatossá váló többség megszerzését hatalmi eszközeik útján próbálták biztosítani. Az üléseken Somssich Pongrác személynök, az alsótábla elnöke kísérelte meg a tanácskozások befolyásolását, a többségi határozat önkényes kimondását. A kulisszák mögött pedig Wirkner Lajos, a kormány pozsonyi ügynöke buzgólkodott az ellenzéki követek megnyerésén, nem is sikertelenül. A kortársak előtt jórészt rejtve maradt, hogy miért változott meg néhány követ véleménye. Csak sejtették (az országgyűlés befejezése után a *Wiener Zeitung* kinevezési rovatából néhány esetben megbizonyosodhattak arról), milyen mértékű volt a lélekvásárlás. Felsőbüki Nagy Pál, akit a Pálffy-féle zárgondnokság busás jövedelmet hozó ügyvitelével bíztak meg, ekkor már Wirkneren keresztül rendszeres kapcsolatban állott a kormánnyal. Kormányhivatal és kinevezés volt az ára Majthényi László barsi, Siskovics József baranyai, Ragályi Tamás tornai, Péchy Ferenc pesti követ elvei feladásának. Néhányan, mint például Füzesséry Gábor és Komlósy Károly beregi követek, pénzzel voltak megvesztegethetők.

A harc fő területe azonban a megye volt, s a reakció minden eszközt felhasznált kormányhű tisztikar kialakítására és konzervatív utasítások megszavaztatására. Zalában, Biharban, Hevesben a tisztújítás és követválasztás ürügyén tumultuózus jelenetekre, a határozatok önkényes kimondására került sor. Országos visszhangot keltettek Szatmár viharos megyegyűlései, amelyek nemcsak a megye konzervatív irányban változó utasításait eredményezték, hanem két országos politikai vezetőt, Kölcseyt és Wesselényit is visszavonulásra kényszerítettek.

Az 1834. november 10-i megyegyűlésen itt megbukott a paraszti birtokbírhatás és az önkéntes örökváltság korábban éppen Szatmár követe, Kölcsey által szorgalmazott ügye. A Nagykárolyba utazó Kölcsey és Wesselényi a december 9-én tartott megyegyűlésen tett utolsó kísérletet, hogy az egy hónappal korábban hozott határozatot megváltoztassák. A

berúgatott nagykárolyi és gencsi kurtanemesek Wesselényit órákig nem engedték szóhoz jutni („ki kell lökni", „menjen vissza Kolozsvárra"), s amikor szót kapott, beszédeiben hiába sorakoztatta fel taktikus, hallgatóságának szánt érveit. Hasztalan magyarázta az érdekegyesítés programját: „Már századok óta a kormány a köznépet terhelő ocsmány képre parasztvédői s a köznépet oltalmazói ábrázatot tett, de a melynek egyfelől ő szívja zsírját. Most sem akarja a kormány ezen álorcát letenni, és ez volt az oka, hogy miért igyekezett arra, hogy a parasztságot boldogítható (örökváltsági) törvénycikk nem a királyi helybenhagyás megtagadása által essék el; hanem a nemesség tegye azt semmivé."[35] A pozíciójukat neki köszönhető Kende és Uray alispánok sietve kimondták: „a Karok és Rendek múlt gyűlési határozásoktól el nem kívánnak állani". Kölcsey ekkor bejelentette lemondását, Wesselényi néhány kitétele torz kivonatban a kormány tudomására jutott, amelyre majd a hűtlenségi vádat építik.

Az országgyűlés ideje alatt 46 visszahívásra és 3 leköszönésre került sor.

A fő támadás az ellenzéki egység és az erdélyi ellenzéki mozgalom megteremtője, Wesselényi ellen irányult. Bármi áron, de ki akarták iktatni a politikai életből, ezért az ürügyekben immár nem válogattak. Erdélyben az országgyűlési napló kinyomtatása miatt rendelte el Wesselényi ellen az uralkodó büntető per megindítását. A vádnak nem volt kellő jogi alapja. Az eljárás során a szervilis marosvásárhelyi tábla a jogsértések egész sorát követte el. Wesselényi hasztalan tiltakozott ügyvédjei útján; már a per kezdetén arra kényszerült, hogy elhagyja Erdélyt. Szűkebb hazájába és birtokára hosszú évekig nem térhetett vissza, mert letartóztatás fenyegette. A szatmári megyegyűléseken elmondott beszédeiért Magyarországon újabb, főbenjáró pert indítottak ellene. A vád: mivel a kormány tevékenységét élesen bírálta, a kormány és az uralkodó pedig végeredményben azonosak, „hűtlenség" (mai fogalmaink szerint: hazaárulás) bűnét követte el. Wesselényi aktivitása korlátozottá vált. Minden erejét védelmére kellett fordítania. Elszigetelése teljességgel mégsem sikerült. Ezúttal már a haladó ellenzék állt üldözött vezetője mellé, s ügyét a szólásszabadság sérelmeként tűzte a pozsonyi országgyűlés napirendjére.

[35] Deák Ferenc beszédei. I. 2. kiad. Bp. 1903. 161.

A REFORMELLENZÉK FORMÁLÓDÁSA

A polgári átalakulás híveinek kezdeti tömörülése pontosan tükrözte, hogy valós belső gazdasági és társadalmi érdekek mozgatták őket. Nem titkos társaságokba tömörültek, hogy idegen eszmék és propaganda hatására, külföldi titkos mozgalmak közvetlen befolyása nyomán megdöntsék a kormányt — amint ezt a kormányzat, még mindig a jakobinus összeesküvés, illetve a nem létező összeesküvésekről tudósító titkosrendőri jelentések hatására feltételezte —, hanem spontán módon, a társadalmi erővonalak mentén — s mindenekelőtt társasági szinten — szerveződtek. Ahogyan korábban egy-egy nagybirtokos körül, annak gazdatiszti karából, az általa dotált és alkalmazott értelmiségiekből, szegényebb vagy akár birtoktalan rokonságából álló klikkek harca alkotta a megyei közéletet, úgy most, a harmincas évek elején az átalakulásban érdekeltek személyes önállóságot fel nem adó, az eszmei meggyőződés rokonságán alapuló kis közösségei szerveződtek, alkalmat adva egy-egy koncepciózus, felkészült, vezetésre alkalmas személyiségnek, hogy a politikai szálakat összefogja, amely szálak a másik pólus irányában azután folytonosan ritkulva, bizonytalanabb irányokat rajzolva és folyvást vékonyodva újra csomósodni kezdtek; e másik póluson egy-egy főpap, magas rangú kormánytisztviselő vagy hitbizományi birtokos mint vonzási pont köré. Egy-egy ilyen körben fellelhetjük az anyagi hatalom, a politikai szervezés és az eszmei inspiráció letéteményeseit, s mellettük a megye és a nagybirtokok igazgatásának apparátusát, s persze azért olykor a rokonsági hálózatot is, a független, de adósságok közt fuldokló, a kínzó pénzhiány miatt gazdaságilag tehetetlen és tétlen középbirtokosok körét. A következő, még ugyancsak társadalmi s nem politikai szerveződési forma a kaszinó. Ezek Pest (1827) példáját követve sorra alakultak vidéki városainkban: Kaposvárott (1828), Szegeden (1829), Sátoraljaújhelyen (1831), ahol Balásházy János volt az alapító, jegyzője pedig a fiatal Kossuth, Kecskeméten, Egerben, Marosvásárhelyt (1832); s ezután sorra minden nagyobb városban. 1833-ban a Magyar Királyságban 24, Erdélyben 5 kaszinót tartott számon a kormányzat. Megfelelőjük a kisebb városokban az olvasókör, tanintézetek mellett az önképzőkör és a diáktársaság, ahol olyan tanárok szolgálták a haladás ügyét, mint a fordulatot hozó 1830–1831. év eseményeiről röpiratban beszámoló nagyenyedi Szász Károly, a kortársi filo-

zófiában ugyancsak otthonos pápai Tarczy Lajos, az Amerikát ismertető debreceni Péczeli József, a természetet búvárló eperjesi Greguss Pál.

Az ellenzéki mozgalmak országos egységét azonban mindezek a társadalmi fórumok, s a Széchenyi által „52 piciny királyságnak" nevezett vármegyék, pusztán a követküldéssel és a követutasítással mint politikai tevékenységük záróaktusával, önmagában nem biztosíthatták. Roppant jelentősége volt a liberális ellenzéki mozgalom egységesülése szempontjából annak a ténynek, hogy a kormány — a rendiség számára tett gesztusként — 1830-ban újra engedélyezte a megyék egymás közötti levelezését. Zala megye levéltára például, amíg más vármegyéktől és városoktól 1790—1793 között 167, 1794—1811 között 148 átiratot kapott, addig az 1812—1828 közötti évekből egyetlen ilyen körlevelet sem őriz! Ugyanakkor az országgyűlést előkészítő 1830—1832. években 56, az országgyűlés ideje alatt 100, s azután 1837 és 1848 között már 230 körlevél érkezett! A harmincas évek elején az iratok többsége — néha folytatólagosan — a vármegyék állásfoglalását tartalmazta a rendszeres bizottsági munkákkal kapcsolatosan, gyakori a magyar nyelv (és a magyar színészet) pártfogását szorgalmazó átirat is. Az egységesülés ellenére egyoldalúságot jelentett, hogy a mozgalomnak nem volt központja. A következő években azonban már hallgatólagos megállapodás folytán Zala és a „vezérvármegye", Pest megye véleménye számított mérvadónak. Valóságos politikai centrum azonban csak az országgyűlések ülései idején alakulhatott ki — tehát nem a politikai központtá is fejlődő Pest városában (1834 óta itt jelenik meg az első politikai lap, a Helmeczy szerkesztette *Jelenkor*), hanem az ország határán — Pozsonyban.

Az 1832—1836. évi országgyűlés kezdetén kialakult a kerületi üléseket is előkészítő magántanácskozások rendszere: az ellenzék vezetői összejöveteleiken egyeztették elképzeléseiket a követendő elveket és taktikát illetően. E konferenciákon — többnyire Csapó Dániel tolnai és Novák Antal békési követ szállásán — dőlt el, hogy ki lesz a javaslattevő, milyen sorrendben következnek a hozzászólások, mi a teendő a javaslat bukása esetén stb. A megbeszélések fő szervezője Wesselényi volt. Erdélybe távoztával a tanácskozások megritkultak. Nem volt olyan egyéniség, akinek vezetését mindnyájan elismerték volna. Kölcsey távozása — vagy inkább eltávolítása — másik nagy tekintélyétől fosztotta meg a követi kart. Mindezt csak részben pótolhatta a fiatal Deák országgyűlési megje-

lenése (1833. május), akinek elvszilárdsága, tudása és tekintélye csak a tapasztalatszerzés hónapjai után érvényesülhetett.

A magántanácskozások rendszere lényegében már a pártszerű szerveződés csíráját rejtette magában. Pozsonyban foglaltak állást egyes megyék követválasztásaival kapcsolatban is. A megbeszéléseken lassan nemcsak a megyék követei vettek részt, hanem alkalmanként jelen volt egy-két liberális főrend, az *Országgyűlési Tudósítások*at szerkesztő Kossuth és az országgyűlési ifjúság néhány jelesebb tagja is. Megtörténtek az első, még bátortalan, de a kormányzat által annál veszélyesebbnek tartott kísérletek a parasztság politikai érdeklődésének felkeltésére is. Jelentések számolnak be arról, hogy a parasztság országszerte nagy érdeklődéssel és várakozással figyelte az úrbéri kérdés pozsonyi vitatását. Pest megye kinyomtatta és az úrbéres községekben is terjesztette az úrbéri operátummal kapcsolatos liberális állásfoglalását. Kossuth a nagyobb parasztközségeknek, mezővárosoknak ingyen küldte meg az *Országgyűlési Tudósítások* örökváltsági vitatásokról szóló számait. Kecskemét küldöttei 1833 elején hetekig Pozsonyban tartózkodtak és hallgatták az országgyűlés vitáit. 1834 őszén, az örökváltság ügyének bukásakor Balogh János az országgyűlésben nyíltan felvetette a gondolatot, hogy aláírásgyűjtést kellene szervezni az ország valamennyi néprétegének körében a jobbágyreform érdekében.

A hosszú országgyűlés felkeltette a külföld érdeklődését is. A harmincas évek utazói meghallgatták a tanácskozásokat. Személyes ismeretségeket is kötöttek az ellenzéki vezetőkkel. Külföldön ismertekké tették a magyar liberálisok törekvéseit. Ily módon lassan oldódott a magyar reformmozgalom nemzetközi elszigeteltsége. Ismertté vált, hogy a konzervatív hatalomnak nemcsak Itáliában és Németországban kell komoly belső ellenzékkel számolnia, hanem néhány mérföldnyire Bécstől, Magyarországon is.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS UTOLSÓ SZAKASZA ÉS TÖRVÉNYALKOTÁSA

1835. március 2-án, 43 évi uralkodás után meghalt I. Ferenc. Utóda minden közjogi fenntartás nélkül vehette át a teljes királyi jogkör gyakorlását. Még atyja életében megkoronázták, a trónváltozáskor összehí-

vandó országgyűlés pedig éppen ülésezett. Az új uralkodó azonban irataiban nemcsak császárként, hanem magyar királyként is I. Ferdinándnak nevezte magát, jóllehet Magyarországon e néven már négy koronás elől is ült a trónon. Az alsótábla egyöntetűen visszautasította az I. Ferdinánd elnevezést, mert észrevette, hogy ezáltal a magyar királyi cím az uralkodó császári jogara alá tartozó címek közé kerül, s ezzel újabb kísérlet történik Magyarország beolvasztására az Osztrák Császárságba. A főrendek viszont elfogadták az I. Ferdinánd címzést, s ezzel újra kiéleződött az ellentét a két tábla között, amit az ebben a kérdésben folytatott tizenhétszeri üzenetváltás sem tudott kiegyenlíteni. A rendek fél évig egyetlen felírást sem voltak hajlandók megcímezni (jóllehet közben számos törvényjavaslat elkészült), s az országgyűlés vége felé a formálisnak látszó, de mégis lényeges közjogi kérdésben az uralkodó volt kénytelen meghátrálni: egy 1836. márciusi leiratot mint „I. Ferdinánd Ausztria császára és Magyarországnak e néven V. apostoli királya" írt alá.

Időközben az udvarnak fontolóra kellett vennie az országgyűlés feloszlatását. A rendek, mint láttuk, az uralkodói cím kérdésében nem voltak hajlandók engedményre. Több kormánypárti követet (Császár Sándort Temes, Aczél Antalt Arad, Ocskay Ignácot Nyitra, Andrássy Józsefet Esztergom, Péchy Ferencet Pest megyéből) megyéje visszahívott vagy kinevezése miatt lemondatott. Fejér, Gömör, Ugocsa szabadelvű utasításokat adott. Az alsótábla napirendre tűzte a Wesselényi elleni perindítás ügyét mint a szólásszabadság sérelmét. A kormány erőszakos intézkedései következtében (ekkor történtek kísérletek a vármegyék megrendszabályozására is) az országgyűlés határozottabbá vált. A sérelmi jelleg a reformkérdések rovására előtérbe került. Az udvar mégsem merte megkockáztatni az országgyűlés feloszlatását, amelytől egyébként — látva az országgyűlés reformmunkájának eredménytelenségét — a haladó követek egy része sem idegenkedett. Ehelyett az elkészült úrbéri törvények felterjesztését sürgette, és határidőt tűzött ki az országgyűlés berekesztésére. Ekkorra már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a munkálatok rendszeres megvitatása évtizedeket venne igénybe. Ezért az utolsó hónapokban soron kívül láttak hozzá a legsürgetőbb, részben az úrbérrel is kapcsolatos kérdések rendezéséhez. Az „excerpta", tehát az operátumok rendszerezett anyagából fontosságuk miatt „kiragadott" kérdések tárgyalása során az országgyűlés munkája felgyorsult. Volt olyan nap

(1835. november 23.), amikor 33 — három hét alatt elkészült — üzenetet, feliratot, törvénycikket mutattak be. Intézkedtek a kisebb összegű adósságok rövid úton történő végrehajtásáról, néhány, a törvényhozás által meghatározott irányban építendő vasútvonal kedvezményeiről, a Buda és Pest közötti állandó híd építéséről, megkísérelték ipariskolák és egy pesti műegyetem alapítását, a Ludovika Akadémia működésének elindítását, megszavazták az adót. A visszautasított javaslatok tucatjai roppant elkeseredést szültek. A hosszú országgyűlés nem a hagyományos, ünnepélyes és békés hangulattal ért véget, hanem a szólásszabadság védelméhez készített és a főrendek által annyiszor visszautasított felirattervezet tizenhetedik alsótáblai üzenetével, amely „a nemzet és egész Európa előtt" ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy a kormány erre vonatkozó ítéletei „törvénytelenek, önkényből eredők és egyedül az erőszak szülemények".

Az országgyűlés magyar és latin nyelven hozott törvényei (kétes esetekben immár a magyar nyelvű szöveg volt az irányadó) elsősorban az úrbéri szolgáltatásokról intézkedtek. Meghatározták az egy egész telekhez tartozó illetőséget, amely egy magyar holdnyi beltelekből, továbbá megyénként változóan 16—40 „osztályozott" (a föld minőségétől függően 1100, 1200 vagy 1300 négyszögöles) hold szántóból, 5—12 „kaszáló" (amennyit egy kaszás egy nap alatt levág, körülbelül 800—1200 négyszögöl) rétből és a közös legelőből állott. Utóbbiból elkülönítése esetén egy egész telekre a helyi körülményektől függően 4—22 holdat kellett számítani. A legelő elkülönözését (a földesúri és a községi legelő szétválasztását) és tagosítását (kinek-kinek illetősége kihasítását) a földesúr vagy a jobbágyok többsége kérhette, ami szabad egyezés vagy úrbéri per útján mehetett végbe. (A közlegelő használata megillette a házas zselléreket is, ezért tagosítása esetén nyolc házas zsellérnek járt egy egész telki illetőség, vagyis egy zsellér számára 0,5—2,75 hold.) A telki haszonvételek közé tartozott még a faizás (tűzi- és épületfagyűjtés) joga, a bormérés (ha a községben szőlőhegy volt, Szent Mihály napjától — szeptember 29. — Szent György napjáig — április 24. —, ha nem volt, akkor karácsonyig); a terményeivel való szabad kereskedés, a borkereskedés, illetve a pálinkafőzés és a boltnyitás lehetősége (utóbbiak bizonyos illeték ellenében). A jobbágyok által végzett irtásokat, amelyek nem tartoztak a szorosan vett telkiállományba — a jobbágyság által használt föld tekintélyes

része volt ilyen jellegű —, úrbéri per útján, a befektetett munka és a költségek megtérítésével visszaválthatta az uraság, kivéve, ha az irtásföld saját élelmezésük biztosítását szolgálta.

Egységesen rögzítették a földesúri tartozásokat is. Könnyítés volt a korábbi helyzethez képest, hogy a kilenced behajtására csak három nap állott a földesúr rendelkezésére. Megváltását is lehetővé tették „egy vagy több esztendőkre". Az „ugar" termését és a másodtermést — amelynek jelentősége a nyomásos gazdálkodás bomlásával, a kapásnövények terjedésével egyre nőtt — dézsmamentessé tették. Eltörölték a méhrajok, bárányok stb. dézsmáját, a földesurat illető kisebb „ajándékokat", csökkentették az úgynevezett hosszúfuvart. A robot törvényes mennyisége változatlan maradt, s csak abban az esetben volt megváltható, ha a földesúr bérbe adta jobbágyai robotmunkaerejét. A résztelkek terhe arányosan kisebb volt, egynegyednél kisebb telkek kialakítását azonban nem engedték meg. Lehetővé tették a telki haszonvétel szabad adásvételét; megszerezhető volt minden „országlakos", tehát a nemesek számára is.

A község beligazgatását illetően a jobbágyok — a helyi szokásoktól függően a lakosok összessége vagy az ingatlantulajdonosok — bírót a földesúr által ajánlott három jelölt közül választhattak, jegyzőt pedig szabadon fogadhattak. A jobbágy „perlekedési tehetséget" kapott, vagyis immár saját személyében is lehetett felperes, szerzett vagyonáról szabadon végrendelkezhetett; továbbra is első fokon az úriszék joghatósága alá tartozott ugyan, de a földesúr vagy tisztje nem lehetett az úriszék tagja akkor, ha maga állt perben jobbágyaival. Korlátozták a földesúr büntető jogkörét, a társadalmi szerkezet bomlásának világos jeleként külön is kitérve a „nemes jobbágyok" és „nemes cselédek" esetében követendő eljárásra.

E törvények által meghatározott viszonyok között élte életét a magyarországi jobbágyság utolsó nemzedéke. Az úrbéri viszonyok felszámolásakor, 1848 után pedig e törvényeket vették alapul a jobbágyi és zselléri illetőségek kihasítására.

Az 1832—1836. évi országgyűlés további törvényei egyes részletkérdésekben intézkedtek. A hiteltörvény pótlékaként törvény mondta ki, hogy bírói elmarasztalás után (éppen ennek elérésére viszont az adott jogviszonyok között kevés remény volt) a hitelezőt nem haszonvétellel, hanem készpénzzel kell kielégíteni, s ennek érdekében rövid úton árverést kell

foganatosítani. Vásárok idejére „vásári bíróságokat" szerveztek, amelyek vitás kereskedelmi ügyletekben rövid úton ítélhettek. Hatvan forint értékhatár alatti polgári perekben az angol békebíróságok mintájára ingyenes szóbeli eljárást vezettek be. (Természetesen nemesnek és nem nemesnek itt is más fóruma volt.)

A törvényhozás által kijelölt irányokban épülő vasutakra és csatornákra az adómentességet és a kisajátítás biztosítását iktatták törvénybe. A Buda és Pest közötti, részvénytársaság által építendő állandó hídra pedig az előbbi kedvezmények mellett kimondták, hogy „egyedül ezen esetben és minden innen vonható következések nélkül . . . hídvámot kivétel nélkül mindenki fizetni tartozik". Nemesi felajánlás útján biztosítottak még félmillió forintot a Nemzeti Múzeum épületére, s közadakozást hirdettek a Nemzeti Színház építésére. (A Nemzeti Múzeum építésére felügyelő bizottságba beválasztották — a távollevő főrendek követei közül — Kossuth Lajost is.) A nemesi adómentesség rendi válaszfalán hármas rést nyitott a törvényhozás: a nemesség magára vállalta az országgyűlés költségeit; óriási vitatások után elfogadták Széchenyi javaslatát, az egyenlő hídpénzfizetés elvét; a jobbágytelken élő nemeseket pedig állami adó alá vetették. Jogos elégedetlenséggel: nagy, több éves reformmunka romjaival tértek haza a reformpárti követek. Kevés vigasztalót láttak a közvetlen jövendőben. Küzdelmük, amelyről követi jelentésükben számoltak be küldőiknek, bizonyság rá: nem rajtuk múlott, hogy csak ennyi vált törvénnyé a vágyakból. Sejthették, hogy még e törvényekből sem válik minden valóra.

3. AZ ABSZOLUTIZMUS ELLENTÁMADÁSA

A BIRODALOM ÉS KORMÁNYA I. FERENC UTÁN

Ferenc császár halálhíre önmagában csak rutinmunkára késztethette volna az európai diplomáciát. A belsőleg meggyengült birodalom erőtlen új uralkodója azonban olyan diplomáciai támogatásban részesült, amelyet egy nagyhatalom nem fogadhatott szívesen. I. Miklós orosz cár a külképviseletekhez intézett köriratban jelentette ki, hogy „minden rendelkezésére álló eszközzel fenn kívánja tartani az Osztrák Császár-

ság külső és belső integritását".[36] A Münchengrätz szellemében készült nyilatkozat tehát kinyilvánította, hogy a gyámolításra szoruló uralkodót birodalmával együtt veszi gyámság alá a cár. (Másfél évtized múlva bebizonyosodott, hogy a nemzeti fejlődés által bomlásra ítélt Habsburg-birodalom fennmaradása valóban a cári segítség függvénye.)

A kormányzat és a helyzetet gondosan megfigyelő külföldi diplomaták előtt a trónváltozás kapcsán a birodalmon belül teljes élességében mutatkozott meg a valamennyi rendre és osztályra kiterjedő általános elégedetlenség. A cenzúra és a Sedlnitzky-féle korlátolt rendőri felügyelet gyámságát elfogadni kénytelen értelmiségiek elégedetlensége a változatlan viszonyokkal egyes röpiratokban, költői írásokban (Anastasius Grün, Groß-Hoffinger, Grillparzer) eddig is kifejeződésre jutott. A nemesség is megelégelte az udvar visszavonult életmódját. Reprezentálni kívánt. Előnyöket követelt a katonatiszti és főhivatalnoki állások betöltésénél. Nem fogadta el vele egyenrangúnak a szolgálatban nemességet szerzett polgárokat. Az adóterhek nemesi birtokot is érintő fokozódása, az alsó szinten reájuk háruló közigazgatási feladatok gyarapodása az 1835. évi alsó-ausztriai rendi gyűlést a kormány elleni panaszfórummá változtatta. A pénztőkések, akik a háborúk és pénzügyi válság éveiben, amelyek az elhunyt császár uralkodását végigkísérték, hatalmas vagyonokat gyűjtöttek, s a rendszer legfőbb haszonélvezői közé emelkedtek, a politikai biztonságot nem tartották kielégítőnek; a társadalom alsó rétegeinek megmozdulásától féltek. Az ipari tőkések — főként az 1830. évi francia forradalom után — csak ellenszenvvel találkozhattak a kormányzat részéről, amely veszélyesnek látta, hogy az iparosodás során idegen elemek vándorolnak be az országba, nagy számban gyarapodik az izgatások iránt fogékony munkásság. A tisztikar a béke hosszú évei alatt mindinkább veszített befolyásából, s a kormányzat által a forradalmárok és a kolera elleni küzdelemre szorítva elégedetlen volt társadalmi megbecsülésével, előmeneteli lehetőségeivel. A következetesen sorozási helyétől távoli országokban állomásoztatott katonaság jelenléte már a nyelvi megértés hiánya miatt is, amely a katonáknál gyakran az eltérő viszonyok iránti értetlenséggel is párosult, a hatalom iránti ellenszenv tartós érzését fokozta nemzeti gyűlöletté. Az alsó rétegeiben rosszul fizetett, középső

[36] Theodor Schiemann, Geschichte Rußlands unter Kaiser Nikolaus I. III. Berlin, 1913. 262.

rétegeiben előmeneteli lehetőségek híján levő, még felső rétegeiben is minden önálló döntéstől megfosztott hivatalnokréteg mostantól még az uralkodói akarat végrehajtásának illúziójával sem áltathatta magát. A bécsi főhivatalnokok számára mindennapos élmény lett az abszurd szituáció: referálás az ügyek megértésére képtelen, mindent aláíró, beszámíthatatlan uralkodó előtt. A „bürokrácia" népszerűtlenségét a hivatalnokoknak immár a rendszer racionális működésével sem lehetett kompenzálniuk. A jobbágyrendszer kötöttségein a birodalom nyugati felében még a magyarországihoz hasonlítható csekély engedmények sem enyhítettek. Az észak-itáliai, gazdaságilag virágzó, korszerű elvek szerint igazgatott tartományokban a nemzeti követelések teremtettek feszültséget. A Magyarországon esedékes polgári reformok megvalósítása a közjogi kapcsolatok lazításának veszélyét is magában foglalta. Röpiratok egész sora tárta az európai nyilvánosság elé a Habsburg-birodalom belső bajait. Az elégedetlenség csillapítása — többre a kormányzat erejéből nem telhetett — változtatások egész sorát tette volna szükségessé.

„Kormányozz és ne változtass!" — utasította fiát Ferenc császár Metternich által fogalmazott politikai végrendeletében, amely írója intencióinak megfelelően az uralkodóházból egyedül Lajos főherceget, az államapparátusból egyedül Metternichet nevezte meg, mint akik tanácsát az új uralkodónak feltétlenül ki kell kérnie. A hatalomból kiszorított főhercegek és Kolowrat ellentámadása azonban sikerrel járt, és olyan kompromisszum született, amely a legfőbb államhatalmat egy titkos államtanácskozmánynak (geheime Staatskonferenz) nevezett régenstanácsra ruházta. Ennek az alkalmilag meghívott kancellárok, miniszterek mellett négy állandó tagja volt: az uralkodó helyett elnöklő Lajos főherceg (I. Ferenc legifjabb testvéröccse), Ferenc Károly trónörökös (I. Ferenc második fia), továbbá Metternich és Kolowrat. Utóbbiak egyesült erővel szorították háttérbe a dinasztia tehetségesebb és önállóbb tagjait, Károly és János főherceget, s a régenstanácsot saját hatalmi vetélkedésük színterévé változtatták. Lajos főherceg ellenszenve a szóbeli tárgyalások (és a döntések) iránt hamarosan oda vezetett, hogy megbeszélés helyett az iratokat köröztették, s így a Kolowrat által befolyásolt Lajos főherceg tetszése szerint engedett Metternichnek bepillantást az iratokba; Kolowrat teljes mértékben visszanyerte befolyását a birodalom belső ügyeinek intézése fölött.

Metternich görcsös ragaszkodása a legitimitás elvéhez rajta is, a birodalmon is megbosszulta magát. Az állam egységes irányítás és vezetés nélkül maradt, milliók elemi érdekei szorultak háttérbe az udvari klikkek érdekei mögött.

Az abszolutista államkormányzaton belül egyedül személyek és az általuk vezetett intézmények konfliktusaiban kereshettek érvényesülési lehetőséget a reális hatalmi-társadalmi érdekek. Metternich és Kolowrat személyes ellentéte alkalmat nyújtott a birodalom válságának megoldását saját hatalmi helyzetük fenyegetettsége tudatában szorgalmazó udvari körök egymástól eltérő érdekeinek érvényesítésére, minimális célként az ellentétes érdekek semlegesítésére.

Metternich a birodalom nemzetközi konszolidációjára törekedett. Helyesen ismerte fel, hogy a birodalom helyzetének megrendülése a nemzetközi erőviszonyok átalakulását előfeltételezi. Az európai változások azonnali elfojtásán, legalábbis semlegesítésén alapuló koncepciója nagyhatalmi külpolitikát, erős, nagy létszámú hadsereget, a birodalmon belüli rendi-föderatív áramlatoknak teret engedő, de cserében a központban egyszemélyi vezetést igénylő politikát követelt. (E metternichi törekvések ellentmondása abban rejlett, hogy a Habsburg-birodalom belső erőforrásai elégtelenek voltak ahhoz, hogy érdemben befolyásolják Európa akkori, a polgárosodás és a nemzeti átalakulás által megszabott fejlődésmenetét.) Metternichet támogatták a katonai körök és a diplomáciai kar, továbbá az államkormányzásban részt vevő főhercegek és a „női kamarilla" (a becsvágyó Zsófia főhercegnő, Ferenc Károly trónörökös felesége; testvére, Mária Krisztina özvegy császárné és Mária Anna császárné, Ferdinánd felesége), továbbá a klérus és az udvari arisztokrácia.

Kolowrat a birodalom belső konszolidációjára törekedett. Helyesen ismerte fel, hogy az aktív, nagyhatalmi politika a birodalom amúgy is aggasztó államháztartását, pénzügyeit katasztrofális veszélybe sodorja. Az előre kiszámítható államcsőd rémével érvelt a katonai kiadások, az aktív külpolitika ellen. Kolowrat a nehézségek legyőzésének útját a birodalom adminisztrációjának átalakításában, a következetes központosításban látta. Nem törődött a rendi kiváltságokkal, a fennálló intézményekkel, az egyházi érdekekkel, hanem némileg a jozefinus bürokráciára támaszkodva és annak hagyományait folytatva adminisztratív úton próbált „rendet teremteni". Ahogyan ellenlábasának, Metternichnek fejte-

gette: „Az Ön eszközei: a szuronyok erdeje és a merev megmaradás annál, ami van. Nézetem szerint ezen az úton a forradalom kezére játszunk . . . Feladatunk az, hogy minden rendszabályt megragadjunk és minden engedményt megtegyünk, amelyek megalapozhatják a tömegek anyagi jólétét, a nép megelégedettségét . . . A tekintéllyel bírókat osztályunkba fel kell vennünk, azt talán új elemek elfogadásával kell felfrissítenünk."[37] (Kolowrat elképzeléseinek megvalósítását nem Metternich ellenkezése, hanem ugyancsak a belső társadalmi bázis hiánya tette lehetetlenné. II. József elképzeléseit a rendi-nemesi ellenállás, Kolowrat terveit az alkotmányosságért küzdő nemzeti mozgalmak hiúsították meg.) A belügyeket legmagasabb szinten irányító állam- és konferenciaminiszter körül csoportosult a leghatalmasabb, elsősorban csehországi arisztokrácia, a jozefinista bürokrácia, a pénzügyi körök, sőt a liberális burzsoázia egy része is, végül az állam hitelezői, a banktőkések.

Metternich és Kolowrat hatalmi-politikai harcában alakult ki az úgynevezett kamarilla, vagyis a nem intézményes klikkek egyike, amely a forradalomig az uralkodó körök legbefolyásosabb csoportja maradt.

A Rajna-vidéki Metternich, a különböző helyi és egyéni érdekek iránt érzéketlenül, magának a rendszernek az átmentésén munkálkodott. Elvi alapon, magát büszkén „rendszerben gondolkodónak" tekintve, a 18. századi abszolutizmus elveit igyekezett alkalmazni: a legitimitás, autoritás elveit hirdette, a kormányzás fő feladatát a rendszer stabilitásának biztosításában jelölte meg. A rendi jogok iránt nem ellenszenvvel, hanem rokonszenvvel viseltetett, bennük is konzerváló intézményeket látott. Gouvernamentális konzervativizmust képviselt tehát. Kolowrat — a „rendszerben gondolkodó" Metternichhel ellentétben — pragmatikus beállítottságú volt. Ő nem a rendszert, hanem e rendszer haszonélvezőit, az arisztokratákat akarta átmenteni. Sokban érzéketlenebb volt a történeti jog iránt, de a nacionalizmussal már kacérkodott, ha abban alkalmas stabilizáló eszközt látott. Az államtól és az anyagi gondoktól egyaránt független arisztokráciát kívánt, amely hatalmas birtokaira támaszkodva nézhet a változások elébe. Feudális konzervativizmusa modernizálódó oligarchákat követelt, olyan vagyonnal, amely az államnak hitelező bankárokéval legalábbis összemérhető. Ennek a követelménynek a magyaror-

[37] Tagebücher . . . I. Wien, 1909. 626.

szági arisztokraták közül legfeljebb egy-két család felelt volna meg. Nem véletlen, hogy Metternich — családi kapcsolatai által is segítve — a magyarországi arisztokráciához közelített, Kolowrat pedig ellenségének tekintette a feudalizmusból többnyire csak a válságig — adósságig, zárgondnokságig — eljutó magyar főnemességet. Mindkét irányzat egyetértett abban, hogy legfőbb ellenségét a birodalmat bomlasztó tendenciák: a liberalizmus, a partikularizmus, a nacionalizmus képezik; eltérés csak a taktikai eszközök megválasztásában mutatkozott.

A harmincas évek végén kezdett önállósulni egy harmadik irányzat is, amely mind Kolowrat, mind Metternich elképzeléseit, mind a bürokraták igyekvését elutasította. A militarista konzervativizmus az orosz cár önkényuralmához hasonló, a polgári kormányzatot háttérbe szorító, a bürokrácia viszonylagos önállóságát felszámoló katonai igazgatásban keresett megoldást. Vezetője, a karrierjét az 1821—1823. évi magyar megyei ellenállás katonai felszámolása során megalapozott Clam-Martinic gróf a hadsereg öntudatát erősítette. A tisztikar presztízsét még az arisztokratákénak is elébe helyezte. Azt követelte, hogy a hangzatos név és cím helyett az egyenruháé legyen a legnagyobb társadalmi megbecsülés. A katonai kormányzatban főbb pozíciókat elfoglaló Clam-Martinic már 1838-ban leszögezte azt az akkor még merészen hangzó gondolatot, hogy a birodalom egyetlen összetartó erejét a hadsereg képezi, amelynek ezért jelentőségének megfelelő helyet kell kapnia az állam irányításában. Törekvései nem jártak sikerrel. A hadsereg reformját szorgalmazó Radetzky tábornagynak az olmützi várparancsnoksággal kellett megelégednie; a hadsereg vezetésére újra felkínálkozó Károly főherceget a magánéletbe való visszavonulásra kényszerítették.

A Metternich—Kolowrat-féle irányzatok kompromisszumán alapuló államvezetést más oldalról a partikuláris tendenciák fenyegették. Ennek meggátlására a birodalom egyes részeit korlátozott hatáskörrel az uralkodócsalád tagjai igazgatták. Rainer főherceg Lombardiában, Miksa Galíciában, József Magyarországon kormányzott; sőt 1835-től Erdélybe is egy főherceget küldtek a nagyfejedelemség kormányzására Estei Ferdinánd személyében.

Az 1830-as évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy az udvar magyarországi politikáját megszabó Metternich—Reviczky-féle irányvonal csődbe jutott. Az úrbéri kérdés felvetésével nem sikerült kompromittálni a

rendeket, sőt a változtatások visszautasításával a kormány az alsóbb néprétegek bizalmát is elveszítette. A rendi intézményrendszer szabad működését engedményképpen lehetővé tevő politika valójában a liberális reformprogram hirdetése számára teremtett fórumot. A konzervatív kompromisszumon alapuló stabilitás megnyugvása helyett a reformmozgalom dinamizmusa fenyegette a feudális abszolutizmus hatalmi pozícióit. A magyarországi, az uralkodó körök által „anarchiaként" jellemzett állapotok Kolowrat hívei számára alkalmat adtak Metternich lejáratására. Az államkancellár a magyar belpolitikában új program kialakítására kényszerült. Ferenc halálával a nádor által is gyűlölt Reviczky magyar kancellár helyzete megrendült, az országgyűlés bezárása után rövidesen menesztették. Megnyílt az út a nádor és Metternich államkancellár együttműködése előtt. József nádor, a Budán székelő helytartótanács elnöke még a „magyar ügyekben" sem hallathatta szavát Bécsben. Sokszor csak utólag közölték vele azokat a döntéseket, amelyeket neki kellett végrehajtania. Pedig a magyarországi viszonyok ismeretében az ő állásfoglalásai voltak a megalapozottabbak. Amíg Metternich Magyarországon csak hátramaradottságot látott, s ezért minden haladó mozgalom hátterében külföldi ügynököket, egy-két „elszédített" tévelygőt sejtett, József nádor vele szemben leszögezte, hogy bizonyos reformok már Magyarországon is elkerülhetetlenek, sőt itt már nem hogy a reformoknak, hanem a demokratikus átalakulás híveinek is kimutatható a társadalmi bázisa a kisnemességben és a városi köznépben. Ezért helytelen az ellenzéki mozgalmat rendőri ügyként kezelni. Nem hozhat végleges megoldást az erőszak alkalmazása. Metternich azonban, minden változtatásnak elvi ellensége lévén, nem fogadta el József nádor javaslatait, hanem inkább a kolowrati politikához közelített. Az államértekezlet eddig is foglalkozott a fontosabb magyarországi ügyekkel. Most a magyar kancellária és a helytartótanács adminisztratív kiiktatását célozva, Metternich 1837-ben külön „magyar—erdélyi információs bizottságot" szervezett, amely a beérkező titkosrendőri jelentések alapján — ezekbe még a nádornak sem volt bepillantása — foglalt állást a magyar ügyekben. Magyar kancellárrá Metternich feltétlen hívét, a magyarul sem tudó tehetségtelen Pálffy Fidél grófot nevezték ki. Az új, Metternich—Pálffy nevével fémjelezhető magyarországi politika a liberalizmus következetes, a rendi jogokat is semmibe vevő felszámolásán, a magyar különállás fokozatos megszünteté-

sének programján alapult. Egy esetleges aktív, sőt fegyveres ellenállással is számoltak. Magyarországon — a 17 határőrvidéki ezredtől eltekintve — ugyan továbbra is csak hat gyalog- és 15 lovasezred állomásozott, de éppen 1836—1837-ben Itáliában 5 gyalog- és egy lovasezreddel csökkentették, Galíciában ugyanennyivel megnövelték a hadsereg létszámát. Ezt az átcsoportosítást a külpolitika semmiképpen sem, a belpolitikai megfontolások mellett egyedül csak a takarékosság indokolhatta.

E politikának rövid idő alatt kellett eredményt felmutatnia. Az adó- és a tíz év után újra esedékes újoncmegajánlás, valamint a várható tiltakozások miatt ugyanis nem mondhattak le arról, hogy a törvény által megszabott időn, három éven belül ne hívják össze a rendi országgyűlést. Metternichnek szinte rögeszméjévé vált, hogy a „forradalmi szellemet", vagyis a liberalizmust egyetlen központból táplálják egész Európában, s az ő hivatása e szervezet megsemmisítése. Pedig ezt az összeesküvésmítoszt már fő ideológusa, Friedrich Gentz is „őshazugságnak" nevezte. Metternichnek meggyőződése volt, hogy létezik már az „Ifjú Magyarország" is, a forradalmi mozgalom hazai központja. A kormány a titkosrendőrség spiclijei és a levélcenzúra segítségével mindenütt titkos társaságok után szaglászott. Emisszáriusok, besúgók, provokátorok járták az országot, akik fantasztikus jelentésekben igyekeztek küldetésüket igazolni és zsoldjukat kiérdemelni. Wesselényiben, az országgyűlési ifjak egyesületében, Kossuthban látták a titkos mozgalom központját. Mivel Metternich a magyarországi liberális törekvésekben mindössze néhány „demagóg" törekvését látta, a vezetők félreállításával megoldhatónak vélte a reformmozgalom felszámolását. Cselekvési modellül az 1795-ös jakobinus mozgalom felszámolásának módja, vagyis hűtlenségi perek indítása, „törvényes" ítéletek hozatala kínálkozott. A hűtlenségi perek irányítására a magyar kancellár vezetésével külön bizottság alakult, amelynek tagja volt még Mailáth Antal, Bedeković Lajos alkancellár, továbbá Stettner György és Bartal György tanácsos. A biztonságérzet elvesztése, a „szisztéma", a rendszer veszélyeztetettségének tudata, az állandó félelem a forradalom rémétől hisztérikus reakciókat eredményezett. A bizalmatlanság és besúgás, az intrika és ellenszenv hálójába elsőként Wesselényi akadt bele, majd az ifjak kerültek sorra. Metternich pedig — saját szavaival — beült hálójába, mint barátai, a pókok, s a

politikai rendőrség segítségével gondosan előkészítette Kossuth elfogását. E három nagy politikai per elsősorban arra volt hivatott, hogy feltárja és megsemmisítse a „forradalmi mozgalmakat", bizonyító anyagot szolgáltasson az újabb perek sorozatához, indokot az elnyomó intézkedések megvalósításához.

WESSELÉNYI PEREI

Wesselényi ellen 1835 márciusában (Erdélyben) és májusában (Magyarországon) indult meg a büntetőeljárás, s a feudális perjognak megfelelően a perfolyam évekig eltartott. Az erdélyi per — a sajtóval való visszaélés vádjával — hovatovább elvesztette jelentőségét. Az ítélet itt Wesselényit egyelőre személyes megjelenésre kötelezte, amelynek már magyarországi pere miatt sem tehetett eleget.

A magyarországi hűtlenségi per fő vádpontját a szatmári megyegyűlésen, 1834. december 9-én állítólag elhangzott azon kijelentése képezte, amely szerint a kormány „kilenc millió ember zsírját szívja". Ez a politika parasztfelkeléshez vezethet. „Bizonnyal a kormány elnyomná a lázadást, s megmentene minket amazoknak csapásitól; de jaj lenne akkor nemzeti függetlenségünknek. Kinek vagyonunk és életünk megtartásáért volnánk lekötelezve, határtalan lenne annak felettünk hatalma."[38] A vád később kiegészült azzal, hogy kapcsolatokat tartott fenn az országgyűlési ifjakkal és Kossuthtal, akik bűnös szervezkedés középpontjában álltak. A pert az országgyűlés ideje alatt szándékosan halogatták. Csak egy év múlva indultak meg az úgynevezett perbeli (írásos) szóváltások. Wesselényi védelmét saját maga vezette, de igénybe vette más ellenzéki politikusok: Deák és Kölcsey, továbbá ügyvédek (főügyvédje Benyovszky Péter, a hűtlenségi perek specialistája, utóbb Kossuth védője) segítségét is. Három évig húzódott a per, végül 1838 januárjában a királyi tábla közbenső ítélettel Wesselényi formai kifogásait elutasította, és érdemi védekezésre szólította fel. A vádat a rossz emlékű királyi jogügyi igazgatóság képviselte, amelynek valamennyi perbeli irományát a kancellárián dolgozták

[38] Deák Ferenc beszédei. I. 2. kiad. Bp. 1903. 162.

át, illetve ott hagyták jóvá ténykedéseit. Wesselényi barátai segítségével hozzákezdett a szatmári tanúvallomások összegyűjtéséhez, amelyek az inkriminált beszéd eltorzítását bizonyították, leleplezték a vád hamis és megbízhatatlan tanúit. (Közben országos visszhangot váltott ki az akkor már testi erejében megtört Wesselényi hősies helytállása, több napig tartó fáradhatatlan mentő munkája a pesti árvíz idején.) Végül 1839 elején nyújtotta be úgynevezett derekas védelmét, amely a több éves védelem és az ellenzék eszmei állásfoglalásának közjogi tudást, jogászi ügyességet, éles logikát, lélektani ismereteket egyesítő nagyszerű összefoglalása. (Készítésében többek között részt vett Kölcsey és Benyovszky, a végső formába öntés Deák és Wesselényi műve.) A védelem bizonyította, hogy Wesselényi nem mondta el a kérdéses passzust, továbbá — s ez a védekezés legjelentősebb, elvi része — hűtlenségi vétséget szavakkal nem lehet elkövetni, csak tettel: a király és a kormány között különbséget kell tenni; a kormány bírálata pedig nem felségsértés, hanem polgári jog. Wesselényi egész tevékenysége ellenzéki tevékenység ugyan, de ennek megvan a maga jogosultsága a társadalom életében. (Wesselényi lemásoltatta és a megyékhez is eljuttatta a per iratait.)

A királyi tábla a hűtlenség vétkét nem látta ugyan bizonyítva (ez halálos ítéletet követelne), de „vétségei büntetéséül" háromévi fogságra ítélte a vádlottat. Néhány nap múlva a hétszemélyes tábla is helybenhagyta az ítéletet.

Wesselényi ekkor már súlyos beteg, a megvakulás fenyegette. Széchenyi és Deák közbenjárására engedélyt kapott, hogy büntetése felfüggesztésével szembaját az osztrák-sziléziai Bad-Gräfenbergben gyógykezeltesse. 1840-ben tért csak haza. Szeme világát végül nem tudta megmenteni. „Polgári halottnak" tekintette magát, az ármány tragikus áldozatának. „Gonoszság és erőszak elmetszették inaimat."[39] A politikai életben jobbára csak csökkent erővel, közvetve, levelezése útján vett részt. „Társasági s polgári létem feldúlatott s élet és munkásság nélkül teng már csak növényi sínylődő életem."[40]

[39] Idézi: Kosáry Domokos, Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 1946. 183.
[40] *Akadémiai Értesítő*, 1906. 102.

AZ IFJAK PERE

Bécsben részletes terveket szőttek az országgyűlési ifjúság vezetőinek letartóztatására és perbe fogására is. Rögtön az országgyűlés bezárása után, 1836 májusában katonai segédlettel szállították a budai katonai börtönbe Lovassy Lászlót és társait. Ellenük felségsértés címén emeltek vádat. Ezért az eljárást titkossá nyilvánították, és amikor nem akadt védőügyvéd, aki a titkossági esküt letegye, hivatalból rendeltek ki védőket. A vád azokra a — valószínűleg megtörtént — tényekre alapozódott, hogy a vádlottak a Társalkodási Egylet tagjai voltak, lengyel menekülteket láttak vendégül, lázító beszédeket tartottak, izgató leveleket fogalmaztak. A vádat a lefogottakon kívüli személyekre — bármenynyire törekedett is erre a kormány — nem sikerült kiterjeszteni. Többen azonban éppen hogy csak elkerülték a letartóztatást.

A törvénytelen eljárás ellen a megyék egész sora tiltakozott. A tiltakozásokat országossá tették a *Törvényhatósági Tudósítások* ismertetései. Hasztalan követelték a vádlottak és a fővádlott Lovassy László atyja a törvényes eljárást (utóbbi beadványait Kossuth fogalmazta), még a tanúk megfélemlítésében, a tendenciózus beállításban is a jakobinusok perének eljárását követték. A fővádlottat, Lovassy Lászlót, az országgyűlési ifjak zseniális tehetségű vezetőjét, az ellenzéki mozgalom egyik legnagyobb ígéretét tízévi börtönre ítélték. Vádlott-társai csaknem véletlenül kerültek perbe. Lovassy Ferencet, László unokatestvérét szabadon engedték, Tormássy Jánost másfél évi börtönre ítélték, melyet Budán tölthetett el. A látszatból lefogott áruló, Lapsánszky, tíz év börtönt kapott ugyan, de nem sokkal az ítélet után Bécsben nyert álnéven hivatali alkalmazást. Lovassy László a spielbergi várbörtönbe került, ahol a magánzárka és a közeli kiszabadulásban bízó és ezért még a kedvezményeket is visszautasító magatartás testileg-lelkileg megtörte az élénk, ám az egyedüllétet elviselni nem tudó fiatalembert.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI TUDÓSÍTÁSOK

Az országgyűlés végeztével „szétoszlott a fénycsomó, mellyben, mint valamelly gyújtópontban egyesültenek a nemzeti értelmiség sugárai".[41] Egyesítésre volt tehát szükség, s ennek elérésére indította Kossuth új vállalkozását, a *Törvényhatósági Tudósítások*at. A forma, a szervezet régi: a tudósításokat másolás útján sokszorosították és az előfizetőknek magánlevélként küldték szét. De ezúttal a törvényhatóságok, főként a megyék üléseit kellett ismertetni. Ehhez pedig jól kiépített tudósítói hálózatra és határozottabb szerkesztésre volt szükség. A megyékből az ellenzék vezetői vállalkoztak beszámolók írására, Csongrádból Klauzál, Békésből Novák Antal, Zalából Deák, az oly fontos Pest megyei tanácskozásokról maga Kossuth tudósított. A *Törvényhatósági Tudósítások* nem jámbor gyűlési krónika, hanem ügyesen szerkesztett ellenzéki politikai lap volt. Kossuth maga sem titkolta, hogy pártosan szerkeszt: „olly kába sem vagyok, hogy levelezésemmel mindenkinek tetszeni akarnék", mert vannak emberek, „kiknek nem tetszeni dicsőség".[42]

A *Törvényhatósági Tudósítások*nak, pontosabban a benne közölt megyegyűlési tárgyalásoknak kezdetben a követi beszámolók szolgáltattak anyagot, majd az ifjak elfogatásának ügye lett a központi kérdés. Hamarosan Kossuth *Törvényhatósági Tudósítások*jának eltiltási kísérlete töltötte meg. Valóságos körforgás jött létre. Írásai és tettei a megyei vitákat táplálták, azokról viszont újból kellett tudósítania. Az első szám 1836 júliusában, az utolsó, 23. szám 1837 májusában jelent meg.

A nádor, mihelyt tudomást szerzett Kossuth laptervéről, megyéjén keresztül (a nádor egyúttal Pest megye főispánja) rövid úton el akarta tiltani vállalkozása megindításától. Kossuth azonban, elsősorban az *Országgyűlési Tudósítások* több éves gyakorlatára hivatkozva, ellentmondott a tiltó parancsnak, és óvását szétküldte a megyéknek. Pest megye is a nádori tiltó parancs ellen foglalt állást. A megyék többsége Kossuth mellé állt, és felírt ez ügyben a királyhoz. A *Törvényhatósági Tudósítások* népszerűsége csak fokozódott, a kezdeti 30—40-es előfizetési létszám hovatovább 140-re szökött fel. A lap és szerkesztője az országos politika

[41] Kossuth összes munkái. VI. Bp. 1966. 463.
[42] Uo. 865.

centrumába került. Mindenki őt igyekezett tájékoztatni, s emiatt hovatovább hírekért, információkért is hozzá fordultak, nála vagy vele tanácskoztak a vásárok idején Pestre érkező ellenzéki vezetők.

A hatalom egyelőre tétovázott. Pálffy kancellár letartóztatást javasolt, de egyelőre a mérsékeltebb álláspont győzött. Kossuthot királyi parancsban tiltották el a lap folytatásától. Kossuth újabb óvást fogalmazott, amelyet Pest megye is magáévá tett, s a védelmet kérőt a megyék egész sora választotta meg „hivatalos levelezőjének". Ügye többé nem személyes sérelem volt, hanem a megyék többségének sérelme. Minderről részletesen beszámoltak a *Törvényhatósági Tudósítások*. Végül, félretéve a nádor aggodalmait, a kormány Pálffy kancellár javaslata mellett döntött. 1837. május 5-én katonai segédlettel letartóztatták a budai hegyekben pihenő Kossuth Lajost, s ellene röviddel később hűtlenség címén emelt vádat a királyi jogügyi igazgató. Lapja megszűnt, s Kossuth immár nem tudósításai révén, hanem mint főbenjáró bűnnel vádolt személy került az érdeklődés középpontjába.

KOSSUTH LAJOS

Vagyontalan felvidéki protestáns nemesi család sarjaként született Kossuth 1802-ben Monokon, ahol ügyvéd apja az idő tájt az Andrássy grófok uradalmi tisztségviselője volt. A Turóc megyei család a többi elszegényedett felvidéki nemesi famíliához hasonlóan az Alföld felé húzódott, s ott keresett megélhetést. Kossuth szűkebb pátriája Zemplén volt. Itt és Eperjesen végezte iskoláit, majd jogot tanult, hogy sorstársaihoz hasonlóan ő is ügyvédi vagy hivatali pályán helyezkedhessen el. A családi tradíciók nemcsak a nemesi hagyományt és öntudatot közvetítették feléje, hanem polgári származású anyai rokonaitól függetlenül, a felvidéki és hegyaljai, a magyar polgárosodás csíráit hordozó életforma eszményét is. A szűkös anyagi viszonyok közt élő Kossuth család — az idős szülők és a négy leánytestvér — egyetlen reménysége volt a tehetséges ifjú, aki majd holtáig büszke lehetett arra, hogy tisztes munkával tartotta el magát és családját. A fiatal ügyvéd Zemplénben hirdettette ki diplomáját. Röviddel utóbb helyi birtokos nemesek és Sátoraljaújhely városának jogügyeit intézte. Egyházi, városi és megyei tiszteletbeli meg-

bízások emelték a kevéssé ismert és vagyontalan család rokonszenves fiának tekintélyét. A tehetséges, jó megjelenésű ügyvéd kapcsolatba került a megye nemesi társadalmával, érdeklődése magányos irodalmi próbálkozásoktól az élénkülő közélet felé fordult. Az „éhség mentő intézetekről" 1828-ban írott, a felszíni jelenségeket még túlértékelő értekezésében Széchenyit és Balásházyt is sokban megelőzve ismerte fel a gazdasági kérdések politikai jelentőségét, rámutatva, hogy a földművelés fejlesztése „egyes személyek gazdagodásával nemzeti phisicus erőnket, ez pedig a politicai mérő serpenyőben hazánknak nyomósságát nevelhetné".[43] A rendi sérelmek hangoztatásában kimerülő ellenzéki politikával már ekkor elégedetlenül „önhatalmunkban álló javításoknak behozásán, gazdaságbeli sérelmeinknek önmagunktól függő orvoslásán" is munkálkodva akart érdemi változást elérni.[44] Franciaország fejlődését, Közép- és Dél-Itália hátramaradottságát említette a jobbágyrendszer felszámolásának, illetve érintetlenül maradásának modelljeként.

A felvilágosodás racionalista szellemiségét eperjesi tanára, Greguss Mihály ismertette meg vele. Olvasta Rousseau-t és Voltaire-t, aki „úgy előzte meg a revolutiot, mint villám a dörgést".[45] Még egészen fiatalon jórészt konzervatív szellemű munkákból kivonatot készített a nagy francia forradalom történetéből, de forgatta Volney, Gibbon, Hume történeti munkáit. További eszmei fejlődését az a Lónyay Gábor körül Zemplénben kialakuló baráti kör tette lehetővé, amelynek tagjai a liberalizmus irodalmát tanulmányozták, rendszeres önképzést folytattak.

Az 1830-as évek első felében az *Országgyűlési Tudósítások*at szerkesztő Kossuth, sokat tanulva az ellenzék vezető politikusaitól, nemcsak a liberális reformok megvalósításának konkrét részkérdéseit illetően mélyítette el ismereteit, hanem jutott ideje a radikális Lamennais ekkor megjelent híres könyvének — kormánykörökben sok izgalmat kiváltó — fordítására is. Börtönévei alatt (1837—1840) ismerkedett meg behatóan az európai romantikával, olvasmányai jegyzékén Schiller, Goethe, Byron, Victor Hugo, Dumas művei szerepelnek. Figyelme homlokterébe került, „feltűnt a politica oeconomia új, gyönyörű tudománya",[46] tanulmányozta

[43] Uo. 176.
[44] Uo. 178.
[45] Uo. 184.
[46] Régi Okiratok és Levelek Tára 1906. 7–8. 107.

Bentham, Smith, List, Balásházy könyveit. Keze ügyében állandóan ott volt — az engedélyezett hírlapok mellett — Rotteck és Welcker sokkötetes *Staatslexikon*ja, a korszak liberálisainak oly sokat emlegetett és forgatott kézikönyve.

Amikor a Zemplén megyei ellenzéki csoport 1831 januárjában felelősségre vonta a kormány mellé álló Vay Miklós báró követet, felszólalt Kossuth is, s első megyegyűlési felszólalása már országos visszhangot váltott ki. A gyűlésről beszámoló jelentésben Bécs ekkor találkozott későbbi nagy ellenfelének nevével. Erről a „rettenetes gyűlésről" és Kossuth fellépéséről megemlékezett a jelenlevő öreg Kazinczy is, aki szerint Kossuth csípőre tett kézzel, olyan tűzzel és „képzelhetetlen vakmerőséggel" beszélt, „mintha kezében volna a zendítés szövétneke".[47] Kossuth beszédében elvi liberális érveléssel, a fejlődés általános irányát „a társaságos élet alapjain gyökeresedett jussoknak és a liberális institucióknak" az összhangba hozásában látta.[48] Példaként idézte Angliát, ahol a többségi elv alapján választott képviselőkből formált parlament rendelkezik az ország anyagi erőforrásaival. Rámutatott a magyar ellenzéki mozgalom európai jelentőségére is: „Ezen Nemzet nélkül alig állana Austria a praedominans fő hatalmak dicsőséges polczán."[49] Valóságismeretét az országos összeírás megyei felülvizsgálatát végző bizottság tagjaként mélyíthette el. Ő foglalta össze az adott helyzet tarthatatlanságára utalva a zempléni felülvizsgálat érdemi eredményeit. Az 1831. évi kolerajárvány és a parasztfelkelés nézeteinek tragikus igazolódása mellett a helytállás, szervezőképesség bizonyításának alkalmát adta: Sátoraljaújhelyen kolerabiztosként irányította a járvány elleni védekezést. Egyik alapítója és jegyzője volt a sátoraljaújhelyi kaszinónak, amely a többihez hasonlóan az új eszmék vitatásának színteréül szolgált.

A rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalásakor, 1832 derekán, a Zemplén megyei ellenzék szervezetten lépett fel. Kossuth megegyezésük szerint a sajtószabadság ügyéhez szólt hozzá. Félreérthetetlenül hitet tett az igazságtalan társadalmi rend törvényhozási úton történő megváltoztatása mellett, nem egy osztálynak, hanem az egész nemzetnek köve-

[47] Kazinczy Ferenc levelei. Közzéteszi: VÁCZY JÁNOS. XXI. Bp. 1911. 457.
[48] Kossuth összes munkái. VI. Bp. 1966. 216.
[49] Uo. 217.

telt szabadságot. Érdekegyesítési programja ekkor már egyértelműen a polgári jogegyenlőség megvalósítását célozta. Kossuthék fellépése sikerrel járt: Zemplén követei a leghaladóbb utasításokkal érkezhettek Pozsonyba.

A helyi hatalmasságok, főként Mailáth Antal gróf, főispán (a későbbi kancellár), mindent elkövettek az ellenzéki csoport szétbomlasztására. Kossuth ellen rágalomhadjárat, majd rábízott vagyon gondatlan kezelése vádjával hivatalos eljárás indult. Elmarasztalni nem tudták, de késleltették, hogy Kossuth tisztázhassa magát a vádak alól. Noha ez megtörtént, megbízásokat többé nem kapott, nem exponálhatta magát a megyegyűléseken sem, hivatalos tisztségekre sem számíthatott. Nem volt más választása: el kellett hagynia Zemplén megyét. De a zempléni liberálisok támogatása lehetővé tette, hogy az országgyűlésen feladathoz juthasson. Három távollevő főrend képviseltette magát általa az országgyűlésen. „Egy különös ösztön hajt Pozsony felé, kört óhajt merész keblem magának teremteni, hogy szélesb hatással hinthesse meggyőződése magvait, s hacsak közvetve, legalább egy-két embert szerencsés lehetek nemesebb lángra gyújtani, hacsak egy-két gondolatot is vethetek a jövendő szántott barázdáiba, talán nem egészlen haszontalan megyek fel — tellyesítem polgári kötelességemet, teszek, amit tennem engedtetik — nékem úgyis magános czélom, sőt csak óhajtásom sincs magamra nézve ez életben."[50] Minthogy néhány jobb módú barátja pedig tudósításokat küldetett magának a pozsonyi tárgyalásokról, családja támogatását is biztosította. „Név, ismeret s pártfogás nélkül jöttem Pozsonyba . . ." — írta az *Országgyűlési Tudósítások* országosan ismert szerkesztőjeként vaskos kötetekké dagadt lapjainak utolsó számában.[51] Feladatának akkor, leveleiben, majd perében kifejtett álláspontja szerint a nyilvánosság biztosítását, a már megfogalmazott reformkövetelések népszerűsítését tartotta. „A közvéleménynek felemelése, erősítése, tisztítása, s a közvéleménynek szilárd, de nyugodt hirdetése, ez az, amivel czélt érhetni. És itt az elvek s nézetek egyesítve és minden törvényszeres iparnak közös irányzata a legelső feltétel."[52] Író lett, publicista, tollából élő értelmiségi, aki keményen

[50] Uo. 344.

[51] Kossuth, Országgyűlési tudósítások. V. Bp. 1961. 686.

[52] Kossuth összes munkái. VI. Bp. 1966. 542.

dolgozott a liberális eszmék elterjesztéséért és valóra váltásáért. Wesselényi tanítványaként lépett az országos politikába, s mesteréhez később is hű maradt. Értett ahhoz, hogyan kell kihasználni a meglevő és továbbfejleszteni kívánt intézményrendszert, elsősorban a vármegyét, amelynek az országgyűlés feloszlatása után politikai mozgásterét, erőszakos lefogása után pedig szolidaritási akciók folytán is növekvő népszerűségét és kiszabadulását köszönhette. Az érdekegyesítés programjának megfelelően népképviseleti irányban továbbfejlesztendőnek, s ezért a pozícióőrzés mellett a továbblépés alkotmányos zálogaként becsülte helyhatósági rendszerünket. Az 1832—1836. évi országgyűlés idején írott, *A magyar főrendek 1833-ban* című, kéziratban maradt munkájából tudjuk, hogy politikai követeléseiben, eszméiben már ekkor messze túlhaladt a liberális mozgalom derékhadán. E művében a teljes jogegyenlőség, a nemzetiségekre is kiterjesztett érdekegyesítési koncepció, sőt — sok évvel nyilvános felvetése előtt és eddigi tudomás szerint elsőként — a kötelező orokváltság gondolatát fogalmazta meg. A liberális mozgalom ennél messzebb menő követelésekkel — elvi korlátai miatt — nem léphetett fel, megvalósításukra pedig 1848-ig nem kerülhetett sor. Kossuth ez évek során, liberális kortársai zoméhez hasonlóan, a kudarcok ellenére megújuló optimizmussal hitt a „korszellem" (a fejlődés kényszerítő hatásának) diadalában

KOSSUTH PERE

A *Törvényhatósági Tudósítások* megszűntének és szerkesztője elfogatásának híre futótűzként járta be az országot, s a megyékben roppant tiltakozási hullámot váltott ki. Wesselényi szervezte az ellenzéki mozgalmat. Ő gondoskodott — gyűjtés megindításával — Kossuth nélkülöző családjáról is. A tiltakozások hatástalanok maradtak, sőt a *Törvényhatósági Tudósítások* legmerészebb tollú levelezői, a perbe fogott Kossuth mellett a megyegyűléseken felszólalók, a Kossuthtal levelezési kapcsolatban állók ellen több helyutt pert indítottak. Tizenkét személy ellen „becstelenségi", további kilenc ellen „hűtlenségi" (hazaárulási) váddal indított perről van tudomásunk. (E perek többségét csak az 1840. évi amnesztia szüntette meg.) Újabb letartóztatásokat azonban nem mertek kockáztatni.

A budai József-kaszárnya foglyát fogsága kezdetén hermetikusan elzárták a külvilágtól. Ekkor még csak sejthette, de nem lehetett benne bizonyos, hogy a megyék saját sérelmükként és a nemesi szabadságjogok sérelmeként tárgyalják elfogatását. Védekezése középpontjába Kossuth maga is lefogatásának törvénytelenségét állította. (Nemes embert bírói ítélet nélkül csak felségsértés vádja esetén — ahogyan például az országgyűlési ifjak esetében történt — lehet fogva tartani.) A szabadlábon történő védekezés törvényes lehetőségét követelve, az iratok váltásával folytatott perben kitért működésének méltatására is. A vád két fő pontját a *Törvényhatósági Tudósítások* eltiltás ellenére történő szétküldése, illetve Kossuth „felforgató társaságban" való részvétele képezte. Kossuth hivatkozott az *Országgyűlési Tudósítások* több éves fennállására, a levelezés szabadságára, s arra, hogy közléseiben nyilvános tanácskozások anyagát tette közzé. Ha a közlések tartalma vagy a cenzúra megkerülése vétség lenne is — amit ugyancsak elvitatott —, tette akkor sem lehetne hűtlenség. Kijelentette, hogy semmilyen titkos társaságról nincs tudomása, lefoglalt levelezése is csak azt bizonyíthatja, hogy a kormány működése felett ellenőrzést gyakorló oppozíció tagja. Kiszabadulását követelve, a perbeli érdemi védekezést mindvégig visszautasítva várta meg ítéletét, amelyre csaknem két év fogság után, 1839. február 23-án került sor. A királyi tábla további háromesztendei börtönre ítélte, március 2-án azt a hétszemélyes tábla négy évre emelte fel. Összesen háromévi szabadságvesztés után, az újabb országgyűlés által kivívott amnesztiával szabadult.

Az 1795-ös módszerekkel dolgozó terrorhullám célját nem érhette el. Néhány évtized alatt az országban olyan társadalmi változások mentek végbe, amelyek nem semmisíthették meg, csak gyarapíthatták az új Magyarország táborának híveit. S ahogy az ország sem némult el, úgy a megnyílt börtönből sem megfélemlített, politikától rettegő, mindenkitől került fogoly lépett ki, hanem a népszerű politikus, a következő évek haladó harcainak egyik hivatott vezetője.

SZÉCHENYI VÁLLALKOZÁSAI

A harmincas években Széchenyi mindinkább távolodott a politikai élettől. Nem értett egyet a Wesselényi-féle, szerinte „faltörő", Béccsel „ujjat húzó" politikával. Helytelenítette, hogy barátja az országgyűlésen az alsótábla követei által és nem rájuk kívánt hatni. Illúziókban ringatózott Reviczky kormányzatának reformbarátságát illetően, s ez illúziók rabjaként később is elmarasztalta az ellenzéki reformmozgalmat. Bizonyos ellenzéki követeléseket idő előttieknek tartott. Elfogadta hát József nádor ajánlatát, az Al-Duna szabályozásának királyi biztosságát, és 1833-ban, az országgyűlés idején, elhagyta Pozsonyt. Önként vonta ki magát a kilátástalannak ítélt politikai küzdelemből, hogy elkerülje a nyílt szakítást a liberális ellenzéki mozgalom derékhadával. Királyi biztosi feladatának ellátásával is bizonyítani kívánta: az adott körülmények között is van lehetőség arra, hogy a haza javára munkálkodjék. A Vaskapu feltárásával a nagyvilágra nyitott kaput, és ettől a dunai hajózás felélénkülését várta. E körül rengeteget tevékenykedett, mert kereskedelmünk fejlődését, gazdasági életünk fellendülését így remélte előmozdítani. Mindezzel a birodalom súlypontjának Magyarországra tolódását szerette volna elérni, amelyet egyes angol gazdasági és politikai körök is támogattak. Figyelemre méltó taktikai fogással a Lánchíd megvalósítását összekötötte a közteherviselés gondolatával. Az állandó híd emellett még a két parti város gyakorlati összeköttetését, ellentétes érzelmű polgárságának közeledését, a hazai ipar erősödését, a folyamszabályozás, a városrendezés megindítását és a jobb közlekedést kívánta előmozdítani. Széchenyi vállalkozásaiban azokat a legmegfelelőbb eszközöket kereste, amelyek segítségével már az adott viszonyok között s egyúttal nagy alakító-nevelő hatással lehet előrelépni a polgárosodás felé. Innen fakadt vállalkozásainak sokfélesége. A politikától lehető távol, a gyakorlathoz minél közelebb — a harmincas években ez a terület Széchenyi működési szférája. Ezek az évek hovatovább nem a politikus, hanem a tevékeny közgazdász, mérnök, gazda és részvényes esztendei. Eszméinek ellentmondásossága azonban itt is kitapintható. Pusztán létesítményeivel, vállalkozásaival semmiképpen sem alakíthatta ki a haladás megkívánta társadalmi állapotot. Csak a politikai tevékenység volt már ekkor alkalmas arra, hogy biztosítsa a feudalizmusból való kibontakozás és a polgári átalakulás nél-

külözhetetlen feltételeit, mindenekelőtt a jobbágy—földesúri viszony s a kiváltságrendszer felszámolását. S a politika ezekben az években fokozatosan elhódította a közélet és a gyakorlati munkásság terrénumait. Az utóbbi tevékenységre korlátozódónak vagy Béccsel vagy a haladás táborával, de előbb-utóbb politikai természetű konfliktussal kellett számolnia. A kormányterror éveiben Széchenyi szót emelt a szólásszabadság mellett, sokat tett a perbe fogott Wesselényi érdekében. De továbbra sem adta fel reményét, hogy a kormányzat előbb-utóbb a törvényes útra fog térni, sőt maga áll a reform élére. Lázas igyekezettel törekedett meggyőzni Metternichet és más kormányférfiakat ennek a kormánypolitikai fordulatnak a célszerűségéről, mivel nemzete jövőjét, benne osztálya vezető szerepét és a fenntartandónak ítélt birodalom sorsát csak ezúton látta biztosíthatónak.

A REFORMMOZGALOM HELYTÁLLÁSA

Metternich kormányzatának elnyomó intézkedései, amelyek a liberális mozgalom megsemmisítését célozták, nem korlátozódtak a nagy politikai perekre. Egy, az országgyűlés befejeződése után kelt legfelsőbb rendelet a főispánt a tisztújításokkor előforduló „zavargások" esetére feljogosította arra, hogy a választást bizonytalan időre elhalassza, a megyei tisztviselőket önhatalmúlag kinevezze és megerősítse. A főispán minden eszközt felhasználhatott a közgyűlés megfékezésére. A megyék többsége ellenállt a rendeletnek, és maga látott hozzá szervezetének újjáalakításához. Pest megye kinyomtatott közigazgatási szabályzata azután a többi törvényhatóság számára is mintául szolgált. Ugyancsak uralkodói rendeletek intézkedtek a tanulóifjúság egyesületeinek betiltásáról, központi cenzúrahivatal felállításáról, a külföldi utazások korlátozásáról.

A törvénytelen rendeletek és letartóztatások, a perek ellenállási hullámot váltottak ki a megyékben. A közgyűlések tiltakozó végzéseket hoztak, azokat megküldték egymásnak, s így újra és újra nagyszámú résztvevő előtt olvasták fel. Küldöttségek látogatták egymást vagy próbáltak Bécsben az uralkodótól kihallgatást kieszközölni. Végül a *Törvényhatósági Tudósítások* nélkül is egymást erősítő tiltakozási hullám alakult ki. Bécsből dorgáló leiratok érkeztek, melyek újabb felírásokra adtak

alkalmat. Megnövelték a kancellária létszámát. 1830-ban 34, tíz év múlva már 50 tisztviselő dolgozott ott — a magyar kancellária létszámgyarapodása a birodalom valamennyi hatósága közül a legnagyobb arányú. Szaporodtak a tilalmak és a perbe fogások, de a kormánynak érdemi lépések megtételére, a megyék egymás közti levelezésének meggátlására, a megyei autonómia felszámolására sem ereje, sem elképzelése nem volt. A kormányszékek, az abszolutisztikus kormányzat elárulta tehetetlenségét, a municipális rendszer bebizonyította erejét. Az ellentét azonban nem az uralkodói abszolutizmus és a nemesi rendiség ellentéte többé, noha a mozgalom, a reformmozgalom kibontakozásának éveivel ellentétben, sérelmi formákat ölt. Nem visszaesés következett be, nem az 1823—1825. évi megyei ellenállás ismétlődött meg, hanem az európai reakció fő központjával folytatott harcban kellett a védelem lehetséges hazai eszközeihez nyúlniuk.

Az úrbéri törvények szűkmarkú engedményei és a patriarkálisnak nevezett közvetlen brutális elnyomás korlátozása aktivizálta a konzervatív nemességet. „Egyik nem kapott aratókat; mert elfogyott gabonája s mert nem adta volna meg a munkabért s már azt az új törvényeknek tulajdonítja; a másik nem kapott kaszásokat, mert keveset akart fizetni; harmadiknak hajdúját a korcsmán megverték bor közben; a negyediknek kocsisa szökött meg, mert több botot kapott, mint kenyeret s mindezek az új törvényt okolják; s talán, ha mernék, a májusi fagyot, az azótai szárazságot, egyszóval minden bajt nekünk tulajdonítanának" — tudósítja barátait Deák.[53] A törvényeket megyei bizottságok ismertették a falvak népe előtt. A parasztság várakozása az „új urbárium" iránt oly mértékű volt, hogy a csekély engedményeket sok helyütt csalódottan vették tudomásul. Volt, ahol a számukra kedvező módon értelmezték, mint például Pest megye néhány községében, ahol a zsellérek egynyolcad teleknyi legelőilletőségük mellé a szántóból és a rétből is e hányad kihasítását kérték. Másutt a királyi jobbágyvédelem megnyilvánulásának tekintették a törvényeket és folytatódását is az uralkodótól remélték, noha a kihirdetők hangsúlyozták, hogy a törvény nem a királytól, hanem a nemességtől származik. A tatai és gesztesi Eszterházy-urada-

[53] Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek. Sajtó alá rend. Váczy János. Bp. 1890. 17.

lomban a jobbágyok között tömegessé váltak a robotmegtagadások, a községek az uradalom elleni panaszokkal, az eddigi szerződés szerinti szolgáltatásoknak „szorosan Urbarium szerint való" felcserélését szorgalmazó kérvényekkel ostromolták a törvényeket kihirdető-magyarázó megyei küldöttséget.[54] Tarján községben azt követelték, hogy „a földdel nem bíró zsellléreknek földek jelöltetnének ki".[55] A megyei küldöttség mindenütt utasításához tartotta magát, így a feudális alávetettségben élők kívánságai nagyrészt teljesítetlenek maradtak. A parasztok tettleges megmozdulásaival, a szerződések felbontásával, kedvező robotbeszámítás követelésével, a különszolgáltatások megtagadásával viszont már magának az uradalomnak kellett szembeszegülnie. S az úrbéri vitákba peres eljárás során beavatkozó birtoktalan vagy csekély birtokú megyei tisztségviselők néhol nem birtokosi osztályérdekeket, hanem az érdekegyesítési politikát szem előtt tartva foglaltak állást a folyvást gyarapodó, s a paraszti osztályharcot kiélező, most már törvény által szabályozott tagosítási és irtásvisszavételi perekben. Így a parasztság nem egy esetben talált földesurával szemben a vármegyében pártfogóra. A nemesi származású és honorácior értelmiségiek, szegényebb nemesek (főként az ifjak: közben felnőtt egy új generáció!), ügyvédek, jurátusok, diákok, falusi jegyzők, lelkészek társadalmi helyzetük és ebből fakadó radikálisabb elképzeléseik révén ezekben az években is, amikor a feudális viszonyok felszámolásában nem történt érdemi előrelépés, biztosítani tudták, hogy az osztályellentétek ne tegyék realizálhatatlanná az érdekegyesítési politikát. Érdemi előrelépés csak néhány birtokon történt; igaz, ezek országos visszhangot váltottak ki. Bezerédj István volt az első, aki a robot és kilenced megváltásáról 1838-ban szerződést kötött medinai jobbágyaival, s az engedőleges örökváltsági törvény alapján 1840-ben szabadította fel kokasdi jobbágyait.

A polgárság önálló liberális politikai mozgalma nem bontakozott ki. Pest százezres várossá fejlődött, a politikai élet azonban továbbra sem a városháza, hanem a megyeháza termeiben zajlott. A liberális mozgalommal rokonszenvező polgárok ugyanakkor ott ültek a pesti és vidéki kaszinókban, néhányan az Akadémiában is. Előrehaladt spontán magyaroso-

[54] Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom . . . Bp. 1957. 232.
[55] Uo. 233.

dásuk. Pártfogolták a nemzeti kultúrát. Üzleti kapcsolataik a birtokos nemességgel személyes kapcsolatokká fejlődtek. A számukra is nyitva álló értelmiségi pályákon magánéletükben is összeolvadtak nemesi származású társaikkal, magukhoz rokonítván a nemességet, részben azonban a nemesi eszményeket tették magukévá. A liberalizmus a reakció éveiben a magánéletben érte el a legnagyobb hódításokat. Erősödött a felekezeti türelmesség. Eszménnyé vált a műveltség, tudatossá a nemzeti érzület. A társas kapcsolatokat sem a rendi szempontok irányították. Bizonyos polgári normák és életformaszokások egyre szélesedő körben váltak elfogadottakká. A polgári szemléletet és magatartást terjesztette a színház, ezt tűzte ki célul a szépirodalom is.

Az eszmék hirdetését új orgánum, az 1837-ben induló *Athenaeum* vállalta magára. Szerkesztői — Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy Ferenc — az összes korkérdéssel szembekerülő, magas színvonalú, mintegy ezer példányban megjelenő és ezrek által olvasott lapot adtak ki.

A reformkor szubjektíve is átélt, a polgárosodás üteme által diktált társadalmi lendülete bizakodással tölthette el mindazokat, akiknek e változás egyénenként, s általuk összegeződően a nemzetnek kedvező jövőt ígért. A siker azonban csak küzdés által volt elérhető, s a hatalom ellenállása bizonytalanná tette kimenetelét. A helytállás erkölcsi-politikai elvének egyént és nemzetet átlényegítő roppant fontosságát a lét és nemlét kérdéseként fogalmazta meg Vörösmarty nagyszerű *Szózat*a (1838). Múlt és jövő határpontján a nemzet. Múltjáért önmagában csak végtisztesség illethetné, de éppen ez a múlt kötelezi a mostani nemzedéket, hogy rendíthetetlenül helytálljon, ne szegje útját a majdani előrelépés lehetőségének: a jövendőnek.

4. AZ 1839–1840. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS KOMPROMISSZUMA

A KELETI KÉRDÉS

1839 júniusában súlyos válságba jutott a Török Birodalom. Mohamed Ali egyiptomi kormányzó ismét fellázadt ura ellen és tönkreverte annak hadseregét. A flotta átállt a lázadókhoz, és Konstantinápolyban egy gyermek került a szultáni trónra. A hanyatló félhold „protektora" a cári

Oroszország volt, de a többi nagyhatalom — elsősorban Anglia — szintén jogot formált a védnökségre. A diplomáciai sakkhúzásokból ezúttal Anglia és Oroszország került ki győztesen. Ellentéteiket félretéve megállapodtak abban, hogy Mohamed Ali hatalmát korlátozzák, és Egyiptomot továbbra is alárendelik a szultánnak. Metternich hiába próbálta újra összetákolni a konzervatív hatalmak, sőt az öt európai nagyhatalom szövetségét. Az elszigeteltségből kiutat keresve nem tehetett mást, mint hogy Poroszországhoz hasonlóan a Habsburg-birodalom is csatlakozott a legerősebb tengeri és a legerősebb szárazföldi hatalom megállapodásához. Az 1840 júliusában létrejött londoni szerződés szerint a négy nagyhatalom garantálta a Porta jogait Egyiptom felett. Az egy év múlva kötött kiegészítő egyezmény valamennyi ország hadihajói előtt bezárta a tengerszorosokat. Oroszország kiváltságos védnöki szerepe ezáltal megszűnt. A keleti válság megoldásában a Habsburg-monarchia kezdeményezései ellenére sem játszott érdemi szerepet. A nagyhatalmak két legnagyobbjának megegyezése esetén Metternich működése csak a tények tudomásulvételére korlátozódhatott.

Franciaország azonban hiányzott a londoni konferencia résztvevőinek sorából. Nem sikerült helyreállítani az európai „pentarchia", az öt nagyhatalom egyetértését. Egyiptom, a Földközi-tenger keleti medencéje angol—francia hatalmi ellentétek színtere volt. Franciaország — a napóleoni külpolitikai tradícióknak megfelelően — a függetlenségre törekvő Mohamed Alit támogatta. A franciaellenes konzervatív megállapodás, a külpolitikai elszigeteltség Franciaországban nacionalista hullámot váltott ki. 1840 márciusában a liberális történetíró, Adolphe Thiers került kormányra, aki a nacionalista lelkesedést külpolitikai zsarolásra próbálta átváltani. Kiadta a jelszót, hogy az egyiptomi pasa érdekeit a Rajnánál kell megvédeni. A francia politikai sajtó „bosszút kívánt Waterlooért". Thiers fegyverkezett, ellenállásra biztatta Mohamed Alit.

Ausztria pénzügyi helyzete lehetetlenné tette részvételét az esetleges háborúban. A császár elé terjesztett költségvetés az alábbi záradékkal végződött: „ezen áttekintés után Felséged meggyőződhet arról, hogy Ausztria nem viselhet háborút".[56] Az állampapírok árfolyama már a feszültség hatására a mélypontra zuhant a tőzsdén. A hadsereg zömét há-

[56] STERN, Geschichte Europas . . . V. Berlin, 1911. 78.

ború esetén az észak-itáliai frontra kellett volna küldeni. Emiatt a német államok védelmének terhe, következőleg az itteni politikai fölény Poroszországnak jutott. Párizsban azonban a Német Szövetség háborús előkészületei, a külpolitikai elszigeteltség tudata, a forradalmi hangulat feléledése következtében kedvező visszhangra találtak Metternich békét kezdeményező diplomáciai lépései. A keleti feszültség enyhült, nyomában a nyugati is oldódott. 1840 októberében Thiers megbukott; helyére Guizot került, akinek vezetésével Franciaország újra beállt az európai hatalmak koncertjébe. Az európai válság nem vezetett háborúhoz, de az egymáshoz igazodó hatalmokon belül újabb feszültséggócok voltak kialakulóban. Franciaországban végleg népszerűtlenné vált a nemzeti célokat feladó júliusi monarchia, Ausztria külpolitikai gyengesége pedig belső válságát mélyítette el.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS KÜSZÖBÉN

A birodalom külpolitikai súlyvesztességéhez az aggasztó pénzügyi helyzet, az 1837–1839-es évek gazdasági válsága, a kormányzati tehetetlenség, a fokozódó társadalmi-gazdasági hátramaradottság tényei mellett nagyban hozzájárult a magyarországi politikai válság is. A kormányozhatatlannak bizonyult ország egyelőre beszolgáltatta ugyan a megajánlott újoncmennyiséget és adót, de mindkettő határideje — az elsőé tíz, az utóbbié három év után — lejárt, s megajánlásukhoz újabb országgyűlés egybehívása elkerülhetetlennek látszott. Kérdéses volt ugyanakkor, hogy az országgyűlés esetleges, ámbár valószínűnek látszó alsótáblai ellenzéki többsége hajlandónak mutatkozik-e jelentősebb engedmények nélkül teljesíteni az uralkodó követeléseit?

A politikai válság felismerése nemcsak az állami bürokráciát és a rendi intézmények főúri politikusait késztette megfontolásokra. A nagybirtokos arisztokrácia köreiben egyre erősödött az a felismerés, hogy a passzivitás vagy a merev konzervativizmus nem elégséges többé pozícióinak megőrzéséhez, mert nem arról van szó, hogy a rendszernek néhány válságos évet kell átvészelnie, hanem maga a rendszer küzd krónikus válsággal. Gazdasági erősödéséhez hitelre és modernebb gazdálkodásra, politikai hatalmának megőrzéséhez nagyobb aktivitásra van szüksége. Levonva a

szükséges következtetéseket — végcélként a birodalmi politika közvetlen befolyásolását tűzve ki —, aktivizálódott a fiatal magyar arisztokraták egy csoportja, a *Taglalat* írójának fia, a kiváló képességű Dessewffy Aurél gróf szellemi vezetésével. Programjukba vették bizonyos, elkerülhetetlennek látszó reformok „fontolva haladó" megvalósítását: hitelbank alapítását, az engedőleges örökváltságot, a megyerendszer centralisztikus irányú módosítását. Nem találtak ellenzőre az öregedő József nádorban sem, aki a harmincas évek végén elvesztett népszerűségét és politikai befolyását kívánta visszanyerni annak érdekében, hogy fia nádorrá választásának útját egyengesse.

Kiutat keresett, a változtatás szándékát akarta mutatni a bécsi kormány is. Clam-Martinic katonás rendszabályokat követelt: az alsó- és felsőtábla „szabályozására", a megyei választások „fegyelmezésére" van szükség, a megyékben állandóan ott lakó „derék főispánok" legyenek, akik „mint királyi hivatalnokok" járjanak el.[57] Metternich pedig egyik tollnokával *Kegyes jóakarat Magyarország számára* címmel íratott cikksorozatot az országgyűlés küszöbén, amelyben már nemcsak az alkotmány fenntartását, hanem fokozatos modernizálását ígérte arra az esetre, ha a magyar politikusok a kormányhoz csatlakoznak: „Magyarország egyedül semmit sem érhet el, az összmonarchiával együtt mindent megvalósíthat."[58] Kapóra jött az ifjúkonzervatívok jelentkezése, akiknek elképzelései részben eltértek ugyan a Metternich által hirdettettektől (nézeteiket a cikksorozat nyomán támadt vitában Dessewffy Emil fejtette ki), de velük frissítették fel a perek során kompromittálódott kormányzati gárdát. Menesztették a feladatának ellátására nemcsak politikailag alkalmatlan Pálffy kancellárt, a kiváló közjogtudós ókonzervatív Cziráky országbírót és az ellenzéki elveit kinevezésével feladó, népszerűtlen Somssich személynököt. Mailáth Antal gróf lett a kancellár, Mailáth György kapott országbírói kinevezést, Szerencsy István került személynökként az alsótábla elnöki székébe.

A politikai válság felismerése nemcsak aktivizálta, hanem eltérő megoldások keresése folytán polarizálta is az arisztokráciát. A főpapok és az aulikusok az udvar, az országgyűlésen a nádor körül tömörültek. Az

[57] Tagebücher . . . I. Wien, 1909. 824.

[58] [Zedlitz], Pia desideria für Ungarn. Leipzig, 1840. 15.

„újkonzervatívok" tőlük függetlenül, pártszerű keretek között szerveződtek, előzetes értekezleteket tartottak, saját taktikájukat követték. Gyarapodott a liberális arisztokraták száma. Ez ideig csak egyénenként léptek fel, az 1839–1840. évi országgyűlésen pedig már külön csoportot képeztek. Bár egy évtizeddel később, mint a társadalom többi osztályaiban, de megindult az a polarizálódás, amely ketté, sőt itt háromfelé osztotta az ország leggazdagabbjait. Most már nemcsak a Károlyiak, a Széchényiek, az Andrássyak sorából került ki egy-egy liberális főrend, hanem a nem kevésbé vagyonos, sőt esetlegesen gazdagabb Zichyek, Eszterházyak, Wenckheimek közül is. Liberalizmusuk többnyire nem érte el az alsótábla követeinek szintjét, de vezetőjük, Batthyány Lajos gróf, aki „családja rangjával messze felülmúlja Széchenyi István grófot",[59] nézeteivel miben sem maradt el a nemesi élgárda mögött. Ekkor kapcsolódott be a politikába az Erdélyben már korábban aktív Teleki László gróf és Eötvös József báró. A főrendi táblán a liberálisok immár olyan tekintélyes kisebbséget képeztek, hogy a kormány velük szemben a szegényebb főurakat államköltségen vonultatta fel (ötforintos mágnások).

Az erőviszonyok szempontjából az alsótábla politikai megoszlása volt a döntő fontosságú. Az ifjúkonzervatívok vezére ezért szeretett volna a követi karba kerülni. Bekapcsolódott a heves követválasztási küzdelembe, melyben azután Sárosban alulmaradt Pulszky Ferenccel szemben. Pest, Nógrád és Bars perbe fogottakat jelölt követéül. Utóbbiakban Kubinyi Ferenc és Balogh János megbuktatása sikerült ugyan, de Pest megye nemessége követté választotta Ráday Gedeont, akit az uralkodó eltiltott a megjelenéstől; így azután az ő ügyével indul majd meg a sérelmi harc. A leghevesebb, háromszor is lefolytatott, mindannyiszor véres követválasztás Tolnában zajlott le, amelyből Bezerédj István és Perczel Miklós került ki győztesen. A kormánypárt itteni főkortesének neve hamarosan a konzervatívok országos gúnyneve lett. A Pecsovics elnevezést a publicisztika teszi majd országosan ismertté.

Ellenzéki, az egyes sérelmeket és reformtárgyakat illetően eltérő többségű követi karral ült össze az országgyűlés a keleti válság kiéleződésének napjaiban, 1839 júniusában.

[59] Takáts Sándor, Kémvilág Magyarországon. I. Bp. é. n. 67.

HARC AZ ALKOTMÁNYBIZTOSÍTÉKOKÉRT

Az alsótábla az országgyűlés kezdetekor határozatot hozott, amely szerint mindaddig, amíg Ráday eltiltatik az országgyűlésen való megjelenéstől, és a szólásszabadsággal kapcsolatos visszaéléseket nem orvosolják, semmit fel nem terjesztenek. A főrendek viszont azt az álláspontot képviselték, hogy előbb a királyi „előterjesztések" tárgyalandók, a „sérelmekre" csak azután kerülhet sor. Ennek megfelelően elutasították a rendi indítványok felterjesztését. (A Ráday-ügy azért került a tanácskozások középpontjába, mert a megyei követutasításokat gondosan áttanulmányozó ellenzéki vezetők felismerték, hogy a követeknek ebben a kérdésben nincs határozott utasításuk, s ezért a legnagyobb arányú ellenzéki többséget lehet Ráday eltiltásának ügyével megteremteni.) A két tábla közötti ellentét kibékíthetetlennek látszott. A testületek már nem is vitáztak, csak újra és újra szavaztak a változatlan üzenetek felett. Az alsótáblai ellenzéki többség azonban, annak arányában, ahogy megérkeztek a Ráday-ügyre vonatkozóan a megyékben kicsikart utasítások, hétről hétre csökkent. A leszavaztatástól félő ellenzéki vezetők maguk tanácsolták Rádaynak, hogy mondjon le. Megtörténte után a pesti követ eltiltásának ügyét levették a napirendről, a többi „sérelmet" pedig egybekapcsolták az újoncozás szükségletei után „tudakozódó" felirattal, amelyet azután a főrendek is átengedtek. Az uralkodói leirat elutasította a panaszok orvoslását. A főrendek azután minden további, e tárgyban fogalmazott feliratterveztet visszautasítottak. Az alsótáblán viszont abban állapodtak meg, hogy a legtöbb megye által felemlített szólásszabadsági sérelem orvoslása, az elítéltek rehabilitálása előtt nem kezdenek érdemi tárgyalásokba. A kormány ismét a megyéken keresztül próbálta megingatni az alsótábla többségét, s nem is sikertelenül. Pozsonyban azonban Deák mesteri ügyességgel vezérelte az ellenzék visszavonulását. A kezdetben a kormánnyal szembeni garanciákat is tartalmazó záradék következetessége fokról fokra enyhült ugyan a tárgyalások hónapjai alatt, végül már a rendek belekezdtek az újoncmegajánlás tárgyalásába is, de még fennmaradt az a határozat, hogy a szólásszabadsággal kapcsolatos felirat főrendi elfogadásáig semmit fel nem terjesztenek. Deák, az alsótáblai ellenzék vitathatatlan tekintélye most már a többséggel szemben szögezte le: Mindaddig, míg a kormány „maga példát nem mutat reá, hogy

a törvényeket ő is tudja tisztelni s teljesedésbe hozni, mindaddig károsnak és időelőttinek tartom más tárgyakról tanácskozni, és addig ugyan egy ujonczot sem adok, ajánlást nem teszek. És ha a többség elütne ettől, hódolni fogok ugyan annak, hanem azt mondom : a mely nemzet elhagyta magamagát, sorsát megérdemlette."[60] A rendek mégis belementek a tárgyalásba, megajánlottak 38 ezer újoncot, de állhatatosan kitartottak határozatuk mellett: a sérelmi felirat főrendi elfogadásáig nem voltak hajlandók megajánlásukat fölterjeszteni. Állhatatosságuk Deák elismerését is kivívta. Hajthatatlan maradt a szólásszabadsági felirat elutasítását illetően a főrendi tábla is. Hónapok teltek el így, s már attól lehetett tartani, hogy az újoncozás felterjesztését a főrendi engedékenységtől függővé tevő záradék elbukik, vagy a főrendek engedékenységének megnyerése érdekében a sérelmek megfogalmazása enyhül erélytelenné.

A feszült nemzetközi helyzetben, 1840 elején, a kormány lázasan kezdte keresni a zsákutcából kivezető utat. Kitűzte az országgyűlés határnapját — hasztalan. A feloszlatást nem kockáztathatták. További meddő viták esetén pedig attól féltek, hogy az újoncmegajánlásra nézve kedvező utasítások a megyékben kedvezőtlenekre változnak, és így a már elért eredmények is veszélyben forognak. Deák Ferenc megítélése szerint ezen az országgyűlésen a sérelmek orvoslását kellene csupán elérni: új törvények alkotására csak akkor kerülhet sor, ha az érvényes törvények tisztelete megvalósul. Ez a biztosítéka annak, hogy az új törvényeket be fogják tartani. Az országgyűlésnek tehát a törvényes viszonyok helyreállítása a fő feladata. Az igazi reformmunkára majd a jövő országgyűlésen kerülhet sor. Deák szerint a kibontakozás, a kezdeményezés csak a kormánytól indulhat ki. Ehhez az alsótáblai ellenzéki többség további morzsolódásától, az ellenzéki politika kudarcától nem alaptalanul félő politikus a segítségét is felajánlotta. 1840 márciusában Wirknernek, a kormány pozsonyi megbízottjának felkérésére elvállalta olyan uralkodói leirat tervezetének elkészítését, amely nem kompromittálja a kormányt, mégis alkalmat ad a kibontakozásra. Wirkner megígérte e tervezet bécsi elfogadtatását. A leiratot ki is hirdették. Szövege kifejtette, hogy az uralkodó a szabad szólás jogát fenn kívánja tartani, ugyanakkor törvényes jogának tartja, hogy a „korlátokat átlépők" ellen fellépjen. Az alsó-

[60] Deák Ferenc beszédei. I. 2. kiad. Bp. 1903. 432.

tábla többsége korábbi határozatának fenntartása mellett foglalt állást, mert a nem egyértelmű leirat nem elégítette ki a rendeket. Deák újra akcióba lépett. Néhány követet meggyőzött arról, hogy utasítása lehetővé teszi az ellenkező értelmű szavazást. Így azután egy szavazattöbbséggel elbukott a sérelmi záradék, az újoncmegajánlást tehát továbbküldték a főrendeknek. Megszavazták az adót; a politikai foglyokat rövidesen szabadon bocsátották; a folyamatban levő pereket megszüntették; a szólásszabadság ügyét — huszonhárom üzenetváltás után — ismét elhalasztották a következő országgyűlésig. „Sérelmeink teljesen orvosolva nincsenek, de azoknak tettleges következései megszűntek, s az orvoslásnak legsúlyosabb akadályai el vannak hárítva" — állapítja meg Deák követjelentése.[61] A kiegyenlítés azonban már ezen az országgyűlésen lehetővé tette vezetőjének, hogy elérje számos haladó reformjavaslat törvénybe iktatását.

DEÁK FERENC

A nemesi reformergárda többi nagy egyéniségéhez hasonlóan Deák is megyéje politikai harcaiban iskolázódva nőtt fel az országos politikáig. Korán árvaságra jutott. Tanulmányait ügyvédi vizsgával fejezte be. Öröklött birtoka, melyen testvéreivel közösen gazdálkodott, szerény megélhetést, de a megyei megbízásokhoz elégséges tekintélyt biztosított számára. Deák esetében nem követhető nyomon pontosan az a folyamat, amely során eljutott azokhoz a liberális eszmékhez, amelyekhez azután egész életében hű akart maradni. Valószínű, hogy már győri tanárai, Zsoldos Ignác és Zádor Ignác is többet nyújtottak a *Corpus Juris* kommentálásánál. Tanulmányai befejezése után egy évet Pesten töltött. Megismerkedett az Auróra-kör tagjaival, és életre szóló barátságot kötött Vörösmartyval. Szépirodalmi és kritikai próbálkozások után figyelme a jogtudomány felé fordult. Későbbi politikai működése során liberális állásfoglalásait modern jogelvekkel alapozta meg. Megyéjében tapasztalatokat szerzett politikusként, kiforrott elvekkel érkezett az 1832—1836. évi országgyűlésre. Rendkívüli képességei, elsősorban emlékezőtehetsége révén — nemcsak a *Corpus Juris*t tudta betéve, hanem vala-

[61] Uo. 504.

mennyi országgyűlési vagy felsőbírósági állásfoglalást érvként tudta használni — hamarosan az elismert tekintélyek sorába emelkedett, jóllehet a vezérszereptől idegenkedett. Ennek igazi oka politikai taktikájában rejlett.

Deák politikai érvrendszerét tekintve Wesselényi azon módszerét állította taktikája középpontjába, amely a reformok elfogadtatása mellett olyan jogi érvekkel lép fel, amelyek a természetjogi argumentumok mellett azt hangoztatják, hogy az „ősi alkotmány" nem áll ellentétben a kívánt változtatásokkal. (Valójában a reformok sok ponton túlléptek a rendi alkotmány legtágabban értelmezett keretein is.) Az önkéntes örökváltság például eddig sem volt tilalmas, sőt tettleg gyakoroltatott, tehát törvénybe iktatásának sincs akadálya. Az érvényes törvényeket pedig Deák igyekezett úgy értelmezni, hogy abból a nép számára a legtöbb engedmény, a törvényhozók számára az államjogi biztosítékok maximuma következzék. Így a „törvényes alap" védelme nála több volt, mint sérelmi politika. Nagyszerű jogalkotói képességgel tudta beilleszteni a régi formák megóvásával fogalmazott új intézkedéseket a jogrend épületébe. Egyértelmű fogalmazásai, kristálytiszta logikája révén méltán lett a korszak legnagyobb kodifikátora.

Politikai taktikája, amellyel a polgári átalakulást célzó következetes reformok keresztülvitelét támogatta, rendkívül hajlékony volt. „A ki tehát a hibák és előítéletek egész tömegét egy csomóba fogva egyszerre akarja kiirtani, sok egyes érdekeket, melyek különválva nem sok gátot vethetnének, összesít maga ellen, s rendszerének a sikert áldozza fel. Ki kell igenis tűzve lenni a főcélnak, s kerülni kell mindent, ami attól félrevezethetne, de a cél felé minden előlépés, mely a jövendőnek útját nem zárja, valóságos haladás, és minden egyes javítás tettleg hasznosabb utat készít még több javításra."[62] Ugyanezzel a taktikával folytatta szívós és következetes küzdelmét az abszolutizmus és a függőség ellen, a parlamentáris alkotmányos monarchikus kormányzás és az állami önrendelkezés megvalósítása érdekében. Helyes — és nagyszerű képességeivel realizált — taktikája tette alkalmassá a kiegyenlítésre, vagy ha ennek lehetősége hiányzott, legalább részeredmények kivívására. A végcélt soha szem elől nem tévesztő, következetes, de mindig az adott lehetőségekhez

[62] Uo. 281.

igazodó taktikával nehezen lett volna összeegyeztethető a konkrét politikai program megfogalmazása. Deák az országgyűlési vitákban nem szeretett elsőként nyilatkozni, programadó könyvet, cikket sem írt. Csak beszédei és követi jelentései, levelezése mutatják, hogy fenntartás nélküli egyetértő küzdőtárs volt az alsótábla vezérkarában. A kezdeményezést kezdettől másoknak engedte át, de szorgalmazta, hogy minél többen és minél tágabb körben lépjenek akcióba. Szerény anyagi lehetőségei meggátolták, hogy vállalkozásokat támogasson vagy a fővárosban kizárólag a politikának éljen. Cyklothim, kiegyensúlyozott alkata, 1840-es években súlyosbodó, depresszióval párosuló betegsége folytán kezdettől hazafias kötelességnek, s nem elhivatottságnak érezte a közszereplést. E kötelességérzet forrása nála sem a nemesi tradícióból, hanem a közösség megbízásából eredt, s ezért számára a közszereplés erkölcsi mérlegelés tárgyává tett elhatározás következménye volt.

Nemcsak a politikai körülmények, a kompromisszumot kereső kormány és a továbblépés lehetőségeit kereső reformmozgalom alkudozásának és küzdelmének, hanem az ereje teljében, reformkori tekintélyének csúcsán álló politikus tevékenységének is eredménye volt az 1839—1840. évi országgyűlés általános megkönnyebbüléssel záruló ülésszaka és reformokban gazdag törvényalkotása.

AZ 1832—1836. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ÖRÖKSÉGE

A szólásszabadság sérelmén kívül az előző országgyűlés számos törvényjavaslata maradt elintézetlen. Az akkor elfogadott törvények pedig továbbfejlesztésre vártak. Deák javaslatára az elintézetlen és legsürgetőbb kérdéseket vették vitatás alá.

A magyar nyelv hivatali használatának kiterjesztéséről készített törvényjavaslatot ezúttal már a főrendek sem ellenezték, de a kormány ellenállása folytán a siker ismét csak részleges maradt. Az országgyűlés és a törvényhatóságok magyarul írhatnak fel az uralkodóhoz. A helytartótanács körlevelei magyar nyelvűek. Három év múlva valamennyi anyakönyvet magyarul kell vezetni, s lelkészként ezentúl csak magyarul is tudók alkalmaztathatnak. (A nyelvtörvények Horvátországra továbbra sem terjedtek ki.) Az országgyűlési hírlap és a kerületi napló kiadása

megint csak kívánalom maradt. A nyilvánosság érdekében kifejtett akció mégis eredménnyel járt annyiban, hogy a hírlapok — cenzúra mellett — bő tudósításokat közölhettek az országgyűlési tárgyalásokról. Mindössze a szónokot nem volt szabad nevén nevezni, ezért rendszerint megyéjének megjelölésével pótolták. Az alsótábla azon kezdeményezését, hogy a főrendek is vezessenek üléseikről naplót, az ifjúkonzervatív arisztokraták elfogadták. Így a következő országgyűlésen már az új módszerrel, gyorsírók bevonásával készülő főrendi napló is rendszeresen kiadásra kerül.

Az önkéntes örökváltság ügyét, amely néhány évvel korábban roppant küzdelem után elbukott, ezúttal a megjelent főrendek többsége felfogásbeli változásának jeleként minden különösebb vitatás nélkül elfogadták, és taktikai jellegűnek szánt engedményként ezúttal a kormány sem ellenezte azt. A törvény lehetővé tette, hogy egyesek vagy egész községek „tökéletesen és örök időkre" egy összegben megválthassák tartozásaikat, „az úri hatóság azonban sértetlen hagyatván".[63] (Az úri hatóság nemcsak bizonyos gazdálkodási jogokat, hanem a kiváltságosok által személyesen gyakorolt államhatalmi jogokat — például falusi bíró jelölése, bíráskodás — jelentett.) Roppant jelentőségű volt az elv diadala, de a gyakorlatban a jobbágyság kevéssé tudott élni a törvénnyel, elsősorban tőkeszegénysége miatt. A jobbágy személyi és vagyoni biztonságáról szóló javaslatot ezúttal sem sikerült elfogadtatni, noha a főrendek nyíltan már nem ellenezték, de a kormány elhalasztani kívánta a büntetőtörvények tárgyalásának idejére. A jobbágy szerzett vagyonára vonatkozó, 1836-ban megadott végrendelkezési jog változatlan fenntartása mellett, polgári jogelveket érvényesítve rendezték a jobbágyi örökösödést. A házasság alatti szerzemények egyenlően illették a házastársakat. Fiú- és leánygyermekek egyenlő arányban örököltek. A házastársi öröklést csak a maradékok öröklése előzte meg. Törvényt hoztak a mezei rendőrségről, vagyis a gazdálkodást veszélyeztető cselekményekről. Ebben már a bérmunkások alkalmazásával kapcsolatos intézkedések is helyet kaptak. Immár a törvénykönyvben is tükröződött a társadalom átalakulása. Intézkedtek például a nemes cselédek büntetés alá vonásáról is!

[63] Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. 1840 : VII. tc. Bp. 1896. 94.

A vallási kérdés megoldását ugyancsak az előző országgyűlés hagyta örökül a jelenlegire. A rendek az akkor elkészített törvényjavaslatot vették elő, s amikor e téren is találkoztak a főrendi tábla kompromisszumos hajlandóságával, néhány kérdésben engedve (a legfontosabb ezek közül a protestánsok horvátországi emancipációjára vonatkozott), sikerült létrehozniuk a két tábla egyetértését. Az uralkodói leirat azonban arra hivatkozva, hogy a javaslatot csak az országgyűlés végén terjesztették fel, elzárkózott szentesítése elől. Valójában Bécs a klérus nyomásának engedett, mert el akarta kerülni, hogy a porosz államhoz hasonlóan a vegyes házasságok ügyében Rómával és a Habsburg-birodalomban sokkalta befolyásosabb katolikus klérussal, legfőbb magyarországi szövetségesével, összeütközésbe kerüljön.

Jelentős lépés történt a zsidóság középkori jogfosztottságának felszámolására is. Az izraelita vallásnak a bevett vallásfelekezetek közé iktatását ugyancsak Pest megye javasolta, maga a „Magyarország s a hozzá kapcsolt részek izraelita lakosai nevében eljáró küldöttség" is mindenekelőtt a politikai emancipációt szorgalmazta az országgyűléshez benyújtott folyamodványában: „a törvényhozás szívére vevén polgári viszonyaik megjavításának szükséges voltát, adja meg nekik a honfiúság jogait".[64] Az alsótábla viszont a teljes emancipáció útjára lépve kimondta türelmi adójuk eltörlését és a nem nemesekkel egyenlő polgári jogaikat. A főrendek alaposan megnyirbálták e javaslatokat. Az elfogadott törvény azonban a Habsburg-birodalom és Kelet-Európa első lépése volt a zsidóemancipáció terén. Biztosította szabad letelepedésüket a városokban is; gyárakat állíthattak, kereskedést és mesterségeket maguk vagy „saját vallásukbeli legények segítségével" szabadon űzhettek.

Az országgyűlésen ezúttal is hiába tárgyaltak a közművelődés fejlesztéséről. Csak a „pesti magyar színházról" sikerült nemesi felajánlás formájában gondoskodniuk. A katonai élelmezés és beszállásolás az adózóknak oly sok keserűséget és egyenlőtlen megterhelést okozó rendszerét nem sikerült megszüntetni. Mindössze ezzel foglalkozó „országos választmány" kiküldését iktatták törvénybe. Hasonlóan intézkedtek a Duna-szabályozás lehetőségeinek feltárásáról is. A legjelentősebb, a

[64] Ballagi Géza, A nemzeti államalkotás kora 1815-től 1847-ig. (A magyar nemzet története 9. Szerk. Szilágyi Sándor.) Bp. 1897. 499.

következő évek szellemi és politikai életét sokban befolyásoló bizottság „a büntető- és javító-rendszer kidolgozására küldetik ki". Munkálatát a legközelebbi országgyűlésnek kell bemutatnia.

Korszakos jelentőségű törvényekben szabályozták az országgyűlésen a tőkés hitelrendszert és gazdálkodást.

A GAZDASÁGI TÖRVÉNYHOZÁS

Az 1839—1840. évi országgyűlésen elfogadott, Magyarország tőkés fejlődésének kibontakozását elősegítő törvények arról tanúskodnak, hogy a törvényhozás liberális gazdaságpolitikai rendelkezésekkel próbálta a polgári átalakulás mindenki számára kedvező jogi előfeltételeit megteremteni. A liberális nemesség tudatosan arra törekedett, hogy saját politikai programjának megnyerje, az érdekegyesítési politikába bevonja a vagyonában, olykor létében is bizonytalan, ugyancsak szövetséges felé tekintő társadalmi osztályt, az ekkorra már növekvő erejű hazai polgárságot. Emellett az adósságokban fuldokló, hitelszerzési gondoktól gyötört birtokos nemességnek közvetlen érdeke volt a hitelszerzési lehetőségek tágítása. Felismerték továbbá, hogy a tőkés ipar fejlődésével együtt jár a belső értékesítési lehetőségek fejlődése. Az ipar fejlődéséhez nemcsak azért kell kedvező és biztonságos feltételeket teremteni, hogy a hazai tőke vállalkozókedvét fokozzák, hanem amiatt is, mert csak ezúton remélhették, hogy a tőkeszegény országban a külföldi tőke is vállalkozik majd beruházásokra. A törvényhozók többségét mégis a közvetlen érdekek mozgatták, amikor végeredményben vita nélkül, az alsótáblán két hét alatt letárgyalták e nagy horderejű törvényeket. A főrendi tábla és a kormány sem tanúsított — a kamatos kamatokról és a nemzeti bankról szóló, megbuktatott tervezeteket nem számítva — érdemi ellenállást.

„A váltó-törvénykönyv behozatik" — hirdette büszkén az 1840: XV. tc. címe. A magyar törvény korábbi hazai munkálatok, hasonló tárgyú német törvények és jogtudományi források alapján osztrák szakértő, Ignaz Wildner vezetésével készült. Javaslatát csekély módosításokkal elfogadták. Deák indítványára hagyták ki a váltófogság intézményét, ezáltal a törvény az egykorúaknál humánusabb szelleművé vált. Elfoga-

dása megszüntette azt az anomáliát, hogy a hazai váltók kiállítói elismerték az alsó-ausztriai bíróság ítélkezési jogát. A feltételek pontos körülírásával, váltóbíróságok szervezésével, a cégbejegyzés elrendelésével rendezett, korszerű viszonyokat teremtett. A szigorúbb feltételek nemes és nem nemes között már nem tettek különbséget. Vitás esetekben biztosították a sommás ítéletet és a rövid úton történő végrehajtást. Mindezzel fokozták a hitelnyújtók biztonságát, elősegítették a tőkeforgalom növekedését. Úgynevezett saját váltót csak a bejegyzett kereskedők, gyárosok állíthattak ki. A váltó segítségével nemcsak a terményértékesítés és -felvásárlás közötti időben, hanem egész évben mozgósíthatták pénztőkéjüket. A földbirtokos sem kényszerült arra, hogy lábon álló termésére, még birkáin levő gyapjára uzsorakölcsönt vegyen fel, hanem „intézvényes" (például felvásárlójához intézett) váltóval segíthetett magán.

A földbirtok hitelképességét volt hivatott emelni az „adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról" hozott törvény. Városokban a telekkönyvvel összekapcsoltan, a megyékben — telekkönyv híján — betáblázási jegyzőkönyv kötelezővé tételével tette törvényessé az eddigi gyakorlatot, amely szerint a hitelezőket a betáblázás sorrendjében kell kielégíteni az adós összes megyebeli ingatlanaiból. A betáblázási jegyzőkönyv nyilvánossága már a kortársaknak — akkor elsősorban az érdeklődő hitelezőknek — képet nyújtott a birtokosok eladósodásának mértékéről. Az évről évre növekvő betáblázott összegek a kismértékű kitáblázásokkal szemben kétségbevonhatatlanul a birtokos nemesség eladósodásáról vallottak, továbbá arról, hogy e réteg jövedelmeinek milyen tekintélyes része került már ekkor a hitelező pénztőkések zsebébe.

A kereskedőkről szóló törvény a szabadkereskedelmi elveknek megfelelően — a szabad királyi városok kivételével — bárhol, bárki számára, minden képesítés nélkül lehetővé tette a kereskedést. Kötelezővé tette viszont a cégbejegyzést és a könyvvitelt. Körvonalazta a kereskedelmi jogviszonyokat. Kiegészítésének tekinthetők a fuvarosokról és az „alkuszokról" (ügynökök) rendelkező és a csődeljárást szabályozó törvények.

Hasonló szellemben rendelkezett egy törvény arról is, hogy bárki szabadon létesíthet gyárat, „azaz olly intézetet, mellyben ugyanazon iparkészítmények előállításához szükséges minden részletmunkák egy fővé-

zérlet alatt készíttetnek".[65] A gyáros minden céhes kötöttségtől mentesen alkalmazhat munkásokat. A törvény előírta a heti bérfizetést, a gyermekmunkát pedig — a korabeli Európában egyedülálló módon — a 16 éven aluliak számára nyolc órára korlátozta (kilenc óra munka, egy óra pihenővel). A közkereseti társaságokról intézkedő törvény külön foglalkozott a „részvényes társaságok" megalakulásának és működésének szabályaival, nyilvánosságuk biztosításával. A „társasági ülésen" minden részvény egy szavazatot jelentett, de tíznél több voksa, a részvények számától függetlenül, senkinek sem lehetett.

AZ ÚJ ÉVTIZED KÜSZÖBÉN

Az országgyűlés végnapjaiban és a bezárását követő hetekben valamennyi érdekelt politikai csoportosulás bízott a bekövetkezett kiegyenlítődés tartósságában és bizakodva tekintett a jövendőbe. Metternich szerint, amit a kormánynak jogaiból reklamálni kellett, azt sikerrel szerezte vissza, ami elmaradt, annak elintézése inkább az országnak állt volna érdekében. Sikerrel járt az a taktikájuk, hogy a perek elítéltjeit mindaddig nem bocsátották szabadon, amíg a rendek nem hajlottak az engedékenységre, mert ezáltal elkerülték, hogy újabb követeléseknek kelljen engedniük. Bécs megkapta az adót, a kért újoncmennyiséget, s úgy remélte, az előbbi három, az utóbbi tíz évre mentesíti a kényszerítő engedmények megadásától. A hazai ifjúkonzervatívok, a hozzájuk közel álló Mailáth Antal gróf kancellárral, nem minden ok nélkül tekinthették saját sikerüknek a kompromisszum végrehajtását. A főrendi táblát nem egy esetben ők bírták engedményre, közbenjártak az amnesztia érdekében. Joggal érezhették magukat hivatottaknak a magyar főkormányszékek átvételére. Kedvezőnek tekinthették az európai helyzetet is. Poroszországban a fiatal, ekkor trónra lépett uralkodó, IV. Frigyes Vilmos, szakított elődjének merev konzervativizmusával: enyhítette a cenzúrát, félliberális rendszabályokat bocsátott ki, tartományi gyűlések összehívásával kísérletezett. Mindezt felülről, a kormányhatalom szilárd

[65] Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. 1840: XVII. tc. Bp. 1896. 149.

kézben tartásával hajtotta végre, arra törekedve, hogy a Német Szövetségen belül hegemón szerepre tegyen szert. Törekvése joggal rokonítható a magyar ifjúkonzervatívokéval, akik ugyancsak a kormányhatalom birtokában és a birodalmi egyensúlyt kissé megbontva akarták terveiket megvalósítani. A nádor-helytartó maga mögött tudhatta legnehezebb hivatali éveit. Tekintélye felfelé és lefelé egyaránt biztosítottnak látszott. Széchenyi optimizmusa határtalan volt. Úgy érezte, hogy végleg elhárult minden akadály az általa szorgalmazott kiegyenlítő politika útjából. Követelései jelentős mértékben megvalósultak, és most már pártkülönbség nélkül minden „agitációt" félretéve (nehogy újra elveszítsék a kormány megnyert bizalmát) haladhatnak tovább az általa kitűzött úton. (Az országgyűlés jóváhagyta a hídépítő részvénytársaság megalakulását. Két év múlva lerakták a Lánchíd alapkövét. Időközben megindultak a munkálatok az Al-Dunán is.) Ám saját politikai tekintélye nem volt ahhoz elegendő, hogy elképzeléseit érvényesítse. Deákot szerette volna megnyerni, aki a megyei mozgalmaknál valóban óvatosságot tanácsolt. A testileg megtört, vakság felé közeledő Wesselényi úgy érezte, hogy kudarcokkal-sebekkel teli útja az új körülmények között nem folytatható. „A nyilvános közpálya be van előttünk zárva" — írja sorstársának, Kossuthnak.[66] A budai börtönéből kilépő fogoly azonban nem tört meg. „Erejében, elméjében a régi maradott."[67] Készsége az átalakulás szolgálatára tovább erősödött. Deák álláspontja szerint is a legfőbb nyereség nem az anyagi természetű törvények megalkotásában áll, hanem a „nagyobb következésű szellemiek" a fontosak: „el van hárítva nagyban az ingerültség s meg van szüntetve a terrorismusnak keserű s veszedelmes epochája és mindez a nemzet jogainak sérelme nélkül" — bár a sérelmek orvoslása és a reformpolitika kibontakoztatása még hátralevő feladat.[68]

A derűlátás és bizakodás hangulata hamarosan megszűnt. Amikor 1840 májusában az országgyűlés berekesztéséről szétszéledő, munkájukkal elégedett, mosolygó követek a pozsonyi utcán összetalálkoztak a börtönéből hazatérő Lovassy Lászlóval, csak a látvány és a múlt emléke,

[66] *Pesti Napló*, 1885. 99. sz.
[67] Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek. Bp. 1890. 72.
[68] Uo. 68.

a tönkrement ember áldozatának nagysága töltötte el szorongással szívüket. Hamarosan kiderült azonban, hogy az a könyörtelen hatalmi gépezet, amely az oly sokat ígérő Lovassyt az őrületbe kergette, érintetlenül fennmaradt, s irányítóinak engedelmeskedik továbbra is. A kormány korántsem egyértelműen kedvező politikai fordulatot hajtott végre — miként azt Széchenyi feltételezte —, ha a nemzetközi helyzetre való tekintettel nem is zárkózott el bizonyos engedmények elől. A „kibéküles" a maga idejében a katonaság kiegészítése mellett bizonyságul is szolgált a külföld számára: a birodalom adott esetben tetszése szerint úrrá lehet belső nehézségein. A válság csökkenésével ennek a demonstratív tettnek a jelentősége mindinkább elenyészett. A kompromisszum, a reformerekkel való újabb megegyezésre való törekvés a kormány számára csak saját, túlsúlya növelésére irányuló koncepciójának megfelelően volt elfogadható. Mereven elzárkózott a haladó irányú változások megvalósításától, mert ilyen alkusorozat végzetesen megbontotta volna a birodalom centralizált hatalmi rendszerét, amelyet éppenséggel ő maga törekedett hatékonyabbá tenni, mindenekelőtt Magyarország részleges gazdasági különállásának felszámolásával. Ez nehezítette meg az ifjúkonzervatívok érvényesülését is. Csak akkor juthattak közelebb terveik megvalósításához, ha feladták saját céljaikat, a magyar arisztokrácia befolyásának növelését. Lényegében a kormányhatalom megszerzése volt a céljuk, programjukat ennek rendelték alá. Ily módon véglegessé vált szembefordulásuk a liberális mozgalommal, amelynek tendenciája a párttá szerveződés volt ugyan, de a kormányhatalom átvételére — belső feltételei folytán — csak felelős kormányrendszer esetén gondolhatott. A liberális tábor újabb szövetségeseket remélhetett az örökváltság küszöbére önerejéből eljutott vagy az állami segítséget már követelő parasztságban, a gazdasági törvényhozás és jogfosztottság részleges felszámolásának jótékony hatását élvező tőkés polgárságban és kispolgárságban. Sikerei és ereje tudatában kompromisszumokra már nem kényszerült. Annál inkább rászorult magyarországi szövetségeseire a kormány. A klérus, ezen felbátorodva, újabb lépést tett jogainak kiterjesztése, felekezeti villongások szítása terén. Néhány nappal az országgyűlés bezárása után maga Kopácsy esztergomi prímás adott ki körlevelet, amelyben elrendelte, hogy a törvény értelmében katolikus lelkész előtt megkötni rendelt vegyes házasságokat reverzális hiányában szertartás nélkül,

egyszerűen vegyék tudomásul. A megyék ebben a törvény sérelmét látták, és Zala megye feliratát alapul véve, néhány — főpap által kormányzott — megye kivételével, valamennyien felírtak az uralkodónak. A kormány nem kockáztatta támaszának elvesztését. Nem nyúlt a korabeli porosz módszerekhez, sem a korábbi jozefinista hagyományokat nem újította fel, hanem Lonovics püspök útján Rómából remélt kedvező döntést.

A politikai táborok tehát néhány héttel az országgyűlés bezárása után újra világosan elkülönültek egymástól. Elkerülhetetlenül felbomlott a pillanatnyi kompromisszum. Az új körülmények között valamennyi csoport a számára kedvező politikai feltételek megteremtéséért indított harcot. A vallási sérelem körüli harccal a kezdeményezés ismét az ellenzék kezében volt. A megyék azonban önmagukban — előreláthatólag három évig nem számíthattak országgyűlésre — még az együttműködés kialakult és kialakított formáival sem voltak alkalmasak arra, hogy a mozgalmat hosszú távon egybehangolják. A nyilvánosság olyan fórumára volt szükség, amely összegyűjti, terjeszti és népszerűsíti az új törekvéseket, maga köré gyűjti a rokon érzelműeket. Kiváltképpen pedig olyan folytonosságot biztosít, amelyet sem társaságok, sem röpiratok útján fenntartani nem lehet. Ez a nagyhatású fórum, amely ha nálunk korlátok közé volt is szorítva, az Európában már régóta ismert, kedvelt vagy rettegett sajtó volt.

IX. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK VISZONYA A MAGYAROKHOZ ÉS MOZGALMAIK POLGÁRI JELLEGÉNEK ERŐSÖDÉSE (1792—1840)

A nemzetiségi problematika útján az 1790—1792-es időszak első nagy fellángolása után hamarosan a lassúbb fejlődés szakasza következett: ez elsősorban a kultúra területén bontakozott ki. Az 1830-as évekre azonban az addig kulturális jellegű mozgalmak ismét politikai térre tolódtak át. A soknemzetiségű Magyarország egyik alapkérdése ismét a politikai küzdelmek sodrába került.

Mint már régóta ismeretes, párhuzamos fejlődési vonalakról volt itt szó, magyarok és nem magyarok fejlődésében egyaránt, a társadalmi struktúra fejlettségi szintjéből következő időbeli eltolódásokkal. Az ellentétek óhatatlanul a kiéleződés felé vezettek. Ugyanakkor a sok évszázados együttélés hagyományai, a magyarországi „hungarus" öntudat az ellentétek kiegyenlítődésének irányába hatottak. Távolodás és együttmaradás kettős vonzása alakította ki azt a terepet, amelynek erővonalai mentén az események lezajlottak.

A nemzetiségek vonatkozásában lényeges mozzanat volt a magyar feudális uralkodó osztály állásfoglalása, ami a kortársak tudatában (a helyzetet csakhamar bonyolítva) általában a magyar álláspontot jelentette a nem magyarokkal szemben. A nemzetiségi mozgalmak megértése érdekében ezért korszakunk kezdetétől először is e magyar álláspont alakulását kell szemügyre vennünk, majd pedig az ellentéteket tompító, csökkentő kapcsolatokat.

Figyelmünket először azokra az elgondolásokra és lépésekre kell fordítanunk, amelyek a magyarok és a nemzetiségek viszonyát megrontották.

1. MAGYAROSÍTÓ TÖREKVÉSEK A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 19. SZÁZAD NEGYVENES ÉVEIIG

AZ IRÁNYT MUTATÓ IRODALOM

Az 1790—1791. évi országgyűlés magyar nyelvi követeléseivel párhuzamosan az egykorú sajtóban és az irodalomban kisebb-nagyobb cikkek és munkák jelentek meg a magyar nyelv művelésének, elterjesztésének fontosságáról. A magyar nyelv művelésének indokolt kívánsága mellett már ezek a munkák is felvetették a nem magyar népek elmagyarosítását, a magyar nyelvnek körükben való széles körű terjesztését. Attól kezdve se szeri, se száma az ilyen jellegű munkáknak. E cikkek, tanulmányok és politikai röpiratok számtalan javaslatot tettek arra, hogy a nemzetiségek, a „kedves kenyeres földieink", a horvátok, németek stb. hogyan lehetnek „magyarokká". E cikkek és politikai röpiratok azt igyekeztek bizonyítani, hogy a magyar nyelv minden egyéb nyelvnél alkalmasabb a gondolatok kifejezésére, a tudományok művelésére. Nem volt kevés az olyan „tudományos" értekezések száma sem, amelyek azt fejtegették, hogy Magyarországon csak a magyar alkot nemzetet, „és így botránkoztató álom vagy gúnyoló költemény a magyarországi tót nemzet".[1] Ennek megfelelően több értekezés foglalkozott a magyarországi nemzetiségek eredetével. Amint az egykorú munkák a magyar múlt dicső hagyományait elevenítették fel, úgy ezek a tanulmányok nagyrészt lekicsinyelték a nemzetiségek múltját, sokszor nevetségessé is téve azokat. Naivul teljesen figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a sok milliót kitevő nemzetiségi lakosság elmagyarosítása teljes képtelenség.

Tipikus példája volt a nacionalizmusnak Cházár András Gömör megyei ügyvéd, táblabíró tevékenysége a század elején. Egyik kéziratos munkájában (1806) Cházár elmondta: annyira szereti nyelvét, hogy szeretné, ha „az angyalok is azon [ti. magyarul — A. E.] beszélnének".[2]

[1] Idézi: ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840 (továbbiakban: ARATÓ, A nemzetiségi kérdés . . . I.). Bp. 1960. 183—184.

[2] Uo. 184.

Túlzásaira jellemző volt az is, hogy a magyar nyelv idegen eredetű jövevényszavainak magyar szavakkal való kicserélése mellett tört lándzsát. Többek között azt javasolta, hogy különös figyelmet kell fordítani a nemzetiségek lakta községekre, és a lakosságot már kora ifjúságától kezdve magyar nyelvre kell tanítani, „az előmenteket reménylhető hivatalokkal biztatni, mindnyájokat a kizáratással, megvetéssel fenyegetni".[3] Ugyanakkor — és ez tipikus példa — a magyar nyelv művelésének előremutató, helyes módjára is tett javaslatot: például Magyar Tudós Társaság felállítását is szükségesnek tartotta. A nemzetiségek elmagyarosításának kívánsága tehát nem elszigetelten, a magyar nyelvművelés jogos követeléseitől függetlenül, hanem ezzel együtt, szinte attól elválaszthatatlanul jelentkezett. Ez a példa is mutatja, hogy a nacionalizmus a korszakban Janus-arcú eszme volt. Ez jellemezte a magyar nemzeti mozgalom élén álló középnemesség és az érdekeit megfogalmazó polgári-nemesi értelmiség nemzetiségi politikáját.

E kettősség uralta a türelmetlen nézeteket, de a továbbiakban ebből az összetett felfogásból most a bennünket érdeklő intranzigens komponenst emeljük ki, persze ízelítőképpen, csupán néhány koncepciót vizsgálva. Dessewffy József gróf író, konzervatív politikus 1808-ban hangsúlyozta, a kormánytól függ annak a jelentős célnak a megvalósulása, hogy 25 év múlva ne legyen egyetlen olyan ember az országban, aki nem tud magyarul. S hogy ez szemében nem pusztán a magyarnak mint hivatalos nyelvnek az ismeretét jelentette, hanem a beolvasztó politikát, azt mutatja javaslata is, amelynek értelmében a kézműves, a mosoni purger, a kassai és eperjesi mesterember, a liptói olejkár, a krajnai pór, a bánáti örmény árendás és a pozsegai földesúr tanuljanak, tudjanak és szívesen beszéljenek magyarul. Ugyanebben az írásában világosan megfogalmazta az egy politikai nemzet koncepcióját, amelyet a magyar nemesség a 18. század végén mindenekelőtt a szerb és a román kívánságok visszautasítása során hangoztatott.

Az 1835. évi országgyűlésen is hallható volt az általános felfogás: „hogyha valaki a magyar kenyeret eszi, s magyar fizetést vesz, tudjon magyarul".[4] Nem utolsósorban ezzel a nézettel szemben hangoztatták

[3] Uo. 185.
[4] Uo. 356.

a nemzetiségek: a nem magyar népek a közös haza szolgálatában és védelmében sokat tettek, semmiben sem maradtak el a magyaroktól.

Az egy politikai nemzet polgári tartalmának erősödésével párhuzamosan tovább éltek e nemzetfogalom nemesi születéséből fakadó jellegzetességek, mindenekelőtt a parasztsággal szembeni ideológia. A magyar feudális osztály a 18. század kilencvenes éveiben a nemzetiségek nyelvét zsellérnyelvnek nevezte, őket pedig zsellérnépeknek tekintette.

Fejér György, a pesti egyetem tanára 1809-ben írt hosszabb tanulmányában, amelyben a progresszív célt, az Akadémia megszervezésének konkrét módozatait fejtegette, így buzdította a nemzetet: „Mi magyarok, uralkodó nemzet lévén, hova maradtunk?! Nincs-e ideje, hogy felserkenjünk? Vajon miben különböztetjük meg uralkodó nyelvünket a jobbágy oláh, örmény, bosnyák s több efféle nemzetektől!?! Ha szinte úgy mint ők szűkölködni fogunk nyelvmívelő társaság nélkül, mellyel egyéb uralkodó nemzetek a magukét megkülönböztetik", előbb-utóbb oda jut a magyar, ahová a cseh, „kiket csaknem gyertyával szükség keresni hazájokban". A magyar nyelv — fejtegette — olyan veszedelembe kerülhet, „melyhez már közelített, hogy azoknak szájaiba aláztatik, kik a kasza-kapa nyél mellett sanyarognak, vagy éppen csak szöglyukakban fog az rebegni".[5] S ez az „elkorcsosulás" semmivé teszi a magyar nemzeti méltóságot. Fejér koncepciójában tehát jelentősek voltak a feudális elemek: a nem magyar népeket lebecsülő nacionalizmus összefonódott a jobbágyság megvetésével.

A *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója 1817-ben vitába szállt Palkovič Pozsonyban megjelenő *Týdenník* című lapjával, amely magát „nemzeti" újságnak mondotta. A szlovák — írja a *Tudományos Gyűjtemény* — „kaszás és robotoló nyelv"; a magyar győzelemmel foglalta el az országot és „a tótnak mint zsellérnek neve" nem kaphat a magyar hazában „nemzeti nevezetet".[6]

Ennek a feudális indíttatású koncepciónak a része volt az a felfogás, amely a magyar nyelv terjesztését és a nemzetiségi mozgalmakkal való szembefordulást a nemzetiségi tömegek tudatlanságával indokolta.

[5] Fejér György, Jutalomra érdemesített értekezés egy magyar tudós társaság legkönnyebb s leghelyesebb felállításáról. Pest, 1809. 84.

[6] A nemzetiségről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. 1.

Mindezeket a nézeteket nem utolsósorban a nemzetiségi parasztságtól való félelem, a nemesség és a parasztság osztályharca határozta meg. Péchy Ferenc, Pest megye jobboldali követe az 1833. évi országgyűlés január 30-i kerületi ülésén (tehát az 1831. évi felvidéki parasztfelkelés után) kifejtette, hogy „rusznyák s oláh nyelvre nem szükség a törvényt fordítani", mert e népek „kevéssel különböznek a barmoktól".[7]

E nemesi nacionalizmus nemzetiségeket lebecsülő gondolataitól eltérően már más gyökerűek voltak a magyar irodalom progresszív képviselőinek hasonló nézetei: ezek a polgári nacionalizmus platformján állottak (Kazinczy, Batsányi). Nem közéjük tartozott, hanem a nemesi nacionalizmus eszmevilágát képviselte Dugonics András. Nála a gonosz tanácsadó, aki a magyarságnak sok kárt okoz, szláv (tót) származású.

Az énekes gyűjteményekben, a népdalok között is találunk a nem magyar népeket lebecsülő, s a magyart dicsérő versikéket. Igaz, ezek a dalok nem ébresztenek gyűlöletet, de csúfondáros hangjuk mégis növelte a magyarok és nemzetiségek közötti bizalmatlanságot, és erősítette a nacionalista érzést.

A MEGYÉK TEVÉKENYSÉGE

Az ismertetett megfontolások alapozták meg elvileg a magyarok és a nemzetiségek közötti viszonyt, adtak ösztönzést a politikai gyakorlatnak, amelynek legfőbb támaszai a megyék voltak. A megyék vagy az országgyűlés előtt annak előkészítése, vagy az országgyűlés után, az ott hozott törvények továbbfejlesztése, megvalósítása érdekében vették elő a magyar nyelv terjesztésének kérdését. A megyék közgyűlésén rendszeresen felmérték a megye helyzetét a magyar nyelv terjesztésének szempontjából, nem egy alkalommal bizottságokat küldtek ki, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy hathatós intézkedéseket dolgozzanak ki a magyar nyelv mind szélesebb használatára, térhódítására, s arra, ami ezzel a nemzetiségi területeken együtt járt: a nem magyar népek elmagyarosítására. Ezeket a határozatokat azután kinyomtatták és körle-

[7] Kossuth Lajos összes munkái. I. Országgyűlési Tudósítások. I. Bp. 1948. 139.

velek formájában szétküldték egymásnak. Ezeknek a körleveleknek széles körű hatásuk volt, mozgósították a megyéket hasonló intézkedések megtételére. A megyék közötti ilyen irányú érintkezések hozzájárultak ahhoz, hogy azok a nemzetiségek által lakott megyék, amelyek kezdetben nem helyeselték a magyarosítást — például Szepes, Turóc és Liptó —, végül is elfogadták a többi megye álláspontját, és a magyar nyelv terjesztését ők is programjukba vették. E megyék kezdeti húzódozása a magyar nyelv terjesztésével szemben nem a helyes nemzetiségi politika érvényesülését jelentette, hanem a latin nyelv fenntartását.

A megyéknek a magyar nyelv előterjesztésére és a nemzetiségek elmagyarosítására irányuló javaslatai és intézkedései nagyrészt az 1806. és az 1830—1836-os esztendőkre estek. Az 1806-os esztendő ilyen irányú mozgalmát az 1805 : IV. tc. indította meg. E törvénycikk ugyanis a magyar nyelv érvényesülésének a korábbi törvényekhez képest továbbra is szűk keretek között, de mégis nagyobb teret biztosított (az országgyűlés feliratait kéthasábosan, a latin mellett magyarul is elküldhette, s a kancellária, valamint a helytartótanács magyar beadványra magyarul válaszolt). Ez az alapjában véve szerény eredmény is a magyar nyelv elterjesztésének további kiszélesítésére adott ösztönzést. Tíz, nagyrészt szlovák-, kisebb részben németlakta megye — közöttük Pozsony, Sáros, Zólyom —, illetve három, részben román, szerb lakosságú megye — Bihar, Temes és Szatmár — az országgyűlés hatására határozatokat hozott a nemzetiségek elmagyarosítására. A harmincas évek elején — az 1825—1827. évi, de még inkább az 1830. és az 1832—1836. évi országgyűlés hatására — még szélesebbé, még határozottabbá vált ez a tevékenység. Az 1830 : VIII. és az 1836 : III. tc. a magyar nyelv érvényesítése területén újabb eredményeket hozott. S hogy e kezdeti eredményeknek is megvolt ez a következménye a magyarosító intézkedésekre, az azzal magyarázható, hogy a magyar középnemességnek igen kemény harcot kellett folytatnia az osztrák udvarral a magyar nyelv érdekében tett minden kis engedményért. Ezek a szerény sikerek tehát, mint a nagy harcban született eredmények, önbizalommal töltötték el a megyei nemességet. Mindehhez hozzá kell tennünk még azt is, hogy a magyar nemesség ott, ahol volt hatalma, tehát a megyékben, maximális magyar nyelvi programjának s nem a kicsikart engedmények betűjének megfelelően intézkedett. Így a nemzetiségek által lakott megyék közül tizenkét

szlovákok lakta (közöttük Árva, Szepes, Gömör, Nyitra), a jórészt ukrán népességű Ugocsa, a szerb és román Arad, Temes, Torontál és a horvát lakosságú Verőce megye saját hatáskörében is nagyfokú magyarosításba kezdett.

E cél megvalósítása érdekében az 1806. és 1830—1836. esztendőkben megindult magyarosítási akciók kiterjeszkedtek az ország gazdasági, kulturális, politikai és egyházi életére. Megvalósították a megyék közötti magyar nyelvű érintkezést, a megyékhez tartozó perek tárgyalási nyelvéül kizárólag a magyart jelölték meg, csak magyar nyelvű kérvények elfogadására adtak engedélyt, a magyarul nem tudó tisztviselők részére csak néhány éves határidőt biztosítottak a magyar nyelv megtanulására. Egyes megyék a magyar nyelv érvényesítését kodifikáló törvénycikkeket számos esetben messze túlhaladták, de nemcsak az indokolt magyar nyelvi kívánságok felvetésével, hanem a nemzetiségek elmagyarosításának célzatával is. Mozgalmat indítottak a magyar nyelv hivatali terminológiájának kidolgozására. A megyék a gazdasági élet területén is törekedtek a magyar nyelv használatára. Nem egy megye határozatot hozott magyar nyelvű cégfeliratok készítésére, a kereskedelmi könyvek magyar nyelvű vezetésére. Elrendelték a magyar nyelv használatát a céhekben, és azt, hogy aki magyarul nem tud, még segéd sem lehet. Lépéseket tettek ezenkívül arra is, hogy színtiszta nemzetiségi községekbe magyar iparosmesterek telepedjenek, s az inasokat és a legényeket vasárnaponként külön magyar nyelvoktatásban is részesítsék. E magyarosító akciókban a magyar nyelv diplomatikai polcra emelésének jogos célja mellett (például a megyék közötti magyar nyelvű levelezés, a megyei igazságszolgáltatás magyar nyelve, a hivatali terminológia kialakítása stb.) azonban jórészt a nemzetiségek elmagyarosításának törekvése állott.

Külön súlyt helyeztek az óvodák mellett az iskolákra, nem utolsósorban az elemi iskolákra, ahol a nemzetiségi gyermekeket nem anyanyelvükön, hanem magyarul akarták oktatni. Ez az erőltetés, amely kompakt nemzetiségi területen eredményt nem hozhatott, csak kiélezte az ellentéteket, és a magyarosító célok egyik legkellemetlenebbje volt.

Nem egy megye javasolta, hogy szervezzék meg a nem magyar nemzetiségű gyermekek magyar községekben szolgákként való alkalmazását. Ez a javaslat is a nemzetiségek elmagyarosítását célozta. Az volt ugyanis a vélemény, hogy hajdan például a szlováklakta megyék nemesi család-

jaiban a magyart használták a mindennapok nyelveként, s hogy ez megváltozott, az a szlovák házi cselédségnek köszönhető.

A megyék nagy gondot fordítottak arra is, hogy a nem magyar lakosságú községek közigazgatási nyelvét magyarrá tegyék. Ennek érdekében elrendelték, hogy a községek csak magyarul tudó jegyzőt alkalmazzanak, vagy ahol a jegyző nem tud magyarul, ott magyarul tudó segédjegyzőt állítsanak munkába. Törekedtek a nemzetiségi egyházközségek nyelvének megmagyarosítására is. A magyarul tudó papok követelése, az anyakönyvek magyar nyelven való vezetése és a magyar nyelvű istentiszteletek tartása egyre több nemzetiség által lakott megye javaslatai és határozatai között volt megtalálható. Gyakori volt egyébként az is, hogy a megyék ilyen magyarosítási programok keresztülvitelében az egyházak, különösen az evangélikus egyház lehetőségeit, segítségét is igénybe vették. Mindezeket betetőzte az a javaslat, amely a családban, a társas összejöveteleken, a földesurak és a jobbágyok közötti érintkezésben is a nemzetiségi nyelvek helyett a magyar nyelv fokozatos bevezetésére irányult.

2. TÜRELMES NÉZETEK

A MEGÉRTÉS ÉS MAGYAROSÍTÁS

A magyarosítás nemcsak akképpen fonódott össze progresszív nézetekkel, hogy benne a jogos magyar nyelvi kívánságok is helyet kaptak. A magyar nyelv terjesztése az országban sem zárta ki a nem magyar népek nemzeti problémái iránti bizonyos megértést. A reformkort megelőző évtizedek a nemzeti mozgalmak előjátékának tekinthetők, olyan korszaknak, amelyben a nemzeti ellentétek még nem éleződtek ki. Ennek megfelelően a középkorra jellemző türelmesség, amely a nemzeti törekvések hiányával volt magyarázható, még hatott, de folyamatosan már kezdte átadni helyét a más népekkel szembeni türelmetlenségnek. A kor átmeneti jellegét egy-egy személy ellentmondásos felfogása is tükrözte. Korszakunk neves íróinak, tudósainak nézeteiben a tolerancia keveredett a türelmetlen, illetve a fokozatosságot követelő magyarosítással.

Kezdjük talán a korai s egyértelmű rokonszenvvel. A pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1781-ben együttérzéssel számolt be a román nemzeti mozga-

lom későbbi központjának, de már ekkor is jelentős bázisának, Balázsfalvának kulturális életéről.

Különös együttérzést mutatnak Sándor Istvánnak, a *Sokféle* (1781) című periodikusan megjelenő, de nem újság jellegű (ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő) kötetek szerkesztőjének és írójának a magyarországi nemzetiségekről készült beszámolói. Sándor István a horvátot bátor, vitéz nemzetnek tartotta, ők a magyarokkal együtt megállták helyüket az ország függetlenségét veszélyeztető közös ellenséggel szemben. A szászokat szerzőnk dolgos, takarékos, a kereskedelemre alkalmas népként emlegette, a szlovákokat pedig — vallotta — a terméketlen terület edzette meg, tette szorgalmas néppé. Ezek a gondolatok a szlovák és több más, nem magyar nép hungarus ideológiájának kedvelt alkotóelemei voltak. Más népek értékeinek ez a megbecsülése sugallta Péczeli József *Mindenes Gyűjteményének* (1791) egy-két megnyilatkozását is, amely a szomszéd népek történetének, erkölcsének, szokásainak, jellemző vonásainak megismerésére buzdított. Mindkét lapban olvashatunk arról, hogy a hazaszeretetnek nem velejárója a más nemzetek elleni gyűlölet.

A szépirodalomban és a tudományban is találkozunk baráti megnyilatkozásokkal. Barcsay Ábrahám Orczy Lőrinccel együtt kiadott kötetében (*Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, 1789) szeretetteljes néprajzi leírást adott a románokról. Egyik testőrtársához küldött levelében (1793) pedig utalt a kor progresszív román törekvéseire, hogy tudniillik a románok között vannak, akik jól ismerik a francia forradalmat, másoknak is elmagyarázzák.

Az 1793-ban alakult Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és vezetője, Aranka György koncepciójának türelmessége abban jutott kifejezésre, hogy a magyar nyelvet nem erőszakos eszközökkel kívánta a nem magyar népek körében elterjeszteni, hanem fokozatosan. Ennek első lépcsőfoka megértést mutatott: a nemzetiségeket csupán a magyar nyelv fontosságáról, ismeretének szükségességéről igyekezett meggyőzni. Ehhez a magatartáshoz kapcsolódott, hogy a társaság nagy gondot fordított a románok történetére vonatkozó forrásanyag összegyűjtésére is.

Kazinczy Ferenc türelmetlen nézetei mellett nemegyszer fejezte ki rokonszenvét a nem magyar népek iránt. Fogsága naplójában szeretettel emlékezett meg azokról a szlovák és szerb katonákról, akikkel —

mint őreivel — találkozott, felső-magyarországi tartózkodása idején pedig megismerkedett a szlováklakta területtel, megszerette a népet és foglalkozott is a szlovák nyelvvel. Lukijan Mušicki szerb költőhöz 1812-ben írt meleg hangú levele pedig a szerb nép és nyelv iránti páratlan szimpátiájáról tett tanúságot, és a nemzeti türelem példamutató gondolatait fogalmazta meg. Kifejtette: a magyar nyelv fejlesztését elősegítő törekvéseivel nem áll ellentétben, hogy a más nyelvű, így a szerb irodalom fejlődését óhajtsa és elősegítse, sőt maga is buzgólkodik a nem magyar nyelvű irodalom felvirágoztatásán. Kazinczy a román nép művelődése felé is rokonszenvezve fordult. Erről leginkább az *Erdélyi levelek* tanúskodnak. 1816. évi erdélyi utazásának e szép leírásában a többi között lelkesedéssel számolt be a román irodalmi nyelv előrehaladásáról, és a románokkal való találkozásairól tájékoztatott. S ha tapasztalatai alapján többször a románok rossz tulajdonságairól is említést tett, beszámolója mégis mentes volt a gyűlölettől, s a románokról szerzett rossz benyomásait nemegyszer — helyesen — a románság súlyos helyzetével magyarázta.

Röviden foglalkozott a dákoromán elmélet kérdésével is. E soraiból a rá jellemző megértést tapasztalhatjuk: érthetőnek, nyilvánvalónak tartja, hogy ez a gondolat a románság körében felmerült.

A JAKOBINUSOK FELFOGÁSA

A türelmes nézetek sorába tartozik a jakobinusok nemzetiségi politikája. Eszméik annyira egyedülállóak és társtalanok voltak, hogy hozzájuk foghatókkal csak hosszú évtizedek múltán, s csak egyeseknél találkozunk. Ezeket a gondolatokat a nem magyar, hanem délszláv származású Martinovics Ignác fogalmazta meg. Hajnóczy Józsefnek, a mozgalom nála több vonatkozásban tisztább és haladóbb alakjának, bár voltak türelmességre utaló javaslatai, írásai, megnyilatkozásai azt mutatják, hogy a nemzetiségi kérdésben nem tudott következetesen leszámolni a magyar nemesi gondolatvilággal. Hajnóczy azonban minden bizonnyal ismerte Martinovicsnak a nemzetiségek ügyével is foglalkozó írásait; abból, hogy azokkal nem vitatkozott, arra következtethetünk, hogy az ő nemzetiségi kérdésben vallott gondolatait is magáévá tette. A többi

jakobinusról, akiknek e kérdésre vonatkozó megnyilatkozásait nem ismerjük, ugyanezt mondhatjuk el. Így tehát Martinovics nézetei, amelyek nemcsak türelmességről tanúskodnak, hanem a probléma megoldására irányuló kezdeményezést, javaslatokat is tartalmaznak, a jakobinus mozgalom egészének koncepciójaként foghatók fel.

A nemzetiségi kérdéssel Martinovics a legrészletesebben Magyarország új alkotmányáról készült — a mozgalomról szólva már említett — tervezetében (*Entwurf einer neuen für Ungarn bestimmten Konstitution*, 1793) foglalkozott. Az I. fejezetben kifejtette, hogy Magyarország független ország lesz, s azok a tartományok, amelyek Magyarországhoz tartoznak — tehát maga Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerémség, Temesköz és Erdély —, az e területeken élő nemzetiségek szerint új beosztást fognak kapni. A nemzetiségi elv szerint létrejövő tartományok az e területen lakó nemzetiségek nevét viselnék, s a tartományok határait egy bizottság gondosan megállapítaná.

A XVIII. fejezetben Martinovics mindenekelőtt azt szögezte le, hogy az egyes tartományoknak joguk lesz arra, hogy külön, de az egész föderáció alkotmányával nem ellenkező konstitúciót fogadjanak el. Az egyes tartományok nem rendelkezhetnek fegyveres hatalommal, amely a föderáció országgyűlésétől s a királytól függ, viszont kizárólagos joguk, hogy az egyes hivatalokra saját kebelükből a királyhoz javaslatokat küldjenek. Minden tartományból a lakosság számarányának megfelelően alkalmaznak fő- és altiszteket a föderáció hadseregébe. Ehhez hasonlóan Martinovics a lakosság arányának jelentős szerepet szánt a föderáció országgyűlésén is. Minden tartománynak jogában áll nyelvét az iskolába és a közhivatalokba bevezetni, valamint tartományi szükségleteit, ha azok nincsenek a föderáció alkotmányának kárára, saját magának megállapítani és átvinni a gyakorlatba.

Martinovics alkotmánytervében kijelölte a végrehajtó hatalom egyes szerveinek, a tartományi és a körzeti tanácsoknak, a komisszáriátusoknak a helyét. S ha az idevágó pontok nem is mondták ki a nem magyar népek egyenjogúságát, az alkotmány biztosította az emancipációt, hisz szelleme azt sugallta, hogy a nemzetiségi területeken a végrehajtó szervek a nem magyar népek kezébe kerülnek.

MAGYAR ROKONSZENV A NEM MAGYAR NÉPEK IRÁNT A 19. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

A türelmes nézetek a jakobinus mozgalom leverése után sem tértek el a már ismertetett ilyen felfogásoktól. 1806-ban látott napvilágot Teleki László grófnak, Máramaros megye követének — a hasonló nevű, s négy évtizeddel később tevékenykedő tragikus sorsú magyar politikus atyjának — jelentős munkája a magyar nyelv fejlesztéséről. Teleki a magyar nyelv és irodalom fejlődésének akadályai között említette a 18. századi telepítéseket, s azt, hogy e telepesek nem igyekeztek a magyar nyelvet elsajátítani.

Horvátokkal kapcsolatos felfogása a magyarosítás türelmesebb módszereire utal. Annak érdekében, hogy a horvátok elfogadják a magyar hivatalos nyelvet, javasolta: velük, de a többi nemzetiséggel is nyájasan kell bánni, s egyben éreztetni, hogy magyaroknak tekintik őket.

Türelmesebb volt Reviczky József, a politikai tudományok tanára a pesti egyetemen. A cenzúra által 1814-ben kiadásra nem engedélyezett munkáiban igen barátságosan értekezett a magyarországi nemzetiségekről. A nemzetek közötti viszony fontos elméleti kérdéseit is érintette, s mindez összefüggésben is volt a nem magyar népekről vallott nézeteivel. Elegendő ezzel kapcsolatban utalnunk a nemzetek közötti barátságról kifejtett felfogására. Ha már két ember között is — írta — nehéz „örökös egyezséget találni", még nehezebb a nemzetek között. Mégis szükséges e barátság kiépítése, amely nem más, mint a „tulajdon nemzet" érdekeinek, hasznának keresése. És ezt nem is szégyen megvallani: a nemzetek közötti szövetség ugyanis a haza védelmét, a gazdasági élet, a kereskedelem fejlesztését szolgálja.

Mindezekből az alapelvekből következett, hogy az egyes nemzetiségekről szóló rövid beszámolói együttérzésről tanúskodtak. A szlovákok — írta — Magyarország őslakói, s a honfoglalástól a magyarok hűséges társai. Az ország terméketlen részén lakván, fáradhatatlan munka jellemzi életüket. Náluk találtak a magyarok menedéket a tatárral, a törökkel szembeni küzdelmek idején. Az országba vándorolt németekről is mint az ipar és kereskedelem fejlesztésének szorgalmas munkásairól emlékezett meg. A szerbekkel kapcsolatosan ugyancsak gazdasági tevékenységüket, valamint a határőrvidéken betöltött katonai szerepük

jelentőségét emelte ki. A románok eredetéről szólva elfogadta a dákoromán elméletet, s éppen ezt a dicső származást állította szembe a román tömegek igen nehéz helyzetével. Ez az interpretálás a román nemzeti ideológia érveléséhez volt hasonló, s Kazinczy türelmességével is rokonságban állt. A magyarországi ukránok, illetve — ahogy Reviczky is mondta — oroszok, mind őseik, mind pedig a maguk hűségéért „a magyar hazafiak között méltó tekintetet érdemelnek".[8] A horvátok — vallotta — Szent László idejétől hű társai voltak a magyaroknak, bátran védelmezték a haza déli részét.

Magda Pál, a soproni líceum tanára ismert statisztikájának bevezetőjében (1819) a magyarok és nem magyarok viszonyára is alkalmazta a nacionalizmus kifejezést, amelyet a patriotizmussal ellentétes fogalomnak tekintett. „Gyomromból utálom *a büszke nationalismust*, mely darabokra szaggatja Magyar Országot"[9] — bírálta magyar platformról a nem magyar népek nemzeti törekvéseit. Regisztrálta a magyarok és nemzetiségek közötti ellentétet, de ugyanakkor természetesnek tartotta, hogy minden magyar állampolgár tetszése szerint beszélhet és írhat bármilyen nyelven. Ha a született magyar megtanul szlovákul vagy németül, a szlovák és a német is tartsa kötelességének a magyar nyelv elsajátítását annál is inkább, mert ez a hivatalos nyelv az országban. Magda Pál, noha fejtegetésében megtalálható az egy politikai nemzet koncepciója, bizonyos türelmet is tanúsított a nem magyar népek, illetve nyelvük iránt.

A húszas évek több topográfiai és ismeretterjesztő munkája ugyancsak rokonszenves színekkel rajzolta a nem magyar népek nehéz helyzetét, jellemvonásait. Bihar megye szalontai járásának részletes ismertetése 1822-ből a legtöbbet a románokkal foglalkozott, bemutatta azokat a rendkívül súlyos körülményeket, amelyek között a nép élt. A messzemenő szimpátia azonban nem járt helyes konklúzió levonásával: a megoldást, a művelődést a szerző szerint a románság számára csak a magyarosodás hozhatja meg.

[8] Reviczky József, A Haza Boldogítása. 1808. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1209. (A cenzúra által nem engedélyezett példány.)

[9] Magda Pál, Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográphiai leírása. Pest, 1819. XV.

Az itteni szlovákok bemutatása több pozitívumot tartalmaz, s ennek indoka nem utolsósorban a szlovákok magyar nyelvet is magáévá tevő buzgó hazafisága. Dicsérte szorgalmukat, a mezőgazdaság terén végzett munkájukat, az eredményes állattenyésztést, mely körükben dívott. Elismerő szavakkal illette a németek fáradhatatlanságát a mezőgazdaságban.

A honismereti és etnográfiai irodalomhoz egyaránt kapcsolható gyakori korabeli műfaj az útleírás volt. E munkákban igen gazdag néprajzi anyag található, emellett sokat olvashatunk a társadalmi és gazdasági életről, a nem magyar népek foglalkozásáról, gazdálkodási módjáról. Ezekben az útleírásokban általában a sokszínű élet bontakozik ki a szemünk előtt. A nemzetiségekről alkotott kép is figyelemreméltóan rokonszenves.

A türelmes nézetek széles skáláját vázolhattuk fel. Az egyik oldalon a már ismertetett, hivatalosnak is mondható nemzetiségi politikához a legközelebb álltak azok, akik magyarosítani akartak, csak türelmesebb eszközökkel, fokozatosan, tehát a realitásokat jobban figyelembe vették. A magyar nyelv elterjesztésének kívánsága a nem magyar népek között, nem mindig a magyarosítás célzatával, általánosnak tekinthető. Mindemellett mégis olyan messzemenő toleráns, baráti gondolatokkal is találkozunk — s nem is kevés koncepcióban —, amelyek az együttműködés útját egyengették.

A nemzetiségek jó tulajdonságainak bemutatása, róluk barátságos, rokonszenves kép megrajzolása, a kultúrájuk, nyelvük iránti érdeklődés és annak megbecsülése, az elmaradottsággal, a szegénységgel való együttérzés, teljesen elüt a megyék magyarosító intézkedéseitől, valamint az asszimiláció szükségességét bizonyító elméleti irodalomtól. Felmerült a nemzetiségek megismerésének szükségessége, többen látták azt is, hogy a nem magyar népek éppúgy szeretik anyanyelvüket, mint a magyarok, és nem akarják azt más nyelvre felcserélni. Kiemelkedő javaslat volt e sorban: a magyarok tanulják meg a nemzetiségek nyelvét.

Nagy szimpátiáról tanúskodott a nem magyar népek nemzeti ideológiájának jellegzetes elméleteivel való egyetértés, s ugyanakkor a türelmetlen, az asszimiláló magyar teóriával, a leigázás eszméjével való szakítás, valamint helyette az egymásrautaltságot, a közös múltat jobban tükröző, türelemről tanúskodó ideológia kialakítása, amiben persze sze-

repelt a magyarok jószívűsége, türelme a nem magyar népek iránt. De ez a gondolat is alapvetően tért el a leigázás gyakran hangoztatott érvelésétől. Nemegyszer körvonalazódnak általános elméleti megfontolások a népek barátságáról, a nemzeti gyűlölet, részrehajlás elítéléséről.

E gondolatok, bár szakítottak az ellenségeskedéssel, s a nemzetek iránti türelmességről, megbecsülésről tettek hitet, mégsem voltak azonosak a nemzeti egyenjogúsággal, noha megfogalmazóik kiálltak bizonyos nemzeti jogokért. A legmesszebb a jakobinusok jutottak, akik kidolgozták a nemzeti emancipáció eszméjének gyakorlati megvalósítását, az ország föderatív átszervezését.

MAGYAR ROKONSZENV A NEM MAGYAR NÉPEK IRÁNT AZ 1830-AS ÉS 1840-ES ÉVEKBEN

A türelmes nézetek a nemzeti ellentétek kiéleződése következtében egyre ritkultak, s az atmoszféra már olyanná vált, hogy az efféle nézetek hangoztatásához nem kis bátorságra volt szükség. Éppen ezért, ha csupán néhányról is, de számot kell adnunk e példás megnyilatkozásokról.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapja, a *Hasznos Mulatságok* 1832-ben egy román naptár ismertetése kapcsán kifejtette, hogy sokan bizonyára megbotránkoznak azon, hogy erre az ismertetésre sor kerül, amikor a lap a magyar nyelv terjesztését tekinti fontos feladatának. „De gondolják meg az ilyenek — írta a cikkíró —, hogy a különbféle nyelveknek kiirtása az országban sohasem volt célja az uralkodó nemzetnek, hanem csak az az igen méltó kívánatja, hogy őtet rendeléseiben értse minden akármely születésű lakosa."[10]

Ugyanebben az esztendőben látott napvilágot a *Tudományos Gyűjtemény*ben Vajda Péter költő, hírlapíró *Nemzetiség* című tanulmánya. Vajda fejtegetése elméleti jellegű, s a konkrét magyarországi viszonyoktól függetlenül tárgyalta a nemzetiségi kérdést, mégis feltehetjük, hogy a szerző előremutató nézetei a magyar és a nem magyar népek viszonyára is vonatkoztak: „Ember és ember között nem tőn határfalat a természet; kiki kedves gyermeke őneki... Az emberekből nemzetek állottak össze,

[10] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés ... I. Bp. 1960. 137.

de az egyes ember mindegyre ember és embertárs maradott, ő most is a természet kedves gyermeke, ha hozzá hív. És az embereket, mint más tartományban születetteket, mint más nemzet tagjait megvetni... durvaság és míveletlenség. Minden nemes nemzet megérdemli becsületünket, minden szerencsétlen megérdemli sajnálatunkat és segedelmünket..."[11]

Kazinczy Gábor, a szláv irodalmak iránt nagy érdeklődést mutató író és politikus, rokonszenves, megértő és sok vonatkozásban egyedülálló nézeteket fejtett ki a szlovák népről, s e türelme valamennyi nemzetiségre egyaránt vonatkozott. 1839-ben az *Athenaeum* című lapban közölt „levéltöredékében" a Felvidék gazdagságára utalva nagy együttérzéssel szemlélte a szlovák nép súlyos helyzetét, elítélte a helytelen nemzetiségi politikát, a szlovákság lenézését: „... a tudatlanságukat — írta — megszorítva a butaságok legbutább anyatej- és nevelésöröklette magyar virágával cicomázzuk föl: tót nem ember. Eltaszítanánk magunktól e népet, mint korcs faját az anyakebelnek, sőt szégyeljük őt, mint fattyúágat családunk tiszta sarjfájában. Pedig ugyanazon kebelen nyugvánk, ugyanazon emlőktől vevők az élet tápvérét." A hibás nemzetiségi politika következménye, hogy „szédítő toronytetőn alusszuk biztos tudatlanságban lázas holdkórálmainkat, s még a baráti intés is csak arra szolgálhat, hogy lebukjunk". Kazinczy tudta, hogy megvádolják őt, s a vádat eleve visszautasította, majd a nem magyar népek lebecsülését megbélyegezve, a követendő helyes politikát körvonalazva, így érvelt: „Megvetem, ki e sorokban szláv mániát látna. Szeretem én népemet még süllyedésében is, szeretem, mint jobban senkisem; a szerelem azért el nem vakíthat annyira, hogy a lány arcában a szeplőt ne lássam,... s kérdem mit tevénk mi, hogy oly nevetséges gőggel nézünk le minden néptársra? Miben állunk fölöttük? Politikai jelentőségben? Literaturában? Népműveltségben? Szabadságban? — A felelet nem sok: semmiben. A status isten háza; minden ki ide lép, hasonló társaihoz, s joggal űzetik tova, mihelyt előjogokról álmodozni merészkedik. Testvérek vagyunk, senki rabjai, s egyenlő joggal osztozunk az atyai örökségben."[12]

A románság iránt érzett rokonszenv Kazinczy Gábor felfogásához mérhető kiemelkedő példáját nyújtotta Jakab Elek történetíró, Székely

[11] Uo. 157.
[12] Uo. 156—157.

álnéven, 1846-ban az *Erdélyi Híradó*ban közzétett *Oláhügy* című cikksorozatával. E lap több más erdélyi újsággal együtt már korábban is nagy megértést mutatott a románok iránt, de Jakab Elek cikksorozata minden addigi hasonlót felülmúlt. „Hát nem fiai ők is a hazának?" — írta. — „Nem ott vannak-e a status épületben, ha nem is díszoszlopok, mindenesetre százados erős alap gyanánt? Nem kell-é figyelmünket rájok is kiterjeszteni? Vagy tán nincsenek irántok kötelességeink? Hát nem ők őrzik-e az ország békéjét? Nem ők mívelik földének nagyobb részét századok óta? Nem érdemesítették-e magukat avagy csak ennyire is annyi idők lefolyása alatt ezer ízben? Én azt mondom, igen. Sőt mondom, hogy egy népfelekezet iránt sincs Erdélynek több leróni valója, mint az oláhok iránt, mert hozzájuk hasonló rossz helyzetben senki sincs az országban."[13]

Hatvani Imre, aki később, a forradalom idején szabadcsapat vezető volt, s 1849 májusában megzavarta a magyar—román közeledést, *Szózat az oláhság ügyében* című röpiratában kifejtette, hogy a románságot az elnyomás nagyon megnyomorította, s itt az ideje annak, hogy segítsenek e népen. „Én — írta Hatvani — az oláh nép szellemi és anyagi hátramaradásának fő okát a nevelés rendkívüli elhanyagolásában, papjaik és tanítóik tudatlanságában és főleg a görög n.e. [nem egyesült — A. E.] egyházkormány felszámíthatatlan visszaéléseiben keresem és találom fel."[14] Ennek megfelelőek voltak reformjavaslatai is.

A harmincas—negyvenes évek megnyilatkozásai a korábbi nézetek kitaposta úton haladtak, de egy lényeges ponton túlmentek azon: határozottabban utasították vissza a nem magyar népek lenézését, tudatlanságukat, elmaradottságukat helyesen a nehéz körülményeknek tulajdonították, erőteljesen aláhúzták a támogatás, a segítség szükségességét.

[13] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . II. 1840—1848. Bp. 1960. 188.
[14] Hatvani Imre, Szózat az oláhság ügyében. Pest, 1848. 13.

3. KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK A MAGYAR ÉS NEM MAGYAR POLGÁRI-NEMZETI MOZGALMAK KÖZÖTT

A nemzetiségi kérdésben eddig elsősorban magatartásról, politikai programról, nézetekről volt szó. Magát a népek közötti viszonyt, a gyakorlati életet mindenekelőtt az ellentétek — mondhatjuk — a negatív kapcsolatok jellemezték, s csak jóval kisebb részben az együttműködés. Az ellentétekről még külön fejezetekben lesz szó, ám a pozitív kapcsolatokat — amelyekről csakúgy helytelen volna elfeledkezni, mint azokat előtérbe állítani — most kell megvizsgálnunk.

A magyar és nem magyar nemzeti mozgalmak az egymást keresztező nemzeti célok miatt nemcsak ellenségként álltak egymással szemben, hanem gazdasági-társadalmi, kulturális és politikai téren hasonló helyzetük, sok tekintetben azonos céljaik miatt kapcsolatba is kerültek egymással. Abból a tényből, hogy a szóban forgó népek egy birodalomban, illetve országban éltek, nemcsak különféle ellentét, hanem együttműködés is fakadt. Így egészült ki tehát a kelet-európai térséget egybefűző gazdasági-társadalmi hasonlóság a politikaival, s minderre épült a kulturális élet megannyi azonos vagy rokon vonása. Ezek magyarázzák a pozitív kapcsolatokat, hatásokat és a kölcsönös érdeklődést, amelyek a magyarosítással, s az ellentétekkel párhuzamosan szerény formában ugyan, de mégis jelen voltak az életben, főként a nyelvművelés és az irodalom területén. Magyarok és nem magyarok nyelvi-kulturális fejlődése ugyancsak igen hasonló úton haladt.

Az évszázados együttélés ugyanis a népek közötti viszonyt jellemző viszályok, valamint a nemzeti mozgalmak vezetőinek akarata ellenére, már csak az objektív körülmények puszta következményeképpen is, éreztette hatását. És — jeleként annak, hogy a politikai küzdelem e területre is rányomta a maga bélyegét — bármennyire is elkötelezett kulturális-irodalmi fejlődésnek lehetünk tanúi, mégis a nyelvi-kulturális élet volt a kevésbé exponált, tehát a kapcsolatok érthetően ide szorultak.

Már elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a legszorosabb kulturális kapcsolat a magyar és a szlovák mozgalmak között szövődött. Ez az együttélés sokszínű és sokféle érintkezéséből táplálkozott. Az a tény,

hogy a szlovákság a magyarországi megyékben privilégiumok nélkül élt, nem külön testként — mint a horvátok és a szászok, akik privilégiumokkal, vagy a szerbek és románok, akik pedig a nemzeti lét szempontjából fontos nemzeti egyházzal rendelkeztek —, ez a sajátos magyar-szlovák együttélés révén a többinél jóval számosabb kapcsolatot s élénkebb irodalmi együttműködést teremtett. A szlovák mozgalomnak és irodalomnak nem volt olyan képviselője, aki ne tudott volna magyarul, s ne olvasta volna a magyar irodalom jelentősebb műveit.

A szlovákokhoz hasonló volt a magyarországi ukránok helyzete, de a velük való kapcsolatok bemutatásától eltekinthetünk, mert az ukrán nemzeti mozgalom korszakunkban jóformán még nem indult meg.

A szlovákok után a kapcsolatok intenzitása szempontjából a szerb—magyar és a román—magyar kapcsolatok következnek. Ezekben az egyházi különállás ellenére is számos érintkező pontja és területe volt a magyar—szerb és a magyar—román együttélésnek. A horvát és a szász kiváltságok biztosította elkülönülés magyarázza, hogy e nemzetekkel a pozitív kapcsolat kevésbé volt jelentős, nem is beszélve arról, hogy a nemzeti ellentétek e legerősebb nemzeti mozgalmak vonatkozásában éleződtek ki a leginkább.

Sajátos területe a kulturális kapcsolatoknak az irodalmi párhuzamok, a hasonló motívumok, az analóg jelenségek előfordulása. Ezek — persze a számottevő különbségek mellett — átfogták az egész irodalmi életet: műfajokban, egyes költői alkotásokban, írói egyéniségekben, tematikai rokonságban, stilisztikai, verstani hasonlóságokban egyaránt kifejezésre jutottak. Hogy az összehasonlító irodalomtudomány legismertebb eredményeire hivatkozzunk: Vörösmarty és Hollý eposzai; Mušicki, Virág Benedek és Baróti Szabó; Vörösmarty és Kollár, vagy Petőfi és Janko Král' rokonsága szembetűnő. Ezekkel a párhuzamokkal természetesen nem foglalkozhatunk, bár ezek is a kapcsolatokhoz tartozó jelenségek, s gyökereik ugyanazok, amelyekről már szólottunk.

E belső okokon kívül jelentős külső momentumok is közrejátszottak az irodalmi párhuzamok kialakulásában. A közös európai stílusirányzatok (klasszicizmus, romantika) csakúgy éreztették hatásukat, mint a nyugati irodalom általában. Különös szerepe volt a Habsburg-birodalom fővárosának, Bécsnek, amely magyarok és nem magyarok felé egyaránt közvetített modern irányzatokat, s esztétikai mértéket is jelentett. Gyak-

ran a nyugati-európai irodalom is Bécsen keresztül érkezett, ami persze nemegyszer deformációt is okozott. Mindez tehát hasonló vonásokkal ruházta fel népeink irodalmát, s ebben a bonyolult szövevényben a közvetlen hatás megállapítása nem könnyű feladat. Ennek bemutatása fontos része a kapcsolattörténetnek, s ez az elmondott közös vonásokból szervesen következett.

Részben érintkezik témánkkal a hungarus gondolat, s a történeti Magyarország tematika az irodalomban. A hungarus eszme — mint a nem magyar népek nemzeti ideológiájának része — e politikai és nemzeti mozgalmak erősödő polgári jellegéről szólva kerül majd szóba.

AZ IRODALMI-NYELVI NORMA ÖSZTÖNZŐ PÉLDÁJA ÉS A BILINGVIZMUS HATÁSA

A magyar és a nemzetiségi mozgalmak érdeklődésének középpontjában az irodalmi nyelv művelése, ápolása állt. Nem véletlen tehát, hogy ezen a területen jelentős kölcsönhatás érvényesült a magyar és a nemzetiségi mozgalmak között. A horvát Tomo Mikloušić nyelvújítási tevékenységében elsősorban a magyar példát tartotta szem előtt. Drašković említett, 1832-ben írt értekezésében felhívta a horvátokat: „a magyarok jó példáját követve mutassák meg ők is, hogy van nemzeti nyelvük, amely minden kiművelésre képes és érdemes",[15] amelyet be kell vezetni a horvát közigazgatásba, és alkalmassá kell tenni a közéleti és az irodalmi szükségletekre.

A magyar nyelvművelés eredményei ösztönző például szolgáltak a szerb hazafiak számára is. A szerb Matica évkönyve így írt 1829-ben: „Csak pillantsunk a magyarokra, hogy milyen forró szívvel melengetik nyelvük művelőit, minden erejüket közösen megfeszítik, hogy anyanyelvüket hervadásból virágzásba, sötétségből világosságra, a feledésből dicsőségre emeljék és mekkorát haladtak már!"[16] A magyar tudományos élet is rokonszenvvel érdeklődött a szerb nyelv művelése, problémái iránt. A *Hasznos Mulatságok* című folyóirat 1834-ben a haladó szerb

[15] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés ... I. Bp. 1960. 135–136.
[16] Uo. 136.

nemzeti mozgalom Karadžić által kidolgozott nézetét követve elfogulatlanul számolt be Šafáriknak arról a megállapításáról, hogy a szerb nyelv önálló és nagy múlttal rendelkező szláv nyelv, nem pedig az egyházi szlaveno-szerb nyelv megromlott dialektusa. A *Tudománytár* című lap 1835-ben sajnálkozott azon, hogy a szerb fejedelem, Obrenović Miloš megtiltotta a Karadžić által irodalmi fokra emelt szerb népnyelvnek és új ortográfiájának használatát.

Az erdélyi és még inkább a magyarországi román értelmiségiek egy része pedig a magyar irodalomban való tájékozódás érdekében igyekezett elsajátítani a magyar nyelvet; nagy érdeklődéssel, rokonszenvvel figyelték a magyar nyelvújítást, s nem utolsósorban Kazinczy ízlésformáló munkásságát. Az érdeklődést mutatta, hogy a harmincas és a negyvenes években több magyar nyelvtan is jelent meg román nyelven. De ennek fordítottját is megfigyelhetjük.

Még a szlovák nemzeti mozgalom is, amely pedig — a horváthoz hasonlóan — a harmincas évektől éppen a nyelv területén igen élesen szemben állt a magyarral, követte annak példáját. Több hasonló vonás figyelhető meg a szlovák és a magyar nyelvművelés között. Gyakran találkozunk mind a magyar, mind pedig a szlovák konzervatív közvélemény részéről azzal a rosszindulatú nézettel, hogy sem a magyar, sem pedig a szlovák nyelv nem alkalmas a tudomány és a szépirodalom magas színvonalú művelésére. Erre a vádra a magyar és a szlovák mozgalom képviselői azonos módon válaszoltak.

Említésre méltó tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia adta ki 1848-ban Jancsovics István szarvasi evangélikus pap magyar—szlovák, illetve szlovák—magyar szótárát, s a mű elé írt nyelvtant. E kiadvány a magyar nyelv országos terjesztésének szolgálatában állt ugyan, de Jancsovics nagy érdeme volt, hogy az új irodalmi nyelv, a Békés megyében is beszélt középszlovák nyelvjárás szótárát és nyelvtanát elkészítette. Mindez magyarázza, hogy a szótárt az északnyugati megyék szlovák nemzeti mozgalmának több vezetője és nagyszámú résztvevője is előfizette és terjesztette. A szótár előfizetőinek túlnyomó többsége nem Békés és Pest megye, hanem éppen a szlováklakta megyék olvasóiból került ki. A magyar liberális nemzeti közvélemény tehát — a magyarosító törekvések ellenére — az irodalmi normáért folytatott küzdelemben a modern polgári irányzatot támogatta.

A szlovákok — éppúgy, mint a horvátok és a szerbek — a magyar példát felhasználva, azon felbuzdulva harcoltak a magyarosítás ellen, amely különösen az ő nyelvük művelését, fejlesztését akadályozta, sőt fenyegette. A magyar nemzeti célokért küzdő magyar középnemesség és értelmiség nem mért azonos mércével: határozott és előremutató harcot vívott a magyar nyelv műveléséért és a közéletben való érvényesítéséért, de a hazai nem magyar népek esetén ugyanezt, sőt még a nemzeti mozgalmak sokkal szerényebb törekvéseit sem hagyta érvényesülni.

Már utaltunk arra, hogy a szlovákok között nem volt olyan irodalmár, aki ne tudott volna magyarul. Ezt a megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy az értelmiség nem jelentéktelen, irodalmat kedvelő hányada ismerte a magyar nyelvet. Ez a kétnyelvűség a szlovák irodalom belső életében, s a magyar—szlovák literatúrák kapcsolatában sajátos következményekkel járt. Ez az összehasonlító irodalomtörténet szóhasználatával élve az úgynevezett kettős irodalmiság, amely a két literatúra bizonyos interferenciájával, átfedésével jár. Hogy csak néhány szembetűnő példára hivatkozzunk: a szlovák irodalomban viszonylag kevés a fordítás, sok jelentős mű ugyanis magyarul hozzáférhető volt. Ha a szlovák irodalomból hiányzott valaminő műfaj, azt a szlovák olvasó a magyarban gyakran könnyen megtalálta.

Magának a kétnyelvűségnek és a kettős irodalmiságnak a felvetése során sem hagyható figyelmen kívül e jelenségnek a magyarosodásból fakadó indítéka. A kétnyelvűség és a kettős irodalmiság a jól ismert okok következtében a szlovákoknál honosodott meg a leginkább. A sorban azután a magyarországi és erdélyi románok, a szerbek, valamint a horvátok következtek.

Az irodalmi kölcsönösség kibontakozásában nagy szerep jutott a német nyelvnek. Bécs közvetítéséről más összefüggésben már tettünk említést. A német nyelvnek ez a szerepe egész Kelet-Európában figyelemre méltó és pozitív volt. Az érdeklődő magyar literátorok jórészt német nyelven ismerkedtek meg a nemzetiségi, illetve kelet-európai irodalmakkal.

A SZEMÉLYES ÉRINTKEZÉS

Személyes kapcsolatok főként a kultúra, s azon belül is a tudomány és az irodalom területén szövődtek. Pest-budai munkássága alapozta meg Matija Petar Katančić intenzív magyar kapcsolatait. Horvát nemzeti és hungarus gondolatairól másutt szólunk. A ferencesek budai rendházában tanult, s eközben látogatta az egyetemet is. A kor ízlésének megfelelő esztétikai elveket pesti tanáraitól sajátította el. Az egyetem elvégzése után Eszéken, majd Zágrábban volt tanár, de ekkor is ápolta korábbi kapcsolatait. Később, a 19. század első évtizedeiben már csendes visszavonultságban élt Budán; horvátságát nem feledte, de tudományos és szépirodalmi tevékenysége 1825-ben bekövetkezett haláláig egybekapcsolta őt a magyar kulturális élettel is.

Szlovák viszonylatban a század elején Széchényi Ferenc gróf és Juraj Ribay szlovák evangélikus lelkész, nyelvtudós együttműködése azt példázza, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum anyagának összegyűjtésében a szlovák értelmiség is részt vett, mintegy jelképeként nemcsak az ország soknemzetiségű jellegének, hanem a közös haza emlékeinek feltárása érdekében kifejtett együttes erőfeszítéseknek is.

A legsokrétűbbek Juraj Palkovič magyar kapcsolatai voltak. Soproni és jénai tanulmányai idején kötött barátságot Kis Jánossal, a későbbi evangélikus szuperintendenssel, költővel, a Kisfaludy Társaság tagjával. Ez a barátság kipróbált, hosszú időre megpecsételt együttműködés volt, és jelképezte a két nép egymásrautaltságát is. A szlovák író és tudós egyébként hosszabb-rövidebb ideig dolgozott magyar nyelvterületen, ez tovább mélyítette és szélesítette magyar kapcsolatait. Csabrendeken ismerkedett meg Kisfaludy Sándorral, gyakran részt vett a tiszteletére rendezett találkozókon, s így módja volt betekinteni a magyar literatúra problémáiba, érintkezni magyar irodalmi körökkel. Kétéves csabrendeki tartózkodása idején írta Palkovič *Honismeret (Vlastivěda)* című verses földrajzkönyvét, amelyben a szlovák ifjúságnak az egész Magyarországot bemutatta, jelezve, hogy a szlovák nemzeti mozgalom Magyarországot közös hazának tekintette. Később, már mint a pozsonyi líceum tanára, levelezésben állt Széchényi Ferenccel, és mint befolyásos, nagy mecénásnak a segítségét kérte a líceum cseh-szlovák tanszéke számára, valamint tervbe vett lapja engedélyezésének kieszközlésére.

Számottevő ismeretsége volt a közel harminc esztendeig (1819—1848) Pesten, a magyar kulturális élet központjában lelkészkedő Kollárnak. Tudományos-egyházi kapcsolatait áttekintve látható, hogy szlovák népköltési gyűjteményének több magyar forrása is volt, így Jankovich Miklós gyűjteménye is. Jankovichcsal Schedius Lajos hozta össze Kollárt, s bár őt a nemzeti kérdésben mindkettőjüktől súlyos ellentétek választották el, az együttműködés mégis létrejött, kapcsolata Jankovichcsal barátsággá mélyült. Bizonyos fokig hasonló viszonyban volt a népköltészet iránt nagy érdeklődést mutató Székács Józseffel, akivel pedig mint a pesti magyar evangélikus egyházközség papjával (1836—1842) a nemzeti kérdésben éles ellentétben állott. Hivatali kapcsolatuk mégis szívélyes volt, s Székács nemegyszer segítséget nyújtott Kollárnak. A pesti szlovák pap népdalgyűjtése során a történetíró aulikus Mailáth János gróffal és Mednyánszky Alajos báróval tudományos kapcsolatot épített ki. Az utóbbi anyagot is adott kiadványához. Gyakran meglátogatta Kollárt Toldy Ferenc is.

A Mailáth Jánossal kialakult együttműködés már Kollár más irányú kapcsolatait jelzi. A szlovák mozgalom vezető alakját ugyanis nézetazonosság fűzte a nemzetiségi kérdésben türelmes, a Kossuth vezette liberális ellenzékkel hozzá hasonlóan harcban álló konzervatív arisztokráciához. Tagjai közül többen támogatták Kollárt egyházi küzdelmeiben, az önálló pesti szlovák egyházközség kiépítésében. A szlovák eklézsia jó ellensúlynak bizonyult ugyanis a liberális mozgalomhoz húzó magyar evangélikus egyházközséggel szemben. Az aulikusok — eltérően a magyar ellenzék felfogásától — Kollár cseh nyelvi orientációját támogatták, szemben a Štúr által kodifikált modern szlovák irodalmi nyelvvel. E magatartás ausztriai orientációjukból természetesen következett, s nyilvánvalóan példázza, hogy a nemzeti türelmesség egybekapcsolódott a konzervativizmussal.

Az ellenzékkel folytatott harc közössége magyarázza Széchenyi István és Kollár találkozását, melyet Mailáth János közvetített. A szlovák mozgalom vezetői jogaik érvényesítése érdekében igyekeztek érintkezésbe kerülni a nagy magyar, s a nemzetiségi kérdésben türelmes politikussal. Ebben a Pesten élő Kollárnak fontos szerep jutott. A pesti szlovák pap kétszer is találkozott Széchenyivel.

A kiváló szlovák etnográfus Ján Čaplovič egész munkássága a magyar—szlovák együttműködést példázza. Joggal vallja magáénak napjainkban

ban mindkét néprajztudomány: a szlovák és a magyar. S hogy a nemzeti mozgalmak időszakában született, e tipikusan nemzeti diszciplína Čaplovičot mindkét részről egyaránt számon tartja, maga is sokatmondóan tükrözi a kapcsolatokat. Színvonalas elméleti és gyakorlati etnográfiai munkásságot folytatott, ő készítette el a szlovák népről az első néprajzi monográfiát. Szlovák tudatát az is meggyőzően bizonyítja, hogy tevékenyen részt vett abban a politikai nyelvharcban (a következő fejezetben szólunk róla), amely a szlovák nemzet egyenjogúságáért folyt. Ugyanakkor etnográfiai munkássága kiterjedt az egész Magyar Királyságra: Horvátországra és Szlavóniára is. A nemesi származású Čaplovič (egyike volt azon keveseknek, akik támogatták a szlovák mozgalmat) jól össze tudta tehát egyeztetni a magyarországi hazafiságot a szlovák nemzeti tudattal. Magyarország népeinek — vallotta — becsülniük, szeretniük kell egymást, s nemegyszer hívta fel őket: legyenek jóban-rosszban egyaránt jó barátok, s harcoljanak közös hazájuk javáért.

Színesek voltak a magyar—szerb személyi kapcsolatok is, amelyeknek középpontjában a magyarul és szerbül egyaránt verselő kétnyelvű költő, Vitkovics Mihály állt. Különösen alkalmas volt ő a közvetítő szerepre, hisz azoknak a magyarországi szerbeknek a köréből került ki, akik úgy fordultak érdeklődéssel a magyar nemzeti mozgalom és kultúra felé, hogy szerbségüket sem adták fel. Ezek a szerbek a magyar nyelvterületen, főképpen a Duna menti városokban mint kereskedők éltek, s gazdasági érdekeik összekapcsolták őket Magyarországgal. A kétnyelvűség is ebből a magatartásból, helyzetből adódott. Vitkovics a magyar nemzetről mint a „mi nemzetünkről" és a nyelvről mint a „mi nemzeti nyelvünkről" beszélt. Ugyanakkor ezt a magyar patriotizmust összekapcsolta a szerb nemzeti gondolattal, tehát a kettő szintézisét vallotta. Híve volt a Karadžić kodifikálta népnyelvi szerb normának, szerb történetet is írt, amelyben az 1804—1813. évi felkelésnek állított emléket.

Kortársaihoz képest Vitkovics nem volt kimagasló alakja sem a magyar, sem pedig a szerb irodalomnak, de sajátos életkörülményei következtében, amelyek a szerb és a magyar életformát ötvözték össze, beépült mind a szerb, mind pedig a magyar irodalomba. A mindkét literatúra belső törvényszerűségeiből fakadó párhuzamok kitűnően észlelhetők tevékenységében, hisz Vitkovics mindkettő sűrűjében élt. Magáénak vallotta őt a magyar irodalom: Berzsenyi is írt hozzá ódát; ortodox rítusú teme-

tésén friss sírhantját Vörösmartyval az élen magyar írók állták körül, és a türelmetlen Horvát István írt róla nekrológot. A szerb irodalom sem kevésbé tekinti őt szorgalmas munkásának, s joggal, hisz erről az egykorú szerb lapokban megjelent írásai is tanúskodnak.

Vitkovics számos népies műdalt írt, ezek formailag és tartalmilag egybeolvasztották a két irodalom hagyományait. Sok szerb dalt ültetett át szabadon magyarra, s sokat tett a szerb népköltészet megismertetéséért, amelynek — majd látni fogjuk — az egykorú magyar irodalomban nagy visszhangja támadt. Kölcseyt nyersfordításokkal is segítette. Vitkovics közvetítette barátja, Mušicki és Kazinczy együttműködését, amelynek jelentőségéről a jakobinusok felfogása kapcsán már szóltunk. 1811 decembere végén írta Vitkovics Kazinczynak: „Musitzky Lucian a legtudósabb és legjobb Pap Papjaink között. Beszél, ír Szlavoniai, Rátz, Orosz, Görög, Magyar, Frantzia, Német, Deák, sőt Zsidó nyelveken. És mind ezek teszik azt, hogy keresztet [érdemrendet, kitüntetést — A. E.] nem kaphat. Ezt ne tsudáld, mivel ezen derékségei mellett hizelkedni, tsuszni mászni nagyon nem tud. Megérdemli ez a nagy férfi, hogy az Egyveleg Irásaibul egy példányt küldgyek számára?"[17] Ezek után vette fel Kazinczy Mušickival a kapcsolatot. Mušicki egyébként Pesten járt egyetemre, esztétikaprofesszora Schedius Lajos volt.

Vitkovicshoz hasonlíthatjuk Jovan Pačić magyarországi szerb költőt, aki bár nála lényegesen kisebb szerepet játszott, s irodalmi működése sem volt jelentékeny, mégis mint a kor egy típusának megszemélyesítője említésre méltó. Pačić nemcsak szerbül, hanem magyarul is verselt, s voltak magyar tárgyú költeményei is. E kétnyelvűségről Pačić Vitkovicshoz írt magyar versében így énekelt:

Két nyelvvel szólt belőle Istenség
Danolt hazánk törvényes nyelvével
Szerb hangokkal nemes érzését.[18]

Őt azonban a szerb irodalomtörténet már nem tartja számon.

E sorban említhetjük a század második felének kiváló szerb realista regényíróját, Jakov Ignjatovićot, aki 1848 elején, még a szabadságharc

[17] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi: Váczy János. IX. Bp. 1899. 192–193.
[18] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 141.

előtt — amelyben egyébként a szerb író a forradalom oldalán vett részt — találkozott Petőfivel. E rövid személyes érintkezésről emlékirataiban számolt be. Lisznyai Kálmán, a költő barátja mutatta be őt mint szerbet Petőfinek, aki nem bocsátkozott vele beszélgetésbe, s nem zavartatta magát a politikai kérdésekről folytatott vitájában. S bár Ignjatović elismerően nyilatkozott Petőfi forradalmiságáról, mégis kifejtette, hogy a nagy költő nem tett rá jó benyomást.

A magyar—szerb együttműködés széles alapokon nyugvó bázisa volt az 1838-ban létrehozott Tökölyanum, amelynek alapítványát Tököly Száva adományozta. Ez az intézmény a Pesten tanuló szerb főiskolások tanulmányait segítette. A szerb diákok — tudjuk. — Ausztria és Németország főiskoláin kívül nem utolsósorban a pesti egyetemen és a szegedi, pozsonyi akadémiákon tanultak — sőt a debreceni református kollégiumban is, ahol pravoszlávok lévén, jobban érezték magukat, mint a katolikus intézményekben. Nem véletlen tehát, hogy a Tökölyanum megalapítása előtt két és fél évtizeddel Tököly Száva meglátogatta a debreceni kollégiumot. Hogy az ott tapasztaltak ösztönözték-e őt alapítványa megtételére, arról nincs tudomásunk, de hogy a látogatás mély nyomokat hagyott benne, az vitathatatlan.

A század eleji élénk magyar—román együttműködés a két nemzeti mozgalom jelentős képviselőinek személyes kapcsolatain alapult. Virág Benedekről, Széchényi Ferencről, Kovachich Márton Györgyről, valamint az erdélyi román triászról, a latin iskola megalapítóiról van elsősorban szó. Az együttmunkálkodás alapja az volt, hogy Petru Maior, Samuil Micu-Clain és Gheorghe Şincai a budai Egyetemi Nyomdában mint cenzorok működtek. A pesti tartózkodás és az Egyetemi Nyomdában végzett munka a magyarsággal s annak kulturális képviselőivel való szorosabb érintkezéssel járt. A legsokoldalúbb és a legintenzívebb kapcsolat Virág Benedekkel jött létre. A magyar író kapcsolatban állt Micu-Clainnal is, akinek kéziratban maradt szótára készítésében is közreműködött.

A harmadik jelentős román tudósnak, Şincainak is voltak magyar kapcsolatai. Ő Kovachich Márton György historikus könyvtárában kapott egy időre alkalmazást. Şincai személyesen ismerte Széchényi Ferencet, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítóját, és már nem sokkal a múzeum megalapítása után, anyaggyűjtő munkát is végzett ott román történeti

műve számára. Şincai e kutatásaihoz Széchényi Ferenctől, s több más magyar nemestől, anyagi támogatást is kapott. A segítségért hálás volt: Széchényi Ferenc tiszteletére román verset írt. Şincai kapcsolatban állt Schedius Lajossal, a pesti egyetem tanárával is, aki ismerte Şincai művének kéziratát, és aki tudományos kérdésekben tanácsokkal is ellátta román kollégáját.

Nemcsak a hazai románok és magyarok között voltak kapcsolatok. Constantin Golescu, a havaselvi felvilágosult reformer nemes, aki sokat utazott külföldön, megfordult Magyarországon is. 1826-ban Pesten járt, ahol több művelődési intézményt tekintett meg.

E személyes kapcsolatok nagy többsége a fővároshoz, Pest-Budához fűződött. Ez a fejlődő soknemzetiségű város ugyanis a magyaron kívül a nem magyar nemzeti mozgalmaknak is egyik jelentékeny központja volt és nemcsak az ellentétek, hanem az együttműködés területe is.

Pest-Budától távol, a soknemzetiségű Erdély is természetes háttere volt az együttműködésnek. Şincai egy elégiájában hálás szavakkal emlékezett meg az „igen neves" történetíróról, Benkő Józsefről, aki őt „irodalmi támogatásával" nagymértékben segítette.

A kiváló erdélyi magyar nyelvész, Gyarmathi Sámuel tudott románul, rokonszenvvel viseltetett a román nép iránt, amelynek életét és szokásait figyelemmel kísérte; kapcsolatban állt az erdélyi triásszal, ismerte munkáikat.

A Szászföldön — s ezzel zárjuk a személyes kapcsolatok tárgyalását — a kiemelkedő szász tudományos szervezet, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde volt az együttműködés bázisa. E szervezet jó viszonyt tartott fenn az erdélyi magyar tudományosság képviselőivel, így Kemény József és Mikó Imre grófokkal.

AZ IRODALMI-MŰVELŐDÉSI VISSZHANG, A FORDÍTÁSOK

A kulturális közeledés e típusa mind magyar, mind pedig nemzetiségi oldalról, a század második feléhez képest, viszonylag szegényes volt. A különböző irodalmi folyóiratok rendszeresen nem tájékoztatták az olvasókat az egymás mellett élő népek irodalmáról. E jelenség összetett

okai között az éleződő ellentéteket, a szlávoknál a szláv irodalmi kölcsönösség kibontakozását, a románoknál a Havasalföld és Moldva kulturális tevékenysége iránti érdeklődést említhetjük. Csatlakozott ehhez — nem utolsósorban éppen a magyaroknál — a nyugati irodalmak felé forduló figyelem. Igaz, ezek a tényezők a század második felében is hatnak majd, s a viszályok hullámai így akkor még magasabbra csapnak. Ugyanekkor azonban a differenciáltabb társadalomban már megjelentek azok az erők, amelyek a politikai életből kiszorulva az egymásra utalt népek kulturális összefogását tűzték zászlaikra. Az 1840-es évekre viszont jellemző példának tekinthető, hogy a legnagyobb hatású magyar költőnek, Petőfinek egykorú nemzetiségi visszhangja jóformán nem volt; a szláv nemzeti mozgalmak renegátnak tartván őt, eleve elfordultak tőle. Hosszú évtizedeknek kellett eltelni ahhoz, hogy e helyzet megváltozzék.

Noha nem volt rendszeres visszhang, az öntudatos nemzetiségi értelmiség egy része — s erről a személyes kapcsolatok is tanúskodnak —, ha nem is mindig népszerűsítette, de jól ismerte a magyar irodalmat. A kedvezőtlen politikai légkör ellenére mégis számot adhatunk a réteg sokszínű irodalmi érdeklődéséről. A sorban ismét a szlovákok állnak az elen. A Bernolák kodifikálta nyelvi-irodalmi normát elfogadó költők — bár nem hivatkoztak rá — jól ismerték a magyar irodalom latin iskolája szerzőinek műveit, az időmértékes verselés magyar kézikönyvét, Rájnis *A magyar Helikonra vezérlő Kalauzát*.

Kollár esetében természetes volt, hogy kitűnően ismerte a kor magyar irodalmát, s a legfontosabb folyóiratokat, köztük a *Tudományos Gyűjteményt*, amelyről nemcsak elmarasztaló, hanem elismerő szavakat is mondott. A köréhez tartozó szlovák pesti pap és költő, Bohuslav Nosák a *Česka Wčela (Cseh Méh)* című prágai cseh lapban 1844-ben a pesti irodalmi életről tájékoztatót is adott. A pest-budai együttélés és érintkezés következménye volt, hogy Martin Hamuljak és pesti körének 1835-ben induló vállalkozása, a *Zora* mintaképének vallotta a magyar *Aurórát*, amelynek nevét is átvette.

Gyakori és kedvelt témája irodalomtörténeti és históriai kutatásoknak Petőfi és Král' kapcsolata. A személyes ismeretséget — eltérően Ignjatović esetétől — eddig sem sikerült bebizonyítani, noha egy időben mindketten Pesten tevékenykedtek, s azt tudjuk is, hogy Král' megfordult a Pilvax körben.

A két plebejus szellemű költőt napjaink jó szándékú kutatói nagy örömmel hozták volna össze, elválasztotta azonban őket a nemzetiségi kérdés, szükségszerű nemzeti türelmetlenségük. Mindketten kiemelkedő egyéniségek voltak, sajátos költői vonásokkal, így kétségtelen költészetük közeli rokonsága is. Közelségüket egyrészt forradalmiságuk, rokon plebejus gondolataik magyarázzák, másrészt a szlovák költő több verse nyilvánvalóan bizonyítja, hogy figyelemmel kísérte Petőfi költészetét, amely hatással volt rá. Az is kétségtelen, hogy Král' jól érezte magát Pest pezsgő szellemi légkörében. Benyomásairól írt levelében (1845) a tettekre sarkalló, problémáktól izzó atmoszférát dicsérte a Liptó megyei „dermedt, tétlen" világgal szemben. Leveléből arra is lehet következtetni, hogy kapcsolatban állt magyar írói körökkel, ahol elismeréssel hallgatták meg egynéhány magyar nyelvű költeményét.

A szerb érdeklődést és visszhangot Vitkovics munkássága, közvetítése példázza; ami pedig a románt illeti: Ioan Barac lefordította Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ját, amelyet román környezetbe ültetett át. De Faludi Ferenc hatása is kitapintható, műveit a román értelmiségiek szívesen olvasták. A románok körében a legnagyobb népszerűségnek azonban Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ja és Csokonai költészete örvendett. E két magyar író széles körű népszerűségének alapja plebejus népiességük volt; ők is segítettek a felvilágosodás eszméit közvetíteni a magyarországi és erdélyi románokhoz. Csokonai művei az erdélyi protestáns iskolák révén jutottak el a románsághoz. A 19. század elején több versét átültették románra, a *Békaegérharc*ot pedig egy magyar színész, Kontz József fordította le. Számos adatunk van arra is, hogy a magyarul tudó román értelmiség jól ismerte és szerette Csokonait. Szabadon fordította Csokonait (például *Szemrehányás* című versét) szerbre Vitkovics Mihály. Hasonló okokból volt népszerű Csokonai a szlovákoknál is. Ján Chalupkának Csokonai volt költő ideálja, a magyar írók közül a legnagyobb tekintély.

Két Csokonai-vers kéziratos fordítása is fennmaradt; az egyik a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz*. Ez a húszas évek derekán keletkezhetett, s jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy az ismeretlen fordító a későbbi irodalmi normát, a népi középszlovák dialektust használta. Tehát a művészi színvonalú átültetés jóval a Štúr kodifikálta norma kialakulása előtt keletkezett, s így a szlovák irodalmi nyelv fejlődésének e szerény előzménye, emléke a plebejus magyar költő nevéhez kapcsolódik.

Megfordítva: a magyarok figyelmének középpontjában a nem magyar népek népköltészete állt. Közülük mondhatni világirodalmi szintre Karadžić tevékenysége nyomán a szerb emelkedett, a magyar irodalomban tehát a legnagyobb visszhangot ez váltotta ki. Az érdeklődés maga azonban évtizedekkel megelőzte Karadžić népköltészeti gyűjteményének megjelenését (1814), például Kazinczy Goethe német szövegéből már 1789-ben lefordított egy szerb balladát.

A szerb népdalok iránti magyar vonzódást tükrözte az, hogy Balog István magyar színész 1812-ben Pesten előadott szerb tárgyú drámájában — amelyről a színművészeti együttműködés kapcsán még szólunk — a főszerepet, egy szerb leányt alakító Déryné Széppataki Róza két szerb dalt eredeti nyelven énekelt. A zenét egy fiatal magyar zeneszerző, Mátray Gábor, a magyar kultúrának később jeles alakja komponálta.

Nem sokkal Karadžić gyűjteményének megjelenése után (1814—1815) Kölcsey három szerb népdalt fordított le magyarra. Vitkovics Mihály közvetítése e területen is említésre méltó. Ezzel párhuzamosan a magyar folyóiratok a szerb folklórt elemző, tájékoztató cikkeket is közöltek. A *Hasznos Mulatságok*ban Kultsár István ismertette (1824) Karadžić gyűjteményének egy szerb—német nyelvű lipcsei kiadását. A kiváló irodalomtörténész, Toldy Ferenc a *Felső Magyar Országi Minervá*ban 1827-ben tanulmányt írt *A Szerbus Nép-költésről*. Ez a tanulmány fontos tájékoztató megállapításokon kívül a magyar műköltészetben is megmutatkozó szerb hatást ismertette, s egyben ösztönzést adott az újabb érdeklődésnek. Toldy Ferenc igen magasra értékelte a szerb népköltészetet, Karadžić tevékenységét, és fontosnak tartotta e dalok s balladák széles körben való ismertetését. Maga ekkor nyolc szerb népdalt fordított le, s ugyanennyit ültetett át 1832—1835-ben Bajza József is.

Toldy Ferenc ösztönzése termékeny talajra talált. A szlovák származású, de magyarrá lett Székács József 1836-ban kiadta *Szerb népdalok és hősregék* című kötetét. Fordítása, amely a szerbek iránti széles körű magyar irodalmi érdeklődést mutatja, maga is a magyar—szerb kapcsolatok eredményeként született meg. Székács a rudnai szerb Nikolić birtokos nemes családnál volt nevelő, s tanítványaival két esztendőn át Karlócán élt, ahol megtanult szerbül. A Nikolić családnál töltött években fogott hozzá a szerb népdalok lefordításához. A kötetet Nikolić Péternek ajánlotta, aki segédkezett a fordításnál.

Székács e munkája és nevelősködése során közelebb került a szerb néphez, amelyet megszeretett. Nem véletlen, hogy a kötethez írt utószavában meleg rokonszenv hangján írt a szerb dalokról; ebben a szerb nép iránti barátság érzésének is része volt. Kötetének előkészítése során fontosnak tartotta, hogy Karadžićcsal érintkezésbe lépjen. Meg is látogatta őt Belgrádban, s a nagy tudóshoz, szerb kapcsolatai révén, ajánlólevelet vitt. Később levélben fordult Karadžićhoz, és kérte, hogy őt „a magyar közönséggel közelebbről óhajtván megismertetni", „élete történeteit teljes históriai hűséggel tudatná"[19] vele. Székács kötetének nagy visszhangja volt. Több elismerő recenzión kívül érezhető közvetlen költői hatása is.

Székács fordítói munkássága további széles körű szerb kapcsolatokat eredményezett. Érintkezésben állott például a Matica srpskával és a kor legnépszerűbb magyar újságjaiban, a *Társalkodó*ban, a *Figyelmező*ben és az *Athenaeum*ban a szerbek irodalmi-kulturális életéről, terveiről adott tájékoztatást. E cikkeiben, híreiben is a szerbeket nemegyszer mint „testvéreinket" aposztrofálta. Nem véletlen tehát, hogy Székács a délszláv közvéleményben mint őszinte, baráti közvetítő volt ismert. 1844-ben például egy bosnyák ferences költő, Gavrilo Matić kérte őt, hogy ismertesse meg a magyarokkal Bosznia-Hercegovina népének szomorú sorsát.

Ellentmondásnak tűnik, hogy a nemzetiségi kérdésben Kollárral viszálykodó Székács ennyire türelmes volt a szerbek irányában. Abban, hogy a negyvenes évek elejétől mégis felhagyott közvetítői tevékenységével, minden valószínűség szerint az éleződő ellentéteknek is nagy szerep jutott.

A szerb folklór felé fordulás a magyar irodalomban együtt járt egy mélyebb, a magyar műköltészetre gyakorolt szerb hatással is. Szerb népdalok gazdag, változatos versformái közül az egykorúlag „szerbus manier"-nak nevezett, de az új kutatások eredményei alapján inkább szerb—horvát tízesnek (deseterac) mondható forma (ötös trocheusok rímtelen, szakozatlan sorozata) volt a magyar költészetben a legismertebb. Ezt a versformát először Kazinczy használta, majd Kölcsey, aki nemcsak fordításaiban, hanem költeményeiben is követte. Versei azután nagy hatással voltak a „szerbus manier" legnagyobb művelőjére, Vörösmarty

[19] Székács József, Szerb népdalok és hősregék. Pest, 1836.

Mihályra, aki több költeményében használta a szép szerb népdalok versmértékét, versformáját. Egy fél évszázaddal Kazinczy úttörő kezdeményezése után, 1839-ben az ifjú Petőfi Sopronban *Első szerelem* című művészi önéletrajzi töredékét „szerbus manier"-ban írta.

Távolról sem volt ilyen méretű a román folklór figyelemmel kísérése. Kazinczyt azonban már megragadta a román népdalok szépsége és tudjuk, hogy az *Erdélyi levelek*ben egyet be is mutatott. A *Felső Magyar Országi Minervá*ban 1831-ben Ponori Thewrewk József (ügyvéd, szerkesztő, historikus) jelentette meg balladafordítását, majd egy évvel később a *Sas* című lapban ugyanő nyolc román közmondást tolmácsolt. 1842-ben Remellay Gusztáv ügyvéd (aki ismerte a szerb nyelvet is, és érdeklődött a szerb népköltészet után) az *Athenaeum*ban három folytatásban egy román népmesét is lekozolt.

Jókai több regényében szeretettel írt a román népről, műveiben román népköltészeti témákat is feldolgozott. Különosen érdekelte a román betyárköltészet, amely nemcsak romantikus alakjai miatt állt kozel hozzá, hanem a nemzeti függetlenségi küzdelem iránt érzett tisztelete miatt is.

Jókai vonzódott a magyar betyárvilág felé is, és egyforma elragadtatással nyilatkozott a magyar és a román betyárballadákról. Felismerte a román betyárballadák igazi értékét, jelentőségét; a betyárokban nemzeti hősöket látott. Hadd jegyezzük meg, hogy a román folklór felé forduló nagyobb figyelem az ötvenes évekre tehető.

A szlovák népdalok iránti érdeklődés is a jól ismert személyekhez kapcsolódik. Kazinczy 1803 decemberében zempléni szlovák nyelvjárásban, magyar ortográfiával jegyzett le egy szlovák népballadát, amelyet magyarra is lefordított. Mi sem természetesebb, hogy Székács ismertetett gyűjteményének előszavában elismerő szavakkal hívta fel a magyar kozvélemény figyelmét Kollár szlovák népdalgyűjteményére.

Széles körű figyelmet tükröznek kéziratos magyar énekeskonyveink, amelyekbe magyar dalok mellett szlovák és román népdalok is bekerültek. Nem csodálkozhatunk azon sem, ha Kollár gyűjteményében magyar vonatkozású szemelvényeket is találunk, ami a jól ismert együttműködésen kívül a szlovák—magyar együttélésnek volt a folyománya.

A kozos múlt, az azonos elnyomó ellen vívott együttes harcok a népi művelődési hagyományok egész sorának rokonságát eredményezték.

Amikor a magyarok és nem magyarok nemzeti mozgalma a nemzeti öntudat erősítésére a múlthoz nyúlt vissza, nem egy alkalommal azonos vagy egymással rokon népmondai hagyományt dolgoztak fel. Magyarok és nemzetiségek a népi kultúra valamennyi területén számos közös tradíciót mondhatnak magukénak; gyakori, hogy magyar és nem magyar nyelven ugyanazon vagy rokon változatok egyaránt elterjedtek. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e rendkívül gazdag folklór feltárása és irodalmi felhasználása a nemzeti mozgalmak kibontakozásának idején történt. Idáig nyúlnak le tehát a kölcsönös (és a más vonatkozásban észlelhető irodalmi visszhanghoz képest nagyobb arányú) vonzódás gyökerei. Mindehhez még hozzátehetjük a magyar és nemzetiségi mozgalmak soraiban egyaránt jelentkező antifeudális célt, amely a népiességnek nevezett jelenségként élt és egyre erősödött valamennyi irodalomban.

A folklór mezejét elhagyva, s továbbra is a nemzetiségi irodalmak felé irányuló magyar érdeklődést vizsgálva, figyelmünket Eperjesre kell irányítani. A felső-magyarországi evangélikus líceumokban: Pozsonyban, Lőcsén, Selmecen éles ellentét választotta el egymástól a magyar és a szlovák diákokat. A kivétel Eperjes volt, ahol a harmincas években és a negyvenes évek elején békés együttélést figyelhetünk meg. Kazinczy írta: e várost nevezetessé teszi az a négy nyelv, amelyet falai között használnak. Ebben a környezetben az Eperjes líceuma mellett működő két (magyar és szlovák) önképző társaság is békében élt egymással. E két kör még a húszas évek végén jött létre, de tevékenységük fellendülése csak a harmincas években következett be. A két kör közötti szoros együttműködés a harmincas évek elejétől figyelhető meg, amikor Sárosi Gyula, a későbbi magyar költő diákéveit töltötte Eperjesen. Ennek az együttműködésnek a kikovácsolására különösen alkalmas volt Sárosi Gyula, aki alföldi szlovák iskolákban — Szarvason és Mezőberényben — tanult, ahol elsajátította a szlovák nyelvet, aminek később, más szláv irodalmi művek fordításakor is hasznát vette.

Sárosi azért tökéletesítette szlovák tudását, hogy csökkentse az ellentétet szlovákok és magyarok között, s hogy e két népet egymáshoz közelítse.

Rendszeresen eljárt a Szlovák Tudós Társaság üléseire is, részt vett annak munkájában, és az akkor a szlovákok körében használatos cseh nyelven is írt költeményeket. E néhány kisebb költeménytől eltérően

Kollár jelentős költői műve, a *Slávy dcera* előhangjának fordítása sajnos nem maradt fenn. Az a tény, hogy Sárosi annak a szláv összefogást megéneklő költeménynek fordításához nyúlt, amelyről az egykorú magyar nemesi közvélemény csak gyűlölettel és megvetéssel emlékezett meg, azt mutatja, hogy Sárosi valóban mentes volt a nacionalista elfogultságtól.

Említésre méltó vonzódása a cseh és a lengyel irodalomhoz is. S hogy figyelme a szerb literatúra felé is fordult, azt Székács eperjesi tartózkodásával is magyarázhatjuk. Székács egy ideig a Magyar Társaság elnöke volt Eperjesen, s népdalfordításait Sárosi lelkesen üdvözölte, hiszen az ilyen irányú munkálkodás programjába, céljai sorába tartozott. Sárosi maga is fordított szerb dalokat, s ebben bizonyára Székács támogatta őt.

Az eperjesi körhöz tartozott Lisznyai Kálmán, aki innen hozta szerb érdeklődését. E líceumban tanult — igaz, csak rövid ideig — a lengyel és orosz irodalom felé különösen vonzódó Kazinczy Gábor, akinek párját ritkító türelmes koncepciójáról már szóltunk.

A szlovák irodalomról és kulturális életről az egykorú magyar lapok is tájékoztattak. Így írt a többi között 1841-ben a *Tudománytár* Šafárik *Szláv régiségek* című jelentős művéről, s ugyanebben az esztendőben az *Athenaeum*, nem ellenszenvesen, Kollárról, valamint 1842-ben a *Társalkodó* a Štúr-iskola irodalmi almanachjáról, a *Nitrá*ról.

Ami a román irodalmat illeti, Erdélyben több román munka magyarul is megjelent. Kazinczy Gábor pedig a *Tudománytár*ban (1841) — külföldi források alapján — a román irodalomról is tájékoztatott és messzemenő rokonszenvvel. Kiemelte Bariț *Gazeta de Transilvania* című erdélyi lapjának jelentőségét, amely nagymértékben segíti „az oláh nyelvfaj tökéletesítését s mívelését". A cikk konklúziója is megértésről tanúskodott: „a kezdet szép és sokígéretű, s a vetemény csírái jeles gyümölcsöket reményltetnek".[20]

[20] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 342.

KAPCSOLATOK A SZÍNMŰVÉSZETBEN

A legintenzívebb és legtöbb színű kapcsolatok szerb—magyar viszonylatban alakultak ki. Már utaltunk a soknemzetiségű Pest-Budára mint természetes érintkezési területre s fontos szerepére a magyarok és a nemzetiségek együttműködésében. Az induló szerb színészet a főváros német és magyar színjátszásától kapott ösztönzést és segítséget. A kiindulópont Balog István már említett, 1812-ben előadott drámája volt: *Cserni Gyuró vagy Belgrád megvétele a törököktől*. Külön figyelemre méltó az előadás időpontja: Balog drámáját a szerb felkelés idején írta, e szabadságharc vezetőjéről, Karadjordjéról. Gyakori volt ebben az időben, hogy színjátékot nem történeti források alapján, hanem egykorú újsághírek, harcokról szóló tudósítások felhasználásával készítettek. Ilyen volt Balog drámája is, amely egyben kifejezésre juttatta a magyar szerző rokonszenvét a szerb nép szabadságharca iránt.

A darab megszületésében része volt annak a törekvésnek is, hogy a nehézségekkel küzdő magyar színtársulat megnyerje magának a viszonylag jómódú pest-budai szerb polgárságot mint közönséget. Az együttműködés tehát kölcsönös volt: a magyar szerző és a társulat erősítette a szerb tudatot, a szerb polgárság pedig anyagilag és erkölcsileg támogatta erőfeszítéseiket.

Ez azonban nem tarthatott sokáig. A kancellária ugyanis, titkos jelentés alapján, már a harmadik előadás előtt betiltotta a darabot. Az udvarnak nem volt ínyére, hogy a szerb felkeléssel egy időben a magyar, de különösen a szerb közönség előtt a szabadságharccal rokonszenvező színművet játszanak. A szerb felkelés ugyanis nagy együttérzést váltott ki a magyarországi szerbek körében.

Ami a magyar—román színi kapcsolatokat illeti: az 1792-ben megalakuló magyar kolozsvári színház helyi és vidéki előadásait szép számban látogatták román értelmiségiek. E színház társulata megfordult Közép- és Dél-Erdély városaiban, ahol az erősödő román kereskedő polgárság, s az 1821-es Tudor Vladimirescu-felkelés leverését követően Nagyszebenbe és Brassóba menekült havasalföldiek érdeklődéssel és rokonszenvvel fogadták a magyar színtársulatot, amely kezdettől fogva, de főképpen a húszas—negyvenes években tartott román nyelvű előadásokat. A román közönség megnyerése céljából a kolozsváriak gyakran iktattak program-

jukba román tánc- és énekszámokat. Külön említésre méltó, hogy a kolozsvári színtársulat műsorára tűzte a jelentős havasalföldi költő, irodalomszervező politikus Ion Eliade-Rădulescu *Mezei ünnep* című művét. A darabot 1840-ben Brassóban is előadták, és így magyar színészek is erősítették az erdélyi és fejedelemségi románok együvé tartozásának tudatát.

A kolozsvári magyar színház hatására más magyar társulatok is adtak elő román darabokat, és ezzel támogatták a román nemzeti művelődést. A magyar színészet tehát működési területén figyelembe vette a nemzetiségi igényeket, s ezzel a viszályok éleződésének időszakában megértésről tett tanúságot.

AZ EGYETEMI NYOMDA A MAGYARORSZÁGI NEM MAGYAR NÉPEK KULTURÁLIS FEJLŐDÉSÉÉRT

Az Egyetemi Nyomdának mint a soknemzetiségű Magyarország legjelentősebb könyvnyomtató intézetének természetszerűen megvolt a maga jelentősége a nem magyar népek művelődésének fejlesztésében. S ha tekintetbe vesszük, hogy a kultúra milyen nagy szerepet játszott a magyarországi s általában a kelet-európai elnyomott népek nemzeti mozgalmainak történetében, akkor értékelhetjük igazán az Egyetemi Nyomda ez irányú tevékenységét.

A szomszédos népek nyelvén kiadott könyvek száma a 19. század első felében érte el csúcspontját. A magyarországi nemzetiségek és a kelet-európai népek számára készült könyvek legtöbbje cirillbetűs mű volt (szerb, román, kisebb számban bolgár, ukrán). Ez azzal magyarázható, hogy a latin betűt használó nem magyar népek írói, tudósai más kiadóknál is megjelentethették műveiket, ugyanakkor az Egyetemi Nyomdán kívül alig akadt más cirillbetűs nyomda az országban, sőt (Oroszországot kivéve) az ország határain kívül is. Igen gazdag volt tehát a nyomda cirillbetűs könyvtermése 1796 és 1813 között.

A nagyarányú fejlődést néhány számadattal kívánjuk érzékeltetni. Míg 1745 és 1773 között a kiadott könyvek száma 532 volt, s ebből 83 a szomszédos népek nyelvén íródott, addig az 1777 és 1848 között megjelent munkák száma már 1490, s ezen belül jelentősen megnőtt a hazai

nemzetiségek, illetve a szomszédos kelet-európai népek nyelvén nyomtatott könyvek aránya: számuk 558, s ennek csaknem a fele (258) szerb volt.

Az Egyetemi Nyomda jelentőségét azonban nemcsak a napvilágot látott könyvek száma mutatja. Ha megvizsgáljuk a nemzetiségek számára kiadott munkák műfaját, az is híven tükrözi a nem magyar népek jelentős kulturális fejlődését, s az Egyetemi Nyomda hozzájárulását ehhez az előrehaladáshoz. Fokozatosan csökkent ugyanis az egyházi, és nőtt az irodalmi, tudományos és egyéb világi jellegű művek száma. Az Egyetemi Nyomda korábban egyházi könyvek mellett csupán tankönyveket adott ki, ez a kép a század első felében fokozatosan megváltozott, s a szépirodalmi, tudományos és egyéb, de nem egyházi művek kiadása túlnyomóvá vált.

Nem lesz érdektelen néhány általunk is ismert mű és szerző felsorolása, ami az eddigieknél még nyilvánvalóbban tükrözi az Egyetemi Nyomda súlyát, s azt, hogy a nyomda számottevő szerepet kapott a nem magyar népek nemzeti tudatának felébresztésében is. A század első felében a nyomda gondozásában jelent meg a szlovák Anton Bernolák nagyszótára, Ján Hollý és Ján Kollár több műve, közöttük Kollár népdalgyűjteménye, vagy a *Slávy dcera* című elbeszélő költeménye. A román művek közül csak néhányat említünk meg: a nagy román szótárt, a *Lexicon Budensét*, amelyet az Egyetemi Nyomda nagy lelkiismeretességgel és kellő gyorsasággal jelentetett meg, vagy Petru Maior történeti művét, Dimitrie Ţichindeal meséit. A hatalmas szerb könyvkiadásból csak az írók neveit soroljuk fel, azokét, akiknek több műve az Egyetemi Nyomda kiadásában látott napvilágot: Zaharije Orfelin, Dositej Obradović, Jovan Rajić, Joakim Vujić, Lukijan Mušicki, Vitkovics Mihály, Jovan Sterija-Popović. Közülük nem is egy író a Száván túl élt, de mivel Szerbiában csak 1832 óta működött nyomda (Kragujevácon), műveiket a budai nyomdába küldték. Megindulásától (1826), az Egyetemi Nyomdában készült a már említett nagy fontosságú tudományos periodika, a *Srbska letopis* valamennyi évfolyama. A budai nyomdában készítették a *Serbski Narodni List* (1835) című újságot, és az e nyomda szerb korrektora, Djordje Petrović által indított *Kalendáriumot* is. Az ukrán kiadványok között találjuk Alekszander Duchnovics egy művét, vagy a galíciai ukrán Markijan Saskevics ukrán mű- és népdalokat tartalmazó almanachját, a

Ruszalka Dnyesztrovaját (1837), amelyet azért adtak ki Budán, mert a galíciai osztrák cenzúra ekkor szigorúbb volt, mint a budai. Az Egyetemi Nyomda hatóköre tehát az ország határain túl terjedt.

A nemzetiségi könyvkiadás — s ezen belül különösen a szerb és a szlovák — Budán vette kezdetét, s itt érte meg viszonylag gyors és számottevő kibontakozását. Ebben nagy szerepe volt annak a már többször jelzett fejlődésnek, melynek eredményeként — éppen a század első felében, a nemzeti mozgalmak megindulása idején — Pest-Buda soknemzetiségű kulturális és politikai centrummá vált. A nyomda is erősítette a fővárosi művelődési központ kiépülését. Az Egyetemi Nyomda tehát nemzetiségi bázisra épült, szerb könyvkereskedők, olvasók (kereskedő polgárság, iparosok) és írók, szlovák értelmiségiek álltak vele szoros kapcsolatban. A pesti vásárok is vonzották a vidék nemzetiségi lakosságát. Pesten működött az egyetem, amelynek — tudjuk — szép számban voltak nemzetiségi diákjai; a főváros hivatalaiban is dolgoztak nemzetiségi tisztviselők, főként szerbek és szlovákok.

A kulturális kapcsolatok, ha sok részletből is tevődnek össze, egybefonódó szerves egységet alkotnak, s felölelik a sokszínű életet. Az áttekintés után aligha vitatható, hogy ha kedvezőbb viszonyaiból fakadóan a magyar kultúra gyakran serkentő példa volt, s a nemzetiségek körében megtermékenyítő hatást váltott ki, mégis széles körű kölcsönhatásnak lehetünk a tanúi: a magyar érdeklődés és vonzódás a magyarsággal sorsközösségben élő népek kultúrája iránt számottevő és figyelemre méltó volt.

A POLITIKAI KAPCSOLATOK

E kölcsönhatás és együttműködés ismertetése vezet át a következő fejezetekhez, amelyekben a magyarok és a nemzetiségek harmincas és negyvenes években alakuló viszonyát politikai vonatkozásaiban vizsgáljuk majd meg: mindenekelőtt a viszályokat.

Progresszív, korai politikai összefogás jött létre a magyarországi nemzetiségek között a jakobinus mozgalomban. A magyarországi jakobinusok szervezkedésük folyamán arra törekedtek, hogy a nem magyarlakta területeket is bekapcsolják a mozgalomba. Ezt a célt szolgálták a különböző, nem magyar nyelven megjelent röpiratok, versek. A Marseillaise-t

latin, magyar és német nyelven kívül szlovákra is lefordították. A jakobinusok 1794 áprilisában Zágrábban egy szabadságfára horvát nyelvű verset függesztettek ki, amely felszólította a horvátokat, hogy ne harcoljanak a franciák ellen, „hiszen a franciák az egész világért küzdenek és védik a parasztokat meg a polgárokat".[21] Ez és ehhez hasonló versek kézről kézre jártak a magyar és a horvát jakobinusok között. E franciákat védő dal első két sora a Marseillaise-t magyarra átültető Verseghy Ferenc tolmácsolásában így hangzott:

A franciák ellen magyarok s horvátok
Ti véres fegyverrel miért indulnátok?[22]

1794 júniusában ismeretlen személyek Liptó megyében egy szlovák nyelvű röpiratot terjesztettek, amely minden valószínűség szerint összefüggésben volt a jakobinus mozgalommal. Ez a szlovák nyelvű röpirat „a szávai, drávai, tiszántúli, dunai generálisok" aláírással az urak és az egyház földjének a parasztok számára való átadását, a dézsma és a szolgáltatások eltörlését követelte, és ennek megvalósítása érdekében paraszti szervezkedésre, felkelésre buzdított. A szlováklakta területeken folyó eme szervezkedések kapcsolatban álltak a Kościuszko vezette lengyel felkeléssel. Így kapcsolódott egymáshoz három nép forradalmi mozgalma: a lengyel felkelés, a magyarországi jakobinus mozgalom, amely a szlováklakta Felvidéken is szervezkedett.

Jelentősebb volt hatásuk Horvátországban, ahol a mozgalmat Szén Antal, Martinovics rokona indította el, s a kátékat főképpen Josip Kralj uradalmi prefektus terjesztette. A szép számú horvátországi jakobinusok közül hadd említsük meg Jovan Sečanacot és Marko Delivukot, akiről Martinovics azt állította, hogy az említett horvát forradalmi vers szerzője volt. A nemzetiségi területek közül Erdélyben is folyt szervezkedés, a résztvevők azonban kizárólag a magyar nemesség és a nemesi értelmiség köréből kerültek ki. A jakobinus mozgalomban csak egy román résztvevőről tudunk.

[21] A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN. I. Bp. 1957 98.

[22] Uo. 999.

A nemzetiségi területeken végzett munka sikeréhez minden valószínűség szerint hozzájárult Martinovicsnak a nemzeti kérdésben elfoglalt ismertetett álláspontja; s fordítva: a horvátok, a szlovákok és a románok részvétele a magyarországi jakobinus mozgalomban biztosította a nemzeti kérdésre vonatkozó haladó nézetek elfogadását.

A jakobinus mozgalmat követően hosszú évtizedeken át nem számolhatunk be politikai kapcsolatokról. Ennek az a magyarázata, hogy a modern nemzeti mozgalmak nem lépték át a nyelvi kulturális szintet, a magyar nemzetiségi együttműködés tehát a jól ismert művelődési-nyelvi területekre terjedt ki.

Ha figyelmünket a magyar kezdeményezésre fordítjuk, akkor a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején több lapban rokonszenves érdeklődést regisztrálhatunk a fiatal Szerb Fejedelemség és politikai élete, és az ott működő haladó irányzatok törekvései iránt. A *Társalkodó* 1839-ben baráti hangon emlékezett meg az Obrenović Miloš önkényuralma ellen kibontakozott megmozdulásról, az 1838. évi szerbiai alkotmányról és a fejedelem lemondásáról. E lap 1842-ben is visszatért Szerbiára, és történetének utolsó három évtizedét, az első szerb felkelés leverését követő időszakot elemezte.

A nem magyar népek nagy érdeklődéssel fordultak Széchenyi István munkássága felé. Ez a figyelem különösképpen két fontos területre terjedt ki: Széchenyi gazdasági tevékenységi köréből a Duna hajózhatóvá tételére tett erőfeszítéseire, politikai működését illetően pedig türelmes nemzetiségi nézeteire. Ez az érdeklődés nyilvánvaló, hisz az e népek nemzeti egyenjogúságért, függetlenségért folytatott küzdelmét támogató s vezető polgárság (jórészt kereskedő polgárság) elsőrendű érdeke volt a kereskedelmi utak építése. Széchenyi terve is hajózhatóvá akarta tenni a Dunát és közvetlen vízi út létesítését határozta el a Fekete-tengeren át Konstantinápolyig. A türelmes nemzetiségi politika is érthetően nagy együttérzést váltott ki az elnyomott népek körében. Széchenyi e törekvései iránt a legnagyobb érdeklődést a legközvetlenebbül érdekelt románok és szászok mutatták.

Az al-dunai vállalkozás során közvetlen kapcsolatok is jöttek létre. Széchenyi e munkálatok idején többször tárgyalt a szerb és a román fejedelmekkel, s különösen az utóbbiakkal épült ki közvetlenebb viszony. Útleírásában rokonszenvvel emlékezett meg havaselvi tapasztalatairól, s

a fejedelemséggel való kereskedelem mellett tört pálcát. Ezeket az együttérző és a kereskedelem fejlesztésére vonatkozó megnyilatkozásokat a románok örömmel fogadták.

Széchenyi kilenc al-dunai útja során több román bojárral, értelmiségivel érintkezett, akikről nemegyszer meleg hangon emlékezett meg. 1834 októberében Bukarestbe is ellátogatott. Alexandru Ghica fejedelem Széchenyit kitüntető szívélyességgel fogadta. Ötnapos bukaresti tartózkodása alatt ünnepelték, s estélyeket rendeztek tiszteletére. Széchenyi azonban nemcsak ezeken a fényes ünnepségeken vett részt, hanem sorra látogatta a havaselvi iskolákat, kórházakat stb. Bukaresti tartózkodásáról írta útleírásában: „Mily barátsággal fogadtak Oláhország hercege [Ghicáról van szó — A. E.] és egyáltaljában lakosi, nem mondhatom. Mindannyi, kivel találkozom, versengve iparkodik háláját mutatni . . . Ej be jól esik lelkemnek azon tisztelet és megbecsültetés, melyet magyar létemért nyerek s mily inger lehet ily eset mindnyájunknak megbecsültetni a magyar nevet mindenkor és mindenütt."[23]

A negyvenes évek, a kiéleződött ellentétek mellett is, számos esetben hoztak létre együttműködést. A magyar és nem magyar liberális és radikális irányzatokat ha életre-halálra el is választotta egymástól a nemzeti kérdés, az antifeudális törekvések és a polgári átalakulás kívánsága mégis összefűzte a barikád két oldalán levő erőket. S ha a magyarországi románok és a magyar városokban szétszórtan élő szerbek nem is mondtak le nemzeti kívánságaikról, szövetségük a magyar reformmozgalommal töretlen volt. Mindezt szem előtt tartva, nem lehet feladatunk, hogy a differenciált nemzeti mozgalmak hungarofil irányzatait, illetve a nemzetiségi ajkú, de a magyar mozgalmat támogató nemesség magyar körökkel szövődött kapcsolatait is bemutassuk. A magyarbarát horvát párt, a szlovák ajkú nemesség, a Duna melletti városokban élő szerb polgárság vagy a magyarországi románság magyar mozgalommal kiépült politikai együttműködésének vizsgálata éppúgy az 1840-es évek nemzetiségi mozgalmait tárgyaló fejezetek feladata lesz, mint a konzervatív erők együttműködésének bemutatása is.

A liberális indítású antifeudális együttműködést a *Pesti Hírlap* és a szlovák nemzeti mozgalom orgánuma, a *Szlovák Nemzeti Újság (Sloven-*

[23] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 169.

skje Národnje Noviny) állandó vitája példázza a negyvenes évek derekán. Annak ellenére, hogy a polémia a nemzeti ellentétek miatt gyakran kiéleződött, a *Pesti Hírlap* elismerően nyugtázta a szlovák újságban sokszor képviselt progresszív nézeteket, bár egy pillanatig sem feledte a vitás pontokat: „örömünket fejezzük ki a tót újság szabadelvűségén, s ha még azon particularismusáról is lemondana, mely szerint mindig nem a magyar nemzet általános boldogságát, hanem csak a tótok jólétét kívánja eszközöltetni, rendeltetésének megfelelne, s minden ember méltánylatát kivívná!"[24]

Ez a közös platform a viták elmérgesedése ellenére átmeneti közeledést is hozott. Ez a közeledés összefüggött az 1847-es esztendő eseményeivel, az utolsó rendi országgyűléssel, amelyen a szlovák polgárság is hallatta hangját. 1847—1848-ban Štúr mint Zólyom város követe részt vett az országgyűlés tárgyalásain. Noha Štúr konzervatív programmal lépett fel — ez tükrözte a szlovák mozgalom ellentmondásosságát: egyfelől a liberalizmusra, másfelől az osztrák kormányra, illetve az aulikus konzervatívokra való támaszkodás —, szereplése mégis a haladást szolgálta. Nyílt és bátor fellépése a szlovák nyelv érvényesítése, de különösen a kötelező örökváltság érdekében, a haladás híveinek rokonszenvét váltotta ki. Beszédében válaszolt azoknak, akik szerint a nép szabad, mert megvan a költözködés szabadsága. Vázolta a nép borzasztó helyzetét, s megállapította, hogy a műveltség terjesztése, az ipar fejlesztése a nép súlyos körülményei miatt nem lehetséges. A jobbágyság felszabadítása érdekében mondott beszédével Štúr az országgyűlés leghaladóbb elemei közé emelkedett. Érvelésében összekapcsolódott az antifeudális harc a nemzeti jogokért folytatott küzdelemmel.

A szlovák polgári értelmiség haladó követelései és képviselőjének bátor, antifeudális megnyilatkozásai az országgyűlésen közelebb hozták a szlovák mozgalmat a magyar ellenzékhez. A szlovák törekvéseket támogató értelmiségiek közül többen a magyar ellenzék bátor harcosai voltak. A magyar ellenzékkel való általános, az egész mozgalomra kiterjedő együttműködés azonban az éleződő nemzeti ellentétek következtében nem valósulhatott meg, a közeledés csak átmeneti jellegű lehetett. Amikor Štúrnak a jobbágyság érdekében mondott beszéde a főurak körében nagy fel-

[24] Idézi: ARATÓ, A nemzetiségi kérdés . . . II. Bp. 1960. 144.

hördülést váltott ki, Kossuth azt mondotta Štúrnak, ne hagyja magát elrémíteni. „Sőt segítsen céljainkat keresztülvinni, szétverni az önző főurak ellenállását és meggyőződhet róla, hogy nekünk is van forró szívünk, mely érzi népünk és az ön népének szenvedését, amin csak úgy könnyíthetünk, ha kéz a kézben haladunk."[25] Ugyanakkor Štúr sok esetben figyelmeztetett „a magyar hazafiak fényes tulajdonságaira, nevezetesen Kossuth sok éves demokratikus agitációjára".[26]

Král' szlovák költő a jobbágyság és a polgári átalakulás kérdésében Štúrnál radikálisabb nézeteket vallott. Már utaltunk költészetének Petőfivel rokon vonásaira, s magyar kapcsolataira. Egyik szlovák barátjának írta 1845-ben: „. . . a magyaroktól való elszakadás esztelen dolog, mikor . . . velük együtt kell harcolni, s velük együtt kell dolgozni a feltáruló szépségekért [ez alatt a demokratikus jogokat kell érteni — A. E.]. S ezen keresztül nekünk szlovákoknak, ki kell vívnunk az országban való elismerést."[27] A magyar demokratikus mozgalom iránti ilyen mély szimpátiával Král' egyedül állt a szlovák mozgalomban.

A szlovák—magyar kapcsolatokhoz hasonló román—magyar közeledés 1842—1843-ban és 1846—1847-ben bontakozott ki; annál erőteljesebb volt, s a megvalósulás több reményével is kecsegtetett. Bariț, a *Gazeta* szerkesztője többször tett hitet az együttműködés mellett. 1842-ben felszólította a magyar politikusokat, hogy borítsanak fátylat „az elmúlt századok borzalmaira",[28] és nyújtsanak testvéri kezet a románoknak. Később nagy jelentőségű felismeréssel vallja a szövetség szükségességét. A magyar úr—román paraszt szembenállástól való félelemmel kapcsolatban, amely főképpen a Horea-mozgalomtól kezdve élt a magyar nemesség tudatában, Bariț hangsúlyozta: „Nagyot téved, aki csak a románokban látja az elnyomottak képviselőit és a magyarokban az elnyomás okozóit; nálunk ugyanis általában kell beszélni arisztokráciáról és ugyancsak általában jobbágyságról."[29] Az *Erdélyi Híradó* is tájékoztatott 1842-ben arról,

[25] Uo. 146.
[26] Uo. 146.
[27] Uo. 150.
[28] Victor Cheresteșiu, A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés (1848. május 15—17.). Bukarest, 1967. 144.
[29] Uo. 145.

hogy vannak románok, akik a magyar nemzetiség fejlődésébe vetik reményüket.

A magyar liberális nemesség körében is felmerült a gondolat, hogy a szászokkal szemben szükség volna a királyföldi románokkal szövetségre lépni. Ezt a gondolatot, ugyancsak az *Erdélyi Híradó*ban, Szentiványi Mihály liberális politikus karolta fel. E koncepciót képviselte Wesselényi is *Szózat*ában (1843). S amikor 1842 végén a román főpapok kérvényt nyújtottak be a szászföldi románok egyenjogúsítására (e mozgalomról később még szólunk), e szövetség gondolata erősödött. Hiba lenne azonban, ha nem látnánk ebben a közeledésben a jól felfogott taktikai megfontolásokat. Szintén az *Erdélyi Híradó* üdvözölte először 1843 januárjában a román kérvényt: „Adjuk meg, mit emberiség, polgáriasodás, s igazság követel számukra; egyes eseményekből tudjuk, hogy [a románok — A. E.] nemzetiségünkhöz simulni hajlandók, ők örömest beváltandják politikai jogokért nyelvünk azon igényeit",[30] melyeket a szászok nem akarnak elismerni. A liberális lap tehát a szövetséget kölcsönös engedmények alapján kívánta létrehozni, s nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy ennek az összefogásnak a nyélbeütése „önfenntartási kötelesség" parancsa is.

Ezt az utat követték azok az erdélyi magyar polgári értelmiségiek is, akik nem tették magukévá az erdélyi országgyűlés magyar követeinek a román beadványt agyonhallgató magatartását; ők tovább kitartottak a szászföldi románok egyenjogúsításáért folytatott harc támogatása mellett, s egy vitairatban (1846) cáfolták a szász érveket. Az ismeretlen nagyenyedi „igazságkedvelő hazafi", aki nevét nem nyomtatta rá röpiratára, s azok, akik e brosúrát kiadták, bizonyították azt, hogy a románok a szászok betelepítése előtt már Erdélyben laktak, tehát a beadványban foglalt kéréseik indokoltak. „Igaznak marad örökre — írta az ismeretlen magyar — miképp a szászság az oláhságot Erdélyben soha fegyverrel meg nem hódította, még is azt csaknem minden polgári jogaiból lassadán kivetkeztette, azoknak, kik saját körében valának, kéretlen gondnokává válván; a szászság az oláhságot — dicső hangulattal — már ma éppen *naturalizálni* akarná, vagyis szászokká átalakítani."[31] Mindez persze

[30] Szász mozgalmak. Állásunk tájékozása. *Erdélyi Híradó*, 1843. 7. sz.

[31] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . II. Bp. 1960. 169.

nem jelenti azt, hogy a röpirat a magyarság történeti jogát s ezzel az akkori magyar közvélemény szerint járó privilégiumát kétségbe vonta volna, csupán a szászok előjogát tagadta.

A másik oldalról Bariţ *Gazetá*jában a negyvenes években nagy figyelemmel fordult a magyar liberalizmus felé. Szabadelvű eszmerendszerének kialakításában magyar példák is ösztönözték, így Bölöni Farkas Sándor, a polgári világot és a demokráciát megcsodáló, példaképül állító, de egyben bíráló erdélyi magyar író és tudós 1834-ben napvilágot látott *Utazás Észak-Amerikában* és Széchenyi *Hitel* című műve. Lapjában együttérzéssel számolt be a legkülönbözőbb magyarországi reformokról, amelyek a polgári átalakulást egyengették, s átvette a magyar lapokból a feudális intézményeket bíráló cikkeket. Míg korábban a román lap Kossuthról mint „hírhedt" politikusról beszélt, a forradalom előtt már úgy emlékezett meg országgyűlési beszédeiről, hogy azok Szemere Bertalan megnyilatkozásaival együtt bármely ország parlamentjének dicsőségére válhatnak.

Jakab Elek említett, s az *Erdélyi Híradó*ban megjelent, románokról írt cikksorozatát a *Gazeta* átvette, s annak nem utolsósorban a jobbágykérdésre vonatkozó megnyilatkozásait lelkesedéssel kommentálta: „Soha nem tudott román nagyobb érdeklődést felkeltő ügy érdekében írni, és nem tudta a románok nyomorúságát és elnyomatását élénkebben lefesteni, mint most az Erdélyi Híradó."[32]

Mindezek a közeledési kísérletek és a liberalizmus közös platformja érleli meg Bariţban a messzemenő megegyezési készséget s mondatja vele a következő igen szép és őszinte szavakat: „A gondviselés és a sors — írta a *Gazetá*ban 1847-ben — ebbe a szép és mindnyájunk számára drága hazába századok óta annyi nemzetet és felekezetet dobott bele. Miért keserítsük tovább egymás napjait? Miért ne élnénk valamennyien ugyanazon anya gyermekeiként? ... Miért keresnők boldogulásunkat csak elválasztó, széttépő szeparatizmusban, elfutva egymástól ... És ha még uralkodnak köztünk előítéletek, ha a nyelv, a vallás, az ősi szokások még elválasztó falat emelnek közénk, miért ne kímélnők egymást, miért ne gyújtanánk közösen világosságot?"[33]

[32] Causa Românilor. *Gazeta de Transilvania*, 1846. 72.

[33] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés ... II. Bp. 1960. 179.

A magyar reformellenzék még a vele a legnagyobb küzdelemben álló horvát mozgalom balszárnyával is — a közös célok alapján — létrehozott bizonyos kapcsolatot. E csoport külön párttá akart szerveződni, e kérdés kapcsán a későbbiekben még részletesen megvizsgáljuk a magyar ellenzékkel tervbe vett együttműködési kísérleteit, melyek elválaszthatatlanok a magyar—horvát viszony egészétől.

A szerb fiatalság — a szlovákhoz hasonlóan — példaképnek tekintette az ellenzéki magyar jurátusok tevékenységét, és azt követelte, hogy az 1842-ben megnyíló szerb egyházi-nemzeti kongresszuson képviselőik is részt vehessenek. Ezzel a progresszió irányába akarták befolyásolni a klérus vezetése alatt álló gyűlés tevékenységét.

E magyar—nemzetiségi (szlovák, román, horvát, szerb) kapcsolatokat élénk érdeklődéssel kísérte a lengyel emigráció konzervatív szárnya, amelynek élén Adam Czartoryski herceg állt. Politikája, amelyet széles ügynöki hálózaton keresztül igyekezett végrehajtani, kettős irányú volt. Egyrészt Oroszország balkáni befolyásának az ellensúlyozására, a török uralom alatt élő balkáni népek, főként a szlávok felé fordult, másrészt az osztrák birodalomban lakó szlávok, románok és magyarok kibékítésén fáradozott. Mindez természetesen Lengyelország függetlenségének, egy monarchikus, nemesi Lengyelország megteremtésének szolgálatában állt. E kibékítési politika nagy jelentőségű volt, s arra irányult, hogy az egymásra utalt népek erejüket Ausztria ellen fordítsák, vívják ki szabadságukat; jöjjön létre a szabad szláv, román és magyar népek föderációja, amelynek legfőbb protektora Lengyelország lenne.

Végül utalunk egy kapcsolattípusra: a közösen vívott parasztmozgalmakra. Igazi széles tömegekre kiterjedő együttműködés volt ez, azonban teljesen független a nemzeti mozgalmaktól. Nem voltak ezek mások, mint a parasztság ösztönös fellépései. Csupán néhány jelentősebb példára hívjuk fel a figyelmet. Ilyen volt az 1831. évi észak-magyarországi nagy parasztfelkelés, amelyben magyar, szlovák, román és ukrán jobbágyok vettek részt. E felkelésnek nagy hatása volt a szomszédos vegyes lakosságú területek parasztságára is.

E népi kapcsolatok másik nagy forrásvidéke Erdély volt. Bár ezekben az évtizedekben nem került sor a Horea-felkeléshez hasonló nagyarányú parasztfelkelésre, mégis a helyi mozgalmak egymást követték. Erdély román és magyar jobbágysága szakadatlan harcot vívott az adó és a

katonai terhek csökkentéséért. Külön kell szólnunk az Erdélyi Érchegységben kirobbanó megmozdulásokról. Az Érchegység középső zalatnai kincstári uradalmához tartozó román bányászjobbágyok a Horea és Cloşca-felkelés után sem hagyták abba harcukat. Sokszor megtagadták a jogtalan robotot, és állandó küzdelmet vívtak régi kiváltságaik visszaállítása érdekében. 1837-ben a középső zalatnai uradalom román bányászparasztsága erélyesen szembefordult a fokozódó robotterhekkel és a földkisajátítással. 1840-től 1847-ig tartott a magyar Varga Katalin vezette mozgalom az Erdélyi Érchegységben. A román bányászparasztok és a magyar asszony együttműködése népeink közös harcának szép példája volt.

Egymás mellé állítva a kulturális és a politikai kapcsolatokat, az utóbbiak, bár számos erőfeszítés történt, nem váltak az élet részévé, mint az előbbiek. Mindennek okát későbbi fejezetek tárják majd fel.

4. A POLGÁRI JELLEG ERŐSÖDÉSE A NEM MAGYAR NÉPEK POLITIKAI-NEMZETI MOZGALMAIBAN

A harmincas években a magyar és a nem magyar nemzeti törekvések — a kulturális és politikai közeledés ellenére — szembe is kerültek egymással. E küzdelemben a magyar középnemesség egyre inkább erőltette a magyarosítást, ami persze alig hozott eredményeket. E harcot élezte a nemzetiségek folyamatosan izmosodó mozgalma, amely mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a kulturális célok politikai kívánságokká szélesedtek. S hogy mennyire nem lehet határt vonni kultúra és politika között, azt a nemzetiségi művelődés vizsgálata már megvilágította. Ily módon a magyarosítási törekvés, amely nem utolsósorban érintette a kulturális szférát, maga is egyik oka volt annak, hogy a nemzetiségek nemzeti mozgalma fellendült, és mindinkább magyarellenes jelleget öltött.

A HORVÁT—MAGYAR RENDI SZÖVETSÉG FELBOMLÁSÁNAK KEZDETEI ÉS AZ ILLÍRIZMUS

A polgári jellegű horvát kulturális-nemzeti mozgalommal párhuzamosan a horvát nemesség az 1790—1792. évi küzdelmekhez hasonlóan továbbra is biztosítani akarta feudális jogait. A horvát rendi autonómia kiszélesítéséért vívott harc a század elején nem volt kapcsolatban a haladó nyelvi-kulturális mozgalommal. A küzdelem a közjogi kérdések körül és a magyar nyelvvel szemben a latin nyelv fenntartásáért folyt.

Magyar—horvát viszonylatban a 19. század az ellentétek jegyében köszöntött be. A horvát rendek 1802-ben a horvát hadiadót függetleníteni akarták a magyartól, és az önálló horvát adómegajánlási jog elérésére törekedtek; küzdelmük azonban nem járt sikerrel. Épp ilyen eredménytelenség kísérte a horvát rendek kívánságait a horvát nemesi felkelés függetlensége ügyében (1808). Mindez azt bizonyítja, hogy amíg a horvát mozgalomban kizárólag feudális, nemesi erők kezében volt a vezetés, addig a mozgalom állandóan visszavonult, kénytelen volt kompromisszumokkal beérni, mert egyrészről Bécs központosító törekvéseivel, másrészről a horvát parasztság antifeudális mozgalmaival szemben rászorult a magyar nemesség támogatására.

Hasonló jelenség tapasztalható a nyelvkérdésben is. Az 1802. évi horvát tartománygyűlés a horvát nemesek magyar hivatalviselésének megkönnyítése érdekében a magyar nyelv megtanulását ajánlotta. Ezzel szemben az 1805. évi nyelvi statútum megtiltotta a magyar vagy bármely más nyelv használatát, a latin kivételével. Nem a horvát nemzeti nyelv jogainak biztosítása, hanem e statútum kozjogi érvényességére való hivatkozás volt a horvátok egyetlen érve a következő évek nyelvharcaiban. Ez figyelhető meg az 1811—1812. évi országgyűlésen is, amikor a horvát rendek ragaszkodtak a latin nyelvhez és a magyar tanítási nyelvet, amelyet a magyar nemesség Horvátországra is ki akart terjeszteni, sikerült levétetni a napirendről.

A század első évtizedeiben az ellentétek dacára még nem került sor szakításra a magyar és a horvát rendek között. Ezt mutatják az 1825. évi horvát tartománygyűlés határozatai is, amelyek a magyar nemesség törekvéseihez hasonlóan követelték a gabonakivitelre káros vámrendszer eltörlését, a tengeri hajózás állami támogatását stb. Ezek a reformtörek-

vések a magyar középnemesség gazdasági céljaihoz voltak hasonlók, és a horvát nemesség helyzetének megszilárdítását célozták, persze anélkül, hogy a feudális rendszert alapjában akarták volna megváltoztatni.

A horvát és a magyar nemesség együttműködése a nyelvkérdésben folyt éles viták során mindinkább meglazult. A horvát követek az 1825—1827. évi országgyűlésen is az 1805. évi nyelvi statútum alapján ragaszkodtak a latin nyelvhez.

A magyar középnemesség azonban egyre határozottabban ment át támadásba a magyar nyelv bevezetése érdekében, és a két fél küzdelmében egyre nyíltabban mutatkoztak meg a nemzeti ellentétek, az egyik (magyar) oldalon már nagyrészt polgári, a másik (horvát) oldalon még inkább feudális formában, amely azonban rövidesen — a kapitalista viszonyok, a kulturális mozgalom, az illírizmus fejlődésével — polgári tartalommal töltődött meg. A nyelvkérdés körüli ellentét tehát közjogi, feudális burokban jelentkezett, de már megfigyelhetők a polgári vonások is: a horvátok, nem érintve Magyarországgal meglevő föderatív kapcsolataikat, bizonyos függetlenségre törekedtek. Szemben állt ezzel a magyar nacionalista elképzelés: Horvátország az egységes magyar nemzetállam része, bizonyos belügyi autonómiával; de a magyar törvényhozásnak döntő szerepet kell biztosítani a tartomány irányításában. Ezzel a türelmetlen nacionalista törekvéssel, amelyhez a Horvátország közigazgatásának elmagyarosítására irányuló szándék járult, a horvát nemesség a latin nyelvhez való merev ragaszkodást állította szembe. A harc kiéleződése miatt a horvát uralkodó osztály Bécs felé közeledett.

A magyar nemzeti mozgalom kiszélesedésével és a két uralkodó osztály közötti harc kibontakozásával a harmincas években létrejöttek a horvátok és a kormány szövetségének politikai előfeltételei. Metternich egy emlékiratában már ekkor kifejtette, hogy a magyar nemzeti mozgalom legjelentősebb ellensúlya az udvarral szövetséges horvát mozgalom lehet. Már ez alkalommal felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy a magyar nyelv terjesztése a felfokozott hazafiság és a nemzeti büszkeség gyümölcse, s ezeket az érzelmi momentumokat egyesek az ellenzéki politika érdekében akarják felhasználni. A kancellár e memoranduma a divide et impera politikájának megfogalmazását jelentette, amely a harmincas évektől Bécs törekvéseiben egyre nagyobb szerepet kapott, hogy 1848—1849-ben, a magyar szabadságharc idején tetőfokára érjen.

A harmincas években az addig párhuzamosan fejlődő két irányzat: az előre mutató nyelvi-kulturális, polgári jellegű illírizmus — amely valamennyi délszláv népet horvát vezetés alatt kívánt tömöríteni, s amely az elnevezést a napóleoni korszakból vette át, amikor a délszláv terület egy része Illír Provinciák néven közvetlenül francia fennhatóság alatt állt — és a nemesi-politikai szárny egyesült. Az így egyesült horvát mozgalom osztrák orientációt követett. Híven fejezte ki az osztrák kormány iránti lojalitást és a vele szoros együttműködést a *Danica*ban közölt költemény: „Az osztrák sas kiterjeszti szárnyait, hogy megóvjon bennünket minden zsarnokságtól. Rajtunk áll, hogy megmutassuk, méltók vagyunk-e erre az oltalomra, s megérjük-e a jobb sorsot."[34]

Az osztrák udvar ki is használta a számára kínálkozó lehetőségeket, segítette is a horvátokat, de e támogatással egyidejűleg éber szemmel ügyelt a nemzeti mozgalom haladó vonásaira, s minden igyekezete arra irányult, hogy megakadályozza a pozitív horvát törekvések kibontakozását. Ez a tény egyben rámutat arra is, hogy az osztrák abszolutizmusra való támaszkodás fékezőleg hatott magukra a horvát nemzeti célokra is.

Hasonló hatással volt a polgári jellegű nyelvi-kulturális mozgalomra a nemesi-feudális politikai irányzattal való egyesülés is. Ljudevit Gaj, a nyelvi-kulturális mozgalom vezéralakja nyíltan kifejezésre juttatta, hogy a legteljesebb konzervativizmus alapján áll, s elítéli a magyar középnemesség reformprogramját. Cserében a nemesség az illírizmus csaknem minden lépését támogatta.

A nemességgel való szövetség magyarázza az illírizmus politikai programjában meglevő azon ellentmondást is, amely a magyar uralkodó osztállyal folytatott éles küzdelem és az osztrák szövetség mellett a magyarországi alkotmány védelmét is külön feladatként jelölte meg; hatott tehát a hungarus gondolat. A horvát nemesség ugyanis még a korábbi évtizedekben is — a jelentős ellentétek dacára — együttműködött a magyar nemességgel, a teljes szakítás ekkor sem következett be.

Az illírizmus céljainak ellentmondásait, korlátozottságát fejletlen társadalmi bázisa magyarázza. A Gaj vezette mozgalom mögött a horvát kereskedő polgárság, a polgári értelmiség, elsősorban a zágrábi akadémia hallgatói és tanárai, nem utolsósorban pedig a papság sorakozott fel.

[34] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 213.

A magyar sajtó élesen ellenezte — s ez már politikai harc volt a javából — mind az illír nemzet, mind pedig a délszláv népek összefogásának koncepcióját, és az illír, illetőleg a horvát nyelvvel szemben a magyar nyelv terjesztését és elsajátítását tartotta fontosnak Horvátországban is. A magyar nyelv megtanulását a magyar sajtó úgy igyekezett feltüntetni, hogy az létszükséglete a horvátoknak.

Különös élességgel fordultak szembe a magyar lapok az illírizmusnak a délszlávok egységére, a délszláv népek összefogására irányuló törekvésével. 1839-ben a *Századunk* hasábjain olvashatjuk, hogy „a *horvatismus* és *Horvatisirung* elnyomta a *magyarismust* és *Magyarisirungot*, de csak azért, hogy majd az *illirismus* és *Illirisirungnak* adjon helyet . . ." A cikk szerzője sorra vette a „nyelvbeli láz", „a lázas ábrándozás" jeleit: a politikai lapot, a nyomdát, az illír tudós társaságot és az olvasóegyesületet, s ezek sok vonatkozásban pozitív tevékenységét nem egy esetben durva és rosszindulatú megjegyzésekkel kísérte, majd felhívta a horvátokat, hogy „illirisatiói viszketegség" helyett csatlakozzanak „magyar polgártestvéreikhez, kikkel szent jogok s törvények és szinte dicső históriai emlékezetek századok óta oly szorosan fűzik össze őket, előre láthatván azt, hogy az eszméített *Nagy Illíriában* hazájok és nemzetiségük neve sokkal inkább el fog enyészni, mint nem enyészne el a kis Magyarhon mellett!"[35]

A *Danica* visszautasította e magyar felfogást, válasza, megnyilatkozásai azonban nemegyszer a horvát nemzeti elfogultság sugallta álláspontot fejezték ki. Így a horvát mozgalom ugyanakkor, amikor helyesen fordult szembe a magyarosítással, lebecsülte, nevetségessé tette a magyar nyelvet. Mindez nagymértékben kiélezte a magyar—horvát viszonyt.

Sokkal inkább elmélyült ez a magyar—horvát ellentét a politikai élet fórumain, az ország- és a tartománygyűléseken, ahol igen éles viták folytak. Mindennek következtében felbomlott az évszázados, s 1790 óta is több évtizeden keresztül fennállt magyar—horvát rendi szövetség. A horvát nemesség azért is szövetkezett az osztrák abszolutizmussal, mert a magyar haladó reformkövetelések lényegesen túlhaladták a feudális kiváltságaikhoz görcsösen ragaszkodó horvát nemesség programját. A liberális elvek felé hajló horvát polgári értelmiség pedig azért kötött

[35] Uo. 216—217.

szövetséget az udvarral, mert a horvát nemzeti célok legnagyobb akadályát látta a magyar nyelvi, illetve nemzeti mozgalom számos, a horvát mozgalmat akadályozó követelésében és törekvésében. Ezek a nézetek alkották azt a közös alapot, amelyre a horvát nemesség és a horvát polgári értelmiség szövetsége épült. Az e szövetségen nyugvó horvát nemzeti mozgalomban a nemességnek volt döntő befolyása.

Az 1830. évi országgyűlésre adott horvát követi utasítások, a korábbi időszak magyar—horvát rendi szövetségének szellemében, nem zárkóztak el a magyar nyelv tanulásától. Ugyanakkor mégis ebben az esztendőben Josip Kušević ítélőmester, később udvari tanácsos röpiratában *(De municipalibus juribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae)* felhívta a horvát megyék figyelmét arra, milyen veszélyt jelent a horvát autonómia számára a magyar nyelv terjesztése. A horvát nemes a horvát közjog évszázados érveihez az illír ideológiához hasonló etnikai érvelést kapcsolt, s hangsúlyozta a délszlávok ősi, dicső múltját, azt, hogy az illírek leszármazottai és nyelvük a „croatico-slavico-illyricum". Ez a magyarázata annak, hogy Kušević röpirata nagy visszhangot váltott ki az illír szellemű polgári értelmiség körében. Pavao Štoos költeményt szentelt a „nagy hazafinak", aki a „horvát királyság" kialakításán tevékenykedik, s segítséget nyújt az anyanyelv műveléséhez.

Az 1830. évi országgyűlésen ismét a nyelvkérdésben lobbantak fel az ellentétek, amelyek az 1832—1836. évi országgyűlésen tovább éleződtek. A magyar nyelvnek a törvényhozásban és a közigazgatásban való érvényesítésével szemben a horvátok makacsul ragaszkodtak a latin nyelvhez; érvelésük azonban — jelezve a polgári elemek részvételét a mozgalomban — modern indokolással gazdagodott: a horvát képviselők azt fejtegették, hogy a latin nyelv kevésbé veszélyezteti nemzetiségüket, mint a magyar nyelv. A horvát követek a protestánsok Horvátországba való befogadása ellen is tiltakoztak, mert szerintük ez is lehetőséget nyújt a magyar elem Horvátországban való térhódítására.

Az országgyűlés megnyitásával egy időben a zágrábi akadémia horvát diákjai az illír mozgalom hatása alatt olyan agitációba kezdtek, amely a nemzeti mozgalom polgári vonásait tükrözte, és sokkal előbbre mutatott, mint a horvát nemesség országgyűlésen folytatott küzdelme. A diákok kifejtették, hogy a horvátok szabad nemzetként akarnak élni. „Minden ember szabadnak születik, s minden nemzetnek joga van arra, hogyha

egy nemzet törvénytelenül elnyomja, felszabadítsa magát. Észak-Amerika felszabadult az angol, Dél-Amerika pedig a spanyol elnyomás alól; nekünk sem megváltoztathatatlan sorsunk, hogy örökké Magyarországhoz legyünk láncolva . . ."[36] A horvát diákok e tevékenysége azonban nem volt jellemző a horvát mozgalom egészére; ezek a gondolatok csak 1848 tavaszán váltak általánossá, s akkor is a horvát balszárny körében. Sokkal inkább jellemző volt azonban a horvát politikára a bécsi udvarral való szövetség.

Az országgyűlésen a fentieken kívül más kérdésekben is volt vita. Így Horvátország adózását és a horvát territóriumot illetően komoly nézeteltéréseket figyelhetünk meg. Különösen Szlavónia és Fiume hovatartozása körül lángoltak fel az ellentétek.

A következő országgyűlésig két horvát tartománygyűlés ült össze. Az 1836. évi tartománygyűlésen megint a horvát területek egyesítésének ügyét, Szlavónia és Fiume problémáját vitatták. Az udvari politika pedig igyekezett elsimítani az ellentéteket. Az 1839. évi tartománygyűlésen a protestánsok befogadásának ügyében ismét konzervatív, elutasító határozat született.

Az 1839—1840. évi országgyűlésen is a magyar államnyelv állt a viták középpontjában. A horvát követek ismét szembefordultak a magyar nemzeti mozgalom nyelvi követeléseivel.

Az 1840-ben megtartott horvát tartománygyűlés jelentős lépés volt a horvát nemzeti mozgalom fejlődésében. E tartománygyűlés követelte a károlyvárosi váltótörvényszéknél horvát tisztviselők alkalmazását, továbbá számos művelődési kívánságot fogalmazott meg, így: a zágrábi akadémián horvát tanszék felállítását, a horvát irodalmi nyelv oktatását a gimnáziumokban. E követelések az egyre erősödő polgári elemek érdekeit és hatását tükrözték. Ugyanekkor a rendi jellegű horvát követelések is szót kaptak: bizottság alakult Horvátország és Szlavónia viszonyának megvizsgálására. Nemesi befolyás alatt született meg az a határozat, amely kérte, hogy a pesti törvényszék a hozzá fellebbezett horvát ügyekben latin nyelvű ítéletet hozzon.

Ezekben a küzdelmekben jöttek létre az egymással szemben álló pártok körvonalai. A horvát nemesség egy része, a kereskedő polgárság és a

[36] Uo. 219.

polgári értelmiség (köztük a papság is) volt a bázisa a később megalapított illír, illetve Horvát Nemzeti Pártnak, amely szövetségben állt a bécsi abszolutizmussal. A kormány és az illír párt akcióegységben lépett fel a magyar nemzeti törekvésekkel szemben. E szövetség eredménye volt, hogy a horvát mozgalom nemesi résztvevői egyre-másra kapták a hivatalokat.

A horvát párttal szemben megindult a magyarbarát nemesi párt kialakulása is. E párt mögött nagyrészt a turopoljei (túrmezei) és a varasdi kisnemesek, továbbá olyan kőrösi, belovári és nagyrészt szlavóniai horvát ajkú nemesek állottak, akiknek birtokai közvetlenül határosak lévén a Zala, Somogy és Baranya megyei részekkel, az e megyékben lakó magyar nemesekkel közös gazdasági érdekeik voltak. E magyar párt sajátos ellentmondása, hogy konzervatív elvei ellenére ellenzéki párt volt, a liberális magyar középnemességgel állott egy platformon, s nem támogatta a kormány politikáját. E párt kezdeményezte 1840 elején a horvát—magyar kaszinó megalapítását.

A NEM MAGYAR NÉPEK POLITIKAI MOZGALMAI ERDÉLYBEN

A románok ebben az időszakban csupán két alkalommal léptek politikai területre. Az a két kérvény, amelyet 1834-ben és 1837-ben román főpapok nyújtottak be a királyhoz, illetőleg az erdélyi országgyűléshez, nagyrészt a *Supplex Libellus Valachorum* szellemét követte. S bár e beadványokban megszaporodtak a polgári kívánságok, azokra mégis a feudális „nemzeti" privilégiumok szelleme nyomta rá bélyegét. A harmincas évek e román törekvései a bécsi kormány politikájával voltak összefüggésben, amely őket, a horvátokhoz hasonlóan, az erdélyi magyar liberális ellenzék leszerelésére akarta felhasználni. Vlasits Ferencet a bécsi udvar azzal a céllal küldte királyi biztosként Erdélybe, hogy elfojtsa a magyar liberális ellenzék mozgalmát a jól bevált divide et impera politikája jegyében. 1833-ban írt jelentésében fejtette ki: jobb volna, ha a románok egyenjogúsítására irányuló kérdést „az óhitű románok maguk mozgatnák meg, az illetékes Moga püspök már úgy nyilatkozott, hogy azt megtenni hajlandó".[37] Nem találjuk nyomát annak, hogy a kormány Vlasits javas-

[37] Uo. 222.

latát elfogadta volna. A Vasile Mogának adott biztatás azonban termékeny talajra hullott. Így indult meg az első kérvény előkészítése, s Moga szebeni görögkeleti püspök 1834-ben már levélben hívta fel Lemény János balázsfalvi görög katolikus püspököt, hogy közös beadványt készítsenek, amelyben a románok számára nemzeti jogok biztosítását követelik. A beadvány a két *Supplex Libellus Valachorum*hoz képest nem sorakoztatott fel új, lényegbevágó érveket a román népnek Erdély negyedik rendi nemzetévé való elismertetése indokolásában. Bécs véleményt kért az erdélyi kancelláriától. A kancellária megismételte az erdélyi rendek 1791-ben adott feudális szellemű válaszát, s javasolta, hogy a kérvényt terjesszék az országgyűlés elé. A beadvány megtárgyalására azonban az országgyűlés feloszlatása miatt már nem került sor.

Erdély központi hivatalainak elhelyezkedése is mutatta, hogy a kormányzat és a kiváltságos nemzetek a románokat nem tekintették egyenjogúaknak. A 18. század végétől a magyar lakosságú Kolozsvárott székelt a gubernium, a székelység központjában, Marosvásárhelyen a királyi tábla, a szász Nagyszebenben pedig a kincstárnokság (Thesaurariatus) és a főhadparancsnokság.

Az 1834. évi országgyűlésre adott szász követi utasítások rendi jellegűek voltak: követelték a katonai beszállásolások csökkentését, a szász bírói székek jogainak visszaállítását, a szászoknak a regalisták közé való meghívását stb. Komolyabb összeütközésre ekkor a szász és a magyar képviselők között még nem került sor. A szász követek országgyűlési tevékenysége nyilvánvalóan mutatta a szászok és az udvar szövetségét.

A román papság Moga vezetésével az 1834. évi sikertelen kísérlet után újabb, a korábbihoz hasonló vállalkozásba kezdett. Moga és konzisztóriuma, ezúttal a görög katolikusok részvétele nélkül, 1837-ben az erdélyi országgyűlés (s nem a király) elé újabb kérvényt terjesztett a szászföldi románok egyenjogúsítása érdekében. E beadvány nagyrészt a görögkeleti egyház és papjai érdekeit tartotta szem előtt. A szebeni püspökség mellett szeminárium felállítását, az ortodox papság robot-, tized- és adófizetés alóli felmentését és különböző juttatásokban való részesítését kérte. Bizonyos fokig polgári jellegű követelés volt azonban az, hogy a beadvány felvetette a szászföldi románok közhivatalokban való alkalmazásának kérését. Az egész akció tükrözte a román—szász polgári-nemzeti ellentétet is. A kérvény éle ugyanis a szászok ellen irányult. Moga ki akarta

használni a magyar és a székely követek szászellenes állásfoglalását, hogy a románok számára engedményt csikarjon ki. Lemény püspök és az unitusok azonban nem vettek részt e kérvény előkészítésében.

A románok kérvényét 1838 elején olvasták fel az országgyűlésen, ahol rövid vita után a sérelmi bizottság elé utalták, de az országgyűlésnek ebben az időszakában már nem tárgyalták. A szász követeknek tehát sikerült a román kérdést az országgyűlés napirendjéről levétetni. Bár a magyar nemesség és a szász polgárság között — ezen az országgyűlésen is — súlyos nemzeti ellentétek bontakoztak ki, a románok ellen a magyar és a szász rendek mégis egységesen léptek fel.

A magyar és a szász uralkodó osztályok közötti polgári-nemzeti jellegű nyelvharc is ezen az országgyűlésen (1837—1838) vette kezdetét. A magyar nemesség Erdélyben is a magyar hivatalos nyelv használata mellett szállt síkra, s ezzel a szászok — nem utolsósorban feudális privilégiumaikra hivatkozva — szembefordultak. Az ellentét akörül kezdett kibontakozni, hogy a gubernium egyre inkább használta a magyar nyelvet. A magyar törvényszöveg kérdésében az ellentét még nem éleződött ki. Simon Schreiber szász követ a vita során kijelentette: „küldőim nem fogják ellenezni, hogy jövendőre az országos törvényjavaslatok magyarul szerkesztessenek".[38]

A szász—magyar ellentétet azonban kiélezte, hogy 1839-től a magyar ellenzék felvetette Erdély és Magyarország egyesítésének alapjában előremutató gondolatát, ami ellen a szász polgárság határozottan tiltakozott.

Miután a románok nem rendelkeztek privilégiumokkal, különös szerepet kapott törekvéseikben a nemzeti szellemű sajtó. Az új feladatok már politikai lapot követeltek. E feladat teljesítését vállalta magára az 1838-ban Brassóban megindult *Gazeta de Transilvania*, amely a román irodalmi nyelv érdekében kifejtett tevékenységen kívül a román nemzeti mozgalomnak is szervezője, irányítója és szócsöve lett.

Mindez tükrözi, hogy a román nemzeti mozgalom is túljutott a nyelvi-kulturális szakaszon, a román főpapságnak a két *Supplex Libellus Valachorum* szellemét folytató politikai akcióin. A *Gazeta* már a román mozgalom polgári bázisának érdekeit képviselte, mégsem tűzte zászlajára a román jobbágyság felszabadításának, s a feudalizmus felszámolásának

[38] Uo. 225.

követelését. Vannak jelei azonban annak, hogy a román jobbágyok embertelen kizsákmányolása és súlyos helyzete velük rokonszenvező visszhangra talált a román polgári értelmiség körében. Parasztpolitikája csak ellentmondásosan és fokozatosan közelítette meg az erdélyi magyar nemesség liberális állásfoglalását, s ugyanakkor előrelépést jelentett (Ţichindeal kivételével) a korábbi román nézetekhez képest. A lap egész tevékenységét a negyvenes években is az óvatosság jellemezte. Bariţ, a lap szerkesztője döntő teendőjének a román nemzeti érzés ébresztését, a mozgalom erősítését tartotta. S ez a cél a lap korlátai ellenére is kétségtelenül előremutatott a nemzeti, polgári átalakulás irányába. A román polgárság érdekeit képviselő értelmiség, a *Gazeta* köre, az egész román népet meg akarta nyerni a román nemzeti mozgalom számára.

Céljaiból következett, hogy élére állt a magyar—román nyelvharcnak. S miután a románságnak a főpapokon kívül nem volt képviselete az országgyűlésen, a *Gazeta* e téren is fontos küldetést teljesített. A lap óvatossága ellenére nagyon világosan hangsúlyozta, hogy egy nemzet újjászületése könnyebb és rövidebb úton nem képzelhető el, mint saját nyelvének és irodalmának fejlesztése és gyarapítása által. Ezután sorra jelentek meg cikkek, amelyek tiltakoztak a magyarosítás ellen. A *Gazeta* egy cikkírója 1839 októberében már kifejtette, hogy a magyar nyelvért folytatott harc nemcsak egy holt nyelv kiszorítását jelenti, hanem a magyar nyelv terjesztését is. A *Gazeta* többször kifejtette véleményét a magyarosítás veszélyéről, különösen az erdélyi országgyűlésre való előkészülettel kapcsolatban, 1840 végén, amikor a magyar nyelv terjesztésének problémái az érdeklődés előterébe kerültek. E cikkek jobban egyengették a polgári fejlődés útját, mint Moga és Lemény beadványai.

A román polgárosodó elemek közül gazdaságilag a legfejlettebb a délerdélyi, elsősorban a brassói román kereskedő polgárság volt, azok, akik a század első évtizedeiben Balázsfalvától, a kulturális nemzeti központtól teljesen elszigetelten éltek. Balázsfalva és Brassó, a román nyelvi-kulturális mozgalom és a román kereskedő polgárság összekapcsolása a harmincas évek közepén valósult meg. A polgári értelmiség felismerte a kereskedő polgárság megnyerésének fontosságát a román nemzeti mozgalom számára. Brassó egyébként nemcsak jelentős gazdasági központ volt, hanem a román kultúra több hagyománya is a városhoz fűződött. A román kereskedők anyagi támogatása és a nemzeti mozgalomba való

bekapcsolódásuk tette lehetővé a *Gazeta* és melléklapja megjelenését is. Nagy jelentősége volt a román nemzeti mozgalom és a román polgárság egymásra találásának, amely egybeesett a nemzeti polgárság erősödésével.

A SZLOVÁK POLGÁRI ÉRTELMISÉG KÜZDELME AZ EGYENJOGÚSÁGÉRT

A húszas évek átmenetet képeznek a szlovák mozgalom következő szakaszába, amikor a nyelvi-kulturális törekvések mellett politikai célok is felvetődtek. Ebben az időben — egészen a negyvenes évekig — a szlovák mozgalom szervesen kapcsolódott a csehhez, éspedig annak liberális burzsoá szárnyához. E szakaszban a szlovák mozgalom kiemelkedő alakja Ján Kollár, aki a cseh nemzeti ébredésnek is tevékeny résztvevője, inspirátora volt. A cseh és a szlovák nemzeti mozgalmak közötti szoros kapcsolatot jelezte az is, hogy a protestáns szlovák polgári értelmiség írásaiban a cseh nyelvet használta.

Ezekben az években — mint láttuk — fokozódott a magyar nyelv terjesztésével együtt járó magyarosítás. De ez az időszak a szlovák polgári elemek erősödésének periódusa is volt. A fejlődő szlovák nemzeti mozgalmat, amelyet támogatott a kispolgárság, már nem elégítette ki a kizárólagosan kulturális mozgalom. Ugyanakkor a szlovák mozgalom a politikai élet széles frontján nem tudott támadni, ehhez még nem volt elég erős. Viszont a nyelv volt az a terület, ahol a leginkább érezte az elnyomást. A szlovák polgári értelmiség tehát ezen a téren vette fel először a harcot a magyar középnemességgel. A nyelvharc Kollárnak egy 1821-ben, Zschokke aaraui (Svájc) folyóiratában, az *Ueberlieferungen zur Geschichte unserer Zeit*-ben megjelent írásával indult meg. Kollár e cikkében leleplezte a magyarosítás különféle módszereit: több községben például bots más büntetéssel kényszerítik a szlovákokat arra, hogy magyarul tanuljanak. Kollár a magyarosítás céljaival az igazságosság érve mellett, a szlávok nagy számát, a „szláv nemzet" jelentőségét, a „szláv nyelv" szépségét, a magyar nyelv elmaradottságát, a szláv, közöttük a szlovák nép történeti szerepét szegezte szembe. Ez utóbbi gondolatok a szlovák nemzeti tudat felébresztését és erősítését szolgálták, de Kollár fejtegetésében megtalálható volt a magyar nyelv és nemzet lebecsülése is. Ezzel már jelentkezett a szlovák nemzeti elfogultság.

Kollár cikke nagy vitát indított el az egykorú magyar sajtóban, s megjelenése után három évvel is viták folytak körülötte. A *Tudományos Gyűjtemény* egy ismeretlen cikkírója „fekete vérű világ polgárjának"[39] nevezte az 1821-ben megjelent röpirat szerzőjét. A magyarosítani törekvő középnemesség állásfoglalását bizonygató szerző többek között azt is kifejtette, hogy a Turóc, Liptó, Trencsén, Árva megyében és az e megyékkel szomszédos területeken lakó „honfitársak" inkább magyaroknak, mint „tótoknak" tartják magukat. Ez a megállapítás mindenekelőtt a szlovák ajkú nemességre vonatkozott, de nem a szlovák népre, amely szerette anyanyelvét, s ragaszkodott ahhoz. A *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója türelmetlen nacionalistaként érvelt, „levegőben épült okoskodásnak" nevezte Kollár azon indokolt kifakadásait, amelyeket azok ellen irányított, akik a papok és a tanítók szorgos magyarosító munkáját támogatták. A cikk szerzője nem tagadta, hogy e módszert „a legsikeresebbnek tapasztalt" lépésnek tartja, és azt igyekezett bebizonyítani, hogy e magyarosítást nem követte semmiféle „szörnyű botránkozás".[40]

A húszas évek végén a nyelvharc a sajtóban elcsendesedett, de ha az ellentétek nem is robbantak ki, tovább mélyültek. Kollár például, aki Pesten tevékenykedett, állandó zaklatásnak volt kitéve (macskazene, fenyegetések, ablakbetörés stb.), mert a szlovákok ügye mellett állt. Nehéz helyzetben voltak a szlovák hazafiak az ország más területein is. A kormányszékek, a hatóságok is szembefordultak a szlovák nyelvi-kulturális törekvésekkel. Ezekkel a számukra rendkívül kedvezőtlen intézkedésekkel szemben léptek először a politikai porondra a szlovák mozgalom vezetői, bár a hatóságok mindent elkövettek, hogy tevékenységük ne haladja túl a nyelvi-kulturális mozgalom szűk körét.

A szlovák mozgalom céljainak megvalósítását nagymértékben akadályozta a felső-magyarországi szlovák ajkú nemesség és polgári-nemesi értelmiség állásfoglalása a magyar nyelv kérdésében. Ők, bár határozottan szembefordultak a magyar nyelvű törvényszöveggel, s ezen a téren a latin nyelv fenntartását követelték, a magyar nyelv megtanulását mégis igen fontosnak tartották. E felemás álláspontban a korszak átmeneti jellege tükröződött. Ugyanazok a Liptó, Sáros, Turóc megyei szlovák

[39] Uo. 230.
[40] Uo. 230—231.

ajkú követek, akik magyar iskolákat kértek csak azért, hogy hamarabb megtanuljanak magyarul, rendszeresen tiltakoztak a magyar nyelvű törvényszövegezés bevezetése, „minden kényszerítés" ellen.

A Trencsén megyei követ a magyar nyelvtől privilégiumaikat féltő társainak kifejtette, hogy a magyar nyelv nem vendég az országban, s mivel a nemesnek egy a privilégiuma, legyen egy a nyelve is. A Liptó megyei követ, ha magyarul nem is tudott jól, rokonszenvből mégis magyar nyelven beszélt. A magyar nyelv, a magyar nemzeti mozgalom iránti szimpátia lesz a megindítója a felvidéki szlovák ajkú nemesség asszimilációjának is. Turóc megye az 1830:VIII. tc. sikere érdekében magyarul tudó papokat, tanítókat, bírókat, jegyzőket kért. A felső-magyarországi megyék e törvénycikkre való hivatkozással a megyegyűlések jegyzőkönyvének nyelvét sorra mind magyarra változtatták. Az utolsó megye, amely a magyar nyelvre tért át, Zólyom volt 1839-ben. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a szlovák vagy a latin nyelv teljesen kiszorult volna a megyeházakból. S mivel a felső-magyarországi nemesek ekkor még nem tudtak magyarul, az elnöklő fő- vagy alispánnak szlovákul kellett megmagyaráznia a napirenden levő ügyet. A szlovák nyelv használata és a magyarosítás még a negyvenes években is összekapcsolódott a nemesi privilégiumok fenntartásával.

A harmincas években a nemzeti öntudatú szlovák értelmiség erősítette a nemzeti harcot, s újabb röpiratok megjelenése jelezte a magyar—szlovák nyelvharc kiújulását. 1833-ban látott napvilágot a horvátországi Károlyvárosban, Gaj nyomdájában — jellemző példáját nyújtva a szlovák—horvát együttműködésnek — Domoljub Horvatović álnéven Samuel Hojč evangélikus pap *Sollen wir Magyaren werden?* című munkája. A szerző szerint meg kell különböztetni a magyar haza szeretetét a nemzetiségek fajszeretetétől és a nyelvükhöz való ragaszkodástól. A kettő nem ellenkezik egymással. A röpirat a magyar nyelvnek a szlovák nemesség és értelmiség körében való elterjedését látva, támadásait a szlovák nyelvüket, nemzetiségüket elhagyó „elfajzottak" ellen irányította. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a szlovák nép ragaszkodik nyelvéhez. Érvelésének e pontjai is — érthetően — jelentős ellenkezést váltottak ki a magyar középnemesség körében. A magyar nemesi közvélemény nem méltányolta, hogy Hojč ugyanakkor a hungarus patriotizmus platformján állt. A szlovák lelkész pedig helyesen hangsúlyozta: csak az

anyanyelv szabad használata biztosíthatja, hogy a nem magyar nyelvű lakosság hűséges polgára legyen a hazának, amelyért hosszú évszázadok óta sokat tettek a szlovákok, akik őslakói az országnak. E röpirat szerzője volt az első, aki nemcsak magáévá tette a hungarus patriotizmust, hanem a nemzeti ellentétek kibontakozásának idején formába is öntötte ezt a már modern magyarországi hazafiságot, amelynek az volt a célja, hogy az egyenjogúság alapján szoros szövetségbe fűzze a soknemzetiségű ország valamennyi népét.

Hojč koncepciójában a területi mellett az etnikai nemzetkoncepció és herderi gondolatok is helyet kaptak: nála tehát a kétféle indítású felfogás teljes harmóniáját figyelhetjük meg. Kifejtette ugyanis, hogy az elnemzetlenítés, a nemzetiségek megfosztása nyelvüktől, az eltérő körülményeikből fakadó rendkívül gazdag és értékes tulajdonságaiktól semmivel sem pótolható, s nem más, mint a természet ellen elkövetett erőszak. Minden nemzetnek — vallotta — magának kell a géniuszának megfelelő műveltséget kifejleszteni, s ha e folyamatba idegen elemek avatkoznak be, megsértik a nemzet önálló szellemét, elfojtják a jó úton haladó természetes fejlődést.

Matej L'udovít Šuhajdának, a selmeci evangélikus líceum tanárának röpirata *(Der Magyarismus in Ungarn, in rechtlicher, geschichtlicher und sprachlicher Hinsicht mit Berichtigung der Vorurtheile, aus denen seine Anmassungen entspringen*, 1834) mindenekelőtt tisztázta a nyelv, a nemzet és a haza fogalmát, s ebben az elméleti kérdésfelvetésben a nemzetiségnek jutott a primátus. „Mit szeret az ember jobban, a hazát, vagy a nemzetet? Hazát könnyen és akárhol lehet találni, nemzetet és nyelvet sehol."[41] Ezzel az elvi megalapozással ideológiailag fordult szembe a magyarosítás eszmerendszerével, amely az egy politikai nemzet koncepciójából fakadt: a közös haza Magyarország, ahol a magyar nyelvnek kell érvényesülnie.

A történeti érvelés nem hiányzott nála, de új érvként és helyesen hangsúlyozta, hogy a honfoglalástól korszakáig az egész magyarság nem volt privilegizált, a szlávok pedig elnyomottak, hanem mindegyik nemzet külön-külön kiváltságos és jogtalan rétegekre tagolódott.

[41] JÁN TIBENSKÝ, Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava, 1965. 240.

Šuhajda az elsők között volt, akik a magyarosítás veszélyétől indíttatva, a vallási ellentétek elsimításán, a belső nemzeti integráció megteremtésén fáradoztak. Említésre méltó, hogy egyik szerző sem ellenezte a magyar diplomatikai nyelv bevezetését, de mindkettő határozottan visszautasította a magyarosítást.

A húszas és a harmincas években megindult nyelvharcban — a türelmes nézetek ellenére — a szenvedélyek hullámai már magasra csaptak. A túlfűtött nacionalizmus mindkét oldalon nagymértékben kiélezte a magyar—szlovák viszonyt. Nem lehet vitás előttünk, hogy a viszályt a magyar uralkodó osztály kezdeményezte, amikor az erőszakos magyarosítás eszközéhez nyúlt. Ezzel szegült szembe Kollár vezetésével a szlovák polgári értelmiség. A magyarosítással való szembefordulás a szlovák nyelv művelésével együtt a szlovák polgárság és értelmiség patrióta, haladó arculatát tükrözi. Ugyanakkor azonban a magyar nemzeti ideológiához hasonló összetettségben a patriotizmus mellett a türelmetlen nacionalizmus is jelentkezett mint visszahúzó tényező, amely végül is a szlovák mozgalmat az osztrák abszolutizmus oldalára vitte. A nyelvharc rávilágított arra is, hogy a magyar és a szlovák vezetők, miután egymásnak ellentmondó tételekből indultak ki, s ebből nem engedtek, nem találták meg azt a platformot, amely az együttműködéshez vezethetett volna. A harc tovább élesedett, s ennek során még inkább eltávolodott egymástól a szlovák és a magyar mozgalom.

A nyelvharc — a többi nemzetiségi mozgalom politikai céljaival való összehasonlítás ezt mutatja — elsősorban a szlovák—magyar viszonyra volt jellemző. Míg a horvát és a román törekvések centrumában a korábbi évszázadokban vélt vagy a valóságban biztosított jogok felújítása, érvényesítése, illetve polgári tartalommal való megtöltése állt, a szlovákok ilyen privilégiumokkal nem rendelkeztek. A harc tehát a nyelvkérdésben indult meg. A magyarosítás a nemzetiségek közül a szlovákokat azért érintette a legsúlyosabban, mert a szlovák ajkú nemesség csaknem kivétel nélkül a magyar nemesi-polgári mozgalom mögé sorakozott fel. E téren másnak bizonyult a helyzet a horvátoknál, de bizonyos fokig a románoknál is. Végül a magyarosítással szemben védekező szlovák polgárság és polgári értelmiség sokkal gyengébb volt, mint a horvát vagy a román.

A szlovák ügy támogatói, szövetségesei között a szlovák parasztság és a nemzeti mozgalom viszonyát is meg kell vizsgálnunk. A szlovák

nemesség távol tartotta magát a szlovák nemzeti célok támogatásától, és ez a szlovák nemzeti mozgalom demokratikus törekvéseit segítette elő. A szlovák polgári értelmiség származásánál, társadalomban elfoglalt helyzeténél fogva nagymértékben érezte a feudalizmus béklyóinak szorítását. Nem kellett tehát engedményeket tennie a vele szövetséges nemességnek, amint ez az illír mozgalom esetében történt. Mindenekelőtt a protestáns polgári értelmiség rokonszenvezett a parasztsággal, és e réteg nem egy alkalommal kifejezésre is juttatta a feudalizmus elleni állásfoglalását. A nép nemzetbe fogadása náluk már a felvilágosodás szintjét elhagyva, a liberalizmus jellegzetességeit mutatta, persze konkrét agrárprogram nélkül. A jobbágyság iránti rokonszenv ekkor még nem jelentette azt, hogy a szlovák polgári értelmiség tudatosan törekedett volna arra, hogy a parasztság osztályharcát támogassa, és a jobbágyság megszervezésével a nemzeti mozgalom mögé állítsa a szlovák nép döntő többségét kitevő parasztságot. A szlovák polgári értelmiség nem lépett túl a rokonszenv és a súlyos helyzet leszögezésén. Az 1831. évi felső-magyarországi parasztfelkelés a szlovák polgári értelmiség több képviselőjében egyenesen visszatetszést, rémületet váltott ki. A szlovák polgári értelmiség tehát nem kapcsolta össze nemzeti mozgalmát a szlovák nép hatalmas arányú felkelésével.

Megváltozott azonban a helyzet a harmincas évek végétől. Az Ifjú Szlovákia és a polgári mozgalom vezéralakja, Štúr, 1837-ben írta Ctiboh Zoch evangélikus teológusnak, a Cseh-Szláv Társaság egyik legaktívabb tagjának: a nemzetnek a feudalizmus és az arisztokrácia a legnagyobb szerencsétlensége. E koncepció az arisztokráciát és a magyarságot azonosnak tekintette. Vitathatatlan, hogy a magyar arisztokrácia és a szlovák nép szembeállítása reális felmérésen nyugodott, de ez a progresszív töltésű szociális és nemzeti összefonódottság olyan, szinte napjainkig élő nacionalista felfogás alapja is lett, amely figyelmen kívül hagyta és hagyja a magyar nemzeten belüli osztályviszonyokat. A szlovák nemzeti ideológiának és a társadalmi gondolatnak e ponton való összekapcsolódása megszületésének időpontjától kezdve a magyar—szlovák együttműködés egyik akadálya lett.

A nép iránti rokonszenv a jobbágyság sorsával való messzemenő azonosulást eredményezte; az ifjú protestáns generáció magatartásának ez jellemző vonása lett. E vonzódást ösztönözte az a felismerés is, hogy az

Ifjú Szlovákia előtt egyre világosabbá vált: a szlovákokat veszélyeztető asszimilációnak a legjobban a nép áll ellen már puszta létével is. Nem utolsósorban ezért is fordultak a nép, valamint nyelve és művészete felé. A Kölcsönösség nevű diákszervezetnek volt egy kéziratos lapja. Az ebben megjelent cikkek írói tisztában voltak azzal, hogy a szlovák nép — s így volt ez egész Kelet-Európában — sokkal inkább kívánta a szociális, mint a nemzeti szabadságot. Jól látták a szlovák népnek az értelmiséggel szemben is megnyilvánuló bizalmatlanságát, valamint azt is, hogy a parasztságot érdekeitől eltérő útra is lehet vezetni. Ilyen összefüggésben kapott nagy feladatot a fiatal nemzedék programjában a nép felvilágosítása. E magatartás mégis a parasztság érdekeinek fokozottabb figyelembevételét jelentette, s túlmutatott a felvilágosodás népet tanító nézőpontján. A szlovák mozgalom parasztpolitikája tehát progresszívabb volt a román *Gazeta* programjánál, bár Barit — éppen mérsékeltebb felfogásának következményeképpen — az Ifjú Szlovákiától eltérően nagyon világosan elválasztotta a magyar népet a magyar arisztokráciától. S ha az Ifjú Szlovákia megnyilatkozásaiban találkozhatunk is a nép befogadásával, a belső nemzeti integráció előkészítésével, konkrét társadalmi programjuk nem volt. Parasztsággal rokonszenvező liberális nézeteiket mindenekelőtt egymáshoz írt magánleveleikben körvonalazták.

A második, Martin Hamuljak vezette katolikus generáció koncepciójában a nép nyelve felé való fordulás a nép iránti szimpátiával, kulturális felemelésének kívánságával járt együtt. Hamuljak és köre a népet és a nemzetet azonos fogalomnak tekintette, s a népet befogadta a nemzetbe. Ennek az elméleti megállapításnak és a nép iránti rokonszenvnek azonban nem volt konzekvenciája. S ha egybevetjük a két irányzat parasztsághoz való viszonyát, meg kell állapítanunk, hogy a protestánsok megnyilatkozásai radikálisabbak voltak, a jobbágysággal való azonosulás náluk erőteljesebben érvényesült.

X. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK HARCA A POLGÁRI ÁTALAKULÁSÉRT (1840—1847)

Ha az 1830-as évek egyáltalán érzékelhetővé tették az átalakulásnak: a feudalizmus tarthatatlanságának, válságának és a polgári viszonyok elkerülhetetlen bevezetésének problémáit, az átalakulásnak a válság előrehaladtával egyre sürgetőbb igénye most, az 1840-es évekre már e végrehajtandó reformok körvonalait is kezdte felrajzolni. Tudatosítva és megfogalmazva a spontán észlelt problémákat, az 1830-as évek politikája részint elősegítette tisztázásukat, részint egyre jobban előkészítette a társadalmat a fejlődés jelentkező újabb jeleinek helyes értékelésére és fogadására. Az 1840-es évek politikai története így a polgári átalakulás immár közvetlen előkészítésének történetévé válhatott.

Ez a történet, a most már egyre nyíltabban a polgári átalakulásért vívott harc, három felvonásban játszódik le: közülük az első az 1840 őszétől az 1843—1844. évi országgyűlés megnyitásáig terjedő, tehát a két országgyűlés közötti időszakot fogja össze. Az 1839—1840. évi országgyűlést lezáró politikai kompromisszumnak a cenzúrát is — mint láttuk — enyhítő légkörében, e most nyíló időszak politikai fejlődésének mintegy megalapozásaként, csakhamar ismét megmutatkoztak a mély és alapvető gazdasági-társadalmi változások jelei. Az előző években az országgyűlési előkészületek okozta feszültségek és az országgyűlés harcainak napi konkrétumai között a közvéleményben átmenetileg még mintegy háttérbe szorultak, valójában azonban éppen e feszültségek és konfliktusok során és eredményeképpen, ezek hatása alatt, csendben tovább is fejlődtek. Mostanra így már lassan sejteni engedve, hogy a fejlődés igé-

nyei és lehetőségei valójában kezdenek túllépni a csupán reformálhatóság keretein: kiteljesedésük végső fokon szükségképpen az egész formáció megváltoztatását is követeli.

1. KÉT ORSZÁGGYŰLÉS KÖZÖTT (1840—1843)

RÉGI ÉS ÚJ MOTÍVUMOK: A VALLÁSI KÉRDÉS ÉS A SZATMÁRI 12 PONT

A kompromisszum felbomlásának első kezdeménye sajátos módon a kormány pártjáról, bár nem annak biztatására, sőt inkább, úgy látszik, annak ellenére, a katolikus klérus részéről jelentkezett. Az okot a vegyes házasságok megkötését szabályozó 1790—1791. évi XXVI. tc. értelmezése körüli bizonytalanság szolgáltatta. A törvény ugyanis a vegyes házasságokat is katolikus pap előtt rendelte megkötni, de megtiltotta, hogy a házasságkötés elé a pap bármilyen címen akadályt gördítsen. A törvény, nyitva hagyva azonban annak lehetőségét (amit II. Lipót is elismert), hogy katolikus anya fiai apjuk protestáns vallását kövessék, lehetőséget adott arra is, hogy a katolikus papok az esketés előtt az apától kötelezvényt, úgynevezett reverzálist kérjenek fia katolikus vallásban való neveltetésére. Ezzel szemben 1799-ben I. Ferenc egy rendelete a reverzális megtagadása esetén is kötelezte a papot az esketés elvégzésére (tehát a törvény koncepcióját fenntartotta). Az 1832—1836. évi országgyűlésen azonban a reformátusok (nyilván nem függetlenül egyház és állam éppen a vegyes házasságok kapcsán Poroszországban már kibontakozó első konfliktusától), ha egyelőre sikertelenül is, a kérdés végleges rendezésére törekedtek. Ennek során azt kívánták kimondatni, hogy a vegyes házasságból származó mindkét nemű gyermekek 18 éves korukig apjuk vallását kövessék, és azután szabadon választhassanak vallást. Ez az eddigi bizonytalanságokat ugyan megszüntette volna, de a főrendek és az udvar ellenálltak, sőt 1839 márciusában Lajcsák nagyváradi püspök el is tiltotta papjait az olyan vegyes házasságok egyházi megáldásától, melyben a protestáns fél nem adott reverzálist. Az így csak tudomásul vett és anyakönyvezett házasság jogilag érvényes volt ugyan, de amellett, hogy az egyházi áldás elmaradása kétségtelenül sértette a házasulók vallásos érzését, a katolikus féllel szemben további egyházi szankciókra is lehető-

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI TÉRKÉPE 1840-BEN

séget adott. Az 1839—1840. évi országgyűlésen azonban az udvar továbbra sem szentesítette a most pedig már a főrendek által is elfogadott törvényjavaslatot, mely a vegyes házasságoknak a vőlegény vallása szerinti pap előtti megkötését írta volna elő, és elrendelte volna, hogy a gyermekek mindig apjuk vallását kövessék. Ám míg az udvar azt hitte, hogy a régi állapot fenntartásával a konfliktust legalább elaltatni sikerült, néhány nappal az országgyűlés bezárása után már maga a hercegprímás adott ki körlevelet, mely szintén Lajcsák felfogásának szellemében intézkedett a vegyes házasságok megkötése tárgyában. Mivel a hasonló igényekkel dogmatikai okokból fel nem lépő protestánsok a reverzális kikényszerítésében nem alaptalanul látták a lelkiismereti szabadság megsértését, a megyék túlnyomó része elkeseredetten tiltakozott: Borsod egyenesen a papi javak az egyház illő fenntartásához szükséges hányadán túli részének népnevelési célokra való szekularizálását követelte. A vihar azonban már akkor sem ült el, mikor a kormány által Rómába küldött Lonovics püspök 1841-ben olyan pápai döntéssel tért vissza, mely a vegyes házasság esetén nemcsak hogy reverzális nélkül is megengedte a római katolikus pap közreműködését, hanem engedélyezte a reverzális nélküli vegyes házasságoknak a katolikus templomban való háromszori kihirdetését is. Sőt, túllépve magán a törvényen is, bár a katolikus félnek nem katolikus pap előtti vegyes házasságát továbbra sem engedélyezte, még az ilyen házasságnak is elismerte egyházi érvényét. A kérdés azonban ekkor már régen túllépett a tisztán teológiai-dogmatikai megoldhatás lehetőségein: politikai problémává vált, melynek egyre mérgesedő vitatása most már a következő országgyűlésig terjedő egész időszakban tovább tartott, ráadásul olyan, a reformellenzék által fegyverként jól felhasználható problémaként, mely a vegyes vallású országban katolikust és protestánst, nemest, polgárt és parasztot egyaránt érintve, a klérussal köztudomás szerint szorosan összefonódott kormány elleni általános ellenszenv ébren tartására igen alkalmasnak bizonyult.

A reformellenzék azonban ettől eltekintve sem kívánt megállni az országgyűlés során elért reformoknál, hiszen soraiban — nem utolsósorban éppen az országgyűlés vitái során — már kialakultak egy, az ott megvitatott kérdések körénél nemcsak egyszerűen bővebb, hanem a megoldandó feladatoknak már szinte teljességét rendszeresen felmérő program igényének, sőt a rá adandó válasznak a körvonalai is. Ennek az

igénynek a jegyében javasolta, alig néhány héttel az országgyűlés bezárása után, Vas vármegye a többi megyéhez intézett körlevelében azt, hogy — immár az elkövetkezendő országgyűlésre számítva — követi utasításaik kidolgozására, Vas példáját követve, már most állandó választmányt küldjenek ki, és az elkészült utasításokat juttassák el hozzá. E felhívás hatására Szatmár megye 1841. február 22-i közgyűlése a kiküldött választmány számára az alábbi 12 pont megtárgyalását írta elő: *1)* ősiség eltörlése, *2)* hiteltörvény kiegészítése, telek- és adóssági könyv, földhitelintézet felállítása (az első két pont így a birtokforgalmat és ezáltal a birtokra hitelek nyújtását kívánta lehetővé tenni), *3)* az úrbériség kényszermegváltása a megváltott birtokok által fedezett kötvényekkel (ez a feudális viszony megszűntét jelentette), *4)* céhek és monopóliumok eltörlése, útvámok általánosan kötelezővé tétele (ez, bár az útvám drágította az áruforgalmat, a belső piac megerősítését szolgálta, egyúttal megtörve a nemesi adómentesség privilégiumát is), *5)* bírhatási és hivatalviselési jog megadása mindenki számára (vagyis a polgári jogegyenlőség), *6)* Mátyás 1486: LXIV. törvénycikkének feleleventése a főurak, főpapok és nemesek adózásáról (vagyis a közteherviselés), *7)* a népnevelés fejlesztése a (Borsod megyei körlevél igényének megfelelően) szekularizálandó egyházi javakból felállított népiskolák által, *8)* sajtószabadság, *9)* a városok felszabadítása a kamarai befolyás és irányítás alól, és belszerkezetük rendezése elsősorban a városi választójog minden polgárra való kiterjesztése által, *10)* a polgári és büntetőtörvény új szerkezete (ez — később még ismertetendő módon — a törvény előtti egyenlőség és az esküdtbíráskodás bevezetését jelentette), *11)* a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztása megyei szinten is, *12)* népképviselet bevezetése (taktikai okokból itt úgyanúgy, mint a közteherviselésnél is, a feudális rendben is elismert jogforrásra, Werbőczyre való hivatkozással).

A szatmári 12 pont — bár tényleges követutasítássá kidolgozott formáját az év végén a kormány emberei által jól megszervezett bocskoros nemesi tömeg megbuktatta — a reform feladatainak az adott helyzetben legteljesebb és legrendszeresebb katalógusaként igen alkalmas lett arra, hogy most már országosan szilárd eszmei vázat adjon minden további reformtörekvés számára, segítse megformulázni, megszervezni és központosulni a reformot igénylő és javasló, növekvő számú és igen eltérő színvonalú tervet, javaslatot, gondolatot. Ez persze ugyanakkor együtt-

járt azokkal a veszélyekkel is, melyektől tartva a reformellenzék vezérkara (Kossuthot is ideértve) még sokáig vissza fogja tartani magát a hivatalos programadástól. Feladatok és célok korai, határozott, programszerű kitűzése ugyanis könnyen a valójában még csak alakulófélben levő, regionálisan is, társadalmilag is, hagyományait tekintve is még erősen tagolt nemesi politikai magatartás megosztására s így egy egységes ellenzéki politika kialakításának késleltetésére is okot adhatott. Mégis, a 12 pont jelentőségét éppen az adott pillanatban egyrészt a politikának immár a társadalom egyre szélesebb rétegei közé való, egyre visszatarthatatlanabb, ám ennek során világosan megfogalmazott célokat is igénylő kilépése, másrészt az a körülmény adta meg, hogy az így mennyiségileg, de minőségileg, összetételét tekintve is kitáguló bázisú és differenciálódó politizálás immár folyamatos szervezésére és — nem utolsósorban a társadalmi-gazdasági valóság értelmezése révén — irányítására a társadalom most, az 1840-es évek elején teremti meg a modern magyar politikai sajtót. Szélesedő társadalmi bázison a sajtó által folyamatossá tett, tömegessé válni kezdő politizálás, központjában (támadva vagy helyeselve ezt, de immár mindenképpen egyre nyíltabban és közvetlenebbül) egy polgári átalakulás programjának formálódásával: az 1840-es évek első harmadának politikatörténetét ezek a vonások fogják meghatározni.

Az 1840-es évek elején a társadalom magyar nyelvű rendszeres informálását a kül- és belföld napi eseményeiről — köztük a politika a cenzúra által gondosan megszűrt dolgairól — a még 1806-ban indított, de ekkorra már teljesen divatjamúlt *Hazai és Külföldi Tudósítások* (éppen 1840-től *Nemzeti Újság* néven a katolikus klérus politikájának egyre határozottabb képviselőjévé átalakulva), 1832-től a Széchenyi nézeteit követő, de elég színtelen, Helmeczy Mihály által szerkesztett *Jelenkor*, végül a kormány politikájának támogatására Orosz József szerkesztésében 1837-ben megindított *Hírnök* látta el. Ezeknek a többé-kevésbé egészükben is szürke, politikailag azonban roppant óvatos hírlapoknak a sorába robbant be — a szó szinte legszorosabb értelmében — 1841. január 2-tól a *Pesti Hírlap*, Kossuth Lajos szerkesztésében.

A PESTI HÍRLAP

Ma már tudjuk, hogy a *Sürgöny* című rövid életű lap engedélyét átvevő pesti nyomdász és kiadó, Landerer, az udvar — a nádort és a helytartótanácsot is megkerülve érvényesített — egyetértésével alkalmazta új lapjának szerkesztőjeként a börtönét alig néhány hónapja elhagyó Kossuthot. Az *Országgyűlési Tudósítások* és a *Törvényhatósági Tudósítások* elleni harcban szerzett tapasztalatai alapján Metternich tisztában volt a veszélyekkel, melyekkel Kossuth — mint csakhamar kiderült: a börtönévek során mit sem csökkent — aktivitása és találékonysága, a megélhetés gondjaitól is szorongatva, a magyarországi belpolitika — legalább külsőleg — nagy nehezen helyreállított nyugalmát fenyegethette, kivált azután, hogy az ellenzék már 1840 nyara óta tett kísérleteket arra, hogy éppen Kossuth szerkesztésével lapengedélyhez jusson. A kormány e lapalapítási kísérleteket természetesen mind visszautasította (bár az ellenzék Kossuth nevének szerepeltetésétől csakhamar elállott); ehelyett, s úgy látszik, személy szerint Metternich, bölcsebbnek találta e veszedelmes energiáknak egy az ellenzéktől szervezetileg és anyagilag független, Kossuthnak teret mintegy a kormány támogatásával adó lapban, a cenzúrán kívül a kiadó által is legalább rendszeresen ellenőrizhető vagy befolyásolható keretek közé szorítását. Ám azt, hogy a herceg ez esetben elszámította magát, a következmények csakhamar bebizonyították. A *Pesti Hírlap* Kossuth 1844 júniusáig terjedő szerkesztősége alatt, de már az első hónapoktól kezdve, a válságjelek bemutatása és még inkább értelmezése által valójában a (reformellenzék elképzelte) polgári átalakulásnak hovatovább korlátozhatatlan, rendkívüli hatású, s a hazai sajtóviszonyok egészét megváltoztató szószólójává, szócsövévé: az első modern magyar újsággá vált.

A hetenként kétszer megjelenő lap nagyjából vezércikkből, fővárosi, vidéki és külföldi tudósításokból, valamint egy úgynevezett „Értekező" rovatból állt. Utóbbi a polgári átalakulás egyes elvi-elméleti kérdéseit tárgyalta, hozzáértő szakértők tollából, magas színvonalon. A külföldi híreket a nyugat-európai hírlapok szolgáltatták, a vidéki értesüléseket széles levelezői hálózat szállította, Kossuthnak még a *Törvényhatósági Tudósítások* idejéből maradt kapcsolataira épülve. A legmozgékonyabb a fővárosi rovat volt, nemcsak híreinek frissen, helyben szerzett volta

miatt, hanem azért is, mert írói már majdhogynem hivatásos újságírók voltak: Frankenburg Adolf, majd Vahot Imre, Pákh Albert, Pálffy Albert, az induló magyar tárcaműfaj első mesterei. A lap profilját és súlyát azonban a vezércikk adta meg — maga is új, európai műfaj a hazai újságírásban —, a reformellenzék legjobb publicistáinak, de többnyire magának Kossuthnak tollából. E vezércikkek és a lap általuk hangolt (néha ugyancsak feltehetően Kossuth által írt) fontosabb cikkei adták meg a *Pesti Hírlap*nak azt az általános jelleget: tónust és hangnemet, melynek révén a lap a polgári átalakulás szükségességének, előfeltételeinek és módszereinek tudatosításában rövid idő alatt oly nagy jelentőségre tett szert.

A *Pesti Hírlap* sikerét, olvasottságát azonban elsősorban az biztosította, hogy kezdettől fogva a kortársi magyar valóság minden előző hírlapnál szélesebb skáláját fogta át; arról nem is beszélve, hogy külföldi tudósításai is korábban szokatlan széles kitekintést adtak a világra. A hazai valóság képének ilyen kitágulása azonban nem öncél volt: a tekintet rajta keresztül valamilyen formában majd mindig e valóság valamely negatív vonására, súlyosan ellentmondásos elemére nyílott, amit bemutatása által közvetlenül, vagy (például a kontraszt által) közvetve Kossuth rögtön be is kapcsolt a polgári átalakulás gondolatkörébe. A tematika — kivált az első hónapokban — rendkívül változatos: Kossuthnak már első harminchét vezércikkében egyaránt esik támadó, bíráló szó a pesti magyar ifjúság a nemzetet az idegenek előtt megbecstelenítő „betyárkodásáról"; a nép között terjedő alkoholizmus veszedelméről; a megyei és földesúri hatóságok brutális bűnügyi vallatási módszereiről; a nem nemesek birtokszerzési képtelenségéről; a csecsemő- és gyermekgyilkosságokról; a pesti utcán elhagyottan elpusztult emberekről; halottasházak és halottkémlés nemléte miatt elevenen eltemetett táblabíróról, a dajkaságba adott gyermekek sorsának és a pesti pincelakásoknak borzalmairól; a Nemzeti Színház színészeinek túlzott bérkövetéséről és (rosszallóan) a kezdődő színészkultuszról; a megyei büntető törvénykezés felületességéről és szakszerűtlenségéről; a gyermekhalandóságról, mely kivált a szegény szülők gyermekei, a lelencek és az árvák között pusztít; a szerencsejátéknak az ifjúság soraiban terjedő szenvedélyéről; a nyilvánosan kimért botbüntetések nyomasztó látványáról; a szabad kerületekben is kialakuló osztálykülönbségekről és kiskirálykodásról; „ütlegvirtuóz" szolgabírákról. Ez a (nemegyszer valóban a csapongás benyomá-

sát keltő) sokféleség később határozottabb tendenciákba rendezett gondolatoknak ad majd helyet, de mindvégig, olykor a legzártabb elméleti igényű fejtegetésben is fel-felbukkan az életnek, a konkrét valóságnak egy apró jelenete, helyzete, amely egyszerre magyarázza és hitelesíti is az író szavait, igazolja a szavak mögött álló indulatot.

Természetesen a hazai valóságban nem mindig éppen ezek a kisarkított, szélsőséges (néha adatszerűségükben éppenséggel helyreigazíttatni is kényszerült) konkrétumok voltak az uralkodók, a tipikusak. Kossuth számára azonban — kivált a lap indulásakor — nem is ez volt a fontos: a tematikának és az ennek megfelelő érzelmi állásfoglalásnak az a kezdeti sokfélesége, melyet ellenfelei, elsősorban Széchenyi, oly sokszor és oly megrovóan vetettek Kossuth szemére, nem a program hiányának vagy egy szinte öncélú izgathatnéknak volt a következménye. Kossuth ezzel — ma már látjuk — egyrészt azt az ellentmondást és annak létező és lehetséges feszültségi gócait igyekezett mintegy letapogatni és így felmérni, mely e témák mozaikjai mögött nagyon is szerves és az országgyűlési politika keretein és tervein messze túlterjedő, nyugtalanító rossz közérzetként már régóta ott lappangott és egyre nőtt a társadalomban.

Másrészt e visszásságok bemutatásával és — valóban lényeges kérdés esetén — a képnek több cikken át is tartó elmélyítésével, minél részletesebb bemutatásával a lap láthatólag főként annak érzékeltetésére törekedett, hogy mindez az adott rendszer mellett történhet, sőt érzékeltette azt is, hogy tulajdonképpen mindez e rendszernek éppen hogy közvetett vagy közvetlen következménye. Ez persze nem mehetett időnkénti túlzások nélkül; ellenfelei nem is egészen indokolatlanul vetették szemére, hogy a *Pesti Hírlap* „minden egyes szenvedőt úgy állít elénk, mint a socialis rendszer áldozatát".[1] Ám a jelenségekhez fűzött szerkesztői reflexióknak mindig igen szemléletesen ábrázolt konkrétumokhoz kötése így magukat a reflexiókat is rendkívül közel vitte az olvasóhoz, annak mintegy személyes ügyévé téve magát a tárgyat és az általa felkeltett indulatot is; így alapozva meg a szerkesztő álláspontjának kedvező fogadtatását akkor is, amikor már az ősiség, az örökváltság, a külkereskedelem problémáiról fog szólani.

[1] XYZ [gr. Dessewffy Aurél], Pesti Hírlap és Kelet Népe közti vitály. *Világ*, 1841. 77.

Ugyanezt a hatást kívánta (s majd mindig sikerrel) elérni a szerkesztő egyes, különben politikamentesnek tűnő tárgyú cikkekhez fűzött, sokszor csak mintegy odavetett megjegyzéseivel is, melyek a tárgyalt kérdésnek, közölt információnak egyszerre teljesen újszerű megvilágítást adtak. Nem kevésbé tűnik hatásosnak ebből a szempontból a külföld, döntő többségben Nyugat-Európa már polgári vagy a polgárosodás problémáival küszködő országaira vonatkozó, onnan Magyarországra beengedett lapokból származó híreknek részint válogatása, részint egy-egy mondattal, olykor csak egy ironikus jelzővel való kommentálása. Az a nagy gyakorlat, melyet Kossuth az *Országgyűlési Tudósítások* és a *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztésében szerzett az információ mintegy kötelező teljességének határán belül a számára rokon- és ellenszenves megnyilatkozások ügyes megkülönböztetésével és előbbiek kiemelésével, s azok a tanulságok, melyeket számára a rendi ellenállásnak támadhatatlanul lojális frazeológiával fellépő hagyományos taktikája nyújtott, most mind egy, az ezek által kínáltaknál szélesebb problémakör bemutatásában érvényesül. És mivel mindebben, ahol csak alkalom nyílik rá, szélesen érvényesülhet Kossuth kivételes, és legjobb munkatársainak sem lebecsülendő íráskészsége, nem lehet meglepő, ha a *Pesti Hírlap* olvasója alapállásként akarva-akaratlanul már eleve, mintegy belekényszerülve, hatása alá kerül a hazai valóság egyféle szemléletmódjának, melyből az út már csak egyetlen, e valóság minél teljesebb megváltoztatását követelő politikai magatartás irányában vezet tovább.

ÚJ PROGRAM

Korábban a politizálás folyamatossá tételéről beszéltünk: ez pedig nem korlátozódhat csak az oppozíció megszervezésére.

A *Pesti Hírlap* sem elégedett meg csupán azzal, hogy egyre szélesebb tömegekben tudatosítsa a fennálló rend tarthatatlanságának légkörét: fő célja végül is a feudalizmus gyenge pontjainak kitapintásán és a rend eszmei fellazításán túl (s éppen ezáltal) már a polgári viszonyok előkészítése volt. Így Kossuth szerkesztésének három és fél éve alatt a *Pesti Hírlap* — mintegy feleletül a hibák feltárására — nagyszámú, nem egyenletes értékű, különböző realitású és különböző részletességű, de mindig

a polgári átalakulást célzó javaslattal is előállt. E javaslatoknak korántsem mindegyike Kossuth saját gondolata. Jó részük már mintegy a kor levegőjében van, s egészben vagy valamely részében, töredékében, többnyire fel is vetődött az utolsó országgyűlések valamelyikén, vagy a publicisztikában, vagy éppen a szatmári 12 pontban. Mégis: végső, a korszak által nyújtott lehetőségekkel egyeztetett, mintegy akciókész megfogalmazásukat Kossuth tollából, a *Pesti Hírlap* hasábjain fogják elnyerni; most és általa kapják meg a formát, melyben felhasználhatók lesznek a politikában, és részeivé, sőt éppenséggel gerincévé lesznek a reformprogramnak.

Ezek közül egyik legjelentősebbnek a földesúr—jobbágy viszony lazításának kérdését tekinthetjük. Az örökváltság 1840-ben törvényesen is kimondott lehetősége csak felemás megoldásnak bizonyult. Attól eltekintve, hogy a parasztoknak általában nem is volt elégséges pénzük az örökváltság szabad egyezkedésre bízott összegének kifizetéséhez, a földesúr bírói joga még a megváltakozott paraszt felett is megmaradt. Kossuth azonban már a lap első számaiban az örökváltság előrehaladásáról szóló tudósításokat kért vidéki levelezőitől, és vezércikkben, glosszában mindvégig felszínen tartotta a jobbágykérdést, annak egyetlen megoldásaként csakhamar a szabad föld megteremtését, a feudális viszonyok felszámolását látva lehetségesnek. Kossuth nézetei e kérdés tárgyalása közben fokozatosan fejlődnek: egyrészt még csak a meglevő törvények által nyújtott lehetőségek maximális kihasználására biztat, de már jelzi, hogy a jobbágykérdés megoldásához ez nem lesz elégséges. Nézetei majd így jutnak el az örökváltság Pest megyében Nyáry által már korábban javasolt kötelezővé tételének elfogadásáig — de a földesúr kárpótlásával. Ez utóbbi szükségessége mellett — valódi liberális polgárként (de legalább annyira a nemesség a sikerhez feltétlenül szükséges támogatását is megnyerendő) — Kossuth mindvégig kitart. Persze ez a megoldás ismét felszínre hozza a megváltáshoz szükséges pénz előteremtésének kérdését. A lap — választ keresve — fantasztikus megoldásoknak is teret enged, míg végül Kossuth eljut a kárpótlás legalább részlegesen az állam által történő elvállalásának gondolatához. A jobbágy által ekkor is fizetendő hányad előteremtésének kérdése azonban továbbra is problematikus marad, és a *Pesti Hírlap*ban nem is jut el a válaszhoz. (Kossuth közben átmenetileg azt is hajlamos javasolni, hogy a porosz eljárás mintájára e tartozás fejében a jobbágy-

föld egy része legyen átadható a földesúr számára, de ettől csakhamar elál1.) Ám a *Pesti Hírlap* jelentőségét abban, hogy e kérdés megoldásaként már viszonylag hamar, 1841 folyamán a „szabad föld" elve fogalmazódott meg, és ettől kezdve végig a felszínen is maradt, a konzervatívok a lap és Kossuth elleni dühös támadásainak erején és indulatán mindennél jobban le lehet mérni.

A *Pesti Hírlap* által végig ébren tartott másik nagy problémakör a társadalom sajátos polgári erőinek kifejlesztése körül alakult ki. „Honunk kifejlése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével lehetséges, ... csak egy önálló, alkotmányos középrend ... enélkül nemzetünknek jövendője nincs" — írja Kossuth.[2] Világos, hogy ennek az osztálynak a megteremtéséhez alapul elsősorban a hagyományos városi polgárság kínálkozott; a szabad királyi városoké és részben a polgárvárosoké. Ugyanakkor azonban ahhoz, hogy közülük legalább a szabad királyi városok polgárai az országos politikában is megfelelően érvényesíthessék befolyásukat, nem volt elégséges csupán a városok országgyűlési szavazatszámának felemelése. Szükséges volt az is, hogy az egyes városokon belül az igazgatás és a helyi politika befolyásolásában és így a követválasztásban is, intézményesen is sokkalta szélesebb rétegek szava érvényesülhessen, mint amelyeké eddig érvényesült. A városok belszerkezetének kérdése — ahogy ezt a problémát akkor már egy évtizede nevezték — a polgári átalakulás központi kérdése lett. Ekkor már igényei és lehetőségei egyaránt tisztázva voltak: a *Pesti Hírlap* ennek már csak tudatosításában működött közre. Kossuth azonban maga is több cikkben foglalkozott a városi választási rendszerrel, a belszerkezettel, a polgárjog és a városi honoráciorok helyzetének kérdéseivel. Ezeket a problémákat azután majd az 1843—1844. évi országgyűlés alatt a városi kérdés tárgyalásánál a konkrét helyzet követelményei szerint fogja tovább részletezni. Ehhez a kérdéskörhöz csatlakozik Kossuth akkor is, amikor a zsidóság — a még 1840-ben hozott törvény nyújtotta lehetőségek közötti — emancipációjának minél gyorsabb és teljesebb végrehajtása érdekében emel szót, majd — az 1840-ben még törvényerőre nem emelt — az emancipációt kiteljesítő javaslatok mellett foglal állást.

[2] Kossuth Lajos, Nemzetiség és kereskedési szövetkezés. *Pesti Hírlap*. 1842. 120.

Kétségtelen azonban, hogy a polgárosodás sikerének kulcskérdése, még a fentiek megoldása esetén is, az érdekegyesítés ugyancsak még az előző évtizedtől örökölt feladatának tényleges megoldása volt: ennek talán legfontosabb előfeltételét a reformellenzék a közteherviselés megteremtésében látta. A helyzetnek e ponton valamilyen lépésre már nagyon is érett voltát jól mutatja, hogy a gondolat — a megyei beligazgatás költségeit fedező háziadót egészében a nemesség vállalja magára — Széchenyi programjában is megvan, konzervatív részről is elfogadtatott, igaz, hogy inkább a szeleknek a vitorlákból való kifogására (mint gróf Dessewffy Emilnél) vagy azért, hogy nagyobb összeg fizetése alapján a nagybirtokos intézményesen is nagyobb beleszólást követelhessen magának a megye közéletébe (mint gróf Sztáray Albertnél). Kossuth nem is késik tiltakozni Sztáray javaslata ellen (taktikusan még a szegény kisnemesség érzékenységére is apellálva), s egyúttal más megoldást, immár valódi közteherviselést javasol: a háziadót a nemes és a paraszt közösen fizesse. A javaslat távolabbra is néz, mint első pillantásra vélni lehetne: olyan adó (az esetenként megajánlott nemesi subsidiumtól eltérően) törvényes állandósításáról van ugyanis itt szó, mely nem az állam, hanem a megye pénztárába folyik, és amelynek felhasználása felől, legalábbis az ellenzéki többségű megyékben, a reformellenzék határozhat és nem a kormány. Ennek érdekében tesz javaslatokat és vitatkozik Kossuth cikkek során át egészen 1843 tavaszáig, amikor — mint még látni fogjuk — a háziadó közös viselésének javaslatát konkrét programpontként veti be a követválasztási küzdelembe.

Örökváltság, szabad föld; városi reform, középrend; háziadó, közteherviselés: a polgári átalakulás Kossuth által felvetett kérdései közül csupán e legfőbbek megoldhatása azonban végső fokon mind gazdasági tényezőktől függött. Olyan kérdések ezek, melyek ismét élesen állítják előtérbe a magyar gazdasági élet, azon belül a terményértékesítés és ennek kapcsán a vámrendszer több évtizedes problémáit, és melyek, jelentőségüknél fogva nem meglepő módon, nagy hangsúllyal fognak szerepelni Kossuth programjában is.

A gazdaságtörténetről szólva már láthattuk, hogy a birodalmi vámpolitika egészen 1848-ig kitartott az örökös tartományok iparát a merkantilista politika eszközeivel fejlesztő, mezőgazdaságát pedig védő és ezek által is fő célként az állam pénzbevételeinek fokozását szolgáló

alapelvek mellett. E koncepció érvényesítésének és az ebből az állam számára származó előnyöknek a biztosítása szempontjából a belső: a Magyarországot az örökös tartományoktól elválasztó vámvonal fenntartása igen fontos szerepet játszott. Olyannyira, hogy a hozzá az örökös tartományok elsősorban ipari körei részéről fűződő érdekek végül meghátrálásra késztették azokat az 1840-es évek elején Metternich és Kübeck kamaraelnök által képviselt törekvéseket is, melyek a birodalom politikai egységét megszilárdítandó és továbbfejlesztendő e vámvonal eltörlését és így a birodalom egyetlen vámterületté alakítását célozták.

E tervekkel egy időben azonban, mintegy e bécsi törekvésekre is reagálva, változás figyelhető meg Kossuth gazdasági programjában is. 1841 elején Kossuth még erőteljesen a szabad kereskedés elvei mellett és a protekcionizmus, az abszolutizmussal szorosan összeforrott merkantil gazdaságpolitika ellen nyilatkozik. De a porosz Friedrich List éppen ebben az évben megjelent munkája a politikai gazdaság nemzeti rendszeréről más irányba tereli az ő gondolkodását is. List szerint az önálló nemzeti lét kifejlesztésében a közgazdaságnak jelentős szerepe van. A nemzetnek önálló gazdasággal kell bírnia, és ebben fontos szerepe van az iparnak. Ahol ilyen még nincs, ott a gyenge ipari kezdemények támogatására védvámokat is lehet és kell alkalmazni.

List e gondolatának elterjedése egybeesett a Habsburg-birodalom a német vámszövetséghez való csatlakozását mérlegelni és ennek során a belső vámvonal eltörlését is tervezgetni kezdő viták kibontakozásával. Ha Kossuth első reakciója a csatlakozással szemben jellemző módon a leendő, de még jórészt német hazai városi középosztály asszimilációjának ez esetben várható megállását hozza fel érvül, 1842 folyamán már maga is hajlik a belső vámvonal eltörlése felé. De ezt már csak abban az esetben látja veszélytelennek a hazai gazdasági fejlődés számára, ha — ellentétben Metternich és Kübeck terveivel — ugyanakkor megszűnik a birodalmat körülvevő külső vámhatár is. Mivel azonban gyorsan nyilvánvalóvá vált az is, hogy utóbbira az udvar nem lehet hajlandó, a kossuthi koncepció is tovább módosult. A külső és a belső vámvonalak eltörlése ugyanis legalább a hazai terményexport kapuját látszott feltárni, belátható közelségbe hozva ennek révén egy, a gazdaság iparosítását is lehetővé tevő mezőgazdasági tőkefelhalmozás létrejöttét. Csupán a belső vámvonal eltörlése viszont máris e tőkefelhalmozás menetének lelassulását és így a

magára maradva gyenge hazai iparnak még gyorsabb elsorvadását látszott elkerülhetetlenül magával hozni, ami pedig, éppen List tanítása szerint, az önálló nemzeti lét alapjait fenyegette megrendüléssel.

Nem meglepő tehát, ha abban a mértékben, amelyben Kossuth felismerte az önálló nemzeti gazdaságban az ipar jelentőségét, és a még 1841-ben éppen őáltala kezdeményezett Iparegylet messzemenő támogatásának szükségességét hirdetve, megrendezte az első országos iparmű kiállítást, véleménye a vámkérdésben is gyorsan továbbfejlődik. Most már — 1842-re — nemcsak hogy a közbenső vámvonal fenntartása mellett áll ki, hanem a hazai ipar védelmében e vámvonalon éppenséggel védvámokat is be akar vezetni. Olyan nézet ez, melyből már szükségképpen kell, hogy következzék az egész vámrendszer átszervezésének igénye is. Ám e kérdés e ponton már beleütközik a birodalom két államfelének kapcsolataiba, Kossuth személyét az udvar szemében immár egy más, s az ő számára még veszedelmesebb perspektívából is gyanússá téve. És annál inkább, minél modernebb érveléssel és a gazdasági fejlődés során minél inkább a polgári átalakulás egyre kiterjedtebb szféráihoz kapcsolódva jelenik meg politikájában a magyar közgazdasági gondolkodásnak ez a már századfordulótól mintegy hagyományosan központi problémája, Kossuth politikai gondolkozásában megkezdve felvázolni egy, a vámkérdést a két államfél kölcsönös megegyezésével szabályozó majdani koncepció körvonalait.

KOSSUTH ÉS AZ ELLENZÉK VEZETÉSE

Az, hogy konkrétan a *Pesti Hírlap* Kossuth kezére való átadásában a reformellenzéknek közvetlenül szerepe nem volt — mint láttuk —, kétségtelen. A lap átvételének időpontjában azonban Deák valóban — bár mint állítá: más ügyben — éppen Pesten tartózkodott, s véleményét Kossuth nyilván kikérte. Ha anyagilag — és általában mintegy intézményesen — a reformellenzék nem járult is hozzá a lap megindításához (aminek fenntartása pedig nemcsak hogy nem igényelt támogatást, sőt: Kossuthnak szerény jólétet, Landerernek pedig igen jelentős hasznot hozott), az kezdettől fogva kétségtelen volt, hogy a *Pesti Hírlap* nem egy ember lapja, hanem egy párté, és annak törekvéseit szolgálja. Ezt

a börtönből kilépett Kossuth azonnal és természetesen helyreálló politikai-emberi kapcsolatai és azok iránya amúgy is világossá tették. És hogy ezt az ellenzék is így tekintette, azt az alapvető eszmei azonosságon túl nemcsak az ellenzék legjobb erőinek a lap hasábjain való szerepeltetése tanúsította, hanem és mindenekelőtt az ellenzék részéről Kossuthnak az országos fórumként is tekinthető Pest megyei közgyűlésen juttatott vezető szerep és az ellenzék vezetőinek kezdettől fogva határozott kiállása Kossuth mellett a lapja és személye ellen csakhamar meginduló támadások ellenében. A *Pesti Hírlap* jelentősége ilyen módon csakhamar túlnőtt az egyszerű hírlapén: egy egész kiterjedt és egyre határozottabban szerveződő dinamikus politikai irányzatnak válva mintegy szócsövévé.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a reformellenzék vezetői már az 1840-es évek elején is minden vonatkozásban egyetértettek Kossuthnak a *Pesti Hírlap*ban követett politikájával és taktikájával. Már csak azért sem, mert a megyei politikában hagyományos tekintélynek örvendő, jómódú, hosszú évek óta sokszoros rokonság és az érdekek sokféle kapcsolatával egymáshoz fűzött középbirtokosok sokáig — ha nem mindvégig — bizonyos távolságot éreztek maguk és a birtoktalan zempléni fiskális között. A tartózkodás talán csak Kossuth és Deák viszonyában oldódott fel. Ám a *Pesti Hírlap* mondandóját akár aktívan kezdeményezve, akár csak passzívan eltűrve — pusztán a tény által, hogy Kossuth kezébe és tőlük alapjában függetlenül, politikai orgánum jutott — a gyanakvók is csakhamar mintegy kénytelenek lettek alkalmazkodni a lap által az egész ellenzék nevében kialakított és alkalmazott taktikához, már csak azért is, mert e taktika helyességéről, sikeréről e politika aktív tömegbázisának növekedése által napról napra maguk is meggyőződhettek. Kossuth az 1840-es évek kezdetére így a *Pesti Hírlap* révén kilépett tevékenységének korábbi keretei közül: a reformpolitikának immár nemcsak szervezője (mint az *Országgyűlési Tudósítások* és a *Törvényhatósági Tudósítások* idején volt), és nem is vértanúja (amivé fogsága emelte) vagy pusztán szószólója (amely szerepre az ellenzék nem egy tagja szánta), hanem önálló fellépésre is képesen, egyre inkább alakítója, meghatározója lett — és nemcsak annak taktikájában, hanem tartalmában is. Tekintélyét és jelentőségét gyorsan növelte, hogy Deák, az ellenzék elismert vezére (aki még 1841 végétől 1843 tavaszáig a büntetőtörvény és a börtönrendszer megreformálását

tervező országos bizottság tagjaként Pesten tartózkodott) nem kívánt a politizálásnak erre a sajtóban kialakított terére lépni; átengedte Kossuthnak a politika tematikájának és társadalmi bázisának ilyen irányú kiterjesztésével járó feladatokat, ha ennek reális súlyát és lehetőségeit kissé szkeptikusan ítélte is meg. Mint szorosan a hagyományos intézményekhez kötött, azokban gondolkodó, erősen pragmatikus politikus, Deák az érdemi döntések és a politikai harc kimenetele szempontjából továbbra is a „köztanácskozásokat" tartotta a legjelentősebb fórumnak, és az ezek által meghatározott taktikai adottságokhoz alkalmazkodva, óvakodott attól, hogy a politika és a konfliktusok kivált ilyen, rohamosan gyorsuló fejlődésének idején bármit is írásban adva megkösse manőverezési lehetőségeit. De ez nem jelentette azt, hogy ugyancsak taktikai vonatkozásban nem volt nagyon is meggyőződve a közvélemény előkészítésében, agitálásában Kossuth által vállalt feladat jelentőségéről, maga részéről vállalva azt, hogy e politikát és Kossuth ezzel egyre szorosabban összeforrott személyét mindkét oldalon vitathatatlan tekintélyével minden támadással szemben megvédje. Mert a támadások is csakhamar megindultak.

A rendszer belső ellentmondásainak bemutatása, egyetlen kiútként a polgári átalakulás ajánlása, és ezzel együtt — láttuk, milyen áttételekkel — szükségképpen a kormány, a nagybirtok és a birodalmi kapcsolatok megtámadása: Kossuth lapjának ilyen tevékenysége természetesen keltett aggodalmat és ijedelmet mindazokban, akiket érintett, annál is inkább, mert a szerkesztő ügyes módszereivel szemben nemcsak a vitapartner, hanem még a cenzúra is szinte tehetetlen volt. Itt nem lehetett egész cikkeket kihúzni, sokszor még csak bekezdéseket sem; a többnyire lojális és korrekt mondatokba burkolt irónia leleplezése legalább olyan nehéz vagy kínos lett volna, mint egyes bizonyítható konkrét tényekkel szembeszállni. A cenzúra még erősen formális és nyers módszerei — maguk is a rendszer válságának jelei és termékei — már nem voltak alkalmasak a modern újságírás hatékony korlátozására, a cenzúrán túl nyúló eszközökhöz pedig a kormányzat egyelőre nem akart hozzányúlni. Széchenyi, amikor a *Pesti Hírlap* ellen támadva a lap legveszélyesebb tényezőjeként „modorát" kifogásolta, valóban a legtalálóbb kifejezést választotta, amennyiben ezzel a hírlapnak nem egyes részkérdésekhez, hanem a kor teljes valóságához való viszonyát kívánta meghatározni. E magatartás

pedig annál „veszélyesebb" volt, mert a lap ezt hetenként kétszer immár a társadalom olyan rétegei felé is közvetítette, melyekhez az országgyűlés vagy akár a megyegyűlések tárgyalásaira korlátozódó ellenzékiség és a reformpolitika nemcsak, hogy még nem, vagy csak kevéssé jutott el, hanem azoknak politikai-taktikai absztrakcióin át közvetítve nem is mondott sokat. A politika az információk szolgáltatásával nemcsak folyamatossá, hanem azok kommentálása által közérthetővé is most, és a *Pesti Hírlap* révén vált, és éppen azon rétegek számára, melyek a polgári átalakulásban — láthattuk — objektíve is a legérdekeltebbek voltak.

AZ ÚJ PROGRAM ÉS AZ ÚJKONZERVATÍVOK

Már csak ezért sem lehet meglepő, hogy a *Pesti Hírlap*ban így popularizálódó és folyamatossá tett ellenzéki politizálás ellenfelei közül a legszélesebb fronton az újkonzervatívok szervezkedni — mint láttuk — még csak az 1839—1840. évi országgyűlés küszöbén kezdő, magát később fontolva haladónak hirdető nagybirtokos arisztokrata csoportja fog támadást indítani. E csoport alapvetően arisztokratikus, a nagybirtokos főnemességnek a polgári fejlődés által veszélyeztetett vagyoni és politikai vezető szerepére támaszkodó és azt minél teljesebben és tartósabban a jövőben is fenntartani (ennek érdekében pedig a polgári átalakulás menetét lehetőleg lassítani, minél inkább késleltetni) kívánó programját és taktikáját még 1839-ben kétségtelenül legtehetségesebb és nem realitásérzék nélküli vezetője, gróf Dessewffy Aurél terjesztette Metternich elé (kezdeményezően hatva a kancellár új politikai vonalára is). E politika így teljes ellentétét jelentette a reformellenzék igényeinek, ha ugyanakkor nyilatkozataiban nem zárkózott is el az átalakulás szükséges voltának elismerésétől. Az a körülmény azonban, hogy e politika a polgári átalakulást a fennálló feudális keretek és társadalomszerkezet lehető — kivált a nagybirtokos arisztokrácia érdekeire érzékeny — kímélésével kívánta végrehajtani, szükségképpen az átalakulás (e keretek fenntartása mellett valóban áthághatatlan) akadályainak és ennek során a birtokosi érdekeknek túl sűrű hangoztatásához vezetett, ami a program objektivitását azonnal gyanússá téve, már eleve is megakadályozta, hogy szélesebb tömegbázisra tegyen szert.

A *Pesti Hírlap* megindulása csakhamar az újkonzervatívokat is belekényszerítette a nyílt tömegpolitizálás vállalásába. 1841 nyarán átvették a *Pesti Hírlap*pal csaknem egy időben, még szintén liberális igényekkel indult, de rövidesen teljesen elszíntelenedett és válságba jutott, *Világ* című hírlapot, s hasábjain azonnal kíméletlen harcot kezdtek a Kossuth képviselte reformpolitika ellen. Taktikájuk, melynek az első félévben, korai és váratlan haláláig maga a lap szerkesztését is átvevő gróf Dessewffy Aurél volt az irányítója, helyes osztályösztönnel mindenekelőtt a reformer hajlamú arisztokrácia és a jómódú középbirtokosság a reformellenzékről való leválasztását tűzte ki céljául. Ennek érdekében túlhangsúlyozták a *Pesti Hírlap*nak az arisztokrácia és általában a nagybirtokosság elleni támadásait, azokat mint a nincstelenek a birtokosok ellen induló (győzelem esetén utóbbiakat anyagi és politikai végromlással fenyegető) harcának bizonyítékait idézve. A lap ugyanakkor állandóan (s a fentiekkel összhangban) bírálta, sőt támadta mindazon, akár politikai, akár gazdasági intézményeket, melyek lehetséges bázisaiul kínálkoztak a reformpolitika kibontakozásának. Egyrészt a megyei önkormányzatot, mely felülről befolyásolhatatlanul, megfelelő tömegek esetén lehetővé tette az ellenzéki erők szervezkedését és befolyásuk kiterjesztését az országos politikára is; másrészt a gazdaság tényleges kapitalizálását (és ezzel a társadalomban a polgári, tőkés elemek térhódítását) elősegítő olyan vállalkozásokat, mint a vasútépítés vagy a gyári iparosítás; elkeseredetten harcoltak a védvám ellen is. A konzervatív taktikához tartozott végül, hogy a gyors átalakulás szükségességét is igyekezett kétségbe vonni, ennek során azt bizonygatva, hogy a feudális viszonyok korántsem olyan nyomasztóak a parasztokra, mint azt ellenzéki oldalról beállítják. A lap — éppúgy, mint 1844-től a konzervatívok hivatalos szócsöveként utódja, a *Budapesti Híradó* — nyíltan mégsem zárkózhatott el a reformok elől, de feltételei leplezetlenül árulkodtak osztálybázisáról. Bár az engedőleges örökváltságnál többet nem vállalt, még ezt is a földesurak olyan mértékű azonnali kármentesítésével kívánta egybekötni, mely elégséges indítótőkéül szolgálhat a majdani tőkés viszonyok közötti gazdálkodáshoz; helyeselte a nemesség háziadó vállalását (ebben azonban a nemesi előjogok fenntartásának újabb indokát kívánva megteremteni), de Sztáray Albert gróf már idézett javaslatával egyetértve, mely míg a jobbágytelki nemességet is fel kívánta menteni a háziadó alól, ugyanakkor (a

későbbi virilizmus előhírnökeként) az adóösszeg nagyságával arányosan követelt beleszólási jogot a helyhatósági közéletbe, azaz a beligazgatási költségek meghatározásába és a háziadó kivetésébe.

Dessewffyék azonban elég józan politikusok voltak ahhoz, hogy világosan lássák: a fejlődés adott szakaszában ez a politika, bárhogyan indokolják is, már nem számíthat tömegtámogatásra, még akkor sem, ha (szempontjából a legjobb esetben) az ellenzék politikájának realitása iránt némi bizalmatlanságot képes lesz is kelteni. Csakhamar kudarcot vallott emellett kísérletük (melynek sikerében különben a konzervatív front sokáig reménykedett), hogy Kossuth mellől leválasszák (az ennek érdekében „józanságáért" nagy dicsérettel emlegetett) Deákot, és a nincstelenek a birtokosok ellen szerveződő harcának rémképét festegetve, jelentősebb meghasonlást idézzenek elő az ellenzék nemcsak alakuló főrendi csoportjában, hanem jómódú középbirtokosi rétegében is. Ezért Dessewffynek és még inkább utódainak politikájában szükségszerűen mindvégig döntő szerepet játszott a feudális abszolutista politikai-hatalmi apparátus és annak támogatása. Ez az apparátus, mely az újkonzervatív politika legfőbb támasza lesz, ennek fejében joggal igényelte pártfogoltjai részéről a legmesszebb menő támogatást is. Kétségtelen, Metternichnek ez utóbbit illetőleg nem is lehetett oka a panaszra, legalábbis a szándékot és az energiát illetően: az országgyűlés kormánytámogató főrendi politikájának — és e politika alsótáblai kis létszámú rendületlen táborának — már 1839—1840-ben is ők szolgáltatták a vezérkarát. Növekvő aktivitásuk — támogatva a reformmozgalom erősödésével egyre inkább rájuk (és csak rájuk) szoruló kormánytól is — egyre erősebben fogja befolyásolni az 1840-es évek politikai életét is.

AZ ÚJ PROGRAM ÉS SZÉCHENYI

A reformellenzék így egyre inkább Kossuth fogalmazta politikájának veszélyeire mégsem az újkonzervatívok figyeltek fel elsőnek, s a reformpolitikával szemben álló vélemények közül sem az ő szavuk bizonyult a legsúlyosabbnak és a leghatásosabbnak. A *Pesti Hírlap* ilyen irányával és politikájával elsőnek Széchenyi fordult szembe, aki igen jó érzékkel figyelt fel a lapnak az ő taktikájától már első számában nemcsak felismerhetően

eltérő, hanem magukat a célokat — ha óvatosan is, de az érzékeny Széchenyit rögtön fel is ingerlően — bírálni is kész tendenciájára. A lap már indulásakor, 1841. évi januári számaiban a szabad föld mellett kötelezi el magát (és ráadásul ugyanebben a cikkben az alakuló Lánchíd társaság várható magas nyereségeiről elmélkedik a névtelen szerző); csakhamar óvatos oldalvágásokat tesz az Akadémia viszonyaira, azután az örökváltságról indít cikksorozatot. A *Pesti Hírlap* még csak alig négy hete jelenik meg, amikor Széchenyi január végén a Balogh-féle tudománynépszerűsítő társulat (tulajdonképpen egy társadalmilag-szervezetileg nyitott, a szélesebb értelmiségi rétegekhez szóló, őket szervező Akadémia igényének is felfogható) alapítási felhívását olvashatja. „Átcikázik" rajta: „Kossuth ellen kell fordulnom."[3] Másnap levelet küld Deáknak, véleményét kérve a lap modora felől, február 5-én már célozgat a nádornak a *Pesti Hírlap* fokozott cenzúráltatására, 6-án megkezdi egy röpirat: *A kelet népe* írását.

Széchenyi aggodalmai — ha ma már részben indokolatlanoknak, részben egyfajta túlzott presztízsféltés következményeinek tűnnek is — az ő szempontjából mégsem voltak alaptalanok. Mint a társadalmi fejlődés rajzánál már említettük, ő a főnemesség azon nagyon keskeny rétegének volt a vezére, amely nem ellenezte, sőt — az újkonzervatívoktól eltérően, saját érdekeivel nagyon is összhangban levőnek érezve — éppenséggel (és mielőbb) kívánta a polgári viszonyok bevezetését. Ám Széchenyi ezen túl — nemcsak a nyers önérdek, mint inkább egyfajta jellegzetesen polgárias közgazdasági meggondolás alapján is — a hazai gazdasági életnek a polgárosodáshoz elengedhetetlen fellendülését, stagnálásából való kibontakozását az egyetlen ténylegesen létező hazai gazdasági erő, a nagybirtok fejlesztése, erősítése és az ezáltal elért felhalmozás tőkés vállalkozásokba: iparba és közlekedésbe való befektetése által vélte biztosíthatónak; — persze a nagybirtoknak így csak erősített gazdasági súlya az átalakulásban viendő vezető szerepét csak tovább erősítette volna. Ebből a józanul gondolkodó nagybirtokosok számára nagyon is elfogadható koncepcióból egyrészt az következett, hogy Széchenyi szemhatárán — mint már az 1830-as években megfogalmazott programjai is mutatták — sok minden,

[3] Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. VISZOTA GYULA. V. (1836–1843) (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 14.) Bp. 1937. 442.

így elsősorban a társadalom nem birtokos rétegeinek problémái eleve szinte teljesen kívül maradtak; másrészt az, hogy ehhez ő is olyan politikai feltételek meglétét kívánta, melyek a reform végrehajtása során a fennálló hatalmi viszonyokat és azok bázisaként mindenekelőtt a nagybirtok vagyoni uralkodó pozícióit továbbra is biztosították volna. Ez a felfogás természetszerűen állította őt szembe a polgári átalakulás Kossuth által képviselt politikájával, melynek várható következményeként egyrészt a gazdasági élet teljes és egyúttal céltalan szétzilálását, másrészt a társadalom az átalakuláshoz kellő stabilitásának megzavarását, együttesen tehát éppen a polgárosodás csődbe vitelét és lejáratását látta és félte. Ezt elhárítandó törekvésében szövetségesként (a gazdasági, vagyoni, értelmiségi és adminisztratív elit várható támogatása mellett) a kormányt is számításba vehette, melynek — bár éppen nem a polgárosodás kifejlesztése érdekében — a politikai stabilitás fenntartása éppúgy az érdekében állott, s melynek kezében emellett még mindig, és éppen e kérdések megoldásához igen jelentős anyagi és politikai eszközök voltak ahhoz, hogy felhasználásuk esetén a megindult és még ki nem bontakozott magyar polgárosodás útját eltorlaszolja. És ha e számítás még nem jelenti is az udvarral való aktív kapcsolatfelvételt, a lojalitás útján Széchenyi ekkor már nem állhatott meg. Kivált azután nem, hogy a *Pesti Hírlap* február 17-i, Kossuth által írt vezércikkében elolvashatta az ellenzéknek a főrendekhez címzett magabiztos kihívását: a nemzet sorsa beteljesedik „általok ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenök ha kell".[4] De Széchenyinek így nem kell a reform: 1841 tavaszára megjelenik röpirata, *A kelet népe.*

A politikához magát ilyen módon mintegy visszakényszerítő Széchenyi röpirata gyakorlatilag és hatásában abba a jellegzetes arisztokratikusan polgárosodó politikai magatartásba hátrál bele, amit az újkonzervatívoknál is megfigyelhettünk, jóllehet Széchenyi koncepciója ettől nagyon is eltér. Az ő magatartásának középpontjában ugyanis az az aggodalom áll, hogy a fennálló rend visszásságait a legszélesebb körből s válogatás nélkül vett példáival bemutató Kossuth ezzel s a megszüntetésüket célzó — szerinte rendszertelen és átgondolatlan — javaslataival öntudatlanul vagy éppenséggel tudatosan (Széchenyi inkább az utóbbi valószínűségét érzékelteti) megbontja azt az egységet, melyet a reformok megvalósítása

[4] Kossuth Lajos, Hivatás. *Pesti Hírlap*, 1841. 14.

érdekében az országgyűlés végére részint a rendek és a kormány, részint a két tábla között Széchenyi végre létrejönni látott. Az újkonzervatívoktól eltérően azonban Széchenyinél már hangot kap az az aggodalom is, hogy Kossuth (és főleg köre) a magyarosodás igényének túlzott hangsúlyozásával nemzetiségi vonatkozásban is hozzájárul a társadalom szélesebb rétegei egységének megbontásához. Széchenyi elsőnek a (kétségtelenül legpolgárosultabb) német elemmel való erősödő szembefordulás veszélyeit említi; a nemzetiségi kérdés megoldását ezzel szemben az alkotmányos viszonyok mindenkire való kiterjesztésében látja. Kárhoztatja Széchenyi Kossuth taktikájában a megoldandó problémák rendszertelen, csak a szenvedélyek felkeltését szolgáló felvetését, kiemelve ezzel szemben a tervszerű cselekvés fontosságát. S a kötet utolsó fejezeteiben mintegy programként össze is foglalja e véleménye szerint megoldandó feladatokat: a köztehervíselést (s nemcsak a háziadóban), a büntetőtörvény előtti egyenlőséget (ám itt — jellemzően a közrend megingásától való félelemre — a büntetés kiszabásában elutasítja a „puhaszívű ábrándozást"),[5] az általános védkötelezettséget (sorshúzás alapján), az ősiség megszüntetését (a földbirtokos hiteligénylését megkönnyítendő), közlekedési utak építését (a tőkés vállalkozókat serkentendő 5%-os kamatbiztosítással), egy legalább 50 millió forint alaptőkéjű nemzeti bank alapítását, végül — önkritikát gyakorolva saját korábbi, e szempontból közömbös álláspontja felett — a köznevelés (valójában azonban inkább egyfajta nemzeti közszellem) kifejlesztését. A program sikere — mutat rá Széchenyi — mindenekelőtt a nemzeti erőknek a széttagoló municipális alkotmány mellett oly szükséges, de — véleménye szerint — csak a gazdaság önmozgása által megvalósítható összpontosítását és ennek érdekében Pest-Buda gazdasági központtá való fejlesztését igényli. Követendő morális magatartásként pedig a köznevelés révén önkritikát ajánl saját hibáinkkal szemben és a nemzeti kötelességérzet maximális kifejlesztését.

Széchenyi már röpirata elején, de a szövegben végig is (és általában több-kevesebb joggal) hangoztatja, hogy a reformokat illetőleg a maga és Kossuth nézetei között végül is nincs alapvető különbség. Mégis az egész röpiraton végighúzódik a gazdag nagybirtokos aggodalma és gyanakvása a nincstelen ügyvéddel és (nézetei és főleg taktikája hatására)

[5] Széchenyi István, A kelet népe. Pest, 1841. 357.

könnyen veszedelmessé válható olvasóival szemben. Kétségtelen, Széchenyi jól érezte meg Kossuth politikájának új vonásait: azt, hogy a polgári reformnak ő immár — mint láthattuk — minden eddiginél szélesebb bázison és az ezt alkotó rétegek érdekében történő megvalósítására törekszik, ennek során tudatosan túl kívánva lépni az arisztokrácián, tekintet nélkül annak a polgárosodást is vállaló, sőt szorgalmazó csoportjaira, illetve azok osztályérdekeire. Ezt legvilágosabban a szabad föld, a kötelező örökváltság Széchenyinél nem szereplő igényének nyomatékos hangoztatása érzékelteti, s az arisztokrácia közreműködésével szembeni közömbössége. Mindez olyan politika körvonalait rajzolja ki, mely magabiztosan (Széchenyit és általában a konzervatívokat leginkább ezzel döbbentve meg) már új tömegeket érez háta mögött.

E tömegek — mint láttuk — már léteznek is, s igényeik már formálják a közvéleményt. Így azután nem meglepő, hogy ha *A kelet népe* nagy port vert is fel, sokat beszéltek is róla, rövidesen második kiadására is sor került, Széchenyi mégis kétségtelenül csatát vesztett. A kormány hiába reménykedett — a megrendelő tetszésére hangoltan jelentő besúgók jelentéseinek tanúsága szerint — a reform híveinek megosztásában: a vagyonos elemek, így elsősorban az arisztokraták és a középbirtokosok leválásában az ellenzékről. Széchenyi álláspontja visszautasításban részesült. *A kelet népe* körül kibontakozó röpirat-irodalom és sajtóvita minden valamit is érő résztvevője — az újkonzervatívokat leszámítva, akik azonban továbbra is gyanakodtak Széchenyi polgárosodási igényei miatt —, éppúgy, mint a magánlevelezésekben tükröződő állásfoglalások is, egyhangúlag ellene fordultak, megtartva bár a reformok atyja iránti kötelező tiszteletet. Eötvös (akit Széchenyi különben is bizalmatlanul szemlélt), Vörösmarty, nevesebb és névtelen kisemberek, végül maga a nagy taktikai ügyességgel védekező Kossuth és — akitől Széchenyi talán a legkevésbé várta — Deák, majd Wesselényi is: mind a *Pesti Hírlap* modorát védelmezték, sőt — s éppen Deák megfogalmazásában — azzal vádolták Széchenyit, hogy a modort kárhoztatva szinte igazolja a kormánynak a sajtó- és szólásszabadság megfojtására tett korábbi terrorisztikus lépéseit. Kossuth *Felelete* egyrészt visszautasítja Széchenyi vádjait, melyek őt mint a birtokosok megtámadóját állítják be, aki emellett a kiváltságos rendeket és a felsőséget gyűlöletessé kívánja tenni és forradalomra izgat — másrészt megragadja az alkalmat, hogy ennek kap-

csán kifejtse saját programját: az alkotmányos jogok és a terhek egyenlősége; az ingatlanszerzés egyenlő lehetősége; az ősiség eltörlése; a jobbágyviszonyok kárpótlásos felszámolása; egyenlőség a hivatalképességben. E programpontokat felsorolva Kossuth ügyesen rámutat arra, hogy azok éppen nem mennek túl Széchenyiéin. De már hangsúlyozza azt is, hogy Széchenyi túlértékeli saját szerepét, melynek sikerét már 1830-ban is döntően a társadalom reformra érett, a gróf által helyesen megérzett igényei adták meg. Egyúttal érzékelteti azt is, hogy valamely kezdeményezés sikerét és értékét a társadalmi igény realitása dönti el, s hogy ennek az igénynek érzékelésében Széchenyi — éppen társadalmilag arisztokratikus szempontjai miatt — már lemaradóban van.

Az egyhangú visszautasítás, mely azt a tanulságot is nyújtotta, hogy a reform igénye a polgárosodást igénylő rétegekben, túllépve a tisztán taktikai funkció kereteit, az osztályérdek megfogalmazásában is túlsúlyra jutott, megdöbbentette a grófot, és bár 1842 elején az *Augsburger Allgemeine Zeitung* számára névtelenül rendkívül éles, támadó hangú (Kossuth által nem kevésbé élesen visszautasított) cikket írt, a magát és álláspontját tisztázni akaró újabb munkáját, a *Garat*ot már nem bocsátotta sajtó alá. Ez azonban nem tartotta vissza attól, hogy most már nem is a *Pesti Hírlap* változatlanul továbbvitt agitációjára, mint inkább az ellenzéki reformpolitika egésze által képviselt kihívásra felelendő, egyrészt elmondja 1842. novemberi akadémiai beszédét, másrészt 1843 elején most már ne kezdje meg a polémia állandósítását előbb *Wesselényi és Kossuth* című 10 részes cikksorozatával, majd 2 részes *Nyilatkozat*ával; ám végül is egyre reménytelenebb pozícióba kerülve.

A SZÉCHENYI—KOSSUTH-VITA KEZDETEI

Kossuth és Széchenyi lényegében a *Pesti Hírlap* Kossuth által írott vezércikkeivel, illetve *A kelet népé*vel induló vitája — mely kisebb-nagyobb megszakításokkal szinte a forradalom kirobbanásáig végighúzódik az egész korszakon — kétségtelenül a magyar politikai publicisztika történetének egyik legszebb, de ugyanakkor sokban legszomorúbb fejezete is. Hosszú időtartama, s a 6 év alatt mindkét fél részéről gyakran elejtett — kiváltott Széchenyinél a tárgytól olykor nagyon eltérő — okos és keserű

megjegyzések és az egyre ingerültebb, kíméletlenebb személyeskedés ellenére a vita ugyanis alapjában végig megmaradt eredeti problémája (a felek pedig eredeti álláspontjuk) mellett. A mindkét fél részéről őszintén kívánt polgári átalakulás arisztokratikus és demokratikus útjának konfliktusa továbbra is és mindvégig megoldhatatlannak bizonyult. Persze arisztokratizmus és demokratizmus itt már nem csupán absztrakciók, hanem annál lényegesebb, összetettebb fogalmak, melyek magukba olvasztják mindazt a társadalmi tartalmat és tendenciát is, amit — mint a társadalom történetéről szólva láthattuk is — a kor konkrét fejlődésében az őket képviselő osztályok hordoznak és képviselnek. Így és ezért válik a kormányhoz való viszony kérdése a vita tengelyévé. A nagybirtokos arisztokrácia polgárosodása ugyanis nem szükségképpen igényli egyszersmind az állam hatalmi pozícióinak új elosztását, ami pedig a birtokos és főleg a vagyontalan kisnemesség és nem nemes értelmiség számára életkérdés. (Ezzel függ össze, sokféle áttétellel, az éppen e rétegek részéről jelentkező magyarosítási igény és általában a hazai nem magyar népek nemzeti törekvéseinek elutasítása: csupa, az arisztokrácia szempontjából közömbös kérdés.) A pozíciók új elosztásának igénye gyakorlatilag az abszolutizmus államgépezetének teljes felszámolását és a polgári államrend bevezetését igényelve azonban végül fel kell hogy vesse az Ausztriához való viszony egész kérdéskomplexumát is (hiszen egy polgári demokratikus magyar és egy abszolutisztikusan kormányzott ausztriai államfél együttélésének lehetősége legalábbis problematikus), ez viszont — kivált a vámpolitikában előállható feszültségek miatt — a nagybirtokai termékfeleslegének értékesítésében már az örökös tartományok piacára (és bécsi hitelforrásokra) utalt nagybirtokos esetén nem lehet közömbös. Ez az alternatíva azonban azt is jelenti, hogy a demokratikus megoldás számára a kormány, illetve az általa képviselt abszolutizmus megdöntése a sürgető szükség, míg az arisztokratikus megoldás inkább hajlik valamilyen kompromisszum felé. Mindez az egyéni magatartásokra vetítve végső fokon politikailag az évszázados kuruc és labanc álláspontok, indulatok és érzelmek egy modernizált változatát villantja fel az ezekhez kapcsolódó, vélt vagy valóságos szenvedélyekkel együtt.

Természetszerűen ezek a párhuzamok és konfliktusok csak igen sematikus képet adhatnak arról a szövevényesen egymásba fonódó problémakomplexumról, ami e 6 éves vita során végül is kibontakozott. Mindez

azonban indokolja is azt, hogy a vita érdemében, minőségileg miért nem fejlődött: az álláspontok (a kétgarasos terv érdekében vitt átmeneti, később még ismertetendő együttműködéstől eltekintve) miért nem közeledtek egymáshoz. És azt, hogy végül is (új megoldási javaslatok helyett) miért csupán a vita konkrét témaköre és főleg érvrendszere, példatára bővült ki az események felvetette új meg új tárgyakkal, melyek változatosságuk ellenére is már csak arra kínáltak lehetőséget a feleknek, hogy álláspontjaikat új meg új szempontokból fejtsék ki. Konkrét hatást e vita így egyre inkább csak funkciójában, mintsem érdemében ért el: nem a soha el nem ért megoldásokban, hanem egyáltalán a problémáknak (bár főleg a vitatkozók személye révén) a közvéleményben folyamatos felszínen tartása révén és azáltal, hogy az eszméknek a folyamatossá tett politizálás és kiszélesedett társadalmi bázisa révén gyorsan kibővülő körében, megélénkülő kavargásában ezek számára mintegy jegecesedési pontokat kínált.

Egyetlen ponton azonban a vita túllépett ezeken a kormány és a polgári reform, illetve a reform arisztokratikus és liberális útja egymáshoz való viszonya által meghatározott kereteken, a maga eszközeivel is segítve beemelni a társadalom tudatába a kor Magyarországának másik, egyre világosabban kibontakozó fő kérdését, a nemzetiségi problémát: a magyarság és általában a magyar nemzettudattal rendelkező politizáló réteg viszonyát az ország nem magyar népeihez.

A problémával magával és ennek keretében a reformellenzék koncepciójával, Wesselényi *Szózat*ával, Széchenyi felfogásával (így 1842. november 27-i akadémiai beszédével is), a radikálisok és az aulikusok nézeteivel a következő fejezetben részletesen foglalkozunk: a szemben álló felek álláspontjait ugyanis csak e szélesebb keretben lehet megérteni és értékelni. A kor szűkebben vett belpolitikája számára Széchenyi e beszédének jelentőségét az adta meg, hogy a társadalmat (mint arra már *A kelet népé*ben is célzott) az erőltetett magyarosítás veszélyeire figyelmeztető fejtegetéseiben a politizáló közvélemény nem is teljesen alaptalanul a reformellenzék és kivált Kossuth politikája elleni újabb, bár ezúttal más irányból jövő támadás kezdetét látta. Ennek megfelelő volt a társadalom visszhangja is: alig másfél évvel *A kelet népe* már végeredményben kedvezőtlen fogadtatása után, az akadémiai beszéd fogadtatása, ha lehet, még kedvezőtlenebb volt. Ha 1841-ben Széchenyit a kormány szólásszabadság elleni

terrorakcióinak utólagos igazolásával vádolták, most a nem magyar népek, kivált a horvátok között egyre nyíltabban és energikusabban szerveződő, sommásan csupán magyarellenesnek látszó (valójában persze sokkal összetettebb) politika igazolását is szemére hányták. Annál komolyabb és súlyosabb vádként, minél mélyebben hatolt be a politizáló társadalom tudatába a szláv mozgalmak mögött álló orosz irányítású pánszláv agitáció, a horvátok háta mögött pedig az udvar biztatásának gyanúja: olyan erőké, melyek egyúttal az abszolutizmus előnyomulását is jelentették, fenyegetésként minden liberális törekvés számára.

Pedig Széchenyi ekkor is csak saját, a polgárosodás bázisaként a nagybirtok kapitalizálódását valló nézeteiből indul ki: számára ebből a szempontból voltak közömbösek azok a problémák, melyek a középnemesi és kisnemesi reformpolitikában az államélet átalakítását igényelve szükségszerűen ütköztek bele a magyar nyelv államnyelvvé emelése által felvetett kérdésekbe. Ám, láttuk, ő már az így a nagybirtokra alapozott polgárosodást — az újkonzervatívokkal ellentétben — nemcsak gazdaságilag minél sürgősebben elvégzendő feladatként, hanem az általa elsősorban az egész magyarság megújulását egyedül eszközölni képes polgárosodásnak is egyedül lehetséges megoldásaként is kezelte. A nemzeti szenvedélyek felszításában, kihívásában ezért nemcsak a számára — mint láttuk — már csak gazdasági szempontból is oly lényeges politikai stabilitás, hanem az egész magyarság készülő veszedelmét látta; Kossuthnál és a liberálisoknál kétségtelenül világosabban észlelve a nemzeti fejlődésben rejtőző lehetséges antiliberális feszítőerőket, és pesszimistábban ítélve meg azok egy általános liberalizálásban várható feloldódásának esélyeit, ám ugyanakkor a szenvedélyek fellángolásában (mely ott is sokban a polgári fejlődés elkerülhetetlen velejárója volt) az indokoltnál nagyobb szerepet tulajdonított Kossuthék agitációjának.

SZÉCHENYI ÉS A KORMÁNY

Mindez azonban érthetővé teszi azt is, hogy az ily módon magát egyre jobban s egyre több joggal elszigeteltnek érző Széchenyi végül valóban a kormány felé közeledik; immár nem csupán azzal, hogy honfitársainak kormányellenes indulatait mérsékelni igyekszik, hanem aktívan kezde-

ményezve is; nemcsak szubjektíve, Széchenyire nézve, hanem objektíve, a reform szempontjából is — mint csakhamar kiderül — szerencsétlen lépésként. Ennek csak egy, alapjában nem egyértelműen helytelen (de nem is csak helyes) indokokra épülő politika őszinte meggyőződésből eredő féltése lehet a magyarázata.

Széchenyi első, bár bizonytalan közeledési kísérletei még jóval az akadémiai beszéd előtti időre, 1842 elejére nyúlnak vissza és kezdetben inkább csak arisztokraták és magas rangú hivatalnokok kaszinói magánbeszélgetéseinek szintjén maradtak. Széchenyi már e beszélgetésekben egyetértését nyilvánította a kormány politikájával, de mielőtt ennek nyílt támogatását vállalta volna, ragaszkodott véleményének meghallgatásához. Metternich azonban Széchenyi e gesztusait már ekkor sem volt hajlandó egészen komolyan venni. Kora ősszel Széchenyi, bécsi tartózkodása alatt Gervay Frigyesnek, a Staatskonferenz irodaigazgatójának, Metternich bizalmasának mondta el nyílt véleményét a magyar politikáról. Gervay válaszul kifejtette, hogy a kormány számára Széchenyi megnyerése nem lehet közömbös és megígérte, hogy nemcsak a kancellárt, hanem Lajos főherceget is ebben az értelemben fogja tájékoztatni. A következő hetekben Széchenyi még egyre kilátástalanabb kísérleteket tett arra, hogy Deákot és Batthyányt Kossuthról leválassza, a nádornál is támaszt keresett, de ez józanul csupán hallgatott. Nem sokkal az akadémiai beszéd utáni napokban, december 5-én, Széchenyi — miután a Deákkal való megegyezésre célzó végső kísérletei is sikerteleneknek bizonyultak — egyensúlyát láthatólag teljesen elveszítve, a kormány magyarországi politikájában bennfentes Zsedényi Ede (ekkor helytartótanácsi tanácsos) biztatására levelet írt Gervaynak. Ebben már nyíltan kijelentette, hogy úgy véli, hasznos szolgálatokat tehetne a kormánynak, melynek érdeke — most már látja — azonos a magyarokéval. Ehhez azonban bizalomra van szüksége a kormány részéről, s ha azzal szemben korábban a magyar alkotmányt féltve és tartva birodalmi beolvasztó kísérletektől, az ellenzékhez csatlakozott is, mostanra úgy találja: a kormányban van az a központ, melyből Magyarország üdve is kibontakozhat.

A következő hetek kínos és megalázó huzavonával teltek el. A közel 70 éves Metternich (aki ekkorra szellemileg már teljesen bezárkózott politikai fantazmagóriáinak körébe, melyen belül a dolgok és így a ma-

gyarországi viszonyok is nem a valóságos, hanem csakis az általa róluk alkotott és ideológiájának megfelelő formákban jelentek meg) látható elégtétellel ragadta meg az alkalmat, hogy egyelőre közvetítőkön keresztül és meglehetősen kicsinyes modorban leckéztesse Széchenyit: lám, ő már közel 20 éve, 1825-ben megmondta a grófnak, hogy helytelen útra tér. A herceg azonban azt is érzékeltette, hogy bűneinek megbocsátásán túl Széchenyi egyelőre ne számítson sokra, s főleg arra ne, hogy részt vehet az állam irányításában. Ehhez előbb meg kell tanulnia az engedelmességet, s ha erre nem hajlandó, jobb, ha az ellenzékben marad. Különben ha javaslatai vannak, előbb adja be írásban őket, s azután majd személyesen beszélhetnek. Mindez világosan megmutatta Széchenyi számára is, hogy a kormány az általa nyújtott támogatást nem értékeli annyira, hogy politikáján bármit is változtasson.

Ha nem meglepő, hogy az alapjában még a 18. századból kinőtt, önmagával és saját használatára készített ideologikus világképével rendkívül megelégedett kancellár számára a magatartásában olyan romantikusan, önmagát szinte kínzóan elemző és bíráló s ugyanakkor realista Széchenyi már csak alkatilag is mindvégig gyanús maradt, ugyanígy nem meglepő, ha Széchenyit is kínosan érintette a hideg, részéről önkritikát igénylő válasz. Ráadásul éreztették vele azt is, hogy Kossuth elleni sajtóharcát az udvar sem nem igényli, sem sokra nem értékeli. A kapcsolat így átmenetileg még meg is lazult, és története már csak az országgyűlés megnyitása után fog új szakaszába lépni. Mégpedig Széchenyinek Metternich számára a magyar helyzetről készített két elemzésével, melyeknek benyújtása a gróf és a reformellenzék együttműködésében a következő évekre a szakítást fogja jelenteni.

A BÜNTETŐJOGI REFORM

A kormányt a Széchenyi közeledésével elért tagadhatatlan siker ellenére nem kis aggodalommal kellett hogy eltöltse az a magatartás és még inkább az a mögötte álló társadalmi igény és koncepció, mely az 1840:V. tc.-ben kiküldött büntető törvénykönyvi országos választmány 1841 novemberének legvégén az országbíró elnöklete alatt megkezdődő munkájában tükröződött. Annál a jelentőségnél fogva, amit a büntetőtör-

vénykezés az emberi viszonylatok szabályozásában játszik, könnyű átlátni, hogy 1840-ben meghirdetett reformjának lehetősége megmozgatta a társadalmat. A publicisztika területén a most induló fiatal Szalay László — miután már 1840-ben kimutatta, hogy az 1827. évi büntetőjogi munkálat, melynek reformjáról itt szó lett volna, a változott viszonyok között már használhatatlan és teljesen új kodifikációra van szükség — nagyszabású értekezésben mutatott rá a következő évben az esküdtszéki eljárás bevezetésének szükségességére. Az Akadémia ugyanakkor pályadíjat tűzött ki a büntetés értelméről és céljáról szóló értekezésre és a külföldre utazó fiatal liberálisok: Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc a szalonok világa helyett a polgári államok különböző börtönrendszereit tanulmányozzák lázasan. Pest megye 1841-ben szabályrendelettel (amit ugyan egy királyi leirat a megye tiltakozása ellenére is megsemmisített) tett kísérletet büntetőügyben a törvény előtti egyenlőség érvényesítésére: a büntető és polgári törvényszéket személyzetileg is szétválasztotta; a büntetőtörvényszék ülésezését az eddigi törvényszaki beosztás helyett gyakorlatilag folyamatossá és az üléseket nyilvánossá tette; végül a rövid úton ítélet alá kerülő ügyekben bevezette a vádlott tisztiügyészi vagy ügyvédi szóbeli védelmét. A megyei határozat körül kibontakozott konfliktus is jól mutatta, hogy a kérdés jelentősége messze túlnőtt szűkebben vett tárgyának elméleti keretein: benne a közvélemény azonnal megérezte a lehetőséget a fennálló rendszer egy jelentős (és kivált a börtönrendszer hallatlan hazai elmaradottsága folytán pusztán emberségi szempontokból is feltétlen reformot követelő) elemének reformok útján való javítására, módosítására; ennek megfelelő érdeklődéssel kísérve a reformáló bizottság egész működését.

Az ennek eredményeképpen elkészült egész munkálat bevezetésében Deák indítványára, aki a bizottság munkájában azonnal átvette a vezető szerepet, az elvi kérdéseket tisztázták: ennek során máris olyan jelentős elveket állapítva meg, mint többek között a büntetőtörvény előtti polgári egyenlőséget (kiterjesztve a törvény hatályát az egyházi és a nem tényleges szolgálatban álló katonai személyekre is); mind érdemi, mind formai vonatkozásban a fellebbezésnek és a perújítás kérésének az ügyész és a vádlott számára egyaránt lehetővé tételét; a halálbüntetésnek, a botozásnak és a büntetés minimumának (ugyanúgy, mint az ítélőszékek közül az úriszékeknek és a statáriumnak is) a büntetések sorából való

kihagyását. Négynapi heves vita után azonban már itt megbukott az esküdtszéki rendszer Deák által nagy hévvel képviselt bevezetése. „Magyarországban arra, hogy az esküdtszéki intézet behozattassék, nincsenek a társasági állapotok, főkép a míveltség tekintetében eléggé kiegyenlítve"[6] — indokolják —, s ezen az sem változtat, hogy Deák terjedelmes, és később még jelentős szerephez jutott különvéleményben védi meg e javaslatát. A továbbiakban a bizottság két részre oszolva tárgyalt: részint a büntető törvénykönyv, részint a börtönrendszer kidolgozása érdekében. Az előbbi bizottság ismét két albizottságra vált szét. Ezek közül az anyagi jogot megállapító albizottság munkáját Deák irányította (miután a bizottság ügyes szétbontásával sikerült ide összegyűjtenie a részt vevő összes jelentős ellenzéki szakembert: Bezerédjt, Eötvöst, Klauzált, Pulszkyt, a főrendek közül báró Wenckheim Bélát); a másik az eljárási joggal foglalkozott. Az elkészült albizottsági munkálatokat a teljes bizottság felülvizsgálta és módosította: így — nem is lényegtelen pontokon — az anyagi jogi rész egyes tételeit is. Deák különvéleményei ezek védelmében jól érzékeltetik a bizottság munkájában összecsapó ellentétes tendenciákat éppúgy, mint az ő, a feudális jogrendszert ellentmondásainak kiélezésével bomlasztó s egyes kis jelentőségű elvek szinte észrevétlen becsempészésével a maga számára későbbi lépéseiben jogalapot biztosító taktikáját is. Az el nem fogadott javaslatok egyike ugyanis a helytartótanácsnak a börtönök állapotáról az országgyűlés számára háromévenkénti jelentéstételi kötelezettségét mondta ki (ez pedig a kormányfelelősség elvének törvénybe iktatását, helyesebben becsempészését jelentette volna); egy másik az általános egyéves elévülést a király személye elleni vétségekre is kiterjesztette volna (az összbizottság azonban erre kivételesen tíz évet állapított meg). Egy ugyancsak visszautasított javaslat (jellemző módon: évszázadok óta támadhatatlan, Ulászló-kori törvényre hivatkozva) a hűtlen tanácsosok, az alkotmányt megszegő törvényhatóságok és köztisztviselők büntetendő voltát mondta ki. Deák albizottsága azt javasolta, hogy a helytartótanács csak a törvényesség szempontjából legyen jogosult a törvényhatóságok rendőri szabályainak előzetes felülvizsgálatára; hogy a szabad királyi városokban

[6] Az . . . 1843-ik esztendei . . . magyarországi közgyűlésnek írásai. I—V. Pozsony, 1844 (továbbiakban: Írások 1843). 19/D sz., I. 222.

a büntetőbíróságokat választó testület ne a legtöbb adót fizetőkből, hanem az összes polgár által választandó személyekből álljon; hogy a felségsértés, a hűtlenség és a király személyének megsértése bűntetteiben az elsőfokú bíróság ne a királyi tábla, hanem (s már a bűnvizsgálatra is kiterjedő hatáskörrel) egy, az országgyűlés által választott, az abszolutizmusnak a közelmúlt pereiben oly kíméletlen kezét igen bonyolult jogi biztosítékok rendszerével megkötő bíróság legyen; végül, hogy a büntető törvénykönyv a polgári személyekkel bűnszövetségben levő katonák és papi személyek bűnügyeire is kiterjesztessék (ami az abszolutizmus e két készséges eszközének embereit kívánta volna elrettenteni a törvénytelen kormányakciók támogatásától).

A bizottság konzervatív többsége, az 1843. március 19-ig tartott szorgalmas munka során ilyen módon nagyjából elhárította a jogrendszer a kormány számára legveszedelmesebbnek tűnő két módosítását: a széles társadalmi bázison választott laikus bírák esküdtszéki bíráskodását, valamint a politikainak minősíthető bűncselekményekben a különleges szigorítás enyhítését és egyáltalán az abszolutista államapparátus törvénytelen tetteiért viselendő személyes felelősség kimondását. Ám már nem tudta töröltetni a javaslatok közül az úriszéki bíráskodás, a statárium, a testi büntetés és a halálbüntetés kikapcsolását a büntetés eszközeinek, illetve ítélő fórumainak sorából. Pedig e javaslatok megvalósulása is ki nem mondva ugyan, de ugyancsak igen nagy lépést jelentett volna a törvény előtti polgári egyenlőség megteremtése felé. És mivel így a bizottság munkálata — ha csak egyetlen, de politikailag igen kényes, mert a társadalmi viszonyok egészére kiható ponton: a jogi ideológia vonatkozásában is — azt mutatta, hogy a társadalmi fejlődés igényei egy egészében minden forradalmi változástól távol álló, éppenséggel az ország legmagasabb feudális méltóságai által vezetett bizottság munkájában is milyen feltartóztathatatlanul érvényesülnek (vagy legalábbis már milyen nehezen fojthatók el), ezen át a kormány számára is mindennél világosabbá válhatott az egész feudális rend bomlásának előrehaladása.

A KORMÁNY ÚJ POLITIKAI KÍSÉRLETE

Tévedés lenne azt feltételezni, hogy a polgári reform igényeinek ilyen széles fronton meginduló kibontakozása elkerülte volna az udvar és kivált Metternich figyelmét. Ha más nem, az udvar számára már 1839-ben taktikai módosításokat javasló ifjúkonzervatívok aktív, antiliberális bekapcsolódása a *Pesti Hírlap* által kiszélesített bázisú politizálásba, figyelmeztethette a kormányt az újabb magyarországi veszedelmekre. Azt a kancellár is megérezte, hogy Magyarország vonatkozásában új politikára van szükség. E helyzet megítélésénél és értékelésénél azonban a magyarországi valóságnak és gyökereinek józan felmérése helyett Metternich továbbra is megmaradt csupán a felszínnek és annak is csak olyan ideologikus megközelítésénél és szemléleténél, mely már eddigi magatartását is jellemezte, de amelynek korszerűtlensége és használhatatlansága, miután az európai politika vonatkozásában 1825—1830 körül már bebizonyosodott, mostanra a magyar ügyek intézésére is túlhaladottnak és alkalmatlannak bizonyult.

Ám a kancellár javaslatai, kezdeményezései továbbra sem látszanak valamely fejlődésről tanúskodni. 1841 végére az államkancellária Jarcke nevű tanácsosával a titkos államkonferencia számára készíttetett memoranduma ugyanis már Magyarország egyre fenyegetőbb elszakadási és liberális tendenciájával rémítgetett, a követendő új kormánypolitika számára pedig (a fennálló intézmények keretein belül ugyan) olyan reform végrehajtását javasolta, amely az alkotmányt és a közigazgatást az így fenyegető anarchia ellen védekezésre alkalmassá teszi. Ennek első lépéseként a memorandum a megyék fokozott kormányirányításának megszervezését ajánlotta, méghozzá a főispánok, illetve ahol ezek ezt nem vállalnák, az őket mintegy helyettesítő adminisztrátorok révén. Ezek fő feladata az országgyűlési követválasztások a kormánynak megfelelő lebonyolítása kell hogy legyen; az így összeállított országgyűlésnek azután csakis a királyi akarat maradéktalan érvényesülését kell biztosítania. Ez utóbbi érdekében az így megválasztott követek legalább tíz évig az országgyűlés tagjai maradnának (a fennálló gyakorlattal ellentétben tehát visszahívhatatlanul), de nehogy így is akadékoskodjanak, erősíteni kell a tárgyalásokat vezető személynök és a királyi tábla fegyelmi jogát; a tárgyalásokba a rendőrséget is be kell építeni, eleve számolva azzal,

hogy végső esetben az uralkodó saját akaratából is feloszlathatja az országgyűlést. Ha pedig az elégedetlenség lázadásba csapna át, a fegyveres erő is igénybe vehető kell hogy legyen.

Hogy mi lett a fogadtatása Jarcke javaslatának, konkrétan nem tudjuk. Elismert kormánypolitika — legalábbis egyelőre és egészében — nem lett belőle, de hogy alapjaiban egyetértésre talált, azt Metternich éppen 1842-től József nádorral folytatott bizalmas levelezése tanúsítja és az a helyeslés, mellyel Metternich bizonyos, így mindenekelőtt az udvar részéről új magyarországi politika kezdeményezésének szükségességét hangsúlyozó megállapításai a nádor részéről találkoztak.

A nádor persze némileg másképpen képzelte e kezdeményezéseket, mint a kancellár. 1842 januárjában Metternichhez intézett levele egyrészt józanul rámutatott a Magyarországon 1840 után megindult, gyorsan kibontakozó fejlődésre, új generációk belépésére, a politika társadalmi bázisának kiszélesedésére és így a felfogások polarizálódására, a vagyonosok eltávolodására a reformoktól; másrészt éppen e helyzetre és az így kínálkozó lehetőségekre hivatkozva annak szükségességét és jelentőségét hangsúlyozta, hogy a kormány, ha óvatosan is, vegye kézbe a politikai kezdeményezést, mozgósítsa a konzervatív erőket, míg azok egyáltalán mozgósíthatók. És mint pragmatikus politikus, a nádor kiemelte a helytartótanács a megyék önkényeskedései által megromlott tekintélyének megszilárdítására már eddig is megtett intézkedéseket, majd mint az efféle pozitív kezdeményezésekre alkalmas területet, a most tervbe vett magyarországi vasutak közül legalább a pest—bécsi vonal államvasúttá nyilvánítását: állampénzen való megépítését javasolta.

Az udvar magyar politikájára igen jellemző válaszában a herceg kereken visszautasította a nádor vasútügyi javaslatát, továbbra is arra hivatkozva, hogy Magyarország a birodalom bevételeihez nem járul hozzá megfelelő arányban, és így méltánytalan lenne a német tartományok rovására való támogatása. Egyúttal — s a nádorhoz írott későbbi leveleiben is — hasonló makacssággal tért vissza annak hangsúlyozásához, hogy az ország politikai helyzete is teljesen lehetetlenné teszi a kormány részéről való támogatást. Magyarországnak saját belső erejéből kell talpraállnia, visszautasítva a liberálisok kínálta tévutakat — magyarázta a kancellár. E teljes elzárkózás a nádor által jól meglátott és világosan előadott magyarországi realitásoknak még a meghallgatása elől is — ezek-

kel szemben a bezárkózás saját, szinte rögeszmés elképzeléseinek körébe, és mindennek egyre gyerekesebben öntelt, kellemkedve bölcselkedő modorban való előadása — egyszerre mutatta meg egyrészt a herceg szellemi képességeinek és ítéletének már szinte szklerotikus beszűkülését, másrészt a kamarilla — talán részben Kolowrat és köre kivételével — ennek felismerésére láthatólag képtelen voltát. Legjellemzőbb talán az, hogy arra vonatkozóan: hogyan is bontakozhatnék ki az ország saját erőire támaszkodva, nemcsak a hercegnek, hanem magának az egész udvarnak sem volt konkrét koncepciója, mint ahogy legvalószínűbbnek az látszik, hogy Magyarország és a császárság gazdasági kapcsolatainak megváltoztatására végül sem gondoltak komolyan. (Közben azonban Metternich a nádornak adott válaszában, a nádor levelének bármilyen ezt indokló apropója vagy célzása nélkül, a főherceget Széchenyitől óvta, mintha azt gyanította volna, hogy afféle ötleteket, mint amilyenekkel a vasútépítést sürgető nádor előállt, csak Széchenyi-féle emberektől hallhatott.) Ami egyrészt jól érzékelteti: az udvar, míg saját kezdeményezéséből már semmiféle engedményt nem volt hajlandó tenni Magyarországon (jól látva, hogy az engedmények szükségképpen a feudalizmus lazítása irányába mutatva, a konkrét eredményen túl általában is növelnék a liberálisok presztízsét), addig annak még inkább útját állta, hogy engedmény az ellenzék kezdeményezésére születhessék. Mivel pedig az udvar által évtizedek óta gazdaságpolitikailag döntőnek tekintett kérdés: a nemesség adóztatása ekkor — a gazdasági és a politikai fejlődés adott szakaszában — már csak a polgári reformot erősítette volna, és megoldható is csak így volt (s már nem az örökös tartományokba az abszolutizmus fénykorában bevezetett, akkor még a feudalizmus erősítését szolgáló rendszerrel és eredménnyel), az is világos, hogy az udvarnak általában az egész hazai fejlődés számára sem volt már semmiféle reális útja. Politikájának egyetlen lehetséges magatartása így csak bárminő reformnak nemcsak elgáncsolása, hanem lehetőleg már felvetődésének is megakadályozása lehetett: hiszen még a Jarcke-féle memorandum is csupán praktikista adminisztratív módszerek használatát tudta javasolni. És hogy ez valóban így volt, azt az udvarnak az 1843 tavaszára esedékes országgyűlést előkészítő lépései világosan igazolták, éppúgy, mint az a taktika, melyet már az 1841. november 15. és 1843. február 4. között tartott erdélyi országgyűlésen is alkalmazott.

AZ 1841–1843. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS

Ez az országgyűlés, három évvel az 1837–1838. évi országgyűlésnek az ellenzék megfélemlítése után végül (a két évvel későbbi magyarországihoz hasonló) békülékeny hangulatú bezárása után, a reform továbbfejlesztésének igényével indult. A királyi javaslatok a rendszeres munkálatok és az úrbéri szabályozás megtárgyalását tűzték ki feladatul: valóban lényeges, az erdélyi reformellenzék által is elismert problémákat. Erdélyben persze az egykamarás országgyűlésen a királyilag személyesen meghívott főrendi és főhivatalnoki regalisták a választottakkal szemben szabálytalan, de 1761 óta állandósult túlsúlya eleve megkönnyítette az udvar helyzetét, amikor számára kedvező állásfoglalások elfogadtatásáról volt szó, még akkor is, ha a regalista főnemesek között többen liberálisok voltak. Így nem meglepő, ha az országgyűlés egyrészt elfogadja az udvar álláspontját és gyakorlatát az országgyűlésen választás alá eső hivatalok királyi kinevezésű betöltését illetőleg; nem emel szót a felhalmozódott sérelmeknek az elnapolást jelentő rendszeres bizottsági munkálatok süllyesztőjébe való utalása és az újoncok állításában a törvényes szabályozás elkerülése, mellőzése ellen. És végül is nem történik semmi a jobbágyok szabad költözése, a földesúri terhek korlátozása és a közmunka szabályozása terén sem. A reformellenzék a magyar államnyelvnek a Szászföld kivételével általános bevezetését, az oktatásnak és tíz éven belül az egyházi igazgatásnak is egyedüli nyelvévé tételét követelő javaslatai a szászok ellenállásába ütköznek, s az udvar egyelőre nem is emeli azokat törvényerőre. A birtokos nemesség szűkös anyagi viszonyai gátolják meg a főkormányzóvá kinevezett Teleki József grófnak, az Akadémia elnökének törekvéseit egy erdélyi múzeum és nemzeti színház létesítésére.

A reform ilyen általános elakadása jól érzékelteti azokat a nehézségeket, melyekkel a politikailag is fejletlenebb erdélyi viszonyok között a reformtörekvéseknek szembe kellett nézniük. Az erdélyi politikai elit különben is lassabban alakult ki, mint a magyarországi, és Wesselényi távozásával formálódásának lendülete is lelassult. A problémák tudatosítását és a reformigények szervezését végül 1842-ben, már az országgyűlés tartama alatt, itt is hírlap, az *Erdélyi Híradó* vállalta magára. A már nagy múltú, de teljesen elszürkült lap irányítását ekkor Kemény Zsigmond vette át, aki hasonlóan Kossuthhoz, a lap vezércikkeiben (az első év 104

vezércikkéből 44-et ő maga írt) kísérelte meg kijelölni az erdélyi reformpolitika további fő feladatait: így mindenekelőtt az úrbéri viszonyok rendezését és az uniót. Azonban már ez elégséges volt ahhoz, hogy a lap ellen az országgyűlés bezárása után, 1843 nyarán vizsgálatot indítsanak, ami Keménynek a szerkesztésből való kiválásához vezetett. De hogy a lap valós problémákat érintett, azt Erdély és a királyság uniójának éppen a földesúri érdekek miatt kudarcba fulladt ügye mutatta meg. Az ellentét ugyanis a puszta politikai unió problémáinál már mélyebben feküdt, és tulajdonképpen a három partiumi megyének a királysághoz való (1848-ig különben végre nem hajtott) visszacsatolása körül vált észlelhetővé. E három megyében ugyanis éppúgy, mint az egész nagyfejedelemségben a 18. században nem történt meg az úrbérrendezés; és mint láttuk, az 1810-es évek végének hasonló kísérletei is megrekedtek a jobbágyok összeírásánál, jóllehet éppen ennek tanúsága szerint a parasztokra már akkor is abnormis robotterhek nehezedtek. A visszacsatolás végrehajtása e megyékben e rendszer megváltoztatását, s a királyságban alkalmazott úrbéri rendszer bevezetését jelentette volna; ám egész Erdélyben ráébresztve a földesurakat az unió hasonló veszélyeire is. A politikai szabadság és a társadalmi haladás érdekei itt, a gazdasági fejlődés sokkalta korlátozottabb lehetőségei között még fokozottabb erejű konfliktusba keveredtek a nyers anyagi érdekekkel, és nem is lehet vitás, melyik érdek lesz a győztes. A közteherviselést javasló Kolozs megyei követek a legélesebb visszautasításban részesülnek, s az országgyűlés feliratot intéz az uralkodóhoz a három partiumi megye elszakítása ellen tiltakozva. Ilyen viszonyok között csak formális értékű az a határozat, mely a magyar országgyűlés küldöttségével az unióról tanácskozandó mégis küldöttséget választ — kivált azután, hogy az udvar egyetértésével az érintkezés a két bizottság között csak a vonatkozó munkálatok kicserélésére kell, hogy korlátozódjék. Úgy látszik, hogy az udvarnak ügyes taktikázással, melynek során még a felterjesztett törvényjavaslatok szentesítését sem vállalta (és így az 1841—1843. évi erdélyi országgyűlés törvényei hiányzanak a *Corpus Juris*ból, illetve csak az 1846—1847. évi országgyűlésével együtt kerülnek szentesítésre), Wesselényi kényszerű kikapcsolódása és más ellenzékiek — mint pl. Teleki László — távozása után Erdélyben sikerül biztosítania a fennálló rendszer zavartalan (de itt is egyre értelmetlenebb) továbbélését.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

Nyilván ezek a taktikai tapasztalatok is befolyásolták a kormányt és személy szerint Metternichet akkor, amikor 1842 végén hozzákezdtek az esedékes magyar országgyűlés előkészítéséhez. 1843. január 7-én legfelsőbb kézirat szólította fel a magyar kancellárt: tegyen javaslatot az ország anyagi szükségleteinek az elkövetkező országgyűlésen a trón által javasolható olyan megoldására, mely az országgyűlést a sérelmi politika teréről a gyakorlati irányú tevékenységre állítja át, de amely nem igényli a császárság anyagi támogatását; az ország megújulása saját erejéből lévén megoldandó. A kancellár és az országbíró ennek megfelelően elkészített javaslatát a január 23-án összeült Staatskonferenz megelégedéssel fogadta el, és megállapította az országgyűlés előkészítése során és tartama alatt a magyar ügyek tárgyalásának rendjét: először egy „magyar tanács"-ban, s csak ezután a szűkebb államkonferenciában. A kancellár javaslatával kapcsolatban, a nádor (sokban a reformellenzék álláspontját is átvevő) véleményét is meghallgatva, végül is egy titkos bizottság létesítését határozták el az országgyűlés céljainak és az elérésükre alkalmas eszközöknek a megállapítására. A bizottság több ülés után március 19-ig ki is jelölte e célokat: az 1840 : III., IV., V. törvénycikkek által a katonai elszállásolás, a Duna-szabályozás és a büntetőtörvény tárgyában kiküldött országos bizottságok munkálatainak megtárgyalását, az 1825—1827. évi országgyűlés által kiküldött országos bizottságok költségeinek megtérítését, az országgyűlési szállások bérének, a királyi városok országgyűlési szavazati arányának rendezését, a házipénztári terheknek a nemesség részéről való átvállalását, az országgyűlési hallgatóság megrendszabályozását. Másodsorban pedig kijelölte a bizottság az ország anyagi érdekeinek előmozdítását, az útépítés megkönnyítését, a vámok csökkentését, egy pesti kereskedelmi bank és takarékpénztár alapítását, a magyar nyelvnek az iskolákban segédnyelvként való bevezetését. A Staatskonferenz döntése alapján e célok némileg módosultak (amint azt az országgyűlés elé végül beterjesztett királyi javaslatokkal való összevetés mutatja is): az udvar lemondott a háziadó nemesi teherré való átalakításának kezdeményezéséről, ezt (és a várható kudarcot) áthárítva az ellenzékre. Ám az összbenyomás nem változott: az udvar hosszú évek óta először, valóban úgy látszik pozitív, előremutató javaslatokkal készül megjelenni az országgyűlés előtt.

A szándék realitását és jóhiszeműségét azonban Metternichnek a nádor véleményét kikérő, majd őt tájékoztató levelei helyezik teljes és helyes megvilágításba. Metternichnek ezek a most is csillogóan szellemeskedő és öntelt, valójában azonban változatlanul teljesen üres és konkrét gondolat nélküli levelei jól mutatják az udvar egyrészt továbbra is merev elzárkózását a magyar gazdasági életnek megfelelő induló tőkével, központi alapokból való ellátása (valójában a Magyarországról származó jövedelmek akár csak egy részének is visszatérítése) elől, másrészt merev ellenállását mindazokkal a politikai és társadalmi törekvésekkel szemben is, melyek pedig — szorosan egybeolvadva a gazdaságiakkal — a fejlődés adott szakaszában már mintegy előfeltételei az éppen Metternich által kívánt, saját erőből való gazdasági megújulásnak. Mert az olyan számítás, hogy a modern tőkés fejlődés hajlamos lesz erőit egy centralizált abszolutisztikus rendszer és azon belül is különösen egy éppen e rendszer által fenntartott sokféle feudális korlátozástól terhelt gazdaság támogatásába fektetni, vagy teljes tájékozatlanságra, vagy eleve egyfajta rosszhiszeműségre utalt. Metternich a problémát vele ellentétben józanul és konkrétan megközelítő nádorhoz intézett nyomatékos (és egyetlen) tanácsa — az országgyűlési tárgyalások szilárd vezetésével a biztonság fenntartását kötve lelkére — azt sejteti, hogy az utóbbiról van szó. E talajtalan (illetve éppen általa azzá tett) reformjavaslatok sikerével a kormány sem számolt, nem utolsósorban azért sem, mert egyrészt eleve tisztában volt ilyen céljainak elfogadhatatlan és megvalósíthatatlan voltával, másrészt azért nem, mert elhatározott szándéka volt a gazdasági kibontakozás a reformellenzék által javasolt és így megvalósulás esetén annak pozícióit erősítő, szükségképpen polgári megoldásának elgáncsolása. „A következő országgyűlés nem lesz konstituáló [tehát új alapokat teremtő — V. K.], ehhez a dolgok Magyarországon még nem érettek"[7] — írta Metternich a nádornak 1843. február 8-án. A mondat első felét illetőleg a hercegnek még igaza is lett, de a második felében nem. Az ország még valóban nem jutott el a forradalom előestéjéig; ahogy tíz nappal később Metternich megállapította: ehhez lent hiányzottak az előfeltételek, fent pedig még megvoltak

[7] Magyar Országos Levéltár. I. 55. (Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kabinettsarchiv, Korrespondenz Metternich—Palatin Erzherzog Josef 1842–1845.) Nr 3. Idézi: Erzsébet Andics, Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. 403.

az erők az elfojtásához. De a polgárosodás erői — mint azt az országgyűlés is bebizonyította — már így is eléggé érettek voltak ahhoz, hogy a polgári átalakulás kulcskérdéseiben a megoldásnak ne csak körvonalait, hanem sokban már konkrét részleteit is felrajzolják az önelégült abszolutizmus Belsazár lakomájának falára.

2. AZ 1843—1844. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI UTASÍTÁSOK: A LIBERÁLISOK EREDMÉNYEI ÉS KUDARCAI

Ilyen körülmények között és előkészületek után került sor **1843.** március **15**-én az országgyűlést **1843.** május **14**-re összehívó királyi meghívólevél kibocsátására. A kor politikai történetének második felvonása megkezdődött.

Az előzmények ismeretében nem lehet meglepő, ha azt látjuk, hogy az országgyűlés irányának és erőviszonyainak meghatározása szempontjából döntő fontosságú megyei utasítások létrejöttét a megyékben heves harcok előzték meg. A reform alapelvei lényegileg már a szatmári 12 pont összeállítása során megfogalmaztattak, ám Kossuth több mint kétéves agitációja és a vele a konzervatívok, illetve Széchenyi részéről folytatott viták folyamán felmerült érvek és ellenérvek jelentős mértékben tovább tisztázták és rendszerezték azokat. A frontok vonalai így már korán láthatókká váltak, ami, mint az országgyűlés során ki is derült, általában a haladó javaslatoknak kedvezett. Így vált lehetővé a Metternich által oly titokban tartott alapkérdésekre való gyors és mély reagálás. Ennek következtében az országgyűlés megnyitása előtt a megyei utasításokat áttekintő kortárs már megállapíthatta, hogy a reform tárgyai közül az alsótáblán biztos többségre számíthat az ősiség és a hitbizományok eltörlése, a birtokbírhatási és hivatalviselési jognak a nem nemesekre való kiterjesztése, az úrbéri terhek becsár szerinti megválthatása és ennek a földesúr által kötelező elfogadása, a népoktatás ügyének szervezése és javítása, a városi szervezet reformja és ennek keretében a választójognak az egész polgárságra való kiterjesztése és a polgárrá fogadás vagyoni cenzusának leszállítása, a városok országgyűlési szavazatai számának növelése, a nemesi jogok

kiterjesztése a honorációrokra, hitelbank felállítása, az intézkedések a kereskedelem emelésére, a hazai ipar védvámokkal való támogatása, a fiumei kikötő kiépítése és vasúti kapcsolatának megteremtése, Erdély és a királyság egyesítése, a protestáns sérelmek orvoslása és a bevett vallások teljes egyenlőségének elismerése, a cenzúra felszámolása, a magyar nyelvnek az államnyelv rangjára emelése, a Pozsony város által eddig ingyen szolgáltatott követi szállások béreinek megtérítése stb.

Ám ha e kérdésekben az eredmények általában optimizmussal tölthették is el a kortársat, a gyakorlatilag talán legjelentősebb kérdésben, a nemesség (már láttuk, milyen korlátok közötti) megadóztatásában a reformpárt már eleve sem ért el eredményt: 52 megye közül ezt csak 19 vette be utasításai közé. Az udvar nem ok nélkül lépett vissza ennek kezdeményezésétől: valamennyi kérdés közül ez volt az, amely éppen a legszegényebb, de egyszersmind legnagyobb szavazóréteg számára nemcsak közvetlen (bár egyénenként jelentéktelen) anyagi megterhelést jelentett, hanem egyszersmind gyakorlatilag amúgy is immár szinte csak fiktív kiváltságolt státusának végső szimbólumát is megsemmisítette. Így, anyagi és eszmei érvekkel egyaránt támogatva, érthető az e kérdés körüli heves ellenállás, mely a választások során számos helyen éppenséggel véres verekedésekbe, olykor emberhalálba vagy legalábbis — mint például Fejér megyében — a reformerek brutális terrorizálásába torkollott. A legnagyobb port a Zala megyei választás verte fel: az utasítások sorából törölték az adózást, ami a különben megválasztott Deáknak a követségről való önkéntes visszalépését eredményezte. Szatmár, Gömör és Borsod megyékben a már elfogadott utasítást ugyanilyen, többé-kevésbé véres atrocitások során utólag módosították: ez Szatmárban később a reformpárti követek visszahívásával is járt. A reform szempontjából kedvezőtlenül hatott, hogy egyes, kivált erős és számos kisnemesség lakta megyékben (ilyenek voltak az éppen említettek is) az adózás körül rendkívül kiélesedtek az inkább reformer hajlamú művelt középbirtokosok és a szegény kisnemesség közötti ellentétek is. A konzervatívok, de maga Széchenyi is, általában az adó ügyének és kivált annak Zala megyei, Deák visszavonulását okozó bukásáért — nem is egészen alaptalanul — Kossuth egyes túlzó párthívei agitációjának a kisnemesség által rosszul fogadott, az adózás ellenségei által jól kihasználható hibáit okolták. Valójában azonban e ponton a kudarc, függetlenül a

konzervatívok leplezetlen, agresszív ellenagitációjától — láttuk milyen okokból —, elkerülhetetlen volt.

Ugyanakkor — s először a magyar országgyűlések történetében — éppen nem veszélytelen gyújtóanyagként már a nemzetiségi kérdés is megjelent a választási küzdelmet befolyásoló tényezők között. A horvátországi tartománygyűlésnek az országgyűlés horvát követeit választó üléséről ugyanis az illír párt (mely Zágráb megyében az előző évben egész Zágráb városára kiterjedő zavargások között megszerezte a megyei igazgatás vezető pozícióit) ügyes manipulációval eltávolította a magyar ellenzékkel rokonszenvező Zágráb megyei nagyszámú, turopoljei kisnemességet, s így, kétségtelenül csalárd eszközökkel, saját embereit küldte be a magyar országgyűlésbe. Mindezek ellenére azonban talán most első ízben állt elő olyan alsótáblai követi kar, mely a hagyományos kormányellenes-sérelmi politikán túllépve túlnyomó többségében alapjában már egyértelműen a polgári reform irányába mutató pozitív utasításokkal volt ellátva. S valóban, ha bizonyos, nem is jelentéktelen pontokon a reform kiterjedését, mélységét illetőleg az egyes utasítások között voltak is különbségek, nem lehetett meglepő, ha az országgyűlés során a követi kar túlnyomó részének magatartása számos fontos kérdésben általában haladónak bizonyult.

Olyan eredmény ez, melyben lehetetlen nem meglátni Kossuth — a társadalom gyorsuló átalakulásával felvetődött sokféle, általa mind számba vett, megvizsgált probléma tömegéből végül is a valóban jelentőseket jó érzékkel kiemelő és egy új politikai program pontjaivá fogalmazva a legszélesebb politizáló rétegekkel is megismertető, s mindjárt a választ is szuggeráló — publicisztikájának hatását. A most általános többséget nyert gondolatok, ha nagyrészt nem Kossuth gondolatai voltak is, jelentős részben az ő megfogalmazásában (és többnyire csakis azáltal) váltak, válhattak politikai programmá, és a sajtó által hetenként kétszer mindezt részletesen meg is magyarázó, mindenkinek személyes ügyévé tevő kezelésük és felhasználásuk révén nemzeti közvéleménnyé. Kossuth nem volt tagja az országgyűlésnek, melyben a régi megyei családok továbbra is — ám többnyire új generációikkal képviselve — megőrizték vezető szerepüket, de az országgyűlés rendi táblája az őáltala felvetett vagy legalábbis általa fogalmazott gondolatokat fogja védeni és vitatni, az ő lapjában ismertetett európai polgári tekintélyekre hivatkozva. Lapjában, mely e

hónapokra ismét a régi *Országgyűlési Tudósítások* funkcióját veszi át, Kossuth így saját gondolatait és megfogalmazásait láthatja viszont.

Az udvart, mely a reformpárttal szembeni mindezen szavazási, választási akcióktól (legalábbis nyíltan) bölcsen távol tartotta magát és hivatalos képviselőit, s mely a reformnak legalábbis e ponton (s még látni fogjuk, mely okból) számára igen lényeges megbuktatását átengedte megyei ügynökeinek és a kisnemesség a kortesek manipulációi által könnyen fellobbantható szenvedélyeinek, ez a (különben, mint láttuk, nem váratlan) körülmény az országgyűlési harc vállalására kényszerítette. Helyzete az alsótáblán, egyes képviselői — így elsősorban Zsedényi Ede vagy az ifjú Mailáth György — nem közönséges képességei ellenére is, a választási harc után reménytelennek tűnt, s így elsősorban a felsőtábla megerősítése vált számára szükségessé. Itt a kormánynak, tekintettel a reformer csoportnak az arisztokrácián belül is végbement kialakulására és várható fellépésére, egyes elszegényedett és így anyagilag függő helyzetben levő arisztokraták mozgósításával is kísérleteznie kellett; túlsúlyát különben a (reformokkal szemben mindig jó szövetségesnek bizonyuló) klérus és a főispánok szavazatai amúgy is biztosították. A felsőtáblán így végül 196 szavazó jogú tag foglalt helyet: ebből 130 volt csupán főnemesi rangja alapján tag (közel egyharmad részüket mindössze 9 család adta), 23 (8 kivétellel ugyancsak főnemes) a főispán; mellettük a fiumei kormányzó és Horvát-Szlavonország képviselője, 11 (két kivétellel ugyancsak főnemesi rangú) világi zászlósúr és 26 római, illetve görög katolikus és 4 ortodox egyházfő volt hivatva biztosítani a kormány törekvéseinek sikerét. 311 távollevő főrend szavazati jog nélküli 227 képviselője az alsótáblán foglalt helyet. Az alsótáblának 234 szavazati jogú tagja volt: ebből 2 Horvátországot, 106 a vármegyéket, illetve a szabad kerületeket képviselte (ide számítva Fiumét és Buccari kerületét is); 47 szabad királyi város 94 követet küldhetett; az alsótáblára hivatalos egyháziak száma 32 volt. Ténylegesen azonban csak 200-an jelentek meg: hiányzott 6 egyházi méltóság; több szabad királyi város csak egy követet küldött, és a megyék közül hiányzott — Deák visszavonulása miatt tüntetve — Zala megye.

A TÁRSADALMI REFORM ELEMEI

Az országgyűlés ünnepélyes megnyitására május 14-én került sor, s néhány napon belül működésbe lendült az országgyűlés egész bonyolult, már az előző országgyűlésekről jól ismert mechanizmusa. A választási siker, az alsótáblai többség tudata a reformellenzék részéről a hangulatot optimistává tette és ezt csak fokozta, hogy maguk a királyi propozíciók is, több jelentéktelen részletkérdés ellenére, összességükben valóban lényeges és a haladás szempontjából fontos kérdések tárgyalását tűzték ki: a büntető törvénykönyvet, a katonai élelmezést, s a Duna-szabályozást illető, az 1840. évi országgyűlés által kiküldött országos bizottmányok munkálatait; a megyegyűlések (éppen a féktelen korteskedés által máris alaposan veszélyeztetett) tárgyalási rendjének szabályozását; a városok országgyűlési képviseletének rendezését; a váltótörvény máris szükségessé vált némely kiegészítését; a közlekedésügy javítása tárgyában javaslat készítését; egy országos hitelbank felállítására törvényjavaslat készítését; az eddig a pozsonyi polgárok egyre nagyobb sérelmére ingyen élvezett országgyűlési szállások bérének megállapítását és a térítés kötelezővé tételét; végül az országos választmányok munkálataira 1827—1828-ban előlegezett mintegy félmillió forint visszatérítését a kincstárnak. Jellemző, hogy a javaslatok ilyen kitűzésével Kossuth is meg volt elégedve, legalábbis látszólag: a javaslatok hivatkozási alapot nyújthattak Széchenyivel szemben a reformokat oly határozottan követelő politikájának igazolására. És valóban, az első órákban úgy is látszott, hogy ez az országgyűlés is tovább fogja vinni a reformok előző diétán már elkezdett kiépítését.

Az így feltámadt optimizmus tükröződött a királyi propozíciókra adott (a reformellenzék vezetői által felkeresett Deák és az alsótáblán az ő szerepét átvevő Klauzál közös munkájával Kehidán megfogalmazott) válaszfeliratban is. A felirat már bevezetésében szükségesnek érezte ugyan az ország sérelmeinek összefoglalását és felterjesztését („a kép mégis, mellyet hazánk állapotjának öszvege mutat, nem vigasztaló" — írják), mégis az előterjesztésekre azok jóindulatának őszinte elismerésével és ennek jeleként a tárgykör és a sorrend elfogadásával válaszolt. Panaszként került be azonban már a felirat bevezetésébe a Partium 1836-ban törvénybe iktatott visszacsatolásának végre nem hajtása, a magyar

nyelv még kétséges helyzete, a vallási kérdés elintézetlensége, a népnevelés számos hiányossága, az adózók katonatartási és egyéb közterheinek igazságtalan felosztása, a diszkrimináló vámrendszer, a „kereskedést előmozdító eszközök" hiánya, a földbirtok s a „közhitel" még mindig meglevő bizonytalansága és az elszegényedés veszedelme, valamint — a politikai perekre célozva — „a személyes bátorlétnek már a múlt országgyűlés gondoskodására méltatott hiánya". Végül konkrétan a múlt országgyűlésen elintézetlen vallásügyi törvényjavaslat megválaszolását és a királyi válaszok magyar nyelvű kiadását kérte a felirat.[8]

A munkáját a királyi javaslatok és a reformellenzék által meghatározott követelések így már az első hetekben világosan megfogalmazódó ellentétének, ám egyszersmind jórészt (legalábbis látszólag) még egységének jegyében megkezdő 1843—1844. évi országgyűlés 578 napja alatt kétségtelenül serényen dolgozott. Kivált az alsótábla, mely a törvények kezdeményezésének és az adóösszeg megajánlásának jogával hagyományosan rendelkezett, volt tevékeny: 352 kerületi és 274 országos vagy a főrendekkel közös ülést tartott, néha egy napon kétfélét is. Ezek mellett 5 országos és 10 kerületi választmányban is dolgozott, és az országgyűlés egész működését tükröző 599 iromány (köztük 58 felirat és 40 rájuk válaszoló királyi leirat) túlnyomó részben nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is az alsótábla, illetve a még 1840-ben kiküldött országos bizottságok nagyon is aktív és gondos munkáját tanúsítja. A 428 tételben felsorolt sérelmek pedig (még akkor is, ha tudjuk, hogy közülük 258-at rendszeres munkálatba vagy külön indítványba utaltak, vagy nem is tartottak felterjesztendőnek) némi képet adnak a társadalomban már eddig is felhalmozódott, s a maguk szabályos, intézmények által meghatározott útján megoldhatatlan problémák, s az általuk keltett feszültség növekedéséről.

Az országgyűlés tárgyai közül a már részletesen ismertetett és még az országgyűlést megelőzően országos bizottmányi munkálattal elkészült büntetőtörvénykezési reform mellett kiemelendő az a rendkívül részletes, 473 paragrafusból álló törvényjavaslat, mely a királyi propozícióknak megfelelően a szabad királyi városok országgyűlési képviseletének

[8] Írások 1843. 36. sz., II. 14.

rendezését: szavazataik számának növelését célozta, ám ezt — s már a polgári reform érdekében — belszerkezetük rendezésével, demokratizálásával kapcsolva egybe.

A törvényjavaslat mindenekelőtt a nemesi udvartelkeket és a házakat közrendőri és büntető szempontból egyaránt a város hatósága alá helyezte, az úrbéri telkeket azonban nem. A törvényjavaslat szerint a városban letelepedési szándékában senkit nem lehet gátolni, ha hitelesen igazolja személyazonosságát, s ha jobbágy, földesurától elbocsátó levele is van. A város a „község"-et alkotó, állandóan letelepedett lakóit a javaslat polgárok és nem polgárok kategóriájára bontja. Mindenki, aki sem atyai, sem gyámi hatalom alatt nem áll, valláskülönbség nélkül (a zsidókat sem véve ki) polgár lehet, sőt ha a város területén egy éve ingatlana van, vagy ott három éve kézműiparral, gyárral vagy kereskedéssel rendelkezik, állandó lakos, és mindezek fejében egyenes adót fizet, köteles is polgárrá lenni. Az ügyvédek, orvosok, mérnökök, sebészek három év állandó városban lakás és foglalkozásuk utáni adózás után, valamint a négy éven át (a város nagysága szerint 80, 60, illetve 40 forint) házbért fizető személyek, ha akarnak, ugyancsak polgárokká lehetnek: tőlük e jog meg nem tagadható. Nem kaphat viszont polgárjogot az aktív katona (hacsak nem birtokos is a városban), és az, aki csak hivatalos vagy szolgálati viszonyból kifolyólag lakik a városban, és ott sem ingatlantulajdona nincs, sem nem folytat valamely ipari vagy kereskedelmi foglalkozást. A törvény — gesztusként a városok régi polgársága felé — e feltételek hiánya esetén is meghagyja ezt a jogot mindazoknak, akik pillanatnyilag polgárjoggal rendelkeznek.

Különben a törvény sem tud már különösebb előnyöket biztosítani a városi polgárnak azon túl, hogy jogot ad neki a városi képviselőtestületi és az országgyűlési képviselők megválasztásához. Már a városi haszonvételek bérelhetésének oly becses monopóliumát sem biztosítja számára. Kötelessége viszont adózni és polgárőri szolgálatot teljesíteni vagy helyettesítéséért fizetni. A „község"-be tartozó városi lakosok másik kategóriája az úgynevezett közlakos: neki nincs polgárjoga, de amennyiben ott is született, be kell fogadni a városba akkor is, ha koldus (bár koldusokat különben a város nem tartoznék befogadni). A „község"-hez nem tartoznak az idegenek, akik közül a magyarországi „honfi" ugyancsak szerezhet ingatlant, gyáripart is gyakorolhat, és kereskedést is nyit-

hat a városban, s ezek alapján jogosult lesz letelepedni, és ilyenként a „község" tagjává válni.

A törvényjavaslat részletesen szabályozza a város irányítását ellátó képviselő-testület összetételét. Ennek tagsága sincs polgárjoghoz kötve, bár választók csak polgárok lehetnek; taggá bármely állandó lakos megválasztható, kivéve a nem kereszténységet, a fizetéses köztisztviselőket, a katonákat és a papokat, a büntetőügyből kifolyólag polgárjoguktól megfosztott személyeket, valamint bányavárosokban a bányatiszteket és bányamunkásokat (mivel ezeknek a kamarától való függősége továbbra is megmaradt), végül az analfabétákat. A választás 6 évre szól, és a törvény alapján alakuló új képviselő-testületeknek a jelenlegi választott polgárok is csak újraválasztással maradhatnak tagjai. A törvényjavaslat rendkívül népes képviselő-testületeket alakít: Pest képviselő-testülete 1200, Debrecené 1000, Budáé 700, s még a kicsiny Ruszté is 60 tagból állna; ez a szám tízévenként a lakosság lélekszámának növekedése szerint bővíthető. A szavazás cédulával, titkosan történik: a szavazó valamennyi javasolt személy nevét ráírja a papírra és ezt borítékban magával hozva, bizottság előtt dobja be az urnába.

A város közigazgatását a képviselő-testületi közgyűlés és az általa választott vezetőség irányítja; az igazságszolgáltatás megmarad a város hatáskörében, de ezt a főbíró elnökletével, a közigazgatástól teljesen elválasztva, 6—12 közbíró látja el, akiket szintén hatévenként választanak újra. Jellemző, hogy zsidót közbírói hivatalra sem engednek megválasztani. A város közrendjét a polgárőrség tartja fenn, melynek 40 éves koráig minden polgár tagja kell legyen: a polgárőrség maga választja tisztjeit, és ha a törvény erre kötelezi, a határokon belül katonai kötelezettsége is van. A városi önkormányzat fölött a főfelügyeletet kizárólag a helytartótanács gyakorolja, melynek bizonyos ügyekben jóváhagyási joga van az e célból fel is terjesztendő városi határozatok fölött, de ha hat hét alatt nem ad rájuk választ, a határozat jóváhagyottnak tekintendő. Ugyanez az eljárás a számadások vizsgálatánál is, csak itt egy év a megjegyzések megtételének határideje.

A törvényjavaslat az ilyen módon demokratizált szervezetű városoknak az országgyűlésen (a megyei szavazatok számának egyidejű megkettőzésével) 32 szavazatot adna, melyből Pest, Debrecen, Szabadka, Szeged, Buda és Pozsony 2—2 szavazattal rendelkeznék, további tíz

város egy-egy követet küld, a többi 32 város pedig kerületekbe osztva választ tízet. Zsidó, bányamunkás és bányatiszt követnek sem választható.

Könnyű átlátni, hogy a városi szerkezet törvényjavaslatnak megfelelő átalakítása a városokon belül, és ezáltal az ország politikai állásfoglalásának kialakításában azon társadalmi rétegek súlyának megnövelését célozta, melyek a reformpolitika természetes szövetségeseiül kínálkoztak: a kispolgárságét egyrészt, s a modern tőkés elemekét másrészt. Az első esetében olyan rétegét, mely a társadalmi mozgás századelőtől meggyorsult üteme folytán nőtt nagyra, s éppen legújabban — és döntően éppen Kossuth sajátlag hozzá, s az ő léptékében szóló agitációján át — vált fogékonnyá a politika országos problémái iránt. E fordulat a kormány szempontjából veszélyes voltát csak növelte az, hogy egyrészt e réteg az őt mint réteget létrehozó társadalmi mozgás természetének és tendenciájának megfelelően már a legélesebb ellentétben állt mind a feudalizmussal, mind az abszolutizmussal (ha ugyanakkor nem kis hányadában, céhes kötöttségei miatt, antiliberális és antiszemita is volt), másrészt az a körülmény, hogy a reformellenzék nem állt meg a szabad királyi városi belszerkezet ilyen, a városok megemelt számú országgyűlési szavazatait várhatólag a maga számára biztosító átalakításánál. Az alsótábla ugyanis ezzel egyidejűleg törvényjavaslatokat terjesztett elő a már 1790 óta országrendiséget élvező Jászkun és Hajdú kerületek, valamint a magyar tengermelléki városok (Fiume és Buccari) belszerkezetének a szabad királyi városokéhoz hasonló demokratizálására, majd a szepesi 16 város hasonlóan demokratizált alapon ugyancsak országgyűlési képviseletet nyerő kerületté történő szervezésére. (De még a bányatörvény is tartalmazott hasonló tendenciákat, a bányahelyeken az igazságszolgáltatást elkülönítve a kincstár gazdasági igazgatásától és önállókká téve a bányaszékeket azzal is, hogy tagjaik választásába beleszólást ad a bányapolgároknak.) Végül törvényjavaslatot terjesztettek elő a rendek az ún. szabad községek rendezéséről is. A törvényjavaslat ilyennek a feudális szolgáltatásoktól már (gyakorlatilag az örökváltság vagy valamilyen mezővárosi jog elnyerése révén) felszabadult vagy felszabaduló, de jogszolgáltatásilag még földesúri joghatóság alatt maradt helységeket tekintette: általuk olyan társadalmi réteget tehát, melyet a reformellenzék joggal érezhetett politikája természetes szövetségesének. A tör-

vényjavaslat tág határok között konkretizálta a szabad község fogalmát, ilyennek tekintve azt a községet, mely a földesúri tartozásoktól, szolgáltatásoktól és adózásoktól tökéletesen és örökösen megváltván magát, felette az úri hatóság teljesen megszűnt vagy meg fog szűnni: ezek beligazgatását a megyék a jászkun községek mintájára tartoznak rendezni. A törvényjavaslat azonban azzal is számolt, hogy vannak magukat meg nem váltott, de csupán „régi szerződések, vagy más állandó kötések, adományok és kiváltságok folytán az úrbéri tartozásoknak természetbeni kiszolgáltatására vagy semmi, vagy csak némi részben kötelezett"[9] helységek: ezek is szabad községeknek tekintendők, melyek a maguk viszonyát a földesurakhoz ugyancsak a fenti törvény szerint rendezhetik, megszüntetve az úri hatóságot a közigazgatás és a törvénykezés vonatkozásában. E jogállásukat tekintve valóban széles spektrumban elhelyezkedett helységeknek (köztük a mezővárosoknak) a törvényjavaslat, a lakosok által választott képviselőik közvetítésével, a megyegyűléseken kívánt ülést és szavazati jogot biztosítani.

„Minél inkább érezhető a nemzeti közéletben a kiváltságtalan osztályoknak napról napra nyomósabb fejlődése, minél szükségesebb, hogy a fejlődő erők igényeit a törvényhozásnak kielégítetlen hagyni nem lehet, minél igazabb, hogy a nemzeti közéletben egybeforrt elemek igényeit kiegyenlíteni csak úgy lehet, ha mindennemű érettségre fejlődött erőnek mind önügyei elintézésére, mind a közdolgok feletti határozatba a kellő befolyás megadatik, annál fontosabbnak tartották a KK és RR mind a szabad kerületek, mind a szabad községek elrendezésének tárgyait"[10] — indokolja eljárását az alsótábla a főrendeknek e javaslatokat végleg elutasító üzenetével szemben. Álláspontjuk érthető, hiszen e községtípusok nagy és a mezővárosodás révén már eddig is, az örökváltság révén pedig várhatóan még egyre növekvő számát tekintve, helyük a megyegyűlésekben legalább oly nagy mértékben növelte volna a reformellenzék súlyát, mint azt a szabad királyi városokban a városi reform tervezte.

Ugyanebbe az irányba mutatott a törvényjavaslat, mely — megfelelően a királyi előadásoknak — a megyei „kihágások" megakadályozá-

[9] Uo. 156. sz., II. 514.
[10] Uo. 512. sz., V. 19.

sáról intézkedett. Ez a vármegyékben háromévenként kötelező általános tisztújítást írt elő, még arra az esetre is, ha a főispán ezt nem akarná. A tisztújítás alól csak a tisztiorvos és a levéltárnok volt kivéve: állásuk élethossziglanra szólván. (A főispán esküjében a törvényjavaslat szerint arra tesz fogadalmat, „hogy törvénytelen parancsok vagy utasítások sikerítésére segédkezet nem nyújtandok".)[11] A törvényjavaslat részleteiben szabályozza a jelölés módját, a választásra jogosultak és a választhatók körét, a titkosan végrehajtandó szavazás módját, sőt technikáját is, és meghatározza a tulajdonképpeni rendbontásnak, kihágásnak minősíthető széksértések ismérveit. Ilyennek tekintik azt, ha (kardot kivéve) valaki fegyverrel jelenik meg az ülésteremben; zenével vagy zászlóval, vagy részegen vezeti be a választókat, vagy ha székestől emelgetik a jelöltet. Végül a rendfenntartás módozatait szabályozzák.

A törvényjavaslatból azonban itt is különösen az a rész érdemel figyelmet, melyben a reformellenzék a választójog feltételeit állapítja meg. A választójogosultak köre már éppúgy túlterjed a szorosan vett nemesi kereteken, mint a városokban a hagyományos feudális polgárfogalom körén. Eszerint választó lehet minden 20 éven felüli keresztény magyar bennszülött vagy 10 éve Magyarországon lakó és 3 éve a megyében lakó férfi, aki elégségesen járatos a magyar nyelvben és megfelel a következő feltételek valamelyikének: lakos vagy birtokos nemes; a megyében lakó vagy ott birtokos táblabíró; megyei vagy királyi köztisztviselő, vagy olyan gazdatiszt, aki legalább filozófiát vagy gazdasági iskolát végzett; oktató, ide értve a falusi iskolamestereket és a rendszeresített segédtanítókat is; az Akadémia tagja vagy ügyvéd, orvosdoktor vagy okleveles sebész, hites mérnök, okleveles gyógyszerész, akadémiai művész, politechnikumot végzett mérnök, selmeci végzettségű bányatiszt; szolgálaton kívüli katonatiszt, fogalmazónál magasabb rangú kormányszéki tisztviselő; legalább napi 50 munkással rendszeresen dolgozó gyár vagy bánya igazgatója; első osztályú adózó kereskedő; olyan haszonbérlő vagy zálogos, aki legalább 25 állandó cseléddel vagy ezzel felérő munkaerővel gazdálkodik; függetlenített (tehát nem egyszersmind kántor vagy tanító is) községi jegyző. A közgyűlésen ezenkívül helye van a megyében levő szabad királyi városok egy-egy képviselőjének, a keresz-

[11] Uo. 119. sz., II. 160.

tény lelkipásztoroknak, helyettesüknek és segédjüknek (a görögkeletiek esetén csak a pópának és segédjének, ha legalább filozófiát végzett); a szerzetesek közül azonban csak a házfőnök vagy helyettese lehet tagja a közgyűlésnek. A törvényjavaslat végül a megyei közgyűlésen helyet ad a szabad községeknek is egy-egy képviselőjük révén. A törvényjavaslat a szabad község fogalmát itt mintha kissé szűkítené: a váltóeljárásra is képes, rendezett tanáccsal bíró, valamint a királyi szabadalommal kiváltságolt, illetve magukat örökösen megváltott városokat tekinti ilyennek és azokat, melyeknek eddig is volt választójoguk a közgyűlésen.

Tulajdonképpen nem meglepő, hogy bár mindezen reformjavaslatok a zsidókat gondosan távol igyekeztek tartani az államhatalom még helyhatósági szintű pozícióiból is, ugyanakkor most az országgyűlés újból elővette a zsidók az 1839—1840. évi országgyűlésen már kezdeményezett, de az udvar ellenállása miatt helyzetük bizonyos könnyítésétől eltekintve meg nem valósult emancipációjának kérdését. Akkor a rendek keserű hangú feliratban vették tudomásul annak megakadályozását, hogy „a zsidóknak adandó engedmények által érdekeik a közérdekkel egyesíttessenek".[12] A polgári átalakulás feltételeinek gyorsuló érlelődése, az ezáltal igényelt egyre nagyobb tőke és hitel hiánya — de legalább annyira az igény a sajátlag polgári funkciójú rétegek számának és súlyának növelésére — ezt az egyesítést most még sürgetőbbé tette. Ennek jegyében az e tárgyban kelt új, 1844. évi törvényjavaslat — jórészt az 1840. évit ismételve — kimondja a türelmi adó megszüntetését; engedélyezi a zsidóknak, hogy bárhol, minden megszorítás nélkül megtelepedjenek; lehetővé teszi, hogy a zsidók nemesi jószágot haszonbérben és nemcsak jobbágyi, hanem szabad királyi városi telket is örökjogon bírhassanak; gyárat, műhelyt, kereskedést szabadon nyithassanak, és ezekben nem zsidó segéderőket is foglalkoztathassanak; megnyitja a zsidók előtt az összes értelmiségi pályát, ide értve a gyógyszerészit és a mérnökit is; és megfelelő középiskolai bizonyítvány bemutatása esetén lehetővé teszi beiratkozásukat a keresztény tanítóképzőkbe. Jellemző, hogy ugyanakkor a törvényjavaslat rendkívül részletes előírásokat tartalmazott az ennek fejében a zsidók asszimilációját elősegíteni alkalmas lépésekre

[12] Idézi: Kovács Ferenc, Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. VI. Bp. 1894. 464.

is: elrendelte zsidó népnevelési bizottság megalakítását (melybe minden törvényhatóságból egy, az ottani zsidók által választott tagot kell küldeni), egy országosan a helytartótanács által kiszabott és kivetett hozzájárulásból magyar nyelvű zsidó tanítóképző és rabbiképző felállítását, és kimondta, hogy 3 év után zsidó tanító, 10 év után pedig rabbi csak az lehessen, aki ért magyarul, és magyarul tanítani is képes.

Jellemző, hogy a máskor oly akadékoskodó főrendek ezt a törvényjavaslatot igen gyorsan elfogadták, csupán az oktatásra vonatkozó rendelkezések elhagyását követelték, lévén ez aulikus felfogásuk szerint a királyi felségjog keretébe tartozó ügy, s különben is az egész hazai oktatásügy rendezése során szabályozandó. Ugyanakkor azonban törvényjavaslatot kívántak a zsidók betelepülésének szabályozásáról és nem kevésbé jellemző, hogy ezt a törvényjavaslatot a két tábla ismét gyorsan és minden jelentős súrlódás nélkül fogadta el. E törvényjavaslat szerint a betelepülni kívánó zsidónak folyamodványt kell beadnia ahhoz a törvényhatósághoz, amelyben le kíván telepedni; ehhez előző lakóhelyéről erkölcsi bizonyítványt kell mellékelnie, 5 ezer forint készpénzt kell felmutatnia (a főrendek javaslatára ezt értelmiségiek esetén 2, másoknál viszont 10 ezer forintra változtatták) és be kell jelentenie, miből kíván megélni. Aki e feltételeknek megfelel, annak a letelepedési engedélyt bárhol meg kell adni, és ha pénzét valóban iparba, kereskedelembe fekteti és magyarul is megtanul, 10 — nagyobb szabású vállalkozás esetén már 5 — év után a honfiúságot is megkaphatja. Aki viszont enélkül akarna letelepedni valahol, azt ki kell toloncolni az országból. Egészében olyan javaslat ez, melynek kétségtelen liberalizmusát és őszinte asszimilációs igényét legföljebb a vagyoni feltételek meglehetősen nyers hangsúlyozása homályosítja el.

A GAZDASÁGI REFORMJAVASLATOK

A jól átgondolt és egymásba illeszkedő, a társadalom megreformálására vonatkozó törvényjavaslatok (melyek a politizálásba a politika bázisának és problematikájának kiterjesztése révén már amúgy is bevont tömegeknek az alkotmány sáncai közé való, immár intézményes beemelését is célozták) végső fokon már nem egyszerűen csak a reform tábo-

rának súlyát növelték a közéletben és a döntést hozó fórumokon: paragrafusaik immár egy polgári társadalomszerkezet hálózatát rajzolták Werbőczy világa fölé. Ám a benyújtott törvényjavaslatok egy másik csoportja, az udvar számára nem kevésbé veszélyes igényekkel, az ország gazdasági fejlődésének előfeltételeit kívánta megteremteni. Ennek sorában elsőnek, 1844. május 7-én a 615 paragrafusból álló és függelékében 25 iromány mintát is tartalmazó rendkívül részletes bányatörvény-javaslatot terjesztették be. „Alig van ország, mellyre nézve a bányaművelés nemzetgazdasági szempontokból tekintvén, oly nagy fontossággal bírna, milyennel az hazánkra nézve bír"[13] — írják kísérőüzenetükben a rendek. Az új törvényt, mely az ércbányászatban uralkodó „iparfojtó bonyolódások és visszaélések" között akar rendet teremteni (jellemző az igény realitására, hogy a főrendek első reflexiója sem más, mint hogy a kőszén bányászatát is szabályozni kellene), 4 üzenetváltás után, szeptember 3-án új fogalmazásban ismét beterjesztik. Az 1844. augusztus 12-i ülésből pedig az alsótábla üzenetet intézett a főrendekhez, hangsúlyozva: mivel az ország „jelen szomorú állapotjának, melyet a nemzet minden osztályaira elterjedő közelszegényedés eléggé tanúsít, egyik legfőbb okát az ország irányában felállított, s mind alkotmányos jogainkkal s függetlenségünkkel, mind legbecsesebb érdekeinkkel ellenkező vámrendszerben találják", halaszthatatlannak vélik a vámrendszer („mi által nemzeti közgazdaság leghathatósabban igazgattathatik") átalakítását. A feliratí javaslat hosszas és alapos közgazdasági fejtegetésekkel bizonyítja a fennálló vámrendszernek az ország gazdasági életére káros voltát, majd megállapítja, hogy azt „a hazai műiparunk emelésére irányolott védlet elveinek alapján"[14] az országgyűlés által kell megállapítani, és hogy ez megtörténhessék, megfelelő adatokat kell kérni a kormánytól. Ebben a szellemben feliratot készítettek, mely a harmincad meghatározását országgyűlési hatáskörbe kéri utalni, majd október 25-én kelt törvényjavaslatuk már azt is kimondta, hogy a magyarországi külkereskedelmi forgalom teljesen szabaddá teendő és a vámszabályokon ezen túl csak a törvényhozás útján lehessen változtatni. Ez nyílt hadüzenet volt az udvar eddigi gazdaságpolitikájának, és súlyán az sem változtatott, hogy a

[13] Írások 1843. 133. sz., II. 265.
[14] Uo. 136. sz., III. 42., 47.

főrendek követelésére a szeptember 13-án felterjesztett felirat szövegéből a védvámrendszerre való utalásokat törölték.

Gazdasági és társadalompolitikai szempontból egyaránt legjelentősebb kezdeménynek az a munkálat mutatkozott, melyet „A hazai közszükségek és azoknak miképpen leendő fedezése tárgyában"[15] az országgyűlés alatt kiküldött financiális választmány dolgozott ki, s mely alig 5 hónapos munka után, 1844. szeptember 9-én került az alsótábla országos ülése elé. A munkálat nem ügyetlen taktikával mintegy csomagtervként jelentkezik: egyszerre adva választ a királyi propozíciók gazdasági javaslatokat kérő pontjaira és kísérelve meg betölteni a polgári reformok rendszerében döntő fontosságú köztehervíselésnek már a követutasítások során végbevitt megbuktatásával előállott hézagot, méghozzá Kossuth és Széchenyi álláspontjának sikeres egyeztetésével.

Kétségtelen, hogy ebben az irányban az érdemi kezdeményező Széchenyi volt, akit a maga koncepciója szempontjából a háziadó megbuktatása a követválasztásokon éppoly keservesen érintett, mint Kossuthot. Gondolkodására jellemzően azonban az alapelv elbukásával a gyakorlati megvalósításról le még nem mondva, az országgyűlés megnyitása után alig 3 héttel megindított *Adó* című cikksorozatának augusztus 17-i cikkében, majd annak az év végéig terjedő folytatásaiban *Két garas* cím alatt a hazai gazdasági élet beindításához szükséges tőke előteremtése érdekében új javaslattal állt elő. Az ország 62 398 500 magyar holdnyi területének minden holdja után fizettessék évi két garas, mely „semmi másra ne szolgáljon, mint Magyarország szellemi és anyagi kifejtésére"; ennek felhasználásáról egyedül az országgyűlés intézkedjék, akár közvetlenül, akár egy választmány révén; az így befolyt összeg kezelésére Pest-Budán hozzanak létre egy országos kincstári hivatalt, mely az összeg felhasználásáról az országgyűlésnek tartozik beszámolni. Ez az évi mintegy 6 millió 240 ezer (várhatólag azonban inkább csak 5 millió) forint Széchenyi javaslata szerint csupán arra lenne szükséges, hogy egy ennek alapján immár biztonságosan felvehető 100 millió forintos kölcsönnek részben évi kamatját alkossa, részben körülbelül 35 év alatt annak törlesztését szolgálja. E 100 millióból 90 milliót évi 5%-os kamatra „Magyarországnak koldusbothoz óráról órára közelebb jutó" földbirto-

[15] Uo. 250. sz., III. 266. (A munkálat címe ez.)

kosainak lehetne továbbadni: az így meglendülő gazdasági élet s a kölcsönök évi 4 milliónyi kamata (emellett a közcélokra az eredeti kölcsönből megmaradt 10 millió) által „kevesebb mint egy nemzedék lepergése alatt egy egészen új és vajmi szebb jövendőnek indulna vérünk".[16]

A *Jelenkor* lapjain számos folytatásban rendkívül hosszadalmasan kifejtett, korábbi idegen kezdeményeket, ötleteket is felhasználó terv kétségtelenül egészében (a 100 milliós hitel túlzott reményétől eltekintve) reálisnak látszott: az év végén Széchenyi az így beszedendő pénzt már telekdíjnak nevezve és szélesebb keretbe helyezve, egy törvénnyel létesítendő országos kincstár alapjának létesítésére javasolta fordítani olyan országos választmány kiküldésével egyidejűleg, melynek feladata lenne meghatározni a telekdíj igazságos kivetésének kulcsát, tekintettel az ország vidékeinek különböző viszonyaira és a szegényebb lakosság érdekeire. Javasolta, hogy a kormánnyal egyetértésben társassanak fel e kincstár gyarapításának lehetséges más forrásai is, készüljön terv a gyakorlati végrehajtásra és mindez nyújtassék be a következő országgyűlésre. Ezzel egy időben 1843. december végén Kossuth is megszólalt. A közteherviselés alapkövetelésének fenntartásával elfogadta a tervet, de azt kívánta, hogy az így begyűlő pénzből ne csak a nemesi birtokos, hanem (mindenekelőtt örökváltság céljaira, a kihitelezendő összeg feléig) a nép is juthasson hitelhez, és hogy a terv elfogadása és a pénz felhasználása céljának meghatározása már a folyamatban levő országgyűlésen megtörténjék. Széchenyi és Kossuth vitája ezzel átmenetileg elcsitult, és 1844 márciusában a főrendek egyetértésével megtörtént a tervet kidolgozó országos bizottság rendi és főrendi tagjainak kijelölése is.

A bizottság jelentése bevezetésében megállapítja, hogy a hazai hátramaradott állapotokból való kiemelkedésre a közteherviselés lenne a legjobb eszköz, mivel azonban ez jelenleg nem kivihető, a legsürgősebb szükségek fedezésére országos központ kell felállítani. Ennek alapját úgynevezett országos szabad ajánlat kell, hogy képezze; közvetett és mellékjövedelmeit pedig külön törvények állapítsák meg. A bizottság javaslata az ajánlat évi összegét 3 millió forintban állapítja meg, és azt javasolja, hogy az érdekegyesítés jelképeként (itt a háziadó-javaslat

[16] Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerk. Viszota Gyula. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 6/I—II.) [továbbiakban: Vita] I. Bp. 1927. 650., 660.

egykori kossuthi módosítása tér vissza) ehhez 250 ezer forinttal az adózók is járuljanak hozzá. Igaz, ez növeli terheiket, de az ebből létesítendő beruházások által növeli jólétüket is, s terheiknek a közmunkakötelezettség szabályozásával várható csökkentése által jelentősen ellensúlyozható is. A maradék összegből a megyei nemességre 2 701 533, a városokra 48 466 forint jutna. Az ajánlat egyelőre a következő országgyűlés végéig terjedő esztendőkre szól, a kivetés alapját az adózók által fizetett összeg esetén a nádori porták, a nemesek esetén a megye földterülete határozza meg, tekintettel azonban a talaj minőségére is. Az így előálló arányokon belül törvény szabja meg azt, hogy melyek lesznek az adózás tárgyai. A javaslat kimondja, hogy a pénz adminisztrációja „a nemzet ellenőrködésének biztosítása mellett"[17] a végrehajtó hatalom feladata lesz.

A választmány javaslatához csatolta az adózók által fizetendő 250 ezer forint megyénkénti felosztását, a közmunkák új szabályozásáról szóló törvényjavaslatot, a nemesek és a szabad királyi városok által fizetendő összegnek a terület és a föld minősége alapján kidolgozott megyénkénti és városonkénti felosztását, az adótárgyak meghatározását tartalmazó törvényjavaslatot, valamint három további, az országos közpénztár bevételeit növelni hivatott törvény javaslatát. Ezek szerint a felemelt sóárból származó, valamint a nemesi harmincadmentesség megszüntetése és az abszentisták kétszeres adóztatása által előálló jövedelmeket a közpénztár számára kell átadni. Végül törvényjavaslatot csatoltak a pénztár jövedelmeinek beszedéséről és kezeléséről.

A bizottság munkálatainak második felében meghatározta a gazdasági élet legfontosabb teendőit, részben már válaszul a királyi előterjesztésekre is. Két törvényjavaslatot mellékeltek, melyek közül az egyik az országos útvonalak meghatározását, a másik pedig ezen utak felépítését rendelte el. Csatolták továbbá a helytartótanács részéről a Duna északi partján futó Debrecen—Pest—Bécs vasútvonalra (az úgynevezett központi vaspályára) az Ullmann-csoporttal kötött szerződést, valamint egy társaság ajánlatát a vukovár—fiumei vasút megépítésére. Csatoltak egy törvényjavaslatot, mely a fiumei kikötő kiépítéséről rendelkezik; valamint az építendő csatornákról, a vizek szabályozásáról, a Béga- és

[17] Írások 1843. 250. sz., III. 267.

Ferenc-csatornának az ország közvetlen felügyelete és kezelése alá vételéről, a hitelintézetről, a népnevelésről és egy statisztikai hivatal felállításáról szóló törvényjavaslatokat. Javaslatokat tettek továbbá a tenger felé a Karszton át vezető Lujza út állami kezelésbe vételére, Pest árvíz elleni védelmének kiépítésére és a hazai lótenyésztés támogatására.

A bizottság javaslata 4 éven át fizetendő évi 3, összesen 12 millió forint bevételével számolt, melyből a fenti tételek megvalósítása 8 milliót igényelt volna. Az országgyűlési tárgyalások során azonban a 3 milliónyi összeg 2 millió 585 ezer forintra, az egész összeg pedig 10 millió 340 ezer forintra csökkent; ebből utakra 4 milliót, a Lujza út átvételére 1 millió 350 ezer, a fiumei kikötőre 250 ezer, az országos út- és csatornahálózat terveinek és előzetes felméréseinek költségeire 150 ezer, a Tisza-szabályozási munkák terveire és addig is a vontató utak javítására 600 ezer, a Dunán végzendő szabályozásra 400 ezer, a hitelintézet megalapítására 200 ezer, népnevelési célokra 400 ezer, statisztikai hivatal felállítására 40 ezer, a Nemzeti Múzeum épületének befejezésére, a Ráday- és a Kovachich-gyűjtemények megvásárlására 100 ezer, a gazdasági egyesület számára tőkeként 100 ezer és egy Pesten építendő országház költségeire 1 millió forintot irányoztak elő.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS MÉRLEGE

Ülésjegyzőkönyvek, naplók, irományok: mennyiségi adataikon túl döntően minőségi, tartalmi vonatkozásaikban összehasonlítva akár az előző országgyűlésével is, mind egybehangzóan bizonyítják a reform igényének rendkívüli megerősödését, nemcsak általában, hanem immár az átalakulás konkrét részletkérdéseinek viszonylatában is. A feudális viszonyok lebontására törekedve, az ellenzék most már nem csupán sérelmek, kívánságok elvi deklarációival vagy apróbb-nagyobb egyedi sérelmekkel lép elő, hanem — s mint már azt a büntetőtörvény tervezete is mutatta — az új, a polgári viszonyok konkrét működésének egyre több területen és részletesen kidolgozott szabályaival. Hatalmas, több száz paragrafusból álló törvényjavaslatok, jól átgondolt szakszerű munkálatok készülnek nemcsak előzetesen, az országos bizottságok számára még 1840-ben kiadott tárgykörökben, hanem az országgyűlés ülésekkel zsúfolt napjai alatt is, méghozzá nemcsak a királyi propozíciókban fog-

lalt tárgyak (szabad királyi városok rendezése, megyegyűlési tárgyalási rend szabályozása, közlekedésügy szervezése, hitelintézet felállítása) megoldására, hanem az alsótábla saját kezdeményezésére is. Így születnek meg a törvényjavaslatok többek között a bányaügy rendezésére, a szabad kerületek belszerkezetének rendezésére, a harmincadügynek az országgyűlés hatáskörébe utalására, az ország gazdasági problémáinak megoldására, a zsidók emancipációjára, a szerzői jogvédelem biztosítására és a népnevelésre, az egyetem oktatási rendjének némi átszervezésére stb. Mindezek és az itt nem is említett egyéb más, az országgyűlés által tárgyalt munkálatok, javaslatok (számuk összesen 100 felett volt, a legmagasabb az összes reformországgyűlés közül) egyértelműen mutatták, hogy a reformellenzék a polgári átalakulásra fel van készülve, végrehajtásához részleteiben is jól átgondolt szakszerű programmal rendelkezik. De az összefüggések, melyekbe beállítva mindez megjelenik, jól mutatják, hogy e felkészültség csak eszköz egy sokkal konkrétabb: a büntetőtörvény, a városi belszerkezet vagy a szerzői jog reformján túlmutató cél megvalósítása érdekében. Mert ha mindezen javaslatok két irányba mutatnak is, legmélyükön szorosan összefüggenek. Az egyik irány új, a feudalizmus kereteiből ténylegesen vagy még csak jogilag, egészen vagy félig, de már kilépni kezdő társadalmi erők bevonulását készíti elő a politikai hatalom irányainak befolyásolói közé a politika minden fokán: községben, városban, megyében. A másik irány célja az, hogy e polgári átalakulás (hiszen végül is a fenti javaslatokban már ez készülődik) végrehajtása során, annak sikere érdekében az államélet minden lényeges területe, így az állam pénzügyi-gazdasági politikája is, kivonassék az udvar befolyása alól. A két irány ott egyesül, ahol a reformpolitika az udvar és a központosított bürokrácia (benne a gazdasági irányítás) hatáskörét részint az országgyűlésre, részint a törekvéseinek megfelelően szélesen demokratizált területi önkormányzatokra kívánja ruházni. Mindez azonban végső fokon nagyban érintette az országot az ausztriai császársághoz fűző kapcsolatokat: e törekvések megvalósítása részint lazította volna azokat, részint e kapcsolatokon belül megnövelte volna a magyar államfél súlyát. Ezt célozta különben az Erdély unióját és kivált a Partium visszacsatolását kimondó 1832—1836 : XXI. tc. végrehajtásának szenvedélyes követelése is. Metternich aggodalmai, melyekkel az országgyűlés munkája elé nézett, nagyon is beigazolódtak:

a reformok a fejlődés adott szakaszában már szükségszerűen mind a polgári átalakulás irányába mutattak, túllépve az abszolutizmus reformkészségén. Fenyegető módon annak számára már csak azért is, mert az országgyűlés lefolyása még világosabbá tette az abszolutizmus társadalmilag és politikailag sokáig és joggal legszilárdabb bázisának tartott arisztokrácia soraiban már az 1839—1840. évi országgyűlés alatt megindult polarizálódást és annak gyors előrehaladását. S e főrendi ellenzék már 1839—1840-ben kialakult csoportja az országgyűlés folyamán nemcsak hogy egyre jobban, s nem csupán politikai (antiabszolutista), hanem társadalmi vonatkozásaiban is azonosult az alsótáblai ellenzék programjával, de szervezettségében is tovább erősödött — nem utolsósorban vezérének, gróf Batthyány Lajosnak rendkívüli energiája révén. Önmagában az a tény, hogy ez a magánérintkezésében és általában emberi magatartásában a született (az ország egyik legnagyobb családjának nevét viselő s emellett igen gazdag) nagyúr sokszor kíméletlen és sértő fölényét, gőgjét levetkezni teljesen soha nem képes arisztokrata magát határozottan a köznemesi indítású reformpolitika mellé állította, nagy hatással volt a főúri közvéleményre: Széchenyivel szemben a polgárosodás lehetséges nagybirtokosi útjának, az újkonzervatívokkal szemben az udvarral együttműködő politikának csábítását gyengítve.

Az udvar számára azonban a politikája országgyűlési bázisában így erősödő szakadáson túl az igazi veszélyt az jelentette, hogy az ellenzék érdekegyesítési politikájában — nem utolsósorban éppen Kossuth befolyása alatt — képes lett túllépni saját osztálykorlátain, gyanakvásán és előítéletein, s e főrendi oppozíciót nemcsak saját mozgalmába olvasztotta, hanem — s nem is csupán formálisan — annak vezetésében is egyre nagyobb szerepet juttatott neki. Kossuth már 1843-ban Batthyányt választatja az Iparegyesület elnökévé, s ez az együttműködés éppen az országgyűlés lezártakor fog újabb formákban még szorosabbra fűződni.

Ha azonban e bonyodalmak és színvonalas viták, a törvényalkotási buzgalom és a mögöttük álló szándékok ismeretében megvizsgáljuk az országgyűlés tényleges, törvényekben realizálódó eredményét, azt kell megállapítanunk, hogy az mindehhez képest tulajdonképpen csekély: mindössze 13 törvénycikk. Közülük a II. tc. végre, számos üzenetváltás, viták után országgyűlésben, közigazgatásban (kivéve a kamara és alárendelt hivatalai belső ügyvitelét) és igazságszolgáltatásban egyaránt

államnyelvvé emelte a magyart (a kapcsolt részek követeinek még 6 évet adva a latin nyelv országgyűlési használatára, de fő- és középiskoláikban tantárgyként máris kötelezővé téve a magyar nyelv tanítását), annak meglehetősen homályosan kifejezett perspektívájával, hogy az ország határain belül a közoktatási nyelv is a magyar lesz. A III. tc. (1839-ig visszamenően is) törvényesnek ismerte el a protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasságokat, s így megszüntette a római katolikus papság monopóliumát törvényes vegyes házasságok kötésére (ezzel azonban megkerülve a továbbra is követelhető reverzálisok kérdésében való állásfoglalást), és lehetővé tette a római katolikusról a protestáns vallásra való áttérést. A IV. és V. tc. kimondta a nem nemesek képességét nemesi javak birtoklására és minden közhivatal betöltésére (bár ezek realizálása nehezen volt elképzelhető addig, míg az ősiség fennáll, és a megyei állásokra való választás jogával továbbra is csak a nemesek rendelkeznek). A VI. tc. az 1840-es váltótörvény hiányaiból előállt számos probléma nyomására a váltójog, a VII. tc. a csődtörvény rendelkezéseit pontosította; a VIII. tc. növelte a felsőbíróságok tárgyalási napjainak számát; a IX. tc. szabályozta a közmunkák mennyiségét (egész telkes jobbágynál 12 napban állapítva meg azt), feltételeit és adminisztrálását; a XI. tc. az országgyűlési szállások nagyságát és az ezután értük kötelezően fizetendő bér kiszámításának módját állapította meg; a XII. tc. az országgyűlési költségek a nemesség által, a hagyományos, szabad ajánlat formájában való vállalását mondta ki. Könnyű átlátni, hogy e tizenhárom törvénycikk — a fentieken kívül: koronaőr-választás (I. tc.), a futóhomok okozta károk megtérítése (X. tc.) és a Hrabovszky-alapítvány körüli ellentétek kiegyenlítése (XIII. tc.) — még az országgyűlés elé kitűzött királyi propozíciók közül is csupán a váltótörvények kiegészítését és az országgyűlési szállások bérfizetését rendezte, a többi — köztük a rendek által felvetett problémák tömege — elintézetlen maradt.

A KUDARC OKA: AZ UDVAR TAKTIKÁJA

Az udvar taktikája, amivel a reformellenzék mindezen jól és részletesen kidolgozott terveit (melyekben tényleg benne volt már egy „konstituáló" országgyűlés számos igénye) végül is elgáncsolta, alapjában

rendkívül primitív volt, és sikerét csak az az előnyös helyzet biztosította, melyet a rendi országgyűlések mechanizmusában az udvar élvezett. Ez a taktika azon a jogon alapult, mely a király számára biztosította az országgyűlés bezárása időpontjának meghatározását: az idő ügyes elhúzásával az ellenfél így teljes időzavarba volt hozható. Ez a taktika már akkor érvényesülni kezdett, amikor az országgyűlés tervezett irányát a nádorral közlő Metternich a legszigorúbb titoktartást kérte a főhercegtől. Az irány nem ismerete ugyanis az ellenzéket eleve megfosztotta annak lehetőségétől, hogy a várható témákra alaposan felkészülve jöjjön az országgyűlésre, ez pedig a királyi előadásokra adandó válasz és a szükséges törvényjavaslatok kidolgozását máris hetekkel, ha nem hónapokkal volt alkalmas késleltetni. Valóban, a büntetőtörvénykezés és a katonatartás reformját, valamint a Duna-szabályozás műszaki kérdéseit kivéve (ahol, mint láttuk, a két országgyűlés között országos bizottságok működtek), a rendek csak 1844 februárjára, közel 9 hónappal az országgyűlés megnyitása után jutottak el odáig, hogy megkezdhessék nagyszabású törvényjavaslataik beterjesztését. Csak február 5-én adják be a szabad királyi városi, valamint a megyei közgyűlési kihágások elleni törvényjavaslatot és márciusban a szabad kerületi rendezések törvényjavaslatait. Május a bányatörvény, június a tengermelléki városok és a szepesi városi kerület, valamint a szabad községek rendszerét tárgyaló javaslatok benyújtásának jegyében áll, de augusztusban az udvar már kitűzi az országgyűlés bezárásának október 15-i dátumát, és ezt végül is csak egy hónappal lesz hajlandó elhalasztani. Pedig a financiális választmány csak április 17-én kezdte meg munkáját, s már ismertetett nagy munkálatát a törvényjavaslatok egész sorával csak szeptember 9-én tudta felterjeszteni; a külkereskedelem szabadságát és a vámszabályok megváltoztatását országgyűlési hatáskörnek kijelentő törvényjavaslat pedig a főrendekkel folytatott vita és a szeptember 13-i felirat után csak október 25-én kerül felterjesztésre. Csak a legfontosabb tárgyakat említettük, de már ez is mutatja, hogy az udvar, intézményes előnyét messzemenően kihasználva, taktikájával a rendeket sikeresen időzavarba hozta, és a legtöbb ügy érdemi tárgyalását sikerült (már csak az időhiány miatt is) egyszerűen elmellőztetnie. Ez pedig alkalmas volt arra is, hogy egyes törvényjavaslatokra ne is válaszoljon, azokat legalább a következő országgyűlésig függőben tartsa.

Az így és bármily korán vagy időben benyújtott törvényjavaslatok további útjának meghosszabbítására azonban az udvarnak ugyancsak megvoltak a maga módszerei. Ezen a ponton lépett be ugyanis a főrendi tábla azzal, hogy az alsótábla által megküldött törvényjavaslatok saját és az udvar többnyire azonos érdekeinek megfelelő átalakítására tegyen javaslatot. Ezzel megindult a két tábla közötti üzenetváltások hosszú sora, mely, ha a törvényjavaslatok módosítgatása nem sikerült is, legalább arra alkalmasnak bizonyult, hogy az időt elhúzza, és így megakadályozza, hogy a törvényjavaslat egyáltalán vagy legalábbis időben az udvar elé kerülhessen. Ennek a taktikának néhány kivált jellegzetes példájára az alábbiakban még részletesen visszatérünk.

A kudarc okait tovább keresve azt is meg kell állapítanunk, hogy mind a törvényjavaslatok és feliratok készítése, mind az üzenetváltások során az időhúzásban kétségtelen segítségére volt az udvarnak a rendi tábla tárgyalásainak rendkívüli terjengőssége. A kerületi és országos ülések naplóit olvasva (még akkor is, ha feltételezzük, hogy a szónokok a gyorsírói feljegyzéseken utólag még csiszoltak és azokat esetleg ki is egészítették) megdöbbentő az egyes kérdések rendkívül aprólékos, roppant bőbeszédű tárgyalása, amit csak részben indokol az udvar politikájával szembeni teljes és nem jogosulatlan bizalmatlanság és az aggodalom attól, hogy bármilyen, a szövegezésben észre nem vett apró pontatlanságot, következetlenséget az ellenfél messzemenően kihasználhat. Ez a rendkívüli aprólékosság, ami már a törvényjavaslatok megfogalmazásában megnyilvánult, és ami a szövegeket számos, nem is oda tartozó aprósággal (például a szavazatgyűjtő ládák aprólékos, minden csalást sokszorosan kizáró technikai leírásával) terhelte meg, önmagában is jelentősen hozzájárult a törvényjavaslatok, feliratok, határozatok elkészültének elhúzódásához.

Ezt az udvar a maga részéről még azzal is elő tudta segíteni — és segítette is —, hogy szinte végig az országgyűlés folyamán eldöntetlenül tartott három olyan kérdést, melynek királyi üzenet formájában való visszakerülése a rendi táblához minden esetben néhány napra megszakította és visszavetette a bármely más tárgy feletti tárgyalást. Ez a vallás, a nemzeti nyelv és ennek kapcsán a horvát követek országgyűlési nyelvhasználatának kérdése volt. Királyi leirat formájában történő időnkénti ügyes bevetésük az országgyűlés tárgyalási menetébe mindig —

bármilyen ügy tárgyalását félbeszakítani képes — több napos heves vitákat eredményezett. A vallási kérdésben a vita akörül forgott, hogy a törvény ne teremtsen olyan helyzetet, melyben egyáltalán reverzális követelésére sor kerülhet: tehát mondja ki, hogy a gyermekek mindig az apa vallását követik. Ennek a követelésnek, ami kétségtelenül a katolikus dogmába való beavatkozást jelentette, az udvar végül is sikerrel ellenállt, de a tárgyalások e kérdések (köztük például a katolikus vallásról a protestánsra való áttérés lehetősége és módozatai) körül igen hosszú időt vettek igénybe. Ugyanígy sokszorosan visszatért a magyar államnyelv bevezetésének kérdése és hatályának köre. Az udvar ezen a ponton végül engedett a rendeknek, amiben kétségtelenül nagy része volt Metternich közbelépésének, akit azonban korántsem valamely a magyar álláspont iránti megértés, inkább a magyar reformmozgalom ellen így biztosabban feltámadó nemzetiségi ellenszenv felkeltése vezethetett. A harmadik kérdés, ami talán a leghosszabb időt vette el a tárgyalásokban, a horvát követek nyelvhasználata volt. A horvát követek ugyanis az országgyűlés kezdetén egyszerre latinul kezdtek beszélni, ami egyrészt mérhetetlen vitákra, majd a latin beszéd kategorikus eltiltását kimondó rendi határozatra vezetett. Ezt azonban egy királyi leirat megsemmisítette, arra való hivatkozással, hogy törvényes alapja nincs. Néhány rendkívül forró és feszült légkörű napon keresztül úgy látszott, hogy ez az egy kérdés szétrobbanthatja az egész országgyűlést. Az alsótábla azonban bizonyos óvások fenntartásával végül is engedett, ami még az eltiltással különben egyet nem értő Kossuth részéről is a következetlenség vádját zúdította fejére és az ellenzék népszerűségét (az udvar szándékaitól nem eltérően) erősen csökkentette.

Az udvar ilyen általános időhúzó taktikájának mechanizmusát különösen jellemzően mutatja a büntetőtörvény-javaslat sorsa. Az országos bizottság által készített munkálat Deák minden igyekezete ellenére is megmaradt a szakbírósági rendszer mellett, és az esküdtszéket elvetette. Az alsótábla törvényjavaslata azonban — mint az várható volt — módosította ezt a döntést, és az esküdtszékek szervezésének (és a halálbüntetés eltörlésének) alapjára helyezkedett. Az így módosított javaslatot (mely az összes, korábban vitás ponton a Deák különvéleményeiben kifejtett ellenzéki álláspontot tette magáévá) ezúttal 546 paragrafusban Szemere készítette el. A rendek ennek megfelelően elsőnek a büntető-

törvény anyagi részét tárgyalták le, s ezt átküldve a főrendekhez, a börtönrendszert vették tárgyalás alá. Mindezzel már 1843. szeptember végéig el is készültek. A főrendek, akik a javaslatok vitáját — jellemzően az időhúzás taktikájára — a börtönrendszer csak később megküldött tervezetével kezdték, egyelőre csak egy mintabörtön felállításáig voltak hajlandók elmenni és azt kívánták, hogy az anyagi jogi rész is (a büntetési tételek kiszabásánál) ehhez a helyzethez alkalmazkodjék. Ezt viszont a rendek nem voltak hajlandók elfogadni éppúgy, ahogy az átdolgozás miatt csak januárban elkészült eljárási részben is makacsul ragaszkodtak az esküdtszékhez. Utóbbit a főrendek 1844. szeptember 18-án elvileg is véglegesen visszautasították azzal, hogy csak állandó szakbíróság elfogadása alapján hajlandók tovább tárgyalni. A büntetőtörvény javaslata ilyen módon teljességgel zátonyra futott.

A leghevesebb vita a szabad királyi városok belrendezésének és országgyűlési szavazati jogának kérdései körül alakult ki. A rendeknek már a törvényjavaslatot a főrendekhez átküldő üzenete jelezte, hogy a kérdés két oldalát egymástól elválaszthatatlannak tartják, s egyiket a másik nélkül nem hajlandók tárgyalni. Az eredeti (különben Szentkirályi Móric által készített) törvényjavaslat a városok kormányfelügyeletét közvetlenül a helytartótanácsra bízta, és a főispánhoz hasonló közvetlen helyi kormányfunkcionáriusi állást nem szervezett. Ilyen persze eddig sem volt a városokban, de a városi magisztrátusok az udvarnak maximálisan elkötelezett volta és a királyi biztosoknak a kamara által a város gazdálkodásának vizsgálatára bármikor lehetséges kiküldése mellett nem is volt rá szükség. A belszerkezet erős demokratizálása azonban a kormány számára most egyszerre nagyon is indokolttá tette ilyen állás szervezését. A harc egy főfelügyelőnek nevezendő tisztviselői állás szervezése körül (mely végeredményben a demokratizálás minden eredményét alkalmas lett volna lecsökkenteni) az országgyűlés egész folyama alatt tartott, s megszervezését végül a kormány roppant nyomása folytán, egyes megyék követi utasításainak megváltoztatásával sikerült is kimondatni. Az ellenzék azonban a vitát ekkor a főfelügyelő leendő hatásköre körül kezdte megújítani, azt minél szűkebbre kívánván szabni; ezt viszont a főrendek nem fogadták el. Jellemzően a kérdés súlyára, az országgyűlés e ponton különösen szenvedélyes viták színhelyévé vált: a növekvő keserűség már az egész felsőtábla megszünte-

tésének gondolatát is felvetette. Az országgyűlés végül e kérdésben is — 9 üzenetváltás után — az álláspontok teljes megmerevedésével ért véget: a két tábla álláspontjának fenntartásával, s ennek során az alsótábla üzenetével, mely elhárítja magáról a felelősséget azért, hogy a törvényjavaslat még el sem jutott az uralkodóhoz. És végül ugyanezzel a taktikával: a törvényjavaslat állandó módosítását kérő, s azt csak részben teljesítő vagy éppen megtagadó üzenetek kölcsönös küldözgetése után, az álláspontok teljes megmerevedésével futott zátonyra a megyei kihágások ellen szerkesztett törvényjavaslat is.

Hasonló módon futtatta zátonyra az udvari politika egyéb, szabályozandónak még saját maga által javasolt kérdések megoldásának terveit is. A katonatartási országos bizottság, mely már 1841. április végén hozzákezdett javaslatának kidolgozásához, hatalmas munkálatát az országgyűlés kezdetén azonnal beterjesztette. A vita eredményeinek megfelelően a bizottságnak a továbbiakban a katonai szakértőkkel a katonatartási terhek évi meghatározott összeggel való megváltásáról kellett volna tárgyalnia. A nagy nehezen szeptember közepén végre megjelenő katonákról azonban kiderült, hogy nincs meghatalmazásuk sem arra, hogy egyezkedjenek, sem arra, hogy egyáltalán meghatározott megváltási összeget javasoljanak. A választmány joggal felháborodott többsége először az egész tárgy elejtését, a tárgyalások abbahagyását javasolta, később azonban, érezvén az ügy fontosságát, mégis megkísérelték a további tárgyalást. November 4-én, néhány nappal az országgyűlés bezárása előtt megváltási összegként végre meg is ajánlottak évi 1 millió forintot: az átvonuló katonaság iránti elszállásolási kötelezettség meghagyásával ugyan, de kikötve, hogy ennek költségeit a katonáknak ezentúl készpénzben és azonnal meg kell téríteniök. Az ajánlat megtételénél többre azonban az ügy már nem juthatott.

Ugyanígy hiúsult meg a szintén a királyi előadásokban szereplő hitelintézet megvalósítása is. A rendi javaslat, melyet több üzenetváltás után a kérdésben nem kevéssé érdekelt főrendek is elfogadtak, a létesítendő intézet igazgatóját — akit az országgyűlés jelöltjei közül a kormány választott volna ki — az országgyűlésnek tette felelőssé hivatali működését illetőleg. A királyi válasz azonban ezt megváltoztatva az igazgatónak csak a kormány iránti felelősségét állapította meg, ami máris azt sejtette, hogy a hitelintézet így a kormány kezében részben a pártérdek

és korrumpálás, részben pedig éppenséggel az udvari gazdaságpolitika szolgálatában fog állni. Mivel ezt a rendek nem fogadhatták el, ennek az ügynek a tárgyalása is elakadt.

A kormánypolitika rosszindulata azonban legvilágosabban a már a köztehervíselés elve alapján létrehozandó országos pénztár ügyének kezelésében mutatkozott meg, különös tekintettel arra, hogy az udvar évtizedeken keresztül a nemesség adómentességére hivatkozva szállt szembe az ország anyagi helyzetének tőle függő eszközökkel: a vámpolitika, a gazdaságpolitika eszközeivel való megjavítása gondolatával. Itt is a főrendek vállalták a javaslat megbuktatását. A szabad ajánlatként végül évi 2 millió 585 ezer forintot megajánló javaslattal szemben ugyanis a főrendek az összeget évi 1 millió forintra szállították le. A kérdés ezzel át is csúszott a két tábla hatásköri vitájába. A rendek ugyanis a főrendi tábla eljárásában adómegajánlási jogukat látták megsértve, ezért — néhány józanul látó (és az így megmaradó összegnek nagy tervek kiviteléhez nyilván elégtelen volta ellenére is legalább az elvet menteni akaró és a csökkentést elfogadó) megye állásfoglalásával szemben — nagy többséggel az egész kérdés felhagyása mellett döntöttek, pontosan azt cselekedve ezzel, amit az udvar is akart. Ezzel ugyanis a financiális választmány által az ország gazdasági felemelésére irányuló minden egyéb javaslat is kivitelezhetetlenné vált, lévén hogy valamennyinek anyagi fedezetét az így begyűlt összeg alkotta volna. Az ország gazdasági élete önfinanszírozás által történő fellendítésének így még e csekély lehetősége is meghiúsult.

A reform többi kérdésében az udvar azután már minden taktikázás nélkül nyíltan, ha kellett, brutálisan járt el: a felterjesztett törvényjavaslatok egy részére például nem is válaszolt. Így maradt — a rendek november 9-i keserű felirata szerint — elintézetlenül a népnevelés, „melytől a nép polgárosodása és boldogsága feltételezve van"; „a mostoha viszonyok alatt szenvedő kereskedésünk felszabadítása s szabályozása, a személyes bátorság érdekében elmulaszthatatlanul szükséges s az emberiség érzetétől követelt büntető törvénykönyv és általános börtönrendszer";[18] a szabad királyi városok, az ősiség, az adózás rendszerének szabályozása stb. Mindez az országgyűlés utolsó napjaira derült ki,

[18] Uo. 549. sz., V. 81.

amikor a kérdések tárgyalására vagy a kialakult helyzet megváltoztatására már nem volt semmi mód. Ilyen körülmények között érkezett meg november 10-én a királyi válasz az emlékezetes szeptember 13-i feliratra, mely az udvartól új gazdaságpolitikát és a vámrendszer országgyűlési ellenőrzésének lehetővé tételét kívánta. A részletesen és színvonalasan indokolt feliratra az uralkodói válasz rövid és semmitmondó volt, üres frázisokkal biztosítva a rendeket arról, hogy a kereskedés érdekeit az udvar továbbra is szem előtt tartja, feltételeit javítani igyekszik. A leirat nyomán óriási felháborodás és elkeseredés tört ki: az egymás után szólásra emelkedő követek rövid idő alatt kimondták a Védegylet országos támogatását — ami az ausztriai iparcikkek bojkottálásának képét vetítette az udvar elé —, és minden eddigi országgyűlési gyakorlatot félretéve, nyíltan bizalmatlanságot nyilvánítottak a kormánnyal szemben, mely az ország érdekeivel nem törődik, sőt azok ellen munkálkodik.

A kormányt végül is persze mindez kevéssé érdekelte. Célját többszörösen is elérte. Egyrészt ügyesen taktikázva sikerült megkapnia a korábbi években is megajánlott évi hadiadót, bár az eredeti összeg megajánlása érdekében ezúttal három üzenetváltásra is szükség volt a kértnél (mintegy bátortalanul zsarolni próbálkozva) először kevesebbet ajánló rendekkel. Másrészt azonban (és ez volt a fő cél) sikerült megakadályoznia azt, hogy a reformokat, melyeknek szükségéről bizonyos fokig az udvar is meg volt győződve, az ellenzék kezdeményezésére és ennek megfelelően a polgári átalakulás felé mutató, azt mintegy előkészítő formában valósítsák meg.

Az országgyűlés megnyitásakor táplált nagy remények bukásának, s az országgyűlés minden előzőnél keserűbb hangulatban történő eloszlásának ellenére az országgyűlés jelentősége, utólag visszatekintve, rendkívüli volt. Társadalom és gazdaság vonatkozásában a benyújtott törvényjavaslatok és kialakult programok igen jelentős változás jelei. A társadalom intézményes kereteinek irányításába az egyáltalán polgárinak tekinthető igényű széles (és mint láttuk, erősödő) rétegek tervezett bevonása és az így egy valódibb önkormányzati alapra helyezett igazgatásból az abszolutizmus befolyásának visszaszorítása; az ország gazdasági életének az eddigi kiváltságolt rétegek már polgári módon, közteherviselés útján történő megterhelésével, egyfajta önfinanszírozás

útján megkísérelt fellendítése (és ezt a gazdaság egy olyan területén, a nemesi adózás, illetve a jórészben ebből gyarapodó országos pénztár útján indítva meg, melyre az abszolutizmusnak csak korlátozott befolyása lenne): megvalósulva mindkettő olyan helyzetet teremtett volna, mely már tervként is érezhetően így és polgári úton megnyíló lehetőségeivel szükségképpen kérdőjelezte meg az országot Ausztriához fűző kötelékek, kapcsolatok fennálló szoros rendszerének indokoltságát. A javaslatokban polgárinak, demokratikusnak és nemzetinek ilyen egyre szorosabb összekapcsolódása indokolja azt, hogy az országgyűlés törvényjavaslatai közül oly soknak a gondolatai fognak majd visszatérni 1848 törvényhozásában. Ugyanakkor elgáncsolásuk világossá tette a kormány rosszindulatát és rosszhiszeműségét, amit eloszlatni már csak az segített volna, ha a következő évek kormánypolitikája valóban őszinte reformvágyról és ezt kifejező kezdeményezésekről és intézkedésekről tett volna tanúságot. Ám az országgyűlés bezárásával megkezdődő évek eseményei nem ezt bizonyították.

3. AZ ARCVONALAK VÉGLEGES KIALAKULÁSA

Az 1843—1844. évi országgyűlés egész menete: az ellentétek kibontakozása és végül jóformán minden megoldandó probléma megoldatlanul maradása vagy csak formális megoldása a kormány és a reformellenzék számára egyaránt tanulságokat nyújthatott. Az ellenzék számára világos lett, hogy a kormány e reformokat abban a polgárosuló és liberális formában, ahogyan azt az ellenzék kívánja megfogalmazni és végrehajtani, semmiképpen nem hajlandó elfogadni; a kormány láthatta, hogy az ellenzék útja a reformok megalkotása során nemcsak a feudalizmus, hanem az abszolutizmus felszámolását is célozza. És ha már azt is látjuk, hogy a reformok nemcsak elkerülhetetlenek voltak (amit a kormány is látott), hanem végrehajtásuk reálisan csak a reformellenzék által képviselt módon volt lehetséges — tehát, hogy az abszolutizmus akár reformok nélkül, azokat visszautasítva, akár reformokkal semmiképpen nem volt huzamos ideig fenntartható, sőt már modernizálható sem —, ez nem változtat azon, hogy a politikában az országgyűlés végére mintegy patthelyzet állt elő. A politika hagyományos formái és eszközei

többé nem nyújtottak kiutat az ellentmondások feloldhatatlanságából. Talán a kitűnő politikai érzékű Deáknak már az országgyűlésről való makacs távolmaradása és az aktív, operatív politikából betegségére hivatkozva átmeneti kihúzódása mögött is a számára döntő fórumnak tekintett „köztanácskozások" reménytelenné, s főleg értelmetlenné válását: ennek megérzését, s belőle a következtetések levonását kell keresnünk, bármennyire tagadta is ezt.

Az 1840-es évek politikai történetének harmadik felvonása így az új megoldások jegyében áll. Nem meglepő módon azonban a szemben álló felek egyike sem fog tudni már elszakadni korábbi irányától. A kormány az abszolutizmus, az ellenzék a liberalizmus útján halad tovább: a kormány a végrehajtó hatalom erősítésével, az ellenzék a társadalomnak immár nemcsak a sajtó nyújtotta érzelmi, indulati alapú, hanem konkrét, szervezetekbe, egyesületekbe való szervezésével kísérletezik. A kormány a politika fórumainak beszűkítésére, a reformellenzék azok kitágítására törekszik. Világos, hogy ilyen körülmények között egyrészt az ellentétek további polarizálódása válik elkerülhetetlenné (ennek során az összes kompromisszumra hajlamos irányzat felszívódásával egyik vagy másik póluson), másrészt az ellentét kiterjed a két irányzat hatalmi-anyagi bázisául szolgáló két államfél egész viszonyára is. Érdekeik ellentétes voltát a diszkrimináló vámrendszer gazdasági téren már úgyis és régóta kifejezte és érzékeltette, ehhez most a kormányrendszerek különbözőségének egyre érezhetőbbé válása és tudatosulása is csatlakozott. Régóta meglevő és érzékelhető különbözőség ez is, de most új formákban és társadalmilag is új szinteken jelenik meg. Eközben pedig egyre világosabbá válik: kormány és reformellenzék konfliktusának ilyen, egyre rohamosabb elmélyülése, álláspontjaik egyre gyorsuló távolodása a konfliktus megoldását a fennálló társadalmi-gazdasági formáció keretében lehetetlenné is fogja tenni; hogy ebből félig-meddig kilépve, a korszak lezárásaként már a modern politikai pártok kezdetei jelenjenek meg, előkészítőiként és majdan főszereplőiként a korszak drámai fináléjának. Mert ha az 1840-es évek történetének első felvonása a sajtó, a második a „köztanácskozás", az országgyűlés jegyében állott, a harmadiknak profilját a társadalmi szervezkedés: az egyesület és végül a párt fogja meghatározni.

A KORMÁNY ELŐKÉSZÜLETEI AZ ÚJ POLITIKA BEVEZETÉSÉRE

Egyelőre úgy látszik, mintha a konfliktus feloldhatatlanságát (s már az országgyűlés alatt) a kormány észlelte volna elsőnek, mégpedig az ellenzéknek azon a törekvésén, hogy a reformok végrehajtása kapcsán a végrehajtó hatalom tevékenységét az országgyűlés ellenőrzése alá helyezze. Metternich 1844 márciusában nyilván azért javasolja Széchenyinek, hogy a gróf ajánlja: a financiális választmány helyett a szükséges tervek kidolgozására és azok végrehajtására az országgyűlés a megfelelő szakemberekkel rendelkező kormányt kérje fel. (Széchenyi nem tett ilyen javaslatot.) Valójában azonban a kancellár — mint aki leszámolt az országgyűléstől várható megoldásokkal — már 1844 januárjában azt javasolta a Staatskonferenznek: a magyar ügyek vezetését adják át neki, hogy a kibontakozásra tervet készíthessen.

Ennek jegyében Metternich május 9-én levélben fordult József nádorhoz, melyben szokott, csillogva, de laposan bölcselkedő modorában, aforisztikus formában vázolta fel a magyar politikai helyzet megoldását célzó javaslatait — ám ezúttal is anélkül, hogy az e helyzet objektív alapjául szolgáló gazdasági-társadalmi változásokról tudomást látszott volna venni. Javaslatai ugyanis most is a helyzet kizárólag adminisztratív-politikai úton való megoldása körül mozogtak, annak legcsekélyebb kétsége nélkül, hogy a problémák megoldásához mindez elégséges is lesz. Ami a politikai mechanizmus alakulását illeti, itt a kancellár helyesen következtetett, amikor a nagy változást a magyarországi politikában 1825-ben látta: az uralkodó visszatérésében az alkotmányos formákhoz és a nyugati-európai demokratikus eszmék behatolásában a magyar politikai gondolkodásba. A következő két évtized alatt azonban — folytatja a levél — a kormány elveszítette befolyását a fejlődésre részint azért, mert a feudális alkotmány formaságai korlátozták az uralkodói hatalmat, s azt az 52 vármegye között osztották meg, részint, mert a magyarországi képviseleti rendszer mellett a kormány nem is tud magának többséget biztosítani a megyék befolyásolta alsótáblán, mely képes paralizálni a főrendi tábla még lojális, konstruktív működését is. Olyan válság ez, melyből a kibontakozást felülről kell kezdeményezni, különben a szociális forradalomnak nyílik meg az útja, annál is inkább, mert az országban

az ellentétek rendkívül kiélezettek: nemzetiségi síkon éppúgy, mint a feudális privilégiumok és a nemesség polgárosodó érdekei között.

Ilyen kizárólag politikai-taktikai megalapozás után nem meglepő, ha a megoldás sem megy mélyebbre. Felülről kiinduló reform kell, ennek előfeltételeként a kormánytöbbség megszerzése az alsótáblán, ez pedig az adott rendszerben a megyék kormányirányításának megerősítését követeli. Az országgyűlésen az uralkodónak nemcsak tárgyakat, hanem már kész törvényjavaslatokat kell előterjesztenie, nem engedve ezáltal azt, hogy a rendek kezdeményezzenek. E törvényjavaslatokat királyi biztosok kell, hogy képviseljék: a vita irányítóiként és vitapartnerekként.

Metternich javaslata — melyben érdekes módon keveredtek még az 1825—1827. évi országos bizottságok munkálatainak egyes, akkor visszautasított javaslatai az udvar részéről küldendő királyi biztosokra és a Jarcke-féle tervezet gondolatai — egészében mégis egy más, igaz, szándékaiban eltérő, megjelenésében azonban azonos koncepciót látszik tükrözni: Széchenyiét.

Említettük, hogy Széchenyit a kormány felé tett első közeledési kísérletének hűvös fogadtatása erősen lehangolta, az országgyűlési események azonban, melyek már kezdetben azt mutatták, hogy a kezdeményezést a kormányellenes reformellenzék ragadta magához, ismét aktivizálták. 1843. július 17-én emlékiratot juttatott el Metternichhez (aki — emlékezhetünk — utoljára írásos javaslatokat kért tőle): eszerint a kormánynak az alsótáblán többséget kell biztosítania magának, de anélkül, hogy ennek során letérne az alkotmányos és „nemzeti" útról. 1825 óta a kormány bizonytalanul politizált, egyöntetű terv nélkül, így gyengeségével és következetlenségével éppenséggel kompromittálta a jó érzelműeket. A megyék most már olyan erősek, hogy velük szemben a kormánynak is erős pártot kell szerveznie: ez az egyetlen mód, hogy szembeszállhasson velük. A közvetlen cél mindezek révén az kell legyen, hogy a nemesség adózzék (olyan követelmény, melynek jelentősége — mint látni fogjuk — a vámrendszer sokszor követelt reformjának szempontjából lesz nyilvánvaló), illetve, hogy a végrehajtó hatalom erős legyen.

Széchenyi e tervezete — melyben könnyű felismerni Metternich későbbi aforizmáinak legfőbb gondolatait — ismét nem talált kedvező fogadtatásra. Gervay Kübecknek is megmutatta, aki lenézően adta vissza, mint amiben nincsen semmi, Metternich is tagadta, hogy akkor

elolvasta volna. Hasonló lett a sorsa — legalábbis ezt mondták — Széchenyi december 17-i újabb memorandumának is, melyben tekintettel az egyre zavarosabb és már az ausztriai belpolitikai viszonyokat is károsan befolyásolni kezdő magyar helyzetre, a gyökeres és következetes rendcsinálás érdekében Bécsben egy, a magyar kancelláriától is független (s ennek jeleként egyenesen a Burgban ülésező) magyar bizottság megszervezését javasolta. A bizottság — melynek nem kellene titkosnak lennie, de beszélni sem kellene róla sokat — tagjaiként többek között Ficquelmontot, az udvar egyik magyar szakértőjét, gróf Mailáth Antal kancellárt, gróf Apponyi Györgyöt, az újkonzervatívok tekintélyben is egyre inkább Dessewffy Aurél örökébe lépő vezetőjét, Szögyény udvari tanácsost, Lonovics püspököt, Ferstl-t, a titkosrendőrség az országgyűlést ellenőrző csoportjának vezetőjét és saját magát javasolta. A bizottság feladata lenne az események megfigyelése és a szükséges lépések jó előre való megtervezése, hogy az udvar ne kerüljön időzavarba.

Bár Széchenyi sértődötten azzal zárta felterjesztését, hogy ha a kormány bizalmatlan vele, ő a saját útján fog tovább haladni: mindez nem hatotta meg Metternichet. Ez a javaslat is hetekig olvasatlanul feküdt irodájában, vagy talán a herceg csak azért mondta (illetve mondatta embereivel) ezt, hogy (régi elvéhez képest) megtörje Széchenyi önbizalmát. Amit ha Metternichnek nem sikerült is elérnie, az kétségtelen, hogy a gróf itt felvetett gondolatait nagyon is felhasználta a már ismert május eleji aforizmáinak összeállításakor.

Ezekre azonban egyelőre, már 1844. május 14-én József nádor válaszolt, abban a józan és konkrét modorban, mely általában is jellemezte tevékenységét. A herceg fellengző eszmefuttatásaira nála a hazai viszonyok ismeretében kialakított konkrétumok válaszolnak. A nádor rámutat arra, hogy a kormánynak éppen nem lehetetlen többséget szereznie a vármegyékben, csak meg kell ezt szervezni; a nemzeti ellentétek nem annyira élesek (a horvát viszonyoktól eltekintve); ha a kormány kész törvényjavaslatokkal akar előállni, nagyon helyes, de kell, hogy azokat a magyar viszonyokat, a közszellemet és a nemzeti hibákat ismerő személyek készítsék elő; ahhoz viszont, hogy ez a rendszer egyáltalán bevezethető legyen, az szükséges, hogy a megyék utasításaikban ezt kifejezetten kérjék, s hogy a törvényjavaslatok az országot meggyőzzék a kormány jó szándékáról: a közvéleménnyel szemben ugyanis nem lehet eljárni.

József nádor e javaslatai — melyek mögött ugyancsak nem nehéz Széchenyi felfogásának egyes elemeit felismerni — Metternich számára, tervei szempontjából igen megfelelőknek bizonyultak. Május 26-án tehát a Staatskonferenz már nemcsak azt tárgyalta: milyen legyen az udvar álláspontja az országgyűlés kapcsán, mikorra tűzzék ki annak bezárását, hanem (ami még fontosabb) azt is: milyen legyen a kormány politikája a következő országgyűlés előkészítésében; hogyan lehet rendezni a közigazgatást, konzervatív többséget biztosítani és milyen törvényjavaslatokat készítsenek majd elő? A döntés a történeti-alkotmányos formák — Metternich egész ideológiájából logikusan következően — fenntartandó volta mellett a kormány részéről reformok kezdeményezését javasolta, s azt, hogy ezeket a konzervatívok közül kiválasztott személyekkel hajthassák végre. Július 4-én azután a reformjavaslatok konkrét kidolgozására össze is ült a Metternich kijelölte négy tagból álló titkos bizottság (amit Széchenyi állítólag nem is olvasott javaslata is ajánlott), tagjai közül azonban Széchenyi éppúgy hiányzott, mint József nádor. A bizottság munkálata, mely Metternich intencióinak megfelelően a főispáni jogkör „helyreállítását", s a megyék tevékenységének figyelésére egy, a kancellárián a közgyűlési jegyzőkönyveket ellenőrző és belőlük a problémákat összegyűjtő osztály megszervezését ajánlotta, ezek révén megszerezhetőnek tartotta az országgyűlési többséget, s kidolgozhatónak a törvényjavaslatok részletes programját. Végül az országgyűlés munkájának zavartalanságát biztosítandó, a bizottság megfelelő tanácskozási rend kidolgozását is javasolta. Az országbíró külön kikért javaslata a mindehhez szükséges szervezési taktikát érintette: ahhoz, hogy a kormány biztos lehessen megfelelő követek választásában, a főispánokat minden más hivatalos funkció alól mentesíteni kell, így állandóan a megyében lakhatnak, és ott maguk vezethetik a közigazgatást. Ha a jelenlegi főispán (például magas kormányhivatala folytán) ezt nem tudná vállalni, akkor címét (és ezzel, ha nem főnemes, főrendi táblai tagságát is) megtarthatná, de helyére a megyébe főispáni helytartót, adminisztrátort kell kiküldeni. Ha az akadályozott főispán helyett adminisztrátor kinevezése önmagában még nem is volt újdonság, a megyét ténylegesen vezető főispánok, illetve adminisztrátorok számára most megállapított igen magas fizetés (a megyék nagysága szerint 4 ezer, illetve 5 ezer forint) tevékenységükkel szemben a kormány részéről

támasztott új igényekre utal. Valóban: minden közgyűlésen és tiszti ülésen jelen kell lenniük; személyesen kell vezetniük a közigazgatást, kivált a katonatartási és adózási ügykörben; hozzájuk kell benyújtani a megyéhez intézett folyamodványokat, s ők is válaszolják meg azokat. Javítani kell a kancellária és a helytartótanács munkáját is: ügyintézésük lassú, és kivált az utóbbiban sok az alkalmatlan ember. A közigazgatás így nem ütőképes, s meglazult a hivatali titoktartás is: ezért mindkét főhivatalnál elnöki irodákat kell szervezni. Miután mindezzel lényegében a nádor és a bizottság is egyetértett, az október 10-én benyújtott javaslatok csakhamar a Staatskonferenz elé kerültek, s ott is elfogadtatván, november elején megkapták az uralkodói aláírást.

Ezek az országgyűlés utolsó napjai: hajnaltól késő estig tartó (végül is eredménytelennek bizonyuló) tanácskozásokkal az utolsó törvényjavaslatok és feliratok megfogalmazása érdekében, hogy a liberális polgári reformnak legalább irányát kijelöljék, s biztosítsák annak lehetőségét, hogy a következő országgyűlésen közvetlenül tovább tárgyalhassák őket. A királyi aláírás azonban most már mást szentesít: a rendek által nem is sejtve, az abszolutizmus új rohamának tervei kapták meg vele a jóváhagyást.

A VÉDEGYLET

A rendek szinte ugyanazokban az órákban, amikor végső elkeseredésükben bizalmatlanságukat nyilvánítják a kormány iránt, egy másik fontos javaslatot is elfogadnak. Alig néhány órája, hogy az udvar korábban már ismertetett semmitmondó válasza a vámviszonyok rendezése ügyében megérkezett. Az alsótábla ellenzéki többsége Bezerédj beszéde után, mely rámutatott, hogy a kormánytól immár nincs mit várni, Klauzál javaslatára hozott határozatában a fennálló kereskedelmi és vámrendszert törvénytelennek és igazságtalannak nyilvánította, kijelentve: az ország törvényes függetlenségét idegen érdekeknek nem engedi alárendelni, s a Védegyletet a nemzet oltalma alá helyezi.

Az alsótábla üléstermében a Védegylet neve nem ekkor hangzott el először: alig egy hónapja, 1844. október 6-án itt tartotta alakuló ülését is. A gondolat, melyet az egyesület képvisel: bojkottálni a külföldi (döntően az örökös tartományokból származó) árut, megtorlásként a

vámrendszer diszkriminációja ellen és a hazai ipar támogatása érdekében, szintén nem volt új. Hasonló helyi jellegű kezdeményezések már korábban is jelentkeztek: először a Perczel testvérek (közülük Móric jelen van az országgyűlésen is megyéje egyik követeként) indítványára Tolnában, még 1842-ben; majd Zalában, Veszprémben, Komáromban, Szabadkán. Szentkirályi, amikor a kereskedelmi választmány jelentésének 1844. júniusi vitájában a vámügy országgyűlési hatáskörbe vonását védelmezve az e törekvés kivihetetlen voltát magyarázóknak azt vetette oda, hogy a védsorompót ki-ki majd saját ajtaja előtt fogja felállítani, már kész példákra hivatkozhatott. De a gondolat: országos iparvédő egylet létrehozása, már szélesebb körökben is tért hódít. Batthyány Lajos Széchenyinek már májusban beszél egy „véd- és ideben fogyasztási társaság"[19] létrehozásáról, egy hónap múlva már mások is beszélik, augusztus 24-én (már a vámügyben készült felirati javaslat főrendi tárgyalása alatt) pedig Pozsonyból levél megy Pestre, mely az országgyűlés szélső ellenzéki köreinek egy Országos Védegylet alakítását célzó törekvéséről, sőt az egylet közeli alakulásáról számol be.

A Védegylet valóban létrejön: az október 6-i alakuló gyűlésen elfogadott alapszabályok szerint a külföldi árut ki kell szorítani a hazai piacról és azt a honi ipar számára kell biztosítani; csak így lehet véget vetni a naponként fenyegető, a nemzet önállóságát is veszélybe sodró elszegényedésnek. A tagok becsületszóval kötelezik magukat arra, hogy 6 éven át, 1850 októberéig csak honi mesteremberekneél dolgoztatnak; a tudományos és művészeti termékeken, a mezőgazdasági és ipari termelőeszközökön és a termeléshez szükséges nyersanyagokon és félgyártmányokon kívül semmi olyan iparcikkből nem vesznek külföldit, amiből belföldit is lehet kapni. Az egylet elnökévé gróf Batthyány Kázmért, alelnökévé gróf Teleki Lászlót, igazgatójává Kossuthot választották; választmányába bekerült a távollevő Deák és Wesselényi, s mellettük ott szerepel a reformellenzék minden nevesebb politikusa. De Vörösmarty is benn ül a választmányban és a statisztikus Fényes Elek is.

Az ellenzéki országgyűlési politika kudarcának e napjaiban nem lehet

[19] Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. Viszota Gyula. VI. (1844—1848) (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 15.) [továbbiakban: SzN VI.] Bp. 1939. 61.

meglepő, hogy az alsótábla ünnepélyes deklarációja ezt a Védegyletet mintegy az ellenzéki reformigény szervezett képviseleteként — és e minőségében az ellenzéki országos politika továbbvivőjeként — ismerte el; időben immár az országgyűlés nélküli periódusra, társadalmi hatókörében pedig (már túl is mutatva az országgyűlés által adott kereteken) az egész társadalomra kiterjedően. Logikus továbbfejlesztője volt ez annak a törekvésnek, mely már e történeti periódus első felvonásában, a *Pesti Hírlap* indulásával a politikának a köznemesség széles tömegein túl, a polgárosodó fejlődés sodrában most emelkedő, alakuló, szélesedő új társadalmi rétegekre: kispolgárokra, értelmiségiekre is kiterjedő megalapozását célozta, egyúttal a sajtón át számukra is hozzáférhetővé s egyszersmind folyamatossá is téve a politizálást — mint láthattuk, nem is csekély sikerrel. A Védegylet éppen erre nagyon is alkalmas volt: céljai éppen e rétegek számára voltak a leginkább kézzelfoghatóak, hiszen eddig is ők voltak a szerény, gyengébb minőségű hazai áruk fogyasztói, nem kis részben termelői is, s a hazai áruk ilyen kedvezményezése a mozgalmat társadalmilag nyitottá tette.

Ám ha az igények és a várható támogatók megvoltak is — és nem hiányoztak a spontán helyi kezdeményezések sem —, ahhoz, hogy a Védegylet a reformpolitika immár tényleges országos egységfrontjává, de emellett védegyletként is hatékony szervezetté válhassék, szervezőre is szükség volt. Olyasvalakire méghozzá, aki nemcsak nagy energiával és rendkívüli szervezőkészséggel rendelkezik, hanem vannak ismeretei egy, már a tőkés gazdaság szabályai szerint működni kívánó, kiterjedt organizáció eredményes működtetéséhez is. Ezt az embert is megtalálta a Védegylet: Kossuth személyében. Mert ő a címzettje a már idézett augusztus 24-i pozsonyi levélnek, melyben Perczel éppen ilyen, az Iparegylet szervezésénél bebizonyított képességeire hivatkozva, az ő segítségét kéri az egylet országos szervezéséhez.

Kossuth e feladatot akkor már nemcsak, hogy vállalhatta, hanem arra többé-kevésbé mintegy kényszerülve is volt. A *Pesti Hírlap*tól ugyanis a kormány — nem kis mértékben a lap az alsótábla üléseiről szóló részletes beszámolóitól, és azoknak az ellenzéki gondolatokat és magatartást terjeszteni és szervezni képes hatásától is tartva — ügyes és ravasz fogással mintegy kiléptette. Landerer 1843 végén megtagadta a Kossuthnak a lap egyre növekvő jövedelméből járó szerkesztői része-

sedés felemelését; Kossuth indulatában kilépéssel fenyegetőzött, amit Landerer a kormány sugalmazására nem késett elfogadni. 1844. június 30-ával, éppen az országgyűlés legkritikusabb szakaszában, szerkesztői állása így megszűnvén, a szükség is kényszerítette új állás keresésére, már csak azért is, mert új lapengedélyért beadott kérvényét elutasították, pedig még József nádor, sőt a nagy konzervatív Zsedényi is támogatta — igaz, mindkettő attól félve, hogy anélkül még veszélyesebb térre viszi át az agitációt. Nekik lett igazuk és nem Metternichnek, akit Kossuth szintén felkeresett: a kancellár azonban, helyesen látva meg a rokonszenves férfi kiváló képességeit, melléfogott a taktikával, nagyúri fölénnyel arra számítva(s ebben Széchenyi is befolyásolta), hogy a vagyontalan szegény ügyvéd végül hajlandó lesz eladni magát a kormánynak. Mint máskor, most is rosszul számított. Kossuth ugyanis — jó érzékkel — a Védegyletben azonnal meglátta a politika társadalmi bázisának szervezéséhez és kitágításához a politikai fejlődés adott szakaszában éppen a legmegfelelőbb eszközt: gazdaság és politika a nacionalizmus védpajzsa alatt végbevihető összekapcsolásának a tömegek mozgósítására kiváló eszközét.

A Védegylet szervezésében és országos hálózatának kiépítésében követendő taktika alapvonalait Kossuth már 1844 szeptemberében kidolgozta, a szervezni kívánt társadalom és az ellenfelek: magatartásuk és taktikájuk mély ismeretében. A szervezés megindításához mindenekelőtt országos intézményes háttér biztosítását tartotta szükségesnek, hogy az egylet elleni várható akciókat azonnal intézményes közügy védelmeként lehessen visszaverni: ezt, mint láttuk, országgyűlési határozatban az egylet nemsokára el is nyerte. Tervében az egylet maga egy központi igazgatóság mellett (mely az iparosokat hozná össze a vevőkkel) vidéki osztályokban lenne szervezendő; szerény tagsági díjat is lehetne szedni (ezt az alapszabály végül évi 20 krajcárban állapította meg) a működési költségek fedezésére és némi közvetlen ipartámogatásra. Ezt az utóbbit megkönnyítendő Kossuth az egylet majdani hálózatán át nagyszabású országos adatgyűjtést is tervez az iparfejlesztés adottságainak, helyi lehetőségeinek felmérésére, sőt felveti egy úgynevezett Iparcsarnok létesítésének gondolatát is. Ez iparcikkek átvételével és forgalmazásával foglalkoznék: garantálná az átvételt és megszervezné a kereskedelmi elosztást is, mégpedig nemcsak a hazai termelők, hanem az egylet által

meghatározott időre a külföldi gyárosok által Magyarországon alapítandó gyárak termékeinek esetében is. Végül kitér a szabálysértő tagok ellen alkalmazandó (szükségképpen csak társadalmi) szankciókra is.

A Védegylet megalakítását a közvélemény általában kedvezően fogadta, kivált az ellenzéki megyékben, hiszen az egyletnek — minden, taktikailag feltétlenül szükséges tagadás ellenére is — az ellenzékkel való kapcsolata kezdettől fogva nyilvánvaló volt. Kossuth maga mint az egylet igazgatója rendkívüli aktivitással dolgozott annak érdekében, hogy a hazai ipart fokozott működésre (és ezzel együtt új befektetésekre), a külföld vállalkozó szellemű ipari tőkéseit magyarországi gyáralapításra, s a tőkét hazai találmányok finanszírozására bírja. Deák és Wesselényi — és nyilván sokan mások — aggódtak is a bojkottált áruk körének túlságos szélességén, kivált akkor, amikor a hazai ipar teljesítőképessége még csekély. Deák mint fegyelmezett politikus, aki az ellenzék egységét mindennél fontosabbnak tartotta, némi hallgatás után, megismerve az alapszabályokat, a Védegylet zalaszentgróti osztályának alakulásakor mégis nagy beszédben állt ki az egylet mellett, kivéve részét a szervezőmunkából is, Széchenyi nem csekély bosszúságára, aki még mindig nem mondott le arról a reményéről, hogy Deákot Kossuth mellől leválasztva, vele egy középpárt alakításába bocsátkozhat. Csalódását több részes cikkben vezette le, melyben a szentgróti beszédet elemzi, bírálja; de a végén ismét szövetkezésre hívja fel Deákot, s ismét eredmény nélkül. Így azután 1845 nyarának végére, az egy Árva megyét kivéve, minden megyében legalább egy védegyleti osztály működött; jellemzően a társadalom (gazdasági helyzetétől nyilván nem független) érzékenységére, aránylag legtöbb a Dunántúlról. Az osztályok (a községi, járási és megyei szintű, tehát különböző nagyságú szervezetek) száma ekkorra már elérte a 146-ot.

Mindez indokolja a kormány megdöbbenését, s az első sikerek láttán igyekezetét a mozgalom adminisztratív eszközökkel való elfojtására. Az egylet megalakulását azonban megakadályozni nem mervén, a további lépések még nehezebbeknek ígérkeztek. A királyi hivatalnokokat sikerült ugyan visszatartani az egylet támogatásától, a belépéstől, de az egylet és a vidéki osztályok működésének törvényességét, alakulásuk szabályszerűségét vitató próbálkozásokkal (megfelelő egyesületi törvény híján) jobbnak látták felhagyni. A kormány némi sikert csupán az egylet sajtó útján való propagálásának a cenzúra és a nyomdaszabály-

zat alkalmazásával elért korlátozásával tudott felmutatni. Legbiztosabbnak a nádor által ajánlott megoldás maradt: hagyni kell a mozgalmat, kifullad magától is.

A tapasztalat a nádort igazolta: pusztán annak igénylése, hogy az emberek valamit ne csináljanak, nem volt alkalmas arra, hogy a mozgalmat hosszabb időn át életben tartsa. Az ellenzék azonban most már akkor sem léphetett vissza, ha a mozgalomnak ezt az eredendő hibáját — ha máskor nem, Deák aggályai után — sokan felismerték. Kossuth, maga is csakhamar felismerte az innen fenyegető veszélyt, és már 1844 végén részvényes alapokon, a Védegylettől való teljes különállás hangoztatásával, egy Gyáralapító Társaságot hozott létre; egyrészt az egylet elleni bizalmatlanság leszerelésére, másrészt a tényleges ipartámogatáshoz szükséges tőkék lehetséges körét kiszélesítendő. A társaság, melynek alapszabályait ugyancsak Kossuth és munkatársai dolgozták ki, eszerint egyrészt mint társ vagy részvényes segít a gyáralapításban vagy -fejlesztésben; másrészt kamatos kölcsönt ad külföldről betelepülő iparosoknak, és saját erejéből is állít gyárakat. Alig két hónappal a Védegylet megalakulása után a társaság is megalakult (tagjai között konzervatív nagyurakkal is), egyik alelnökeként Széchenyivel. Hosszú életűnek azonban a Gyáralapító Társaság sem bizonyult: a konzervatívok és a védegyletiek ellentétei, elsősorban Kossuth igazgatói megbízatása körül (amit a konzervatívoknak végül is sikerült megakadályozni), és az is, hogy Széchenyi is szembefordult vele, szétrobbantották. A társaság azonban — legalábbis formailag — nem bukott meg, s egy ideig még csendben elvegetált, anélkül, hogy érdemi, nagyobb szabású tevékenységet kifejthetett volna.

A Védegylet másik, ugyancsak az iparfejlesztés igényével indult vállalkozása, a kereskedelem és az ipar közötti közvetítést vállaló Iparcsarnok viszont tervezett formájában kivihetetlennek bizonyult, hiszen az egylettel szemben amúgy is gyanakvó kereskedőket a maga monopolista színezetű törekvéseivel csakhamar szembefordította volna. Kossuth azonban a nehézségekre rugalmasan reagált, s már 1845 márciusában új gondolattal állt elő: Iparműtárat kell létesíteni, mely bizományosként szerepelne; előleget adna az átvett árukra s ezekből szállíthatna a vidéki viszonteladóknak; a létesítéséhez szükséges tőkét 5 forintos részjegyekből lehetne összehozni. Az Iparműtár a végén meg is alakult. de már

nem a Védegylet, hanem csak az — eleve reálisabb céljai folytán, ha szerény keretek között is, de életképesebb — Iparegylet intézményeként, 1846 elején, csupán mintegy 30 ezer forintnyi tőkével.

A Védegylet maga ekkor már hanyatlásban van: úgy, ahogy József nádor előre megjósolta. A szervezés számai még biztatóak, de a lelkesedés és az elkeseredés, mely létrehozta és nagyra növesztette őket, már elcsitult. Szerepet játszott ebben a kormánynak — mint láttuk — a mozgalmat a propaganda terén erőteljesen korlátozó politikája éppúgy, mint az egylet társadalmi bázisának túlterjesztése azon a határon, melyen belül az adott társadalom tényleges cselekvésre — kivált a szervezés akkori objektív lehetőségei mellett — tartósan mozgósítható volt, illetve lehetőségeivel képes volt garanciát nyújtani jelentősebb tőkés vállalkozás számára. A Gyáralapító Társaság viszont — kudarcától függetlenül — természeténél fogva nem volt képes nagyobb tömegek aktivizálására. A bojkottálandó áruk széles köre akkor, amikor a hazai ipar még képtelen őket pótolni, eleve szinte kényszerített a tilalom megszegésére, ami gyorsan demoralizálta a tagságot. Az ipari tőkések eleve megérezték a vállalkozás túlméretezettségét, vonakodtak pusztán erre építeni nagyobb ipari beruházásokat; míg a kereskedők — igazi hasznot és forgalmat számukra éppen az importáruk kereskedelme jelentvén — az egyletben nemcsak működési körük beszűkítését, hanem az Iparműtárban ráadásul egyfajta konkurrenciát is láttak. Ugyanakkor a kézműiparos a gyáripar betelepítésében egzisztenciáját látta fenyegetve. A lehetséges partnerek ilyen gyanakvása és húzódozása, a közönség részvétlensége így együttesen vezetett a gyors hanyatlás felé: Kossuth 1846 végén meg is válik a még tovább — de egyre inkább már csak névleg — működő egylet igazgatásától.

De még közel egy időben meg kellett érnie azt, hogy a Védegyletet nem sokkal megelőzve összehozott — hasonlóan ahhoz: az önálló nemzeti gazdaság megalapozásának igényével fellépő — Magyar Kereskedelmi Társaság is elbukott. Az 1843-ban elsősorban magyarországi termények vámkülföldi közvetlen exportjára kezdeményezett, s főleg főúri részvényesek tőkéjével dolgozó társaság rövid — és kizárólag kereskedelmi igazgatója, egy Szabó Pál nevű trieszti kereskedő hamis jelentéseire és meghamisított mérlegére alapozott — tündöklés után (melyben a részvételtől vissza nem húzódható pesti kereskedők nem nagy örömmel

észlelhették a tőlük függetlenülni akaró birtokosok sikeresnek induló terményértékesítési kísérleteit), 1846 nyarára csődbe került. Szabó megszökött, a kárnak csak egy része térült meg, de nagyobb volt a morális veszteség; a Gyáralapító Társaság, a Védegylet, az Iparműtár kudarca vagy ellaposodása után a Magyar Kereskedelmi Társaság nyílt bukása egy önálló hazai gazdaság immár nagyipar és nagykereskedelem léptékében a társadalom mozgósítása által való megteremtésének: az ellenzék minden gazdaságpolitikai akciója végső céljának legalábbis ideiglenes csődjét, mindenesetre még korai voltát bizonyította, vagy látszott bizonyítani.

Mindennek ellenére azonban a Védegylet és a körülötte kibontakozó, már a tőkés gazdaság igényeivel fellépő gazdasági egyesületek mérlege politikai szempontból mégsem tekinthető csak veszteségesnek — mint ahogy ezekben az években már minden a polgárosodás felé mutató törekvés képes valamely pozitív eredményt vagy legalább hatást felmutatni. A védegyleti mozgalom tükrében a kormány megláthatta, hogy az elégedetlenség — ha konkrét akciókra még gyenge és bizonytalankodó is — milyen szélesen el van terjedve a társadalomban, túl a megyegyűlések vagy a tisztújítások és követválasztások nemegyszer korrumpált résztvevőinek körén. Ugyanakkor az ellenzék és a befolyása alá került társadalom megérezhette saját erejét, ha az azzal való éléshez éppen a védegyleti mozgalom még nem adott is megfelelő lehetőséget és alkalmat. Mindenesetre a szatmári pontokban megfogalmazott, a *Pesti Hírlap* által értelmezett, továbbfejlesztett és elterjesztett, végül pedig az országgyűlés (ugyan nem szentesített) törvényjavaslataiban aprólékosan kidolgozott belpolitikai-társadalmi programnak a védegyleti mozgalom körüli viták végleg tisztázták gazdasági vetületét, egyértelművé téve a magyarországi gazdasági élet előtt álló — végső fokon már az országnak a birodalom egészéhez való viszonyát is meghatározó — alternatívákat.

Ahogy Kossuth 1846. augusztus 20-i beszéde összefoglalta: a vámkérdés a következő országgyűlésen feltétlenül megoldandó, de a megoldásnak három útja is lehetséges. Az egyik a közbenső vámvonal teljes eltörlése (amit néhány éve Metternich és Kübeck már fontolgatni kezdett, most pedig a konzervatívok kezdenek emlegetni): ez azonban míg továbbra is korlátozná a külföldi terményértékesítést, megölné a hazai ipart, s ezért elfogadhatatlan. A másik a teljes szabad kereskedelem, mely nem-

csak a belső, hanem a külső vámokat is eltörölné: ez — amit annak idején ő is számításba vett — a nyersterményeknek valóban szélesebb piacot adna, de szintén az ipar helyzetét nehezítené, amellett világos, hogy a kormány amúgy sem fogadná el. Harmadik megoldásnak Kossuth (átvéve az 1843. évi kereskedelmi választmány kompromisszumos javaslatát) immár nyíltan a meglevő belső vámvonal olyan átalakítását ajánlja, mely Magyarországot is védené, de hogy melyik felet mi ellen és mennyire, azt a két államfél közös tárgyalásán (melyen Magyarország képviselői az országgyűlésnek lennének felelősek) lehetne egyeztetni és megállapítani. Ezt követelni — hangoztatta Kossuth — Magyarországnak joga van, mint ahogy jogos az is, hogy Ausztriával nem közös problémáit egyedül maga oldhassa meg. Olyan koncepció ez, mely néhány év múlva majd a magyar állam politikai önállóságát a birodalom keretében, azzal összeegyeztetve kereső törekvéseknek fog alapjául, modelljéül szolgálni. De amely, miután a Védegylet közgyűlése is elfogadta, belép a reformellenzék politikai koncepciójába is mint a gazdasági kérdések megoldásának lehetséges, sőt kívánatos módja, és már ilyenként fog majd szerepelni az 1847. évi Pest megyei követutasításban is. A gazdaság ezáltal és úgy lép be a politika szférájába, hogy egyúttal a politikai megoldás számára modellt is képes adni.

A Védegylet tehát, közvetlen törekvéseinek sikertelensége ellenére is, sok minden tisztázására alkalmat adott, ennek kapcsán pedig megkezdte a társadalom immár országgyűlésen kívüli, politikai célú szervezését. Olyan kezdemény ez, melynek jelentőségét akkor értjük meg teljesen, ha megismerjük a kormány egyidejű kísérleteit is a társadalomnak a maga, az ellenzékével ellentétes céljait szolgáló megszervezésére.

AZ ABSZOLUTIZMUS UTOLSÓ ROHAMA: AZ ADMINISZTRÁTORI RENDSZER

A királyi kézirat, mely az országgyűlés bezárásával egy időben, 1844. november 11-én nyert aláírást, egyrészt jóváhagyta a főispánok, illetve főispáni helytartók még a javasoltnál is magasabb, 5 ezer, illetve 6 ezer forintban megállapított fizetését, másrészt intézkedett a helytartótanács és a kancellária szervezetének bizonyos módosításairól és az új

országgyűlés előmunkálatainak előkészítéséről. Nem sokkal később kinevezték azt a személyt is, akinek a végrehajtás irányítása és szervezése van szánva: gróf Apponyi Györgyöt, egyelőre második alkancellárnak. A reform azonban Erdély felé is tekintett: a nyugalomba vonuló báró Nopcsa Elek kancellár helyébe itt báró Jósika Samu lépett, egyelőre alkancellárként, ugyancsak az újkonzervatív eszmék aktív és intelligens képviselője.

A kormány ilyen kiterjedt változásokra nem ok nélkül szánta el magát: a magyarországi helyzet az abszolutizmus számára az országgyűlés berekesztése ellenére sem volt megnyugtató. Metternich Magyarország állapotáról elmélkedő újabb aforizmái 1844 végén míg — s mint kiderült, már nem is alaptalanul — azzal riasztották olvasójukat, hogy az ország a forradalom előcsarnokában áll, s a forradalom elemei már jelen vannak a társadalomban, továbbra is makacsul azt hajtogatták, hogy a magyar alkotmány az óangolhoz lévén hasonló, a király szuverén hatalmával — ha ezzel helyesen élnek — mindent helyére lehet rakni. Gazdasági javaslatai és szemlélete azonban ismét megmutatták, hogy a kancellár továbbra sem volt képes meglátni a politikai magatartások mögött álló és azokat irányítani kezdő önállósodott gazdasági erőket. A kancellár megrovása szerint a magyarok (s ez oldalvágás Széchenyinek, akinek az aforizmákat kajánul sietett megmutatni) lóversenyt szerveztek, Nemzeti Színházat és egy milliókba kerülő hidat építenek, pedig inkább hitelintézetre s a belső közlekedés fejlesztésére kellene tervet készíteniök (természetesen a kormányra támaszkodva). Gyáriparra azonban még nincs szükség, az még korai.

Az effajta, már túlhaladott és meddő eszmefuttatások helyett a megújított központi államapparátus eközben lázasan dolgozik az új rendszer bevezetésén. Konkrét intézkedései azt mutatják, hogy — sokban a nádor véleményével szemben is — az új típusú főispáni, illetve adminisztrátori állást egyértelműen kormányhivatalnoki állásnak kívánják látni, kikapcsolva a megyei keretek közül, melyekkel eddig félig-meddig — már csak innen kapott fizetése révén is — szerves kapcsolatban állott. Most azonban a megye fölé kívánják emelni, attól teljesen függetlenítve, s általa a megye egész vezetését kivenni törekedve a választott alispán kezéből. Legalábbis ennek megfelelő hatáskört szab ki a főispán, illetve helytartója számára az a rendelet, mely az 1723 : LVI. tc.-re hivatkozva

előírja, hogy köteles állandóan megyéjében lakni, a közgyulésen elnökölni, a törvényszéki, a számvevőszéki, az árvaszéki üléseken gyakrabban részt venni, a megyei pénztárakat többször váratlanul megvizsgálni, a közadók behajtásáról gondoskodni, a megyét évenként beutazni, szigorúan ellenőrizni a községek beligazgatását (ennek során kivált ellenőrzendők a számadások s az adókivetési dokumentumok, a jegyzőkönyvek, a pénztárak); meg kell hallgatnia, s lehetőleg a helyszínen el kell intéznie a lakosoknak a helyi elöljárók vagy a megyei tisztviselők elleni panaszait; felügyelnie kell végül a megyei középítkezésekre, utakra s a közmunka igazságos és arányos felosztására. És mivel mindez sok írásbeli és adminisztratív munkával van egybekötve, a főispán, illetve adminisztrátor, ha kívánja, alkalmazhat titkárt is, akinek fizetésére szintén a kincstárból kap fedezetet. 1845 februárjától júniusig azután megtörténnek a kinevezések is; végül 21 megye kap adminisztrátort, mások pedig új főispánt. Az adminisztrátorok főleg ellenzéki megyékbe kerülnek, az ellenzék helyes gyanúja szerint azért, hogy míg a főispán az országgyűlésen a felsőtáblán szaporítja a kormánytöbbséget, addig az adminisztrátor az így a közvetlen kormányfelügyelettől továbbra sem szabaduló megyében a követi utasítások a helyzetnek, illetve a kormány érdekeinek megfelelő alakításáról gondoskodhassék.

Már az adminisztrátori rendszer ilyen kiterjesztése is egyfajta politikai rövidlátásról tett tanúságot, hiszen a feudalizmus válsága — melynek legjellegzetesebb tünete éppen az intézmények a változó, új viszonyok között fokozódó működésképtelensége volt — sokkal mélyebb: gazdasági és társadalmi szférákban gyökerezett, hogysem csupán adminisztratív reformokkal kiküszöbölhető lett volna. Nem kevésbé szerencsétlen lépés volt azonban az emberek összeválogatása. Apponyi viszonylag új ember volt a kancellárián, ahonnan 1840-ben tb. udvari titkári ranggal távozott: állását nem adminisztratív-igazgatási ismereteinek, hanem kifejezetten politikai koncepciójának köszönhette. Ez volt az, ami miatt — amint ez már nyílt titok volt — az udvar őt jelölte a már távozásra szánt gróf Mailáth Antal kancellár székébe. Megfelelő emberekkel azonban ennek az általában is népszerűtlen politikának a képviseletéhez Apponyi sem rendelkezett, és ilyenek kiválasztásában nemigen támaszkodhatott (de nem is akart) Mailáthra sem, aki érthetően csekély rokonszenvvel kísérte leendő utódjának kísérletezéseit. (Éppúgy, mint József

nádor, aki kimondatlanul, de érezhetően saját politikája feletti kritikát látott az új rendszer bevezetésében.) A kinevezéseknek azonban mielőbb meg kellett történniük, hiszen a közvélemény átformálásának, vagy legalábbis egy kormánytöbbség megszervezésének nehéz és lassú voltával Apponyi is tisztában volt. Attól az egyetlen szemponttól vezettetve azonban, hogy az új vezetők az említett megyékben ne kerüljenek ellenzéki befolyás alá, természetszerűen eleve népszerűtlen vagy kevéssé ismert, vagy a megye ellen eleve elfogult embereket kellett alkalmaznia. Ezeknek az ellenszenve a megyei nemesség részéről tapasztalt kedvezőtlen, sőt ellenséges fogadtatásuk után természetszerűleg még tovább erősödött, s a hatalom támogatását érezve hátuk mögött (hiszen felhatalmazásuk volt a karhatalom igénybevételére is anélkül, hogy erről a megyének számot kellett volna adniuk) nemegyszer szinte provokálták is a megyei nemességet. Így különösen hírhedtté vált a Hont megyei adminisztrátor, Luka Sándor eljárása, aki a tisztújításon kisebbségben látván jelöltjeit, a közgyűlést még a választás előtt feloszlatta. A megyei ellenzék tiltakozó felirata, de még inkább ennek határozott elutasítása az udvar részéről, s szerzőinek királyi megdorgálása országos vihart kavart. Még brutálisabban járt el hasonló helyzetben a különben már „régi" bihari adminisztrátor, Tisza Lajos, akinek ugyan puccsszerűen sikerült megválasztatnia jelöltjeit, de amikor az ellene a királyhoz beadott ellenzéki panasz megyei tárgyalására került volna sor, a vádjaikat makacsul fenntartó ellenzékieket fegyveres hajdúkkal támadtatta meg az ülésteremben; a tumultusban többen meg is sebesültek.

E provokációk sorához csatlakozott 1845 őszén a horvát tartománygyűlés újjászervezése is, melynek a kiélesedett nemzeti ellentéten belüli különleges jelentőségétől eltekintve (amivel a következő fejezetben külön is foglalkozunk) megvolt a maga szerepe az abszolutizmus sajátos politikai koncepciójában is.

A kormány terve és szándéka önmagában végül is nem volt illogikus: a horvát tartománygyűlést, mely az egykamarás erdélyi országgyűléshez hasonlóan királyi meghívottakból: regalistákból és a törvényhatóságok választott képviselőiből állt, de melyen ezenkívül (eltérve az erdélyi mintától, s egy magyarországi megyegyűléshez hasonlóan) szavazati joga volt minden megjelent nemes embernek is, egyértelműen a megyék felett álló tartománygyűléssé akarta átszervezni. Ez azonban

nem öncélú törekvés volt: a kormány így akarta intézményesen kizárni a magyar országgyűlésre a horvát követeket delegáló nagyszámú, Zágráb megyei, a megyén belül sajátos nemesi önkormányzatban élő turopoljei, magyar érzelmű (pontosabban: hagyományosan a rendi ellenzékhez tartozó) kisnemességet. Az 1843—1844. évi országgyűlés alkalmával ravasz taktikával sikerült is elérnie kikapcsolásukat a követválasztásból; az 1845. évi tartománygyűlésen azonban ezt csak egy, némi huzavona után végül is felolvasni kényszerített királyi rendelettel (aminek felolvasását pedig a kormány, mely szerette volna, ha a módosítás, a „coordinatio" az alkotmányos formák betartásával megy végbe, el szerette volna kerülni) sikerült intézményesen elfogadtatnia. Ezentúl a tartománygyűlés csak regalistákból és követekből állt (de e két elem eltérő számú szavazatainak súlyát, a magyar alsó- és főrendi táblához hasonlóan, egyenlővé tették): a turopoljeiek pedig a Zágráb megyei össznemességen belül a követválasztáson valamennyien is csak egyetlen szavazathoz jutottak.

Ez a kormány számára gyakorlatilag a tartománygyűlés biztos többségének megszerzését jelentette, jóllehet a horvát nacionalisták az udvar szempontjából távlatilag a magyarokénál nem kevésbé veszélyes törekvéseinek támogatásával járt. Az új szervezés ellen a horvát megyék közül egyedül Zágráb megye emelt szót (ahol az 1845. végi tisztújítás az egész Zágráb városra kiterjedő, halálos áldozatokkal is járó tumultus után végül a magyarbarát ellenzék győzelmét hozta meg); s hevesen tiltakoztak az ellenzéki magyarországi megyék is, köztük kivált Kossuth Pest megyéje. Ők az ügyet részint nemesi rendi, részint állami (mert a horvát nacionalisták jórészt elfogadott követelései között önálló horvát helytartótanács felállítása is szerepelt, bár ezt a kormány már elutasította), részint nemzeti (mert a horvátok a nyelvtörvények ellen is tiltakoztak), sőt az akatolikusokat Horvátországban sújtó hátrányos megkülönböztetés fenntartása miatt vallási sérelemnek is tekintve, újabb kampányt indítottak: tiltakozó feliratokkal, melyeket azonban az udvar erőteljesen visszautasított, s küldöttségek szervezésével, melynek azonban az udvar a Pest megye tiltakozását vivő deputáció királyi, sőt bármilyen hivatalos fogadtatásának merev visszautasításával idejében elejét vette. A tiltakozó megyéket elutasították, Zágráb megyét keményen megdorgálták, ami persze a politikai atmoszférát csak még tovább rontotta.

Ebben az atmoszférában azután a kormány még önmagukban — habár csak viszonylag — pozitív kísérletei és kezdeményezései is mélységes gyanakvásba és ellenállásba ütköztek: így a népiskolák rendezéséről szóló, az iskolakötelezettség határainak kitolásával, a tananyag gazdagításával az iskolarendszert pozitívan továbbfejlesztő (bár a katolikus iskolák felügyeletében a klerikális befolyást intézményesen tovább erősítő) rendelkezés, melyben az oktatásügy irányítását illetőleg a királyi felségjog megerősítését látták, vagy a vallásváltoztatás szempontjából az ortodoxoknak a protestánsokéval azonos jogokat biztosító rendeletek. És bár tiltakozások ezek ellen is elhangzottak, s a vonatkozó feliratokat a kormány következetesen visszautasította, világos lett: azt, hogy azok az országgyűlés sérelemlistájára felkerüljenek, végül is már csak a kormány érdekeinek megfelelő követek választása akadályozhatja meg.

Mindezek a rossz tapasztalatok, az ellentétek élesedése azonban nem tartották vissza a kormányt a főispáni, illetve adminisztrátori hatáskör további bővítésétől. Elrendelte, hogy a megyei törvényszék tagjául csak a főispán, illetve adminisztrátora által kinevezett táblabíró választható, s hogy a törvényszék ülésén a főispánnak vagy helytartójának nemcsak részt kell vennie, hanem őt illeti az elnöklés joga is. Ez az igény azután újabb tiltakozáshullámot váltott ki a megyékben, melyek kezdettől fogva többségükben legalábbis maximális gyanakvással nézték az új megyei vezetők megjelenését és még inkább működését: nem is annak távolabbi konkrét célja, a majdani megyei követválasztások megszervezése, hanem már amiatt is, hogy személyükben, állásukban, hatáskörükben az abszolutizmust látták bevonulni a megye üléstermébe.

Mert ha az abszolutizmus az 1820-as évek elején a megyék megsemmisítésére tört, úgy most a megyei rendszer szempontjából annál sokkal veszélyesebb célt tűzött ki: azt, hogy magát a megyét tegye az abszolutizmus eszközévé, képviselőjévé — úgy ahogyan (Kossuth találó hasonlatával jellemezve) az örökös tartományok kinevezett kerületi főnökei, a Kreishauptmannok által irányított területi közigazgatás is az abszolutizmus eszközévé vált. Kossuth és az ellenzék jól érezte meg: az adminisztrátori rendszer a megyei önkormányzat egyszerű befolyásolásán vagy a kormánynak megfelelő emberek országgyűlési követté választatásán messze túlmenően az abszolutizmus utolsó általános támadását jelentette, melyben utoljára kísérelte meg felvenni a harcot a gazdasági

és társadalmi síkon már bontakozó magyarországi polgárosodás szükségképpen liberális és polgári intézményeket követelő igényeivel szemben; de végső fokon e harca révén a polgári erők teljes kibontakozása, az elavult, fejlődésképtelen feudális gazdasági-társadalmi formáció korlátai közül való kiszabadítása ellen is.

E tendenciák világos felismerése — ugyanakkor foganatosításuk érdekében a kormánynak, s a végrehajtás során az új rendszer képviselőinek sokszor provokatív magatartása — és az ellenzéki megyék, köztük kivált az egyre inkább Kossuth irányítása alá kerülő Pest és a rendíthetetlenül Deák befolyása alatt álló Zala a rendszert leleplező állásfoglalásai, körlevelei ellenére hovatovább észlelhetőkké váltak a konfliktus lassú ellaposodását, az ellentétek sávjának beszűkülését mutató jelenségek is. A kormány pedig éppen erre számított. A kormánypárti vármegyékben eleve sem voltak nehézségei: több, eredetileg ellenzéki megyében a funkciójában megmaradt főispán hagyományos tekintélye és tapintata letompította az ellentéteket; a horvát kérdésben a szeparatista törekvések, s jelükként az önálló horvát helytartótanács elutasítása még egyes makacsul ellenzéki megyékben is elismerést szerzett a kormánynak; megint máshol pedig a kormány a tiltakozásokkal szemben következetes, merev és elutasító politikája demoralizálni látszott az ellenzéket, mely — mint még visszatérünk rá — az új rendszer bevezetésével egy időben eszmeileg is elbizonytalanodott. Mindez alkalmas volt arra, hogy a kormányt a nehézségek ellenére is bizonyos optimizmussal töltse el az elkövetkezendő országgyűlési követválasztások sikerét illetőleg. Hozzájárult ehhez a megyei birtokos nemesség politikai magatartásában állandóan észlelhető kettőség: bizonytalankodása a polgári átalakulás a maga számára várható eredményeit illetőleg, amit állandóan táplált egyrészt a polgárosodás előrehaladásának nem egy, számára (például a váltótörvény némely rendelkezéseiben) már fenyegető jelensége, másrészt a kisnemesség által a birtokosokra gyakorolt politikai-társadalmi nyomás. Mindezek fékezték a nemesség reformhajlandóságát, sőt Kossuth helyzetét is a megye egyes hangadó köreiben bizonytalanná tették. Ez a bizonytalankodás, mely emberek nemegyszer meglepő, a kormány által hivatalokkal, kitüntetésekkel, címekkel is honorált vagy éppen kezdeményezett pártváltoztatását eredményezte (hiszen például a hírhedt honti adminisztrátor, Luka Sándor is azelőtt az ellenzék

oldalán állt), a kormány számára azzal a reménnyel biztatott, hogy végül is az e középbirtokos réteg anyagi-társadalmi biztonságát is szolgáló politikája éppen a megyéknek ebben a hangadó rétegében tovább erősítheti pozícióit.

Kormány és ellenzék konfliktusának kiélesedése, az ellentétek tudatosodása, a politikai atmoszféra megromlása ellenére — segítve viszont a Védegylet és a vele kapcsolatos vállalkozások nyilvánvaló hanyatlása, s Kossuthnak a *Pesti Hírlap*tól való eltávolítása által — az adminisztrátori rendszer, meglepő módon, de úgy látszott, hogy bizonyos tért nyert: olyan pozíciókat, melyekből eredményesen és kezdeményezőleg fejlesztheti tovább támadását.

A CENTRALISTÁK

Az 1843—1844. évi országgyűlés reformtörekvéseinek kudarcára és az abszolutizmus induló rohamára bekövetkezett ellenállás azonban nemcsak a megyei rendszer jelentőségét és erejét, hanem annak gyengeségét is bemutatta. Elsősorban éppen a vezető birtokos nemesség az abszolutizmus szempontjából már értékelt bizonytalankodását, és a kisnemesi tömegek önmagukat a korteskedés eszközévé züllesztő közönyét — olyan mozzanatokat, melyek végül a megyei politikát és állásfoglalásait kormány és ellenzék szempontjából egyaránt bizonytalanná tették. Ez a helyzet az abszolutizmussal szemben álló társadalmi erőkben egy, immár a reformellenzék részéről eddig követett s elfogadott taktikától teljesen eltérő politikai magatartást is életre hívott. A reformellenzék az abszolutizmus feudális központosító taktikájával eddig a polgárosuló társadalom ugyan még feudális típusú és bázisú, de alkotmányos municipalista önkormányzatát állította szembe. Az ellenzék most színre lépő csoportja másfelé fordul: a feudális abszolutista központosítással a polgári, alkotmányos központosítást szegezi szembe.

E csoport tagjai fiatalok, s többségükben jól szituált, de legalábbis anyagilag független értelmiségiek. Főnemes (báró Eötvös József), köznemesek (Szalay László, Csengery Antal, Lukács Móric), polgárok (Trefort Ágoston) egyaránt megtalálhatók közöttük. Az előttük járó reformnemzedéktől eltérően őket jóformán mi sem fűzi a vármegyéhez,

a nemesi politika hagyományos kereteihez: városlakók és világlátott emberek. Többen közülük nagy utazásokat tettek Nyugat-Európában (Trefort Londontól Szentpétervárig ismeri Európát) és utazásaik, olvasmányaik alapján nemcsak a fennálló hazai rend tarthatatlanságát érzik meg, hanem azt is meglátják, hogy a kiút nemcsak a vármegye nemesi osztálytartalmának polgárira cserélésén át, hanem az intézmények teljesen új, polgári rendszerének megteremtésével is, sőt valójában csakis így lehetséges. Ezért az 1840-es évek elejétől e megoldás hirdetéséhez kezdenek: ki-ki saját érdeklődési körének megfelelően. Szalayt a jogi felépítmény s a közigazgatás polgárosítása érdekli. Láttuk rendkívül jelentős szerepét a büntetőtörvény tervezetének következetesen polgári igényű kialakításában; ugyanő az országgyűlésen Korpona város képviseletében a feudális városi belszerkezet valódi polgárivá történő átalakításáról, s a polgárság szerepéről tart nagy hatású beszédet, kifejtve a polgári átalakulás szinte teljes programját. Trefortot gazdasági és pénzügyi kérdések foglalkoztatják: ő nem olyan mély gondolkodó, mint Szalay, de ezt pótolja nagy nyelvismerete, széles körű olvasottsága, tájékozottsága s képessége az olvasottak jó referálására. Ő jellemzi először szakszerűen a tőkés gazdaságot a magyar olvasónak; 1841-ben a nemzeti gazdaság rendszeréről elmélkedve a merkantilizmus, a fiziokratizmus és a szabad kereskedelmi rendszer után már a kor szocializmusát is ismerteti. 1842-ben a bankügyről értekezik, a gazdasági válságokról, de állást foglal az örökváltság és az ősiség eltörlése mellett is. Lukács Móric a nyugat-európai társadalmi áramlatok, új eszmék, irányzatok jó érzékű ismertetője: így kerít sort 1842-ben a nyugat-európai utópista szocialista eszmék akadémiai bemutatására, Saint Simon, Fourier, Owen tanításait és kísérleteit ismertetve, s utalva ennek kapcsán a munkásosztály pauperizálódására; 1847-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy a termelők, a munkások milyen aránytalanul csekély mértékben részesednek a megtermelt javakból. Csengeryt, aki a legfiatalabb, maga a közigazgatás foglalkoztatja: a polgári típusú községi önkormányzatot ismerteti, melybe a nemességnek is belé kell olvadnia. Végül Eötvös — valamennyiük közül a legszélesebb látókörű és legnyitottabb elme — mindezt irodalmi formában is kifejezi: *A karthausi*-ban még reménykedve a polgári világ már kíméletlenül ábrázolt hibáinak megjavíthatásában, s már a polgár szemével nézve 1514-et, Dózsa

paraszthábORúját is, benne láttatva meg a kortársi társadalomban robbanásra váró feszültségeket.

Ez az így formálódó, az átalakulás legpolgáribb programját ösztönösen jó munkamegosztással és igen szakszerű megalapozással hirdető csoport (melyet éppen ezért minden oldalról erős gyanakvás és még erősebb értetlenség kísér) 1844 nyarán szinte váratlanul kezébe kapja az ország legolvasottabb hírlapját. Landerer ugyanis Kossuth távozása után Szalaynak ajánlja fel a lap szerkesztését, aki azt el is fogadja, s a lapot — természetszerűen — elsősorban saját és elvbarátai eszméinek fórumává teszi. A *Pesti Hírlap* hasábjai így csakhamar színvonalas és alapos, szakszerű, de absztrakt tudományos értekezésekkel kezdenek megtelni, máris teljesen elütő műfajként Kossuth és köre szenvedélyes és konkrét újságírásától. De az eltérés nem marad csak műfaji szinten.

Annak ugyanis, hogy a lap olvasottsága gyorsan és riasztó mértékben csökkenni kezdett, mégsem csak a műfaji változás volt a magyarázata. Szalayék — mint arra már utaltunk — a hazai állami intézményrendszer teljes és következetes polgárosodását tűzve ki céljukként, szükségképpen ütköztek bele a megyék meglevő széles önkormányzatába, s ennek legkiáltóbb tüneteként az államhatalom központi szerveire az utasításos következtetés vagy az adminisztratív ellenállás révén gyakorolható közvetlen befolyásába. Ha ennek jelentőségét konkrétan, a számukra az abszolutizmus eszközeként nem kevésbé ellenszenves adminisztrátori rendszerrel szembeni harcban nem vitatták is — sőt éppen Eötvös egy Pest megyei beszéde emelte ki elismerően érdemüket —, azt világosan láthatták, hogy ilyen széles, a kormányhatalmat paralizálni képes autonómia, fennmaradása esetén, a polgári államban is sok gondot fog okozni, kivált erősen feudális társadalmi töltése folytán, melyet önmagában a polgári átalakulás nem tudhat felszámolni. Szalayék tehát a polgári átalakulásban a megyék politikai szerepét erőteljesen korlátozni akarták az erős, de alkotmányos, közvetlen népképviseleten alapuló parlament által ellenőrzött központi kormányhatalom javára. Ez a tulajdonképpen nagyon is radikális törekvés (melynek félig-meddig megrovó hangsúlyú „centralista" elnevezésüket is köszönhették) európai polgári mintáját a keményen centralizált francia államszervezetben találta meg (jellemzően mellőzve a konzervatívok által — igaz, rosszhiszeműen — oly sokszor emlegetett angol önkormányzati mintát),

így természetesen éles visszautasításra talált a megyét (s éppen az ellenzéki orgánum jellegét továbbra is hangoztató *Pesti Hírlap*ban) bíráló cikkek által magát hátba támadottnak érző reformellenzék körében. Deák ezen túl a lap bonyodalmas elméleti fejtegetéseit az adott helyzetben egyenesen értelmetlennek találta. És nem is alaptalanul: a centralisták cikkei ugyanis nem annyira a politikailag soron következő lépésről beszéltek, hanem a már végbement polgári átalakulás után felépítendő államszerkezet alapelveiről. A centralizáció fenntartása, sőt erősítésének propagálása azonban programjukban alkalmas volt arra, hogy a széles és képzetlen nemesi tömegek előtt az egész reformpolitika őszinteségét megkérdőjelezze. Ehhez hozzájárult az is, hogy a centralisták programja nem érintette az országnak a birodalom egészéhez fűződő kapcsolatait; ők a polgári átalakulást a fennálló viszony keretein belül is elképzelhetőnek tartották, sőt Trefort a Védegylettel sem értett egyet, és a vámvonal eltörlésének volt a híve. Mindez együtt e csoporttal szemben az ellenzék részéről határozott fellépést követelt. Ezzel el is érték, hogy 1845 végével Szalayt Csengery váltotta fel a szerkesztői székben, a lap iránya visszaállt a Kossuth által megadottra, s a centralista csoport bejelentette: az adott viszonyok között visszalép elveinek hangoztatásától. Eötvös azonban, akit szinte rá kellett szorítani a megye elleni támadások abbahagyására, 1845-ben még megjelentette *A falu jegyzőjé*t, a legkeserűbb vádiratot a megyei rendszer ellen. Azzal a Kossuthtól eltanult taktikával, melynek túlzásai nem is a rendszer teremtette tényleges helyzetet, hanem inkább a rendszer által adott lehetőségeket ábrázolják, így még lázítóbb hatást érve el.

A centralisták önálló politikai szereplése így 1846 elejére véget ért, de nem maradt hatástalan. Tevékenységük bevitte a köztudatba (s ennek során tisztázta is) a polgári parlamentarizmus intézményeinek fogalmait: a felelős kormányt és a népképviseleti országgyűlést. Ezek nem voltak már korábban sem egészen ismeretlen fogalmak; a népképviselet követelése a szatmári pontok között is szerepelt (éppen Kossuth 1843-ban több cikkben is tárgyalta szükségességét), de tartalmuk, jelentésük, létesítésük és főleg működésük mikéntje nem volt világosan tisztázva. Ezt végezték el és tették ismertté a centralisták, nagyban elősegítve ezzel a polgári átalakulás majdani konkrét programjának kidolgozását: annak egy igen jelentős, talán a legsajátlagosabban politikai része vált

így egyértelművé, világossá. Pest megye és nyomában más megyék erre támaszkodva bízhatták meg az országgyűlés előkészítését végző bizottságot a népképviselet bevezetésével kapcsolatos teendők kidolgozásával. Az udvar, melyet a centralisták megyeellenessége és a nemzeti önállóság kérdésében közömbösnek tűnő magatartása egy ideig abban a reményben ringatott, hogy általuk legalábbis megbonthatja az ellenzék egységét, ismét csalódni kényszerült. Átmeneti zavarok és félreértések után világossá vált: a centralisták érvelése is csak a változás elkerülhetetlenségét erősítette. „Hazánkban . . . minden javítás kivihetetlen, mely nem gyökeres" — írja Eötvös 1846-ban.[20] Olyan igény ez, mely választ már nem a kormánytól vár.

A KONZERVATÍV PROGRAM

Az ellentétek élesedése, de ugyanakkor sávjuknak, mint láttuk, beszűkülése és a megyei politikai vezető rétegek ingadozása 1846 közepére — a Védegylet hanyatlásával párhuzamosan — időszerűvé látszott tenni a kormány számára, hogy az eddigi, csupán adminisztratív intézkedések és a *Budapesti Híradó*ban folytatott sajtóvita után továbblépve, számba vegye és aktivizálja a ténylegesen mögötte álló vagy vele szimpatizálni hajlamos társadalmi erőket, s megkezdje egy valódi politikai párt megszervezését. Olyan pártét, mely alkalmas lesz arra, hogy a rövidesen esedékes országgyűlés követválasztásait minden megyében a kormány szándékai szerint, de közvetlen beavatkozásának látszata nélkül legyen képes megszervezni, mintegy annak látszatát is keltve, illetve azt bizonyítandó, hogy a konzervatív törekvések a társadalom széles rétegeiből indulnak ki, onnan nyerik erejüket: következésképpen a kormány, mikor konzervatív politikát folytat, a társadalom többségének igényeit fejezi ki, valósítja meg. Érthető igény, ha hangoztatói és így a kormány nem vették is észre, hogy ennek elfogadásával valójában egy újabb lépést tettek a polgári — általuk élesen elítélt s vitatott — parlamentarizmus felé, elfogadva ezáltal azt az elvet, hogy a kormánynak parlamenti többségre kell támaszkodnia. S ez az eljárás a feudalizmus válságának, intézményei fenntarthatatlanságának újabb bizonyítékát adta akkor is, ha kétségtelen volt, hogy a

[20] Eötvös József, Reform. Lipcse, 1846. 16.

többség hiánya a kormány helyzetét — felelőssége továbbra sem lévén elismerve — nem kell, hogy megrendítse. Erre nyilván azok a konzervatív urak sem gondoltak, akik 1846 folyamán előkészítették azt, a majdani párt számba jöhető helyi hangadói és szervezői számára rendezendő konferenciát, amelyen 1846 novemberében gróf Széchen Antal ismertette a párt programját.

Első látásra is megállapítható, hogy e program nem sok konkrétumot tartalmaz, és vezető gondolata csupán annak állandóan visszatérő hangoztatása, hogy a párt hadat üzen az ellenzék azon elveinek és taktikájának, melyeket e konzervatív párt károsaknak és veszélyeseknek tekint; ezzel szemben támogatja a kormányt, amennyiben — teszik hozzá elővigyázatosan, a látszatra is ügyelve — az a törvényes úton marad, és politikája a konzervatívok nézeteivel megegyezik. A párt, mely folyamatosan, de nem merev szerkezetben kíván működni, egyrészt a nemzeti és alkotmányos közigazgatási önállóság, másrészt a „közbirodalommal való évszázados összeköttetés" elveire építi működését. Az ezen, máris határozatlanul megfogalmazott alapelvek után (hiszen végül az sem derül ki: miféle alapelveket tart a párt veszélyeseknek és károsoknak az ellenzék működésében) 12 pontban kibontott tényleges program sem segít tisztázni e politika céljait. A fő cél végül „a haza átalakulásának a kormány által az elmúlt hongyűléshez intézett előadásokban foglalt és más, a haza erejének s felvirágzásának emelésére intézendő, akár a kormány, akár az országgyűlés által már kezdeményezett vagy ezentúl kezdeményezendő javításoknak az alkotmányos alapelv, a nemzetiség és a közbirodalmi egységnek eszélyes szemügyben tartása melletti" keresztülvitele. Ebben nem befolyásolja őket az, hogy várható az ellenzék még fokozottabb szervezkedése, viszont kijelentik: megkezdik nézeteik propagálását, s számukra támogatók toborzását. Eljárásuk az ellenzék leszavazása és támogatása a kormánynak, melytől elvárják, hogy terveit a konzervatívok segítségével kívánja majd keresztülvinni. Az „összevágó pártműködés előmozdítása" érdekében Pesten évenként többször is összejöveteleket fognak tartani; a pártot a megyékben is megszervezik, hogy nézeteiket a követ- és tisztválasztásokban „párti öntudattal" érvényesíthessék. A program megállapítja, hogy az ország ügyei azon a ponton állanak, melyen minden konzervatív elemnek oda kell hatnia, hogy a következő országgyűlésen a szükséges kérdések megoldassanak.

A hosszadalmas és tekervényes, de kevéssé konkrét szóáradatnak csupán a legvégén, mindössze egyetlen mondatba összezsúfolva soroltatnak fel a legsürgősebb konkrét teendők: „a vélemény szabadságának a köztanácskozások külön nemeiben minden irányban biztosítása, az úrbéri viszonyok kiegyenlítésének könnyítése, a katonai élelmezés ügye, büntető törvénykönyv és börtönjavítás, a polgári törvénykezési rend megigazítása, az ország anyagi közszükségeinek fedezése, a megyei igazgatás javítása, a királyi városok országgyűlési szavazata s belszerkezeti hiányaiknak javítása, a nemesi birtokviszonyok célszerűbb rendezése, a földbirtoknak nyújtandó olcsó és könnyű hitel, a hon vám- és kereskedési ügye, bányatörvénykönyv, egyesületek és társulatok iránti intézkedések".[21] Hosszú és részletes jegyzéke ez a problémáknak, de belőle — jellemző módon, s nem véletlenül — csupán az nem derül ki, hogy mindezekben a valóban lényeges kérdésekben a pártnak mi az álláspontja, hogyan képzeli el ezek megoldását. Erre legfeljebb következtetni lehet abból a körülményből, hogy a program — mindezen kérdéseket megoldandónak minősítve — nem látszik tudomást venni arról, hogy a tárgyak majd mindegyikében az elmúlt országgyűlés alsótábláján rendkívül alapos és színvonalas törvényjavaslatok készültek, melyeknek törvényerőre emelkedését és így a problémák az alsótábla többségének megfelelő megoldását, elintézését éppen a főrendek vagy a kormány akadályozta meg. Felsorolásuk itt azt sejtette, hogy a konzervatívok, többséget szerezve, e kérdések újratárgyalását kívánják, s hogy az ő megoldásuk az előző javaslatoktól tökéletesen különbözni fog: nyilván elnyerve viszont tetszését a kormánynak, melynek a program különben is korlátlan bizalmat előlegez. A legfeltűnőbb azonban a programban az, hogy benne a korszak legdöntőbb, politikailag legjelentősebb kérdéséről: a gyakorlatilag a feudalizmus felszámolását jelentő köztehervíselésről egyetlen szó sem esik (s az úrbéri viszonyok felszámolásáról is csak inkább annak lassú elodázását sejtető formában), mint ahogy a felsorolt kérdések mindegyike reformálható a feudális rend keretein belül is. Aminthogy éppenséggel nagyon is e rend erősítését látszik célozni az utolsó, s valóban új, az országgyűlésen még nem szerepelt

[21] A program teljes szövegét közli: HORVÁTH MIHÁLY, Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiad. (továbbiakban: HORVÁTH, Huszonöt év). III. Bp. 1886. 184—200.

javaslat is egyesületi törvény alkotására; a Védegylet betiltására tett sikertelen kísérletek ismeretében nem kétséges, hogy újabb hasonló kudarcok elkerülésének szándékával.

Bárhogyan ítéljük is meg azonban a konzervatív programot, kétségtelenül program volt, méghozzá semmitmondása ellenére is taktikailag nem ügyetlen. Egyrészt kihívás volt az ellenzék felé hasonló program összeállítására és közzétételére egy olyan pillanatban, amikor az ellenzéken belül részint vezető rétegének társadalmi-gazdasági adottságaiból következő ingadozása, valamint centralisták és municipalisták csak felfüggesztett, de meg nem szűnt szembenállása miatt egységes és határozott, konkrét program összeállításának esélyei nagyon is meggyengültek; részint a közteherviselés programba iktatása a kisnemesi tömegek végleges elfordulásával fenyegetett, mellőzése viszont a program és az ellenzék őszinteségének kompromittálására volt alkalmas. Másrészt nyílt hadüzenet is volt, mely a konzervatív erők megyék felett álló központosított irányítását ígérte, ennek az abszolutizmusnak elkötelezett helyi konzervatív erők által természetesnek vett szervezési formának minden előnyével. Ennek, a hatékonyságával az adott esetben oly csábító, a megyék számára azonban várhatóan továbbra is ellenszenves formának az alkalmazása a magukat a municipalizmus mellett lekötő ellenzékiek részéről könnyen vezérkaruknak a saját táboruk tömegei előtti lejáratását eredményezhette.

Mindezzel 1846 végére az ellenzék olyan helyzetbe került, melynek megoldása igen nagy óvatosságot, de ugyanakkor merészséget is igényelt.

A REFORMELLENZÉK EGYSÉGE FELÉ

Az adminisztrátori rendszer bizonyos — bár egyelőre pontosan fel még nem mérhető — eredményei, s a kormány részéről a konzervatív párt megalakításával megnyilvánult kihívás az ellenzéket mintegy visszatérítette a politizálásnak arra a vonalára, melyet az országgyűlés után bizonyos mértékben elhagyni, melytől elkanyarodni látszott. A Védegylet, bár közvetlenül vagy közvetve a polgári átalakulás fontos kérdéseit segített tisztázni, végül is nem bizonyult tartósan járható útnak; a centralisták átmeneti előtérbe nyomulása a *Pesti Hírlap* révén pozitívumaiban sem azt hozta, amire közvetlenül szükség lett volna az ellenzéki politika ható-

sugarának tartósan a tömegekre való kiterjesztéséhez. Az adminisztrátori rendszerrel való minden látványos, lelkes feliratokban és körlevelekben megnyilvánuló szembenállás is végső fokon azt mutatta, hogy a kezdeményezés a kormány kezében maradt: az ellenzéknek csak a tiltakozás jutott. Az e különböző területeken kétségtelenül elért, bár csak részeredmények ellenére is egyre világosabbá lett, hogy ebből a helyzetből az ellenzék számára csak az érdekegyesítés, s ennek eszközeként és jeleként valamely, a társadalom egészét közvetlen közelről érintő problémának a politikai cselekvés tengelyévé tétele, s ezzel a társadalom legszélesebb rétegeinek aktivizálása lehet az egyetlen kiút.

Ilyen problémaként pedig legkézenfekvőbb módon ismét csak az adómentességnek, a nemesség e fundamentális előjogának megszüntetése és a közteherviselés bevezetése kínálkozott, melynek hatását a legszélesebb polgári, kispolgári és paraszti tömegek közvetlenül is értékelni tudják, emellett általa (a nagybirtokosok földjeinek megadóztatásával) az állam bevételei is növekednének, s mely végül is maga után vonná minden intézményes rendi különbség megszűnését, indokolatlanná téve azokat. Így az országgyűlés lezárultával az ellenzék több tagja, tüntetésképpen a közteherviselés minden formájának megbuktatása ellen, elvállalta az adó fizetését személye és birtokai után. Bezerédj kezdte Tolnában, majd Pest megyében Rosty Albert, Eötvös apósa; Zalában mintegy 200, Csongrádban 60 nemes követte példájukat; de találkozunk önként adózókkal Sárosban, Hontban, Szatmárban is. (Igaz, az adózás e gesztusát elősegítette a fizetendő, a megye összadójához viszonyítva, annak kulcsával kiszámított összeg többnyire alacsony volta: a jómódú Bezerédj összesen 300, Kossuth — tinnyei kicsiny birtoka után — 20 forint adót kellett, hogy vállaljon.) E kezdemények azonban nem váltak tömegessé, elszigeteltek maradtak már csak azért is, mert a kormánynak általában sikerült megakadályoznia, hogy az összegek a tényleges állami adóba számíttassanak be. Ez viszont újabb példát és bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az egyéni, mégoly becsülendő kezdemények is haszon és eredmény nélkül maradhatnak akkor, ha nem sikerül az adott intézményrendszerbe beépülniük, vagy egy újabbnak a keretében intézményesülniük.

Az ellenzéki mozgalomnak immár világosan ebbe az irányba való fordulását, aktivizálását és összefogását ismét Kossuth végezte el, fokozatosan kibontakozva hanyatló gazdasági vállalkozásai köréből. Ebben a mun-

kában 1845 tavaszától már egy szerény sajtóorgánumra is támaszkodhatott: az Iparegylet ugyanis 1845 elején engedélyt kapott egy *Hetilap* című, kifejezetten gazdasági-technikai profilú közlöny kiadására. Kossuth, élve az iparegyleti állása által nyújtott lehetőségekkel, egyre többet és egyre nyíltabban publikál a lapban, bár 1845. év végi *Jelentését*, melyben a Védegylet fejlődését tekinti át s ígéri, hogy a lap „köz nemzeti életünk szükségeire fog alkalmaztatni",[22] a cenzúra törli. Befolyásának növekedését a lap irányításában (megválasztatván az Iparegylet a lap szerkesztésére felügyelő bizottságának elnökévé) azonban a hatóságok már nem merik elutasítani, így ezután Kossuth cikkei a vámkérdés tárgyalásába is belebocsátkoznak. Itt jelennek meg e tárgyban már korábban ismertetett álláspontját kialakító, formáló cikkei is; Kossuth régi taktikáját alkalmazva, egyre szélesebb kitekintéssel a konkrét tanulságok általánosítása s a fennálló viszonyok egészének bírálata felé, avégett, hogy a lap „státusgazdasági, műipari és kereskedési elvei a nemzet többsége által elfogadtassanak és életbe léptessenek".[23]

Kossuth e tárgyú cikkeinek így kétségtelenül részük lesz abban is, hogy a kormánynak a belső vámvonal megszüntetését célzó — emlékezhetünk: nem új — tervei végül meghiúsulnak. Az ez esetben elvesző vámjövedelem pótlására és főleg az ausztriai mezőgazdasági termelésnek a földadótól mentes magyarországival szembeni hátrányát ellensúlyozandó ugyanis a kormány, Ausztriához hasonlóan, Magyarországon is a dohánymonopólium bevezetését tervezte, a terményexport szabaddá tételében erősen érdekelt nagybirtokosok egyetértésére számítva. Mivel azonban eleve látható volt, hogy ezt törvényhozásilag elérni nem lehet, a kincstár 1846 legvégén saját dohánygyárai termékeinek saját árudáin (a trafikokon) át igen alacsony áron történő piacra dobásával a gyakorlatban próbálta megszerezni a magyar piac feletti uralmat. A védegyleti hálózat utolsó mozgósítása, s az akció mélyebb összefüggéseinek tudatosítása jelentősen hozzájárult a „szűzdohányhoz" szokott társadalom által különben is visszautasított kísérlet kudarcához, vagy legalábbis olyan lassításához, hogy a vámvonal legalábbis 1848-ig még fennmaradhatott.

[22] A cenzúra által visszavetett cikkből idézi: Kosáry Domokos, Kossuth és a Védegylet. Bp. 1942. 88.

[23] Idézi: Vita II. Bp. 1930. CLXVI.

A *Hetilap* olvasottsága persze — már csak jellegéből következőleg is — messze elmaradt a *Pesti Hírlapé* mögött, s példányszáma a félezret sem igen lépte túl. De a gondolatok így is veszélyesek: Széchenyi is csakhamar felfigyel rá, mint egykor a *Pesti Hírlap*ra is. Kossuth, a „gonosz magvak vetője" most a *Hetilap*ban „folytatja garázdálkodásait" — írja 1846 legelején.[24] Mint 5 éve, most is vitairattal készül válaszolni, de ennek megírása és befejezése még csaknem egy évig el fog húzódni.

Abban, hogy a *Hetilap* cikkeiben 1846 közepétől Kossuth egyre határozottabban és nyíltabban veti fel a köztehervíselésnek — mint az érdekegyesítés legjelentősebb eszközének — a szükségességét, a legmélyebb hatást nyilvánvalóan a galíciai felkelés tanulságai nyújthatták számára, de olvasói számára is. Az abszolutizmus ellen nemzeti jelszavakkal fellépő, de parasztjait kíméletlenül kizsákmányoló lengyel nemességgel szemben a kormány az udvarhű paraszti tömegeknek nemcsak közönyére, hanem aktív segítségére is támaszkodhatott: nagy tanulság volt ez a nemesség számára — kivált falun — a paraszti tömegektől való lappangó, de állandó félelem korában. E tanulságok azonban Kossuth és a reformellenzék egyre szélesebb rétegei számára világossá tették, hogy az ellenzéknek végül még akkor is nyíltan vállalnia kell a köztehervíselésnek és az úrbéri viszonyok teljes felszámolásának programját, ha ennek a konzervatívok által jól, s ennek megfelelően kárörömmel meglátott veszélyeivel maguk is teljesen tisztában vannak. A probléma azonban — s ezt Kossuth jól látta — egyrészt előbb-utóbb úgyis megoldandó, másrészt sokkal súlyosabb volt annál, hogysem pusztán párt-taktikai érdekeknek lett volna alárendelhető. Kossuth így egyre élesebb, s a cenzúra által egyre kevésbé tompítható cikkek után 1846 decemberében két rendkívül radikális hangvételű cikkben nyíltan kimondja: az úrbéres viszonyokat fel kell számolni (ezt azonban, nemcsak változatlanul liberális meggyőződése szerint, hanem a nemesség nyilván várható ellenállását leszerelendő is országos kártalanítással javasolja összekötni), ez viszont (már csak az így igényelt költségek nagysága miatt is) nem képzelhető el a köztehervíselés bevezetése nélkül; mégpedig most már nem a régi feudális adórendszer, hanem a polgári adózás elvei alapján: azaz a birtok kell, hogy az adóterhet vállalja.

[24] SzN VI. Bp. 1937. 312.

A komoran szenvedélyes és határozott hang, mely már mintegy a 24. óra hangulatát idézte, nagy visszhangra talált. Mindenekelőtt a kormányhivatalok körében: széles vizsgálatot indítottak annak tisztázására, hogyan jelenhetett meg a cikk a cenzor által végrehajtott törlések, javítások mellőzésével? Cenzor, szerkesztő, nyomdász hosszas — bár legalábbis a két utóbbi részéről nem egészen őszinte — kimagyarázkodása, kölcsönös félreértések hangoztatása után az ügy, e szempontból szinte derűsen, az először kiszabott igen kemény pénzbüntetések elengedésével végződött. A társadalom számára végül is feltett kérdés azonban már nem volt ilyen egyszerűen megválaszolható. Kossuth cikke világosan rámutat: immár nem reformról, a meglevő rendszer lassú, fokozatos átalakításáról — melynek lehetetlenségét a konzervatív program végül is minden konkrétum nélküli frázisai is érzékeltették — van csupán szó. A polgári átalakulás közvetlenül megoldandó kérdéssé vált: a feudális gazdasági és társadalmi rend és politikai felépítménye utolsó perceit éli.

SZÉCHENYI VÁLSÁGA

A helyzet ilyen kiélesedése — mint már utaltunk rá — természetessé teszi az álláspontok polarizálódását: a közbenső, árnyaltabb nézetek, álláspontok felolvadását a határozottan fogalmazottakban. A centralisták elhallgatása és csatlakozása az ellenzékhez már ezt mutatta. De hasonló lett a sorsa Széchenyinek is.

A gróf esetében a helyzetet befolyásolta, hogy 1845 őszétől maga is tagjává vált az államapparátusnak mint a helytartótanács keretében megszervezett Közlekedési Bizottmány elnöke, helytartótanácsi tanácsosi rangban, s megkapva a valóságos belső titkos tanácsosi címet is. Feladata az lett, hogy az 1843—1844. évi országgyűlés királyi előadásában már szerepelt (s a pénzügyi választmány által felvázolni meg is kísérelt) közlekedési terveket dolgozza ki és készítse elő. Figyelmének központjába Széchenyi a Tisza-szabályozást állította, helyesen látva meg egyrészt ennek gazdasági, másrészt ezáltal politikai jelentőségét. A belső vámvonal eltörlésével a gabonaexport várható megnövekedése egyrészt növelni ígérte a szántóföld értékét (s a folyamszabályozás vármegyényi terület művelhetővé válását jelentette), másrészt megnövelte az olcsó szállítás

iránti igényt (s a Tisza szabályozása ennek, az eddig a Duna által közvetített távolsági forgalomból kiesett vidéknek a számára az olcsó vízi szállítás lehetőségét is megteremteni látszott). Az így kínálkozó gazdasági előnyök várhatólag a kormány számára ígérték megnyerni az itteni hagyományosan ellenzéki, erősen protestáns birtokos nemesség szavazatait.

Hivatalát elfoglalva, technikai és részben szervezési szempontból Széchenyi már csaknem kész helyzetet talált.

A helytartótanács ugyanis már 1833-ban megindította és 1844-ig el is végezte a Tisza folyásának műszaki felvételét; Vásárhelyi már ennek alapján kapta meg a megbízást a szabályozás terveinek elkészítésére. Széchenyi ezeknek, a Tisza minél gyorsabb lefolyását biztosítandó annak hosszát átvágásokkal mintegy egynegyed részével lerövidítő terveknek a végrehajtására 1846-ban létrehozta a Tiszavölgyi Társulatot mint a szabályozásban érdekelt birtokosokból már összeállt, egyelőre 8 regionális ármentesítő társulat központi hatóságát. Magát a munkát a társulatok által az érdekeltségükbe vont 1 millió 670 ezer kat. hold után fizetendő mintegy 7,5 millió forintos hozzájárulásból kellett volna elvégezni, de érdemi megindítása legalább 1 milliós államkölcsönt igényelt. Széchenyi azonban ezt az összeget még Apponyi támogatásával sem kapta meg. A végrehajtásban ennek és Vásárhelyi váratlan halálának ellenére is Széchenyi rendkívüli energiát és szervezőkészséget tanúsított. A munka már 1846-ban Paleocapának, a kor Vásárhelyi tervei felülvizsgálatára szakértőként meghívott nagy vízépítőjének átvágások helyett töltések építését előtérbe állító javaslata alapján megindult: másfél év alatt mintegy 2 millió 164 ezer méter töltést építettek meg. Széchenyi azonban emellett a társulatokat a kormány támogatásának helyi szerveiként is meg kívánta szervezni (és nem is egészen eredmény nélkül), jóllehet eközben egyre világosabban támadt fel benne az érzés, hogy Metternich — és talán Apponyi is — nem hogy „utilizálni" nem hagyja magát őáltala, de őt magát teszi politikájának eszközévé. Olyan érzés ez, mely végül is egyre reálisabbnak bizonyult.

Pedig ha a gróf e törekvéseiben megnyilvánuló politikum veszélyére a *Hetilap* már külön szükségesnek látta felhívni az ellenzék figyelmét, még inkább áll ez arra a konfliktusra, mely Kossuth személyes anyagi viszonyainak is megrendítésével fenyegetett, s a fiumei vasút ügyében ugyancsak ezekben az években bontakozott ki.

Abban, hogy Magyarországnak, terményexportját az ausztriai piac kiváltságos helyzetétől függetlenítendő, tengeri közlekedési kapcsolatra van szüksége, Széchenyi és Kossuth egyetértett; a gróf már a Vaskapu szabályozását is ennek érdekében kezdeményezte. Fiume s az ehhez vezető nagy kapacitású közlekedési vonal jelentőségét illetőleg sem volt közöttük eltérés; az ilyen vasútvonalaknak adandó kedvezmények különben már ott szerepeltek az országos közlekedési fővonalakat meghatározó 1832—1836. és 1839—1840. évi törvénycikkekben is. Mivel azonban 1840-ben a kormány tervbe vette a bécs—trieszti vasútvonal államköltségen való megépítését, ami az egész hazai export Bécs felé és innen ausztriai kikötőbe való terelésének (és ennek következtében ausztriai vámolás alá jutásának) veszélyével fenyegetett, a fiumei, tehát magyar vámbelföldi kikötőhöz vezető vasúti kapcsolat létesítése rendkívül sürgőssé vált. A sürgősség — és annak felismerése, hogy e vonal megépítésének állami támogatása teljesen valószínűtlen — természetesen a leggyorsabban és a legkisebb költséggel megvalósítható megoldást kereste. Ilyenként pedig a Fiuméba vezető vasútvonalnak a vízi úton messze területről jól megközelíthető Vukovártól való kiindítása látszott. Hosszas tervezgetések után melyekben hosszú ideig tartotta magát a vonal csak lóvontatásra való (iepítésének terve, esetleg a közbeeső vízi szállítási lehetőségek bekapcsokásával) végül kialakult a vonal végleges iránya és az, hogy végig gőzvontatásra és magánvállalkozás keretében kell kiépíteni.

Míg azonban a terv eddig eljutott, kiderült az is, hogy elfogadása és a belőle származható politikai előnyök a vállalkozást végig a legerőteljesebben támogató reformellenzék és személy szerint Kossuth népszerűségét alkalmasak emelni. Ez azután elégséges is lett ahhoz, hogy e sokáig tisztán gazdasági, pénzügyi és technikai probléma elsősorban politikai üggyé változzék, és mint ilyen ellen a konzervatívok azonnal támadásba is lendüljenek, bebizonyítandó, hogy a vasútépítés ilyen körülmények között lehetetlen, és nem fog vállalkozó akadni a feladat vállalására. Ennek ellenére is a vasútvonal terve az országgyűlés végére, 1844-re odáig jutott, hogy az országgyűlés felhatalmazta a helytartótanácsot: hirdessen versenytárgyalást egy vukovár—fiumei vasútvonal 3—5 százalékos kamatbiztosítás mellett történő megépítésére. A főrendi javaslatot — mely a remélt sikertelenség: vállalkozók nem jelentkezése esetére a következő országgyűlés által a kormánytól a vonal államvasútként való megépítésé-

nek kérését ajánlotta — a rendek elvetették: amellett, hogy eleve nem hittek az államvasút sikerében, nem kívántak a kormánynak befolyást biztosítani e területen. Jóllehet a kormánynak a terv nem tetszett, a nádor kötelességszerűen meghirdette a lehetőséget. Három hazai társaság is jelentkezett, sőt a külföld is érdeklődni látszott; Széchenyi is, ekkor már a Közlekedési Bizottmány elnökeként, jóindulatot mutatott. Kossuth energiájának sikerült a három társaságot végül is egyesülésre bírnia, s 1846 végéig mintegy 8 és fél milliót le is jegyeztetnie. A vállalkozás műszaki előkészítése azonban még 1847 végén is csak a kezdeteknél tartott.

Kossuth és az ellenzék e késésért a felelősséget Széchenyire igyekezett áthárítani, aki az Építési Igazgatóság az előkészítő munkákra átengedett megfelelő műszaki szakemberét, a Tisza-szabályozás elsőbbségére hivatkozva, most visszavonta a vasút építkezésétől. Valójában Széchenyinek az egész vukovári tervezet nem tetszett, s nemcsak az ellenzék ez ügyben játszott szerepe miatt. A Vukovárból kiinduló tengeri kapcsolat ugyanis a Duna és a Tisza völgye egész vízen szállítható terményexportját a horvát határon összpontosította volna. Széchenyi ezzel szemben most egy pest—fiumei vonal mellett szállt síkra, mely erősítené Pestnek, s az itteni kereskedelemnek egy egységes országos piac megteremtése szempontjából döntő fontosságú központi helyzetét. Ebbe a vonalba csatlakozva a Dráva partján Légrádon át Mohácsig, illetve a Nagykanizsán át Sopronig menő javasolt leágazások a hazai gazdaságnak sokkal nagyobb perspektívákat ígértek, mint a vukovári megoldás. Olyan szempontok ezek, melyek realitását nem lehet tagadni — éppen az ország az ellenzék által is annyira igényelt gazdasági önállóságának szempontjából nem —, s melyeknek súlyát és visszhangját csak erősíthette az a körülmény, hogy — mint Széchenyi sietett is hangsúlyozni — a vukovári vonal végig horvát területen vezetve, a belőle származó hasznot elsősorban nem a magyar etnikumnak biztosítaná.

Ezek a Kossuth és Széchenyi újabb elkeseredett szembeállítását eredményező konfliktusok egyrészt kettejük emberi viszonyát is tovább rontották (hiszen Kossuth egyes hívei Széchenyit már Kossuth megmérgezésének kísérletével is megvádolták), másrészt Széchenyit is közelebb sodorták a konzervatívokhoz, akikkel szemben pedig különállását oly sokáig hangsúlyozni igyekezett. Ez azonban elkerülhetetlen volt: mint Széche-

nyi útjának minden döntő pontján, itt is a polgárosodás — láttuk, milyen okfejtés alapján kialakított — nagybirtokosi útjának, s az út a politikai magatartást alakító szabályszerűségeinek hatása érvényesült. S innen az indulat is, mely Kossuth ezt veszélyeztető politikája láttán ismét elővételi a gróffal még tavasszal megkezdett, de akkor csakhamar abbahagyott munkájának, a *Politikai programtöredékek*nek a kéziratát.

Mert Széchenyi már ekkor világosan — ha nem is torzítás nélkül — látja az 1840-es évek Kossuthjának politikai fejlődésében egymásra következő, e politika társadalmi bázisát egyre szélesítő fázisokat: először még csak a nemesség jobb lelkiismeretére apellált, ez volt — tudjuk — a *Pesti Hírlap* agitációjának korszaka; majd miután itt az országgyűlési tapasztalatok szerint nem ért el eredményt, ezt az osztályt pótolandó, új osztály felé fordult, ez a Védegylet kora: „kereskedőnek és fábrikásnak"[25] állott maga is; s miután ez sem sikerült, most már a parasztlázításra tért rá, s Horea és Dózsa korszakát kívánja felidézni.

Az ettől feltámadó félelem az, ami a programtöredékeket kétségtelenül Széchenyi legszenvedélyesebb vitairatává teszi, mely felől most visszatekintve, lehetővé és értelmezhetővé válik a gróf egész politikájának több, eddig indokolatlannak tűnő vonása is. Így mindenekelőtt az, hogy — szemben Kossuthnak az időszerű, megfogható hazai valóság és a belőle adódó konkrét feladatok összekapcsolására építő politikájával — Széchenyi az 1840-es években már teljesen más szférákban gondolkodik. Ő magát a magyar (elsősorban hagyományos nemesi) politikai magatartás egészét kívánja reformálni, megszabadítani az emocionális elemektől, s elvezetni a gazdasági-politikai realitásoktól meghatározott világ törvényei szerinti gondolkodáshoz. Ez a törekvés szükségképpen tette Széchenyi írásait (köztük akadémiai beszédeit is) bonyolultakká és körülményesekké, sokszor homályosakká (hiszen egy nehezen megfogható és értelmezhető kategóriarendszerben gondolkozott), ugyanakkor a magatartása alapjául szolgáló valóságnak a nagybirtokos arisztokrata nézőpontjából csak torzítottan látható képe a magát realistának tartó Széchenyit éppen a valósággal fordítja szembe. Képtelenül arra, hogy a feudalizmus helyesen meglátott válságával együtt az abszolutizmus és általa az egész birodalmi hatalmi struktúra mély válságát is észlelje; és a feudalizmusból már kifelé

[25] Vita II. Bp. 1930. 778.

lépő, kitörni akaró erőket gyengéknek tartva ahhoz, hogy egyidejűleg az abszolutizmus és így a birodalom ellen is harcolva ne veszélyeztessék magának az átalakulásnak s vele a nemzet ez átalakulással helyesen összekapcsolt felemelkedésének sikerét — Széchenyi, a reformer szükségképpen kerül szembe a reformellenzékkel. A *Politikai programtöredékek* a legvilágosabban mutatja ezt az új magatartást, mely míg továbbra sem titkolja ellenszenvét a konzervatívoknak a feudalizmust fenntartani akaró törekvései és a polgári fejlődéssel összeegyeztethetetlen politikai koncepciója iránt, megelégszik azzal, hogy a kormány legalább az alkotmányos formák útjáról nem tér le és egyáltalán hajlamos reformokra. Persze, az udvar, Metternich és a mágnások körében forgó Széchenyi szintjén az abszolutizmus és a birodalom gyengesége — és főleg előbbi értelmetlensége és elviselhetetlensége — kevésbé volt észlelhető, mint a Kossuth által aktivizált kisemberekén. Helyzetképének így érezhető torzulása azonban már indokolni fogja a stabilnak érzett kormány számára bizalmat ajánló, az ellenzék tevékenységének jogosultságát az adott helyzetben megkérdőjelező, a birodalmi kapcsolat fontosságát hangsúlyozó és Kossuthot személyében is kíméletlenül támadó *Politikai programtöredékek*nek éppen e szélesebb rétegek részéről kedvezőtlen fogadtatását és csekély hatását. Az ellenzék orgánumai keményen visszavágtak, a konzervatívok is megsértődtek; a besúgói jelentések egyöntetűen Széchenyi népszerűségének mélypontjáról tudósítanak. Mindez pedig 1847 tavaszára a még mindig pártatlanságát hangoztató grófot akarva, nem akarva, de gyakorlatilag éppúgy a konzervatívok táborához fogja hozzákötni, ahogy a centralisták, elveik lényeges eltérése ellenére is végül a reformellenzék soraihoz csatlakoztak. Közeledik a döntés pillanata: a kompromisszumok lehetősége megszűnik.

AZ ELLENZÉKI NYILATKOZAT

Az 1840-es évek elején a börtönéből nemrégen szabadult Kossuth a *Pesti Hírlap* megszerzésével s ott közölt cikkeivel a reformellenzék nagy hányadában még nagyon is ingadozó birtokos nemesi vezető rétegét igen gyorsan szinte kész helyzet elé állította, melyben tagjainak akarva, nem akarva vállalniuk kellett Kossuth — az övékénél lényegesen előbbre mutató — programját. Most 1846 végén ugyanez ismétlődik meg: Kossuth,

akinek neve ekkorra még szorosabban forrott össze az ellenzékkel, egy attól szervezetileg független orgánumban, a *Hetilap*ban olyan nézetek mellett kötelezte el magát, melyek — s kivált ilyen nyílt és határozott — kimondásától a birtokos nemesi vezetők — a konzervatívok nem csekély megelégedésére — hosszú időn át viszolyogtak. Visszaútjuk azonban most még kevésbé volt, mint 5 évvel azelőtt: Kossuth elveinek megtagadása óhatatlanul az ellenzék kettészakadásához vezetett volna, melynek veszélyét most még kevésbé kockáztathatták. Már csak azért sem, mert mindössze két nappal Kossuth cikkének megjelenése után — láthatólag tehát már annak megjelenését megelőzően elhatározva —, december 26-án levelek futottak szét az országba, 1847. március 15-ére Pestre invitálva az ellenzék vezetőit. Hogy az értekezletből politikai program is fog születni (amit a konzervatívok programja után az ellenzék részéről is egyre többen igényeltek), azt még a címzettek nem tudhatták. De Kossuth kitűnő politikai érzéke cikkeinek e meghívókkal egyidejű közzétételével mindenesetre kitűzte a megoldás politikai nyomvonalát: a program (melynek kiadását ő maga már novemberben sürgette Deáknál) ezt a kérdést többé nem kerülhette meg, még akkor sem, ha a közelgő követválasztáson ezzel értékes szavazatok elvesztését kockáztatta volna.

A program kidolgozásának és összefoglalásának ekkor már megvolt a maga mintegy intézményesen szervezett társadalmi fóruma is. Az ellenzéki hajlandóságú pest-budai nemesi értelmiség, hivatalnoki és polgári réteg addigra már két szervezetet is létrehozott — mintegy a maga kaszinóiként —, jellemzően választva ehhez egy típusában is nyitottabb szervezeti formát, a kört. A Nemzeti Kör gróf Ráday Gedeon, a Pesti Kör gróf Teleki László elnöklete alatt működött mint az ellenzéki eszmék fóruma. Előbbi — mely Vörösmarty tanácsára Petőfi első kötetét adta ki — mérsékeltebb, utóbbi türelmetlenebb, radikálisabb volt. A két kör különben 1847 elején Teleki László elnökletével Ellenzéki Kör néven egyesült, hogy így — mint az ellenzék körlevele hangsúlyozta — biztosítsa a politikai pártegységet és mint a párt társadalmi mozgalmának központja társadalmi síkon is erőteljesebben harcolhasson a konzervatívok hasonló, a szélesebb rétegek megszervezésére és befolyásolására szánt szervezete, a Gyűlde ellen.

Az ellenzéki program azonban nehezen akart megszületni: a nézetkülönbségek is még fennálltak, Deák sem jött el a márciusi konferenciára.

De a jelenlevő ellenzéki vezetők és vidéki küldöttek jó része most már nem akart tovább várakozni, ha Kossuth programjavaslatát túl radikálisnak találták is. Egy kidolgozandó nyilatkozat alapjául azonban elfogadták: bizottságot küldtek ki továbbmunkálására, s végső formába öntésére Deákot hívták fel. Ez elől már neki sem lehetett kitérnie: a következő pesti vásár alkalmából ismét összegyűlt ellenzékiek 1847. június 5-én így végre kiadhatják óvatosan nem nevén nevezett programjukat, az *Ellenzéki Nyilatkozat*ot.

A nyilatkozat bevezetőjében (inkább Széchenyivel, mintsem a konzervatív programmal vitatkozva) fenntartja az ellenzék jogát a kormány ellenőrzésére s kijelenti, hogy e joggal élni is fog mindig, ha annak intézkedései törvényellenesek, vagy „következményeikben a haza közérdekeire s az alkotmányos élet fenntartására és kifejlődésére károsak". Annál is inkább jogosult erre, mert nem többségre támaszkodó alkotmányos kormányról van szó, emellett e kormány a birodalom más tartományait abszolutisztikusan kormányzó, s így a hazai alkotmányos viszonyokat ellenszenvvel néző erők befolyása alatt áll. Mindez nem ad garanciát arra, hogy a kormány valami új irányt kezdene, hiszen a régi sérelmek orvoslását meg sem kísérli. A nyilatkozat ezután felsorolja a sérelmeket: a Partium vissza nem csatolását; a határőrvidék katonai kormányzatát; itt és általában az iskolákban a nyelvtörvény végre nem hajtását; a horvát tartománygyűlés átszervezését; az adminisztrátori rendszer bevezetését. Mindez azt bizonyítja, hogy nagy szükség van alkotmánybiztosítékokra: parlamentáris felelős kormányra; egyesülési és gyülekezési szabadságra; „célszerű sajtótörvényekkel körülírt" sajtószabadságra; szükséges továbbá Erdély és Magyarország uniója; az, „hogy a honpolgárok minden osztályainak érdekei a más nyelvű népségek óvatos kíméletével, nemzetiség és alkotmányosság alapján egyesíttessenek", és a vallásszabadság.

Ezek után tér rá a nyilatkozat a tulajdonképpeni reformok kérdésére, „miknek minél előbbi létrehozását, az idő és helyzetünk körülményei szerint a hon javára múlhatatlanul szükségesnek hisszük". Ilyenként sorolja fel a közteherviselést (feltételeül kötve ki az adó felhasználásának országgyűlési meghatározását és számonkérését); a nem nemes, főleg pedig a szabad királyi városi és szabad kerületi népesség „képviselet alapján úgy törvényhozási, mind helyhatósági jogokban" való részesítését;

a törvény előtti egyenlőség kimondását; az úrbéri viszonyok kármentesítés melletti megszüntetését, kötelező örökváltság útján, tehát „a státus közbenjöttével", állami közreműködéssel; végül az ősiség eltörlésével „a hitel- és a birtokszerzés biztosítását".[26] Végül hangsúlyozza az ellenzék ragaszkodását a *Pragmatica Sanctió*ban meghatározott birodalmi kapcsolathoz, de ragaszkodik az ország utoljára 1790-ben megerősített önállóságához, s utal arra, hogy Magyarország és az örökös tartományok kapcsolatának bizonyára javára válnék, ha utóbbiak is alkotmányosan kormányoztatnának.

Ellentétben a konzervatív programmal, az *Ellenzéki Nyilatkozat* világos és pontosan fogalmazott szöveg: egyértelmű állásfoglalásokkal és világosan meghatározott reformkövetelésekkel. Az óvatos fogalmazás azonban emellett még olyan apró támpontokat is elrejtett a szövegben, melyekből szükséghez képest a program továbbfejlesztése is kiindulhat; így a népképviselet igényének, vagy a minden osztály, illetve a más nyelvű hazai népek egyesítendő érdekeinek említésekor. Egészében azonban mindez már alaposan túllép a fennálló feudális viszonyokat csupán módosító, de gyökereiket nem érintő reform keretein: a polgári átalakulásnak az 1830-as évek kezdetétől állandóan formálódó, alakuló, a politikai és társadalmi viszonyokkal, feltételekkel egyeződő programja, illetve annak alapvetése most készen áll előttünk. Választ várva a társadalomtól (egyelőre s közvetlenül még mindig csak a nemességtől) arra: elismeri-e ezeket a kérdéseket sajátjainak és megoldásukat saját válaszainak?

A válasz előfeltétele: magának a nyilatkozatnak közzététele azonban nem ment simán. Az egy kis kőnyomdában cenzúra nélkül kinyomott és szétküldött példányoknak a hatóság csakhamar nyomára jött és a nyomdát is lefoglalták; így a további példányok közzététele elmaradt. Ezért nyomtatásban a nyilatkozat először csak abban a kötetben láthatott napvilágot, melynek Németországban való kiadását még 1846 végén a Pesti Kör határozta el, hogy ebben az ellenzék a cenzúra gáncsoskodásaitól szabadon fejthesse ki álláspontját. A kötet *Ellenőr, politikai zsebkönyv* címen 1847-ben Bajza szerkesztésében meg is jelent, többek között nemcsak olyan, aktualitást a legutóbbi országgyűlés kudarcából és az udvar

[26] A Nyilatkozat teljes szövegét közli: Horváth, Huszonöt év. III. Bp. 1886. 231—239.

taktikájából nyert történeti tanulmánnyal, mint a Tinódi álnéven író Horváth Mihályé az 1802. évi országgyűlésről, hanem az öreg, ekkor már három éve halott Kisfaludynak Kossuth a győri csata nemességét becsmérlő cikkére adott, annak idején a cenzúra által közölni nem engedélyezett válaszával, mely most keserűen a nemesség elé tárta nemcsak az udvar bűnös és rosszindulatú hanyagságát a felkelés felfegyverzésében, hanem a hivatalos katonai vezetés tudatlanságát és a nádor tehetetlenségét is. Ezek mellett számos, az utóbbi országgyűléseken, vagy azok kapcsán fontos kérdésekben elhangzott beszéd és megjelent cikk (mint Szemere, Szalay, Irinyi, Lukács Móric írásai) világították meg az ellenzék álláspontját. Hunfalvy közgazdasági problémákról értekezett Adam Smith szellemében; Beniczky az udvarnak az országot elszegényítő gazdaságpolitikáját leplezte le. De voltak itt versek is Petőfitől (többek között a *Palota és kunyhó)*, Vörösmartytól, Garaytól stb. — mintegy az ellenzéki magatartás és tábora kiterjedtségét és színvonalát is érzékeltetendő. A kötet fő mondanivalóját azonban Kossuth két cikke hordozta: az egyik (Deregnyei álnéven) *Ellenzék és Pecsovics* címen a konzervatív pártprogramot szedte darabokra, a másik, saját neve alatt, *Adó* címmel Széchenyinek válaszolt. Ez a konzervatív pártprogramnak a közteherviselés kérdésében kialakított koncepcióját leplezi le, és az olvasót és Széchenyit a reformok további késleltetéséből származó veszélyekre: a magyar politikának az igényektől való egyre erősebb lemaradására, lekésésére figyelmezteti szenvedélyes szavakkal és erős logikával. Az *Ellenzéki Nyilatkozat* a kötet utolsó darabja: láthatólag az utolsó órában nyomták hozzá a már kész kötethez. De nem elkésetten: az *Ellenőr* is még idejében bejutott az országba ahhoz, hogy befolyásolja az immár új országgyűlésre és új követválasztásokra készülődő nemesi közvéleményt.

A konzervatív program és az *Ellenzéki Nyilatkozat* közzétételével tulajdonképpen lezárul az 1840-es évek politikai fejlődésének az a folyamata, mely a politikát — támaszkodva a társadalom átalakulásával megjelenő új rétegek igényeire — kivitte az országgyűlés, sőt a megyegyűlések termeiből is, és előbb a sajtó, majd az egyesületek útján a problémákat a társadalom egyre szélesebb, már a nemesség keretein is túlnyúló rétegeihez juttatta el, így mintegy elő is készítve őket az átalakulásban s azután rájuk váró feladatok, általuk ellátandó funkciók elvégzésére. E fejlődés végpontján, immár a polgári forradalom előkészítésének utolsó lépése-

ként így jelennek meg a korabeli polgári politika klasszikus politikai magatartásainak megfelelő pártok: a konzervatív és a liberális párt. Ha egyelőre még csak a feudális társadalom intézményes kereteiben, attól természetszerűen korlátozva és deformálva is, de lényegében már készen arra, hogy ennél mélyebben, gazdaságilag és társadalmilag meghatározott és ilyenként ugyancsak még az átmenet vonásaival jellemzett magatartásaikat egy polgári átalakulás viszonyai között is képviselni tudják.

A KORMÁNY ELŐKÉSZÜLETEI AZ ÚJ POLITIKA BEVEZETÉSÉRE

Ám már mielőtt a konzervatívok kibocsátották programjukat, az ellenzék pedig még csak készülődött álláspontjának rögzítésére, a kormány megkezdte a következő országgyűlés előkészítését annak a javaslatnak a szellemében, melyet még az új rendszer bevezetésekor megállapítottak. Apponyi 1847. január 8-i előterjesztése abból kiindulva, hogy a kormány tekintélye és a hatóságok iránti tisztelet csökkenőben van, és az ország gazdasági fejlettsége sem kielégítő, részint az anyagi érdekek előmozdítását, részint az ország belső rendszerét érintő törvények kezdeményezését javasolta. Áttekintve a rendelkezésre álló, s részben még 1843—1844-ről maradt vagy azóta átdolgozott törvényjavaslatokat és munkálatokat, megállapíthatta: a bányaügy és a katonai élelmezés tárgyában a javaslatok készek, a Partium visszacsatolása tárgyában pedig az éppen ülésező erdélyi országgyűlést kell megkeresni. A harmincad és a vámügy vonatkozásában viszont hivatkozhatott a vámvonal eltörlését javasló előmunkálatokra, bár a magyar nemesi adómentesség és a dohánymonopólium problémái fennállnak. Megállapíthatta: a Tisza-szabályozás ügye jól elő van készítve, de szükség lenne a megindításhoz a Széchenyi kérte 1 millió forintra; a hitelintézet vonatkozásában vannak előmunkálatok. Törvény kell viszont az országgyűlési rend fenntartásáról; a szabad királyi városi, szabad kerületi és káptalani országgyűlési szavazatjog és szavazatszám megállapításáról, s a vármegyék szavazási rendjéről; a megyei törvényszék állandósításáról; a büntető törvénykönyv teljes elkészítéséről; az egyleti ügyekről; az újoncozásról. A vallásügyi és úrbéri törvények kiegészítésre szorulnak. Az előterjesztés a továbbiakban a királyi javas-

latok közlésének módját feszegette: ez törvényjavaslat vagy királyi előadás, vagy csak általános jelzés formájában történjék? (A kancellár az olyan esetben, ahol indokolásra van szükség, és kész törvényjavaslat van, királyi leiratot javasolt.) E tervek megvalósításához azonban megfelelő országgyűlési többség biztosítandó, s a „jóérzelműek" védelme az inzultusoktól; szükség esetén az országgyűlés korábbi bezárásától sem szabad visszariadni. A többség biztosítása érdekében már az országgyűlésig is bizonyítani kell, hogy a kormány az ország anyagi felvirágoztatására törekszik. Ennek eszköze lehet a Tisza-szabályozásra való hivatkozás. De a kormánypártiak a megyékben már az utasítások megfelelő voltára is ügyeljenek; a követválasztás és az utasítás megszavazása mindenhol egy időben történjék, hogy az egyes megyei eredmények ne befolyásolhassák egymást; ahol erőszakos összetűzés veszélye fenyeget, oda karhatalmat kell kiküldeni. Az országgyűlésen a főrendek jelenjenek meg minél többen, hiszen a 20—25 főpapból 15—20, a 13 zászlósúrból 6, s az 52 főispán közül 29 esetén lehet csupán kormánytámogató szavazatra számítani. A kormánypártiak az országgyűlés alatt legyenek állandó kapcsolatban; kőnyomatos újságot kell kiadni az ülésekről a kormány ellenőrzése alatt; az ifjúság megfegyelmezése érdekében pedig az országgyűlés tartama alatt ne tartsanak ügyvédi vizsgát, hogy így a jurátusok érezzék: magatartásuktól függően fogják majd vizsgára bocsátani és értékelni őket.

Ez a valóban mindenben körültekintő tervezet 1847. július 26-án kapta meg a legfelsőbb jóváhagyást, azzal a kiegészítéssel, hogy a közlekedési rendszert illetőleg előmunkálatot kell kérni éppúgy, mint a nemesi földbirtoklás rendszere tárgyában is. Előbbit Széchenyi ismét megtárgyalta Apponyival, újból sürgetve a Tisza-szabályozáshoz kölcsönként szükséges 1 millió forint kiutalását, azonban Kübeck ellenállásán az ügy most is meghiúsult: Széchenyi továbbra is csak töredékösszegeket kapott, s csak saját és munkatársai energiájának volt köszönhető, hogy a munka meglehetős ütemben előrehaladt.

A kormány helyzete azonban mindennek ellenére nem volt könnyű. Apponyi memorandumának benyújtása után alig néhány nappal, 1847. január 13-án elhunyt József nádor, akinek kétségtelen és nem indokolatlan tekintélye éppen ekkor nagy segítséget jelenthetett volna a kormány számára. A politikai stabilitás mindennél fontosabb fenntartása azonban az udvarban legyőzte azt a gyanakvást és ellenszenvet, ami az uralkodó-

ház bármely ágának egy tartományban örökletes berendezkedésével szemben élt, s amit a tekintélyére és népszerűségére némileg féltékeny nádornak a kormány egyes módszereivel szemben tanúsított ellenszenve és ellenállása csak erősített. Így néhány nap múlva a nádor legidősebb fia, az akkor 29 éves István főherceg, 3 éve Csehország helytartója, megkapta királyi helytartói kinevezését, s nyilvánvaló volt, hogy az országgyűlésen nádorrá választása is meg fog történni. A főherceg tudott magyarul, hiú volt, és szerette a népszerűséget; körutazása Magyarországon 1847 nyarán valódi diadalmenet volt, melyben — jó érzékkel — az ellenzék teljes erővel részt vett.

A pártok, a kormány, az udvar: mind készen állnak a döntőnek ígérkező küzdelemre. 1847. szeptember 17-én végre megérkezik a királyi meghívólevél, mely az országgyűlést november 7-re Pozsonyba összehívja.

AZ 1846—1847. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS

E napokban azonban Szent István koronája országainak egyikében már folyik, sőt éppenséggel vége felé közeledik egy csaknem egy éve húzódó országgyűlés, mely a most Pozsonyba készülődő követek, s még inkább az őket a megyékben megválasztó különböző pártok és csoportok számára nem lehet bizonyos tanulságok nélkül: az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlés ez, a konzervatív ellentámadás első nagy fegyverpróbája az országos politika szintjén. Már csak azért is, mert a királyi előadásokban itt kitűzött tárgyak közül nem is egy a rendszer döntő kérdéseit érintette: mindenekelőtt az 1841. évi országgyűlés által az úrbéri viszonyok szabályozására készíttetett munkálat (mely egyben az adózás rendszerének is alapjául kellett hogy szolgáljon), de többé-kevésbé a többi 13 — köztük az adóügyet, az újoncozást, a katonatartást, Erdély célszerűbb politikai felosztását, a szóbeli perfolyam behozatalát tárgyaló — operátum is. Olyan problémakomplexum tehát ez, melynek megoldása konzervatív és liberális irányú változást egyaránt lehetővé látszott tenni.

Metternich nem is bízott a sikerben. Úgy látta, hogy Erdélyben anarchiával határos állapotok uralkodnak, s ezért először meg kellene várni, hogy Magyarországon konszolidálódjék a kormánypárt helyzete; egyelőre az erdélyi diéta tehetetlenségében reménykedett. A kancellár azon-

ban itt is tévedett: amilyen gyenge alapot kínáltak az erdélyi viszonyok a liberálisoknak, olyan biztosat és kedvezőt a konzervatívoknak. S az erdélyi ellenzéknek még külön tragédiája, hogy olyan ellenfélre akadt, mint báró Jósika Samu alkancellár (Jósika János egykori guberniumi elnök fia), akinek szellemi képességeiről a kortársak többsége (Széchenyi is) igen elismerően nyilatkozott. De, úgy tűnik, nyers hatalmi érdekeken kívül mást nem ismert, és a változást úgy akarta, hogy a nemesség még csak ne is a legkevesebbet veszítse, hanem a legtöbbet nyerje. „Et si omnes, ego non" volt a jelszava és ennek szellemében cselekedett, amióta huszonévesen elindult a politika útjain. Magyarországi elvbarátaitól eltérően a sajtóagitációt sem tartotta olyan fontosnak, s részben elvi, részben gyakorlati okokból a fontolva haladás jelszavát sem hangsúlyozta. Attól tartott: az ellenzék elterjeszti, hogy a bécsi kormányzat őt egy haladó politikában támogatja, hiszen az *Erdélyi Híradó* már azt is felvetette, hogy a követeket, ha azok reakciós szellemű utasítást kapnak törvényhatóságuk választóközönségétől, a regalistákkal lehetne leszavaztatni. Meg is akadályozta tehát, hogy a liberálisokat messzemenően támogató Teleki József gubernátor jelöltjei — 13 feltétlen ellenzéki, 8 ingadozó és csak 5 konzervatív — kerüljenek a megüresedett regalista helyekre. A megyékbe olyan adminisztrátorokat akart kineveztetni, akik középnemesi mivoltukban idegenkedtek a liberális arisztokráciától és szerényebb jövedelmeik miatt szorosabban kapcsolódtak a kormányzathoz, emellett regalistáknak is tudatosan olyanokat választott ki, akiket egyenesen segélyezni kellett, hogy anyagilag bírják a kolozsvári tartózkodást. Ezek azután a diétán vakon engedelmeskedtek Jósika Lajos dobokai főispánnak, az alkancellár fivérének, aki itthon szervezte a konzervatív ellentámadást. A szászoknak pedig Jósika előzetesen tudtukra adta, hogy az udvar sem nézné jó szemmel, ha a liberálisokkal tartanának; igaz, nekik erre kevés hajlamuk is volt.

A diéta előkészületei során Jósika Samu a pozícióharc szokásos konfliktusainál súlyosabb konfliktusba keveredett még a bécsi kormánykörökkel is. Az uralkodó egyik rendeletét ugyanis szándékosan „félreértve", az erdélyi országgyűlési bizottság 1845-ben készült adóügyi és úrbéri operátumát kiadta az erdélyi törvényhatóságoknak, hogy azokat vitassák meg, és megfelelő utasításokkal lássák el követeiket. A Staatskonferenz nemcsak azért háborodott fel, mert e rendi alkotmányos eljárás ellenkezett a

bürokratikus abszolutizmus gyakorlatával, hanem azért is, mert Jósika e gesztussal saját pozícióit az udvarral szemben is megerősítette. Bécsben joggal tartottak attól, hogy a nemesi érdekek továbbiakban is túl egyoldalú érvényesítése esetén tovább fog csökkenni a lakosság adózóképessége, holott az udvari kamara legnagyobb aggodalmára az erdélyi adó hátralékai 1830-tól megnégyszereződtek. Az államkancellária mégsem merte megdorgálni Jósikát, hiszen tőle függött a diéta kimenetele. Ugyanakkor az ifjúkonzervatívok nemcsak a bécsi kormányzat tehetetlenségét használták ki, hanem rettegését is Erdély és Magyarország uniójától. Amikor a Staatskonferenz egyik tagja a jobbágykérdésben a magyarországi úrbéri rendezést javasolta követendő példának (hiszen láttuk: a királyságban a telek nagyságához képest a robotterhek jóval kisebbek voltak), akkor a magyar kancellária élén álló Apponyi György tette azt az ellenvetést, hogy az „magasabb szempontból nem tanácsos", mert „minden, ami a két tartomány között a törvényes vagy a tényleges különbségeket csökkenti vagy eltünteti, minden, ami közigazgatásukat közelebb hozza, mindenekelőtt minden, ami az erdélyi nemességre, figyelmen kívül hagyva annak külön politikai helyzetét, a magyarországihoz hasonló terheket ró, egyúttal csökkenti az erdélyi nemesség ellenszenvét az unió iránt, amitől így már többé nincs oka anyagi hátrányokat várni, mint most, hanem csak politikai előnyöket remélhet".[27] Így az erdélyi konzervatív vezérek Bécstől szabad kezet kaptak, mert sem a gubernátorhoz, sem a diétai királyi biztoshoz nem jutott el olyan jelzés, amely rosszallotta volna Jósika törekvéseit.

Ugyanakkor az operátumok törvényhatósági, majd diétai vitáján a konzervatívok előtt alkalom nyílt arra, hogy diszkreditálják a munkálatok (főleg az úrbéri) liberális szellemű javaslatait, hiszen azok az úrbéri rendezést összekötötték a tagosítással és a birtokrendezéssel, s így majdnem negyedszázadot irányoztak elő e munkálatok befejezéséig. Márpedig a tagosítás viszonylag széles kisnemesi rétegeket létükben fenyegetett, hiszen sok kisbirtokos néhány holdas birtoka is több tucatnyi parcellában feküdt, és gyakran több állata volt, mint amennyit birtoka arányában a falu legelőjén tarthatott volna akkor, ha a liberális szellemű javaslat szerint az állattartást a birtok arányában szabályozzák. Az ősiség eltör-

[27] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Staatskonferenz-Acten 1846: 970.

lése pedig a létbiztonság amúgy sem széles perspektíváját szűkítette. A liberálisok így fokozatosan elvesztették az egykor általuk mozgósított kisnemesi tömegek rokonszenvét, és bár a megyei közélet rendszerének köszönhetően még bekerültek a diétára, ott egységes állásfoglalást már nem tudtak kialakítani. Tragikus mozzanata az erdélyi liberális törekvéseknek, hogy csak ekkor készült el, és így már örökre kéziratban is maradt Kemény Dénes nagyobb lélegzetű, a magyarországi tapasztalatokra is építő, teoretikus igénnyel írt, de nagyon is az erdélyi viszonyokra szabott munkája arról: miként lehet az érdekegyesítés érvényesítése útján, a közteherviselés, az örökváltság és az alkotmányos képviselet jegyében megteremteni a polgári átalakulás lehetőségeit.

Mert bármennyire sürgette Kossuth is az erdélyi örökváltságot, a közvetlen feladat még csak az örökváltság legfontosabb feltételének megteremtése volt: az úrbérrendezés, azaz az úrbéres és a nemesi földek minél gyorsabb elhatárolása. A liberálisok itt is lépésről lépésre visszaszorultak, bár az örökváltság azonnali kötelezővé tételétől, amit egyes párthíveik követeltek, csakhamar elálltak, belátva, hogy az úrbéres állomány meghatározása a legfontosabb. Azonban még így sem tudták meggátolni, hogy a diétai többség ne a Cziráky-féle összeírást fogadja el alapnak annak megállapítására, miként húzzák meg az úrbéres és a nemesi föld határát. Majd Jósika Lajos adott nem várt fordulatot az összeírás ismert hibái korrigálását célzó vitának. Azt javasolta, hogy a robot mértéke legyen az úrbéresnek juttatandó föld nagyságának mércéje, s aki már heti 2 igás napot teljesít, annak egy telek járjon. Ám az, hogy a telkek nagyságának mértékeként a Cziráky-féle összeíráshoz készült osztályozást fogadták el, a jobbágykézen levő földterületnek, korabeli becslés szerint, eleve körülbelül egyharmadával való csökkentését jelentette az országgyűlési bizottság operátumához viszonyítva.

A liberálisok a társadalmi méltányosság és az igazságosság igényével próbálták az úr—jobbágy viszonyt rendezni. A Cziráky-féle összeírást elvetették, mert szerintük abba az úrbéres földek egyharmadát nem vették fel. Arra a konzervatív részről jövő s önmagában helytálló érvre, hogy Erdélyben a szűkebb értelemben vett Magyarországtól eltérően nincs általánosan elfogadott kritérium a két minőségű föld elhatárolására, a történetileg „megalakult igényekre" hivatkoztak, s azt akarták elfogadtatni, hogy a jobbágyi használatban levő földet egészében minősítsék

úrbéri földnek. Nézeteik már csak abban oszlottak meg, hogy kétes esetekben ki az 1820-as állapotokat, ki az 1843-as helyzetet, s ki a status quót akarta figyelembe venni az úrbéri és az allodiális földek közötti határ megvonásánál.

A konzervatív többség által elfogadott és így szentesített törvényjavaslat azonban külső, hatalmi beavatkozással akarta megvonni ezeket a határokat. E megoldás jól mutatja, hogy a visszaélések ilyen, az egész jobbágykérdést a pillanatnyi politikai konstellációk függvényévé tevő lehetőségei mennyire a jobbágytelek mint meghatározott területi egység intézményesülésének hiányából állottak elő: olyan körülményként, mely visszatekintve különlegesen érzékeltette a királyság úrbérrendezésének jelentőségét. A végül szentesített törvény szerint ugyanis a végrehajtás során az adott községben mindenekelőtt a Cziráky-féle összeírás alapján megállapítják az úrbéres földeknek (tehát azoknak, melyeket 1819—1820-ban úrbéres, illetve jobbágyi és zselléri megmunkálásba vett földként vettek fel, amelyekért a jobbágy vagy zsellér állami adót fizet és szolgáltatásokkal tartozik földesurának) összkiterjedését, majd ezt elosztják az adófizető háztartások számával: így kiderül az átlagos teleknagyság. Ezután a robotszolgálat alapján (2 igásrobot napot számítva 1 egész telek jogalapjának) meghatározzák, hogy kire hányadrész telek jut. Ha például valakinek robotszolgáltatásai után 1 egész telek járna, de csak fél teleknyi földje van, akkor ezt annak a jobbágytársának a földjéből kell egész telekké kiegészíteni, akinek kevesebb a robotja (például heti 1 nap), de több a földje, mint az átlagos teleknagyság. Miután pedig az úrbéresek között így újraosztották a földeket, az, ami még ezen kívül megmaradna, a földesurakat illeti; elsősorban az ő érdeküket szolgálja a most ugyancsak törvényesen lehetővé tett tagosítás és birtokelkülönítés is. Ravasz taktikával ennek az úrbéri rendezésnek ugyanakkor a parasztság terheit könnyítő színezete is volt, mert a törvény a földek kimérése után heti 1 igás (illetve 2 „tenyeres") napra szállította le az egy egész telek után járó robot mértékét; egyidejűleg megszüntette az úriszékek illetékességét úrbéres ügyekben: ezek tárgyalására külön, törvényhatóságonkénti úrbéri bíróságot állított fel; ezenkívül minimálisra csökkentette a természtszolgáltatásokat. Az úrbéri rendezés tehát a jobbágytársadalom belső rétegződését az államhatalom erejével akarta átrendezni: az egyes jobbágy helyzetét a másik viszonyait is érintve javítani vagy rontani. Vajon

abban bíztak a törvény alkotói, hogy ez az egy-két birtokon már bevált rendezési forma megosztja a parasztságot; nem alakul ki a falu kollektív ellenállása; az úr—jobbágy ellentétek háttérbe szorulnak a jobbágytársadalom így felbolygatott belső ellentétei mögött? A következményeket nem lehet leméri, hiszen 1848 elsöpörte az egész rendszert, még mielőtt az létrejöhetett volna. Kétségtelen azonban, hogy bevezetése nem ment volna simán: Erdély viszonyainak minden archaizmusa ellenére, gazdasága és társadalma már fejlettebb volt annál, hogysem ilyen megoldásokat elviselt volna.

A liberálisok mindenesetre a nép nevében tiltakoztak, a következményeket, a történelmi felelősséget a konzervatívokra hárítva. Nemzeti katasztrófát láttak a törvényjavaslatban. Hiába támadta meg ezt a javaslatot maga Teleki József gubernátor is egy hosszú beadványban, Jósika Bécsben ki tudta védeni ezt a legveszélyesebb támadást is. Nem valószínű, hogy a Staatskonferenz valamennyi tagja fel tudta fogni, mit jelentett a konzervatív javaslat, hiszen még Kemény Zsigmond is értetlenkedve rekonstruálta, annyira abszurdnak találta. Azt viszont Bécsben nagyon is észrevették, hogy végre először sikerült a kormánypártnak átvennie a kezdeményezést a liberálisoktól. Az esetleges aggodalmakat így elnyomta a váratlan siker feletti öröm. Annál is inkább, mert a diéta végre meghozta a rég óhajtott katonaállítási törvényt is, több (8 év alatt kiállítandó 11 ezer) újoncot ajánlva, mint amennyit a kormányzat kért. Ellenszolgáltatásként az udvar (a szászok számára a törvények hiteles német kiadását és belső igazgatásukban a német nyelv használatát továbbra is biztosítva) elfogadta a magyar nyelv államnyelvvé tételét. Az unióról a törvényekben nem esik szó.

Ugyanakkor Jósika megintette a nagyszebeni cenzort, mert a *Siebenbürger Bote* közölte: az egyik szász követ az ellenzéki búcsúvacsorán az ellenzék morális erejére emelte poharát és azt fejtegette, hogy az a társadalmi ellentétek kiegyenlítésével „a két testvérnemzeten belül egy szabad polgárság fejlődését segíti elő".[28]

Az erdélyi diéták közül az 1846—1847. évi volt látszólag a legeredményesebb, ha az eredményességet az uralkodó által szentesített törvények számán és a szabályozott kérdések jelentőségén mérjük. Reális megoldást

[28] *Der Siebenbürger Bote*, 1847. 96. sz.

azonban mindez már nem jelentett, s ha törvényei már nem érvényesülhettek is, a bennük most győzelemre jutni látszó politikai magatartás — visszamenőleg az előző évekre is — érthetővé teszi a társadalmi ellentéteknek azt a rendkívüli kiélesedését, amit az Erdélyi Nagyfejedelemség társadalmánál már megfigyelhettünk. Ezeknek az ellentéteknek az elmérgesítéséhez azután különösen hozzájárult szoros összefonódásuk a nemzeti ellentétek nem kevésbé rohamos kiélesedésével: a szűkebb Erdélyben éppúgy, mint az egész Magyarországon; tanulságaival és problémáival intő jelül a királyság ugyancsak országgyűlésre készülődő liberális politikusai számára is.

KOSSUTH A CÉL ELŐTT

Az országgyűlésre készülődő Magyar Királyságban azonban a politikai és társadalmi átalakulás problémái ekkor már másként jelennek meg, mint a nagyfejedelemség egészében még elmaradottabb viszonyai között. A kormány befolyása az adminisztrátorokon keresztül kétségtelenül megerősödött és az ellenzék sorai megrendültek. Ennek ellenére éppen ekkorra vált világossá, hogy a kormány alapjában véve védekezésbe szorult, defenzívában van: politikájának céljai (mint 1839—1840 óta szakadatlanul) most is és egyre inkább az ellenzék kihívásaira válaszolnak. Ám az adminisztrátori rendszer e válaszok sorában már éppen úgy nem volt alkalmas arra, hogy e kihívásra ahhoz hasonló színvonalú választ adjon, amint — ahogy láthattuk — maga a konzervatív program (melynek sikerét pedig éppen az adminisztrátoroknak kellett volna biztosítaniuk) sem volt képes arra, hogy az ellenzék programjától elszakadva mutasson valamely új, erőszakos adminisztratív módszereit igazoló utat a kor problémáinak megoldásában. Ez persze akkor már objektíve sem volt lehetséges: a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése a továbblépés lehetőségeit már rendkívül beszűkítette: az ellenzék politikájának talaját alkotó társadalmi és politikai válságból az egyetlen kiút már csak az egész feudális formáció és a vele szorosan összefüggő abszolutizmus felszámolásán át vezethetett tovább.

Abban azonban, hogy ezt, az adott helyzetből kivezető egyetlen utat az ellenzék már elfoglalhatta a kormány elől, és ezáltal ő mutathatta a ki-

utat, ő szabhatta meg a továbbhaladás ütemét is — kétségtelenül Kossuthé az érdem: és most az is egyre világosabbá lesz, hogy miért. A magyarázatot Kossuth tevékenységének az 1840-es évek elejéig visszatekintő vizsgálata adja meg: most és innen, 1847-ből már meglátható lévén az a minőségileg új elem, melyet ezekben az években Kossuth a hazai politikába hozott. Kortársaitól eltérően ő ugyanis az ellenzéki politika alapjában antiabszolutista végcélját már az 1840-es évek kezdetétől kívül — illetve túl — helyezte a feudális rendnek (sőt perspektívájában talán már a *Pragmatica Sanctió*nak is) határain, jól érezve meg, hogy a feudális rend természetéből következőleg mindaddig, míg az fennáll, a fenntartásában érdekeltek között az abszolutizmus meg fogja találni a maga támaszait. Politikájának ilyen célkitűzésével — ha ezt persze sokáig nyíltan még nem is nevezhette nevén — Kossuth az ellenzéki politikát lassan, szinte észrevétlenül, taktikából stratégiává változtatta — mégpedig rendkívül rugalmas, és céljainak érdekében minden kínálkozó eszközt megragadó stratégiává. Ennek lett köszönhető, hogy a kezdeményezés végül is szinte természetszerűen egyre inkább e politika kezébe jutott, ahonnan az erejének tudatában sokáig magabiztos és csak későn felébredt kormány (mely a stratégiát sokáig Metternich aforizmáival, majd az adminisztratív intézkedésekkel vélte pótolhatni) már többé nem is tudta visszaszerezni azt — a kormány stratégiájának hiányát már megérző újkonzervatívok minden erőfeszítése és programja segítségével sem. Mert az, amit a korábbiakban Kossuth befolyásának állandó növekedéséről mondottunk, ugyancsak ebben leli a magyarázatát: e stratégia — érzékelhetővé, láttuk milyen konkrét esetekben váló — kibontakozásának és érvényesülésének ütemében egyre jobban, akarva, nem akarva, ragadta magával az egész ellenzéket, és növelte ennek körében egyre nagyobbra e stratégia kidolgozójának és képviselőjének súlyát és tekintélyét.

E mostanra a maga teljességében felismerhetővé lett végcélnak szemszögéből találjuk meg a magyarázatot az 1840-es évek Deákjának és Széchenyijének e stratégiához való viszonyára — de ezáltal mindkettejük egész politikai magatartására is. A kortársak közül ui. ők ketten voltak, akik — maguk is effajta, már stratégiai célt tűzve maguk elé — kétségtelenül gyorsan felismerték Kossuth politizálásának minőségileg új vonásait — ha nem is azonos mértékben és módon. A világos pillantású, fe-

gyelmezett és logikus Deák a sikert illetőleg bizonyos kételkedéssel nézte ugyan e stratégia túl szélesnek érzett sávban végbemenő kibontakozását, de alapjában egyetértett annak antiabszolutista és polgárosodó végcéljával, és mikor szükségesnek látta, nem is vonta meg támogatását tőle. Ő maga azonban a politizálást mindvégig elsősorban a már fennálló intézmények kereteiben kívánta koncentrálni, ezeknek egyre felismerhetőbb ideológiai és gyakorlati repedéseit feszegetve-tágítva — de még visszavonulva akkor, ha erre egyelőre nem látott lehetőséget. Deákkal ellentétben a szenvedélyes Széchenyi láthatólag nem tudta pontosan felismerni, meghatározni e stratégiát, de igen jól megérezte ennek megjelenését és (kétségtelenül, Deáknál is jobban) rendkívüli hatékonyságát. Most és így lesz világossá az is, hogy a „modor", amit Széchenyi az 1840-es évek eleje óta állandóan Kossuth szemére hányt, az ő számára végül is e stratégiának volt a megjelenési formája: olyan valami, ami joggal döbbentette meg a kormány és ellenzék kicsinyes taktikázását ugyan mélyen lenéző grófot, de akinek 1830 óta kialakuló, műveiben jól tükröződő saját polgárosodási stratégiája, amely az átalakulást csak a kormánnyal együtt, sőt csak annak közreműködésével látta lehetségesnek — anélkül viszont kivihetetlennek és ennek megfelelően értelmetlennek, sőt veszélyesnek is —, Kossuth stratégiájával összemérve eleve is egyre reménytelenebbnek látszott. A lehetetlen helyzetekben átmenetileg visszavonulni is kész Deákkal ellentétben a hasonló helyzetbe jutott Széchenyi erre a kormány mellé állt. E lépésének — várakozásaihoz képest — azonban végül is csak mérsékelt eredménye és annak felismerése, hogy a kormány nem hajlandó veszélyeztetni a feudalizmus pozícióit, egyaránt magyarázni fogja növekvő bizonytalanságát egyrészt, és a hasonló korlátoktól eleve független Kossuth sikerei feletti elkeseredését másrészt.

Hogy Kossuthot tőlük eltérőleg az intézményes formákon túlnyúló, illetve a kormánnyal szembekerülő ilyen, egyre határozottabban és nyíltabban antifeudális stratégiájának kialakításában és alkalmazásában objektíve milyen nagy mértékben segítette teljes — és általunk a korábbiakban sem ok nélkül hangsúlyozott — vagyontalansága, a megélhetésnek polgári-értelmiségi úton való biztosítása és kivált a feudalizmus fennmaradásában teljes érdektelensége, azt indokolatlan lenne tagadni vagy elhallgatni. Ezen túl mégis az egyén — már sokszor bebizonyított és így

ezért ugyancsak nem elhallgatható — különleges képességei voltak azok, melyek alkalmassá tették őt a feudalizmus válságára utaló minden tényező azonnali meglátására és felhasználására gazdaságban, politikában és kultúrában egyaránt.

1847 nyarának kisarkított viszonyai között a korábban még homályos jelenségek és magatartások így kezdenek magyarázatot kapni és lelepleződni, a magyar feudalizmus válságának drámájában a közelgő és — most már egyértelműen látszik — végül is a kossuthi stratégia jegyében megoldódó végkifejlet előjeleiként.

XI. FEJEZET

A NEMZETI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT (1840—1848)

1. A MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA IRÁNYZATAI A NEGYVENES ÉVEKBEN

AZ ELLENZÉK KONCEPCIÓJA

Az 1840-es években a kapitalista fejlődés előrehaladásával megerősödtek a magyarosító törekvések és intézkedések. Az egyetlen — magyar — politikai nemzet koncepciója által — amely már a 18. században is jelentkezett, de most a 19. század elején már bizonyos polgári vonásokkal is kibővült — e törekvések kidolgozott ideológiai alapot is nyertek. E koncepció szerint, amely az államot és a nemzetet azonosította, Magyarországon politikailag csak egy nemzet, a magyar létezik, melyen belül a nem magyar etnikumú lakosok sem mások, mint szerbül, románul, szlovákul, ukránul, németül beszélő magyarok. Ez a felfogás a magyaron kívül csupán a horvátot ismerte el nemzetnek, mivel az ugyancsak rendelkezett feudális privilégiumokkal. A polgárosodással párhuzamosan ez a nemesi fogantatású ideológia tovább telítődött modern tartalommal.

Az egy politikai nemzeti ideológiája alapján a magyar uralkodó osztály a nemzetiségi mozgalmak legszerényebb törekvéseit is a magyar állam integritása elleni merényletnek fogta fel, s természetes, hogy ez az álláspont, amely csak egy nemzetet ismert el, önmagában is igazolni kívánta a nem magyar népek elmagyarosítására irányuló törekvéseket és természetesnek vette, ha a nemzetiségek elmagyarosodnak.

Az „egy nemzet", „egy állam" ideológiáját a magyar középnemesség az államalapítással, a dicső nemzeti múlttal támasztotta alá. Ugyanakkor arra hivatkozott, hogy a nemzetiségek nem rendelkeznek szabad múlttal, önálló állammal, következésképp nem alkotnak nemzetet, törekvéseik nem megalapozottak, és a magyar állam ellen irányulnak. E felfogás kialakításához nagymértékben hozzájárult az a történeti fejlődés, amelynek

során a magyarországi nemzetiségek többsége elvesztette saját uralkodó osztályát. A horvátokon kívül ugyanis a magyarországi nem magyar népek nem rendelkeztek privilegizált „történeti" nemesi uralkodó osztállyal. Az ilyen „parasztnépeket" a magyar nemesség nem tartotta képeseknek önálló állam alkotására, ennek megfelelően is bánt velük, s tőlük éppen a történetiséget hiányolva tagadta meg a nemzeti egyenjogúságot.

A nemzet és állam, illetve terület azonosításának ideológiájával egybekapcsolódott a magyar ellenzéknek egy másik nézete, amely már a modern polgári fejlődés egyes jegyeit is viselte. Eszerint, ha az elnyomott nemzetiségi tömegek polgári szabadságjogokat kapnak, akkor egy csapásra megoldódik a nemzetiségi kérdés is, anélkül, hogy a polgári szabadságjogokkal együtt meg kellene adni a nemzetiségeknek a nemzeti szabadságot. Ez az álláspont, amint ezt az események bebizonyították, helytelen volt, de demokratikus tartalmánál fogva mégis biztosította a nemzetiségi tömegek egy részének támogatását 1848—1849-ben. Ez egyben azt is jelentette, hogy a magyar politikai nemzetbe a nem magyar népek jobbágytömegeit is befogadták.

A gazdasági mozzanatok is új szint jelentettek a politikai nemzet koncepcióban, s különös mértékben tükrözték e fogalom polgárosodását: „Aki e szót — nemzet — a 19. század exigentiája szerint értelmezni akarja — írta Kossuth — lehetetlen meg nem győződnie, hogy azon nemzet ma már csak népfaj, s nem nemzet, mely a civilizáció önálló emeltyűinek nincs birtokában. Ezen emeltyűk közé tartozik pedig mellőzhetetlenül az *önálló nemzeti kereskedés és műipar*. Enélkül ma már Európában lehet gyarmat, lehet népfaj, de nemzet nem. A magyar pedig nemzet akar lenni, nemzet a XIX. század kellékeinek értelmében."[1]

Mindezekkel függött össze az ellenzék optimizmusa: a feudális intézmények helyén létrejövő polgári rendszer magával hozza a nemzetiségek szükségszerű asszimilálódását. Csak egy példa: a nemesség, Széchenyitől és az aulikusoktól eltérően, a birtokképesség jogából nem kívánta kizárni a nem magyar népeket. A *Pesti Hírlap* 1842-ben kifejtette, hogy a magyar nemesi birtoknak vétel által idegen kézre kerülése a magyar nemzetiséget

[1] Kossuth Lajos, Selyemkelmegyártás. *Hetilap*, 1845. 12. sz.

nem fogja veszélyeztetni, minthogy az ilyen vevő már maga vagy legkésőbben első utódja minden bizonnyal asszimilálódik.

A magyar reformellenzék nemzetiségi politikájának egyik sajátos vonása a szláv népek együttműködésétől, a „pánszlávizmustól" való félelem volt. A haladó magyar közvélemény azt hitte, hogy a cári Oroszország — vagy ahogy az egykorúak nevezték: az „éjszaki kolosszus" — a szlávok összefogásának élére állt, és a maga érdekében használja ki a szlávok nemzeti mozgalmát. Az ettől való félelem hatotta át Wesselényi Miklós báró 1843-ban megjelent munkáját *(Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében)*, amely nagy szerepet játszott a középnemesség magatartásának megformálásában. Wesselényi és a magyar közvélemény azonban nem mérlegelte reálisan a külpolitikai helyzetet, s eltúlozta a cári Oroszország részéről fenyegető veszélyt.

A magyar középnemesség a szláv, mindenekelőtt a horvát, szlovák és ukrán mozgalmak szerény nyelvi-kulturális törekvéseiben is „pánszláv veszélyt" látott, s könyörtelen harcot hirdetett ellenük. E küzdelem azt mutatta, hogy a magyar középnemesség attól tartott: az oroszok balkáni politikájának példájára, amely Oroszország és a balkáni szlávok valóságos politikai és katonai kapcsolatairól tanúskodott, a cári Oroszország és az ausztriai, illetve magyarországi szlávok között is hasonló együttműködésre kerül sor. Pedig a cári birodalmat szövetségi szerződések kapcsolták össze Ausztriával és Poroszországgal, s ehhez a Szent Szövetséghez a cár rendkívül lojális volt. Igazságtalanok lennénk azonban a magyar reformellenzékhez, ha nem látnánk, hogy ezt az állásfoglalást nem utolsósorban a reformnemesség külpolitikai tapasztalatlansága magyarázza. Ismeretes ugyanis, hogy önálló magyar külpolitika nem volt, a külügyek irányítása teljes egészében az udvar kezében összpontosult, nem beszélve arról, hogy a Szent Szövetséget összefűző konvenciók titkosak voltak.

A magyar liberális nemesség körében — a század első évtizedéhez hasonlóan — továbbra is gyakori volt a nemzetiségi tömegek, a nemzetiségi nyelv, nemzetiségi kultúra lebecsülése. Általános volt az a vélemény a magyar uralkodó osztály körében, hogy a szlávok majdnem kivétel nélkül kétszínűek, mint ilyenek alázatosak, de nem megbízhatók és műveltségre képtelenek.

A nemzetiségek lebecsülése is számtalan indokot adott a magyarosításra. A *Századunk* című liberális lap egyik cikke kifejtette, hogy helytelen

„különajkú hazánkfiainak" megátalkodott ragaszkodása anyanyelvükhöz. A magyar nemzetnek — írta —, amely ura e honnak, nemcsak saját nemzetiségét kell megóvni, hanem joggal kívánhatja azt, „hogy minden honi lakos magyarrá legyen".[2]

A nemzetiségek erre a nacionalizmusra hasonló nacionalizmussal válaszoltak. A nemzetükre szórt rágalmakat, nemzetük lebecsülését többek között úgy utasították vissza, hogy hasonló módszerrel támadták a magyarokat, s őket kulturálatlan „ázsiai hordának" nevezték. Így csapott magasra a negyvenes években a már korábban szított nacionalizmus lángja!

Az országgyűléseken hozott törvények nagy jelentőségűek voltak a magyar nyelv érvényesülése szempontjából. Nem lehet azonban vitás, hogy a magyar nyelvnek ez a megérdemelt győzelme akadályozta a nemzetiségek nemzetté válását, nemzeti mozgalmaik fejlődését. A magyar középnemesség mégis helyesen cselekedett — nem is tehetett másképpen —, amikor az állam hivatalos nyelvévé a magyar nyelvet tette. A problémát az okozta, hogy a középnemesség a magyar hivatalos nyelv elsőbbsége mellett nem engedélyezte a nem magyar megyékben a nemzetiségi nyelvek használatát. Sértette a nemzetiségek érdekeit — különösen azért, mivel a polgári értelmiség jó része papi és tanítói értelmiség volt —, hogy az anyakönyveket 1847-től mindenütt magyarul kellett vezetni, és papoknak csak olyan személyeket alkalmazhattak, akik a magyar nyelvet is tudták.

Türelmetlen magyarosítás folyt az evangélikus egyházban, s ez elsősorban a szlovák nemzeti mozgalmat sújtotta. A magyarosítás elindítója és mozgatója az 1840-ben megválasztott főfelügyelő, Zay Károly gróf volt. Beiktatásakor mondott beszédében hirdette meg a szlovákok elmagyarosításának programját. A magyarosítás a szlovák mozgalmat két érzékeny ponton érintette: az iskola és az egyházi élet területén. Zay szlovák szuperintendenseit a szlovák nyelvi törekvésekkel szembeni állásfoglalásra és a magyar nyelv terjesztésére buzdította.

[2] Idézi: Arató Endre, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon II. 1840—1848 (továbbiakban: Arató, A nemzetiségi kérdés ... II.). Bp. 1960. 44.

SZÉCHENYI ÉS A KONZERVATÍVOK FELFOGÁSA

A magyar középnemesség nemzetiségi politikájától Széchenyié főleg módszerében különbözött. Ő is magyarosítani akart, de türelmes eszközökkel, s ezzel a század első évtizedeinek toleráns koncepcióit követte. Széchenyi 1842-es akadémiai beszédében — vitázva az ellenzékkel — összegezte nézeteit. Először is a magyar nyelv erőszakos terjesztését bírálta. Ha valaki magyarul beszél — mondotta —, ez nem jelenti azt, hogy már magyarrá is vált. Mert ha így lenne — jegyezte meg gúnyosan és szellemesen —, „ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül nyelvmesterekre, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ, s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk". A parancs, az erőszak nem célravezető eszközök; a magyarok sem tűrnék, ha valamilyen hatalom „saját mintájára kaptázni" akarná őket. Méltányosságra hívta fel a magyar közvéleményt, és azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a magyar nemzetiséget csakis „felsőbbség által" lehet terjeszteni.[3] A felsőbbrendűség vonzza a nem magyar népeket, az erőltetés viszont ellenszegülést szül, és vagy lázadás, vagy pangás lesz az eredménye.

Széchenyi tehát — s ez egész politikai rendszerének szerves részét alkotta — helytelenítette a nemzetiségi ellentétek kiélezését, mérséklésükre törekedett. Magyarország jövőjét az ausztriai birodalom keretében képzelte el, nem akarta, hogy a rohamosan éleződő ellentétek veszélyeztessék a Habsburg-birodalom egységét. Félt, hogy a türelmetlen magyarosítás nyomán kibontakozó nemzetiségi küzdelmek összeütközéshez vezetnek a dinasztiával, amely akkoriban a nemzetiségeket, főként a horvátokat támogatta.

Az akadémiai beszéd nagy vihart váltott ki, s a polémia ismételten fellángolt Széchenyi és az ellenzék között. A liberális középnemesség képviselői főleg azzal a megállapítással szálltak szembe, hogy az erőltetés ellenkezést szül. Ők ugyanis a nemzeti, s főképpen a szláv mozgalmat külső behatás eredményeként fogták fel.

[3] Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerk. Viszota Gyula. I. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 6.) Bp. 1927. 168., 176., 181.

Széchenyihez hasonló türelmes nézeteket vallott a nemzeti kérdésben Baloghy László Nógrád megyei birtokos nemes, konzervatív párti táblabíró is. Baloghy 1840 végén és 1841 elején két levelet intézett Zay Károlyhoz. E leveleiben elítélte a magyarosítás azon türelmetlen módszereit, amelyek az evangélikus egyház keretében folytak, s mindenekelőtt a szlovákok ellen irányultak. A magyarosító intézkedéseknek semmiféle hatásuk sem lesz sem a papokra, sem a tanítókra, de legkevésbé a népre — írta.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Baloghy ne akart volna magyarosítani. Az volt a véleménye, hogy míg „a magyar honi számtalan ajkú nép meg nem magyarosodik, míg az anyanyelvét felejtve, magyarul nem beszél",[4] addig elöljáróinak, földesurainak a nemzetiségek nyelvén kell beszélniük, hogy azok ügyes-bajos dolgát intézni tudják.

De a liberális ellenzék soraiban is akadtak, akik türelmesebb álláspontot képviseltek Kossuthnál és a liberális középnemesség zöménél. Ezek a nemzeti kérdésben közelebb álltak Széchenyihez, mint Kossuthhoz; Deák Ferenc 1843-ban, Zala vármegye közgyűlésén nem helyeselte azt a javaslatot, amely meg akarta tiltani a szabad királyi városoknak, hogy német nyelven tanácskozzanak. Ilyen módon nem lehet a magyar nyelvet terjeszteni — vallotta Deák. Hasonló volt Batthyány Lajos gróf álláspontja is, aki helytelenítette, hogy a horvátokat megyéik belső közigazgatásában anyanyelvük helyett a latin nyelv használatára kényszerítik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Széchenyi és a hozzá közel állók a nemzeti kérdésben látszólag progresszívabb nézeteket vallottak, mint Kossuth és az ellenzék. S ha aláhúzzuk, hogy Széchenyinek a nemzetiségek iránti toleranciája objektíve előbbre mutatott, mint az ellenzék politikája — és ezt a tényt a nemzetiségekkel való viszony megjavítása szempontjából semmiképpen sem becsülhetjük le —, látnunk kell azt is, hogy mindez nem abból következett, mintha Széchenyi általános felfogása az ellenzékénél előbbre mutatott volna, hanem éppen fordítva: Széchenyi elmaradt az ellenzéktől mind szociális, mind pedig nemzeti téren. Az ellenzék következetesebben akarta a feudalizmus felszámolását, a polgári fejlődés

[4] Baloghy László, Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak hazánkban. Pest, 1841. 41—42.

biztosítását, mint Széchenyi. Márpedig ismeretes, hogy a nemzeti mozgalmak erősödése, a nemzeti ellentétek éleződése szoros kapcsolatban áll a polgári fejlődéssel, illetve annak követelésével. Széchenyi a polgári fejlődés kívánságában nem jutott el addig, ameddig az ellenzék, s ez tükröződött nemzetiségi politikájában is. Türelmessége tehát nem fejlettebb, progresszívabb, hanem éppen a feudalizmus felszámolását illetően az ellenzékénél következetlenebb koncepciójának a következménye volt.

S hadd utaljunk itt arra a már érintett kérdésre, hogy a *Jelenkor* Széchenyi álláspontjával egyezően a birtokképesség jogát türelmes nemzetiségi politikája ellenére — az ellenzéktől eltérően — éppen a nem magyar népekkel szemben kívánta korlátozni, ami a polgári átalakulás visszafogásával volt egyenlő, a földtulajdon megszerzését a magyar nemzethez való tartozás kötelezettségével kapcsolta össze. E kérdésben — s még több ilyen probléma volt — az eddigiektől eltérően tehát Széchenyi képviselte a türelmetlenebb nemzeti álláspontot. Ha azonban a dolgok mélyére nézünk, felfedezhetjük, hogy mindez összefüggésben állott általános politikai elveikkel : a magyar nemzetiség védelme mögött nemesi érdekek húzódtak meg. Széchenyitől eltérően az ellenzék, következetesebben harcolva a polgári átalakulásért, fordult szembe a magyar nemzeti érdekek hangoztatásával, és éppen haladóbb burzsoá céljai forrósították át optimista magyar nemzeti koncepcióját. Baloghy türelmessége is a nemesség uralmának fenntartásával, s az ebből fakadó jól megfontolt érdekekkel kapcsolódott össze.

Ami a liberális ellenzék toleráns nemzetiségi politikát valló tagjait illeti, ők is azok köréből kerültek ki, akik a polgári jogok követelésében Kossuthtól jobbra, az ellenzék jobbszárnyán álltak (mint például Deák Ferenc vagy Batthyány Lajos). A liberális nemesség e képviselői egyébként nemcsak a polgári átalakulás kérdésében maradtak el Kossuthtól, hanem ahhoz szorosan kapcsolódó magyar nemzeti programjuk sem ment el addig, ameddig Kossuthé vagy a radikálisoké.

Összegezésül tehát megállapíthatjuk: azok, akiknek — polgári követeléseikhez hasonlóan — mérsékeltebb magyar nemzeti céljaik voltak, türelmesebb nemzetiségi politikát követtek a nem magyar népek irányában. Ugyanez megfordítva is érvényes: akik a magyar függetlenségért következetesebb harcot folytattak — mint Kossuth vagy a radikálisok —, azoknak a nemzetiségi politikájuk is türelmetlenebb volt. Ez az ellent-

mondás a kor nacionalizmusának törvényszerű következménye volt. Tévednek tehát azok, akik a reformkorban a haladóbb Kossuthtól és a radikálisoktól progresszívabb nemzetiségi politikát várnak, mint a mérsékeltebb Széchenyitől, Deáktól, Batthyánytól, Baloghytól.

A MAGYAR RADIKÁLISOK NÉZETEI

Az ország polgári átalakulásáért és függetlenségéért keményen harcoló radikálisok — a liberális magyar nemességhez hasonlóan — nem értették meg a nemzetiségi probléma jelentőségét. Az oszthatatlan, Magyarország területéhez kapcsolódó nemzetfogalom alapján állottak, ami a gyakorlatban a nemzeti egyenjogúság megtagadásával járt. Türelmetlenségük, amit a nemzetiségekkel szemben tanúsítottak, szoros összefüggésben volt a magyar nemzeti mozgalomban képviselt politikájukkal, amely messzemenő függetlenséget és következetesebb polgári átalakulást követelt.

A radikálisok a reformkorban még nem rendelkeztek sajtóval, ezért rendkívül nehéz figyelemmel kísérni nemzetiségi politikájukat. A történész munkáját az is megnehezíti, hogy a radikális elnevezés mögött a negyvenes években eltérő nézeteket valló egyének és csoportok állottak. A későbbi, 1848—1849-ből ismert radikálisok közül akkor még többen nem követtek plebejus politikát, írásaikban — ha egyáltalán megjelentettek valamit — még nem foglaltak állást a nemzeti kérdésben.

A radikálisok nemzetiségi politikáját ezért mindenekelőtt Táncsics Mihály nézeteivel jellemezzük. Táncsics felfogásának vizsgálatánál el kell tekintenünk attól, hogy azokkal a pozitívumokkal foglalkozzunk, amelyek elsősorban jellemzik a nagy plebejus forradalmár munkásságát, politikáját. Tárgyunk a nemzeti kérdés, és éppen ez az a problémakör, ahol Táncsics korlátai különösen megmutatkoztak. Másfelől: ha Táncsics nem értette meg a nemzeti kérdés jelentőségét, a nem magyar népekkel való viszonyában mélységes demokratizmusa következtében mégis igen sok helyes és méltánylandó mozzanattal találkozunk. *Hunnia függetlensége* (1847) című művében például határozottan felvetette annak szükségességét, hogy a magyaroknak és a nemzetiségeknek össze kell fogniuk a kisszámú arisztokráciával szemben, a polgári haladás ügye érdekében.

MAGYARORSZÁG ETNIKAI TÉRKÉPE 1840 KÖRÜL

Jelmagyarázat

50 % fölött | 25-50 % között | 10-25 % között

- Magyarok
- Németek
- Szlovákok
- Ukránok
- Horvátok
- Szerbek
- Románok
- Szlovének
- Országhatár
- Országrészhatár, a Szászföld és a Székelyföld határa
- Vármegye-, szék- és ezredhatár

A.F. Alsó-Fehér megye
A Sz. Aranyosszék
E. Ezred
F. Felső-Fehér megye
H.V. Hajdú városok
J.K. Jászkun kerület
SZ.F. Szászföld
ZA. Zászlóalj

TRENCSÉN | ÁRVA | Vág | TUROC | LIPTÓ | SÁROS | SZEPES | ZEMPLÉN | UNG | NYITRA | ZÓLYOM | GÖMÖR-KISHONT | TORNA | ABAÚJ | BEREG | UGOCSA | MÁRAMAROS | Tisza | POZSONY | Duna | BARS | HONT | NÓGRÁD | BORSOD | SZABOLCS | Fertő | MOSON | ESZTER-GOM | HEVES-KÜLSŐ-SZOLNOK | H.V. | SZATMÁR | SOPRON | GYŐR | KOMÁROM | J.K. | Tisza | KÖVAR-VIDÉK | BESZTERCE-VIDÉK | VESZPRÉM | FEJÉR | PEST- | KÖZÉP-SZOLNOK | BELSŐ-SZOLNOK | VAS | KRASZNA | (SZ.F.) | DOBOKA | ZALA | BALATON | PILIS-SOLT | BÉKÉS | BIHAR | KOLOZS | TORDA-ARAS | Dráva | TOLNA | SOMOGY | CSONGRÁD | MAROSSZÉK | CSÍKSZÉK | KÜKÜLLŐ | UDVARHELYSZÉK | VARASD | KÖRÖS | SZENT-GYÖRGYI E. | CSANÁD | ARAD | ALSÓ-FEHÉR | ZARÁND | BARANYA | KÖRÖSI E. | ZÁGRÁB | BÁCS-BODROG | TEMES | HÁROMSZÉK | FOGARAS-VIDÉK | VERÖCE | SZLUINI E. | 1.BÁNI E. | TORONTÁL | HUNYAD | MAGYAR TENGERPART | OGULINI E. | 2.BÁNI E. | POZSEGA | GRADISKAI E. | Maros | Szava | BRÓDI E. | CSAJKÁS KER | KRASSÓ | SZEREM | PÉTER- | NÉMET BÁNSÁGI E. | ILLIR BÁNSÁGI ZA. | ROMÁN BÁNSÁGI E | OTOCSÁCI E. | VARADI E. | LIKAI E. | Duna

Megjegyzés:
Fényes Elek és J. Söllner megyei adatai alapján.

Táncsicsnál a magyarosítás a polgári haladás gondolatával kapcsolódott össze. Világosan mutatja ezt a nagy magyar demokrata egyik terve, amely a jobbágyság földhöz juttatását és új paraszti telepek létrehozását propagálta oly módon, hogy „az újan települő község ne alakuljon csupán egy nyelvű népből, hanem vegyítve". Ahol pedig új község nem jön létre, hanem csak a régi bővül, ott „a nem magyar ajkú lakosokból álló helységekben csak magyaroknak adjátok a még adandó földeket; megfordítva, a magyar községeket más nyelvű, tót, oláh vagy német lakókkal szaporítsátok; ez hatalmatokban áll; semmi áldozatba nem kerül, s a magyar faj felvirágoztatására ezáltal temérdeket tettetek".[5] Ez a naiv optimizmus csak a liberális ellenzék nézeteivel vetekedhetett!

Még szembetűnőbb a polgári átalakulás és a magyar nacionalizmus szerves egysége Táncsics következő leírásában: „Midőn így e hazában nem jobbágy szolganép, hanem compact magyar nemzet legyen... Midőn így lassan haladva e hon idegenajkú népének egy harmada megmagyarosodott, s a magyar faj új életnek indul, s megszilárdult, figyelmét a Duna torkolata felé, s keletre fordítja, hol dicső jövendő vár rá."[6]

A radikálisok nemzetiségi politikáját vizsgálva felvetődik a kérdés: vajon Petőfi Sándort, az egyik legjelentősebb plebejus forradalmárt e tekintetben is a radikálisok közé számíthatjuk-e? Petőfinek, a költőnek még e csoporténál is kevésbé megformált nemzetiségi programja volt. Írásaiban, verseiben 1848 előtt csak itt-ott találkozunk e kérdésre vonatkozó utalásokkal. E megnyilatkozások azt mutatják, hogy Petőfi nem volt olyan türelmetlen, mint Táncsics. Természetes azonban, hogy nem vonhatta ki magát kora türelmetlenségének hatása alól.

Petőfi nacionalizmusa, amely mindenekelőtt a nemzetiségi mozgalmak ellen irányult, nem csökkentette a költő együttérzését az elnyomott nem magyar népek iránt. Észak-magyarországi útjain nemegyszer beszélgetett anyanyelvükön a súlyos viszonyok között élő szlovák nép fiaival. A szlovák szegénységgel való együttérzését fejezte ki *Magyarország* (1845) című költeménye is. Petőfihez hasonlóan Táncsics is többször kifejezésre juttatta a feudális elnyomás alatt élő nemzetiségek iránti együttérzését.

[5] Táncsics Mihály, Hunnia függetlensége. Jena, 1847. 40., 244—245.
[6] Uo. 244—245.

Besztercebányai útjai során elfogulatlanul, nagy rokonszenvvel írt a környék szlovák lakosságáról.

A magyar radikálisok nemzetiségi politikája tehát sok rokon vonást mutatott a liberális ellenzék nézeteivel. Mégis a radikálisok mélyebb demokratizmusa következtében, türelmetlenségük ellenére, politikájuk több vonatkozásban előbbre mutatott amazokénál.

AZ AULIKUSOK ÁLHAZAFISÁGA

A radikálisok nézeteinek ellenpontját jelentette minden tekintetben az aulikusok, a főúri reakció felfogása, amelyet azonban meg kell különböztetnünk Széchenyi és a konzervatív pártba tömörült nemesség egy részének nemzetiségi politikájától. Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy ezeknek az arisztokratáknak a nézetei a toleranciát tekintve mutattak rokonságot Széchenyi felfogásával. Több türelmes hangú cikkel találkozunk a *Világ* és a *Nemzeti Újság* hasábjain. E cikkekben Mailáth János és Szécsen Antal grófok azért hirdették a nemzetiségek iránti türelmes politikát, mert arra törekedtek, hogy a nemzetiségi mozgalmakat megnyerjék a magyar ellenzékkel folytatott harcuk számára. Ugyanakkor ez a politika megegyezett a kormány divide et impera politikájával.

A legjobban megfigyelhető ez a törekvés a *Nemzeti Újság* egy 1843 augusztusában megjelent cikkében, amely a többi között a következőket tartalmazza: „Beszélhetnek már vágtatva haladóink, mennyit akarnak afelől, hogy a tót és horvát nyelvet nem kívánják végképpen megszüntetni... mert jól emlékeznek tót és horvát ajkú atyánkfiai, hogy a magyarosítás sürgetésének kezdetében nem ez volt se mondva, se szándékolva — pedig anyanyelvéről lemondani nem annyi-é, mint megszűnni nemzet lenni?" Nem lehet rossz néven venni tehát — fejtette ki a cikkíró —, hogy egy szabad, független nemzet (ez célzás Horvátországra), melyet nem fegyverrel hódítottak meg, „a maga fönléte felől" gondoskodni akar. Ugyanezt tette a magyar nemzet is, amikor hasonló veszély fenyegette. Ugyanakkor Szécsen Antal gróf nem átallotta kifejteni, hogy helytelen a nyelvet a nemzetiséggel azonosítani, és nem lehet csodálkozni azon, amikor „tulajdon tévtanaink gyümölcsét érni látjuk" abban, hogy a szlovákok éppen a magyar példa alapján nyelvük művelését legfontosabb fel-

adatuknak tartják.[7] A látszólagos ellentmondás jól mutatja az aulikus szemlélet megosztó manőverét, igazi arculatát: a nem magyar népeket buzdítja anyanyelvük védelmére, a magyar polgári nemzeti mozgalmat pedig elítéli, mert az Ausztria ellen irányul.

Az aulikusok a magyar középnemesség és Széchenyi politikájának éppen a legpozitívabb elemét, a nemzetiségi politika liberalizmusát, a nemzetiségek szabadságjogaik biztosítására irányuló törekvését támadták a leginkább, s hazafiságot mímelve akarták kirekeszteni a liberális jogok gyakorlásából a magyarok és nem magyarok tömegeit. A polgári-nemzeti kívánságokkal szemben álhazafias nacionalizmussal azt hirdették, hogy nem szabad eltörölni a feudális intézményeket, különösen a jobbágyságot, mert ez — véleményük szerint — a kisebbségben levő magyar abszorbeálását jelentené. Dessewffy Aurél gróf, Zay Károly gróf egy magyarosító célzattal készült röpiratát bírálva, többek között azt az álláspontot támadta, amely szerint Zay a magyar nemzetiséget, a magyar nemzetiség terjesztését, a magyarosítást a liberális jogokkal azonosította. Kossuth keményen harcba szállt az aulikusok álláspontjával, amely véleménye szerint „a Magyarországban létező idegen elemeknek a virginiai feketék sorsára juttatását"[8] jelentené.

Hasonló volt az aulikusok álláspontja, amikor az 1847—1848. évi országgyűlésen, 1848 márciusában Kossuth előterjesztette a megyék népképviseleti alapra állításának ellenzéki javaslatát. Ekkor Somssich Pál, az aulikusok álláspontját képviselve, hazafias aggodalmat mutatva így érvelt: „Ne alapítsd Magyarország jövőjét népképviseletre, mert ezzel akaratlanul a nemzetiségek harcát idéznéd elő, őseink bölcsességéről tanúskodik, hogy ily polyglott országban a hatósági képviseletet törvényesítették, ragaszkodjál ehhez, mint amely kiterjesztve a királyi és nagyobb mezővárosokra, századokra biztosítja a magyarság fennsőségét, holott ellenkezőleg, ha nem is veszélyeztetve, de folytonos támadásoknak lesz az kitéve a különböző nemzetiségek részéről."[9] Kossuth ez alkalommal is felvette a harcot a konzervatívokkal, s válasza ezzel a kérdéssel kap-

[7] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . II. Bp. 1960. 64.

[8] Andics Erzsébet, Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II.). Bp. 1952. 42.

[9] I. Tóth Zoltán, Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben. Uo. 249—250.

csolatban a magyar ellenzék demokratizmusát és optimista állásfoglalását tükrözte: „Lelkemnek meggyőződése — mondotta Kossuth — ha kétségbe foroghatna a magyar nemzetiség, csak a népképviseletre bazírozott megye rendszer fenntartásával lehetne azt megmenteni, másképpen nem."[10]

Nem vitás, hogy az aulikusok „hazafias aggodalma" konzervatív-nacionalista álláspontot takart, s a nemzetiségek „védelmezői" nem voltak mások, mint az osztrák udvar szövetségesei, akik a kormány nemzetiségi politikáját követték. E politika lényege pedig az oszd meg és uralkodj: a birodalom fenntartása az egyensúlyi helyzet biztosításával. S ez ezekben az évtizedekben azt jelentette. hogy a gyengébb nemzetiségekkel kell a legerősebbet, a magyart sakkban tartani. Az aulikusok tehát kihasználták a liberális ellenzéknek azt a fogyatékosságát, hogy a jogegyenlőség biztosításával megoldottnak vélték a nemzetiségi kérdést.

2. A MAGYAR–HORVÁT FEGYVERES ÖSSZEÜTKÖZÉS ELŐZMÉNYEI

A feudalizmus bomlása s a tőkés gazdaság csírái fokozatos kibontakozásának megfelelően tovább izmosodott mind a magyar, mind pedig a nem magyar népek nemzeti mozgalma, és ezzel párhuzamosan élesedett közöttük a harc. A legkeményebb küzdelem a negyvenes években a horvát, a szlovák, valamint a magyar mozgalmak között folyt.

A HORVÁT NEMZETI MOZGALOM POLGÁRI IRÁNYÚ TOVÁBBFEJLŐDÉSE

A negyvenes évek éles horvát–magyar küzdelmeit már az 1841-ben alakult pártok vívták. A horvát uralkodó osztály megoszlott: az egymással szemben álló illír pártba (később : Horvát Nemzeti Párt) és az úgyne-

[10] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847–1848. Sajtó alá rend. Barta István. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái 11.) Bp. 1951. 723.

vezett magyar pártba tömörült. A küzdelem fő területei a sajtó, a megyék, a horvát tartománygyűlés és a magyar országgyűlés voltak. Az illír párt megalakulásával befejeződött a horvát mozgalom korábban egymással párhuzamosan fejlődő irányzatainak: a feudális nemesi irányzatnak és a nagyrészt polgári jellegű illírizmusnak az egyesülése. Az utóbbi irányzatnak több kérdésben sikerült álláspontját érvényre juttatnia, mert a kapitalista viszonyok fejlődésével csökkent a horvát mozgalom feudális jellege, noha a horvát nemesség a magyar ellenzék reformköveteléseivel szemben továbbra is görcsösen védte feudális privilégiumait, jelentős bázisát adva így a kormánypártnak a magyar országgyűlésen. Ez a törekvés a Horvát Nemzeti Párton belül az illír szárny ellenkezését hívta ki, de kevés eredményt hozott. A nemesi befolyás az illír pártban jelentős maradt, s az illírizmus, gyengesége következtében, két fronton — saját nemességével és a magyar törekvésekkel szemben — eredményesen nem tudott harcolni, nemegyszer tehát feladta a küzdelmet, visszavonult, s a negyvenes években saját nemességének sorozatos engedményeket tett. Ebbe az irányba hatott a magyarosítás elleni közös harc is, amely szükségszerűen mélyítette a kapcsolatot a két szárny: a horvát nemesség, illetve a kereskedő polgárság és a polgári értelmiség között. S mivel az illír párt élén a Habsburg-barát nemesség állt, a negyvenes években sikerült a mozgalmat még inkább a kormány szövetségesévé tenni, ami a Horvát Nemzeti Párton belül tovább erősítette a konzervatív elemek befolyását. Nem utolsósorban e fejlődés következményeképpen azonban a párt differenciálódott. E párton belül, az illír irányzat leghaladóbb elemei részvételével, egy csoport jött létre, amely bírálta a horvát nemességet s a bécsi kormányzatot, és antifeudális programmal, a horvát ipar megteremtését szolgáló célokkal lépett fel. De e csoport — melynek társadalmi bázisát a károlyvárosi kereskedő polgárság és a polgári értelmiség alkotta — igen gyenge volt, nem tudott önálló párttá alakulni.

A Horvát Nemzeti Párt politikai elképzelésében egyébként a horvát nemzetiséghez, nyelvhez, kultúrához való ragaszkodás mellett erős volt a Horvátország municipális jogainak, történetileg kialakult belügyi autonómiájának kiszélesítésére irányuló törekvés. De e programban még a negyvenes években sem szerepelt Horvátországnak a magyar koronától való különválása. Ami pedig az illír párttal szemben álló horvátországi magyar pártot illeti, bár a negyvenes években mindinkább a magyar

ellenzékkel állt szövetségben, e szövetség mégsem jelentette azt, hogy ez a párt maradéktalanul magáénak vallotta volna az ellenzék liberális reformpolitikáját. Ugyanakkor a horvátországi magyar párt is, együtt a magyar középnemességgel, nemegyszer törekedett az illír párt ellenében a kormány segítségét igénybe venni. A kormány pedig, a divide et impera politikájának megfelelően, ki is használta ezt a kezdeményezést.

Mindent összevetve: a magyar—horvát viszony éleződése bonyolult helyzetben, ellentétes erők és tendenciák egyidejűleg kifejtett hatása közepette folyt. A valóság leegyszerűsítése volna tehát a kormány segítségére támaszkodó horvát mozgalmat sommásan visszahúzónak, a magyar nemzeti mozgalmat pedig egyértelműen haladónak ábrázolni. Hasonló tévedés lenne alapvető ellentétként kezelni a liberálisok és a konzervatívok nézeteltéréseit a Horvát Nemzeti Párton belül.

A horvátok a magyarosítással szemben továbbra is elsősorban sajtójukban vették fel a küzdelmet, s többször kifejezésre is juttatták, hogy a magyar nyelv terjesztése mellett nagymértékben sérti nemzetüket az is, ha Horvátországot a magyarok meghódított tartományként kezelik. Ebben a harcban — a szlovák nemzetiségi mozgalomtól eltérően — elsősorban a magyarnak, akár mint diplomatikai nyelvnek a bevezetése ellen is tiltakoztak. A magyar diplomatikai nyelv kívánsága ugyanis szorosan egybekapcsolódott a magyarosítással. Ez volt a forrása annak, hogy az évszázados privilégiumokkal rendelkező Horvátország tiltakozott a magyar nyelv bevezetése ellen. A magyar nyelv érvényre jutása a horvátországi közéletben egyet jelentett volna a horvátok kiszorításával a hivatalokból, hiszen a horvát nemesség és horvát értelmiség — nem beszélve a horvát nép széles tömegeiről — nem tudott magyarul. A magyar nyelv bevezetése, s a magyarosítás elleni jogos tiltakozás azonban a negyvenes években még inkább elragadtatta a horvátokat. Az ironikus hangú vitacikkek is az egyre éleződő viszonyt tükrözték. Az *Illír Nemzeti Újság (Ilirske Narodne Novine)* egyik cikke például helyesen állapította meg, hogy a magyarok semmiképpen sem tudják Magyarország népeire „ráerőszakolni" a magyar nyelvet, s a nemzetiségek nem fogják e számukra idegen nyelvet művelni. Ugyanekkor a cikkből a horvát nacionalista elfogódottság is kiolvasható. Ez a kisszámú magyar nép azért sem képes a magyarosítást végrehajtani, mert rokontalan, szomszédai műveltebbek, nagyobb nemzetekhez tartoznak, és az elnemzetlenítés ve-

szélyével szemben egymással összefognak. Azt gondolják a magyarok talán, hogy „a legtökéletesebb nemzetek köréből valók, s hogy ezért hivatva vannak azt a célt tűzni maguk elé, hogy a körülöttük élő népek mindnyájan részesei legyenek az ő tökéletességüknek"?[11]

Az éles küzdelem ellenére a sajtóharcból nem hiányoztak a horvát mozgalomra jellemző lojális, a kultúráról szólva még kifejtendő hungarus koncepcióra emlékeztető hangok sem. Például Ljudevit Vukotinović, az illlr mozgalom egyik ismert politikusa és kultúrmunkása írta 1842-ben Gaj politikai lapjában a *Pesti Hírlap* cikkeire válaszolva: „Amikor védekezünk, s nem adjuk fel azt, ami a legszentebb: a nemzetiségünket, akkor nem vagyunk hálátlanok, *hanem becsületes emberek, akik mint született illírek és az alkotmány alapján álló horvátok akarunk élni, de ha kell meghalni is tudunk a magyar koronáért és jogaiért.*"[12]

Sokkal radikálisabb nemzeti álláspontot képviselt a Horvát Nemzeti Párt illír szárnyának Belgrádban illegálisan kiadott röpirata, a *Branislav* (a szlávok védelmezője, 1844—1845). A *Branislav* azokat a tartomány- és megyegyűléseken elhangzott beszédeket közölte, amelyeket a zágrábi cenzúra nem engedett át, s nemcsak szélesen tájékoztatta a horvát közvéleményt e gyűlések eseményeiről, hanem bátor, határozott polgári, nemzeti céljai jelentős hatással is voltak e gyűlésekre, erősítették azokon az illírizmus befolyását. A *Branislav* élesen bírálta a magyar liberális ellenzék ellentmondásos magatartását: hogy Magyarország polgári átalakulásának követelésében liberális, de a magyarországi nemzetiségek irányában liberálisnak egyáltalán nem nevezhető politikát folytat. A *Branislav* azonban e helyes felismerést túlhajtva, nemegyszer kétségbe vonta a magyar ellenzék haladó céljait is.

A politikai vezetés Horvátországban a negyvenes évek elején elsősorban a magyar párt kezében volt. Az illír párt politikai téren varasdi kisnemesek megbízólevelei alapján először 1841-ben, Varasd megye gyűlésén lépett fel. Hívei nemzeti viseletben részt vettek a gyűlésen, s győzelemre vitték a magyar párttal szemben az illír párt álláspontját.

Újabb, még élesebb harcok színtere volt a Zágráb megyei tisztújítás 1842-ben. Ismét kisnemesek megbízólevelével nagyszámú fegyveres hor-

[11] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . II. Bp. 1960. 77.
[12] Uo.

vát diák és értelmiségi jött a választás színhelyére. A túlfűtött hangulat következménye verekedés lett. A horvát mozgalom fegyveres résztvevői kiszorították a magyar párt tagjait a teremből, s a kivonuló katonaság sem engedte őket visszatérni a gyűlés színhelyére. A főispán ugyanakkor mégis levezette a feloszlatottnak nyilvánított gyűlést. A tisztújítás ily módon az illír párt győzelmét hozta. Ezt az eseményt hatalmas felháborodás követte: a magyar ellenzék a sajtóban, majd az országgyűlésen tiltakozott a történtek miatt.

Ezek az ellentétek egyengették az útját az 1843. januári királyi kéziratok kibocsátásának, melyek megnehezítették az illír politikai szervezkedést, megtiltották az illír elnevezést. Eme intézkedések az udvar által követett politika következményeként láttak napvilágot: az udvar a megerősödött horvát mozgalom éles harcai nyomán kibillent mérleget így akarta, a horvátok visszaszorításával, egyensúlyba hozni.

A horvát szábor 1843. évi ülésén ismét sikerült, a magyar párti turopoljei kisnemességet távol tartva, az illír párt jelöltjeit megválasztani a magyar országgyűlésre. A párton belüli erőviszonyoknak megfelelően azonban a követutasításokban reformprogramnak nyoma sem volt.

A horvát szábor (ahogy horvátul a horvát tartománygyűlést nevezték) nyelvi viták színteréül szolgált. Ivan Kukuljević, az illír mozgalom egyik kiemelkedő alakja, nagy hatású beszédet mondott a latinnal szemben a horvát nyelv bevezetése érdekében; javaslatát a követek el is fogadták. A magyar párt természetesen tiltakozott a szábor e határozatai ellen, amelyeket híveinek távollétében hoztak.

Az 1843—1844. évi országgyűlésen a magyar—horvát küzdelem a már kialakult pártviszonyok között zajlott le, s a harc a magyar nyelv térhódítását szolgáló kompromisszumos, a horvát önkormányzatot figyelembe vevő törvényjavaslat kapcsán indult meg. A horvát követek ugyanis a javaslat elleni tiltakozásul latinul szólaltak fel. Horváth Mihály, a kortárs történetíró így írta le a meginduló nagy küzdelmet: „több követ egyszerre felkelvén: «Ez nem egyéb dacnál — mond az egyik —, a követ tud magyarul, e méltatlanságot a tábla nem tűrheti». «Törvény nem tiltja, s a szokás megengedi», felel az elnök kir. személynök. «Magyarul!» hallatszik erre minden felől. A horvát követ azonban mégis csak diákul erőködik szólani. De az új zaj és «magyarul» kiáltozás félbeszakasztja s elfojtja beszédét."[13]

E vihart hosszú vita követte. A nagy többség végül is úgy döntött, hogy nem szabad latinul felszólalni. A horvát követek azonban e határozatot nem fogadták el, ellene óvást nyújtottak be. Az óvás eredményes volt, s a király az egyensúlyt biztosítani kívánó politika értelmében ez alkalommal ismét a horvátok mellé állt.

Az országgyűlésen természetesen szóba került a horvát tartománygyűlés ügye is. A turopoljeiek érdekeit a leghatározottabban és leghevesebben a turopoljei gróf, Antun Josipović képviselte. Mindenekelőtt óvást emelt a horvát követek ellen, miután megválasztásuk törvénytelen volt. Ezért — hangsúlyozta — Horvátországnak az országgyűlésen nem is lehetnek követei. A magyar ellenzék persze teljes erővel támogatta az óvást.

Az országgyűlésen az illír párt jobbszárnyához tartozó követek akadályozták több reformkövetelés érvényre jutását. A szabad vallásgyakorlat haladó követelését elutasító magatartásukkal kapcsolatban vetette fel Kossuth, hogy e harc mögött is nemzetiségi ellentét húzódik.

A kormány e harcok során továbbra is a konzervatív nemesi vezetés alatt álló illír pártot támogatta. Különösen nagy segítséget nyújtott e pártnak azáltal, hogy 1844-ben a magyar párti főispánok helyébe horvát párti megyei adminisztrátorokat nevezett ki. A kormány és az illír párt, hogy a magyar pártot megsemmisítse, a száborban meg akarta fosztani egyéni szavazati jogától e párt legfőbb támaszát, a Zágráb megyei kisnemességet. E turopoljei nemesség kérdése ettől kezdve a horvát politikai élet egyik alapvető problémájává vált. A kormány az illír párt segítségével végül is — mint láttuk — a szábor reformjával vette el a turopoljeiek személyenkénti szavazati jogát.

A horvát és magyar uralkodó osztályok harca 1845-ben a júliusi Zágráb megyei tisztújításban érte el tetőpontját. Az illír párt ez alkalommal is felvonultatta kispolgári, értelmiségi bázisát. Közöttük és a kivezényelt katonaság között összeütközésre került sor, amelynek 17 halálos áldozata volt, 60-an pedig megsebesültek. Az újabb összecsapás színtere az 1845. évi őszi tartománygyűlés volt, amelyet Apponyi György gróf, az aulikus magyar alkancellár figyelmesen készített elő, s gondoskodott a tartománygyűlésnek a kormány számára kedvező összetételéről.

[13] Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiad. II. Bp. 1886. 396—397.

A magyar és a horvát párt követutasításai híven tükrözték az ellentéteket. A horvátországi magyar párt, s egyben a liberális ellenzék felfogását ekkor — a korábbi évektől eltérően — Zágráb megye követutasítása fejezte ki. E követutasítás szembefordult a horvát autonómia kiszélesítésének követelésével és a horvát hivatalos nyelvvel szemben a latin használata mellett foglalt állást. A horvát nemzeti programot Varasd és Kőrös megyék utasításai tartalmazták. Ezeknek az instrukcióknak a kialakításában igen nagy szerepük volt a polgári illír mozgalom vezetőinek: Gajnak, Kukuljevićnek és másoknak. A tartománygyűlés az illír párt követutasításait tette magáévá, és így Horvátország önállóságának követelése terén — az eddigiekhez képest — a legmesszebb ment el. Apponyi alkancellár e horvát tartománygyűlés után is nagy eréllyel folytatta a liberális ellenzékkel szemben álló és az illírizmust támogató politikáját.

Zágráb megye és a horvátországi magyar párt azonban védekezett. E megye közgyűlése 1845 októberében kimondotta, hogy a tartománygyűlés határozataival szemben az uralkodóhoz felirattal fordul, és tiltakozik Apponyi politikája ellen. Kossuth Pest megye 1845. novemberi közgyűlésén szóba hozta a horvát ügyet és megszervezte Pest megye demonstrációját a tartománygyűlés ellen. A megye fellépése tükrözte, hogy az éles, már polgári jellegű nemzeti küzdelem mennyire közjogi feudális keretek között folyt, valamint azt, hogy az ellenzék a horvát kérdést a kormány elleni harc tengelyévé tette, felismervén, hogy Apponyi politikája nyomán a kormány a horvátokat az ellenzékkel szembeni ellensúlyként használja fel.

Így jutunk el az 1847—1848. évi országgyűlést megelőző tartománygyűlésig, amely egy további lépéssel haladt előre a horvát önállóság követelésének útján. Jelentős volt ez a tartománygyűlés azért, mert ez alkalommal a horvát mozgalom ismét több polgári követeléssel lépett fel (horvát nyelv, horvát kormány felállítása, kancellár kinevezése, a horvát területi egység megteremtése).

Az 1847—1848. évi országgyűlésen az ellentétek hullámai ismét magasra csaptak. Josipović az országgyűlésen ismételten azt javasolta, hogy nyilvánítsák a horvát szábort törvénytelennek és semmisítsék meg a horvát követek mandátumát. Az ellenzék ez alkalommal is támogatta a turopoljei nemeseket, és síkraszállt azok egyéni szavazati jogáért. Az alsótábla azonban sértetlenül hagyta a horvátországi követek állását, és a

horvátországi sérelem megvizsgálására egy bizottságot küldött ki. Majd ismét napirendre került a nyelvkérdés, de a magyar középnemesség ez alkalommal sem engedett. A magyar—horvát viszonyt élezték Kossuth olyan megnyilatkozásai is, amelyek lényegében kétségbe vonták Horvátország municipális jogait.

Áttekintve a küzdelmeket, az ellentétek végsőkig való kiéleződése a horvát mozgalom jelentős megerősödéséről tanúskodott. Az illír párt ugyanis a feudális privilégiumokkal rendelkező nemességen kívül kispolgári bázisát, az iparos- és kereskedőelemet is meg tudta mozgatni. A horvát kispolgárság és nemesség együttes fellépése egyben tükrözte a nemesi-feudális és a Gaj vezette polgári szárny együttműködését. A horvát kereskedők és iparosok tevékeny megjelenése a politikai élet területén — ez egyébként 1848 előtt a magyarországi nemzetiségek között egyedülálló jelenség — a horvát mozgalom szélesedését mutatta. A Horvát Nemzeti Párt — az elmondottak ezt bizonyítják — erősebb volt a horvátországi magyar pártnál, és a kormány intenzív támogatásával, felhasználva a rendi jogok által biztosított lehetőségeket is, a magyar liberális mozgalom legnagyobb ellensúlya volt.

Az 1843., 1845. és 1847. évi tartománygyűlésekre a megyék által készített követi instrukciók részben feudális jellegű utasítások voltak, de a Horvát Nemzeti Párt illír szárnyának hatására egyre inkább megjelentek a polgári jellegű követelések. A feudális utasítások a konzervatív nemesi vezetést tükrözték, ami azzal a következménnyel is járt, hogy a horvát nemzeti követelések bizonyos fokig összekapcsolódtak a horvát nemesség feudális privilégiumait fenntartani kívánó törekvéssel, amely különbözött a magyar ellenzék reformpolitikájától. A magyar ellenzék harca tehát nemcsak a horvát mozgalom előremutató követelései ellen folyt, hanem a Horvát Nemzeti Párt illír szárnyának politikájától eltérő, a nemesség befolyását tükröző, de a mozgalomtól el nem választható, a feudalizmus konzerválására irányuló célok ellen is. E harc feladása tehát nemcsak a magyarosítás, az elnyomó nemzetiségi politika megszűnésével járt volna együtt, hanem egyet jelentett volna a feudalizmus elleni harc feladásával, a kormány céljainak elfogadásával. A bécsi udvar és a nemesi vezetés alatt álló Horvát Nemzeti Párt szövetségének alapja a magyar reformmozgalom letörésére és Magyarország függetlenségének megakadályozására irányuló közös érdek volt. E szövetségben természetesen részt vett a

Horvát Nemzeti Párthoz szervesen tartozó illír szárny is, noha ez nem egy ponton szemben állt az abszolutizmussal. Ugyanekkor az illírizmus elleni harc a magyar ellenzék mellé állította az olyan elemeket is, akik hívei voltak a horvátellenes magyar ellenzéki programnak, de nem támogatták a liberális reformokat. Így került az ellenzék mellé a horvátországi magyar párt is. Tehát az egymásnak ellentmondó célok (a magyar középnemesség harca a reformokért, az ország függetlenségéért, s hibás nemzetiségi politikája; a horvát mozgalom harca nemzeti egyenjogúságért a magyarosítás ellen, de az udvar oldalán a nemesi privilégiumok fenntartásáért) lehetővé tették az ellentmondó szövetségek kialakulását. Nem egy ponton azonban közös volt a magyar ellenzék és a Horvát Nemzeti Párt illír szárnyának politikája. E két haladó csoport megegyezése elé azonban a modern nemzeti ellentétek áthághatatlan akadályt állítottak.

MEGEGYEZÉSI KÍSÉRLETEK A MAGYAR ÉS A HORVÁT NEMZETI MOZGALMAK KÖZÖTT

Kétségtelen, hogy a magyar középnemesség a magyar—horvát nemzetiségi küzdelmek során tett bizonyos engedményeket, de távolról sem annyit, amennyit kellett volna. Mégis ezek az engedmények kiindulási alapul szolgálhattak volna a megegyezéshez, amelyre nagy szükség volt az osztrák önkényuralom elleni harcban. Bizonyos fokig ebbe az irányba hatott az illír párton belül kialakuló balszárny törekvése is. Már láttuk, hogy a Horvát Nemzeti Párton belül az illír szárny, bár sok kérdésben engedményeket tett a párt nemesi vezetésének, mégis nem egy esetben sikerrel hallatta hangját, és jelentős befolyást gyakorolt a mozgalom politikájára. A baloldal e magja az illír szárny volt, amely bizonyos fokig mint különálló csoport is megfigyelhető a nemzeti párt egészén belül, de sorozatos kompromisszumaival mégis szorosan kapcsolódott a nemesi vezetés alatt álló, többé-kevésbé egységes párthoz. Az önálló csoporttá formálódásra irányuló törekvés csak a forradalom előtt indult meg. A Horvát Nemzeti Párt fokozatos differenciálódása azonban a párt két szárnya közötti ellentétek alapján a negyvenes évek elejétől nyomon kísérhető.

Az illír párt hivatalos politikájával ellentétben, amely a horvát ipar fejlesztése helyett tárt kaput nyitott az ausztriai tőke beáramlásának, s

ellensége volt a védővámnak, a kialakuló liberális balszárny Horvátország számára iparosítási programot dolgozott ki. Védővámok követelésével, a hazai, horvát iparcikkek vásárlását propagáló mozgalommal kívánta fellendíteni a horvát ipart, s akarta egyengetni a horvát nemzeti piac kialakulásának útját. E haladó programhoz szervesen kapcsolódott a parasztság iránt érzett liberális vonzódás is. A balszárnyhoz tartozó polgári értelmiségiek is ismertették a horvát ipar eredményeit, minden törekvésük oda irányult, hogy a horvát ipar kifejlesztését és megerősítését általános nemzeti programmá emeljék.

Nyilvánvaló, hogy ezzel a gazdaságpolitikával együtt járt a Horvát Nemzeti Párt konzervatív, kormánypárti programjának elvetése is. Ezzel szorosan összefüggött, hogy a Ljudevit Vukotinović és Stjepan Mlinarić vezetése alatt álló haladó szárny a liberális magyar középnemességgel való megegyezésre törekedett. Ez nem véletlen, hisz a polgári átalakulást illetően programjuk nagyjában-egészében a magyar ellenzék reformelképzeléseivel volt azonos.

A horvát balszárny 1847-ben külön, a Horvát Nemzeti Párttól független, önálló párt megalakítására is kísérletet tett. Dragojlo Kušljan károlyvárosi ügyvéd Makso Pričával olyan liberális pártot akart szervezni, amelynek célja a haladó reformprogram megvalósítása és a magyar ellenzékkel való együttműködés volt. Kušljan és Prića kapcsolatban állt a magyar haladó ifjúsággal és az ellenzéki körökkel. E pártalakítási tervnek azonban maroknyi értelmiségin kívül alig akadt híve, így nem sikerült a horvát liberális párt létrehozása. E párt megalapítására azonban nagy szükség lett volna, mert csak a nemzeti célokat is zászlajára tűző haladó párt ragadhatta volna ki a horvátokat a bécsi reakció karmaiból. A horvátországi magyar párt azért is alkalmatlannak bizonyult e feladat végrehajtására, mert nem képviselte a horvát nemzeti érdekeket.

Ezek után tekintsük át a magyar—horvát közeledés néhány kísérletét. Vukotinović 1845-ben békülésre hívta fel a turopoljeieket, kifejtve azt, hogy a harc kimenetele bizonytalan, s a küzdelemben mindkét fél egyaránt elvérezhet.

A baloldallal való tárgyalásokon kívül voltak még egyéb megegyezési kísérletek is. Ezek mögött Kossuth és az ellenzék állt. Az ellenzéknek az volt az álláspontja, hogy a megegyezés érdekében mindkét horvátországi párt adjon bizonyságot szándéka tisztaságáról. A horvátországi magyar

párt — e felfogás szerint — nyugtassa meg a Horvát Nemzeti Pártot, hogy barátja a horvát nemzetiségnek; az utóbbi pedig biztosítsa a magyar pártot, hogy kitart a századok óta fennálló magyar—horvát közjogi kapcsolatok mellett.

A közeledés következő lépésére később, 1845 februárjában került sor, ám ekkor Gaj a megegyezés feltételéül áthidalhatatlan ellentétekről tanúskodó kívánságokat jelölt meg. Röviddel azután maga Josipović tett kísérletet megegyezésre, de ezt az illír párt képviselői visszautasították. 1845 októberében pedig Kossuth Fiumében tárgyalt Ambroz Vraniczanyval, a Horvát Nemzeti Párt egyik vezetőjével, akit arról igyekezett meggyőzni, hogy a kormánnyal szemben a Horvát Nemzeti Párt és a magyar ellenzék összefogása szükséges.

Közben azonban a horvát—magyar együttműködés mégis létrejött, de nem a haladásért küzdő erők között, hanem a kormány támogatásával. Franz Kulmer aulikus horvát politikus többször figyelmeztette Gajt, hogy a kormány — ezt egyébként megkövetelte a már ismertetett 1843. januári királyi kéziratokkal elérni kívánt „kiegyenlítő" politika — mérsékletet vár a horvátoktól. Kérte: a Horvát Nemzeti Párt juttassa kifejezésre, hogy nem akar elszakadni Magyarországtól, hanem továbbra is Horvátország municipális jogai megőrzésére törekedve ugyan, de közeledik a magyarokhoz, természetesen nem az ellenzékhez, hanem a konzervatívokhoz. Az aulikus Szécsen Antal gróf ugyanakkor a *Budapesti Híradó*ban (1846. január) cikksorozatot írt. Írásaiban az ellenzékkel szemben az illírizmust vette pártfogásba. Gaj pedig cikkeiben, amelyek ugyancsak a *Budapesti Híradó*ban jelentek meg, igyekezett megnyugtatni „magyar barátait", hogy a horvátok nem a magyarokat gyűlölik, csupán Kossuthot és híveit, és nem akarnak elszakadni Magyarországtól, s az uralkodóházhoz kitartó hűséggel ragaszkodnak.

A magyar konzervatívok és a Horvát Nemzeti Párt együttműködése tovább fokozta a horvát párton belül a jobb- és a balszárny közötti ellentéteket. Az utóbbiak, a konzervatívokkal való szövetség miatt, egyre inkább támadták Gajt. A harc Gaj és a balszárny között 1848 tavaszára olyannyira kiéleződött, hogy Kukuljević és Vraniczany például megtagadtak egy olyan bizottságban való munkát, melyben Gaj is részt vett.

3. A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOM POLITIKAI AKTIVITÁSÁNAK MEGNÖVEKEDÉSE

A MAGYAR—SZLOVÁK NYELVHARC TOVÁBBI ÁLLOMÁSAI

A negyvenes években növekvő magyarosítási törekvések mindinkább akadályozták az erősödő szlovák nemzeti igények kibontakozását. Az elmúlt évtizedekben viszonylag szép fejlődést megtett szlovák mozgalom egyelőre a korábban kialakított keretek között vette fel a küzdelmet.

A szlovák emancipációért folytatott harc eszközei az országgyűléshez, illetve a kormányhoz intézett beadványok, valamint a sajtó voltak, s a mozgalom kívánságai mindenekelőtt a nyelvi egyenjogúságra terjedtek ki. A szlovák polgári értelmiség 1840 márciusában a magyar országgyűlés elé terjesztendő beadványában foglalta össze követeléseit. Ez volt az első jelentősebb akció a magyarosítás ellen. A petícióra a pozsonyi diákok a szlováklakta területeken aláírásokat gyűjtöttek. A beadvány szerzői átvették a nyelvharcban már hangoztatott érveket: Magyarország nemcsak a magyarok, hanem a nem magyar népek, közöttük a szlovákok hazája is, valamennyien együtt védték azt a külső támadásokkal szemben, s nem utolsósorban ezért is megilleti őket a nemzeti egyenjogúság. A beadvány azonban nem jutott el a magyar országgyűlésig, benyújtásától maguk a vezetők álltak el. Hasonlóan nem került az illetékes szervek elé Kollár javaslata sem, aki 1840-ben, a szláv kölcsönösség elveit szem előtt tartva, nemcsak a szlovákok, hanem a magyarországi szlávok követeléseit foglalta össze. Kollár a kormánytól a többi között egy szláv akadémia és más szláv kulturális intézmény megalapításának engedélyezését kérte, s felvetette a szláv tanszék megszervezésének szükségességét a pesti egyetemen. Különösen jelentős volt Kollár tervezetében az a követelés, amely a szlávok számára „ipart, gyárakat, manufaktúrákat"[14] kívánt. Ez is mutatja — ami később a negyvenes évek derekán már erőteljesebben jelentkezett —, hogy a szlovák mozgalom vezetői fontosnak tartották a szlováklakta területek polgári fejlődését. Kollár széles körű javaslata

[14] Idézi: ARATÓ, A nemzetiségi kérdés ... II. Bp. 1960. 114.

visszhang nélkül maradt. E nagyrészt pozitív követelések mellett azonban megmutatkoztak a szlovák mozgalom korlátai is, mindenekelőtt hajlama arra, hogy a kormányra, a dinasztiára számítson.

A szlovák nemzeti mozgalmat nagymértékben sújtotta az evangélikus egyházban fokozódó magyarosítás. E politika szerves részeként támadás indult a pozsonyi evangélikus líceum cseh-szlovák tanszéke ellen. Zay Károly gróf főfelügyelő tisztában volt Štúr munkásságának jelentőségével, s a pozsonyi cseh-szlovák tanszék nemzetébresztő tevékenységével, ezért a Németországból visszatérő Štúrnak lehetetlenné tette, hogy elfoglalja helyét a pozsonyi cseh-szlovák tanszéken. Zay és a magyar középnemesség más képviselői a pozsonyi tanszéken kívül felléptek a szlovák nemzeti mozgalom másik fontos intézménye, a lőcsei evangélikus líceum szlovák diáktársasága ellen.

Mindezeket a lépéseket élénk vita kísérte: a hazai folyóiratokon kívül *(Századunk, Társalkodó)* a külföldön megjelent röpiratok, valamint az *Augsburger Allgemeine Zeitung* tanúskodnak erről. A magyarosító kívánságokra és illúziókra a szlovák mozgalom vezetői úgy válaszoltak, hogy továbbra is elfogadták a magyart mint diplomatikai nyelvet, ugyanakkor bebizonyították, hogy a nyelvnek óriási jelentősége van a nemzet számára. Éppen ezért — vallották — a szlovákok nem mondanak le féltett kincsükről, és ellenállnak a magyarosításnak. Egyik röpiratban Štúr is rokonszenvvel üdvözölte a magyar nemzeti mozgalmat, s fejtegetéseiben volt bizonyos megegyezési készség.

A negyvenes évek nyelvharca, ha fel is vetődött a megegyezés gondolata, s számos már korábban kifejtett eszmével is találkozunk, lényegesen erősebb, élesebb küzdelem volt, mint a húszas és a harmincas évek polémiája. A röpiratos nyelvharcnak mint harci formának a jelentősége abban is kifejezésre jutott, hogy ezek az iratok bizonyos fokig átvették a többször elgáncsolt, nem engedélyezett szlovák politikai lap szerepét. A szlovák nyelvharcban kitűzött, jórészt szerény célokat, s magát a küzdelmet pedig az ausztriai, illetve magyarországi szlávok, mindenekelőtt a csehek, a horvátok és a szerbek tevékenyen segítették. A szlovák mozgalom bázisa tehát szűk volt, azt — ha erre az Ifjú Szlovákia törekedett is — nem a belső népi erők, hanem a liberális és konzervatív szláv polgárság, polgári értelmiség alkották. Utóbbiak segítségét mégsem szabad lebecsülni, hisz ez megsokszorozta a szlovák mozgalom erejét. Ezáltal vált

ugyanis a szlovák nyelvharc országos mozgalommá, amelyet a birodalom határain túl élő szlávok (lengyelek, oroszok) is támogattak.

A szlovákoknak a nyelvharcban mégsem sikerült említésre méltó eredményt elérniük. A magyarosítás következménye azonban az lett, hogy bár a szlovák mozgalomnak voltak haladó céljai — s ezek a magyar liberális ellenzék programpontjaihoz hasonlítottak —, a szlovák polgári értelmiség mégis az osztrák kormány és a konzervatív párt felé orientálódott. Ezekben az esztendőkben épültek ki a szlovák mozgalom vezetőinek és az aulikus arisztokráciának a kapcsolatai; e főrangúak látszólag türelmes nézetükkel édesgették magukhoz a nemzetiségi politikusokat. Mindez szintén hozzájárult ahhoz, hogy a szlovák értelmiségiek Kollár és Pavol Jozeffy szuperintendens vezetésével 1841 végén hozzákezdtek a szlovákok Bécsbe küldendő petíciójának előkészítéséhez. 1842 elején a szlováklakta területeken aláírásokat gyűjtöttek a beadványra. Az aláírási akció eredményes volt, a petíciót több mint 200 szlovák értelmiségi írta alá. A szlovák parasztoktól — amint azt egy egykorú tanú megállapította — célzatosan nem kértek aláírásokat, nehogy a magyar középnemesség a nép fellázításával vádolhassa a szlovák polgári értelmiségieket.

A petíciót küldöttség vitte Bécsbe 1842 júniusában. A beadvány a szlovák evangélikusok nevében panaszt emelt a fokozódó magyarosítás miatt. Felsorolta mindazokat a támadásokat, amelyek igazságtalanul érték a szlovák értelmiségieket, intézményeket; előszámlálta azokat az intézkedéseket, amelyek akadályozzák a szlovák mozgalom tevékenységét. Kívánságaik között szlovák cenzor, szlovák tanszékek felállítása, illetve a meglevők megerősítése és a szlovák sajtótermékek kiadásának megkönnyítése, valamint rendszeres megjelentetésük biztosítása szerepelt. Kérték a királyt, vegye pártfogásába a szlovákokat.

A szlovák küldöttséget Bécsben a kormány képviselői szívélyesen fogadták. A küldöttség kihallgatáson jelent meg Lajos főhercegnél és fogadta őket Metternich is. Végül azonban a kormányzat az audiencia során tett ígéretek ellenére sem teljesítette a szlovák értelmiség kívánságait. Mikor a magyar középnemesség tudomást szerzett a szlovák mozgalom bécsi követségjárásáról és a beadványról, újabb, az eddiginél nagyobb támadást indított a szlovákok ellen. Ez az újabb támadás hozzájárult ahhoz, hogy a szlovák mozgalom vezetői sérelmeik orvoslását később is Bécstől várták. A kérvényezésnek azonban végül is lett bizonyos ered-

ménye — amely persze a szlovák mozgalmat nem elégíthette ki —: az udvar 1845-ben engedélyezte Štúr szlovák politikai lapjának megjelenését.

Határkövet jelentett Štúr *Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus* (1845) című röpirata, amely a szlovák—magyar nyelvharc berekesztő írása volt. Ebben a szlovák szerző konzervatív nézeteket fejtegetett, s felfogása Hegel hatását mutatta. Štúr e művében szembefordult a francia felvilágosodás gondolatával, s dicsérte a Szent Szövetséget. Világnézetére hallei tartózkodása idején (1838—1840) tett mélyebb hatást Hegel rendszere, elsősorban történetfilozófiája. Míg Hegelnél a keleti, az antik és a román kultúra szintézise a germán kultúra volt, addig Štúrnál az egyetemes kultúra fejlődése a keleti és az antik román kultúrától a germánon keresztül a szláv kultúráig jut el. Štúrnál a szláv kultúra volt a fejlődés betetőzése.

A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOM DIFFERENCIÁLÓDÁSA A FORRADALOM ELŐTTI ÉVEKBEN

A szláv népek támogatása révén országos méretűvé vált, sőt a határokat is túllépő szlovák nyelvharc 1845-ben, Štúr lapjának *(Slovenskje Národnje Noviny — Szlovák Nemzeti Újság)* megjelenésével befejeződött. Ekkorra már befejeződött a szlovák irodalmi nyelv létrehozásáért vívott harc, a Štúr-féle reformot a szlovák értelmiség túlnyomó többsége elfogadta. Ettől az időtől kezdve a szlovák nemzeti egyenjogúságért és a polgári átalakulásért folytatott küzdelmet a *Szlovák Nemzeti Újság* irányította. Ezzel új periódus kezdődött a szlovák nemzeti mozgalomban. Lezárult tehát a nyelvharc és a kérvényezések ideje, amikor a szlovák polgári értelmiség mindenekelőtt a testvéri szláv mozgalmakra és a reakciós Bécsre támaszkodott. Mindez nem hozta meg a várt eredményeket, ezért a szlovák értelmiség körében megindult a nézetek differenciálódása. A radikálisabbak a megkezdett úton kívántak továbbhaladni. A szlovák polgári értelmiségnek ez a csoportja felismerte, hogy céljainak elérése érdekében mozgósítania kell az egész népet. Nem tartotta egyedül helyes politikai orientációnak a szláv népekre való támaszkodást, egyre inkább saját népe, a szlovák parasztság felé tekintett. Ennek az orientációnak — tudjuk — a harmincas években jelentős előzményei voltak. Mindez elve-

zetett ahhoz a helyes törekvéshez, amely a szlovák parasztságot is fokozottabban be akarta kapcsolni a szlovák nemzeti mozgalomba, és amely az értelmiség korábbi, a nép iránti meleg vonzalmát konkrét programmal egészítette ki. Erre az útra lépett a Štúr vezette polgári értelmiség. Ezzel szemben a jobbszárny Kollár vezetésével továbbra is kitartott a cseh liberális nemesség és burzsoázia, valamint a szlávok oldalán.

A szlovák nemzeti mozgalom 1845 és 1848 közötti időszaka nagy jelentőségű volt a szlovák nép történetében. A Štúr által vezetett csoport nemzeti célok mellett liberális polgári követeléseket tűzött zászlajára. A *Szlovák Nemzeti Újság*, a mozgalom harcos orgánuma becsülettel képviselte a szlovák parasztság érdekeit. Rendszeresen foglalkozott a jobbágyság helyzetével és azokkal az intézkedésekkel, amelyeknek a megvalósítása szükséges volt ahhoz, hogy a parasztság életét megjavítsák. A szlovák polgári értelmiség parasztpolitikája nagyjában-egészében megegyezett a magyar ellenzék agrárprogramjával. Mindennek ellenére a magyarosító politika következtében ha nem is az ausztroszlávizmust, de az osztrák orientációt követte a szlovák haladó irányzat is.

A szlovák nemzeti mozgalom — ebben is tükröződik demokratizmusa — harcolt a városok jogaiért és a patríciusok mellett a kispolgárság részvételéért a városok vezetésében. A városok átszervezésére vonatkozóan a Štúr-szárny több liberális javaslatot tett. A polgári jogok körébe tartozott a nem nemesek hivatalviselése, amelynek megvalósításáért is harcot indítottak. A népképviseleten nyugvó országgyűlés szükségességét ugyancsak felvetették. A szlovák értelmiségiek a polgári átalakulás gazdasági alapjának megteremtésére is törekedtek. A mozgalom vezetői világosan látták, hogy a feudalizmus mélyreható válságából a kivezető út a szlovák-lakta terület számára is az iparosítás. Nem egy alkalommal foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy Szlovákia alkalmas arra, hogy területén ipar fejlődjék ki. Ezzel magyarázható, hogy a védegyleti mozgalom a szlovák-lakta megyékben bizonyos érdeklődést is keltett, bár jelentős eredményei nem voltak. A szlovák politikusok szükségesnek tartották a hitelrendszer megteremtését, sürgették a váltótörvények létrehozását. A *Szlovák Nemzeti Újság* nemegyszer kezdeményezte takarékpénztárak, különféle gazdasági egyesületek alapítását. Ezek a törekvések csak részben valósultak meg. Egy hitelüzlettel foglalkozó szlovák gazdasági szervezet, továbbá számos kisebb önsegélyező, biztosító, gyümölcstermelő egyesület alakult.

Ezek a vállalkozások azonban igen rövid életűek voltak, 1848—1849-ben valamennyi megszűnt.

E polgári kívánságok jól megférték utópista szocialista gondolatokkal, amelyek a Štúr-irányzat egyes képviselőinek nem napvilágot látott műveiben, hanem kéziratiban és levelezésében körvonalozódtak. Megállapítható, hogy ismerték a francia utópisták eszméit. E gondolatrendszer Štúron kívül a tőle balrább álló Ján Francisci és Janko Král' megnyilatkozásaiban tapintható ki a legjobban. Štúr már 1845-ben észlelte a nyugati tőkés társadalom ellentéteinek kiéleződését, a két pólust: egyrészt a mindenben dúskáló tőkéseket, a felhalmozódott vagyont, másrészt a nagy és növekvő proletárnyomort. Štúr a harmincas évek végén ismerkedett meg Lamennais tanaival. A legtöbb Lamennais hatás 1841-ben írt röpiratában *(A szlovákok régi és új korszaka — Starý i nový věk Slováků)* — amellyel populáris formában a néphez kívánt szólni — mutatható ki. Természetesen Štúr e nézetei eltörpültek ideológiájának nemzeti gondolatai mellett.

A szlovák ifjúság egy része Lőcsén Ján Franciscival az élen, nem utolsósorban a lengyel emigráció balszárnyának a hatására, nem volt megelégedve a Štúr által képviselt liberális programmal, a *Szlovák Nemzeti Újság* irányával, s még határozottabb, demokratikusabb program megvalósítását akarta. Ennek az elégedetlenségnek adott hangot Francisci, Samo Bohdan Hroboň evangélikus paphoz és magához Štúrhoz 1847-ben írt leveleiben. Francisci elégedetlensége Štúrral szemben sok vonatkozásban személyes okokból fakadt. Kifogásolta, hogy Štúr a szerkesztőségben nem osztja szét a munkát, minden apró ügybe beleavatkozik: lényegében Štúr diktatórikus hajlamait tette kritika tárgyává. Sokkal jelentősebb azonban az, amit Francisci magáról a szlovák lapról s a nemzeti mozgalomról mondott: a lap radikálisabb orientációját kívánta.

Ezt a felfogást, a lőcsei szlovák diákok a nemzeti gondolattal szorosan összefonódó plebejus eszmevilágát szemlélteti Francisci *Tükör a szlovák nép számára (Zrkadlo pre l'ud slovenský,* 1847) című, a lengyel demokraták ösztönzésére készített kézirata, amelyet a rendőrség már megjelenése előtt elkobzott. A szerző művében egy elképzelt országról, Blahoslaviáról (Boldogszlávországról) írt, ahol az emberek nagy elégedettségben élnek. Ebben az országban nincs jobbágyság, a földesúri elnyomásról Blahoslavia lakói még csak nem is hallottak. Ezt a súlyos elnyomást azonban —

mint Francisci írta — „ti nyögitek, mert bolondok vagytok, mondom, bolondok, mert nem kellene szenvednetek. Azok mind szabadok voltak, ti pedig mind rabszolgák; nekik volt saját földjük, ti pedig még talpalatnyi földeteket sem mondhatjátok magatokénak . . ." Blahoslavia lakói a vol'norád (szabadságszerető) nemzethez tartoztak (ezek alatt szerző a szlovákokat értette). A vol'norád nemzetet azonban Isten, mert szerette, nehéz helyzetbe hozta, próbára tette. Blahoslavia határán ugyanis „egy kis és fekete" nemzet élt, akit a vol'norádok „kutyafejűeknek" neveztek. (A szerző ez alkalommal a magyarokra gondolt.) Az urak (értsd: a szlovák nemesség) a nép nyelvét elfelejtették, s csak „kutyafejű nyelven" beszélnek, és az egész területet el akarják „kutyafejűsíteni" (magyarosítani); azt hirdetik, hogy aki nem beszél „kutyafejű nyelven", az semmirekellő.[15]

Ebben a munkában az utópista szocializmus számos gondolatát is felfedezhetjük (az országban nagy az elégedettség, nincsenek urak és jobbágyok; nincs hadsereg, mindenki magát védi; egyenlőség van s mindenki hivatalt vállalhat stb.). Franciscinál is megfigyelhető — Král'hoz hasonlóan — a lengyel indítású vallási motívum (Isten próbára tette a szlovákokat).

Král', a plebejus költő is — Franciscihez hasonlóan — elégedetlen volt Štúr politikájával. A költő még korábban, 1845-ben, nem sokkal a *Szlovák Nemzeti Újság* megjelenése után — amint erről Štúr ugyancsak Hroboňhoz írt levelében számolt be — már goromba hangú levélben kritizálta a lap vezércikkeinek határozatlan irányvonalát. S valóban, Francisci és Král' is — a szlovák mozgalom 1845 utáni határozott balrafordulása ellenére — joggal bírálhatta a szlovák lapot, illetve annak egyes cikkeit. Meg kell azonban vizsgálnunk, hogy az adott viszonyok között az az óvatos politika, amelyet Štúr az elégedetlenkedőktől eltérően követett, nem volt-e indokolt, s Francisci és Král', amikor kritizálta a szlovák politikai lapot, valóban demokratikusabb irányzatot képviselt-e, mint Štúr?

A *Szlovák Nemzeti Újság* helyzete igen nehéz volt. Hosszú, kemény harcok után kapta meg Štúr az engedélyt, és igen nagy nyomás nehezedett a szlovák mozgalomra. Nem lehetett felelőtlenül kihívni a nemesség és a

[15] Uo. 278—279.

kormány haragját, s a cenzúra is igen súlyos akadályokat jelentett: Štúrék sokszor nem fejthették ki azt, amit akartak. S ha az óvatosság sok vonatkozásban helyénvaló is volt, mégis Francisci és Král' kritikája több ponton helytálló. Nehéz megállapítanunk, hogy Štúr esetében csak óvatosságról volt-e szó, vagy lojalitása jutott kifejezésre a lap irányvonalában is. Mindenesetre ő és az általa vezetett mozgalom 1848 tavaszán lényegesen előbbre jutott a demokratizmus irányában annál, amit 1848 előtt képviselt. Mindezt — tehát korábbi lojalitását és későbbi balratolódását — figyelembe véve, ebben az időben (1845 és 1848 között) minden bizonnyal keveredett nála az óvatosság, amely természetesen nem tükrözte igazi álláspontját, a lojalitással. Egyoldalúságba esnénk tehát, ha maradéktalanul elfogadnánk Štúr kifogását vagy teljesen magunkévá tennénk Francisci és Král' kritikáját.

Az elmondottakkal kapcsolatban joggal felvetődik az a kérdés, hogy Francisci és Král' kritikája és demokratikus nézetei a szlovák mozgalom további differenciálódását, egy harmadik és egyben demokratikus csoport kialakulását jelentette-e? Francisci és Král', s a velük azonos nézetet valló szlovák fiatalok a Štúr-csoporthoz tartoztak. Felfogásuk, módszereik nagyjában-egészében megegyeztek a szlovák balszárny felfogásával, módszereivel. Az összetartozást jól tükrözi Francisci ismertetett radikális szellemű kézirata is, amely a parasztság ügyében kétségtelenül plebejus nézeteket képviselt, s ezzel túllépett Štúr lapjának agrárprogramján. Számottevő eltérést jelez a Habsburg-ellenesség is. Az antifeudalizmussal egybekapcsolódó nemzeti gondolat nagy súlya azonban azonosságra mutat csakúgy, mint az utópista-szocialista eszmetöredékek, valamint azok összefonódása a nemzeti üggyel.

Nézeteik rokonságát jelzi a „renegát" szlovák ajkú nemesség éles kritikája is. Liberális nacionalista nézetekre utal František Palacký cseh története alapvető gondolatának átvétele, amely a szlávokat szabadságszerető, a németeket, magyarokat durva, harcos és más népeket leigázó nemzeteknek tartotta.

Nem beszélhetünk külön irányzatról azért sem, mert Francisci és Král' a politikai porondon nem lépett fel Štúrék ellen, harc nem volt közöttük, nem úgy, mint a Štúr és a Kollár vezette csoport között. Ennek ellenére bizonyos kérdésekben kétségtelenül más álláspontot foglaltak el, mint Štúr és köre; ez nem jelentette azonban azt, hogy külön csoportot alkot-

tak volna. Az azonos csoportosuláshoz tartozók között is lehetnek nézeteltérések. Végül azért sem lehet külön irányzat zászlóbontásának felfogni Francisci és Král' fellépését (amely — ne felejtsük el — csak néhány magánlevélben történt), mert kritikájuk csupán a szabadságharc előtti néhány esztendő politikájára vonatkozott, sem korábban, sem később hasonló fellépésre nem került sor.

4. A NEMZETISÉGI KÜZDELMEK ERDÉLYBEN

AZ 1841—1843. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A MAGYAR—SZÁSZ NYELVHARC

Az erdélyi magyar nemesség a negyvenes években a magyarországi eredményeken felbuzdulva, a harmincas éveknél határozottabban törekedett a magyar nyelvnek mint az ország hivatalos nyelvének a bevezetésére. Ezzel párhuzamosan tovább folyt és éleződött a szász és a magyar uralkodó osztályok közötti harc, amely — mint láttuk — a harmincas évek országgyűlésein már kibontakozott. 1842. január 27-én a magyar nyelv ügyében Kemény Dénes báró egy törvényjavaslatot terjesztett be, amely előírta: tíz éven belül az összes anyakönyvet magyarul kell vezetni, a szász iskolákat kivéve mindenhol a magyar legyen a tanítási nyelv; a görög katolikus iskolákban azonban e rendelkezés tíz év múlva lép életbe.

A szász követek pedig azzal az utasítással jöttek a kolozsvári országgyűlésre, hogy harcoljanak a magyarosítás ellen. Többségük Simon Schreiberrel együtt azt követelte, hogy a latin nyelv helyét a Szászföldön a német foglalja el, s a jövőben a törvényeket német nyelven is fogalmazzák meg, a dikasztériumok pedig a szászokkal németül levelezzenek, és kötelezzék a törvényhatóságokat német nyelvű levelek elfogadására. Schreiber tehát az 1837—1838. évi országgyűléshez képest nagy lépést tett előre: a magyarosítási törekvésekkel szemben a német nyelv egyenjogúságát követelte, s Herder gondolatait átvéve érvelt: az anyanyelv a nemzetiség döntő ismérve, s a nemzet fejlődése elválaszthatatlanul egybe van kötve a nyelv megtartásával és kiművelésével. Voltak azonban olyan szász követek is, akik elfogadták a magyart mint diplomatikai nyelvet, de kérték a szász belügyekben a német nyelv fenntartását.

Az ilyen körülmények között kibontakozó heves viták után végül is 1842. január 31-én elkészült a törvényjavaslat, amely figyelembe véve Kemény Dénes javaslatát, a magyar diplomatikai nyelvért folytatott pozitív harcnak jelentős állomása volt Erdélyben. Ugyanekkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a románság Erdély lakosságának többségét alkotta, s a magyar hivatalos nyelv akadályozta a nemzeti jogokkal egyáltalán nem rendelkező románok nemzeti fejlődését. Hozzá kell tennünk még ehhez azt is, hogy a német nyelv kiküszöbölése — noha a javaslat e nyelvnek lényegesen több jogot biztosított, mint a románnak, amelyet tekintetbe sem vett — nemcsak a gyűlölt bécsi uralom nyelvének visszaszorítását jelentette, hanem a szász (német) nyelvhasználat korlátozását is, hisz a szászok Erdély egyik nemzetét alkották. A törvényjavaslat érthetően ismét igen heves vitát váltott ki. A szászok különvéleményt jelentettek be. Ugyanezt tették azok a magyar követek is, akik a szász képviselőkkel szemben sokallták a szászoknak tett engedményeket.

A magyar—szász ellentét — bár a harc sok tekintetben az érvényes feudális jellegű privilégiumok felhasználásával folyt — egyre inkább polgári tartalmat kapott. Ezt tükrözte az országgyűlésen kívül a sajtóban is megindult nyelvharc, amely a szlovákhoz hasonló, bár annál kevésbé kiterjedt volt. 1842-ben jelent meg Stefan Ludwig Roth röpirata: *Der Sprachkampf in Siebenbürgen*, amelyben a szerző élesen szembefordult a magyarosítással. Ugyanakkor felfogását a türelmes hang jellemezte, javaslatai a megegyezés alapjául szolgálhattak volna. „Bár népeinket nyelvünk patakja — írta Roth — mint két fát elválasztja egymástól, ágaik az emberiesség magasságában megölelik és megcsókolják egymást, csúcsuk illatos virágai egymásba borulnak, mint a jegyespár bokrétái."[16] Roth a szász—román viszony megoldását illetően is megértést tanúsított, nagy rokonszenvvel fordult a románok felé, és nagyon reálisan mérte fel az erdélyi nemzetiségi viszonyokat.

A szász—román viszony 1842-ig nem is éleződött ki. A két mozgalmat — ellentéteik dacára — a magyarosítás elleni közös harc bizonyos fokig összefűzte. Ezt a kapcsolatot azonban Lemény és Moga püspök erdélyi országgyűlésen benyújtott kérvénye, amelyet a szászföldi románok érdekében fogalmaztak meg, felbontotta. A magyar uralkodó osztály kezdet-

[16] Uo. 165.

ben szívesen fogadta a román papságnak ezt az újabb akcióját, mert fel tudta használni a szászok ellen. Az 1842. évi román kérvény az előzőkhöz hasonlóan a *Supplex Libellus Valachorum* érvelését vette alapul, de természetesen csak a szászföldi kérdésekre tért ki. Kérései többek között a következők voltak: a Királyföld népei számarányuknak megfelelően vegyenek részt az országgyűlésen, a hivatalviselésben (az országos, a bányászati és a helyi hivatalokban), a közös pénztárból a román ifjak is kapjanak tanulmányi segélyt, a román egyházi személyeket lakásaik és a templomok felépítésében ugyanúgy támogassák, mint az evangélikus egyház papjait. E politikai, kulturális és egyházi kívánságok mellett több gazdasági-társadalmi célt is tartalmazott a román beadvány: vegyenek fel románokat is a szász céhekbe, töröljék el a céhmonopóliumokat. A közös földből ne csak a szász, hanem a román új házastársak számára is hasítsanak ki egy-egy darabot. A szászok és a románok egyenlően részesedjenek a közös legelőkből, erdőkből és kocsmáltatási jogból. Követelték, hogy a román papok ugyanolyan gazdasági juttatásokat kapjanak, mint a szász papok. Végül a Királyföldön jobbágyságra szorított lakosok felszabadítását kívánták azzal az indokolással, hogy e területen az 1224. évi *Andreanum* alapján azonos jogok illetik meg a különböző népeket.

Az országgyűlésen 1843 februárjában került sor a kérvény megtárgyalására, de a beadvány ügyében határozatot nem hoztak, hanem azt egy bizottmány elé utalták, amelynek a következő országgyűlésre kellett volna javaslatát elkészítenie. A román püspök kérvényének ügye tehát az 1841—1843. évi országgyűlés után nem került le a napirendről. Ez arra indította a szászokat, hogy az országgyűlés után a közvéleményt a maguk oldalára állítsák, és így készítsék elő a következő országgyűlést. Ezért több szász vitairat jelent meg, amely igyekezett megcáfolni a román beadványt.

E beadványról az erdélyi országgyűlésen végül is „elfeledkeztek". Az 1841—1843. évi országgyűlésen kiküldött bizottmány nem készített semmiféle javaslatot, s tárgyalásra sem került sor. Az uralkodó nemzetek közös érdeke, nem utolsósorban az antifeudális román kívánság elleni közös fellépés, tehát háttérbe szorította a közöttük fennálló ellentéteket, a román főpapság taktikája nem bizonyult helyesnek.

A GAZETA DE TRANSILVANIA NEMZETI—LIBERÁLIS KONCEPCIÓJÁNAK KIBONTAKOZÁSA

Az erdélyi országgyűlések nemzetiségi ellentéteinek, s még azok továbbgyűrűzésének vizsgálata sem ad teljes képet az erdélyi politikai viszonyokról. Erdély legnagyobb nemzetisége, a román esetén csak egy szűk csoport nézeteit ismerhettük meg, amely az országgyűlés adta lehetőségeket igyekezett felhasználni a román nemzeti jogok kivívása érdekében. Bár a román főpapok követeléseiben voltak polgári vonások, a polgári jellegű román nemzeti mozgalmat sokkal inkább Bariţ 1838-ban indult politikai lapja, a *Gazeta de Transilvania* és a balázsfalvi iskola köré csoportosult polgári értelmiségiek, kereskedő polgárok képviselték.

Bariţ kezdettől fogva ellenezte a román követeléseknek a Királyföldre való leszűkítését, mert tudta, hogy a románok helyzete a megyékben még siralmasabb. Bariţ óva intett a magyar—szász küzdelmekbe való beavatkozástól is, és a legszigorúbb semlegesség politikáját javasolta honfitársainak. Ismerte a szász és a magyar lapok románokra szórt vádjait, melyeket nem hagyott megválaszolatlanul. Tapasztalatai tették őt óvatossá, ami azonban nem jelentette azt, hogy különböző és nemegyszer ellentmondásos meggondolások alapján ne közeledett volna az erdélyi nemzetek egyikéhez vagy másikához.

Ha a *Gazeta* fő harci területét és politikai irányvonalát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a negyvenes években is a román nemzeti eszme állott figyelme középpontjában. Bariţ — s ez arra utalt, hogy nemzeti ideológiája szervesen épült az előzményekre — lapjában sokszor hivatkozott a *Supplex Libellus Valachorum*ra, s azt, mikor engedélyezték (1842), ki is nyomatta, magyarázta, s gyakran visszatért annak eszméihez. Bariţ, ha e kérvényhez s a papi beadványokhoz képest előbbre is lépett, mégsem mondhatott le a románság negyedik nemzetként való elismertetésének követeléséről. E hosszú tradícióra visszanyúló kívánság az ő politikájának is alapja maradt. Kerülte a dákoromanizmussal kapcsolatos kiélezett vitákat, de az egyenjogúságért folytatott harcában nem mondott le az autochtonitás koncepciójáról. A *Gazeta* irodalmi mellékletében, a *Foaie*ban fejtette ki, hogy a románok legyenek méltóak a rómaiakhoz, azok erényeihez, akiknek nevét hordozzák, nyelvét beszélik és szokásait őrzik.

A *Gazeta* és a *Foaie* a román nemzeti gondolat tárgyalása során mélységesen elítélte azokat a románokat, akik elhagyták nemzetiségüket. E lapok sokat foglalkoztak a nyelvműveléssel, az anyanyelv fontosságával.

A harmincas évek végén megindult nyelvharc 1842-ben az erdélyi országgyűlés tárgyalásai kapcsán ismét fellángolt. A *Gazeta* élénken reagált a magyar nyelv terjesztésével kapcsolatos valamennyi megnyilatkozásra. Amikor Kemény Dénes ismertetett javaslatát terjesztette be az országgyűlésen, elkeseredett hangú cikkek jelentek meg a román lapban. „Miért akartok minden faluba magyar iskolát — írta a *Gazeta* 1842-ben — mikor saját anyanyelvén is oly nehezen tanulja meg a román paraszt a szükséges ismereteket? Nem voltunk-e eddig is elég jó hazafiak, nem tudunk-e mindnyájan magyarul, akiknek szüksége van a magyar nyelvre? Miféle kárpótlást adtok legdrágább kincsünk elvesztéséért, a nemzetiségért, és mit adtatok eddig is?"[17] Az erdélyi lap felháborodottan írt arról a felfogásról, amely a román jobbágyságnak csak abban az esetben akart jogokat adni, ha magyarrá válik. Bariț a polémiában a román egység gondolatára is hivatkozott: az erdélyi románság része az összromán nemzetnek, szoros genetikus és szent, évszázadok erejénél fogva megpecsételt és megerősített kapcsolatban érintkezik a Kárpátokon túliakkal.

E vitának még egy ága volt. Az 1842 januárjában készült magyar nyelvi törvényjavaslat a balázsfalvi román értelmiségiek körében mélységes tiltakozást váltott ki. Lemény, a balázsfalvi román görög katolikus püspök, az egyetlen román képviselő az országgyűlésen, a törvényjavaslat kérdésében ugyanis határozatlan álláspontot foglalt el. Balázsfalván azonban összeült a konzisztórium, s ennek ülésén — az eddigi szokástól eltérően — részt vett az iskola világi tanári kara is, amely a román mozgalom éppen szárnyát bontogató liberális csoportjához tartozott. Az ülés egyhangú határozattal írásos tiltakozást szövegezett meg a magyar nyelvi törvényjavaslat ellen.

Lemény a balázsfalviak tiltakozását fel is küldte az uralkodóhoz. Ez a tiltakozás, bár nem járt gyakorlati eredménnyel, a román nemzeti mozgalom szempontjából nagy jelentőségű volt. A nyelvharc további kibontakozása során megszűnt a román főpapok tradicionális vezető szerepe, s a polgári jellegű harc élére a *Gazeta* és a balázsfalvi ifjúság állt.

[17] Uo. 171.

Az 1842. évi erdélyi magyar nyelvi törvényjavaslat körüli vita az év elején nagyjában-egészében elcsendesült, hogy 1843-ban ismét új erőre kapjon. Az újabb küzdelmet a magyar országgyűlés lefolyása, majd a magyar nyelv diplomatikai polcra emelése miatt támadt román aggodalom növelte. A polémiák nyomán a nemzeti ellentétek annyira kiéleződtek, hogy a magyar és vele együtt a szász uralkodó osztály a *Gazeta* beszüntetését óhajtotta. 1845-ben nagy veszélyben volt Bariţ lapja, ezért a szerkesztő sietve Bécsbe utazott, hogy megmentse a románok politikai orgánumát. Az 1847-es esztendő vitái a magyar nyelvű kisdedóvókkal kapcsolatosan bontakoztak ki. A magyar—román ellentéttel párhuzamosan a román főpapok ismertetett beadványa óta éles volt a román—szász ellentét is. Söllner szász hadbíró egy beszédében 1847-ben kifejtette, hogy eljön az idő, amikor a románoknak emigrálniuk kell a Királyföldről.

A nemzeti szellemű s polgári jellegű román mozgalom két központja — ezt az elmondottak jól mutatják — a brassói *Gazeta* és a balázsfalvi iskola, közel azonos román nemzeti programot képviselt. Mindenekelőtt a román nyelv művelése és terjesztése estek egybe. Mégsem tekinthető a két centrumban tevékenykedő csoport egységes iránynak. A balázsfalvi líceum tanárai, élükön Simion Bărnuţcal türelmetlenebb nemzeti koncepciót vallottak, mint az óvatos Bariţ, aki lapjával tudatosan távol maradt a különböző csoportoktól. Azt a célt tűzte ugyanis ki, hogy ezzel a „semlegességgel" közvetíthet a különböző vallású (ortodox és unitus) és nézetű (magyarbarát és román nemzeti célokat követő) románok között. E pártatlansággal vélte elősegíteni a nemzet belső integrációját. Az egyre éleződő nemzetiségi ellentétek, valamint Bariţ külpolitikai iránya magyarázza az erdélyi román lap osztrák orientációját, amely nemegyszer az alattvalói lojalitás messzemenő példáit mutatja. A román polgári értelmiség, ha lehet mondani, a szlováknál is inkább Bécs segítségére alapozta a román nemzeti célok megvalósítását. Erről a *Gazeta* és a *Foaie* több cikke tanúskodik.

Ugyanekkor láttuk azt is, hogy Bariţ tulajdonképpen befogadta a román népet a nemzetbe. Most azonban ennél tovább kell mennünk, meg kell vizsgálnunk a konkrét nézeteket, tehát a *Gazeta* agrárprogramját kell felvázolnunk.

A *Gazeta* 1844—1845. évi számaiban többször olvashattuk, hogy a román nemzeti mozgalom számít a széles rétegek kulturális emelkedésére,

s azokéra, akiknek nem volt alkalmuk művelődni. Bariț lapja tehát nem tagadta meg az alapproblémát, és erőteljesen kötődött egy korábbi kor, a felvilágosodás eszmevilágához, amely döntőnek a művelődést tekintette, de a jobbágysággal való őszinte azonosulásában, és azzal, hogy a lap a parasztságot a nemzet oszlopának tartotta, előbbre mutatott a felvilágosodásnál.

Ugyanakkor a román polgári értelmiséget — és ezt egy pillanatig sem feledhetjük el — a magyar nemesség és az erdélyi hatóságok megkülönböztetett érdeklődéssel figyelték: nem szervezik-e a parasztságot, sajtójuk e kérdésben milyen nézeteket képvisel. Ez a nagyarányú aggodalom a Horea-felkelés emlékéből táplálkozott, hatása mélyen élt ebben a korszakban. S bár a parasztmozgalomnak nem volt román nemzeti vonatkozása, miután abban nagy többségben román jobbágyok vettek részt, a magyar kormány már a 18. század végén dákoromán célokat tulajdonított annak, s ez a félelme a 19. század folyamán a román nemzeti mozgalom erősödésével egyre nőtt. Ily módon a *Gazeta* óvatos, rendkívül megfontolt s csupán liberális elemeket tartalmazó agrárprogramja konzervatív magyar és szász oldalról állandó vádaskodásoknak volt kitéve. Aligha tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy ugyanaz a javaslat vagy elképzelés, amely magyar lapokban a parasztkérdésben napvilágot látott, a *Gazeta* hasábjain már szinte főbenjáró bűnnek számított, miután az urak általában magyarok, a jobbágyok pedig románok voltak. Éppen ezért a magyar nemesség tudatában a jobbágymegmozdulásokhoz egyre erőteljesebb nemzeti mozzanatok kötődtek, annak ellenére, hogy a román értelmiség elítélte a parasztfelkeléseket, s a román jobbágyságot 1848-ig alapjában érintetlenül hagyta a nemzeti gondolat. A lap írói, szerkesztői féltek tehát attól, hogy a kibontakozó paraszti megmozdulásokat a magyar nemesség és a hatóságok rajtuk kérik számon.

A román polgári intelligencia nagy dilemma előtt állott. Tisztában volt a parasztság jelentőségével a nemzeti mozgalom szempontjából, őszintén vonzódott is feléje, s ekkor már a jobbágyságot bázisként is fel akarta használni a nemzeti ügy érdekében, de ugyanakkor tudta azt is: kockáztatja az egész mozgalmat, ha nyíltan kiáll a liberális program mellett. Mindehhez járult a román sajtó megkülönböztetetten szigorú cenzúrája.

Ezek a koordináták határozták meg a polgári értelmiség ellentmondásos politikáját. Bariț a negyvenes években általában elítélően nyilatkozott a

forradalmakról, s a francia forradalom kapcsán megállapította, hogy ebből a revolúcióból a franciák még mindig nem „józanodtak ki".[18] Megrótta Horea mozgalmát is. Jutott kritika a magyaroknak is, akiknek a Martinovics-szervezkedést vetette a szemére. Az érchegységi bányászjobbágyok Varga Katalin vezette mozgalmát is alapjában elítélte, s helyeselte az ellenük fellépő román főpap, Andrei Şaguna magatartását. Ebből következett Bariţ további megállapítása: „a paraszt csecsemő, akinek tanácsra és vezetésre van szüksége", s sorsát úgy javíthatja meg, ha szorgalmasan dolgozik. E felfogás másik oldala: az arisztokrácia „az emberi természetből veszi eredetét, a népek nem létezhettek arisztokráeia, nemesség nélkül, éppen azért létesült és szilárdult meg az arisztokrácia . . ."[19]

Amikor 1841-ben a magyar liberális sajtó nagy figyelmet szentelt az örökváltság kérdésének, Bariţ minden állásfoglalás nélkül rövid beszámolókat közölt, s nem lépett túl ezen akkor sem, amikor az erdélyi országgyűlés az urbáriumról tárgyalt.

1844-ben pedig a *Gazeta* hangsúlyosan fejtette ki, hogy a népet lassan kell a fejlődésre előkészíteni.

A liberális gondolat nézeteiben többször hangsúlyosabban is jelentkezett, olyannyira, hogy a megnyilatkozások között bizonyos diszharmóniát fedezhetünk fel. Bariţ csodálója volt az angol alkotmánynak, dicsérte a svájci demokráciát, s nem utolsósorban nemzeti szempontból is nagy figyelmet fordított a helyi önkormányzat különböző megoldásaira. 1838—1840-ben rokonszenvvel tájékoztatott a magyarországi reformokról. Elismeréssel szólt a zsidók emancipációjáért folytatott magyarországi küzdelemről, üdvözölte a jobbágyság helyzetén könnyítő, valamint a kereskedelem és ipar fejlesztését célzó törvényjavaslatokat, mert ha ezek megvalósulnak, nemcsak Magyarországra gyakorolnak jó hatást, hanem a szomszédos országokra és főleg Erdélyre. Bariţ többször átvette a magyar és szász újságokból a feudális intézményeket bíráló cikkeket. Cikkezett a sajtószabadságról is.

[18] I. Tóth Zoltán, Az erdélyi és a magyarországi román nemzeti mozgalom 1790—1848. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 12.) Bp. 1958. (továbbiakban: I. Tóth, Az erdélyi. . . Bp. 1958.) 48.

[19] Uo. 48—49.

1841-ben az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt nagy bizalommal fordult annak munkája felé, érdeklődésének centrumában éppen az agrárkérdés állt. 1842-ben pedig a *Foaie*ban fejtette ki, hogy a diétán a románoknak egyetlen képviselőjük sincs, mert az országgyűlésen részt vevő (balázsfalvi) püspök nem a nemzet küldötte, hanem az uralkodó hívta meg mint regalistát és földbirtokost. E megnyilatkozásában a nép nemzetbe fogadása: a népképviseleti rendszer, a liberális agrárpolitika és a nemzeti gondolat egysége fejeződött ki.

Erdély nagy problémája, az urbárium foglalkoztatta Bariţot, s ha ismerjük óvatosságát, látjuk azt is, hogy többször hangsúlyozta egyetértését a progresszív magyar és szász sajtó nézeteivel. S ha körültekintően is válogatott ezekből az átvett cikkekből, kommentárjai között elrejtette a maga gondolatait. Legjelentősebbként azt, melyben kimondja, hogy a megfelelő urbárium nem lehet más, csak az, amely parasztkézre adja a jelenleg is általa birtokolt földet. A paraszti tulajdon elfogadása a liberális agrárkoncepció legfőbb ismertetőjegye volt.

Bariţ 1845-ben Nyugat-Európában, mindenekelőtt a német államokban járt, s tapasztalatairól lapjában kilenc folytatásban számolt be. A többi között megállapította, hogy a parasztság, amely megszabadult a földesúri hatalomtól, valóságos művésze a gazdálkodásnak. 1848 elején pedig, a forradalom küszöbén a román lap hangja nyíltabbá, liberalizmusa erőteljesebbé vált. S bár bírálta a magyar „látszat-liberálisokat", feladta az óvatosságot és a semlegességet, a polgári átalakulás kérdéseiben nyíltan melléjük állt. Bariţ e magatartása, valamint 1848-ban kifejtett nézetei oldják fel a jelzett ellentmondást: a *Gazeta* liberalizmusa levetkezte az óvatosságot, valamint a félelmet, és kiállt a forradalom oldalán.

Ami a lap külpolitikai koncepcióját illeti: Bariţ és a *Gazeta* különösen a román fejedelemségeket figyelmeztette, hogy tisztázzák viszonyukat a cári Oroszországgal. Jaj annak az államnak — írta a Gazeta —, amely ilyen despotikus országnak köszöni szabadságát, mert azt fenntartani is csak ennek további segítségével tudja, s így az igát csak egy másikkal cseréli fel, de nem rázta le. A *Gazeta* Besszarábiának Oroszországhoz való csatolása miatt is kesergett, és ami az elfogult nacionalizmust különösen mutatta, az orosz népről is igen megvetően írt. Az erdélyi román újság tehát ugyanakkor, amikor felismerte a cári Oroszországnak a balkáni országok belügyeire való káros befolyását, nem volt hajlandó tudomásul

venni e nagyhatalom számottevő szerepét Törökország népeinek az ázsiai despotizmus alóli felszabadításában.

A *Gazeta* a cári Oroszország ellen szövetség létrehozását tartotta szükségesnek, amelyben a két román fejedelemség, Szerbia, Magyarország és Törökország tömörülne. Ez az 1847-ben körvonalazott elképzelés összhangban állt a Czartoryski vezette lengyel emigráció terveivel. A magyar közvélemény s a magyar liberálisok azonban nem figyeltek fel a *Gazetá*nak erre a határozott, s a cári Oroszország ellen irányuló politikájára. Sőt nemegyszer azzal vádolták az erdélyi románokat, hogy rokonszenveznek a cári Oroszországgal.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom még egy természetes orientációjáról, a román fejedelemségekkel való kapcsolatáról kell szólnunk. A erdélyi román társadalom fejlődési fokán az egységes — Magyarország, Erdély és a fejedelemségek románságát magába foglaló — román nemzeti állam megteremtése még nem jelent meg célként, bár a *Gazeta* buzdított a két fejedelemség egyesülésére. Ezt az álláspontot Bariț óvatosan, de félreérthetetlenül képviselte. Ennél szélesebb román politikai egységre nem gondolt, a kulturális élet kölcsönhatását azonban, amely persze egyengette a politikai együvé tartozás ügyét, fontosnak tekintette.

Bariț nagy figyelemmel vizsgálta — a román egységgondolattal összefüggésben is — a keleti kérdést, és különös reményeket fűzött a harmincas évek végének francia politikájához. Ez ösztönözte azt az erdélyi felkelési tervet, amelyhez Baritnak — jól ismerjük meggondoltságát — nem volt köze, de összhangban állott mind a román egység, mind pedig osztrák orientációt követő politikájával. Hiteles források hiányában erről az 1840. évi mozgolódásról igen keveset tudunk. Nem ismeretesek méretei, szervezeti keretei. A rendőri vizsgálat során egy kiáltvány és csak jelentésekből ismert, ellentmondásokkal teli alkotmánytervezet került elő. A kiáltvány az erdélyiek támogatásának ígéretével fegyverbe szólította a havasalföldi románokat, és buzdította őket a jogok visszaszerzésére, valamint a zsarnokság lerázására. Szerzői utaltak Ausztria támogatására is, s a román egységgondolat hangsúlyozásával mozgósítottak.

Visszatérve a *Gazetá*ra: ha erősödtek is a kapcsolatok Havasalfölddel és Moldvával, Bariț lapja nem volt elfogult, kritizálta azokat a fejedelemségi gazdasági, politikai viszonyokat, amelyek egyre erősödő liberalizmusát nem elégítették ki. Bariț gyakran járt Moldvában és Havaselvén, szo-

ros baráti kapcsolatban állott az ottani román politikusokkal. A *Gazeta* rendszeres és közvetlen tájékoztatást kapott a fejedelemségi eseményekről, a kulturális és politikai életről, amiről be is számolt olvasóinak. Külföldi híreinek jelentős részét Bukarestből szerezte be, számos cikket vett át fejedelemségi újságokból, és szép számú, a Kárpátokon túl élő román értelmiségi írt számára cikket. Ezek az írások általában magasabb színvonalúak az erdélyiek megnyilatkozásainál, és tükrözik azt a nemzeti-kulturális fejlődést, amely éppen ebben az időben a fejedelemségekben végbement. E fejlődés, amelyről a lap állandóan számot is adott, erősítette az erdélyi román nemzeti mozgalmat, és fokozta a vágyat egy korlátozásoktól mentes nemzeti lét megteremtésére.

A *Gazeta* tehát nemcsak az erdélyi és a magyarországi, hanem a fejedelemségi románság lapja is volt. Nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy rámutasson az egymástól széttagoltan élő románság szoros együvé tartozására. S hogy a *Gazeta* valóban az egész románság lapja lett, azt előfizetőinek ország, illetve tartomány szerinti megoszlása is mutatja. 148 erdélyi és 73 magyarországi előfizető mellett 265 havasalföldit (ebből 159 bukarestit, ami valamivel több is, mint az erdélyi előfizetők száma összesen) és 149 moldvait találunk. Barit lapja a román fejedelemségekből az előfizetéseken kívül még jelentős anyagi támogatást is kapott.

Haladó irányba mutatott a román polgári értelmiségiek gazdaságpolitikája is. A román kereskedő polgárság érdekeit fejezte ki az a pozitív törekvés, amelyet Erdélyben az elsők között a *Gazeta* vetett fel: az erdélyi vasútvonal felépítése. A polgári fejlődés irányába mutatott, hogy a *Gazeta* közölte az első erdélyi pénzintézet, a brassói szász takarékpénztár zárszámadásait és felvetette, hogy 1843-ban szó volt a románoknak a takarékpénztárba való bekapcsolásáról. A *Gazeta* publicitást nyújtott az osztrák—olasz biztosító intézetnek is, amelynek Rudolf (Radu) Orghidan román kereskedő volt a megbízottja Brassóban. A román nemzeti mozgalom lapja évről évre beszámolt a szászok gazdasági és társadalmi egyesületeiről, s ezeket példaképül állította a románok elé.

A ROMÁN NEMZETI MOZGALOM DIFFERENCIÁLÓDÁSA ÉS AZ 1846—1847. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS

A *Gazeta* és a balázsfalvi román líceum világi tanáraiból alakult csoportok tevékenysége, bár a korábbi papi vezetés alatt álló mozgalommal néhány rokon vonást mutatott, s Lemény unitus püspökkel eredményesen együtt is működött, mégis sok tekintetben különbözött attól. A korábbi eltérés tovább mélyült, majd egy 1843-ban történt egyházi színezetű viszály kapcsán a balázsfalvi balszárny kialakulásához, annak a főpapsággal való ellentétéhez és évekig tartó elkeseredett harchoz vezetett.

A vita az unitus egyházon belül bontakozott ki, s az ellentétet főképpen két tényező élezte: a magyar uralkodó osztályhoz való eltérő viszony és a nemzeti mozgalom vezetésének két módja, amiben a két csoport különböző nézetet vallott. A balázsfalvi unitus püspök, bár ellenezte a magyarosítást, mégis tett vagy hajlandó volt tenni bizonyos engedményeket a magyar uralkodó osztálynak. A tanárok az egyházat az ifjúsággal együtt nemzeti intézménynek tartották, amelyet — mivel politikai kiváltságokkal nem rendelkeztek — a nemzeti mozgalom harci erődjévé akartak kiépíteni. E nemzeti érdekeket is szem előtt tartó egyház vezetésére nem látták alkalmasnak Leményt. Ugyanakkor az egyház demokratikusabb irányítását is fontosnak tartották. E demokratikusabb vezetés követelésével összefüggött az is, hogy a balázsfalvi tanárok és az ifjúság a nemzeti mozgalom számára szélesebb bázist akartak teremteni. Mindamellett — tervük szerint — az egyház nemcsak a mozgalom politikai bástyájává vált volna, hanem a balázsfalvi uradalmak jövedelmével céljaihoz gazdasági alapot is biztosíthatott.

Az ellenzék élén Bărnuţ állt, aki társaival együtt kisebb súlyt helyezett a vallási életre, a liturgiára, s azt hangsúlyozta, hogy a diákok nem azért jöttek Balázsfalvára, hogy imádkozzanak, hanem hogy tanuljanak. A püspök jogkörét úgy kívánták szűkíteni, hogy egy világiakat is magába foglaló szinódus létrehozására törekedtek. Mindez összefüggött az éleződő nemzeti ellentétekkel: a szinódust a kibontakozó nyelvharc szolgálatába kívánták állítani. Lemény azonban visszautasította e kívánságokat és egy szigorú rektort bízott meg a balázsfalvi líceum irányításával. A harc egyik következménye volt, hogy több tanárt, közöttük az ellen-

zék vezérét, Bărnuțot és több teológust kizártak az iskolából. Leményék féltek attól is, hogy a világi elemek, közöttük az ifjak fokozottabb bekapcsolódásával nőhet a román nép befolyása is a nemzeti mozgalomra. Ezért a zsinat összehívását — amit a haladó szárny követelt — az osztrák hatóságokkal együtt megakadályozták. Pedig az a félelem, hogy Bărnuțék megszervezik a parasztságot, ekkor még alaptalan volt. Osztálybázisuk nem különbözött egymástól, mindkét csoportban a papi és a kisnemesi értelmiség játszotta a vezető szerepet. De a jobbszárny politikájában mégis erősebb volt a feudális vonás, aminek nem utolsósorban a püspök kezén levő jelentős balázsfalvi uradalom birtoklása volt az oka. Valószínűnek látszik, hogy Lemény táborában inkább az állásban levő értelmiségiek foglaltak helyet, s ez is indokolta a magyarokhoz való engedékenyebb viszonyt. Bár nem választotta el őket lényeges különbség, tény, hogy a balszárny 1848 tavaszán az agrárkérdésben nagy lépést tett előre. Nem vitás, hogy Bărnuț csoportjának politikája több haladó vonást tartalmazott, mint Leményé. A román nemzeti mozgalomban a *Gazeta* és a balszárny által képviselt álláspont rövidesen uralkodóvá lett, Lemény mérsékelt csoportja kisebbségben maradt.

Az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlésen a szász és a magyar uralkodó osztályok között a nyelvkérdésben tovább folyt a harc, de a szászok s a románok küzdelme sem járt eredménnyel. Az országgyűlésre megérkezett az előző országgyűlés magyar nyelvről szóló törvényjavaslatának királyi szentesítése. Ha ezt az 1847 : I. tc.-ként becikkelyezett törvényt összehasonlítjuk az 1842. január 31-i javaslattal, láthatjuk, hogy a kettő több vonatkozásban azonos, bár a törvény végül is nem ment olyan messzire a magyar nyelv terjesztésében, mint a javaslat tervezte (főként az egyház és az iskolák területén). A szászok e nyelvtörvénnyel szemben még az országgyűlésen kifejezésre juttatták elégedetlenségüket, s ezt tették a románok is, akiknek még inkább volt okuk e törvénnyel szembefordulni.

Ezen az országgyűlésen is szóba jött az 1842-ben benyújtott és a szászföldi románság helyzetének megjavítását célzó főpapi kérvény ügye, s e petícióval kapcsolatosan magyar—szász vitára is sor került.

5. A NEMZETI FEJLŐDÉS AZ ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE NÉLKÜL

Magyarok és nemzetiségek viszonya még a negyvenes években sem minden esetben éleződött ki ennyire szélsőséges formákban. Négy példát sorakoztathatunk fel, ezek azonban egymástól is különböztek. Mindenekelőtt a Magyar Királyság románjainak fejlődését említhetjük: ez sajátos, s az alább szóba kerülő okok következtében az Erdélyi Nagyfejedelemségben élő testvéreikétől lényegesen eltérő irányt vett. A magyar—szerb viszony is, bár a magyarországi nemzetiségek közül az egységtörekvések a szerbeknél voltak a legerősebbek és a leginkább politikai jellegűek, speciális, szintén még elemzésre kerülő indokok miatt 1848 előtt nem mérgesedett el annyira, mint a magyar—horvát, a magyar—szlovák és magyar—erdélyi román ellentét. Végül a magyarországi ukránok esetén nehéz gazdasági-társadalmi és politikai helyzetük és a ruszin (rutén) értelmiség nagymérvű elmagyarosodása magyarázza, hogy a politikai viszályoknak csak nyomaival találkozunk. Végül a magyarországi németség sajátos fejlődése ugyancsak nem az ellentétek kiéleződése felé mutat.

A MAGYARORSZÁGI ROMÁNOK ÉS A MAGYAR NEMZETI MOZGALOM

Az Erdélyi Nagyfejedelemség határain kívül élő több mint 1 millió 200 ezer magyarországi román fejlődése sok rokon vonást mutat az erdélyivel. A nemzeti egység szempontjából jelentős kapcsolatok is szövődtek közöttük, mégis a szembeötlő különbségekre kell a figyelmünket fordítani.

A szerb egyházi privilégiumok értelmében a karlócai szerb metropolita lett a több nemzetiségű görögkeletiek egyházi feje. A hat délvidéki egyházmegye közül három, az aradi, a temesvári és a verseci pravoszláv püspökség lakóinak döntő többsége román volt, de a pravoszláv szerb egyház a három püspöki széket minden alkalommal szerbekkel töltötte be, s a román községek többségébe szerb pópákat helyezett — volt eset rá, hogy nem is egyet. E papok a szlaveno-szerb egyházi nyelvet használták, és szerbesítették, kizsákmányolták a román hívőket.

Az északi területeken a 18. század folyamán, az uniós mozgalom eredményeképpen létrejött a nagyváradi görög katolikus egyházmegye. A vallási unió tehát — Erdélyhez hasonlóan — megosztotta a magyarországi románokat is. De arról sem szabad elfeledkezni, hogy az unitus Nagyvárad román művelődési központtá fejlődött, amelynek szoros volt a kapcsolata Balázsfalvával.

Hasonló, de szerényebb méretű román kulturális fejlődés ment végbe a déli pravoszláv területeken. A korábbi temesvári tanítóképző tanfolyamot 1812-ben Aradon állandó román intézménnyé szervezték át, csakúgy ugyanitt 1821-ben teológiává fejlődött az ideiglenes román papképzés. Ezekben az iskolákban jól felkészült, román nemzeti szellemű tanári kar működött.

Ezzel szemben a szerb klérus az aradi román tanítóképzőt legalább kétnyelvűvé akarta tenni, a román papok nevét erőszakkal szerb hangzású nevekre változtatta, a román értelmiség érvényesülését megakadályozta, a románok iskolázása elé akadályokat gördített azzal az indokolással, hogy az oktatás munkájára alkalmas tanult emberek a románok között nincsenek. Érthető tehát, hogy a románok — elsősorban kulturális téren — felvették a harcot a szerb klérussal. Emellett mindent elkövettek, hogy függetlenítsék magukat a szerb hierarchiától. Fő céljuk az aradi püspöki szék román nemzetiségű főpappal való betöltése volt. E törekvésüket a harmincas években siker koronázta. Az ellentétek azonban tovább éltek, mert a temesvári és a verseci román többségű egyházmegyék élén ezután is szerb nemzetiségű püspökök állottak.

Ebben a küzdelemben jelentős szerepet játszott Dimitrie Ţichindeal, akinek irodalmi tevékenységéről még szólunk. A szerb klérus bosszúja elől az antifeudális szellemű írónak 1815-ben távoznia is kellett az aradi tanítóképzőből, amelynek tanára volt. Ţichindeal ebben a küzdelemben szövetségesre talált a nagyváradi unitus püspökben, akivel szoros kapcsolatban állott. E nemzeti harc tehát áthidalta a vallási ellentéteket, s ez nemcsak gyakorlati együttműködésben, hanem elméleti-ideológiai koncepciókban is kifejezésre jutott. Ţichindeal a vallási különbségek hangsúlyozása helyett a közös eredet, a nemzeti összetartozás érzését igyekezett a román népbe plántálni. Kiemelte Havaselve és Moldva jelentőségét a román egység szempontjából: „A török uralma hanyatlik és kisebbedik, míg a kereszténységé mindenütt nő és emelkedik. Ha-

vaselve és Moldva hamarosan mindenestül meg fognak szabadulni a töröktől."[20]

A magyarországi pravoszláv románok között nem kevés olyan munkát jelentettek meg, amelyben a római eredet, a román egység, a nyelv latinságának büszke tudata, a dákoromán eszmevilág kapott hangot hatékony eszközként a szerb egyházi-kulturális elnyomással szemben.

Ilyen körülmények között a pravoszlávok egyes vezetői, például Ţichindeal hajlandóságot mutattak még az unióra is, amit a nagyváradi püspök szeretett volna elérni.

A szerb—román viszály ideológiai tükröződése volt Tököly Száva és Eftimie Murgu magyarországi román ügyvéd polémiája. A pravoszláv szerb nemes 1827-ben egyházi előjogaikat is aláhúzva bizonygatta a románok szláv eredetét *(Erweiss, dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind und dies nicht aus ihrer italienisch—slavischen Sprache folgt)*. A vitában Murgu kezére játszott a dákoromán koncepció. 1830-ban mindenekelőtt kifejtette *(Widerlegung der Abhandlung welche unter dem Titel vorkommt: Erweiss . . .)*, hogy a latin nyelv, valamint a római szokás és életmód minden kétséget kizáróan igazolja a románok római eredetét. Tudatlan fanatikusoknak nevezte azokat, akik a nemzet eredetét a vallással hozták összefüggésbe.

Murgu megállapította, hogy Tököly koncepciójának célja — s e fejtegetés is jól mutatta a román ortodoxok harcát a szerb klérussal — a román nemzetiség és az anyanyelv felszámolása, a kulturális fejlődés akadályozása. Éppen ezért hívta segítségül a herderi gondolatvilágot. Szerzőnk mindenekelőtt Tökölynek azzal az állításával fordult szembe, hogy ha egy román műveltségre tesz szert, elhagyja nemzetiségét, mert szégyelli román származását. Murgu szerint a nemzetiséget el lehet hallgatni, de felszámolni nem. Tagadhatatlan, hogy a nemzetiség ismérvei között előtérben áll a származás, valamint a minden nemzetre jellemző nemzeti szellem. Ez a sajátosság mint bizonyos örökség töretlenül fejlődik. Mindez nem függ az egyén akaratától vagy más nemzetek elismerésétől. E sajátosságot, amellyel minden nemzet rendelkezik, talán nemzeti karakternek vagy nemzeti szellemnek lehet nevezni. Ez az elszakíthatatlan örökség, amely a neki megfelelő nemzeti jegyekkel a nemzetisé-

[20] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . 1. 1790—1840. Bp. 1960. 329.

get alkotja, hajthatatlan isteni védelem alatt áll, amely megakadályozza a nemzetváltást. A maguk nemzetiségének elhallgatói kiváltképpen a nyelvcserével egy külsőleges, talán megtévesztő látszatot tudnak kelteni, de semmiképpen sem tudják kifejezni az újonnan felvett nemzet igazi jellegzetességeit.

Murgu nemcsak a modern nemzeti gondolatnak volt egyik kiemelkedő megfogalmazója, akinél a dákoromán gondolat herderi nézetekkel fonódott össze, hanem a nép nemzetbe fogadásának plebejus felfogását is vallotta. Murgu a negyvenes évek elejéig a román fejedelemségekben tevékenykedett. Bukarestben részt vett abban az összeesküvésben, amelynek a nagy román forradalmi demokrata, Nicolae Bălcescu volt az egyik szervezője. Ez a felkelés a nemzeti függetlenség teljes kivívását, a különböző tartományokban és országokban élő románok politikai együttműködését és a parasztság földhöz juttatás útján való felszabadítását tűzte ki célul. Amikor az összeesküvést lelepleztek, Murgut mint „osztrák" állampolgárt kiutasították Havaselvéről. Lugoson telepedett le, ügyvédi irodát nyitott, s ismételten összeütközésbe került a szerb hierarchiával és a magyar nemességgel. Murgu a Bánátot külön országrésznek tartotta, ahová — szerinte — néhány tucat „idegen" nemes hatolt be és kiépítette saját adminisztrációját, minden községbe nyelvét ismerő jegyzőket ültetett, akik a községi ügyeket „lapp" nyelven vezették (ez alatt a magyar nyelvet értette), és kizsákmányolták a román népet. Így Murgu a román parasztság oldalára került. Az állam egysége elleni izgatásért és a parasztok fellázításáért azután végül letartóztatták. Mint államfogoly került Budára, ahonnan ő is csak 1848 tavaszán szabadult. S ha Murgu fontosnak is tartotta a román nyelvi kívánságokat, amelyek antifeudális magatartásával kapcsolódtak egybe, mindez nem vezetett ahhoz, hogy szembeforduljon a magyar nemzeti mozgalommal. Ezt 1848—1849. évi szerepe is példázza.

Mégis nem Murgu volt a jellemző példa. A magyarországi románok polgári értelmiségi vezetői a magyar nyelv terjesztése elé nemcsak nem állítottak akadályokat, hanem többször is kifejezésre juttatták azt az akaratukat, hogy a szerb nyelv helyett a magyar nyelvet vezessék be az iskolákba és használják az intézményekben. Mindez kifejezte közvetlen érdekeiket, amelyeket inkább a szerb klérus, mint a magyar uralkodó osztály részéről láttak veszélyeztetve, noha a középnemesség a magyarosí-

tás útján járt. S mivel a szerbeket az udvar is támogatta, a magyarországi románok a magyar nemzeti mozgalommal kapcsolták össze sorsukat.

Az unitusok is utat engedtek a magyar nyelv terjesztésének. Bár őket nem sújtotta a szerb klérus elnemzetlenítő politikája, az ortodox románság iránti együttérzésük, vele való szövetségük — amelyet persze vallási indíték, uniós szándék is táplált, s az is, hogy nemcsak nemzetileg, hanem egyházilag is szemben álltak a pravoszláv szerbséggel — az unitusokat is a magyar nemzeti mozgalommal kapcsolta össze. Körükben az asszimiláció még jobban is haladt előre, míg az ortodoxia, még ha a vezetés idegen főpapság kezében volt is, a románokat is jobban védte az elnemzetietlenedéstől. Az erdélyi románok egykorú vezetői jól látták magyarországi testvéreiknek ezt az orientációját. Papiu Ilarianu fejtette ki, hogy „a legnemzetibb érzelműek a szerbek elleni gyűlöletből magyarokká lettek, vagy a legkedvezőbb esetben a magyarokkal tartottak. A magyarizmus a bánsági román értelmiség körében virágjában volt."[21] A magyarországi román mozgalom a nyelvművelés, a kultúra terén maradt, s a magyar—román politikai ellentétek a 19. században a nyolcvanas évekig nem kerültek felszínre.

A magyar liberális vezető réteg persze méltányolta a románok e magatartását, s a szerbekkel szemben, akikkel az ellentét közvetlenül a szabadságharc előtt mégis kibontakozott, teljes odaadással a románok mellé állt.

A MAGYAR—SZERB VISZONY LASSÚ ÉLEZŐDÉSE

A negyvenes éveket vizsgálva az éles harcok hiánya a szembetűnő. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a szerbeknek körülbelül a fele a határőrvidéken élt, e katonai területre pedig nem vonatkoztak a magyar nyelvi törvények. A szerbek másik része Horvátországban, a szabad királyi városokban lakott, és csak igen kevesen tartoztak közvetlenül a magyar megyék joghatósága alá, ahol minden akadály nélkül érvényesülhetett a magyar középnemesség magyarosító nemzetiségi politikája. A szerb mozgalom vezető ereje, a polgárság, nagyrészt szabad királyi váro-

[21] Idézi: I. Tóth, Az erdélyi . . . Bp. 1958. 106.

sokban tevékenykedett, ahol jelentős befolyása volt. Ezért nem is hajtották végre a rájuk sérelmes országgyűlési határozatokat. A szerb nemesség — melynek egy része ragaszkodott a nyelvéhez — és a magyar megyék szerb polgári értelmisége kisebb-nagyobb hivatalokat töltött be, eltérően például a szlovák polgári értelmiségtől. Emellett — s ez is döntő különbség volt, ha a szlovák mozgalom helyzetével hasonlítjuk össze a szerbeket — a görögkeleti egyház nemzeti egyház volt, s benne a magyarok befolyással egyáltalán nem rendelkeztek.

A szerb mozgalomban nagyobb élénkséget az 1842. évi karlócai, szerb nemzeti (ám valójában az egyházi kiváltságok alapján működő) kongresszus váltott ki. Ekkor választották meg a szerb mozgalom reakciós szárnyának későbbi vezetőjét, Josip Rajačićot metropolitává. Jovan Hadžić jogász, tanár pedig felségfolyamodványt szerkesztett, amelyben a kongresszus 53 résztvevőjével együtt egy újabb szábor (vagyis az egész magyarországi szerbséget immár nemcsak mint vallási közösséget, hanem mint nemzetet képviselő, az 1790—1791. évihez hasonló nemzetgyűlés) összehívását kérte. A kormány a magyar kancellária kívánsága ellenére engedélyezte a szábor összehívását, de egy bizottságra bízta a kongresszus napirendjének, a tanácskozás idejének és helyének eldöntését. Így azután a valóságban a kancellária álláspontja kerekedett felül, s a bizottsági tárgyalások állandó elhalasztásával sikerült a szábor összehívását megakadályozni. A nemzeti kongresszus napirendjére vonatkozó javaslat csak 1847 augusztusában készült el, s így a szábor már 1848 előtt nem ült össze.

A száboron kívül a magyar országgyűlés volt az a fórum, amelyen a szerb mozgalom hallathatta hangját. A felsőtáblán, miként a kongresszusokon, a szerb nemzeti célok szorosan egybefonódtak a görögkeleti egyház törekvéseivel, s ez esetben az egyház főpapjai voltak a szerb követelések szószólói. A főpapi megfogalmazás természetesen rányomta bélyegét e követelésekre, amelyek a szerb nép csak egy szűk rétegének, elsősorban az egyházi és a világi értelmiségnek az érdekeit tartották szem előtt. Annak ellenére, hogy a szerb főpapok a vallásszabadság polgári céljáért harcoltak, fellépésük nem volt mentes feudális vonásoktól.

Különösen az 1843—1844. évi országgyűlésen, a vallási törvény tárgyalásakor, fejtettek ki jelentős tevékenységet a szerb főpapok Rajačić vezetésével. Elsősorban a vallási kérdésekben foglaltak állást (reverzá-

lisok, vegyes házasságok, más egyházba való áttérés stb.). Emellett többször szóba került a görögkeletiek (szerbek) hivatalviselésének, a szerb iskoláknak az ügye és a pánszlávizmussal kapcsolatos vádak, tehát olyan kérdések, amelyek a szerb nemzeti mozgalmat foglalkoztatták. Rajačić az országgyűlés főrendi tábláján, 1843 szeptemberében az 1791—1792. évi országgyűlés azon határozatára hivatkozva, amely a görögkeletiek számára többek között biztosította a birtokszerzés és a hivatalviselés jogát, kifogásolta, hogy görögkeleti (szerb) főtisztviselő nincs az országban.

Egy másik beszédében a szerb egyházfő többek között érintette az iskolák és a papnevelés kérdését. Beszámolt arról, hogy a görögkeletiek (szerbek) két gimnáziummal, két tanítóképzővel (ezek közül az egyik az aradi román képző volt) és négy teológiai intézettel rendelkeznek, más főiskoláik nincsenek. Közölte azt is, hogy egy görögkeleti szerb szemináriumot kívánnak létesíteni. 1844 júniusában pedig újabb sérelmet terjesztett elő, amely nemcsak az egyház, hanem a szerb nemzeti mozgalom sérelme is volt, csak vallási köntösben jelentkezett: a pravoszlávoknak nincs szószólójuk, képviseletük „városoknál, vármegyéknél, külön törvényszékeknél, mind politikai, mind gazdasági kormányszékeknél és a királyi udvarnál".[22]

Bár a magyarok és a szerbek között a már ismertetett okok miatt éles nyelvharc nem folyt, a szerbek mégis szembefordultak a magyarosítással. Ennek egyik formája volt a negyvenes években, hogy rokonszenvvel figyelték és sajtójukban támogatták a magyarországi szlávok, a szlovákok és a horvátok harcát a magyarosítással szemben. Közvetlenül érintette azonban a szerbeket az 1840 : VI. törvénycikknek az a határozata, amely szerint az egyházi anyakönyveket 1843-tól magyarul kell vezetni. Az ezzel kapcsolatos harc azonban csak 1848 tavaszán bontakozott ki. E küzdelem előzménye volt, hogy a magyar hatóságok megtiltották a szerb kalendáriumok terjesztését, a szerb parasztokat pedig, akik e tilalom ellenére olvasták azokat, testi fenyítéssel büntették. Nemzetiségi összeütközések formáját vették fel Temes megyében a tisztújítások is. Az ellentétek olyan méreteket öltöttek, hogy a szerbek kijelentették: szükség esetén éles fegyverekkel támadják meg azokat, kik Istentől adott anyanyelvüktől őket megfosztani szándékoznak. Ezek az ellentétek a

[22] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . II. Bp. 1960. 291.

szerbek hagyományos orientációját, a bécsi udvarral való szövetség politikáját állították előtérbe.

Ugyanekkor azonban e szövetség ellen a szerb polgárság egy része állást foglalt. A Pesten megjelenő *Szerb Nemzeti Újságot (Serbske narodne novine)* a szerb polgárságnak az az Ausztriával szemben álló csoportja támogatta, amely a magyarlakta megyék különböző városaiban, elsősorban a szabad királyi városokban (Buda, Pest, Komárom, Győr) szétszórtan élt, s amelynek érdekei bizonyos fokig összefonódtak a magyar nemzeti mozgalommal, a középnemesség és a magyarországi polgárság érdekével. E szerb polgárság állásfoglalása tükröződött abban, hogy a *Szerb Nemzeti Újság* gyakran támadta a kormányt, ami a cenzúra fokozottabb szigorítását vonta maga után. A szerb polgárság Ausztriával szemben álló csoportja 1848—1849-ben is a magyar szabadságharcot támogatta, de a szerb mozgalom egészéhez képest csak igen kis erőt képviselt.

Mindemellett a *Szerb Nemzeti Újság* is fellépett a magyarosító törekvések ellen. Egyik cikkében, amely a nemzetiség fenntartásáról értekezett, a magyar diplomatikai nyelv elismerése mellett óvott attól, hogy a magyar nyelv más területeket is hatalmába kerítsen, „mert nincs erőszak, amely a nemzetiséget le tudná törni, sőt éppen ellenkező eredményt ér el, szakadást idéz elő, ami a hazát veszélyezteti".[23] A cikk, ha azt összehasonlítjuk a horvát mozgalom nézeteivel, feltétlenül több megegyezési hajlamot mutat; éles hangja és egyben mérséklete a magyarlakta megyék és a délvidék szerb polgárságának bizonyos fokig eltérő álláspontját ötvözte össze.

A *Szerb Nemzeti Újság* liberális nézeteket vallott, s fellépett a szerb görögkeleti egyházban tapasztalható visszaélések ellen. Ezért a görögkeleti egyház felügyelője meg is tiltotta a görögkeleti szerb iskoláknak, hogy erre az újságra előfizessenek. E kérdéssel kapcsolatban a szerbek között — érdekes módon — a *Pesti Hírlap*ban folyt élénk vita. A magyar nemzeti mozgalom lapja hasábjait mindkét fél számára rendelkezésre bocsátotta, de egyes megjegyzéseiből megállapítható, hogy rokonszenve a klérussal szemben a szerb polgári lap mellett állt.

A legszámottevőbb és a leginkább politikai típusú egységmozgalom a szerb volt. Nem csodálkozhatunk ezen, ha figyelembe vesszük, hogy e

[23] Uo. 198.

törekvések bázisa az 1830-ban a függetlenség útjára lépő „szerb Piemont," a belgrádi pasalik helyén — ugyan szűk területen — kialakuló szerb fejedelemség volt.

A szerb egység első jelentős politikai koncepciója az úgynevezett alkotmányvédők politikájához kapcsolódott. Az ő támogatásukkal került a szerb fejedelmi székbe az Obrenovićok trónfosztása után az első felkelés vezérének fia, Karadjordjević Sándor (1842). Az alkotmányvédő párt a fejedelemmel együtt hátat fordított az Obrenovićok idején Szerbiában oly nagy befolyással rendelkező cári Oroszországnak, s belpolitikájában egyre erőteljesebben polgári rendszert akart kiépíteni.

Az alkotmányvédők szoros kapcsolatban állottak a lengyel emigrációval. többször kérték ki Európa két zsandárja, Ausztria és a cári Oroszország ellen harcoló Czartoryski tanácsát Szerbia bel- és külpolitikai problémáihoz. Mindez természetesen Szerbiának a cári Oroszországtól való további eltávolodásához vezetett. Ennek az irányzatnak volt a képviselője a szerb belügyminiszter, Ilija Garašanin is, aki állásfoglalását 1844-ben egy emlékiratban fejtette ki. Ez az emlékirat, amelynek *Tervezet (Načertanije)* volt a címe, a cári Oroszország befolyásának és a Szerbiával szomszédos másik nagyhatalom, Ausztria kelet-európai szerepének ellensúlyozására a délszlávok, s elsősorban a szerbek egyesítésének szükségességét emelte ki. A délszlávok egyesítésével Garašanin a Török Birodalom romjain, szerb vezetéssel, egy délszláv birodalom létrehozását tűzte ki célul. E délszláv birodalomnak a szerb belügyminiszter a délkelet-európai egyensúly biztosítását szánta, a két nagyhatalom, az osztrák és az orosz birodalom között. Az emlékirat pontosan számba vette a délszlávlakta területek egyesítésének módozatait, s Garašanin tervezetének megfelelően emisszáriusokat is küldött a délszláv, de főképpen a szerblakta területekre, s e küldötteknek az volt a feladatuk, hogy e szerb vezetés alatt álló délszláv állam létrehozásának útját egyengessék.

Garašanin koncepciója kétségtelenül jelentős és előremutató volt abban a vonatkozásban, hogy *Tervezete* Európa két zsandárjának befolyását igyekezett ellensúlyozni. Pozitív volt a szerb egység megteremtésére irányuló célkitűzése is: szükség volt a még török uralom alatt sínylődő szerb területek felszabadítására, s hogy szerb testvéreik a török igát lerázzák, ehhez akart a terv segítséget nyújtani. A szerb egységtörekvések azonban nem álltak meg a szerblakta területek határánál, Garašanin

terve nem volt mentes más népeknek a létrehozandó szerb birodalomhoz való csatolásától. Ezzel kapcsolatban elsősorban a memorandumnak azt az elgondolását emeljük ki, amely a bolgárlakta területeket akarta a szerb vezetés alatt álló délszláv államhoz csatolni. Ebben a törekvésben a fejlődő szerb burzsoázia hódító étvágyának első megjelenési formáját figyelhetjük meg.

A MAGYARORSZÁGI UKRÁN NEMZETISÉGI TÖREKVÉSEK

A ruszinlakta megyékben is tapasztalható volt bizonyos előrehaladás: fejlődött a kulturális mozgalom, s ennek kapcsán a nemzetiségi ellentétek kisebb, kezdeti megnyilvánulásai is felbukkantak.

A mozgolódás a közoktatás mezején indult meg, és nem is a feudalizmushoz kötődő, asszimilálódó görög katolikus papságtól eredt, hanem a kincstártól, amely a harmincas évek végén a királyi kamarán keresztül figyelmeztette a munkácsi püspököt, hogy az ungvári kincstári birtokon az elemi iskolai oktatás legelemibb feltételei is hiányoznak.

A mozgalomba bekapcsolódott a papság, s akarata ellenére, anélkül, hogy nemzeti célokat követett volna, felhívta magára a magyar nemesség figyelmét. A magyar uralkodó osztály ugyanis, a szláv mozgalmak analógiája alapján veszélyesnek tartotta az „orosz" (értsd görög katolikus) iskolák felállítását. Ezt a magyar nyelv elterjesztésével szemben álló lépésnek tekintette.

Az iskolák szervezésével együtt felmerült az a kívánság is, hogy az egyházi jellegű ruszin nyelvet kell előnyben részesíteni. Ebben az anyanyelvi követelések kezdeti formáját kell látnunk. A magyar középnemesség — híven nemzetiségi politikájához — visszautasította ezt a szórványosan jelentkező kívánságot. Semmiképpen sem lehet beszélni tudatos nemzeti programról. S ha találkoztunk is a ruszinoknál orosz tudattal, az orosz nyelv náluk egyházi szlávot jelentett.

Mégis a harc kezdeti formáját jelentette az a vita, amely 1841—1842-ben a *Regélő* és a *Jelenkor* hasábjain folyt. *A Bereg megyei oroszok* címmel a *Regélő*ben megjelent cikk a többi között azzal vádolta a magyarországi ukránokat, hogy imájukat nem a magyar király, hanem az orosz cár életéért mondják. Az említett cikkre a *Jelenkor*ban Jámbor Antal, az

ungvári szeminárium prefektusa válaszolt, és visszautasította a pánszlávizmus vádját.

Az iskolák alapításának kezdeményezése mellett még egy sikertelen kísérletről számolhatunk be. Pjotr Medvecki ruszin lelkész javasolta a konzisztóriumnak, hogy adjanak ki ószláv szótárt, mivel az egyházi könyvekben már sok olyan elavult szó van, amelyet a papok sem értenek meg. A konzisztórium felkarolta a javaslatot, de a röviddel azután kibocsátott felszólításra senki sem jelentkezett, a görög katolikus ukrán papok nem vállalkoztak arra, hogy e szótár munkájában közreműködjenek. E javaslat bár szorosan kapcsolódott az egyházi nyelvhez, mégis magába foglalta az ukrán népnyelv művelésének kezdeti törekvését.

A ruszinok körében az egységgondolat, az oroszországi és a galíciai ukránokkal való együvé tartozás tudata a negyvenes években sem közelítette meg a többi magyarországi nemzetiség egységkoncepciójának szintjét. Említésre méltó, hogy a cseh és a szlovák szlavisták, a ruszin unitus papoktól eltérően, nagyon világosan látták ezt az együvé tartozást.

Érdeklődéssel fordult a negyvenes években a magyarországi ukránok felé a szlovák nemzeti mozgalom, amely ezekben az években jelentős fejlődést tett meg. Ebben a figyelemben a szláv gondolat: a gyengébb testvér támogatása, a maga sorainak kibővítésére, erősítésére irányuló szándék egyaránt tükröződött. A szlovákok a ruszinokat legközelebbi szláv szomszédjuknak tekintették, akiknek története hasonló volt az övékéhez. Azt tűzték ki célul, hogy a magyarországi ukránokban felkeltsék a tudatos nemzeti-társadalmi élet megteremtésének igényét, és őket aktivitásra ösztönözzék. Azt is felvetették, hogy amíg nem állnak saját lábukra, tehát míg nem lesz nemzeti újságjuk, csatlakozzanak a szlovák mozgalomhoz. Minderről a *Szlovák Nemzeti Újság*ban olvashatunk, s természetes, hogy a *Pesti Hírlap* fellépett ezzel a szláv integrációval szemben, amely persze nem jött létre; gyenge volt ehhez a szlovák mozgalom is, nem rendelkezett a szükséges lehetőségekkel, saját népének nemzeti öntudatát sem volt képes felébreszteni. Ugyanekkor Štúrék felhívása a ruszin értelmiség körében sem keltett — érthetően — semmiféle visszhangot.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK

Ellentétben a horvátok, románok, szerbek, szlovákok és ukránok így kibontakozó és egyre szélesedő nemzeti mozgalmaival, a magyarországi németség e szempontból egész korszakunkon végig szinte teljesen mozdulatlan. Ennek kétségtelenül megvannak a maga alapos okai. Ellentétben a többi nem magyar néppel, egyrészt nem alkot összefüggő településterületet, hanem kisebb-nagyobb foltokban az egész országban szét van szórva, másrészt egyes, egymástól távol is fekvő csoportjai között igen jelentősek és sokfélék a különbségek. Egy részük még középkori telepítésű és településterületén azóta kontinuus, sőt előjogokkal védett, ezáltal korunkra a polgárosodásban éppúgy, mint a kispolgárosodásban erősen előrehaladt elem. Ilyenek az erdélyi szászok és a szepesi „cipszerek". Más részük különböző szabad királyi városok nagyrészt ugyancsak régi, ott megszakítatlan családi és birtoklási folyamatosságra visszatekintő, alapjában feudális gyökerű polgára. Mindezen rétegek figyelemre méltó értelmiséget is kitermelnek. Jelentős hányaduk (így például az erdélyi szászok összessége) evangélikus vallású. Megint más — ám legnagyobb — részük paraszt: részben gyakorlatilag szabad paraszt (mint a legnagyobb zárt etnikai tömböt alkotó, gazdaságilag is homogén feltételek között élő bánságiak), részben azonban úrbéres jobbágyok, települési helyük és a földesuraság szerint is igen különböző feltételek mellett. Egy részük Nyugat-Magyarországon közvetlenül érintkezik az alsó-ausztriai és stájer németséggel: annak mintegy keleti ága. A többi azonban az összefüggő német nyelvterülettől teljesen elszigetelt: minden oldalról idegen etnikum veszi körül. De a német parasztok az egész országban így szétszórt többsége a 18. század végén még csak egy évszázados ittlétre tekinthet vissza, arról nem is szólva, hogy a német birodalom legkülönbözőbb tartományaiból kerültek Magyarországra, és néha egymás német nyelvét is nehezen értik. Egységesek viszont abban, hogy túlnyomó részük — már telepítésük ellenreformációs szempontjainál fogva is — római katolikus.

A hazai németség tehát minden más itt élő nem magyar népnél teljesebb társadalom (hiszen van jelentős, etnikailag német nemesség is, a nagybirtokos főnemesség — kivált az indigenák révén — nagy számáról és nagy gazdasági súlyáról nem is beszélve). E sokféle — mindenekelőtt a nemzeti piac kibontakozását gátló területi — széttagoltság következté-

ben azonban (melyben a német etnikumot alkotó mindezen osztályok és rétegek végül is a magyarországi társadalom különböző, sokszor egymással teljesen ellentétes törekvéseihez, erőihez kapcsolódnak) a hazai német ajkú népesség nemzeti mozgalmának legfontosabb alapfeltételei eleve hiányzanak. Már csak azért is, mert — ellentétben a többi itt élő nem magyar néppel, de magával a magyarsággal is — a hazai németség viszonylatában a nemzeti különállás és (az objektív vagy szubjektíven érzett nemzeti diszkrimináció tudatosításában és a nemzeti mozgalom szervezésében elsőrendű jelentőségű) nyelvprobléma soha nem élesedett ki. E németek anyanyelve ugyanis tulajdonképpen az összbirodalom igazgatásának nyelve volt, amelyen Magyarországon belül is mindenhol, minden nehézség nélkül meg tudták értetni magukat a városi polgárokkal, iparosokkal, császári katonatisztekkel, kamarai hivatalnokokkal, sőt az idegen kereskedőkkel is. Ez a nyelv a vándorló mesterlegény előtt megnyitotta szinte egész Közép-Európát és ennek révén minden más hazai népnél könnyebben jutottak hozzá egy nagy nyelvterület társadalmilag is erősen differenciálódott és polgárosult igényeknek megfelelő irodalmához, sajtótermékeihez. Olyan nyelv ez, melynek megtanulására mindenféle germanizáló törekvéstől függetlenül egyszerűen gyakorlati okokból végül is még a magyar uralkodó osztály és értelmiség is rá volt kényszerítve, s melynek jelentőségét érdemben a kor magyar államnyelvi törekvései sem veszélyeztették. Míg kivált az anyanyelv ilyen biztosított helyzete a nemzeti mozgalmak szervezésében és követeléseik megfogalmazásában a többi hazai népnél különösen nagy szerepet játszó értelmiséget a németség esetén semlegesítette, addig a más népeknél a mozgalmak szélesebb bázisát alkotó helyi kispolgárság nemzeti törekvéseire német viszonylatban a környező más, nem magyar népekből — mint láttuk — kiemelkedni most kezdő kispolgárság minden téren erősödő versenye hatott korlátozóan. Velük szemben e német városi polgárság és kispolgárság inkább a magyar, illetve még nem magyar etnikuma esetén is főleg magyar érdekű és tudatú nemességgel és az azt képviselő vármegyével fogott össze. Ez ugyanis a német polgár és kispolgár számára is kedvező politikai struktúra és gazdasági munkamegosztás fennmaradását, illetve polgári átalakulás esetén is a nemzeti erőviszonyok fenntartását látszott biztosítani, arról nem is szólva, hogy évszázadok folyamán és kivált a 18. századtól kezdődően német polgár és magyar nemes között — főleg

a felső-magyarországi területeken, de a Dunántúlon is — már megindult a társadalmi és személyi, családi összefonódás is. E kapcsolatokat még szorosabbra fűzte az a körülmény, hogy a magyarországi német polgárság és kispolgárság a magyar nemességgel együtt alapjában azonos módon, sőt éppen legsajátosabban polgári tevékenységében kényszerült tapasztalni az ország és a birodalom kapcsolataiban érvényesülő, számára hátrányos diszkriminációt. A hazai németségben különösen nagy számú és erős értelmiség pedig az abszolutizmus rendszerében intellektuális és elhelyezkedési lehetőségek vonatkozásában egyaránt számára is érvényesülő korlátokra reagált érzékenyen. És ha mindezek a tényezők a hazai németség polgári, kispolgári és értelmiségi elemeit a liberalizmus iránti — a hasonló magyar törekvésekkel sajátos társadalmi helyzetüknél fogva persze nem ellentmondásmentesen egybehangzó — rokonszenvük ellenére is egészükben természetesen nem állíthatták a magyar nemzeti mozgalom oldalára, mégis egyrészt a 18. század végétől soraikban megindítottak egy erős, már a nevek megmagyarosításában jelentkezni kezdő asszimilációs folyamatot, másrészt a szélesebb német rétegekben úgy állították őket e magyar nemzeti mozgalom polgári törekvéseinek oldalára, hogy nem kerültek konfliktusba a mozgalom sajátos magyar nemzeti elemeivel; bár az 1830-as évek egyes türelmetlen, s a németségnek a magyar társadalomban elfoglalt sajátos helyzete folytán elsősorban őt sújtó magyarosítási törekvéseivel szemben egyes értelmiségi rétegekben kialakult egy erős német öntudatú ellenhatás is, mely — a herderi gondolatoktól is befolyásolva — rokonszenvvel fog fordulni a hazai szláv nemzeti törekvések felé. Nagyobb tömegekben azonban nem jöttek létre egy öntudatosan német, a magyarral szembefordulni is kész nemzeti mozgalom kialakulásának előfeltételei.

Ezekkel a tendenciákkal szemben — mint láthattuk — csak az erdélyi szászok őrizték makacsul különállásukat és elzárkózásukat. Az ennek alapjául szolgáló és valamennyi magyarországi német népcsoport közül kétségtelenül legkiterjedtebb területi önkormányzatot is biztosító privilégiumaik mélyen feudális jellege azonban ugyanakkor politikai tudatukat — gazdaságuk minden polgárias előrehaladása ellenére is — talán a legmélyebben kötötte hozzá nemcsak a feudalizmushoz, hanem az abszolutizmushoz is, őket még a liberalizmusnak a magyar nemesség által képviselt irányaival is eleve szembefordítva. A hagyományos szász auto-

nómia és az általa jelentősen védett gazdasági tevékenység bázisán felépülő politikai és kulturális intézmények működése saját belső fejlődése során mintegy magától jutott el ilyen, az alap természetének és a benne végbement változásoknak megfelelő sajátos német-szász nemzeti tudatformák és politika kialakításáig.

Értelmiség, városi polgárság és kispolgárság ilyen csendes semlegesülése folytán a szétszórt német parasztságban sem bontakozhatott ki német nemzeti irányú mozgalom. Azok a törekvések, melyek már a harmincas évektől több megyében az addig anyanyelvű népoktatásban is a magyar nyelv bevezetését és így az eljövendő generáció megmagyarosítását szolgálták, a falu akkor még erősen zárt világa és csak bizonyos rétegek számára tágulni kezdő kapcsolatkörei mellett nem hoztak különösebb gyakorlati vagy tömeges eredményt, és nem váltottak ki ellenkező irányú reakciókat sem.

Az, hogy ilyen módon Magyarország német tömegei között nem találkozunk sajátos nemzeti mozgalommal, persze nem jelenti azt, hogy magyarok és németek viszonyában nem maradtak általában feszültségek, melyek ha sokáig csak lappanganak is, adott pillanatban mégis készek a kitörésre. A német polgárban és kispolgárban mindvégig megmarad a városlakó, urbanizált viszonyok között élő kereskedő, iparos és az anyanyelve révén a nagyvilág áramlataiba is jobban bekapcsolt, azok között otthonosabban mozgó értelmiségi fölénye az életmódjában, viselkedésében és kultúrájában egyaránt falusias, pallérozatlanabb magyar nemessel és kivált (olykor immár egyfajta lenézéssé, megvetéssé is fejlődve) a paraszttal és a paraszti sorból feltörekvő kispolgárral szemben. Ugyanakkor a nemesi életmódnak egyes elemeiben a feudalizmusból kinőtt polgári-kispolgári magatartásnormákkal oly ellentétes gátlástalansága, nemegyszer könnyelműsége és a valóságos (vagy inkább vélt) politikai hatalmat maga mögött érző fölénye és biztonsága felébreszt benne bizonyos nosztalgiát és egyfajta féltékeny tiszteletet is. A másik oldalon ott rejtőzik a falusi ember általános városellenessége, gyanakvása is, amit fokoz a városlakó idegen, számára jórészt érthetetlen beszéde és annak a vélt vagy valódi kiszolgáltatottságnak az érzése, amely a társadalmi munkamegosztás szabályai szerint a falunak általában, de kivált akkor a várossal szemben osztályrésze. Fokozza ezt a haladó magyar nemesség és a feudális jogokhoz ragaszkodó, etnikailag valóban jórészt német, bürokratizá-

lódott polgári elit politikai síkon is jelentkező és ennek során — okkal, ok nélkül — az együttélés szélesebb köreire is kiterjedő konfliktusa. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben e konfliktus a szász natio egyöntetűen udvarhű állásfoglalásának eredményeképpen már egyértelműen nemzeti ellentétté változik, anélkül azonban, hogy — mint utaltunk is rá — szász pólusán már egy, a modern nemzeti mozgalom ismérveit mutató szervezkedéssé tudna vagy akarna erősödni; ám a királyságban és az Erdélyi Nagyfejedelemségben egyaránt fenntartva, ha napvilágra nem is hozva, a magyar (és részben a többi nem magyar) nép a németekkel szemben érzett hagyományos ösztönös idegenkedését és bizalmatlanságát.

6. A MODERN NEMZETI IDEOLÓGIA JELLEMZŐI

A születő nemzeti ideológia legfőbb forrásait az irodalom és a társadalomtudományok alkották. A meginduló és kibontakozó politikai mozgalmak érvanyaga is az általuk formált eszmevilágból táplálkozott, és azt gazdagította tovább. A nyelv és kultúra kérdéseiről külön, a következő fejezetben esik még szó. Az ideológiát mint egykorú elméleti rendszert azonban mégis külön is vizsgálnunk kell. Az előző fejezetekben kifejtettek megkönnyítik ezt: a belőlük már ismert jelenségek, felfogások sokszor mint az ideológiai eszmerendszer összetevői is regisztrálhatók. Ugyanakkor az eddig elmondottak nem elegendőek, új összefüggésekre, koncepciókra kell a figyelmet felhívni, össze is foglalni, egybe is vetni a különböző nemzetiségek nemzeti eszméit, azok hasonló és eltérő vonásait.

Ennek az egykorú elméleti rendszernek fontos része a nemzet meghatározása, a nemzetfogalom volt; tehát az: miben látták a mozgalmak vezetői és résztvevői a nemzet legfőbb ismérveit, kritériumait. Ehhez hasonló súlyú komponensek a különféle integrációs törekvések voltak: az azonos etnikumon belüli szűkebb (szerb, román, horvát, német, ukrán) és a rokon nemzetek közötti szélesebb (például szláv) összefogás. Eme elméleti és gyakorlati problémák vizsgálata annál fontosabb feladat, mert a nemzeti mozgalmak kivétel nélkül felvetették már a legkülönbözőbb szintű gazdasági-társadalmi vonatkozások kapcsolatainak, illetve egységének gondolatát. Egyaránt vonatkozott ez a szűkebb és a tágabb egységesítési elméletekre és mozgalmakra. Mindezek szemmel láthatóan

jelezték a magyar és a nemzetiségi kívánságok közötti alapvető ellentéteket, s ha ez az integrációs eszme és gyakorlati megvalósulása jórészt nyelvi-kulturális jellegű maradt, nem nélkülözte a politikumot sem. Ily módon a nem magyar népek (az olasz és görög egységen kívül) különkülön érdekelve voltak valamennyi korabeli jelentős egységtörekvésben mint a horvát, szerb, illetve délszláv egység, dákoromanizmus, német és ukrán egység, szláv kölcsönösség, (ezt főleg a szlovákok képviselték), s támogatta őket elsősorban a horvát mozgalom. A magyarországi szlávok, románok és szászok nemzeti ideológiája erőt merített az integrációs gondolatok egységtudatából. A magyarországi nemzetiségek összetartozás-eszméje szükségszerűen segített kialakítani a magyar nemzeti ideológia ezzel éppen ellentétes „egyedül vagyunk" koncepcióját, s vettette el a „halszagú rokonságot": azokkal az, igaz, messze lakó finnugorokkal való kapcsolatot, akik jórészt elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyok között éltek, s nem alkottak független államot.

A magyar közvélemény különösen tartott a szlávok pánszlávizmusnak nevezett összefogásától, amelyet a maga számára igen veszélyesnek vélt. E fogalom alá sorolta egyébként a szláv nemzeti mozgalmakat éppúgy, mint a szűkebb és szélesebb szláv összefogást.

AZ EGYKORÚ NEMZET—HAZA FOGALOM, A NEMZET FELÉBRESZTÉSE

A nemzeti mozgalmak fontos célja volt, hogy egyre szélesebb körben elterjesszék a nemzeti ideológiát, s megnyerjék az egész népet, a társadalom valamennyi osztályát és rétegét a nemzeti ügy számára. A feladat teljesítését ösztönözte az elképzelt modell: a polgári értelmiség szűk köre áldozatos munkával és a nemzeti ideológia segítségével „felébreszti" az alvó nemzetet. E nacionalista gondolatkörből fakad a koncepció: a nemzet nem a kor szülötte, hanem öröktől fogva létezik, voltak dicső korszakai, de fejlődése különböző okokból visszaesett. Törvényszerűnek kell tartanunk, hogy nem volt egyetlenegy olyan nemzetébresztő sem, aki a maga korát tekintette volna annak a kornak, amelyben nemzete megszületett. A nemzet tehát valamennyi nemzeti ideológiában abszolút kategóriaként jelent meg, s a polgári értelmiségiek a maguk küzdelmét, nem-

zeti ellentéteiket s a nép megnyeréséért folytatott harcukat visszavetítették a távoli múltba. A különböző történeti múlt koncepciókban, amelyek a nemzeti ideológia szerves tartozékai voltak, ahisztorikusan a jelen kor nemzeti küzdelmei tükröződtek.

Schlözer és Herder felfogása az államok egész sorára széttöredezett németség egységtörekvéseit fejezte ki. E nemzetfogalom termékeny talajra hullott a nemzetiségi mozgalmakban, mindenekelőtt azokban, amelyek nem rendelkeztek az államiság kisebb-nagyobb csíráit, létét jelentő privilégiumokkal. Ezenkívül vonzódtak e nemzeti ideológia felé azok a mozgalmak is — a kétféle forrásból táplálkozó nemzetfogalomról alább még szólunk —, amelyek a feudális előjogokat is felhasználták.

Schlözer igen fontosnak tartotta egy nép múltjának a megismerését, és különbséget tett a nép és az állam története között. Erre a különbségtételre — amely Herdernél még határozottabban jutott kifejezésre — az ideológusok természetesen érzékenyen rezonáltak, különösen a szlávok. Schlözer egyébként a szlávot hatalmas ősi népnek tartotta, történetét, nyelvét nagy rokonszenvvel vizsgálta. „A szláv történet — írta — roppant kiterjedésű: már az 5. században kezdődik és megszakítás nélkül napjainkig tart, az európai és ázsiai történet nagy részével érintkezik, és a mai államrendszerünk szerint az északi történet egyik legérdekesebb részét alkotja."[24] És Schlözer nemcsak lelkesedett a szlávokért, hanem sokat tett, az erdélyi szászon kívül, e népek történet- és nyelvtudományának fejlesztéséért is. Többek között kidolgozta a szláv nyelvek rendszerét, amely ugyan sok vonatkozásban hibás, de mégis tudományos értékű, s hatása is nagy volt a szláv nyelvtudományra.

Herder hatása még nagyobb, de nem annyira a tudományra, mint inkább a nyelvi-kulturális mozgalom érzelmi és nemzeti összetevőire. Herder rajongott a szlávokért, s ha lehet mondani, rokonszenvével még inkább a szlávok mellett állt, mint Schlözer. Herder felhívást tett közzé a szláv népek dalainak gyűjtésére, s kifejtette, hogy e dalokban fedezhető fel a nemzet lelke. Ő maga egy híressé vált népdalgyűjteményt is adott ki, amely nagy visszhangot váltott ki a magyarországi népek körében (Kelet-Európában is jórészt e könyv hatására indult meg a népdalgyűjtés). Egy másik művében *(Ideen zur Philosophie der Geschichte der Mensch-*

[24] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 108—109.

heit) nagy rokonszenvvel s együttérzéssel írt a szlávokról. A szlávokra szerinte nagy jövő vár, mert kiváló tulajdonságokkal rendelkeznek. A szlávoknak nagy érdemük volt — írta —, hogy más népektől elhagyott területeket műveltek meg és tettek lakhatóvá. A szlávok szorgalmasak, békeszeretők, humánusak, s ez szerencsétlenséget is hozott rájuk; nyugaton a németek, keleten pedig a mongolok igázták le őket. Herder kifejezte azt a reményét is, hogy a szlávokban is fel fog támadni a harci szellem, s ki fogják vívni szabadságukat.

Nem csoda tehát, ha a valóságnak nem mindig s nem mindenben megfelelő, de rokonszenves kép nagy hatást váltott ki a szlávok körében, s erősítette nemzeti öntudatukat, nemzeti büszkeségüket. Lelkesedéssel vették át a szlávok, a románok és természetesen a szászok Herder egy másik jelentős gondolatát. Eszerint az állam mesterséges szervezet, az emberiség nemzetekben szervezkedik, s ez, és nem az állam a természetes társadalmi forma. Herder tehát a nemzeti kötelékeket természeteseknek, az államiakat pedig mesterségeseknek tekintette.

A történelemből vett példákkal igyekezett bizonyítani, hogy a mesterséges állami szervezetek szét fognak hullani, s a nemzeti államokban fog testet ölteni a humanitás eszméje. Nyilvánvaló, hogy e soknemzetiségű államok ellen irányuló megjegyzések, illetőleg a hódítás elítélése megnyerte az elnyomott népek tetszését.

Így hódított azután tért a magyarországi nemzetiségek körében is az állami önállóságot alapul vevő történeti joggal szemben a természetjog, amely a népet függetlenítette az államtól, s az állammal szemben a nemzetiséget, s annak is legfőbb ismérveként a nyelvet tartotta a legfontosabbnak. E nézet szerint tehát nem az állami önállóság indokolja a népek egyenjogúságát, hanem a nemzet léte maga.

A rendkívül nagy visszhangból hadd utaljunk a szlovák Kollárra, Štúrra, Hojčra, Šuhajdára, az Ifjú Szlovákiára, a horvát és szász követekre, akik megnyilatkozásaiban Schlözer és Herder gondolatai következményeképpen is erősödött a nemzeti ideológia polgári tartalma. A Temes megyei tisztújításon a harcoló szerbek érvelésében és a *Szerb Nemzeti Újság* hasábjain is hangot kaptak eszméik. A két német tudós hatása számottevő volt az erdélyi *Gazetára* és Murgu fejtegetéseire, amellyel szembeszálltak a magyarországi románok elnyomását igazoló szerb koncepcióval.

A másik, ugyancsak nyugati indítású nemzetfogalom a francia, amely döntő ismérvnek nem a nyelvet, illetve az etnikumot, hanem a területet, az államot tekintette. Ebben az esetben a nemzet nem a nyelvvel, hanem az állammal volt egyenlő. A történetiség, a történeti múlt itt is meglevő ismérvét e koncepcióban az önálló, természetesen a feudalizmusban gyökerező (de korszakunkban polgári tartalommal megtöltődő) alkotmánnyal (privilégiumokkal), államisággal azonosították. Ezt az ideológiát tették magukévá a horvátok; sajátos módon, kiváltságaik miatt, a szászok is, és mindenekelőtt a magyar uralkodó osztály, amely e nemzetfogalom platformján a magyarországi népek többségét nem fogadta el nemzeteknek. Putnik szerb metropolita kívánságának (1790) visszautasításától (a szerbek nem alkotnak történeti nemzetet), Tökölynek a szerb temesvári kongresszuson a külön területtel szembeni érvelésén át Dessewffy József (1808) fejtegetéséig mindenhol e nemzetkoncepció ideológiai elemeivel találkozunk. A jakobinusok viszont felismerték ennek az egykorú elméletnek a hibáját és szembefordultak vele (1794).

A magyar politikai nemzetfogalom teljes vértezetben a negyvenes években jelent meg, amikor is egyre erőteljesebben vett fel polgári-gazdasági jellegzetességeket. S ha a liberális magyar középnemesség el is fogadta a horvátot nemzetnek, a harmincas és a negyvenes évek politikai küzdelmeiben a történeti érvelés — mindkét oldalon — gyakorlat volt, s ebben mind több helyet kapott a modern komponens, a nyelv és nemzetiség is. A horvát nemességgel szemben a szlovák ajkú uralkodó osztály az egy politikai nemzetet elismerve, nyelvben is kezdett asszimilálódni a magyarhoz.

A magyar politikai nemzetfelfogás fontos összetevője volt a parasztság, mindenekelőtt a nem magyar jobbágyság lebecsülése. Ez a feudális komponens természetesen hiányzott a magyar progresszió türelmetlen magyarosító nézeteiből, és fokozatosan halványabbá vált a liberális nemesség gondolatvilágában is, átadva helyét annak az ismert demokratikus, de irreális gondolatnak, hogy a polgári szabadságjogok biztosítása automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést. A 18. századtól egyébként a magyar haladó közvéleményben általános volt az optimizmus a nemzetiségek gyors elmagyarosodásának és elmagyarosításának lehetőségében. Nem feledkezhetünk azonban meg a messzemenően türelmes nézetekről sem (Reviczky József, Vajda Péter, Kazinczy Gábor, Jakab Elek stb.).

Nyilvánvaló, hogy a területet és a történetiséget előtérbe állító nemzetfogalommal szemben természetes védekezésnek számított a német etnikai koncepció elfogadása. Ugyanakkor azonban még azok a mozgalmak sem mondtak le a francia nemzetfogalom nyújtotta ösztönzésről, amelyek nem rendelkeztek kiváltságokkal. Így a románok *Supplex Libellus Valachoruma* különösképpen élt a történeti érveléssel; ugyanígy a szlovákok, akik különböző történeti konstrukciókat alakítottak ki, több, korábban hatályban volt privilégiumról tettek említést, amelyeknek megújítására véleményük szerint szükség volna. Nem hagyhatták tehát kihasználatlanul azt a fegyvert, amelyet az uralkodó nemzetek ellenük fordítottak, s nemcsak egy merőben más, ellentétes ideológiát állítottak szembe azzal, hanem a területi-történeti nemzetfogalom segítségével is védekeztek, s ha nem is voltak privilégiumaik, konstruáltak maguknak ilyeneket, s ezek hiányát a feudalizmusba visszanyúló — miként a meglevők is a középkorban születtek — vélt előjogokkal pótolták.

Ebben a sokoldalú és indokolt nemzetiségi védekezésben azonban gyakran megtaláljuk a magyarhoz hasonló türelmetlen nacionalizmust is. Főként a szlovák, horvát és szász mozgalmak vezetői nézték le a magyarokat, s számos megnyilatkozásuk volt bántó az utóbbiak számára.

A magyar középnemesség mindkét egymástól különböző nemzetfogalmat felhasználta, csak a nemzetiségektől eltérően két irányban is. Ausztriával szemben mindkettőt alkalmazta: az etnikait és a területi-történetit mint a nemesi alkotmány kiszélesítésének indokolását; a nemzetiségi törekvések ellensúlyozására pedig az utóbbi koncepciót.

A horvátoknál is megfigyelhető volt a kettősség, azonban náluk az illírizmus a harmincas és negyvenes években egyesítette a modern polgári és nemesi mozgalmat csakúgy, mint az etnikai és a területi nemzetkoncepciót.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ha a különböző mozgalmak mindkét nemzetfogalmat magukévá tették is, azok céljaiknak, sajátosságaiknak mégsem egyformán feleltek meg. Így a magyarnak azért a francia nemzetfogalom volt testére szabva, mert az az állammal azonosnak vette a nemzetet. Persze a nemzetiségileg homogén Franciaországban ez az ideológia természetes megfelelője volt a polgári-nemzeti fejlődésnek. Magyarországon, ha ez a minta kedvezett is a nemzeti mozgalom céljainak (melyek között ott szerepelt a nem magyar népek beolvasztása is), nem szabad megfeledkezni arról, hogy a nemzetfogalom nemcsak kölcsönzés ered-

ménye volt, hanem a magyar viszonyokban gyökerezett; bár ami Franciaországban a polgári fejlődést tükrözte, az Magyarországon éppen fordítva, a feudális maradványok bizonyos továbbélését jelentette. Ez természetesen nemcsak a magyar területi-történeti, hanem a hasonló nemzetiségi (horvát, szász) ideológiai koncepciókra is éppúgy vonatkozott. S ha ezek a rendi privilégiumok megtöltődtek is polgári tartalommal, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a modern polgári nemzetfogalom sokkal inkább etnikai-nyelvi, mint területi-történeti koncepció volt. Bár ez az etnikai-nyelvi nézőpont nagy szerepet játszott az egyes mozgalmak nemzeti eszmevilágában, nagy fontosságot kapott a természetjog, az állami keret is: a soknemzetiségű ország mint haza is ott élt a magyarországi nemzetiségek tudatában, ideológiájában, miként ott találtuk a történeti jog gondolatát is.

A magyarországi népeknek ezt a patriotizmusát hungarus tudatnak nevezzük. E jelenséget, amely nem véletlenül a szlovákoknál volt a legerősebb — ők nem rendelkeztek privilégiumokkal, s a magyarországi megyék keretében a magyarokkal együtt éltek —, jól ismerte a polgári társadalomtudomány. A magyar burzsoá historikusok ezt a hungarus tudatot, amely a történeti Magyarországhoz kapcsolódott, s már a középkorban is megvolt, a magyar nemzetiségi politika vélt pozitívumainak igazolására igyekeztek felhasználni. A szlovák polgári tudomány nacionalista nézőpontja ellenére helyesen világított rá arra, ami az egykorú szlovák megnyilatkozásokban is kifejezésre jutott: Magyarország (Uhorsko) és a magyar nemzetiség (mad'ar) éles különbözőségére. A soknemzetiségű Hungáriában mint közös hazában a magyarral egyenjogú nemzetek élnek. Az így felfogott hungarus koncepció ugyan magáévá tette a történetiséget és a területi felfogást, mégis ellentétes volt a magyar „egy politikai nemzet" ideológiájával, amellyel szemben nemegyszer éppen a hungarus gondolat segítségével érveltek. Ebben a nemzeti eszmerendszerben tehát egybekapcsolódott az etnikai nemzetfelfogás a soknemzetiségű állam iránt érzett patriotizmussal. Különösen sértette a nem magyar népeket az a magyar nacionalista érvelés, hogy aki magyar kenyeret eszik, az váljon is magyarrá. Az efféle érvelés visszaverésére nemegyszer hangoztatták hungarus voltukat.

A hungarus eszmét sokan kifejtették: a szlovákoknál a 18. századi elméletektől Papáneken, Fándlyn át Hojčig, Šuhajdáig, sőt Štúrig. A ma-

gyar országgyűlés számára összeállított, de oda el nem juttatott szlovák petíció is magába foglalta ezt a gondolatot. A hungarus koncepció tehát a magyar—szlovák nemzeti ellentétek kiéleződésének időszakában, a negyvenes években (1848-ig) is a szlovák nemzeti ideológia sajátja maradt.

A horvátoknál a rendi szövetség hagyományai, a két ország egymásra utaltsága, társország jellege, tehát a többi nemzetiségtől eltérő helyzete magyarázza a hungarus eszme jelentkezését. Természetes tehát, hogy a hungarus gondolat tartalma a nemzetiségek és a horvátok körében különbségeket mutat. De ezt az eszmét — miként a szlovákoknál — a magyarral éles harcban álló horvát ideológiában, az illírizmusban is felfedezhetjük (Rakovac, Vukotinović).

A szerbeknél a hungarus ideológia csak kivételképpen és főként a mai Magyarország területén, a Duna menti szerblakta városokban, illetve hosszú évszázadok óta az országban lakó nemesség körében élt: példái Tököly Szávánál figyelhetők meg. Az a tény, hogy a szerbek betelepedése Dél-Magyarországra viszonylag nem régen, a 17. század végén történt (a szlovákok, ruszinok, horvátok és szászok hungarus tudata mélyen a középkorban gyökerezett), és hogy az egyházi-nemzeti kiváltságokat (amelyeket éppen a magyar rendek akartak eltörölni) az udvar adta, megérteti velünk a hungarus eszme hiányát. Sajátos módon a kivételek között találjuk a konzervatív klérus képviselőjét, Rajačićot, aki az ortodox egyház egyenjogúsításáért folytatott harcban a Magyarország javáért szerzett szerb érdemeket — miként a szlovákok — érvként hangoztatta. A hungarus tudat tehát ez esetben is mint az emancipáció egyik fő indoka jelent meg.

Az erdélyi románok között is kivételesnek tekinthetjük ezt az eszmét: az esetek többségében a dákoromán koncepció állta ennek útját, a magyar rendeknek a román kívánságokkal szembeni ellenséges állásfoglalásával együtt. Erdélyben a hungarus eszméhez hasonló ideológia a románok között, a nagyfejedelemség Magyarországtól való különállása miatt sem válhatott a szlovákokhoz hasonló méretű eszmévé. A magyarországi románok azonban természetesen hungarusok voltak.

A hungarus gondolat a szlovák, ruszin, horvát és szász szépirodalomban a 19. század első felében is hangot kapott. Ehhez az eszméhez hasonlóan a közös küzdelem tudatát őrizték a szlovák, horvát, szerb és román népdalok, amelyeket éppen korszakunkban tártak fel, s amelyeknek egyik fő témája az együtt vívott törökellenes harc volt.

A NEMZETI INTEGRÁCIÓ

A nemzeti ideológia feladata a belső nemzeti integráció egyengetése, megteremtése volt. Ezt az integrációt, amelyet a kompakt s azonos nemzetiségek által lakott területek között kellett kialakítani, számos tényező hátráltatta. Mindenekelőtt hiányzott — és ez Kelet-Európában általánosnak mondható — a gazdasági együvé tartozás, az etnikailag összefüggő területek nem voltak egymással szervesen egybekapcsolva, nem kötötték azokat össze utak, vasutak, a gazdasági élet vérkeringése. Mindez persze a feudalizmus létével volt magyarázható.

A kapitalista viszonyok azonban korszakunkban kisebb-nagyobb mértékben még a legelmaradottabb területeken is éreztették hatásukat. Ez persze nem jelentette azt, hogy az új körülmények az azon a területen élő valamennyi nép polgári fejlődését egyaránt elősegítették volna. A horvátországi, a dél- és észak-magyarországi, valamint erdélyi tőkés átalakulás kezdetei nem jelentették egyben a horvát, szerb, szlovák, ruszin és román kapitalizmus megjelenését. Nem beszélhetünk erről azért, mert ezekben a tartományokban magyar és német földesurak és vállalkozók is éltek, akik tőkeerősebbek voltak az említett népeknek inkább a kis- és középpolgárság szintjéig jutó polgári rétegeinél. Ily módon tehát ezeken a nemzetiségileg vegyes területeken nem alakult ki a lakosság döntő többségét képező nemzet piaca, hanem a fejlődés a közös területen, az államhatárokig terjedő gazdasági egységben indult meg. Nem rendelkezett tehát önálló nemzeti piaccal Magyarországon belül Horvátország, de bármely más nemzetiség sem.

Az ilyen soknemzetiségű piac kialakulásával egy időben megfigyelhető azonban az önálló nemzeti piac megteremtésére irányuló törekvés is. Az elnyomó és elnyomott nemzet polgársága között meginduló gazdasági küzdelem, amelynek horvát—magyar, magyar—szász, valamint szász—román vonatkozásban tanúi lehetünk, jelezte az önálló nemzeti piac igényét, hisz a többségben levő, de gazdaságilag jóval gyengébb nemzet polgársága a pozícióikat féltő idegenek kiszorítására, a maga érdekeinek fokozott érvényesítésére törekedett, szemben a kedvezőbb helyzetben levő, vezető szerepet játszó, tőkeerősebb nemességgel, valamint polgársággal, amely pozíciójának megtartásáért szállt síkra. Ez a tipikusan nemzeti jellegű küzdelem a század második felében — s ekkor már vala-

mennyi nemzetiség esetében — általánossá vált, s ezzel a nemzeti piac megteremtése látható közelségbe került.

Itt kell utalnunk a horvát, szerb, szlovák, szász és román kereskedő polgárságra, amelynek felemás magatartását sajátos helyzete határozta meg. Szoros szálak fűzték a feudális államhatalomhoz és az uralkodó osztályhoz, de ugyanakkor szorították és korlátozták a feudalizmus béklyói és a nemzeti elnyomás; ezek széttörése e rétegnek is érdekében állott. Ezért a kereskedő polgárság egy része felsorakozott a nemzeti mozgalmak mögé, azok ideológiája hatott rá, s nem egy kereskedő maga is formálta ezt a modern polgári eszmerendszert. Ugyanakkor általában nem támogatták a polgári demokratikus átalakulás forradalmi, sőt liberális útját sem, magatartásukra jórészt a konzervativizmus volt jellemző.

Mindeme fejlődésnek volt a következménye, hogy bár a feudális kötöttségek, a fejletlen viszonyok miatt az egységes nemzeti piac, a gazdasági integráció megvalósulása csak a távoli messzeségben tűnt fel, mégis a harmincas és a negyvenes években több nemzeti mozgalom ideológiájában — kifejezett polgári vonásként — már megfogalmazódott a nemzetigazdasági ismérv. A horvát, szlovák és román nemzeti ideológiában már körvonalazódik az a gondolat, hogy a nemzeti lét alapvető előfeltétele természetes jogaik, önállóságuk és egységük megteremtése, ami mindenekelőtt abban állt, hogy más nemzetektől független gazdasági élettel rendelkezzenek. Ez az eszme azonban az ismert kulturális, politikai és érzelmi motívumok mellett ekkor még igen periferikus szerepet töltött be. Helytelen volna tehát a nemzeti ideológiát mereven, vulgárisan összefüggésbe hozni a gazdasági egység, a nemzeti piac megteremtésének messze előre mutató kívánalmaival. Az összefüggés azonban még a fejletlen magyarországi viszonyok között is vitathatatlan. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az egységes irodalmi norma létrehozását — s ez fontos integráló erő volt — polgári rétegek sürgették. Általában megállapíthatjuk, hogy a nemzeti mozgalmakat a polgári elemek támogatták; ha nem is nagy számban, de ott találjuk őket a nemzeti szellemű munkák előfizetői között. Ezek a példák: a nemzeti öntudat és a tőkés fejlődés, gazdasági egység és a nemzeti piac kialakításának összefüggései, a negyvenes évek derekától egyre sűrűsödnek.

Mindez természetesen nem feledtetheti velünk azt a tényt, hogy a gazdasági egység, illetve a nemzeti piac megteremtésének igénye más volt

a fejlett Nyugat-Európában és más a Kelet-Európához tartozó Magyarországon. A historikusnak azonban az előzményeket, a mégoly kezdeti jelenségeket is vizsgálnia kell, természetesen nem eltúlozva, hanem a maguk helyére állítva azokat. Így vagyunk a magyarországi nemzeti mozgalmak önálló nemzeti piacra, gazdasági egységre irányuló törekvéseinek, mondhatjuk csíraformáinak bemutatásával. Mindebbe természetesen beletartozik az is, hogy a magyarországi nem magyar népek körében nem volt még határozott igény a nemzeti-gazdasági keretek erősítésére. Mégis több nemzeti mozgalomban, amelyben még nem merült fel az önálló nemzeti piac megteremtésének követelménye, megfigyelhető a nemzeti ideológia kialakulása. Nem másról, mint az alap és a felépítmény közötti kölcsönhatásról van tehát szó. Valamennyi nemzeti ideológia segítette a kapitalista viszonyok kialakulását, erősítette a polgári elemeket, így hatékony befolyást gyakorolt a gazdasági életre. S fordítva: a gazdasági egység kívánalma formálta a nemzeti ideológiát is.

A belső nemzeti integrációt nemcsak a gazdasági széttagoltság akadályozta. A nemzetiségek nem egy politikai egységben, hanem több tartományban, sőt birodalomban éltek összefüggő kompakt területeken, de egymástól elszakítva. E téren a legkedvezőbb helyzetben a szlovákok voltak. Ők egy közigazgatási egységben, országban, illetve birodalomban helyezkedtek el. Több tartományban és két birodalomban éltek a horvátok (Magyar- és Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, a határőrvidék, valamint a Török Birodalom), a szerbek (Magyarország, Szlavónia, a határőrvidék, Dalmácia és a Török Birodalom) és az ukránok (Magyarország, Galícia, Oroszország). A legrosszabb volt a románok helyzete, akik három birodalomban, két autónom fejedelemségben és több tartományban laktak (Magyarország, Erdély, a határőrvidék, Moldva, Havasalföld, Besszarábia, valamint Ausztria és Törökország egyéb területein). A szászok német tudata, bár hasonló volt ezekhez, mégis különbözött tőlük, a szász nemzetiség ugyanis egy privilegizált összefüggő területen, távol a német etnikumtól élt.

Áthatotta tehát a nemzeti ideológiát az egységgondolat. A horvát követek már az 1790—1791. évi országgyűlésen hangoztatták az egyes horvátlakta területek egyesítésének kívánságát. Csakúgy szóba került ez az összetartozás a harmincas és a negyvenes évek ország- és tartománygyűlésein (1832—1836, 1839—1840, 1847—1848). Az e feudális politikai

fórumokon megfogalmazott igényekhez képest lényegesen több polgári vonás jellemezte a kultúra terén velük párhuzamosan megfogalmazódott gondolatokat. Már a 18. században valamennyi horvát területen egy-egy kiemelkedő író, tudós művében, megnyilatkozásában tudatosodott a horvát együvé tartozás eszméje. Ez érett határozott programmá az illírizmusban, amely már szélesebb körben vált ismertté és elfogadottá. Különösen sokat tett ezért az illírista irodalom.

A modern szerb nemzeti ideológia és egységgondolat három nagy alakja Obradović, Karadžić és Garašanin volt; az ő koncepciójuk szoros egységet alkotott, egymásra épült. Az irodalom is visszhangzott az összetartozás eszméjétől: mindenekelőtt Branko Radičević költészetében élt, s az Omladina szervezet a gyakorlati megvalósítás felé mutatott.

Az ukrán együvé tartozás tudata, amely még az orosztól sem határolódott el, éppen kezdeti lépéseit tette meg. Az ukrán egységgondolat korai megfogalmazói és munkásai között tarthatjuk számon Lucskayt és Duchnovicsot. Felmérték ezt az együvé tartozást a cseh, a szlovák, valamint az oroszországi ukrán szlavisták, akik találkoztak a ruszinokkal, s ez segítette felébreszteni ukrán—orosz tudatukat.

A dákoromán gondolatvilág, a román egységet egyengető komponens jól ismert. Ez az eszme magasabb szinten állította helyre azt a megrendült egységet, amelyet az unió okozott, miután az ortodox hitet „román vallásnak" tekintették. A dákoromanizmussal szoros egységben külön is melengette a román területek közötti integrációt Bariț *Gazetája*. Erdély és a fejedelemségek kapcsolata mellett a magyarországi románság körében szintén felmerült az együvé tartozás gondolata (Țichindeal, Murgu). Az erdélyi román irodalomban is ápolták ezt az eszmét. A szászok német tudata hosszú évszázadokra nyúlt vissza, de modern polgári formát a 18. századból kapott, s gazdag példáit a nyelv- és történettudományban, valamint az irodalomban is megtalálhatjuk.

A harmadik számottevő akadálya a belső integrációnak az egy nemzeten, az etnikailag homogén tömbön belüli vallási s ezzel összefüggő kulturális különbség volt. Ez a szlovákoknál okozta a legnagyobb gondot. Bár a katolikusok és az evangélikusok aránya (71%:29%) nem mutat egyensúlyi helyzetre, utóbbiak szerepe számarányuknál lényegesen nagyobb volt. Ez nemcsak a protestantizmus nemzeti mozgalom számára kedvezőbb lehetőségeiből adódott (közelebb állt a nép nyelvéhez, az

egyház felépítése demokratikusabb volt, a polgári elemek aránya nagyobb az evangélikusoknál, mint a katolikusoknál), hanem abból is, hogy az elnemzetietlenítő törekvések az egyházban jobban kibontakoztak, és a szlovák ideológiát megfogalmazó papi-tanítói értelmiséget az evangélikus egyházban különösen fenyegették. Ez a veszélytudat nagyarányú védekezést váltott ki, s e szenvedélyes apológia is növelte a szlovák mozgalmon belül a protestánsok súlyát. Ily módon azt mondhatjuk, egyensúlyi helyzet állt elő, és ezek a vallási különbségek csak megnövekedtek azáltal, hogy az evangélikusok és a katolikusok más-más nyelvi normát tettek magukévá. E nyelvi-vallási ellentétek a szlovák nemzeti ideológia történetét a 19. század első felében végigkísérték. Bár e viszályok nem ültek el, a szlovák belső integrációs törekvéseket jelezte, hogy mindkét irányzat képviselői hangsúlyozták, valamint gyakorolták is a vallási türelmet, és a két norma (a cseh és a csehhez közel álló nyugat-szlovák) tudatos kiegyenlítésére törekedtek. Ellentét és közeledés váltogatták egymást, s a korabeli szlovák ideológiában két jelenség volt egy időben jelen: az ellentét, persze kiegyenlítő törekvésekkel együtt, inkább a nyelvkérdésben, a tolerancia pedig a vallásfelekezetek között. Különösen Šuhajda szállt síkra mindezért vitairatában; majd Štúr és társai nagy nehézségeket leküzdve megtalálták az integráció útját, de a belső egységesülés előtt az akadályok még igen nagyok maradtak. E hosszú utat felvillantva megállapíthatjuk, hogy a szlovák vallási-nyelvi ellentétek elsimítása aligha volt kisebb feladat, mint a számos területre széttagolt, s különböző nagy birodalmakban élő nemzetek egységének megteremtése.

A szlovákokhoz hasonló integrációs problémák vetődtek fel az egyébként vallásilag homogén katolikus horvátok és pravoszláv szerbek horvát, illetve szerb vezetés alatt kialakítandó délszláv egységkoncepciójában. Az illírizmus gondolatvilágában a pravoszlávok és mohamedánok iránti türelem — mint az integráció egyik döntő eszköze — nagy hangsúlyt kapott. A közeli nyelvi-etnikai rokonság szinte szükségszerűen sugallta ezt a toleranciát. A különbségek ugyanekkor — s éppen ez a hasonlóság a szlovák viszonyokkal — mindenekelőtt vallásiak (katolikus 52,6%, pravoszláv 39,8%, mohamedán 7,6%), és ezzel összefonódva kulturálisak, valamint történetiek voltak, és ez már persze alapvetően különbözött a szlováktól: az eltérő históriai fejlődés külön nemzetek megalakulását egyengette (horvát, szerb, szlovén, bosnyák, crnagorac). S hogy a különb-

ségeket áthidalja, az illírizmus élharcosa, Gaj mindenekelőtt a što nyelvjárás irodalmi szintre emelésével és sokrétű kulturális tevékenységgel egyengette az egység ügyét. Ezenkívül sikertelen, és a horvát mozgalom vezetői által nem támogatott politikai lépéseket is tett, illetve különböző irreális koncepciókat fogalmazott meg ennek érdekében. Gaj ugyanis felvetette, hogy a cári Oroszország támogatásával egy olyan délszláv államot (Nagy-Illíriát) lehetne létrehozni, amely horvát vezetés alatt egyesíti a délszláv lakosságú osztrák, magyar és török tartományokat.

A szerbek által megfogalmazott szélesebb délszláv nemzeti egység területi körülhatárolása az etnikai-nyelvi rokonság következtében csaknem azonos volt a horvát illírizmus terveiben szereplő délszláv országrészekkel, tartományokkal. A jugoszláv egység szerb nézőpontú képviselői is, miként az illírizmus hívei, magukévá tették a vallási toleranciát — az egységes irodalmi nyelv mellett — mint a pravoszláv, katolikus és mohamedán délszlávok nemzeti egyesülésének alapvető követelményét.

Az illírizmus és a szerb egységkoncepció kölcsönös vallási toleranciája ellenére az erősödő nemzeti különbségek miatt a szerbek nem fogadták el az illírizmust, a horvátok pedig a szerb délszláv integrációs eszmét.

A magyarországi nemzetiségek közül a szászok evangélikusok, a ruszinok unitusok, tehát vallási téren homogének voltak. Nem szóltunk még a románokról, akik számára a belső integráció megvalósítására kétirányú feladat adódott: a területi és vallási integráció. Az unitusok és ortodoxok számszerű arányát nehéz megállapítani, mert az adatok egymásnak ellentmondanak, ami abból is következik, hogy a térítést újabb visszaesés követte. Az unió még a 19. század első felében sem állapodott meg: a század húszas és harmincas éveiben a térítés tovább folyt. A 18. század végi fele-fele arányhoz képest 1844-re az unitusok száma 183 088 lélekkel növekedett, szemben az óhitűek gyarapodásával, amely 11 454 fő volt. Ugyanakkor 1853-ban több mint 100 ezer fővel több ortodoxot tartottak nyilván, mint görög katolikust. Tehát ha hihetünk a számoknak, a fluktuáció nem állt meg, az unitusok egy része ismét visszatért a pravoszláv hitre. Ez az állandó bizonytalanság sem segítette a belső integrációs törekvéseket.

Mégis azt mondhatjuk, hogy a 18. század vége — a szlovákoktól eltérően — a románoknál meghozta a vallásfelekezetek közötti erőteljes és főként a mozgalom unitus vezetőinek (mindenekelőtt az erdélyi triásznak)

tervszerű közeledését, majd kölcsönhatását. A vallási türelem és kiegyenlítődés nemzeti eszméjét vallotta a *Gazeta*, amely e téren is sokat tett a belső integráció megteremtéséért. A magyarországi románok között főként Ţichindeal szépirodalmi munkássága szolgálta a vallási megbékélés ügyét.

A magyar nemzeti mozgalomnak — a románokhoz hasonló — mindkét irányú integrációs teendő osztályrészül jutott. Az előbbiek azonban kedvezőbb helyzetben voltak. A vallási ellentéteket a 18. században a nemesi közösséghez való tartozás is segített áthidalni: a rendek között szép számban voltak protestánsok. E feudális jellegű összekötő kapcsot a nemzeti eszme elterjedése ötvözte még szorosabbra. A területi egyesítésben pedig csak két, sok tekintetben hasonló országrész uniója volt a feladat, és Erdély valamint Magyarország között az egyre mélyülő kapcsolat a korábbiakhoz képest modern polgári színekkel gazdagodott.

Az elmondottakból következnek az integráció legfontosabb eszközeinek: mindenekelőtt a gazdasági egység, a nemzeti piac megteremtésének igényei. Nagy jelentőségű volt az irodalmi norma, amely ezt a gazdasági kívánalmat a nemzeti ideológia nyelvi-kulturális összetevőivel kapcsolta egybe. Az irodalmi nyelv megteremtése tehát olyan viszonyok között, amikor a tájnyelvek és az azonos etnikai területeken is gyakran eltérő, különböző egyházi típusú keveréknyelvek egyre inkább akadályozták az érintkezést, kifejezetten elősegítette a gazdasági integrációt. Ily módon az új norma alapján művelt irodalom a horvátoknál, szerbeknél, szlovákoknál és románoknál amellett, hogy fontos forrása volt a nemzeti ideológiának, a nyelv használatával is nagymértékben elősegítette ezt a belső egységesülési folyamatot. Az irodalmon kívül a nemzeti érzést és öntudatot ébresztgették a nemzeti művészetek, mindenekelőtt a színház. Legalább öntevékeny társulattal a ruszinokon kívül valamennyi magyarországi nemzetiség rendelkezett. Nemzeti operájuk csak a horvátoknak volt; a zenei élet is csak körükben, valamint a szerbeknél és a szászoknál bontakozott ki.

A magyarországi népek elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyai közepette nagy feladatot teljesítettek a tudományos-irodalmi társaságok, az olvasókörök, a különböző kulturális egyesületek, a szerb és a horvát Matica, a szlovák irodalmi és tudományos társaságok, az egyetemek, illetve nyelvi-irodalmi tanszékek, diákszervezetek, a közép- és alsófokú

iskolák, valamint a nemzeti egyházak. Az önálló állami lét, illetve az ennek maradványait képező privilégiumok hiányában a súlyos elnyomás idején mindezek az intézmények az állandóságot jelentették, olyan fogódzópontot, amelyre a nemzeti mozgalom biztosan támaszkodhatott. E szervezetek puszta létének is politikai fontossága volt, annak ellenére, hogy érdeklődésük jórészt a tudományos és a kulturális életre terjedt ki. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy e fontos s jórészt állandó szervezetek valamennyi nemzetiségi területen működtek.

Ezek az intézmények nemcsak a nemzeti mozgalmak bázisai voltak, hanem azzal, hogy feladataikat az egész etnikai területen országosan végezték, egyengették a belső integrációt. Nem egy olyan egyesület alakult, amely központtal és helyi szervezetekkel, tehát az egész etnikai területet felölelő apparátussal rendelkezett.

Országos hatókörük volt az egyetemeknek, főiskoláknak, egyes irodalmi-nyelvi tanszékeknek és diáktársaságoknak. Az integrációnak ezek az eszközei nem lebecsülhetők, és a nemzetiségeknek, adott viszonyaik között, ezeket a lehetőségeket is ki kellett használniuk. Tudományos és kulturális társaságai (a ruszinon kívül) valamennyi nemzetiségnek voltak, s az országos szervezetek a szlovákoknál, horvátoknál és szerbeknél segítették a leghatékonyabban a belső integráció ügyét. Az egyetem, illetve főiskola mellett a nyelvi-irodalmi katedrák és diáktársaságok országos jellege a szlovákoknál és szerbeknél volt a leginkább megfigyelhető. Így alakultak ki a különböző kulturális központok.

A belső integrációt kedvezően szolgálták a nemzeti mozgalmak (ugyancsak a ruszin kivételével) számottevő kulturális és izmos politikai lapjai, ezek megjelenéséért nem egy esetben szívós harcot kellett folytatni.

A NÉP NEMZETBE EMELÉSE

A nemzeti ideológia fontos, ugyancsak integrációs összetevőjének bizonyult a nép felé fordulás, a nép nemzetbe fogadásának eszméje. A szerb és a román ortodoxiának, valamint a román unitus egyháznak volt bizonyos fokú népi jellege. A klérus és a papság kizsákmányoló tevékenysége ellenére a szerb pravoszláv privilégiumok, valamint az unitus egyházba való tartozás, illetve a második *Diploma Leopoldinum*

harmadik pontjának végrehajtásáért kibontakozott harc azonos jelentésű a nép befogadásával. Jól tükrözik ezt a temesvári szerb kongresszus, valamint a két *Supplex Libellus Valachorum* antifeudális kívánságai is. A tömegek a pravoszláv és unitus egyházak hívei voltak, részei azon nemzetnek, amelynek egyházi-nemzeti kiváltságaiért folyt a küzdelem. Ugyanakkor magyar vagy horvát értelemben vett szerb vagy román nemességről sem beszélhetünk.

A horvátoknál — miként a magyaroknál — a privilégiumok rendi jellegénél fogva a nemesi nemzetbe a jobbágytömegek nem tartoztak bele. A modern nemzeti ideológiát megfogalmazó értelmiségiek a felvilágosodás korában kezdték kikövezni a nép befogadásának útját. Ugyanezt mondhatjuk el a magyar fejlődésről, azzal a különbséggel, hogy a nemesi nemzettel szemben már a középkorban is élt egy népi, osztályharcos nemzetkoncepció, amely a 18. században is hallatott magáról, biztosítva a kontinuitást a reformkorszak és a szabadságharc plebejusaival.

A magyar felvilágosodás képviselőinek gondolatvilágában a feudalizmus kritikájának és a nemzeti gondolatnak az összekapcsoltsága ugyancsak a nép befogadásával volt egyenlő.

A szlovákoknál is a felvilágosodás hozta meg a nép nemzetbe fogadásának első, még kezdeti lépéseit, és a szerb, valamint a román felvilágosodás — az egyházi-nemzeti kiváltságok össznemzeti jellegén túl — ugyanezt a pozitív orientációt képviselte. Sajátos volt a szászok helyzete: nem lévén a magyarországihoz és az erdélyihez hasonló jobbágyság, a szabad parasztok a szász nemzet szerves részét alkották. Mindez persze nem zárta ki függőségüket a szász lutheránus egyháztól és a patríciusoktól.

A 19. században a nép befogadásának koncepciója még erőteljesebb összetevőjét alkotta a belső integrációnak azzal, hogy a ruszinon kívül, a magyarországi nemzetiségi ideológiák általános céljává lett az ellentétes osztályok közötti összefogás, egykorú magyar szóval élve az érdekegyesítés. E törekvés szükségszerűen a paraszti osztályharc elhomályosítását, tompítását célozta; ezt kívánta a nemzeti mozgalmakban nagy szerepet betöltő nemesség és polgári értelmiség. Ugyanakkor a nemzeti egység engedményeken, a paraszti érdekek bizonyos fokú védelmén is alapult. S aszerint hogy ezt mennyire vették figyelembe a polgári átalakulásért küzdő nemesek és polgári elemek, különböztethetünk meg liberális és plebejus nézeteket.

A liberális állásfoglalás jellemző vonásait úgy foglalhatjuk össze, hogy képviselői szóba hozták a jobbágyság szolgáltatások alóli felszabadítását, a rusztikális földterületet pedig részben vagy egészben a paraszt tulajdonába akarták adni. Mindezekért az engedményekért — és ebben a rendkívül sokszínű liberális nézetek megegyeztek — kárpótlás illette a földesurat. Valamennyi javaslat érintetlenül hagyta tehát a majorságot, a dominikális földterületet. Éppen ez különböztette meg a liberális felfogást a radikális nézetektől, amelyeknek az volt a jellemző vonásuk, hogy elvetették a földesúri kárpótlást és követelték a földosztást, amely már kiterjedt a dominikális területre is.

A liberális nézetek már önmagukban is azt sugallták, hogy a korábbi nemesi nemzetkoncepcióktól eltérően a nemzet nem egyenlő a nemességgel, hanem a nemzetbe a népet, a jobbágyság széles tömegeit is befogadták.

A feudális nemzetfogalom nemegyszer a nemességnek a néptől való külön származását is hangsúlyozta (például a szittya származás), amit azonban a liberális nemesség már nem tett magáévá. A befogadás, magyarországi szóhasználattal élve „az alkotmány sáncaiba" emelés, a különböző megnyilatkozásokban csak általánosságban merült fel. Ezek mögött a parasztság helyzete megváltoztatásának gyakorlati módozatai húzódtak meg, a jobbágyság személyes szabadságának biztosításától, a dolgozó néppel való felvilágosult rokonszenvtől, valamint a jobb gazdálkodásra tanító, ugyancsak a felvilágosodásra jellemző törekvésektől az önkéntes örökváltságon át az állami kártalanításig.

A liberális koncepciók egyben azt is mutatják, hogy az érdekegyesítés, a szemben álló osztályok közötti harmónia, amely a nép befogadásán alapult, csak rövid életű és ingatag lehetett, s ha a polgárosodó nemesség és a polgári értelmiség kiemelkedő képviselői tettek is jelentős engedményeket a parasztságnak, a maguk érdekeit sem kevésbé vették figyelembe. Így könnyen megérthetjük, hogy a nemzeti egység, az érdekegyesítés negatív mozzanatai is jelentkeztek. S ha a szlovák, szerb és román liberálisok nem is mentek túl a nemesi liberalizmuson, miután a nemesség nem támogatta a nemzeti mozgalmat, körükben a nép befogadása természetes, magától értetődő koncepció volt. A szlovák és a román polgári értelmiség ugyanekkor nem is egy lépést tett a szlovák és román ajkú nemesség megnyerésére.

A plebejus nemzetfogalom annyiban különbözött a liberálistól, hogy abban csak a nép kapott helyet, és kizárták belőle a mágnásokat és a főpapokat, esetenként pedig a királyt is. (Ezt tették a magyarországi jakobinusok is.) A másik alapvető különbség pedig az volt, hogy nem fogadták el a liberális alapgondolatot. Miféle anomália az — kérdezték —, hogy a kicsiny rész fogadja be, egyenjogúsítsa a sok millióból álló népet. Ez — véleményük szerint — csak fordítva lehetséges. Magyarországon ezt az eszmét a leghatározottabban Táncsics Mihály fogalmazta meg.

A magyarországi nemzetiségek tudományos és szépirodalmában néhány kivételtől eltekintve a nép iránti rokonszenv liberális indítású típusa kapott hangot. A horvát Vraz és Mažuranić, a szerb Sterija-Popović, a szlovák Bajza, Fándly, Palkovič, Hamuljak, Sládkovič, a román Budai-Deleanu és Ţichindeal munkásságában különösképpen egybefonódtak a liberális népi nemzetbe fogadás, illetve érdekegyesítés, valamint a nemzeti emancipáció kívánságai. Ez az összefonódás volt jellemző a politikusok és a diákok (Štúr, az Ifjú Szlovákia, a zágrábi akadémia horvát diákjai, Karadžić nyelvharca, Barit *Gazetája*, az 1842. évi szászföldi román kérvény és Murgu) eszméire.

A plebejus felfogásra a szépirodalomban a szerb Radičević, a szlovák Král' és Francisci adott példát.

XII. FEJEZET

KULTURÁLIS FEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON (1790—1848)

1. A MAGYAR NÉP KULTURÁLIS ÉLETE

A gazdaság fejlődése és nyomában a társadalmi szerkezetben bekövetkezett mindazon változások, amelyekkel — mint a feudalizmus válságának magyarországi jeleivel és elemeivel — a gazdaság és a társadalom történetéről szólva már találkozhattunk, nemcsak a politikai élet alakulására nyomják rá bélyegüket. Nem kevésbé erőteljesen, de még szétágazóbb, differenciáltabb módon érvényesül hatásuk a II. József halálától a polgári forradalomig terjedő időszak magyarországi kulturális életében, továbblendítve és kibontakoztatva a 18. század utolsó harmadától még a felvilágosodás jegyében megindult és immár feltartóztathatatlan, s ennek során mind összetettebbé váló, a kultúrának egyre több területére kiterjedő erjedési folyamatot.

A NYELVÚJÍTÁS ÉS AZ ÁLLAMNYELVI HARC

E folyamat alapvető, legáltalánosabb, az irodalom keretein túl is nyúló mozzanatát minden társadalmi és kulturális viszonylat alapvető eszközének és kötőanyagának, a nyelvnek a tökéletesbítése jelentette. Érthető módon, hiszen a 18. század végével meginduló gazdasági és társadalmi fejlődés megteremtette lehetőségek megragadása az élet minden területén: politikában éppúgy, mint a hadseregben, vagy akár éppen az orvostudományban, az emelkedni akaró egyre szélesebb tömegek részéről elsősorban a szabatos anyanyelvi kifejezés lehetőségének bővítését követelte. Mégpedig sürgetően, hiszen a megoldandó feladat több volt, mint puszta

nyelvészeti vagy stilisztikai. A nyelv a legáltalánosabb kommunikációs eszköz lévén, adott társadalmon belül éppúgy, mint annak kifelé nyíló kapcsolataiban, nyilvánvaló, hogy ha e funkcióját nem tudja megfelelően betölteni, megbénul és lelassul a társadalom fejlődése is, éppúgy, ahogy szükségképpen fognak leszűkülni az ebbe bekapcsolódni akaró egyén lehetőségei is.

Ezt a veszélyt különösen időszerűvé tették (egyúttal tudatosítva a nyelv jelentőségét az állami és általában a politikai és a közéletben is) azok a problémák és perspektivák, melyeket II. József németesítő rendeletei hoztak magukkal. Ezek tükrében ugyanis világossá vált, hogy a német nyelv bevezetése a magyarországi közigazgatásba és igazságszolgáltatásba egyrészt megszűnéssel fenyegeti Magyarországnak a birodalmon belüli alkotmányos és közigazgatási különállását, másrészt az országon belül gyengíti a magyarság és a nem magyar népek közti kapcsolatot azáltal, hogy utóbbiakat nyelvi szempontból összbirodalmi, német keretbe helyezi. Ám ezáltal az is kiderült, hogy a magyar nyelvnek a politika körébe való bevonása kitűnő fegyver lehet az ország különállásának védelmében. Ahogy a főnemesség a bécsi abszolutizmus eszközévé vált, mihelyt elfelejtett magyarul, a magyar nyelv kötelezővé tétele kiszorithatja a közigazgatásból a nyelvet nem tudó, idegenből behozott, csak dinasztiahű elemeket. Mindaz a sérelem és keserűség, mely a német nyelv és a mögötte álló hatalmi törekvések ellen felhalmozódott, most túllendült a védekezésen, s új erőt adott a magyar nyelvújítási törekvéseknek. A politikai szempontokhoz járultak a felvilágosodás filozófiai elképzelései, amelyek a nyelv fejlettségében és tisztaságában a gondolkozás, a gondolatok kifejezésének és így a feudalizmussal szemben álló felvilágosodás terjesztésének egyik legfőbb eszközét látták. Azt mondhatjuk tehát, hogy bár a különböző politikai törekvések képviselői más-más elképzelésből támogatták a nyelvi mozgalmat, a magyar nyelv kimüvelése, modern feladatokra való alkalmassá tétele végül is a polgári átalakulás irányába mutatott.

Minderre a válasz a nyelvújítás lett, méghozzá elsősorban, már a 18. század utolsó negyedétől, a nyelv szókészletének megújításával, kiegészítésével igyekezve alkalmassá tenni azt mindazon fogalmak és viszonylatok kifejezésére, melyeket a gazdaság és társadalom meggyorsuló fejlődése most létrehozott. A nyelv megújításának ezt az elsősorban még

mennyiségi jellegű szakaszát 1795-ben az úgynevezett debreceni grammatika zárta le: a nyelvhasználat rendszerezésének első tudományos igényű, bár megvalósításában egyenetlen színvonalú, száraz, és az újítás értékelését illetően a konzervatív ízlés jegyében kompromisszumra törekvő kísérlete. A grammatika a nyelvújító törekvésekkel szemben túlhangsúlyozva állította fel a közérthetőség igényét, a nyelvújítás irodalmi stílusújítássá történő fejlesztését erőteljesen elítélte — ilyen merev álláspontjával új, a nyelvújítás immár messzebbre ható igényeit is tisztázó viták kiindulópontjaként és botránykövéként.

Előzményei, kiváltó okai ismeretében nem meglepő azonban, hogy a magyar nyelvi mozgalom a nyelvújítás mellett csakhamar politikai jelleget is öltött. Ez a körülmény egyrészt nagy lendületet adott, széles társadalmi hátteret teremtett számára kulturális vonatkozásban is, másrészt ugyanakkor bevonta a magyar nemesi mozgalom s vele szemben az udvar és a nem magyar népek nemzeti törekvései között kiélesedő ellentétekbe. A nyelvkérdés ugyanis a nemesi politikában a nemzeti önállóság jelentős tényezőjeként a magyar nyelvűség számára uralkodó helyzet biztosítását, a magyar államterület egészén államnyelvi funkciójának elismerését célzó törekvésekbe torkollott.

A magyar államnyelvért folytatott küzdelmet, a nem magyar népek ezzel szembeszegülő, egyre erősebb ellenállását az e népek e korbeli nemzeti fejlődését tárgyaló fejezetekben ismertetjük. De a küzdelem felidézése a művelődés szempontjából sem közömbös, mert érzékelteti azt az eszmei, politikai és kulturális együttest, mely ettől kezdve a nyelvet elsősorban gondozó irodalomban immár állandóan jelen van.

E harcban az államnyelv jelentőségét mind a magyar rendek, mind az udvar korán felismerték. Péczeli József már 1790 áprilisában kifejezte a későbbi probléma lényegét: „Ha a korona Bécsben maradott volna is, ha a nemesség adó alá vettetett volna is, mégis csak megmaradott volna a mi magyar nemzetünk. De ha az iskolák németül taníttattak, s a törvényszékek németül folytattattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképen kitöröltetett volna."[1] Batsányi azért tartja szükségesnek a magyar nyelvnek a közigazgatásban és a tudományban való érvényre juttatását, nehogy a „naponkint hazánkba

[1] PÉCZELI JÓZSEF, *Mindenes Gyűjtemény*, III. negyed (1790. április). 288—289.

sereglő sok gyülevész nép"[2] nyelvétől a mienk lenyomassék. Decsy Sámuel pedig *Pannoniai Fénikszében* sem habozik kimondani, hogy a nemesi-nemzeti törekvések sikerének előfeltétele a magyar nyelv államnyelvvé emelése, ha kell, a terjesztésben erőszakos, adminisztratív eszközök igénybevételével.

A nagy célhoz, a mindent akaráshoz képest az első eredmények meglehetősen soványnak mondhatók. Az 1792: VII. törvénycikk kimondotta ugyan, hogy a közép- és felsőfokú iskolákban tanítsák a magyar nyelvet, de még ennek is csak 1805-ben sikerült érvényt szerezni. Az 1805 : IV. törvénycikk viszont előírta, hogy a magyarországi főkormányszékek magyar nyelvű beadványra magyarul kötelesek válaszolni, s hogy alsóbb fokon a perek is magyarul folyjanak. A rendek persze szerettek volna tovább menni, a magyar ezredeknél a magyar vezényleti nyelv bevezetését is kívánták, ehhez azonban Ferenc király nem járult hozzá.

A magyar nyelvi törekvések politikai következményeitől megrettent udvar 1808-ban a tübingeni Cotta könyvkiadóval pályázatot íratott ki a magyar nyelv hivatali és iskolai felhasználásának lehetőségeiről, arra számítva, hogy a beérkező lelkes, de dilettáns pályaművek a magyarnak államnyelvként való alkalmatlanságát fogják bizonyítani. Kazinczy Ferenc szakszerű pályaműve viszont ennek az ellenkezőjét bizonyította; munkájának egészében való közzételét nem is engedélyezték.

A NYELVÚJÍTÁS ÉS A MŰVELŐDÉS POLGÁRIASODÁSA

A nyelvújítás azonban a magyar társadalom és kultúra átalakulásába elsősorban mégsem az államnyelvi küzdelmen át, s még nem is csak azzal kapcsolódott be, hogy a nyelvet szókészletében alkalmassá tette az új funkciók ellátására. Valódi jelentőségét az adja meg, amit az irodalom vonatkozásában indított el. A nyelvújítás ugyanis azzal, hogy megteremtette a társadalom intellektuális biztonságát, egyre inkább lehetővé téve a teljes értékű magyar nyelvi kommunikációt a változó világ immár néven nevezhető jelenségei és kifejezhetővé tett viszonylatai között, ezek révén, az új jelenségek és új viszonylatok minél pontosabb leírhatásával előkészítette és lehetővé tette — sőt végül is szinte igényelte — az irodalmi

[2] Batsányi szavait idézi: Csaplár Benedek, Révai Miklós élete. III. Bp. 1886. 312.

stílus megújítását is. Ez pedig az adott korszakban már túlmutatott nemcsak a grammatika vagy a stilisztika, hanem végül az irodalom keretein is, az új stíluson át a társadalom értékrendszerében olyan ízlés előtt nyitva meg az utat, mely végül is egy polgárias magatartás ízlése, illetve stílusa felé mutat. Olyan magatartás felé, melynek ízlés- és stíluseszménye teljesen már csak a polgári viszonyok környezetében lesz megvalósítható.

Minden olyan kezdeményezés azonban, amely egy ilyenféle polgárias ízlés- és stíluseszmény, illetve egy ilyennek alapjául szolgálni képes művelődési intézmények megteremtése irányába mutatott vagy akár csak mutatni látszott, a kor politikai viszonyai között rendkívüli nehézségekbe, az abszolutizmus makacs ellenállásába ütközött, nem egy ponton nemcsak Magyarország, hanem az egész birodalom vonatkozásában is. Jelentkezett ez mindenekelőtt a cenzúra gyors szigorodásában. 1801-ben ugyanis felállították a Polizei- und Zensur-Hofstellét, így a cenzúra irányítása is a rendőrminisztérium feladatkörébe került. 1803-ban Újracenzúráló Bizottságot (Rezensierungs Kommission) hívtak életre, mely visszamenőleg, a már korábban megjelent művekből 2500-at eltiltott, köztük Voltaire, Montesquieu és Rousseau munkáit, Goethe, Lessing és Schiller műveit. A külföldi könyvek, sőt újságok behozatala szinte teljesen leállt, az olvasóköröket és a kölcsönkönyvtárakat megszüntették. S ugyanígy a gyanakvás és az elgáncsolás várt a társadalom részéről kezdeményezett művelődési intézmények terveire is. 1790-ben Révai Miklós — később a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom professzora, ez időben győri tanár, de már országos hírű nyelvész — ismét fölvetette magyar tudományos akadémia létesítésének tervét, de az udvar a megvalósítást megakadályozta. Ugyanígy elakadt a pesti egyetem professzorainak 1802. évi próbálkozása. Sikeresebb volt Erdélyben Aranka György kezdeményezése, aki 1791-ben Kolozsvárott létrehozta az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot. A magyar nyelv ápolása mellett a felvilágosodás szellemében a társadalom-, majd a természettudományok művelésével és népszerűsítésével is foglalkozott. Tizenöt évi ismételt próbálkozás után a felsőbb körök közönye és az anyagiak teljes hiánya miatt feloszlott. Hasonló jellegű kezdeményezés volt a még 1787-ben létrejött Kassai Magyar Társaság, Kazinczy Ferenc és Batsányi János irányítása alatt mely *Magyar Museum* címen folyóiratot is adott ki.

A folyóiratot 1793-ban forradalommal rokonszenvező versei miatt betiltották, maga a társaság, vezetőinek ellentéte miatt, már korábban megszűnt. Három évi fennállás után ugyanez lett a sorsa a Péczeli József által alapított Komáromi Tudós Társaságnak is, melynek lapja, a *Mindenes Gyűjtemény* 1792-ben szűnt meg az érdektelenség és a pénzhiány következtében.

A század végén tehát nem volt olyan országos jellegű intézmény vagy folyóirat, mely a szétszórt tudományos és irodalmi törekvéseket összefoghatta volna, sőt a táji jellegű kezdeményezések is sorra felszámolódtak. Egyes nagy hagyományú, többnyire protestáns főiskolák diák-önképzőkörei, irodalmi társaságai természetesen nem tölthették be az így adódó űrt, ahogy a néhány nagy műveltségű főúri család könyvtára körül képződött kulturális központok jelentősége is csak viszonylagos volt. Ilyen központ volt a Rádayak péceli gyűjteménye (mely ugyan Ráday Gedeon gróf 1792-ben bekövetkezett halálával sokat vesztett jelentőségéből), vagy Teleki Sámuel gróf marosvásárhelyi tékája, mely 1802-ben a nyilvánosság előtt is megnyitotta kapuit. Országos jelentőségúnek csak Széchényi Ferenc gróf kezdeményezése bizonyult, aki 1802-ben gazdag könyvtárát, kép-, szobor- és éremgyűjteményét — uralkodói jóváhagyással — a magyar nemzetnek ajándékozta. Az 1808 : VIII. törvénycikk által létrehívott Magyar Nemzeti Múzeum a hazai tudomány és művelődés fontos gócpontjává lett.

Az intézmények, folyóiratok hiányából adódó hátrányt még növelte, hogy a nyomdák is nagy nehézségekkel küszködtek. Ferenc király elrendelte a királyi engedéllyel nem rendelkező nyomdák leállítását; a működők is állandó zaklatásoknak voltak kitéve, a rendőrség sorozatos házkutatásokkal igyekezett a cenzori engedély nélküli kiadványok megjelenését megakadályozni. Sokatmondó adat, hogy míg 1790-ben 53 nyomda működött Magyarországon és Erdélyben, 1800-ban már csak 39, s hogy ugyanezen idő alatt a kiadványok száma 832-ről 488-ra csökkent. A II. József rendszerének összeomlását követő szellemi-politikai föllendülést a ferenci reakciónak sikerült visszanyomnia.

Nem jártak jobban a hírlapok sem. Első magyar nyelvű újságjaink az 1780-as évek végén indultak, s 1790—1791-ben több helyi újság is megjelent. 1812-re mindössze két magyar nyelvű hetilapja maradt az országnak.

Az írók talán még a tudósoknál is fokozottabban érezték a szervezőképes kulturális központ hiányát, amely megnehezítette az érintkezést, akadályozta a tájékozódást. és szinte lehetetlenné tette az irodalmi élet kibontakozását. A pest-budai irodalmi központ kialakításának gondolatát az 1790-es években vetette fel Kármán József, korai halálával azonban nemcsak *Uránia* címen kiadott szépirodalmi folyóirata szűnt meg, hanem a központ kiépítésének megvalósulása is évtizedekkel eltolódott. Láthattuk, hogy Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid Kassán, Péczeli József pedig Komáromban hozott létre irodalmi társaságot, de mindkettő rövid életű maradt.

Az 1794—1795-ös jakobinus per különben is megtörte a magyar irodalom 1790-ben indult kibontakozását. Szentjóbi Szabó László — Kármán mellett szépprózánk egyik nagy ígérete — a börtönben halt meg. Verseghy Ferenc, a francia jakobinusokkal rokonszenvező volt pálos szerzetes, a romantikus költészet egyik hazai úttörője, a Marseillaise magyarra fordítója, a börtön után óvakodott társadalmi vagy politikai nézeteknek hangot adni. Nyelvtani kérdésekkel foglalkozott, a nélkülözés egyébként is megbénította tevékenységét. Derékba törte a jakobinus per a kor legtudatosabb politikai írójának, Batsányi Jánosnak a pályáját is. *A franciaországi változásokra* költőjének életét már 1792-ben, Kassán lehetetlenné tették a sorozatos feljelentések, vizsgálatok; a Kufsteinben letöltött börtönbüntetés után pedig haza sem jött, hanem Bécsben telepedett meg. 1809-ben szerepe volt Napóleon kiáltványa végső szövegének és magyar fordításának kialakításában, ezért a francia csapatokkal ő is Párizsba ment. Itt azonban 1815-ben az osztrák rendőrség letartóztatta, majd Linzben internálták. Itt még harminc évet élt, immár teljes elszigeteltségben; haza nem térhetett, költeményei, német nyelvű munkái, melyekben változatlanul tovább éltek a demokratikus törekvések, szintén nem jutottak el a magyar olvasóhoz.

AZ IRODALOM ÚTJA A FELVILÁGOSODÁSTÓL A ROMANTIKÁIG

Az irodalom — ha beszűkítve is — fő vonalában tovább őrizte a felvilágosodás nagy hagyatékát, a racionalizmust és a feudalizmusellenes tendenciákat, melyek valódi polgárság hiánya, vagy legalábbis gyengesége

folytán részint bizonyos városi-mezővárosi kispolgári, részint köznemesi közegben találnak visszhangra; így további útjukban sem témaválasztásban, sem formában természetszerűen nem is függetlenülhetve annak reagálásától sem. Az így alakuló irodalom csúcspontját Csokonai Vitéz Mihály munkássága jelenti, mely magyarul addig el nem ért művészi színvonalon fejezi ki világát: a debreceni erősödő kispolgárság és a belőle kinövő, a református kollégiumokban nevelődő paraszti származású elemekkel erősen kevert értelmiség világlátását, társadalmi pszichikumát és ízlésének eszményeit. Csokonai látóhatára azonban később, több éves dunántúli tartózkodása alatt e táj — vígeposza, a *Dorottya* tanúsága szerint derűs rokonszenvvel, de nem kritika nélkül ábrázolt — köznemesi világának színeivel is kibővült. Életművét azonban nemcsak e magyar világ mélyen átérzett valóságának visszatükröződése jellemzi (benne erős, de akár debreceni, akár dunántúli környezetének ismeretében nem meglepő, nemzeties-demokratikus világnézettel), hanem az európai felvilágosodás és (szerelmi költészetének tanúsága szerint) a vele induló érzelmi forradalom mély megértése, az ennek befogadására, kifejezésére és saját költészetében alkotó alkalmazására való képesség is. Mindez pedig a kor nyugat-európai költői formáira és kifejezésmódjaira felelő, részben ösztönös, ám részben nagyon is tudatos, de mindenképpen friss és alkotó reagálással fejeződik ki, helyenként a rokokó és a bécsi népszínmű sajátos egyesítéséből előállt abszurd és groteszk vonások bevonásával is, végig anélkül, hogy Csokonai megtagadná az őt elküldő társadalom saját költészetéből vett formákat. A korszerű európaiság és a hazai valóság így ötvöződik össze magas művészi színvonalon költészetében, mely egyszersmind első és ilyen színvonalon még sokáig egyetlen művészi kifejezője egy feltörekvő társadalmi réteg hangjának és eszményeinek. Nem meglepő tehát, ha ő maga is szimpatizált a jakobinus mozgalommal (bár 1794-ben a letartóztatást sikerült elkerülnie). Talán éppen ezért is élete végéig éppolyan hiába keresett elismerést a kor nemesi vezető rétegénél, mint anyagi alapot egy bár szerény, de biztos megélhetéshez: az ortodox protestantizmussal is szembekerülve, élete anyagi gondok között őrlődött fel, mígnem 1805-ben, 32 éves korában meghalt.

Ugyanez a társadalmi réteg, s annak művészien kifejezett hangja: népies költői nyelv és határozott antifeudális állásfoglalás egysége jelentkezik a debreceni Fazekas Mihály verseiben, mindenekelőtt a *Lúdas*

Matyi, egy eredeti magyar rege című népi eposzában. Ennek hőse, a fiatal jobbágylegény háromszor torolja meg földesurán a kapott botütést. Tetteivel nemcsak mosolyra fakasztja az olvasót, hanem felhívja a figyelmet a jobbágy helyzetének tarthatatlanságára. Fazekas ezt az eposzt 1804-ben írta, de az nyomtatásban csak 1815-ben jelent meg. Ettől kezdve azután számos kiadása ismert, s a vásári ponyvaárusok révén a parasztságnak is kedvelt olvasmányává vált.

A polgári irányba mutató törekvések mellett persze tovább élt az irodalomban a nemesi szemlélet is. Korszakunk legelején valóságos könyvsiker volt Dugonics András két regénye: az *Etelka* és az *Etelka Karjelben*: mindkettő a felbuzdult nemesi közvélemény tolmácsolója. Dugonics a honfoglalás előtti korba vezeti olvasóit, s a régi dicső múlt bemutatásával táplálja a nemzeti büszkeséget és öntudatot, már a nacionalista érzések jegyében. Ez a nemesi nacionalizmus a következőkben formailag részben szintén a népiességgel párosul. Fő képviselője Gvadányi József, akinek verses politikai-társadalmi szatírája, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* az idillivé festett régi világ szemszögéből bírálja az 1790-es évek nemzetietlennek festett polgári törekvéseit. Ugyanez az érzés táplálja báró Orczy Lőrinc költészetét is, amikor a földesúr és a paraszt közti patriarkális viszonyt dicséri, vagy a nemesi ősök vitézségét magasztalja.

A századelőre azonban az irodalom már e nemesi szemlélet bomlását mutatja: a társadalmi és az egyéni értékrendek kezdődő eltérését. A fennálló társadalmi rendnek és benne a nemesi kiváltságoknak oly következetes hívei, sőt öntudatos dicsérői, mint Kisfaludy Sándor vagy Berzsenyi Dániel, költészetükben már szintén (ha öntudatlanul is) polgárias eszményeknek adnak helyet. Kisfaludynak — elsősorban korai szerelmi lírájában — a szentimentalizmust a kezdődő romantikával vegyítő nyelvén már a polgár intim érzelmei és igényei szólalnak meg (ha az öregedő költő egyre sablonosabb regéiben formailag egyre közeledve a romantikához, visszahátrál a nemesi hagyományőrzés tematikájához és szemléletéhez). Az őt erőben és szenvedélyben messze felülmúló Berzsenyinél azonban már nem találkozunk e visszalépéssel; az ő, már a nagyromantikát előrevetítő hatalmas erejű képei és nyelvezete mögött éppenséggel (és a legtisztábban is) az a „hellenika": a neoklasszicizmus görögös ideálja fog kifejeződni, melyet Kazinczy mint a polgárosult művészi ízlés normáját állít oda kortársai elé.

Mint már e jelek is utaltak rá, az a küzdelem, mely a korszakban kibontakozó mindezen polgárias művelődési (mögöttük azonban már a politika és a társadalom szféráiba is benyúló) igények adekvát tükrözéséért, ezáltal pedig azok tudatosításáért is folyt, elsősorban az irodalomban vált érzékelhetővé. E harc a század első harmadában a felületen még mindvégig a nyelvújítás kérdései körül, valójában azonban már a stílus, ízlés, magatartás hármassága megújításának érdekében folyt, központjában a börtönéből 1801-ben elbocsátott Kazinczyval, aki továbbra is következetesen a nyugati polgári fejlődésből kinőtt ízlés stílusnormáinak átvételét és követését ajánlja a magyar irodalomnak. A felvilágosodott neoklasszicizmus — melynek Kazinczy számára akkorra már konkrét modelljét a neoklasszicizmus német, erősen görögös ideálja jelentette — a 18. század végén, Kazinczy ifjúságában kétségtelenül a legkorszerűbb ízlés és stílus volt Európában. Mögötte már vitathatatlanul polgári viszonyokat feltételező, erősen intellektuális, szigorúan fegyelmezett, alapjában hideg magatartás állt. Ezt azonban Kazinczy esetében — éppúgy, mint a számára mintaképként elsősorban szolgáló német irodalomban is — a szentimentalizmus nagyon is erős érzelmei szőtték át és enyhítették. A neoklasszicizmus — kivált német változatában — a 18. század második fele archeológiai felfedezéseinek eredményeképpen súlyos régiségtani kölöncöket is hurcolt magával, s képtelen lévén ezeknek a kornak megfelelő, valójában egyre reménytelenebb intellektuális feldolgozására, végül is a klasszicista érzést egyre szorosabban az antik minták utánzásához kötötte. A magyar irodalomban ezt a nagyon merev elméleti és módszertani álláspontot a kifinomult, immár polgárias ízlésű nyugati szerzők műveinek fordítását pártoló és személyében is buzgón végző, a műfordítást az irodalomban a fejlődés kívánatos fő irányaként mindvégig védelmező Kazinczy azonban nem tudta érvényesíteni. Ám már maga ez a kétségtelenül elvont, vértelen, s a hazai valósággal viszonylag kevéssé érintkező neoklasszicizmus, illetve a hozzá mért igény hangoztatása is elég volt ahhoz, hogy Kazinczy, álláspontjának védelmében, kezdettől fogva heves konfliktusokba keveredjék. Részint a debreceniekkel, akik nyelvileg a debreceni grammatika avult elemeit alkalmazva, alapjában továbbra is egy, a hazai feudalizmussal együttélve kialakult cívis-paraszti polgárosodás irodalmának stiláris és ízlésbéli eszményeit képviselték, ennek kereteibe kísérelve meg beleszorítani Csokonait is; részint még a 18,

405. A hagyományos világkép: az egyház végigkíséri az életet. Esketés, keresztelés, temetés, 1793

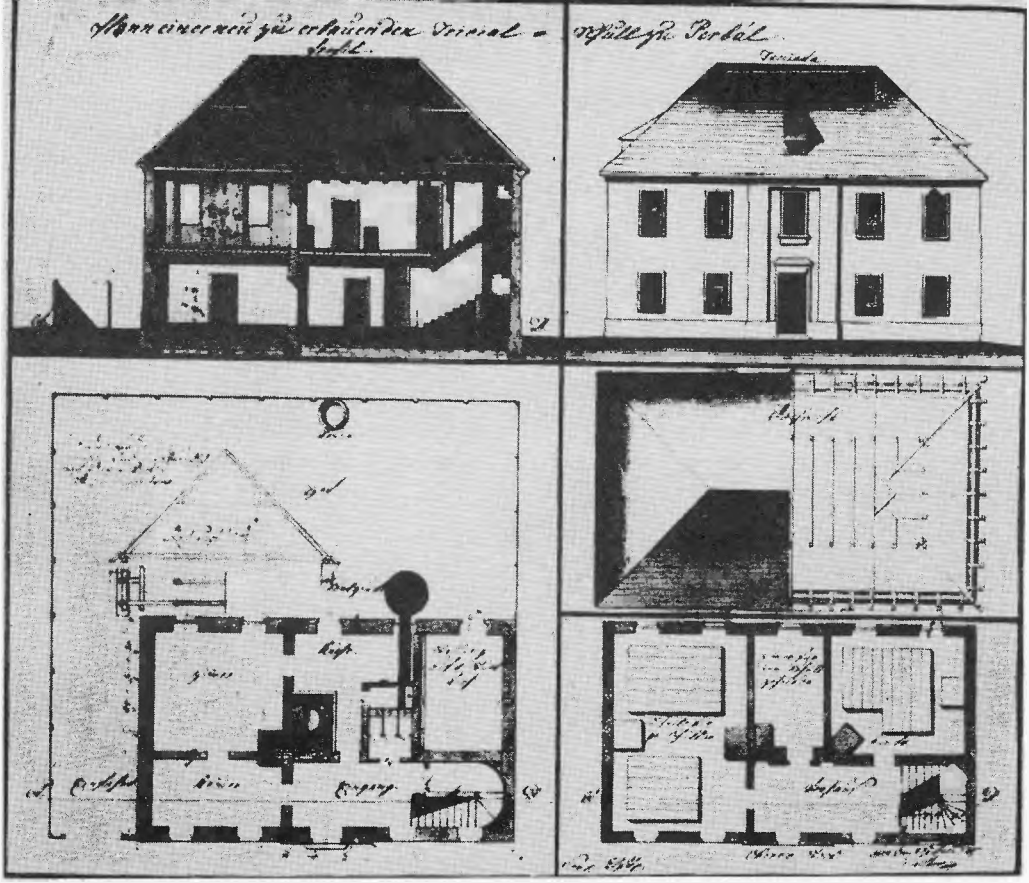

406. Tallherr József tervei a perbáli (Pest vm.) triviális iskolára az 1790-es évekből

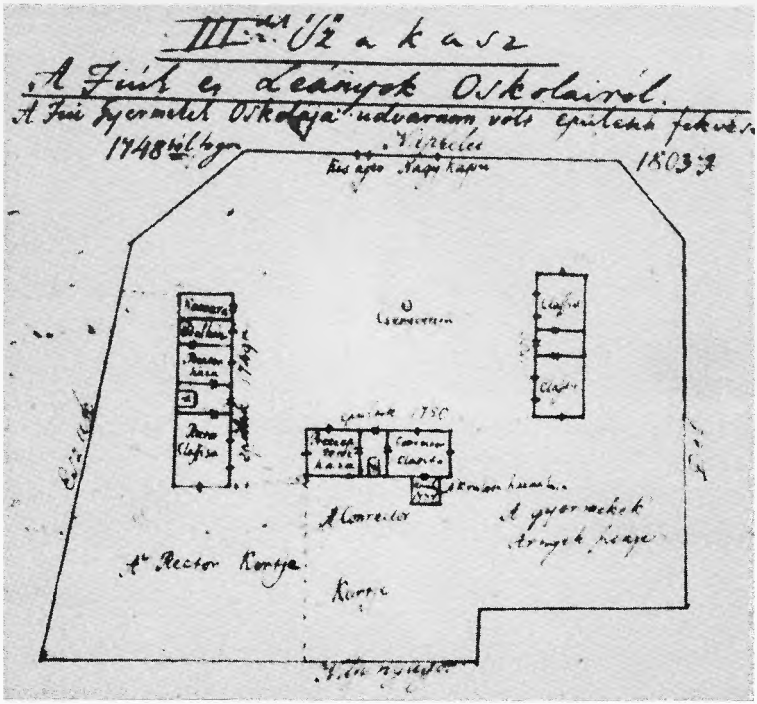

407. A szentesi fiúiskola alaprajza 1803 előtt

408. Tanterem az 1840-es években

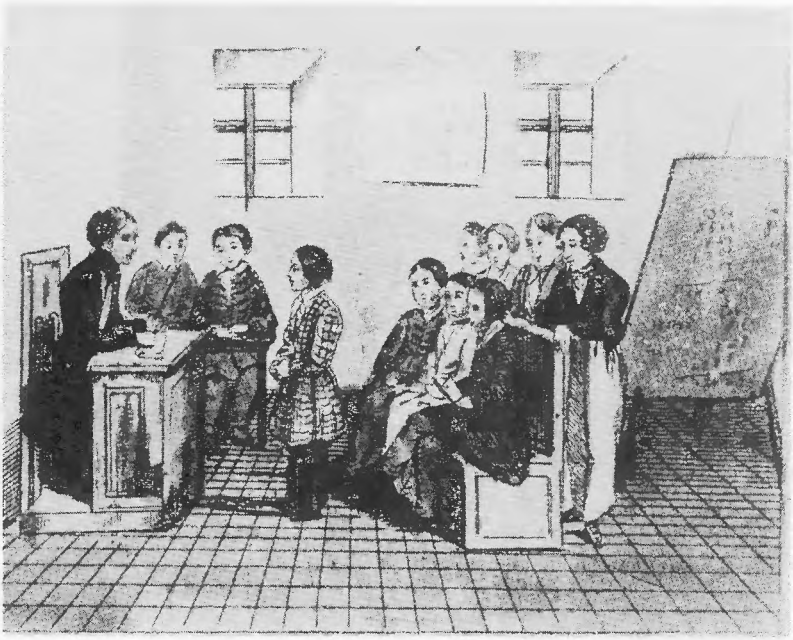

409. Ábécés könyv egy lapja Ty — Zs betűkkel, 1825

410. A nagyvilág képe az 1830-as évek tankönyvében

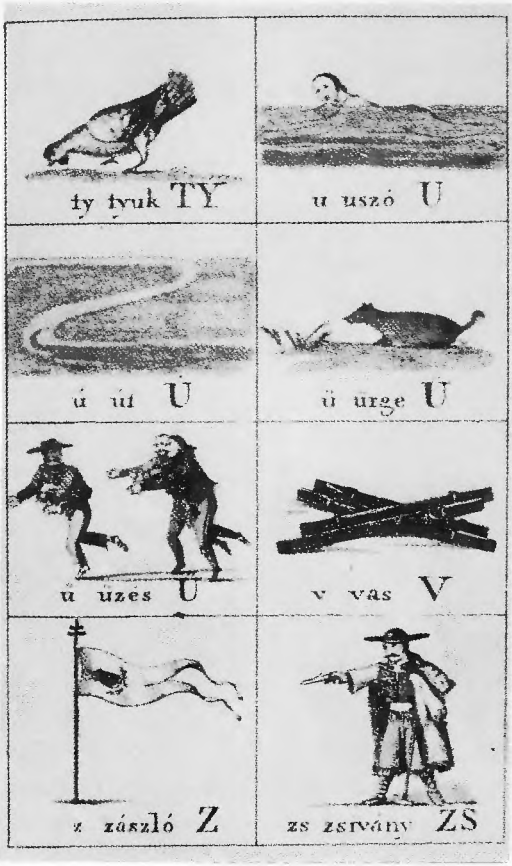

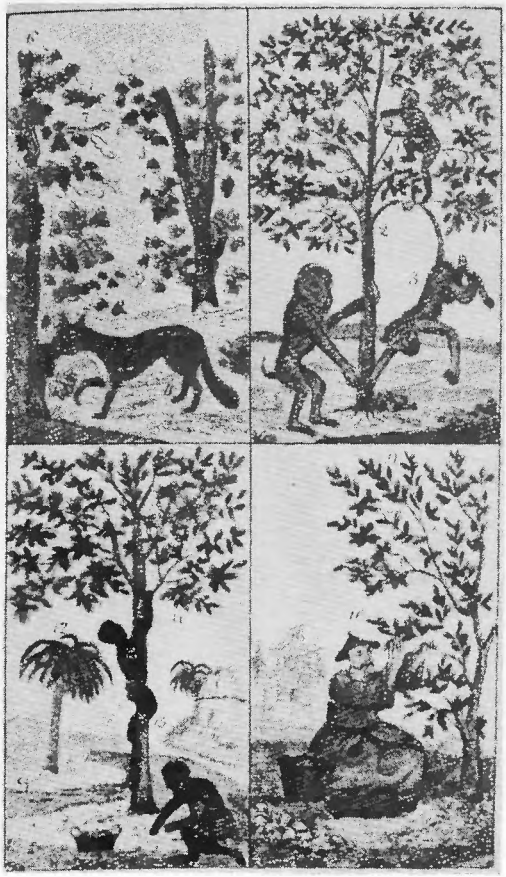

411. A debreceni református kollégium az 1802. évi tűzvész előtt

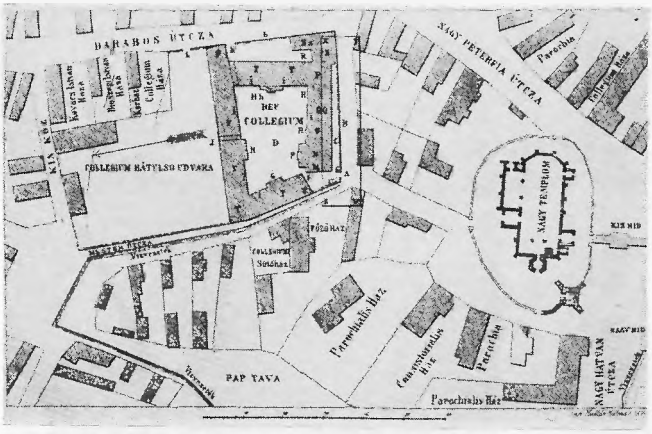

412. A debreceni kollégium épületeinek elhelyezkedése és beosztása az 1802. évi tűzvész előtt

413. A piaristák szegedi iskolaépületei a 19. század első felében

414. A sárospataki református kollégium régi épülete

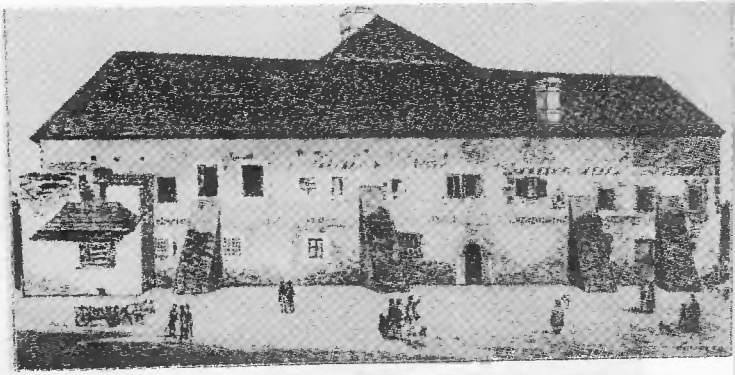

415. ... és 1845-ben felépült új épülete

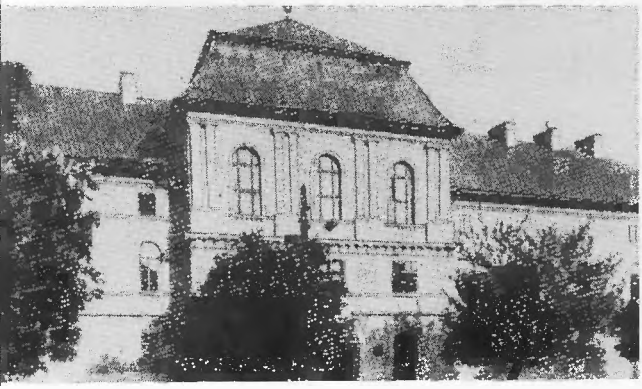

416. Tanuló diákok. Madách Imre rajza az 1820-as évekből

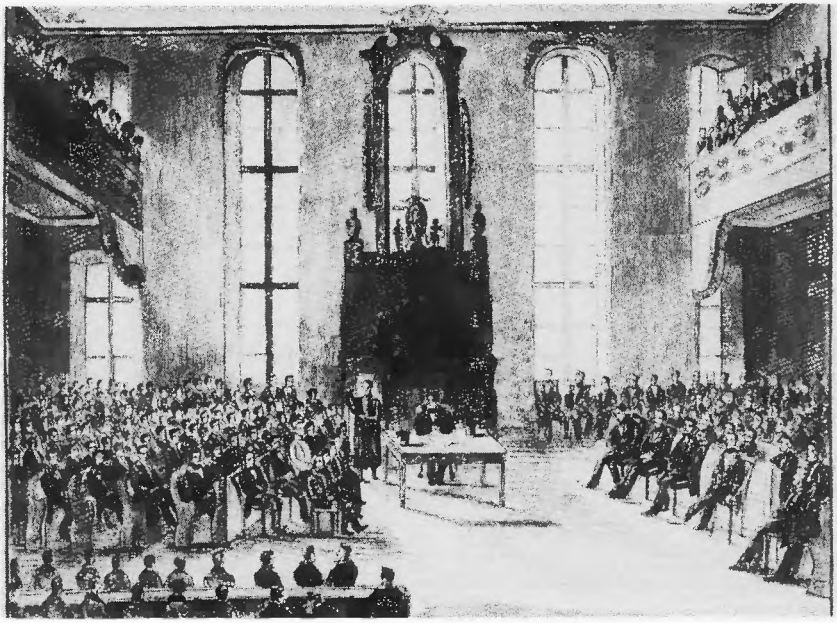

417. A nagyszebeni jogi fakultás megnyitása 1846. november 2-án

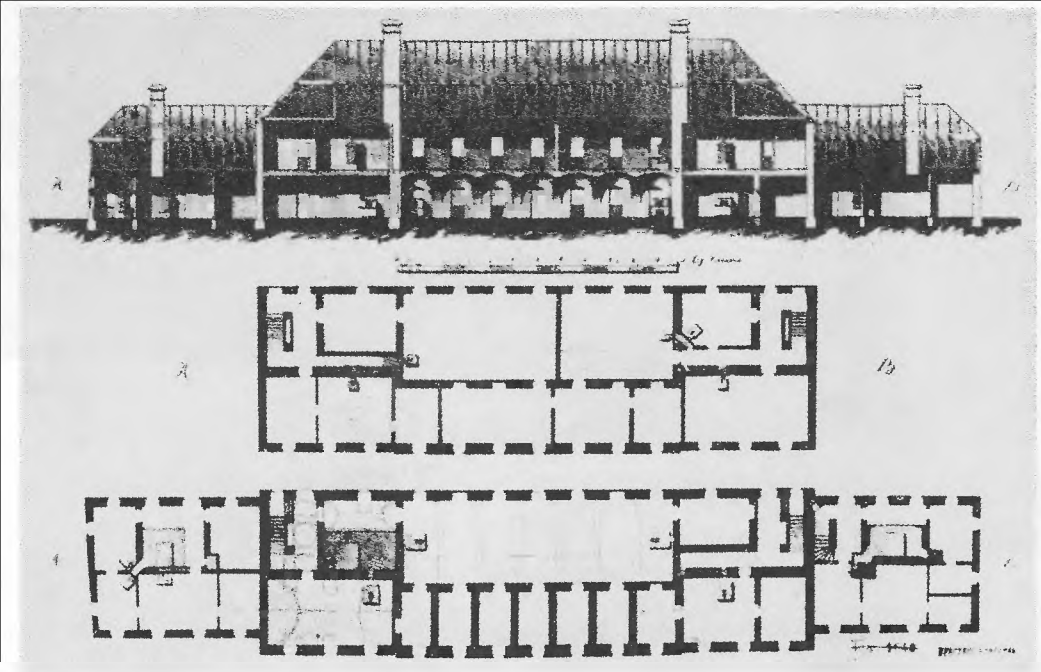

418. A keszthelyi Georgikon épülete a 18. század legvégéről a gyakornokok és a szolgaszemélyzet lakrészeivel. Tervrajz

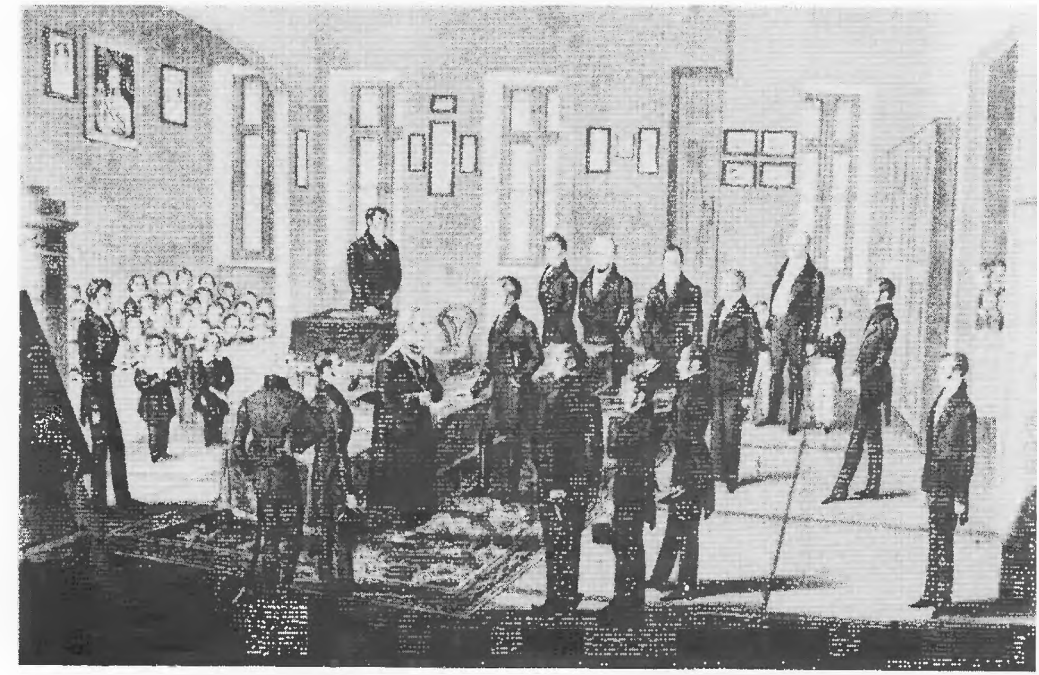

419. V. Ferdinánd látogatása a pozsonyi zsidó iskolában, 1830

420. A pesti egyetem épülete 1830 körül

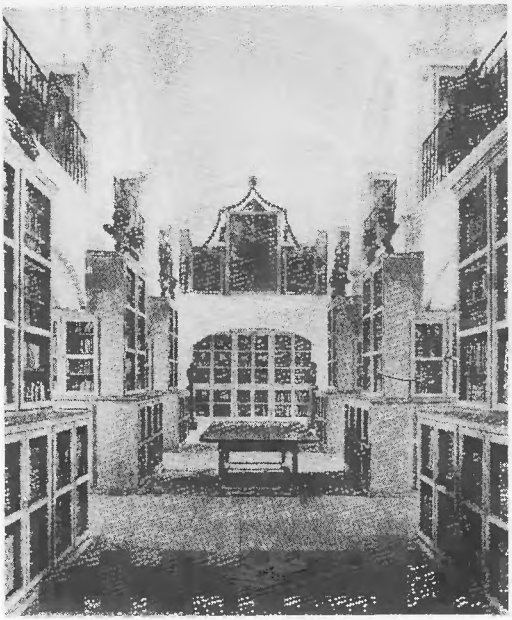

421. A Teleki-téka Marosvásárhelyt

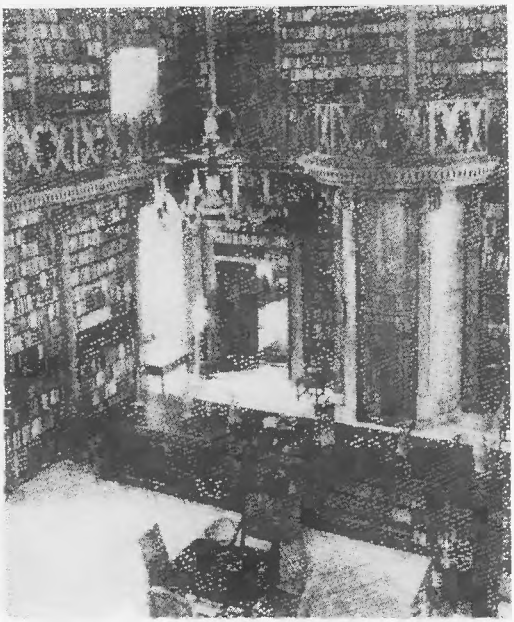

422. A Festetics-kastély könyvtára Keszthelyen

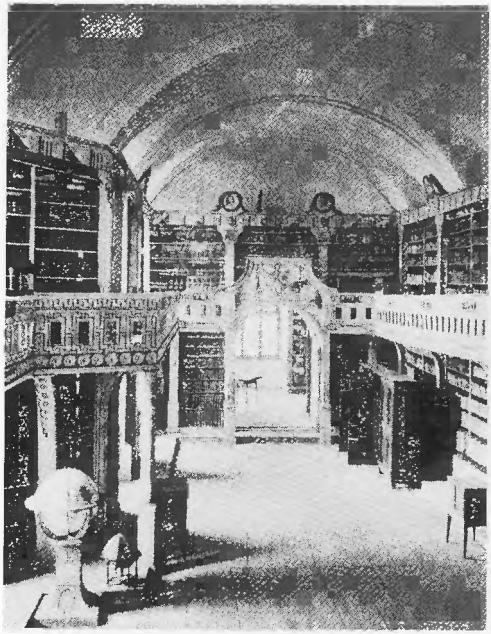

423. A Batthyány-könyvtár Gyulafehérvárott

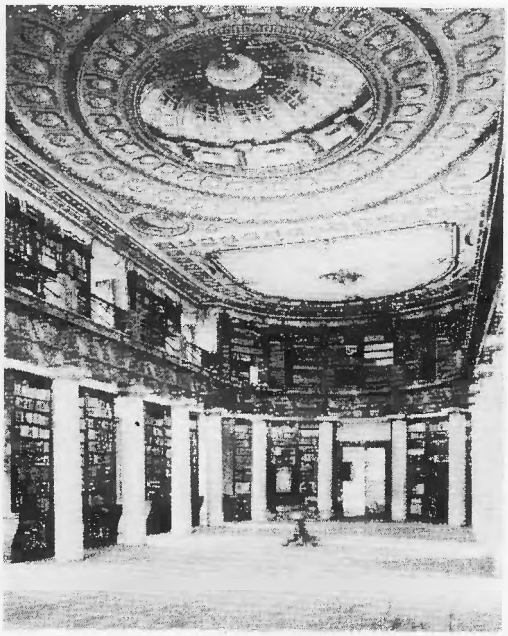

424. A sárospataki kollégiumi könyvtár nagyterme

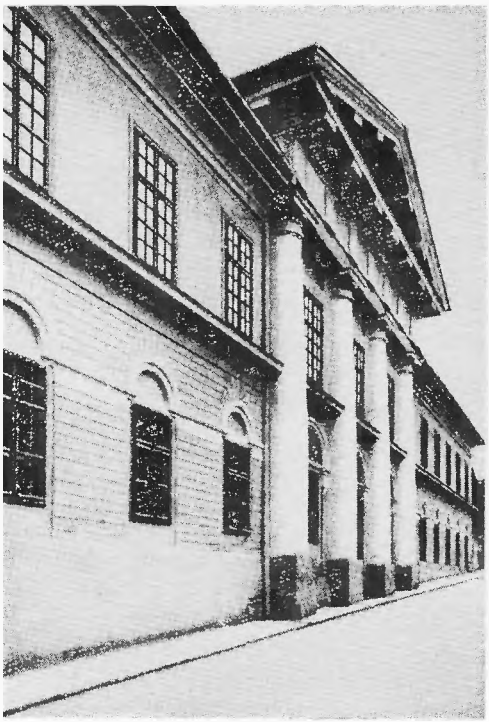

425. A pécsi püspöki könyvtár

426. A pannonhalmi bencés könyvtár

427. A Magyar Nemzeti Múzeum épülete

428. Hölgy kúria könyvtárszobájában. Csokonai *Tempefői* c. vigjátékának illusztrációja, 1809

429. A Müller-féle pesti könyvkereskedés az 1820-as években

430. Pyrker János László egri érsek, a képtáralapító

431. Jankovich Miklós táblabíró, a Nemzeti Múzeum nagy mecénása

433. A Fejér megyei levéltár díszterménének bútorai, 1810-es évek

432. Veszprém püspöki város levéltári szekrénye. 1824

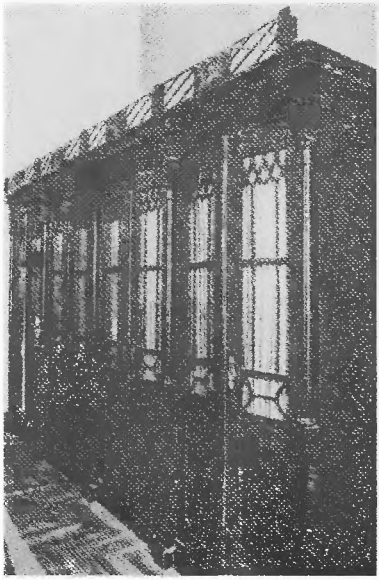

434. Batsányi János

435. Berzsenyi Dániel

436. Csokonai Vitéz Mihály

437. Lilla állítólagos arcképe

438. Kisfaludy Sándor

439. Kisfaludy Sándor *Csobáncának* illusztrációja az *Aurora* 1823. évi kötetében

440. Vörösmarty Mihály

441. Vörösmarty *A két szomszédvár* c. művének illusztrációja az *Aurora* 1832. évi kötetében

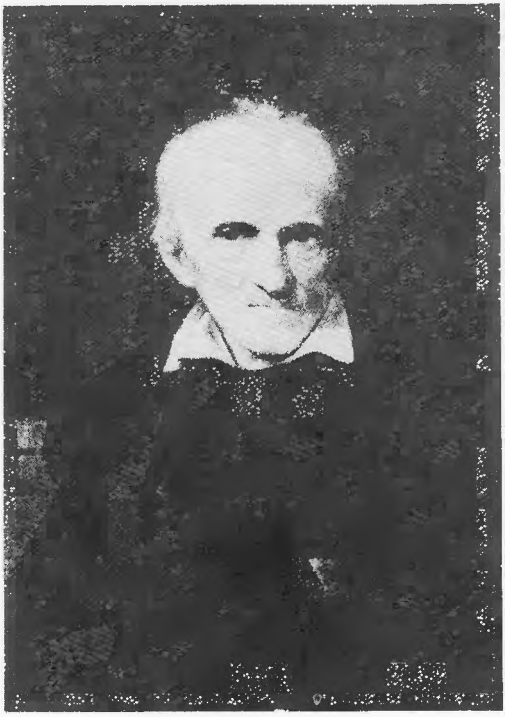

442. Kazinczy Ferenc

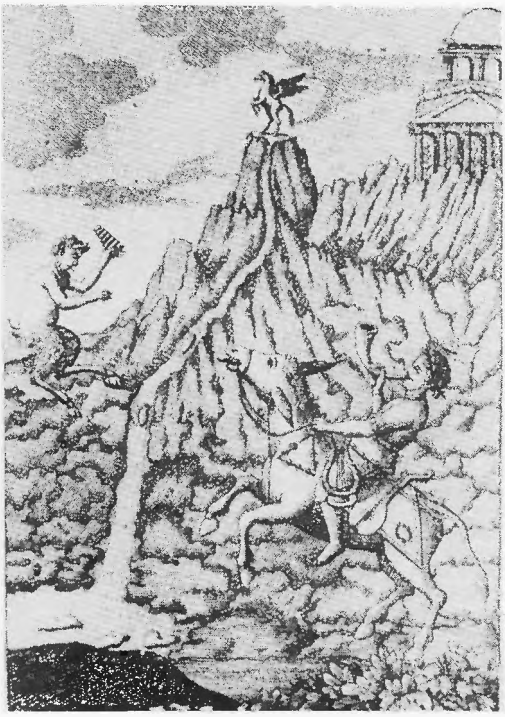

443. A *Mondolat* címlapja, 1813

444. Bajza József

445. Jósika Miklós báró

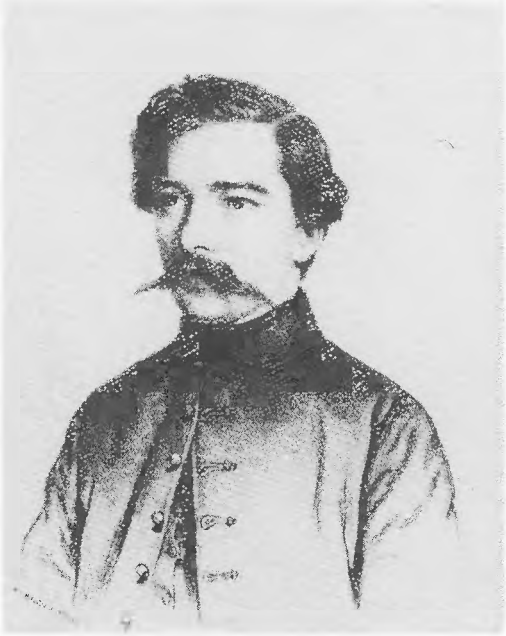

446. Arany János 1847-ben

447. Petőfi Sándor
Daguerreotypia 1847-ből

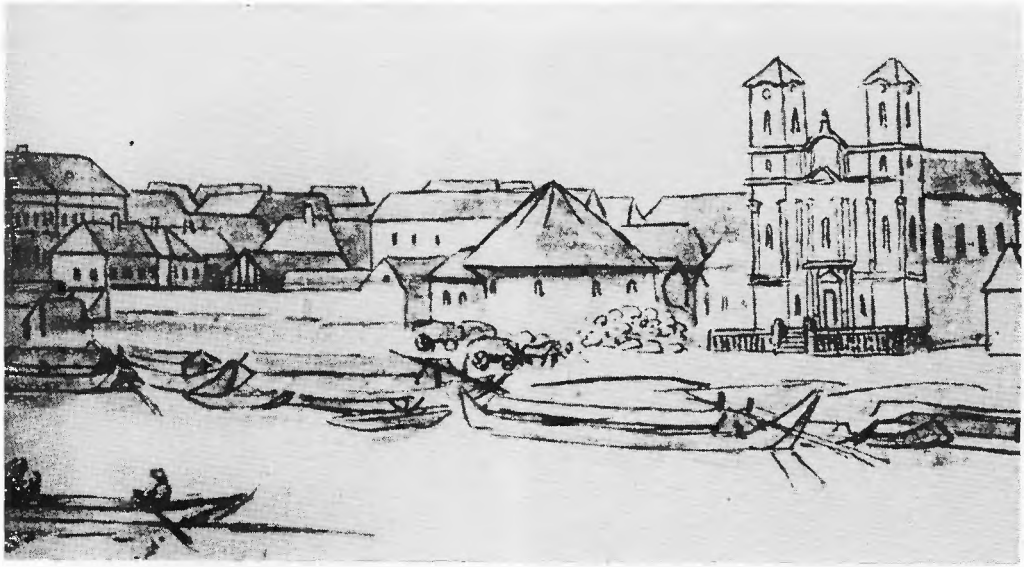

448. A pesti Rondella, a magyar színészet egyik kiindulópontja 1810 körül

449. A vidéki nemesi kúria világának jellegzetes alakjai az 1800-as években Csokonai *Cultura* c. vígjátékában: Karabuz, a kanász; Pofók, az ispán

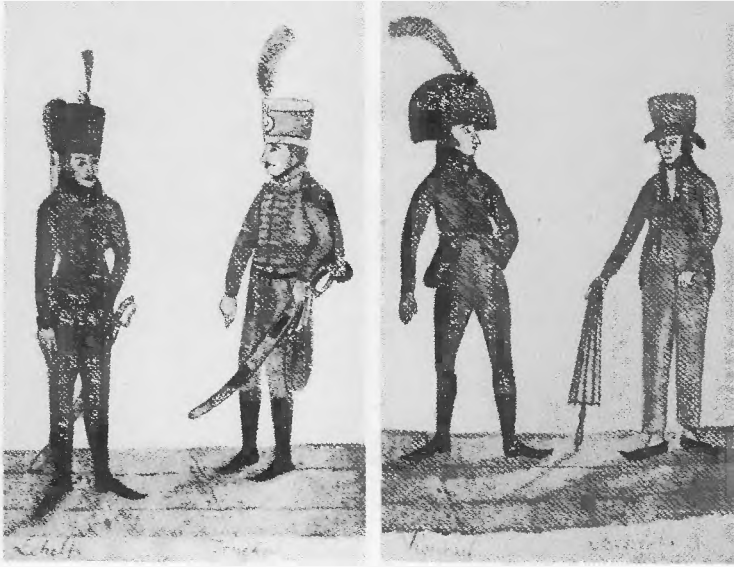

450—451. ... Lehelfi „Magyar gavallér" és szolgája; Szászlaki, „Németes gavallér" és szolgája

452. A nemesi-polgári színház: az 1805 és 1821 között épült kolozsvári Farkas utcai színház

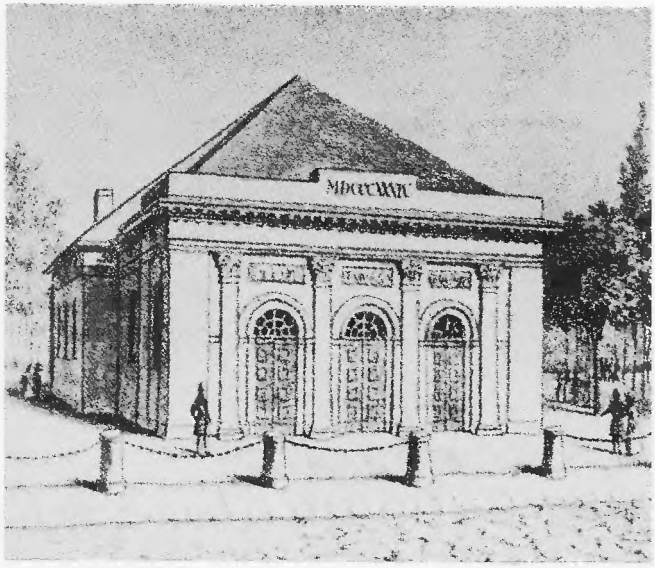

453. A német polgár színháza: az 1833-ban épült győri színház

454. A nemzet színháza: az 1837-ben megnyitott pesti magyar színház

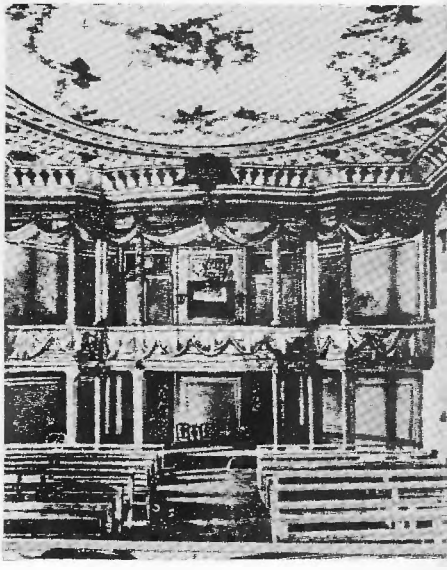

455. A főúri udvari színház: 1802-ben épült színházterem a galgóci gróf Erdődy-kastélyban

századból kinőtt, a századvég irodalmában, mint láttuk, formát is kapott nemesi patriotizmus — Kisfaludy Sándornál már a korai romantikát is integrálni képes — hagyományőrző stílus- és magatartáseszményét tükröző dunántúli állásfoglalásokkal is. Pedig a neoklasszicizmus színvonaligényével, az érzelmek magasabbrendűségének, emelkedettségének, a kifejezés választékosságának, legfőként pedig az emberi egyetemesség eszméjének hirdetésével, az antikvitásban rejlő humanitásgondolat propagálásával nagyon is pozitív, megújító ellenerőt jelentett a 19. század első két évtizedében uralkodó, a nemesi világ hagyományos és ilyetén képp már avuló eszményeit képviselő rendi nacionalizmus ízlésével és kultúrakoncepciójával szemben. A hazai polgárosodás és az ezt áttételesen tükröző stíluseszmények e hagyományos, de mindenesetre reális társadalmi és gazdasági bázisokhoz kapcsolódó különböző aktív típusainak képviselői közül a (nagyszámú hívei ellenére) magánosan álló Kazinczy mellett végül legszilárdabban — jellemző módon — az akkorra már irodalmi központtá is alakulni kezdő, a feudalizmus befolyásától és hagyományaitól már akkor is a legkevésbé korlátozott nagyváros, Pest irodalmárai fognak kiállni, bár láthatóan ők is inkább a rusztikus-feudális alapokhoz kötött debrecenies eszmények ellenében, mint Kazinczy tőlük is távol álló neoklasszicizmusának védelmében.

A hosszan elnyúló és többször megújuló konfliktus, a „nyelvújítási harc" egyes állomásait a Kazinczynak a debreceniekétől eltérő — de ezekénél igazabb — Csokonai-értékelése körüli viták (1805—1807), majd Kisfaludy Sándor és Verseghy a klasszicizmus mércéjével való kritikai megmérettetése (1809) jelentik, s végül a szorosabban vett nyelvújítás eszményei körüli 1811 és 1819 közötti küzdelem (központjában a debreceni alapanyagot a Dunántúlon átformáló, Kazinczyt támadó *Mondolat*tal és az arra Kölcsey és Szemere által írott *Felelette*l). Ezek s a kiterjedt, sajátlagosan irodalmi harc egyéb polemikus cikkei és tanulmányai végül is közelítették egymáshoz a szemben álló vagy egymást csak fanyalogva néző feleket. 1820—1821-re a harc lezárul, legalábbis a támadások megszűnnek, és a szemben álló felek többé-kevésbé látványos módon békejobbot nyújtanak egymásnak. Ám Kazinczy győzelme már inkább csak látszólagos: amit nyelv- és stílusújító álláspontjából partnerei elfogadni látszanak, a mögött sokkal inkább általában a polgárosodás nyelvi igényeinek és időközben további előrehaladásának tudomásulvé-

tele áll, mintsem egyúttal konkrétan az Európában lassan már túlhaladottá váló neoklasszicista irodalmi ízlés elfogadása.

Mert e harcok közben a nyelv grammatikai és szótári újulásának haladása már nem állt meg. Az igény, hogy a nyelv alkalmazkodjék az átalakuló társadalom szükségleteihez, az átalakulással együtt folyamatossá és egyre sürgetőbbé válik. Jellemző, hogy már a különben oly konzervatív katolikus egyház 1822. évi esztergomi zsinata is szembekerült a problémával. Káldi bibliafordításának nyelvét ugyanis sokan avultnak érzik, bár a teljes újrafordítást követelő radikális javaslatokkal ellentétben a zsinat egyelőre megelégszik a legfeltűnőbb avultságok javíttatásával. Ugyanakkor más, főleg a fejlődéssel most kibontakozó szakmai területeken is végbemegy a nyelv — főleg a szókészletre kiterjedő — megújítása, mely Kazinczy alapelvei szerint még jóval Kazinczy halála után is tart, akkorra azonban már az Akadémia szervezésében és védnöksége alatt. Az Akadémia egyik első kiadványaként megjelenő, Révai alapelveit követő helyesírási szótár (1831), majd 1834-ben, már Kazinczy halála után, a rendszeres magyar nyelvtan, s a harmincas évek folyamán az egyes szakterületek műszótárainak kiadása — a túlzott és szinte már komikumba fulladó, öncélúsággal fenyegető nyelvújítási és szócsinálási lázzal szemben a megfelelő régies vagy tájnyelvi alakok ajánlása — és végül, 1839-re, a magyar nyelv nagyszótára tervezetének kidolgozása fogják majd e folyamat végső kifutását jelenteni.

Szorosabban vett nyelvújító tevékenységének egészében ilyen, halála után is tartó igazolása és elismerése ellenére, a húszas évekre Kazinczy nyelvújító és stílusújító tevékenységének túlzásait, még a késő felvilágosodás örökségéből maradt olykor már túlzott érzelgősségét vagy finomkodását bíráló hangok nem voltak elnémíthatók. Sőt Kölcsey már 1817-ben keményen szembeszállt Kazinczynak a magyar irodalom gyengeségére hivatkozó, s ezért az irodalomnak továbbra is fordítások és utánzások révén történő fejlesztését tanácsoló nézeteivel. A Kazinczy által oly energiával képviselt felvilágosodott neoklasszicizmus 1831-re — mikor a felvidéki kolerazendülés végnapjaiban ő maga is e szörnyű betegség áldozatául esik — már régen, és éppen a polgárosodás előrehaladásának mértékével mérve elvesztette időszerűségét, sőt elavulttá vált (párhuzamosan korábbi ellenfele, az éppen ellenkező eszmények jegyében alkotó és már ugyancsak öregedő Kisfaludy Sándor új meg új regéinek ekkorra már egyre fanyal-

góbb fogadtatásával). Mindez azonban nem változtat azon, hogy Kazinczy nem csupán a nyelv, a stílus és az ízlés, hanem általuk az érzelmek, a magatartás, sőt a gondolkodásmód polgárosítójaként egyrészt a társadalmat megosztó különbözőségek felett a nyelvújításban szinte elsőnek teremtett olyan közös platformot, mely jelentősen hozzájárult a polgárosodva formálódó nemzeti kultúra alapvetéséhez, másrészt agitációjával a konzervatív, sőt éppen ekkor erőteljesen a múlt felé forduló nemesi közfelfogásba belevitte az újítás, a meglevővel való szakítás fontosságát, sőt szükségességét. És mivel mindezt a polgári viszonyok mértékével mérve és útjukat egyengetve végezte, Kazinczy egy még feudális társadalom keretei között az irodalomban már olyan világot teremtett, melyben a tehetség és a teljesítmény volt az értékmérő. Ennek az adott társadalmon még kívüli világnak és értékrendszernek tudatát pedig az a hatalmas levelezés segített belevésni a kortársi köztudatba, mely Kazinczy tevékenységét a századfordulótól induló kor magyar kultúrájának nemcsak egyik legfontosabb forrásává, hanem sokban annak alapjává is teszi. És ha az új nemzedék — bár Széphalom rosszallásától kísérve — már önállósulva és saját hangján szólal is fel, mégis, Kazinczy erőfeszítésének szinte döntő része lesz abban, hogy a reformkor — éppen az ő halálának évében — felgördülni készülő függönye előtt már tiszta hangzással zengenek a nemzeti romantika harsonái.

ROMANTIKA ÉS ROMANTIKUS MAGATARTÁS

Ha a romantikát egy, a feudalizmus felbomlása és a polgári viszonyok kialakulása között jellegzetesen az átmeneti korszakhoz kötött, ám mindkét: az előző és a következő korszakba egyaránt mélyen benyúló magatartást tükröző irodalmi áramlatnak tekintjük, nem lesz meglepő számunkra a romantika sokfélesége, több különböző arculata és az ezek között kibontakozó ellentmondások ellenére is alapvető egysége. Alapjában ugyanis a romantika valamennyi arculatának közös vonása a megmerevedett vagy megmerevedő, kiszáradóban levő, formálissá váló társadalmi, politikai vagy akár csak magánemberi viszonyokkal való szembenállás' vagy az azokból való kiábrándulás, törekvés a kitörésre ezek keretei

közül, méghozzá a teljesebb, igazabb emberség jegyében. A romantika ennek során meglehetősen képlékenyen, az elöregedő abszolutizmusokkal szemben antifeudális és antiabszolutista romantikától a reakciós, a kibontakozott polgári viszonyokkal a múltba fordulva szemben álló romantikáig, a racionális és az ateista romantikától a vallásos, nemegyszer misztikus romantikáig sokféle alakot vesz fel, aszerint, hogy az adott társadalom vagy kultúra viszonyai között mik voltak az értelmetlennek érzett tekintély, az elöregedett hatalom vagy formálissá vált, kiüresedett emberi viszonylatok vélt vagy valódi hordozói. A romantikus indulat alapjainak és céljainak e sokfélesége ellenére is azonos maga az a fegyverzet, melybe e magatartás öltözködik: azonos a fegyver megejtő csillogása, képen éppúgy, mint nyelvezetben és stílusban, és az elkeseredett vagy kiábrándult ember szenvedélyes gyűlölete a mitikusan nagyra növesztett rosszal: elnyomással, hamis tekintéllyel vagy korlátoltsággal szemben (ám éppen a sokféleség miatt átszőve a szubjektivizmus ismérveivel is), vagy szenvedélyes szeretete mindezek áldozatai iránt. Így a legszubjektívebb érzelmek is hatalmas és szenvedélyes diszharmonikus konfliktusokban jelennek meg, szöges ellentéteként a klasszicizmus harmóniára, objektivizmusra és fegyelemre törekvő magatartásának, mely utóbbit viszont eddigre már nem csekély sikerrel (és a manipuláció szándékától korántsem mentesen) vitte be saját eszközei közé a klasszicizmusnak e nyugalmát és — nemegyszer kényszerű — fegyelmét nagyra értékelő egyházi és világi hatalom. Ezzel szemben a romantika megjelenése és — kivált az irodalomban — gyors és sikeres térhódítása, majd uralkodóvá válása a Habsburg-birodalom esetén már nemcsak az abszolutizmus, hanem a feudalizmus vonatkozásában is a válság első jeleit fogja hirdetni.

A ROMANTIKA AZ IRODALOMBAN

A romantikus magatartásnak és ezzel együtt a kultúra romantikus formáinak kialakulásához Magyarországon sem hiányoztak az okok. Elsősorban és legérezhetőbben a Szent Szövetség keretében megújulni és modernizálódni látszó, ám valójában nagyon is elöregedett abszolutizmusnak éppen a húszas évekre nyíltan kibontakozó, a rendi, de ezen át a szélesebb nemzeti jogokat is támadó és felszámolni kívánó politikája és

az általa védett társadalmi rend magatartásban és kultúrában egyaránt elavult normákat képviselő felépítménye volt az, amely a romantikát formáló és igénylő társadalmi-politikai indulatokat kiváltotta. Abszolutizmus és feudalizmus szoros összefonódása révén a romantika nagy és sokoldalú európai szövevényében a magyar romantika így alapjában kezdettől fogva a progresszió szolgálatában áll, akkor is, ha konkrétan, nyitányakor egyelőre még a 19. század húszas éveinek az abszolutizmussal legszélesebb fronton szemben álló nemesi alkotmányvédelméhez kapcsolódik — tárgyában és műfajaiban egyaránt. Az ellenállás emberi, nemzeti és rendi érdekeket pillanatnyilag még egybemosó pátosza első lépésben így természetesen találja majd meg részint a Dugonics óta népszerű miliőt: az osztályellentétektől még mentesként, a magyarok egyenlőségének jegyében ábrázolható honfoglalás kori társadalmat, részint az ugyancsak hagyományos hexameteres barokk eposz heroikus és patetikus műformáit. Miliő és műforma: mindkettőnek még a közvetlen előzményei is a romantikán kívülről indulnak. 1823-ban lát napvilágot Aranyosrákosi Székely Sándor eposza: *A székelyek Erdélyben*, 1824-ben Czuczor követi őt az *Augsburgi ütközet*tel; Pázmándi Horváth Endre *Árpádiász*a 1831-ben, Czuczor *Botond*ja 1833-ban folytatja a sort. Alapjában még hagyományos, egyes szép részleteik vagy a helyenként felcsillanó nyelvi erő ellenére is az iskolás klasszicizmus sémáival dolgozó munkák ezek. Sorukba ékelődve azonban 1825-re egyszerre a romantika teljes zenekarának ragyogó, kiteljesedett hangzásával felzendül a *Zalán futása:* a magyar irodalmi romantika valódi nyitánya. Vörösmarty a hősi eposz konvencionális hadi cselekménye, kollektív elemeinek hangsúlyozása mellett itt már helyt ad a magánéletnek, s egyik fő vonalként iktatódik be az egyéni sorsok és érzelmek nemegyszer magas érzelmi hőfokú lírikus elemekkel kifejezett ábrázolása. A történelem és a politika azonban e légkörben más műfajokban is ihletőjévé válik a romantikának: egyelőre a költészetben, ahol a legjobb művekben azzal már szorosan össze is ötvöződik. Mint említettük: Kölcsey *Himnusz*a 1823 januárjában, a nemesi ellenállás válságának csúcspontján lát napvilágot, egy már romantikus-hazafias szabadságódák és nem kevésbé romantikusan szubjektivista-pesszimista filozófiai költemények alkotta sor szerves részeként. Ahogy — s ugyancsak e kezdődő romantika jegyeivel — ekkor aratják nagy sikereiket Kisfaludy Károly első hazafias történelmi drámái.

De az 1820-as évek folyamán, az abszolutizmus nyomásának csökkenésével, végül lassanként a romantika hatása alá kerülnek azok a műfajok is, melyeket az abszolutizmussal szemben a polgárosodás felé induló társadalom ennek megfelelően bővülő irodalmi érdeklődése már az 1810-es évektől a magyar irodalomban is életre hívott: a szépprózai elbeszélés, a novella, az egyfelvonásos, a ballada, a románc és ezzel együtt, a történelem keretein túllépve, mindazon egyre differenciálódó témák és tartalmak is, melyeket e műfajok általában hordozni szoktak. Most már általuk s a rajtuk keresztül megközelített egyre hétköznapibb valóság anyagával is erősödve idézik fel Kisfaludy Károly vígjátékai, s az ő és Fáy András első elbeszélései a hazai társadalmi valóság egyes jellegzetes alakjait és színeit, a nemesi udvarházaktól a népies helyzetdalok paraszti, kispolgári világáig. Bővülő műfajai révén az irodalom a valóság egyre szélesebb rétegére terjesztheti ki hatáskörét. Sőt, Kölcsey Kazinczyval polemizáló tanulmánya a nemzeti hagyományokról (1826) elvileg is éppenséggel a köznépi dalt állítja mintául a már a romantika jegyébe lépett nemzeti műköltészet elé. Kölcsey maga is kísérletezik e területen, lírai dalaiban: költészetének ezekre az évekre jellemző és majd Bajza által tovább viendő másik fő ágában. A romantika így még alig indult útjára, máris az irodalom széles területein válik uralkodóvá olyannyira, hogy 1828-ra a magyar költészet történetéről adott áttekintésében Toldy Kazinczy mellett legnagyobb hangsúllyal már Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt emelheti ki mint a kortársi költészet legfőbb alakjait. Nem alaptalanul: a reformkort előkészítő esztendőknek a politikaival egyidejű, azzal közös gyökérről táplálkozó, már Kazinczy által a politika mögött álló mélyebb társadalmi igénnyel is szinkronba hozott és összekapcsolt irodalmi mozgalmaiban ettől kezdve a romantika megjelenése és Vörösmarty játssza a fő szerepet.

A következő évtizednek, az 1830-as éveknek, a reformkor első évtizedének irodalmára így már a romantika kiteljesedése nyomja rá bélyegét. Központi alakja továbbra is Vörösmarty marad, akinek most, a nyelvújítás során kiformálódott nyelv teljes pompájával bomlik ki gazdag romantikus lírája, s aki a drámával is megpróbálkozik. Sajnos, folytatás nélkül maradt, a német tündéries drámát részint a hazai népmesei hagyományba öltöztető, részint azonban gazdag és romantikus filozófiai tartalommal is megtöltő, s egészében finom és gazdag lírával összefogó mese-

játéka, a *Csongor és Tünde* (1831) után, az évtized végére elfordult a feudális erkölcsiségű német mintáktól és a francia romantikus dráma felé tett lépéseket. Vörösmarty mellett a romantika költészetének másik irányát az akkor bontakozó, a költőként lassan elhallgató Kölcsey korábbi lírájához csatlakozó (ám ezen át egyes vonásaiban Kazinczy neoklasszicizmusáig, sőt a szentimentalizmusig is visszanyúló), s legszínvonalasabban Bajzánál megjelenő költészet fogja képviselni. Ez a költészet feloldotta, és mintegy a korszak átlagos olvasóközönségének léptékére alkalmazta (egyszersmind azonban le is fokozta) a romantikát: monumentalitás és szenvedély nélkül, de nagyon is élő érzelmekkel telítve azt. Az érzelmeket visszafojtó vagy merev formákba szorító feudális normák ellen, már a szentimentalizmussal megindult lázadást a romantika viszont még történeti köntösben is immár polgáriasodó viszonyok közé állítja, az egyéni érzelmeket ennek megfelelő magatartás- és ízlésformákba öltöztetve. Az 1840-es évekre az irodalomban már az így kialakult polgárias formák lesznek a magatartás és ízlés legelterjedtebb modelljei, mint ahogy ezek jelennek meg majd a képzőművészet, elsősorban a festészet egyes műfajaiban: irodalom és képzőművészet vonatkozásában egyaránt az úgynevezett biedermeier jegyeiként.

Mert a biedermeier — megfelelő színvonalú alkotó esetén — képes tükrözni a kibontakozó és társadalmi bázisában éppúgy, mint hatókörében szélesedő polgáriasodó életmód és magatartás őszinte vonzalmát az intimitáshoz és a magánélet kis körén belüli, kulturált eszközökkel biztosítható harmóniához: korábban elsősorban a feudalizmus vezető rétegeinek privilégiumaihoz. Alapjában és lényegében bár korlátozott, de pozitív modell ez, ha, kivált a gyengébb képességű írók vagy festők, az irodalmi és festészeti tömegtermelés igényei és a harsányabb ábrázoláshoz szokott szélesebb olvasó és műélvező tömegek együttes hatására csakhamar erősen eltorzul is: benne az érzelmek áradásának helyére benyomul az érzelgősség, a polgárias modor sokszor modorossággá változik és a szenvedély szenvelgéssé, az intimitás korlátoltsággá. A biedermeier olyan hátrányaként, amelynek veszélyéről megromlott formái — melyekkel a továbbiakban gyakran fogunk találkozhatni — nagyon is világos tanúságot tesznek. Ugyanakkor a biedermeier gyors és széles megromlását kétségtelenül elősegítette az, hogy maga nem eredeti stílus: nem állnak mögötte egyértelmű meghatározók. Egyfajta keverék, s mint ilyen, szárma-

zéka lévén a szentimentalizmusnak, a klasszicizmusnak és a romantikának, e másodlagosságában már eleve sem rendelkezett kellő mélységgel és tagoltsággal ahhoz, hogy a felhasználás különböző szintjeihez minden esetben színvonalasan alkalmazkodjék.

A romantika a szépprózа területén is most emelkedik művészi magasságra: Kölcsey országgyűlési beszédeiben a politikai, *Parainesis*ében a filozófiai próza, kiegészülve a magyar nyelvű leíró prózának egy, csak Kazinczy memoárjaihoz hasonlítható remekművével, a költő országgyűlési naplójával. Ekkor jelenik meg a modern regény: előbb Fáy még kissé száraz, elkésetten klasszicista ízű *Bélteky ház*ával (1832), de négy év múlva már Jósika Miklós immár valóban romantikus történelmi regényével, az átütő sikerű *Abaf*ival — első művével egy, a továbbiakban is a romantika jegyében álló irodalmi pályának, és még szívósabb életű műfajnak.

Az 1830-as évekre, a kibontakozó reformkor első nagy évtizedére így az egész irodalom már a romantika jegyében áll, olyan magatartást tükrözve, mely már egyre szélesebb fronton éles ellentétben van az abszolutizmus összes vetületével. E magatartás általános, széles társadalmi bázisa folytán a romantikusok kezére kerül a kibontakozó irodalmi kritika normákat és eszményeket meghatározó tevékenységén át az irodalom és az általa befolyásolt magatartás eszmei irányítása is. Élén a költő Vörösmarty áll. Mellette a kritikus Bajza (aki 1837-ben a Nemzeti Színháznak is igazgatója lesz); s mellettük a szervező és irodalomtörténész Toldy, aki 1834-re, Döbrenteit kiszorítva, a Magyar Tudományos Akadémia titkári székébe kerül. E pozíciók mellé a romantikusok lendülete még további bázisokat is szervez. 1836-ban ők alakítják meg a Kisfaludy Társaságot, miután előbb már ők indították meg a harcias *Kritikai Lapok*at (1831—1836), mely a romantika teljes győzelme után helyét az immár tervszerűen szerkesztett, az egész kulturális életet áttekintő *Athenaeum*nak (1837—1843) adja át. Utóbbinak külön kritikai melléklapja is van: a *Figyelmező*. Színház, Akadémia, irodalmi társaság, folyóirat: széles lehetőségek ezek a rájuk figyelő magatartás általánosabb befolyásolására is. S valóban, körülöttük olyan kör van kialakulóban, melyben — éppen az irodalom által tudatosított és felismerhetővé tett magatartás közössége által vonzva — személy szerint is összetalálkoznak a polgárosodás demokratikus-liberális irányának kulturális és politikai vezető erői, bár-

honnan jöjjenek is. Jellemző erre az 1838-as balatonfüredi Anna-bál alkalmával összegyűltek széles köre: írók, politikusok, ügyvédek és megyei urak a tagjai, akik ott tárgyalják meg — a titkosrendőrség buzgó megfigyelése alatt — az új ellenzéki politikai taktika alapjait.

A REALIZMUS FELÉ

Világos azonban, hogy a feudalizmus válságának előrehaladásával és azoknak a merev szerkezeteknek a fokozatos gyengülésével, melyekbe ütközve, a társadalmi fejlődésben érvényesülni kívánó erők az irodalmi és általában a művészeti romantikában tükröződő, kifejeződő — de attól tovább is formált — magatartással válaszoltak, a magatartások körének bővülése és továbbfejlődése nemcsak már lehetségessé, hanem elkerülhetetlenné is válik. A kapitalizmus Európa-szerte bontakozó fejlődése során annak fő vonalai már a magyarországi kortárs előtt is kezdenek tisztulni. A romantikát jellemző, még sokban szubjektív lázadás már egyre inkább objektíven felismerhető problémákkal és ellenfelekkel kerül szembe. És valóban: az irodalomba a negyvenes évekre belépő újabb nemzedékek már ennek a felismerésnek a birtokában, az ebből következő igényeket hozzák magukkal; egyesek (például Kazinczy Gábor köre) már meglepő (ám még gyorsan el is némított) radikalizmust. Azok, akik továbbjuthatnak, már maguk is nemcsak nyugati polgári műveltségű emberek, hanem ehhez kint is tanulnak. Sokan közülük legalábbis hosszabb utazásokat tesznek Nyugat-Európában. A nagy romantikus nemzedék tagjaival ellentétben már saját személyes tapasztalatukból ismerik (és náluk alaposabban) a polgárosodott világ viszonyait. Ennek megfelelően nemcsak nyelvismeretük nagyobb, de szemhatáruk is tágabb. Közülük nem egy már az értelmiségből vagy éppen a városi, német kultúrájú polgárságból származik. Az eddig elsősorban német minták után induló hazai romantikába most ők hozzák be az ennél polgárosodottabb társadalmi talajon kialakult francia és angol irodalmi romantika termékeit, megismertetve a hazai közönséget Victor Hugóval és Byronnal. De ők maguk már nem is elsősorban literátorok: inkább politikai, publicisztikai, tudományos érdeklődésű és alapképzettségű emberek (közülük kerülnek ki az államszervezet polgári alapú átalakításában legmesszebbre néző centralisták is),

és ha belépnek az irodalomba, ott már nemcsak romantikusok, és ennek megfelelően csak igen kevéssé lírikusok. A magyar irodalomba azonban ez az őáltaluk képviselt magatartás hozza be a társadalom kritikai ábrázolását, és állítja előtérbe azt, ennek megfelelően immár nemcsak romantikus, hanem egyre inkább realista szemlélettel is, és az erre legalkalmasabb műfajban, a társadalmi regényben.

Mert az 1840-es évek a továbbélő: ám egyrészt — Vörösmartynál — a gondolatilag elmélyülő, másrészt — a biedermeier és főleg (s egyre inkább) epigonjainak vonulatában — a most induló divatlapok révén a magatartást illetőleg szélesen kiterjedő, de szenvedélyben és erőben már megfogyatkozó romantikus költészet mellett egyre inkább a regény évtizedét jelentik. A regényírás központjában Eötvös — immár e kritikai realizmus jegyében írott — nagy regényei, mindenekelőtt a szatírát a keserű indulat legmagasabb hőfokán, túlzásoktól sem visszariadva alkalmazó *A falu jegyzője* és a Dózsa korát idéző — a történelmi kulisszák között azonban már saját korának jobbágyviszonyait is bíráló — *Magyarország 1514-ben* állnak. A polgárosodás igényének immár az új regényen át is egyre nyomatékosabban hangzó szavát ugyanakkor felerősíti az, hogy — hasonlóan a költészetben már korábban is megjelent, a romantikus magatartást a széles rétegek szintjére levivő, de eközben (mint láttuk) alaposan fel is hígult biedermeier modellhez — most a szépprózában is kialakul a funkciójában ennek megfelelő műfaj, az életkép. A hétköznapok prózában mindenesetre közérthetőbben kifejthető sokféle fonákságának magasabb magatartás mércéjével mért, enyhén vagy élesen ironikus bemutatása ez. Műfaj, mely a kor szélesebb olvasórétegekhez szóló divatlapjaiban a süllyedő színvonalú biedermeier lírával együttesen jelentkezve, sikerével mégis a kultúrában felállított új ízlés- és magatartásnormának a társadalmi fejlődés által kialakított olvasói igényekkel való változatlan, sőt egyre szorosabb összehangzásáról tesz tanúságot. És hogy az irodalomban élnek még mélyebbre nyúlni kívánó és kész igények is, azt — felelevenítve a húszas években, még más hangsúllyal ugyan, de már jelentkező javaslatokat — a Kisfaludy Társaság még 1837-ben felvetett, de csak 1842-re megvalósítható kezdeményezése mutatja a népdalok összegyűjtésére.

Az irodalom ilyen, a társadalom mozgásával és igényeivel immár szoros és tudatos kapcsolata során a romantika kiteljesedése költészetben és pró-

zában (ez utóbbit immár beoltva a kritikai realizmus tisztánlátásával és törekvéseivel is) az 1840-es évek első negyedére mindkét vonatkozásban kialakította az érzelmek és a magatartások polgárosításának széles körű terjesztésére alkalmas műfajokat is. Megteremtve előfeltételeit annak, hogy a reformkorral együtt bontakozó magyar irodalom fejlődésének újabb, minden eddiginél jelentősebb szakaszába léphessen.

A NÉPIESSÉG JELENTKEZÉSE

A magyar irodalom történetének e formai és tartalmi szempontokból egyaránt minden előzőnél jelentősebb változását most, az 1840-es évek közepére, a nemesi alkotmány sáncain eddig kívül álló tömegek hangjának e tömegekből származó költők által képviselt megjelenése jelenti, nem összefüggés nélkül azzal a társadalmi mozgással, mely e rétegekben is megindította a polgári átalakulás felé mutató egyes, még gyenge és tétova, de már kétségtelenül felismerhető lépéseket.

Persze e rétegek hangjának megszólalása nem érte egész váratlanul és előkészítetlenül a magyar irodalmat. Nem lehet ugyanis azt mondani, hogy az irodalom nem figyelt fel már korán a népre. A mintát ehhez a korai német romantika hasonló törekvései és ezek eredményei szolgáltatták. E szemléletben a nép a valódi nemzeti jellem hordozója; és a „régi" — de már korántsem lenézően, hanem inkább nosztalgikusan emlegetve — ugyancsak a népivel lesz egyenlő, ideértve azt a konfliktus nélküli, összhangzó társadalmi békét is, amit a romantika — láthattuk nemcsak a németeknél, hanem nálunk is — az ősi társadalom idézésével is annyira keresett. A magyar műköltészet népdalformáinak Kölcsey által kidolgozott elméleti alapjai is sokban még ennek az esztétikának a jegyében alakultak ki — bár ez a legkülönbözőbb társadalmi rétegek ideológiai törekvéseit kiegyenlítő, egyeztető, közvetlen társadalmi hatásában semlegesnek látszó esztétika funkciójában már a nép nemzetbe emelését, ezáltal egy nemzeti irodalom alapját, ennek révén pedig végső fokon az érdekegyesítés politikájának is mintegy irodalmi alátámasztását készíti elő. A századelő egyes elszórt egyéni kezdeményei, majd a harmincas évekre az Akadémia népdalgyűjtő akciója után a negyvenes évekre a népdalgyűjtésben a Kisfaludy Társaság megbízásából

munkálkodó Erdélyi Jánost, vagy a nép feltehetően még a pogányságig lenyúló mitológiáját ugyanezekben az években kutatni és gyűjteni kezdő Ipolyi Arnoldot azonban már ennél lényegesen konkrétabb tudományos és részben politikai célok vezették.

Valójában azonban az irodalmi népiességet (és ez az egyik döntő új vonása) éppúgy nem az irodalmárok érdeklődése emelte be az irodalomba, ahogy esztétikai gyakorlata sem az irodalmárok normái alapján alakult ki, legalábbis nem döntő elemeiben. A felbomlani kezdő feudális társadalomszerkezetben meginduló társadalmi mozgás lett az, amely a népiességet mint saját irodalmi-kulturális vetületét kitermelte, mégpedig azáltal, hogy megteremtette azokat a feudalizmusból már kilépő tömegeket, melyek először problémáiknak követeltek helyet az irodalomban, majd felerősítették saját íróik hangját. Így készült elő a talaj ahhoz, hogy a nép sokáig korlátozott és művészileg kevéssé kidolgozott nyers világa megihlesse és szóhoz juttassa a köréből jött immár valódi tehetségeket: elsősorban Petőfit, majd Aranyt.

Ennek az így immár új társadalmi bázison alakuló népiességnek és az irodalom már kialakult romantikus, a népköltészet iránt ugyancsak nem idegen, és a kritikai realizmus első jelentkezésétől sem érintetlen fő vonalának az 1840-es évek közepén Petőfi, majd később Arany költészetében végbemenő találkozása a magyar irodalom arcképére már azokat a vonásokat rakja fel, melyek különböző formákban, de egyértelműen a feudalizmus válságának végsőkig kiélesedett szakaszára utalnak. Így alakul ki az irodalom helye a forradalom eszmei előkészítésében és a forradalmi magatartás modelljének kialakításában. E vonások közül tisztán irodalmi síkon a legjelentősebb a nép irodalmi ábrázolásának elmélyítése és differenciálása. Az irodalomban még a húszas években megjelent műköltői népdal tiszta, egyszerű és még a klasszicizmusra utalóan szinte absztrakt, majd a biedermeier epigonjai által érzelgősre felhígított darabjainak helyére egyre valóságosabb és Petőfinél már egyre szenvedélyesebb, társadalomkritikailag is egyre hangsúlyozottabb népábrázolás lép, mely szenvedélyét olykor már a táj ábrázolására is kiterjeszti. Úgyszintén a népiesség adja meg a kegyelemdöfést az eposz még a feudalizmus viszonyai között kiformálódott hagyományos műfajának. Hiszen akár *A helység kalapácsa*, akár *Az elveszett alkotmány* a hagyományos, még Vörösmarty által is annyira kedvelt, klasszikus hőskölteményirgalmatlan és a műfajt a to-

vábbiakra immár bármilyen pozitív tartalom ellenére is lehetetlenné tevő paródiája. Az új eposzok már a kor valóságos népi — többnyire még ponyva szintű — tömegolvasmányait idéző hangon és stílusban fognak megszólalni: a *Toldi* éppúgy, mint a *János vitéz*.

A népnek és valóságos problémáinak ez az egyszersmind e valóság megváltoztatását követelő szenvedélyes hangú ábrázolása az 1840-es évek közepére az így kialakult népiesség irodalmi irányzata körül vonja össze azt az új nemzedéket, mely az 1830-as évek végétől, az 1840-es évek közepétől már a magyar irodalomban és a publicisztikában egyaránt a társadalom kritikai ábrázolása felé fordul, e társadalom megváltoztatásának egyre nyíltabb és határozottabb igényével. Az 1840-es évek közepén így kibontakozó irodalmi csoportosulással, valójában már a népiességen is túllépve, új szakasz kezdődik az irodalom és a kultúra történetében. A magyar irodalom most kapja meg azt a vonását — elsősorban Petőfi költészetében —, mely már túlmutat a polgárosodás ama végcélján, amelyet eddig az irodalom mögött álló társadalmi erők kitűztek. Petőfi az őt elbocsátó immár nem nemesi, a kispolgárság felé lépő társadalmi réteg útján járva nyert tapasztalatai alapján — ám ezek következtetéseinek levonásában e rétegeket megelőzve — most fog kiábrándulva szembefordulni a liberalizmussal is, immár belépve azoknak az ideáknak a vonzókörébe, melyek az 1830-as évektől egyre sűrűbben egy a polgárin is túlmutató társadalmi rend egyelőre még utópista körvonalait rajzolják rá Európa szellemi horizontjára. Ezzel biztosítva a magyar irodalom fő vonalának további fogékonyságát és kapcsolódását azokhoz a polgári-demokratikus forradalmi eszmékhez is, melyek első jelentkezésére az irodalomban még legalább fél évszázadot kell várni, de amelyek 1848—1849-ben már rövid időre feltűnnek a társadalmi mozgás és a politikai fejlődés egyes különösen kiélesedő helyzeteiben.

Ez a korszerűség azonban nem (és nem is elsősorban) csupán a költészettel kifejezett társadalmi-politikai ideológiában jelentkezik. Petőfi korszerűsége természetesen döntően az irodalom által kifejezett emberi érzelmek (így nem utolsósorban a szerelem) és a kifejezésükre szolgáló művészi formák szférájában nyilvánul meg. És ha természetesen az eszmék és az érzelmek forradalma egyazon alkotó életművében nem szakítható is el egymástól, kétségtelen, hogy elsődlegesen költői: érzelmi és formai korszerűsége az, ami Petőfit a kortársi világirodalom egyik legna-

gyobb alakjává teszi, ezen keresztül kapcsolva be őt az előre mutató forradalmi eszmék, a magyar irodalmat pedig (történetében először) a világirodalom élvonalába.

Kazinczytól Petőfiig: a neoklasszicizmustól a népiességig, Napóleontól a Szent Szövetségig és a polgári forradalomig; mindössze alig négy évtized irodalmának útja ez. Ám a polgári forradalom előestéjéről visszatekintve rá, hatalmas változás képe bontakozik ki előttünk. És ha azt is világosan látjuk, hogy az irodalmi változás mögött — kétségtelenül legerőteljesebben és legdifferenciáltabban itt kifejeződve — a magatartásnak a társadalmi mozgás által meghatározott olyan mély változásai állnak, melyek a kultúra más területein is szükségszerűen jelentkeznek — s így összefoglalásukat sem korlátozzuk csupán e változás kétségtelenül önmagában is sokatmondó megállapítására, hanem annak általánosabb, a kor egész magyar kultúrájának fejlődésére érvényes tanulságait és szabályszerűségeit is le akarjuk vonni —, ez csak a kultúra e többi fő ágának — legalábbis az irodalméhoz hasonlóan vázlatos, de egységben szemlélt — áttekintése után lesz lehetséges.

A MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS PEST-BUDAI KEZDETEI ÉS VIDÉKI ÉVTIZEDEI

Annak a jelentős funkciónak megfelelően, melyet a kulturális fejlődés — de azon belül is elsősorban az irodalom — eredményeinek közvetítésében, kivált az olvasni nem vagy csak nehezen tudó tömegek felé a színjátszás azáltal tölt be, hogy a drámában megírt gondolatokat részint élőszóval továbbítja, részint pedig a magatartásmodelleket élő embereken azonnal bemutatni is képes, a kultúra e fő ágai között a színjátszás jelentősége igen nagyra nőtt. Ez a szervezeti keretek megszilárdulásával és intézményessé válásával járt együtt, érzékeltetve a valóság színházi absztrakcióját igénylő társadalmi bázis gyors kiszélesedését éppúgy, mint (ezzel párhuzamosan) a színpadon ábrázolt világ és magatartások körének bővülését és differenciálódását is.

A kor magyar színjátszásának története 1790-től 1848-ig nagyjában-egészében — hogy stílszerű kifejezéseket használjunk — három felvonásra eloszló hét színre tagolva áll előttünk.

Az első felvonás még a magyar nyelvű laikus színjátszás megteremtésének jegyében áll: ideértve mindenekelőtt az intézményes bázisok megteremtésének kísérleteit, mert hiszen e felvonás mérlegét tekintve inkább még csak kísérletekről beszélhetünk. Az első szín, melynek helye Pest-Buda, mindössze öt esztendőt fog át. 1790: összesen két októberi előadás Budán, illetve Pesten, majd másfél éves kínos huzavonában eltelt némaság után 1792-től a megyékhez apelláló „játszó társaság" panaszai nyomán a megyéktől zaklatott helytartótanács támogatásával szerény, később bővülő játéklehetőségek, végig fúzióban a testvérvárosok német színészetével. A záróaktust: 1796 tavaszán a kis társulat a jakobinus mozgalom felszámolása utáni fojtott és feszült légkörben bekövetkező feloszlását évek során át tartó belső viszálykodások készítik elő. Olyan viszályok, melyek elkedvetlenítik és vidékre űzik a társulat megalkotóját, Kelemen Lászlót, s melyeknek mozgatója ugyanaz a személy, aki a jakobinus mozgalom elkésett besúgójaként még sötétebb szerepet is játszott: Sehy Ferenc, a társulat egyik tagja.

A második szín időben részben párhuzamos az elsővel, de korántsem tragikus végű. Kolozsvárott játszódik, melynek Pest-Budához képest provinciálisabb, de higgadtabb légkörében 1792-ben főúri pártfogás alatt magyar színtársulat szerveződik. Ezt két év múlva az erdélyi országgyűlés veszi pártfogása alá, tőle pedig 1797-ben az idősebb Wesselényi: az ő kemény keze, erélye és tekintélye azután nem engedi szétesni a társulatot, mely a századfordulón már nemcsak Erdély nagyobb városaiba, hanem a királyság közeli városaiba is átjár vendégszereplésekre, egy része pedig, a báró engedélyével, 1807-ben Debrecenben, Szegeden, majd az év végén Pesten próbál szerencsét.

A harmadik szín helye így újból Pest-Buda lesz, s ezúttal az eredmény is tartósabb: az Erdélyből jött színészek — elődeiktől eltérően fegyelmezett-rendezett társulat — ezúttal már rendszeres támogatásra találnak Pest megye rendjeinél. A színház fenntartására szövetkezett megyei nemesség, majd Kultsár István, a lapszerkesztő támogatja a társulatot, mely ezúttal immár 8 évre tud megkapaszkodni a városban, ha persze még mindig messze a város német színészete által élvezett kedvező munkafeltételektől és művelt légkörtől. Technikai körülmény: a — mint már 1792—1796-ban is — színházukként szolgáló pesti Rondella lebontása vet véget működésüknek, és talán nem is egészen véletlen, hogy a magyar

színészet éppen ebben az évben, 1814-ben, a rendeleti kormányzás bevezetésének kezdetén veszti el helyét hazája fővárosában. A kis társulat előbb megoszlik, de végül is egészében távozni kényszerül, hogy ettől kezdve egészen 1833-ig, közel két évtizeden át magyar szó összesen is csak mintegy 10 alkalommal és akkor is csupán vidéki társulatok hosszabbrövidebb vendégszereplésein hangozzék el a magyar főváros valamelyik színpadán.

A második felvonás ezt a 20 évet fogja át: a kor a magyar színészet vidékre szorulásának, ám ugyanakkor társulatai megszaporodásának és megerősödésének kora. A történet cselekménye most egyelőre két, időben egymással nagyjából párhuzamos, de összefüggő színen játszódik. Az első színen, a magyar vidéken regionális színházi gócpontok kezdenek kialakulni. Legjelentősebbként Székesfehérvárott, Fejér megye védőszárnyai alatt a Dunántúli Színjátszó Társaság, — az Alföld északi peremén pedig Heves, Abaúj, Zemplén, Gömör, Sáros, később Torna, sőt Bihar megye és természetesen Borsod támogatásával, Miskolcon, a Pestről 1814-ben távozni kényszerült társulat, mely utóbb Kassára is ellátogat, sőt híre Erdélybe is eljut. Erdélyben ugyanis a kolozsvári társulat, miközben 1808 és 1810 között még Marosvásárhelyen, majd Debrecenben is megfordult, 1814-re végül is megszűnt; pártfogói megcsappantak, vagy színészei haltak el. A színészet Kolozsvárott így csak 1821-re szerveződött újjá, miután önálló, bár szerény színházépülethez jutott: az elsőhöz magyar vidéken, a Farkas utca bájos palotái között. Ez újból megélénkítette a sokáig tartózkodó erdélyi arisztokrácia segítőkészségét, érdeklődését. 1823-ban Déryné meghívásával már operai tagozatot is szerveztek, mely 1827-ben Arad, Szabadka, Baja, Pécs, Székesfehérvár színpadán vendégszerepelve őszre Pesten, a német színházban lépett fel, magas színvonalával óriási meglepetést okozva a közönségnek. Közben azonban Erdélyben a színház bérlő kezére jutott, mire 1828 elején az „Erdélyi énekes jádzó társaság" Miskolcra, majd Kassára ment, és ott lett bázisává a város felvirágzó magyar színészeti életének. Innen fog majd visszalátogatni Erdélybe is.

Kolozsvár után két évvel, 1823-ra Miskolcon a színház eltartására szövetkezett megyék ugyancsak felépítették saját szerény, de immár állandó színházukat (mely azonban 1843-ban a várost elpusztító tűzvésznek esett áldozatául). A színészek mint „Borsod megyei színjátszó társaság"

innen kiindulva az északkeleti Alföldet is ellátták vendégjátékaikkal. További nyolc év múlva, 1831-re készült el Vas, Sopron, Győr, Zala és Zemplén megyék összefogásával és személy szerint Kisfaludy Sándor buzgólkodására a balatonfüredi kis kőszínház, ahol a nyári időszak alatt folytak az előadások. Az épület felirata: „Hazafiság a nemzetiségnek" világosan fejezte ki a kor magyar színjátszásának a polgári nemzetté válást segítő, a nemzeti integrálódást előmozdító, ugyanakkor az idegen abszolutizmus ellenes programját, illetve a vele szemben támasztott igényeket.

De e viszonylag nagy és vendégjátékaik révén szélesebb tájak színházi igényeit is kielégítő társulatok mellett (melyek közül főleg a fehérváriak Pest-Budán is többször megfordulnak), a felvonás második színeként egyre több, állandó székhely nélküli vándortársulat is létrejött és tevékenykedett. Az 1820-as évek végére a Magyar Királyság területén számuk már eléri a tizenötöt. 1834-re a miskolci és a kolozsvári színház körül létrejött, valamint a kassai, a dunántúli, a debreceni és a szabadkai nagy társulatok mellett hét társulat járja Magyarországot. 1833 végén éppen Vácott, Pápán, Máramarosszigeten, Szatmárban és Magyarbécsen, illetve a Győr megyei Bőnyben, valamint Abonyban tartózkodnak; utóbbi helyen a jómódú közbirtokosok hívására, akik vállalják a színészek kiteleltetését.

1833 végén azonban Budán jön létre társulat. Ez a kassai színház prózai színészeiből áll, akik az operai tagozat kolozsvári tartózkodása alatt maguk is útra kelnek. Útközben értesülnek arról, hogy Buda város a Várszínházat, akár csak jelképes összegért is, de már magyar társulatnak szeretné átadni. A második felvonásnak így ők és itt, ismét a fővárosban játsszák el utolsó, harmadik színét. Az elmúlt közel 20 év magyar színjátszóinak rövid fővárosi vendégszerepléseire gondolva, e most jött színészek nem táplálhatnak nagy reményeket, de néhány év óta már más a helyzet, és mások a városok viszonyai is. A fejlődés, mely már átlépte a reformkor küszöbét, az élet minden vonatkozásában érezhetővé válik. A társulat 1833 utolsó hónapjaiban Budán már havi 15—20 előadást tud tartani, s így itteni tartózkodása folyamatossá válhat: feltételeit biztosítják, sőt 1835-re székhelyüket Pestre tehetik át.

A MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS KITELJESEDÉSE

A polgári forradalomig még 13 év van hátra. Korunk magyar színészete történetének harmadik, utolsó felvonása ez. Az előtérbe az első színben most ismét, mint már a kilencvenes években, Pest megye lép, melynek vezetői világosan látják: a fővárosok (saját megyéjük székhelyei) állandó magyar színészetének megteremtésében itt is legfontosabb az állandó hajlék létesítése. Ebben pedig a legbiztosabb, ha más megyék példájára, ők is saját erejükre támaszkodnak, vállalva a szembekerülést még Széchenyi elképzeléseivel is. És sikerrel: 1837. augusztus 22-én Lendvay kimondja az első szót a Pesti Magyar Színház színpadán Vörösmarty *Árpád ébredésé*nek a sírból feltámadó Árpád fejedelmeként. Három év múlva az 1840: XLIV. tc. a színházat „országos pártolás alá" veszi és ezzel gyakorlatilag máris a nemzet színházának rangjára emeli. A következő évek az immár konszolidált, bár a tagok állandó elkeseredett viszályai folytán korántsem harmonikus fővárosi színházi életnek—a színházlátogató közönség Magyarországon leginkább itt polgárosult voltának, s ugyanakkor éppen e közönség elitjében a német színház magas színvonalú konkurrenciájának következtében is – rohamos művészi színvonal-emelkedését és ugyanakkor differenciálódását: mindenekelőtt az operai szak megszervezését is magukkal fogják hozni.

Ám, ha a pesti színház létrejöttével a vidéki színészet eddigi központjai — a kolozsvárit kivéve — elvesztik is azt a jelentőségüket, mellyel eddig országos szempontból is rendelkeztek, e felvonás második színét — jellemzően a színjátszás iránti társadalmi igény bővülésére — a vándortársulatok számának további, immár rohamos szaporodása tölti be. Mert a polgári forradalom előestéjén már sok állandó vagy alkalmi vándortársulat járja az országot, köztük több valóban színvonalas, nagy létszámú társulat. Befogadásukra az ország különböző — de polgárosodottságuknak viszonylagos előrehaladottságában már találkozó —, eddig még színház nélküli városaiban most kezdenek épülni a kor klasszicista stílusában tartott újabb és már állandó színházi épületek. 1831-ben Nagyszombat, a harmincas évek elején Pécs, 1834-ben Temesvár, 1842-ben Sopron, a negyvenes évek közepén Lőcse színháza készül el; 1844-ben Budán már nyári színkör épül, és 1848-ra fejeződik be Szatmárnémeti és Szabadka színházának építése. De ekkorra több más nagy városban is már alkalmas termek, szálák, redutok állnak az arra járó társulatok rendelkezésére.

1790-től 1815-ig, 1815-től 1833-ig, illetve 1835-ig, onnan a polgári forradalomig: a hazai magyar színjátszás története — mint látjuk — csaknem pontosan, legfeljebb a felépítményszerű jelenségeknél különben is észlelhető bizonyos fáziskéséssel, már a köztörténet, de éppúgy az irodalomtörténet alakulásának egyes szakaszait követi. Sőt, hogy a fejlődés e látványosabb fordulópontjai között a nagy fordulat itt is, úgy mint az irodalomban, valahol az 1820-as évek közepén megy végbe, azt a magyar nyelvű színházi zsebkönyvek korábbi, csak szórványos jelentkezésük után éppen ez idő tájt, 1826-tal kezdődő tömeges, és ettől kezdve folyamatos megjelenése mutatja, jeleként az érdeklődés hirtelen, s a politikai élet fellendülésétől nyilván nem független megnövekedésének. Ezt különben a nagyobb vándortársulatok többé-kevésbé határozott, korántsem annyira bohémes és romantikus, mint inkább a várható érdeklődést már józan megfontolással felmérő úti programjai is bizonyítják. Csak néhány példa ezekből az úti programokból: 1820-ban a Révkomáromi Nemzeti Színjátszó Társaság Komáromból kiindulva a Győr, Szombathely, Sopron, Szombathely, Zalaegerszeg, Szombathely, Pozsony, Sopron, Kismarton, Szombathely, Zalaegerszeg, Komárom, Győr, Komárom állomások által meghatározott kacskaringós útvonalat járta végig. 5 év múlva a fehérvári társulat vándorútján Veszprém, Zombor, Szabadka, Baja, majd Fehérvár, innen kirándulva Balatonfüred és (előbb még Fehérvárra visszatérve) Pozsony színpadjain lép fel. 1827-ben a Nemzeti Játszó Társaság Pest, Miskolc, Kassa, ismét Miskolc, Eperjes, Sárospatak, Debrecen, Nagyvárad, ismét Debrecen közönségének játszik. A miskolciak 1831-ben Rozsnyót, Sárospatakot, Miskolcot: 1833-ban viszont Kecskemétet, Kiskunhalast, Aradot, Hódmezővásárhelyt keresik fel. Már útjaik kiterjedése is az érdeklődés erősödését mutatja, mely legfeljebb akkor gyengül vagy hanyatlik, ha egy társulat egy-egy helyen túlságosan hosszú időt tölt el. A fejlődés periódushatárainak az országos, főleg politikai és irodalmi fejlődés határvonalaival való egybeesése és a társulatok útjainak az ország térképére egyre sűrűbben ráhúzódó ilyen határozott vonalai: mindez már önmagában is a színészet és a társadalom útjának nyilván meglevő belső azonosságára, azonos mozgatóira utal. És ez a benyomás csak erősödik akkor, ha végignézzük a színészet társadalmi bázisának, illetve a műsorokban tükrözött stílusnak és az ezen át érvényesülő magatartásnak átalakulását és fejlődését is.

A SZÍNJÁTSZÁS STÍLUSA ÉS TARTALMA

A magyar színjátszás társadalmi bázisát a 18. század végi induláskor még kizárólag a birtokos nemesség, részben a főnemesség és a megyék alkották. Ám ez a kezdeti vékony bázis csakhamar szélesedett, s a nemesség mellé — összhangban a társadalmi mozgás általános tendenciáival — egyre inkább a magyar kispolgárság és a mezővárosi tehetős civisréteg is felzárkózott a színház fenntartói közé. Már Kelemen László társulata is bennük látta bázisát, amikor kinyilvánította, hogy „nemzetünk közép és alsó osztályának, mely a magyar nyelven kívül más nyelvet nem tud, sőt nem is ismer" kívánja „szeme elé tárni" a korszerű társadalmi magatartást.[3] Kelemen maga és a színészek zöme is ebből a rétegből jött. 1808-ban a hivatalos följegyzés szerint is ez adja a pesti magyar színjátszás közönségét: „itt lakó számos magyar mesteremberek és ezeknek házok népe, úgy nemkülönben a vásárok alkalmatosságával az országnak minden részéből összejönni szokott magyar hazafiak."[4] A vándorlások során is ők tartják fenn a magyar színészetet Miskolcon vagy Székesfehérvárott, Kassán és Kecskeméten; Nagybányán pedig még önálló társulatot is létrehoznak 1796-ban. A mezővárosokban korunkban még ritkán állapodnak meg a vándorcsoportok, de ha mégis, itt az emelkedő paraszt-civisrétegre számíthatnak.

A színház és a színjátszás követte a társadalmi ízlés változásait, s így a felvilágosult nemestől egyre inkább a polgár megtestesítésébe hajlottak át. Eredeti, magyar darab ritkán kerül színre (Bessenyei *A filozófus*; Szentjóbi Szabó *Mátyás király* stb.), többnyire a német kommersz darabokat adják, magyar átdolgozásban. A köznemesség és a városi kispolgárság sokban közös ízlésének ugyanis nem felelt meg a Kotzebue, Brohl vagy Stephanie darabok külföldi környezete. Így a fordítók erős átírásra kényszerültek, nemegyszer komikusan magyarítva a személyeket és a helyszínt. Kolozsvárott ugyan Schillert és Molière-t is játszottak, ez azonban inkább csak kivétel volt, mintsem általános jellegzetesség.

A magyar színjátszás története második felvonása vidéki éveinek — melyeknek kibontakozása időben már a háborús korszak lezáródásával

[3] Idézi: Bayer József, A nemzeti játékszín története. I. Bp. 1887. 84.
[4] Idézve: uo. 371.

és az abszolutizmus támadásának korával, fordulata pedig egészében a reformkor előjátékával esik egybe — repertoárja, illetve az abban ábrázolt magatartásmodellek már igen jellegzetesen utalnak vissza részint a világnak éppen a háborúk nehéz és mozgalmas évei alatt bekövetkezett kitágulására, részint a társadalmi bázisnak is éppen a vándorlások éveiben bekövetkező kiteljesedésére, végül pedig a kibontakozó nemzeti ellenállás által keltett szenvedélyekre. Az elsőre az „örök" emberi magatartásformákat a legmagasabb fokon bemutató klasszikus szerzők: Shakespeare, a kortársi német klasszikusok, ha lassan is, de kezdődő terjedése lesz a jellemző. A másodikra a német kommersz-kispolgári színművek, és mellettük az ebben kifejeződő ízlésre legjellemzőbb műfaj: a bécsi népi-tündéries vígjáték magyar változatának megjelenése és gyors elterjedése ad példát. A harmadikra Kisfaludy Károly hazafias ihletésű, már egyre határozottabban a romantika stílusában megjelenő magyar történeti színműveinek, később a vidéki magyar életet bemutató vígjátékainak hatalmas sikere a bizonyíték. Katona *Bánk bán*ja még — úgy látszik — színpadon is nehéz és komor e korszaknak és közönségének; igaz, 1833-ban kassai előadását a cenzúra keze akadályozta meg.

A kor magyar színjátszása történetének harmadik felvonásában azonban már kialakulnak a gyorsan kibontakozó polgárosodás a társadalomban éppúgy, mint az irodalomban jól megfigyelhető kettős vonulatának megfelelő magatartásmodellek, illetve az ezeket hordozni képes műfajok is. Az elsősorban városiasodó-polgáriasodó nemesi — és általában az urbánus — ízlés számára politikai vígjáték és a kor modern francia vagy franciás színműirodalma jelenik meg a színpadon, Pesten éppúgy, mint például Kecskeméten; és ennek csakhamar magyar változatai is, a legkülönbözőbb műfajokban. A magyar vidéki, paraszti-kispolgári tömegek számára pedig megjelenik az immár hozzájuk, saját nyelvükön és saját problémáikról szóló magyar népszínmű. És ha főleg a nagyszámú apró, vidéket járó társulat műsorában még a külföldi ponyva színpadra vitt változatai uralkodnak is, egyrészt a klasszikusok, másrészt a kritikai realizmusba belenövő romantika, végül az irodalmi népiességnek a népszínművel megjelenő színpadi darabjai már többoldalú, a polgárosodás viszonyaival jellemzett világnak megfelelő magatartásokra készítik elő a mozgásában (a polgárosodásnak persze különböző szintjein) már a polgári forradalom küszöbére eljutott társadalmat. Ugyanakkor, ha már nem is

egyeduralkodó, de eleven még a német hatás, és tovább erősödik a klasszikusok kultusza, elsősorban Shakespeare-é. Az így differenciálódó színi kultúrát pedig — kivált a nagyobb társulatokban és elsősorban a Nemzeti Színházban — egyre tökéletesbülő, s a leírt magatartást egyre inkább egyenértékűen értelmezni és kifejezni képes játékstílus közvetíti a nézők felé. A nagyobb társulatokon belül ugyanis egyre jobban differenciálódik a munkamegosztás, lehetővé téve, hogy a színészek fokozottan kifejthessék egyéniségüket és képességeiket. És nemcsak a Nemzeti Színház ilyen: mögötte, ha különböző művészi színvonalon is, de a fejlődés polgári tendenciájában már az egész magyar színjátszás egyazon úton jár, immár az egész társadalom sürgető igényére válaszolva.

A ZENE

A kor magyarországi zenei kultúrájának története ugyanazon tendenciák jegyében áll, mint az irodalom és a hozzá csatlakozó színészet útja, olyan folyamatot tükrözve, melynek során a 18. század a feudalizmust megrendítő végének még csak alakuló magyar zenéje egy, már a polgári átalakulás küszöbére eljutott társadalom nemzeti zenéjévé növekedik fel.

A folyamat kiindulópontján, a 18. század utolsó évtizedeiben a társadalom zenei ízlésén belül készülő változást három fő iránynak már a régi zenei ízlés bomlását tükröző kialakulása érzékelteti. Egyrészt él még a régi fajta népdal, másrészt megjelenik az újabb népi dallamtípus (melyre később részletesen visszatérünk), végül erősen terjedőben vannak a kor európai műzenei melódiái. E három irány együttélésén és ugyanakkor keveredésén túl már megfigyelhetővé válik a zenei kifejezés mintegy technikájának, szervezésének átalakulása is: a régi fajta egyházias kóruséneklés lehanyatlásával a többszólamúság igényeinek kielégítését az instrumentális zene veszi át. De ez sem megy már változás nélkül, hiszen ekkorra a hangszeres zene magyarországi zenekara is erős, és ugyancsak alapjában az ízlés megváltozását tükröző átalakulásban van. A magyar hangszeres zenének még a 17. századra visszanyúló, archaikus nemesi koloritot adó fúvós hangszerek (kürtök, trombiták, török sípok) mellé — végül ezek helyét egyre nagyobb mértékben át is véve — a zenei együttesekbe belépnek a vonós hangszerek, s velük együtt e zene művelőiként és terjesztőiként a cigányok is.

A zenei ízlésnek és kifejezésnek ebben a 18. század végén széles fronton érezhetővé váló átalakulásában egyre erőteljesebben válik el egymástól az elsősorban nemesi-értelmiségi és a döntően népi bázisú ízlés útja — ha nem is egészen és véglegesen.

A nemesi-értelmiségi bázis már csak hagyományai, nagyobb műveltsége, így fejlettebb általános ízlése és nem utolsósorban kedvezőbb, a zenei interpretáció lehetőségeinek szempontjából egyáltalán nem közömbös anyagi viszonyai folytán az így kibontakozó új zenének elsősorban polifóniájára és virtuóz formakészségére lesz érzékeny; olyan vonásaira tehát, melyeket a megújuló, éppen e vonásokra különösen érzékenyen reagálni képes zenekari szerkezet különösen jól ki fog tudni fejleszteni. Ez az új zene közvetlenül a századvég zenéjének elsősorban abba a műzenei irányába kapcsolódik, mely a 18. század második felében benyomuló újabb nyugati formáknak a kor magyar énekelt és még a 17. századdal közvetlen kapcsolatban álló, azt folytató hangszeres műzenéjével való teljes összeolvadásából származik. Ennek az összeolvadásnak jellegzetes termékei éppen korszakunk kezdetén jelennek meg, s oly bőségben, mely már egy önálló stílus kialakulását érezteti, sőt (annak egzotikum voltát is tudatosan érzékeltető határozott körvonalakkal, és immáron elemezhetően) felbukkannak egyes nyugat-európai zenei alkotásokban is. Tánczene ez, megfelelően a magyar társadalom köznemesi-értelmiségi tömegei részéről a világi hangszeres zenével szemben még akkor is elsősorban táplált igénynek: kialakulásában bécsi, olasz, szláv, balkáni elemek jelentékeny közreműködésével, ám a régi magyar tánczene és a népdal bontakozó újabb típusának beléolvadt elemei, sőt a népzenét a későbbiekben is integrálni képes vonásai ellenére sem népzene, s kialakult formájában már nem is hordoz népi hagyományt. A verbunkos — mert róla van szó — zenei nyelvének anyagát a régi magyar zenei emlékekkel ellentétben nyugatiasan mintázza, benne határozottan előtérbe lép a dúr—moll tonalitás, pontozott a ritmus és a dallam ornamentikusan cikornyásan cifrázottá válik, s megjelennek új hangnemi és harmóniabeli jellegzetességek is. A forma maga legfeljebb 80—120 ütemes kisforma, mely csak lassan, s csak az 1840-es években távolodott el a tánctól. Egészében éppen ezért mindenesetre igen karakterisztikus muzsika, olyan zenei nyelv, mely így, ebben a formában ekkor valóban csak Magyarországon fordul elő. Méghozzá kétségtelenül nem kevés kiváltságos, hanem az egész tár-

sadalom zenéje ez, és azt, hogy a társadalom ilyenként el is ismeri, legjobban az a tömegmozgósító hatása bizonyítja, melyet felbukkanásának első percétől oly tudatosan ki is fognak majd használni mindazok, akik a tömegérzelmekre kívánnak apellálni.

A verbunkos zene sikerét és jelentőségét azonban alapjában abban a magatartásban kell keresni, melyet — tánczenéről lévén szó — az őt tükröző mozgás állít elénk, és minél hívebben, annál jellegzetesebben. Ez a magatartás már alapjában romantikus: szinte tükörképszerűen hű és pontos kifejezője annak, amit a romantika irodalmi megjelenésének ismérvei között láthattunk. A verbunkos zenében és az általa tükrözött, a mozgás által kifejezett magatartásban egyaránt az érzelmi, indulati elem dominál, előtérbe kerül az átélés, az intuíció (innen a rögtönzésnek mind a táncban, mind a zenében oly nagy jelentősége): a forma az érzelmi állapot bemutatásának rendelődik alá. Erőteljesen szubjektív, sokoldalú és sokféleképpen értelmezhető magatartás ez: kifejezése lehet, nemzetinek vélt zenei anyagára támaszkodva, nemzeti ellenzékiségnek és a fennálló politikai rend tagadásának éppúgy, mint a legszélsőségesebben individuális érzelmek szinte anarchikusan szabad áramlásának, vagy a magatartás felszabadulásának minden merev konvenció gátlásai alól. Nyilvánvaló, hogy éppen ez adja majd meg népszerűségét akár az ellenzéki tiszaháti kurtanemes, akár benne az etikett merev kereteit széttörve érző udvari ember, akár a szellemet szárnyalni látó művész előtt: Széchenyi is „kábulatot" és „álmot" emleget Bihari zenéjének hallgatásakor.[5] Tömeghatását és népszerűségét azonban elsősorban annak a nemesi nacionalista színű ellenzékiségnek a kétségtelen valódisága és társadalmi-gazdasági megalapozottsága adja meg, melyet az e zenében és az általa kifejezett mozgásban tükröződő magatartás a kortárs számára — számtalan forrás tanúsága szerint — jelentett, és ami a 19. század első felének egész magyar romantikus zenéjét is a verbunkos jegyében fogja kialakítani.

[5] Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. Viszota Gyula. II. (1820—1825). (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 11.) Bp. 1926. 48.

A VERBUNKOS KIBONTAKOZÁSA ÉS AZ ÚJ NÉPIES MŰDAL

A verbunkos rohamos terjedése és erősödő kapcsolatai a kor hazai társadalmi fejlődésének fő irányaihoz nem teszik meglepővé azt sem, ha fejlődésében nagyjában-egészében ugyanazokat a periódushatárokat látjuk létrejönni, melyek a kor általános, a fejlődés más területeire is érvényes belső időhatárai. Az első periódust, a hőskort, mely körülbelül az 1780-as évektől 1805-ig, Bihari műveinek felfedezéséig terjed, az új zenei nyelv első kísérletei jellemzik és első műzenei műfajai: a több szakaszos magyar táncnak, a program-szvitnek, a verbunkos-szvitnek és ezek kamarazenekari változatainak, a magyaros stílusú kantátának a megteremtése. A második periódus, mely körülbelül Bihari haláláig, 1827-ig (vagy az e periódus eredményeit összefogó *Magyar nóták Veszprém vármegyéből* sorozat befejezéséig, 1832-ig) tart, lezáródását illetőleg tehát már — mindenképpen meglepő módon — pontosan összevág a reformkor kezdeteivel, a klasszikus verbunkos kora. Az addig kialakult korai verbunkos stílusból ekkor jön létre a határozottan körvonalazott táncforma és a kész, hajlékony zenei nyelv. Az új táncmuzsika most emelődik nemzeti érvényre rugalmas, plasztikus kisformáiban is. Nagy alkotói Bihari, Lavotta, Csermák, a két Ruzitska. A reformkor nemzeti harcát előkészítő nemzedék zenéje ez, legreprezentatívabb darabjaiban elsősorban a nemesi társadalom gyakorlati zenei igényeit tükrözve.

Új műfajokat e korszak kevésbé hoz — Csermák programzenét alkalmaz kamarazenekarra —, inkább a régit tökéletesítik. Csak a húszas évek végén jelenik meg a karakterdarab, a rondó, a variáció, az ábránd és az első magyar daljáték is: Ruzitska verbunkos operája, a *Béla futása*. A zene kapcsolata az irodalommal a magatartás leglényegesebb közös elemei által ekkor válik legvilágosabbá: ez a Kisfaludyak és a nemzeti irodalmi romantika első műveinek, így mindenekelőtt a nagy történelmi eposzoknak és a hazafias színműveknek a magatartása, ha persze az irodalmi és a zenei művek alkotóinak nagyságrendi különbségeitől eltekintünk is.

Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha Magyarországon a verbunkos stílusú romantikus muzsika ilyen terjedése a nyugat-európai nyelv iránti növekvő süketséggel, s e zene társadalmi tévesztésével járt volna. Mert a főúri szalonokban éppúgy, mint a kivált német vagy

németes műveltségű polgári lakásokban és a művelt középnemesség kúriáiban is (gondoljunk a lehulló téli alkonyatban Haydn zenéjét hallgató Kisfaludy Sándorra) : a polgári vagy a polgárosodó nemesi társadalom mindazon típusainál, melyeknek magas zenei műveltségét már a 18. század végén Magyarországon utazgató szász gróf Hofmannsegg is megcsodálta, amatőr szólisták vagy kis kamaraegyüttesek hangszerein éppúgy, mint az egyre sűrűbben színre kerülő operák színpadán, vagy a nagyvárosok, főpapi székhelyek állandó templomi zenekaraiban, természetszerűen továbbra is felzendülnek Európa — útjának egyik csúcspontjára éppen most érkező — zenéjének dallamai. Sőt a polgárosodás és egyben az intellektualizálódás meg is gyorsítja terjedésüket, melynek hazai mérföldköveit nagy és diadalmas pillanatok jelzik. Haydn 1800-ban a *Teremtést* vezényli Budán; ugyanakkor, de még 1803-ban, 1811-ben és 1820-ban is Beethoven is felkeresi a magyar fővárost, máskor az ország nyugati peremének néhány fürdőjét, kastélyát. Zenéjének korai kultuszát jellemzően 1835-ben a világon másodszor Pozsonyban adják elő a teljes *Missa Solemnis*t. Rossini, Bellini, Mercadante olasz, Boieldieu, Auber, Meyerbeer francia, Weber német operái külföldi bemutatóik után egy-két évvel már a hazai magyar és német színi és operatársulatok színpadán csendülnek fel. 1840-ben és 1846-ban Liszt Ferencet nemcsak Budán, hanem a Dunántúlon, a Dél-Alföldön és Erdélyben is műértő közönség és lelkes tömegek ünneplik.

Annak jeleként, hogy ennek a nyugati formákban kifejeződő zenei polgárosodásnak mélyebb és szervesebb gyökerei is vannak, már szélesen kibontakozik az igény a zene rendszeres taníttatására is. Erdélyben, Kolozsvárott már 1819-ben konzervatórium alakul, a Magyar Királyságban 1830-ban már nemcsak két, úgynevezett nemzeti — tehát tanítókat is képező — iskola mellett van zeneoktatás, hanem több más városban is szervezett zenei oktatás indul. Aradon például 1830-ban alakul konzervatórium, de megkövetelik és tanítják a kottaismeretet Debrecen kollégiumában éppúgy, mint az evangélikusok több középiskolájában, és a részben műkedvelőkre támaszkodó katolikus egyházi ének- és zenekarokban is. Ezenkívül, főleg városokban, nagyszámú magánzenetanár is működik. Közülük sokan templomi vagy színházi karmesterek, és a maguk körében jeles zeneszerzők is, mint Klein Henrik Pozsonyban, Fusz János Pesten, Arnold György Szabadkán. Nyomukban megnő az amatőr zenészek és

egyleteik száma is. Kolozsvárott 1822-ben a Muzsika Egylet Mozart *Requiem*jét adja elő, Sopronban 1829-ben Zeneegylet alakul, s az Abaúj megyei Fáj község művelt és kiváló zongoravirtuóz hírében álló földesura, gróf Fáy István az 1830-as évek elején évente négyszer 3—4 napos „akadémiákat" rendez, összegyűjtve a keleti Felvidék jelesebb amatőr és hivatásos zenészeit: zenélő földesurakat, kishivatalnokokat és templomi muzsikusokat még Bártfáról és Eperjesről is. Az összejöveteleken az alkalmi zenekar Mozart és Beethoven szimfóniáit és a kor már legmodernebb dallamait adja elő. Töredékes, inkább csak példaszerű adatok ezek, ám együttesen világosan mutatják a verbunkos zene hatalma alá került ország térképén az európai zene továbbra is elevenen élő és gyarapodó, s a verbunkos zene további útjára sem hatástalanul maradó tűzhelyeit.

Mindezeknek nyilván megvan a jelentőségük az új műfajoknak abban a tökéletesítésében, mely a verbunkos zenét harmadik, immár valóban urbánusabb periódusába vezeti át. Az új műfajok valójában ekkor fognak kiteljesedni. E korszakban, mely 1840 körülre éri el csúcspontját, a verbunkos zene a nemesség polgárosodásának ekkorra már előrehaladottabb, urbánusabb szakaszára is válaszolva — melyben már világosan szétválnak a nemesi ellenzékiség végül is nemesi-rendi és liberális-polgári rétegei —, a verbunkos stílus polgárosításának irányába lép előre. Nyilván befolyásolva attól is, hogy — úgy, mint az irodalomban is — a zeneszerzők túlnyomó része immár városlakó, sőt a főváros lakója, részben nagy intézményeinek munkatársa. Így kiszabadulva a vidéki nemesi élet igényeinek s ezek kiszolgálásának korlátai közül, ők már részben nagyobb, tervszerűen felépített zenei formákat, elsősorban ciklikus szerkezeteket alakítottak ki a verbunkos anyagából (így a legnagyobb formaművész: Rózsavölgyi, de Bartay is). Ennek során megalkották a verbunkos stílusú polgárias társastánc zenei formáit: a palotást, a körmagyart és a legnagyobb hatásút, a csárdást; részben pedig (elsősorban Erkel) megtették az első kísérletet a verbunkos zenei műnyelvéből kiinduló valódi magyar opera kifejlesztésére is, a kísérlet csúcsán 1844-ben a *Hunyadi László*val.

A *Hunyadi László* megjelenése a magyar zenetörténet szempontjából azért is jelentős volt, mert a hazai színjátszás — mint már a Pikko herceg és Jutka Perzsi megjelenése Kelemenék színpadán mutatta — kezdeteitől fogva egyre erősebben érdeklődött az opera iránt, már csak vonzóerejének s végül bevételeinek növelése érdekében is. A Pesti Magyar Színház fenn-

állásának első évétől nem zárkózhatott el operai tagozat létesítése elől, bármennyire ellenszenvvel nézték is az írók a műveik előadására jutó idő csökkenését jelentő, s a prózai színészek a náluk magasabban dotált énekeseket hozó operai tagozat kialakítását. Az opera pedig, kivált az 1840-es évekre, már a kor európai zenéjének legmodernebb zenei áramlatait is behozza a színpadra: nemcsak az olasz, hanem egyre inkább az új, csillogó stílusú francia operát is. A magyar zene további fejlődése szempontjából tehát nem volt közömbös, képes lesz-e — és még idejében — saját kortársi nyelvén hozzájárulni az opera iránt a társadalom egyre szélesebb rétegeiben (egyfajta ízlésbeli demokratizálódás sodrában) egyre inkább feltámadó és a nyugat-európai zenei nyelven már nagyon is kielégíthető igények kielégítéséhez. A *Hunyadi László* — művészi szempontból meglevő tökéletlenségeit kétségtelenül szerencsésen ellensúlyozva a zene nemzeti jellegével és e téma hazafias vonásaival — a korábbi magyar operai kísérletekkel ellentétben, maradandóan sikeres választ adott erre a kérdésre.

A zenei kultúrában a nemzeti jelleg így már kizárólagos hordozójának és képviselőjének tekintett verbunkos stílus a színpadi — s immár nemcsak operai színvonalú — zenébe való behatolását jelentősen előkészítette és elősegítette az a körülmény is, hogy az 1830-as és 1840-es évek legjobb zeneszerzői (Mátray, Bartay, Egressy, Szerdahelyi, Thern) már megalkotják a magyar népies műdalt is. Ezzel megkezdték irodalom és zene közvetlen összekapcsolását, méghozzá annak a társadalmi mozgásnak a zenei vetületeként, mely a paraszti és városi-kispolgári társadalomban és irodalmi vonatkozásokban is észlelhető volt. Az új, népies műdal részint a parasztság zenei anyanyelvében most alakulni kezdő új népdalstílusnak, részint pedig a városi kispolgárság ízlésére jellemző városias, elsősorban németes, de sok elemében olaszos műdalstílusnak: a kor mintegy slágerstílusának s rajta keresztül újabb irányból is az európai zenei nyelvnek bekapcsolódását jelenti a magyar műzenének a verbunkos jegyében alakult fő irányába. E két összetevő közül az új magyar népdalstílus első jelei már a 18. század végén felbukkannak, nem meglepő módon — a paraszti tömegek nagyarányú írástudatlanságának megfelelően — hamarább, mint a változások mögött álló társadalmi mozgásnak az irodalmi népiesség felé vezető irodalmi vetülete. A 19. század első felére azonban e stílus jegyeinek kezdődő elterjedése, sőt már jellegzetes vonásai is világo-

san felismerhetők. Architektonikus szerkezet ez: bizonyos dallamelemek, dallamok szerves visszatérése, nagyobb szótagszám, szöveghez s előadáshoz simuló, de alapjában kötött ritmus, a modern hangnemiség felé bővülő hangsorok, az ornamentika elapadása jellemzi. Bár kapcsolata a régi stílushoz szerves, mégis egészében egyrészt már európaibb, több idegen hatással, rugalmasabb és városiasabb, másrészt közösségibb, csoportosabb jellegű zene, melyben — ismét a parasztságban megindult társadalmi mozgás egyes tényezőinek zenei tükröződéseként — láthatólag az osztályon, nemzedéken, az életközösség tagságán belül egyre intenzívebbé vált érintkezés játssza a főszerepet; és ezen kívül az alakuló, bővülő kapcsolat az e körökön kívüli elemekkel: a földesúri és a polgári szférával, az iskolával, a várossal, más nemzetiségekkel és — többnyire katonaként — a külfölddel is.

Ez a népies műdal kezdeteibe torkolló — ekkor inkább még csak a paraszti polgárosodás egyes gócpontjaihoz kötött — fejlődés, a nemzeti opera nyelvének megszületésével együtt a verbunkos stílus útjának az európai zene befolyását már felvevő végső szakaszában megy végbe. E hármas fejlődés összeolvadásának jegyében a század közepe tájára így áll készen „egy újfajta, színes, kissé heterogén, de hajlékony magyar zenei nyelv, inspirálva a romantika minden merész elképzelését, viszont önmagában is sokat sejtetően visszatükrözve e nagy ígéreteket, készen arra, hogy minden kísérletnek, kezdeménynek és kalandnak engedelmes, és úgy rémlik, valóban hű anyagául szolgáljon".[6] Mindenekelőtt — az irodalommal együtt — azon erők művészi kifejezésére és támogatására készen és alkalmasan, melyek a polgári átalakulásnak az új irodalom és új zene szavát oly hallatlanul felerősítő, bázisát kiszélesítő, végpontjain Petőfi versét Erkel és Egressy — ha nem is kongeniális, de tetszetős — zenéjével kifejező megvalósítására készülnek.

[6] Szabolcsi Bence, A XIX. század magyar romantikus zenéje. Bp. 1951. 182.

A KÉPZŐMŰVÉSZET FEJLŐDÉSÉNEK KORLÁTAI ÉS ÖSZTÖNZŐI

Azoknak a tendenciáknak a nyomon követése, melyek a kulturális fejlődés más ágazataiban a maguk területén többé-kevésbé oly világosan követik részint az általános társadalmi mozgás irányait, részint a magatartás ehhez alkalmazkodó változásait, a képzőművészet területén még korszakunkban is nehezebb, mint akár az irodalom, akár a zene vonatkozásában volt. Ennek oka kettős. Egyrészt a képzőművészeti igény elsősorban az életmód szférájában jelenik meg, s kielégítése — minél színvonalasabb, s a kifejezetten népművészeten minél inkább túlnyúlik — jelentős hányadában a vagyoni helyzetnek is függvénye, sokkal inkább az, mint akár az irodalmi, akár a zenei igényeké. Másrészt az igény kielégítésének: színvonalas, nem népművészeti jellegű képzőművészeti alkotás létrehozásának képessége is többé-kevésbé hosszas, rendszeres tanulást igényel: olyan technikai ismeretek megszerzését és emellett olyan művészeti minták tanulmányozását, mely Magyarországon jórészt nem is volt lehetséges. Ez a körülmény tehát a képzőművészet társadalmi bázisát minden oldalról eleve erősen leszűkíti, kivált a szobrászat vonatkozásában, ahol a nyersanyagnak beszerzése (a márványé, a bronzé, de az Alföldön még a közönséges kőé) is nemegyszer már előre jelentős költségeket, befektetéseket igényelt. Ugyanakkor a képzőművészet vonatkozásában igen szűkek azok a csatornák, melyek a társadalom változásait a kultúra felé általában is közvetítik. A változó, alakuló kor tükrözésére hivatott képzőművészet magyarországi útját, perspektíváját így az adott viszonyok egyelőre több oldalról is korlátozzák, beszűkítik. Együttesen csaknem a forradalomig gátolván azt abban, hogy saját területén a kor elsősorban irodalmának, de akár csak zenéjének színvonalát is elérje.

E nehézségek és korlátok ellenére is kétségtelen, hogy a gazdaság és a társadalom bármilyen áttételesen, de érezhető átalakulása változást indít meg a kor hazai képzőművészeti kultúrájában is.

A meginduló, sokszorosan összetett változás nagyjából két fő jelenség körül csoportosítható. Egyrészt bővül a képzőművészet művelőinek és igénylőinek társadalmi bázisa, másrészt, ha lassan és vontatottan is, de megindul a hosszú időn át uralkodó klasszicista stílus, illetve az általa tükrözött magatartás átalakulása is (a biedermeier kerülőjén át) a romantika felé.

A változás e két fő tényezője egyenként önmagában is sok szálból tevődik össze. A képzőművészet társadalmi bázisának bővülése mindenekelőtt a társadalomban bármilyen kezdetleges fokon, de már jelentkező, a képzőművészeti, elsősorban persze még inkább csak tömegcikk formájú és színvonalú alkotások iránt szélesedő igényben figyelhető meg. Ez az igény egyrészt még a napóleoni háborúk korának konjunktúrájára nyúlik vissza, mely — mint emlékezhetünk — a Magyarországon megforduló külföldieknek éppúgy, mint a hazai kortársaknak szemében a luxusigények (és kielégítésük) gyors kibontakozásának kora. A luxus tárgyai között a képző- és iparművészeti tárgyaknak egyre jelentősebb szerep jutott. Másrészt továbbra is a képzőművészetekhez folyamodik a katolikus egyház akkor, amikor a valláserkölcsi élet meglazulásának ellensúlyozására az egyházi élet tárgyi kereteit megerősíti, illetve modernizálja. Korszakunkon át végig tart a templomok építése, illetve a régi berendezések modernizálása. Mindez, elsősorban a képeken és szobrokon érzékelhetően, nem a hagyományos barokk, hanem már új stílus, ám elsősorban még a klasszicizmus jegyében történik. Végül kiszélesedik a képzőművészet ugyancsak hagyományos, politikai-demonstratív szerepe. Immár a régi megyeházakba is jeles hazafiakat ábrázoló új meg új arcképek kerülnek, és a kor vezető politikusai, hadvezérei, írói és művészei a tömegtermelés most megjelenő technikai újításai (mindenekelőtt a kőnyomat) révén széles körökben válnak ismertté testi megjelenésükben is. A képzőművészet és annak új stílusa, valamilyen formájában, tudatosan felismerve vagy inkább öntudatlanul, egyre szélesebb tömegeknek lesz mindennapos vizuális élményévé.

A képzőművészet társadalmi bázisa és az őt formáló motívumok differenciálódásának jegyében most tűnik fel a jó ízlésű s ha nem is vagyonos, de szenvedélyes műgyűjtő típusa is. Gyűjtésének tárgya egyrészt többnyire még meglehetősen széles, és műtárgyak mellett kiterjed régi könyvekre, kéziratokra s általában régiségekre is, másrészt a műtárgyakat illetőleg, a jelentkező hazai kínálatnak megfelelően, elsősorban inkább az iparművészet, főleg az ötvösség termékeire, érmekre korlátozódik. Az így kialakult gyűjtőkörökön belül a gyűjtők részint jó érzéke, részint egyfajta nemzeti öntudata a gyűjtésben kezdettől fogva erőteljesen érvényesíti a hungaricumok iránti érdeklődést, így a kor legjelentősebb gyűjtőinek: a kivált a régi hazai művészet termékeinek összegyűj-

tése által jeles Jankovich Miklósnak és a nagy tudományos könyvtárat összegyűjtő Horvát Istvánnak a Nemzeti Múzeum számára átadott gyűjteményeikkel azt, mondhatni, döntő módon gyarapító tevékenységében is.

Az igények jelentkezését a társadalom minden szintjén konkrétan is érzékelhetjük. Az arisztokrácia esetén nemcsak az új kastélyok és paloták építésén, hanem ennél közvetlenebbül is: az általuk foglalkoztatott és anyagi helyzetüknek, ízlésük színvonalának megfelelően valóban színvonalas, ám elsősorban, sőt csaknem kizárólag külföldi képzőművészek igen nagy számán. (E korból mintegy 80 főúri szolgálatban álló külföldi művészről ismerünk adatot.) De hogy immár a társadalmi emelkedés szélesen érvényesülő tendenciájának sodrásától emelve, szélesebb tömegekben is felmerülnek képzőművészeti igények, azt a kielégítésükre vállalkozó, immár változó, de az előbbiekhez képest átlagukban (az igényekre is jellemzően) kétségtelenül alacsonyabb színvonalú, sőt nemegyszer már a kontárság határait is súroló hazai művészek még nagyobb számának megjelenése mutatja. Elsősorban a többnyire mesteremberi szintű, nemegyszer éppenséggel teljesen amatőr, olykor vándorló festők száma nő meg: azoké, akik arcképfestéstől dekoratív festésig, díszletek vagy cégérek pingálásáig mindent elvállalnak lakóhelyükön és környékén, vagy vándorolva, az útjukba ejtett városokban vagy falusi kúriákon. Vannak — főleg egyházi igények vonatkozásában — olyanok, akik — szolid, nem is teljesen tehetségtelen vagy képzetlen vállalkozók — egész tág vidékek, egyházmegyék festészeti ellátását fogják kezükbe, tömegesen látva el szentképekkel, templomi zászlókkal (ortodox területeken ikonosztázokkal) az egyházat. Nemegyszer jelentős segédszemélyzettel dolgoznak, és szépen meg is élnek. E típus jellegzetes példáival sokfelé találkozunk, akár a szekszárdi Borsos dinasztiára gondolunk, akár a pesti Dunaiszky Lőrincnek, a szobrásznak rendes és korrekt, de bármely különösebb tehetséget nélkülöző épületszobraira, fafaragásaira, sírköveire, melyeket az egész országba szállítanak.

Ugyanakkor azonban a művészeti vonatkozású kortársi híradások tanúsága szerint a harmincas évektől érezhetően megnövekszik a valódi művészek, vagy legalábbis a művészi igényeket már színvonalasan kielégíteni képes személyek száma. Hol még csak töredékes életrajzi adatok kezdenek egységbe összeállni, hol már teljes életpályák is felismerhetővé

456. Színpadi jelenet Czakó Zsigmond *Végrendelet* c. drámájából, 1846

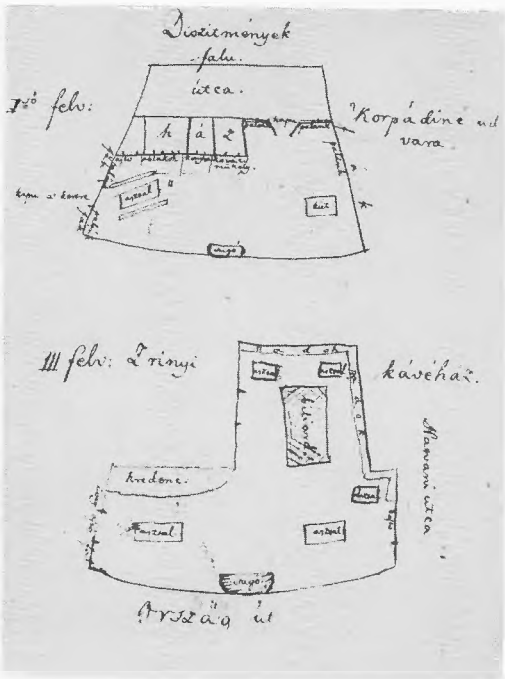

457. Falusi kovácsműhely udvara (vö. 246. sz. kép) és a pesti Zrínyi kávéház színpadképének terve: Szigligeti vázlata *A szökött katona* c. színművének rendezéséhez 1844-ből

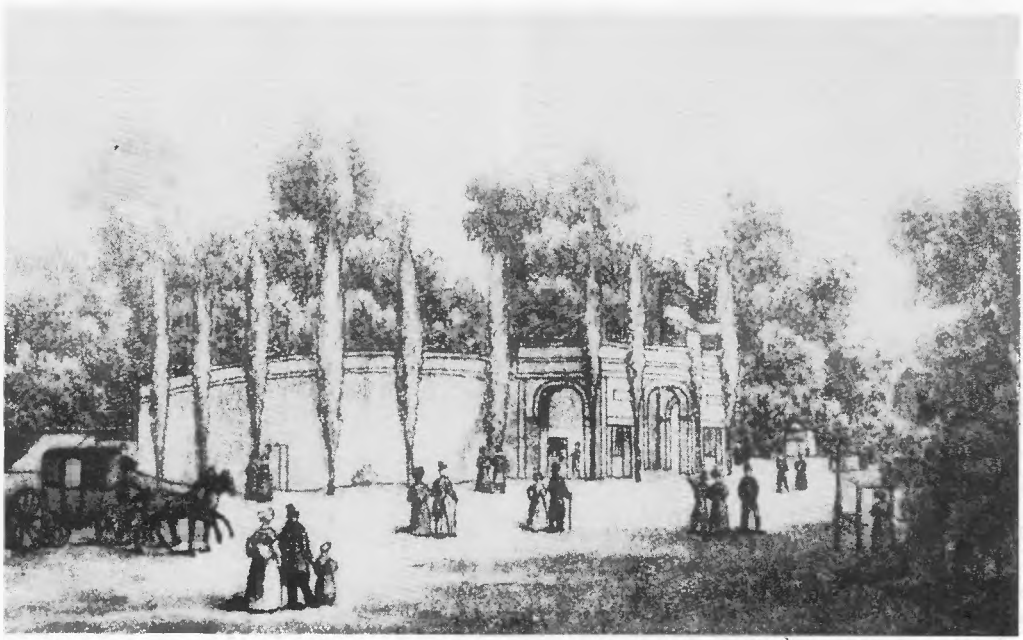

458. A pesti nyári színkör az 1830-as évek végén

459. Cigányzenekar 1810 körül

460. Bihary János, „a Magyar Czigányok közt Orpheus", 1820

461. Pálóczi Horváth Ádám, a népdalgyűjtő 1792-ben

462. Dudás paraszt Bajnáról (Esztergom vm.) az 1830-as évekből

463. Nemes kisasszony a zongoránál. Csokonai *Cultura* c. vígjátékának illusztrációja az 1800-as évekből

464. A népi kultúra iránti érdeklődés kezdetei az 1800-as években: Éva Szuszmir meséjét hallgatja. Csokonai *Tempefői* c. vígjátékának illusztrációja, 1809

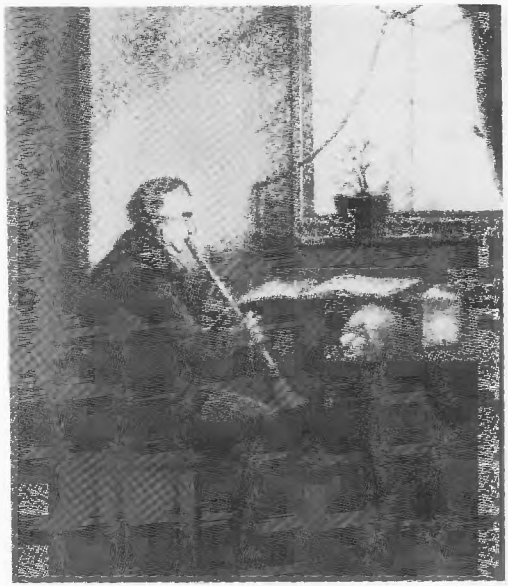

465. Esterházy Miklós herceg klarinétozik, 1809 körül

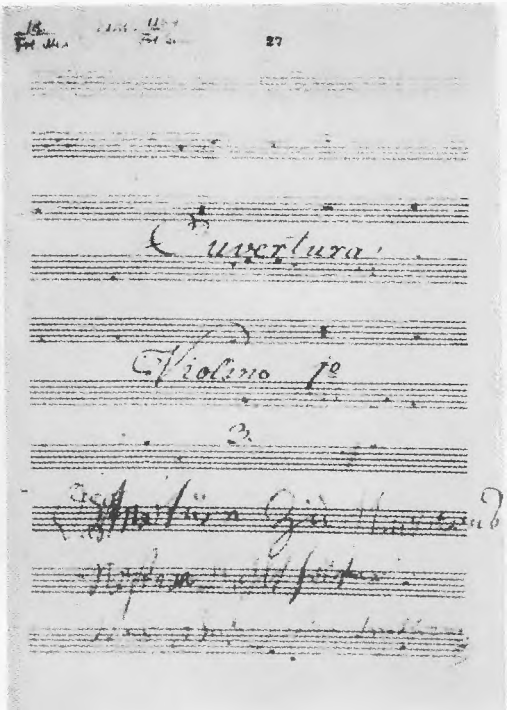

466. Az *István király-nyitány* hegedűszólamának címlapja Beethoven saját kezű címzésével 1812-ből

467. Liszt Ferenc

468. Erkel Ferenc

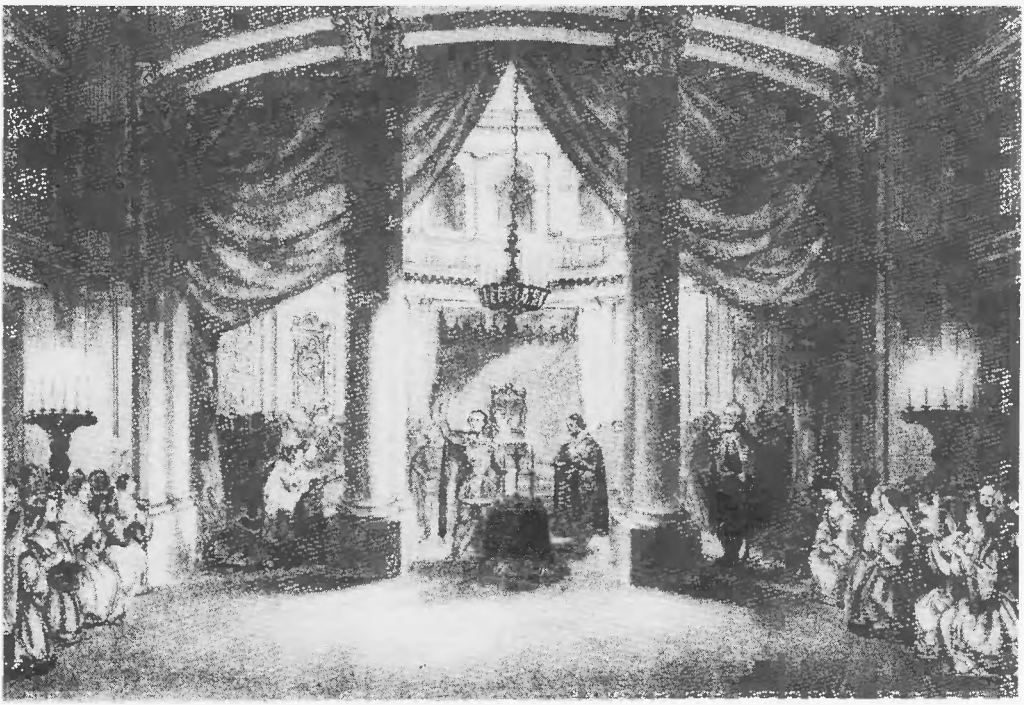

469. A király esküje. Színpadi jelenet Erkel *Hunyadi László* c. operájából, 1844

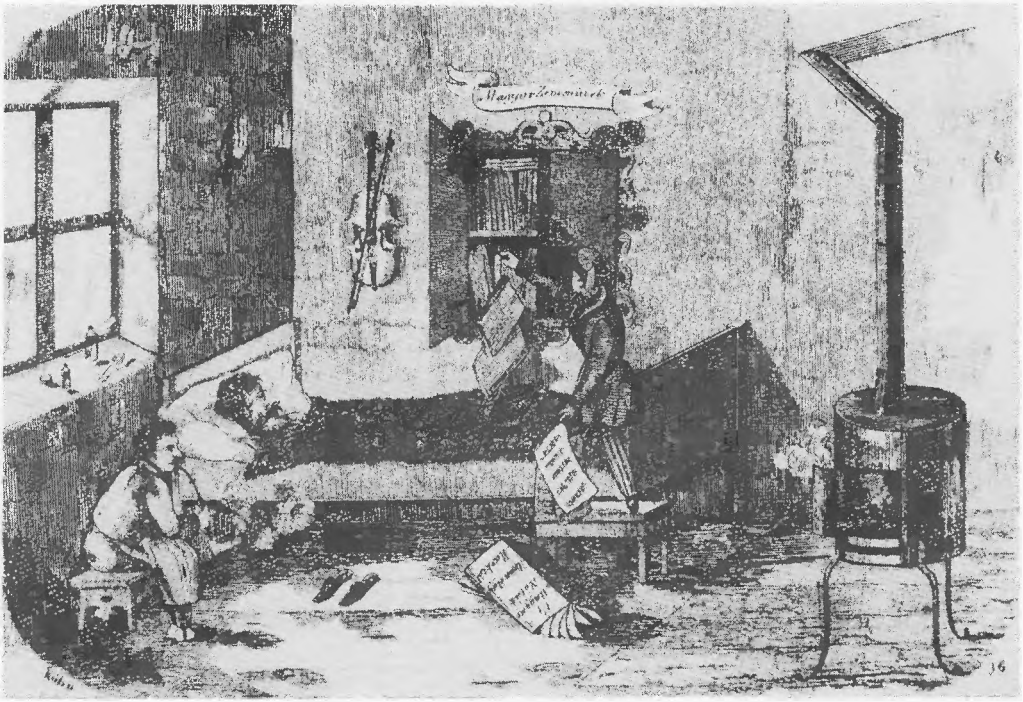

470. Rózsavölgyi Márk halálának allegorikus ábrázolása, 1848

471. Városi dalárda 1845 körül

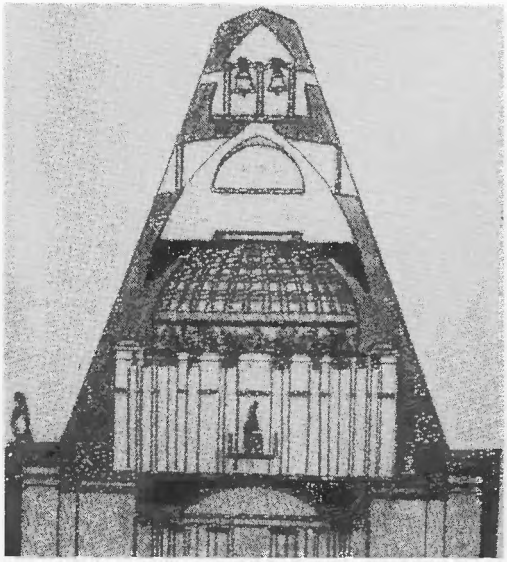

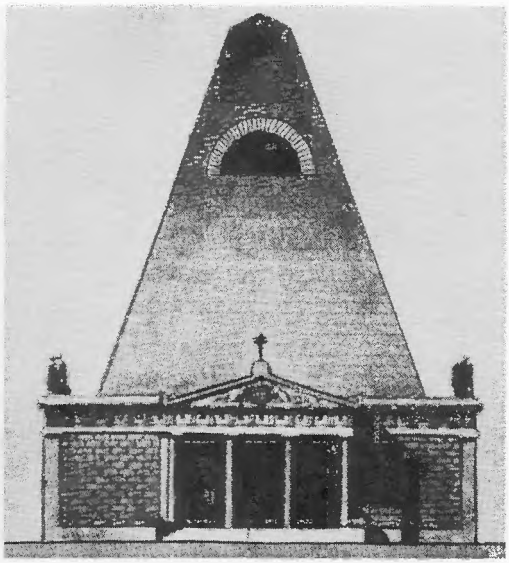

472 – 473. A forradalmi építészet hatása:
Franz Engels terve a Festetics család építendő keszthelyi mauzóleumára 1820-ból

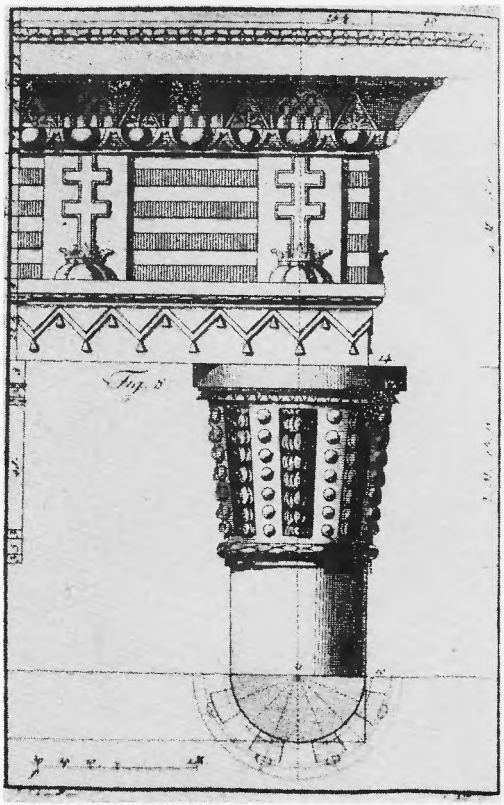

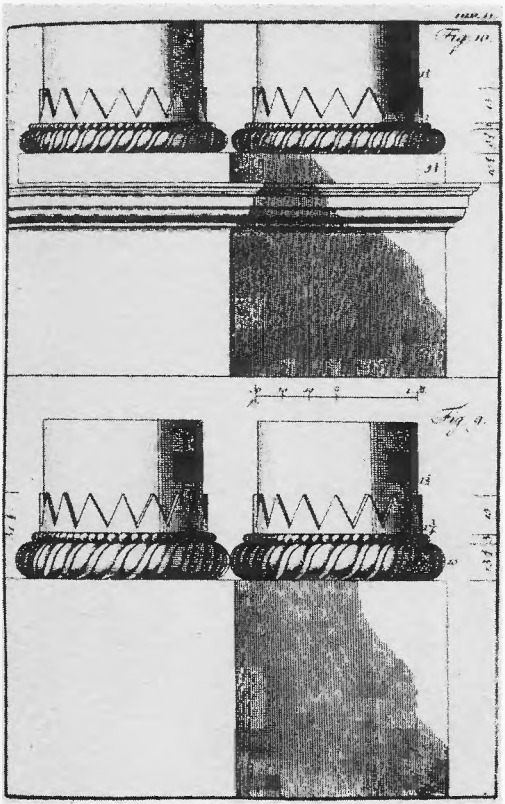

474 – 475. Johann Nepomuk Schauff „Magyar Oszloprend"-je 1790-ből

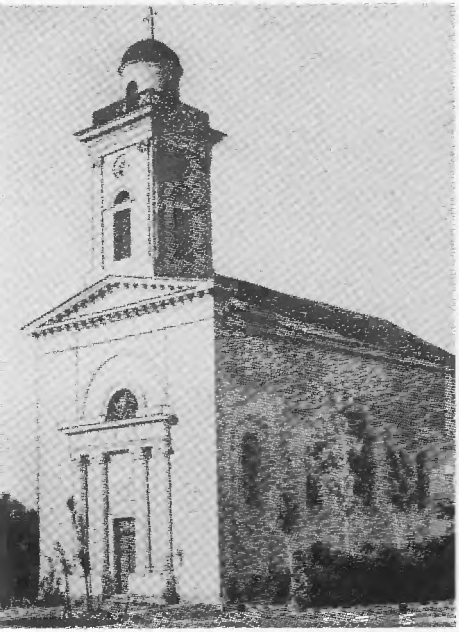

476. Klasszicista templom. Péteri, Pest vm. (Zitterbarth Mátyás)

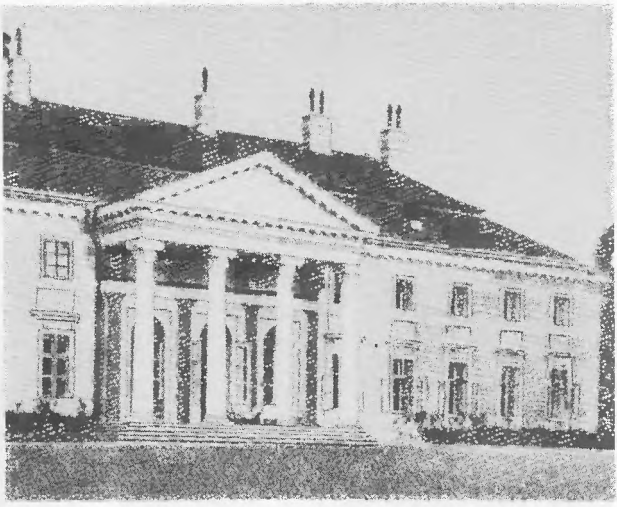

477. Klasszicista kastély. Lovasberény, Fejér vm. (Hild József)

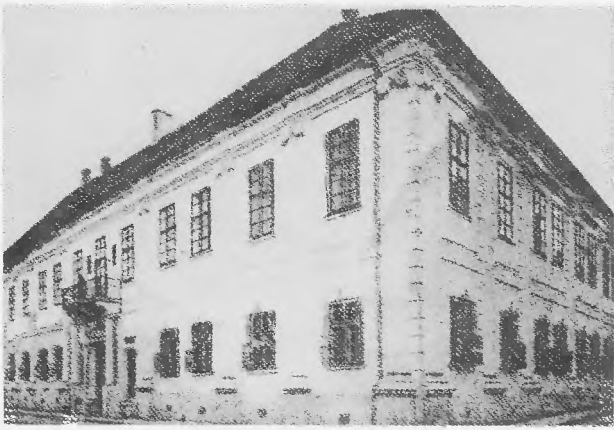

478. Klasszicista városi palota. Kolozsvár (Carlo Justi)

479. Klasszicista megyeház. Szekszárd (Pollack Mihály)

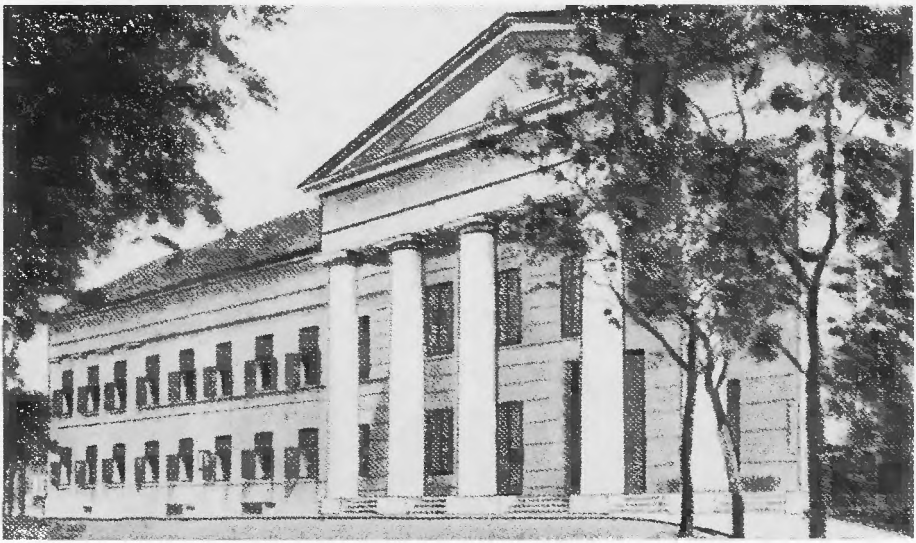

480. Pollack Mihály

481. Hild József

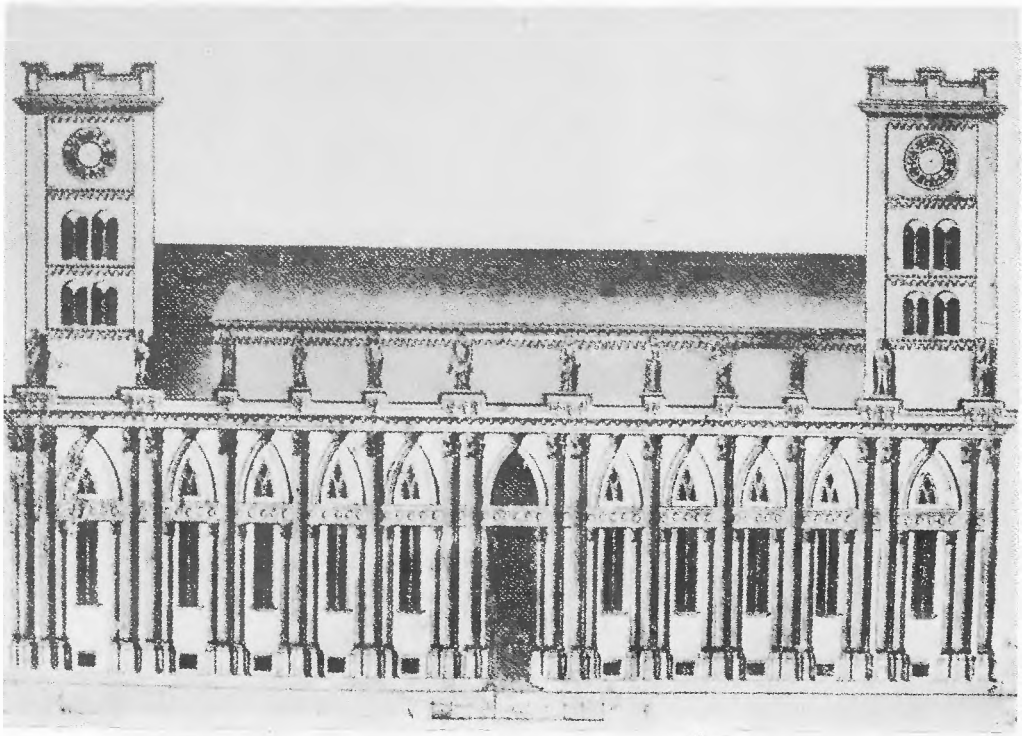

482. A korai gotizálás: a pécsi székesegyház átépítése, 1805—1831

483. A korai gotizálás: kápolna a gróf Csákyak hotkóci (Szepes vm.) kastélykertjében a 18. század végéről

484. Műromok a hotkóci kastélykertben, 18. század vége

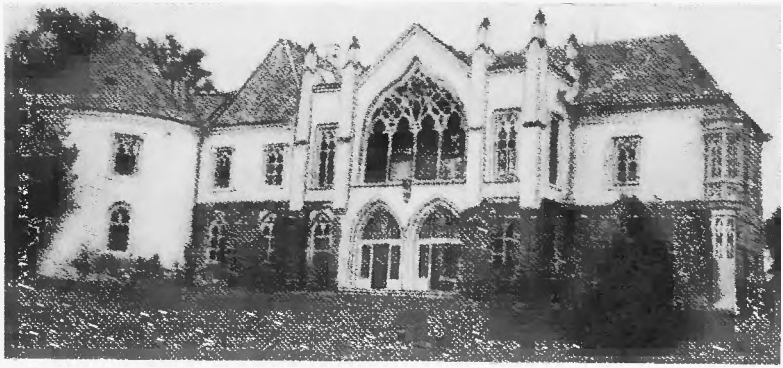

485. A kései gotizálás: a bonchidai (Doboka vm.) gróf Bánffy-kastély nyugati szárnya az 1840-es évekből

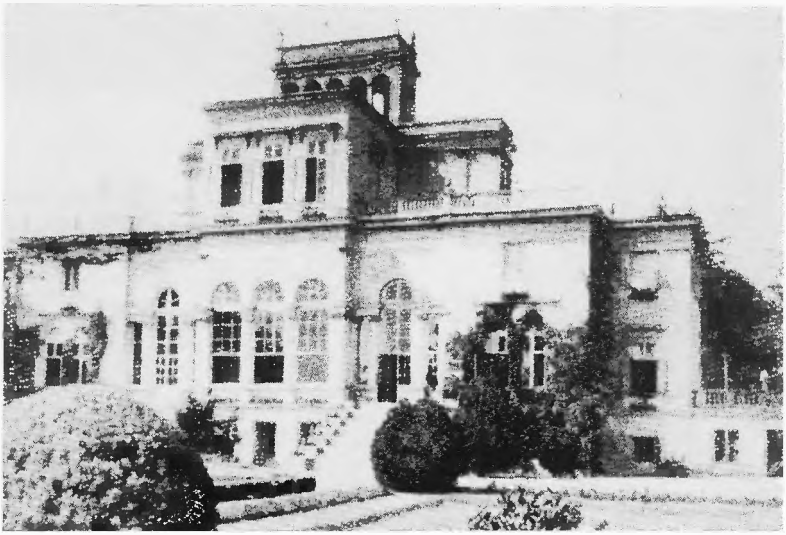

486. Az eklektika felé: az ikervári (Vas vm.) gróf Batthyány-kastély 1847-ből (Ybl Miklós és Pollack Ágoston)

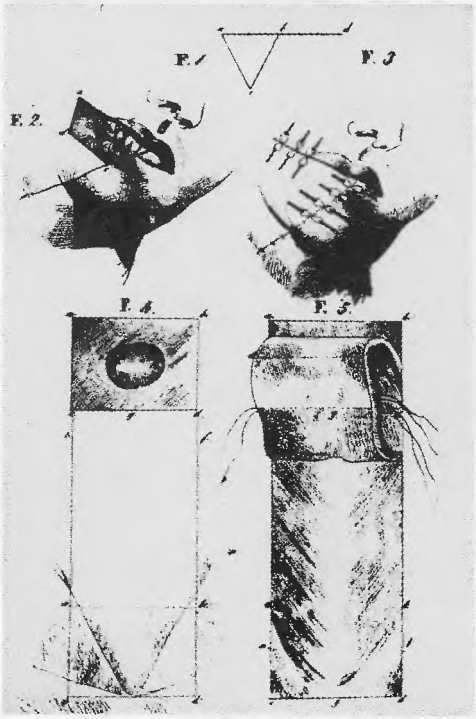

487. Plasztikai sebészi műtét ábrázolása Lumniczer Sándor 1844-ben megjelent munkájában

488. Balassa József orvosprofesszor tagsági diplomája a Természettudományi Társulattól 1847-ből

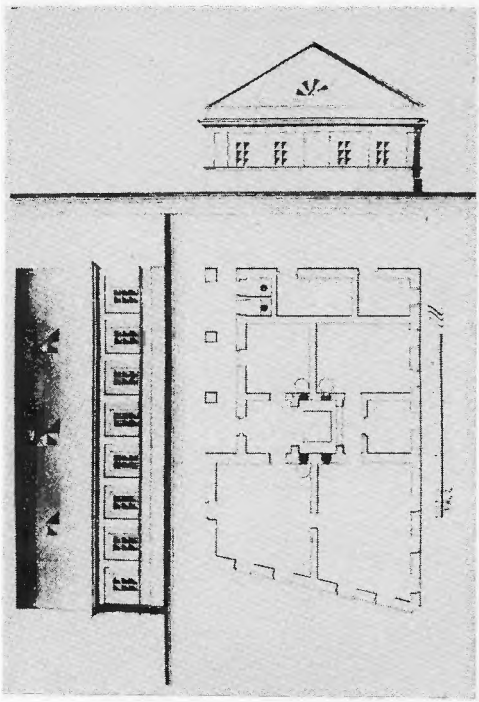

489. A nyíregyházi megyei kórház homlokzati és alaprajzi terve 1830-ból

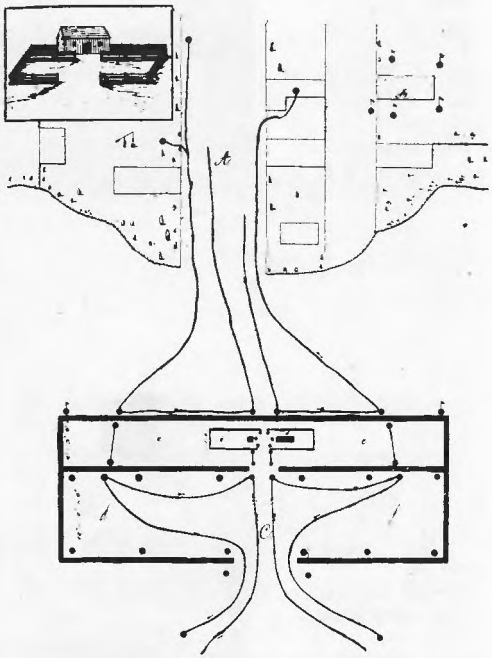

490. „Kolera rekesz" tervrajza 1831-ből

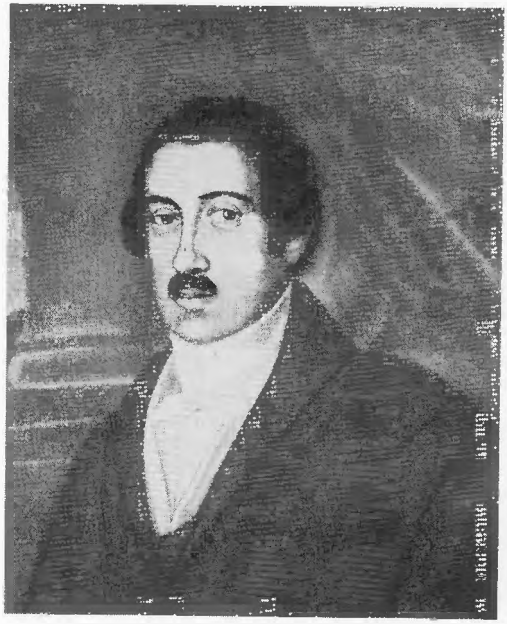

491. Bugát Pál orvosprofesszor

492. Kitaibel Pál, a botanikus

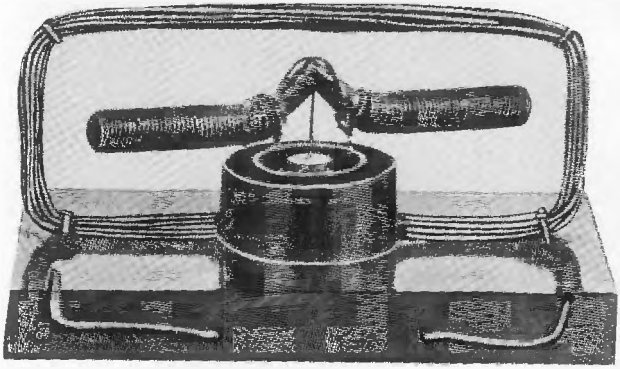

493. Jedlik Ányos áramváltós villamos „forgony"-a, 1830

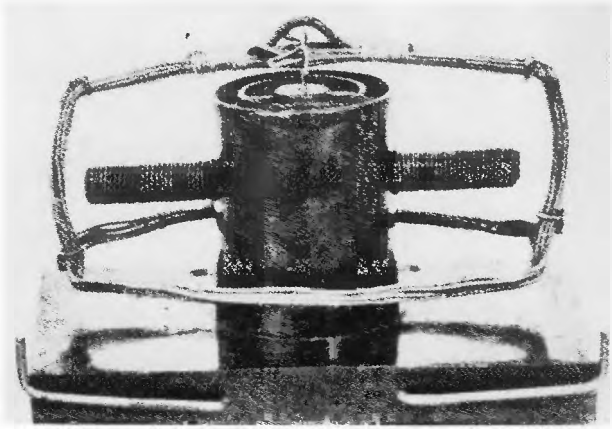

494. Jedlik Ányos villamos „sokszorozó"-ja, 1830

495. Winterl Jakab, a pesti egyetem vegytan professzora

496. Gáti-féle szögtükör, 1842

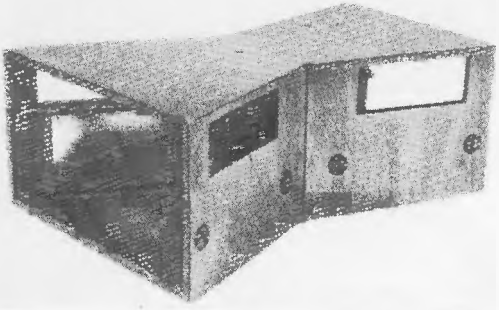

497. Bolyai Farkas

498. Vásárhelyi Pál

499. Horvát István

500. Kovachich Márton György

501. Reguly Antal

502. Kőrösi Csoma Sándor

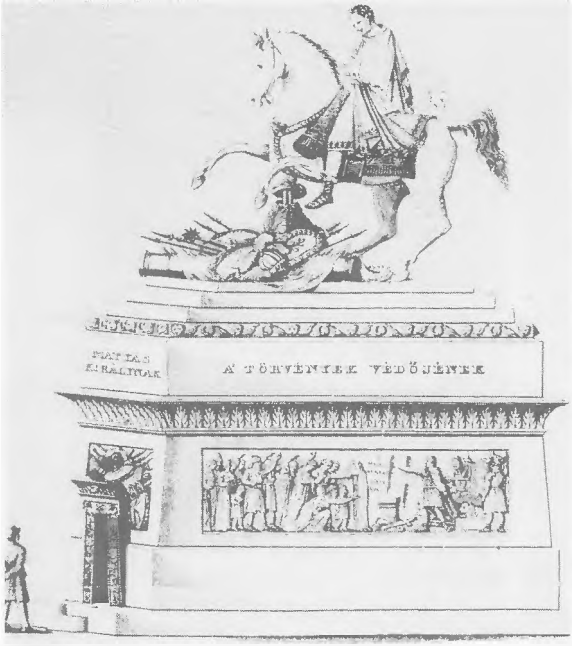

503. Ferenczy István terve Mátyás király lovasszobrára 1840-ből

504. Huber József: Síremlék 1832

505. Ferenczy István arcképe 1819—1820 körül

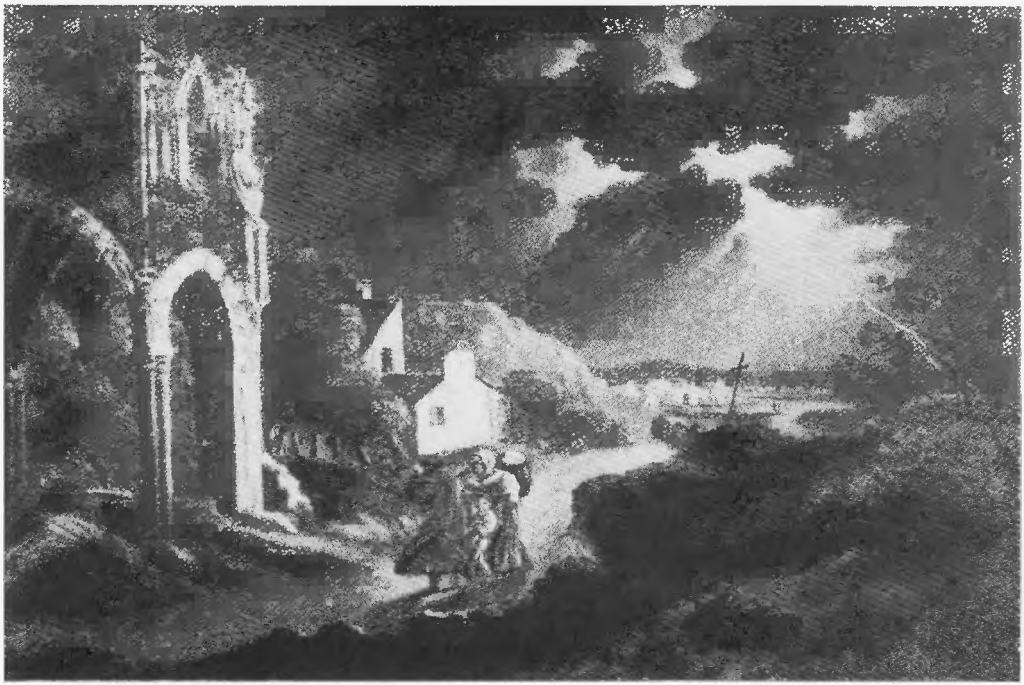

506. Kisfaludy Károly: *Éjjeli szélvész*

507. Id. Markó Károly: *Campagnai táj*

508. Barabás Miklós: *Önarckép*, 1841

509. Kiss Bálint: *Jablonczai Pethes János búcsúja leányától*, 1846

510. Zichy Mihály: *Mentőcsónak*, 1847

válnak, egyre több, már azonosítható alkotással, megannyi új jelzéseként egy társadalom nemcsak növekvő, hanem színvonalában is emelkedő képzőművészeti igényének. Mecénások állnak össze — ha időlegesen is — egyes tehetséges emberek külföldi taníttatására. A bécsi művészeti akadémián is nő a magyarországi hallgatók száma. És ha sok is még a töredékes s ezáltal félbemaradt művészi pályáról tanúskodó életrajzi adat, bizonytalan, gyenge színvonalú arckép, tájkép, mégis, összevetve a korábbi korszak képzőművészeti termésével, a korszak végére egyelőre még töredezetten és nagyon bizonytalanul, de már kitapinthatóvá kezdenek válni valamely kezdetleges művészeti élet körvonalai is. Így vagy úgy: a képzőművészek számának ilyen növekedése egyrészt a Magyarországon tevékenykedő külföldi képzőművészek terét szűkítve, másrészt a művészeket tevékenységükön át a hazai valósághoz közelebb hozva, áttételesen még tovább fejlesztette és növelte a képzőművészet társadalmi hatását és így végül bázisát is.

A képzőművészeti igény társadalmi bázisának kiterjedését a műkereskedelem megjelenésén is lemérhetjük. Kifejezetten műtárgyak kereskedelmére specializálódott szaküzletet ekkor még Pesten sem találunk. Egyrészt nyilván azért, mert az elsőrendű, valóban színvonalas igények megfelelő raktárról való kielégítése olyan nagy tőke lekötését igényelte, amit a várható forgalom méretei és sebessége a kereskedelemnek még nem ebbe az ágába csábítottak. Másrészt azért is, mert megfelelő színvonalas helyi művészeti háttér nélkül bármilyen nagy raktár sem tudott volna versenyezni a bécsi műkereskedelemmel. A szélesebb, kispénzű tömegek most alakuló igényeinek kielégítésére azonban már Pesten és néhány vidéki városban is megjelentek (elsősorban egyes olyan könyvkereskedések üzletkörében, melyek a századforduló óta egyre nagyobb arányban foglalkoztak kották, majd egyszerűbb hangszerek árusításával is) műtárgyak: elsősorban metszetek, nyomatok, nippek, gipszszobrocskák. Olyan igény jeleként, melyre — azt immár eredeti alkotásokkal elégítve ki — részvénytársasági alapon fel lehetett építeni az 1840-ben létrejött Pesti Műegyletet. Az egylet a befizetett részvények árából egyrészt állandó képzőművészeti bemutatót tartott fenn Pesten, másrészt tagjainak évi illetményként műlapot adott, s emellett képeket sorsolt ki köztük. Az egylet — bár részvényeseinek száma csakhamar 1200-ra, majd 1800-ra emelkedett — szinte első perctől fogva a sajtó támadásai-

nak központjába került, mivel a kiállított és így terjesztett képanyag döntően külföldi, elsősorban bécsi eredetű volt. És ha az arányok (1841-ben 400 műtárgyból csak 110 magyarországi származású és ebből is csak 14 a magyar vonatkozású; 1846-ban 259-ből is csak 83, amiben joggal sejthetjük a bécsi műkereskedelemnek végső fokon az egylet alakításában is részt vevő kezét) igazolják is a panaszokat, kérdéses, hogy a hazai termelés ekkor már valóban alkalmas és elégséges lett volna-e akár csak annak a színvonalnak a biztosítására is, amit e kétségtelenül teljesen kommerciális alapokra helyezkedett bécsi festők munkái nyújtottak. Kivált akkor, mikor éppen az egyletet részvényekkel fenntartók csoportja nem tiltakozott a bécsi művészek alkotásai ellen. A részvényesek száma nem is csökkent jelentősen, annak jeleként, hogy a közvetlenül érdekeltek a maguk igényeit végül is kielégítettnek látták.

Kétségtelen azonban, hogy a Pesti Műegylet képimportja, ha a fogyasztók igényeit kielégítette és ízlésüket irányította, annak színvonalát kétségtelenül emelte is, nem volt elégséges sajátlagosan hazai magas képzőművészet megteremtéséhez. Ennek előfeltételét a kortársak szemében — több-kevesebb joggal — a hazai felsőfokú művészeti szakoktatás megszervezése jelentette. Az egész korszakot végigkísérik az erre irányuló törekvések, melyek az 1791. évi országos bizottsági munkálatokban, a második *Ratio Educationis*ban, vagy az 1827—1828. évi bizottsági munkálatokban éppúgy hangot kapnak, mint 1814-ben a (különben egy sajátlag magyar nemzeti stílus megteremtésére törekedve 1790 körül „nemzeti oszloprend" kialakításával is kísérletező) pozsonyi Schauff János, 1820-ban az egri Hesz János Mihály, 1826-ban Ferenczy, a szobrász, 1841-ben Henszlmann, a műkritikus javaslataiban. Ám minden terv sorra elakad az udvar ellenállásán. Az abszolutizmus nem tűrhette el oktatási felségjogának korlátozását, kivált az ilyen, a bécsi képzőművészeti akadémia kikapcsolásával a birodalom amúgy is kezdődő policentrizmusát elősegíteni látszó javaslatok elfogadásával. Így azután ennek az igénynek a kielégítése magánkezdeményezésre maradt. 1846-ban Marastoni Jakab Pesten létrehozza Első Magyar Festészeti Akadémiáját, és ennek bázisán 1847—1849-ben egy műpártoló részvényesekből álló társulat már 12 hazai ösztöndíjas itteni tanulását teszi lehetővé, ha e tanítás színvonala nem haladta is meg a bécsi vagy más külföldi akadémián a felvételt biztosító alapismereteket.

Mindez a sok szálban érvényesülő és egyesülő igény együttesen kétségtelenül a képzőművészeti igény társadalmi bázisának erőteljes növekedését, kiszélesedését sejteti. Ugyanakkor a bázis bővülésének irányába mutat vissza — ha más módon is, de a fejlődés mozgatóit mintegy összefogva — a hazai képzőművészetben szereplő műfajok meginduló erős differenciálódása is.

A társadalmi bázis kiszélesedéséhez — közvetlenül elsősorban talán még mindig a luxus növekedésén át — legszorosabban csatlakozik ugyanis az új képzőművészeti műfajok és technikák megjelenése: a legklaszszikusabbaktól kezdve egészen az olyanokig, melyeknél már maga a műfaj művészi volta válik megkérdőjelezhetővé, miközben már jól megfigyelhető lesz a képzőművészetre reagáló, azt igénylő magatartás bizonyos változása is. Mert a képzőművészet — elsősorban a festészet — nagy, hagyományos és a műalkotással elég egyszerű magatartásokat tükröző vagy ilyeneket kiváltó műfajai — a szentkép és az arckép — mellé most lépnek be a szemlélőtől már bonyolultabb magatartást feltételező műfajok: a tájkép, az életkép, az ideális alak ábrázolása. Ezek már sokféle magatartás kifejezésére és kielégítésére alkalmas műfajok, ekkor azonban — mint még kitérünk rá — elsősorban a klasszicizmus erősödő reakciójaként, egyre inkább az életközelség, az intimitás: az emberi lépték és az ezek által meghatározott világban kiteljesedő, a klasszicista elvontsághoz képest az emberi harmónia egészében polgári igényének lehetséges tükrözéseként jelentkeznek. Ugyanakkor azonban éppen ezekhez az igényekhez kapcsolódva, már megjelenik a művészi tömegtermelés is, és az egyre inkább csupán a kispolgári dekoratív igényeket kielégítő, már csak kérdőjelesen művészi műfajok egy sora. Így honosodik meg és terjed el szélesebb körökben is a miniatűr, majd az arcképkivágás: a sziluett, s a művészetnek még inkább perifériáján a kalligrafikus kép, melynél a vonalakat írott szövegek adják ki: a quodlibetek (afféle montázstechnikájú, rajztollal vagy ecsettel készült „műalkotások"), a legkülönbözőbb anyagokból összerakott kollázsok s a legszélesebb tömegek számára napjainkig eleven „műfajként" az arcképekkel díszített nyomott kendők. Ugyanakkor a szobrászat vonatkozásában — a státusszimbólumok iránt társadalmilag ekkor kiszélesedő és állandósuló érzékenység jegyében — nagyra nőtt a sírkőszobrászat és az épületszobrászat, tehát ugyancsak a tömegtermelést támogató műfajok jelentősége is anélkül, hogy a kor

sokféle kezdeményezése ellenére is a valódi nagyszabású — nemzeti jelentőségű — köztéri plasztika is megszületett volna. Pedig az igény erre is megvolt: a Rómában tanult Ferenczy Istvánt hazatértekor mint egy éppen az ilyen nemzeti feladatok megoldására végre alkalmas művészt üdvözlő lelkes fogadtatás, az ő Mátyás király szoborterve körül kialakult heves viták, vagy a Kisfaludy-szobor alapjának sikeres összegyűjtése, egy Hunyadi János-szobor tervének erős és széles pártolása mind erre vall. A nagyszabású tervek bukásában persze éppúgy nem alaptalanul kereshetjük a szükséges tőke hiányát, mint az ilyen nagyszabású, már világi témák megoldására képes hazai mesterek még csekély számát; de, úgy véljük, a kérdésnek ez csak egyik oldala: a másikra, a sajátlagosan művészire éppen Ferenczy kapcsán még visszatérünk. A kisplasztika vonatkozásában az érdeklődés feltűnő leszűkülését látjuk. Mindenekelőtt az érmészet és az ötvösség veszít jelentőségéből. Utóbbiban talán az ízlésváltozás is közrejátszott, hiszen az ötvösség sokáig éppen leghasználatibb tárgyainak vonatkozásában a fém és kivált a nemesfémek helyét a 18. század végétől már egyre inkább a kerámia különböző fajtái foglalják el, a kőedénytől a porcelánig.

És ha itt ezzel már az iparművészet peremére jutottunk el, pillantsunk tovább is ebbe az irányba. A jelek szerint az 1810-es évek elejétől jelentkező, mindenesetre tehát itt is az urbanizálódás, valamint a tehetősebb köznemesi és kispolgári vagy kispolgárosodó rétegekre jellemző ízlésnek és életmódnak megfelelő igény növekvő mennyiségben termeli ki a bútorok és általában a lakberendezési tárgyak egyre differenciálódó fajtáit, megnövelve ezzel a külföldi, elsősorban bécsi bútorokat forgalmazó nagyobb városi bútorlerakatoknak nemcsak forgalmát, hanem befolyását is a közízlés formálásában. Ezt nagyban elősegíti az a körülmény, hogy a *Ratio Educationis* végrehajtása során az 1780-as évektől az ország nagyobb városaiban sorra kiépülnek az elsősorban az iparos ifjúság szakmai képzését kiegészíteni hivatott rajziskolák, fő feladatukként a kézműipari munkák esztétikussá tételével, s ezt elősegíteni hivatott, viszonylag gazdag és korszerű külföldi rajzmintagyűjteményekkel. Jellemző, hogy az 1830-as években már egy egri rajztanár, Joós János is saját kiadásában mintarajzlapokat jelentet meg, szintén az iparosok ízlésének fejlesztésére, és a már évtizedek óta mintaként szolgáló német és francia mintalapok kiszorítására. Olyan tényező ez, mely a mindennapi élet tárgyi kereteinek

módosulásán át vissza fog hatni majd az e tárgyi kereteket képzőművészeti alkotásokkal is gazdagítani akaró ízlés alakítására is, ezáltal a kor művészetének történetében különösen jelentős szerepet biztosítva az iparművészetnek (s benne kivált az építészet szabályait is alkalmazva a műfajain túl is mutató bútorasztalosságnak).

Kétségtelen, hogy az irodalomhoz hasonlóan a képzőművészet fejlődése is a polgárosodás kibontakozásával állt összefüggésben, bár a folyamat hátterében egyelőre nem annyira valódi burzsoáziát, mint inkább birtokos nemesi polgárosodást teremtő, és a polgári értelmiség, illetve a legalábbis már szellemi munkával foglalkozók, valamint a tényleges vagy leendő kispolgárok létszámának bővülését előidéző mozgás állt is. Mindenesetre olyan változás ez, mely különböző intenzitással ugyan, de kétségtelenül a társadalom nagy változásának egyre több ágára terjesztette ki befolyását, mint ahogy a művészet átalakulásának másik — a fentivel szorosan összefüggő — jelensége: a stílus és a mögötte álló, benne kifejeződő magatartás változása ugyancsak több, de már a képzőművészet keretein túlnyúló szálból fonódott össze.

A KLASSZICISTA ÉPÍTÉSZET

A hazai képzőművészet útja sokáig, szinte az 1840-es évek elejéig, a csúcspontjára éppen az 1800-as évek második évtizedében érkező érett klasszicizmus jegyében alakult. Ebben a kor hazai klasszicista építészetének hatása igen jelentős szerepet játszott. Egyrészt azáltal, hogy az épületek jelentős hányada jó, sőt kiváló építészek (Pollack, Hild, Zitterbarth, Brein stb.) színvonalas munkája volt: a kor művészeti ágazatai közül Magyarországon kétségtelenül az építészet színvonala volt a legmagasabb. Másrészt azáltal, hogy ezek az épületek városban éppúgy, mint falun jórészt már csak funkciójuknál fogva is széles tömegeknek voltak szemei előtt, a város vagy a falu látványának legjellegzetesebb és leghangsúlyosabb elemét jelentették, s így a közízlés befolyásolására igen alkalmasak voltak.

Az építészet súlyát a 18. század végével kibontakozó konjunktúra alapozta meg. Főurak, részint a jobb módú vidéki nemesség — éppúgy, mint a városi polgárok vagy a jómódú parasztság egyes rétegei — számára

már ekkor megteremtette a pénzügyi lehetőséget házuk átépítésére, vagy éppenséggel új épület emelésére a régi helyén. Ugyanúgy megnyíltak a nagyobb közületi építkezések lehetőségei is. A barokkal ellentétben, mely nemes építőanyagokat (pl. faragott követ) s erős díszítettséget, sok, végül is kihasználatlan reprezentációs helyiséget (pl. hatalmas díszes lépcsőházakat) követelt, s általában bizonyos épületnagyság alatt nehezen volt alkalmazható — alkalmazása tehát igen költséges volt —, az új stílus végül is olcsón és különösebb képzettség nélküli falusi-paraszti mesteremberekkel is megépíthető volt.

Nagy sima falfelületeivel, egyenes, egyszerű fedélszékeivel, egyszerű formájú nyílászáró szerkezeteivel s (olykor még az oszlopok esetén is) a tégla és a vakolat alkalmazásával az új stílus a hazai viszonyok között különösen jól felhasználhatónak bizonyult. Olyan stílusként, melynek valamilyen eleme — legtöbbször az épület közepén vagy olykor sarkán előreugró oszlopsor — valamilyen formában — s az épület más méreteitől függetlenül — még akkor is biztosította annak számára az újdonság adta lehetőségeket és az előkelő megjelenést, ha mögötte akár az egész régi épület változatlanul maradt.

A korszak az építészet számára ilyen kedvezőre fordult viszonyai között így, e klasszicista stílus jegyében fognak országszerte felépülni az új középületek, élükön a nemzet múzeumával; megyeházák és városházák egész sora Soprontól Makóig és Lőcsétől Kaposvárig éppúgy, mint nem egy tollasodó mezőváros középületei, templomai; az új nagy főúri kastélyok és középnemesi kúriák a nádor alcsúti otthonától kezdve Fehérvárcsurgó, Csákvár, Dég, Fót, Bajna, Lovasberény, Tajna, Hegyfalu (hogy csak a legjelesebbeket említsük) kastélyaiig és a mezőgazdasági árutermelésbe a pesti piacon át kivált előnyösen bekapcsolódni képes Pest megyei köznemesek kúriáiig, de még a távoli és szegényebb Erdélyben is. És ez a stílus jelenik meg az arisztokrácia és a gazdag városi polgárság pesti palotáin és bérházain, s az egyházi építészet olyan hatalmas méretű alkotásain is, mint az egri székesegyház, az esztergomi bazilika, a pannonhalmi főapátság vagy a reformátusok debreceni, az evangélikusok pesti nagytemploma; aminthogy ezek az elemek csakhamar megjelennek a jobb módú parasztok, a mezővárosi polgárok házain, falusi templomokon is. Az új stílus az új homlokzatokon és az új alaprajzokon túl, illetve ezeken át új belső téralakításokat is lehetővé tesz, megfelelően az

épületek egy részénél eddig háttérbe szorított vagy éppenséggel ismeretlen funkciók megjelenésének. A főúri kastélyokban is a meghitt, polgárias otthon, a természetközelség igénye fog most előtérbe lépni, éppúgy, ahogy a városi bérház új formái (például a drága városi telket a lehető legjobban kihasználandó körbeépített udvar lakásainak legegyszerűbb megközelítését biztosító függőfolyosó) is ebben a stílusban fognak meghonosodni. Mindennek nyomán pedig majd szükségképpen indul változásnak a berendezés, az életmód, és ezen át, ennek okaként és következményeként is megváltozik a stílus iránti fogékonyság a művészet más területein is. Egyrészt teljesen divatjamúlttá válik a klasszicista formák közé már beilleszthetetlen barokk, másrészt lassan érlelődnek az immár majd a klasszicizmus fegyelmének és zártságának reakciójaként itt is jelentkező romantikus ízlés igényei is. Az építészetben utóbbinak a forradalomig — egy-két korai neogótikus épületen túlmenőleg — még nem sok nyomát látjuk: az építészet szükségleteit a klasszicizmus több évtizedre kielégítette. A képzőművészet más ágaiban, elsősorban a festészetben és a grafikában azonban az 1840-es évekre már megjelennek a romantika első alkotásai is.

A STÍLUSVÁLTOZÁS KEZDETEI A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

A kor hazai művészeti életében az építészet ilyen sokoldalúan vezető szerepe általában magyarázza a klasszicizmus hosszas fennmaradását a képzőművészet különböző más területein is: annál inkább, minél közelebbi kapcsolatban álltak azok az építészettel, így elsősorban a szobrászatban. De a klasszicizmus szívós fennmaradását indokolja az abszolutizmus általános magatartásbeli értékrendszerébe bizonyos vonásaival, így mindenekelőtt gondosan túlhangsúlyozható nyugalmával, stabilitásával, lezártságával, a festészetben ezen túl teljes befejezettséget sugalló technikájával igen jól beilleszthető volta is. Ami persze éppúgy nem áll ellentétben a klasszicizmus polgárias magatartást idéző hatásával, ahogy Ferenc király merev abszolutizmusával is jól összefértek az uralkodó magatartásának bécsi-kispolgári vonásai. Nem utolsósorban ez is az oka annak, hogy a klasszicizmus a kor nagy állami, egyházi és főúri építészeti és azokat kiegészítő képzőművészeti alkotásaiban is oly sokáig megmarad, s rajtuk át oly szélesen és oly sokáig fog hatni az egész társadalom képzőművé-

szeti ízlésére is. Olyannyira, hogy az 1840-es évek elejéig a hazai képzőművészetben is joggal beszélhetünk a klasszicizmus döntő szerepéről.

Persze a korszak folyamán, a társadalom kibontakozó változásai nyomán, ennek az ízlésnek a változása is megindult, annál természetesebben és erőteljesebben, minél kevésbé tűrte a művészileg visszatükrözni kívánt, s a társadalmi fejlődéssel együtt egyre táguló valóság továbbra is a klasszicizmus képzőművészeti formáiban való kifejezését. A klasszicizmus tiszta formájában először a polgárosodó magatartás tükrözésére vált alkalmatlanná, s elsősorban az ezt legszélesebben kifejezni képes festészetben. A húszas évektől, kivált Ausztriában és Németországban, ahol a polgárosodás lendülete Nyugat-Európához képest általában jóval lassúbb volt, a klasszicizmus elhúzódó fellazulása először — megfelelően a festészeti ábrázolás a klasszicizmustól örökölt csiszolt, tiszta technikájával bemutatott világnak és a benne kibontakozó emberi magatartás jellegének és természetének — immár polgári-kispolgári érzelmességben, finomkodásban és ugyanakkor intimitásban: legjellegzetesebben az életkép műfajában jelentkezik, mindebben azonban már bizonyos hajlammal a realizmus iránt is. Együttesen ez az, amit mint a kor polgárias tömegkultúráját olyan nagyban befolyásoló társadalmi pszichikum tükörképét, a képzőművészetben is biedermeiernek fogunk nevezni. Persze ahogy a biedermeier nem jelent stílust az irodalomban (ahol a romantikától erősebben befolyásolt vetületével már találkoztunk), ugyanúgy nem tekinthető stílusnak a képzőművészetben sem, és azonos okból. Valójában ugyanis mindkét vonatkozásban alapjában csupán a klasszicizmusnak egy sajátos, már a romantikával és helyenként a realizmussal is vegyült, ezek stíluseszközeit a hétköznap léptékére leszállítva egyformán felhasználó származékával állunk szemben. Ennek ellenére — kivált a festészetben — a biedermeier igen határozott profilú kifejezése az átmeneti állapotban levő társadalom hasonlóan átalakuló ízlésének, ha éppen másodlagos voltából következőleg a képzőművészetben sem tesz lehetővé valamely nagy művészi változatosságot — kivált az igények kiteljesedésével gyorsan megszaporodó gyengébb tehetségek kezén nem —, úgyszintén hamar ki is fáradva, ismétlésekbe kényszerülve és végül giccsé korrumpálódva.

De — ha másképpen is — kiterjed a klasszicizmus e lazulása a tájképre is, amit a még Markó képein is erősödő nosztalgikus érzelmesség fog a leg-

jobban tükrözni, s megjelenik az arckép esetén is, sőt éppen itt, ebben a műfajban teremti meg a festészet első — sokban a verbunkos zene polgárosodásával rokon jellegű — sajátlagosan magyar stílusirányát Barabás Miklóssal és mindazokkal, akik ekkor már a népies tárgyú életképek — e jellegzetesen biedermeier műfaj — felé kezdenek fordulni.

Barabás művészi sikerének titkát nemcsak ott kell keresni, hogy kétségtelen ösztönös technikai készsége mellett jól megérezte a kor magyar társadalmi fejlődésének képzőművészeti kifejezést igénylő vetületeit: elsősorban az arckép növekvő igényében, de emellett a színvonalas bolti cégér hiányolásában éppúgy, mint a hazai valóságban megnyíló szelíd egzotikum (vándorló románok, cigányok) vagy az életkép iránt megnőtt érdeklődésben, ha utóbbinál szerkesztési korlátai már meggátolták is jelentős művek alkotásában. Sikerében legalább ekkora jelentősége volt annak, hogy megközelítési módszerében megmaradt valami enyhe, a magyar nemesi világ — elsősorban az arcképeken tükrözött — magatartásának érzékelésére és kifejezésére különösen fogékony és a biedermeier általános stílusán belül is jellegzetesen magyar ízű, intim provincializmus. A kortársak maguk is érezték ezt, ami azonban egyúttal hitelesítette is számukra a festő képességeit: tehetségét nemcsak a fizikai, hanem a magatartásbeli hasonlóság kifejezésére is. És nem is igaztalanul: szemben a kor bécsi vagy bécsi iskolázottságú festőinek a hazai valóságot inkább kívülről néző és nemzetközi nyelven kifejezni akaró hidegebb ábrázolásával, Barabás képeinek az így megérzett magatartás egyenértékű és becsületes, irónia nélküli tükrözésén alapuló bizonyos belső hitele mindig megmaradt és többletet is jelentett. Amit már másik nagy sikerű kortársának, a korszakunkban elsősorban Bécsben élő, ott is tanult Borsos Józsefnek a munkáin nem érzünk. Igaz, hogy ott a műfajnak: a biedermeier életképnek az arcképénél szélesebb tematikus lehetőségei lesznek igen alkalmasak arra, hogy a művek nemzeti koloritját érzékeltessék, alkotójuk számára Barabásénál végül is nem kevésbé sikeres fogadtatást és elismerést biztosítva.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kor hazai képzőművészete a forradalomig teljesen érintetlen maradt volna a kiteljesedett romantikától. Jellemző azonban, hogy míg a szépirodalomban s még inkább a színpadon már a legkihegyezettebb, legvalószínűtlenebb helyzeteiben is nagy örömmel fogadták a romantikát, képzőművészeti vetülete iránt, sajátos

módon, csekélyebb fogékonyság észlelhető. Így azután a festészeti romantika egy ideig még meglehetősen folytatás nélkül maradt kezdetei egyrészt a drámaíró Kisfaludy Károly dilettáns festőként tett néhány kísérletéhez fűződnek, másrészt a kor bontakozó hazai romantikájának legjellegzetesebb képzőművészeti alkotásaiban történeti tematika ábrázolásaként jelennek meg. Mintha maga a társadalom a romantikus szituációt vagy magatartást még sokáig csak a múltban, kortársilag (legalábbis a képzőművészet eszközeivel) még ki sem fejezhető viszonyok között és magatartásokban tudta volna elképzelni—bár kétségtelen, hogy az e történelmi témákban jelentkező romantikus szenvedélyek nagyon is aktuálisak és (hasonlóan az irodalomban jelentkező történeti tematikához) közvetlenül vagy közvetve az abszolutizmus elleni harc és a nemzeti függetlenség nagyon is kortársi gondolatkörébe kapcsolódnak bele. Ám hogy ehhez a klasszicizmus már nem nyújt megfelelő kifejezést, annak sokban talán inkább ösztönös, mintsem tudatos visszatükröződését legjobban a Rómából hazatérő Ferenczy még klasszicista Mátyás király szobortervének (de lassan az ő egész, Thorvaldsennél tanult stílusának is) idegenkedő fogadtatása mutatja meg. Ferenczyt ez végül is a teljes visszavonultságba kergeti, a magyar művészetnek már csak azért is nagy kárára, mert hozzá hasonló tehetséget a bontakozó nemzeti romantika szobrászatban csak jóval később — s éppen Ferenczynek egy tanítványában, Izsó Miklósban — fog találni.

A *Zalán futásának* évében azonban Spiró Ede Rómában már *Magyarország és Erdély egyesítése* című képén dolgozik, három év múlva az élelmes Wándza Mihály is két nagyméretű magyar történelmi képet mutat be a közönségnek. Ettől fogva már szakadatlan a történelmi képek tematikailag egyelőre Árpád és a Hunyadiak körül csoportosuló áradata. És ha ezek szerkezetében, művészi eszményeiben többnyire még erősen kísért is a klasszicizmus hagyománya, maga az újfajta téma, annak belső, emberi-politikai pátosza — és még inkább annak tárgyi világa: a ragyogó és egzotikus fegyverek, a prémek, tarka köntösök, a gazdag architektúra — már szükségképpen jelent szakítást a klasszicizmusnak a közepes vagy annál is gyengébb festők és még náluk is tisztázatlanabb ízlésű közönségük által amúgy is csak a témákban és jelmezekben érzékelt világával, s amivel szemben éppen a tematika és a kelléktár lesz majd az, ami őket vagy tanítványaikat lassan előkészíti ezek másfajta tartalommal való

megtöltésére, és a klasszicizmus utolsó kísérleteinek elutasítására. De mivel — egészen a polgári forradalomig — a kor hazai művészei még maguk is teljesen alkalmatlanoknak látszottak nemcsak a romantikus magatartás valóban művészi ábrázolására, hanem még annak átérzésére is, a valódi nagy romantika kibontakozása a hazai művészetben csak a polgári forradalom utánra fog maradni. Mindez a fejlődés kibontakozásában (tulajdonképpen az irodalomhoz, a zenéhez és a politikához hasonlóan) többé-kevésbé pontosan alkalmazkodik a korszak belső tagolásának általános határaihoz. Ha pedig a fejlődés során az egyes határpontokon az egyes kulturális ágakban nem azonos színvonalú elemek jelennek is meg (Barabás színvonala nem Vörösmartyé), ezek mégis feltétlenül egybevágnak azzal a politikai-társadalmi igénnyel, amit képviselnek és kielégítenek.

A SAJTÓ MINT A KULTÚRA SZERVEZŐJE

Az irodalom, a képzőművészet, részben a zene, vagy akár a tudomány eredményeinek közvetítésében — lehetőségeihez képest — jelentős és bővülésével együtt egyre jelentősebb szerepet fog játszani a kor magyarországi sajtója. Korszakunkban kialakuló különböző típusú orgánumain keresztül (politikai vonatkozásaikról a politika történetében külön szóltunk) a kultúrának e legfontosabb ágait már nemcsak, hogy önmagukban szervezi, hanem és egyre inkább össze is kapcsolja azokat, méghozzá egyrészt egymással, másrészt pedig a kor politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésével — azoknak az információknak legfőbb hordozójaként, melyeknek egyre erősödő áradata a kulturális szféra alakulásában korunkban már különösen nagy és növekvő szerepet játszik. A sajtó jelentőségét a kor kulturális életében ezenkívül még különösen növelte az a körülmény, hogy kialakuló különböző pártállású orgánumai egyrészt a kulturális fejlődés hazai viszonylatban lehetséges minden lényegesebb változatát szélesebb politikai, társadalmi összefüggéseiben is bemutatták a kortárs olvasónak, másrészt azonban alkalmat is adtak e nézetek szembesítésére, vitatására. És ha ez természetesen a sajtó belső (szakmai és politikai) munkamegosztását követve alakuló orgánumok különböző profilja szerint változó mértékben érvényesült is, egészében, a sajtó kultúraszervező útjának ismerete nélkül (azt most nem tekintve, hogy általában bármilyen

információ is részben kulturális vonatkozású), a kultúra átalakulásáról alkotott képünk szükségképpen csak tökéletlen maradna.

E lapok közül legelső az 1786-ban indult, Bécsben kiadott, hetenként kétszer megjelenő *Magyar Kurír* volt. Szerkesztője előbb a francia forradalom iránt lelkesedő Szacsvay Sándor, majd 1793 után a magyar államnyelv jogaiért harcoló Decsy Sámuel volt. Ugyancsak Bécsben jelent meg a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című hetilap, mely 1792-ben a *Magyar Hírmondó* címet vette fel. Ez azonban 1803-ban megszűnt. Az első Pesten kiadott hetilap, hamarosan a korszak legjelentősebb hírlapja, az 1806-ban induló *Hazai Tudósítások* volt. Jellemző, hogy a külföldi hírek közlésének jogát csak kétéves fennállás után, 1808-ban kapta meg, ekkor változtatta címét *Hazai és Külföldi Tudósítások*ra. Szerkesztője, Kultsár István, aki már a 18. század végén, Mikes leveleinek kiadásával híressé vált, a kor kulturális problémáira is érzékenyen reagáló, széles látókörű újságíró volt, s csakhamar fellendítette lapját. Segédjei fiatal írók voltak (1817-ben Kölcsey is munkatársa volt). Szerzőinek honoráriumot fizetett, és elsőnek tett nem is sikertelen kísérletet arra, hogy lapja körül irodalmi kört hozzon létre. A lap sikere érdekében, jól megérezve a kor más, gyakorlatibb irányú igényeit is, 1811-től *Gazdaságbeli Gyűjtemény* címen gazdasági, majd 1817-től *Hasznos Mulatságok* címmel irodalmi-ismeretterjesztő jellegű mellékletet adott ki.

A világ eseményeiről tájékozódni akaró magyar olvasó ilyen igényét e két magyar lapon kívül ekkor még három német nyelvű hírlap is segített kielégíteni: a több mint fél évszázados múltra visszatekintő *Pressburger Zeitung* (melyet a kormány a maga félhivatalos mintaújságjának tekintett), az 1784-ben megindult *Siebenbürger Zeitung* (Erdélyben ekkor magyar hírlap még nem létezett) és az 1800 óta fennálló, de már csak helyi jelentőségű *Vereinigte Pester und Ofner Zeitung*. Egyenként néhány száz, de összesen is csak néhány ezer előfizetőhöz eljutó lapok ezek, ráadásul erőteljesen cenzúrázottak is. Folyóiratok ezekben az években magyar nyelven nem is jelentek meg.

A Habsburgok Napóleon ellen vívott háborúinak utolsó éveiben, a birodalom induló pénzügyi válságsorozatának első mélypontján csupán ez a szegényes hírszolgáltató szervezet szolgált Magyarország sajtótájékoztatására.

A magyarországi sajtó e mélyponttól 1848-ig tartó útját minden vonatkozásban, így kulturális szervező tevékenységét illetően is részint állandó bővülés, részint (ezen belül) egymásból kifejlő, de világosan elkülönülő szakaszok szerinti tagolódás fogja jellemezni, a gazdasági, társadalmi és végül a politikai fejlődés hasonló mozgás által jellemzett menetéhez igazodva.

E fejlődésben az 1810-es és 1820-as éveket még az útkeresés jellemezte. A kulturális sajtó a műfajokat, helyesebben: a profilokat keresi. Az első kezdemény Döbrentei főurak és írók támogatásával 1814-ben indított *Erdélyi Muzéuma*, magas színvonalon irodalmi, tudományos és népszerűsítő cikkek közlésével: a liberalizmus ideái is itt jelentkeznek először. A 630 előfizetővel szépen induló folyóirat azonban csak 4 évig maradt fenn: ellaposodott, olvasóinak érdeklődése is csökkent, s 1818-ra megszűnt. A kultúra adott helyzetében legnagyobb és legállandóbb sikernek az 1817-ben indult *Tudományos Gyűjtemény* bizonyult; havi megjelenéssel, ismeretterjesztő, változatos, de már tudományos igényű profiljával, s ennek megfelelően éveken át 600—800 előfizetővel, sokáig, egészen 1841-ig maradt fenn. A bontakozó szépirodalom orgánumai még csak rövid életű kiadványok; viszonylag hosszú, 16 éves fennállásával Kisfaludy Károly 1821-ben induló, már a romantika ízlését tükröző *Aurora* című almanachja (afféle irodalmi kalendárium) még inkább kivétel. Rövid életű lesz a nők számára írott *Laura* (1824), a *Felső Magyar Országi Minerva* (1825—1833), az *Élet és Literatúra* (1825—1829), Szemere Pál és Kölcsey már a romantika jegyében indult, elméleti kérdések tárgyalásától nem idegenkedő folyóirata, a szélsőségesen romantikus *Aspasia* (1824), és az 1821-ben indult *Zsebkönyv*et folytató *Hébe* (1823—1826) is.

Az 1830-as évek, a reformkor polgárosodást előkészítő atmoszférájában életre kel a modern politikai hírlap: Széchenyi *Jelenkora*, majd a konzervatívok szolgálatában a *Hírnök*. A kulturális sajtóban ugyanakkor megindul a *Tudományos Gyűjtemény*nél magasabb színvonalú, határozottan polgárias művelődési elveket valló *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum*. Ezzel egy időben jelenik meg a polgárosodást aprópénzre váltó első divatlap, Mátray Gábor *Regélő Honművésze*, az irodalomban kibontakozó új ízlés még elég színtelen propagálásával, de már a polgárosodás szélesebb bázisa, hétköznapibb igényű hívei felé fordulva.

Míg az 1830-as évek a sajtó a kornak megfelelő típusait bontakoztatták ki meglehetős sokféleségben, az 1840-es évekre ez a bőség már felismer-

hetően néhány fő tengely körül koncentrálódott. Létrejöttek — mint már láthattuk — az egymással szemben álló politikai pártalakulások rendszeresen megjelenő, határozott politikai programra építő nagy hírlapjai: a liberális *Pesti Hírlap*, a konzervatív *Világ* (mely majd *Budapesti Híradó*vá alakul át), a klerikális *Nemzeti Újság*. Erdélyben is 1842-től válik modern politikai hírlappá Kemény Zsigmond sugalmazásával és a magyarországi reformmozgalmak bizonyos eszményeinek továbbításával a még 1827-ben indított, addig teljesen régies, referáló stílusban szerkesztett *Erdélyi Híradó*. És ha Keményt a kormány csakhamar eltávolítja is a lap vezetéséből, ez a lap ellenzéki, liberális irányát már nem fogja megváltoztatni, mint ahogy nem tud vele szemben ellenzéket képezni Szilágyi Ferenc kormánypárti *Múlt és Jelen*je sem. Az átalakuló vagy éppen most induló, sajátlagosan irodalmi, illetve egyre irodalmibbá váló divatlapok immár határozott irányokhoz kötött, mintegy irodalompolitikai profilt kapnak. A Mátray-féle folyóiratból most valódi pesti divatlappá alakuló *Regélő Pesti Divatlap* az ügyes Vahot Imre kezében, Petőfivel cégérén, a népiesség által felemelkedő progresszív irányt juttatja szóhoz. Ezzel szemben Petrichevich Horváth Lázár *Honderű*je (szinte az irodalom egészén belül is egyedülállóan), az arisztokratikus igényű polgárosodás konzervatívan, sőt reakciósan polgári-urbánus ízlését hirdeti. Frankenburg *Életképek* című szépirodalmi divatlapja a városi értelmiségi polgárság és a polgárosodó, értelmiségi igényű vidéki nemesség orgánuma lesz. Jellemző az irodalmi élet belső mozgására is, hogy Petőfinek a *Pesti Divatlap*nál induló pályája hogyan torkollik végül az *Életképek*be.

Jellegzetes módon ez az évtized hozza magával azt, hogy nemcsak Erdélyben, hanem a királyságbeli, még csak nagyon szerény vidéki sajtóban is megindul bizonyos, a kulturális érdeklődésen lemérhető színvonalemelkedés. Magyar nyelvű időszaki színvonalas sajtót átmenetileg Pozsonyban és Kassán találunk, Debrecenben és Miskolcon még csupán hirdetési lapok jelennek meg. Nem meglepő viszont, hogy az 1840-es évek elejére már fővárosi színvonalú hírlappá fejlődik az ország akkor egyik legnagyobb, s jelentős magyar kereskedő és értelmiségi réteggel bíró kereskedővárosának, Győrnek *Hazánk* című, német változatban is megjelenő lapja. Szerkesztője, a liberális, jómódú orvos, Kovács Pál, több Petőfi-verset is közöl és a lap végig támogatja a polgárosodás irányába mutató ellenzéki politikát.

Ennek a társadalom számára a legtágabb értelemben vett, méghozzá (periodikákról lévén szó) igen jelentős hányadában többé-kevésbé friss, időszerű információt szolgáltató sajtónak a differenciálódása és az általa képviselt tematika körének az egyes lapok szerkezetében, egyre változatosabb rovatokra tagolódásában is tükröződő roppant bővülése immár nemcsak a politikai cselekvés, hanem a legtágabban vett irodalomtól a mezőgazdaságig vagy a kereskedelmig terjedő tárgykörből merítő kulturális tevékenység lehetőségét is kibővítette. Az így nyert információk körét igen jelentős — bár teljesen ellenőrizhetetlen — mértékben bővítette még az a számos, az országba érkező külföldi, elsősorban német nyelvű hírlap és irodalmi vagy szakfolyóirat, melyekre kaszinók, olvasókörök fizettek elő. Információik így példányszámuknál szélesebb körökbe is eljutottak, amit persze a magyar nyelvű sajtótermékeknél sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A növekedés számszerű adatai maguktól beszélnek. 1801-ben összesen 8 hírlap és folyóirat élt Magyarországon, ebből 4 magyar, 3 német és 1 latin nyelvű. 1830-ban ez a szám 23-ra, 1840-ban 53-ra nő: ezen belül a magyarok száma előbb 10-re, majd 26-ra, a németeké már csak 9-re, majd 18-ra; megjelenik viszont a többi nemzetiség sajtója is; 1830-ban még csak 3, de 1840-re már 6 szláv és mellettük 2 román nyelvű periodikával. A lapok jó része persze még csak rövid életű, hiszen 1801-től 1830-ig 50, 1831 és 1841 között pedig már 98 lap létezéséről tudunk. A posta 1842-ben már 12 ezer sajtóterméket szállít, ideértve a postán előfizetett külföldi lapokat is, de jellemző, hogy e 12 ezernek több mint kétharmada, 9551 példány nemcsak hogy magyarországi, hanem egyenesen pest-budai megjelenésű. 1847 végén, 1848 elején 59 hírlap és folyóirat működik, a magyarok száma már 33, a németeké azonban csak eggyel növekedve 19; a 2 szlovák és a 2 szerb lap mellett már 3 román lap is megjelenik. De hogy végül is az időszaki sajtó iránti igény (ha az objektív lehetőség persze nem is) ennél jóval nagyobb volt, azt az 1848-ban, a sajtó felszabadítása után megjelenésüket legalábbis megkezdő, bár jó részükben nyilván kevéssé megalapozott periodikák nagy száma fogja bizonyítani.

Korszakunk folyamán tehát, a társadalom a polgárosulás kapcsán egyre differenciálódó szerkezetének és azt követően bővülő és szétágazó politikai-gazdasági és kulturális ágazatainak megfelelően, az abszolutizmus

nyomása (a sajtó vonatkozásában mindenekelőtt a cenzúra) ellenére is létrejön nemcsak a kor hazai sajtója, hanem annak kultúraszervező és kulturális ismeretanyagot is terjesztő tevékenységi köre, képesen arra, hogy a kulturális fejlődés e szétágazó vonalait orgánumainak többékevésbé határozott társadalmi vagy politikai bázisa szerint egységbe szervezve mutassa be olvasóinak.

AZ OKTATÁSÜGY INTÉZMÉNYEI

A polgári forradalmat megelőző hat évtized folyamán nagy lendületet vett a kultúra másik nagy, mindennél általánosabb, az egész kultúrának rendszeres alapozásul szolgáló ágazatának, az oktatásügynek a fejlődése is.

Az oktatás fejlődésének a történeti folyamat szempontjából legdöntőbb kérdése: mekkora tömegek előtt és milyen kultúra megismerésének lehetőségei nyílnak meg most. E kérdés megválaszolását korszakunkban azonban még csak az oktatásügy intézményhálózatának fejlődésére vonatkozó, inkább hozzávetőleges adatok alapján lehet megkísérelni.

A hazai művelődés legmagasabb fokú intézménye, a Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombatban alapított, 1777 óta Budán, illetve 1784 óta Pesten működő tudományegyetem, korszakunkban mindvégig az abszolutizmus és a támaszául szolgáló római katolikus egyház erős és szilárd, sőt egyre erősödő befolyása alatt áll. Vagyoni alapját 1793-ban újból kikülönítették az államkincstárból, és 1804-ben az egyetem birtoklását új adománylevéllel is megerősítették. 1795-ben az egyetem megkapta a feloszlatott pálos rend pesti templomát, 1797-ben Budára helyezték az Egyetemi Nyomdát és 1802-ben Körmöcbányán a nyomdának még saját papírmalmot is vásároltak. Az így növekvő vagyonállag kezelése azonban mindvégig a kamarai szervek kezében maradt, ami már önmagában is alkalmas volt arra, hogy az abszolutizmus befolyásának lassan az egyetem belső szervezetében is megérezhető erősödését jelentősen támogassa.

Korszakunk kezdetén a befolyás még csökkenőben volt. Még II. József megszüntette ugyanis az egyetem kormányzatát ténylegesen ellátó — az elnökből, a 4 kar és a főgimnázium a király által kinevezett igazgatóiból és 1 jegyzőből álló — egyetemi királyi tanács működését, s e feladatot a

rektorból és a 4 dékánból álló, korábban csak igen korlátozott hatáskörű választott testületre, az egyetem magisztrátusára ruházta. Ez a rendszer 1790 után is megmaradt, sőt ekkor jött létre a kari közgyűlés intézménye, melyben az egyetem összes tanára helyet foglalt, a rektor elnöklete alatt számos, a testület egészét érintő fontos ügy tárgyalására jogosítva. 1806-ban a második *Ratio Educationis* immár formailag is megszüntette a királyi tanácsot, és ennek korábbi hatáskörét is a magisztrátusra ruházta, melyet a négy kar szenioraival kibővített. Az egyetem élére azonban ugyanakkor, már mint az egyetem közvetlen feje és hatósága, királyi kinevezésű elnök került, közvetlenül az udvar alárendeltségében. Az egyetem autonómiáját már ez nagyban gyengítette, de még tovább korlátozta az az intézkedés, mely 1819-re immár a választott dékánok fölé is újból bürokratákat állított: a királyi kari igazgatókat. Ez a rendszer azután 1848-ig fennállva az egyetem autonómiáját végleg illuzórikussá tette, mindenekfelett pedig biztosítékot nyújtott arra, hogy az egyetem által képviselt művelődési eszmény is az abszolutizmus igényeinek megfelelően fog alakulni.

Az egyetemi irányítás szervezetében megnyilvánuló ilyen tendenciák azután valóban, az egyetem tevékenységének minden vonatkozásában éreztetni kezdték hatásukat. Megrettenve a francia forradalom hatásától, az udvar az akadémiákon és az egyetemen, főleg a kilencvenes években, sorozatos tisztogatási műveleteket hajtott végre, több tanárt meghurcoltak. Az ürügy mindig azonos volt: egyház- vagy vallásellenes kijelentéseket tettek, forradalmi nézeteket hangoztattak. Megfosztották egyetemi katedrájától Koppi Károlyt, a világtörténelem tanárát és Kreil Antalt, a filozófia professzorát, mert atheista tanokat hirdetett; eljárás folyt Barics Béla, Haliczky András és Schedius Lajos ellen. Tichy György kassai akadémiai tanár ellen az volt a vád, hogy bírálta a cenzúrát, Deling János pécsi akadémiai tanárt azért jelentették fel, mert Kant tanait hirdette. Vizsgálat indult a debreceni és sárospataki kollégium ellen is azzal, hogy a diákok meg nem engedett könyveket olvasnak; a kézsmárki gimnázium igazgatóját pedig állítólagos katolikus egyházellenes kijelentéseiért állították fegyelmi bizottság elé. 1802-vel visszaállították a legmagasabb fokú római katolikus teológiai képzés céljára a 4 éves tanulmányi idejű hittudományi kart, és számára 8 tanszéket szerveztek. Követve a birodalom más teológiai fakultásain megindult konzervatív reakciót,

csakhamar itt is energikusan hozzáláttak a konzervatív teológiai irányzatok visszaállításához. A jogi karon, ahol a tananyagot már az első *Ratio Educationis* államtudományi ismeretekkel bővítette, nemcsak a tanmenet maradt 1848-ig szigorúan kötött, hanem a tanárok is csak a kormányhatóságilag jóváhagyott, jogfilozófiai megalapozásában a 18. század már elavult természetjogára, a jog gyakorlatában pedig természetszerűen továbbra is a magyar feudális jog elveire épülő tankönyvek alapján voltak kötelesek előadni.

Míg az elsősorban ideológiai vonatkozású tudományokban ilyen módon az egyetem mereven konzervatív álláspontot képviselt, addig a vele szemben támasztott gyakorlati igényekre persze már rugalmasabban volt kénytelen válaszolni. Ez elsősorban az orvoskar vonatkozásában érvényesült, ahol már a II. József által bevezetett tanulmányi rend a 4 éves képzési időben közelebb hozta egymáshoz az orvosdoktori és a sebészmesteri, illetve az ezekre ráépülő szülész- és szemészmesteri képzést, s emellett külön kétéves tanfolyamot hoztak létre falusi felcserek, seborvosok számára is. Ez utóbbi tagolás megmaradt a második *Ratio Educationis*ban 5 évre felemelt orvosdoktori és sebészdoktori képzés mellett is. 1813-ban pedig az új szigorlati rend a külön orvos- és külön sebészdoktori és az alacsonyabb fokú sebészmesteri képzés mellett, az utóbbival azonos szinten hozta létre a fogász-, a szemész- és a szülészmesteri, később a gyógyszerészmesteri képzést is.

A bölcsészkar az első *Ratio Educationis* értelmében még csupán a többi három kar számára előképzést adó, kötelező 2 éves tanfolyam volt, nemcsak sajátos filozófiai tárgyakkal, hanem a magyar és birodalmi történet, valamint az elméleti matematika, az elsősorban iparra és mezőgazdaságra alkalmazott gyakorlati mennyiségtan, a természetrajz és a kísérleti fizika tanításával együtt. Rendkívüli tárgyakként már kezdettől ide szorult azonban mindazon ismeretek oktatása is, melyek önálló tudományos színvonalú művelését az élet — persze ismét csak az abszolutizmus igényein átszűrt, ezekkel egyeztetett vagy éppen általuk kialakított — követelményei már szükségessé tették, és melyeknek a 2 éves kurzus kötelező tárgyai keretében kibontakozó specializált, tudományos színvonalú oktatása továbbfejlesztésüket jelentette. Így kapott idők folyamán külön tanszéket a történeti segédtudományok művelése, az egyetemes történet, az építészet, a földismeret, a hidrotechnika, a kísérleti fizika, a mechanika,

a mezőgazdaságtan stb. Ezen a renden a második *Ratio Educationis* is csak kevéssé változtatott; jellemző módon legfeljebb bizonyos reáliák oktatását csökkentette, de ugyanakkor már heti 1 órában elrendelve (a latin tannyelv változatlan fenntartása mellett) a magyar nyelv tanítását is, és kezdeményezve, illetve továbbfejlesztve a hidromechanika, a hidrotechnika, a térképrajzolás, bizonyos haditechnikai ismeretek, de a szépművészeti és irodalmi ismereteket adó esztétika oktatását is. Egyúttal bármely kar hallgatójának lehetővé tette azt, hogy e tárgyak bármelyikét is hallgassa. E fejlesztés természetesen ugyancsak nem állt ellentétben az abszolutizmus érdekeivel, már csak azért sem, mert itt is kötelező volt az államilag előírt tanmenetek és tankönyvek alkalmazása, jóllehet a nemegyszer igen silányan honorált tanári állások jó része nem is volt mindig betöltve.

Ugyanakkor azonban a második *Ratio Educationis* megszüntette az elsősorban az egyetemi és az akadémiai, valamint gimnáziumi tanárok postgraduális utánpótlására szolgáló, az első *Ratio Educationis* által bevezetett, sőt II. József által a piaristákra kötelezővé is tett úgynevezett repetensi rendszert. Ettől kezdve a királyi gimnáziumok tanári utánpótlása gyakorlatban a római katolikus papi képzettségű személyek monopóliumává lett (bár ellene, mint láttuk, már az 1828—1830. évi munkálatok is tiltakoztak). E szervezetben a bölcsészkarhoz csatolva, de már nem ennek részeként, hanem külön intézményként működött ezenkívül az 1782-ben létesített Institutum Geometricum, a mérnöki intézet, mely elsősorban földmérőket, vízügyi szakembereket képzett, ennek kapcsán mechanikai ismereteket és térképrajzolást is oktatva. Az intézet azonban, melynek 3 éves képzési idejét a második *Ratio Educationis* 2 évre szállította le, fennállásának 70 évén át végig változatlan tanrendjével és tananyagával a kor növekvő követelményeinek már csak tökéletlenül, egyre kevésbé tudott megfelelni. Az orvoskarhoz csatolva — de ugyancsak nem részeként — hozták létre a II. József által 1782-ben alapított állatorvosi tanszék továbbfejlesztéseként 1799-től a pesti állatgyógyintézetet, korunkon át azonban mindvégig csak elemi előképzettségű személyek, főleg kovácsok 8, majd később 12 hónapos állatgyógyítási kiképzésére.

Az egyetem vonatkozásában az 1812-ig így kialakult újabb szervezet és tanterv a legmagasabb fokú oktatás viszonyait immár a polgári for-

radalomig megmerevítette. De nem téveszthető szem elől, hogy a felsőfokú képzettség igényét támasztó állásokra — az orvosdoktori pályát kivéve — korszakunkban — de már a 18. század óta is — nemcsak az egyetem képesített. A teológia vonatkozásában a felsőfokú oktatás, a lelkészképzés, minden felekezet számára elsősorban saját papnevelő intézményeiben folyt. A lelkészek túlnyomó részét itt képezték. A protestánsoknál az egyetemi rangú teológiai fakultás hiányát külföldi, főleg német protestáns egyetemek látogatása pótolta, bár az abszolutizmus kormányzata ennek maximális szűkítésére törekedett, még arra is készen, hogy Bécsben protestáns teológiát állítson fel (ami még evangélikus vonatkozásban is nehezen ment, reformátusban meg éppenséggel meg is hiúsult). A jogi szakképzés vonatkozásában a joghallgatóknak ugyancsak jóval nagyobb hányada számára az úgynevezett akadémiák adtak végeredményben az egyetemivel azonosan, 2 éves filozófiai előkészítés után 2 éves elméleti oktatást (mely utóbbit a második, az 1806. évi Ratio 3 évre akarta kiterjeszteni, azonban foganat nélkül). E királyi jogakadémiák száma a Magyar Királyságban a feudalizmus utolsó évében 6 volt (Buda, Győr, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Zágráb); ezek mellett 1848-ra 3 kifejezetten katolikus fenntartású úgynevezett líceum is akadémiai ranggal bírt (Eger, Pécs, Temesvár). A protestánsoknak a Magyar Királyságban a debreceni, a sárospataki és a pápai, majd 1831-től a kecskeméti és 1837-től a máramarosszigeti református, illetve a pozsonyi és 1815-től az eperjesi evangélikus kollégiumok adtak akadémiai szintű jogi szakképzést. Az akadémiák az egyetemmel azonos tanmenetű jogi és az egyetemhez hasonlóan ezt előkészítő funkciójú 2 éves bölcsészeti szakból állottak: utóbbin is tanulták mindazt, amit az egyetemi bölcsészkaron kötelező volt hallgatni, a különbség csupán az volt, hogy itt az egyetem bölcsészkarán a rendkívüli tantárgyak által nyújtott egyéb speciálizálódási lehetőségek hiányoztak. Az orvosi tudományok vonatkozásában viszont a pesti egyetemen kívül az országban már nem volt teljes orvosdoktori képzést adni jogosult intézmény. Csupán Kolozsvárott működött Erdély számára seborvosokat képző úgynevezett orvossebészeti intézet. Már 1770 óta akadémiai szinten állott ezenkívül az 1763-ban alapított selmeci Bányászati Főiskola, mely 3 éves tanfolyamon kezdettől fogva nemcsak Magyarország, hanem az egész birodalom számára képzett bányamérnököket. A zárt hallgatói létszámú főiskolára a felvételt szigorú felvételi

vizsga előzte meg. 1809-től (az akadémiai felvételhez itt is szükséges) bölcsészeti szakot nem végzett, de a gyakorlatban kiválónak bizonyult személyek akadémiai szintű továbbképzése érdekében 1 éves „gyorsított" bölcsészeti tanfolyamot is szerveznek. 1808-tól ugyancsak Selmecen külön erdészeti akadémia is működött, ezt azonban 1838-ban beolvasztották a Bányászati Főiskolába.

A felsőfokú képzést előkészítő úgynevezett bölcsészeti szakok azonban működtek olyan városokban is, ahol nem volt akadémia. Ezzel részint a felsőfokú képzésben részt venni kívánó tanulók számára tették lehetővé, hogy tanulmányaiknak legalább egy részét lakóhelyükhöz közelebb és kevésbé drága megélhetést nyújtó városokban végezhessék el, részint a gimnáziumot végzettek számára tették lehetővé tanulmányaik olyan szintű kiegészítését és lezárását, mely már képesített a helyhatósági hivatalnoki állások legtöbbjének, valamint általában az alsófokú tanári pályáknak betöltésére. 1846-ban 6 katolikus és 10 protestáns, Erdélyben 1 katolikus és 5 protestáns, akadémia nélküli bölcsészeti szak működött: a katolikusoké önállósult intézményként, a protestánsoké a kollégiumokra ráépülő legfelső tagozatokként.

Az oktatási intézmények hierarchiájában ezeknek a bölcsészeti szakoknak a színvonalán szervezték meg 1846-ban a pesti József Ipartanodát is. Bár a magyar rendek már 1836 óta kérték a bécsi és a prágai politechnikumhoz hasonló úgynevezett műegyetem intézet felállítását, a kérdés teljesítését az udvar halogatta, és 1846-ban is végül csupán ipariskolát szervezett, annak elképzelt színvonalára jellemző módon már 14 éves kortól és a gimnáziumi 4 osztály elvégzése után lehetővé téve a felvételt. Az ipartanoda rendeltetése nemcsak tulajdonképpeni műszaki tárgyak oktatása volt (e szakokkal csak három tanszék foglalkozott volna, melyeken mechanikát és polgári építészetet terveztek tanítani), hanem három tanszéken kereskedelmi és könyvelési ismereteket, továbbá rajzot, mezőgazdaságtant és jogot is tanítottak volna a gazdasági élet széles — de legfeljebb középfokú — igényeihez szabott színvonalon. Ám csak tanítottak volna, mert 1847-ben még 4 tanszék volt betöltetlen, úgy, ahogyan állandók voltak az üresedések a pesti bölcsészkar nem egy fontos tanszékén is.

A bölcsészeti szakok és a gimnáziumok között helyezkedtek el a bölcsészeti szakoknál alacsonyabb fokú tanítóképző intézetek. Ezek létesítésére is csak a harmincas évek erősödő polgárosodási törekvéseinek sodrában

került sor. Az állami tanítóképzés 1846-ban 6 ilyen különleges intézetre támaszkodott. Erdélyben ez az iskolatípus még csak csíráiban: néhány református tanító néhány hónapos kollégiumi utánképzésre rendelésében jelent meg. A Magyar Királyságban is csak Pyrker érsek szepesi, majd egri kezdeményezése után, 1845-ben szervezte meg a helytartótanács a többi tanítóképzőt. A királyságbeli protestánsok tanítóikat továbbra is kollégiumaik alsóbb fokú végzettségű diákjai közül választották ki, vagy teológiát végzett, de papi beosztást még nem nyert, esetleg még külföldi tanulmányútjuk előtt álló volt hallgatóik közül. A görögkeletieknek Zomborban „illír", Óaradon román tanítóképzőjük volt.

Az állami oktatási szervezet középfokú oktatási intézményei a gimnáziumok voltak. Ezek egy része teljes, tehát — a második *Ratio Educationis* óta, amely a népiskolák harmadik osztályát a gimnáziumi székhelyen ezekbe olvasztotta — 6 (4 grammatikai és 2 humán) osztályos, úgynevezett nagygimnázium volt. Ezekből lehetett átlépni a bölcsészeti szakokra, illetve a pesti bölcsészeti karra. 1846-ban a Magyar Királyságban 102 gimnázium volt, az Erdélyi Nagyfejedelemségben 20 (ebből 10 katolikus). A csupán alsó négy (tehát csak grammatikai) osztállyal rendelkező kisgimnáziumok száma 27 volt; Erdélyben ilyen csak Gyergyószentmiklóson működött. A Magyar Királyságban azonban számuk az alsóbb társadalmi rétegekben is már meginduló polgárosodás feszítő erejének hatására folyamatosan növekedett. Az oktatási intézmények hálózatának így a gimnáziumok a legdinamikusabban növekvő elemei. Jellemző, hogy míg 1792-ben a Magyar Királyságban csak a királyi és katolikus gimnáziumok száma mindössze 51 volt, 1846-ban már 72. E növekedésben jelentős szerepe volt annak, hogy a II. József által eltörölt bencés, cisztercita és premontrei rendet 1802-ben visszaállító királyi rendelkezések e — különben kontemplatív — rendeket gimnáziumok fenntartására és a bennük való tanításra kötelezték. A protestáns gimnáziumok száma ezalatt 26-ról 57-re nőtt. Ebben, a protestáns parasztságban különösen erős polgárosodási tendenciák nyomán, már különösen jelentős a kisgimnáziumok számának gyarapodása. Erdélyben ugyanezen idő alatt a gimnáziumok száma 26-ról 21-re esett vissza, ami azonban a királyságbelihez képest — mint láttuk — itt jóval szerényebb városiasodás következtében inkább az intézmények bizonyos központosulásának, mintsem az igény csökkenésének következménye.

A középfokú iskolák és az elemi népiskolák között, differenciáltabb szervezetük és így a népiskola színvonalán is alaposabb képzési lehetőségeik folytán külön kell megemlíteni az úgynevezett fő- és a nagyobb elemi tanodákat. Ezek közül a királyi tanügyi igazgatás alá tartozók száma a Magyar Királyságban 1846-ban 132 volt (a protestánsokét és az erdélyiekét nem ismerjük). Ezek közül a tankerületek székhelyein levő főelemi (norma) iskolák sokáig a népiskolai tanítóképzésnek is kizárólagos bázisai voltak; ennek megfelelően 3 osztállyal és differenciáltabb szerkezettel. A nagyobb városokban itt már rajzot, egyes helyeken zenét is tanítottak a gyermekeknek. A nagyobb elemi iskolák (scholae capitales) nagyobb helységek több osztályos és több tantermes iskolái.

A népoktatás szervezetét és tartalmát illetőleg az abszolutizmus részéről az első *Ratio Educationis*ban 1777-ben (illetve a közel egykorú protestáns iskolaszabályzatokban) lerögzített alapelvek 1806-ig lényegükben változatlanok maradtak. Cél mindvégig a népesség a feudális társadalomszerkezet szerinti (általában a település nagysága és a továbbtanulási lehetőség által kifejezett) rétegződésének megfelelő, részben eszerint is differenciált ismeretanyag oktatása volt. A rendszer a hierarchia alján a legszélesebb tömeg, a parasztok számára változatlanul csupán igen szegényes művelődési lehetőséget biztosított: megfelelően a Sándor Lipót s a század elején még József nádor által is hangoztatott, a parasztság körében (persze viszonylag) gyorsan terjedő olvasni tudás, s általában a művelődési igények és várható veszélyes következményeik láttán feléledő aggodalmaknak. Ezen a koncepción alapjában az 1806-ban kiadott második *Ratio Educationis* sem változtatott, csupán konkrétabbá tette azt, egyúttal közelebb is vive a hétköznapok a társadalmi és politikai fejlődés által megteremtett igényeihez.

A második *Ratio Educationis* — felhasználva az 1790—1791. évi magyar országgyűlés a nemzeti nevelés kérdéseinek tanulmányozására kiküldött bizottságának említett munkálatát is — már alapállásában végleg felhagy az előző rendszernek részint a németesítés, részint a katolizálás gyanúját felkelteni alkalmas tendenciáival. Ismét hangsúlyozza viszont, hogy minden nemzetiséget, ha lehet, az elemi iskolákban saját anyanyelvén kell oktatni, azonban a tanítók (és ez új igény) kell, hogy ismerjék a magyar nyelvet is, hogy azután majd azt is taníthassák. Követve az első *Ratio Educationis*t, a második is elveti a felekezeti megkülönböztetést az

iskolában; ez azonban gyakorlatilag 1848-ig sem vált aktuálissá, mivel az iskolafenntartók a felekezetek maradtak és — kivált elemi fokon — mindvégig szigorúan tiltották egymás iskoláinak látogatását.

A második *Ratio Educationis* már kimondja a 6—12 éves gyermekek iskolakötelezettségét (a szülők, ha kell, testi fenyítéssel történő büntetésének terhe alatt), és elrendeli — igaz nagyon szerény igényekkel — az ismétlő iskoláztatást is. Az első *Ratio Educationis* népiskolatípusai most rugalmasabb, de egyszersmind konkrétabb keretek közé kerülnek. (Bár a településtípus a maga feltételezett társadalmi igényeivel és lehetőségeivel most is meghatározza az oktatás tartalmát.) Az első fokot a falusi és kisebb mezővárosi népiskolák alkotják, egy tanítóval, aki két osztályt is tanít: a kezdőket heti 10, a haladókat 20 órában. A nagyobb mezővárosi és kisebb városi iskolákban két tanító két osztályt tanít heti 22 órában; a nagyvárosi iskolában három tanító három tanteremben szétosztott gyerekhadat tanít, ugyanennyi időben. A tananyag maga az 1777. évihez képest lényegében változatlan maradt, csupán itt is konkretizálódik: a nagyobb mezővárosok népiskoláiban a számtanban már el kell jutni a hármasszabályig, és az arányos osztásnak a kor egyszerű gazdasági kollektív vállalkozásaiban nagyon is sűrűn alkalmazandó szabályáig (társaságszabály): ezt a kereskedelem és ipar szükségleteihez alkalmazva. Meg kell tanítani levelek és nyugták írását, a kereskedelmi könyvvitelt; az ipari pályákra menő ifjúság számára mérést és rajzot is oktatni kell. A nagyvárosokban is ezt az anyagot kell feldolgozni, legfeljebb némileg részletesebben, kivált a leendő iparosok és kereskedők számára. Ekkor már rendelkeznek a leányok oktatásáról is: itt a vallástan, olvasás, írás (anyanyelven), számolás, női házi munkák és Magyarország ismerete szerepel a tananyagban. A második *Ratio Educationis* az elsőhöz képest sokkal konkrétabban és rendszeresebben meghatározott igényei lehetővé tették, hogy intézkedései többé-kevésbé országosan realizálódjanak is.

A második *Ratio Educationis*szal az állami irányítású népoktatás programja eljutott arra a fokra, amelyiken a protestánsok elemi oktatása — megfelelően az általuk képviselt, illetve társadalmi bázisukul szolgáló paraszti polgárosodás nyitottabb igényeinek — már korábban is állott. Így lesz érthetővé, hogy — a magyarországi közműveltség szempontjából döntő tényezőként — a második *Ratio Educationis*tól kezdve a magyarországi protestánsok iskolaügyi tervezetei és szabályzatai tartalmilag lé-

nyegesen nem térnek el az abban kielégíteni kívánt igények szintjétől. És ha — megfelelően a protestáns iskolaügy a reformátusoknál több helyütt a paraszt-polgári, az evangélikusoknál inkább a városi polgári-kispolgári rétegek felé mutató társadalmi bázisának — az evangélikus *Systema rei scholasticae* (1806) a falusi elemi iskoláknak is 3 éves képzési időt javasol, és a városok számára kidolgozza a 4 éves polgári iskola típusát, a reformátusoknál pedig a *Ratio Institutionis* (1807) 4 éves elemi iskolát létesít (2 éves felső tagozatában a latin iskolákban tovább nem tanuló, hanem a földművelő, kereskedő vagy kézműves pályákon elhelyezkedni készülő falusi gyermekek számára adva ismereteket), maga az így oktatott tananyag nagyjában-egészében már megfelel a *Ratio Educationis*ban meghatározott követelményeknek.

Ezen nem változtat az sem, hogy az oktatás külső körülményei még csak lassan javulnak. A tudós Beke Kristóf falusi tanítóknak szánt kézikönyve még 1828-ban is — a magyarországi oktatás hiányosságait felsorolva — kénytelen megemlíteni a mulasztások magas arányát; a tanítók — nem utolsósorban pedagógiailag — csekély képzettségét, rossz fizetését; az iskolák tanszerekkel való gyatra ellátottságát és az iskolaépületek többnyire rossz állapotát, alkalmatlanságát.

A második *Ratio Educationis* sikerét mindennél jobban érzékelteti az, hogy bázisán a következő négy évtized lefolyása alatt, megfelelően a társadalomban a polgárosodás irányába mutató, egyre inkább bontakozó erőknek, lassan létrejöttek egy még fejlettebb elemi iskolai rendszer igényei és előfeltételei is. A korszak harmadik nagy elemi iskolai szabályzata a polgári forradalomnak szinte előestéjén, 1845 júliusában már a helytartótanács rendeleteként lát napvilágot. Az újabb többlet, amit a négy évtizeddel korábbi *Ratio Educationis*hoz képest nyújt, jól tükrözi a gazdasági és a társadalmi fejlődés által támasztott igények bővülését. A szabályzat leszögezi, hogy a népiskolák felállítása és fenntartása a helységek, esetleg a kegyurak, illetve a földesurak kötelessége. A szabályozás az elemi iskolákban 2 éves alsó és két osztályra elosztott 3 éves felső tagozatot különböztet meg: tehát 5 éves elemi oktatást hoz létre. Az alsó tagozatot mindenhol fel kell állítani, ahol elégséges számú gyermek van; a felső tagozatokat csak nagyobb helységekben, ahol létesítésükre igény, fenntartásukra pedig anyagi lehetőség is van. Az alsó tagozat elvégzése minden 6—12 éves gyermek számára kötelező, és az egész

országban egységes ismeretanyagot ad. Tárgyai: olvasás, írás, számolás, éneklés és az olvasókönyv különböző tárgyú olvasmányainak feldolgozása. Mindez az illető helység anyanyelvén történik, csak a nem magyar nemzetiségű városok iskoláiban kell az írást és az olvasást magyarul is tanítani. A felső tagozat első évében (első osztályában) a tananyag részint anyanyelvi és magyar nyelvtani, fogalmazási ismeretekkel, részint (a gimnáziumokba készülők számára) latin nyelvű alapismeretekkel bővül. A felső tagozat két évre elosztott második osztályos tananyaga a latin iskolába át nem lépett tanulók (mesterséget űzők, kézművesek, leendő kereskedők) számára ad polgári foglalkozásukra előkészítő alapismereteket: számtant, mértant, mechanikát, természettant, rajzolást, földrajzot, polgári építészetet, földmérést, természetrajzot, magyar és német nyelvet, fogalmazást, szép- és helyesírást tanítva. A rendelet meghatározza a szorgalmi időt, mely októbertől augusztusig tart, de a falusi iskolákban a nagy szünet idejét a mezei munkákhoz alkalmazva részletekben is ki lehet adni. Tanító ettől fogva csak képesített személy lehet, aki 100 gyermeknél többet nem taníthat, és a kántorság mellett más iskolán kívüli feladatot nem vállalhat el (nem lehet például egyúttal — mint nagyon sok kis faluban eddig szokásban volt — a falu jegyzője is); 100-nál több gyermek esetén segédtanítót kell fogadnia. 30 év szolgálat után a tanítót teljes nyugdíj illeti meg. A rendelkezés szerint a tanítót a község vagy a kegyúr kijelölése alapján, a kerületi tanfelügyelő ajánlatára maga a királyi főigazgató nevezi ki; a nagyvárosi elemi iskolák tanítóit pedig éppenséggel a helytartótanács, mely mint politikai főhatóság az elemi iskolákra a királyi tankerületi főigazgatók útján felügyel. A főigazgatóknak vannak alárendelve az esperesek mint kerületi tanfelügyelők; az egyes iskolák helyi felügyelői pedig a helybeli lelkészek. Ez utóbbi intézkedés továbbra is fenntartotta, sőt megerősítette a népiskolák felett (gyakorlatilag persze csak a római katolikus iskolák esetén, hiszen a protestáns iskolákra ez a szabályozás sem terjedt ki) a klérus felügyeleti jogát és befolyását.

Az 1806-ban a második *Ratio Educationis*ban így megalapozott, s a gyakorlatban az 1810-es évekre kialakult népoktatási szervezet azután lényegében egészen a forradalomig érintetlenül szabta meg a nagy, elsősorban paraszti tömegek művelődési lehetőségeit. A változást itt mennyiségi tényező, az iskolák számának erős emelkedése jelzi, és egyelőre

csak a tanítók számának növekedésén mérhető le. A nagyon hiányos és mindkét időpontban valószínűleg inkább becslésen alapuló adatok szerint a Magyar Királyságban a tanítók száma az 1790-es évek és az 1840-es évek között igen jelentősen — körülbelül 6200-ról másfélszeresére, mintegy 9300-ra — emelkedett, utóbbi összeget — immár egész Magyarország viszonylatában — Erdély az 1840-es években körülbelül 1000-re tehető számú tanítója növeli. Ennek az adatnak a hitelét a nyomtatott betűnek és ezáltal az olvasni tudás képességének is rohamos terjedését bizonyító számok és adatok fogják megadni, olykor és helyenként ezeknél már magasabb számokat sejtetve is.

A változatlan szerkezetű intézményhálózatban az egyre emelkedő iskolai fokozatok szorosan egymásba illeszkedő elemekből álló, együtt nézve meglepően jól kidolgozott és már csak részletekben tökéletesített hierarchiájában a változások — az abszolutizmusnak a fennálló viszonyok megmerevítésén fáradozó törekvéseihez igazodva — már csak ritkák és semmi esetre sem strukturálisak: a rendszer egészét nem érintik. Hiányoznak belőle a polgárosodásnak az állam közvetlen szempontjaiból már érdektelen, bár — s talán nem is véletlenül — a polgárosodás szempontjából szinte leglényegesebb területein, a gazdasági életben szükséges szakképzés intézményei. Pótlásukra (ugyanúgy, ahogy a képzőművészet vonatkozásában már láttuk) majd magánintézmények fognak vállalkozni: például a keszthelyi és a magyaróvári gazdasági akadémia, az Iparegylet szaktanfolyamai és a Pesten s néhány vidéki városban is megindúló, kereskedelmi ismereteket oktató tanfolyamok.

OKTATÁS ÉS TÁRSADALOM

Kétségtelen viszont, hogy — kivált a népiskolai oktatásban — a királyi felségjogként kezelt és ezért alakításába külső befolyást nem tűrő oktatás egyetlen célja olyan ismeretek közvetítése volt, amelyek biztosíthatják az állampolgári kötelességek olyan ellátását, ami az adott feudális rendszernek és az egyén abban elfoglalt helyének követelményeit kielégíti. Ennek megfelelően épült fel a főleg a népiskola alsó fokozataiban igen szegényes és némileg is csak az 1830-as évektől gazdagodó tananyag: katekizmus, olvasás, írás, számolási alapműveletek, az egyre bővülő tartalmú és egyre magasabb színvonalú *Hármas Kis Tükör*re támaszkodó

földrajzi és történeti ismeretek, központjukban az uralkodóház érdemeinek és dicsőségének hangsúlyozásával. Korszakunkban ez az a közismereti alapanyag, mely a különben is többnyire rendszertelenül, csak a gazdasági munkák igényeinek megfelelően ráérő tanulók számára hozzáférhetővé válik. Végeredményben hasonló igényeknek — csak differenciáltabb és szakszerűbb közvetítésben — felel meg a magasabb fokú (városi) népiskolai típusokban folyó és a középiskolai oktatás is. A társadalom részéről az oktatás a polgárosodás szükségleteinek megfelelni képes differenciálódását és hatékonyságának növelését célzó igények csak lassan és csak az abszolutizmus, illetve (az abszolutizmus tanügyi igazgatásának alá nem vetett protestáns iskolák esetén) a hazai feudalizmus konzervatívabb mércéjéhez mérve tudnak érvényesülni.

Kétségtelen, hogy a reformigények a társadalom részéről nem csupán az országos bizottságok munkálataiban térnek vissza. Egyre több a vezető világi értelmiségi, olykor egyházi személy, gyakorló pedagógus, hivatalnok, vagy egyszerűen csak művelt ember részéről kidolgozott javaslat, tanács, kísérlet, az oktatási intézményhálózatnak és főleg az oktatás tartalmának vagy éppen sajátos pedagógiai módszereinek módosítására, modernizálására; nemegyszer meglepően modern, széles látókörről tanúskodó érvelés és bizonyítás kíséretében. Számos szép és haladó pedagógiai tervezet, egyes nagy művelődési központok (nagy protestáns kollégiumok, tudós szerzetesi iskolák) oktatásának emléke (ha egy-egy jeles tanár éppen politikai eszméinek, világnézetének vagy modern pedagógiai elveinek a többiekétől élesen elütő volta folytán a visszaemlékezésekben vagy kéziratos hagyatékokban visszaverődve megőrzött alakja fényt áraszt is reája) azonban mégsem hű tükre ennek az oktatásügynek. Mert kétségtelen, hogy az oktatás múltjának valóságos képe, az átlag tömeget tükrözve, bemutatva azt az oktatásnak e korunkra már szélesen kiterjedő, hatalmas és differenciált intézményhálózatában, amely szerény számítással is már ezreket foglalkoztatott és százezreket formált — nem színes és csillogó. Ez az oktatás iskolák s pedagógusok többségében legjobb esetben is csak fáradt rutinmunkával. csupán száraz ismereteket volt képes közölni.

Az iskola révén közvetített ismeretanyag valódi szelektálása, feldolgozása (tanulóként, vagy felnőttként) már ekkor is a társadalomra, sőt az egyénre vár, és ebben a döntő, bár talán öntudatlanul észlelt ösztönzést

nem az iskola, mint inkább a világában körülnéző ember által oly szélesen megindulni és kibontakozni látott társadalmi változás lendülete fogja megadni. Mert még a nagy, a politikai és nemzeti haladás tűzhelyeiként ismert iskolák jelentőségét is sokkal inkább a falaik között diákjaik révén összetalálkozó azonos társadalmi igények homogén és az egyéni kölcsönhatást nagyra erősítő légköre fogja megadni, mintsem a tulajdonképpeni oktatás, mely maga is ennek a (leginkább a sűrűn szaporodó diáktársaságokban kifejeződő) társadalmi légkörnek a hatása alatt, legfeljebb ennek visszhangjára számítva — többnyire egy-egy kiváló tagjának személyében, emberi magatartásában — inkább csak kifejezi, mintsem kialakítja az e légkört formáló társadalmi törekvéseket. E tény hangsúlyozása a társadalom nagyon is józan, sokszor igen prózai, sőt korlátolt törekvéseinek a konkrét oktatás tartalmának formálásában vitt kezdeményező szerepére hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor érzékelteti azt is, hogy a társadalom bármennyire szerény, de mégis elért intellektuális eredményei mögött elsősorban és alapjában e társadalom igényét kell látni, melyet az oktatási szervezetek sokkal inkább csak követni tudtak, mintsem irányítani, és még jó, ha nem gátoltak. A polgári forradalmat megelőző hat évtized oktatási szervezetének (döntően persze annak alsó- és legjellegzetesebben középfokú intézményeiben végbemenő) átalakulása tehát a társadalom polgárosodás felé mutató spontán, de nem véletlen, sőt nagyon is törvényszerű fejlődésén, illetve ennek a kultúra szférái felé gyakorolt hatásán múlott, és lett egyúttal e fejlődésnek magának is újabb és valóban tömegméretű bizonyítéka.

A társadalom általában — ha nagyon különböző, eltérő fokozatokban is — bontakozó polgárosodása a polgári forradalom előestéjére így hozza létre az ehhez az átalakuláshoz annak adott viszonyai között egyelőre minimálisan szükséges képzésre alkalmas oktatási intézmények hálózatát. Hovatovább pedig e polgárosodás elég erős lesz arra is, hogy e hálózat egyes, szempontjából legfontosabb intézményeire a törekvései számára legfontosabb politikai és kulturális magatartást is rákényszerítse, mint ahogy irodalomban, zenében, képzőművészetben, vagy akár a sajtó profiljának alakításában is igényeivel ugyanennek az összhangnak irányába indította el azok fejlődését.

E törekvések jelentőségét nem csökkenti, sőt csak növeli, hogy a magára az oktatásra és annak befolyásolására irányuló igények ilyen

kétségtelen növekedése — és ezáltal a feudalizmus kereteinek gyorsuló lazulása — ellenére is széles, kivált paraszti tömegek tudatában még mindig erősek az évszázados, archaikus szokások és életformák beidegzettségei, a feudalizmus viszonyaihoz kötődő reflexek és az ezek által meghatározott értékrendek. Hosszan lennének sorolhatók ezek a jórészt már öntudatlanul öröklődött és konzervált, de területenként, régiónként, nemzeti vagy vallási hovatartozás szerint is egymástól sokban eltérő csökevények a babonától az örökösödés gyakran egészen archaikus rendszeréig; csak még nagyobbnak mutatva azt a szakadékot, mely a tömegek műveltsége és a hazai tudományosság erőteljes kibontakozása között tátong; csak növelve ezzel a tudomány és az oktatás felelősségét éppúgy, mint eredményeik jelentőségét is.

A TUDOMÁNYOK

A kor magyarországi tudományossága többszörösen rétegezett képet mutat. E képen mindenekelőtt a természet- és a társadalomtudományok válnak el egymástól részint — és magától értetődően — eltérő természetük, részint eltérő funkciójuk alapján. Míg ugyanis előbbiek túlnyomó részükben a termelőerők fejlődésének vonalába kapcsolódnak bele (közvetve vagy közvetlenül), és mint ilyeneknek eredményeik általában érvényesek, addig utóbbiak eredményei jórészt tárgyuknál s még inkább nyelvüknél fogva még az államhatáron belül sem képesek általánosulni, túlnyomórészt csak egyes meghatározott etnikumokhoz szólván, nemegyszer (és korszakunk folyamán egyre inkább) éppenséggel már egy másik ellenében. Ez utóbbi elválasztó vonalak azonban sokáig még ekkor sem egyértelműek: a nyelvi-nemzeti megoszlást még egy ideig sikeresen leplezi a tudomány hagyományos nyelvének — a latinnak és részben a németnek — széles körű használata. De éppúgy szétválik e tudományosság képén (elsősorban a természettudományok vonatkozásában, azok kereteiben) az eredeti, hazai eredmény, illetve — legalábbis az igények megjelenésére már jellemzően — a külföldi tudományosság termékeinek fordítása, átdolgozása, vagy az egyszerű kompilációk eredményeképpen megjelenő, bár tudományos igényű és formájú munka; ha sok esetben (elsősorban a kompilációk esetében) utóbbiak elválasztása a valóban ere-

deti eredményektől meglehetősen körülményes feladat is. Mindez indokolja, hogy a következőkben a természettudományok egésze mellett a társadalomtudomány területéről már csupán a magyar nyelvű, illetve sajátlag magyar szempontú eredményeket vegyük figyelembe; a hazai nem magyar nyelvű népek sajátlag nemzeti tudományosságának (döntő többségében társadalomtudományi) termékeit e népek művelődésének történetéhez sorolva.

Mindezen sokféle megosztottság ellenére azonban, a kor hazai tudományosságát egészében szemlélve, általában kétségtelenül megállapítható, hogy egyrészt az 1790-es évektől a magyarországi társadalomban gyorsulva erősödik az igény, és növekszik az érdeklődés a kor tudományos eredményeinek ismerete iránt; másrészt az ennek következtében keletkező hazai tudományos munkák valamilyen szempontból — az igényekre és rajtuk keresztül az őket megfogalmazó társadalomra egyaránt jellemzően — már a polgári átalakulás irányába történő fordulatot, illetve legalábbis a feudalizmushoz kötött tudományosságtól való távolodást érzékeltetik: akár pozitívan, éppenséggel azt tükrözve, ilyen természetű igényekre válaszolva, akár negatívan is, ez ellen, immár mint reális veszély ellen hadakozva. Ennek az irányváltozásnak azonban az is magyarázata lévén, hogy a tudományok (s elsősorban, bár nem kizárólag, a természettudományok) autonóm, objektív és Európa-szerte a polgárosodással összefüggő, attól befolyásolt s így azt támogató fejlődése ekkorra már szükségszerűen és egyre kevésbé félreismerhetően a feudális-vallásos világkép bomlasztásával fenyeget, természetes, hogy a valódi tudományos érdeklődés is szükségképpen ebbe az irányba fog mutatni.

A tudományosság ilyen fejlődése a polgáriasodással járó igények kielégítése felé azonban természetesen magán hordja a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés általános jegyeit is, melyek itt is jellegzetesen tükrözik e fejlődésnek részint erejét, részint korlátait.

A polgárosodó tendenciák erejét mindenekelőtt az a körülmény mutatja, hogy a hazai tudományosságban a 19. század első felében végül is valamilyen formában megjelenik minden olyan tudományszak és fontosabb probléma, amely a kor nemzetközi tudományosságának körébe tartozik. Ennek eredményeképpen a 19. század közepére az érdeklődő hazai olvasó többé-kevésbé már a világ tudományosságát foglalkoztató minden jelentős ebb problémáról vagy gondolatról legalábbis hallhatott valamit,

ha nem is feltétlenül a legmodernebb vagy leghelyesebb beállításban, összefüggésekben.

És, ugyancsak e polgárosodó tendenciára jellemzően, mindezt már nemcsak latin vagy — az e tudományosság eredményeinek közvetítésében korábban oly fontos — német nyelven, hanem magyarul is: jól mutatja ez a társadalom mozgása során a latinul vagy németül immár egyáltalán, vagy legalábbis ilyen szinten nem értő, de a tudomány eredményeit igénylő hazai elemek megjelenését és igényeik viszonylagos erejét. (Érthetővé téve azt a rengeteg igyekezetet is, melyet nem egy, kivált természettudományi szakterület műnyelvének sokszor erőltetett, nemegyszer már az eredmények felhasználhatását is gátló, öncélúságba fulladó magyarosításába a legjobb szakemberek évtizedeken keresztül bele fognak ölni.) A tudományosság, illetve alapjában a reá irányuló társadalmi igény ilyen kitágulása — mely szükségképpen a tudomány hivatalos vagy amatőr művelői körének kitágulását, s ezáltal egyes pontokon már különböző tudományos irányzatok megjelenését is magával hozza (a tudóst elválasztani kezdve a tudományt csupán oktató szakembertől) — lesz az a tényező, mely hovatovább egyre nagyobb nyomatékkal és egyre reálisabb alappal kezdi igényelni (és fogja is majd elérni) immár a hazai tudományosság megszervezését is.

Ugyanekkor e tudományosság bővülésének korlátját mutatja az a körülmény, hogy végig a korszakon a hazai tudományban csak lassan csökken a polihisztorizmus, és sokáig ritka a következetes szakosodás. Ezt eléggé magyarázza az intézményeket és szakembereket tekintve még egyaránt keskeny kutatási bázis és a szélesedő társadalmi érdeklődés közötti ellentmondás, egyszersmind jórészt mintegy indokolva is a teljesítmények többnyire csupán szerény színvonalát. Mert — elsősorban a természettudományokban — a felső- és részben a középfokú oktatás elég szerény általános igényeinek kielégítése mellett (a tudomány aktív művelőinek túlnyomó része az oktatásban tevékenykedvén) még nem sok, vagy csupán minimális a kifejezetten hazai kutatáson alapuló, elméletileg is jelentős új tudományos eredmény, ahogy a társadalomtudományokban sem mutatkozik valamely erősebb igény magasabb filozófiára. A tudomány elsősorban még gyakorlati célok közvetlen szolgálatában áll, főként a természettudományokban, ahol ez a közvetlenül alkalmazott, illetve alkalmazható tudomány túlsúlyában (és nem egy úttörő

MAGYARORSZÁG KÖZÉP-ÉS FŐISKOLÁI 1846-BAN

Jelmagyarázat

Iskolatípus	Királyi	Egyházi							Magán
		római katolikus	görög katolikus	evangélikus	református	unitárius	egyesült protestáns	görögkeleti	
Egyetem	●								
Papnevelő intézet		◐	◒					◒	
Szakiskola	●								○
Főiskola	●	●		◎					
Főiskola gimnáziummal		◓		◒	◒	◒		◒	
Nagygimnázium		■	■	■	■	■		■	
Tanítóképző		▲	▲					▲	
Kisgimnázium		▲		▲	▲		▲	▲	

név Helység, amelyben 1792-ben katolikus közép-vagy főiskola működött

jelentőségű vagy legalábbis továbbfejleszthető elméleti kezdemény visszhangtalanságában, gyakorlati kiaknázatlanságában) nyilvánul meg. Ez egyik oka annak is, hogy a társadalomtudományban olykor jelentős tudományos természetű problémák is csupán publicisztikus formákban kerülnek (nem mindig kellő mélységű) ismertetésre, tárgyalásra.

Már a kép e sokszoros rétegezettsége és egyes elemeinek egységükön belül is erőteljes ellentmondása érthetővé teszi: miért lehetetlen a következőkben e tudományosság valamennyi eredményének rendszeres számbavétele — s indokolja azt, hogy a továbbiakban e tudományosság útjának csupán egyes, ám a fejlődés egészének érzékeltetésére alkalmasnak látszó vonalaira térünk ki és csupán utalásszerűen.

E tudományosság nem humán jellegű ágai közül a 18. század végén a hazai lehetőségek között kétségtelenül még a matematika volt viszonylag a legfejlettebb, hiszen önálló műveléséhez kisebb szervezettség is elégséges, s nincs igénye technikai alapfeltételekre. A matematika tanításának emellett — ha nem is túlságosan magas fokon — megvoltak a maga hagyományai, intézményes keretei a pesti bölcsészkaron, a mérnöki intézetben éppúgy, mint az akadémiákon és a jelentős protestáns és katolikus kollégiumokban, líceumokban is. (De van bizonyos társadalmi igény és szakmai érdeklődés belülről is: nem véletlen, hogy a hazai matematikai műnyelv megmagyarosítására már a 18. század végén történik kísérlet Dugonics András, pesti matematika professzor és az *Etelka* írója részéről.)

Ám már ez az elég szerény színvonalú oktatás is elegendő volt a konkrét matematikai szakismereteket igénylő hazai, elsősorban földmérői, vízszabályozási feladatok megoldásához, mint ahogy ezek egyes elméleti problémáin túlmenőleg a hazai amatőr matematikai hajlam és érdeklődés jobbak hiányában megragadt az olyan meddő kérdések — ráadásul elég igénytelen — megoldása körül, mint a kör négyszögesítése, vagy a szögharmadolás. Szakszerű matematikai munkát ezen túl legfeljebb egyes amatőr csillagászok részéről tapasztalhatunk; a Gellérthegyen épített egyetemi csillagda azonban szerény eszközeivel is színvonalas megfigyelő munkát végzett. A nemzetközileg is aktuális matematikai problémák többnyire már csak külföldi személyi kapcsolatok révén jutnak el Magyarországra.

Ilyen körülmények között a két Bolyai a kor magyar matematikájának csúcspontját jelentő tevékenységét is elsősorban csak egyéni telje-

sítménynek kell tekintenünk, melynek tudományos kapcsolatai és gyökerei nem a hazai matematikai tudományosságba nyúlnak le. Túlmutatnak ezeken már az apa, Bolyai Farkas teljesítményei is: *Tentamen*-jében olyan elvi jelentőségű gondolatoknak férkőzött közelébe, melyek a modern matematikában is alapvetőek, de problémafelvetései elrekedve a hazai viszonyok között, a későbbi, s így korszerűbb külföldi kidolgozásokhoz képest csendben túlhaladottakká váltak. Figyelemre méltóak voltak az öreg Bolyai törekvései a matematika, fizika és a filozófia közötti szorosabb kapcsolat megteremtésére is. Ő veti fel az eukleidészi 5. posztulátum egyes problémáit is, melyeket azután fia, János a párhuzamosság fogalmának az eukleidészinél merészebb értelmezésével, új geometriai rendszer, az abszolút geometria megteremtésével old meg. A hazai kortársi matematikai tudományosság ennél jóval gyengébb színvonalára és tájékozottságára — és Bolyai teljesítményének nagyságára — egyaránt jellemzően az általa megoldott és az *Appendix*ben apja által 1832-ben közzé is tett probléma megoldását az Akadémia matematikai osztálya még 1844-ben is pályatételként tűzte ki, mint ahogy visszhang nélkül maradt a komplex számok elméletének kidolgozására adott tervezete, és megvalósítatlanul szándéka a matematika elemeinek összeállítására. A kor magyar matematikai tudományosságának reális igényeire jellemzően a legmagasabb színvonalként elismert első akadémikusok (Tittel Pál, Bitnicz Lajos, Vállas Antal stb.) inkább szorgalmas és kompilatív képességű középszert képviseltek, mintsem valamely eleven, újat alkotó tudományosságot; ennek megfelelően a Bolyaiak munkásságát némi bizalmatlansággal és értetlenséggel is szemlélték.

A matematika a maga szakmai eredményeivel legközvetlenebbül a korszak (különben a hazai gazdasági bázis természetéből következőleg még igen kezdetleges) műszaki tudományosságát fogja befolyásolni: jelentősebben annak is csupán egyetlen, hazai viszonylatban már ekkor is valóban magas színvonalon kifejlett ágában, a vízépítésben. Vásárhelyi Pál, Gáthy István, Beszédes István és a kor más nagy magyar vízmérnökei e munkálatok tervezése kapcsán nagyban támaszkodtak a magas matematikára, sőt Vásárhelyi a vízáramlás szabályszerűségeinek tanulmányozása során jelentős elméleti eredményekhez is jutott. Ugyancsak nem függetlenül az ipari háttér és így a reális igény és érdeklődés hiányától, végig elmaradott volt a fizikai tudományosság. Jellemző, hogy jóllehet

a még fiatal Jedlik 1828-ban már megszerkesztette a tisztán elektromágneses kölcsönhatás alapján működő villamos motor ősét, eredményei egyszerűen visszhangtalanul maradva, később sem tudnak bekapcsolódni a vonatkozó terület európai tudományos fejlődésébe. Nem is véletlen, hogy a kor jelentősebb hazai műszaki kezdeményei és ezek szerény eredményei még szinte közvetlenül a kézművesipari gyakorlatból nőnek ki: így a legjelentősebbek, a Kliegl-féle szedőgép vagy Debreczeni Mártonnak, az erdélyi bányászat újjászervezőjének találmányai (például a csigafúvó) is, léttrejöttükben a magasabb tudományosság csekély, legfeljebb általános szerepével. A hazai műszaki tudományosság érdemi megindulásának feltételei majd csak gazdasági bázisának a társadalom ilyen irányú igényeit is kialakító megteremtése során, az ipari forradalom hazai kibontakozásával, a század második felében fognak létrejönni.

A természettudományok közül a kémiát illetőleg a korszak kezdetén a hazai tudományosság mintegy kedvező helyzetben volt. A kémiai kutatások korábban szinte teljes hiánya folytán az európai kémiában eluralkodott flogiszton elmélet nem állt útjába egy hazai modern fejlődés kibontakozásának. Igaz, hogy csak némileg is magasabb színvonalú fejlődés csupán a felsőoktatási intézmények (Selmec, Pest, Kolozsvár, néhány kollégium, líceum, a Georgikon) által nyújtott keskeny és szerényen ellátott kutatási bázison indult; egyes kutató hajlamú orvosok és gyógyszerészek (elsősorban közvetlenül gyakorlati célokat szolgáló) tevékenysége e bázist csak jóval később szélesítette ki. Ha azonban éppen az elszigeteltség és a gyakorlati igények csekély volta folytán a hazai, szűkebben vett kémiai kutatás meglehetősen keskeny sávban folyt is, nem volt eredménytelen. Selmecen Ruprecht Antal professzor a kilencvenes évek elején elsőnek kísérli meg földek redukcióját magas hőfokon szénnel; Winterl pesti professzor viszont, Lavoisier-val vitatkozva (akinek antiflogisztikus elméletével különben egyetértett), a századfordulón egy már a maihoz közelálló elektrokémiai szemléletet alakít ki, ezért és más (részben nem is ok nélkül) szokatlannak tűnő elméletei miatt haláláig bizalmatlanul szemlélve a tudományos világ által. Kerekes Ferenc debreceni professzor 1819-ben németül megjelent könyvében a kémiai elemek elméletéről szándékozik írni, kísérleti alapon. Sokban nem is helytelen gondolatainak eredetisége sem változtathat azonban a tényen, hogy kísérleteit csak elképzelni volt módja, mivel Debrecenben nem állt

rendelkezésére laboratórium. Irinyi János (a későbbi márciusi ifjú testvére, maga is a forradalmi harc tevékeny résztvevője), a foszforos gyufa feltalálója, a hazai kémiai tudományosság egyik legmozgékonyabb elméje, 1838-ban Berlinben németül adja ki könyvét a savak elméletéről. Itthoni cikkei viszont (talán a szakmai visszhang szükségképpen csekély volta folytán is) látható igényességük ellenére is egyre bonyolultabbak és érthetetlenebbek lesznek: így 1847. évi kémiai tankönyve is, melyben pedig már a Berzelius-féle vegyjeleket alkalmazza és sztöchiometrikus számításokat mutat be.

Jellemző azonban, hogy — mint a matematikánál is — a kémiának is az az ága fejlődött ki legjobban, amit a társadalom a legközvetlenebbül tudott felhasználni. A kémiai analitika ez, s ez is elsősorban a hazai ásványvízvagyonnak a 18. század végére kibontakozott felderítése során folytatott vízelemzések következménye. Ekkor születik meg az első magyar nyelvű komoly kémiai szakkönyv, Nyulas Ferenc erdélyi főorvos 3 kötetes munkája Erdély gyógyvizeiről (Kolozsvár, 1800). A Magyar Királyság kianalizált gyógyvizeinek katasztere azonban (melyet a század elején a botanikai gyűjtésről szólva még említendő Kitaibel Pál állított össze 180 vízről) Kitaibel korai halála folytán csak később — s nem is teljes egészében — került kiadásra, amikor a vízbontás iránt már minden érdeklődés elmúlt. Kitaibel különben már 1795-ben kidolgozta a vákuumszűrés egy jó hatásfokú eljárását, és klórmeszet is előállított. A textilfehérítés és fertőtlenítés e máig nélkülözhetetlen anyaga azonban a kor Magyarországán nem talált felhasználásra (ahogy végül is visszhang nélkül maradtak az e téren is eredetivel próbálkozó, az analitikus eljárást alapos mennyiségi elemzésekkel végző Winterl kezdeményei is): a bontakozó manufaktúra-, majd a gépi gyáripar kémiai módszereket igénylő eljárásait a gyáros már a technológiával együtt fogja importálni. A korszak végén megjelennek viszont a társadalomban az elsősorban kémiai szakismeretekkel rendelkező, sokoldalúan kísérletező gyógyszerészek, készen arra, hogy vállalkozásuk tőkéjét, illetve felhalmozását és szakismereteiket részint lakóhelyük esetleges természeti (főleg ásványi) kincseinek feltárására fordítsák, részint hogy megkezdjék a modernizálódó ipari termelés számára szükséges bizonyos kémiai segédanyagok előállítását. Ezek a kísérletek már a gazdasági fejlődés síkján fognak realizálódni.

A magyar kémiai tudományosság harmadik nagy munkaterülete a szaknyelv megmagyarosítása volt. Éveken át jobb sorsra méltó, rengeteg energiát lekötő, végül is eredménytelenül maradt kísérlet lett ez. Az elemeket és a folyamatokat ugyanis ma is idegen nevükön nevezzük, a magyarosítási kísérletre legfeljebb néhány régi regény vagy szakkönyv furcsa műszavai emlékeztetnek. Ez a műnyelvteremtés — mely szinte egyedül teszi értékessé Kováts Mihálynak a német Gren munkáját átdolgozó *Chémia vagy természet titka* című négykötetes munkáját (1807—1808), az első rendszeres magyar nyelvű kémiakönyvet — különben szélesebb nyelvészeti szempontból sem érdektelen kísérlet: ennek során próbálkoznak meg először egy teljesen formális logikai alapon felépített magyar szórendszer megalkotásával.

A 18. század a kémiához hasonlóan a biológiai-természetrajzi tudományosságban is nagy változást hoz magával: összeomlik a régi skolasztikus tudományrendszer, a régi biológiát a rendszertani alapon álló természetrajz és a mechanikus racionális fiziológia szorítja háttérbe. Ezeket viszont már a 19. század elejére a vitalista felfogás uralma váltja fel, a vitalizmus keretében pedig a gradáció elmélet által, bár még idealista alapon, a kreacionizmus helyére az evolucionizmus lép be. Ez készíti elő majd később, az 1840-es évekre az egyelőre mechanikus, de már a Lamarck-féle gradációhoz hasonlító materialista felfogás benyomulását a biológiába.

Korszakunk indulásakor, hasonlóan a kémiában tapasztaltakhoz, a hazai tudományosság elmaradottsága folytán az első biológiai kutatásokban (melyek számára az orvoskar 3 tanszéke, az akadémiák, valamint az önálló bölcsészeti szakok, majd a Nemzeti Múzeum természetrajzi tára fognak bázisul szolgálni) együtt jelentkezik, és sokáig együtt is hat a régi, még mechanikus fiziológia és a vitalizmus. Az első nagy természetrajzi összefoglalók jórészt kompilációk: Gáti István *Természethistóriája* (1795—1798) Linné és Buffon nyomán rendszerez; Mitterpacher *Compendium Historiae Naturalisa* több mechanikus rendszer összehangolásával kísérletezik. Földi János *Természeti históriája* (1801) ugyan már mereven Linné rendszerét alkalmazza, de abban csak az állatvilág leírásáig jut el: nagy érdeme az állatok magyar elnevezése. 1818-ban azonban Tóth Pál Bonnet immár több mint fél évszázados munkájának lefordításával a magyar tudományosságba is behozza a gradáció elméle-

tét; az érzelmes költő, ám radikális gondolkodó és pedagógus, Vajda Péter pedig, aki 1836-ban népszerűsítő növénytant ír, 1841-ben már Cuvier nyomán írja meg *Állattanát*. Reisinger János orvosprofesszor 1846. évi *Állattana* is Cuvier katasztrófaelméletével, egy év múlva Nagy Péter hasonló című munkája pedig már a Cuvier nyomába lépő Milne-Edwards elméletével ismerteti meg az érdeklődő hazai olvasót.

A tudományszak ilyen terjedelmes kézikönyv formájú — ám rendszeres — ismertetései mellett a természetrajzi tudományosság másik nagy területét — mintegy megfelelőjeként a kémia a gyógyvizek kataszterét elkészítő fáradozásainak — az ország teljes flórájának és faunájának leírását célzó törekvések alkották. A korszak elején Grossinger János 5 kötetes *Universa Historia Physica Regni Hungariae*ja (1793—1797) még a régi fajta, meglehetősen rendszertelen leírás; a század elején Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Füvészkönyv*ének is elsősorban magyarnyelvűsége az érdeme. A hazai flóra csaknem teljes tudományos színvonalú felmérését a kémiából már ismert Kitaibel Pál végzi el a század elején, hatalmas gyűjtőmunkájának eredménye azonban (eltekintve a kutatásait finanszírozó gróf Waldsteinnel 1799—1812-ben kiadott *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* című munkájától) csak jóval halála után és csak hiányosan fog megjelenni. Ekkor indul meg a hazai fauna felmérése is: Petényi Salamonnak, a hazai madártan (kutatásaival Brehm érdeklődését is felkeltő) megalapítójának a magyarországi fauna gerinces állatait bemutató kézikönyve azonban ugyancsak sokáig kéziratban marad. Már közvetlenül a polgári forradalom előtt jelennek meg Kubinyi Ferenc kutatásainak eredményeképpen a hazai paleontológia első publikációi. Ezekhez kapcsolhatók azok a modern gyáripari fejlődés megalapozása szempontjából is nagy jelentőségű kutatások, melyek az 1830-as évektől Magyarország ásványi, főleg szénvagyonának első felmérését eredményezték (Kacskovics, Frivaldszky, Nendtwich stb. munkái).

Kémia, biológia, állattan, növénytan: a bennük folyó hazai természettudományos kutatás eredményeinek gyakorlati komplex felhasználására és bizonyos szintetizálására két önmagában is komplex természettudományi területen került sor: az agrártudományban és az orvostudományban. Az előbbiben, ahol a pesti egyetem mellett elsősorban Keszthely és Magyaróvár földesúri fenntartású, már felsőoktatási jellegű tanintéz-

zetei jelentették a sajátlag tudományos igényű kutatás bázisait (ám mellettük már nem kis szerepet játszottak egyes gyakorlati mezőgazdák is), a korszak kezdete elsősorban a nagy, általában külföldi (részben elméleti) szakmunkák és a hazai, elsősorban hagyományos gyakorlat többé-kevésbé sikerült egyeztetéséből született, erősen gyakorlati és ezért teljességre törekvő rendszeres kézikönyveket hív életre (Mitterpacher még latin, majd Nagyváthy és Pethe már magyar nyelvű munkáit). De őket követve már megjelennek sajátlag növény- és állatnemesítési elméleti tanulmányok, majd az agrártudományi fajkutatás elsősorban kertészeti vonatkozású első termékei. 1825-re megjelenik — még külföldi mintákat követve — Lánghy István magyar nyelvű gazdasági biológiai összefoglalása *(Az összehasonlító élőtermészettudomány alapvonalai)* is, de — jellemzően a gyakorlati igények e diszciplínák határait kitágító erejére — a rendkívül mozgékony szellemű, bár néha fantazmagóriákra is hajló Pethe már 1815-ben megjelentette az angol Davy munkájának fordítását a földművelés kémiai gyökereiről. Nendtwich Károly 1845-ben *A vegytan földművelési tekintetben* címen publikál, Morocz István pedig 1844 és 1847 között már általában az alkalmazott vegytanról értekezik. Ugyanakkor Korizmics László a mezőgazdasági gépek alkalmazásának és a rétöntözésnek a kérdéseivel foglalkozik. A kor hazai mezőgazdasági problematikájának igen bonyolult volta azonban mindezek ellenére sem tette még lehetővé egy önálló, sajátlag agrártechnológiai tudományosság kibontakozását. E kérdések mindvégig a mezőgazdaság egészének keretében kerültek tárgyalásra, elszakíthatatlanul annak közgazdasági, sőt részben társadalompolitikai vonatkozásaitól. E szempontból az 1840-es években Balásházy János munkássága emelendő ki, aki kisebb-nagyobb, agrotechnikát és közgazdaságot szükségképpen összefogó — részben Széchenyit is előkészítő — tanulmányok után *A háztartás és a mezei gazdaság tudománya* című könyvében egy sajátosan a magyarországi viszonyokhoz szabott mezőgazdálkodási rendszer (rendezett legelőjű magyar váltógazdaság) alapelveit bontja ki mind agrotechnikailag, mind közgazdaságilag. Ugyanakkor megindulnak a hazai erdészeti tudományos kutatások is.

Az orvostudomány vonatkozásában a tudományosság intézményes központja a pesti egyetem és részben a kolozsvári orvossebészeti intézet volt. Az 1840-es évekre a hazai orvostudomány legjobb képviselői már

képesek lettek befogadni és alkalmazni a 19. század első felében az elméleti és a klinikai szakágakban — éppúgy, mint a többi természettudomány (szerves kémia, biológia) az orvosival összefüggő ágaiban — Európa-szerte bekövetkezett gyors fejlődés eredményeit. Az 1840-es évek végére e fejlődés végpontjain létrejön a bécsitől függetlenülő, önálló pesti orvosi iskola: immár nem csupán többé-kevésbé elszigetelt kutatók, hanem egy adott munkahely körül csoportosuló egységes, s az európai magas színvonalat elérő orvostudományi szemléletű szakemberek együttese, alkalmasan egy új, modern szemléletű orvosi generáció nevelésére is — bár az utóbbit megkönnyíteni alkalmas, a magyar orvosi műnyelv megszerkesztésére irányuló vállalkozás legnagyobb részében végül éppúgy használhatatlannak bizonyult, mint a többi hasonló természettudományi kísérlet. Eközben azonban az orvostudomány és a többi természettudomány között is létrejönnek s megerősödnek a tudományos kapcsolatok. Az orvoskar szerepét a korszerű növény- és állattani kutatásban már említettük, de ezen túl napvilágot látnak az első (igaz, külföldi munkákra támaszkodó) orvosi biológiai cikkek. 1816—1818-ban megjelenik Lenhossék Mihály 5 kötetes latin nyelvű orvosi fiziológiája is, igen modern felfogásban. Mannó Alajos 1842-ben orvosi gyógyszervegytant tesz közzé. Az orvostudomány és a természettudomány többi ága közötti szoros szakmai együttműködés különben majd — mint erre még visszatérünk — csakhamar meg fogja teremteni a maga társadalmi szervezeti formáit is.

A társadalomtudományok vonatkozásában a korszak fejlődési képe jóval bonyolultabb. Részint azért, mert a társadalomtudományok közül több (történettudomány, jogtudomány) már a 18. század végén is nagy múltra és jelentős, fel is használható eredményekre tekinthetett vissza, részint azért, mert az értelmiségi képzésben még e korszakon végig is folyamatosan érvényesülő humán irányzat elsősorban az e szférákban észlelhető problémákra tette érzékennyé a társadalmat, és végül — de talán elsősorban — azért, mert a korszakra jellemző, a polgárosodással kapcsolatos legfőbb problémák és konfliktusok valóban az elsősorban társadalomtudományi módszerekkel megragadható és kifejezhető problémák és témák körül bontakoztak ki. Bonyolítja a képet, hogy a társadalomtudományok vonatkozásában különösen nehéz szétválasztani az olykor csak rövidebb sajtócikkekben jelentkező, ám tudo-

mányos tematikájú és színvonalú publicisztikát és az eleve tudományos igényű elméleti szakmunkákat. Ráadásul nem egy esetben előbbi tudományosan értékesebb, eredetibb gondolatokat is tartalmazhat, mint az önálló kötetben és kötetekben kiadott szakkönyv; utóbbiak viszont — még a gyakran idegen szakmunkákból összeállított kompilációk is — egy-egy tudományszak egészének rendszeres bemutatásával és ennek keretében legalább külföldi eredményeinek ismertetésével, közvetítésével, eredeti gondolatok nélkül is, nem kevésbé jelentős funkciót láthatnak el.

E bonyolult képből a társadalomtudományok fejlődésének korszakunkban négy, egymással összefüggő, egymást kiegészítő ága, fő vonala bontakozik ki. Az egyik ágon a továbbmutató tudományos vizsgálódás számára szükséges nagy forrásfeltárások, adatgyűjtések jöttek létre, és részben megtörtént bizonyos rendszerezésük és közzétételük is. A történettudományban, még az 1780-as években kezdve, így gyűjti össze (részben közzé is téve őket) a fáradhatatlan Kovachich Márton György a magyar jog- és alkotmánytörténet Mohács előtti kiadatlan forrásait, meglepően modern, sokoldalú érdeklődéssel kiterjesztve forrásfeltáró és -gyűjtő igényét (egy nagyszabású tervezett, de meg nem valósulhatott, rendszeres és sokoldalúan szervezett gyűjtő- és publikáló munka keretében) a hazai múlt majd minden területére. Így kerülnek publikálásra a 18. századvég jezsuita történetkutatása által végzett nagy, ám még meglehetősen rendszertelen középkori oklevélfeltárás eredményei is (elsősorban Fejér György *Codex diplomaticus*ának 43 kötetében, 1829 és 1844 között). Az elbeszélő források kiadása kevésbé rendszeres igénnyel és lassabban folyt, jóllehet erre már Kovachich is készített tervezetet és 1791-ben Erdélyben Aranka György — már említett — tudományszervező vállalkozásában is nagy súllyal szerepelt az elbeszélő források kiadásának terve. Egyelőre azonban Erdélyben sem jutottak túl a *Scriptores Rerum Transsylvanicarum* 4 kötetének kiadásán (Josef Carl Eder szerkesztésében). A Magyar Királyságban Podhradszky csak 1833-ban adja ki Kézai, s 1838-ban a Budai Krónika szövegét. Erdélyben csak 1837 és 1845 között kerül újból sor — ezúttal már magyar nyelvű, elsősorban 16—17. századi, valamint szász — elbeszélő források kiadására (Kemény József gróf munkájával). E munkák igényükben és formájukban még inkább a 18. századvég igényeit és módszereit tükrözik

(Kovachich például egy új *Corpus Juris* megteremtésének igényével dolgozik), ám az 1840-es évektől már a modern tudományos igényű forráskiadás iránti érdeklődés növekedésével kezdünk találkozni. Ekkor fogalmazódnak meg ennek szakmai igényei is, de a szervezett munka pénz hiányában végül is 1848-ig sem indulhat meg. Hasonló lesz a sorsa a magyar múlt külföldön található levéltári forrásai iránt jelentkező és növekvő (1844-ben országgyűlési feliratot is eredményező) érdeklődésnek is. Kovachich ezek feltárására is készített nagyszabású, rendszeres tervezetét csak két hazai kutatóút erejéig tudta realizálni, és az 1830-as évektől végre meginduló külföldi gyűjtések is egészen 1848-ig még elsősorban magántermészetű vagy legalábbis más célú külföldi utazásoknak mintegy melléktermékei, ennek szinte szükségképpen megfelelő rendszertelenséggel.

Az irodalomtudományban (mely ekkor gyakorlatilag ugyancsak történeti vonatkozásban bontakozik ki) e feltáró igény nyomán jönnek létre a rendszeres magyar bibliográfia kezdetei, Sándor István munkássága révén, aki *Magyar könyvesház*ában (Győr, 1803) ezernél jóval több 1711 előtti hazai nyomtatvány címét közli. Az irodalomtörténeti kutatás 1838 és 1846 között a *Régi Magyar Nyelvemlékek* köteteiben kiadja a középkori hazai magyar nyelvű kódexirodalom legfontosabb darabjait, Döbrentei gondozásában. Ugyanekkor, egyelőre ugyancsak irodalmi igényekre válaszolva, indul meg a népmesék és a népdalszövegek gyűjtése és közrebocsátása, bár — éppen irodalmi indítékai folytán — részben még bizonytalan minősítési, részben tisztázatlan közlési elvek alapján. Gaál György magyar népmesegyűjteménye 1822-ben készen áll; Mailáth János gróf 1825-ben (és második kiadásban 1837-ben) 2 kötetben magyar népmeséket tesz közzé németül — ám az első valóban tudományos igényű népmesekiadás Erdélyi János gondozásában csak 1846 és 1848 között jelenik meg 3 kötetben. E kiadott munkák mellett ekkor már olyan nagy kéziratos gyűjtemények is a kutatás rendelkezésére állnak, mint Pálóczi Horváth Ádám *Ó és Új, mintegy Ötödfél száz Énekek*je, a Jankovich Miklós összeállította *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*, vagy Kriza János *Vadrózsák*ja, nem is beszélve a Kisfaludy Társaság társadalmi gyűjtőakciója során több helyről begyűlt nagy mennyiségű folklór anyagról.

A múlt tényeinek és adatainak ilyen egyre szélesedő — itt csak legfőbb eredményeiben érzékeltetett — feltárásával párhuzamosan 1790

után kibontakozik a hazai jelen tényszerű megismerésére irányuló munka is, először még a Bél Mátyás által megkezdett államismereti iskola módszereit követve, de már ekkor is modernebb formákban: a számszerű adatok és a belőlük nyerhető következtetések felhasználásával. Ehhez alapul szolgálnak a felvilágosult abszolutizmus kiterjedt és részben hozzáférhető állami adatgyűjtései is. Az első rendszeres feltárás és összefoglalás Schwartner nagyszabású szintetikus országleírása, a *Statistik des Königreichs Ungarn* (1798), utána azonban — jellemzően a gyakorlati igények erejére, de a hazai valóság szemléletének a municipalista politikai gondolkodástól elszakadni még nem tudó, erősen lokális kötöttségű formáira is — a további munkák sokáig mind e valóság minél kisebb konkrét, helyi keretekben való bemutatása felé irányultak. Közülük németül Korabinszky János Mátyás (1786), magyarul Vályi András (1796—1799), latinul Nagy Lajos (1828—1829), majd ismét németül J. C. Thiele (1833) munkái még csak mintegy helységnévtárak formájában adnak konkrét, de igen sommás képet a hazai világról. E műfaj legmagasabb fokát Fényes Elek 1836 és 1840 között megjelent nagy, hatkötetes statisztikai munkája *(Magyarországnak... mostani állapotja...)* fogja jelenteni. Ez után már a számszerűség és egyúttal a hagyományos érdeklődés kereteinek kitágítása irányában jelent előrelépést a Bárándy János által 1842-ben Bécsben közzétett statisztikai táblázatsorozat. A statisztika egy sajátos új ágának megjelenését pedig Palugyay Imre becses négykötetes közigazgatási statisztikája mutatja, a negyvenes évek megyei igazgatásának sokoldalú, számszerű bemutatásával *(Megyerendszer hajdan és most.* Pest, 1844—1848).

A társadalomtudományok fejlődésének másik ágán megjelennek a fenti forrás- és adatfeltárások és -közlések a korszak folyamán egyre igényesebb szintézisei is. Az igényesség azonban itt nem csupán a feldolgozás és az ábrázolás technikai vagy stiláris módszereire vonatkozik, hanem elsősorban a múlt egyre inkább a korszak kibontakozó polgárosodási törekvéseinek mértékével való megmérettetésén át érvényesül: legerőteljesebben és végül is legsikeresebben éppen a legnagyobb örökséggel, hagyománnyal rendelkező történettudományban.

Pedig a korszak a szintéziseket illetőleg éppen itt még nagyon is a 18. század jezsuita tudományosságának jegyében látszik megnyílni: Pray György és Katona István munkáival (hiszen az utóbbi *Historia*

critica Regum Hungariae című 42 kötetes munkájának megjelenése csak 1817-ben fog véget érni). Munkáik a bennük idézett vagy éppen leközölt hatalmas forrásanyag révén azonban már egyidejűleg forrásaivá is lesznek az övékénél modernebb szemléletű és igényű összefoglalásoknak. A századfordulón és az azt követő két évtized alatt ugyanis Johann Christian Engel és Aurel Ignaz Fessler német, Budai Ézsaiás és Virág Benedek magyar nyelvű hazai történeti munkái — ha akár nemesi-rendi, akár jozefinus ízzel, de egyaránt konzervatív szellemben és a tudományos szintézis újfajta módszereivel még csak ismerkedve íródnak is — már új szakaszt érzékeltetnek. Az ő munkáik — ellentétben elődeikével — már nemcsak a tudós világnak szólnak, hanem egy, a társadalmi fejlődés során első nyomaiban most megjelenő, szélesebb, szakmailag laikus, de általában már művelt és érdeklődő közönséghez. Ezért is írnak élő nyelven, egyre irodalmiasabb ábrázolás igényével. Közülük a leghatásosabb, Fessler, már a romantika eszközeit is felhasználva — de annak korlátaitól sem mentesen — egyik tematikai ihletőjévé lesz a magyar irodalom történeti-romantikus vonalának, a magyar írók előtt tudatosan idézve fel és bizonyítva a múlt letűnt nagyságát. Sőt a nem kevéssé konzervatív Budai Ézsaiás már saját koráig elmenően kiemeli a nemzeti hagyománynak (nagy óvatossággal, de végül is elsősorban a rendi-függetlenségi törekvések köréből kiválasztott) legfontosabb elemeit is. Megszaporodik a nemesi öntudatot hirdető, de sok értékes adatot is feltáró megyei leírások, történetek száma is. Jellemző a történeti tudományosság és társadalmi bázisa egyre szakszerűbb fejlődésére, hogy a forrásgyűjtőként, könyvtárosként és tudományszervezőként nagyérdemű, rendkívül szuggesztív és szeretett professzor, Horvát István fantasztikus és primitív, a napóleoni háborúk falusi köznemességének történetszemléletébe még igen jól beleillő, azt igazolni kívánó őstörténeti elméletei, közzétételük időpontjára (1825—1829) szakmailag már nem fognak követőkre találni, ha társadalmi visszhangjuk és hatásuk széles félművelt rétegekben jelentős és szívós marad is.

A magyar történeti szintézis útjának következő szakaszát az 1830-as évektől már a polgári átalakulást igénylő társadalmi és politikai erők ennek megfelelő múltszemlélete fogja meghatározni, elsősorban Horváth Mihály munkássága révén, alapvetően még ugyancsak a nemesi igényű tudományosság, ám ennek nem romantikusan reakciós, hanem immár

progresszív, kifejezetten liberális, Wilhelm Wachsmuth, Arnold Herrmann, Karl Rotteck kialakította irányát követve. Horváth első munkái az 1830-as és 1840-es években már a városok és a polgárság történetét, a Dózsa-féle parasztháborút és a paraszti sors alakulását tárgyalják, az európai politikai gondolkodás progresszív elemeit mutatják be: csupa olyan mozzanatot, melyek már a hazai liberális politika reformtörekvései szükségszerűségének szolgálhatnak igazolásul. Ezek az igények és tendenciák térnek vissza a nemzeti történet egészére vetítve és annak keretében rendszeresen kibontva Horváth 1842 és 1846 között megjelent nagyszabású, 4 kötetes munkájában, A *magyarok történetében* is. Megfelelően a konkrét politikai igényeknek, itt már mintegy alapmotívumként mindez kiegészül a nemzeti és az uralkodói érdek antagonisztikusnak beállított ellentétpárjával is, az utolsó évszázadok Habsburg-uralkodóinak történetében pedig a társadalmi haladás igénye összeötvöződik a nemzeti függetlenségével. Ha persze még nem is ellentmondásmentesen, de Horváth munkájával a történeti tudományosság a polgárosodás felé mutató, annak igényeit megfogalmazó társadalmi-politikai közgondolkodásnak válik szerves részévé.

Megfelelően annak a már tárgyalt rendkívül jelentős szerepnek, melyet a kor valóságának tükrözése és így értelmezése révén az irodalom a legszélesebb olvasóközönség számára betöltött, a haladás szempontjából nem volt közömbös az irodalomtörténeti szintézis megalkotása sem. A századelő első, még a nemzeti nyelv fejlesztéséért és jogaiért vitt küzdelmében fogant kísérletei (Segesvári István, Révai Miklós, Pápay Sámuel) után ezt a feladatot modern igényekkel először Toldy Ferenc fogja elvégezni. *Handbuch der ungrischen Poesie* című német antológiája (1828) terjedelmes bevezetésében már sajátlag szépirodalmi elvek és normák alapján dolgozik, a romantika jegyében. És ha a későbbiekben már nem vagy csak részletkérdésekben tud túllépni az irodalmi fejlődés csúcsát akkor — és akkor helyesen is — Vörösmartyban látó ítéletén, ezt a továbblépést a kor irodalomtudományának funkcióit ellátó irodalmi kritika fő vonala (elsősorban Bajza munkája révén) az ugyancsak a polgárosodás igényét tükröző kortársi irodalom helyes és immár a leghaladottabb európai polgári esztétikai normákhoz mért értékelésével fogja elvégezni, bár nem is annyira összefüggő szintézisekben, mint inkább azonos kritikai szemléletet tükröző tanulmányok, bírálatok sorában.

Eljött — sőt talán valamennyi tudományterület közül legkorábban — az ideje a statisztikának nevezett leíró országismertetés adat- és tényfeltáró munkái immár valóban statisztikai módszerű összegezésének is: méghozzá immár nemcsak formálisan, adatszerűen (persze ilyenek is megjelennek), hanem az ezekből kézenfekvően adódó összes, egyre határozottabban a polgárosodás irányába mutató társadalmi-politikai-gazdasági következtetések levonásával. Az első ilyen munka már 1814-ben napvilágot lát Debrecenben: Ercsei Dániel professzor *Statisticája*, a kereskedelem és az ipar elmaradottságának hangoztatásával; 5 év múlva, 1819-ben jelenik meg Magda Pál soproni líceumi tanár adatszerűségében és rendszerében még sokban Schwartner nyomán haladó, de következtetéseiben már egyfajta nemzeti önismeretet igénylő, határozottan antifeudális munkája, a *Magyar országnak ... leg újabb statistikai és geográphiai leírása*. A szaporodó ily nemű s a hazai valóság feltárásának igényét egyre erősebben érzékeltető kisebb-nagyobb cikkek, leírások után a műfaj 1848-ig legnagyobb teljesítményét Fényes Elek az 1840-es években megjelent, a magát a liberális reformellenzék mellett sokoldalúan elkötelezett szerző politikai állásfoglalásának szolgálatában írott összefoglalásai jelentik: a kor hazai társadalmi-gazdasági valóságának immár nemcsak adatszerű feltárásával és rendszerezésével, hanem határozott, a polgárosodás szabaddá tétele érdekében a konkrét teendőkre, illetve azok lehetőségeire is rámutató, helyenként talán túlzottan is optimista kiértékelésével.

A kor statisztikai tudományosságának jelentősége a polgárosodás szempontjából azért sem elhanyagolható, mert elsősorban a statisztikai munkák kereteiben kerülhettek alaposabb megtárgyalásra bizonyos közgazdasági problémák. Ilyenek persze már a század végén felbukkannak, és ettől kezdve a legváltozatosabb témákhoz kapcsolódva és egyre általánosítóbb, tudományosabb formákban és tanulságokkal kerülnek tárgyalásra. Előbb útirajzokban vagy országgyűlési gazdaságpolitikai munkálatokban mint Skerlecz Miklósnál; majd már keveredve sajátos társadalompolitikai kérdésekkel, mint a jobbágygazdaság mérlegét először felállító Berzeviczy Gergelynél (*De commercio et industria Hungariae*, 1797). Nagyváthy János a cenzúrától betiltott és kéziratban elveszett *Magyar haza gazdálkodása* az 1810-es években talán az első rendszeres összeállítás lehetett: a szerző mintaként Smithre és Sodenre hivatkozik.

Töredékek még, ám megannyi jelei ezek annak, hogy a társadalom már egyre mélyebben kezdi észlelni nemcsak a fejlődésének legkülönbözőbb pontján érvényesülő gazdasági erőket, hanem az ezeket mozgató egyes szabályszerűségeket is. Később — mint már utaltunk rá — a mezőgazdaság technikai és szervezési problémáihoz kapcsolódva jelennek meg közgazdasági kérdések, mint Balásházy *Tanátsolatok* című pályaművében, (1829), majd kisebb cikkek és cikksorozatok formájában az 1830-as évektől induló, elsősorban mezőgazdasági folyóiratokban. Végül, egyre inkább összefonódva a feudalizmus felszámolása felé mutató olyan törekvésekkel mint elsősorban Széchenyiéi: ő már Bentham, Ricardo, Adam Smith nézeteit is alaposan ismeri. A gazdasági fejlődés menetével együtt azután megjelennek a modern vámpolitika problémái és nyomukban a gazdaságpolitika elvi kérdései is: a kor statisztikai tudományossága itt kapcsolódik be a politikai harcba, bőven szállítva a tényanyagot. Az 1840-es évekre a centralisták gazdasági szakértői, Trefort Ágoston és Lukács Móric már nemcsak a tőkés Nyugat-Európa gazdasági haladását ismertetik, hanem ennek kapcsán a szocialisztikus kísérletekről is beszámolnak. A szakkönyvek és a szélesedő horizontú publicisztika révén 1848 küszöbén a társadalom e kérdések iránt érdeklődő még szűk rétege már sokoldalúan megvilágítva láthatja az átalakulás közgazdasági problémáit is.

Történelem, irodalom, statisztika, illetve közgazdaság után a társadalomtudományok negyedik nagy, hagyományos területén, a jogtudományban a kép még erősen ellentmondásos: a dolog természeténél fogva itt a legnagyobbak az előrelépés intézményes akadályai. Az abszolutizmus államrendje ugyanis nem tűrhette el a tételes jog alapjainak bármilyen intézményes megváltoztatását. Ezt már az országgyűlési munkálatok tárgyalásánál is láthattuk, de Metternichnek már attól a (különben alaptalannak bizonyult) hírtől is aggodalmai támadtak, hogy megtalálták az Aranybulla egy eredeti példányát; Kovachichnak a *Corpus Juris*t kiegészíteni akaró jogtörténeti forrásgyűjtő és -kiadó munkáját is ezért kíséri hivatalosan maximális gyanakvás. Így a jogtudomány e korszakban megjelenő szintetikus munkái (az 1819-ben már elhunyt Kelemen Imrének a korszakon át végig használt magánjoga éppúgy, mint Kövy Sándor magánjoga, Szlemenics Pál magán- és büntetőjoga, Cziráky Antal gróf közjoga és a korszak legvégén Frank Ignác nagy

munkája, *A Közigazság törvénye Magyarhonban)* esetleges egymás közti vitáik (például Kövynek Kelement támadó nézetei), s a vitatkozók valamelyikének (például a Kossuthot is tanító liberális Kövynek) haladó nézetei ellenére is végső fokon csak az érvényes, alapjában feudális jog szabályait tudják variálni, mindössze annyi újdonsággal, amennyit az új törvények (elsősorban az új kereskedelmi és váltótörvény) maguk lehetővé tesznek. Az interpretációt illetőleg azonban a hivatalos felfogásban éppenséggel még meg is erősödnek a felvilágosodásból kinőtt észjogtól elforduló, a történeti jog konzerválását célzó retrográd törekvések. Mint ahogy a pesti egyetem még akkor is kitart a teréziánus Martini nemcsak, hogy Wolff nyomán reakciósra fordított, hanem még ilyenként is elavult természetjogi államelmélete mellett, mikor már a bécsi egyetem is annak kantiánus fellazítása mellett foglalt állást.

Az új, előremutató tudományos problémákat felvető gondolatok és kezdeményezések így harcukban már a hivatalos jogtudományon kívül támadnak, és részben a gyakorlati politikában, részben a jogfilozófiában fognak megfogalmazódni: a kettő legszínvonalasabb és leghaladóbb szintéziseként még az 1790-es évek elején Hajnóczy, az 1840-es évekre elsősorban Szalay László munkásságában. Mindkettő a polgárosodásnak az adott korban reális feladataiból és lehetőségeiből indul ki: Hajnóczy egyes régi, abszolutizmust és nemesi előjogokat korlátozni képes intézmények új alapra helyezését, Szalay már az új s immár a feudális jogi burokba — mint láttuk — egyre kevésbé beszorítható, polgárosodó valóság új és immár nyíltan polgári liberális jogi kodifikálását célozva. És ha Hajnóczy gondolatai az 1790-es évek reakciósra fordult légkörében nem bontakozhattak is ki, öt évtized múltán a kodifikáció ügye a büntetőjogban már az országgyűlés szintjére is feljutott, vitatása során alkalmat adva, ha másra nem, de legalább a jogtudományi kérdések immár polgári viszonyokat feltételező kategóriákban való tárgyalására és elméleti alkalmazására.

A korszak társadalomtudományi fejlődésének harmadik vonulatát e tudományok egyes új, korábban Magyarországon ismeretlen vagy még csak kevéssé művelt ágainak megjelenése és kibontakozása alkotja, elsősorban még ekkor sem valamely önálló tudományos elméleti tevékenység, mint inkább külföldi elméleti kézikönyvek vagy éppenséggel gyakorlati szakmunkák fordítása vagy átdolgozása által. Így jelennek

meg a korszak folyamán az — e tudományok közül az irodalomhoz kapcsolódva valóban már erőteljesen kifejlődő — esztétika, valamint a pszichológia, a pedagógia, vagy akár a művészettörténet részint szintetikus igényű, elsősorban a korabeli német tudományosságra (vagy legalábbis többnyire ennek közvetítésére) támaszkodó, azt fordító, átdolgozó vagy ismételgető kézikönyvei, részint, és egyre sűrűbben, egyes részletkérdéseik saját kutatáson alapuló, tudományos igényű, már önálló felfogást is próbálgató tárgyalásai. E tudományok teljes kifejlődése azonban általában már csak a polgári forradalom után fog bekövetkezni.

A társadalomtudományok fejlődésének negyedik vonulatát a mindezen tudományszakok számára szolgáló szakmai tudományos és ismeretterjesztő könyvkiadás és szaksajtó (részben már a sajtó kulturális-szervező szerepéről szólva említett) kibontakozása jelenti. Közönségként immár nemcsak magára a szűkebben vett tudományos világra, a tudósok társadalmára korlátozódva, hanem számítva — és bizonyos kereteken belül már joggal — a tudomány kérdései iránti általánosabb társadalmi érdeklődés erősödésére, mintegy (a tágabban vett kulturális sajtó már ismertetett erősödésén túl újabb és még mélyebb, még jellegzetesebb) mutatójaként a társadalom polgárosodásának is. Csak a legfontosabb, elsősorban társadalomtudományi profilú orgánumok (irodalomtudományi funkciójuk miatt ide is számítva a sajátlag esztétikai, irodalomkritikai folyóiratokat) egyszerű felsorolása már érzékelteti a folyamatot és mozgásának irányát. A sor élén 1814 és 1818 között az *Erdélyi Muzéum* áll; őt követi 1817 és 1841 között — a leghosszabb életű folyóiratként — a *Tudományos Gyűjtemény*; az 1820-as és 1830-as években megszakításokkal megjelenő *Élet és Literatúra (Muzárion)*, 1831 és 1836 között a *Kritikai Lapok*, 1837 és 1843 között az *Athenaeum*, 1834-től sajátlag tudományos igényű folyóiratként az akadémiai kiadású *Tudománytár*, majd az 1840-es években a centralisták kísérletei: 1840-ben Szalay rövid életű *Budapesti Szemléje*, majd határozottan jogtudományi igényű *Themise*, hasábjaikon már a nyugat-európai polgári államszerkezetek problémáinak tárgyalásával, szempontjaik alkalmazásával stb. Ugyanakkor a társadalomtudományi igényű könyvkiadás tematikailag és mennyiségileg egyaránt megfigyelhető kiszélesedése — amit még az egyes tudományszakok fenti vázlatos áttekintése is érzékeltethetett —

nem kevésbé érzékletesen mutatja az érdeklődés körének és társadalmi bázisának kiszélesedését.

Társadalom- és természettudományok ilyen kibontakozása végül is nem hagyhatta érintetlenül a világ magyarázatának igényével hagyományosan fellépő filozófiát sem. A felvilágosodás korának filozófiai nézeteit 1795 után visszaszorítja a reakció, de lassan a fejlődés is túllép rajtuk. Jellemző, hogy az erdélyi Kiss Mihály saját nézeteivel is kibővített század eleji Helvetius-fordítása már nem talál kiadót, mert akkorra már Kant eszméi kezdenek terjedni. A kormányzat sokáig ezt sem nézi jó szemmel, és — emlékezhetünk — az 1790-es évek közepén a pécsi akadémián Kantot előadó Deling professzort még el is mozdítják. Később azonban Kant filozófiája — elsősorban az abszolutizmus számára felhasználhatónak vélt észjogi államböl cselete révén — egyes elemeiben legalábbis megtűrt filozófiává válik. Kant nézeteit veszi át vagy ismerteti az erdélyi Köteles Sámuel éppúgy, mint — sokkal színvonalasabban — Pápán Mándi Márton István. A kantiánizmus azonban egyre inkább a Kant-tanítvány Wilhelm Krug bemutatásában terjed tovább. Nyomán a német filozófia (Schelling, Fichte) és a tőle el sem választható új esztétika különben szélesen elterjed az országban: Herder a magyarság lehanyatlását jósló felfogásának különösen széles visszhangja támad. Közvetlen ismeretből vagy inkább közvetett módon megismerve, Kant az egyén szabadságának, önállóságának és teremtőképességének előtérbe állításával, Herder pedig a nemzeti kultúra funkciójára, a hagyományok fontosságára, a nemzeti egységre és főleg a népiességre vonatkozó tanításaival az 1820—1830-as években a hazai társadalmi tudat és a nemzeti ideológia legmélyebb formálói közé tartoznak. Ezen az sem változtat, hogy az 1830-as évek elején a berlini egyetemen tanult protestáns paptanárok (Tarczy Lajos, Tauber Károly, Warga János stb.) megkezdik a hegeli eszmék elterjesztését mind azok baloldali (a gondolkodás dialektikáját hangsúlyozó), mind jobboldali, elsősorban vallást és tudományt egyeztető változatában. Csakhamar megindul azonban ellenük a protestáns ortodoxia támadása, és amikor a tisztán filozófiai vitában a megtámadott hegeliánusok sikeresen védekeznek, mintegy politikailag denunciálják őket, ami (az 1830-as évek második felében) elhallgattatja szavukat. Esztétikai vonatkozásban azonban a hegeli gondolat tovább él és hat majd az 1840-es években is, Erdélyi János munkásságában.

Pusztán a megjelent publikációk, vitacikkek alapján úgy tűnik, hogy a hazai filozófia erőteljesen kibontakozóban, fellendülőben van. Valójában azonban az összkép ennek ellenére is meglehetős elmaradottságot tükröz. A külföldi filozófiai irányok hazai képviselői számára a magyar valóság mintha nem nyújtott volna elég szilárd alapot e filozófiai kategóriák és gondolatok maradéktalan átértéséhez: ez kivált a Hegel körüli vitában vált érezhetővé. A hazai filozófusok ekkor még nem tudták kellően felhasználni a természettudományok eredményeit: a Kant—Laplace-féle keletkezéselméletet az elsősorban agrárszakember Pethe Ferenc fejtette ki, és filozófiai visszhangját nem lehetett észlelni. Jellemző, hogy az Akadémia is — helyesen érezve meg a problémát — egyik első pályatételeként a hazai filozófiai elmaradottság elemzését tűzte ki: a válasz az ország általános elmaradottságát, szegénységét és a rossz iskolázást hangsúlyozta: reális okokat. Így ezután nem csodálható, hogy a kor hazai filozófiájának legnagyobb önálló teljesítménye, az 1830-as évek végén Hetényi János által kidolgozott és Szontágh Gusztáv által továbbfejlesztett „egyezményes" filozófia, megelégszik a filozófia, az ész és az élet összhangba hozatala szükségességének hangoztatásával; így töltheti be a filozófia célját: az élet széppé tételét a harmónia segítségével. Az egyezményes filozófia kantiánus alapokon áll, elutasítja a hegelianizmust: feladatának a gyakorlati tevékenység eligazítását tartja. Nem kevésbé jellemző azonban, hogy ennek kifejtése során csakhamar elapad a sajátos filozófiai véna: a különben is teljesen eklektikus rendszerében Leibnizet, Herdert vagy akár (német közvetítéssel) Bacont egyaránt összeegyeztetni kívánó elmélet beletorkollván a Széchenyi-féle politika filozófiai igazolásának kísérletébe, csekély kapacitása, világmagyarázatának szűk korlátozottsága hamar és végleg kiderül. De ugyanígy (jellemzően a társadalomban mégis megnyilvánuló szellemi erjedésre) az 1840-es évekre széleskörűen, ha rendszerré össze még nem állva is, inkább mozaikszerűen, megjelennek, elterjednek és — mint 1848-ban be is fog bizonyulni — egyre erőteljesebben hatnak a kor különböző utópista szocialista irányzatainak gondolatai is.

A magyar — és egyre inkább magyar nyelvű — tudományosságnak ilyen szakmai korlátai ellenére is a társadalomban egészében erősödő és szélesedő igényről tanúskodó, sokoldalú kibontakozása adta meg az alapot az 1820-as évekre e tudományosság valamilyenféle szervezeti kere-

teinek megteremtéséhez. Javaslatokban és kísérletekben a 18. század vége óta nem volt hiány: Bessenyei György, Révai Miklós, Teleki László gróf akadémiai kísérletei, Erdélyben Aranka György másfél évtizeden át végül is működött Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasága, mind ennek az igénynek a jelentkezését mutatják. Igen jellemző azonban, hogy az első ténylegesen működő és tudományszervező tevékenységet immár államilag is elismerve kifejtő intézmények: a Nemzeti Múzeum, illetve alapjaként a Széchényi Könyvtár (1802), majd közel negyedszázad múlva a Magyar Tudományos Akadémia, csak akkor tudnak megvalósulni, amikor létrehozatalukat az arisztokrácia kezdeményezi, és irányításukat, fenntartásukat, működtetésüket is vállalja. Mert valamilyen fajta hatósági, a magántársulás keretein túlmenő állami elismeréshez csak ez a két intézmény fog jutni; a kor az 1830-as évektől, immár a reformkor sodrában létrejövő, egyre tisztábban szakmai egyesülései, jóllehet valóban alkalmasaknak bizonyulnak szakmai és amatőrökből álló széles közönség mozgósítására (Pesti Orvosegylet, Természettudományi Társulat, Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egylete), soha nem fogják elérni azt a rangot, amit az Akadémia vagy a Nemzeti Múzeum. (Az 1843—1844. évi országgyűlésen a Természettudományi Társulat becikkelyezésére tett kísérlet eredménytelen marad.) Mindenesetre jellemző, hogy a tudományok fejlődése és kivált az Akadémia szakmai tevékenységében különösen érvényesülő polgárosodási tendenciák az arisztokrata vezetéssel és pártfogással konfliktusba kerülve, az 1840-es évekre ennek az intézménynek a munkáját is átmenetileg visszavetik, lelassítják. Az erdélyi kezdemények azonban eleve meghiúsulnak: a Kemény József és Sámuel grófok által felajánlott könyvtár, kézirat- és éremgyűjtemény bázisán létesítendő Erdélyi Múzeum felállításához az 1842. évi országgyűlés által előirányzott 100 ezer forintnak országos kivetés útján való előteremtése elakad a szászok ellenállásán (akiknek pedig már 1817 óta fennáll a szebeni Bruckenthal múzeumuk); s az ő ellenállásuk azután Bécsben is megakadályozta a vonatkozó törvény szentesítését, holott az végül is csak a magyar és a székely nációk hozzájárulását írta elő.

Irodalom, színház, zene, képzőművészet: a magyar szellemi kultúra e részint hagyományos, részint csak ekkor megjelenő, de korunkban mindenképpen megújuló és általában a polgárosodás irányába mutató nagy

ágazatai mellé korszakunkban így odalépnek a tudományok is. Eredményeik mennyisége és minősége (természetszerűen elsősorban az előzményekhez mérve) tulajdonképpen szinte megdöbbentő: a tudományos fejlődés mennyiségi arányai semmivel sem kisebbek — ha hatósugarai természetesen általában jóval szűkebbek is —, mint a sajátlag kulturális területen megfigyelhető haladáséi. Ráadásul egyre erősödik a tudományosság magyar nyelvűsége is, ami — publikációk esetén a kérdés immár az olvasóközönségtől függetlenül, arról tudomást nem véve, nem lévén megítélhető — legalábbis a magyarországi társadalom sajátlag magyar nyelvű elemeinek felzárkózását mutatja arra a szintre, melyre egyes nem magyar népek (elsősorban németek és részben a szlávok egyes csoportjai is) a fejlettebb külföldi tudományosság eredményeit mintegy anyanyelvükön olvashatva már eljutottak, vagy legalábbis eljuthattak volna. A terjedő magyar nyelvűség a tudományban ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a tudományosság eredményeinek hazai adaptálásában elsősorban a magyarok által észlelhető sajátosságok fognak kidolgoztatni. Egybevetve ezt a magyar politikai mozgalomnak mint háttérnek a dinamikájával, így lesz érthetővé az a konfliktus is, mely a magyarság és a hazai nem magyar népek között korszakunkra a kultúra vonatkozásában is ki fog élesedni.

2. A MAGYARORSZÁGI NEM MAGYAR NÉPEK KULTURÁLIS ÉLETE

A nemzetté válás bonyolult útjai a nemzetiségek számára még inkább, mint a magyarok esetében, sokszor éppen elsődlegesen a kultúra területén vezettek. A nemzeti nyelv megteremtése, a nyelvi jogokért vívott harc, a nemzeti múlt felidézése nemcsak a politikai harcokban játszott jelentős szerepet, sok esetben éppenséggel ezeket megelőzve a művelődés fejlődésében jelentkezett, mintegy pótolta a politikai harcot. Annál is inkább így volt ez, mert a 19. század első évtizedeinek politikai aktivitása a 18. század kilencvenes éveinek megmozdulásaihoz képest visszaesett. Ennek több oka volt.

Először is a feudális jellegű „nemzeti" kívánságok ugyan elhalóban voltak, de a kibontakozó polgári fejlődés — amely bár lassanként hát-

térbe szorította azokat — még nem volt elég erős arra, hogy említésre méltó modern polgári politikai mozgalom épülhessen rá.

Másodszor: Bécs sem támogatta a kilencvenes évek elejéhez hasonló mértékben a nemzetiségi törekvéseket, egyrészt azért, mert ezek egyre több liberális polgári mozzanatot tartalmaztak, s ez nem nyerhette meg az osztrák kormányzat tetszését; másrészt, mert a magyar nemzeti mozgalom megerősödéséig nem volt szüksége a nemzetiségekre. Sőt 1813-ig Bécs szövetségben állt a magyar köznemességgel. Harmadszor: a Habsburg-abszolutizmus, amely igen nagy súllyal nehezedett a monarchia népeire, nem tette lehetővé az amúgy is gyenge nemzetiségi mozgalmak politikai irányú továbbfejlődését. Akadályozta ezt a magyar nemzetiségi politika is. Ily módon a jól járható út hosszú ideig a nyelv és a művelődés szűk ösvénye volt, és ezeken a területeken a polgári vonások egyre izmosodtak.

A HORVÁT KULTURÁLIS ÉLET FEJLŐDÉSE AZ ILLÍRIZMUS JEGYÉBEN

A korábbi országgyűlésektől eltérően, az 1805. évi horvát tartománygyűlésen (szábor) merült fel először a horvát hivatalos nyelv bevezetésének követelése. A század első évtizedeiben pedig megindult a horvát nyelv és irodalom fejlesztése is. Josip Voltić Bécsben 1803-ban kiadott illír—olasz—német szótárában s a hozzá kapcsolt grammatikában az egységes szláv nyelv részeként fogta fel a horvát (illír) nyelvet és megállapította, hogy nincs még egy olyan nemzet, amely ilyen nagy területre terjesztette volna ki hatókörét, s ily nagyszámú dialektussal rendelkezne.

Ebben az időben a horvát írástudók, a magyar nyelvújítókhoz hasonlóan, anyanyelvükre fordították az európai irodalom több jelentős alkotását, ami előrelendítette a horvát nyelv fejlődését. Megalapították az első nyomdát, nemzeti könyvtár megszervezésére is tettek lépéseket. E kulturális tevékenység során vált Zágráb a horvát nemzeti kultúra középpontjává.

Amikor 1809 és 1813 között Zágráb megye nyugati része — Illíria néven — francia uralom alá jutott, ennek az úgynevezett Francia Illíriának horvát lakossága az elmaradott feudális viszonyokból polgári

viszonyok közé került. E területen megszűnt a robot, az úrbéri szolgáltatás, felszámolták a feudális belső vámokat, fellendült a kereskedelem. A francia rendszer az ipart is támogatta, megszűnt a céhrendszer, sőt védővámok biztosították e területen az ipar fejlődését. A franciák eltörölték a rendi előjogokat, bevezették a polgári jogegyenlőséget. A gazdasági fellendülés és a polgári szabadságjogok biztosítása jótékonyan hatott a horvát kultúra felvirágzására. A közép- és alsófokú közigazgatást horvátok irányították, megindult a nemzeti nyelvű oktatás, horvát hírlapot is adtak ki *Királyi Dalmata (Kraljski dalmatin)* címmel.

A nyelvi mozgalom a francia megszállás után helyreállított feudális rendszerben sem esett vissza. A tízes és a húszas években egyre nőtt az a polgárságból, parasztságból és szegényebb nemesi rétegekből származó értelmiség, amely később a polgári és politikai jellegű horvát törekvések élére állt.

A horvát nemzeti öntudat felébresztéséhez jelentősen hozzájárult Tomo Mikloušić tevékenysége. 1821-ben megjelent, sokféle hasznos és szórakoztató dolgokat tartalmazó munkájában *(Izbor dugovanj vsakovrstneh za hasen i razveselenje služećeh)* horvát történelemmel, irodalommal és gazdasági kérdésekkel foglalkozott, mindazzal, ami érdekelte a fejlődő horvát polgári elemeket, értelmiségieket. Többen tevékenykedtek nyelvi problémák megoldásán; így készültek arra, hogy az egységes horvát irodalmi nyelv majd elfoglalhassa méltó helyét a horvát közéletben.

Ez a nyelvművelés azonban még nem járt az egységes norma megteremtésével. E kérdésben ugyanis két álláspont harcolt egymással. Az egyik mesterséges úton, valamennyi horvát nyelvjárás elemeinek felhasználásával, azok összeolvasztásával akarta az irodalmi nyelvet létrehozni, a másik a három közül az egyik nyelvjárást óhajtotta normává emelni. A horvátok esetében az utóbbi volt a helyes álláspont. E felfogás ugyanis felismerte — nem lévén tradíciója a kiegyenlítésnek —, hogy az összeolvasztás mesterkélt és eltávolítja a normát a nép nyelvétől.

A horvát mozgalomnak a harmincas években kibontakozó irányzata, az illírizmus, amely a délszláv népek egységének megteremtését tűzte ki horvát vezetés alatt, a štokav nyelvjárás, tehát az egyik dialektus irodalmi szintre emelése mellett tört lándzsát. Az illírizmus, e politikai vonásokkal is rendelkező, de főként nyelvi-kulturális mozgalom alapgondolata az volt, hogy a délszlávok egy nemzetet alkotnak, az illír

nemzetet, s valamennyien az ókori illírek leszármazottai. Az illír nemzethez — e nézet szerint — a Fekete- és az Adriai-tenger között élő népek tartoznak. Ez a nagy Illíria földrajzi, történelmi és kulturális fogalommá vált, s e fogalom politikai tartalma: a délszláv népek egy államba való egyesítésének távolabbi gondolata, nyilvánvaló volt.

Ez az integráció vitathatatlanul előre mutatott; ezt tükrözte az illír ideológiának a szerb pravoszlávok és a délszláv mohamedánok iránti türelme is. Herder hatására a nemzet döntő ismérvének az etnikumot, illetve a nyelvet tekintették. Azért is esett a választás a štokav nyelvjárásra, mert a szerbek — s erről még alább lesz szó — időközben a hercegovinai délszerb dialektust művelték ki normájukká, amely azonos volt a štokav nyelvjárással. Az illír mozgalom vezetője, Ljudevit Gaj a délszláv egység érdekében is előnyben részesítette a štokavštinát, nem beszélve arról, hogy ehhez a dialektushoz fűződtek a délszláv népek gazdag irodalmi hagyományai is. Gaj törekvései sikert hoztak, ma is ez a horvát irodalom nyelve. Ez a magyarázata annak, hogy napjainkban a szerb-horvát nyelv lényegében azonos, s a különbség igen csekély hangtani és jelentéktelen lexikális eltérésen kívül csupán formai: a szerbek cirill, a horvátok pedig latin betűkkel írnak.

Gaj és az illírizmus első, tipikusan művelődési megnyilvánulásai is tükrözték a tudatos politikai célt. Gaj 1830-ban Pavel Jozef Šafárikhoz, a nagy szlovák származású szlavistához írt levelében elmondta, hogy az „áldatlan magyarizmus"[7] behatolásának az általa tervbe vett helyesírási reform, a szláv—horvát helyesírás bizonyos fokig gátat fog emelni. Gaj egyébként egy tudományos munkában *(Kratka osnova hrvatsko-slavenskoga pravopisanja*, 1830) kifejtette a horvát helyesírás alapelveit, Pavao Štoos horvát költő, a mozgalom lelkes résztvevője pedig a délszláv egység felé vezető út első állomásaként fogta fel az új helyesírást, majd további lépésként az irodalmi nyelvet. Az új helyesírás jelentőségének fejtegetésével összekapcsolva buzdította a délszláv népeket az egység megvalósítására.

Gaj mellett az illír mozgalom másik vezető alakja Janko Drašković gróf volt. 1832-ben, štokav dialektusban írt disszertációjában *(Diser-*

[7] Idézi: ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840 (továbbiakban: ARATÓ, A nemzetiségi kérdés . . . I.). Bp. 1960. 209.

tatia iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom zakonotvorcem Kraljavinah naših za buduću Dietu ungarsku odaslanem), melyet a magyar országgyűlésre küldött horvát követek instruálására írt, a horvát politikai és gazdasági programot fogalmazta meg. Követelte a kereskedelem és a mezőgazdaság támogatását, a hitelviszonyok rendezését, bank alapítását, jelzálogkölcsönt az eladósodott földbirtokosok részére. Az agrárkérdésben azonban konzervatív nézeteket vallott. Ugyanakkor, amikor Drašković felvetette a horvát (štokav) nyelv hivatalossá tételének szükségességét, a latin nyelvet is védelembe vette. Ez a kettősség egyébként is jellemezte a horvát nemesség álláspontját.

Az illírizmus céljainak valóra váltása érdekében a mozgalom vezetői jelentős feladatnak tartották a horvát nemzeti sajtó megindítását. Néhány éves előkészület után a horvát nemesség és a bécsi udvar támogatásával 1835-ben Ljudevit Gaj szerkesztésében napvilágot is látott a *Horvát Újság*, illetve később az *Illír Nemzeti Újság (Novine Hrvatske*, illetve *Ilirske Narodne Novine)* és melléklapja, a *Hajnal (Danica)*. E horvát sajtó nemcsak propagálta a nemzeti feladatokat és az illírizmus ideológiáját, hanem a mozgalom szervezője is volt.

Gaj lapjai egyengették a horvát helyesírás, az egységes horvát irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom megteremtését is. Az új helyesírás a cseh példát vette mintául, kiküszöbölte a magyar írásmód hatását, s ez egyik formája volt a magyar nyelvi törekvések elleni harcnak. Gaj lapjai körül csoportosultak a legkiválóbb horvát írók és költők. Az illír irodalmat készítette elő Štoos. „A hon anyja, ki egykoron fényes koronát viselt, sötét éjjel gyászruhában jön a Száva partjára; hívja fiait, de hívó szavára nem hangzik válasz; elmegy dicső csaták színhelyére, de itt sem találja fiait; szemének hulló könnyei áztatják a vérmosta mezőket; keserves a panasza: más nemzeteknek felderült a dicsőség napja, büszkék hazájukra, de az ő földjére homály borul, őt kerülik gyermekei, akik elfelejtették anyanyelvüket és idegent tanulnak. De végre jön egyik fia Zágráb felől s vigasztalja, hogy ott lelkesedik az ifjúság, mely meg fogja védeni anyanyelvét és nemzetiségét"[8] — olvasható 1831 nyarán írt *A hon képe (Kip domovine)* című allegóriájában. Az esztétikai szempont-

[8] Idézi: Arató Endre, Kelet-Európa története a 19. század első felében (továbbiakban: Arató, Kelet-Európa . . .). Bp. 1971. 155.

ból sem éppen nívós, még kajkav nyelvjárásban írt költemény igen nagy hatást tett, s költője egy csapásra híressé vált. Štoos az illírizmus kibontakozása idején áttért az új normára, és nemzeti szellemű költészete később is egybekapcsolódott az igazságtalanságok és erőszakosságok, tehát a feudális elnyomás elleni nyílt és határozott fellépéssel. A költészetben a politikai-hazafias líra a horvát nemzeti öntudat felébresztésére, erősítésére törekedett. Nagy hatásuk volt a szláv harci daloknak, az úgynevezett davorijáknak, amelyek a magyar elnyomás ellen hívták harcba a horvátokat. E jobbára igen éles hangvételű és alacsony művészi színvonalat képviselő politikai lírában a horvát mozgalom résztvevőinek a nemzeti elnyomás megszüntetésére irányuló patriotizmusa, de egyben a nemzeti gyűlöletet hirdető nacionalizmusa szorosan egybefonódva, együttesen jelentkezett.

Nemcsak ez a művészileg silány politikai líra jellemezte az illírizmus irodalmát. Színvonalas írók is tevékenykedtek. A szlovén Stanko Vraz, az illír mozgalom lelkes híve, aki kaj-szlovén anyanyelve ellenére szívvel-lélekkel tette magáévá az új irodalmi normát, hírnevét szerelmi lírájával szerezte. Azt a célt is valóra váltotta, hogy a horvát irodalmat minél szervesebben bekapcsolja az európai literatúrák véráramába. Ő fordította le először horvátra Dantét, Byront, Puskint, s honosította meg a horvát költészetben a szonettet. Mindez szoros kapcsolatban állott nemzeti és demokratikus nézőpontjával. Jelentős volt igényes kritikusi munkássága, amelyet a maga indította *Kör (Kolo)* című lapban fejtett ki. Alapvető törekvése a dilettantizmus felszámolása volt. Arra ösztönözte a horvát írókat, hogy ne csak a hazafias elkötelezettséget és a nemzeti nyelvet tekintsék döntő mércének, hanem a művészi-esztétikai színvonalat is.

Az illír korszak legnagyobb költője Ivan Mažuranić volt, aki nevét azzal tette ismertté, hogy megírta Ivan Gundulić, a raguzai irodalom legnagyobb költője (1589—1638) *Osman* című eposzának két hiányzó énekét. Nem volt tehát véletlen, hogy az illír mozgalom ehhez az eposzhoz nyúlt vissza. Mažuranić olyan kiváló munkát végzett (1842), hogy két éneke alig különböztethető meg az eredetitől.

Ez már fő műve előmunkálata volt, csakúgy, mint verseinek legnagyobb része; mindezek az illírizmus eszméit erősítették. Lelkesedéssel énekelt a dicső múltról és üdvözölte a jelentős új korszak beköszöntését.

Hősi múlt és a nemzeti ébredés periódusa költészetében elválaszthatatlan egységbe olvadt.

Ilyen előzmények után fogott hozzá nagy költői művéhez, a *Csengics Szmail aga halála (Smrt Smail-age Čengjića,* 1846) című eposzhoz, amely egyben utolsó alkotása is volt. Ebben megrázó képet rajzolt a török alatt sínylődő délszláv népek elnyomásáról, amely egyaránt akadályozta társadalmi és nemzeti felemelkedésüket. A tengernyi szenvedés, nyomorúság azonban nem törte meg bátorságukat:

Fölreccsen a karó, újra s újra,
suhint a kar, s lesújt jó néhányszor,
megremeg a bitó vékony húrja,
de a hegyek ifjú népe néma,
föl se szisszen, foga sem csikordul.

(Csuka Zoltán fordítása)

A korai hazai ösztönzésre s nem utolsósorban szerb hatásra nagy lendülettel folyt a horvát népköltészet kincseinek feltárása a különböző horvátlakta területeken: Horvátországban, Szlavóniában, a dunántúli horvátok között, továbbá Boszniában. E gyűjtőmunka is egyengette az oly fontos nemzeti egység kialakítását.

A nemzeti mozgalom művelődési és politikai céljainak jelentős fóruma volt a nemzeti színház. Az illírizmus képviselői elsőkként vetették fel a nemzeti színház megalapításának fontosságát, s az írók eredeti horvát drámák írásával jelentős lépéseket is tettek e felé. A horvát nemzeti színház megalapításának e jelentős tartalmi előkészítése ellenére az önálló horvát színház létrehozása nem sikerült, csupán a zágrábi városi színház tartott időnként horvát nyelvű előadásokat. Nem hozott eredményt az sem, hogy a horvát tartománygyűlés 1840-ben az illír mozgalom hatására bizottságot küldött ki a színház ügyében. A horvát mozgalom lapja, a *Novine Hrvatske* napirenden tartotta a színjátszás kérdését.

A horvát színház fejlődése mellett a negyvenes évek derekára esett a nemzeti öntudat elmélyítése szempontjából oly fontos eredeti horvát opera megszületése. 1846-ban adták elő először Vatroslav Lisinski *Szerelem és ármány (Ljubav i zloba)* című operáját. Fejlődött a dalköltészet. E műfaj képviselői a horvát költők politikai verseit zenésítették meg,

s e dalokat a különböző horvát városokban alakult dalárdák népszerűsítették. A művészet a többi között így szolgálta a nemzeti célokat. A nemzeti küzdelem a kultúra, a művészet területén is folyt. A magyar lapok ellenségesen szemlélték a nagy akadályok leküzdése árán fejlődő horvát kultúrát, művészetet.

A horvát tudományos társaság megszervezéséért folyó harc élén is az illírizmus képviselői állottak. A társaság feladataként a tudományok horvát nyelven való művelését, könyvek kiadását, nyilvános könyvtár szervezését, múzeum felállítását jelölték meg. A társaságra vonatkozó tervezet 1836-ban a horvát tartománygyűlés elé került. A tervezetet a horvát nemesség is támogatta. A tudományok közül a nyelvészeten kívül a történelemnek volt jelentős szerepe, amely nem is annyira tudományos, mint inkább az illírizmust támogató politikai célt tűzött maga elé.

A zágrábi főiskola, az akadémia a harmincas és a negyvenes években a horvát—magyar ellentétek egyik ütközőpontja volt. Az illír mozgalom állhatatosan követelte az akadémia horvát jellegűvé való átalakítását, s e felé az első lépésnek a nyelvi tanszék felállítását tekintette.

Az illírizmus eszméi elterjesztésének, a horvát nemzeti közvélemény kialakításának és irányításának fontos eszközei voltak a čitaonicák, az olvasókörök. 1842-ben alakult meg a Matica hrvatska, amelynek fő feladata a horvát klasszikus irodalom, elsősorban a raguzai írók munkáinak felkutatása, gyűjtése és kiadása volt. Társadalmi gyűjtés útján a horvátok megvásárolták Drašković gróf zágrábi palotáját. Ez a palota volt az úgynevezett horvát Nemzeti Ház, ahol otthont kapott a Maticán kívül a Horvát Nemzeti Múzeum, a könyvtár, az illír kaszinó és a gazdasági egyesület. Tovább fejlődtek a harmincas évek végén alapított olvasókörök; központi szerepet töltött be a zágrábi čitaonica, amelynek Drašković volt az elnöke.

Az illírizmus tehát — és ezt összefoglalóan megállapíthatjuk — továbbfejlesztette a horvát nemzeti mozgalom korábbi eredményeit, elsősorban a nyelv és a művelődés különböző területein. Az illír gondolat haladó szerepet játszott a nemzeti elnyomás ellen, s a horvát nemzeti nyelv és kultúra kialakításáért folytatott küzdelemben. Az illír mozgalom pozitív céljaiban és tevékenységében a fejlődő horvát polgárság és az árutermelő középnemesség patriotizmusa mutatkozott meg. Nem kevésbé felismerhető az illírizmusban ezeknek az osztályoknak a nacionalizmusa is.

A magyar uralkodó osztály elleni gyűlöletet az illírizmus az egész magyar népre kiterjesztette. A mozgalom céljai között nemcsak a délszlávok, hanem más népek horvát vezetés alatti egyesítése is szerepelt. Ez is mutatja az illír mozgalom nacionalista jellegét.

A SZERB NYELVMŰVELÉS ÉS KULTURÁLIS MOZGALOM

Számottevő fejlődés tapasztalható a szerbek körében is, ahol előtérben Orfelin és Obradović, valamint követőik kezdeményezése: a népnyelv irodalmi normává fejlesztése állott. Ez a jelentős törekvés a szlovákokhoz hasonlóan kemény belső harcok kíséretében folyt. Az ő tevékenységük idején e küzdelem a szlaveno-szerb és a népnyelv között még nem indult meg, hisz Orfelin és Obradović maga sem szakított az egyházi nyelvvel, noha az ortodox egyház már határozottan elítélte kezdeti népnyelvi céljaikat. Nem polarizálódhatott e harc azért sem, mert a szerb népnyelv egyengetését támogató polgári elemek gyengék voltak, sokkal erősebb pozíciókkal rendelkezett a feudális klérus, amely csökönyösen ragaszkodott a szlaveno-szerb nyelvhez. E nyelv fenntartása ugyanis nem kis mértékben járult hozzá — éppen a népnyelvvel szemben — a klérus vezető szerepének fenntartásához.

A szlaveno-szerb nyelv a magyarországi szerblakta területeken az osztrák kormányzat uniós térítő törekvéseivel szembeni védekezésképpen használatos orosz tankönyvek, valamint az itt működő orosz tanítók hatására alakult ki. A korábban kizárólag használt egyházi szerb variáns ily módon orosz szavakkal és nyelvtani formákkal egészült ki. A szlaveno-szerb hatása részben pozitív volt annyiban, amennyiben egy idegen nyelv helyett, mint a szerb nyelvhez közel álló testvéri szláv népnek a nyelve, hozzájárult a szerb irodalmi nyelv és a nemzeti öntudat kialakításához. Ugyanekkor azonban — és ez a századfordulón még nem volt olyan gátló erő, mint később — a szlaveno-szerb, mivel jelentősen különbözött a nép nyelvétől, akadályozta is a szerb irodalmi nyelv kialakulását. Különösképpen veszélyes volt, hogy ezt a kevert nyelvet nemcsak papok, hanem polgári elemek is kezdték már az életben is használni.

Vuk Stefanović Karadžić vitte győzelemre a szerb népnyelv jogainak érvényesítéséért és a szerb nép nyelvének irodalmi fokra emeléséért foly-

tatott harcot. Bécsi tartózkodása idején szoros kapcsolatba került a kiváló szlovén szlavistával, Jernej (Bartolomej) Kopitarral, aki nagy hatással volt rá, és támogatta nyelvi tevékenységét. Egyik nagy munkája a szerb hősi népdalok összegyűjtése és kiadása volt. E gyűjtemény első kötete 1814-ben jelent meg, és szinte egész Európában ismertté vált. Különösen nagy hatást váltott ki a nemzeti elnyomatásban élő szlávok körében. Ezek az epikus népdalok a szerb népnek a török uralom ellen folytatott bátor küzdelmét mutatták be, és ezzel nagymértékben hozzájárultak a nemzeti öntudat erősítéséhez, a szerb egység, a szerb nemzeti történeti tudat kialakításához. Nem volt kisebb horderejű e munka más irányú hatása sem. Karadžić műve Obradović s követői után valamennyiüknél lényegesen fejlettebb formában mutatta be a szerb nép nyelvét, azt a nyelvet, amelyet még a legegyszerűbb szerb is megértett.

Közben Karadžić megírta a szerb népnyelv nyelvtanát is, amely még 1814-ben jelent meg. E korszakalkotó jelentőségű nyelvtanában a hercegovinai délszerb nyelvjárást emelte irodalmi szintre. Újításaival lényegesen egyszerűsítette az új irodalmi nyelvet a bonyolult szlaveno-szerbbel szemben, és ugyanakkor használhatóbbá tette azt az élet számára. Ez a gyakorlati szempont is magyarázza, hogy a polgári értelmiség, a kereskedő polgárság támogatta Karadžić nyelvi reformját. Különösen ez utóbbi munka váltott ki hatalmas vitát, amely tudományos formában, nyíltan és világosan a szlaveno-szerb helyett a szerb nép nyelvét tette meg irodalmi nyelvnek. Jelentős műve volt Karadžićnak az 1818-ban megjelent szerb szótár is, amely körülbelül 26 ezer szót tartalmazott. A szerb népnyelv irodalmi szintre emelésének útján további fontos állomás volt 1821-ben napvilágot látott szerb népmesegyűjteménye.

Karadžić és harcostársai — akik között a küzdelem kezdetén vezető személyiségek és ismertebb írók nem állottak — nem elégedtek meg a szerb népnyelv szabályainak kidolgozásával, tudományos művelésével. Nézeteik érvényesítéséért határozottan vitába is szálltak. Elsősorban Karadžić bírálta élesen a korabeli szerb írókat, s kimutatta, hogy azok a szerb nép többsége számára nem érthető, csúnya, kevert szláv nyelven írnak. A klérus érveivel szemben Karadžić és harcostársai hangsúlyozták, hogy az egyházi nyelvként használt szlaveno-szerb nyelv, az általános hiedelemtől eltérően, nem a szlávok közös, ősi nyelve. Rámutattak arra is, hogy a szláv nyelvek már annyira különböznek egymástól, hogy egy

ilyen közös szláv nyelvről nem is lehet beszélni. Ezért is mindenkinek saját anyanyelvén, vagyis a nép által beszélt nyelven kell írnia. Karadžić szavaival: „a szántóvető nyelvén". A szerb népnyelv érvényesüléséért folytatott kemény küzdelemben a haladó szerb értelmiségiek és polgárok jelszava az volt, „írj úgy, ahogy beszélsz, és beszélj úgy, amint a nép beszél".[9]

A szerb népnyelv irodalmi nyelvvé nemesítéséért folytatott következetes küzdelem összekapcsolódott a polgári fejlődés egyéb követelményeiért és a feudalizmus ellen vívott harccal. A szerb klérus és a szerb nemesség azonnal felismerte, hogy Karadžić reformjai, a szerb népnyelv használata és az ehhez kapcsolódó polgári jellegű kulturális törekvések veszélyeztetik az egyház és a nemesség feudális kiváltságait. Ez magyarázza a látszólag kulturális területen folyó harc élességét és politikai jellegét. A küzdelmet a görögkeleti egyház irányította. Ebben a harcban az egyház nem kis mértékben alkalmazta a hazugság, a rágalmazás jól bevált módszereit.

A feudális rend támaszainak ez a mesterkedése azonban nem járt eredménnyel. A fejlődő polgári erők Karadžić mögé sorakoztak fel, a szerb népnyelv irodalmi nyelvvé emelésének útját a haladás ellenfeleinek megakadályozniuk már nem sikerült. És a küzdelem folyamán e reformok korábbi ellenzői közül is egyre többen álltak Karadžić polgári fejlődést képviselő irányzata mellé.

A szerb kultúra egyéb területein is születtek kisebb-nagyobb eredmények. Az egyházi alapítású tudós társaság, a Karlócai Kör (Karlovački krug) mellett Karadžić 1817-ben, Lukijan Mušicki költő 1820-ban tett kísérletet tudományos társaság megalapítására. E sikertelen próbálkozások után, 1826-ban több gazdag szerb kereskedő támogatásával Pesten létrejött a Matica srpska. Tevékenységének középpontjában a szerb nép irodalmának és kultúrájának emelése, szerb kéziratos munkák kiadása és terjesztése állt. A Matica srpska megalapításával (1826) a szerb nyelvi-művelődési mozgalomnak jelentős bázisa jött létre, amely a szerblakta területeken túl, a többi elnyomott szláv nép számára is nagy ösztönzést jelentett, példát mutatott. E szervezet megalapítása előtt 1824-től a vagyonos szerb kereskedő polgárság tevékeny támogatásával megjelent

[9] Uo. 138.

a *Szerb Évkönyv (Srbska letopis)* című tudományos folyóirat, amelyet Djordje Magarašević szerb író alapított. Más irodalmi termékek előfizetői, olvasói, mecénásai között is ott találjuk a kereskedőket. Ők teremtették elő a szükséges anyagi fedezetet a különféle almanachok, évkönyvek számára is, amelyekben rendszeresen megjelentek a szerb költők és írók művei. A viszonylag fejlettebb polgári bázis magyarázza, hogy a Matica srpskán kívül más egyesületek is alakultak, így Temesvárott Az Irodalom Barátainak Egyesülete és a pesti Szerb Irodalmi Társaság. Ezek az egyesületek azonban a Matica srpskától eltérően rövid életűek voltak.

A szerb irodalom is a nemzeti mozgalom szolgálatában állt. Az új korszakot a már említett Lukijan Mušicki, a pravoszláv szerzetesből, a karlócai szerb gimnázium tanárából püspökké lett költő tevékenysége jelzi. Költészete leginkább Virág, Baróti Szabó és Berzsenyi lírájával vethető egybe. Verseiben a szerb nemzeti öntudatot élesztette és erősítette. Herdernek a szerb irodalomra kifejtett hatása Karadžić munkásságán kívül leginkább Mušickinál figyelhető meg, aki a modern nemzeti ideológia egyik megalapozója volt. Kortársai a „szerb Horatiusnak", a „szerb költők fejedelmének", „fajtája géniuszának" nevezték. Nem tudott megszabadulni a szlaveno-szerbtől, noha a népi szerb nyelvet a köznapi érintkezés elkerülhetetlen eszközének tartotta, s az ezen alapuló norma győzelmét kívánta a világi irodalomban. A szlaveno-szerbet azonban nemcsak az egyházi szertartások nyelvének tekintette továbbra is, hanem a művelt rétegekhez szóló ódáiban is ezt alkalmazta.

Az új irodalmi normát harcosan és már művészi alkotásokkal támogatta Jovan Sterija-Popović tanár, ügyvéd, a korszak egyik leginkább figyelemre méltó írói egyénisége. Munkássága kezdetén — és ez jellemző volt — nyolc újgörög hazafias verset (Rhigasztól és Koraisztól) fordított le szerbre. Több regénye és drámája a dicső szerb múltból merített, s e műveiben hangot kapott a szerb polgárság nemzeti ideológiája. Ugyanakkor vígjátékaiban a realizmus eszközeivel mutatta meg és gúnyolta ki a szerb polgárság fonák tulajdonságait, uralkodni vágyását, tudálékoskodását, előkelősködését, anyagiasságát.

Még számottevőbb színvonalat képviselt a szerbek Petőfije, Branko Radičević. Lírája a maga módján forradalmi tett volt, bátor szembefordulás a konzervativizmussal. Mi sem természetesebb, mint hogy

szívvel-lélekkel támogatta Karadžić nyelvi reformját. Az ő költészete is beszédesen igazolta az új norma helyességét. Legtöbbet emlegetett verse a *Diákbúcsú (Djački rastanak*, 1844), amely a sodró erejű táncot, a kolót idézve tett hitet a délszláv népek egysége mellett.

E rövid irodalmi áttekintés is félreérthetetlenül mutatja, hogy az új normáért folytatott küzdelem a nép nyelvének, a progressziónak a győzelmével ért véget. Az új irodalmi nyelv elterjedését egyengette Djuro Daničić munkája, *Harc a szerb nyelvért és helyesírásért (Ratom za srpski jezik i pravopis*, 1847).

A szerb nemzeti mozgalom megizmosodását több új sajtóorgánum jelezte. Jelentős volt a magyarországi szerb könyvkiadás is. A nagy számban megjelent egyházi könyveken, kalendáriumokon, évkönyveken kívül sok irodalmi, tudományos és népszerűsítő, felvilágosító munka látott napvilágot. Ugyanakkor — s ebben is kifejezésre jutott a szerb egység gondolata — fejedelemségi szerbek nem egy munkáját adták ki Magyarországon, s megfordítva, magyarországiakét Belgrádban.

Nagy világirodalmi visszhangja volt a szerb népköltészetnek. A feltárás a szerb irodalmi norma megteremtőjének, Karadžićnak a nevéhez fűződött. Ilyen irányú tevékenysége — láttuk — elválaszthatatlan volt a népnyelv irodalmi szintre emelésétől. Jakob Grimm és Goethe elismerése Karadžićot további és rendszeres munkára ösztönözte.

A szerb színjátszásnak is fontos szerep jutott a szerb népnyelv és öntudat terjesztésében, elmélyítésében. Dél-Magyarország nagyobb helységeiben már a 18. században tartottak alkalmi szerb színielőadásokat, amelyeket tanítók és diákok rendeztek; a következő lépést a 19. század elején a vándorszínészek tevékenysége jelentette. Az előadások száma a század első felében egyre inkább nőtt, s színvonaluk is emelkedett. A szerb színjátszás alapítója és lelke Joakim Vujić volt, aki számos színdarabot írt és fordított, illetve ültetett át szerb környezetbe, nemegyszer fellépett mint színész is.

Nagy fejlődést tett a szerb iskolaügy is a 19. század első felében. Az első szerb ginnázium Karlócán 1791-ben nyitotta meg kapuit. 1810-ben Sava Vuković gazdag szerb kereskedői anyagi támogatásával megkezdte tevékenységét az újvidéki szerb gimnázium, amely gyorsan fejlődött. 1812-ben nyitotta meg kapuit Szentendrén az első szerb tanítóképző, amely 1816-ban Zomborba költözött. Az alsófokú szerb iskolák is

a nemzeti öntudat erősítői voltak. A Szerbia történetével foglalkozó munkák az iskolákon keresztül a nép között elterjesztették a régmúlt dicsőséget.

A szerb kultúra fejlesztésében, előrehaladásában nagy szerep jutott a diáktársaságoknak. Ezek a társaságok (elsősorban a pozsonyi, a grazi és a szegedi) már a harmincas években működtek. A szerb diákok ugyanis egyre nagyobb számban keresték fel Magyarország, Ausztria és Németország főiskoláit, egyetemeit. Szervezeteikben mindenekelőtt a szerb nyelvet és irodalmat ápolták. A negyvenes években ezek a diákegyesületek Ifjúság (Omladina) néven központi szervezetet hoztak létre. Az intézmény tevékenységének eredményeképpen a Magyarországon tanuló szerb diákok 1847-ben már egységes csoportot alkottak, nézeteik a szerb nemzeti mozgalom előtt álló feladatokat illetően azonosak voltak. Az Omladinának, amely a szerb egység követelését állította előtérbe, a későbbi szerb mozgalomban jelentős szerep jutott.

1845-ben jött létre a zombori szerb olvasótársulat, melynek az ugyanebben az évben alakult zombori magyar szellemű olvasóegylet ellenében az volt a célja, hogy „a szerb, vagyis illír nyelv és irodalom a magyar nemzetiség irányában e honban mindinkább fejlődjön és terjedjen".[10] E társulatnak kétszer annyi tagja volt, mint a magyar szellemű egyesületnek. A szerb olvasótársulat összetétele tükrözte a szerb mozgalom polgári jellegét. 38 kereskedőn, 22 kézművesen kívül az egyesületben 44 értelmiségi (22 városi, 11 egyéb tisztviselő, 4 tanító, 2 pap, 5 ügyvéd), 2 földműves (valószínűleg gazdagparasztról van szó) és 1 vasgyáros tömörült. A tisztviselők viszonylag nagy száma mutatja, hogy a szerb polgári értelmiség a többi nemzetiség értelmiségétől eltérően, ha nem is országos, de megyei és városi hivatalokban foglalt helyet. A szerb olvasóegyesületet, mint a szerb mozgalom egyik fontos intézményét, a magyar és az osztrák hatóságok egyaránt éberen figyelték.

[10] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. II. 1840—1848. Bp. 1960. 208.

A SZLOVÁK IRODALMI ÉS TÁRSADALMI ÉLET KIBONTAKOZÁSA

Az új norma napirendre kerülésétől, Bernolákék tevékenységétől, tehát a két irányzat megszületésétől, a 18. század végétől kezdve nemcsak az ellentét, hanem az együttműködés is jellemzője lett a szlovák kulturális mozgalomnak. A további évtizedek fejlődését ezek az ellentétes irányú komponensek határozták meg. Feladatunknak azonban nem a két csoport közötti dinamikus kölcsönhatásnak, hanem a meglevő és az újabb irányzatok központjainak, bázisának, irodalmának vizsgálatát tartjuk.

A szlovák nép 16. században meginduló irodalmának nyelve — tudjuk — több szláv néphez hasonlóan, nem az anyanyelv, hanem egy másik szláv nyelv, a cseh volt. A szlovákok nem lévén pravoszlávok, nem egy szerb típusú egyházi nyelvet használtak, ezt a szerepet a szlovák protestánsok körében a cseh nyelv töltötte be. E norma hatása a szlovák fejlődés szempontjából, a szlaveno-szerb nyelvhez hasonlóan, részben segítő (a cseh a szlovákhoz legközelebb álló testvéri nép nyelve volt), részben hátráltató szerepet játszott. Ezzel magyarázható az, hogy a szlovákok cseh nyelvű irodalmában egyre több szlovákizmus volt található, s a szlovakizálás végül is a szlovák értelmiségiek tudatos törekvésévé vált. Ez a szlovakizáló törekvés igen nagy jelentőségű a szlovák nemzeti nyelv kialakulása szempontjából. A 18. század végén Anton Bernolák tevékenysége — láttuk — már a századok során kifejlődött folyamat betetőzését jelentette : a nyugatszlovák nyelvjárást emelte irodalmi fokra. A nyugatszlovák dialektust mint irodalmi nyelvet a szlovák értelmiségiek jó része — elsősorban a katolikus intelligencia — elfogadta. Nagy szerepet játszott ebben Bernolák szótárának megjelenése 1825 és 1827 között.

Bernolák és követői törekvésével szemben, amely a cseh nyelv helyett a nyugatszlovák népnyelvet akarta irodalmi nyelvvé fejleszteni, a protestáns értelmiség Juraj Palkovič vezetésével kitartott a cseh nyelv mellett, amelynek bizonyos fokú szlovakizálására törekedett.

Az ellentétek mellett azonban közeledés, integrációs törekvés is megfigyelhető a két irány között. A nemzetté alakulás szempontjából elkerülhetetlen eme integráció nemcsak nyelvi egységesítésre, hanem a két felekezet egybekapcsolására is törekedett. Ennek az integrációnak volt a híve a Bernolákot követő Martin Hamuljak budai helytartósági tisztvise-

lő és köre. Velük együttműködött Ján Kollár pesti evangélikus lelkész, a szlovák mozgalom egyik vezető alakja, aki viszont a cseh nyelv fenntartása mellett szállt síkra. A két irányzat közötti kiegyenlítésnek, s ebbe a szlovák mozgalom pozsonyi központja is bekapcsolódott, nagy szerepe volt az új szlovák irodalmi nyelv megteremtésében.

Figyelembe véve az integrációs kísérletek mellett az ellentéteket is, a Bernolák és Palkovič követői között megindult nyelvharc nem volt olyan éles küzdelem, mint a szerb nyelvharc. Miért járt a szerb és a szlovák fejlődés az irodalmi nyelvért folytatott harcban a többi nemzetiségétől eltérő úton, s ugyanakkor mi határozta meg a szlovák és a szerb nyelvharc közötti különbséget, amely — mint láttuk — a nyelvharc különböző fokú intenzitásában jelentkezett? Míg a horvátoknál a teljesen idegen latin nyelvvel szemben, a nagy eltérést mutató horvát dialektusok helyett, egységes irodalmi nyelv bevezetése állt a nyelvi törekvések középpontjában, a románoknál pedig az ugyancsak teljesen idegen szláv egyházi nyelv helyett a román irodalmi nyelv megteremtése volt a cél, addig a szerbeknél és a szlovákoknál a több évszázadon át használt rokon szláv nyelvnek, a szlaveno-szerbnek és a cseh nyelvnek a nép nyelvével, az anyanyelvvel való helyettesítése jelentette a polgári fejlődés útját. Míg a horvátoknál és a románoknál az idegen nyelv és az anyanyelv hívei között a frontok tisztázottak voltak (az idegen nyelv mellett a konzervatívok, az anyanyelv mellett pedig a nemzeti mozgalom hívei állottak), ez nem volt ilyen egyértelmű a szerbeknél és a szlovákoknál, ahol a hosszú ideig használt és részben érthető szláv nyelvekhez való ragaszkodás nem jelentette egyben a nemzeti mozgalommal szembeni állásfoglalást is. Így a horvátoknál és a románoknál — a szerb és a szlovák fejlődéstől eltérően — az idegen nyelv és az anyanyelv küzdelmeiben a nemzeti mozgalom léte dőlt el, a szlovákok és a szerbek esetében pedig az ismertetett nyelvharc a nemzeti mozgalomban, a nemzeti mozgalom két szárnya között folyt. (Persze ez nem jelenti azt, hogy a szerbek és a szlovákok ne harcoltak volna az idegen nyelv térhódítása, így a magyarosítás ellen. E harc, különösen a szlovákok részéről, a század következő évtizedeiben öltött nagy méreteket.)

E nyelvharc a nemzetiségi mozgalom bizonyos differenciálódását is feltételezte, amely a fejlettebb szerb mozgalomban jobban előrehaladt, mint a szlovákban. Ez magyarázza a szlovákkal szemben a szerb nyelvharc élességét. A szlovák nyelvharc — melynek egy kis előjátéka már

Bernolák és Palkovič követői között lefolyt — csak a negyvenes években vált a szerbhez hasonló kemény küzdelemmé, akkor, amikor a szlovák polgárság, a szlovák nemzeti mozgalom fejlődésével létrejöttek e harc gazdasági és társadalmi előfeltételei. A század eleji szlovák nyelvharc, éppen a fejletlenség következményeképpen, az anyanyelvért folytatott küzdelemben — a szerb és a későbbi szlovák nyelvharctól eltérően — nem kapcsolódott össze más, kifejezetten polgári követelésekkel. És bár tükröződtek benne a polgári fejlődés problémái, sokkal inkább a kultúra területén, a nyelvtudomány, az irodalom szférájában, a politikai és a gazdasági élet területétől távolabb játszódott le, mint a szerb vagy a későbbi szlovák nyelvharc.

A negyvenes évekre tehát a szlovák mozgalom is differenciálódott: L'udovít Štúr vezetésével kialakult a baloldali, a liberális szárny, szemben a Ján Kollár vezette jobboldallal. A baloldal első fontos lépése a nép nyelvének irodalmi szintre emelése volt. 1843-ban indultak meg az előkészületek, s a szlovák mozgalom vezetői teljes egyetértéssel megállapodtak abban, hogy „népünkhöz szólni nemcsak a mindennapi, hanem az élet magasabb szintjén, a közéletben, a mi nyelvjárásunkon, a mi kedves szlovák nyelvünkön"[11] lehet. E gondolatot a fiatal szlovák értelmiség nagy lelkesedéssel tette magáévá, és az 1844 augusztusában alapított szlovák művelődési egyesület, a Tatrín, a szlovák nyelvet hivatalos nyelvéül fogadta el.

A szlovák haladó értelmiség ilyen, a polgári fejlődés szempontjából nélkülözhetetlen egységes irodalmi nyelv kialakítására tett erőfeszítései kifejezték azt is, hogy a mozgalomban a szlovák nép, a szlovák jobbágyság is szerepet kapott, érdekeit figyelembe vették, s a feudalizmus elleni harc a szlovák nemzeti mozgalom fontos részét alkotja. A haladó szlovák polgári értelmiség egykorú megnyilatkozásai arról számolnak be, hogy a mozgalom vezetői tudatosan törekedtek a szlovák nép megnyerésére. Erősen és általánosan hatni a népre Štúr szerint csak anyanyelven lehet. Így kapcsolódott össze a szlovák irodalmi nyelv követelése a mozgalom bázisának kiszélesítésével és a feudalizmus elleni küzdelemmel.

A szlovák mozgalom jobbszárnya, Kollárral az élen, szembefordult Štúrék új politikájával, amely a szlovák parasztságot állította előtérbe.

[11] Idézi: Arató, Kelet-Európa . . . Bp. 1971. 140.

Kollárék ugyanis nem a népre, hanem a szláv népek nemességére, mindenekelőtt pedig a cseh polgárságra kívántak támaszkodni, vele építettek ki szoros szövetségi viszonyt. Ez volt az úgynevezett ausztroszlávizmus, Ausztria föderatív szláv államszövetséggé való átalakításának koncepciója, amely szerint a szlovákok és a csehek egységes nemzetet, tartományt alkottak volna. Ez pedig már alapvető politikai ellentét volt. A Štúr vezette mozgalom ugyanis Bernolák és Hamuljak koncepciójához közelítve, amely a szlovák önállósulást követelte, a szlovák nép nyelvét — éspedig annak középszlovák nyelvjárását — tette meg irodalmi nyelvnek. E lépés Bernolákénál radikálisabb volt abban a tekintetben is, hogy e dialektus a nyugatszlovákkal ellentétben — amely a csehhez igen közel állt, hisz átmenetet jelentett a cseh és a szlovák között — teljesen eltért a csehtől és a legtipikusabb szlovák nyelvjárás volt. (A harmadik, a keletszlovák dialektus pedig az ukránhoz állt közel.) Politikai téren ez azt jelentette, hogy Štúrék — az ausztroszláv nézettel szemben a hungarus gondolatot vallva — Magyarország kereteiben akarnak élni, persze meszszemenő egyenjogúság alapján.

Így indult meg a nyelv kérdésében, de szoros összefüggésben a politikai ellentétekkel a támadás Štúrékkal szemben. A szlovák irodalmi nyelv elleni harcot a prágai Cseh Matica által 1846-ban kiadott munka nyitotta meg, amely közölte a vezető személyiségek nyilatkozatát, közöttük a cseh František Palacký történetíróét és Kollárét is. E nyilatkozatok írói lebecsülték a szlovák nép nyelvét, és alkalmatlannak tartották az irodalmi nyelv szerepének betöltésére. A nyelvharc igen éles volt, amit a vele szorosan összefonódó politikai ellentétek hevítettek (népre való támaszkodás, ausztroszlávizmus—hungarus koncepció eltérése).

A nyelvharc Štúrék győzelmével ért véget: a mai szlovák irodalmi norma a középszlovák dialektuson alapul, amelynek grammatikáját Štúr és Michal Miloslav Hodža készítette el. A küzdelem pedig nem volt könnyű; gondoljuk meg, hogy Štúr koncepciójával, noha közeledett a Bernolák—Hamuljak irányhoz, mégis egy harmadik elképzelés született, s ez a nemzeti mozgalom által oly hőn óhajtott egység létrejöttét — átmenetileg — nehezítette.

Mindhárom normán (szlovakizált cseh nyelven, nyugat- és középszlovák dialektusban) kibontakozott a nemzeti és liberális szellemű irodalom. A kor legjelentősebb szlovák költőjének, a nyugatszlovák normán író

Ján Hollýnak a tevékenysége is a 19. század első évtizedeire esett. Az ő „győzelmi költeményei", eposzai jelentik a tetőpontját annak a történeti apológiának és múltszemléletnek, amely a 18. század végére már több sajátos koncepciót termelt ki. A dicső múlt felé forduló eposz a kelet-európai népek történetében a nemzeti öntudat kibontakozásának idején született meg, s a nemzeti ébredés tipikus terméke volt. Megjelenése azonban már a nemzeti mozgalom, illetve irodalom bizonyos szintjét tételezte fel. Papánek és Fándly történeti munkáin keresztül vezetett az egyenes út Hollý elbeszélő költeményeihez azért is, mert valamennyiben a Nagymorva Birodalom, valamint a Cirill és Metód-hagyomány kapott egyre fokozódó hangsúlyt, illetve Hollýnál költői formát.

A nemzeti ideológia és a romantika szabadságeszménye is Hollý költészetében, szorosan a szláv-szlovák gondolatvilággal együtt jelent meg. A szlovák nemzethez írt ódája a nemzeti szabadságot állította előtérbe, s a költő büszke arra, hogy a szlovákság tagja a hatalmas szláv nemzetnek.

A költő megénekelte a szlovák nemzetüket elhagyó renegátok (e jelenség különösen sújtotta a szlovák mozgalmat) miatt érzett fájdalmat is. A szlovákságnak hátat fordító „elfajzottak", a renegátok ostorozása összekapcsolódott a nemesség, a feudális erkölcsök szenvedélyes bírálatával, hiszen az „elfajzottak" elsősorban a szlovák ajkú nemesség köréből kerültek ki. Tehát Hollýnál, ha kisebb mértékben, mint Bajza és Fándly eszmevilágában, egybefűződött a nemzeti és társadalmi gondolat. Hollý ültette át 1828-ban Vergilius *Aeneisét*, s ezzel is meggyőzően bizonyította, hogy a szlovák nyelv alkalmas a klasszikus formák átvételére, lehet magas színvonalú irodalmat művelni ezen a nyelven.

A cseh nyelvű nemzeti irodalom gazdag termése szólalt meg a Karel Kuzmány által kiadott *Garamka (Hronka)* című folyóiratban is. Az itt közölt szépirodalom és „hasznos olvasmányok", bár cseh nyelven jelentek meg, jelentős termékei voltak a szlovák kulturális nemzeti mozgalomnak. Meg kell jegyeznünk, hogy Kuzmány kísérlete folyóiratával nem sikerült: a két norma evangélikus és katolikus képviselőit akarta egy táborba egyesíteni. Persze a régi cseh irodalmi nyelv erre nem is lehetett alkalmas. Kuzmány tevékenysége egyébként jelentős volt: sokat fordított, és hazafias lírája a politikai élet terére kilépő szlovák mozgalmat támogatta.

A szlovák drámairodalom is megtette kezdeti lépéseit. A legnépszerűbb műfaj a vígjáték volt. Juraj Palkovič egy vígjátékában már megjelent a

szlovák paraszt, aki győzelmet arat a „basáskodó, fondorlatos úron".[12] A szlovák vígjáték kiváló művelője volt Ján Chalupka is, aki nagy rokonszenvvel rajzolta meg a népi alakokat, bátran használta a szatíra éles fegyverét is a feudalizmus és a nemzeti elnyomás ellen.

Lényegesen nagyobb jelentősége volt Palkovičnak mint szerkesztőnek, ismeretterjesztőnek, publicistának, politikusnak. E minőségeiben kifejtett tevékenysége során ugyanis túllépett már felvázolt s a felvilágosodás eszmevilágához kapcsolódó koncepcióján. Az újságot „a nemzetek világosságának"[13] nevezte, s lapjának, a *Týdenník*nek is e feladatot szánta. A külföldi híreket gyakran a hazai viszonyokkal való összehasonlítás céljából közölte: akár elrettentő (elmaradott országok példái), akár követendő (fejlett területek példái) céllal, de mindenkor a progresszió érdeke lebegett a szeme előtt. A gyarmati országok rabszolgái aktuális kérdésének tálalása negatív oldalról támogatta liberalizmusát: a négerek embertelen helyzete, a rabszolgaság megszüntetésének gondolata lehetővé tette, hogy az elnyomásról és az emberi méltóságról általánosságban elmélkedjék. Pozitív példaként szerepelt nála a katolikus írek hősi küzdelme a nemzeti és gazdasági egyenjogúságért. Ezenkívül korának fontos, nemegyszer forradalmi eseményeit is rokonszenvvel kommentálta. Kedvelt témája volt a sajtószabadság és a cenzúra, amelyet a fejlettebb országok lapjainak alapján mutatott be. A *Týdenník*ben az ipar és a kereskedelem kérdései is a polgári átalakulás útjait egyengetve kerültek szóba.

Ismeretterjesztő munkássága szempontjából nagy jelentősége volt hosszú évtizedeken keresztül (1801—1848) kiadott kalendáriumainak. Palkovič e műfaj lehetőségeit is kihasználta, és azt a nép művelésének szolgálatába állította.

Ez a nép felé fordulás a modern társadalmi gondolat terjesztését, valamint a nemzeti ideológia eszmevilágának propagálását is jelentette. Amikor a magyar országgyűlésen napirendre került a jobbágykérdés ügye, naptárainak olvasóit rendszeresen liberális szellemben tájékoztatta. E tevékenysége ellen a magyar konzervatív nemesség 1827-ben tiltakozott is, és követelte, hogy kalendáriumait szigorúbban cenzúrázzák.

[12] Uo. 160.

[13] Idézi: MÁRIA VYVÍJALOVÁ, Juraj Palkovič (1769—1850) (Kapitoly k ideovému formovaniu osobnosti a pôsobeniu v národnom hnutí). Bratislava, 1968. 265.

Palkovič 1832-től három országgyűlési cikluson keresztül (1832—1836, 1839—1840, 1843—1844) Korpona város ablegátusa volt. Ilyen minőségben többször felszólalt a jobbágyság érdekében. Megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy az országgyűlés leghaladóbb elemei közé tartozott.

Erre az időszakra esett Palkovič *Tatranka* című lapjának megjelenése. Ebben a magyarosító törekvések ellen éppúgy tiltakozott, mint ahogy állást foglalt a liberális agrárpolitika mellett, s népszerűsítette Széchenyi István a *Hitel*ben és a *Világ*ban kifejtett, az ország polgári átalakulására irányuló eszmerendszerét. Kalendáriumának lapjain regisztrálta a proletariátus megjelenését a nyugati országokban, ellenállásának különböző formáit. A dolgozó osztályok és rétegek társadalmi jelentőségének hangsúlyozásával öntudatuk formálódását segítette elő.

A szlovákok kezdeményezői voltak a szláv kölcsönösség, a szláv összefogás eszméjének és gyakorlatának. Ez az ideológia az irodalomban Hollý mellett különösen Ján Kollár költészetében kapott helyet. A pesti evangélikus lelkész *Szlávia leánya* (vagy *A dicsőség leánya, Slávy dcera)* című munkájában költői formába öltöztette a szláv összefogás gondolatát. Kollár e nagy hatású művével számottevő lökést adott a szláv kölcsönösség kibontakozásának, s széles körű tevékenységével élére állt e program megvalósításának. Kollár fellépéséig a szláv összefogás gondolata gyakran felmerült, de mégsem alkotott összefüggő, céltudatosan kidolgozott eszmét és irányt. A szláv kölcsönösség, amely a szláv népek egymásra utaltságának felismerését, nyelvi-kulturális kapcsolataik elmélyítését, végső fokon a nemzeti elnyomás elleni közös fellépésüket jelentette, Kollár munkásságával kapott határozott ösztönzést. A *Szlávia leánya* több mint 600 szonettet tartalmazott, s első kiadása 1824-ben Pesten jelent meg. Kollár a költemény előhangjában mély fájdalommal emlékezett meg a németországi szláv népek pusztulásáról, akik a nemzeti elnyomás áldozatai lettek. Az elnémetesedett szlávok pusztulásán keresztül Kollár tiltakozott mindennemű erőszak, általában a nemzetek, de különösen a szlávok elnyomása ellen. Ugyanakkor más szláv népek sorsa iránt érzett rokonszenvével a szláv szolidaritás, a szláv kölcsönösség szükségességének érzését ébresztette fel a szláv népekben. Ez a gondolat végigvonul az egész munkán. Kollár a *Szlávia leányá*ban a szláv népek jövőjében való bizakodás megrajzolásával is lelkesítette, erősítette a nemzeti elnyomás ellen harcba induló szlávokat. Gyűlölettel szólt a szláv népek elnyo-

móiról, a szlávok ellenségeiről, a német és a magyar uralkodó osztályok képviselőiről. Ez az ellenszenv a nacionalizmusnak abból a negatív vonásából táplálkozott, amely túlhajtva a fontos és haladó szerepet játszó nemzeti öntudatot, azt más nemzetek ellen irányuló gyűlöletté változtatta.

Kollár egy később, 1836-ban megjelent művében *(Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der Slawischen Nation)* a szláv kölcsönösség megvalósításának tudományosan megalapozott gyakorlati programját adta. Javasolta például az egyes szláv fővárosokban szláv könyvkereskedések felállítását. Ehhez kapcsolódott az az indítványa is, hogy a szláv törzsek (népek) írói lépjenek egymással kapcsolatba. Meg kell szervezni egyetemeiken a szláv nyelvjárások (nyelvek) tanszékét is. Kollár szerint szükséges egy szláv irodalmi újság megindítása, amely rendszeresen ismerteti a szláv irodalmi műveket. Fontosnak tartotta az összehasonlító szláv nyelvészeti munkák (grammatikák, szótárak) megjelentetését, amelyek megkönnyítik a szláv nyelvek megtanulását.

Kollár szláv kölcsönösségi programja tehát nem politikai, hanem kulturális, főképpen irodalmi program volt. Ha összehasonlítjuk a *Szlávia leányát* a szláv kölcsönösséget tárgyaló művével, melyet több mint egy évtizeddel később jelentetett meg, azt látjuk, hogy ez utóbbit sokkal inkább jellemzi az ausztriai birodalom iránt tanúsított lojalitás, mint a még ifjúkorában írott művét. Kollár ez utóbbi értekezésében — a *Szlávia leányában* ködösen jelentkező szláv ország képével szemben — nyíltan kifejezésre juttatta, hogy a szláv kölcsönösség nem jelenti valamennyi szláv törzs (nemzet) politikai egyesítését vagy demagóg vállalkozásokat „az országok kormányai s rendeletei ellen, melyekből csak zavar és szerencsétlenség származhat".[14] Kollár az irodalmi kölcsönösséget másképpen képzelte el, s védekezett is a pánszlávizmus vádjával szemben, hangoztatva: az irodalmi kölcsönösség több államhoz tartozó nemzetek között is fennállhat.

Pavel Jozef Šafárik, a kiváló szlovák szlavista kisebb jelentőségű szépirodalmi tevékenység mellett sokoldalú tudományos munkásságával tűnt ki, amely a szláv kölcsönösség jegyében fejlődött. A már hagyományossá vált történeti felfogást kora tudományos színvonalán dolgozta ki. Legje-

[14] Idézi: JÁN TIBENSKÝ, Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava, 1965. 208.

lentősebb műve, a *Szláv régiségek (Slovanské starožitnosti)* 1837-ben jelent meg. Hatalmas anyag alapján dolgozott, és azt a célt tűzte maga elé, hogy bebizonyítsa: a szlávok már a messzi múltban Európa ősi kultúrnemzetei között foglaltak helyet. Šafárik munkája tehát fontos forrása lett a szlávok összefogásának: a ragyogó színekkel megrajzolt közös múlt a nemzeti elnyomással szembeni szoros együttműködésre ösztönzött. A szláv őshazát a Kárpátok és a Duna vidékére teszi; ő is elfogadja azt a koncepciót, hogy a szlávok bölcsője a szlovákok által lakott terület, mindenekelőtt a Tátra. A szlávok tehát e térség őslakói: az autochtonitást tudományos érvekkel bizonyítja, de nála is, miként elődeinél e tény az egyenjogúságért folytatott harc egyik legfőbb érve volt. Šafárik megírta a szláv népek irodalomtörténetét is (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, 1826). E munka sok szláv nép, főképpen a balkáni délszlávok irodalmát először ismertette, s ezzel nemcsak a szláv gondolatnak, hanem az egyes szláv népeknek is igen nagy szolgálatot tett.

A szlovák népköltészet első jelentős gyűjteményeit is Kollár (*Národnie Zpievanky*, 1834—1835) és Šafárik adták ki. A közvetlen ösztönzést a szerb Karadžić jelentette, akinek módszerét is átvették. Šafárik pedig 1842-ben tette közzé a szláv népek etnográfiáját (*Slovanský národopis*), amely e népek első rendszeres áttekintését nyújtotta. E munkában nem a dicső múlt, hanem a szláv népek jelene ösztönözte, erősítette a nemzeti küzdelmet.

Különösen gyors és számottevő fejlődést tett meg a Štúr-féle norma alapján kibontakozó irodalom. A kölcsönhatás itt nagyon szembetűnő az új norma és a szépirodalom között. A szép számú színvonalas költő és író munkáiban megjelent az a legtipikusabb és legjellegzetesebb szlovák élet, amelyet cseh nyelven a valósághoz hűen leírni nem is lehetett volna: a szlovák falu, a szlovák parasztság élete, a szlovák hegyek sajátos szépsége, a szlovák pásztorok nehéz sorsa, s a magas hegyek között a megélhetéséért küzdő egyszerű szlovák nép élete. A szlovák múlt is új színekkel gazdagodott ezekben a munkákban. Svatopluk és a Nagymorva Birodalom mellett a tematikában megjelent Trencséni Csák Máté mint a szlovák hercegség építője. Ezt a nézetet a történettudomány nem fogadhatja el, de Csák Máté ilyen irányú szerepeltetése a múlt század negyvenes éveiben hozzájárult a szlovák nemzeti öntudat felébresztéséhez. E munkákban lép elénk Jánošík, a szlovák nép nemzeti és szociális szabadságáért harcoló hős. A költészetben általánossá váltak a szlovák népköltészet formái.

A szlovák politikai mozgalom három kiemelkedő alakja, L'udovít Štúr (akiről Štúr-iskolának nevezik a negyvenes évek szlovák irodalmát), Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža is művelte a szépirodalmat. Az irodalomban azonban inkább szervező munkájuknak, mint írói kvalitásuknak köszönhetik nevüket. Írásaik a nemzeti öntudat felébresztését szolgálták, s ennek legfőbb eszköze a dicső múlt megéneklése volt. Az új szlovák irodalom fejlesztésében jelentős szerepe volt Hurban 1846-tól napjainkban is megjelenő tudományos-irodalmi lapjának, a *Szlovák Szemlé*nek *(Slovenskje Pohladi)* és *Nitra almanachjá*nak (1842, 1844).

A nemzeti mozzanatok túlsúlya jellemezte Samo Chalupka költészetét. Jánošík, a szegénylegény nemzeti hőssé lesz, jelezve, hogy a költő a maga kora nacionalista eszméit a múltba vetíti vissza.

A Štúr-iskola legnagyobb költője Andrej Sládkovič volt, aki az egész szlovák irodalomban is rangos helyet vívott ki magának. Első jelentősebb alkotása a *Marina* (1840), amelyben a kedveshez és a szülőföldhöz való vonzódása fonódott szoros egységbe. Megrajzolta a szlovák női eszményképet, s ez is segítette a nemzeti öntudat kibontakozását. Ebből a szempontból még nagyobb szerepe volt a *Detvan* (*Gyetvai legény*, 1847) című lírai-epikus műnek, amelyben szlovák népi ideálokat teremtett. A gyönyörű szlovák vidéken, Gyetván játszódó események olyan hősöket állítanak elénk, amilyen a magyar Toldi Miklós volt.

Kisebb költeményei is a szlovák mozgalom eszmevilágát népszerűsítik. *Ne gyalázzátok népemet (Nehaňte l'ud môj)* című versében a nemesekhez szólt, akik megvetik, lenézik a szlovák jobbágyságot. A nemesi gőggel a parasztság őserejét állította szembe, és rávilágított arra, hogy a nép éppen azzal fog elnyomóin felülkerekedni, amit benne megvetnek. A nemes—paraszt osztályellentét nemzeti momentumokat takart: a szlovák megyékben ugyanis a nemesség magyar volt, vagy a magyar nemzeti mozgalmat támogatta. *Dalt zengek a szabad hazáról (Zaspievam pieseň o slobodnej vlasti)* című 1848 márciusában írt költeménye a jobbágyfelszabadítást, a polgári átalakulást üdvözölte, de nem feledkezett meg a szlovák nemzeti jogok követeléséről sem.

A Štúr-iskola legforradalmibb költője Janko Král', akit 1848 tavaszán a szlovák parasztmozgalomban való részvétele miatt börtönbe vetettek. A szlovák irodalomnak mind a mai napig ő a legnagyobb rögtönzője. Dalai a népköltészet közvetlen hatására születtek, azonnal papírra vetette

azokat, ahogy még a fülében csengett a népdal melódiája. Ami Petőfinek az Alföld, az volt Král'nak (s vele együtt a Štúr-iskola tagjainak) a Tátra; ez jelképezte a szlovák hazát. *Pozsonyi elmélkedés (Duma bratislavská)* című balladisztikus költeményében a szlovák mozgalomnak arról a jelentős eseményéről írt, amikor Štúrt megfosztották a pozsonyi líceum cseh-szlovák tanszékén betöltött helyettes tanári állásától, és barátai, tanítványai tüntetőleg elhagyták Pozsonyt. *Az úr a tüskebokorban (Pán v trni)* című balladája pedig a feudalizmussal szemben a nép igazáért folytatott harcát példázza.

Költészetében 1843—1844-ben az utópista szocializmus hatása is megfigyelhető. A Svatopluk halálát sirató disztichonokban olyan sorokat írt le, amelyek a nyomor szabadságát a szolgasággal párosult jólét elébe helyezik. Egy másik versében *(Iparos — Remeselník)* arról szólt, hogy a munkást a társadalom igavonójává alacsonyították le, s a nyomor oda láncolja a munkapadhoz. Král' elutasította a kapitalizmust, mert kiöli a hitet az emberekből. A *Vásár (Jarmok)* című verséből elénk táruló ideális paraszti társadalomban nincs nyomor, eltűnnek a társadalmi egyenlőtlenségek, nem lesznek urak, csak egymást szerető emberek, akiket a vallásos hit irányít. S ennek az eszményi társadalomnak a megvalósítása a szláv népek feladata lesz. Az ő történelmi hivatásuk a boldog kor megteremtése.

Král' utópista szocializmusa tehát eltért a nyugat-európaitól, s benne nagy helyet kaptak a nemzeti és vallási momentumok. Szembetűnő e tekintetben a rokonság a lengyel messianizmussal, valamint az orosz szlavofil gondolkodással és az orosz forradalmi demokraták eszméivel. Nem zárható ki a francia Lamennais hatása sem, aki Štúrnak is mintaképe volt.

A Štúr-iskola prózaírója Ján Kalinčiak volt, aki későbbi műveiben a legnagyobb lépést tette a realizmus felé. Egész fiatalon megírta *A király széke (Králův stůl)* című epikus költeményét, amelyben Mátyás mint szlovák király, fekete serege pedig mint szlovák hadsereg képviselte a dicső nemzeti múltat. A nagy király a „szlovák nemzetre" pohárköszöntőt is mondott. E korai munkájáról azért kell megemlékeznünk, mert a negyvenes években írt történeti novelláiban, ha nem is ilyen idealizált formában, ismét helyet kapott a magyar—szlovák közös múlt bemutatása.

A szlovák színjátszás csupán műkedvelő társulatokból állt, és főképpen a negyvenes években fellendülő nemzeti mozgalom eszméit propagálta. A legjelentősebb társulattal a pozsonyi líceum szlovák diákjai rendelkez-

tek, ők sorra látogatták a szlováklakta városokat, hogy a polgárságban felkeltsék az alig ébredező nemzeti érzést. A diákok nagyon tudatosan állították a színészetet nemzetépítő céljaik szolgálatába: feladatuk sorába tartozott a pozsonyi líceumnak mint a kibontakozó mozgalom központjának (erről alább még szólunk) további erősítése tehetséges diákok odacsalogatásával, valamint azoknak a személyeknek a számbavétele, akik rokonszenveznek a szlovák nemzeti törekvésekkel.

Különös fontosságuk volt — mivel a privilégiumokkal nem rendelkező szlovák nemzeti mozgalomban bizonyos állandó bázist jelentettek — a tudományos-kulturális társaságoknak. A protestáns tábornak 1803-ban sikerült megalapítania a pozsonyi evangélikus líceumban a cseh-szlovák tanszéket és a hozzá kapcsolódó Szláv Intézetet. Mellettük szlovák diáktársaságok működtek; ezen intézmények révén vált Pozsony szlovák kultúrközponttá. Pozsonyon kívül a felvidéki városok evangélikus líceumaiban is tevékenykedtek szláv tanszékek, illetve diákegyesületek, amelyek említésre méltó gyújtópontjai voltak a szlovák nemzeti megújhodásnak. Az e líceumokban és különösen Pozsonyban kibontakozó mozgalom a szlovák történelem politikai szakaszának jelentős előzménye volt. Pozsonyban a líceum mellett működött a már említett tanszék és intézet, valamint az 1829-ban alapított Cseh-Szláv Társaság nevű diákegyesület. E szlovák nemzeti intézményekben jelentős tevékenységet fejtett ki Štúr, aki a negyvenes évek elejétől a nemzet legkiemelkedőbb egyénisége lesz. Štúr mint a tanszék helyettes tanára és a társaság alelnöke, igen sokoldalú tevékenységet folytatott.

A társaság szervezetileg is összefogta a szlovák diákságot. Štúr ezen az egyesületen keresztül irányította a szlovák ifjúság iskolán kívüli tevékenységét, ösztönözte arra, hogy gyűjtse a népdalokat, népmondákat, jegyezze fel a szlovák föld hegyeinek, erdeinek, völgyeinek nevét. Jelentős tevékenységet fejtett ki a társaság „levelező osztálya", amely igyekezett pótolni a szlovák hírlapok hiányát. A vidéki levelező tagok a pozsonyi központba rendszeres tudósításokat küldtek a különböző szlovák kulturális és politikai eseményekről.

Az Észak-Magyarország különböző líceumai, illetve akadémiái mellett működő, említett egyesületek közül a legjelentősebb a lőcsei volt, amely 1832-ben jött létre. Kisebb szlovák társaságok alakultak a harmincas években az eperjesi és a selmeci akadémiákon. Ezek a vidéki városokban

működő diákegyesületek a szlovák mozgalom helyi centrumai voltak, amelyeket a pozsonyi szervezet fogott egységbe. Így vált ebben az időben Pozsony kulturális központból az egész szlovák mozgalom központjává. E centrum kialakításában, amely a szlovák nemzetté válás szempontjából nem kis jelentőséggel bírt, igen nagy szerepe volt Štúr szervező munkájának.

Az egyesület sokoldalú, a szlovák nemzeti mozgalom fellendítése érdekében kifejtett munkásságát nem nézte jó szemmel a magyar uralkodó osztály. A kibontakozó harc következménye volt, hogy a kormány 1838-ban betiltotta az iskolák mellett működő egyesületeket, így e társaságot is. Ekkor jött létre az 1840-ig működött Kölcsönösség (Vzájomnost') nevű titkos diáktársaság, amelynek élén Alexander Boleslavin Vrchovský jogász állt. A szervezet polgári demokratikus elveket vallott, neve pedig a demokratikus szláv irányzatok közötti együttműködést, valamint a szlovák integrálódást hirdette. Hasonló célok fűtötték az Egység (Jednota) elnevezésű diákszervezetet, amely 1845 és 1848 között fogta össze az evangélikus iskolák diákegyesületeit. Az e szervezetekbe tömörült diákság Ifjú Szlovákiának is nevezte magát.

A pesti szláv tanszék felállításának ügye is a szlovák mozgalomhoz kapcsolódott. E kérdést Kollár és a Pesten tanuló szlovák, szerb és horvát diákok vetették fel először, majd több szlovák petícióban szerepelt; Kollár befolyására a pesti szláv diákok ezzel a kívánsággal a nádorhoz is fordultak. Ezek a lépések azonban nem hoztak semmiféle eredményt. Sikerrel járt egy pest-budai katolikus vállalkozás, amely Bernolák követőjének, Martin Hamuljaknak a nevéhez fűződött. Az ő kezdeményezésére alakult meg, főként a budai központi hivatalok szlovák tisztviselőinek közreműködésével, a Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Társasága (1834), amely céljául a szlovák nyelv terjesztését, a szlovák irodalom ápolását tűzte ki. 1844-ig kiadói tevékenységet folytatott, s az első szlovák almanachot, a *Hajnalt (Zora)* is e szervezet jelentette meg. A szervezet keretei között a pesti egyetem szlovák hallgatói rendszeresen tanulták, művelték anyanyelvüket. Ily módon vált Pest-Buda — főként Hamuljak és Kollár tevékenysége nyomán — Pozsony mellett a szlovák nemzeti mozgalom második legjelentősebb művelődési központjává.

Mindezeknél számottevőbb volt az 1844-ben a cseh Matica mintájára létrehozott művelődési egyesület, a Tatrín. Keretében az új, a középszlo-

vák nyelvjárást irodalmi nyelvvé emelő és a népre támaszkodó Štúr vezette irányzat szervezkedett. Ez az egyesület az évekig húzódó engedélyezési hivatalos eljárás alatt, még az alapszabályok jóváhagyásának elutasítása előtt, elkezdte működését. Munkássága viszonylag széles körű volt, nagy kiadói tervéből azonban, amely elsősorban a történet- és nyelvtudományt, valamint a néprajzot ölelte fel, a mostoha viszonyok között csak keveset tudott megvalósítani. Tervbe vették egy összefoglaló szlovák történet és földrajz kiadását.

A nép kulturális felemelését közvetve szolgálták az úgynevezett mértékletességi egyesületek, amelyek a parasztság körében elharapódzott alkoholizmussal szemben vették fel a harcot. A mértékletességi egyesületeknek volt egy közös szervezetük, amely a Tatrínhoz kapcsolódott.

A nép szolgálatától vezérelve Štúrék, különösen a negyvenes években, figyelmüket a népiskolák súlyos helyzetére fordították. Volt gondjuk a pedagógia tudományának fejlesztésére is. A nép kulturális felemelése céljából szervezték meg az úgynevezett vasárnapi iskolákat, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy a felnőtteknél pótolják a népiskola hiányait, szélesítsék az iparosok szakműveltségét.

A ROMÁN NYELV ÉS KULTÚRA ELŐREHALADÁSA

A román mozgalom jellegét ebben a periódusban szintén a nyelv és a művelődés fejlesztése határozta meg. Előtérbe tehát a nemzet azon két ismertetőjegye került, amely a 18. században számottevő fejlődést mutatott fel. E folyamat izmosodásának vagyunk a tanúi a 19. század első évtizedeiben is, s ennek következményeképpen erősödött a nemzeti öntudat, formálódott a román nemzet. A mozgalom központja Balázsfalva volt.

Ami a nyelvet illeti, a latinizáló irányzat ellenére továbbra is megfigyelhetjük a népnyelv hatását. Nem egy, a román nyelv fejlesztését szolgáló munka is ilyen alapokon indult el, illetőleg felhasználta a népnyelv gazdagságát.

Több nyelvészeti munkát, két grammatikát (1812), szótárt (1818) adott ki a kiváló költő, Ioan Budai-Deleanu. Nyelvtanaiban a román nyelvet a vulgáris latinból vezette le, amelyre azonban a más népekkel való érint-

kezés is hatott. Román—német szótárába *(Lexiconul românesc-nemţesc)* csak azokat a szavakat vette fel, tekintet nélkül eredetükre, amelyeket valamennyi románlakta területen használtak. Az volt a véleménye, hogy azt a szót, amelyet „az egész nemzet" magáévá tett, már nem lehet idegennek tartani, hanem „a román nemzet tulajdonának"[15] kell tekinteni. Ez az egészséges elv, amely magába foglalta a román egység koncepcióját, különbözött a purista-latinista koncepciótól, s befogadta a román nyelvbe a szláv: orosz és szerb szavakat is. Kihagyta azonban a török és görög kölcsönzéseket, amelyeket Moldvában, a német és magyar szavakat, amelyeket Erdélyben használtak.

Számottevő mű volt az 1825-ben megjelent szótár, a *Lexicon Budense* is, amely tudományos módszerekkel először vette számba a román szókészletet, és abban jelentős teret biztosított a nép szókincsének. E munka, amely a román nyelvtudomány addigi eredményeinek nagyméretű összefoglalása volt, több évtizeden keresztül készült; a szótáron a legtevékenyebben Petru Maior dolgozott.

Az erdélyi hírlapoknak és folyóiratoknak, amelyeknek volt olvasóközönségük a fejedelemségekben is, nagy jelentőségük volt a nyelvművelésben, az irodalmi norma megteremtésében. Élen haladt ebben George Bariţ 1838-ban indult politikai lapja *(Gazeta de Transilvania)* és ennek irodalmi melléklete *(Foaie pentru minte, inimă şi literatură)*. A lap akkor indított vitát a nyelvről, az egységes irodalmi normáról, amikor a Havasalföldön is nagy polémiák folytak, s ebbe a vitába a *Gazeta* új lendületet vitt. Bariţ arra törekedett, hogy olvasói, bármilyen társadalmi osztályhoz is tartozzanak, egyformán megértsék a lap írásait. A *Gazeta* örömmel fogadta a román nyelv kifejlesztésére irányuló célt, „hogy egy szabályozott nyelv és helyesírás alakíttassék ki az összes román számára".[16]

Más irányú volt a román nyelvfejlesztés a fejedelemségekben. E területeken, persze a mérsékelt, helyes elvek mellett, a latinizálástól eltérően,

[15] Idézi: KEITH HITCHINS, The Rumanian national movement in Transylvania 1780—1849. Cambridge, 1969. 99.

[16] Idézi: I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1790—1848. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 12.) Bp. 1958. 73—74.

sor került a román nyelv olaszosítására. Ezek a különböző irányzatok — ha vitáikból haszon is származott — mégis távolították egymástól a kialakuló nyelvhasználatot, s alapjában nehezítették az egységes norma létrehozását. Végül is az élő nyelv tört utat magának: az erdélyi tudós latinizáló, s a fejedelemségi szertelen olaszosító törekvések egyaránt kudarcba fulladtak. A 19. század folyamán elfogadásra került a bukaresti franciás nyelvhasználat mint valamennyi román területre érvényes norma.

Az irodalom csiszolta, alkalmassá tette a nép nyelvét a sokoldalú érzelem és a gazdag tartalom kifejezésére. Ugyanakkor a román irodalom sokat merített a román népköltészet gazdag forma- és kifejezéskincséből, a román népmesék világából, a román nép életéből. Így Ioan Barac és Budai-Deleanu gazdag irodalmi munkásságában a román népköltészet kimeríthetetlen hagyományaival találkozunk. Barac tevékenysége különösen jelentős volt, mert munkáit a román nép széles rétegei is olvasták, és a korábbi, babonákat terjesztő népkönyvekkel szemben, közérthető román nyelven, színvonalas irodalmat nyújtott. Barac lefordította Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ját, amelyet román környezetbe ültetett át. Főműve 1801-ben jelent meg: a XVI: századi Gergei (Gyergyai) Albert Árgirus históriájának verses átdolgozása.

A sokoldalú Budai-Deleanu legjelentősebb alkotása a *Cigányeposz, avagy a cigányok táborozása (Ţiganiada său tabăra ţiganilor)* volt. Az első változat 1800-ban készült el, a második, érettebb pedig 1812-ben. Mivel háromnegyed századon át kéziratban lappangott, nem tölthetett be olyan szerepet, mint Barac művei. Megjelenése után azonban a román nép egyik legnagyobb költőjére, Mihail Eminescura oly nagy hatással volt, hogy a 19. század második felében e munka alapján akarta megalkotni a román nép naiv eposzát.

A mű allegória, komikus eposz, alapjában szatíra, amely témaválasztásával is lehetőséget nyújtott a költőnek progresszív gondolatai kifejtésére, hogy kigúnyolja a feudális rendszert, a monarchiát, de népének — amely még nem vált modern nemzetté — rossz tulajdonságait is.

A költő nem rokonszenvezett a nemességgel, lett légyen az magyar vagy román nemzetiségű. A komikus eposzban szereplő magyar nemes, a dölyfös Becskerek Istók, tiszta nemesi szittya származásával büszkélkedik. Lenézi a románokat, jobbágyoknak nevezi őket, kérkedik azzal, hogy felettük élet-halál ura. Ezt a jellegzetes magyar leigázási teóriával igazol-

ja: a magyarok ősei meghódították a románok őseit. Említésre méltó egy Haicu Grăciun nevű román jobbágy szerepeltetése: az ő szájába adja a költő saját véleményét. Haicu nem zárja ki annak lehetőségét, hogy mindez így történt, de azt már nem érti meg, hogy miért kell emiatt, több mint kilenc évszázaddal később, neki szenvednie.

Budai-Deleanut e vígeposszal a modern román irodalom megteremtői között tarthatjuk számon, s műve a polgári nemzeti ideológia elemeire épült. Koncepciójában a francia felvilágosodás legjobb képviselőinek — Voltaire, Montesquieu, Rousseau — gondolatait is megtalálhatjuk, de szoros összefüggésben a sajátosan román nemzeti mozzanatokkal.

Jeleztük, hogy Budai-Deleanu sokoldalú egyéniség volt. Egyik történeti művében *(De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae)* kifejtette, hogy a privilégiumok a kiváltságos nemzetek, mindenekelőtt a magyarok kezében vannak, s a románságnak nincs más lehetősége, mint nyelvének, nemzetiségének kifejtése.

Tehetséges költő volt Andrei Mureşanu, a román nemzeti mozgalom említett kiemelkedő politikai lapjának, a *Gazetá*nak és irodalmi mellékletének Barit mellett jelentős munkatársa. Költészetének állandóan visszatérő témája volt a római örökség és e dicső örökségből fakadó kötelezettség. A társadalmi igazságtalanság elleni fellépés sem volt idegen tőle. Ő írta a román nemzedékek számára — ugyan nem hivatalos — himnuszszá vált dalt, az *Ébredj románt (Deşteaptă-te române)*, amely minden valószínűség szerint 1842-ben keletkezett, de a cenzúra miatt 1848 júniusa előtt nem láthatott napvilágot. A forradalom eseményei persze nem hagyták érintetlenül a szöveget. Nincs még egy olyan költemény, amely olyan frappáns szintézisbe foglalta volna a román nemzeti ideológia részelemeit, mint e dal: „Ébredj román halálos álmodból! Most vagy soha, mutassuk meg a világnak, hogy e karokban még római vér folydogál, s hogy kebleinkben dicsőséggel őrizzük a harcokban diadalmas Traianus nevét."[17] Harcra készen állnak fiatalok és öregek. Ez azonban nem elegendő, testvéries egyetértésre van szükség. A költő átkozza az árulókat, a gyávákat, emlékeztet a félholdra és a cári kancsukára, amely egyaránt veszélyezteti a románságot. Felhív végül a nyelv védelmére, s felszólítja a papságot, hogy legyen a nép vezetője.

[17] Idézi: RÁCZ JÁNOS, Muresan András élete és költészete. Kolozsvár, 1900. 56.

A magyarországi románok körében is fellendült az irodalmi tevékenység, bár ők nem dicsekedhettek a fentiekhez hasonló eredményekkel. A nemzeti ideológia, a római eredet és a nyelv latinságának büszke tudata adja a viszonylag nagyszámú, de nagyobb irodalmi érték nélküli, viszont mozgósító erejű kiadványok tartalmát. E munkák a román nemzeti kultúrát terjesztették a nép körében. Jelentős volt Dimitrie Ţichindeal irodalmi tevékenysége, aki Aesopus meséit fordította le románra (1814). Morális tanulmányokat is tartalmazó mesegyűjteményében, amelyet tankönyvként is használtak, antifeudális és nemzeti célok kapcsolódtak egybe. Felvetette azt a gondolatot, hogy ha a román ember egyszer öntudatra ébred, képes lesz magát kormányozni és nem lesz szüksége arra, hogy maga felett eltűrje azokat, akik a „román verejtéken híznak és vérét, velejét szívják".[18] Szó volt meséiben arról is, hogy a románokat mint rabszolgákat kezelik, s éppen ezért juttatták a román falvakat magánföldesurak kezére. Végül Ţichindeal szerint minden más nemzetiség helyett a románokat sorozták be leginkább újoncoknak. Meséinek tanulsága az előkelők ellen irányult, akik facsarják és szívják a velőt nyomorult jobbágyaik és a falusi földművesek csontjából.

Az erdélyi románok első irodalmi egyesületét, olvasótársaságát nemzeti-liberális szellemű diákok hozták létre a negyvenes években, és *Aurora* címen egy folyóiratot is indítottak. A társaság tagjai irodalmi üléseket tartottak, könyvtárat alapítottak, tanították a román nyelvtant és történelmet.

Erdélyben csak a szászföldi románok között működött egy színtársulat, s az is csak a negyvenes évek derekán. E társulat eredeti román drámát is adott elő. Nem véletlenül éppen ezen a fejlettebb területen indult meg az erdélyi román színjátszás.

Az erdélyi román politikai-nemzeti mozgalomban jelentős szerepe volt a balázsfalvi görög katolikus líceumnak. A harmincas évektől a lelkes fiatal tanári generáció (Simion Bărnuţ, Timotei Cipariu és Ivan Rusu) tevékenységének eredményeképpen Balázsfalván erős fejlődés indult meg. Tevékeny támogatásukkal Lemény János püspök 1832-ben teljesen átszervezte az oktatást, három új, jelentős tárgyat vezetett be: történelem, matematika és fizika. A negyvenes évek eleje óta pedig anyanyelven folyt

[18] Idézi: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 329.

a filozófia, a jog, a történelem, a nyelvtudomány, a matematika, a fizika oktatása. Az e tárgyakat oktató tanárok nagy érdemeket szereztek a román tudományos nyelv megteremtésében.

A nyelvi-kulturális mozgalom aktív résztvevői Erdélyben a román polgári értelmiségiek voltak. Mellettük — főképpen mint olvasók — ott találhatók a román kereskedő polgárok is. A román nyelvű irodalmi termékek előfizetői között is szép számú kereskedő és iparos foglalt helyet. A nyelvi-kulturális mozgalom és hatása tehát viszonylag szélesebb körre: az értelmiség mellett a fejlődő polgárságra is kiterjedt, néhány munka pedig a román parasztság körében is ismertté vált.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK MŰVELŐDÉSE

A magyarországi németség művelődési helyzetének ábrázolása nem könnyű feladat. Egyrészt kétségtelen, hogy e németség — mint arra nemzeti mozgalmának lehetőségeit vizsgálva már utaltunk is — sokféle szempontból erősen differenciált és érdekeiben is megoszló társadalom, másrészt azonban valamennyi magyarországi etnikumnál (a magyart is ideértve) erősebb, számosabb (bár korántsem egyformán modernül) polgárosult elemmel rendelkezik. Így e sokféle megosztottság és a polgáriasultság különböző típusainak ellentmondásai egyrészt nem tették lehetővé határozott körvonalú és egy helyen központosuló kulturális vezetőréteg kialakulását (a magyarországi német településterület kultúrája végig, még az országon belül is erősen regionálisan tagolt maradt), másrészt nem szolgáltattak kellő talajt egy sajátlagosan magyarországi német művelődés kialakulásához. E hiány kivált az irodalomban és annak közvetítőit illetőleg volt feltűnő, hiszen akár a tudományok, akár — és még inkább — a különböző művészeti ágak: képzőművészet vagy zene esetén valamely sajátlagosan német jelleg már sokkal nehezebben fejezhető ki vagy ismerhető fel. Jóllehet akár a tudományok, akár a művészetek magyarországi művelői között igen nagy számban — és az élvonalban — voltak a német etnikumhoz tartozó és magukat (általában túlnyomó többségükre jellemző sajátos „hungarus" patriotizmusuk ellenére is), ha nem is tudatosan, de mindenesetre természetesen németnek érző értelmiségiek — tudományuk, és még inkább művészetük, a teljes magyarországi társadalomhoz szólt, annak igényeit elégítette ki, abba kapcsolódott

bele. Állt ez (a természettudományi kutatások egy nemzetközi tudományossághoz kapcsolódó és így eleve anacionális eredményei mellett) kivált a társadalomtudományokra: a kor nem kis számú etnikailag német történésze mindig Magyarország történetét írta, melyen belül még a regionálisként német vonatkozású és így németül is írott kutatások is tárgyukat nem a németség, hanem a magyar állam kereteiben szemlélték és ábrázolták. Mint ahogy német voltát és így nyelvileg tágabb perspektíváját e hazai német értelmiség java is elsősorban nemcsak saját német etnikumának, hanem a magyarországi teljes társadalomnak hasznára kívánta gyümölcsöztetni — többé-kevésbé legalábbis világosan látva mindazon érdekazonosságot, mely a polgári fejlődés erősödő sodrában őket nem a Habsburg-birodalom német etnikumához, hanem a magyarországi társadalomhoz fűzi, annak (mint az ő maguk természetes környezetének) polgárosításában, művelésében téve őket érdekeltté. Ezekben a szférákban pedig eltűnvén — helyesebben: fel sem is állván — a német és nem német magyarországi etnikumok és kultúrák közötti határvonal (amit nemcsak Liszt, hanem például a festő Weber Henrik vagy a szobrász Huber József, vagy az építészek: Pollack vagy Hild esetén is nehéz lenne meghatározni), érthető lesz, ha a magyarországi sajátlag német művelődés vizsgálatát a továbbiakban az irodalomra és a színészetre korlátozzuk.

A magyarországi németség a kor modern műveltségének elsősorban az irodalom és általában a kulturális sajtó által közvetíthető eredményeit és izgalmát legnagyobb részben a nagy német nyelvterületről (a cenzúra korlátozásaitól eltekintve) akadálytalanul és számszerűen egyelőre nehezen felmérhető mennyiségben beáramló sajtótermékekből: könyvekből és periodikákból ismeri meg — köztük olyanokból is, mint a hazai németek által külföldön, de elsősorban feléje szólva és őt bemutatni kívánva írott, Henszlmann szerkesztette lipcsei *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* (1843). Ezekhez csatlakoznak a kor időben haladva egyre modernizálódó hazai kiadású német hírlapjai is: elsősorban a nagy múltú, hivatalosnak is tekintett *Pressburger Zeitung* (1764 óta) és a századelőn indult *Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung;* később a *Pesther Tageblatt* és a pesti *Ungar* — és kivált folyóiratai. Így jelenik meg a *Pressburger Zeitung* melléklapjaként az *Aehrenlese*, majd a Hormayr-féle birodalmi patriotizmust képviselni próbáló *Pannonia;* a *Pesther Zeitung* melléklapja, a *Gemeinnützige Blätter;* később az induló magyar divatlapoknak is sok-

ban mintaként szolgáló pesti *Spiegel*, a budai *Iris* stb. Sokszínű, sokféle információt nyújtó lapok ezek a kor hazai német nyelvű tudományosságának és publicisztikájának számos értékes vagy legalábbis jellemző darabjával. Ám az általuk közvetített, kifejezett irodalmi anyag profilját a bécsi közvetítéssel érkező külföldi, elsősorban angolból és franciából fordított, egyre inkább a romantika nyelvén beszélő, de a romantika érzelmeit vulgarizáló eseményes-kalandos kommersz irodalom határozza meg. És ha ezek — legalább részben — egyfajta polgári miliő ábrázolásával egyre erősebben befolyásolják is az olvasói mentalitást és igényt, éppen ezáltal kevesebb lehetőséget is nyújtanak a harsány színeikkel és hangjukkal elnyomott, a hazai környezetet tükrözve a realitás igényével így megszólalni szükségképpen nem képes hazai német irodalomnak. Az így tágulómélyülő szakadéknak (mely mintegy irodalmi megfelelője és kifejeződése a hazai németség majd politikailag is érvényesülő eltávolodásának a Habsburgok képviselte németségtől) mélységét jól mutatja, hogy a kor hazai német irodalmában már a valódi magyarországi miliőből induló (s annak legjellegzetesebb elemét valóban magas művészi fokon kifejező) Lenaunak sem lesz folytatója és visszhangja, s a hazai német olvasó modern és a maga számára reális és a „nagy" műfajokban kifejezett irodalmi és színházi élményekért sajátos módon egyre inkább a magyar irodalomhoz lesz kénytelen fordulni (akár német fordításban is), és hogy e hazai német társadalom polgári-kispolgári szerkezetének megfelelő német irodalom műfajainak és stílusának kialakításában oly nagy szerephez fognak jutni a társadalmilag azonos indítású hazai városi-kisvárosi zsidó írók és publicisták: Moritz Gottlieb Saphir, Moritz Victor Kornfeld — vagy a legtehetségesebb és legsokoldalúbb Karl Beck, akinek a maga korában nagy sikerű *Janko der ungarischer Rosshirt* című betyárdrámája (1841) szinte elsőnek érzi meg a hazai egzotikum társadalmilag is érdekes vonatkozásait. Beck darabja azonban hazai töltésével végül is elszigetelt marad: a hazai német színjátszás, ha színvonalában, jó esetben látóhatárában és kivált technikai körülményeiben még sokáig magasabb szinten áll is a magyar színjátszás átlagánál, Bécshez és az örökös tartományok társulataikkal és azok repertoárjával állandóan jelenlevő német színjátszásához való közelsége folytán nem lesz képes a hazai német színpadi irodalom sajátlag irodalmi-tartalmi fellendítésére, illetve sajátos hazai színekkel és problémákkal való megtöltésére.

A magyarországi német kultúra ilyen — kétségtelen mennyiségi növekedése-bővülése ellenére is — minőségileg egyre önállótlanabbá és jellegtelenebbé válása, benne a magyar befolyás erősödése alól egyetlen — helyzeténél és az annak alapjául szolgáló társadalom homogenitásánál és elszigeteltségénél fogva egyaránt érthető — kivételt az erdélyi szászok művelődése jelenti.

KULTURÁLIS FEJLŐDÉS A SZÁSZFÖLDÖN

A szász nyelvművelés nagy múltra tekintett vissza, s miután szorosan kapcsolódott a fejlett német normához is, hisz ahhoz — mint ismeretes — igen közel állott, a szászok könnyebb helyzetben voltak, mint a többi magyarországi nemzetiség. S bár a szász dialektus szerepét a privilégiumokhoz való ragaszkodás indokolta, a modern német egységgondolat kibontakozása és a negyvenes évek nyelvharca a magyar hivatalos nyelvvel szemben a német irodalmi norma használatát állította előtérbe. Így az 1846. évi erdélyi országgyűlést előkészítő tárgyalásokon beszéltek a szászok utoljára helyi nyelvjárásban; 1848-ban pedig már az evangélikus püspök is elrendelte a német irodalmi nyelv használatát.

Fejlettebb gazdasági-társadalmi viszonyaikból következett, hogy a műfajok kifejlődése szempontjából a legdifferenciáltabb literatúrával rendelkeztek. Összekötötte a szász irodalmat a többi nemzetiség szépirodalmával a politikai elkötelezettség, az esztétikai színvonal tekintetében azonban a horvát, szerb, szlovák és román literatúrának — mindegyiknek külön-külön — volt egy-egy a szász íróknál kiemelkedőbb egyénisége.

Fejtegetésünket a leghamarabb megszülető irodalmi műfajjal, a lírával kell kezdenünk. A szász költészetben erőteljesen kifejezésre jutott a németséghez tartozás tudata s a szűkebb erdélyi haza szeretete, valamint a magyar—szász ellentétek tükröződése mellett, itt-ott hangot kaptak a hungarus patriotizmus maradványai is. Jól kifejezte a szász nemzeti mozgalom nemzeti és liberális eszméit Johann Friedrich Geltch. Költészetében a hagyományok fenntartását, s ezzel összhangban a nemzeti jogok kiszélesítését követelte. Ennek érdekében hangsúlyozta, hogy az erdélyi szászoknak mindenekelőtt németségüknek kell tudatában lenniük. A Geltch szerkesztette antológiára *(Liederbuch der Siebenbürger Deutschen,*

1847) erősen hatott a németországi politikai költészet; a versek tematikája persze a kifejezetten erdélyi szász problémák (nyelvharc, magyarosítás, Magyarország és Erdély uniója stb.) körül forgott.

Az antológia szerzői mindenekelőtt a szász nemzeti öntudat erősítését tűzték ki célul, amely persze szorosan hozzákapcsolódott a német egységgondolathoz:

Ha téged német őr
Viharok fenyegetnek
Ne dőlj el és igazi
Németként hű légy halálig!
Őrzője a rokon német népnek,
Maradj németnek, Szászföldem![19]

A szászság körében is megindult a népköltészet gyűjtése, feldolgozása. Sokan láttak hozzá ehhez a feladathoz, köztük maguk a költők is. S ha már nem említettük Traugott Teutsch és Friedrich Wilhelm Schuster lírikusi működését, hadd utaljunk idevágó tevékenységükre.

A szász novella- és regényirodalom középpontjában Erdély, illetve a Szászföld története állt. A történetírás Magyarország valamennyi nemzetiségénél a nemzeti öntudat felébresztését szolgálta, de a szászokon kívül a többi nemzetiségnél a már említett okból a történeti regénynek alig akadt művelője. A szász társadalom igényelte ezt a műfajt, a történelem iránti érdeklődés és a privilégiumok megvédése egy tőről fakadt. Persze korszakunk történeti regénye nemcsak ezt jelentette, hanem romantikus és bonyolult meseszövést, borzalmas történeteket, bizonyos jellemábrázolást. A korabeli szász regényirodalomban a francia regényírók, mindenekelőtt Dumas és egyre inkább a skót Walter Scott hatása figyelhető meg. Scott első német fordítása 1815-ben látott napvilágot és Németországon keresztül jutott el a Szászföldre. E Németországból jött ösztönzés különösen termékeny talajra hullt Erdélyben, amelynek természeti szépsége scotti leírásokra csábított csakúgy, amint fordulatokban bőséges története gazdag tematikát nyújtott.

A legtöbb történeti elbeszélést és regényt Daniel Roth írta. Ő maga színes, sokoldalú egyéniség volt, pap és orvos, aki élete nagy részében

[19] Idézi: Pukánszky Béla, Erdélyi szászok és magyarok. [Bp.] 1943. 126.

mindkét hivatását együtt vagy egymást követően folytatta. 1846—1847-ben a *Siebenbürger Bote* című politikai újság irodalmi melléklapját szerkesztette. Egymásnak ellentmondó két foglalkozását igyekezett a maga módján összhangba hozni. Az volt a felfogása, hogy a múlt erőforrás, a szépirodalom hivatása pedig ezt kiaknázni, s lehetővé tenni, hogy ebből a forrásból a szász nemzet ösztönzést meríthessen. Ő volt az erdélyi szászok Scottja. Elbeszélő műveiben — egy kivétellel — a szászok történetét dolgozta fel. Ez a múlt felé fordulás a Szászföld iránti szeretetből, odaadásból táplálkozott. Roth regényeinek és novelláinak forrásait nyomtatásban megjelent szász történeti művek alkották, okleveleket, kéziratos krónikákat kevésbé használt. Roth tehát kísérletet tett arra, hogy Erdély s mindenekelőtt a szászság történetére támaszkodva, megteremtse a szülőföldjéhez kötött történeti regényt. Az erdélyi nemzetek közötti viszony is nyomon követhető műveiben. Bár politikai nézetei a nemzeti kérdésben élesen szemben álltak a magyar liberális ellenzék felfogásával, szerepeltek regényeiben rokonszenves magyarok és persze románok, de ellenszenves szászok is.

A szász dráma is nagyrészt történeti eseményeket dolgozott fel, de több volt a világtörténeti téma, mint az erdélyi, a szász vagy a magyar. A legjelentősebb drámaíró is Roth volt. Említésre méltó, hogy Roth drámái tárgyául regényeitől eltérően általában nem szász témákat választott.

A drámairodalom vezet át bennünket a színészethez, amely fejlett volt, és Magyarország nemzetiségei közül a legnagyobb múltra tekintett vissza. Szász városokban (Nagyszeben, Brassó) a 18. század második felétől már működtek színésztársulatok.

A szász sajtó a fejlettebb viszonyoknak megfelelően, a többi nemzetiséghez képest csakúgy nagyobb szerepet töltött be, és hatása is szélesebb körre terjedt ki. A szász polgárság differenciálódásának megfelelően liberális *Siebenbürger Bote* mellett, amely a szász patríciusok kezében volt, a húszas években, illetve a harmincas évek végén új lapok indultak. Ezeket, a *Siebenbürger Wochenblatt*ot és a *Kronstädter Zeitung*ot a politikai élet eseményeinek bátor elemzése, a polgári átalakulás kívánságai jellemezték. A kor valamennyi problémáját a felszínen tartották; így a nemzeti nyelvért folytatott harcot, az iskolaügy, az óvodák és az egyesületi élet fejlesztésének kérdéseit. Foglalkoztak a tagosítás, továbbá a takarékpénztárak kérdésével, a konzervatív lapokkal szemben követelték a céhek

megszüntetését. A hatóságok nem egy esetben alkalmazták a haladó szász lapokkal szemben a cenzúrát. A negyvenes években a politikai sajtó mellett számottevően megnőtt a tudományos-kulturális, főként a történeti és irodalmi folyóiratok száma.

A szászok rendkívül differenciált egyesületi hálózata különösen példa nélkül áll a magyarországi nem magyar népek életében. E hálózat kiépítését egyrészt biztosította a szászok évszázados privilégiumokon nyugvó kiváltságos helyzete, másrészt ösztönözte a szászok kis száma, illetve a más nemzetiségektől körülvett, szigetszerű elhelyezkedésük miatt érzett aggodalom a beolvadástól.

1784-től fokozatosan kezdték el tevékenységüket a városi olvasókörök, kaszinók és tornaegyletek. A Szászföldön sokszínű volt a zenei élet, amely egyesületeken nyugodott. A negyvenes években kezdtek el működni a mértékletességi egyesületek is.

Nem kevésbé voltak jelentősek az egész Szászföldre kiterjedő központi szervezetek. A szász kulturális-tudományos élet centrumát a Nagyszebenben 1817-ben megnyíló Bruckenthal Múzeum alkotta, amelyre még a szászok 18. századi államférfia, Samuel Bruckenthal báró, Erdély egykori gubernátora tett alapítványt. Több évtizedes előzmények után, 1842-ben jött létre a Verein für Siebenbürgische Landeskunde. Az egyesület a honismereti tudományok területéről színvonalas tanulmányokat tett közzé rendszeresen megjelenő évkönyvében *(Archiv für siebenbürgische Landeskunde)*. Ezenkívül egy másik periodikát *(Korrespondezblatt)* és alkalmi tudományos kiadványokat is publikált. A szervezet nevében erdélyinek mondta magát, és vitathatatlan, hogy érdeklődését az egész fejedelemségre kiterjesztette. Ugyanekkor azonban mindenekelőtt a szász nemzeti egység szolgálatában állt, és a veszélyben levő feudális privilégiumok helyett a fennmaradás egy korszerűbb polgári bázisát rakta le. A Verein rendszeres évi, pünkösd után következő közgyűlései, amelyeket váltakozva mindig más szász városban tartottak, a szász összetartozás érzését erősítették. Ezek a közgyűlések a németországi diákok egykorú, a német egység szolgálatában álló nagy ünnepségeihez voltak hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy a Verein összejövetelein a szászok hivatalosai, a belső autonómia tisztségviselői is rendszeresen részt vettek.

A szász gazdasági egységet egyengették a mezőgazdasági egyesületek mellett — közülük a legjelentősebb az 1845-ben létrejött Erdélyi Szász

Mezőgazdasági Egyesület volt — a szász városokban a negyvenes években az ipar és a kereskedelem támogatását szolgáló társadalmi szervezetek, amelyek többek között ipari kiállításokat is rendeztek.

A szász polgárság nagy figyelemmel fordult az iskolák felé, mivel bennük a nemzeti mozgalom fejlődésének egyik legfontosabb zálogát látta. A Szászföldön a 18. század végén kezdték el tevékenységüket az első ipariskolák és tanítóképzők. A legjelentősebb iskolai alapítás azonban az 1844-ben megnyílt nagyszebeni szász jogakadémia volt.

Különös szerepe volt a szász iskolaügy és a népművelés átszervezésében és kiépítésében a szászok legnagyobb nevelőjének és kultúrpolitikusának, Stefan Ludwig Rothnak. Roth fáradhatatlan volt a kulturális élet fejlesztésében. Tanulmányainak befejezése után Pestalozzi munkatársa lett, s hazatérése után az ő szellemében tevékenykedett a Királyföldön. Sürgette a racionális termelést, a mezőgazdaság és a háziipar színvonalának emelését, s e cél elérése érdekében népe iskolán kívüli oktatását igen fontosnak tartotta. Munkásságának legfontosabb szakasza a fent említett mezőgazdasági egyesülethez kapcsolódott.

A tudományos irodalom, elsősorban a legizmosabb nemzeti diszciplína, a történetírás ezekben az évtizedekben is erősítette a nemzeti mozgalom politikai céljait. Megnőtt a tudományos igény: már a 19. század elején felmerült, hogy ki kell adni a szász nemzet történetének legfőbb kútfőit. Erre azonban csak fokozatosan, a negyvenes évektől került sor *(Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, illetve később *Urkundenbuch zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen)*. Ebben a munkában, amelyben tehát a Vereinhez hasonlóan erdélyi és szász érdeklődés keveredett, részt vett az első szász polgári historikus, a fiatal segesvári tanár, később püspök Georg Daniel Teutsch.

A jogtudomány, persze már a szász jogakadémia megalakulása előtt is, fontos segítőtársa volt a szász nemzeti mozgalomnak. A természettudományok iránt is mutatkozott a 18. század végétől érdeklődés. Ezt a jelenséget — a többi nemzetiségtől eltérően — a szász társadalom erőteljesebb polgári jellege magyarázza. A Vereinnek a hangsúlyosan művelt nemzeti tudományágak mellett volt természettudományos osztálya is. A külön természettudományi egyesület megalapítására tett erőfeszítések 1849-ben sikerrel jártak.

A MAGYARORSZÁGI UKRÁN NYELVI-KULTURÁLIS MOZGALOM KEZDETEI

A viszonylag nagyszámú ruszin unitus papság a többi nemzetiség polgári értelmiségétől eltérően a 19. század első felében nem indított modern nemzeti mozgalmat. Az unió nyújtotta kedvezmények következtében ugyanis egzisztenciálisan és ideológiailag egyaránt összefonódott a feudalizmussal, nem volt érdeke egy olyan nemzeti egység létrehozása, amely feladatát a polgári átalakulás és a nemzeti egyenjogúság kivívásában jelölte meg, a néppel kötött szövetség segítségével. S míg a népre való támaszkodásnak ezt az orientációját a horvát, szerb, szlovák és román mozgalmak nyelvi-kulturális törekvéseiben is jól kitapinthattuk, a ruszinoknál csupán a legelső lépéseknek lehetünk tanúi.

A ruszin papságnak ez a magatartása elnemzetietlenedéssel járt. Azok az iskolák is, amelyekben műveltségüket szerezték, ezt a folyamatot segítették elő. Az iskolázást is az unió indította el, s azokban az intézményekben, amelyekben tanultak, az oktatás latinul, németül és magyarul folyt. Erőteljes volt a magyarosodás a ruszin származású világi értelmiség körében is. Megnyílt azonban egy másik út is. Oroszországban, ahol ekkor új egyetemeket és főiskolákat szerveztek, s hiány volt tanerőkben, szívesen fogadták a szláv származású tudósokat, s nem utolsósorban az osztrák monarchia különböző főiskoláin tanult ruszinokat, akikben nem ukrán, hanem inkább orosz nemzeti tudat alakult ki.

A ruszin világi értelmiség nemzetileg öntudatos, az asszimiláltaknál jóval kisebb — de a többi nemzetiséghez (szerb, román) képest viszonylag nagy — hányada külföldre, nevezetesen Oroszországba vándorolt, s ha néhányan fenn is tartották régi hazájukkal a kapcsolatot, s támogatták a bátortalanul induló nemzeti törekvéseket, ez a segítség nem lehetett jelentős. Mégis — és ez is mutatja az ukrán nyelvi-kulturális mozgalom nehéz helyzetét — a kivándorolt s a nemzeti gondolatot magukévá tevő elemek száma tulajdonképpen meghaladta azoknak a hazai, szinte kizárólag unitus papi értelmiségieknek a számát, akik Kárpát-Ukrajnában a 18. századi előzményekhez kapcsolódva a modern ruszin nemzeti mozgalom első tétova lépéseit megtették.

A ruszin kulturális törekvéseket születésüktől fogva végigkísérte a nyelv problémája. Az ukrán irodalmi norma kialakulásának csak a kez-

detén tartott, a ruszin értelmiségiek tehát részben az egyházi nyelv hagyományait követték, ez egyébként orosz szerkesztésű volt, részben pedig a fejlett orosz irodalom hatására, az orosz nyelv felé fordultak. Hozzájárult ehhez az is, hogy szláv rítusú unitus vallásuk miatt magyarországi oroszoknak is nevezték őket, s e kifejezett feudális indítású tudat, valamint az, hogy az ukrán nemzet kialakulása is éppen folyamatban volt, magyarázza az orosz nyelvi orientációt. Ugyanakkor ezek az unitus papok nem tudtak jól oroszul, tehát egy keverék nyelv kezdett kialakulni, amely helyi ukrán népi elemekből, orosz típusú egyházi és irodalmi nyelvből állt össze.

A 19. század első felében megjelent nyelvtanok, illetve nyelvészeti tanulmányok Kocak nyomdokain haladtak, s hogy jobbára latin nyelven íródtak, az mutatja: szerzőik még nem tűztek maguk elé nemzetébresztő célokat.

A ruszin nyelvművelés a többi magyarországi nemzetiségi példákkal összehasonlítva alapjában konzervatív volt, ragaszkodott az egyházi szláv nyelvhez. Mégis volt ebben a nyelvi koncepcióban valamelyes polgári momentum: tartalmazott szláv tudatot, s ezen belül jelentkeztek már a ruszin különállás körvonalai, s ez az orosz orientáció ellenére ukrán együvé tartozásról is tanúskodott. Az pedig, hogy az egyházi szláv nyelvet a beszélt nyelvvel azonosnak tekintették, sajátos formában ugyan, de bizonyos érdeklődésre mutatott a nép nyelve iránt. A magyar nyelvvel való egybevetés is a nemzeti gondolat valamelyes jelentkezéséről tett tanúbizonyságot.

A 19. század első felében felmerülő nyelvi problémák tulajdonképpen egy évszázadon át, a felszabadulásig, a polgári rend megdöntéséig nem oldódtak meg. Hosszú évtizedekig több irányzat küzdött egymással. Változatlanul számos híve akadt az egyházi nyelvnek. Az ehhez a normához való ragaszkodás egyet jelentett a népnyelvi koncepció, az ukrán elutasításával. Tovább élt a már említett, a 19. század első felében született keverék nyelv is. A persze nem jelentős magyarországi ukrán mozgalomban szép számmal akadtak olyanok, akik az orosz irodalmi nyelv átvételét javasolták. Ennek az irányzatnak a képviselői leginkább azzal érveltek — s ez az indokolás meggyőzően hatott —, hogy rendelkezésükre áll a fejlett orosz irodalom, a feladat csupán az, hogy az orosz nyelv átvételével ezt a kész, magas színvonalú irodalmat tegyék magukévá. Persze

ennek legnagyobb akadálya az volt, hogy a nép nem értette az orosz nyelvet. Ily módon egyre inkább utat tört magának, nem utolsósorban galíciai hatásra, a nyelvi, nemzeti hovatartozásnak megfelelő ukrán irányzat, amely a felszabadulással győzelmet aratott. E nyelvi nehézségek, amelyeket a 19. század második felében és a 20. században külpolitikai megfontolások számottevően színeztek, a gazdasági-társadalmi viszonyok mellett hátráltatták a kulturális fejlődést Kárpát-Ukrajnában.

Az elmaradottságnak s az ismertetett nyelvi állapotnak megfelelően ukrán vonatkozásban a többi nemzetiséghez képest csak alacsony színvonalú irodalom tengődik. A 19. század elején három nyelven verselt (latinul, magyarul és ruszinul) Vaszil Dohovits munkácsi pap, majd a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, aki tudatosan vallotta, hogy kárpát-orosz népi származású. Klasszicista stílusán átcsillant a nemzeti költészet frissesége. Az ő egyénisége és tevékenysége jól példázza a ruszin nyelvi-kulturális mozgalom helyzetét. Dohovitsban felmerült már a nemzeti gondolat, de ez szorosan egybekapcsolódott a magyar kultúra ápolásával, s mondhatjuk, hogy ez utóbbi volt munkásságában a túlnyomó. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az unitus papság már asszimilálódott, s e szintről indultak a nemzeti tudat felé. E folyamatot szem előtt tartva tekinthetjük Dohovits tevékenységét nemzeti-polgári szempontból előrelépésnek. Átmeneti jellegű volt munkássága azért is, mert abban a vallási mozzanatok jelentős hangsúlyt kaptak.

A korszak legszámottevőbb irodalmi egyénisége Alekszander Duchnovics eperjesi unitus pap, kanonok volt, akinek munkásságát a galíciai ukránok is ismerték. A húszas évek végén, a harmincas évek elején írott korai verseiben a törökellenes harcokat énekelte meg. E verseknek népies formája tűnik szembe csakúgy, mint ugyanebben az időszakban írt magyar nyelvű költeményei esetében. Ő írta később, az 1848—1849. évi forradalmi események tapasztalatai és ösztönzése nyomán — ezek az esztendők lendítettek a ruszin mozgalmon is — a magyarországi ukránok két himnuszát, amelyek alacsony esztétikai színvonalról, de a nemzettudat nyiladozásáról tanúskodnak. Az elsőben a szláv ébredés korszakának jól ismert képével találkozunk a szerző ébresztgeti az alvó nemzetet, amelynek dicső ősei nyomdokaiba kell lépnie. A másikban a magyarországi ukrán mozgalom alapvető problémája, az asszimilációval szembeni fellépés volt a fő gondolat.

Duchnovics említésre méltó ismeretterjesztő-szervező tevékenységet is folytatott. Abból a gondolatból indult ki, hogy a ruszinok koldusok, s semmi más rajtuk nem segít, csak az iskola.

A történetírás a ruszinoknál is kezdte a nemzeti ébredés ügyét szolgálni, de korszakunkban e műfajnak csak egy képviselője akadt, Mihail Lucskay püspöki titkár. Az ő műve, amely csak kéziratban maradt fenn *(Historia Carpatho-Ruthenorum in Hungaria)*, Bazilovics munkájához hasonlítva előrelépést jelentett; ez is egyháztörténetnek készült, de tartalmában túlment a feudális egyháztörténetek keretein. Az anyag kritikai feldolgozását illetően, pragmatikus törekvéseit tekintetbe véve is meghaladja Bazilovics színvonalát. Ösztönzője volt a nemzeti gondolatnak a bevezető fejezetben kifejtett koncepció, amely az ukránok eredetéről, Magyarországra költözésükről szólt. A szerző kifejtette azt a romantikus, de szláv tudatot alakító felfogást, hogy az ókor csaknem minden dicső múltú, nevezetes népe szláv, Pannónia őslakói pedig a magyarországi oroszok ősei voltak.

A nemzeti ellentétek tudományos tükröződésének tekinthető, hogy Lucskay igyekezett nevetségessé tenni Horvát István délibábos nézeteit. A ruszin autochtonitás is koncepciójának része volt, annak ellenére, hogy Lucskay, a szlovákoktól eltérően, nem vitatkozott a magyar leigázási teóriával. A ruszin szerző elfogadta — s ez is jelzi a ruszin nyelvi-kulturális mozgalom alacsony szintjét —, hogy a magyarok a hazában talált oroszokat és más őslakókat jobbágyokká tették, s a királyok által később betelepített, Koriatoviccsal érkezett oroszok királyi szolgák voltak, akik ily módon a nemesek és a jobbágyok között átmeneti helyet foglaltak el. Ez a feudális indítású koncepció mégis a nemzeti egyenjogúság indoklásának érvanyagává vált.

A ZENEI ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETI MŰVELTSÉG

Nyilván nem véletlen, hogy a kulturális fejlődés ábrázolása során gyakran esett szó költőkről, írókról, még tudósokról és iskolákról is, viszont alig egy-két helyen említhettünk valamit zenéről vagy képzőművészetről. A magas kultúra ez utóbbi ágainak a fejlődése akkor még nagyon is a kezdeteknél tartott a magyarországi nemzetiségek esetén.

A zenében a polgárosodás jeleként sokfelé megtalálható házi muzsikálás mellett, amely a kor európai repertoárját alkalmazta, a sajátosan nemzeti igény inkább csak a népzene, pontosabban a népdal iránti érdeklődésben mutatkozott meg. Martin Szucháň 1830-ban 12 szlovák népdal dallamát adta ki zongorakísérettel, Füredy László 1837-ben 25 dallamot tett közzé, Eftimie Murgu pedig a korábban már említett, a románok római eredetét bizonyító munkájában 1830-ban 3 román tánc és 2 pásztordal dallamát jegyezte fel. A népdal mellett a népinek tartott műdal számított divatosnak. Nagyobb szabású zenei alkotásig csak a horvátok jutottak el, amint azt Vatroslav Lisinski operájáról szólva már láthattuk.

A képzőművészet különböző ágaiban még nehezebb volt a helyzet. Az építészetben a kor ízlésének megfelelő klasszicista stílus uralkodott, a nemesség ebben a stílusban építette kúriáit, palotáit, megyeházait, s ha ez a nemesség ráadásul a nemzeti mozgalom részese volt, mint a horvát, ezt a stílust a kortársak nemzeti jellegűnek is érezhették. A nagy, reprezentatív épületek ebben a korszakban már többnyire állami vagy egyházi támogatással épültek, s így (a horvátok kivételével) a magyarországi nemzetiségek ilyen minőségükben kimaradtak ebből a fejlődésből. Nagyjából ugyanezt mondhatjuk el az ugyancsak tetemes költségeket igénylő szobrászatról.

Egyedül a festészet volt az a képzőművészeti ág, amelyben az egyes nemzetiségek esetében is már jelentkeztek az első alkotók. A téma nagyrészt még a portré, amely éppen ekkor válik a nagyúri műpártolás termékéből a polgári jólét szimbólumává. A szlovák Jozef Božetech Klemens éppúgy portrékat festett (igaz, munkássága jórészt Csehországhoz kapcsolta), mint a szerb Arsenije Teodorović, aki Temesvárott szakiskolát is tartott fenn. A portré mellett az életkép és a hazai táj a festők témája: az életkép elterjedése a nemzeti mozgalmaknak a népi iránti erősödő érdeklődését is tükrözte. A szlovák Peter Bohúň festészete talán a legjelentősebb ebben a vonatkozásban. Bohúň oltárképeket is festett, ami jól mutatja, milyen jelentős volt még ebben a korban is a megrendelő szerepe.

A nemzetiségek kulturális fejlődése tehát a kultúrának e területén még nem jutott el jelentős alkotásokhoz. Annál figyelemreméltóbb művek születtek — mint láttuk — a szépirodalomban, a történetírásban; ugyan-

csak majdnem mindenfelé volt már valamelyes színházi élet, ha műkedvelők kezén is. Az előtérben tehát azok a műfajok, a magas kultúrának azon ágai álltak, amelyek a legközvetlenebbül, a legegyértelműbben szólhattak a széles rétegekhez. Ez is igazolja, hogy a korszak kulturális fejlődése a nemzeti mozgalomhoz kapcsolódott, annak szerves része volt.

XIII. FEJEZET

FORRADALOM ELŐTT (1847—1848)

1. A FORRADALMI HELYZET ÉRLELŐDÉSE

Az 1840-es éveknek ekkor már erősen második felében járunk, és bár még csak alig hét esztendő választ el az 1839—1840. évi országgyűlés politikai békét teremtő kompromisszumától, a magyarországi politika képe a szemben álló frontok immár teljes polarizálódásának jegyeit mutatja. De itt már nem egyszerűen egy hagyományos konfliktus újraéledéséről és kiélesedéséről van szó, mint azt sokan sokáig hinni akarták vagy talán hitték is. A bécsi abszolutizmus befolyását és rendszerét Magyarországra is kiterjeszteni akaró szinte hagyományos törekvéseinek és velük szemben a magyarországi rendi ellenzék ugyancsak hagyományos ellenállásának konfliktusa ugyanis az elmúlt hét, de kivált az utolsó három esztendő során immár nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új szakaszába lépett. A gazdasági fejlődés és az általa kibontakoztatott társadalmi mozgás az 1840-es évek közepére abba a stádiumába jutott, melyben egyértelművé vált, hogy a polgári termelési viszonyok uralomra jutása immár belátható időn belül elkerülhetetlen lesz. Azonban a konfliktus mindkét oldalán már tisztában voltak azzal is, hogy a gazdasági-társadalmi vonatkozásban végbemenő polgári átalakulás esetén az átalakult rendszer politikai felépítménye sem maradhat a régi. E felismerés jegyében változtak át a szemben álló felek is (már a polgári társadalomra jellemző politikai viszonyokat előrevetítő módon) országosan szervezett, sajátlag politikai pártokká, álláspontjuknak minőségét is jellemző országos, valódi pártprogramokkal. A konzervatív párt programja a status quo: elsősorban a változatlanul hagyott feudális viszonyok és az abszolutisztikus politikai rendszer lassú, a rendszernek és embereinek pozícióit átmentő refor-

málását; az ellenzéké ezeknek mielőbbi felszámolását és polgári intézmények behozatalát célozta. Az országgyűlés még nem nyílt meg, eredményei még bizonytalanok, de már a problémák ilyen nyíltan kisarkított megjelenése is világossá teszi, hogy a magyar feudalizmus 1847 őszén történetének mindenképpen utolsó szakaszába lépett, s a kérdés már csak az: mennyi ideig fog még tartani ez a periódus? Ez olyan kérdés azonban, melyre a teljes válasz már csak Európa utolsó másfél évtizedének áttekintése után adható meg.

EURÓPA 1847 ŐSZÉN

Az a szakadék, mely Nyugat-Európának a polgári forradalmon már túljutott és az ipari forradalmat is már bevégzett, vagy annak sodrásába legalábbis már belépett országait a földrésznek még a polgári forradalom előtt álló, sőt éppenséggel abszolutisztikusan kormányzott és az ipari forradalmat legjobb esetben is még csak éppen hogy megkezdő országaitól elválasztotta — a gazdasági kapcsolatok kiterjedése és erősödése ellenére is — az 1830-as évekkel induló másfél évtized alatt még tovább mélyült. Nyugat-Európa gazdasági és műszaki fejlődése ezekben az években már egyre lenyűgözőbb példaként állítja a feudalizmus világából (elsősorban Európa keletéről) érkező és egyre szaporodó számú utazók elé a polgári forradalommal szabaddá tett termelőerők fejlődésének nagyszerű eredményeit: gőzzel hajtott gépeket, gyárakat és vasútvonalak egyre sűrűbb hálózatát (Angliában 1848-ban a vasúti sínek hossza eléri az 5000 mérföldet), valamint a gyorsan modernizálódó nagyvárosokat, s ugyanakkor (ezzel mintegy igazolva a feudális Európa konzervatívjainak gyanakvását) megismerteti őket az e fejlődéssel együtt rohamosan növekvő modern proletariátus nyomorával és mindazzal az élesedő és újfajta társadalmi feszültséggel is, ami e gyors haladás nyomában megjelent.

A világ ilyen változásai természetesen egyrészt a politikai és gazdaságpolitikai gondolkodásba is egyre újabb elemeket emeltek be, másrészt egyre rohamosabban terjesztették ki az új eszmék hatását a gondolkodás és a társadalmi jelenségek ezektől eddig még érintetlen területeire is, a vallástól a történettudományig és a pedagógiáig, mindenhol megrendítve a régi tekintélyeket, és egyre határozottabban kérdőjelezve meg a világ megközelítésének és magyarázatának eddigi módszereit.

A termelés és a gondolkodás vonatkozásában egyaránt gyorsan kibontakozó ilyen változások mögött ott állnak a tudomány, elsősorban a természettudományok rohamos fejlődésének eredményei. A fizikában 1815-ben Fresnel ismerteti a fény hullámelméletét; 1827-ben megszületik Ohm törvénye; 1831-ben Faraday az elektromos indukció törvényszerűségeit, 1833-ban az elektrolízist fedezi fel. A kémiában 1818-ban Berzelius eljut az atomsúly meghatározásához; 1827-ben Wöhler felfedezi az alumíniumot, s a következő években eljut a karbamidszintézishez; 1831-ben pedig Liebig az elemanalízishez, hogy tíz év múlva ugyanő megteremtse az agrokémiát, óriási távlatokat nyitva ezzel a mezőgazdaság fejlődése előtt. 1833-ban Runge anilint állít elő szénből; az orvostudományban 1846-ban alkalmazza először Morton az éternarkózist; az elektrotechnikában 1834-ben Jacobi megalkotja elektromotorját, Morse pedig 1837-ben távírókészülékét; 1839-ben készülnek el Daguerre első fényképei. Nem meglepő, ha ezeknek az eredményeknek a hatására megszületik az első kísérlet is a természet- és társadalomtudományok eredményeinek rendszeres filozófiai összefogására Auguste Comte 1830—1842-ben megjelent *Cours de philosophie positive* c. művében. A szintézis alapjául a matematika szolgál, ebből nő ki a többi tudomány (mindegyik az előzők által megalapozva és belőlük szervesen következve): az asztronómia, a fizika, a kémia és a biológia, a rendszer csúcsán a társadalom tudományával, mint ami mindezek tanulságait és eredményeit az ember számára szintetizálja. A társadalom mérnökei a humanitás vallása által biztosíthatják a világ boldogabb jövőjét, hiszen a most induló kor Comte szerint a világ fejlődésének már „pozitív" korszaka, melyben a felismert törvényszerűségek uralkodnak, és tudósok és ipari szakemberek egyesítik az elméletet és a tudományos gyakorlatot avégből, hogy a világot a hatalommá vált tudomány által kormányozzák. Ez már a természettudományra hivatkozva rendíti meg a vallásosság hagyományos alapjait, kivált majd a következtetéseit továbbvezető következő generáció munkásságában.

A tudomány és a termelőerők fejlődésének e sokágú, széles és gyors kibontakozását persze még az általuk érintett, alapjaikként szolgáló társadalmak sem tudhatták következetesen követni. Egyrészt míg e fejlődés hatása a politikában is érvényesülhet, addig igen sok áttételen kell átmennie. Másrészt e társadalmak hagyományos elemei még elég erősek a fejlődés következményeinek deformálására. Európa 1830 és 1848

közötti korszakát tehát a politikai magatartás nagy ingadozásai kísérik. 1830 Franciaországban a júliusi forradalommal a nagyburzsoázia legfelső rétegének: a bankároknak (s nem az ipari tőkés vállalkozóknak) győzelmét hozta; a parlament összetételét módosító angol választási törvény Angliában véglegessé tette az ipari burzsoázia, a gyáros győzelmét a pusztán járadékból, kivált a földjáradékból élők felett. Belgium és részben Svájc is erre az útra tért rá; az abszolutizmusok helyzetét megrendítő, a lengyel felkelésben átmenetileg a kirobbanásig is eljutó belső nyugtalanságok pedig a változások köre kiszélesedésének lehetőségét látszottak felvillantani Németországban éppúgy, mint Itáliában; ebbe az áramlatba kapcsolódnak bele a magyar reformkor a bécsi udvart éppen e tágabb, már európai kiterjedésű háttér miatt is nem kis mértékben aggasztó kezdetei.

A következő évtized azonban a progresszív erők már egyre határozottabb visszaszorítását hozta magával. Nemcsak hogy az abszolutizmusoknak sikerült felülkerekedniök a (jórészben elsősorban nemzeti töltésű) liberális mozgalmakon, hanem a polgári államokban maga a burzsoázia is mintha felismerte volna az e túl gyors továbblépésből származható veszélyeket: 1830 nagy politikai nekilendülésére itt is bekövetkezett a konzervatív visszahatás kora. A francia nagyburzsoázia visszaszorította a republikánusokat, és legfelső rétege a politikai egyeduralom kiépítésére törekedett (amit végül az 1840-es évekre Guizot kormánya valósított meg). Angliában megbénult a liberális kormány, a chartisták pedig 1839-ben súlyos vereséget szenvedtek. Belgiumban a katolikus párt jutott uralomra: Svájcban is konzervatív irányban fejlődtek az események a katolikus kantonok saját konzervatív helyi politikájuk fenntartása érdekében az államszövetség messzemenő fellazítását célzó törekvéseinek nyomán.

Gazdaság és társadalom fejlődése és az ennek során felvetődő igények azonban nem tették lehetővé azt, hogy Európa politikai viszonyai hosszabb ideig mozdulatlanok maradjanak, s még kevésbé azt, hogy visszafejlődjenek. A dolog természetéből következőleg így a jobbra tartó mozgás most irányt változtatott. Leszámítva Franciaországot, ahol Guizot kormányának látszólag sikerült stabilizálnia a nagyburzsoázia politikai mindenhatóságát, az 1840-es évek már a progresszív erők ellentámadásának jegyében állnak. Angliában a chartisták újrarendezték soraikat, és végül (közvetlenül ugyan a burgonyavész okozta éhínség hatására) 1846-ban a konzervatív Peel-kabinet volt kénytelen eltörölni a gabonabehozatali

vámot, megnyitva ezzel az utat a szabad kereskedelem, s ennek révén a még lendületesebb ipari fejlődés előtt. 1847-re Belgiumban a liberálisok győztek a választásokon; Svájcban a liberális és a konzervatív katolikus kantonok már évtizedek óta lappangó ellentéte (mely 1847-ben rövid polgárháborúban robbant ki) szintén a liberális, az egyes kantonokat erős szövetségi államrendszerben összefogni kívánó párt győzelmével ér véget. Megmozdult a talaj az abszolutisztikus Poroszországban is: a burzsoázia ellenállása a polgári alkotmányosságtól még mindig viszolygó uralkodót 1847-re rákényszerítette legalább a rendi gyűlés összehívására, s Itáliában is Károly Albert szárd király csakúgy, mint az újonnan trónra lépő IX. Pius pápa jelentős engedményeket kényszerült tenni a burzsoáziának. Mindez új lendületet adott az itáliai nemzeti-demokratikus mozgalmaknak is Nápolytól Milánóig és Velencéig. Az 1840-re jellemző viszonyokkal ellentétben 1847-re, a magyar országgyűlés megnyitásának heteire Európára (és immár nemcsak a polgári forradalmon átment, de az abszolutikusan kormányzott államokban is) a nagypolgárság újabb győzelmes előretörése a jellemző, s egyre határozottabb körvonalakat kap — a nagypolgár pozícióját így megerősítő fejlődés legszervesebb velejárójaként — az új osztály: az ugyancsak erősödő ipari proletariátus is. Mert e proletariátus a század eddigi évtizedei során nemcsak számban gyarapodott, hanem egyre inkább kezdett ráébredni jelentőségére is a társadalomban.

AUSZTRIA 1847 ŐSZÉN

Európa e legutolsó másfél évtizedének fejlődése természetesen nem hagyta érintetlenül a Habsburg-birodalom örökös tartományait: Ausztriát sem. Láthattuk, Ferenc császár halálával a birodalom irányítása egy, a korlátolt V. Ferdinánd nevében kormányzó gyakorlatilag kollegiális testület kezébe került, ezen belül a két vezető egyéniség, Metternich és Kolowrat a közös cél, a bürokratikusan központosított abszolutista állam fenntartása érdekében követendő politikát illetőleg egymásétól teljesen eltérő: ideologikus, illetve pragmatikus koncepcióinak állandó ütközésével. Az államvezetés így szükségképpen csökkenő hatékonyságát és a rendszer megrendülését a veszedelmessé vált személyekre vadászó titkosrendőrség és a még veszedelmesebb gondolatokat üldöző cenzúra

tevékenysége már egyre kevésbé tudta ellensúlyozni. Különösen azután nem, hogy — mint azt már a gazdaságtörténetről szólva láthattuk — a Nyugat-Európából kiinduló gazdasági változások elérték a birodalom határait is.

A gazdasági élet, így mindenekelőtt az ipar, majd később (a vasútépítés és gőzhajózás révén) a szállítás és kereskedelem kétségtelen fejlődése ellenére is, az ipari forradalmon már túljutott vagy kibontakozásában előrehaladt európai államok versenyével az e versenybe csak későn belépett, ráadásul mezőgazdaságában még feudális alapokon álló Ausztria persze csak nehezen tudott lépést tartani. Az állami pénzügyek zavara, mely először a napóleoni háborúk végén mutatkozott meg — a brutális devalvációs intézkedések ellenére is — csak átmenetileg csökkent; s nem utolsósorban a birodalom nagy és állandó katonai kiadásainak következtében mindvégig fennállt. Mindez új adók és monopóliumok bevezetését tette szükségessé. A fogyasztási adó, a dohánymonopólium, a vámok azonban közvetve vagy közvetlenül végül is elsősorban a legszélesebb fogyasztói rétegeket sújtották. Így azután nem meglepő, ha a városok a hús, a kenyér, a tűzifa — a fogyasztási adó folytán — magas ára miatt panaszkodtak, míg a gyáripar, illetve az annak cikkeit közvetítő kereskedelem versenye a kisiparosság egyre szélesebb rétegeit juttatta kétségbeesett helyzetbe. A parasztot a magas földadó, a feudális járadékok és az általános pénzhiány nyomasztotta, aminek következtében a parasztbirtok értéke is erősen lecsökkent.

Bár kétségtelen, hogy a gazdaság majd minden, a polgárosodás felé mutató ágazatában a főnemesség és a nemesség részvételi aránya és szerepe jóval nagyobb volt, mint a német államokban (ami magyarázza azt, hogy a Metternich és Kolowrat koncepciói ütközésének ellenére is alapjában ennek az osztálynak érdekeit képviselő legfőbb államvezetés ilyen szívósan tudta fenntartani magát), kétségtelen lett az is, hogy e fejlődés Ausztriában is megteremtette és kibontakoztatta a modern nagyburzsoáziát: elsősorban a kereskedelemben és a hitel területén. E nagyburzsoázia így nyert pozícióiból, természetének megfelelően, erőteljes terjeszkedésbe fogott, amiben kivált a birodalomban az 1840-es években meginduló és roppant tőkéket igénylő vasútépítés nyújtott számára nagy lehetőségeket. 1848 elején a birodalom gyorsan növekvő vasúthálózatának hossza meghaladta az 1700 km-t. Mindez azonban a birodalom feudális vezető

osztályának rövidesen várható háttérbe szorulásával fenyegetett. Amikor 1848 elején Engels Ausztriának a saját magát szétzúzó mozdonyairól beszélt, ennek a vasútépítéseken meggazdagodó nagypolgárságnak a gyorsan várható hatalomátvételére, s ezzel a régi Ausztria megsemmisülésére célzott.

Nem lehet meglepő azonban, ha a társadalomban végbement ilyen változások megteremtik a nekik megfelelő, velük egybehangzó politikai magatartásokat is. A nemesi polgárosodás és a nagyburzsoázia megerősödése természetszerűen juttatta szóhoz az abszolutizmussal ellentétes liberális politikai felfogásokat is — ha azok a hordozóikat az abszolutizmushoz sokféle vonatkozásban hozzákötő kapcsolatok (e sajátosan ausztriai, bár az örökös tartományok gazdaságát a birodalmon belül sokféle módon előnyben részesítő gazdaságpolitika ismeretében nem érthetetlen jelenség) folytán csak későn, lassan és vontatottan jutnak is szóhoz —, jellemző módon éppen Ferenc császár halálától válva erősebbekké. Mintegy megérezve a központi irányítás meglazulását, erősödik és óvatosan hangot is kap egyfajta kritika a kormánnyal szemben, miközben az egyre erősebb polgári liberális kritika mögött egyre jobban elhalkul a régi jozefinista, illetve rendi liberális hang. Ezt a hangulatot csak erősítette a Németországban már az 1830-as évek közepére kibontakozó (láttuk: a magyarországi reformmozgalomnak is nem egy gondolatot adó) liberális irányzatoknak: az erős nemzeti töltésű, s az önkormányzat, esküdtszék, nemzetőrség és a Friedrich List által megfogalmazott nemzeti gazdaság igényével fellépő délnémet, valamint az inkább Angliára orientálódó és a porosz vezetés alatti német nemzeti egységet hangsúlyozó észak-német liberalizmusoknak, s a politikai katolicizmus kezdeteinek hatása és a IV. Frigyes Vilmos trónra lépéséhez fűzött illúzió. A kritikai magatartás csakhamar megteremti a maga támadhatatlan címek alatt alakuló szervezett formáit, illetve várható bázisait is: 1839-ben az Alsó-ausztriai Iparegyletet, 1840-ben az írók Concordia társaságát, 1841-ben pedig a bécsi Juridisch-politischer Lesevereint. 1842-ben a bécsi lapszerkesztők már a cenzúra enyhítése érdekében nyújtanak be folyamodványt a rendőrminiszternek, ám még éppolyan eredménytelenül, mint 1845-ben az ugyane tárgyban egyenesen Metternichhez forduló tudósok, művészek és írók, élükön Grillparzerrel. Mindez a rendi képviseletek tevékenységébe is némi mozgalmasságot hoz, bár ezeknek rendkívül korlátozott jogköre

szavuknak korántsem biztosít a magyar vármegyékéhez és még kevésbé az országgyűléséhez hasonló súlyt és lehetőséget. Ugyanekkor azonban kiterebélyesedik a külföldön megjelentetett, Ausztriát kritizáló, az abszolutizmust ostorozó és leleplező irodalom, megnő az emigráns írók száma.

Persze a rendszer számára önmagában mindez még nem lenne veszélyes, ha itt — éppúgy, mint Európa más már polgáriasult államaiban — is nem jelennének meg hátterükben a széles tömegek elégedetlenségére utaló egyre sűrűbb jelek is: a birodalom egész, a nemesség uralkodó helyzete által jellemzett gazdasági és társadalmi szerkezetéből következően elsősorban a parasztság részéről.

A parasztság az örökös tartományokban már azért is elégedetlen volt, mert II. József reformjai nem folytatódtak. A kormány (nem utolsósorban anyagi nehézségei, pénzhiánya miatt is) nem akarta korlátozni jogaikban a földesurakat, akik saját uradalmi apparátusukkal látták el az alsófokú igazságszolgáltatás, az adószedés és a katonaállítás különben az államot terhelő teendőit. Így azután megmaradt az úrbéri járadék: a robot, a tized, és a katonai terhek továbbra is egyedül a parasztot nyomták. És bár a 18. század vége óta lehetséges volt a paraszt számára feudális terheinek megváltása, erre gyakorlatban csak kevéssé került sor. Jellemző, hogy a kormány 1835-ben és 1846-ban egyaránt visszautasította az alsó-ausztriai rendek kérvényét a pénzhiányban szenvedő paraszt (persze a földesurat is pénzhez juttató) önmegváltásának egy új földhitelintézet felállítása által történő lehetővé tétele iránt. A terhek ellen lázadó, összességükben még csak kevéssé ismert parasztmozgalmak, kivált a keleti, Magyarországgal szomszédos német és morva tartományokban, követeléseikben és főleg taktikájukban és ideológiájukban igen sok rokon vonást és időbeli megegyezést is mutatnak a kor magyarországi mozgalmaival, elsősorban a passzív forma: valamely szolgáltatás megtagadása, emelletti makacs kitartásuk és az udvarba vetett egyfajta bizalom által. És mint Magyarországon, e mozgalmak is nem egy esetben csak jelentős katonai erők bevetésével lesznek letörhetők.

Az 1840-es évek azonban e tömegmozgalmakban is jelentős változást hoznak, kibővítve ezek bázisát a manufaktúrákban és a gyáriparban kialakuló ipari proletariátus (valamint a vasútépítéseknél egyre nagyobb

számban megjelenő, jórészt féllábbal még falusi viszonyok között élő munkáshadsereg) soraiból is. E réteg növekedésének gyorsaságát jól mutatja az üzemi balesetek számának 1831 óta tartó állandó növekedése és azok az egyre sűrűsödő hatósági kísérletek, melyek (nyilván e réteg elégedetlenségének kirobbanásától tartva) a munkaidőnek és kivált a gyermek- és női munka igénybevételének valamilyen szabályozására törekednek: angol mintára, ám csekély hatással. Az iparból kiinduló mozgalmak résztvevőinek sorában éppúgy találunk egy társuk elbocsátása miatt sztrájkba lépő gyapotfonodai munkásokat Vorarlbergben (1841), mint béremelésért sztrájkoló útépítőket Prágában, tüntető munkanélkülieket Brünnben (1843), vasútépítőket Csehországban és Karintiában, gyári munkásokat Bécsben (1844). A parasztmozgalmakhoz hasonlóan ezek is elszigetelt és végül is mindenhol letört mozgalmak, számuk és hevességük messze elmarad nemcsak Nyugat-Európa, hanem még a német államok már fejlődő ipari proletariátusának mozgalmaitól is; mint ahogy még igen gyengék azok a szervezetek is, melyeket elsőnek a munkásság legjobban fizetett, a kispolgárosodáshoz legközelebb álló rétege: a nyomdászság kezd kialakítani. E mozgalmak jelentkezése azonban már most, az 1840-es években is utal arra, hogy léteznek olyan erők a társadalom mélyén, melyeknek mozdulatlanságára a rendszer egyensúlyának bármilyen megingása esetén már nem lehet számítani. Annál is kevésbé és annál is veszélyesebbé válva, mert erősödő osztályöntudatú soraikhoz könnyen felzárkózhatnak a nagyburzsoázia erősödésével egyre hátrányosabb helyzetbe került kisiparos, kiskereskedő kispolgárság tömegei is; úgy, amint azt majd 1848 eseményei, tömegmozgalmai fogják megmutatni.

És végül: nem szűntek meg, sőt hevességükben még csak fokozódtak a birodalom kereteiben egyre nehezebben összefogható sokféle népnek csúcspontjukra ekkor érő, centrifugális, a birodalomból kiszakadni vagy legalábbis az ahhoz fűződő kapcsolataikat minél jobban lazítani akaró sajátlag nemzeti törekvései is. Ennek sodrában Itáliában már állandósul az elégedetlenség, erősödik a cseh nemzeti mozgalom (mely egyes vonatkozásokban nem kisebb pártfogónak örvendhet, mint maga Kolowrat); s ha az Ausztriához csatolt Galícia lengyel nemességének 1846. évi nemzeti felkelését Bécs a nemesi győzelem esetén a II. József alatt nyert könnyítések eltörlésétől félő parasztság aktív támogatásával leverte is, az elégedetlenség lángja itt sem hunyt ki. Kivált azután nem, hogy a felke-

lés pacifikálása címén az addig még szabad és önálló Krakkó városállam is elvesztette függetlenségét, s a birodalom részévé lett.

1847 őszén ilyen tehát Európa képe és benne a Habsburg-birodalom ausztriai országainak helyzete. A képet éles kontraszt jellemzi: Nyugat-Európában a tőkés termelési viszonyok feltartóztathatatlan kibontakozása és a polgári intézmények — átmeneti megtorpanás után — gyors továbbfejlődése és megszilárdulása; Ausztriában a feudalizmus rohamos gyengülése mind a termelésben, mind a társadalmi szerkezetben, mind az ideológiában, s a politikai vezetés fokozódó elbizonytalanodása és zavara. Mindez egyértelművé teszi a választ arra a kérdésre, mely a magyarországi feudalizmus még hátralevő idejét találgatta. Európa a feudalizmusból már kilépett országainak példája bebizonyította, hogy a feudalizmus egyaránt gátja a gazdasági, a társadalmi és a kulturális haladásnak. Ausztria örökös tartományainak — még a legfejlettebbeknek is — helyzete viszont azt bizonyította, hogy a feudális abszolutista rendszer, gazdasági alapjának gyorsuló szétmorzsolódásával, elveszítette ellenállóképességét: merev fenntartása már a legszűkebb kormányzó csoportnak is megszűnt kizárólagos érdekévé lenni. Együttesen immár a rendszer mély válságának jelei ezek, és tükrükben egyre világosabbá válik: magyarországi képviselői és politikájuk ellen most már a siker reményében lehet fellépni.

2. AZ 1847–1848. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

ELŐKÉSZÜLETEK AZ ORSZÁGGYŰLÉSRE

A királyi meghívólevél az országgyűlés feladatául a nádorválasztás mellett csak általában jelölte meg „az ország boldogságának követésére és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagyfontosságú intézkedéseket",[1] ami a kormány reformvágyát látszott jelezni, de ugyanakkor mintegy indítást is adott a megyéknek követutasításaik széles megfogalmazására. Az időknek s a feudális intézmények avultsága felismerésének újabb jele-

[1] Idézi: Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiad. III. Bp. 1886. 242.

ként kormány és ellenzék már okulni látszott a szoros utasítási rendszer következtében az előző országgyűléseken előállott zavarokból. A legtöbb megye az utasításokban inkább csak általános elveket kívánt leszögezni, ezek konkrét értelmezésében és alkalmazásában a követeknek mintegy szabad kezet engedve.

Az ellenzék — mintegy a többi megye ellenzéki erői számára is mintául szolgálandó — még az országgyűlés megnyitása előtt elkészített, s a sajtóban részletesen ismertetett megyei utasításai közül (előzményei után nem meglepő módon) ezúttal is a Pest megyei lépett fel a legáltalánosabb igénnyel. Az utasítás — mint már az 1843—1844. évi utasítás is — Kossuth munkája volt. Élén, lojális módon, István főherceg nádorrá választásának kieszközlése szerepelt, ám mindjárt azután a kormány politikájának kimerítő és éles bírálata következett, s nemcsak belpolitikai vonatkozásaiban (az adminisztrátori rendszer törvénytelenségeivel) és az Ausztriához való viszony (az állami függetlenség korlátozottsága) szempontjából, hanem immár külpolitikai szempontok figyelembevételével is. Az utasítás ui. míg megütközésének ad kifejezést az önálló krakkói városállam bekebelezése miatt, felhívja a figyelmet a Duna torkolata felé, sőt azon túl is irányuló cári terjeszkedés, s ezáltal a balkáni viszonyokban várható változások veszélyeire is, szemére hányva a kormánynak az ország ezzel szemben álló, ettől veszélyeztetett érdekeinek elégtelen képviseletét, sőt éppenséggel elhanyagolását. Ezekre a mulasztásokra és törvénytelenségekre — és főleg a kormány belpolitikai téren is alkotmányellenes eljárására — hivatkozva az utasítás nemcsak a konkrét sérelmek orvosoltatását, hanem az egész kormánypolitika megváltoztatását is a követek feladatává teszi: hogy a kormány politikájának iránya az országgyűlési többség irányának megfeleljen, és ennek biztosítékaként a kormány felelőssége s felelősségre vonhatása is kimondassék.

E sajátlag politikai követelések társadalmi megalapozása érdekében az utasítás az érdekegyesítést szolgáló, gyakorlatilag a feudalizmus felszámolásával egyenlő intézkedések törvénybe iktatásának eszközlését igényli. Ilyen először a már polgári viszonyoknak megfelelő, a törvény előtti egyenlőség alapján álló, nyilvánosan tárgyaló, esküdtszéki rendszerre alapozott büntetőtörvény készítése s a rendkívüli bíróságok eltörlése. Másodszor ilyen a köztehervíselés: hadi- és háziadó aránylagos (tehát a vagyonhoz és jövedelemhez mért) viselésének bevezetése és (főleg

közvetett adózás útján) országos pénztár felállítása: jövedelmi forrásaként a só felemelt árával, a birtokátruházási, szerződési és legfelsőbb adományozási illetékekkel, az egyházi széküresedések esetén a kamara által kezelt jövedelmek egy évi részével, a harmincad után számított határszéli vámokkal, az abszentisták három-, illetve (nem magyar állampolgárok esetén) hatszorosra emelt háziadójával.

Harmadik, a nép politikai jogokkal való felruházását illető kérdéscsoportként az utasítás a szabad királyi városok és a szabad kerületek országgyűlési képviseletéről 1843—1844-ben alkotott, de — emlékezhetünk — a főrendek ellenállásán megrekedt törvényjavaslatok elfogadtatását kívánja. A szabad községek jogállásának 1843—1844-ben ugyancsak már felvetődött intézményesítését és általában a községek helyzetét az utasítás — jól számolva a nemesi tömegek érzékenységével — már csak a megyei szerkezeten belül kívánja rendezni: a szabad községeknek e keretben már a közügyekbe is némi befolyást engedve, a többi községnek pedig a közgyűlési szavazatot és elöljáróságuknak közigazgatási eljárásukban a földesúri hatóságtól való függetlenítését biztosítva. Az érdekegyesítés utolsó, de döntő lépéseként pedig az utasítás az úrbéri viszonyok teljes megszüntetését követeli: állami eszközökkel történő teljes értékű megváltás útján, alapként azonban nem a telek, hanem a rajta fekvő szolgáltatások (a telek haszonvételének) értékét számítva. Ennek az intézkedésnek a másik oldalaként követeli az utasítás az ősiség teljes megszüntetését a pillanatnyi birtoklás alapján.

Az utasítás ezután az államélet eddig az abszolutizmus által magának fenntartott területeinek átvételére hívja fel követeit, ilyen területnek tekintve a közoktatás és a sajtóügy szabályozását (utóbbinál a cenzúra eltörlését és sajtótörvény megalkotását); a vámügyet (melyre az országgyűlés befolyásának biztosítását kéri az Ausztriával való teljes egyenjogúság alapján); megfelelő közlekedési hálózat és eszközök megteremtését; hitelintézet felállítását. Mindennek végrehajtására és ellenőrzésére évenként Pesten tartandó országgyűlést kíván az utasítás a követek háromévenkénti választásával.

Ez az utasítás (amelytől az ugyancsak már előzetesen elkészült és a sajtóban részletesen ismertetett nógrádi, majd a zágrábi, s végül a borsodi utasítás már csak egyes részleteiben vagy éppen a szerkezetében különbözött) a maximumot jelenti, ameddig a nemesség a feudalizmus

felszámolásában, a polgári viszonyok bevezetésében közvetlen kényszerítés nélkül még hajlandó és képes elmenni. A polgári reform alapjai ezek, bár különösen jellemző közülük a teljes, következetes népképviselet követelésének hiánya, hiszen az utasítás egyelőre még a szabad királyi városokban és a szabad községekben is megmarad a közvetett választási rendszernél: a követeket továbbra is egy testület delegálná az országgyűlésre, méghozzá olyan, melyben a népesség szava még további áttétellel tud csak érvényesülni.

Az utasítás azonban ennek révén nemcsak a sajátlag feudális jogi intézmények lebontását, hanem egyúttal az azokat gyakorlatilag továbbra is fenntartani alkalmas centralizált abszolutizmus erőteljes korlátozását is célba vette, ideértve az ország lehető gazdasági önállósításának kérdését is. Célja ezáltal kétségtelenül nemcsak a polgári átalakulás mielőbbi végrehajtása lett, hanem annak biztosítása is, hogy a polgári átalakulással együtt kialakuló polgári állam vezetését szilárdan a liberális nemesség vehesse át: olyan törekvés ez, melyen a nemesség társadalmi-gazdasági problémáinak és egész eddig vezető politikai fejlődésének ismeretében nem is csodálkozhatunk. Mint ahogy konzervatívok és liberálisok között hovatovább már nem is a nyilvánvalóan fenntarthatatlan feudális viszonyok fenntartása vagy felszámolása, hanem a felépítményükhöz, a centralizáló abszolutizmus rendszeréhez való viszony válik a döntő választóvonallá.

Az utasítások alakulását és a jelöltek személyét vizsgálva ki is derül, hogy a feudalizmusnak mint termelési viszonynak felszámolása, lebontása egészében vagy részleteiben konzervatív megyék utasításaiban is szerepel: természetesen kiterjedésében függően az adott megye és nemesség társadalmi szerkezetétől, vagyoni viszonyaitól, vagy akár értékesítési lehetőségeitől mint a nemesség önbizalmát erősíteni vagy csökkenteni alkalmas tényezőktől. Nyíltan a feudális rendszer teljes vagy akár részleges fenntartását igénylő utasításokkal azonban már nem is találkozunk. Merev megfelelések persze itt sincsenek: egy-egy megye adott politikai, családi hagyományai, vagy egy-egy egyéniségénél fogva vezető politikus hovatartozása, vallási vagy nemzetiségi viszonyok mind nagyban befolyásolhatták a követválasztás eredményében összpontosuló, kifejeződő politikai magatartást. Ugyanakkor az egyének eddig vezető útját is ismerve, nem találhatjuk véletlennek, hogy a nagybirtokos arisz-

tokrácia nagy többsége — közvetlenül vagy közvetve végül is a hatalom birtokában lévén — szemben állt az abszolutizmusnak a hatalmi viszonyok újraosztásával együttjáró felszámolásával mindaddig, míg ennek összeomlása nyilvánvalóvá nem lesz. Az abszolutizmushoz, azaz a kormányhoz való viszony általános meghatározója azonban az adott megyei nemesi társadalom közérzete volt, sokféle áttétel után mintegy végső összefoglalása önbizalomnak vagy aggodalomnak, amit a feudalizmus felszámolásával általában megnyíló polgári viszonyok között konkréten előtte megnyíló új helyzet vált ki. E közérzet döntő meghatározója az illető megyei nemesség gazdasági és társadalmi helyzete, illetve az abban rejlő lehetőség az új világba való beilleszkedéshez: tagjai nagyjából ennek megfelelően fogják egyes helyeken szükségesnek, máshol feleslegesnek, sőt károsnak tartani az abszolutizmus egyes elemeinek fenntartását. Olyan mozzanat ez, mely a kialakuló politikai arcvonalakban, kivált az utasítások rugalmas értelmezésének lehetőségével, nem kis jelentőséget fog adni a követek személyének.

A kormány adminisztrátorok és kormányhű főispánok teljes támogatását élvező és — láttuk — évek óta előkészített energikus és kíméletlen választási kampánya így végül is csak mérsékelt sikerrel járt. Igaz, nem egy helyütt sikerült kibuktatnia az ellenzék olyan jelentős vezetőit, mint Csongrádban Klauzált, Tolnában Bezerédjt, Biharban Beöthyt (bár a bihari utasítás ennek ellenére is ellenzéki szellemben fogalmazódott), a Zalában ezúttal simán megválasztott Deák pedig nem fogadta el a mandátumot. Pest megyében azonban nem lehetett megakadályozni (a helyi s bár ellenzéki érzelmű, de Kossuth követségét rossz szemmel néző birtokos nemesség ellenjelöltjével is szemben) Kossuth megválasztását. Ez viszont Széchenyit indította arra, hogy felsőtáblai helyéről lemondva, Sopron megyében lépjen fel követjelöltként. Jellemző, hogy konzervatív ellenjelöltekkel szemben szenved vereséget, és végül a kis számú nemessége révén könyebben manipulálható Moson megyében jut követi megbízáshoz. (Igaz, hogy jelölésének különleges — egyesek szemében üdvös, másokéban veszélyes — politikai színezetet adott az a körülmény, hogy mint magas rangú kormánytisztviselőnek részvétele az alsótábla ülésein mintegy precedensként szolgálhatott azoknak a királyi biztosoknak majdani kinevezéséhez, akikben egyrészt a kormánynak egy korábban felmerült terve a királyi előterjesztéseknek mintegy elő-

adóit és a vitákban védőit, másrészt az ellenzék már mintegy a parlamentnek felelős miniszterek előfutárait kívánta látni.) Az országgyűlés megnyitása előtt azonban az esélyek, a politikai programok és ideológiák immár többé-kevésbé kialakult arcvonalai ellenére is még meglehetősen nyitottak. A vízválasztó már nem egyértelműen és világosan a feudalizmus felszámolása vagy fenntartása, hanem egyre inkább az abszolutizmushoz való viszony szerint van kialakulóban, és ez az utasítások lazasága mellett a tárgyalásra kerülő konkrét kérdések értelmezésében a követeket nem kis mértékben bizonytalanná is tehette, számukra széles döntési lehetőséget biztosítva. Mindez előreláthatóvá teszi, hogy az országgyűlés minden eddiginél hevesebb, hullámzóbb, s így végül is egyelőre még megjósolhatatlan kimenetelű viták, konfliktusok színhelye lesz.

Az országgyűlés ünnepélyes megnyitására 1847. november 12-én került sor Pozsonyban, hagyományosan a prímási palota dísztermében, de a Habsburgok uralkodásának történetében először magyar nyelven: V. Ferdinánd 3 rövid magyar mondattal nyújtotta át a királyi előadásokat az országbírónak. A propozíciók ezúttal valóban lényeges kérdésekkel foglalkoztak: a nádorválasztás mellett (amit az országgyűlés azonnal el is végzett, a királyi javaslat felbontása nélkül egyhangúlag nádorrá kiáltva ki István főherceget) az elmúlt országgyűlés nem egy tárgya újból javaslatba hozatott. A katonaellátás szabályozása; a szabad királyi városok, az egyházi rend és a szabad kerületek országgyűlési szavazatának rendezése; a szabad királyi és a bányavárosok belrendezése; a telekkönyvek behozatala; a megyei törvényszék működésének állandósítása; az örökváltság megkönnyítése; a vámvonal megszüntetése; közlekedési kérdések egész sora; a Partium visszacsatolása; a büntetőtörvény és a börtönviszonyok rendezése s az 1827—1828. évi országgyűlésen elrendelt országos bizottmányi munkálatok költségeinek évek óta húzódó visszatérítése mind a javaslatok között szerepelt, közülük egyesekhez törvényjavaslatok is csatoltattak.

A javasolt tárgyak e hosszú sora s kivált a törvényjavaslatok előkészítése — ha bizonyos problémák a kormány által is immár eltagadhatatlan fontosságának felismerését bizonyította — azt is világossá tette, hogy a régi s az előző országgyűlésen elgáncsolt tárgyak visszahozásával az udvar ezeknek most a saját igényei szerinti megoldását kívánta előkészíteni. Mégpedig a maga részéről is a feudalizmus felszámolásának kétség-

telen végcéljával, de az ahhoz vezető folyamatnak máris olyan lelassításával, mely lehetővé teszi a nagybirtokos arisztokrácia számára vezető pozíciójának az átalakuló viszonyok között is szívós megőrzését, s ennek biztosítékaként az abszolutizmusnak eszközeiben vagy formájában helyenként (de így is csak lassan) modernizált fenntartását. Nem ügyetlen taktika ez, s éppen ezért veszélyes mindazok számára, akiknek viszonyai már nem engedik meg a várakozást.

Éppen ezért nem meglepő, ha az országgyűlés négy hónapja alatt, kezdettől fogva nem a társadalmi és gazdasági, hanem a politikai átalakulás kérdései kerülnek a középpontba: az abszolutizmus fenntartása vagy lebontása. Az e körül kibontakozó küzdelemben Kossuth stratégiája továbbra is az ő számára biztosította a vezető szerepet. Mert a nemesi társadalomnak az a rétege, melyből Kossuth jött, s amelynek szavát reformprogramjának összetett szövedékébe ő fogalmazza be és képviseli — a szegény, de fennmaradásáért még küzdő köznemesség, s ennek értelmiségi és alkalmazotti rétegei, akik számára életkérdés az átalakulás gyors lebonyolítása addig, míg abba valamilyen beleszólásuk lehet, s míg abból az államélet várható újjárendezése által s ennek során valami előnyt szerezhetnek maguk és osztályuk számára —, mindezek elsősorban immár az abszolutizmusnak s az általa fenntartott állami rendszernek, birodalmi kapcsolatnak lesznek ellenségei. Világosan látva egyúttal azt is, hogy a kiüresedő, értelmetlenné vált feudalizmust is már csak az abszolutizmus tartja fenn, s annak megszüntével amúgy is összeomlik.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELSŐ SZAKASZA

A három világosan elhatárolható szakaszra bomló országgyűlési tárgyalás során a polgári átalakulás sajátlag politikai megközelítése már a megnyitással induló első szakasz kezdetén, a királyi előadásokra adandó válaszfelirat tervezetének szövegezése körül nyilvánvalóvá vált. A kormánypárt jól látva, hogy az adminisztrátori rendszer — a megyék nagy többségének utasításában szereplő — nyílt elítélése, s ennek megfelelően felszámolása a kormánypolitika alapjait rendítheti meg, a feliratban a királyi javaslatok megköszönésén túl a kormány elleni vádak sérelemként történő felemlítését mellőzni javasolta. Az ellenzék, melynek álláspontját

Kossuth nagy beszéde fejtette ki, ezzel szemben szükségesnek tartotta, hogy a felirat mutasson rá részint az örökös tartományok abszolutisztikus kormányzására, részint a magyar érdekeknek ezek érdekei alá rendelésére, valamint a régi sérelmek orvosolatlanságára. Utóbbiak közül kiemelte Kossuth az adminisztrátori rendszert, a horvát tartománygyűlés átszervezését, valamint azt, hogy a vallás és a váltótörvénykezés tárgyában kelt új törvények a határőrvidéken nem kerültek kihirdetésre. Ezek alapján javasolta, hogy a válaszfeliratban mindezek említtessenek meg azzal, hogy fenntartásuk az uralkodó által javasolt reformok végrehajtását gátolja. Több napos dühödt vita után a kormánypárt álláspontja végül Széchenyi kompromisszumos megfogalmazásában került szavazásra. Ez egyetértett Kossuthtal az örökös tartományok abszolutista kormányzatának és a diszkrimináló gazdaságpolitikának az elítélésében, de a sérelmeket csak általában akarta megemlíteni, s a fő hangsúlyt az országgyűlés állandósításának kérésére helyezte, mint ami alkalmas a törvénytelenségek elhárítására. A szavazásban 26 : 22 arányban mégis az ellenzék javaslata fogadtatott el, ami a kormány konkrét vereségén túl azt is világossá tette, hogy az országgyűlés alsótáblájának többsége kész az ellenzék oldalán szavazni. A helyzet a kormány számára azonban még nem látszott nyugtalanítónak: a felirati javaslat ilyen ellenzéki megfogalmazású tervezetét ugyanis a főrendi tábla csak december 4-én kívánta tárgyalni. Azonban a főrendi ellenzék már határozott profilú csoportjának kialakulása ellenére a kormány nem kételkedett a felirat ilyetén megfogalmazásának a főrendek részéről történő határozott visszautasításában.

Az alsótábla ellenzéki követei azonban ezalatt megindították támadásukat a társadalmi és gazdasági vonatkozású reformok vonalán is. Szemere november 29-én beterjesztette a köztehervíselésre vonatkozó, Lónyay Gábor december 3-án az örökváltságról szóló törvényjavaslatot. December 6-án az alsótábla többsége elfogadta a földesúrra nézve kötelező megváltás elvét. Ezek után december 9-én az ősiség megszüntetésének kimondását már a konzervatívok részéről Somssich javasolta. E javaslatok tárgyalása során (mivel a megyék utasításai az egyes adónemek szerint eltérőek voltak egymástól) a köztehervíselést adónemek szerint különkülön bocsátották szavazásra. A háziadó fizetésének elvállalása azonban így is csak egyetlen szavazattöbbséggel ment át, igaz viszont, hogy az országos pénztár felállításának javaslatánál csak 6 ellenszavazat volt.

A hadiadó elvállalása ismét megbukott: itt egyértelműek voltak az utasítások is, s ezúttal 32 :15 arányban vetették el; igaz, az ellenszenvben bizonyos esetekben az is szerepet játszott, hogy az adó fizetését egyes megyék csak akkor vállalták, ha az összeg felhasználását illetőleg a kormány felelősségre vonhatása is kimondatott volna. A háziadó elvállalása a főrendeknél ütközött ellenállásba, s a további bonyodalmakkal fenyegető helyzetet a nádor azon javaslata mentette meg, mely szerint a főrendek hozzájárulnak ahhoz, hogy az alsótábla ja- aslatait egy országos választmány dolgozza ki, s a főrendi döntés csak az egyes adónemek megvitatása után, már konkrétabb alapon történjék meg. Ugyanígy országos választmányt küldtek ki a földesúrra kötelezőnek kimondott örökváltság konkrét lebonyolításának megtervezésére, s — Széchenyi javaslatára — az ősiség felszámolásával kapcsolatos problémák kidolgozására is; maga az ennek alapjául szolgáló határozat egyelőre csak az ősiség rendszerének káros voltát mondotta ki. E határozat kimondásával azonban ismét visszatért a honosítás szabályozásának kérdése, amely már 1844-ben, a zsidók polgárosítása kapcsán is felmerült, megakadályozandó a nemesi birtokok tőkeerős külföldiek kezére jutását. (Erre, mint láttuk, bécsi bankkörök — az Arnstein és Eskeles ház — már az 1840-es törvények kapcsán tettek kísérleteket.) Az országos bizottság kiküldését itt kivált indokolta az a körülmény, hogy a honosítás feltételeit tárgyalni kezdve már a következő napon, december 10-én megjelent a régi ellentét: a feltételek között ugyanis a magyar nyelv ismerete is szerepelt, amit a horvát követek — teljes joggal — Horvátország vonatkozásában jogtalannak és szükségtelennek éreztek. Ezzel a reformok kérdése ismét mellékvágányra kezdett átcsúszni, s a kérdést a vakvágányról csak Kossuth állásfoglalása hozta vissza. Ő ugyanis míg egyrészt mereven tagadta a horvátok jogosultságát az országos törvényen belül más elbánásra, másrészt a nyelvtudást mint a honosítás feltételét szükségtelennek találta, s álláspontját (így a horvátok sérelmét is megszüntetve) sikerült is elfogadtatnia.

Ám a következő napon, minden más kérdést háttérbe szorítva ismét a politika: az abszolutizmus kérdése lépett előtérbe. A főrendi tábla ugyanis egy heti elkeseredett vita után, melyben a főrendi ellenzék Batthyány vezérletével szívósan és okosan helytállt, végül mégis az adminisztrátori sérelemnek a felirati javaslatból történő kihagyása mellett szavazott.

A kormány fellélegzett: ezzel a hagyományos huzavona, az utasítások időközbeni megváltoztatása által megnyílni látszott az adminisztrátori rendszer hasznosításának útja, mely a kormány győzelmét ígérte. Annál nagyobb volt azonban megzavarodása, amikor december 15-én a főrendi válasz megérkeztével Kossuth hatalmas beszédben valami egészen váratlant javasolt: mivel a főrendek álláspontja ennyire ellentétes az alsótáblával, legcélszerűbb a felirat e részének teljes félretétele, s a benne összefoglalóan előadni szándékolt sérelmek külön-külön feliratokban való felterjesztése. Olyan taktika kezdetét jelentette ez, mely lehetővé tette az abszolutizmus és intézményei elleni ellenszenvből keletkezett amúgy is nagy politikai feszültségnek nemcsak a fenntartását, hanem immár az országgyűlés egész tartamára való kiterjesztését is.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS MÁSODIK SZAKASZA

Az országgyűlés december 15-én megkezdődő második szakaszában, párhuzamosan az alapvető reformkérdésekben munkálkodó országos választmányok tevékenységével, az ellenzék megkezdte a visszavett felirati javaslatban összefoglalt sérelmek egyenkénti tárgyaltatását: kezdve tehát — a Pest megyei utasításban felvetett problémákat követve — a horvát tartománygyűlés átszervezésén s a zágrábi nemesek szavazati jogának korlátozásán; folytatva a görög nem egyesült vallást érintő bizonyos kormányintézkedéseken, majd a Partium végre nem hajtott visszacsatolásán — mialatt mindennek az ügyesen egyre fokozott feszültségnek várható végpontjaként egy külön országos bizottmány már készült összeállítani az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek hosszú lajstromát. Mivel ehhez 30 megye utasítása adta az anyagot, látható volt, hogy tárgyalása az ellenzék támadássorozatának végére hagyva, az egész abszolutista rendszer elleni általános, és a felfokozott ellenszenv légkörében immár kivédhetetlen rohammá fog változni.

Érthető, ha e helyzet (mely az országgyűlés egész további sorsát bizonytalanná tette) elkerülése a kormánynak mindennél fontosabb volt. István főherceg — akiben ha apja higgadt józansága kevésbé volt is meg, de kétségtelenül rendelkezett bizonyos taktikai ügyességgel és ravaszsággal — a helyzet kiélesedését elkerülendő Lónyay János beregi főispán,

s annak fia, az ellenzéki Lónyay Menyhért útján, Apponyival való előzetes megbeszélés alapján azt javasolták Kossuthnak, hogy az ellenzék álljon el az adminisztrátori sérelem felvételétől; ennek fejében a kormány kész szentesíteni a közös teherviselésről, az örökváltságról és a városok belrendezéséről készítendő törvényjavaslatokat. Kossuth azonban erre csak akkor lett volna hajlandó, ha a kormány az adminisztrátori rendszert önként elejti, s szándéka véglegességének jeleként Apponyit meneszti. Kossuth nem véletlenül követelte ezt: jól látta ugyanis, hogy a kormány e három fontos tárgyat semmiképpen sem hagyhatja már megoldás nélkül: valamilyen törvényt hoznia kell, s ezt a kényszerhelyzetet az ellenzék jól ki tudja használni. Ugyanakkor azt is felismerte, hogy ha az adminisztrátori rendszer fennmaradhat (márpedig a sérelmek sorából való kihagyása a rendszer elismerését jelentette volna), az udvar mindezen törvények végrehajtását tetszése szerint irányíthatja; s végül tudta, hogy Apponyit nem fogják elejteni. Kossuth célja pedig ekkor már nem a konfliktus elsimítása, hanem végigvitele, kiélezése és így az egész rendszer felbomlasztása volt.

Ez a következetes megoldás — a helyzet végsőkig élezésével — azonban az ellenzéknek elsősorban a jómódú középbirtokosi elemeinél nem talált osztatlan egyetértésre. Az adminisztrátori rendszernek a kormány megbuktatásával egybekötött megszüntetése nekik nem látszott megérni az Ausztriához való kapcsolatnak azt a megromlását, melyet ez a lépés az udvar részéről kiválthat, arról nem is szólva, hogy az abszolutizmus olyan teljes felszámolása, mely — s ezt már Kossuth egyre magabiztosabb, önállósuló politikája is segített érzékeltetni — a hatalmat a Kossuth által elsősorban képviselt szélesebb köznemesi-értelmiségi rétegek kezére juttatná, nem is állott érdekükben. Így az első közvetítő kísérlet kudarca után az ellenzéki középbirtokosok 3 jellegzetes képviselője — Szentkirályi, Pázmándy és Lónyay Gábor — tovább folytatta a tárgyalásokat immár Kossuth és Batthyány háta mögött: a törvényjavaslatok szentesítése és egy, az adminisztrátori rendszer visszavonását, s az ország önállóságának tiszteletben tartását megígérő királyi leirat fejében vállalva az adminisztrátori sérelem elejtését.

A királyi leirat meg is érkezett, s február 1-én kihirdetésre is került. A konfliktus azonban addigra már sokkal inkább elmérgesedett, hogysem az adminisztrátori rendszer megszüntetésére vonatkozó általános ígéret

lecsillapíthatta volna a szenvedélyeket. Kossuth, aki az utolsó napokban értesült az alkudozásokról, melyeknek sikere kétségtelenül az ő politikájának (és személyének) félretolását jelentette volna, ezt kihasználva elérte, hogy a február 5-i kerületi gyűlésen az ellenzék olyan választ javasolt, mely részint az adminisztrátori rendszer felszámolásának azonnali megkezdését (gyakorlatban az adminisztrátorok menesztését), részint a helytartótanács jogkörének helyreállítását, s a kormány a megyéket közvetlenül a kancellária útján irányító módszerének megszüntetését, végül a megyei közigazgatás vezetésének (a főispánnak csak felügyelete mellett) a választott funkcionáriusok kezébe való visszaadását követelte. Mivel Lónyay Menyhért ellenindítványa a királyi leiratban foglaltak elfogadását javasolta, a kérdés szavazásra került, és ez — pattanásig feszült légkörben — Lónyay javaslatának egyetlen szavazattöbbséggel történt elfogadását eredményezte. Kossuth azonban ura maradt a helyzetnek, s mint már a felirati javaslatnál is, ismét a sérelmek egyenkénti tárgyalását helyezte kilátásba, javasolva az adminisztrátori ügyben készült munkálat tárgyalás alá vételét. Ezzel — tulajdonképpen teljesen szokatlanul, hiszen szavazással már eldöntött kérdésről volt szó — sikerült elérnie a válaszfelirat szövegének újratárgyalását. A következő napok ezzel teltek el, mindkét oldal fenntartotta álláspontját. Végre február 12-én az új szöveg újból szavazásra került, s ezúttal 13 szótöbbséggel az ellenzéki javaslat ment át, s került a főrendek elé.

Kossuth helyzete azonban győzelme ellenére még nem stabilizálódott teljesen: a veszély most más oldalról fenyegetett. Az országgyűlés ugyanis a közlekedési tervezetek tárgyalása előtt állt.

A vukovár—fiumei vasút megvalósításának ügye látszólag biztos volt, hiszen támogatása 47 megye utasításában szerepelt. Az alsótábla január 11-én már bizottságot is kiküldött (tagjai között Széchenyivel) a vasúttársasággal történő alkudozásra, s a vonalvezetést, úgy látszik, kénytelenkelletlen már a kormány is tudomásul vette. De a terv ellen most — teljesen váratlanul — maga Széchenyi lépett sorompóba Kovács Lajosnak az ő intenciói alapján készített és neve alatt február 1-én közzétett nagyszabású tervével, mely egy teljesen Pest-Budára központosított fő vonalakból álló (s ilyenként tetszés szerint továbbfejleszthető) hálózat fonalait feszítette rá Magyarország térképére. A bizottság ennek ismeretében megindult tárgyalásainak eredménye alapján február végére bizonyosnak

látszott, hogy Széchenyi koncepciója — mely mögött ott állt Pest kereskedő polgársága is — országgyűlési tárgyalásra kerülve a Kossuth által éveken át szenvedélyesen védett vukovári vasútterv teljes vereségét fogja eredményezni, a mérsékelt liberálisok Kossuth háttérbe szorítását célzó régi szívós törekvésének megfelelően. Amit ugyanis a nagy kérdésekben nem tudtak elérni, az ebben a — minden fontossága ellenére is az adott helyzetben önmagában már csak másodrendű — kérdésben most hirtelen elérhetőnek látszott. Nem a vasút: Kossuth presztízse és vele az egész reform jövője körül indult meg tehát a játék, Kossuthra annál veszélyesebben, mert a tervezett vasúthoz kapcsolódó személyes anyagi érdekeit ebben a játékban — úgy látszott — jól ki lehetett használni ellene.

Egyelőre azonban más kérdések vannak a napirenden: bizonytalan még a válaszfelirat sorsa a főrendi táblán s az alsótábla is csak a polgári átalakulást szolgáló intézmények tárgyalásánál tart. A városi reform kérdésének tárgyalása során — mely sokáig a cenzust szűkíteni, illetve tágítani akarók vitáin vesztegelt — Kossuth bejelenti, hogy megtalálta a módját centralizmus és municipalizmus ellentéteinek feloldására, amely mellett a helyi autonómiák és a parlamentáris országgyűlés működése összehangolható. Döntő fontosságú bejelentés ez: kifejtve alkalmas lehet egy az ellenzéken belüli régi konfliktus megszüntetésére is. De a közvélemény ekkor már nemcsak a hazai fejlemények, a reform bizonytalan kimenetele miatt nyugtalan: mint 1830 júniusában, ismét Párizs felől érkeznek a nyugtalanító hírek, ám ezúttal Lajos Fülöp uralmának megdöntéséről s a köztársaság kikiáltásáról. Olyan hírek, melyek hatására értelmetlenné válik az országgyűlés munkájában — a feladatok megoldását keresve — a láthatólag a csőd előtt álló feudalizmus rendszere által felállított ideológiai vagy formai korlátokhoz való alkalmazkodás. Március első napjaira ennek jegyében zárul az országgyűlés második és nyílik meg harmadik, a magyar feudalizmus történetének is utolsó szakasza; de ez már szervesen a forradalom történetéhez tartozik. Nem is véletlen, hogy e napokban három kortárs is Lamartine könyvét olvassa: *A Girondeiak történetét*. Ketten közülük a forradalomra készülnek; lelkesen az egyik: ő Petőfi; aggódva a másik: az Széchenyi. A harmadik, XVI. Lajos során könnyezve, már az ellenforradalmon gondolkodik: ő Ferenc József főherceg.

3. A RADIKÁLISOK

A TÁRSADALMI GYÖKEREK

Míg Pozsonyban a rendek a polgári átalakulást készítve elő ténylegesen és elsősorban mégiscsak saját polgárosodásuk előfeltételei és módozatai körül vitatkoznak (ami azután minden döntésükön meg is fog érződni), addig Pesten — a diéta urai által sokáig még szinte észre sem véve — egy, a polgárosodás másik útját hirdető csoport is felemeli szavát, szószólójaként a társadalom egy olyan, politizálni csak az 1840-es évek folyamán kezdő rétegének, melynek a polgári átalakulásról a pozsonyi követek majd mindegyikénél radikálisabb, határozottabb nézetei vannak. Ez persze nem is lehet meglepő, hiszen e réteg számára a feudalizmus nem azt jelenti, amit a követek által elsősorban képviselt, s ha már a hanyatlástól fenyegetve is, de még jómódú birtokos nemesség számára: e réteget a feudalizmus felszámolásának igényében, s saját útjának meghatározásában már nem befolyásolja semmi anyagi vagy személyi érdek, presztízsféltés vagy nosztalgia. Feudális tulajdon és feudális előjogok nélküli réteg ez, s így számára nem léteznek azok a megfontolások, amik a birtokosokat vezetik, illetve visszahúzzák; számára az egész rendszer mielőbbi és minél teljesebb felszámolása a fontos, minden olyan különbség végleges eltüntetése ember és ember között, melynek bárminő eleme is a feudalizmusból nőtt ki.

E réteg a feudalizmus bomlásának jellegzetes terméke: azok tartoznak soraiba, akiknek a társadalmi munkamegosztás kereteiben a gazdaság fejlődése által meghatározott helye nem volt többé beilleszthető a feudális társadalom kategóriáiba, s akiknek tevékenysége nem volt már szabályozható a feudális intézmények keretei között és szabályozó tevékenysége által. Ennek megfelelően a feudális viszonyok között e réteg helyzete teljesen bizonytalan és meghatározhatatlan. Pedig széles réteg ez, a feudális keretekből való kilépés különböző fokán. A társadalom történetéről szólva már találkoztunk is főbb típusaival: a mezővárosi polgárosodó paraszttal; a majdani kispolgárnak a polgárvárosokban most megszülető típusaival; a nem nemesi értelmiségivel, a honoráciorral; s általában a városi lakosság sem nem nemesi, sem nem feudálisan polgári rendű, létszámában egyre rohamosabban növekvő elemeivel: a kontá-

rokkal, a kiskereskedőkkel, a zsidókkal, s e réteg legszámosabb elemeként az ipari és mezőgazdasági bérmunkásság (sokszor még feudális köntösbe öltöztetett) tömegeivel. Közéjük a legtöbb típusban jelentős köznemesi tömegek vegyülnek : azok, akiket a feudalizmus bomlása során a birtokos osztály elsőnek áldozott fel, sietve kiszorítani őket a nemesi előjogok adta előnyökből. Ez a sokféle összetevőből sokféle úton-módon előállt réteg az, amelynek, illetve politikailag már felnőtt tagjainak számára elsőként Kossuth cikkei adtak elfogadható politikai programot, s amelynek tömegei Kossuth — az ő érdekeiket a liberális nemességével összekapcsolva egyesítő — politikájának mindvégig legbiztosabb társadalmi bázisát fogják alkotni.

Természetesen e réteg mindezen elemei a politikai öntudat rendkívül különböző fokán állanak, de az őket életre hívó gazdasági fejlődés és társadalmi mozgás sodrában s ennek igényeire felelve, az 1840-es évekre e rétegen belül kialakul egy határozott politikai profillal is rendelkező, s ilyenként is egyre szélesedő értelmiségi csoport, felerősítve e réteg hangját, s megfogalmazva vagy legalábbis formába öntve annak sokszor még bizonytalan, de sajátlag az ő problémáiból kinövő, s ilyenként az érdekegyesítés megszabta kereteken is túlnyúlni kezdő politikai s társadalmi igényeit és követeléseit. Persze mindezt még nem az országos, s még csak nem is a helyi : megyei, városi politika számára, melynek fórumai e csoport nagy része elől még el vannak zárva, s melyeken azok is, akiknek közülük van ott helyük, vagy legalábbis honoráciorként kaphatnának helyet, csak szerény s a vezető rétegek által mindig elnyomható, korlátozható politizálási lehetőséggel rendelkeznek. Így hát e csoport lassan kialakítja a maga külön politizáló fórumait is: elsősorban a kultúra területén, ahol nincs versenytársa. Jól látják, hogy a társadalmi tudat formálása által rendkívüli befolyásra tehetnek szert, amikor e rétegek (elsősorban a népiesség törekvéseiben megnyilvánuló) értékrendjét, szemléletét és hangját a közgondolkodás egyre több területén igyekeznek országos normává tenni. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék"[2] — fogalmazza meg ezt a felismerést 1847-ben Petőfi. És valóban: ennek az először csak tagjainak

[2] Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése (továbbiakban: Petőfi ÖPM). Bp. 1960. 292.

azonos ízlése és gondolkodásmódja által kialakuló csoportnak az asztalainál csakhamar nemcsak a kultúra országos normája, hanem egyfajta politika is formálódni kezd.

De ha a nemesi polgárosodás előharcosainak országgyűlési szónoklataiban, hírlapi cikkeiben a kor európai liberalizmusának nagy alakjai és gondolataik idéztetnek fel — tanúságaiként e réteg legjobbjai valóban széles műveltségének —, nem lehet meglepő az sem, ha e csoport írásaiból már a 18. század végétől a bontakozó polgárosodást és a liberalizmust annak mintegy fordított tükörképeként végigkísérő, már szocialista hangoltságú utópisták hangja s felfogása is érezhetővé válik. E csoport e vonatkozásban nem mindig közvetlenül első kézből szerzett ismeretanyagot visszhangzott (amit már az utópista irodalom Ausztriában történt indexre tétele, s az e tárgyban kivált érzékeny cenzúra különleges szigora is magyaráz); az utópisták hatása náluk többnyire csak sokszoros irodalmi áttételeken át érvényesült, éppen ezáltal viszont lehetőséget adva a kombinációknak, s a csak félig megismert gondolatok egyéni s a hazai viszonyokra szabott továbbfejlesztésének: az ideológia konkretizálásának. S hogy ez az irodalom is mennyire közreműködik az indulat programmá formálásában, azt e csoport konkretizálódó politikai elképzelései mutatják, melyek a magyarországi valóság legfontosabb kérdéseire felelnek, de már nem a liberális nemesség igényei szerint keresve a választ, hanem annak a rétegnek a szempontjából, amelyből nagy többségük kiemelkedett. Annál is inkább, mert maga e réteg még új elem a magyar társadalom spektrumában, s így nem meglepő, ha a belőle kinövő csoport tagjai is fiatalok.

TÁNCSICS MIHÁLY

E társadalmi mozgásról és az általa emelt réteg létezéséről és önállósuló igényeiről az első jelet Táncsics Mihály társadalmilag mindvégig a legszélesebb hatókörű munkássága fogja adni azoknak, akik felfigyelnek rá. Már maga az életpálya is mintegy jelkép: az ácsteszéri telkes jobbágy fia egyszerűen otthagyva a falut és a jobbágysort, alig néhány év alatt megy végig a társadalmi emelkedés e korban még ritka, s akkor is általában legalább két generációt igénylő életútján. Először ipart tanul, miközben már rengeteget összeolvas: Rousseau van rá kivált nagy hatással.

Érdeklődése azonban nem hagyja nyugodni: immár rendszeres értelmiségi képzést kíván szerezni. Először tanító lesz, majd mintegy magánúton elvégzi a középiskolát is. Tudását nem tekinti önmagáért valónak: erre módja sincs, hiszen tanulmányai alatt csak rendkívüli takarékossággal, beosztással tudja biztosítani életfenntartását. Jól megérezve a magyarosodás sodrában jelentkező igényeket, először magyar—német beszélgetőkönyvet ad ki (1834), azután nevelési irányregényeket ír *(Rényképek*, 1835), benne a maga rétegének kívánva modelleket adni az emelkedéshez; nem feledkezve meg az ellenpéldának, a pazarló nemesember csődjének plasztikus ábrázolásáról sem *(Pazardi*, 1836). A tudományba is beleszól: az autodidakta önbizalmával kritizálja meg az Akadémia első kiadványait.

Mindez lassanként szerény vagyont szerez számára: egy külvárosi ház tulajdonosa lesz Pesten, de felhívja magára az uralkodó osztály figyelmét is. A beszélgetőkönyvet először elkobozzák, mert a fennálló rendet támadó mondatokat találnak benne; ugyanez vár a *Pazardi*ra is. Érvényesülésének, maga és sorstársai emelkedésének ilyen és hasonló akadályai egyre inkább konkrét politikai kérdések felé fordítják. 1844-ben Lipcsében jelenteti meg *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* című kis munkáját, a cenzúrát mint a feudalizmus eszközét támadva és leplezve le: egészében meglehetősen visszhang nélkül, bár a füzeteket az országgyűlés alatt a követekhez is eljuttatta. Az 1846-ban megjelent *Népkönyv*ben a feudalizmus felszámolásának paraszti problémái kapnak hangot; nem meglepő, ha ezt is sürgősen elkobozzák. Táncsics azonban nem hátrál: *Hunnia függetlensége* című munkája az ország kiszolgáltatottságát mutatja be, és saját diplomáciát, önálló hadsereget követel; a király és a kormány költözzék Budára; a nemesi s minden egyéb privilégiumok, a céhekéi is, eltörlendők; az úrbéres viszonyokat megváltás nélkül meg kell szüntetni (jegyezzük meg: ő az első, aki túllép a kárpótlás liberális koncepcióján); köztehervíselést, általános választójogot kell bevezetni, mert a függetlenség csak az egyenlőség által érhető el.

Az előadás és a koncepció mindezen munkákban sokszor naiv vagy száraz és monoton — de rettenetes energia és önbizalom érződik mögötte: egy feltarthatatlanul emelkedő réteg igényei követelnek itt meghallgatást. Mindez megmagyarázza azt, hogy Táncsics egyre jobban eltávolodik a polgári átalakulás liberális nemesi megfogalmazású politikájától, mely-

nek kategóriái egyre értelmetlenebbnek tűnnek számára; s azt is, hogy a kormányzat számára egyre kényelmetlenebbé válik személye. Elrendelik letartóztatását. Egy ideig Batthyány Kázmér egy horvátországi kastélyában rejtőzködik, de nyomára akadnak, 1847 márciusában elfogják, és az alkotmány felforgatásának és a kommunizmus előkészítésének szándéka miatt pert indítanak ellene, a rendszer szempontjából nem is indokolatlanul: ekkor még kéziratban levő munkái (melyek csak 1848-ra fognak napvilágot látni), a *Józan ész* és a *Nép szava Isten szava*, már egy, a liberális megoldáson messze túlmenő átalakulás körvonalait rajzolják fel. Előbbiben a korai szocialisztikus eszmék legkövetkezetesebb végiggondolásával találkozunk: „az elkülönözött tulajdon egykor megszűnik s azt közhasználat vagy közösség (communismus) váltja fel"[3] — írja. Az utóbbiban a nemesség előjogainak felszámolását, s a feudalizmus teljes eltörlését követeli: vagy a nemesség szünteti meg azt, vagy mi parasztok — nyomja meg fenyegetően a tollat. Itt is és ismét a váltság nélküli jobbágyfelszabadítás gondolata lép előtérbe: az úrbéri telek a paraszt örökös tulajdonába kell hogy átmenjen. Ami mindenesetre indokolja: miért csapott le rá a hatalom keze, miért a hosszú, ítéletig már el sem jutott vizsgálati fogság, s miért az ő neve fog felhangzani március 15-én a forradalmi tömegek ajkán, szabadulását követelve.

A FIATAL MAGYARORSZÁG

Táncsics azonban nézeteivel, de magatartásával is valahogyan mindig külön állt, szinte kínosan igyekezve megőrizni függetlenségét. Nem is volt már fiatal ekkor: az országgyűlési követek korosztályához tartozott. Az az értelmiségi csoport viszont, mely a feudalizmusból kiemelkedő réteg problémáit, s általuk az egész feudalizmus felszámolásának nem kevésbé radikális igényeit képviselte, fiatalokból állt: így is nevezve magát a Fiatal Olaszország, a Fiatal Németország már ekkor javában bontakozó, hasonló bázisú és igényű mozgalmainak példájára. Egy Fiatal Magyarország igényével tevékenykednek, „hova mindazokat számítom — fogalmazza meg Petőfi —, kik valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot-akarók; azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a

[3] Idézi: PÁNDI PÁL, Utópista szocialista eszmék a reformkori Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1965. 3. sz. 154.

haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni."[4]

A valódi politikába nincs beleszólásuk, ami azonban éppenséggel javukra válik: szabadok maradnak mindazoknak a kényszerű vagy spontán vállalt kompromisszumoknak a kötelékeitől, melyek itt az adott helyzetben elkerülhetetlenek. Ugyanakkor ennek megvan a maga hátránya is, mely majd később, 1848 nyarára válik érezhetővé: korlátozza őket a hazai valóság teljességének és arányainak felismerésében. A liberális nemesség korlátait részben e hazai valóság egésze állítja fel, s csak részben a nemesi osztályérdek, s e kétféle motívum különbözőségének nem világos felismerése amekkora lendületet fog adni e csoportnak a forradalmi cselekvés óráiban, annyira hátrányos lesz a konszolidáció szakaszában.

E csoport szinte abban az arányban, ahogy biológiailag egyre újabb és újabb, egyre fiatalabb korosztályok lépnek be a feudális társadalmi rend immár felbomlófélben levő keretei közé, egyre szélesedik, s ezt csak elősegíti, hogy működési területe a politika valódi fórumaitól elzárva az irodalom s általában a kultúra, ahol az átalakulás a társadalmi tudat politikánál tulajdonképpen mélyebb és általánosabb, s ezért nehezebben elérhető, ellenőrizhető, de nem kevésbé hatásos szféráiban folyik. A Fiatal Magyarország csoportja a kultúra által létrehozott kapcsolatok révén kezdi kiterjeszteni hatását mindazokra, akik a társadalom hasonló rétegeiből emelkedve, a polgári átalakulás lebonyolításának hasonló forradalmian radikális igényeit hozzák magukkal. Egyelőre a közös, de társadalmilag jól meghatározott irodalmi ízlés az, ami összekapcsolja és felismerteti őket egymással; a kultúráról szólva már említettük, hogyan és milyen eszmények jegyében, eredmények és teljesítmények: művek vagy akár csak torzók révén — nemcsak a királyságban, de Erdélyben is bontakozva. E csoport utánpótlása — s addig is, míg ezt vállalhatja, fogékony tanítványi köre — szerveződik a középiskolák kormány által egyre nagyobb gyanakvással figyelt irodalmi diáktársaságaiban, és kivált Pesten: a Pesti Magyar Társaságban, az Egyetemi Magyar Társulatban, az Irodalmi Körben, az egyetem hallgatóinak e különböző profilú, de alapjában azonos igényű egyesüléseiben.

[4] Petőfi ÖPM 328—329.

A mozgalom magva, az *Életképek* című irodalmi folyóirat körül csoportosult fiatal írók társasága 1847 végére, amikor a politikai atmoszféra az országgyűlés tárgyalásai nyomán már egyre inkább feszültséggel telik meg, maga is átlép a politika terére. 1847. december 6-án társulatot állítanak fel, mely hetenként kétszer a belvárosi Pilvax Kávéházban „nyílt asztal mellett" korszerű politikai kérdések körüli vitát szervez. A gondolat jól beválik: az írók csoportja és az egyetemi ifjúság Vasvári Pál és Oroszhegyi Józsa vezette radikális csoportja között az együttműködés mintegy szervezetté és állandóvá válik, s rövidesen felveszik a kapcsolatot a pozsonyi országgyűlési ifjúsággal is. 1848. március 5-én pedig — már a párizsi hírek hatására — elhatározzák, hogy felveszik a kapcsolatot az ország többi főiskolai csoportjával is. „Értesítsük egymást viszonosan hazánk legújabb mozgalmairól, organizáljuk az egymástól távol eső ifjúság szent akaratát"[5] — írják.

Alig több mint egy hét van már csak hátra a feudalizmus sok százados életéből, s a nagy jelenet utolsó szereplői is íme már a színre léptek.

4. A FORRADALOM KAPUJÁBAN

E zárójelenethez azonban ekkor, 1848 márciusának első napjaiban már a lázadás Európában egyre sűrűbben fellobbanó lángjai szolgáltatják a megvilágítást. A párizsi események ugyanis csak egyik — igaz, döntő jelentőségű — láncszemét alkotják egy egész folyamatnak, mely már 1847 decemberében Nápolyban kezdődött, majd az itteni felkelés leverése után, 1848 januárjában Palermóban már sikeresen folytatódott. Szicíliában ideiglenes kormány is alakult, mely az 1812. évi alkotmány helyreállítását s az országgyűlés összehívását követelte a nápolyi udvartól. E hírre január 27-én Nápoly népe ismét megmozdult s ezúttal sikerrel: 2 nap múlva II. Ferdinánd (Habsburg felesége révén Metternich politikájának meggyőződéses követője és alkalmazója) alkotmányos kormányt, országgyűlést és sajtószabadságot helyezett kilátásba, engedélyezte nemzetőrség felállítását. Ezt a nyitányt követték február 24-én a párizsi események, s nyo-

[5] Idézi: LUKÁCSY SÁNDOR, A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. PÁNDI PÁL (In: A magyar irodalom története 3.). Bp. é. n. [1965] 693.

mukban felemelkedett Németország is. Március 5-én Heidelbergben 51 német képviselő a német kormányokat egy összes német parlament összehívására szólította fel, s egyúttal egy hetes bizottságot is megválasztott, melynek az volt a feladata, hogy javaslatot készítsen a népképviselet megvalósítására. Ekkor már tartanak a zavargások Bajorországban; Poroszországban is egymást követik a különféle petíciók, s az összetűzések.

S a forradalom már ott áll a Habsburg-birodalom határain, sőt már kezd átlépni rajtuk: rendőrök és a cenzúra korlátai ellenére is. Mindaz a sok tényezőből kialakuló feszültség, amelyről Ausztria helyzetét ismertetve már szólottunk, 1847 őszétől, a magyar országgyűlés megnyitásának napjaitól mintegy sűrűsödve és az egész birodalomra kiterjedve, ekkorra már az elviselhetetlenségig kezd fokozódni. Az 1847. évi rossz termés a burgonyavésszel párosulva élelemhiányt és így rohamosan növekvő drágaságot idéz elő. Az ipari vidékekről újabb nyugtalanságok hírei érkeznek; Bécsben megismétlődnek 1846 nyarának és 1847 tavaszának tumultuózus jelenetei: elkeseredett tömegek megtámadják a pékségeket, melyeket katonaság kell hogy megvédelmezzen. Rémhírek terjednek készülő háborúkról és forradalmakról, csökken az osztrák állampapírok árfolyama, s a társadalomban ismét feltámad a rettegés az államcsődtől. A kisember lázasan váltja át papírpénzét ezüstre — már ameddig még beváltják neki: a holnap egyszerre bizonytalanná kezd válni, a társadalom minden rétegén elhatalmasodik a válság érzése.

De e hónapokban a birodalom hajójának eresztékeit a csupán gazdasági válságon túlmenő erők is feszegetik, immár az egész államrendszer megváltoztatását, reformját követelve, és immár nemcsak tisztán politikai-adminisztratív, hanem az évtizedeken át erőszakkal elnyomott, most, a válság előérzetében azonban feltarthatatlanul kitörő nemzeti igényektől is vezettetve. A Lombard-Velencei Királyságban az ellenzék egyenesen a birodalmi kapcsolatok puszta perszonálunióvá való alakítását követeli, és bojkottot hirdet — és sikerrel — a lottó és a dohány egyedárúság, és egyáltalán a német elem ellen, legyen utóbbi akár hivatalnok, akár katona, akár egyszerű kereskedő. Csehországban, miután a rendek az 1847 májusában beadott, a cseh országgyűlés törvényhozó és alkotmányozó jogának helyreállítását célzó követeléseikre nem kaptak választ, Prágában ír mintára megalakul a radikális politikai-forradalmi „Repeal" egy-

let. Megmozdulnak az alsó-ausztriai rendek is: Metternichnél alkotmányt követelnek, támogatva ebben — jellemzően az államvezetésben elhatalmasodott meghasonlásra — a trónörökös, Ferenc Károly főherceg és felesége, Zsófia főhercegné, Metternich politikájának régóta ellenfelei által is. De Metternich még most is csak 1817. évi (emlékezhetünk: akkor Ferenc császár által elsüllyesztett) javaslatához tér vissza: az egyes Landtagok képviselőiből és az udvar bizalmi embereiből tanácsadó testületet hozzanak létre. Ez a megoldás azonban ekkorra már nem kielégítő. És mivel az udvar, nem utolsósorban éppen Metternich tanácsa nyomán, nem hajlandó (igaz, az abszolutizmus kereteiben és módszereivel zsákutcába jutván, már nem is nagyon lenne képes) továbblépni, világossá válik: a válság abba a kiteljesedett végső szakaszába került, melyben nemcsak hogy az elnyomottak már nem akarnak úgy élni, az elnyomók pedig képtelenek úgy kormányozni, mint eddig, hanem amelyben az így előállt konfliktus megoldása békés úton már nem lehetséges. Az absztrakt megfogalmazás mögött már a forradalom egyre konkrétabb körvonalai tűnnek fel.

1848 januárjában e feszültség érzetében írja meg Grillparzer híres költeményét, az *Előjelek*et; a bécsi szász követség titkára pedig ugyanekkor, 1848. január 21-én annak a vulkánnak közeli kitörését számolgatja naplójában, melynek tetején az uralkodó osztály 33 éven át oly gondtalanul üldögélt. Ugyanő alig 6 hét múlva, 1848. március 6-án, immár a párizsi események nyomán a várost elárasztó borús, barátságtalan hangulatról számol be, a felbolydult külvárosokról, a nyíltan forrongó kispolgárságról és a mindenfelé szállongó vigasztalan rémhírekről. Ausztriában, Metternich rendőrökkel és cenzorokkal jól védett birodalmában is csak egyetlen szikrára van már szükség, hogy az elégedetlenség tüze fellobbanjon; és konkrét programra, melynek vonalai mentén továbbterjedjen.

Ez a szikra pedig Magyarországról fog felszállni, s a programot Kossuth március 3-i beszéde fogja szolgáltatni, programmal az egész birodalom liberális erői számára. A vukovári vasútügy ekkor még nem került az országgyűlés elé, mint ahogy eddig még egyetlen felvetett kérdésben sem született végleges állásfoglalás, törvényjavaslat. Maga Kossuth azonban (s ezekben a napokban már nincs senki, aki a teendők tervezésében követni tudná) már a királyi propozíciók vagy akár a sérelmek körénél is sokkal mélyebbre nyúló problémák megválaszolását készíti elő. Pozsony

nincs messze Bécstől; a két város között állandó az utasok áramlása, 1848 elejétől Morse távírógépének huzaljai is ott feszülnek postahivatalaik között. A fővárosban növekvő feszültség hírei éppúgy, mint az azoknak alapjaiként szolgáló legújabb külföldi tudósítások egyaránt gyorsan megérkeznek Pozsonyba, nemcsak azt téve világossá Kossuth és az ellenzék más vezetői előtt, hogy törekvéseik az abszolutizmus megdöntésére csak akkor lehetnek eredményesek, ha a rendszer egyidejűleg az ausztriai államfélben is megbukik (ezt már korábbról tudhatták), hanem azt is, hogy ennek előfeltételei és bázisai a megerősödő bécsi liberális polgári ellenzékben, s a nem német örökös tartományok liberális töltésű nemzeti mozgalmaiban adva is vannak: csupán a megfelelő jelszó hiányzik erőik mozgásba lendítésére. Kossuth már február 25-én azt tervezi, hogy a magyar országgyűlés Ausztria számára is kérjen polgári alkotmányt, s ha e tervet az ellenzék vezetői ekkor még elvetik is, Batthyány már kapcsolatokat keres az itáliai és a cseh elégedetlenek felé. Ám az események ismét Kossuth kivételes politikai érzékét igazolják: a párizsi forradalmi hírek ugyanis tervét egyszerre nagyon is időszerűvé teszik. És most már nem is vár tovább. Apponyi talajt vesztve Széchenyin át március 2-án még egy utolsó kísérletet tesz Kossuth várható támadásának kivédésére. De amit remél és kíván: e válságos helyzetben hűségnyilatkozat az uralkodónak és lemondás az ellentétek kiélezéséről — ekkor már nem vihető keresztül. Az országgyűlés délutáni zárt ülése többek között a közteherviselés, a robotmegváltás és a nép politikai jogokkal való felruházásának bevezetését kéri s a továbbiakban — még az 1820-as évek követelését ismételve — az országgyűléshez a kormány részéről tárgyaló felekként helytartótanácsosok kiküldését: ezek az így születő határozatoknak az országgyűlés bezárása utáni végrehajtását immár felelősség mellett bonyolítanák le. Hallatlan követelések ezek — de Kossuth másnap már minőségileg lép tovább: 1848. március 3-án, csatlakozva a konzervatív győri követ javaslatához, mely a birodalom pénzügyi helyzetét tudakoló felirat küldését javasolta, hatalmas beszédben — formájában felirati javaslatban — vonja le az európai helyzet következményeit a magyarországi politika, de immár a birodalom szempontjából is. A javaslat az országgyűlés eltökéltségét fejezi ki a közteherviselés bevezetésére, az úrbéri viszonyok felszámolására, a nép politikai jogokban való részeltetésére, s mindennek alapjaként és biztosítékaként magyar felelős minisztérium

alakítását követeli. Mindezt úgy, hogy már bevezetésében hangsúlyozza: e reformok megvalósítását azonban mindaddig nem látja megoldhatónak, míg Ausztria kormányrendszere abszolutisztikus marad.

A polgári átalakulás az ülésen egyhangúlag elfogadott programja ez — s nemcsak Magyarország, hanem immár Ausztria számára is. És hogy valóban azzá lehessen a Lajtán túl is, arról a már másnap németre fordított beszédnek éppen a Juridisch-politischer Lesevereinhez : a liberális polgári ellenzék központjához eljuttatott, s ennek révén városszerte elterjesztett és lelkesen forgatott példányai gondoskodnak; nyilván nem jelentéktelen új elemeket szolgáltatva ahhoz az egyre feszültebb hangulathoz, melyet a szász diplomata oly aggódva egész Bécs hangulataként regisztrált.

Magyarország története ezekben az órákban visszacsatolódik a birodalom történetébe — de immár annak a folyamatnak szerves részeként és egyik mozgatójaként is, mely a császárvárost néhány nap múlva Európa második nagy forradalmi központjává fogja átformálni, a Habsburgok birodalmában is lezárva a feudalizmus sok évszázados uralmát. A birodalom nagy színpadán is felgördül a polgári forradalom drámájának függönye.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1790

január 12. Belgium kikiáltja függetlenségét.

január 28. II. József három kivételével visszavonja rendeleteit.

január 31. II. Frigyes Vilmos porosz király II. József ellen szövetséget köt III. Szelim szultánnal.

február 20. II. József halála. II. Lipót király lép trónra.

február 21. Nemesi bandériumok kíséretében Budára érkezik a királyi korona.

február 25. II. Lipót utasítja Ferenc főherceget, hogy kezdje meg a koronázó országgyűlés előkészítését.

február Hajnóczy József megírja *Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörigen Gegenstände* című röpiratát.

március 10. körül Széchényi Ferenc megírja *Unpartheysche Gedanken* című kéziratát.

március 12. II. Lipót megérkezik Bécsbe.

március 14. II. Lipót hivatalosan bejelenti trónra léptét; biztosítja a magyarországi és erdélyi rendeket, hogy mindenkit megőriz örökölt jogai gyakorlatában.

március 15. körül Johannes Molnár befejezi *Politisch-kirchliches Manch Hermaeon* című röpiratát.

március 21. II. Lipót feloszlatja II. József titkosrendőri szervezetét, a Polizeidirektiont.

március 25. II. Lipót az ellentétek békés rendezését javasolja II. Frigyes Vilmos porosz királynak.

március 29. II. Lipót június 6-ra Budára összehívja a magyar országgyűlést.

március Ócsai Balogh Péter elkészíti a nemesi mozgalom országgyűlési programjává vált alkotmánytervezetét.

A Szabolcs megyei Taktakenézen parasztmozgalom tör ki.

A magyarországi vármegyék közgyűlései felszámolják II. József intézkedéseit.

április eleje *A Szabolcs vármegyei parasztok gyűlésének jegyzőkönyve* című röpirat keletkezése.

április Berzeviczy Gergely megírja *De Dominio Austriae in Hungariae* című röpiratát.

Martinovics Ignác megírja *Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae 1791* című röpiratát.

május eleje *A parasztok dekrétuma* című röpirat keletkezése.

május 18. A Graeven-huszárezred katonái Keszthelyen nemesi bandériumok társaságában megülik a testvériség ünnepét.

május A porosz hadsereg hadgyakorlat ürügyén felvonul a sziléziai határra.

Hajnóczy József megírja *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* című röpiratát.

június előtt Verseghy Ferenc megírja *A Magyar Hazának anyai szózattya* című művét.

Belnay György megírja *Reflexiones cunctorum Hungariae Civium . . .* című röpiratát.

A *Noch etwas Nachdenken über Ungarn* című névtelen röpirat keletkezése.

június 10. Budán hivatalosan megnyílik a magyar országgyűlés.

június 15—18. Az országgyűlés tagjai esküt tesznek az alkotmányra.

június 19. A kerületi ülések megkezdik a hitlevél tervezetének kidolgozását.

június 22. A tiszai kerületek a protestánsok teljes vallási egyenjogúsítását követelik az országgyűlésen.

június 26. Reichenbachban megkezdődnek az osztrák—porosz tárgyalások.

június 27. A két dunai kerület fenn kívánja tartani a katolikus vallás előjogait; az akatolikusokat csak „bevett" vallásnak hajlandó tekinteni.

július 5. A Graeven-huszárezred magyar tisztjei folyamodványt nyújtanak be az országgyűlésen.

július 10. II. Lipót szeptember 1-re Temesvárra összehívja a szerb nemzeti kongresszust.

július 11. körül A reichenbachi tárgyalásokon a porosz fél a megegyezés feltételének nyilvánítja a magyar alkotmány porosz részről való garantálását.

július 12. Az országgyűlés vegyes bizottságot állít fel a végleges hitlevéltervezet kidolgozására.

Jacobi porosz követ jelenti: magyar ellenzékiek arról tudakozódtak nála, hogy nyílt összeütközés esetén számíthatnak-e a porosz király segítségére.

július 16. Elkészül a tiszai kerületek radikális hitlevéltervezete.

július 20. II. Lipót értesül arról, hogy a magyar elégedetlenek a porosz udvarral tárgyalnak.

július 21. Az országgyűlés feliratban kéri a királyt, hogy a török béketárgyalásokra küldjön magyar követet is.

július 24. II. Lipót királyi válasza engedélyezi, hogy a török béketárgyalásokon magyar követ is részt vegyen.

július 27. Reichenbachban a status quo ante alapján létrejön a megegyezés a porosz és az osztrák udvar között.

augusztus 3. Budán elterjed a reichenbachi egyezmény híre.

augusztus 6. II. Lipót áthelyezi Festetics Györgyöt, a Graeven-huszárezred ezredesét, s eljárást indíttat az ezred kérvényét aláíró tisztek ellen.

augusztus 8. Alois Hoffmann II. Lipót megbízásából a városok rendi jogait kiterjeszteni kívánó kérvényt írat alá a pesti polgárokkal.

augusztus 12. Az alsótábla védelmébe veszi a Graeven-huszárezred tisztjeit.

augusztus 15. Az országgyűlés elfogadja, hogy vegyes ülésen tárgyalják a hitlevéltervezetet. A két tábla küldöttséget küld az uralkodóhoz.

augusztus 20. II. Lipót az országgyűlés küldöttségével közlendő levelet intéz Pálffy Károly kancellárhoz, melyben kijelenti, hogy csak III. Károly vagy Mária Terézia hitlevelére hajlandó megesküdni.

augusztus 21. II. Lipót utasítja a Magyar Udvari Kancelláriát, hogy a porosz udvarral tárgyaló magyar vezetők ellen készítse elő a hűtlenségi pert.

augusztus 30. Az országgyűlés elejti a radikális hitlevéltervezeteket.
szeptember 1. Temesváron megnyílik a szerb nemzeti kongresszus.
szeptember 2. Az országgyűlés kimondja, hogy a viták miatt megoldhatatlan vallásügyet az uralkodó döntésére bízza.
szeptember 5. Az országgyűlés felirata felterjeszti Mária Terézia új kívánságokkal kiegészített hitlevelét, az ország jogait biztosítani hivatott úgynevezett koronázás előtti törvények tervezetét, s a kerületi ülésekben kidolgozott vallásügyi munkálatokat.
szeptember 20. II. Lipót elutasítja az országgyűlés hitlevéltervezetét.
szeptember 21. II. Lipót hozzájárul ahhoz, hogy a szeptember 5-én felterjesztett törvényjavaslatokat a koronázás után, módosított formában, az országgyűlés törvénybe iktassa.
szeptember 27. A *Wiener Zeitung*ban megjelenik II. Lipót kézirata, amelyben közli a szerb nemzeti kongresszussal, hogy a magyarok meghallgatása után, teljesíthető követeléseiket megvalósítja.
szeptember 29. II. Lipót Gyurgyevóban fegyverszünetet köt III. Szelim szultánnal.
szeptember 30. II. Lipótot Frankfurtban német-római császárrá választják.
október 5. Az országgyűlés felirata közli az uralkodóval, hogy a változtatás elvi joga fenntartásával a két tábla elfogadta Mária Terézia hitlevelét.
október 15. II. Lipót kitűzi a koronázás időpontját, hozzájárul a nádorválasztáshoz, s áthelyezi Pozsonyba az országgyűlést.
október 25. Budán magyar társulat tart színházi előadást.
november 3. Pozsonyban megtartja első ülését az országgyűlés.
november 7. II. Lipót a protestánsok számára kedvező döntést hoz a vallásügyben.
november 11. Az országgyűlésen felolvassák a királyi előterjesztéseket. Kollonich László kalocsai érsek a klérus nevében ünnepélyesen ellentmond a király vallásügyi döntésének.
november 12. Az országgyűlés közfelkiáltással nádorrá választja II. Lipót fiát, Sándor Lipót főherceget.
november 14. Az országgyűlés felirata az uralkodó elé terjeszti a szeptember 21-i leirat alapján kidolgozott törvények tervezetét.
november 15. II. Lipótot Pozsonyban magyar királlyá koronázzák.

november 29. II. Lipót a Magyarországon állomásozó katonaságot kivonja Sándor Lipót nádor hatásköréből.

december 7. Az országgyűlés ismételten kéri az uralkodótól a vallásügy rendezését.

december 10. Ausztria, Anglia, Poroszország és Hollandia Hágában kötött szerződése szavatolja a belga rendek kiváltságait.

Az országgyűlés válaszfelirata. A reformmunkálatok kidolgozására kilenc bizottság kiküldését kérik.

december 21. Kolozsváron összeül az erdélyi országgyűlés.

december 22. Az erdélyi országgyűlés ismételten törvénybe iktatja a *Diploma Leopoldinumot*.

december Az osztrák csapatok visszafoglalják Belgiumot.

Megjelenik Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* című röpirata.

Megjelenik Nagyváthy János *A tizen-kilentzedik században élt igaz magyar hazafinak örök-órái* című verses műve.

Megjelenik Alois Hoffmann *Babel*, illetve *Ninive* című röpirata.

Megjelenik Verseghy Ferenc *A védelmezett magyar nyelv* című röpirata.

Megjelenik Koppi Károly *A régi magyarok királyválasztó jogáról* című értekezése.

Megjelenik Batthyány Alajos *Ad amicam aurem* című röpirata.

Kazinczy Ferenc megindítja *Orpheus* című lapját.

Megjelenik Anton Bernolák *Grammatica slavica* című munkája.

Megjelenik Révai Miklós magyar Akadémia-tervezete, a *Planum erigendae eruditae societatis hungaricae alterum elaborativus*.

Megjelenik Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című verses elbeszélése.

Megalakul Kis János Soproni Magyar Társasága.

1791

január 12. II. Lipót elrendeli a Magyar Királyi Helytartótanács és a Magyar Udvari Kamara szétválasztását.

január 18. II. Lipót a protestánsok hátrányára módosítja korábbi vallásügyi döntését.

február 3. Az országgyűlés megkezdi a törvényszövegek kidolgozását.

február 8. Az országgyűlés törvénybe iktatja az uralkodó vallásügyi döntését, s megválasztja a kilenc rendszeres bizottság tagjait; ezzel lezárul a törvényalkotás.

február 11. Az erdélyi országgyűlés bizottságot küld ki az esetleges unió feltételeinek kidolgozására.

február 20. II. Lipót szétválasztja a Magyar és az Erdélyi Udvari Kancelláriát. Illír Udvari Kancelláriát állít fel. Teleki Sámuelt ideiglenes erdélyi udvari kancellárrá, Balassa Ferencet illír udvari kancellárrá nevezi ki.

február 26. Megkezdődik a törvényszövegek egyeztetése a Magyar Udvari Kancellária tagjai s az országgyűlés bizottsága között.

február Hajnóczy József megírja *Dissertatio politica-publica de regiae potestatis in Hungariae limitibus* című röpiratát.

március 5. Az országgyűlés feliratban tiltakozik a kancelláriák átszervezése ellen.

március 11. Az országgyűlés az uralkodó elé terjeszti az 1791. évi törvényeket.

Az erdélyi románok képviselői II. Lipót elé terjesztik a románok negyedik nemzetként való elismerését kérő *Supplex Libellus Valachorum*ot.

március 12. II. Lipót szentesíti az 1791. évi magyar törvényeket.

Az erdélyi országgyűlés tiltakozik az önálló Erdélyi Udvari Kancellária felállítása ellen.

március 13. Befejeződik a magyar országgyűlés.

április 19. II. Lipót magyar nyelv és irodalom tanárt nevez ki a pesti egyetemre.

április 23. II. Lipót elutasítja a temesvári szerb nemzeti kongresszus által kérelmezett területi autonómiát.

május 3. A diéta megszavazza és II. Szaniszló Ágost király jóváhagyja az új lengyel rendi alkotmányt.

május 17. II. Lipót elutasítja az erdélyi országgyűlés javaslatait.

július 6. II. Lipót padovai jegyzéke a francia forradalom elleni közös védekezésre szólítja fel az európai uralkodókat.

július 20. körül Martinovics Ignác II. Lipót titkos ügynöke lesz.

július A korcsmáltatási jog megszorítása miatt a Fejér megyei Móron és a Tolna megyei Pakson jobbágymegmozdulás tör ki.

augusztus 4. Szisztovóban aláírják a békét II. Lipót és III. Szelim szultán között.

augusztus 9. Az erdélyi országgyűlés elutasítja a *Supplex Libellus Valachorum*ot.

Befejeződik az erdélyi országgyűlés.

augusztus 10. Megkezdődik a kilenc rendszeres bizottság ülössorozata.

augusztus 25—27. II. Lipót és II. Frigyes Vilmos porosz király megállapodik abban, hogy seregeiket hadiállapotba helyezik. Pillnitzi nyilatkozatukban megfenyegetik a francia forradalmat.

szeptember 14. Életbe lép a forradalmi francia alkotmány.

november 4. II. Lipót utasítja a Cseh—Osztrák Udvari Kancelláriát, hogy dolgozzon ki tervezetet a nem nemesek rendi képviseletéről.

november 29. A francia törvényhozó gyűlés felszólítja a trieri választófejedelmet, hogy távolítsa el a területén gyülekező francia emigránsokat.

december 21. Kaunitz államkancellár jegyzéke közli a francia uralkodóval, hogy egy Trier elleni akció a német fejedelmek fegyveres beavatkozását eredményezné.

1791 vége Martinovics Ignác megbízást kap II. Lipóttól, hogy szervezze meg a városok és a parasztság kérvényakcióját az igazságosabb rendi képviselet érdekében.

Megjelenik Nagyváthy János *A szorgalmatos mezei-gazda* című mezőgazdasági szakmunkája.

Megjelenik Kempelen Farkas *Mechanismus der menschlichen Sprache* című fonetikai műve.

Megjelenik Gvadányi József *A mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása* című verses politikai szatírája.

Megnyitja kapuit az első szerb gimnázium Karlócán.

1792

január 3. Megjelenik a Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztette *Magyar Hírmondó*.

január 9. Oroszország és Törökország Iaşiban békét köt.

február 7. II. Lipót és II. Frigyes Vilmos porosz király szövetséget köt a forradalmi Franciaország ellen.

március 1. II. Lipót király halála. I. Ferenc király lép trónra.

március 3. I. Ferenc Franz de Paula Colloredót kabinet- és konferenciaminiszterré nevezi ki.

március 15. I. Ferenc május 20-ra Budára összehívja a koronázó országgyűlést.

március 27. Dumouriez francia külügyminiszter felszólítja I. Ferencet, hogy mondja fel a Franciaország ellen kötött porosz—osztrák szövetséget.

április 10. I. Ferenc betiltja Martinovics Ignác *Oratio ad proceres* című röpiratát.

április 20. Franciaország hadat üzen I. Ferencnek, Magyarország és Csehország királyának.

május 5. Budán Kelemen László társulata rendszeres magyar nyelvű színházi előadásokat kezd.

május 18. Az orosz hadsereg betör Lengyelországba.

május 24. Budán összeül a magyar országgyűlés.

június 6. I. Ferencet Budán magyar királlyá koronázzák.

június 16. Az országgyűlés a francia háború céljaira megszavaz 5000 újoncot, 1000 lovat és 4 millió forint hadisegélyt.

június 18. Az országgyűlés feliratban kéri az Illír Udvari Kancellária megszüntetését.

június 20. Az országgyűlés felirata a magyar nyelv ügyében kéri, hogy a nyelv oktatása legyen kötelező, s a Magyar Királyi Helytartótanács a magyarul író törvényhatóságoknak e nyelven válaszoljon.

június 22. I. Ferenc jóváhagyja az országgyűlés nyelvi kívánságait, s engedélyezi, hogy a diéta feliratai hasábosan kétnyelvűek legyenek.

június 26. I. Ferenc szentesíti az 1792. évi törvényeket.

június 27. Befejeződik a magyar országgyűlés.

június 29. I. Ferenc feloszlatja az Illír Udvari Kancelláriát.

augusztus 3. I. Ferenc a határőrvidék kormányzatát az Udvari Haditanács alá rendeli.

augusztus 10. Párizsban megdöntik a francia királyságot.

augusztus 19. I. Ferenc felmenti hivatalából Wenzel Anton Kaunitz ál-

lamkancellárt. Ideiglenesen Philip Cobenzl veszi át az államkancellária (Staatskanzlei) vezetését.

szeptember 20. A valmyi ütközetben a francia hadsereg megállítja a porosz előrenyomulást.

szeptember 21. A Konvent kikiáltja a Francia Köztársaságot.

szeptember 25. A Magyar Királyi Helytartótanács által a vegyes házasságokról kiadott rendelet visszaállítja a protestáns fél részéről jövendőbeli gyermekeik katolikus neveléséről adott reverzálisokat.

október 7. Martinovics Ignác megírja Ferenc császárhoz intézett nyílt levelét.

november 6. A Jemappes-nál vívott ütközetben a francia hadsereg győzelmet arat az osztrákok felett.

november 13. körül Megjelenik Martinovics Ignác *Status regni Hungariae anno 1792* című röpirata.

december 1. I. Ferenc elrendeli, hogy a magyar újságok csak a *Wiener Diarium* nyomán közölhetnek híreket a francia forradalom eseményeiről.

Kolozsváron magyar színtársulat alakul.

Megszűnik a Péczeli József szerkesztette *Mindenes Gyűjtemény*.

Megalakul a Ferenc-csatornai Kir. Szabadalmazott Hajózási Társaság.

1793

január 14. I. Ferenc rendelete megszigorítja a cenzúrát.

január 21. Párizsban kivégzik XVI. Lajos francia királyt.

január 23. Szentpéterváron Poroszország és Oroszország szerződést köt Lengyelország felosztásáról.

január 29. A kereskedelmi bizottság elkészíti munkálatát.

február 1. Franciaország hadat üzen Angliának és Hollandiának.

március 18. Neerwindennél az osztrák hadsereg győz a francia csapatok ellen.

március 27. Johann Amadeus Thugut veszi át a birodalom külügyeinek irányítását.

április 12. I. Ferenc rendelete mérsékelt vámot vet ki a Magyarországra eddig vámmentesen szállítható, az örökös tartományokból származó iparcikkekre.

április 18. I. Ferenc új cenzúraszabályzatot bocsát ki.

április 23. Megjelenik a Pánczél Dániel szerkesztette *Bécsi Magyar Merkurius*.

június 2. Párizsban a jakobinusok veszik át az uralmat.

június 10. Abaúj vármegye közgyűlése feliratban tiltakozik a cenzúrarendeletek ellen.

június 25. I. Ferenc királyi jognak nyilvánítja a nyomdák engedélyezését, s eltiltja az engedély nélküliek működését.

augusztus 10. Hajnóczy József megünnepli a francia királyság bukásának évfordulóját.

augusztus 15. I. Ferenc országgyűlésen kívül kér termény- és pénzsegélyt a háború folytatása érdekében.

augusztus Martinovics Ignác magyar alkotmánytervezetet készít, s megírja *Monitum ad Hungaros* című röpiratát.

szeptember 6—8. A handschoote-i ütközetben a franciák győzelmet aratnak az angol—holland hadsereg ellen.

szeptember 9. Gömör vármegye közgyűlése feliratban tiltakozik a cenzúrarendeletek ellen.

október 16. A wattignies-i csatában a francia hadsereg győz az osztrák csapatok ellen.

október 30. Zemplén vármegye közgyűlése törvénytelennek nyilvánítja és eltiltja az országgyűlésen kívüli önkéntes segélymegajánlást.

november 11. I. Ferenc szigorúan megtiltja a cenzúrázatlan könyvek eladását.

december 3. Kolozsváron megalakul az Aranka György kezdeményezte Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.

Megalakul Juraj Fándly Szlovák Tudós Társasága.

Üzemel Mária Krisztina főhercegnő mosonmagyaróvári textilüzeme.

1794

január 27. I. Ferenc megrója a sajtószabadság mellett felíró megyéket. Rendeleteit nem hajlandó visszavonni.

január Megalakul a Diana Vadásztársaság, az erdélyi ellenzéki nemesség társasága.

március Lengyelországban felkelés tör ki Oroszország ellen.

április 14. Kirobban a varsói felkelés.

április 20. Zágrábban szabadságfát állítanak fel.

május 14. A piskolti röpirat felszólítja a megyéket, hogy szövetkezzenek az Ausztriai Ház uralmának megdöntése érdekében.

május Martinovics Ignác megkezdi a Reformátorok Társasága és a Szabadság és Egyenlőség Társasága szervezését.

Martinovics Ignác megírja a titkos társaságok kátéit.

Verseghy Ferenc magyarra fordítja a Marseillaise-t.

június 26. A fleurusi ütközetben a franciák döntő vereséget mérnek az osztrák csapatokra.

július 7. A nagykárolyi főispáni beiktatáson találkozik a felvidéki s erdélyi, a magyar demokratikus mozgalomhoz kapcsolódó ellenzéki vezérkar.

július 23—24. Bécsben elfogják a demokrata szervezkedés tagjait.

július 24. A bécsi demokratikus szervezkedés tagjai között letartóztatják Martinovics Ignácot.

július 25. I. Ferenc udvari vizsgáló bizottságot nevez ki a bécsi demokrata szervezkedés körülményeinek felderítésére.

július 28. Párizsban megbukik a jakobinus diktatúra.

július—augusztus Az Udvari Haditanács katonaságot von össze Magyarországon.

augusztus 6. Pesten kitűzik Verseghy Marseillaise-fordítását.

augusztus 13. Martinovics Ignác vallomást tesz a bécsi udvari vizsgáló bizottság előtt, melyben felfedi a magyarországi szervezkedés létét.

augusztus 14. I. Ferenc elküldi Budára Sándor Lipót nádornak Martinovics vallomását.

augusztus 16. Sándor Lipót nádor elfogatja Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost és Szentmarjay Ferencet.

augusztus 25. Pest vármegye közgyűlése elítéli a nádor által végrehajtott történtelen elfogatásokat.

augusztus 26. Elfogják Sigray Jakabot.
augusztus 30. Sándor Lipót nádor elfogatja Szolártsik Sándort.
szeptember 10. Sándor Lipót nádor elfogatja Batsányi Jánost.
szeptember 17. A bécsi udvari vizsgáló bizottság összefoglaló jelentése az elfogottak perbe fogását s további letartóztatásokat javasol.
október 3. I. Ferenc rendreutasítja az elfogatásokat elítélő Pest megyét.
október 10. Az elveszett maciejowicei ütközetben elbukik a lengyel felkelés.
október 20. I. Ferenc utasítja Ürményi József személynököt a hűtlenségi per megindítására.
október 30. I. Ferenc megállapítja a hűtlenségi per — vádlottak védekezési jogát korlátozó — titkos alapelveit.
november 24—28. Bécsből Budára szállítják a jakobinus per vádlottait.
december 1. Németh János királyi jogügyigazgató javaslatára a királyi tábla kimondja, hogy mindenki perbe fogandó, aki tudott a szervezkedés létéről.
december 10—15. Letartóztatják a magyar jakobinus szervezkedés résztvevőit, a hűtlenségi per gyanúsítottjait.
december 15. Hajnóczy József kihallgatásával megkezdődik a per a királyi táblánál.

Megjelenik Dugonics András *Etelka Karjelben* című regénye.
Kármán József megindítja *Uránia* című irodalmi folyóiratát.
Pohorellán egy részvényes társaság acélművet létesít.

1795

január 3. Oroszország és Ausztria megegyezik Lengyelország harmadik felosztásában.
február 27. Az erdélyi országgyűlés becikkelyezi az 1791. évi törvényeket.
április 5. Franciaország és Poroszország Bázelben békét köt.
április 10. Németh János királyi jogügyigazgató kéri az uralkodótól, hogy a hétszemélyes tábla a szokástól eltérően súlyosbíthassa a királyi tábla által hozott ítéleteket.

április 16. Sándor Lipót nádor memorandumot készít az új helyzetben követendő politika irányelveiről.

április 18. I. Ferenc jóváhagyja Németh János királyi jogügyigazgató április 10-i kérését.

április 27. A királyi tábla meghozza első ítéleteit.

május 11. I. Ferenc elutasítja Martinovics Ignác és az igazgatók kegyelmi kérvényét.

május 20. Ausztria és Anglia szövetségi szerződést köt.
A Vérmezőn kivégzik Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Szentmarjay Ferencet, Laczkovics Jánost és Sigray Jakabot.

május 22. A királyi táblán Batsányi János felmentésével véget ér a per.

május 23. A hétszemélyes tábla egyévi várfogságra ítéli Batsányi Jánost.
Befejeződik a magyar jakobinusok pere.

május 28. I. Ferenc elutasítja Őz Pál és Szolártsik Sándor kegyelmi kérvényét.

június 2. I. Ferenc kegyelmet ad a magyar jakobinus per halálra ítélt vádlottainak.

június 3. A Vérmezőn kivégzik Őz Pált és Szolártsik Sándort.

június 12. Sándor Lipót halála.

szeptember 3. I. Ferenc kinevezi öccsét, József főherceget királyi helytartóvá.

november 1. Új vámtarifa lép életbe Magyarország és az örökös tartományok között.

november 25. Lemond II. Szaniszló Ágost lengyel király. Megszűnik az önálló lengyel állam.

Megjelenik Domokos Lajos—Földi János *Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság* című műve.

1796

február körül Feloszlik a budai magyar színtársulat.

április 12. Megkezdődik Bonaparte Napóleon olaszországi hadjárata.

május 14. A francia hadsereg bevonul Milánóba.

május 30. A francia hadsereg Berghettónál győzelmet arat az osztrákok fölött.

július 30. I. Ferenc utasítja József királyi helytartót, hogy szervezze meg a toborzást, a nemesség önkéntes segélymegajánlását, mert a béke kilátástalan.

szeptember 12. Az országnagyok tanácskozása az önkéntes segélymegajánlás helyett az országgyűlés összehívását kéri a királytól.

november 9. Megnyílik a magyar országgyűlés.

november 12. Az országgyűlés József főherceget közfelkiáltással nádorrá választja.

november 17. A francia hadsereg Arcole-nél győz az osztrákok ellen.

november 22. Az országgyűlés megajánl 50 ezer újoncot, 10 ezer lovat és 5 millió 500 ezer forint értékű terménysegélyt. A király szükség esetén összehívhatja a nemesi felkelést.

november 28. Az országgyűlés feliratban kéri, hogy tárgyalhassa a kereskedelemügyet.

december 8. I. Ferenc elutasítja, hogy az országgyűlés megtárgyalja a kereskedelemügyet.

december 10. Az országgyűlés felterjeszti, I. Ferenc szentesíti az 1796. évi törvényeket.

december 11. Befejeződik a magyar országgyűlés.

Megjelenik Csokonai Vitéz Mihály *Diétai Magyar Múzsa* című kötete.

Megjelenik Vályi András *Magyar országnak leírása* (3 kötet) című statisztikai munkája (1796–1799).

1797

január 12. Bonaparte tábornok Rivolinál legyőzi az osztrák hadsereget.

február 2. A franciák előtt kapitulál Mantova erődje.

április 8. I. Ferenc király fegyverbe hívja a nemesi felkelést.

április 18. Leobenben I. Ferenc előzetes békét köt a Francia Köztársasággal.

Zala vármegye közgyűlése feliratban tiltakozik a nemesi felkelés összehívása ellen.

október 27. Campoformióban aláírják a békét I. Ferenc és Franciaország között. Ferenc Velence, Istria, Dalmácia és Salzburg ellenében lemond Belgiumról és Lombardiáról.

november 28. Rastattban tárgyalások kezdődnek a Franciaország és a Német-Római Császárság között kötendő békeszerződésről.

Csokonai Vitéz Mihály megírja első *Lilla*-dalait.

Kisfaludy Sándor megkezdi a *Kesergő szerelem* írását.

Megjelenik Berzeviczy Gergely *De commercio et industria Hungariae* című műve.

Wesselényi Miklós átveszi a kolozsvári magyar színtársulat irányítását.

Festetics György Keszthelyen megalapítja a Georgikont.

Megjelenik Johann Christian Engel *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* (4 kötet, Halle) című történeti műve (1797—1804).

1798

április 12. I. Ferenc elrendeli, hogy a nemesi felkelés ellen tiltakozó zalai felirat szerzőit távolítsák el hivatalukból.

május 25. A *Bécsi Magyar Merkurius* beleolvad a *Magyar Kurír*ba.

június 26. I. Ferenc betiltja az olvasóköröket.

november 7. I. Ferenc a Cseh—Osztrák Udvari Kancellária keretében tanulmányi és cenzúra igazgatóságot szervez.

november 22. I. Ferdinánd nápolyi király hadat üzen Franciaországnak.

december 29. Anglia és Oroszország szövetséget köt, I. Pál orosz cár támogatást ígér a nápolyi királynak.

Megjelenik Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungarn* című műve.

Megjelenik Kovachich Márton György *Scriptores rerum Hungaricarum minores* (2 kötet) című forrásgyűjteménye.

Felépül a győri kőszínház.

1799

március 1. Franciaország hadat üzen Ausztriának.

november 9. Bonaparte Napóleon tábornok államcsínye megdönti a francia Direktórium uralmát.

Csokonai Vitéz Mihály megírja *Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon* című vígeposzát.

Megjelenik Mitterpacher Lajos *Compendium Historiae Naturalis* című műve.

1800

április 10. I. Ferenc Prokop Lažansky vezetése alatt ismét egyesíti a Cseh–Osztrák Udvari Kancelláriát és az Udvari Kamarát.

június 14. A marengói csatában az osztrák csapatok döntő vereséget szenvednek a franciáktól.

október 5. Johann Amadeus Thugut helyett Ferdinand Trauttmannsdorff veszi át az államkancellária vezetését.

Megindul a *Vereinigte Pester und Ofner Zeitung*.

Megjelenik Nyulas Ferenc *Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról* című műve.

Megjelenik Kövy Sándor *Elementa jurisprudentiae hungaricae* című jogtudományi munkája (1800–1804).

1801

január 9. I. Ferenc Károly főherceget kinevezi az Udvari Haditanács elnökévé.

február 9. I. Ferenc és a Francia Köztársaság Lunéville-ben aláírják a békét.

június 28. Kiszabadul börtönéből Kazinczy Ferenc.

július 24. Károly főherceg részletes tervezetet nyújt be az uralkodónak az államigazgatás átszervezéséről.

augusztus 31. I. Ferenc jóváhagyja az új állam- és konferenciaminisztérium felállítását.

szeptember 6. I. Ferenc elvileg feloszlatja az államtanácsot.

szeptember 12. I. Ferenc a rendőrminisztérium keretében Polizei- und Zensur-Hofstellét állít fel.

A Privilegizált Magyar Csatorna és Hajózási Társaság megkezdi a Ludovika út építését.

Megjelenik Földi János *Természeti história* című műve.

Bihari János Pesten játszik.

1802

május 6. Megnyílik az országgyűlés.

május 21. Az országgyűlés a következő diétáig megajánl évi 2 millió forintot, katonai adatokat kér, s egy bizottság kinevezését kéri, melylyel megtárgyalhatja a vámügyet.

június 3. Az országgyűlés két táblája a következő diétáig feltételesen elfogadja az állandó hadkiegészítést.

június 19. Az alsótábla három évre megajánl évi 6023 újoncot.

június 22. József nádor közbenjárására az országgyűlés a következő diétáig megajánl 12 ezer szükség esetén felhasználható újoncot.

június 25. Festetics György felajánl 40 ezer, Rhédey Lajos 10 ezer forintot egy magyar hadiakadémia felállítására.

július 4. I. Ferenc bejelenti, hogy felemelte a só árát.

július 15. Az országgyűlés feliratban kéri a nyomasztó kereskedelmi viszonyok javítását.

augusztus 21. I. Ferenc ismét szétválasztja a Cseh—Osztrák Udvari Kancelláriát és az Udvari Kamarát. Megkezdődik az állam- és konferenciaminisztérium lassú leépítése.

augusztus 24. Az országgyűlés felirata ismételten elutasítja a következő diétán túl terjedő állandó hadkiegészítést.

szeptember 23. I. Ferenc elutasítja az országgyűlés kereskedelemügyi feliratát.

szeptember 29. Az országgyűlés eredménytelenül kéri a rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalásának engedélyezését.

október 30. Az országgyűlés felterjeszti, I. Ferenc szentesíti az 1802. évi törvényeket.
október 31. Befejeződik az országgyűlés.
november 23. Széchényi Ferenc a nemzetnek ajándékozza könyvtárát és gyűjteményét.

Megnyílik a Ferenc-csatorna.

1803

március 29. Megszűnik a *Magyar Hírmondó.*

Megjelenik Josef Carl Eder *Antiquarische Erörterung* című műve.
Megjelenik Sándor István *Magyar könyvesház* című gyűjteménye.
Megjelenik Révai Miklós *Elaboratior Grammatica Hungarica* című munkája.
Megkezdődik a kolozsvári kőszínház építése.

1804

május 18. I. Napóleont örökös császárrá választják.
augusztus 11. I. Ferenc felveszi az Ausztria örökös császára címet.
december 2. I. Napóleont francia császárrá koronázzák.

Fazekas Mihály megírja a *Lúdas Matyit.*

1805

január 29. I. Ferenc önállósítja az Udvari Haditanácsot. A Károly főherceg tervezte közigazgatási reform megbukik.
március 18. I. Ferenc leváltja Károly főherceget az Udvari Haditanács éléről.
április 11. Oroszország és Anglia szövetséget köt Napóleon ellen.
augusztus 9. Ausztria csatlakozik a Napóleon elleni koalícióhoz.

augusztus 30. I. Ferenc október 13-ra összehívja a magyar országgyűlést.

október 17. Az osztrák csapatok Ulmban kapitulálnak Napóleon hadai előtt.

Megnyílik az országgyűlés.

október 25. Az Udvari Haditanács a háború folytatását, a magyar nemesi felkelés összehívását javasolja az uralkodónak.

október 31. Az országgyűlés megszavaz 34 ezer újoncot, hozzájárul a nemesi felkelés összehívásához. Az alsótábla törvényjavaslatot dolgoz ki a jogtalan feljelentők ellen s a magyar nyelvről, melyben kéri, hogy az országgyűlési és a kancelláriához intézett feliratok hasábosan kétnyelvűek lehessenek, s a megyei törvényszékek magyarul ítélhessenek.

november 4. I. Ferenc jóváhagyja a nyelvi törvényjavaslatot.

november 7. I. Ferenc szentesíti az 1805. évi törvényeket.

Befejeződik az országgyűlés.

József nádor a hadszíntérre induló király helyett teljhatalommal átveszi az ország kormányzását.

november 12. Napóleon bevonul Bécsbe.

I. Ferenc utasítja a nádort, hogy hívja össze a nemesi felkelést.

november 15. Davout marsall csapatai átlépik a magyar határt.

november 26. Davout marsall kiáltványban szólítja fel a magyarokat, hogy ne álljanak ellen a francia csapatoknak.

november 28. A horvát tartománygyűlés a szentesített magyar nyelvi törvények miatt a latin nyelv jogainak fenntartását kéri a királytól.

november 30. A francia csapatok kiürítik Magyarországot.

december 2. Napóleon csapatai Austerlitznél döntő vereséget mérnek a koalíció osztrák és orosz seregeire.

december 4. I. Ferenc fegyverszünetet kér Napóleontól.

december 26. I. Ferenc jelentős területi engedmények fejében Pozsonyban békét köt Napóleonnal.

Üzemelni kezd Vogel Sebestyén kiváltságolt műbútor-asztalos üzeme Pesten.

Kazinczy Ferenc megírja a nyelvújítási harc kezdetét jelentő Csokonai-nekrológját.

Megjelenik Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdaság* című műve.
Megkezdődik a debreceni Nagytemplom építése.
Megjelenik Budai Ézsaiás *Magyarország históriája* (3 kötet) című műve (1805—1812).

1806

január 5. A megkötött béke következtében véget ér József nádor teljhatalma, s helyreáll a szabályos közigazgatás.
február 10. I. Ferenc ismételten Károly főherceget állítja a birodalom hadügyei élére.
február 25. I. Ferenc jóváhagyja a horvát tartománygyűlés kérését. A magyar nyelvi törvények nem csorbítják Horvátország tartományi jogait.
június Megszűnik az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.
július 2. Megjelenik a Kultsár István szerkesztette *Hazai Tudósítások*. (1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* címen jelenik meg.)
július 12. Napóleon császár protektorátusa alatt megalakul a Rajnai Szövetség.
augusztus 6. Ferenc császár lemond a jelentőségét vesztette német-római császári címről.
október 14. Napóleon csapatai Jénánál és Auerstädtnél tönkreverik a porosz hadsereget.
november 4. I. Ferenc kiadja a második *Ratio Educationist* a tanulmányügy szabályozásáról.
november 21. Napóleon meghirdeti a kontinentális zárlatot.

1807

április 9. Megnyílik az országgyűlés.
május 23. Az országgyűlés feliratban kéri a rendszeres munkálatok, a kereskedelemügy s a katonai ellátás megtárgyalásának engedélyezését.
június 17. Napóleon csapatai Friedlandnál legyőzik az orosz hadsereget.

Az alsótábla elvben megajánlja a király által kért nemesi segélyt s 8000 toborzott újoncot, de feltételként kiköti a kereskedelmi sérelmek megszüntetését.

június 24. Az alsótábla segélyként megajánlja az éves nemesi jövedelem egyhatodát, a nemesi ingatlanok értékének 1%-át.

július 7. Napóleon Tilsitben békét köt I. Sándor orosz cárral.

július 9. Napóleon Tilsitben békét köt III. Frigyes Vilmos porosz királlyal.

július 29. Az alsótábla megajánl 12 ezer újoncot.

augusztus 1. Az országgyűlés felirata felterjeszti a megajánlott újoncokról és a nemesi segélyről hozott határozatát. Kéri a rendszeres bizottsági munkálatok megtárgyalásának engedélyezését.

szeptember 4. I. Ferenc nem engedélyezi a rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalását.

szeptember 8. I. Ferenc királyi válaszában kijelenti, hogy a kereskedelmi viszonosság elve Magyarország és az örökös tartományok között nem valósítható meg.

október 22. Az alsótábla feliratban kéri, hogy a király szentesítse külön a nemesi segélyről s a megajánlott újoncokról szóló törvényjavaslatot, s utána adjon időt a bizottsági munkálatok tárgyalására.

november 10. I. Ferenc elutasítja az országgyűlés október 22-i feliratát.

december 10. I. Ferenc kijelenti, hogy nem hajlandó semmi további engedményre a magyar nyelv ügyében.

december 15. Az országgyűlés felterjeszti, I. Ferenc szentesíti az 1807. évi törvényeket. Befejeződik az országgyűlés.

Üzemelni kezd Kanitz Joachim, Mauthner Ádám és Kadisch Lázár majki posztómanufaktúrája.

Megjelenik Kisfaludy Sándor *A boldog szerelem* című kötete.

Wesselényi kolozsvári színtársulatának egy része Budára telepedik.

Megjelenik Diószegi Sámuel—Fazekas Mihály *Magyar Füvészkönyv* című műve.

Megjelenik Kováts Mihály *Chémia vagy természet titka* (4 kötet) című műve (1807—1808).

1808

augusztus 31. Az országgyűlés első ülése.

október 4. Az országgyűlés felirata hozzájárul, hogy a király a következő három évben bármikor összehívhatja a nemesi felkelést. Felterjesztik a Ludovika Akadémiára tett félmillió forintot meghaladó ajánlást.

október 12. Erfurtban szövetséget köt Napóleon és I. Sándor orosz cár.

október 22. Az országgyűlés megajánl 20 ezer újoncot.

október 26. Az országgyűlés felterjeszti törvényjavaslatát a nemesi felkelés rendezéséről.

október 28. Az alsótábla megalkotja törvényjavaslatát a Nemzeti Múzeumról. A kereskedelemügyet és a magyar színjátszást József nádor pártfogásába ajánlják. A felsőtábla elutasítja, hogy törvényt hozzanak a magyar színjátszásról.

október 31. I. Ferenc hozzájárul a Ludovika Akadémia megalapításához.

november 2. I. Ferenc hozzájárul a Nemzeti Múzeum megalapításához.

november 5. I. Ferenc szentesíti az 1808. évi törvényeket.
Befejeződik az országgyűlés.

Megalakul a Mura-nyvölgyi Unió.

Kazinczy Ferenc *Tübingai Pályairatá*ban bebizonyítja, hogy a magyar nyelv már minden politikai, irodalmi és tudományos célra alkalmas.

Megjelenik Pápay Sámuel *A magyar literatura esmérete* című műve.

Megjelenik Virág Benedek *Magyar Századok* című műve.

Elkészül az evangélikusok pesti nagytemploma.

1809

február 8. Az Udvari Haditanács a Napóleon ellen megindítandó háború mellett dönt.

március 3. I. Ferenc elrendeli a nemesi felkelés felállításának előkészítését.

április 10. I. Ferenc hadat üzen Napóleonnak.

április 11. I. Ferenc utasítja József nádort a nemesi felkelés kihirdetésére.

május 13. Napóleon csapatai elfoglalják Bécset.
Megindulnak az első nemesi felkelő ezredek.

május 15. Napóleon proklamációban szólítja fel a magyarokat, hogy szakadjanak el a Habsburg-háztól s válasszanak független királyt.

június 11. I. Ferenc a nemesi felkelést János főherceg parancsnoksága alá rendeli.

június 14. A nemesi felkelő seregek Győrnél vereséget szenvednek a franciáktól.

június 24. A francia csapatok elfoglalják Győrt.

június 26. A francia csapatok elfoglalják Pozsonyt.

július 5—6. Napóleon Wagramnál döntő győzelmet arat a Károly főherceg vezette osztrák csapatok felett.

július 12. A harcoló felek Znaimban aláírják a fegyverszünetet.

július 25. A katonai vereség hatására Károly főherceg lemond minden tisztségéről.

október 14. Napóleon és I. Ferenc Schönbrunnban aláírják a békét.

október 27. I. Ferenc Clemens Metternichet államkancellárrá nevezi ki.

december 19. I. Ferenc pátense az örökös tartományokban elrendeli az ezüst kényszerbeváltását.

1809 körül Üzemelni kezd Goldberger Ferenc kékfestő üzeme Óbudán. Pest lakossága körülbelül 30 ezer fő.

1810

február 26. I. Ferenc pátense bejelenti 600 millió értékű szilárd váltópénz kibocsátását.

április 2. Napóleon császár és Mária Lujza osztrák főhercegnő házassága megpecsételi az alakuló francia—osztrák szövetséget.

december 15. Egy, I. Ferenc elnökletével megtartott udvari konferencia elhatározza, hogy a pénzügyi nehézségeket az inflálódott pénz devalvációjával oldja meg.

Megalakul a Rimai Koalíció.

A birodalom területén 1436 millió ezüst forint értékű bankócédula van forgalomban.

Az infláció következtében 100 ezüst forintnak 550 bankó forint felel meg hivatalosan.

1811

február 20. I. Ferenc kiadja a devalvációs pátenst. Március 15-től a papírpénzt névértékének ötödére leértékeli.

június 22. I. Ferenc augusztus 25-re összehívja az országgyűlést.

augusztus 6. I. Ferenc cenzúrarendelete eltiltja az alkotmányt bíráló művek megjelentetését.

augusztus 29. Megnyílik a magyar országgyűlés.

szeptember 14. Az országgyűlés feliratban tiltakozik a devalváció ellen.

szeptember 30. Az országgyűlés bizottságot küld ki, hogy az megtárgyalja a pénzügyi helyzetet a magyar kamara tanácsosaival.

október 14. Az országgyűlés pénzügyi bizottsága bejelenti, hogy az uralkodó 100 millió forint váltópénz fedezését kívánja évi közel 2 millió 800 ezer forint értékben, s 12 millió forint évi segélyt.

november 4. I. Ferenc kézirata ellenállása miatt megfenyegeti az országgyűlést.

december 10. Metternich államkancellár emlékirata felveti a magyar alkotmány felfüggesztésének gondolatát.

Üzemelni kezd Höfler Jakab tímárműhelye, a későbbi Pécsi Bőrgyár alapja.

Megjelenik a *Gazdaságbeli Gyűjtemény*.

Dunaiszky Lőrinc megalkotja Szent Teréz szobrát.

1812

február 1. Az országgyűlés felirata 7 millió forint értékű terménysegélyt ajánl.

február 9. Megnyílik a Pesti Német Színház.

február 21. A budai Rondellában állandó magyar nyelvű színház kezd működni.

március 2. I. Ferenc elutasítja az országgyűlés által ajánlott terménysegélyt.

május 19. I. Ferenc elutasítja az országgyűlés nyelvi javaslatát s kijelenti, hogy e téren a továbbiakban nem hajlandó engedményeket tenni.

május 26. Befejeződik a magyar országgyűlés.

június 24. Napóleon hadserege, kíséretében szövetséges német, porosz és osztrák csapatokkal, átlépi az orosz határt.

szeptember 7. A borogyinói csatában az orosz hadsereg gyakorlatilag megállítja Napóleon előrenyomulását.

szeptember 14. Napóleon bevonul Moszkvába.

november 26—28. A Berezinán való átkelés közben az orosz hadsereg megsemmisíti Napóleon visszavonuló csapatainak maradványait.

Megnyílik a Ludovika út.

Kohner József budai bőrkikészítő üzeme kisebb gyárkiváltságot kap.

Megnyílik a szentendrei szerb tanítóképző.

1813

február 23. I. Ferenc rendeleti úton megparancsolja 60 ezer újonc gyors kiállítását.

február 26—27. I. Sándor cár és III. Frigyes Vilmos porosz király Kalischban szövetséget köt Napóleon ellen.

március 16. Poroszország hadat üzen Napóleonnak.

április 16. I. Ferenc 45 millió forint új papírpénzt bocsát ki.

június 5. Ausztria közvetítésével a szemben álló felek fegyverszünetet kötnek.

június 14. Megkötik a reichenbachi konvenciót. Anglia pénzügyileg támogatja a porosz hadsereg felfegyverzését.

június 27. Ausztria csatlakozik a reichenbachi konvencióhoz.

augusztus 10. Lejár a fegyverszünet Napóleon és a koalíció között.

augusztus 12. Ausztria, feladva fegyveres semlegességét, hadat üzen a követeléseit elutasító Napóleonnak.

szeptember 9. Megkötik a teplitzi szövetséget. Poroszország, Oroszország

és Ausztria csak közösen állított feltételek alapján köthet békét Napóleonnal.

október 16—19. A lipcsei csatában a koalíció seregei győzelmet aratnak Napóleon csapatai felett.

Megjelenik a *Mondolat*, Somogyi Gedeon nyelvújítás-ellenes paródiája.

Megjelenik Berzsenyi Dániel költeményeinek gyűjteménye.

Elkészül Pálóczi Horváth Ádám *Ó és Új, mintegy Ötödfél száz Énekek* című gyűjteménye.

1814

március 1. Megkötik a chaumonti négyes szövetséget, melyben Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria kimondja, hogy közös céljuk Franciaország veszélytelenné tétele.

március 30. A szövetséges csapatok bevonulnak Párizsba.

április 11. Napóleon lemond császári trónjáról.

május 30. Megkötik a párizsi békét, melyben Franciaország elveszíti az 1792. április 20. óta nyert hódításait.

június 10. Elárverezik a budai Rondellát. A budai magyar színtársulat szétesik.

augusztus 30. A helytartótanács elrendeli a megyei házipénztárak gyakori felülvizsgálatát.

1815

március 1. Napóleon partra száll Franciaországban.

március 25. Oroszország, Poroszország, Anglia és Ausztria megújítja a chaumonti egyezményt.

március 29. I. Ferenc elrendeli 30 ezer újonc azonnali kiállítását.

június 8. Bécsben aláírják az újjászervezett Német Szövetség alapokmányát.

június 9. Aláírják a bécsi kongresszus záróokmányát, az új területi rendezést véglegesítő szerződést.

június 18. Napóleon Waterloonál végleges vereséget szenved.

július Miskolcon a feloszlott budai színtársulat tagjaiból új társulat alakul.

szeptember 26. I. Sándor cár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Ferenc aláírják a Szent Szövetséget.

november 20. A győztes hatalmak és Franciaország aláírják a második párizsi békét. Franciaország újabb területeket veszít, s átmenetileg megszállás alá kerül.

Megkezdődik a Hanság rendezése.

Kölcsey Ferenc és Szemere Pál megírja *Felelet a Mondolatra* című művét.

Katona József megírja a *Bánk bánt*.

Megkezdődik a dégi kastély építése.

Megjelenik Aurel Ignaz Fessler *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* (10 kötet) című munkája (1815—1825).

1816

június 1. I. Ferenc rendelete negyven százalékkal leértékeli az 1811-ben kibocsátott papírpénzt.

A Habsburg-ház államadóssága 739,1 millió forint.

Kazinczy Ferenc befejezi *Pályám emlékezete* című művét.

1817

március 4. A helytartótanács rendelete korlátozza a megyék szabadságát a háziadó kivetésében és behajtásában.

május 19. I. Ferenc Sedlnitzkyt bízza meg a rendőrminisztérium vezetésével.

szeptember 15. Próbautat tesz az első gőzhajó Bécs és Pest között.

december 23. I. Ferenc elrendeli, hogy a sürgős királyi rendeleteket, a közgyűlés időpontját be nem várva, a főispán által kinevezett fizetéses táblabírák intézzék el.

Megjelenik a *Hasznos Mulatságok*.
Megjelenik a *Tudományos Gyűjtemény*.
Kölcsey Ferenc megírja Berzsenyi Dániel költeményeinek bírálatát.

1818

szeptember 29. – november 21. Ülésezik az aacheni kongresszus.
november 1. Megalakul a Magyaróvári Gazdasági Tanintézet.
november 12. Franciaország csatlakozik a Szent Szövetséghez.

Ferenczy István megalkotja Csokonai szobrát.

1819

február 16. I. Ferenc elrendeli, hogy a megyei választásokon a nemeseknek személyenként kell szavazniuk.
május 3. A Pesten vendégszereplő székesfehérvári színtársulat bemutatja Kisfaludy Károly *Tatárok Magyarországon* című tragédiáját.
május 17. I. Ferenc elrendeli az úrbérrendezés megindítását Erdélyben.
május 20. Újjáalakul az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.
szeptember 20. A német hatalmak karlsbadi határozata a gondolati szabadság ellen.

Kazinczy Ferenc megírja a nyelvújítási harcot gyakorlatilag lezáró *Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányát.
Kisfaludy Károly megírja *A kérők* és *Stibor vajda* című műveit.
Megalakul a kolozsvári konzervatórium.
Neumann Ábrahám sóskúti üveghutája kisebb gyárkiváltságot kap.
Megjelenik Magda Pál *Magyar országnak . . . leírása* című statisztikai munkája.

511. Kossuth és Szentkirályi követválasztási menete a Kristóf téren, 1847. október 17.

512. István nádor

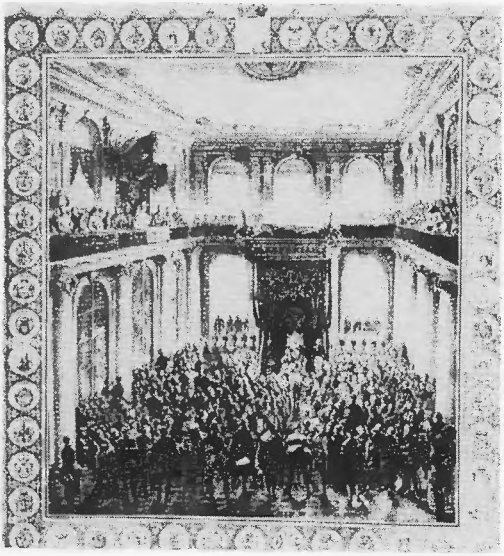

513. Az 1847—1848. évi országgyűlés megnyitása 1847. november 12-én: István nádor leteszi a nádori esküt

Jobb ez a vasutnál - csak hogy nem fizetünk,
Ha nem nyargalunk is fontolva mehetünk

514. Egykorú karikatúra a „fontolva haladók"-ról

515. A reformellenzék heterogén tábora

516. ... és a konzervatív főrendek

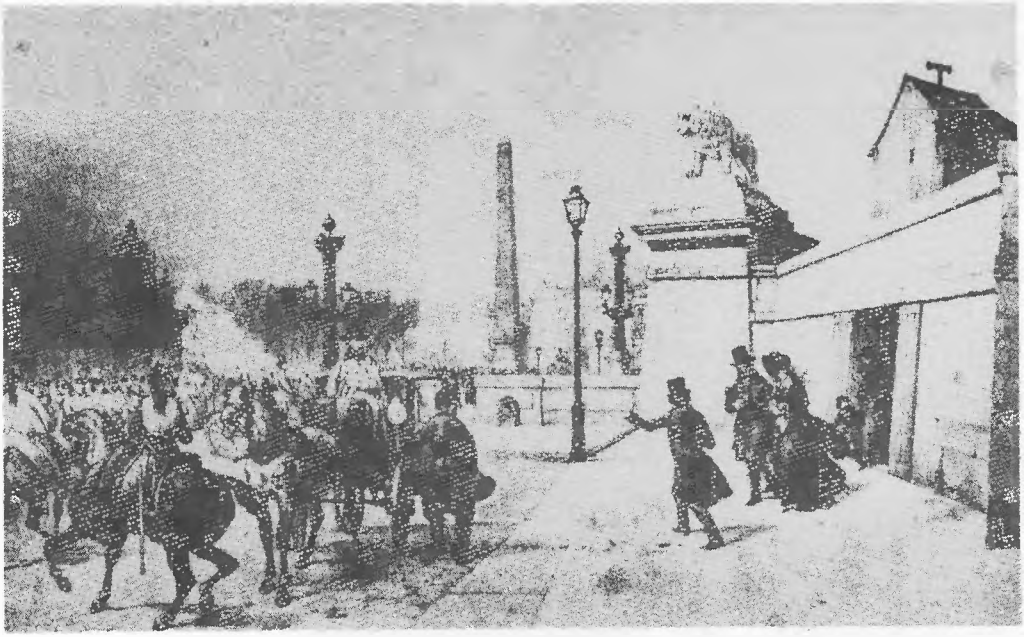

517. Lajos Fülöp menekülése a Tuileriákból, 1848. február 24.

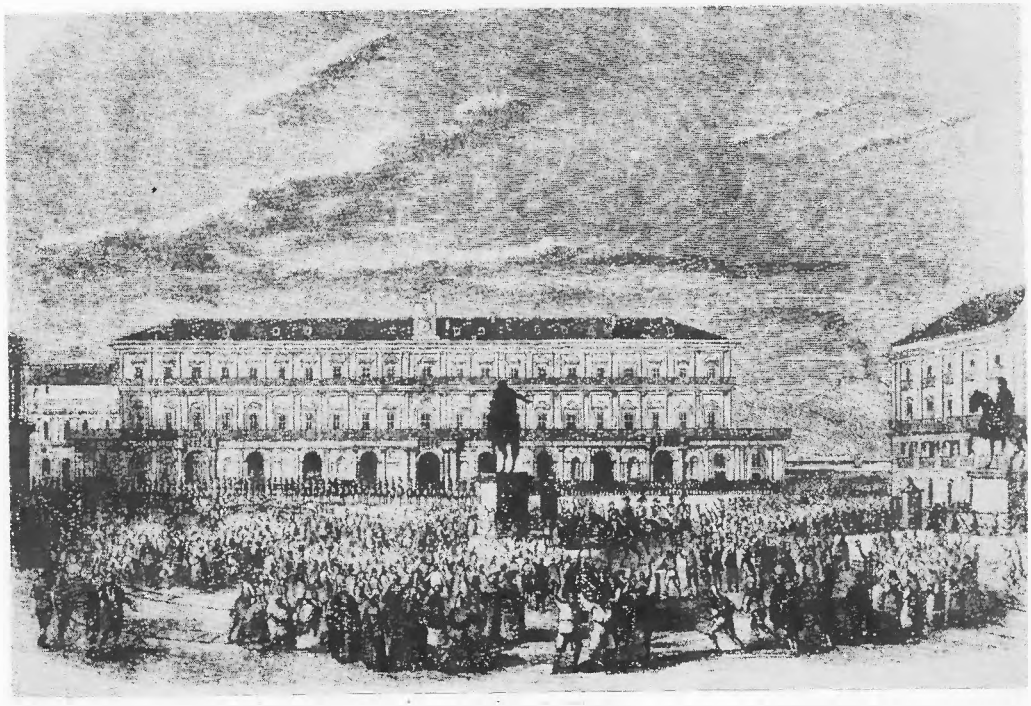

518. Az alkotmány kihirdetése Nápolyban, 1848. március 11.

519. Magyarország 1847-ben: a polgár nyakán a nemes, a nemesén a „német"

520. A polgári forradalom előestéjén: az új rend sokaknak félelmetes előérzete. 1848

Mulón a gazdag felmagasztaltatik, szegény könyörög, czigány örül, bölcsésa hátat fordít

1820

január 11. I. Ferenc eltiltja a veszedelmes irányú szépirodalmi lapok behozatalát a birodalom területére.

március 6. Bars vármegye feliratban tiltakozik a cenzúra kiterjesztése ellen.

július 3. Forradalom tör ki Nápolyban.

szeptember I. Ferenc látogatást tesz Budán.

december 8. A nagyhatalmak troppaui kongresszusán kibocsátott nyilatkozat meghirdeti a forradalmak elleni fegyveres intervenciót.

Megjelenik Horvát István *Magyarországnak gyökeres régi nemzetségeiről* című műve.

1821

március 21. Megnyílik a kolozsvári kőszínház.

április 4. I. Ferenc elrendeli 28 ezer hátralékos újonc azonnali kiállítását.

május 12. A laibachi manifesztum meghirdeti a Nápoly elleni osztrák fegyveres intervenciót.

Rothberger Dávid pesti szeszüzeme kisebb gyárkiváltságot kap.
Megjelenik a *Zsebkönyv* (1823—1826-ban *Hébe* címen folytatódik).
Megjelenik az *Auróra*.
Megkezdődik a soproni megyeháza építése.
Megjelenik Nagyváthy János *Magyar gazda tiszt* című műve.

1822

január 27. A török uralom ellen felkelt Görögország kikiáltja függetlenségét.

július 5. I. Ferenc király visszacsatolja a horvát tengerpartot a Magyar Királysághoz.

augusztus 12. I. Ferenc elrendeli, hogy a hadiadót papír helyett azonos névértékben ezüstben kell fizetni.

szeptember 8. Összeül az esztergomi katolikus zsinat.

szeptember Az esztergomi zsinat elhatározza Káldi bibliafordításának nyelvi felújítását.

október 20.—december 14. Ülésezik a nagyhatalmak veronai kongresszusa.

november 7. Nógrád vármegye közgyűlése megtagadja az adóról és az újoncozásról szóló királyi rendelet végrehajtását.

december 19. Nyitra vármegye közgyűlése feliratban tiltakozik a királyi rendeletek ellen.

december 26. Ruzitska József *Béla futása* című operájának bemutatója.

Megjelenik Nagyváthy János *Magyar practicus tenyésztő* című gazdasági szakkönyve.

Megjelenik Gaál György *Märchen der Magyaren* című műve.

Megkezdődik az esztergomi bazilika építése.

Ferenczy István megalkotja *Pásztorlányka* című szobrát.

1823

január 22. Kölcsey Ferenc megírja a *Himnuszt*.

február 18. Bars vármegye közgyűlése Ferdinánd trónörökös közbenjárását kéri a törvénytelen királyi rendeletek ügyében.

március 20. Eötvös Ignác királyi biztos feloszlatja a királyi rendeletek ellen tiltakozó nyitrai közgyűlést. A tiltakozók ellen katonaságot vezényel ki.

április 23. Nógrád vármegye közgyűlése törvénytelennek nyilvánítja Eötvös Ignác királyi biztos nyitrai eljárását.

május 3. Bars vármegye felirata összefoglalja a megyei ellenállás alkotmányos elveit.

május 21. Malonyay János királyi biztos feloszlatja a királyi rendeletek ellen tiltakozó zempléni közgyűlést.

június 10. Pest megye engedelmeskedik a királyi rendeleteknek, de nádori közbenjárást kér a sérelmek orvoslása érdekében.

augusztus 18. A királyi rendeletek ellen tiltakozó zempléni közgyűlés megakadályozza, hogy Lónyay Gábor királyi biztos felszólaljon a megyegyűlésen.

augusztus 24. Megnyílik a miskolci kőszínház.
augusztus 29. Wenckheim József királyi biztos katonasággal őrizteti a királyi rendeletek végrehajtásának ellenszegülő nógrádi tisztikart.
augusztus 30. Nógrád vármegye gyűlése körlevélben ismerteti a megyét ért sérelmet.
október 4. A Magyar Udvari Kancellária eltiltja az augusztus 30-i nógrádi körlevél megyegyűlési tárgyalását.
november 4. Wenckheim József királyi biztos katonai segédlettel végrehajtatja a királyi rendeleteket Nógrádban.
december 15. Lónyay Gábor királyi biztos elfogatja a királyi rendeleteknek ellenszegülő zempléni tisztikart.
december 27. Zemplén megyében megkezdődik az újoncozás. A megyei ellenállás befejeződik.

Megjelenik Aranyosrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* című eposza.
Megkezdődik a fóti kastély építése.

1824

Megjelenik Czuczor Gergely *Augsburgi ütközet* című eposza.
Megjelenik a Kovacsóczy Mihály szerkesztette *Aspasia*.
Megjelenik Ján Kollár *Slávy dcera* című költeménye.
Megkezdődik a pannonhalmi főapátsági könyvtár építése.
Megindul a *Srbska letopis* című szerb tudományos folyóirat.

1825

szeptember 14. Megnyílik a magyar országgyűlés.
szeptember 25. Karolina Augusztát magyar királynévá koronázzák.
október 22. Az országgyűlés felirata az uralkodó elé terjeszti az ország sérelmeit.
november 3. Az országgyűlés kerületi ülésén Széchenyi István felajánlja egy évi jövedelmét az Akadémia megalapítása érdekében.
november 9. I. Ferenc elutasítja az ország sérelmeinek orvoslását. Az országgyűlés József nádor közbenjárását kéri.

november 28. Az országgyűlésen kihirdetik I. Ferenc királyi válaszát, melyben hozzájárul, hogy a diéta ismételten törvénybe iktassa az ország jogait biztosító 1791. évi törvényeket.

Üzemelni kezd Schuller Mihály pesti likőr- és szeszgyára.

Megjelenik Dessewffy József szerkesztésében a *Felső Magyar Országi Minerva.*

Megjelenik a Szemere Pál és Kölcsey Ferenc szerkesztette *Élet és Literatúra* (1827-től *Muzárion* címmel).

Vörösmarty Mihály megírja a *Zalán futását.*

Megjelenik Horvát István *Rajzolatok* című történeti műve.

Spiró Ede megfesti *Magyarország és Erdély egyesítése* című képét.

1826

január 20. Az országgyűlés feliratban kéri a magyar—latin kéthasábos törvényszöveg engedélyezését. Kéri a magasabb értékben szedett adótöbblet beszámítását, s csak meghatározott határnapig hajlandó megajánlani az adót.

április 9. I. Ferenc engedélyezi a megyék szabad levelezését. Elutasítja a magasabb értékben szedett adó beszámítását s az adómegajánlásnál kitűzött határnapot.

június 10. Az országgyűlés felirata megajánl 4 millió forint adót, de kéri a beszámítást. Az országgyűlés kéri, hogy a király engedélyezze a vámügy tárgyalását.

június 27. Meghal Koháry Antal magyar kancellár.

augusztus 12. Az országgyűlés elfogadja, hogy a jobbágytelket használó nemesek három év múlva állami adó alá vonandók.

I. Ferenc követeli a megajánlott adóösszeg felemelését, s nem engedélyezi a vámügy tárgyalását.

szeptember 9. I. Ferenc hozzájárul ahhoz, hogy a törvényszövegeket magyarra lefordítsák, de csak a latint ismeri el hivatalosnak.

október 6. Az országgyűlés feliratban kéri, hogy a király a magyar nyelvű törvényszövegeket is ismerje el hivatalosnak.

november 3. I. Ferenc elutasítja a magyar nyelvű törvényszövegek hiteles voltának elismerését.
november 20. József nádor közbenjár az uralkodónál a 4 millió forint adó és a korábbi fizetések beszámítása érdekében.
december 5. I. Ferenc elengedi az adóhátralékokat, ugyanakkor a megajánlott adó összegének emelését kéri.

Kölcsey Ferenc megírja *Nemzeti hagyományok* című tanulmányát.
Megalakul Pesten a Matica srpska.

1827

január 7. Az országgyűlés megajánl évi 4 millió 395 ezer forint adót.
március 19. I. Ferenc elfogadja a megajánlott adóösszeget.
április 11. I. Ferenc megtagadja az ország sérelmeinek további orvoslását.
június 10. A pesti kaszinó megtartja első ülését.
augusztus 18. Az országgyűlés felterjeszti a törvények magyar fordítását.
I. Ferenc szentesíti a tövényeket.
Befejeződik az országgyűlés.
október 3 - 6. Az erdélyi ellenzék elfogadtatja az erdélyi református consistorium átszervezését.
október 20. A navarinói tengeri ütközetben a török hajóhad vereséget szenved az egyesült angol—francia—orosz flottától.

Üzemelni kezd Smith és Meynier fiumei papírgyára.
Megjelenik a Pethe Ferenc szerkesztette *Erdélyi Híradó*.

1828

január 20. Az 1825—1827. évi országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottságok megkezdik működésüket.
március körül Széchenyi István megkezdi a *Hitel* kidolgozását.
május 20. Széchenyi István és társai megtartják az első lófuttatást Pesten.
november 10. A bécsi Arnstein és Eskeles bankház megtagadja Széchenyi 10 ezer forintos hitelkérelmét.

A magyarországi kézművesek száma — a tőkés vállalatoknál dolgozókat és a bányászokat nem számítva — hozzávetőlegesen 94 553 fő.

A Magyar Királyság lakóinak száma korabeli adatok szerint 11 495 356 fő.

Üzemelni kezd a hermaneci papírgyár.

Jedlik Ányos elkészíti a villanymotor ősét.

Megjelenik Széchenyi István *Lovakrul* című műve.

Megalakul a kolozsvári kaszinó.

Megkezdődik a kaposvári és a szekszárdi megyeháza építése.

Megjelenik Nagy Lajos *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae* című statisztikai munkája (1828—1829).

Megjelenik Mátray Gábor *A muzsikának közönséges története* című műve (1828 – 1832).

1829

január 13. Megkezdődik az albizottságokban kidolgozott munkálatok átvizsgálása.

március 13. Megalakul az Első Dunai Gőzhajózási Társaság.

szeptember 14. A drinápolyi béke szavatolja Görögország függetlenségét.

november 1. A Habsburg örökös tartományokban bevezetik a fogyasztási adót. A magyar árukra egységes kárpótlást vetnek ki.

Megjelenik Balásházy János *Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára* című műve.

Megalakul a Pestvárosi Énekiskola.

Megkezdődik a pesti Vigadó építése.

Megjelenik Fejér György *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (43 kötet) című okiratgyűjteménye (1829—1844).

1830

január 28. Megjelenik Széchenyi István *Hitel* című műve.

június 7. I. Ferenc jóváhagyja az Akadémia alapszabályait.

június 11. Megalakul az Állattenyésztő Társaság.

július 15. I. Ferenc összehívja a magyar országgyűlést.
július 28. Kirobban Párizsban a forradalom.
augusztus 25. Kirobban a brüsszeli forradalom.
szeptember 4. Megteszi próbaútját Bécs és Pest között a Franz I., az Első Dunai Gőzhajózási Társaság első gőzhajója.
szeptember 11. Megkezdődik a magyar országgyűlés.
szeptember 28. V. Ferdinándot magyar királlyá koronázzák Pozsonyban.
szeptember 29. Az országgyűlés kerületi ülése elfogadja törvényjavaslatát a magyar nyelv ügyében. Kívánja, hogy az országgyűlés csak magyar feliratot küldjön, magyar királyi választ kapjon, a Magyar Királyi Helytartótanács magyarul levelezzen, lehessen magyarul indítani pereket, s a felsőbb bíróságok így hozzák ítéleteiket; aki nem tud magyarul, hivatalt ne vállalhasson.
október 8. Az országgyűlés feliratban kéri, hogy a király 1831. október 2-ra hívja össze a reformmunkálatokat megvitató országgyűlést.
október 14. Belgium kikiáltja függetlenségét.
október 17. Az országgyűlés felterjeszti feliratát a sérelmekről. Ez tartalmazza a magyar nyelvről szóló törvényjavaslatot.
október 24—27. Az országgyűlés és a király képviselői konferenciát tartanak a katonai helyzetről.
október 29. A kerületi ülés az uralkodó által kért 50 ezer helyett megajánl 28 ezer újoncot, s szükség esetén további 20 ezret ígér.
október 30. A kerületi ülés 10 évben korlátozza a katonaidőt.
november 15. Az országgyűlés felirata a megajánlott 48 ezer újoncról.
november 17. Az Akadémia megtartja első ülését.
november 24. I. Ferenc elfogadja az országgyűlés által megajánlott újoncokat.
november 29. Kirobban a varsói felkelés.
december 4. I. Ferenc elfogadja, hogy a Magyar Királyi Helytartótanács a magyarul író törvényhatóságoknak így válaszoljon, minden magyarországi bíróság ítéljen magyarul, s a nyelv tudása nélkül senki se vállalhasson hivatalt, 1834 után ne tehessen ügyvédi vizsgát.
december 19. Az országgyűlés felterjeszti a törvényeket.
december 20. I. Ferenc szentesíti az 1830. évi törvényeket.
Befejeződik az országgyűlés.

december 28. A növekvő koleraveszély miatt lezárják a magyar határt.

Üzemelni kezd a besztercebányai cukorgyár.

Megjelenik Dessewffy József *A Hitel című munka Taglalatja* című röpirata.

1831

január 17. Wesselényi Miklós törvénytelennek nyilvánítja az erdélyi újoncozást.

január 24. Megalakul a sátoraljaújhelyi kaszinó.

január 28. A határzárlatot feloldva karanténtállítanak fel a kolera terjedésének meggátlása érdekében.

február 11. Megindul a rendszeres gőzhajóforgalom Bécs és Pest között.

március 21. Wesselényi hatására Közép-Szolnok vármegye eltiltja az újoncozást.

május 3. Bars vármegye felirata az uralkodó közbenjárását kéri a lengyel felkelők érdekében.

május 29. A kolera ellen ismét kordont állítanak fel az országhatáron.

június 13. Szatmár vármegye közgyűlése feliratban szólítja fel I. Ferencet, hogy akadályozza meg a lengyel felkelés elnyomását.

július 3. Megnyílik a balatonfüredi színház.

július 9. Megjelenik Széchenyi István *Világ* című műve.

július 17. A pesti diákok áttörik a kolerakordont. A megmozdulás a pesti plebejusok tüntetésévé alakul.

július 25. A sátoraljaújhelyi járásbeli Szécskeresztúron megkezdődik a „kolerafelkelés".

augusztus 5. A terebesi sortűz véget vet a felkelés első hullámának. A felkelés átterjed Zemplén megye sóskúti járására.

augusztus 8. A felkelés kiterjed Sáros megyére.

augusztus 12. A sóskúti járásban katonai erővel leverik a felkelést.

augusztus 16. Befejeződik a „kolerafelkelés".

szeptember 8. Az orosz csapatok beveszik Varsót.

szeptember 16. I. Ferenc a koleraveszélyre hivatkozva elhalasztja az október 2-ra tervezett magyar országgyűlés összehívását.

október 3. Feloldják a kolerazárlatot.

Üzemelni kezd Odeschalchi Ágost herceg szolcsányi cukorüzeme.
Wesselényi Miklós megírja *Balítéletekről* című művét.
Széchenyi István megírja *Stadium* című művét.
Megjelenik Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című drámai költeménye.
Megjelenik Pázmándi Horváth Endre *Árpád* című eposza.
Megjelenik a Bajza József szerkesztette *Kritikai Lapok*.
Megkezdődik az egri székesegyház építése.

1832

január 4. Megjelenik a *Jelenkor*.
február 28. Megalakul a Budapesti Hídegyesület.
december 9. Megalakul a marosvásárhelyi kaszinó.
december 17. Kossuth Lajos megindítja az *Országgyűlési Tudósítások*at.
december 19. Megnyílik a magyar országgyűlés.
december 27. A kerületi ülés elveti az I. Ferenc által javasolt tárgyalási sorrendet, s a munkát az úrbér helyett a kereskedelemüggyel kívánja megkezdeni.
december 28. A kerületi ülés kívánja, hogy az országgyűlésen minden hivatalos ténykedés magyarul történjék.

Megjelenik Balásházy János *Az 1831. esztendői zendülésnek történeti leírása* című műve.
Megjelenik Fáy András *Bélteky ház* című regénye.

1833

január 9. Beöthy Ödön beszédével a kerületi ülés napirendjére kerül a vallásügy.
január 12. Az alsótábla országos ülésében többséget kap az urbárium első helye a tárgyalási sorrendben.
január 14. A kerületi ülés új tárgyalási sorrendet állapít meg. Az úrbéri, a kereskedelem- és az adóügyi munkálatot csak együtt terjesztik szentesítés alá (junctim).

január 21. A főrendek a magyar nyelvű üzenetek kivételével elvetik az alsótábla nyelvi javaslatát.

január 30. A kerületi ülés fenntartja nyelvi kívánatait, megindul a két tábla között az üzenetváltás.

február 1. A kerületi ülés elfogadja a jobbágytelki haszonvételek szabad adásvételét.

február 5. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát a vallásügyben.

március 15. A főrendek elfogadják az alsótábla törvényjavaslatát a magyar nyelv ügyében.

március 30. Az országgyűlés válaszfelirata a munkálatok sorrendjéről és a junctimról. Az országgyűlés felirata és törvényjavaslata a magyar nyelv ügyében.

április 16. I. Ferenc elutasítja az országgyűlés által megállapított tárgyalási sorrendet és a junctimot.

április 28. A kerületi ülés elveti, hogy a jobbágyok is bírhassanak nemesi birtokot.

április 30. A kerületi ülés elfogadja a jobbágyterhek örökös megváltását megengedő törvénycikket.

május 2. Először szólal fel az országgyűlésen Deák Ferenc.

május 5. Wesselényi Miklós elhagyja a magyar országgyűlést.

május 6. A kerületi ülés elfogadja a király által javasolt tárgyalási sorrendet.

május 8. A kerületi ülés kimondja a jobbágyok végrendelkezési szabadságát.

május 20. Az országgyűlés felirata kifejti, hogy a diéta költségeit egyedül a nemesség fedezi.

május 22. A kerületi ülés elfogadja, hogy jobbágy és földesúr perében nem ítélhet az úriszék.

június 17. A kerületi ülés elfogadja a jobbágyok személy- és vagyonbátorságát biztosító törvénycikket.

június 20. I. Ferenc Széchenyi Istvánt a Duna-szabályozás királyi biztosává nevezi ki.

július 8. A hunkjar-iszkaleszi szerződésben Oroszország a Porta protektorává nyilvánítja magát.

Széchenyi István elhagyja az országgyűlést.

július 10. A kerületi ülés óvás mellett leveszi a napirendről a főrendek által visszautasított vallásügyi javaslatát.

július 16. Megkezdődik az úrbéri munkálat országos vitája.

szeptember 12. A főrendek megkezdik az úrbéri munkálat vitáját.

szeptember 19. A főrendek elvetik a jobbágyterhek örökös megváltását.

szeptember 21. A főrendek nem fogadják el, hogy jobbágy és földesúr perében nem ítélhet az úriszék.

szeptember 22. Ausztria és Oroszország megköti a münchengrätzi szerződést.

szeptember 23. A főrendek elvetik a jobbágyok személy- és vagyonbátorságát biztosító törvénycikket.

október 7. Zichy Ferenc főlovászmester felszólítja Kossuthot, hogy adja át kőnyomatos sajtóját, melyen az *Országgyűlési Tudósítások*at sokszorosította.

október 9. Kossuth kiadja kőnyomatos sajtóját. Kénytelen visszatérni a kézi sokszorosításra.

november 6. Lefoglalják Széchenyi István *Stadium* című művének Magyarországra csempészett példányait.

november 11. A főrendek kimondják, hogy ellentétes elveik fenntartása mellett nem ellenzik tovább az alsótábla által kidolgozott úrbéri munkálat felterjesztését.

november 19. Az országgyűlés felirata az úrbéri munkálatról.

november 21. A kerületi ülés megkezdi a törvénykezési munkálat vitáját.

Pohorellán üzemelni kezd Ágost szász-koburg-gothai herceg lemezhengerműve.

Megjelenik Podhradszky József *Eredeti két magyar krónika* című forráskiadványa.

Megjelenik Magda Pál *A mezei gazdaság* című gazdasági munkája.

Megjelenik Bartay András *Eredeti nép-dalok* című gyűjteménye.

Elkészül Lugoson az első vonórudas vasívhíd.

Feloszlik a budai színtársulat.

1834

március 18. I. Ferenc május 26-ra Kolozsvárra összehívja az erdélyi országgyűlést.

április 2. Megkezdődik a törvénykezési munkálat országos vitája.

április 17. Az országos ülés a városi követek tiltakozása ellenére kimondja, hogy nemeseket illető ügyekben a királyi városok bíróságai nem illetékesek.

május 20. A Lánchíd ügyében kiküldött választmány benyújtja jelentését.

május 24. Kolozsváron megkezdődik az erdélyi országgyűlés.

május 28. Nemes Ádám, az erdélyi főkormányszék legidősebb tanácsosa, Ferdinánd főherceg királyi biztos utasítására visszautasítja, hogy a rendek által választott elnökként vezesse az országgyűlés üléseit.

június 7. Az erdélyi országgyűlés Weér Farkast és Kemény Józsefet Pozsonyba küldi, hogy tájékoztassa a magyar diétát a megnyitás nehézségeiről.

június 16. Pozsonyban az ellenzéki követek Weér Farkas jelenlétében eredménytelen követi konferenciát tartanak Erdély helyzetéről.

június 20. Hivatalosan is megnyílik az erdélyi országgyűlés.

június 26. Pozsonyban az ellenzék az erdélyi követek búcsúztatásakor banketten ünnepli az uniót.

június 28. A kerületi ülésen kisebbségben marad az ősiség eltörlését célzó javaslat.

július 10. I. Ferenc lapengedélyt ad Ljudevit Gajnak.

július 14. Megalakul az országgyűlési ifjúság Társalkodási Egylete.

július 15. Kölcsey javaslatára a kerületi ülés kívánja a majoratusok és senioratusok eltörlését.

augusztus 22. Wesselényi megkapja a Lipcsében nyomtatott *Balítéletekről* első példányait.

augusztus 30. A magyar országgyűlésen ismertetik I. Ferenc augusztus 28-i királyi válaszát az úrbér ügyében. Az uralkodó minden lényeges pontján elutasítja az országgyűlés javaslatát.

szeptember 2. A kerületi ülés megkezdi az úrbéri javaslat felülvizsgálatát.

október 3. I. Ferenc fogadja az erdélyi országgyűlés küldöttségét, mely az ország évtizedes sérelmeinek megszüntetését kéri. Kívánságuk teljesítését az uralkodó megtagadja.

október 15. A kerületi ülés kidolgozza üzenetét és törvényjavaslatát az úrbér ügyében.

november 10. Az ellenzék országos ülésen utoljára arat győzelmet az örökváltság ügyében.

Szatmár vármegye közgyűlésén megbukik az örökváltság.

november 11. Az erdélyi országgyűlés felesketi Nopcsa Elek országos elnököt, s így hivatalosan is megalakul.

november 19. Csongrád megyében megbukik az örökváltság.

december 9. Wesselényi nagy beszéde ellenére Szatmár megyében részeg bocskoros nemesek segédletével ismételten elutasítják az örökváltságot.

december 10. Országos ülésen megbukik az örökváltság.

december 11. Országos ülésen megbukik az úriszékek jogkörének korlátozását kimondó törvénycikk.

december 21. József nádor utasítja a királyi jogügyigazgatót, hogy indítson vizsgálatot Wesselényi szatmári beszéde miatt.

december 30. Országos ülésen megbukik a jobbágyok személy- és vagyonbátorságát kimondó törvénycikk.

Üzemelni kezd a pesti cukorgyár.

Fuchs Keresztély pesti dohányüzeme kisebb gyárkiváltságot kap.

Megszűnik a *Magyar Kurír*.

Megjelenik Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című műve.

Megjelenik Matej L'udovít Šuhajda *Der Magyarismus in Ungarn* című röpirata.

1835

január 2. A kerületi ülés Deák javaslatára az 1834. augusztus 28-i királyi válasz szavaival az úrbéri javaslatba iktatja a jobbágyok személy- és vagyonbátorságának elvét.

január 13. Az alsótábla a Lánchíd vitájában kimondja, hogy az építendő hídon a nemeseknek is hídvámot kell fizetni.

január 29. Wesselényi az erdélyi országgyűlésen bemutatja az általa

vásárolt sajtón cenzúra nélkül kinyomtatott országgyűlési naplót. I. Ferenc elrendeli az erdélyi országgyűlés feloszlatását.

január 30. Ferdinánd főherceg királyi biztos elkoboztatja Wesselényi sajtóját.

február 6. Ferdinánd főherceg feloszlatja az erdélyi országgyűlést.

február 7. Ferdinánd főherceg mint királyi biztos teljhatalommal átveszi Erdély kormányzását.

február 9. Kölcsey elmondja búcsúbeszédét a magyar országgyűlésen.

február 16. I. Ferenc elrendeli, hogy az országgyűlési napló kinyomtatása miatt indítsanak pert Wesselényi ellen.

február 23. I. Ferenc elrendeli, hogy Wesselényi ellen szatmári beszéde miatt hűtlenségi pert kell indítani.

február 26. Az országgyűlés felirata felterjeszti az úrbéri javaslatot.

március 2. Meghal I. Ferenc király. Trónra lép V. Ferdinánd király.

március 4. Az erdélyi királyi tábla megidézi Wesselényit.

április 24. V. Ferdinánd megbízza Reviczky Ádám magyar kancellárt a Wesselényi elleni hűtlenségi per irányításával.

május 5. A magyarországi királyi tábla felveszi Wesselényi perét. Ellenzéki követek konferenciája elhatározza, hogy az országgyűlésen fellépnek a szólásszabadságot sértő per ellen.

május 25. V. Ferdinánd jóváhagyja, hogy Reviczky Ádám magyar kancellár bevonja a Wesselényi elleni per irányításába Bartal Györgyöt és Stettner Mátét. Létrejön a titkos felségsértésügyi bizottság magva.

június 9. A kerületi ülés kimondja, hogy egyedül az V. Ferdinánd címzést fogadja el törvényesnek.

június 16. A kerületi ülés országos szólásszabadsági sérelemnek nyilvánítja Wesselényi perbe fogatását s elhatározza, hogy feliratban tiltakozik ellene.

június 22. Az országos ülésen Balogh János barsi követ kijelenti, hogy nem követne el bűnt, ha megismételné Wesselényi beszédének peresített részletét.

június 24. A királyi tábla kihirdeti a Balogh János barsi követ perbe fogatását elrendelő királyi leiratot.

július 6. A főrendek elvetik az alsótábla felirati javaslatát a szólásszabadsági sérelemről. Megkezdődik az üzenetváltás.

július 23. Bars megye újraválasztja perbe fogott követét, Balogh Jánost.

augusztus 5. József nádor elutasítja a közvetítést a szólásszabadsági sérelem megszüntetése érdekében.

augusztus 12. V. Ferdinánd felszólítja az országgyűlést, hogy feliratait címzés nélkül, a nádor közvetítésével juttassa el hozzá.

szeptember 1. A kerületi ülés kimondja, hogy felhagyva a rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalásával, csak a legfontosabb ügyeket vitatja meg.

szeptember 23. A kerületi ülés elfogadja a jobbágytelket használó nemesek állami adó alá vetését kimondó törvényjavaslatot.

szeptember 28. Megkezdődnek a Pesti Magyar Színház építési munkálatai.

október 26. A főrendek elvileg elfogadják az úrbéres nemesek állami adó alá vetését.

október 29. Az országgyűlésen ismertetik V. Ferdinánd október 5-i királyi válaszát, melyben elutasítja, hogy a magyar nyelvű törvényszövegek tekintendők egyedül hitelesnek.

Az alsótábla elfogadja a tagosításról szóló törvényjavaslatot.

október 30. A főrendek elfogadják a tagosításról szóló törvényjavaslatot.

november 7. A kerületi ülés kimondja a nem nemesek felperesi képességét.

november 14. A kerületi ülés kidolgozza a pénzbeli adósságok rövid úton való végrehajtásáról szóló törvényjavaslatot.

november 16. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát a kisebb ügyekben bevezetendő szóbeli perről.

november 17. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát, mely a nem nemeseknek egy év börtönt vagy 30 botütést meghaladó büntetés esetén is megengedi a fellebbezést.

november 28. Kihirdetik V. Ferdinánd királyi válaszát a sérelmekre. Az uralkodó hozzájárul a Részek visszacsatolásához.

december 1—3. A főrendek elvetik a szóbeli perről, a rövid úton való végrehajtásról és a nem nemesek fellebbezési lehetőségéről szóló törvényjavaslatokat. A nem nemesek felperesi képességét kimondó javaslatot elfogadják.

december 9. A kerületi ülés elfogadja Széchenyi terveit a Lánchíd építéséről, bérletéről és a hídvámfizetésről.

december 12. Az országgyűlés két táblája felkéri József nádort, hogy járjon közben a magyar nyelv érdekében.

december 30. A főrendek elfogadják a szóbeli perről szóló javaslatot.

Megalakul a Brassói Általános Takarékpénztár.
Megalakul az Első Dunai Gőzhajózási Társaság óbudai hajógyára.
Megjelenik a *Srbski Narodni List*.
Megjelenik a *Zora*.

1836

január 2. A főrendek elfogadják a pénzbeli adósságok rövid úton való végrehajtásáról szóló törvényjavaslatot.

február 5. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát a közhasznú vállalatokról s a létesítésükhöz szükséges kötelező kisajátítás módjáról.

február 10. A szabad királyi városok követei tiltakoznak szavazatjoguk megsemmisítése, a befolyásuk nélkül hozott törvények kötelező volta ellen.

március 3. Az országgyűlés felirata az úrbérről, a jobbágytelki nemesek adózásáról, a tagosításról, a szóbeli perekről, a nem nemesek felperesi képességéről és fellebbezési jogáról, a pénzbeli tartozások rövid úton való végrehajtásáról.

március 30. Az országgyűlésen felolvassák az első, V. Ferdinánd címzéssel ellátott leiratot.

április 23. Az országgyűlés felirata a Lánchídról és a közhasznú vállalatok létesítési módjáról.

május 2. V. Ferdinánd szentesíti az 1836. évi törvényeket.
Véget ér az országgyűlés.

május 15. Megjelenik az *Országgyűlési Tudósítások* utolsó száma.
Kossuth előfizetési felhívást bocsát ki a megindítandó *Törvényhatósági Tudósítások*ra.

május 22. Gyulán elfogják Tormássy Jánost.

május 23. Szalontán elfogják Lovassy Ferencet.

május 30. Nagyváradon elfogják Lovassy Lászlót.

június 3. Zlinszky János főszolgabíró József nádor május 31-i parancsára hivatkozva eltiltja Kossuthot a *Törvényhatósági Tudósítások* megjelentetésétől.

június 13. Pest vármegye feliratban tiltakozik az ifjak elfogatása ellen.

június 15. Pest vármegye elítéli Zlinszky János főszolgabíró eljárását s feliratban tiltakozik Kossuth lapjának eltiltása ellen.

július 1. V. Ferdinánd leváltja Reviczky Ádám kancellárt, s helyére Pálffy Fidélt nevezi ki magyar kancellárrá.

Megjelenik a *Törvényhatósági Tudósítások* első száma.

szeptember 22. V. Ferdinánd rendeletet ad ki a főispáni hatalom gyakorlásáról.

szeptember 30. József nádor ismételten eltiltja Kossuthot a *Törvényhatósági Tudósítások* folytatásától.

október 4. A helytartótanács elrendeli, hogy a postahivatalok nem terjeszthetik Kossuth kéziratos lapját.

október 10. V. Ferdinánd elutasító választ ad 25 megyének az ifjak elfogatása ellen tiltakozó feliratára.

október 11. Pest vármegye Bécsben megjelent küldöttségét nem fogadja a király. Az ifjak ügyében tett kérésüket Pálffy Fidél kancellár elutasítja.

december 12. Bars vármegye kimondja, hogy küldöttség vigye Bécsbe az ifjak megpereltetése ellen tiltakozó feliratát.

december 29. Csanád vármegye közgyűlése felszólítja a megyéket, hogy az ifjak ügyében országos küldöttség tiltakozzon Bécsben.

Pest lakossága a korabeli adatok szerint 70 378 fő.

Gyurkovics Ignác kassai dohányüzeme kisebb gyárkiváltságot kap.

Laszki Ignác pesti olajütő üzeme nagyobb gyárkiváltságot kap.

Megjelenik Jósika Miklós *Abafi* című regénye.

Megjelenik Vajda Péter *Növénytudomány* című műve.

Megkezdődik a Nemzeti Múzeum építése.

Befejeződik a makói megyeház építése.

Megjelenik Fényes Elek *Magyar országnak ... mostani állapotja* (6 kötet) című statisztikai munkája (1836—1840).

1837

január 1. Megjelenik a Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc szerkesztette *Athenaeum*.

január 30. V. Ferdinánd eltiltja a *Törvényhatósági Tudósítások*at.

február 22. A királyi tábla ítéletet hoz az ifjak perében. Lovassy Lászlót 10 évi, Tormássy Jánost másfél évi börtönre ítéli, Lovassy Ferenc büntetését eddigi fogságával letöltöttnek nyilvánítja. Lapsánszky Jánost, az ifjak feladóját 10 évi — valójában végrehajtatlan — büntetéssel sújtja.

március 7. A hétszemélyes tábla jóváhagyja a királyi tábla által hozott ítéletet az ifjak ügyében.

március 21. Pest vármegye közgyűlése felszólítja a megyéket, hogy október 1-én országos küldöttséggel tiltakozzanak a királynál az ifjak elítélése ellen.

április 9. V. Ferdinánd királyi kéziratot bocsát ki a magyarországi kormánypolitika követendő elveiről.

május 5. Letartóztatják Kossuth Lajost.

május 22. Pest vármegye sérelemnek nyilvánítja Kossuth törvénytelen letartóztatását.

július 4. Megjelenik az Orosz József szerkesztette *Hírnök*.

július 30. V. Ferdinánd utasítása Wesselényi és Kossuth perének gyors befejezését sürgeti.

augusztus 22. Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című drámájának bemutatójával megnyílik a Pesti Magyar Színház.

október 5. Az erdélyi országgyűlésen felesküsznek a főkormányszék megválasztott és kinevezett tagjai. 1811 óta először helyreáll a törvényes kormányzat.

Kölcsey Ferenc megírja a *Parainesis*t.
Szalay László megindítja a *Themis*t.
Bartay András megkomponálja *Aurélia* című operáját.
Borsos József megfesti *Mohács* című képét.

1838

január 2. Sina György engedélyt kap a bécs—győri vasút felépítésére.
január 16. A királyi fiscus befejezi a Wesselényi-per kifogási szakaszát, s kötelezi a derekas védelem kidolgozására.
március 13—18. A Duna jeges árvize pusztít Pesten.
március 21. Wesselényit a nádor megbízásából felszólítják, hogy ne vegyen részt tovább az árvízi munkálatokban.
április 27. A Pesti Magyar Színházban Laborfalvi Róza előadja Vörösmarty Mihály *Az árvízi hajós* című versét. A közönség Wesselényi mellett tüntet.
Sina György szerződést köt Pest városával a Lánchíd felépítéséről, tulajdonjogáról.
december 4. V. Ferdinánd leváltja Pálffy Fidél kancellárt. A Magyar Udvari Kancellária vezetését Mailáth Antal veszi át.

Megindul a gőzhajózás a Száván.
Üzemelni kezd Ferdinánd szász-koburg-gothai herceg edelényi cukorgyára.
Megjelenik a *Gazeta de Transilvania*.
Megjelenik Podhradszky József *Chronicon Budense* című kiadványa.
Megjelenik Irinyi János *Ueber die Theorie der Chemie* című műve.
Megalakul a Tökölyanum.
Barabás Miklós megfesti Teleki Róza arcképét.
Üzemelni kezd Miesbach Alajos pesti téglagyára.

1839

január 14. Wesselényi Miklós benyújtja derekas védelmét.
január 31. A királyi tábla 3 évi fogságra ítéli Wesselényit.
február 8. A hétszemélyes tábla jóváhagyja a királyi tábla ítéletét Wesselényi perében.
február 23. A királyi tábla 3 évi fogságra ítéli Kossuth Lajost.
március 2. A hétszemélyes tábla 4 évi fogságra súlyosbítja a királyi tábla ítéletét Kossuth perében.

március 15. Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök pásztorlevelet ad ki, melyben felszólítja az alsópapságot, hogy a gyermekek katolikus hitben való neveltetéséről adott kötelezvény nélkül ne áldják meg a vegyes házasságokat.

március 19. Pest vármegye közgyűlése éles hangú feliratban bélyegzi meg a Wesselényi és Kossuth perében hozott ítéleteket.

Pest vármegye közgyűlése támogatja az alakuló Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülést.

március 21. Deák Ferenc közbenjárására V. Ferdinánd engedélyezi a beteg Wesselényi gräfenbergi gyógykezelését.

április 9. V. Ferdinánd összehívja a magyar országgyűlést.

április 19. Hollandia elismeri az 1830. évi forradalom után elszakadt Belgium függetlenségét.

május 4. Pest vármegye követté választja a perbe fogott Ráday Gedeont.

május 8. V. Ferdinánd utasítja Pest megyét, hogy Ráday Gedeon helyett válasszon más követet.

június 5. Az országgyűlés első kerületi ülése. Szentkirályi Móric bejelenti Pest megye választási sérelmét.

június 8. Megnyílik az országgyűlés.

június 10. A kerületi ülés kimondja, hogy amíg a szólásszabadsági és választási sérelem nincs orvosolva, semmit sem terjeszt a király elé.

június 20. Az alsótábla kívánja, hogy az országgyűlés ezentúl csak magyar nyelvű feliratot küldjön az uralkodó elé.

június 24. A kerületi ülés megkezdi a szólásszabadsági sérelem részletes vitáját.

július 4. A szólásszabadsági sérelem vitájában az ellenzék nagy támadást intéz a bíróságok ellen, mert azok ítéleteikben nem függetlenek.

július 5. József nádor a bíróságok elleni támadások miatt felfüggeszti az országgyűlés üléseit.

július 16. Az alsótábla kidolgozza törvényjavaslatát a magyar nyelv ügyében.

július 28. V. Ferdinánd biztosítja az országgyűlést, hogy nem kívánja sérteni a választási szabadságot. Felszólítja a rendeket, hogy kezdjék meg az előadások tárgyalását.

augusztus 6. A kerületi ülés elhatározza, hogy lekéri a királyi előadások

tárgyalásához szükséges adatokat, de az újoncokról nem terjeszt fel semmit, amíg a sérelmek nincsenek orvosolva.

szeptember 2. Ráday Gedeon lemond a követségről.

szeptember 12. Az országgyűlés a nádor közbenjárását kéri a magyar nyelv ügyében.

szeptember 18. Az alsótáblán megbukik az újoncozási záradék.

szeptember 23. A főrendek elvetik a szólásszabadsági feliratot s javasolják, hogy az országgyűlés alkosson új törvényt e tárgyban.

október 2. Az alsótábla elutasítja, hogy új törvényt alkosson a szólásszabadságról.

október 5. Az alsótábla megkezdi a vallási törvényjavaslat kidolgozását.

október 20. Megalakul a Pesti Hengermalom Rt.

október 31. Az országgyűlés felirata tájékoztatást kér a királytól a kért újoncok szükséges voltáról.

november 1. Választmány dolgozza ki a váltótörvény tervezetét.

november 10. Megalakul a Pesti Műegylet.

november 11. V. Ferdinánd elfogadja, hogy az országgyűlési feliratok nyelve kizárólag magyar legyen.

november 13. A kerületi ülés kimondja, hogy addig nem foglalkozik az újoncüggyel, amíg a főrendek nem engedik át a szólásszabadsági feliratot.

november 21. Az alsótábla hajlandó tárgyalni az újoncügyet, de ezt nem terjeszti fel a szólásszabadsági felirat nélkül.

Működni kezd Batthyány Lajos ikervári cukorüzeme.
Irinyi János megalapítja pesti gyufaüzemét.
Megjelenik Eötvös József *A karthausi* című regénye.
Megjelenik Jósika Miklós *A csehek Magyarországban* című regénye.

1840

január 4. V. Ferdinánd elfogadja, hogy a katonatartás ügyét, esetleges megváltását országos választmány tárgyalja meg.

január 11. Működni kezd a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülés.

január 31. Az országgyűlés felirata a magyar nyelv ügyében.

február 5. A kerületi ülés tárgyalni kezdi az újoncügyet.

február 15. A kerületi ülés megkezdi a váltótörvény kidolgozását.

február 20. Az alsótábla elvben megajánl 38 ezer újoncot.
A főrendek kijelentik, hogy átengedik a szólásszabadsági feliratot, ha az alsótábla hajlandó új törvényt alkotni e tárgyban.

március 2. Az országgyűlés felirata felterjeszti a váltótörvény-javaslatot.

március 24. V. Ferdinánd leirata megígéri a szólásszabadság biztosítását.

március 30. Az alsótáblán megbukik a sérelmi záradék.

április 9. Az alsótábla 1843. május 2-ig megajánlja az adót.

április 27. Deák Ferenc József nádorral tárgyal az országgyűlésen kialakult helyzetről.

április 29. József nádor Bécsben kieszközli, hogy V. Ferdinánd kegyelmet adjon a szólásszabadsági perek vádlottjainak.

április 30. József nádor Deák és az ellenzéki vezetők tanácsára lemond arról, hogy az országgyűlésen felolvassa a szólásszabadságot elvben korlátozó kegyelmi leiratot.

május 1. József nádor az országgyűlésen ismerteti a királyi kegyelem tényét.

május 4. V. Ferdinánd utasítást ad a politikai foglyok szabadon bocsátására.

május 5. Az alsótábla ünnepélyes nyilatkozatban az utókorra hagyja a szólásszabadság biztosítását és a vallási sérelem orvoslását.

május 8. Az alsótábla a következő országgyűlésre bízza a kielégítő nyelvi törvények kiharcolását.

május 10. Kossuth Lajos kiszabadul a budai börtönéből.

május 12. V. Ferdinánd a következő országgyűlésre halasztja a vallási törvények megalkotását.

május 13. V. Ferdinánd szentesíti a törvényeket. Befejeződik az országgyűlés.
Kiszabadul börtönéből Lovassy László.

június 7. Megnyílik a Pesti Műegylet első tárlata.

június 9. A politikai életbe visszatérő Kossuth megjelenik Pest vármegye közgyűlésén.

július 2. Kopácsy József esztergomi érsek felszólítja a papságot, hogy reverzális nélkül ne áldja meg a vegyes házasságokat.

augusztus 27. Pest vármegye közgyűlése elítéli az esztergomi érsek körlevelét.

október 8. Zay Károly evangélikus főfelügyelő eltiltja L'udovít Štúrt az oktatástól.

november 12. A Magyar Udvari Kancellária engedélyezi, hogy Landerer Lajos megindítsa a *Pesti Hírlap*ot.

A Habsburg-ház államadóssága 1045,2 millió forint.

Megjelenik Horváth Mihály *Az ipar és kereskedés története Magyarországban* című műve.

Megjelenik a Szalay László szerkesztette *Budapesti Szemle*.

1841

január 1. Országos választmány veszi át a Nemzeti Színház irányítását.

január 2. Megjelenik a Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap*.

Vajda Péter szerkesztésében megjelenik a *Világ*.

január 5. Megjelenik a Szilágyi Ferenc szerkesztette *Múlt és Jelen*.

január 11. Zala vármegye körlevélben ismerteti a vegyes házasságok alkalmával az esketéskor keletkezett vallási sérelmet s a megye törvényes eljárását.

január 30. Megtartja első ülését a Hasznos Ismereteket Terjesztő Társaság.

február 6. Széchenyi hozzákezd *A kelet népe* megírásához.

február 24. Szatmár vármegye közgyűlése 12 pontban megfogalmazza a polgári átalakulás követelményeit.

március 26. Megalakul a Magyar Természettudományi Társulat.

április 12. Megalakul a Pesti Kikötő Egyesület.

április 13. XVI. Gergely pápa brévéje jóváhagyja a magyar főpapság által a vegyes házasságoknál esketéskor követett eljárást.

május 29—31. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének első közgyűlése Pesten.

június 26. Megjelenik Széchenyi *A kelet népe* című műve.

június 27. A pesti ifjúság fáklyászenét ad Kossuth tiszteletére.

augusztus 9. Borsod vármegye körlevélben javasolja a megyéknek, hogy

a következő országgyűlésen a felesleges papi javakat fordítsák a népnevelésre.

augusztus 14. Megjelenik Záborszky Alajos *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és a haladás* című röpirata.

augusztus 15. körül Megjelenik Fáy András *Kelet népe nyugaton* című röpirata.

augusztus 30. Megjelenik Eötvös József *Kelet népe és Pesti Hírlap* című műve.

szeptember 2. Megjelenik Kossuth Lajos *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól* című műve.

szeptember 4. Megalakul a Magyar Iparegyesület.

szeptember 6. A Nemzeti Színház bemutatja Teleki László *Kegyenc* című drámáját.

szeptember 22. Megkezdi működését a pesti József hengermalom.

Dessewffy Aurél megkezdi a *Világ*ban *Pesti Hírlap és a Kelet népe közti vitály* című cikksorozatát.

október 14. V. Ferdinánd jóváhagyja a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapszabályait.

október 18. Fejér megyében a Zichy Ödön vezette konzervatívok az országban először buktatják meg a háziadó elvállalását kisnemesi segédlettel.

november 4. Bihar vármegye közgyűlése bizalmatlanságot szavaz Tisza Lajos főispáni helytartónak.

Széchenyi István és Dessewffy Aurél politikai szövetséget köt.

november 15. Összeül az erdélyi országgyűlés.

november 16—22. Pest vármegye elfogadja Nyáry Pál bűnvádi javaslatát, mely bevezetné a törvényszékek nyilvánosságát s a szóbeli eljárást.

november 18. Kopácsy József esztergomi érsek körlevélben ismerteti az október 12-én királyi placetumot nyert pápai bullát, s a vegyes házassági gyakorlat folytatására szólítja fel a papságot.

november 28. Összeül a büntető- és javítórendszer kidolgozásával megbízott országos választmány.

december 6—8. Az Uray Bálint vezette köznemesek Szatmár megyében véres közgyűlésen megbuktatják a 12 pontot.

december 10. Megalakul a Nemzeti Kör.

Megalakul a Horvát–Szlavón Gazdasági Egyesület.
Nagyszebenben takarékpénztár alakul.
Kunig József dohányüzemet létesít Pesten.
Megkezdi működését Koch Péter pesti selyemszövödéje.
Megjelenik Szalay László *A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre* című műve.
Megjelenik Henszlmann Imre *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt* című munkája.
Löbl Ferenc tervei alapján felépül a soproni színház.
Vojtha Ferenc tervei alapján felépül az enyingi templom.

1842

január 1. Megjelenik a Vahot Imre szerkesztette *Pesti Divatlap*. Kemény Zsigmond veszi át az *Erdélyi Híradó* szerkesztését.
január 7. V. Ferdinánd Teleki Józsefet erdélyi gubernátorrá nevezi ki.
január 18. A helytartótanács eltiltja a megyéket a hatáskörüket meghaladó újítások bevezetésétől.
január 31. Az erdélyi országgyűlés kidolgozza törvényjavaslatát a magyar nyelvről. A szász székek beligazgatása kivételével Erdély egyedüli közigazgatási nyelvévé kívánja emelni a magyart.
február 9. Meghal Dessewffy Aurél.
február 17. Az erdélyi országgyűlés sérelemmé nyilvánítja, hogy meghallgatásuk nélkül kívánják a Részeket Magyarországhoz csatolni.
február 24. körül Megjelenik Dessewffy Emil *Alföldi levelek (1839—1840)* című műve.
március 16. Az erdélyi országgyűlés felirata a magyar nyelv ügyében.
március 25. Sopron felszólítja a szabad királyi városokat, hogy szavazatjoguk megsemmisítése elleni tiltakozásul ne vegyenek részt a következő országgyűlésen.
március 30. Pest megye lemond bűnvádi határozatának végrehajtásáról.
április 30. Megalakul a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank.
május 23. Szabadka város körlevele javasolja, hogy szavazatjoguk elnyerése érdekében a szabad királyi városok támogassák belszerkezeti reformjukat.

május 31. Véres tisztújítás Zágráb megyében. A horvát - magyar párt tagjait erőszakkal eltávolítják a gyűlésről.

június 4. Pavol Jozeffy szuperintendens a szlovák evangélikus papság nevében kérvényt nyújt be a királynak, amelyben tiltakoznak az erőltetett magyarosítás ellen.

június 10. Kossuth Pest vármegye közgyűlésén javasolja, hogy Horvátország kapjon teljes közigazgatási és törvényhozói önállóságot.

június 16. V. Ferdinánd Haller Ferencet horvát bánná nevezi ki.

június 17. Megalakul a Tolnai Védegylet.

július 15. Az ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes conventje elítéli a szlovák papság Bécsbe küldött kérvényét, s vizsgálóválasztmányt küld ki az ügyben.

augusztus 1. V. Ferdinánd elutasítja az erdélyi országgyűlésnek a magyar nyelv ügyében beterjesztett törvényjavaslatát.

augusztus 24. A Lánchíd alapkőletétele.

augusztus 25. Megnyílik az első magyar iparműkiállítás.

augusztus 29. Az erdélyi országgyűlés megújítja kérését a magyar nyelv hivatalossá tétele érdekében.

augusztus 31. Kossuth javaslatára Pest vármegye feliratban tiltakozik a május 31-i zágrábi tisztújítás ellen.

szeptember 3. körül Megalakul a Komáromi Gyárvédegylet.

szeptember 12. Az erdélyi országgyűlés megismétli feliratát a magyar nyelv ügyében.

szeptember 23. Megalakul a Bihari Védegylet.

október 19. Haller Ferenc horvát bán emlékirata Metternichhez a horvátországi teendőkről.

november 27. Széchenyi akadémiai beszédében megtámadja Kossuth és az ellenzék nemzetiségi politikáját.

november 30. Baranya vármegye elsőként fogadja el országgyűlési utasításként a háziadó közös viselését.

december 8. Wesselényi Miklós nyilatkozatban ítéli el Széchenyi akadémiai beszédét.

december 20. Széchenyi bejelenti, hogy átveszi a *Jelenkor* szellemi irányítását, s a sajtóban folytatja harcát Kossuth ellen.

Megjelenik Petőfi első verse.
Megalakul a Matica hrvatska.

Megjelenik Stefan Ludwig Roth *Der Sprachkampf in Siebenbürgen* című röpirata.

Megjelenik Mannó Alajos *Orvos-gyógyszerészi vegytan* című munkája.

1843

január 7. Megjelenik a Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette *Honderű*.

január 11. V. Ferdinánd biztosítja Horvátországot, hogy megvédi nemzetiségét, de a rendet helyre kell állítani az országban. Eltiltja az illír pártnevet.

január 16. Az erdélyi országgyűlés utasítja a közigazgatási rendszeres bizottmányt, hogy dolgozza ki Magyarország és Erdély uniójának feltételeit.

január 30. Szabadka város kéri, hogy országgyűlési követeit a polgárok összessége választhassa és utasíthassa.

február 4. Ünnepélyesen berekesztik az erdélyi országgyűlést.

február 5. Megalakul a Jégverés Ellen Kölcsönösen Biztosító Magyar Egyesület.

február 21. Wesselényi befejezi a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című műve írását.

március 12—13. A Szabolcs megyei követutasító gyűlésen a konzervatívok által előállított köznemesség erőszakkal megbuktatja a haladó javaslatokat.

március 13. V. Ferdinánd nem engedélyezi a városi követválasztás módjának átalakítását. A polgárok csak a választott polgárság számának felét kitevő választót választhatnak.

március 15. V. Ferdinánd május 14-re összehívja a magyar országgyűlést.

március 19. A büntető- és javítórendszer kidolgozásával megbízott választmány befejezi munkálatát.

április 4. Véres közgyűlésen megbukik a háziadó közös viselése Zala megyében.

április 10. Zágráb vármegye közgyűlése a horvát—szlavón helytartótanács visszaállítását kéri.

április 12. Véres követválasztás Gömör megyében.

április 19—20. Véres követválasztás Szatmár megyében. Az ellenzékiek kiverik Nagykárolyból a szintén erőszakoskodó konzervatívokat.

április 22. Haller Ferenc horvát bán feloszlatja a horvát tartománygyűlést, mert a turopoljei nemesek a horvát—magyar párt többségét biztosítják.

április 24. A turopoljei nemesek távozása után Haller Ferenc horvát bán újra összehívja a tartománygyűlést.

május 8. Megalakul a Budai Színkör.

május 10. A Nemzeti Színházban előadják az Egressy Béni által megzenésített *Szózat*ot.

május 18. Megnyílik a magyar országgyűlés.

május 21. Pozsonyban Fekete Gábor megnyitja magyar színházát.

május 31. A kerületi ülés elfogadja az országgyűlés munkarendjét meghatározó válaszfeliratot.

június 6. A kerületi ülés elfogadja a magyar nyelvi törvényjavaslatot. Az ország határain belül a magyart kívánja egyedüli hivatalos nyelvvé emelni.

június 8. Széchenyi megkezdi *Adó* című cikksorozatát, melyben kifejti telekdíjtervét.

június 12. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát a vallásügyben.

június 20. Az országos ülés táblai határozattal eltiltja a horvát követeket a latin szólástól.

július 5. V. Ferdinánd elutasítja az 1839—1840. évi országgyűlés kívánatait a vallás ügyében. Leirata kimondja a lelkiismereti szabadság és vallási viszonosság elvét.

július 12. Az országgyűlés válaszfelirata.

július 13. Teremrendezés ürügyén felfüggesztik az országgyűlés üléseit.

augusztus 21. A főrendek módosítják az alsótábla nyelvi javaslatát.

augusztus 28. A kerületi ülés befejezi a büntetőjogi munkálat első, a bűnről és a büntetésről szóló részének átvizsgálását.

szeptember 12. A főrendek elutasítják az alsótábla vallási javaslatait.

szeptember 15. A kerületi ülés befejezi a büntetőjogi munkálat harmadik, a börtönrendszerre vonatkozó részének átvizsgálását.

szeptember 26. A kerületi ülés megkezdi a városi ügy vitáját.

szeptember 28. Kossuth közli a *Pesti Hírlap*ban, hogy némi módosítással támogatja Széchenyi telekdíjtervét.

november 2. Felolvassák az országgyűlésen az október 12-ről keltezett királyi leiratot, mely megsemmisíti az alsótábla június 20-i nyelvi határozatát.

november 6. A kerületi ülés befejezi a városok belszerkezetéről szóló törvényjavaslat kidolgozását.

november 13—16. Az alsótábla zárt tanácskozáson vitatja meg az október 12-i királyi leiratra adandó választ.

november 20. A kerületi ülés kimondja, hogy a királyi leirat ellenére is ragaszkodik a június 20-i táblai határozathoz.

november 21. A kerületi ülés 16 szavazatot biztosít a városok számára.

december 1. Az október 12-i leiratra adandó válasz országos vitája a horvát követek latin felszólalása nyomán botrányba fullad.

december 3. Megalakul a Magyar Kereskedelmi Társaság.

december 5. Az alsótábla kimondja, hogy óvást emel a horvát követek latin felszólalása ellen, de tettleg nem akadályozza azt.

december 7. Kossuth *Kiábrándulás* című vezércikkében kifejti, hogy a nemesség egyedül nem képes az átalakulás megvalósítására.

december 9. Zágrábban a horvát—magyar pártot támogató nemeseket fegyverrel kiüldözik a városból.

december 11. Az országgyűlés felirata a magyar nyelv ügyében.

december 28. V. Ferdinánd megparancsolja Zágráb vármegye közönségének, hogy engedelmeskedjen tisztikarának.

Schlick Ignác megalapítja pesti öntödéjét.

Megjelenik L'udovít Štúr *Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn* című röpirata.

Kriza János sikertelenül hirdet előfizetést *Vadrózsák* című népdalgyűjteményére.

Megjelenik Szerdahelyi Imre—Egressy Béni *Magyar dal-virágok* című műve.

Megjelenik Kemény Zsigmond *Korteskedés és ellenszerei* című röpirata.

Barabás Miklós megfesti *Vásárra induló román család* című képét.

Libay Károly megfesti *Parasztudvar* című képét.

1844

január 23. V. Ferdinánd elutasítja, hogy a magyar legyen az egyedül hivatalos nyelv. Engedélyezi, hogy az országgyűlés és a törvények nyelve kizárólag ez legyen, így tanácskozzon a helytartótanács, a főtörvényszékek, s magyar legyen a kancellária kiadmányainak nyelve is.

január 24. A kerületi ülés befejezi vitáját a megyei tanácskozások és választások rendjéről.

január 27. A kerületi ülés elfogadja a törvény előtti egyenlőségen alapuló esküdtszéket.

A Nemzeti Színház bemutatja Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operáját.

január 30. A január 23-i királyi válasz hatására a kerületi ülés felfüggeszti a június 20-i nyelvi határozatot. A megtagadott nyelvi kívánságokat ismételten fel kívánja terjeszteni.

február 1. Az országgyűlési ifjúság tüntet a Pozsonyban megjelenő Uray Bálint szatmári követ ellen.

február 23. A kerületi ülés elfogadja az évenkénti országgyűlésről szóló törvényjavaslatot.

február 28. Az országgyűlés felirata a magyar nyelv ügyében.

Az országgyűlés feliratban kéri, hogy a király engedélyezze a katonai élelmezési és beszállásolási költségek megváltását.

március 6. A kerületi ülés országos választmányt kíván, mely módozatokat dolgozna ki az ország közszükségeinek fedezéséről.

március 13. A helytartótanács szerződést köt a Magyar Középponti Vasúttársasággal.

március 30. A főrendek befejezik a városi kérdés vitáját. Az alsótábla javaslatainak nagy részét elutasítják.

április 11. Kossuth bejelenti, hogy megválik a *Pesti Hírlap*tól.

május 9. A főrendek elvetik az évenkénti országgyűlésről szóló javaslatot.

május 16. V. Ferdinánd jóváhagyja a Magyar Középponti Vasúttársaság alapszabályait.

május 31. Megalakul a Pesti Cukorfinomító Gyár-egyesület.

június 18. A Nemzeti Színház bemutatja Vörösmarty Mihály *Czillei és a Hunyadiak* című drámáját.

július 1. A *Világ Budapesti Híradó* néven, Dessewffy Emil szellemi irányítása alatt jelenik meg.

július 4. Szalay László átveszi a *Pesti Hírlap* szerkesztését.

V. Ferdinánd megparancsolja Mailáth Antal magyar kancellárnak, Jósika Samunak és Szögyény Lászlónak, hogy dolgozzák ki az országgyűlés után folytatandó politika elveit.

július 15. A kerületi ülés felirattervet dolgoz ki, melyben a bevezetendő védvámrendszer érdekében adatokat kérne az uralkodótól.

július 30. Az országgyűlés feliratban kéri a királyt, hogy a Magyar Középponti Vasúttársaság érdekében ne engedélyezze a Duna-jobbparti vasutat.

augusztus 1. A kerületi ülés elvileg elfogadja, hogy a papi javak az állam közszükségeire fordíthatók, de lemond az azonnali rendelkezésről.

augusztus 3. A főrendek nem hajlandók érdemben megvitatni az alsótábla javaslatát a megyei tanácskozások és választások rendjéről.

augusztus 14. A kerületi ülés kimondja, hogy azokat a vallási cikkelyeket, melyekben a két tábla megegyezett, külön felterjeszthetik.

augusztus 17. A kerületi ülés befejezi a büntetőjogi munkálat második részének átvizsgálását.

augusztus 29. A kerületi ülés elfogadja a nem nemesek birtokbírhatási képességét.

augusztus 30. A főrendek elutasítják a védvámrendszert.

augusztus 31. A kerületi ülés elutasítja az általános hivatalképességet, a közigazgatási hivatalokra azonban kinevezhetők, illetve választhatók a nem nemesek is.

szeptember 3. Az országgyűlés felirata az unitárius vallás befogadásáról.

szeptember 10. A főrendek elutasítják az esküdtszék bevezetését.

szeptember 13. Az országgyűlés felirata adatokat kér a királytól a vámrendszer meghatározása érdekében.

szeptember 21. Az országgyűlés felirata a szabad átmenetről.

szeptember 24. A kerületi ülés engedélyezi, hogy az alakuló Védegylet az alsótábla termét használja.

szeptember 25. A kerületi ülés lényeges pontokon közeledik a főrendek álláspontjához a városi javaslat megmentése érdekében.

október 6. Megalakul a Védegylet.

október 7. A kerületi ülésen nagy kisebbségben marad a háziadó közös viselése.

A kerületi ülés befejezi a hitelintézetről szóló javaslat kidolgozását.

október 8. A kerületi ülés törvényjavaslatot dolgoz ki a Magyar Középponti Vasúttársaság érdekében.

október 12. Az országgyűlés felirata a nemesi javak bírhatásának kiterjesztéséről.

A kerületi ülés a vukovár—fiumei vasút részére minden kedvezményt megad, amit hasonló vállalatok kapnak.

október 14. A kerületi ülés az országos közszükségek fedezésére 2 millió 585 ezer pengő forint szabad ajánlatot tesz.

október 15. A kerületi ülés ünnepélyes nyilatkozatot fogad el, miszerint múlhatatlanul szükséges a köztehervíselés.

október 18. A főrendek az általános hivatalképesség kimondását javasolják.

október 19. A kerületi ülés kidolgozza törvényjavaslatát a közmunkákról.

október 25. Az országgyűlés felirata a hitelintézetről.

V. Ferdinánd elfogadja a birtokképesség kiterjesztését és a szabad vallási átmenetet.

október 28. A kerületi ülés felirattervet dolgoz ki, melyben az eredménytelenségre való tekintettel 1845. novemberre újabb országgyűlés összehívását kéri.

október 31. Az országgyűlés felirata a hivatalképesség kiterjesztéséről.

A főrendek három évre szóló 1—1 millió pengő forintra csökkentik az alsótábla szabad ajánlatát.

november 2. V. Ferdinánd jóváhagyja a hivatalképesség kiterjesztését.

november 6. Az országgyűlés felirata a váltótörvénykönyv módosításáról.

november 7. Megkezdődik a törvényszövegek egyeztetése.

A kerületi ülés a főrendekre hárítja a felelősséget a városi kérdés bukásáért.

V. Ferdinánd tagadja az országgyűlés rendelkezési jogát a vámkérdésben.

november 8. Az országgyűlés felirata a közmunkák szabályozásáról.

november 9. Az országgyűlés felirata a vukovár—fiumei vasútról.

A kerületi ülés törvénytelenséggel vádolja a kormányt a Részek

visszacsatolásának elmulasztásáért. Határozatban ítéli el a vámügyben adott elutasító királyi választ, s az ipar támogatását a nemzetre, a Védegyletre bízza.

november 10. Az országgyűlés felirata a Magyar Középponti Vasúttársaság tárgyában.

november 11. V. Ferdinánd jóváhagyja a bevezetendő adminisztrátori rendszer elveit.

A kerületi ülés a főrendek ellenállására hárítva a felelősséget, leveszi a napirendről az országos pénztár ügyét.

november 13. V. Ferdinánd szentesíti a törvényeket. Befejeződik az országgyűlés.

V. Ferdinánd Apponyi Györgyöt udvari másodkancellárrá nevezi ki, az Erdélyi Udvari Kancelláriа vezetésével Jósika Samu másodkancellárt bízza meg.

november 14. Pest vármegye közgyűlése pártfogolja a Védegyletet.

november 19. V. Ferdinánd utasítja a helytartótanácsot, hogy az engedély nélkül működő egyesületeket tiltsa be.

november Boguslav Sulek szerkesztésében megjelenik a *Branislav*, az illír mozgalom lapja.

december 16. Bezerédj István önként aláveti magát a háziadó fizetésének.

december 19. A Magyar Tudós Társaság kisebb szervezeti reformot fogad el. Megszünteti a *Tudománytár*at.

december 22. Megalakul a Gyáralapító Társaság.

A magyarországi takarékpénztárak alaptőkéje 70 623 forint.

Illing Ferenc megalapítja pesti gépműhelyét.

Üzemelni kezd Nádasdy Tamás betléri vasműve.

Petőfi megírja a *János vitézt* és *A helység kalapácsát*.

Povolny Ferenc tervei alapján felépül a debreceni városháza.

Megalakul a szlovák művelődési egyesület, a Tatrin.

1845

január 3. V. Ferdinánd kivonja a horvátországi cenzúrát a helytartótanács hatásköre alól, s a horvát bán felügyelete alá rendeli azt.

január 7. A helytartótanács felszólítja a törvényhatóságokat, hogy jelentsék be a területükön működő egyesületek alapszabályait.

január 30. Széchenyi *A pisztoly időelőtti elsütése* című cikkében megtámadja az önkéntes adóvállalást.

február 2. A Gyáralapító Társaság Kossuth megválasztását elkerülendő elhalasztja az igazgatóválasztást.

február 9. Deák a szentgróti fiókvédegylet alapításakor mondott beszédében kiáll a Védegylet mellett.

február 16. Kossuth kilép a Gyáralapító Társaság igazgatóválasztmányából.

február 19. Mailáth Antal kancellár utasítja a főispánokat, hogy nyolc napon belül nyilatkozzanak, el tudják-e látni feladatukat a megyékben.

február 26. Megkezdődik a főispáni helytartók (adminisztrátorok) tömeges kinevezése.

március 10. Pest vármegye utasítja tisztikarát, hogy a főispáni helytartót ne engedje törvénytelenül beavatkozni a megye közigazgatásába és bíráskodásába.

március 16. A Gyáralapító Társaság közgyűlésén Széchenyi lemond alelnöki tisztéről, s a társaság feloszlatását javasolja.

március 20. V. Ferdinánd jóváhagyja a főispáni helytartók tevékenységét szabályozó utasítást.

április 1. Megjelenik az Iparegyesület lapja, a *Hetilap*.

április 13. A Gyáralapító Társaság közgyűlése a további fennállás mellett dönt.

április 15. Szabolcs vármegye közgyűlése körlevélben figyelmezteti a megyéket a törvénytelen adminisztrátori rendszer veszélyeire.

április 19. Szerém vármegye védnöksége alatt megalakul a Vukovár—Fiumei Vasútegylet.

április 24. Pesten megnyílik az Iparműcsarnok.

április 26. Feloszlik a Pesti Kikötő Egylet, mert nem tud megegyezni a várossal.

május 18. Széchenyi megkezdi *A szentgróti beszéd elemzése* című cikksorozatát, amelyben megtámadja a Védegyletet.

június 8. Vásárhelyi Pál benyújtja tervezetét a Tisza szabályozásáról.

június 14. A szerémi vasúttársaság elvben elfogadja a Magyar Kereskedelmi Társasággal való egyesülést.

június 23. Tisza Lajos főispáni helytartó a bihari tisztújításon nem jelöli az ellenzék képviselőit.

június 30. Megszűnik a *Hírnök*.

július 1. Csengery Antal veszi át a *Pesti Hírlap* szerkesztését.

július 8. Elhelyezik Zay Károly zayugróci posztógyárának alapkövét.

július 28. A zágrábi tisztújításon a horvát—magyar párt győz.

július 29. 17 halottal járó véres összeütközés a katonaság és a zágrábi tisztújításon megjelenő illírpárti nemesek között.

augusztus 1. L'udovít Štúr szerkesztésében megjelenik a *Slovenskje Národnje Noviny*.

augusztus 11. A honti ellenzék körlevélben ismerteti a megye Luka Sándor főispáni helytartótól elszenvedett sérelmeit.

augusztus 12. Véres verekedés robban ki a két párt hívei között Hont vármegye közgyűlésén.

augusztus 16. V. Ferdinánd Széchenyi Istvánt a helytartótanács közlekedésügyi bizottságának elnökévé nevezi ki.

augusztus 21. Apponyi György magyar másodkancellár emlékirata új horvát politika alapelveit vázolja fel.

augusztus 28. Pest vármegye közgyűlése választmányt bíz meg az alkotmányos felelős kormány elveinek és lehetőségének kidolgozásával.

szeptember 14. V. Ferdinánd megparancsolja, hogy a horvát tartománygyűlésen csak báni meghívóval rendelkezők szavazhatnak.

Megalakul a Vukovár—Fiumei Vasút Építésére Egyesült Társaság.

szeptember 23. Megnyílik a horvát tartománygyűlés.

szeptember 26. A horvát tartománygyűlés megsemmisíti a turopoljei nemesség fejenkénti szavazatjogát.

szeptember 27. Antun Josipović turopoljei gróf vezetésével a horvát—magyar párt tiltakozik a tartománygyűlésről való kizárásuk ellen.

október 9. A horvát tartománygyűlés elfogadja a tartománygyűlés reformjáról kidolgozott tervezetet. Zágráb megyében a turopoljei nemesek kollektíve kapnak egy szavazatot.

október 14. Befejeződik a horvát tartománygyűlés.

október 15. Kettéválik a Nemzeti Kör. Megalakul a Pesti Kör.

november 12. Pest vármegye feliratban ítéli el a kormány horvát politikáját. A feliratot küldöttség viszi Bécsbe.

november 16. Pesten fáklyászenét adnak a Védegylet vezetőinek.

november 17. Megnyílik a Védegylet közgyűlése.

december 1. A Budai Alagút Társaság jóváhagyja alapszabályait.

december 10. József nádor figyelmezteti Pest megyét, hogy küldöttsége engedély nélkül ne induljon Bécsbe.

december 15. Tisza Lajos főispáni helytartó katonasággal távolíttatja el az ellenzék vezetőit Bihar megye közgyűléséről.

V. Ferdinánd nem fogadja Pest vármegye küldöttségét.

december 18. Tisza Lajos főispáni helytartó véres közgyűlésen hajdúkkal vereti ki Bihar megye gyűléséről a december 15-i eljárása ellen tiltakozó ellenzéki vezetőket.

december 19. Pest vármegye küldöttsége memorandumot nyújt át Mailáth Antal magyar kancellárnak, melyben a kormány horvátországi politikája ellen tiltakozik.

Ganz Ábrahám megalapítja budai öntödéjét.

Vidats István felállítja pesti gépműhelyét.

Megalakul Hogl és König temesvári gyertyagyára.

Üzemelni kezd a resicai vasmű.

Pokorny Antal gép- és eszközgyára kisebb gyárkiváltságot kap.

A sasvári kartonnyomó üzem 300 ezer forint tőkével részvénytársasággá alakul.

Magyarország kivitelének értéke 71 735 683 pengő forint, behozatalának értéke 68 514 437 pengő forint.

Megjelenik Eötvös József *A falu jegyzője* című regénye.

Arany János megírja *Az elveszett alkotmányt.*

Megalakul a zombori szerb olvasótársulat.

1846

január 20. Megalakul a Tiszavölgyi Társulat.

január 22. A Magyar Kereskedelmi Társaság Magyar Tengerhajózási Társaság alapítására szólít fel.

február 9. Metternich emlékirata a következő országgyűlés teendőiről.

február 15. Hector Berlioz bemutatja a Nemzeti Színházban a *Rákóczi-indulót.*

február 21. V. Ferdinánd a görög nem egyesült vallásúakra is kiterjeszti az 1844: III. tc. által a vallási átmenetnél adott kedvezményeket.

február Lengyelországban felkelés tör ki.

március 3. Zala vármegye körlevele általános támadást indít a kormány politikája ellen.

március 18. Zala körlevele kapcsán Pest megye gyűlésén Kossuth kifejti, hogy a következő országgyűlésen a felelősség, népképviselet s a közadózás megteremtésével a sérelmek okait kell kiküszöbölni.

március 19. A Nemzeti Múzeumban megnyílik a József képcsarnok.

április 5. V. Ferdinánd Mailáth Antal magyar kancellárt meghatározatlan időre szabadságolja. A kancellária vezetését Apponyi György másodkancellár veszi át.

Széchenyi elnökletével véglegesen megalakul a Balatoni Gőzhajózási Társaság.

április 30. Liszt Ferenc Pesten koncertezik.

június 1. Megnyílik a győri Iparműkiállítás.

Megnyitják a Pozsony—Szered lóvasút Nagyszombatig terjedő szakaszát.

június 6. Az ellenzék konferenciát tart Pesten.

július 15. Pest és Vác között megnyílik a vasút.

augusztus 4. Megalakul a Tiszavölgyi Első Gőzhajótársaság.

augusztus 20. A Védegylet nagygyűlése. Kossuth nagy beszédet tart kereskedelmi viszonyainkról, majd lemond igazgatói tisztségéről.

augusztus 27. Megkezdődik a Tisza-szabályozás.

szeptember 20. Győri és komáromi kereskedők elhatározzák, hogy magyar gőzhajótársaságot alapítanak a Dunán.

szeptember 21. Vízre bocsátják a Kisfaludyt, az első balatoni gőzhajót.

október 3. Megnyílik Marastoni Jakab festőakadémiája Pesten.

október 21. Megszökik ifj. Szabó Pál, a Magyar Kereskedelmi Társaság igazgatója.

november 1. Megnyílik a József Ipartanoda.

Megnyílik a Pozsony—Szered lóvasút befejező szakasza.

november 8. A Magyar Kereskedelmi Társaság közgyűlése ifj. Szabó Pál szökése után a további fennállás mellett dönt.

november 10. körül Pesten terjedni kezd Eötvös József *Reform* című munkája.

november 12. Megalakul a Konzervatív Párt.

Teleki László a Pesti Kör és a Nemzeti Kör közös összejövetelén egyesülésre szólítja fel a két kör tagjait.

november 14. Nyilvánosságra hozzák a konzervatív programot.
november 15. Az ellenzék vezetői konferenciát tartanak Pesten.
november 26. V. Ferdinánd felfüggeszti hivatalából Antun Josipović turopoljei grófot.
december 23. A Magyar Kereskedelmi Társaság közgyűlése elfogadja, hogy id. Szabó Pál megtérítse a fia okozta kárt.
december 27. V. Ferdinánd Jósika Samut erdélyi udvari kancellárrá nevezi ki.

Pest lakossága meghaladja a 110 ezer főt.
Megalakul az ózdi vasgyár.
Kunig József és fia pesti dohányüzeme kisebb gyárkiváltságot kap.
Fényes Elek számítása szerint a magyarországi munkáslétszám 23 400 fő.
Megjelenik Táncsics Mihály *Anti-úrbérváltság* című műve.
Megjelenik Táncsics Mihály *Népkönyv* című műve.
Megjelenik Szalay László *Státusférfiak és szónokok könyve* című műve.
Arany János megírja a *Toldit*.
Ján Francisci szláv demokratikus társadalmi utópiát ír.
Megjelenik Reisinger János *Állattan* című műve (1846–1848).

1847

január 3. Megjelenik az Erdélyi János szerkesztette *Magyar Szépirodalmi Szemle*.
január 12. Az erdélyi országgyűlésen megkezdődik az úrbér vitája.
január 13. Meghal József nádor.
január 15. V. Ferdinánd István főherceget Magyarország királyi helytartójává nevezi ki.
Az erdélyi országgyűlés elvben elfogadja az örökváltságot.
január 24. Megalakul az Ellenzéki Kör.
február 2. Leég a Pesti Német Színház.
február 23. Megjelenik Széchenyi *Politikai programtöredékek* című munkája.

március 4. Letartóztatják Táncsics Mihályt.

március 15. Az ellenzék pesti nagygyűlése kidolgozza az ellenzéki program alapelveit.

A Konzervatív Párt gyűlése módosítja 1846. november 14-i programját.

április 18. Üzemelni kezd a Pesti Hengermalom és Vasöntő.

április 20. Kossuth Szentirmay Izidor álnéven a *Jelenkor*ban válaszol Széchenyi *Politikai programtöredékek* című röpiratára.

június 7. Az ellenzék nagygyűlése jóváhagyja az *Ellenzéki Nyilatkozat*ot.

június 29. Egy 38 LE teljesítményű gőzgéppel működni kezd a kőszegi posztó- és gyapjúszövetgyár.

augusztus 3. Az erdélyi országgyűlés felirata az úrbér ügyében.

augusztus 20. Megnyílik Bécsújhely és Sopron között a vasút.

augusztus 30. István királyi helytartó átveszi a helytartótanács elnökletét.

szeptember 1. Megnyílik Pest és Szolnok között a vasút.

szeptember 2—4. Pest vármegye jóváhagyja követutasítását.

szeptember 23. V. Ferdinánd gyakorlatilag elfogadja az erdélyi országgyűlés úrbéri törvényjavaslatát.

szeptember 29. V. Ferdinánd utasítást ad az országgyűlési titkosrendőrség megszervezésére.

október 8. Az erdélyi országgyűlés először küld magyar nyelvű feliratot.

október 10. Az Első Dunai Gőzhajózási Társaság Szolnok és Szeged között gőzhajójáratot indít.

október 14. Zágráb vármegye nem küld követeket a horvát tartománygyűlésre.

október 18. Pest vármegye Kossuthot országgyűlési követté választja.

október 23. A horvát tartománygyűlés kéri, hogy a király hagyja jóvá a tartománygyűlés és a Zágráb megyei közgyűlés rendezéséről szóló javaslatokat, s engedélyezze belügyeikben a nemzeti nyelv használatát.

október 31. V. Ferdinánd felmenti tisztségéből Mailáth Antal magyar kancellárt.

november 6. V. Ferdinánd Apponyi Györgyöt magyar udvari kancellárrá nevezi ki.

november 10. Berekesztik az erdélyi országgyűlést.

november 11. Pozsonyban megnyílik a magyar országgyűlés.

november 12. Az országgyűlés közfelkiáltással nádorrá választja István főherceget.

november 22. A kerületi ülésen megkezdődik a válaszfelirati vita. Kossuth javaslata élesen kiemeli az utolsó évek törvénytelen kormányintézkedéseit.

november 26. A válaszfelirati vitában Széchenyi közvetítő indítványt nyújt be.

november 27. A kerületi ülés elfogadja Kossuth válaszfelirati javaslatát.

november 30. A kerületi ülés elfogadja a háziadó és az országos pénztár terheinek közös viselését. A hadiadóban való nemesi részesedést az alsótábla elveti.

december 1. Az országos ülés elfogadja a válaszfeliratot.

december 2. A kerületi ülés országos választmányt kíván, hogy az kidolgozza az elvállalandó adóban való nemesi részesedés arányát.

december 6. A kerületi ülés elfogadja a kényszerítő örökváltság elvét.

december 9. A kerületi ülés választmányt küld ki az ősiség eltörlésének, illetve módosításának kidolgozására.

december 10. Az örökváltság ügyében kiküldött választmány feladatkörét kiterjesztik a nem úrbéri szerződések megváltása lehetőségének megvizsgálására is.

december 11. A főrendek elvetik a válaszfeliratot.

december 17. Kossuth javaslatára a kerületi ülés kimondja, hogy a főrendek ellenkezése miatt nem küld válaszfeliratot.

december 21. Országos ülésen megbukik a nem úrbéri szerződések megváltása.

Megjelenik Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regénye.
Megjelenik Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regénye.
Megjelenik Nagy Péter *Állattan* című műve.
Megjelenik Fényes Elek *Magyarország leírása* című munkája.
Ferenczy István megalkotja Kölcsey emlékszobrát.
Pollack Mihály tervei alapján felépül a Nemzeti Múzeum.

1848

január 2. Távírókapcsolat létesül Bécs és Pozsony között.

január 7. Kossuth Lajos módosító indítványa következtében az országgyűlés országos ülése lemond a magyar oktatási nyelv kötelezővé tételéről az elemi iskolákban.

január 11. Az országgyűlés alsótáblája Kossuth Lajos indítványára választmányt küld ki az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek megvizsgálására.

január 12. Palermóban kirobban a forradalom.

Titkos tárgyalások kezdődnek az ellenzéki jobbszárny vezetői és az udvar képviselője, Lónyay János között. (Tárgyuk: az adminisztrátori rendszer és az engedélyezendő reformok.)

január 14. Kossuth Lajos nagy beszédének hatására a kerületi ülés István főherceg nádor közbenjárását kéri, hogy a kormányzat a Részeket az Erdélyi Nagyfejedelemségtől csatolja vissza Magyarországhoz.

január 22. A főrendek elfogadják a köztehervíselés elvét a háziadó és az országos pénztár vonatkozásában.

január 24. A pesti Nemzeti Múzeumot megnyitják a közönség számára.

január 25. Megjelenik Lipcsében az *Ellenőr* című ellenzéki zsebkönyv, Bajza József szerkesztésében.

január 27. Nápolyban kitör a forradalom.

február 1. Az országgyűlésen felolvassák V. Ferdinánd január 30-i leiratát. (Az uralkodó az adminisztrátori rendszer vonatkozásában biztosítja a rendeket törvényes szándékairól.)

Megjelenik Pozsonyban Széchenyi István *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című munkája. (Széchenyi eszméi alapján nagyrészt Kovács Lajos fogalmazta meg.)

február 4. Az országgyűlés felsőtáblája elvben elfogadja a jobbágyterhek kötelező örökváltságáról szóló törvényjavaslatot.

február 5. Az országgyűlés kerületi ülése nagy vita után Horvátország szavazatával elfogadja a január 30-i királyi leiratra adandó választervet. (A válasz, az ellenzék mérsékelt szárnyához tartozó Lónyay Menyhért fogalmazásában tudomásul veszi az adminisztrátori séré-

lem ügyében az uralkodó által adott február 1-én felolvasott magyarázatot.)

Az országgyűlés felsőtáblája határozatban mondja ki, hogy Horvátországnak belügye közigazgatási nyelvének meghatározása.

február 7. Az adminisztrátori rendszer ügyében az országgyűlés előtt február 1-én felolvasott királyi leirat alsótáblai vitájában a Kossuthot támogató Tomcsányi József módosító indítványt nyújt be.

február 10. Eötvös József és Széchenyi István tárgyalásai eredményeként Trefort Ágoston Széchenyi mellett agitáló, Kossuth-ellenes cikksorozatot kezd a közlekedésügyről a *Pesti Hírlap*ban.

február 12. Az országgyűlés alsótáblája elfogadja Tomcsányi József február 7-i módosító javaslatát az adminisztrátori rendszer ügyében. (Ezzel az ellenzék meghiúsítja a jobbszárny által tervezett kompromisszumot.)

február 22—25. Forradalom Párizsban. Lajos Fülöp lemondása.

február 25. Kossuth az ellenzéki követek konferenciáján bejelenti, hogy a közeljövőben felirati javaslatot terjeszt az országgyűlés elé, amelyben ismerteti az elengedhetetlen reformokat, s alkotmányt kér az osztrák és cseh örökös tartományok számára.

február 27. Az ellenzéki követek többsége ismételt tanácskozás után elveti Kossuth február 25-i felirati tervét.

március 1. Pozsonyba megérkezik a párizsi forradalom híre.

március 3. A párizsi hírek hatására megváltozott hangulatban Kossuth nagy beszédben a kerületi ülés elé terjeszti felirati javaslatát. (A közteherviselés kimondását, a kárpótlás melletti jobbágyfelszabadítást, a városi kérdés megoldását, a nép politikai jogokkal való felruházását s a reformok biztosítékaként felelős parlamenti kormány kinevezését kívánja.) A kerületi ülés a javaslatot egyhangúlag elfogadja.

március 4. Forradalmi megmozdulás Münchenben.

A pesti Ellenzéki Kör választmánya Kossuth felirati javaslatának támogatását határozza el.

március 5. Irányi Dániel a pesti Ellenzéki Kör baloldali tagjainak megbízásából Pozsonyba utazik, hogy felajánlja Kossuthnak: a Kör kész az országgyűléshez intézendő petícióval támogatni feliratát. (Kossuth felkéri az Ellenzéki Kört a peticionális mozgalom megindítására.)

március 6. A kerületi ülés leállítja az örökváltság tárgyában kiküldött választmány munkálatait, mert azonnali törvényjavaslatot kíván erről kidolgozni.

március 9. Széchenyi István kéri az uralkodót, hogy a legfontosabb reformok megvalósítása és az ország nyugalmának fenntartása érdekében nevezze őt ki királyi biztossá.

március 11. Irinyi József az Ellenzéki Kör március 9-i megbízásából tizenkét pontba sűríti Kossuth március 3-i feliratának lényegét.

Petőfi megírja *Dicsőséges nagyurak* című versét.

március 12. A pesti Pilvax Kávéházban összegyűlt „középponti ifjúság" elhatározza, hogy a tizenkét pontot március 19-én a József-napi vásárra összegyűlt sokadalom elé terjeszti.

március 13. Bécsben kitör a forradalom. Lemond Clemens Metternich államkancellár (aki Londonba menekül) és Apponyi György magyar udvari kancellár.

Az Ellenzéki Kör elfogadja a tizenkét pontot.

Petőfi megírja a *Nemzeti dalt*.

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

1. KÖTET

ELŐSZÓ

Ez a szövegrész, amely a kötetünkben tárgyalt kérdéseknek kölcsönhatásos összefüggéseikben történő felvetésére vállalkozik, lehetőséget kínált arra, hogy a hozzá kapcsolt bibliográfiai apparátusban az olvasót tájékoztathassuk azokról a forrásokról, az egész korszak történetét átívelő összefoglaló munkákról, valamint az olyan monográfiákról, tanulmányokról, amelyek korszakunk egy-egy jelentős kérdéséről adnak felvilágosítást, illetve egy-egy történelmi személyiség társadalmi helyzete, világnézeti, eszmei-politikai állásfoglalása mellett egyéni adottságaitól is meghatározott tevékenységébe nyújtanak bepillantást. Számos olyan műről történik majd említés, amely — címéből ítélve — azt a látszatot keltheti, mintha csupán egyetlen kérdéskörrel foglalkoznék, holott más területekre vonatkozóan is sok hasznos adatot tartalmaz. Tájékoztatónk ezeket a munkákat a címükben megjelölt tárgykör szerint csoportosítja. Az egyes fejezetek, alfejezetek bibliográfiai tájékoztatójából derül azután fény arra, hogy a művek a címükben megjelölt tárgykörön túlmenően milyen egyéb kérdésekre adandó válaszokhoz is szolgáltatnak adatokat.

Az 1790 és 1848 közötti korszak történetének forrásai közül kétségtelenül a levéltári anyag az elsődleges, annál is inkább, mert ezekre az évekre immár mennyisége is rendkívül megnő, nem függetlenül az irattermelő állami és magánintézmények (utóbbiak között elsősorban a nagybirtok-igazgatás) és ügyköreik alapjában a gazdasági és társadalmi fejlődés sodrában meggyorsuló ütemű kibontakozásától és tevékenységük egyre rendszerezettebbé, szabályozottabbá, következésképpen egyre fejlettebb írásbeliséget igénylővé válásától. A fejlődés természetszerűen az emberi-személyi viszonylatokban is érezteti hatását, nemcsak az írni tudó réteg kiszélesedésében, hanem az emberi kommunikáció igényének erősödésében és differenciálódásában, a magánlevelezésnek nemcsak megsűrűsödésében, hanem jelentősége felismerésében és így fokozódó megőrzésében is. Mindez egyszersmind rendkívüli mértékben kitágítja a kutatás számára kínálkozó források nyújtotta lehetőségek körét is, óva intve a kutatót attól, hogy a korszak történetének képét belátható időn belül, akárcsak kényszerűen is, lezártnak tekintse.

A felszabadulás óta a magyar levéltárakban végbement rendkívül jelentős szervezeti és szakmai fejlődés eredményeképpen az ország levéltári anyagáról — és benne a korunkra vonatkozó levéltári forrásokról is — több fokozatú rendszeres áttekintéssel rendelkezünk. A legáltalánosabb, az egész magyar állami levéltári fondra kiterjedő, minden állami levéltári intézményre egységesen azonos szervezettörténeti alapon felépített rendszerű áttekintést a Magyar Állami Levéltárak Fondjegyzéke I—III/1—23. (Bp. 1959—1978) adja. A Magyar Országos Levéltáré az állagjegyzék szintjéig mélyítve, a Békés megyei Levéltáré tökéletesített rendszerben 2. kiadásban is megjelent.

Időben ezek megjelenését megelőzve készültek el és tétettek közzé a Magyar Országos Levéltár (szerkezetükben időközben már meghaladott, de a tartalmi és kutatási információkat illetőleg még most is használható) alapleltárai, melyeket Budapest Főváros Levéltárának alapleltárai követtek. Mindkét előző típusnál mélyebb tájékoztatást ad a Levéltári leltárak 1955 óta folyamatosan megjelenő sorozata egyes, elsősorban a Magyar Országos Levéltár őrizetében levő nagyobb levéltári egységek (hivatali, családi, egyházi levéltárak, gyűjtemények) iratcsomókig, illetve kötetekig, s — amennyiben azok tovább tagolódnak — az azokon belüli tárgyi csoportokig lemenő leírásával. Még részletesebb, a hivataltörténeti összefüggéseket s az azok által meghatározott ügyköröket és tartalmi vonatkozásokat állagonként ismertető leírást ad a levéltári anyagról a Magyar Országos Levéltár kiadványai sorozatban megjelent Levéltári leltárak sorozat eddigi 1—5. kötete (Bp. 1950—1973). Korszakunkra közülük a helytartótanács és az erdélyi kormányhatóságok levéltárairól szóló kötetek bírnak nagy jelentőséggel. Végül az egész állami levéltári szervezetből (a Magyar Országos Levéltárat kivéve) meghatározott irattípusok darabonkénti felsorolását adja a Levéltári jegyzékek sorozat: 1. Kéziratos térképek a magyar állami levéltárakban. Szerk. MAKSAY FERENC, TÓTHNÉ POLÓNYI NÓRA. MUZSNAI LÁSZLÓNÉ. 1—21. (Bp. 1965—1972); 2. A területi állami levéltárakban őrzött feudáliskori összeírások jegyzéke. Szerk. BÁCSKAI VERA, MUZSNAI LÁSZLÓNÉ. 1—3. (Bp. 1965—1969); 3. FARKAS ELEMÉRNÉ, A Fővárosi Levéltárban őrzött építési tervek és tervrajzok jegyzéke (Bp. 1965).

A felsorolt különböző mélységű levéltárismertető sorozatok természetszerűleg nem mind vagy nemcsak a kötetünkben tárgyalt korszakra vonatkoznak. Tekintettel azonban szerkezetük történeti megalapozottságára, bennük a kutató a korszakunkra vonatkozó részeket könnyen megtalálja. A tájékozódást e kiadványok között elősegíti A magyar levéltári kiadványok bibliográfiája 1945—1974. c., a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatósága kiadásában megjelent munka is (Bp. 1975, továbbiakban: Levéltári Kiadványok), mely mindezen kiadványsorozatok egyes darabjainak bibliográfiai adatait is tartalmazza.

A korszakra vonatkozó levéltári anyagról azonban a fentieken túl egy más szempontú összeállítással is rendelkezünk: KOSÁRY DOMOKOS, Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába c. nagyszabású bibliográfiája 2. kiadásának I. (Bp. 1970) kötetével. A kötet 151—215., 239—776. lapjain lényegében a fondjegyzékekben kialakított struktúrát véve alapul, halad végig valamennyi

magyarországi levéltár feudális kori anyagán, helyenként elmélyítve a képet a Levéltári leltárak sorozatból vagy személyes kutatási tapasztalatból nyert információkkal, s következetesen kiegészítve azokat az illető levéltár 1848 előtti anyagából történt levéltár-ismertetések és forráspublikációk bibliográfiai adataival is. Ezen túlmenőleg azonban KOSÁRY lényegében hasonló szerkezetben áttekintést ad a történeti Magyarország a mai államterületen kívülre került levéltárainak anyagáról és az azokból megjelent levéltári ismertetésekről és forráspublikációkról is. A számba jöhető levéltári intézmények e széles spektrumából a kötet csupán az egyházi levéltárak és a történeti magyar államterületen kívül eső levéltárak magyar vonatkozású feudális kori anyagát nem tárgyalja; ez a tervek szerint a készülő II. kötet feladata lesz. Némi (itt azonban már csak bibliográfiai szintű) tájékoztatást az ezekről szóló régebbi szakirodalomról a munka első kiadásának: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I—III. (Bp. 1951—1958) I. kötetében (Bp. 1951) olvashatunk (16—20.).

A hazai — és magyar vonatkozásaikat illetően a főbb külföldi — könyvtárak, kézirattárak vonatkozásában KOSÁRY munkája 2. kiadásának hivatkozott I. kötete már csak katalógusaik bibliográfiáját adja meg (51—71.), ezzel is szilárd kiindulópontot teremtve azonban e gyűjtemények anyagainak használatához is.

Végül KOSÁRY e munkája 216—238. lapjain bibliográfiailag is értékelve áttekinti a feudális kor, illetve a rá vonatkozó 1848 utáni történetkutatás nagy, általános — döntően ugyancsak levéltári vagy kézirattári anyagot publikáló — forráskiadványait; ezekből korszakunk szempontjából a Magyar Történelmi Társulat 1925-ben megindult és azóta is bővülő kiadványsorozata, a Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris (Magyarország újabbkori történetének forrásai) bír különös jelentőséggel.

Amíg tehát a korszak levéltári és kézirattári anyagában a kutató részint a Levéltári Kiadványokban felsorolt levéltári segédletek, részint KOSÁRY bibliográfiája 1970. évi kiadása megfelelő fejezetei segítségével közvetlenül is tájékozódhat, addig az utóbbi munka a kézirattárak vonatkozásában már csak közvetve: a vonatkozó katalógusok, bibliográfiák immár cím szerinti bibliográfiai ismertetésével ad eligazítást. A források ismertetése a korról készült forráskiadványok ugyancsak bibliográfiai bemutatásával válik teljessé. E két rendszeres összeállítás egyúttal feleslegessé is teszi az általuk közvetve vagy közvetlenül összefoglalt levéltári forrásanyag (ideérve a könyvtári kézirattárak anyagát is) bővebb ismertetését.

*

A magyar történetírás — úgy, amint ezt a korszakra vonatkozó összefoglaló feldolgozások áttekintése is bizonyítja — 1945 előtt politikai történet középpontú volt. Nélkülözte azt az átfogó koncepciót, amely a történelmi folyamatot egységnek tekintette, amelyben a politika színterén lejátszódó események az objektív gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokkal kölcsönhatásos összefüggésben mennek végbe. A historiográfia a legjobb esetben és kivételszámba menően beérte azzal, hogy csupán marginálisan jelezze az egyes politikai jelenségek gazdasági,

társadalmi összefüggéseit. A történelem kizárólagos formálójának a történelmi személyiséget tekintették. A társadalom történeti tudatát elsősorban formáló nagy összefoglalások azonban — eltérő indítékokból következően — más-más módon értelmezték a nagy történelmi egyéniségek történelemformáló szerepét. Ebből következően más-más módon foglaltak állást ugyanazzal a múltban végbement eseménnyel, folyamattal kapcsolatban.

Az eltérő megítélések forrásai közé tartoznak annak a korszaknak objektív gazdasági, társadalmi folyamatai, amelyek a mű keletkezésének idején minden emberi életmegnyilvánulás legáltalánosabb és végső soron alapvető meghatározói voltak. A szubjektív indítékok közé tartoznak a legtöbb összefoglaló mű esetében is a keletkezésük időszakában érvényesülő osztályuralmi és ebben az értelemben vett politikai-hatalmi viszonyok, más szóval az uralkodó osztályok legáltalánosabb politikai érdekei. Bizonyos történelmi jelenségekkel kapcsolatban pedig a közvetlen napi politikai események is befolyásolhatták a múlt történéseiről formált ítéletüket. Végül — és talán ez a szintézisek íróinak történetszemléletét minden esetben befolyásoló döntő, szubjektív mozzanat — a művek szerzőinek világnézetéből, társadalmi helyzetéből származó, esetleg a szülői házból, a családból magával hozott indíttatásból eredő, az utóbbi két esetben nemegyszer tudattalanul, bizonyos osztályokhoz és érdekeikhez történő kötődése, vagyis a történetíró egyénisége. Ehhez járul a feldolgozás adatbázisa és tudományos módszere. Ez utóbb említett tényezők együttese — az előzőkben felsoroltaktól elválaszthatatlanul — a forrása ugyanannak a történelmi személyiségnek, folyamatnak eltérő megítélése az 1945 előtti magyar történetírásban is.

Ebben az individualizáló, szubjektivista felfogásban a néptömegeknek vagy egyáltalán nem jut szerep, vagy pedig ez csupán járulékos és a nagy emberek történelemformáló tetteit segítő vagy hátráltató, de meg nem határozó jelleget ölt. Ugyanakkor az egyes kérdések elemzése során különböző módon és mértékben, több-kevesebb következetességgel rávilágítanak a kötetünk tárgyalta évtizedekben történelmi értelemben időszerűvé lett előrelépés útjának irányára.

A magyar jakobinus mozgalmat, a reformmozgalom szellemi elődjét a még említendő liberális szintézisek közül az egyik a demokratikus, a másik a liberális eszméket hirdető és csupán eszmei, nem pedig társadalmi változtatásra törekvő mozgalomnak tekinti. Éppen emiatt nem álltak mögöttük tömegek. Befolyásuk csupán szűk körre terjedt ki. A mozgalom eszméi azonban messzebbre mutattak, mint a nemesi patriotizmusái — olvasható a művekben. Ezek az összefoglalások rokonszenveznek a mozgalommal, amelynek vérbe fojtásában egybehangzóan a haladó — az egyik szintézis a demokratikus, a másik a liberális — eszmék elítélését és az azok követésétől való elrettentés szándékát látják. A Horthy-korszakban íródott konzervatív nézőpontú összefoglalás ellenforradalmi alapállásából következően, Martinovics jellembeli fogyatékosságait állítva az előtérbe, az egész mozgalmat morálisan is kedvezőtlen színben tünteti fel. A reformkorszakot ellenben valamennyi 1945 előtt megjelent összefoglalás — ha nem egyforma mértékben is — az 1790 és 1848 közötti évtizedek kimagasló jelentőségű szakaszaként ábrázolja.

Abban is eltérnek a vélemények, melyik szintézis honnan számítja a reformkor kezdetét, mit és kit, vagy kiket és miért tart a polgári átalakulás fő szereplőjének.

A klasszikus kapitalizmusnak a felvilágosodás racionalizmusában gyökerező liberális eszmerendszerében fogant, sőt az embereknek a természetből eredő egyenlőségéről vallott nézetekkel is gazdagodott Horváth Mihály alkotása, az első magyar történeti összefoglalás: Magyarország történelme. Új dolgozat. VI. II. Lipót trónraléptétől a bécsi congressusig. (Pest, 1863); 2. bőv. kiad. VIII. (Bp. 1873); Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig (1. kiad. Genf, 1863; 2. kiad. Pest, 1867; 3. kiad. Bp. 1886. Kötetünkben a 3. kiadást használjuk. Továbbiakban: Horváth, Huszonöt év). Horváth Mihály a magyar liberális, reformpárti köznemesség szemszögéből tekint korszakunkra is. Munkái sok, akkor még kiadatlan eredeti forrásanyagra, országgyűlési irományra, reformpolitikusok közléseire épülnek, és adatgazdagságuk miatt máig hasznavehetők. A polgárosuló nemesség nacionalizmusának előremutató vonásaként szabadságon és egyenlőségen elsősorban a kormányzó hatalmat birtokló feudális-dinasztikus abszolutizmus felszámolását, a magyar nemzet politikai, majd gazdasági önrendelkezésének biztosítását érti, de változatlanul a Habsburg-ház uralma alatt. A reformkorszak kezdetét 1825-től számítja, mert annak vitái — megítélése szerint — megingatták a bécsi kormány Magyarországgal kapcsolatos addigi hatalmi-kormányzati politikáját. Ugyanakkor mind a szabadságon a rendi, feudális, alkotmányos jogokat értő felfogástól való elfordulás, mind a liberális értelemben vett nemzeti, törvényes önállóságért és a polgári alkotmányos élet követelményeiért liberális reformok útján vívott harc kezdetét az 1832—1836. évi országgyűléstől keltezi. A szintézis az 1830. júliusi párizsi forradalomra utalva hangsúlyozza, hogy a polgári, alkotmányos politikai önrendelkezést a reformer nemesség *liberális* és *nem demokratikus* úton kívánta biztosítani, mert szerinte a demokrácia egyenlő a nép forradalmával. Ezt kell elkerülni, megelőzni liberális reformokkal úgy, hogy az antifeudális, belső magánjogi reformokért nem lehet és nem szabad cserébe adni a politikai önrendelkezés értelmében vett szabadság és nemzeti függetlenség nehezen megóvott maradványait.

A liberális összefoglalás — még említendő megszorítással — elvi alapállásából következően elfordul a rendi nacionalizmustól áthatott országgyűlésektől, a megyei igazgatástól, a megyei gyűlésektől. Deáknak az 1861. évi országgyűlésen elfogadott felirati javaslata szellemében már a feudális maradványoktól megtisztított korszerű polgári államhatalmat és államigazgatást igénylő szemlélete hatja át. Ennek a jegyében bírálta az 1848 előtti liberális nemesi ellenzéket amiatt, mert — a követutasítások kötelező volta miatt — túlbecsülte az államigazgatás feudális decentralizálódásának jegyében fogant megyerendszert és azt minden átalakulás kiindulópontjának tekintette. Ugyanakkor Horváth Mihály elismeri a megyék és az országgyűlés rendi nacionalizmustól áthatott szerepének, az előbbiek vis inertiaejének, ellenállásának fontosságát a magyar nemzet politikai önrendelkezésének érvényesülését gátló és emiatt idejétmúlt abszolutizmussal szemben. A rendi nacionalizmus vis inertiaejét azonban csak addig tartja elismerésre méltónak, amíg

a liberális korszellemtől áthatott nemesi reformpolitikusok át nem veszik a politika irányítását.

Ebben a történetfelfogásban a haladás azonosul az osztálytartalom nélküli nemzet eszméjével. Erről vall részben az is, hogy az ország gazdasági elmaradottságának okát és ökonómiai haladásának akadályát kizárólag a bécsi udvar gazdaságpolitikájában, ezen belül is elsősorban a gyarmatinak nevezett vámrendszerben látja.

Ellentmondásoktól nem mentesen ugyan, de már osztálytartalomhoz kötötten szól a feudális magánjogi kiváltságok fokozatos eltörlésére irányuló reformtörekvésekről. Ezeket a politikai önrendelkezésért vívott harcoktól elválaszthatatlanokként, ám azok függvényeként mutatja be.

Az 1831. évi felső-magyarországi parasztfelkelés, továbbá az 1830. évi lengyel nemesi felkelés és az 1846. évi lengyelországi parasztmozgalmak alapján észreveszi, hogy a liberális nemesség nemzeti, politikai és gazdasági önrendelkezési jogokért vívott harca nem lehet eredményes a jobbágyság megnyerése, tömeghátvéd létrehozása nélkül. Ki kell engesztelni a jobbágyságot, és — úrgyűlöletét a javát szolgáló törvényekkel leszerelve — meg kell győzni arról, hogy a földesura nem ellensége. A korszaknak — az összefoglalás szerint — a nemesség haladó csoportja által belélegzett liberális levegője egymagában elegendő a feudalizmus megfojtásához. Az általános európai viszonyok logikája késztette a haladásért küzdőket arra, hogy emberies érzésektől vezettetve önzetlenül iparkodjanak a feudális privilégiumok választófalain — fokozatosan — egyre nagyobb réseket ütve végül is lebontani azokat. A reformpolitikusok a kiváltságosok rovására tett engedményeket a nép nyomása nélkül, a haza felvirágzása érdekében tették. Nem önös érdekeikért harcoltak — olvasható a szintézisben —, hanem saját érdekeik ellen, az őseik által elnyomott, az állam terheit egyedül viselő nép érdekében abból a célból, hogy felemeljék az adózó népet.

Ezek szerint a haladó nemesség a tömegek érdekében, ám a tömegek mozgósítása, aktív szerepe nélkül kívánta megvalósítani reformművét. Logikailag önmagának ellentmondó (lásd az 1831. évi parasztmozgalomnak a reformok ügyét előrelendítő hatásától kialakított véleményét), de a nemesi reformer álláspontot híven feltáró és vele azonosuló történetszemlélet bukkan itt elő. A reformpolitikát egyértelműen társadalmi szükségletként ábrázolja, de a társadalom túlnyomó részét tevő parasztságtól mozdulatlanságot igényel. Ugyanakkor kiemeli azt, hogy a korszellem által kifejezett társadalmi igény követelte reformpolitika célba juttatásának a kiváltságaihoz mereven ragaszkodó — számban jelentős — nemesi csoport nem állhatja útját.

A másik történeti összefoglalás a millennium jegyében fogant: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. VIII. Marczali Henrik, Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig 1711—1815 (Bp. 1898); IX. Ballagi Géza, A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (Bp. 1897); X. Márki Sándor—Beksics Gusztáv. A modern Magyarország 1848—1896 (Bp. 1898. Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc történetét Márki Sándor írta). Horváth

MIHÁLY szintézisénél szélesebb politikai és államigazgatás-történeti, levéltári forrásanyagot hasznosít. A reformokért folytatott küzdelmeket — némi, a lényeget nem érintő hangsúlybeli eltolódást leszámítva — szintén társadalmi igényként festi le. Az 1831. évi parasztfelkelés szerepének megítélésében, valamint az úrbéri viszonyok javítását szolgáló törvényhozás esetleges következményeinek mérlegelésében azonban — feltehetően —, a mű megírásakor, még inkább megjelenésekor (1897) viharzó szocialisztikus földmunkás- és az ún. agrárszocialista parasztmozgalmak közvetett hatásaként, eltér a megelőző szintézistől.

Talán éppen az utóbbiak hatására kerülhetett be az országgyűlések úrbéri törvényalkotását méltató szövegrészbe annak hangsúlyozása, hogy a földesúr jogos tulajdonát nem szabad megtámadni. Hasonló forrásból eredhetett az a felismerés is, amely szerint az 1831. évi parasztfelkelés és következményei „valóban hozzájárulnak ama reformeszmék megérleléséhez, melyek a többi közt a köznép sorsának jobbrafordulásával vannak összefüggésben" (IX. 241.). Ez a helytálló megállapítás azonban ugyanolyan önellentmondásba keveri a szöveg íróját, mint az első nagy szintézis alkotóját, minthogy változatlanul kitart amellett, hogy az úrbéri reformtörvények egyedül a liberális köznemesség áldozatkészségének, saját érdekeivel szembeforduló magatartásának köszönhetők.

A Horthy-korszak reprezentatív összefoglalása: HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. 1. kiad. VII. (2—7. kiad. V.), SZEKFŰ GYULA, A tizenkilencedik és a huszadik század (Bp. [1933]; a 2—7. kiad. Bp. 1936—1943; az 1. kiadást használtuk) nem csupán az előzőknél összehasonlíthatatlanul gazdagabb nyomtatott forrásanyaggal való megalapozottsága miatt jutott előbbre amazoknál. Előnyére válik az is, hogy a magyar történelmet jobban, szélesebben állította a nemzetközi, bár hangsúlyozottan csupán a nyugati eszmeáramlatok összefüggéseibe.

Ez az eljárásmód pontosan megfelel a Horthy-rendszer általános szovjetellenességének, továbbá Klebelsberg Kunó nacionalista, nyugati orientációjú kultúrpolitikai elgondolásainak. Mindezeket HÓMAN BÁLINT — a Magyar Történelmi Társulatnak a „Magyar történet" megírása éveiben elnöke — igyekezett alapvető irányelvként megvalósítani a történettudományban. A Magyar történet 1. kiadásának név- és tárgymutatót tartalmazó VIII. kötetében található mellékletként a Magyar Történelmi Társulat programja. Ez a magyar történetírók előtt álló feladatokat sorba véve hangsúlyosan emeli ki, hogy a magyarságnak „a Nyugat felé is nagy kötelességei vannak". „Kicsiny országként, ellenségektől körülvéve belekerültünk a népek versenyző nagy társadalmába. Mélyen kell lenyúlnunk, szervezett, kitartó munkával, hogy a magyar nemzet létének legalapvetőbb kérdéseit vihessük történeti feldolgozásainkban a külföld elé, oly általános szempontokkal, amelyekkel e kérdéseket valóban az emberiség fejlődésének világszerte érdekes problémáivá tehetjük. Az események és személyek történetét oly módon, hogy egyéni vonásaik mellett is koruk európai történetébe illeszkedjenek ... Intézményeinket, társadalmi és kulturális történetünket úgy, hogy az általános emberi fejlődés történetére adatokat és módszertani tanulságokat hozzanak."

A hungarocentrikus szemlélet helyébe az emberiség egyetemes történetébe illesztett magyar nemzeti történeti múlt bemutatásának módszertani igénye önmagában véve megfelelne a korszerűség követelményének, ha ugyanakkor más nézőpontok nem tennék az előrelépést többszörösen ellentmondásossá.

A magyar nemzeti múltat amiatt is kell az általános nyugat-európai fejlődés keretében, annak részeként tárgyalni, mert a magyarság egyrészt „ellenségektől körülvéve" él, másrészt a magyarság múltja amiatt igényel „mély szempontú kutatást és feldolgozást", mert az tartalmazza „a kisebbségi sorsban élő magyarság millióinak a múltját" is, és egyben olyan nép múltja, „amely egyszersmind államnemzet is". Sürgős tehát a kutatás új irányának a kijelölése, módszerének kidolgozása, tervszerű alkalmazása, „mert a szétszakított magyarság részei közt az együvé tartozás érzését a nyelven kívül kétségtelenül azonos történeti tudat biztosíthatja a legjobban."

A közös nyelv, az anyanyelvi kultúra ápolásának, ápoltatásának követelése a más országokban élő magyarok számára az ott élő többi néppel egyenlő jogon aligha vitatható emberi jog. Ha azonban ez az igény eltéphetetlenül, mintegy szervesen összekapcsolódik a más országok népeinek — és nem csupán az eme program megfogalmazása idején amaz országok politikai vezetésének — sommásan, Magyarországot körülvevő ellenségekként, a magyar népnek pedig — szintén sommásan — uralkodó államnemzetként való feltüntetésével, akkor egyértelművé lesz, milyen tartalmú történelmi tudat fennmaradását kívánta biztosítani a Magyar Történelmi Társulat programja és a Horthy-korszak reprezentatív történelmi összefoglalása; milyen aktuális politikai funkciót szántak a kultúrpolitika irányítói a jelzett történeti tudatnak és az eme tudatformálás szolgálatába állított korszerű kutatási módszernek.

Az első világháborút követő történelmi sorsfordulatok új, objektív helyzetet teremtettek Magyarország számára is. A Horthy-korszak uralkodó osztályainak érdekei s a Magyar Történelmi Társulat vezetésének és a hivatalos történetírásnak tudatos azonosulása ezekkel a forrása annak, hogy a sorsfordulatok egyértelműen csak negatív reakciókat váltottak ki a történeti szintézis alkotóiból is.

1918 és 1919 forradalmi sokkhatást gyakorolt elsősorban a magyar nagybirtokosságra és a finánctőkésekre, akiknek a hatalmát a nemzetközi imperializmus ellenforradalmi intervenciója restaurálta. Felerősítette ezt a hatást a hatalmukat visszanyert, ám erős tömegbázissal nem rendelkező osztályoknak, valamint a középrétegek tekintélyes hányadának rettegése az uralmi rendszer és a tulajdonviszonyok akár reformok útján történő lényeges változtatásától, még inkább az ilyen irányú plebejus-demokratikus, főként pedig a szocialista forradalmi tartalmú tömegakcióktól. Nem kisebb szerep jutott a trianoni imperialista békediktátum és a kisantant létrejöttének együttes, egymástól el nem különíthető hatására felerősödött „egyedül vagyunk" komplexusnak, amely leginkább a középrétegek nacionalista konzervatív, területi revízióra vágyó értelmiségi, közalkalmazotti részében hatott. Ennek az érzésnek a retrográd ideológiája eme rétegek túlnyomó részében éppúgy, mint a történelmi összefoglaló műben a Kelet-Közép-Európában nyelvi szem-

pontból is rokontalan, ősi, történelmi gyökerekből táplálkozó, közös, változatlan és örökké tartó magyar faji sajátságok és ezek révén a szomszéd népektől való elkülönültség irracionális — szellemtörténeti beütésű — elmélete volt. A szorongás feloldását, a menekvést a hatalmon levők és a korszakunk történeti szintézisét író történész-ideológus — Ranke és német követői történetfelfogásának nyomán — valamely nagyhatalom árnyékában való meghúzódásban látták. Az összefoglalás szerzője — konzervatív-katolikus világnézetének és politikai gondolkodásának megfelelően — a magyar politikai vezető réteg gyengülésének és a két magyarországi forradalomnak egyik okát a liberalizmus racionális eszméjében vélte felfedezhetőnek. Így azután az ő szemében sem a weimari köztársaság, sem a fasizmus uralma alá került Németország nem lehetett Magyarország megfelelő külső támasza. Az előbbi demokratizmusa, az utóbbi Magyarországot is érintő és hosszabb távon a magyarság nemzeti létét fenyegető terjeszkedő politikai szándékai és antihumanizmusa miatt. Olaszország messze volt, és inkább csak közvetett — a náci terjeszkedést a kötet megfogalmazása idején a Róma—Bécs—Budapest összefogás révén még akadályozó — támogatására lehetett számítani. Maradt a Habsburg-monarchia újjáélesztésének — egyébként az illúziók világába tartozó, irreális — gondolata, amelyhez az összefoglaló mű szerzője múltbeli, személyes sorsa révén érzelmileg is kötődött.

Belső használatra pedig a magyar úr és a magyar paraszt ősi, faji, történelmi közösségének ideológiája, az „úr és paraszt a magyar élet egységében" jelszó hirdetésével, a Horthy-rendszerrel azonosuló társadalomtudósok, köztük történészek is, azt a célt kívánták szolgálni, hogy ha lehet, kiküszöbölődjenek, de legalább tompuljanak a földbirtokos osztály és a parasztság osztályellentétei, és távol tudják tartani ez utóbbit a harcos, forradalmi politikai fellépéstől. Ennek érdekében — már az első világháborút megelőző irodalmi és publicisztikai konzervatív ideológiai előzmények nyomába lépve — hirdették a magyar parasztról, hogy a magyarság közös ősi, faji sajátosságainak leghitelesebb őrzője és a magyar nemzet önmegújításának örökös forrása. Ez az ideológia, továbbá — a tőke versenyével szemben — a paraszti tulajdon konzervatív szellemű védelmének a követelése, az 1930-as évek elejének különféle mérsékelt földreform-koncepciói mindmind a történelmi szerepre hivatottnak hirdetett nagybirtokosságnak és — bármennyire paradoxonnak is tűnik — a valóságban mégis vele szövetséges finánctőke hatalmának a konzerválását szolgálták.

Így válik érthetővé, hogy a Horthy-korszakban keletkezett történeti szintézis az 1848. évi magyarországi forradalom útját objektíve egyengető reformmozgalmat pusztán a magyar talajtól idegen nyugati liberális eszmék importjaként, de a polgári jogrend, a tulajdonviszonyok, a formális személyi szabadságjogok biztosítása miatt elismerően jellemzi, ám bizonyos megszorítással. A megszorítás a reformmozgalom eredményeinek a lebecsülésében jelentkezik. Nem vitatja, hogy az országgyűlések törvényhozása megtörte a nemesi birtokjog kizárólagosságát. Ugyanakkor — megítélése szerint — az országgyűlések lefolyásából kiderült, hogy az ott folyó tárgyalások útján a reformok egyhamar aligha valósíthatók meg, hiszen 1848

márciusáig ügyük keveset haladt előre. Ez — az összefoglalás szerint — nem is meglepő, hiszen a reform ügyét a birtokos kisnemesség túlnyomó része nem érezte magáénak. Reformot néhány — magas műveltségéből eredően — „szellemi régiókban" járó, szélesebb távlatokban gondolkodni és önérdeke ellen cselekedni képes birtokos köznemest leszámítva voltaképpen senki sem akart. Az e tekintetben immár tisztán polgári álláspontról a múltra visszatekintő historikus figyelmen kívül hagyja, hogy a megyei közgyűléseken, a társadalmi életben, az országgyűlési követek sorában, a követi utasításokban a liberális szellemű továbblépés igénye 1848-hoz közeledve a birtokos nemességben mindinkább szélesedett. Látókörének gyújtópontjába csupán a számszerűen valóban nem kevés, ám a politikai haladást legföljebb lassítani kívánó, de annak útját eltorlaszolni immár nem tudó konzervatív nemesi birtokos ellenállása kerül. A reformmozgalmat nem a legszélesebb és nem csupán a nemesi társadalmi szükségleteket fokozatosan érvényre juttató politikai irányzatnak tekinti, hanem kizárólag néhány kimagasló személyiség egyénisége megnyilvánulásának. A reformokért küzdők csupán amiatt érhették el csekélyke eredményeiket, mert a kormány ellenállt javaslataiknak, és ezáltal a reformtörekvések bevonultak a rendi sérelmi politika fegyvertárába. A reformokért vívott küzdelem így a kormánynak a rendi alkotmány szelleme ellen irányuló konzervatív abszolutista tendenciáira való — nemzeti harc köntösét öltő — reagálásra korlátozódik. A szerző figyelmét elkerülte, hogy a rendi sérelmi politika immár csupán a polgári törekvések köntöse volt.

Érdemes azonban kissé elidőzni egy másik kérdésnél. A Horthy-korszakban keletkezett szintézis korszakunkkal foglalkozó kötetének ítélete az ún. gyarmati gazdaságpolitika forrásának kérdésében szintén eltér a korábbi összefoglalásoktól. A liberális nacionalista felfogással szemben már nem csupán a bécsi udvar gazdaságpolitikájával magyarázza az ország gazdasági elmaradottságát, hanem — a valósághoz a visszahúzó erők vonatkozásában némileg jobban közelítve — ezzel egyenrangú tényezőként említi azt is, hogy a rendek nagy része csupán kiváltságainak megóvásával törődött. Közvetve tehát — a gazdaságpolitikán keresztül —, ismét lebecsüli a reformkorszak politikai és gazdasági önrendelkezésére irányuló törekvéseit. Általában nem hozza összefüggésbe az eme politikai síkon jelentkező igényeket a gazdasági életben végbement objektív változásokkal, noha — az egykorú források alapján — felismeri, hogy a feudális magánjogi kiváltságok eltörlésével megnyílhat az út a korszerű mezőgazdasági technológia és üzemvezetés általános elterjedéséhez. Továbbá — jóllehet a politikai harcoktól elkülönítve — jelzi a piac bővülésének a gazdasági tevékenységre gyakorolt hatását is.

Míg a két korábbi, bár nem azonos módon liberális alapállású összefoglalás a történelmi személyiség, az egyén akarati tevékenységét racionális felismerő képességével magyarázza, a Horthy-korszakban megjelentetett összefoglalás szerint az egyes nemzeteknek — a szintézis szellemtörténeti megalapozottságából következően — Istentől elrendelt történelmi, sajátos, egyedi útjuk van. A kimagasló személyiségek az isteni szándékot intuitíve megérző, irracionális képességük révén találnak rá erre az útra és képesek járni rajta. Nem kis szerepet játszanak azon-

ban a történelmi személyiségek tetteinek mérlegre tételekor amaz időszak uralkodó osztályainak általános politikai szükségletei is, amelyben az összefoglalások keletkeztek. Ezektől függ ugyanis, melyik szintézis mely személyiség cselekvését állítja a középpontba.

A forradalmi úttól elforduló, ám az udvarral kiegyezésre csak az 1848. évi alkotmány alapján hajló birtokos köznemesség és az ő nézeteit kifejező — Deák felirati javaslatának szellemében írt — összefoglalás természetes magatartása volt, hogy tisztelettel adózott Széchenyi Istvánnak, „új korunk Mózesének", akit a nemzet reformtervei miatt emelt piedesztálra (Horváth, Huszonöt év. I. 44.). Ő a politikai önrendelkezés fontosságát és azoknak a magánjogi reformokkal legalábbis egyenlő jelentőségét Döblingben már fel- és elismerte. A dinasztikus neoabszolutizmustól már semmit sem várt, és azzal nyíltan szembefordult.

Kossuth politikájából az került előtérbe, hogy Kossuth a legalitás, az országgyűlési törvényhozás alkotmányos útjáról nemcsak a párizsi és a március 13-i bécsi, hanem a március 15-i pesti forradalom után sem volt hajlandó letérni. Csak később (értsd: a szabadságharc idején, főként 1849. április 14-én — M. Gy.) ragadta el a szenvedélye, legfőbb jellemhibája és gyakorolt „nemzetünk sorsára végzetes befolyást" (uo. I. 306.). Mindebből szinte magától értetődően következik, hogy a szintézis politikus eszményképévé a higgadt, mértéktartó, egyezkedésre hajló Deák Ferenc lett.

A millennium alkalmából készült összefoglalás lényegében véve ugyanilyen szemszögből tekint e három történelmi személyiségre. Habsburg-pártisága és az ekkor már sovinizmusba áthajló nacionalizmus retrográd vonásaként Széchenyi programjában hangsúlyozottan a magyar faji szupremácia biztosítását látja. Az ekkorra már kialakult polgári, központosított államigazgatás nézőpontjából tekintve vissza a rendi önkormányzatra, szemére veti Kossuthnak, hogy elméletével hozzájárult ugyan az alkotmányos átalakuláshoz, ám ellentmondásosan, mert a feudális megyerendszer nem volt beszorítható a parlamenti keretekbe. Hibáját — úgymond — a centralisták igazították helyre.

Szemléletmódjából következően a történelmi személyiségek fontossági sorrendjének megállapításában az előzőktől gyökeresen eltér a Horthy-korszak olvasóközönségének tudatát formáló történelmi összefoglalás. Eszményképe Széchenyi István. Személyiségének és politikájának ábrázolásában a szellemtörténet-írásra jellemző irracionális vonások az uralkodók. Ebben a portréban Széchenyi a magyar talaj valóságából kinőtt elgondolásaival, keresztény-katolikus erkölcsi, öntökéletesítési normákra épülő nézeteivel, s a „Hitel" megjelentetésével 1830-ban a magyarság létét biztosító reformok megfogalmazójává, a reformmozgalom elindítójává lett. Széchenyi gondolatai a kiművelt emberfők, a szellemi elit minél nagyobb számáról és eszméinek összekapcsolása a magyarság ún. történelmi jogának az ideológiájával jó alapul szolgáltak az összefoglalásnak arra, hogy a magyar kultúrfölényre való hivatkozással indokolja meg a magyarságnak (értsd: a magyar uralkodó osztályoknak és politikai vezető rétegüknek — M. Gy.) az ország Trianon által kimért területén élő más nemzetek fölötti politikai vezető szerepre jogosult-

ságát is. A Széchenyi-képet ugyanaz az aktuális politikai háttér motiválta, mint a reformkorszak megítélését.

Egy tárgyi önellentmondás azonban a Széchenyi-ábrázolásban is figyelemre méltó. A szintézis az egykorú mezőgazdasági szakirodalmi és publicisztikai termékek alapján feltárja, hogy egyes szerzők már évekkel Széchenyi „Hitel"-ének a megírása előtt ráirányították a közvélemény figyelmét arra, hogy az ország korszerű mezőgazdasági fejlődésének útjából el kell takarítani elsősorban a feudális magánjogi kiváltságokat. Változtatni kell azon is, hogy a közterheket egyedül a jobbágyság viselje. Széchenyi tehát nem önzetlenül, a nemesi birtokos osztályérdekeivel szembehelyezkedve és magányos hegycsúcsként a „Magyar Parlag" fölé magasodva — minden előzmény nélkül — alakította ki reformelgondolásait. Koncepciójának számos alapvető fontosságú eleme másoknál — nála származásban, rangban, hírnévben kisebbeknél — már korábban felvetődött.

Közvetve ezek a tények is amellett szólnak, hogy a reformkorszak kezdetét csak éppoly önkényesen lehet a „Hitel" megjelenésétől keltezni, mint 1825-től. A mezőgazdasági szakirodalom termékei, Széchenyinek és a nemesi reformmozgalom vezetőinek elképzelései azt is bizonyítják, hogy koncepcióik, ha nem is azonos módon, de a birtokos nemesség általuk felismert, helyesen felfogott gazdasági, osztályuralmi érdekeiből fakadtak, és a maguk idején általános társadalmi szükségletet fejteztek ki. Ezen a tényen mit sem változtat a nemesség önzetlenségéről, áldozatkészségéről, humanitárius, liberális gondolkodásmódjáról szóló, magukról formált véleményük.

Széchenyi gigászi méretűvé formált alakja mellett Deáknak kisebb tér jut, ámbár a szintézis — mérsékletet tanúsító, a reformok megvalósításában a középutat kereső voltára utalva — személyiségének történelemformáló jelentőségét az előző szintézisekkel egybecsengően emeli ki. A szellemtörténet-írás nézőpontjának megfelelően azonban Deák portréját azzal az irracionális vonással különbözteti meg az előző korok szintéziseinek Deák-képétől, hogy megteszi a „magyaros egykedvűség" megtestesítőjének (VII. 138.).

A Kossuth-jellemzésből azonban — agitátori zsenialitásának hangsúlyozása mellett — nem hiányzik a forradalomnak általában és az 1848—1849. évi magyarországi forradalom vezetőjének személy szerint is szánt oldalvágás. Annak leszögezése, hogy Kossuth és követői előtt a valóságot eltakarták az illúziók, Kossuthot és követőit nem érdekelte a reformok konkrét tartalma, csupán az indulatok felkorbácsolása.

Dessewffy Aurélról mindhárom összefoglalás hasonló képet fest, ám amit koncepciójában az első két szintézis bírál és a haladás gátjának tart, azt a konzervatív összefoglalás pozitív mozzanatként lépteti elő (a reformok lassítása, a megye hatáskörének sokallása, a haladás szembeállítása az alkotmányos parlamenti kormányzással és a dicasteriális rendszer átalakításával).

A Habsburgok és kabinetjük kormányzati rendszerét minden összefoglaló mű elítéli, ámde más-más indítékból. Ebben a liberális-köznemesi és a millennium alkalmából megjelentetett szintéziseket az vezeti, hogy a Habsburg kabineti abszolutizmus gátolta a haladást. Mindenféle társadalmi, politikai, kulturális előre-

lépés útjában állt, uralmát rendőruralomra, cenzúrára építette. A Horthy-korszakbeli szintézis I. Ferenc portréját mint képességekkel szerényen megáldott uralkodóét rajzolja meg. Mindenáron csendre, nyugalomra, politikai mozdulatlanságra vágyó államvezetését, korlátolt, műveletlen, titkos kabinettel kormányzó, bürokrata jellege miatt marasztalja el, Metternichnek pedig a szerző — a Habsburg-monarchia iránt érzett nosztalgiájából következően — azt rója fel: későn ismerte fel, hogy szükséges a Habsburgok jogara alatt levő területeket centralizált, föderatív, a dinasztikus abszolutizmus uralmának megszilárdítására hivatott államegyüttessé változtatni és ezzel összefüggésben a magyar alkotmányt is ehhez igazítani. A kései felismerés gátolta Metternichet az elengedhetetlen polgári reformok keresztülvitelében.

A nemzetiségi kérdésben az 1860-as évek második felében megjelent szintézis az ezeréves történelmi jogra és alkotmányra, a történelmi jogfolytonosságra hivatkozva tartja jogosultnak a magyar nyelv államnyelvvé emelését, a magyarnak egyetlen politikai nemzetként létezését, a vezérszerepre, államfenntartásra hivatott magyar faj túlsúlyának a biztosítását. Ez a nacionalista elvi álláspont azonban jól megfér azzal a liberális szellemtől áthatott önkritikus megállapítással, amely szerint a magyar politikusok 1848 előtt akkor hibáztak, amikor nem ismerték el az egykor meghódított vagy bevándorolt népekből kialakult nemzetiségek természetes jogait, és rossz néven vették, ha más fajúak is törekedtek nyelvük, nemzetiségük fejlesztésére. A magyarnak államnyelv rangjára emelése mellett hiba volt egyidejűleg ki nem elégíteni más nemzetek nyelvi igényeit és ezzel — az összefoglalás szerint — megszüntetni a nemzetiségi viszályokat.

A mű nem kendőzi, hogy erre a felismerésre a neoabszolutizmus magyart és nem magyart egyképpen elnyomó uralma döbbentette rá. Emiatt és ekkor úgy látja, hogy a kölcsönös méltányosság alapjára épülő higgadt gondolkodás a középutat választja, amelyen haladva újtól virágba szökkenhetnek a testvéries érzetek, amelyekről az 1840-es években mindegyik nemzet elfeledkezett. Emiatt nem tudott a magyar nemesség igazságos lenni más nemzetek iránt, és ez az újraéledt abszolutizmusnak vált hasznára.

Erénye az összefoglalásnak a nemzetté válás folyamatának felismerése még akkor is, ha a forrást pusztán külső indítékokban keresi. A szláv népek nemzeti ébredését ugyanis nagyrészt az általános európai viszonyok alakulásának, nevezetesen az 1789. évi francia forradalom előidézte európai bonyodalmaknak tulajdonítja. A nemzeti ébredést, a nemzetté válást, az egyes nemzeteknél egymástól függetlenül, párhuzamosan végbemenő és így történelmileg egyformán jogos, a természetjogból is következő folyamatként ábrázolja. Ezáltal — közvetve — idealista eszmei köntösbe öltöztetve, de elismeri a történelmi törvényszerűségek érvényesülését. Ez még akkor is jelentős tudományos eredmény, ha a felismerés egyik indítéka védekező mozdulat volt, amellyel elhárítani kívánta azt a vádat, amely szerint a magyarosítás lett volna az elsődleges oka a nemzeti ellentétek fellángolásának az 1830-as, 1840-es években. Egyes túlzások ilyen reakciót kiváltó hatását azonban az összefoglaló mű szerzője elismeri.

A történeti valóságot ez esetben is jól látja a szintézis írója, mégsem tud megszabadulni a reformkorszak haladó köznemesi politikusainak attól a tévedésétől, amely mind a horvátoknak, mind a szerbeknek — eltérő módon ugyan — a délszláv egység megteremtésére irányuló törekvését, mind pedig a valamennyi szláv népet egyesíteni kívánó és a szláv kölcsönösség — kulturális közösség — eszméjén nyugvó elképzelés forrását a cári Oroszország hódító törekvéseit szolgáló pánszláv politikai agitációban kereste.

Helyesen figyeli meg azonban az összefoglalás, hogy a bécsi udvar egyes szláv nemzeti mozgalmakat, elsősorban az illírizmust, a magyar reformnemesség politikai önrendelkezés kivívásán fáradozó, haladó polgári-nemzeti törekvéseivel szemben az abszolutista uralkodói autokratizmus életének meghosszabbítása céljából támogatta.

A dualizmus korabeli soviniszta hangvételű összefoglalás csakis a magyar fajnak a történelmi előzményekből, kulturális fejlődéséből, számbeli súlyából eredő államfenntartó, vezérszerepéről, felsőbbrendűségéről hajlandó tudomást venni. A nemzetiségektől elvitatja a képességet a magyaréhoz hasonló tartalmú, irányú nemzeti fejlődésre. Tények alapján felismeri ugyan, hogy a nem magyar népek is elindultak a nemzetté válás útján, de az a véleménye, hogy a nemzetiségekben felébredő „faji összetartozás" érzése és bizonyos műveltségi szint elérése még nem zavarta volna az évszázados együttélés és a közös harcok hagyományaira épülő nemzeti állami újjászervezés munkáját, ha az orosz pánszláv propaganda és a bécsi kormánynak egyes nemzetiségeket támogató politikája nem bontotta volna meg a nemzetek között addig létezett békességet, és nem élezte volna mindinkább elmélyülő ellentétekké. Egyidejűleg taktikai hibának és túlzásnak minősíti főként Széchenyinek egyes megyék erőszakos magyarosító törekvéseit elmarasztaló állásfoglalásait, így is hangsúlyozván az államfenntartó „magyar faj" — szerinte — kétségbe nem vonható fölényét a nemzetiségekkel szemben.

Akaratlanul is felfedi azonban a nemzeti mozgalmak osztályhátterének egy részét, előadván, hogy a „pánszláv agitáció" lassan a köznép lelkét is megmételyezi. A nép — 1848 tanúsága szerint — félreértette a nemzeti agitáció tartalmát és a nemzeti igények kielégítése helyett vagyoni érdekeit tolta előtérbe.

A forradalom idején a szlovák, az erdélyi román parasztok is valóban a jobbágytörvények következetes alkalmazásáért, részben továbbfejlesztésükért szálltak harcba.

A Horthy-korszak történeti szintézise annyiban tovább lép az előzőknél, hogy a magyar és nem magyar népek nemzeti mozgalmait immár tudatosan párhuzamos jelenségekként mutatja be. Megítélése szerint az egyes népek nemzeti mozgalmai az európai nacionalizmus eszméi terjedési folyamatának részeként önmaguktól, európai vonatkozásban általános szabályokat követve fordultak egymás ellen. A nemzeti mozgalmak mechanizmusa mindenhol azonos. Kiindulópontjuk az érzelmi közösség, amely hovatovább önálló állam alkotására és az ott élő más nemzetbelieket elnyomó, hatalmi irányba tart. A nemzeti érzésből megszületett nemzeti akarat minden nemzetnél a minél korlátlanabb érvényesülésre tör, akár más, vele egy területen élő nemzetek rovására. Ebből származnak a magyarok és a nemzetiségek

konfliktusai is. Az összefoglalás nem fogadja el a legtöbb magyar kortársnak és a megelőző szintéziseknek a nemzeti ellentétek forrásaként kizárólag a pánszlávizmust és a bécsi udvar politikáját feltüntető állításait. Azt hangsúlyozza: a magyar reformerek nem, vagy alig ismerték fel, hogy a pánszláv veszély csupán távoli, és hogy a nem magyar népek érzelmei önmagukban, orosz kapcsolatok nélkül is végveszélyt hozhatnak a magyar nemzetre. Nem mulasztja el azonban annak kiemelését, hogy a reformpárti nemesség kimagasló képviselői között voltak olyan egyéniségek, akik emberiességi indítékokból társadalmi úton (Széchenyi István, Kazinczy Gábor), némelyek országgyűlési felszólalásaikban (Bezerédj Miklós, Deák Ferenc) a nemzetiségek mint individualitások elismerését követelték és ebből következően méltányos bánásmódot számukra.

A nemzetiségi mozgalmaknak a valóságot a korábbi történeti műveknél némileg jobban megközelítő — ám nacionalista — ábrázolásában a szerző kivételes problémaérzékenységén, történetírói képességein túlmenően más okok is közrejátszottak. Részben az, hogy az előző szintéziseknél összehasonlíthatatlanul szélesebb, főként az 1920-as években publikált nemzetiségtörténeti forrásbázisra támaszkodhatott. Nem lebecsülendő szerepük volt azonban a valósághoz bizonyos fokig hívebb ábrázolásban a Bethlen-kormány idejéből eredő „kisebbségvédelmi politika" szempontjainak is. Ezek — tudjuk — türelmet, szabad nyelvhasználatot hirdettek az országban élő nemzetiségeknek. Így véltek jogcímet szerezni ahhoz, hogy hasonló bánásmódot igényelhessenek az imperialista békediktátum révén a szomszédos államok területén élő magyarok számára, miközben egyidejűleg — láttuk — nem szűntek meg hangsúlyozni a magyarság kultúrfölényére alapozott államvezetési jogosultságát.

A marxizmus klasszikusainak műveiből az alábbiak segítették az eligazodást: Friedrich Engels, A status quo Németországban (In: Marx—Engels művei. Továbbiakban: MEM IV. Bp. 1959); A burzsoázia és az ellenforradalom és A lengyel vita Frankfurtban (In: MEM VI. Bp. 1962). E három írás a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátos kelet-közép-európai útjának, az árutermelő, polgárosuló birtokos köznemességnek a polgárság funkcióját betöltő szerepének megértését segíti. A jobbágyfelszabadítás módjáról eme területeken a Vita az eddigi megváltási törvényhozásról (In: MEM V. Bp.1961) c. írás tájékoztat. A forradalmi válság létrejöttéről és okairól Európában és a Habsburgok Lajtán túli örökös tartományaiban Friedrich Engels Az 1847-es év mozgalmai és A vég kezdete Ausztriában c. írásai adnak felvilágosítást (In: MEM IV. Bp. 1959). A parasztipar szerepéről a tőkés ipari termelésre való átmenet időszakában lásd: Marx Károly, A tőke. I. (Bp. 1955) és V. I. Lenin, A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (In: V. I. Lenin összes művei. Továbbiakban: LM 2. kiad., III. Bp. 1964). A nemzeti kérdés helyes megközelítéséhez V. I. Lenin Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésről (In: LM XXIV. Bp. 1970) és A nemzetek önrendelkezési jogáról (In: LM XXV. Bp. 1970) c. írásai adnak fontos szempontokat.

Korszakunkról, ha nem is következetesen marxista nézőpontból, de marxista igényű megközelítéssel elsőként Szabó Ervin írt, már csak halála után közzétett,

nyomtatott forrásokra és feldolgozásokra támaszkodó munkájában: Társadalmi- és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban (1. kiad. Bécs, 1921; 2. kiad. Bp. 1945. A 2. kiadást használtuk. Továbbiakban: SZABÓ E.). SZABÓ ERVIN polgári átalakulásnak és polgári forradalomnak csakis a nyugat-európai tőkés országokban végbement azonos folyamatokhoz, illetve forradalmakhoz hasonló módon és a tőkés polgárság vezetésével végbement történelmi eseménysort tekinti. Nem ismeri el, hogy a kelet-közép-európai országokban — a polgári osztály e régió történelmi útjának sajátosságából következő gyengesége folytán — a polgárosuló árutermelő nemesség betöltheti a polgárság funkcióját az említett vonatkozásokban, akár csak — osztálytermészetéből következően — kétarcúan, ellentmondásoktól nem mentesen is. Téves helyzetfelismeréséből folyóan szállt vitába már 1903-ban MARX és ENGELS eme kérdésekre vonatkozó, említett, helyes nézeteivel és becsülte alá könyvében a reformkorszak és a reformer birtokos nemesség történelmi jelentőségét.

Úgynevezett reformkorszakról ír, amelynek kezdetét 1825-től számítja, amikor — és ez nyilvánvaló elírás lehetett — Széchenyi István, a liberális toryzmus sajátos eszmerendszerétől áthatott program megfogalmazója — SZABÓ ERVIN szerint —, gazdaságpolitikai agitációjával felrázta a nemzetet politikai kábultságából, és azóta fáradhatatlan apostolként hirdeti nézeteit (SZABÓ E. 49.). A nemesség egészét pusztán feudális osztályként kezeli, amely megrekedt a feudalizmusban, nem képes és nem is hajlandó kiváltságainak felszámolását előmozdítani. A szerinte maroknyi reformer nemes iparkodását elismeri, de róluk az a véleménye, hogy anélkül akarták a feudalizmus eltörlését, hogy érzésben, érvelésben közeledtek volna a polgári világnézethez (uo. 50.). A reformer ellenzék liberális politikája — szerinte — voltaképpen a régi magyar ellenzék új divatú elemekkel feldíszített kovásza (uo. 53.). Ebből a koncepcióból folyóan a reformkorszak érdemes politikusairól alkotott véleménye is fenntartásokkal terhelt.

Széchenyi elindítója ugyan a reformkorszaknak, de reformjavaslataiban egy szót sem ejt a parasztságról (uo.). A reformeszmék legkiválóbb képviselői 1830 júliusának párizsi eseményei és az 1831. évi magyarországi parasztfelkelés hatására felismerték, hogy a nemzetgazdasági és a nemzeti problémák megoldását a parasztkérdéssel kell kezdeni, ám Deák Ferenc, a radikális tábor legokosabb, legnagyobb alakja, noha fogékony a nyugati eszmékre, „mégis tősgyökeres magyar, mondhatni, keletien kényelmes és szemlélődő természet, kinek lelkében a túlsúly azokon a hagyományos érzelmeken nyugszik, amelyek őt a szó legjobb értelmében vett régi magyar nemesség valódi képviselőjévé teszik" (uo. 60.). Kossuth mindig az árral úszó, ingadozó, heves mérsékletű, hiú ember, akinek tudatos reformpolitikája mérsékelt, Kossuth minden lényegesebb társadalmi és politikai átalakulás ellensége. Politikája, bár gyakorlati következményei valóban demokratikus reformokhoz vezetnek, elméletileg összeegyeztethetetlen a demokráciával, amelyről annak nyugat-európai értelmében általában kevés fogalma volt. A nyugat-európai demokráciához, amelyért a reformküzdelem folyt, a demokrácia, a tiers état uralmi formájának elméletéhez kevés köze volt (uo.). Egyedül a centralisták fogalmazták meg

a nyugati polgári átalakulás demokratikus programját. Ők a polgári forradalom képviselői, amit tudatosan polgári formában, törvényes polgári eszközökkel kívánnak megvalósítani. Ugyanakkor tudatos polgárokként mind jobbfelé, a feudalizmustól, a nemességtől, mind balfelé, a proletariátustól elhatárolták magukat. Erről vall cenzusos választójog-követelésük. Egyedül ők küzdöttek osztályérdekeiken túlmenő célokért, noha az az osztály, amelynek szószólói voltak, gazdasági és társadalmi valóságként alig létezett, politikailag pedig egyáltalán nem (uo. 61., 63—64., 69.). Nem mentes azonban Szabó Ervin műve a Habsburg dinasztikus abszolutizmus iránti illúzióktól sem. Elmarasztalja a nemességnek a bécsi udvar központosító elvei ellen folytatott harcát, amelyet látszólag nemzeti küzdelemként tart nyilván, és amely „oly politika ellen fordult, mely voltaképpen sokkal inkább hivatkozhatott volna a nemzeti és közérdekekre" (uo. 43.). Szabó Ervin emez állásfoglalásának végső indítéka történelmileg helytálló: a feudális magánjogi kiváltságoknak mint a társadalmi-gazdasági továbblépést gátló akadályoknak egyértelmű elutasítása. Téved azonban az I. Ferenc és V. Ferdinánd korabeli dinasztikus abszolutizmus megítélésében, mert azt Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutizmusával azonos jellegűnek véli, amikor — mint erről már szó esett — az uralkodói autokratizmus még — saját érdekében ugyan — objektíve a polgári tőkés gazdaság útját egyengető, a haladást segítő intézkedésekre képes és hajlandó is volt. Korszakunkban azonban már az abszolutizmus ilyen lépésekre — mint említettük — nem képes, nem is hajlandó.

Marxistaként ismerte fel — láttuk — 1830-cal és 1831-gyel kapcsolatban az osztályharc történelmi mozgató szerepét. A gazdasági és társadalmi rendszer válságának a hatását a politikai eszmékre, mozgalmakra szintén jelezte. Művének korszakunkkal foglalkozó részében megállapítja, hogy a forradalmat hosszú lelki előkészítésnek kell megelőznie, ámde „másfelől magának a gazdasági és társadalmi rendszernek is már megingatottnak kell lennie, mielőtt a szellemek képesek és hajlandók a felforgató eszmék befogadására és tényleges keresztülvitelére" (uo. 47.).

Szabó Ervin tehát felismeri a valóság egy részét. Eszmerendszerének eklektikus volta, egyéniségének alkata azonban együttesen meggátolják, hogy érzelmi forradalmisága eszmeileg is következetes marxista elmélettel ötvöződhessék. (Ennek egyik tünete az örök nemzeti sajátosságok koncepciójának elfogadása Deák jellemzésében.) A bibliográfiai tájékoztató jellege nem teszi lehetővé Szabó Ervin eszmerendszere forrásainak feltárását, koncepciójának kritikai elemzését. Ettől azonban már csak amiatt is el lehet tekinteni, mert ezt a munkát — időrendben haladva — Gedő András (Szabó Ervin és a marxista filozófia. *Párttörténeti Közlemények*, 1957. 1), Litván György (Szabó Ervin. Életek és korok. Bp. 1974) és Mérei Gyula (Eszmetörténet—munkásmozgalomtörténet. In: Munkásmozgalomtörténet — társadalomtudományok. Szerk. Vass Henrik—Sipos Levente. Bp. 1978) már elkezdték.

Marx és Engels nézeteit helyesen értelmezte és alkalmazta a magyar viszonyokra Révai József 1932-ben a Gyűjtőfogházban írt Marx és a magyar forradalom, valamint a később alkotott Magyar szabadság — világszabadság c. cikksoro-

zatának első, a reformkorszakról szóló írásában, továbbá 1938-ban Prágában írt, Kölcsey Ferenc c. tanulmányában. A kelet-közép-európai fejlődés sajátos útjának összefüggésrendszerében szemléli — a valóságnak megfelelően — a magyarországi árutermelő polgárosuló birtokos nemesség polgári reformtörekvések vezetésére alkalmasságát korszakunkban (In: RÉVAI JÓZSEF, Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1948; az első két tanulmány újra közzétéve: RÉVAI JÓZSEF, Válogatott történelmi írásai. I. Bp. 1966).

A klasszikusok és RÉVAI JÓZSEF munkáin kívül a régebbi és a felszabadulás, leginkább azonban az 1948 után megjelent szakirodalom eredményeit hasznosította kritikusan korszakunk történetének első marxista tudományos összefoglalása, az 1961-ben megjelent egyetemi tankönyv: Magyarország története 1790—1849. Szerk. MÉREI GYULA—SPIRA GYÖRGY. (Írta: ARATÓ ENDRE, BENDA KÁLMÁN, MÉREI GYULA, SPIRA GYÖRGY, VARGA ZOLTÁN. Bp. 1961.) A korábbi irodalomhoz képest a legtöbb újat nyújtotta elsősorban a gazdaság- és a társadalomtörténet terén, a paraszti osztályharcnak és a nemességre gyakorolt hatásának bemutatásával, a nemzetiségi kérdés, a nemzeti mozgalmak és kölcsönhatásos kapcsolataik történetének, irodalom és politika egymást segítő tevékenységének rajzával. A kétkötetes, ismeretterjesztő összefoglalásnak: Magyarország története. Szerk. MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY. 1. kiad. (Bp. 1964) korszakunkkal foglalkozó része (szerzője 1795-ig: VÖRÖS ANTAL, 1795—1849: VARGA JÁNOS) jelentős mértékben az egyetemi tankönyvre épült. 1965-ben került ki a nyomdából a tankönyv második, javított kiadása. Ez már mentes az első kiadásban még fellelhető olyan nacionalista maradványoktól, mint amilyen a bécsi udvar gazdaságpolitikájának lényegét a „gyarmatosító" vámpolitikában felfedező megállapítása volt. Kiküszöbölődtek a dogmatikus, sematikus szemlélet hatását tükröző, egyébként elenyésző számú hibák is. A tankönyv mindkét kiadása említette ugyan azt, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Magyarországon a kelet-európai fejlődés útján haladt, de nem rajzolta meg ennek az útnak a régió valamennyi országában közös, jellemző lépéseit, és alig szólott az általános fejlődési irányzaton belül a magyarországi és erdélyi sajátos vonásokról. Mindezek ellenére a legtöbb vonatkozásban kötetünknek szilárd alépítményéül szolgált.

A tankönyv fogyatékosságainak kiküszöbölése és a számos, eddig még fel nem derített kérdés megoldása, de legalább vázlatos megközelítése várt kötetünkre. A szöveg részben a külföldi szakirodalom, részben az 1960-as évek óta megjelent országos táj-, illetve helytörténeti szakirodalom figyelembevételével, részben a kötet szerzőinek a szöveg elkészítéséhez elengedhetetlenül szükséges kiegészítő, egyes esetekben alapozó kutatásai nyomán készült. Ennek az iparkodásnak az eredményeként első ízben kerül az olvasóközönség elé korszakunk összefoglaló — a közgazdaságtudomány metodológiájának némely elemét is figyelembe vevő — magyarországi és erdélyi gazdaságtörténete. Ebben a piackörzetek, piacközpontok kialakulásáról szóló rész jelentős hányada faktoranalízissel készült. A céhes viszonyok bemutatásához számítógépes eljárás igénybevételére is sor került. Nemcsak új szempontú megközelítésük, hanem részben tárgyi anyaguk révén is újat

hoznak a népesedésről szóló részek, a társadalom és a kultúra történetét bemutató fejezetek, a bécsi központi kormányszervek intézménytörténeti sorsfordulatait, a feudális dinasztikus abszolutizmus anakronisztikussá válását jellemezni kívánó oldalak.

*

A gazdasági fejlődés és ezen belül a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom kérdésére Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban lásd: WILLIAM JAMES ASHLEY, Englische Wirtschaftsgeschichte. I—II. (Leipzig, 1896); újabban H. M. CROME—R. J. HAMMOND, An Economic History of Britain (London, 1947); R. CLAPHAM, A Concise Economic History of Britain. From the earliest time to 1750 (Cambridge, 1957); W. H. B. COURT, A Concise Economic History of Britain. From 1750 to recent times (Cambridge, 1967); ERNST BAASCH, Holländische Wirtschaftsgeschichte (Jena, 1927).

Legújabban erről, egyben a kelet-közép-európai fejlődés sajátosságairól is: BERENDT T. IVÁN—RÁNKI György, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században (Bp. 1969) és JAROSLAV PURŠ, Az újkor komplex forradalma *(Československý Časopis Historický*, 1971. 2. Magyarul: *Világtörténet.* Tájékoztató a külföldi történeti irodalomból, 27. 1977). Csak a kelet-közép-európai államokban végbement átmenetről: ARNOŠT KLIMA, Zur Frage des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduktion in Mitteleuropa (In: Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Szerk. KARL OBERMANN. Berlin, 1960); ARNOŠT KLIMA, The Domestic Industry and the Putting-out System in the Period of Transition from Feudalism to Capitalism (In: Deuxième Conférence d'Histoire Économique Aix-En-Provence 1962. Paris, 1965); HILDEGARD HOFFMANN, Zum Problem des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalizmus in Deutschland *(Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1966. 4.); HANS MOTTEK, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I—II. (Berlin, 1964); GYIMESI SÁNDOR, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (Bp. 1975); BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában *(Századok*, 1968. 1—2); JAROSLAV PURŠ, K problematice průmyslové revoluce a českých zemich a na Slovensku *(Historický Časopis*, 1955. 1); JAROSLAV PURŠ, The Industrial Revolution in the Czech Lands (Historica II. Praha, 1960); FERDINAND TREMEL, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs (Wien, 1969); MARIA KRISTINA FINK, Die österreichisch—ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen (Südosteuropa-Schriften. 9. Szerk. RUDOLF TROFENIK. München, 1968) adatai miatt hasznos; PETER ERCUTA, Die Genesis des Kapitalismus in Rumänien (Leipzig, 1941).

Az ipar fejlődésére az előzőekben felsorolt általános gazdaságtörténeti munkák mellett HERBERT HASSINGER, Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburger-Monarchie am Ende des 18. Jahrhunderts (In: Die wirtschaftsliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum

19. Jahrhundert. Szerk. FRIEDRICH LÜTGE. Stuttgart, 1964). Adatai miatt még ma is hasznos JOHANN SLOKAR, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter König Franz I. (Wien, 1914), továbbá NACHUM GROSS, An Estimate of Industrial Product in Austria in 1841 *(The Journal of Economic History*, 1968. 2); JULIUS MARX, Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution in Österreich (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 51. Köln, 1965); ALOIS BRUSATTI, Unternehmungsfinanzierung und Privatkredit im österreichischen Vormärz *(Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 1960); az ipari technika fejlődésére CH. LINGER ÉS TÁRSAI, A History of Technology (Oxford) iparáganként megfelelő köteteiben.

A mezőgazdaság fejlődésére a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában Kelet-Közép-Európában az előzőkben felsorolt általános gazdaságtörténeti munkákon kívül: D. SAALFELD, Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustrieller Zeit (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Szerk. F. LÜTGE—G. FRANZ—W. ABEL. VI. Stuttgart, 1960); WILHELM ABEL, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom früheren Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Deutsche Agrargeschichte. Szerk. GÜNTHER FRANZ. II. H. n. 1962); WILHELM ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur (Hamburg—Berlin, 1966); B. BARANOWSKI ÉS TÁRSAI, Histoire de l'économie rurale en Pologne jusqu'à 1864 (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966); ILIE CORFUS, L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXe siècle (Bucarest, 1969).

A magyar gazdasági élet történetére liberális középnemesi szemlélete, valamint elsődlegesen gazdaságpolitikai nézőpontja, viszonylag kevés adata miatt már elavult HORVÁTH MIHÁLY, Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt (Buda, 1840; 2. kiad. In: HORVÁTH MIHÁLY, Kisebb történeti munkái. III. Pest, 1868). Kevés és főként a 19. század első két évtizedére vonatkozó, csak nyomtatott forrásokból származó tényanyaggal dokumentáltan, az objektív gazdasági fejlődés gyéren felsorakoztatott tényeit a magyar reformpolitikusok gazdaságpolitikai koncepcióival vegyítve, az előrelépést ezekre a felszínen észlelhető szubjektív tünetekre összpontosítván adja elő mondanivalóját UNGÁR LÁSZLÓ, Kapitalisztikus gazdálkodás (In: Magyar művelődéstörténet V. Szerk. DOMANOVSZKY SÁNDOR stb. H. é. n.). Magyarország gazdaságának minden területét átfogó összefoglalás hiányában főként olyan, az egyes gazdasági ágakról készült monográfiák, helytörténeti munkák, tájtörténeti konferenciák anyagát hasznosítottuk, amelyek a címükben megjelölt tárgykörökön kívül a magyarországi gazdasági élet egyéb területeire vonatkozó, értékesíthető adatokat is közölnek. Az ilyen jellegű munkákra utalunk a következőkben, mivel adataik a gazdaságtörténeti rész csaknem minden fejezetében felhasználásra kerültek.

Az áruforgalom területére vonatkozóan: GR. SZÉCHENYI ISTVÁN, Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk., bev. IFJ. IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II. Bp. 1930); BELITZKY JÁNOS, A magyar gabonakivitel története 1860-ig (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. DOMANOVSZKY SÁN-

DOR. Bp. 1932); GYÖMREI SÁNDOR, A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); NAGY LAJOS—BÓNIS GYÖRGY, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Budapest története. III. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS. Bp. 1975); BALÁZS PÉTER, Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. DÁVID LAJOS ÉS TÁRSAI. Győr, 1971).

A mezőgazdaság történetéről: MÉREI GYULA, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848 (Bp. 1948); SZABAD GYÖRGY, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957); TÓTH TIBOR, A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítás előtt (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1975); OROSZ ISTVÁN, A mezőgazdasági termelés Magyarországon 1790—1849 (Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1974, Kézirat); Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. I—III. (A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Szolnok, 1974); A Dunántúl településtörténete. II/1. 1767—1848. (A pécsi településtörténeti konferencia anyaga 1976. augusztus 24—25. Az MTA Pécsi és Veszprémi Bizottságának Értesítője. I. Pécs, 1977). A mezőgazdasági termények áraira: Adalékok Magyarország nyerstermányeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században a pesti piacon történt jegyzések szerint (Kiad. a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Bp. 1873); KŐRÖSI JÓZSEF, Adalékok az árak történetéhez (Pestvárosi statisztikai évkönyv 1. Pest, 1873); FÖLDES BÉLA, Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól (Bp. 1882); FÖLDES BÉLA, Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. 4. Bp. 1905).

A magyarországi iparfejlődésre: MÉREI GYULA, Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp. 1951); GY. MÉREI, Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn (In: Études Historiques. I. Bp. 1960). Ez utóbbi tanulmányban már a tőkés irányba tartó fejlődés fő akadályozóiként szerepelnek a feudális magánjogi kötelékek és ezeket súlyosbítóként a bécsi udvar gazdaságpolitikájának hátráltató alapelvei. Ezzel helyesbíti az 1951-ben megjelent könyvének a „gyarmatosító gazdaságpolitikáról" szóló hibás tételét.

*

Az egyetemes történeti összefüggésekre: ANDRÉ FUGIER, La révolution française et l'empire napoleonien (Paris, 1953) és PIERRE RENOUVIN, Le XIXe siècle I. De 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil de nouveaux mondes (Paris, 1954), mindkettő a PIERRE RENOUVIN szerkesztésében megjelent Histoire des relations internationales sorozat (IV—V.) kötete. A sorozatot az emeli a szokványos diplomáciatörténeti művek fölé, hogy a nemzetközi kapcsolatok történetét beilleszti az egyetemes gazdasági, társadalmi fejlődés, a forces profondes, a mélyben ható erők összefüggés- és kölcsönhatásrendszerébe, ám úgy, hogy mindegyik történelmi

hatóerőt egyenlő jelentőségűként ábrázolja. Rövidebb időmetszetet tekint át és hasznos adatokat nyújt: R. R. PALMER, The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America 1760—1800. I—II. (Princeton, 1959—1964). Marxista összegező áttekintést nyújt DIÓSZEGI ISTVÁN Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika (Bp. 1967) c. könyve.

A Habsburg-ház és kormánya kül- és belpolitikájára megfelelő kritikával hasznosítható feldolgozások az osztrák szerzők művei közül időbeli sorrendben az óliberális, Habsburg-birodalmi szemléletű ANTON SPRINGER, Geschichte des Revolutions Zeitalters 1789—1849 (Prag, 1849) és ANTON SPRINGER, Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. I. (Leipzig, 1863). Liberális szemléletű, levéltári anyagot is, de főként az egykorú politikai publicisztikai, szépirodalmi termést bőségesen hasznosító színes, olvasmányos összefoglalás: VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1922, továbbiakban: BIBL 1922). Össznémet szemléletű, konzervatív világnézetű, a birodalom bel- és külpolitikájáról jó tényszerű anyagot feldolgozó biográfia HEINRICH RITTER VON SRBIK Metternich, der Staatsmann und der Mensch (München, 1925) c. kétkötetes műve. EVA PRIESTER Kurze Geschichte Österreichs (Wien, 1949) c. marxista megközelítésű műve korszakunk történetéről kissé szűkszavú összegzést nyújt. Rövid, ám hasznosítható tényeket sorakoztat fel ERICH ZÖLLNER Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart (2. kiad. München—Wien, 1961) c. összefoglalása, továbbá KARL und MATHILDE UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nebenländer Böhmen und Ungarn (Graz—Wien—Köln, 1963) második kötete. A mű első kiadása a két világháború között jött létre és elsősorban rendkívül gazdag bibliográfiai útmutatásai miatt ma is hasznavehető. Az 1963. évi kiadás az elsőnek lényegében változatlan kiadása. Szemlélete Habsburg-birodalom központú, és a Ferenc József alatti hivatalban levő állami tisztviselők gondolkodásmódját tükrözi. HUGO HANTSCH, Die Geschichte Österreichs II. /1648—1918/ 2. kiad. (Graz—Wien—Köln, 1962; 4. kiad. 1968) konzervatív, klerikális, dinasztiához hű, ugyanakkor szupranacionális szemléletű és ez utóbbival összefüggésben a Habsburg-birodalmat a nemzetek fölötti állam korai modelljének tekintő szintézis. A. J. P. TAYLOR, The Habsburg Monarchy 1815—1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary (London, 1943) és A. J. P. TAYLOR, The Habsburg Monarchy 1809—1916 (London, 1951) c. liberális szemléletű munkák viszonylag kevés anyaggal, szellemeskedő logikai következtetésekkel; C. A. MACARTNEY, The Habsburg Empire 1790—1918 (London, 1971) konzervatív nézőpontú, adatgazdagsága miatt hasznosítható mű. Korszakunkról bővebben szól, ám szűkebb időkört fog át ADOLF BEER, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774 (Prag—Leipzig, 1883); RICHARD CHARMATZ, Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. I—II. 2. kiad. (Leipzig—Berlin, 1918); WOLFGANG SCHWARTZ, Der Bund der drei schwarzen Adler. Zum Ostbündnis der Jahre 1833 bis 1854 (In: Das Reich. Festschrift für A. I. Haller. Stuttgart, 1940). A szakirodalmat kritikával hasznosítja, jelentős levéltári forrásanyagot tár fel és részben közöl ANDICS ERZSÉBET alapos műve: A

Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi cári intervenció diplomáciai előtörténete (Bp. 1961). Ugyanő Bécs és Magyarország viszonyát hasonló módon, szintén feltáratlan hatalmas forrásanyag hasznosításával mutatja be: ERZSÉBET ANDICS, Metternich und die Frage Ungarns (Bp. 1973; magyarul: Metternich és Magyarország. Bp. 1975). A német változat függeléke nyolcvanhét — magyar, ausztriai, csehszlovákiai és szovjet levéltárakban őrzött — dokumentumot és levelet tesz közzé.

A Habsburg-birodalom központi államigazgatására és államszervezetére: C. HOCK—H. I. BIDERMANN, Der österreichische Staatsrat 1760–1848 (Wien, 1879); IGNAZ BEIDTEL, Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1540—1848. II. (Szerk. ALPHONS HUBER. Innsbruck, 1898); ERNST C. HELLBLING, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Wien, 1956); FRIEDRICH WALTER, Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 1. Bd. 2. Halbbd. Teil 2. Die Zeit Franz II. (I.) und Ferdinand I. /1792—1848/ (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 42. Wien, 1956); FRIEDRICH WALTER, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500—1955 (Wien—Köln—Graz, 1972). Valamennyi munka csupán adatai miatt hasznos. Az uralkodó és kormányai rendőruralmára BIBL 1922 mellett VIKTOR BIBL, Die Wiener Polizei (Leipzig—Wien, 1927); SRBIK; HANS OBERHUMMER, Die Wiener Polizei. I—II. (Wien, 1937) adatai különösen becsesek, mivel az eredeti forrásanyag elpusztult. Ugyanilyen okok miatt hasznosak a magyar szerzők művei is: TÁBORI KORNÉL, Titkos rendőrség és kamarilla (Bp. 1921), részben feldolgozás, részben forrásközlés; TAKÁTS SÁNDOR, Kémvilág Magyarországon. I—II. [Bp. 1932]; MISKOLCZY GYULA, A kamarilla a reformkorszakban (Bp. [1938]).

Az uralkodó és Metternich személyére lásd: BIBL 1922; VIKTOR BIBL, Kaiser Franz, der letzte römisch-deutsche Kaiser (Leipzig—Wien, 1938). BIBL minden változtatástól irtózó, klerikális, szűk látókörű, korlátolt bürokrataként mutatja be I. Ferencet. Az ő nyomdokaiba lépő, idejétmúlt politikusként ábrázolja Metternichet is, Ferenc halálától 1848-ig a kormányzat legfőbb irányítóját. Az ő egyéniségük rovására írja a Habsburg-uralom alatt álló területek népeiben — a legfelső réteget kivéve — már az 1840-es évek elejére felhalmozódó, majd mindinkább fokozódó elégedetlenséget, amely 1848-ban végül is egymásután kirobbanó forradalmakban jutott kifejezésre. SRBIK lényegében hasonló képet tár elénk I. Ferencről. HUGO HANTSCH az ájtatos, istenfélő, udvari papjára hallgató uralkodó portréjában az alattvalóit atyaian szerető, ám az engedelmességet megszegők ellen atyai szigorral fellépő, egyébként jólelkű nyárspolgár vonásait is megrajzolja. Metternichet SRBIK — össznémet szemléletéből következően — a Habsburg-dinasztiának a Szent Szövetség által megteremtett nagyhatalmi helyzetét mindenáron megóvni kívánó és ennek érdekében a dinasztia hatalmát érintő minden külső és belső változással szembeforduló államférfiként mutatja be, aki a birodalom föderatív átalakításának eszméjével is az autokratikus centralizmus megóvása érdekében foglalkozik. Egyéni életét is a konzervatív arisztokratizmus jellemzi. Szalonjába meghívást nyernek a korszak legjobb írói, művészei, játsszák a legújabb — főként

ausztriai és németországi — zeneműveket is, ám az író Heine, a zeneszerző Beethoven és a hozzájuk hasonló mentalitású alkotók kívül rekednek. Metternichről a valósághoz hű képet fest ANDICS ERZSÉBET, pontosan tájékoztat terveinek forrásairól is. Kolowrat politikai befolyásáról, a Metternich—Kolowrat ellentétről MISKOLCZY GYULA ír részletesen.

A birodalom államháztartásáról és a kormány gazdaságpolitikájáról: ADOLF BEER, Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert (Wien, 1877); JOSEPH RICHARD VON HAUER, Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen (Wien, 1884); ADOLF BEER, Die österreichische Handelspolitik im neunzehnten Jahrhundert (Wien, 1891); KARL HUDECZEK, Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1818—1848 (Studien zur Sozial-,Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte. Szerk. KARL GRÜNBERG. XI. Wien, 1918); KARL PRIBRAM, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. I. 1740—1798 (Leipzig, 1907). A bécsi udvar gazdaságpolitikájának minden területéről összefoglalóan ír: ECKHART FERENC, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon /1780—1815/ (Bp. 1958). Nacionalista szemléletű, a bécsi kormány gazdaságpolitikáját gyarmatinak minősíti, ám adatai nélkülözhetetlenek, mert az eredeti forrásanyag egy része megsemmisült.

*

A nemzetfogalom kialakulásának, a nemzeti és a nemzetiségi kérdésnek a történetét a régebbi szakirodalom a legtöbb esetben a nyugat-európai, elsősorban a francia típusú nemzetté válást modellként felfogva mutatta be. E művek sorába tartozik W. BAGEHOT, Der Ursprung der Nationen (Leipzig, 1874); F. J. NEUMANN, Volk und Nation (Leipzig, 1888); FRIEDRICH MEINECKE, Weltbürgertum und Nationalstaat (München, 1908); H. HAUSER, Le principe des nationalités, ses origines historiques (Paris, 1916); R. JOHANNET, Le principe des nationalités (Paris, 1918). Valamennyi felismeri a csaknem homogén nemzetiségű nyugat-európai államokban a nemzetté válás és az ottani politikai uralom ténye mellett a soknemzetiségű államokban is a lakosság többségét alkotó más népek, népcsoportok természetes, spontán asszimilációját, ugyanakkor jogosnak ismeri el az uralkodó nemzet tudatos asszimiláló törekvéseit, a nacionalizmus negatív oldalát is. Az amerikai történészek annak tudatában, hogy Észak-Amerika földje sok nemzetből kikerülő lakosságának természetes egybeolvasztó kohójaként, önkéntes asszimilációs folyamat során hozta létre az amerikai nemzetet, eszerint a nemzeti állami modell szerint képzelik el a nemzetté válást. Ez észlelhető G. P. GOOCH Nationalism (New York, 1920) és az 1920-as, 1930-as években a New York-i Columbia egyetemen oktató, iskolát teremtő J. H. HAYES Essays on Nationalism (New York, 1926; németül: Nationalismus. Leipzig, 1929) és The Historical Evolution of Modern Nationalism. 1. kiad. (New York, 1931) c. munkáiban is. HAYES műveiben — legalább kitekintés jelleggel — foglalkozik a kelet-európai nemzeti fejlődés és a nacionalizmus nyugatitól eltérő vonásaival is.

A nacionalizmus elítélése, de ugyanakkor a népekben élő hazafiság, a nemzeti eszme előremutató érzésének, gondolatvilágának az elutasítása is, a nemzeti ideológia haladó és retrográd elemeinek összemosása jellemzi a nácizmus elől Csehszlovákiából emigrált egykori prágai egyetemi tanárnak, HANS KOHNnak a New York-i Columbia egyetemen főként 1945 után végzett munkásságát, antifasiszta, nacionalizmus-ellenes, polgári demokratikus, humanista, ám az integrálódás történeti tendenciáját a tőkés integrálódással azonosító munkáiban, amelyekben „territoriális-politikai" és „romantikus-népi" nacionalizmusokat különböztet meg. Korszakunkra vonatkozó számos adata, megállapítása hasznosítható. Főbb művei: Prophets and Peoples. Studies in Nineteenth Century (New York, 1946); Die Idee des Nationalismus (Heidelberg, 1950; Frankfurt am Main, 1962); Nationalism, Its Meaning and History (Princeton/N. J./, 1955); The first Era of Global History (New York, 1962). P. F. SUGAR munkái KOHN nyomdokain haladnak tovább, ámde kelet-közép-európai vonatkozásban kiegészítik azokat. A marxista szakirodalmat ismeri, használja, de szupranacionális felfogása változatlan. A kelet-európai nacionalizmusok négy típusát különbözteti meg, ami a szubjektív megítélés hibáját rejti magában azonkívül, hogy eme különböző típusok a múlt valóságában sokszor keveredtek egymással: P. F. SUGAR, The Nature of Non-Germanic Societies under Habsburg Rule *(Slavic Review*, 1963. 1); P. F. SUGAR—J. J. LEDERER, Nationalism in Eastern Europe. 2. kiad. (London, 1971). Az amerikai szakirodalomból említésre méltó B. C. SHAFER Nationalism. Interpreters and Interpretations (1. kiad. Washington, 1959; 2. kiad. 1963) c., nagy nemzetközi visszhangot kiváltó, H. KOHN felfogásához közelálló, a „smelting pot" amerikai valóságára épülő ideológiájától áthatott műve. A nyugatnémet szakirodalomnak a második világháború utáni termékei közül irányt mutatóként HANS ROTHFELS és EUGEN LEMBERG munkássága említhető. ROTHFELS műveiben: Grundsätzliches zum Problem der Nationalität *(Historische Zeitschrift*, 174, 1952); Grundsätzliches zum Problem der Nationalität—Zeitgeschichtliche Betrachtungen (Göttingen, 1958); Die Nationalidee in westlicher und östlicher Sicht. Osteuropa und der deutsche Osten (Köln, 1956) elismeri az integrálódás történelmi tendenciájának érvényesülését és ebben az 1789. évi francia forradalom jelentőségét. Az integrálódás történelmi tendenciáját azonban ő is a tőkés integrálódással azonosítja. Észreveszi a nyugat- és a kelet-közép-európai nemzeti fejlődés különbségeit, és éppen a soknemzetű államokban végbement, az ott élő népeknek sok szenvedést okozó nacionalista törekvésekre utalva veti el a hazafiság érzelmeit és a nemzeti önrendelkezés jogos nemzeti követeléseit a múltban is, főként azonban a jelenben, a tudományos-technikai forradalom integrálódást segítő korszakában. E. LEMBERG Geschichte des Nationalismus in Europa (Linz, 1950) c. könyvében — KOHNhoz hasonlóan — a nacionalizmusnak a népfogalmához közvetlenül kapcsolódó „romantikus struktúramodelljéről" ír, amelyet megkülönböztet a nacionalizmus nemzetállami, „racionális" modelljétől. H. STEINACKER, Das Wesen des madjarischen Nationalismus (In: F. WALTER — H. STEINACKER, Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. Wien—München, 1959), a Habsburg-birodalmat a szupranacionális állam

modelljeként feltüntető, Habsburg-barát és a történetileg indokolt magyar politikai önrendelkezési törekvéseket a valóságban negatív, nacionalista politikai tettekkel együtt sommásan elmarasztaló munka.

A magyar szakirodalomból a kelet-közép-európai vonatkozásokra a marxista komparatisztika módszerével lásd: ARATÓ ENDRE, Kelet-Európa története a 19. század első felében (Bp. 1971); a magyarországi népek nemzetté válásának kérdésére és nemzeti mozgalmaira lásd: I. TÓTH ZOLTÁN, A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon *(MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1956. 4); ARATÓ ENDRE, A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei (Bp. 1975); ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840, II. 1840—1848 (Bp. 1960). Régebbi összefoglalás JÁSZI OSZKÁR, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912), amely még kielégítőnek tartotta volna az 1868 : XLIV. tc. következetes végrehajtását. Az 1945 utáni külföldi szakirodalom kritikájára lásd: ARATÓ ENDRE, A nemzetfogalom és a nacionalizmus története a mai amerikai és nyugatnémet történetírásban *(Világtörténet.* Tájékoztató a külföldi történeti irodalomból, 17. 1968); GY. MÉREI, Die Idee der europäischen Integration in der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 57. Bp. 1965).

*

A korszak magyarországi sajátlag társadalomtörténetével, mint olyannal, átfogó igénnyel hazai szerzők önálló munkája — eltekintve TAKÁCS MÁRIA Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon /1830—1847/ című, a maga korában értékes és haladó szempontú disszertációjától (Bp. 1909) — még nem foglalkozott. A társadalomtörténeti vonatkozások részint a korszak nagy, az előzőkben már részletesen ismertetett és értékelt szintéziseiben kaptak helyet (eddig legrészletesebben és legrendszeresebben az 1961. évi egyetemi tankönyv MÉREI GYULA által írott önálló társadalomtörténeti fejezetében), részint a marxista politikai és gazdaságtörténeti szempontú feldolgozások kereteiben (alapvetően és hosszabb távra is iránytmutatóan SZABÓ ERVIN már idézett művében és újabban kivált RÉVAI JÓZSEF különböző munkáiban) kerültek tárgyalásra. Az ezek által meghatározott fő vonalakra épültek fel a kor társadalmi mozgását sokoldalúan vizsgáló részmonográfiák, tanulmányok és cikkek, melyeket így az eredményeik összefogására vállalkozó VI. fejezet irodalmi tájékoztatójában kívánunk bemutatni.

*

A korszak hazai művelődésének vonatkozásában általános tájékoztatásként az egyes művelődési ágazatok történetéről készült hazai szintézisekre és bibliográfiákra hivatkozhatunk. Az irodalomtörténetről szólva egyrészt PINTÉR JENŐ szemléletében és értelmezésében már a maga korában is meghaladott, de az egyes írókra,

irodalmi irányzatokra és jelenségekre vonatkozó korábbi kutatások eredményeinek adatszerűségükben rendszeres és teljességre törekvő feldolgozásával megkerülhetetlen munkáját kell megemlítenünk: A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. I—VIII. (Bp. 1930—1941) — belőle korunkra az V.: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában (Bp. 1932) és részben a VI.: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában (Bp. 1935) vonatkozik —, másrészt irodalmunk új, nagyszabású, immár marxista szintézisének: A magyar irodalom története. Főszerk. SŐTÉR ISTVÁN. I—VI. (Bp. 1964—1966) III. kötetét: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig (Bp. 1965. Szerk. PÁNDI PÁL). A korszakra vonatkozó irodalomtörténeti szakirodalom teljességéről (kitekintve a művelődés többi ágazatának fundamentális bibliográfiáira is) tudományosan rendszerezett áttekintést nyújt: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. VARGHA KÁLMÁN—V. WINDISCH ÉVA. II., KÓKAY GYÖRGY összeállította kötete /1772—1849/ (Bp. 1975). Az irodalom történetén belül sajátlag a színháztörténetre STAUD GÉZA bibliográfiája nyújt eligazítást: Magyar színháztörténeti bibliográfia. I—II. (Bp. 1975—1976); a könyvtár és könyvkultúra, valamint általában az olvasás, könyvnyomtatás, könyvkiadás történetére a KOVÁCS MÁTÉ összeállította: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig (Nemzeti könyvtár. Bp. 1963) c. munka bevezetése és gazdag bibliográfiájának megfelelő fejezete (700—722.) használható.

A képzőművészetek vonatkozásában egyrészt LYKA KÁROLY éppen a történész szempontjából mai napig nélkülözhetetlen, a kor művészetének társadalmi vonatkozásait gazdag és jól rendszerezett adatanyaggal megvilágító munkáját: Magyar művészet 1800—1850. A táblabíró-világ művészete. 2. kiad. (Bp. [1939]), másrészt művészettörténetünk első részletes marxista szintézisét: A magyarországi művészet története. I. A honfoglalástól 1800-ig. Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ (Bp. 1956); II. 1800—1945. Szerk. ZÁDOR ANNA (Bp. 1958) kell kiemelni, utóbbi megfelelő fejezeteinek végén a vonatkozó legfontosabb munkák röviden értékelt bibliográfiai adataival.

A kor hazai zenetörténetére alapvető SZABOLCSI BENCE A XIX. század magyar romantikus zenéje c. munkája (Bp. 1951). Az oktatás vonatkozásában a középiskolát illetőleg szempontjainak avultságától függetlenül gazdag adatanyaga folytán máig jól használható KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I—II. (Bp. 1927); az egyetemi oktatást illetőleg A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. I—IV. (Bp. 1935—1938); a népoktatásra újabb, marxista szempontú feldolgozás: MÉSZÁROS ISTVÁN, A magyar nevelés története 1790—1849 (Bp. 1968).

A korszak egész hazai művelődésének történetét rövid, de összességükben igen sokoldalú képet adó, kiválóan illusztrált tanulmányok egész során át a DOMANOVSZKY SÁNDOR szerkesztette Magyar művelődéstörténet V. kötete foglalja össze (Az új Magyarország. Bp. é. n.).

*

A korszak történetének képéből e nagy szintézisek írói már a műfaj természetéből következőleg is természetszerűen csak a — koruknak és világnézetüknek megfelelően látott és értékelt — fő vonalakat húzhatták meg, nem, vagy csak példák erejéig bocsátkozhatva bele az ennek során felhasznált szakirodalom által közölt konkrét tényanyag bemutatásába.

Ennek az apró adatközlésektől kezdve részletproblémákat vizsgáló cikkek, tanulmányok hosszú során át egészen a nagyszabású monográfiákig terjedő igen gazdag, döntően hazai szerzőktől származó szakirodalomnak az áttekintésénél a kor kutatása — a források ismertetéséhez hasonlóan — ugyancsak szerencsés helyzetben van: kész és rendszeres, korunk vonatkozásában kivált részletes tájékoztató kézikönyvek állnak rendelkezésére.

Így kell megemlítenünk elsőnek ismét Kosáry Domokos már idézett Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába c. munkáját, amely egyrészt 2. kiadásának I. kötetében (Bp. 1970), annak 33—50., 72—130. lapjain hazai viszonylatban a teljesség igényével, külföldi viszonylatban a legfontosabb munkák kiemelésével az 1848-cal záruló korszak történeti és tágan értelmezett történeti vonatkozású bibliográfiáinak adja meg bibliográfiáját, valamint ugyane munka első kiadásának (Bp. 1954) II. kötetét, mely a 309—629. lapokon az 1790 és 1825 közötti korszak történeti feldolgozásainak forrásairól és irodalmáról tájékoztat, esetenként itt is a szükséghez képest rövid tartalmi annotációval, illetve értékeléssel is. Ehhez csatlakozik időben a Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. I—III. (Szerk. I. Tóth Zoltán és munkaközössége. Bp. 1950—1952), illetve IV. (Szerk. Kenény G. Gábor—Katus László. Bp. 1959) kötete: széles körű adatgyűjtésen alapuló, mintegy forrásként a korabeli periodikák anyagát is bőségesen felhasználó, teljességre törekvő összeállítás, gazdagon tagolt szakrendben, de minden tartalmi utalás és értékelés nélkül. A tárgyi rendszeren belüli időrend segítségével az 1848 előtti és utáni adatok könnyen és világosan elkülöníthetők.

Mindkét munka az 1950-es évek elején zárult: 1954-től kezdve a hazai történeti irodalom teljességre törekvő, rendszeres, a korszakunkra vonatkozó irodalmat külön fejezet keretében bemutató, a cikkekre, majd a recenziókra is kiterjedő évenkénti bibliográfiáját (1976-ig V. Windisch Éva szerkesztésében) a *Századok* közli. Emellett az 1945-től 1968-ig megjelent jelentősebb magyar történeti publikációkat A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968 (Bp. 1971) c. kötet ismerteti, esetenként rövid értékelő annotációkkal. Az 1969—1973. évi magyar történeti irodalom bibliográfiáját hasonló módszerrel, de idegen nyelveken az 1975. évi nemzetközi történészkongresszusra kiadott Études historiques 1975 c. tanulmánygyűjtemény (Bp. 1975) II. kötetében közzétett bibliográfia mutatja be.

A korszakunkról mind a források, mind a feldolgozások vonatkozásában rendelkezésünkre álló rendszeres bibliográfiai tájékoztatás ilyen teljessége teszi lehetővé számunkra azt, hogy a továbbiakban a történeti irodalom mögött álló, időben természetesen változó-fejlődő társadalmi-gazdasági, politikai erők és mozgások fő

vonalainak felvázolásán túl a tájékoztatás súlypontját elsősorban a szövegünk megírásához ténylegesen felhasznált források és feldolgozások bemutatására korlátozhassuk.[1]

I. FEJEZET

A MAGYAR NEMESI MOZGALOM (1790—1792)

A korszak forrásanyagából elsősorban a kormányzattörténeti adatok láttak nyomtatásban napvilágot. A II. József halálát követő eseményekre, a nemesi mozgalomra és az 1790—1791-es országgyűlésre nagy anyagot hoz MARCZALI HENRIK műve: Az 1790/1-diki országgyűlés. I—II. (Bp. 1907, továbbiakban: MARCZALI 1907). A következő időszakra a nádorok iratainak forráskritikailag mintaszerű kiadása nélkülözhetetlen. Az 1790—1795. évekre: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiad., bev. MÁLYUSZ ELEMÉR (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1926, továbbiakban: Sándor Lipót iratai), az 1795—1809. évekre: József nádor iratai. I—III. Kiad. DOMANOVSZKY SÁNDOR (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1925—1935, továbbiakban: József nádor iratai). A magyar jakobinus mozgalom és az 1794—1795. évi felségsértési és hazaárulási per irataanyaga megjelent: A magyar jakobinusok iratai. I—III. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1952—1957, továbbiakban: A magyar jakobinusok iratai). A korszak nagy politikai röpiratirodalmára máig nélkülözhetetlen BALLAGI GÉZA munkája, mely az egyes művek tartalmát részletesen elmondja: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Bp. 1888, továbbiakban: BALLAGI 1888). A korszak egészének irodalmát ismerteti KOSÁRY DOMOKOS, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II—III. (Bp. 1954—1958, továbbiakban: KOSÁRY 1951—1958).

A feldolgozások közül elsőnek MÁLYUSZ ELEMÉR, illetve DOMANOVSZKY SÁNDOR nagy tanulmányait kell említenünk, amelyet már említett forráskiadványaik bevezetéseként írtak, s amelyek magukon viselik ugyan megírási idejük szemléleti

---

[1] A Magyarország és a Habsburgok birodalmának viszonyában korszakunkban ismét kiélesedő ellentétek elemei között a Német—Római Szent Birodalom megszűntével előálló államjogi bizonytalanságnak megfelelően kötetünk is párhuzamosan többféle megnevezést használ a Habsburgokat uraló államrendszer megnevezésére (Habsburg-birodalom, birodalom, Habsburg-monarchia, monarchia, Osztrák Császárság stb.). Ugyanakkor Magyarországnak a teljes 1920 előtti történeti államterületet nevezzük: ezen belül a szükséghez képest megkülönböztetjük az Erdélyi Nagyfejedelemséget és Magyar Királyság néven a többi, Erdély nélküli területet, mely utóbbi azonban magában foglalja Horvát-Szlavonországot és a katonai határőrvidéket éppúgy, ahogyan az Erdélyi Nagyfejedelemség is magában foglalja az erdélyi határőrvidéket.

jegyeit, anyaguk azonban nélkülözhetetlen. (DOMANOVSZKY SÁNDOR feldolgozása külön kötetben jelent meg: József nádor élete. I. 1—2. Bp. 1944.) Hasonlóan fontos BENDA KÁLMÁNnak a forrásanyagot is értékelő tanulmánya: A magyar jakobinus mozgalom története (Bp. 1957, továbbiakban: BENDA 1957). Az életrajzok, a monográfiák és tanulmánykötetek közül említsük meg H. BALÁZS ÉVA életrajzát: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763—1795 (Bp. 1967), mely a korszak egy jellegzetes reformerének törekvéseit ismerteti, élete első szakaszában, továbbá BENDA KÁLMÁN korszakunk egészét felölelő tanulmánykötetét: Emberbarát vagy hazafi? (Bp. 1978). A korszak európai történetére kitűnő összefoglalás GEORGES LEFEBVRE, La Révolution française. 6. kiad. (Peuples et Civilisations. Paris, 1968) és ugyancsak GEORGES LEFEBVRE, Napoléon. 6. kiad. (Peuples et Civilisations. Paris, 1969; jegyzetek nélküli magyar fordítása: Bp. 1976).

1. A KÖZNEMESI SZERVEZKEDÉS KIBONTAKOZÁSA ÉS CÉLJAI

Az 1789-es bécsi eseményekre mai napig a legjobb összefoglalás: PAUL VON MITROFANOV, Joseph II. (Wien, 1910. I. főleg 222. s köv.), továbbá HEINRICH BENEDIKT, Kaiser Joseph II. (Wien, 1936. 359. s köv.). A csehországi nemesi mozgolódásról, a két Ausztria eseményeiről ugyancsak PAUL VON MITROFANOV ír (II. 568—569., 642.). A cseh nyelvi próbálkozásokra lásd RICHARD PLASCHKA, Von Palacký bis Pekař (Graz, 1955. 38. s köv.); a délszlávokra FRAN ZWITTER, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Beograd, 1960. 30. s köv.). Az olasz tartományok követelését ismerteti ADAM WANDRUSZKA, Österreich und Italien im 18. Jahrhundert (Wien, 1963. 93.). A stájer elgondolásokat részletesen bemutatja ELISABETH FÜHRER Jakobiner in der Steiermark (Wien, 1965) c. doktori értekezésének bevezetése. A galíciai lengyel rendek követeléseit összefoglalja a „Magna Charta von Galizien", amely megjelent a Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie 1795-ös évfolyamában, Göttingában.

A korona útjáról a határtól Budáig lásd KERESZTESI JÓZSEF naplóját: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén (Pest, 1868, továbbiakban: Keresztesi József naplója. 196. s köv.) és KAZINCZY FERENC, Pályám emlékezete (Bp. é. n. 164.). Arról, hogy Boronkay Zsigmond Rákóczi Manifestumát másoltatta, a Zemplén megyei vizsgálat iratai tudósítanak: József nádor iratai. I. 155. A bihari megyegyűlésre és a nagyváradi diadalkapura lásd: Keresztesi József naplója 212. és 214. A további részletekre lásd MARCZALI 1907. I. és MARCZALI HENRIK, Magyarország története II. József korában. III. (Bp. 1888).

A nemesi felvilágosodás reformelképzeléseire lásd BALLAGI GÉZA és H. BALÁZS ÉVA elöljáróban idézett műveit. Teleki Sámuel elképzeléseit ismerteti MIRIAM LEVY, Count Samuel Teleki and his Reform Project *(East Central Europe*, 1975. 2. 152—170.). Batthyány Alajos munkáit elemzi CSABA JENŐ Gr. Batthyány Alajos „Ad

amicam aurem" című műve (Bp. 1917). A szabadkőművességre lásd H. BALÁZS ÉVA, Contributions à l'ère des Lumières et le Joséphisme en Hongrie (In: Actes du colloque de Mátrafüred 1970. Szerk. EDOUARD BENE. Bp. 1971, továbbiakban: H. BALÁZS 1970) és BENDA KÁLMÁN, A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában *(Történelmi Szemle*, 1965. 4, továbbiakban: BENDA 1965) 401—402. A köznemesi mozgalom máig legrészletesebb rajzát MÁLYUSZ ELEMÉR Sándor Lipót iratai elé írt bevezetésében találjuk. A Balogh Péter-féle tervet közli MARCZALI 1907. I. 89. s köv. A mélykúti földesúr nyilatkozatát lásd BENDA 1957. 7. Az egyes megyei utasítások és feliratok: MARCZALI 1907. I. 177. s köv.; Collectio repraesentationum et protocollorum incl. Statuum et Ordinum regni Hungariae occasione altissimi decreti de die 28. Januarii 1790. . . . submissorum (Pest—Buda—Kassa. 1790). A nemesi bandériumok esküjét kiadta: MARCZALI 1907. I. 163—164.

2. II. LIPÓT ÉS MAGYARORSZÁGI POLITIKÁJA

A II. Lipót személyéről és politikájáról általunk rajzolt kép merőben különbözik a magyar marxista történetírás korábbi rajzától, és eltér attól is, amit magunk adtunk (BENDA 1957. 33. s köv.). Az új arckép megrajzolásánál elsősorban ADAM WANDRUSZKA monumentális művére támaszkodtunk: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. I—II. (Wien—München, 1963—1965); lásd még ADAM WANDRUSZKA, Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. *(Historische Zeitschrift*, 192. 1961.), továbbá ERNST WANGERMANN, From Joseph II. to the Jacobin Trials (Oxford Historical Series. London, 1959). A monarchia külső és belső helyzetére 1790-ben lásd GYULA MISKOLCZY, Ungarn in der Habsburger Monarchie. Wiener Historische Studien V. (Wien—München, 1959) 37. s köv.

Az udvarbarát demokraták és a magyarellenes aulikusok röpirataira lásd KOSÁRY 1951—1958 és BALLAGI 1888 műveit. Johannes Molnárról, Kohlmayerről, Protulepeczről: BENDA 1957. 19—20. Belnay személyére és munkáira lásd DECSI JÓZSEF, Belnay György Alajos (Bp. 1932). Martinovics oratióját közli: A magyar jakobinusok iratai (I. 100. s köv.). II. Lipót titkos politikájára DENIS SILAGI tanulmányai hoztak új adatokat: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. (Südosteuropäische Arbeiten 57. München, 1961, továbbiakban: SILAGI 1961); DENIS SILAGI, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. Wiener Historische Studien VI. (Wien—München, 1962, továbbiakban: SILAGI 1962) főleg 86. s köv.

A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdulásokra lásd SILAGI említett művei mellett BENDA 1965, 404. s köv., továbbá MÁLYUSZ ELEMÉR alapvető tanulmányát: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1931. Bp. 1931, továbbiakban: MÁLYUSZ 1931). Az 1790-es paraszti megmozdulásokra lásd RÁCZ ISTVÁN, Parasztzendítő röpiratok

a Felső-Tisza vidékén 1790-ben (In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1960); Izdenczy nyilatkozatát közli ECKHART FERENC, A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig *(Századok*, 1956. 1—2. 123—124.).

3. A POLGÁRI ÁTALAKULÁS ÉRTELMISÉGI ELŐKÉSZÍTŐI

Az értelmiség számára és összetételére lásd: BENDA 1957. 10. s köv.; politikai és filozófiai világnézetére pedig MÁTRAI LÁSZLÓ, A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában *(MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1954. 1—4.). A II. József alatti plebejus értelmiség problémáiról HECKENAST GUSZTÁV írt: Les roturiers intellectuels en Hongrie 1780—1848 *(Revue d'Histoire Comparée*, 1948. 1). A külföldön tanuló magyarokra, tanulmányaikra, a régebbi irodalom mellett lásd BORZSÁK ISTVÁN, Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei (Bp. 1955), ahol megtaláljuk a göttingai magyar diákok névsorát (189. s köv.) és H. BALÁZS ÉVA, A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz *(Századok*, 1963. 6. 1187. s köv.). Az értelmiségiek olvasmányaira WALDAPFEL JÓZSEF, A magyar irodalom a felvilágosodás korában (Bp. 1954, továbbiakban: WALDAPFEL) 22. és BENDA 1957 hoz adatokat. A Habsburg-monarchia szabadkőműves páholyaira újabb irodalom: EDWIN ZELLWEKER, Ignaz von Born. Das Urbild des Sarastro (Bad Kissingen, 1956), amely a szabadkőművesség filozófiai eszméit vizsgálja, és tagadja társadalmi törekvéseit; WALTER MARKOV, I giacobini dei paesi absburgici *(Studi Storici*, 1962. 3), rövid magyar kivonata: WALTER MARKOV, Jozefinisták és jakobinusok *(Századok*, 1962. 3—4). Lásd még WALTER MARKOV, Die Brücke der Aufklärung *(Revue des Études Sud-Est Européennes*, 1972. 2). Magyar vonatkozásban H. BALÁZS 1970 és BENDA 1957. 19—20. szólnak a kérdésről.

Ami a nemzeti és a társadalmi reformkérdéseket illeti, a Verseghyre vonatkozó adatok: A magyar jakobinusok iratai I—II.; Pálóczi Horváth Ádámra: WALDAPFEL 42.; Berzeviczy Gergely röpiratát közli: A magyar jakobinusok iratai I. 92. s köv. A magyar nyelvért folytatott politikai harcra máig alapvető SZEKFŰ GYULA bevezető tanulmánya az általa kiadott Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848 (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Bp. 1926) c. kötetben. A nyelvi harc művelődéstörténeti vonatkozásairól NÉMEDI LAJOS írt tanulmányaiban: A nemzet csinosodása (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetei 93. Eger, 1958. főleg 257. s köv.); A nemzeti művelődés ügye 1790—91-ben (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetei 256. Eger, 1962. főleg 230. s köv.). Lásd még BENKŐ LORÁND monográfiáját: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (Bp. 1960), továbbá NIEDERHAUSER EMIL tanulmányát: Les „sciences nationales" dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale *(Études Balkaniques* /Sofia/, 1972) 41. s köv. Az erdélyi magyar nyelvművelő társulat iratait JANCSÓ ELEMÉR adta ki: Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai (Bukarest, 1955). Koppira lásd:

HORVÁTH AMBRUS, Koppi Károly (Szeged, 1940), amely munka azonban nem ismeri Koppi 1790-es leveleit és iratait. Ezek megtalálhatók: A magyar jakobinusok iratai I. 88—92.

Hajnóczy Józsefre lásd mindenekelőtt BÓNIS GYÖRGY életrajzát: Hajnóczy József (Bp. 1954. A könyvről írt ismertetés: *Századok*, 1956. 4—6). Hajnóczy szerémi alispánságával részletesen foglalkozott SZELI ISTVÁN, Hajnóczy és a délszlávok (Újvidék, 1965), továbbá SL. GAVRILOVIĆ, Biljeske Josipa Hajnocija a Srijemu 1789. godine (Starine JAZU 53. Zagreb, 1966). Hajnóczy 1778-as beadványát közli: A magyar jakobinusok iratai I. 46. Röpiratainak magyar fordítását kiadta CSIZMADIA ANDOR, Hajnóczy József közjogi-politikai munkái (Bp. 1958). Lásd még NÉMEDI LAJOS, Hajnóczy József a magyar köznevelésről (Acta Pedagogica Debrecina. Nevelés és művelődés. Szerk. L. KELEMEN. Debrecen, 1967).

4. AZ 1790—1791. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS. AZ URALKODÓ ÉS A MAGYAR NEMESSÉG KIEGYEZÉSE

Az országgyűlés eseményeinek leírásában MARCZALI idézett monográfiájára támaszkodtunk; emellett többször idéztük az országgyűlés hivatalos naplóját: Naponként való jegyzései az 1790-dik . . . esztendőben rendelt s . . . 1791-dik esztendőben . . . befejezett magyar ország gyűlésének (Buda, 1791). A koronázási hitlevélterveket közli MARCZALI 1907. II. 6. s köv. A Graeven-huszárok beadványára és annak országgyűlési fogadtatására lásd: A magyar jakobinusok iratai I. 209—258., ahol a kérdés teljes irodalma is megtalálható. A porosz kapcsolatokra ma is alapvető GRAGGER RÓBERT munkája, Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone (Berlin, 1923). Újabb kiegészítő adatokat hoz WILLY ANDREAS, Carl August von Weimar und das Angebot der ungarischen Königskrone (*Ostdeutsche Wissenschaft*, 1958). A porosz királlyal tárgyaló nemesek egyik megbízottjára, a fiatal Besse Jánosra lásd: BAUMGARTEN SÁNDOR, Jean-Charles Besse. Avanturier et philologue (Bologna, 1963). Hoffmann és Szalkay udvari megbízatásáról részletesen szól MÁLYUSZ 1931 és SILAGI 1961. A diéta hangulatváltozására lásd Sándor Lipót iratai 25. s köv.

A vallási kérdéssel foglalkozó országgyűlési javaslatokra, a vitákra lásd MARCZALI 1907. II. 221. s köv.; a vallásügyi törvény becikkelyezésére pedig Sándor Lipót iratai 372—375., 377—379. Trenck röpiratait felsorolja KOSÁRY 1951—1958. II. 327—328., 330—331. Magyarországi szereplésére lásd ECKHARDT SÁNDOR műveit: A francia forradalom eszméi Magyarországon. (Bp. [1924] 122—132.); Un témoin ignoré de la Revolution française: le Baron de Trenck (In: A. ECKHARDT, De Sicambria à Sans-Souci. Paris—Bp. 1943); WALTER GRAB Friedrich von Trenck (Kronberg, 1977) c. munkáját, végül A magyar jakobinusok iratai I. 507—516. közreadott leveleket.

A nádorválasztásra és a koronázásra lásd MARCZALI 1907. II. 296. s köv.; Sándor Lipót iratai 38. s köv. Izdenczynek a magyar nyelv érvényesülése elleni aknamun-

kájára: STRADA FERENC, Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1940. Bp. 1940) 121. s köv.

Az erdélyi országgyűlésnek ma sincs modern feldolgozása. A régi irodalomra lásd KOSÁRY 1951—1958. II. 377. A Supplex Libellus Valachorum körüli országgyűlési bonyodalmakat leírja: DAVID PRODAN, Supplex Libellus Valachorum or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th Century (Bucharest, 1971); lásd továbbá IOSIF PERVAIN és KÖLLŐ KÁROLY tanulmányát a Supplex Libellus Valachorum magyar nyelvű kiadásának (Bukarest, 1971) bevezetőjében (főleg 38. s köv.).

5. II. LIPÓT ÉS A MAGYARORSZÁGI POLITIKA MEGSZILÁRDULÁSA

II. Lipót király rendelkezéseire, a patrióták elbocsátására a hivatalokból és az egyháziak előtérbe kerülésére lásd: Sándor Lipót iratai 54., 77—78.; BENDA 1957. 40. A lipóti reformpolitikára, az uralkodó különböző akcióira lásd: WANGERMANN, SILAGI és WANDRUSZKA említett munkáit. Martinovics Oratio pro Leopoldo rege c. röpiratának újabb kiadása: A magyar jakobinusok iratai I. 549—572. Martinovics Lipóttól nyert megbízatásáról SILAGI 1962. 119. s köv. A pest-budai szabadkőműves-páholy átszervezését ismerteti Sándor Lipót iratai 130—131. Az uralkodó által életre hívott „Assosiation"-ra lásd: SILAGI 1961. 105—114.

II. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI IDEOLÓGIÁJA ÉS MOZGALMAI A POLGÁRI FEJLŐDÉS KEZDETÉN (1790—1792)

A kötetünkben tárgyalt korszakot felölelő fő műveket az Előszóhoz fűzött tájékoztatóban soroltuk fel. Közülük az e fejezetben tárgyalt kérdésre csak egyet említünk: ARATÓ ENDRE, A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei (Bp. 1975), amely további részletes tájékoztatást ad az idevágó irodalomról.

1. A HORVÁTOK

A horvátokra, különösen a második kötetben közölt iratok révén ma is használható A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I—II. Kiad., bev. MISKOLCZY GYULA (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Bp. 1927—1928). A délszláv egység gondolatára vonatkozó forrásszövegek összeállítása VIKTOR NOVAK, Antologija jugoslovenske

misli i narodnog jedinsta /1390—1930/ (Beograd, 1930). A délszláv népek nemzeti szabadságharcainak összefoglalását adja: Nacionalno-oszvobogyityelnoe dvizsenyie juzsnih i zapadnih szlavjan (Moszkva, 1966). A politikai történet száraz, de az eseményeket pontosan regisztráló felsorolása: RUDOLF HORVAT, Najnovije doba hrvatske povijesti (Zagreb, 1906). A határőrvidékre (szerb és román vonatkozásban is) lásd: FRANZ VANIČEK, Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I—II. (Wien, 1875); Skerleczre: V. LUNAČEK, Hrvatski kameralist Nikola Škrlec Lomnicki *(Historijski Zbornik*, 1962). A horvátok részvételére a jakobinus mozgalomban VASO BOGDANOV, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca (Starine JAZU 46. Zagreb, 1956).

2. A SZERBEK

A szerbekre: SZALAY LÁSZLÓ, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz (Pest, 1861), részletes forrásidézetekkel; KÁLLAY BÉNI, A szerbek története 1780—1815 (Bp. 1877, csak egy kötet jelent meg); THIM JÓZSEF, A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. III. (Nagybecskerek, 1892); DUŠAN J. POPOVIĆ, Srbi u Vojvodini. III. Od Temešvarskog sabora 1790 do Blagovestenškog sabora 1861 (Novi Sad, 1963). Tökölyre: NIKOLA RADOJČIĆ, Sava Tekelija — o dvestogodišnjici rodjenja *(Istorijski Časopis*, 1961.1). Obradović munkásságára: MITA KOSTIĆ, Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII i XIX veka (Beograd, 1952). Rajićra: NIKOLA RADOJČIĆ, Srpski istoričar Jovan Rajić (Beograd, 1952). A szerb mozgalom és a fejedelemségbeli mozgalmak kapcsolataira: KÁLLAY BÉNI, A szerb felkelés története 1807—1810. I—II. (Bp. 1909).

3. AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

Az erdélyi szászokra a legújabb összefoglalás SÁRKÖZI ZOLTÁN, Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában /1790—1848/ (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 28. Bp. 1963). A régebbi munkák közül alapvető a szász polgári szempontból írt, de rendkívül nagy anyagot feldolgozó munka: G. D. TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsiche Volk. I—II. 2. kiad. (Leipzig, 1874), továbbá PUKÁNSZKY BÉLA, Erdélyi szászok és magyarok (Bp. 1943).

4. A ROMÁNOK

A románokra: I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom /1790—1848/ (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 12. Bp. 1959); a régebbi irodalomból általánosabb erdélyi vonatkozásban is sok

anyagot ad JANCSÓ BENEDEK, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I—II. (Bp. 1899). A román álláspontot foglalja össze a Román Tudományos Akadémia által kiadott Istoria Romîniei c. nagy szintézis III. kötete: Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea. Destramărea feudalismului şi formarea relaţiilor capitaliste. Red. A. OŢETEA (Bucureşti, 1964), továbbá CONSTANTIN DAICOVICIU ÉS TÁRSAI, Erdély története. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU I. (Bukarest, 1964). Jól áttekinthető összefoglalás KEITH HITCHINS, The Rumanian national movement in Transylvania 1780—1849 (Cambridge, 1969). Lásd még GÁLDI LÁSZLÓ—MAKKAI LÁSZLÓ, A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra (Bp. é. n.). Az ebben a fejezetben tárgyalt kérdésekhez lásd még: I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792 (Bp. 1946); GÁLDI LÁSZLÓ, XVIII. századi humanizmusunk és a románság (Bp. 1940); LUCIAN BLAGA, Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea (Bucureşti, 1966); CORNELIA C. BODEA, Preocupări economice şi culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830 *(Studii,* 1956. 1). Az erdélyi triászra a felsorolt munkák mellett lásd még: MIRCEA TOMUŞ, Gheorghe Şincai — Viaţa şi opera (Bucureşti, 1965). A Supplex Libellus Valachorumra: D. PRODAN, Supplex Libellus Valachorum or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th century (Bucharest, 1971), az 1967-ben románul megjelent tanulmány átdolgozott és bővített kiadása.

5. A SZLOVÁKOK

A szlovákokra magyar nyelven igen fontos, nemcsak irodalomtörténetet, hanem szélesebb áttekintést ad SZIKLAY LÁSZLÓ, A szlovák irodalom története (Bp. 1962). Az eddigi legújabb általános szlovák szintézis Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. Szerk. L'UDOVÍT HOLOTÍK—JÁN TIBENSKÝ (Bratislava, 1961). Ugyancsak az egész korszakra fontos JOZEF BUTVIN, Slovenské národno-zjednocovacie hnutie 1780—1848. K otázke formovania novodobého slovenského buržoázneho národa (Bratislava, 1965). A korszak legfontosabb politikai röpirataiból ad válogatást JÁN TIBENSKÝ, Chvály a obrany slovenského národa (Bratislava, 1965). A fejezetünkben tárgyalt problémákra lásd a szlovák történészek gyűjteményes kötetét: K počiatkom slovenského národného obrodenia (Bratislava, 1964); TEODOR MÜNZ, Filosofia slovenského osvietenstva (Bratislava, 1961); ELENA VÁMOSSOVÁ, Slovenské obrodenecké myšlenie. Jeho zdroje a základné idey (Bratislava, 1963). Bernolákra és nyelvi reformjára IMRICH KOTVAN, Bibliografia Bernolákovcov (Martin, 1957), amely a régebbi irodalom részletes felsorolása, továbbá KATARINA HABOVŠTIAKOVÁ, Bernolákovo jazykovedné dielo (Bratislava, 1968); JÁN TIBENSKÝ, K staršim a novšim názorom na A. Bernoláka. Bernolákovské hnutie a slovenské národné obrodenie *(Historický Časopis,* 1966. 3). Papánek és Sklenár nézeteire FRANTIŠEK KUTNAR, Přehled československého dějepisectva. I. (Praha, 1973); JÁN TIBENSKÝ, J. Papánek—J. Sklenár. Obrancovia slovenskej národnosti

v XVIII. storočí (Martin, 1958). A nagymorva birodalom és Cirill és Metód szerepére a szlovák mozgalom történeti tudatában: JOZEF BUTVIN, Vel'komoravská a cyrilometodejská tradicia v slovenskom národnom obrodení (Historické Študie XVI. Bratislava, 1971).

6. AZ UKRÁNOK

A kárpátukránokra PERÉNYI JÓZSEF Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev /1840—1914/ (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14. Bp. 1957) c. műve korszakunk lényeges kérdéseit is felveti. A régebbi irodalomból kritikával használható SZABÓ ORESZT, A magyar oroszokról /ruthének/ (Nemzetiségi ismertető könyvtár. Bp. [1913]); BONKÁLÓ SÁNDOR, A ruténok /ruszinok/ [Bp. 1940]; HODINKA ANTAL, A munkácsi görög katolikus püspökség története (Bp. 1909).

III. FEJEZET

A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM (1792—1795)

Ebben a fejezetben forrásunk elsősorban A magyar jakobinusok iratai. I—III. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1952—1957, továbbiakban: A magyar jakobinusok iratai) volt.

1. A POLGÁRI FORRADALOM MAGYAR ELŐFUTÁRAI

Ferenc király jellemzésére lásd: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiad., bev. MÁLYUSZ ELEMÉR (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1926, továbbiakban: Sándor Lipót iratai) 88. s köv. és VIKTOR BIBL, Kaiser Franz, der letzte römisch-deutsche Kaiser (Leipzig—Wien, 1938). Az 1792-es országgyűlésre, a rendek hangulatára sok adat található a nádor jelentéseiben: Sándor Lipót iratai 518., 521. és 553., továbbá 93. s köv.

Az országgyűlési rendszeres bizottságok munkálatairól modern összefoglaló munka nincsen. A jogügyi bizottság működését, jogi felfogását kitűnő monográfiában mutatta be HAJDÚ LAJOS: Az első /1795-ös/ magyar büntetőkódex-tervezet (Bp. 1971). Lásd még HAJDÚ LAJOS, Javaslatok egy büntetőkódex-tervezethez (Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis 8. Bp. 1966). A kereskedelmi bizottsághoz beérkező javaslatokra lásd HOFHAUSER MARGIT, A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején (Bp. 1930) és MÉREI GYULA, Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp. 1951) 17—23.

A patrióta nemesi ellenzékről mondottakra általában lásd: BENDA KÁLMÁN, A magyar jakobinus mozgalom története (Bp. 1957, továbbiakban: BENDA 1957)

38. s köv. Batsányiról szóló tanulmányok: Némedi Lajos, Forradalom és kultúra. Batsányi János 1793—1795-ben (Az Egri Tanárképző Főiskola füzetei 285. Eger, 1963) és Kováts Győző, Batsányi útja a jakobinus mozgalomig *(Magyar Tudomány*, 1963. 10). Kazinczyra: Szauder József, Kazinczy Ferenc a jakobinizmus felé vezető úton *(Magyar Tudomány*, 1959. 12) és Szauder József, Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 3—4). Berzeviczy Gergelvre: H. Balázs Éva, Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. 1763—1795 (Bp. 1967, továbbiakban: H. Balázs 1967). Török Lajosra: József nádor iratai. Kiad. Domanovszky Sándor (Magyarország újabbkori történetének forrásai, továbbiakban: József nádor iratai) I. Bp. 1925. 157.

A demokratikus értelmiségre lásd: Benda 1957. 44. s köv. Az olvasókörökkel több tanulmány is foglalkozik, így Léces Károly, A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya *(Magyar Könyvszemle*, 1959. 4); Bíró Ferenc, A XVIII. századvégi magyar lesekabinétek történetéhez *(Magyar Könyvszemle*, 1961. 1) és H. Balázs 1967. 192—197.

2. A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM

A magyar jakobinus mozgalomra lásd: Benda 1957 és Boreczky Beatrix, A magyar jakobinusok (Magyar história. Bp. 1977). A lengyel demokratákra alapvető Boguszaw Leśnodorski hatalmas forrásanyagot feltáró monográfiája: Les jacobins polonais (Paris, 1965). A cseh- és morvaországi helyzetre: Květa Mejdřická, Čechy a francouzská revoluce (Praha, 1959) és Květa Mejdřická, Die Jakobiner in der tschechischen öffentlichen Meinung (In: Maximilien Robespierre. 1758—1794. Szerk. W. Markov—G. Lefebvre. Berlin, 1958, továbbiakban: M. Robespierre), továbbá Josef Polišenský, Korespondence moravského osvícence Maxe Lamberga z J. F. Opizem *(Časopis Matice Moravské*, 1952. 1—2); Michael Vanaček, Francouzové a Morava v době Velké francouzské revoluce a koaličních válek (Brno, 1965). A szerbekre: Iovan M. Žujović, Influence intellectuel français sur les Serbes (Vienne, 1918). A horvát és szerb jakobinusok történetére lásd Vaso Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca (Starine JAZU 46. Zagreb, 1956); ugyanennek bővített 2. kiadása: Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića (Zagreb, 1960). Bogdanov szerint Martinovics, Hajnóczy és Laczkovics is horvát volt, s a magyar jakobinus mozgalmat mint horvát népi megmozdulást értékeli. (Lásd J. Šidak ismertetését, amelyben kimutatja, hogy Bogdanov nacionalista elfogultságból torzít, hamisan értelmez, amellett nem ismeri a legújabb irodalmat: *Jugoslovenski Istorijski Časopis*, 1963. 1). A délszláv jakobinus szervezkedés egyes személyeire és részleteire: Igor Karaman, Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i „jakobinac" Josip Kralj (Radovi Filozofskog fakulteta. Odsjek za povijest. Zagreb, 1960. 3), továbbá Benda Kálmán—Hadrovics László, Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794 *(Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1956. 1—4) és Szeli István, „A

francziák ellen magyarok s horvátok, ti véres fegyverrel miért indulnátok" *(Híd* /Újvidék/, 1963. 2). A románokra: GERMAINE LEBEL, La France et les principautés danubiennes. Du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier (Paris, 1955) főleg 69. s köv.; D. POPOVICI, La littérature roumaine à l'époque des lumières (Sibiu, 1945) és DAVID PRODAN, Supplex Libellus Valachorum, or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th Century (Bucharest, 1971). Az osztrák jakobinus mozgalom történetéről mai napig sem rendelkezünk teljes forráskiadvánnyal vagy monografikus feldolgozással. LEO STERN összefoglalása (Zum Prozess gegen die österreichische „Jakobiner-Verschwörung". In: M. Robespierre) a mozgalomra csupán néhány általános utalást tartalmaz, ahogy a hallei egyetemen tartott előadása is általánosságok közt marad: Die „Jakobiner-Verschwörung" in Österreich 1794 *(Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität.* Halle—Wittenberg, 1961. 5). Az értelmiségiek balratolódására, az egyes klubok tevékenységére új adatokat hoz ERNST WANGERMANN, From Joseph II to the Jacobin Trials (London, 1959) 133. s köv. A konventtel érintkezésbe lépő szervezkedésre lásd DENIS SILAGI, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Wiener Historische Studien VI. (Wien—München, 1962) 177. Újabban ADOLF KÖRNER adott közre egy kötetnyi válogatást az osztrák mozgalom és per irataiból, rövid bevezető tanulmánnyal: Die Wiener Jakobiner. Schriften und Dokumente (Stuttgart, 1973). Lásd még ugyancsak ADOLF KÖRNERTŐL az osztrák jakobinusok vezéregyéniségének életrajzát: Andreas Riedel. Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution (Köln, 1969) és ADOLF KÖRNER, Der österreichische Jakobiner Franz Hebenstreit von Streitenfeld (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte der Universität Tel Aviv, 1974. Tel-Aviv, 1974). A bécsi értelmiség magatartására fontos adatokat hoz EDITH ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Aloys Blumauer — Jesuit, Freimaurer, Jakobiner (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte der Universität Tel-Aviv, 1973. Tel-Aviv, 1973) és EDIT ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Freimaurerei im josephinischen Wien. Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner (Wien—Stuttgart, 1975).

Martinovics Ignác bíróság előtti vallomásai, különböző röpiratai, Gotthardihoz írt bizalmas jelentései megjelentek A magyar jakobinusok iratai II. kötetében. Martinovics 1793-as erdélyi útjáról küldött bizalmas jelentéseit kiadta: DENIS SILAGI, Aktenstücke zur Geschichte des Ignaz von Martinovics *(Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs,* 1962). A „Mémoires philosophiques" című mű magyar fordítása: MARTINOVICS IGNÁC, Filozófiai írások. Ford. KOLOZSVÁRI-GRANDPIERRE EMIL (Bp. 1956, MÁTRAI LÁSZLÓ bevezetésével). Lásd még MÁTRAI LÁSZLÓ, A magyar filozófiai haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában *(MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei,* 1954. 1—4) és MAKAI MÁRIA, Martinovics filozófiája és a francia materialisták világképe (Filozófiai Évkönyv 1956. Bp. 1956). Az „Oratio ad proceres" magyar fordítása: Téphjétek le a sötétség bilincseit. XVIII. századi röpiratok a feudális egyházról. Szerk. KATÓ ISTVÁN (Bp. 1956) 117—136. Martinovics alkotmányterve megjelent: A magyar jakobinusok iratai I. 896—921.; méltatása: CSIZMADIA ANDOR, A magyar

jakobinusok alkotmánytervezetei (*Állam és Igazgatás*, 1959. 5). Martinovics matematikai és természettudományi munkásságára lásd Szénássy Barna, Martinovics Ignác matematikai munkássága (*Matematikai Lapok*, 1956. 3–4); Szénássy Barna, Martinovics Ignác egy eddig ismeretlen matematikai értekezéséről (*Matematikai Lapok*, 1969. 1–2., a leningrádi akadémiai könyvtárban őrzött kézirat ismertetése); Szőkefalvi-Nagy Zoltán, Martinovics Ignác vegyészeti munkássága (*Magyar Kémikusok Lapja*, 1964. 4); Szőkefalvi-Nagy Zoltán, Martinovics helye a kémiában (*Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1964), valamint Csillag István—Lengyel Endre, Martinovics és az orvostudomány (*Orvosi Hetilap*, 1964. 42). Martinovics ideg- és lelki alkatának jellemzését lásd: Benda Kálmán, Egy új forrástudomány: a pszichografológia (*Levéltári Közlemények*, 1973—1974. 63—64). A Martinovics és a többi kivégzett csontjainak végleges eltemetésekor végzett embertani vizsgálatokat leírja Bartucz Lajos, Személyazonossági vizsgálatok a magyar jakobinusok csontvázain (*Antropológiai Közlemények*, 1960. 3–4).

A titkos társaságok kátéinak szövege megjelent: A magyar jakobinusok iratai I. 1002—1038.; a felvételi szabályok uo. I. 1037—1038.; a Marseillaise-fordítások uo. I. 1046—1055. Ezzel kapcsolatban lásd még: Tarnai Andor, Verseghy Marseillaise-fordítása (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1966. 3–4) és Benda Kálmán, Mégegyszer Verseghy Marseillaise-fordításáról (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 6). A magyar jakobinus mozgalomba beszervezett egyes tagokra és a szervezkedésre lásd Degré Alajos, Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban (*Állam és Jog*, 1953. 3); Tardy Lajos, Balugyánszky Mihály (Bp. 1954; a körülötte támadt vitára, Csekey István és Benda Kálmán cikkeire, valamint Tardy válaszára lásd: *Századok*, 1957. 1–4., 5–6.; 1958. 1–4); Juhász Géza, Fodor Gerzson és Csokonai (Studia Litteraria 1. Debrecen, 1963. 17. s köv.); Süle Sándor, Egy jakobinus pedagógus. Pruzsinszky József (*Pedagógiai Szemle*, 1964. 12); Benda Kálmán, Egy prédikátor a magyar jakobinus szervezkedésben. Turós Péter (*Református Egyház*, 1952. 1). A jakobinus mozgalom horvátországi kiterjedésére lásd Igor Karaman és Vaso Bogdanov már előbb idézett munkáit. A nagykárolyi találkozóra, a Diana vadásztársaságra és általában az erdélyi szervezkedésre az alábbi tanulmányok fontosak: Jancsó Elemér, Erdélyi jakobinusok (Kolozsvár, 1947); Borbáth Károly, A jakobinus káté kolozsvári másolójáról (*Korunk*, 1963. 2); Trócsányi Zsolt, Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez (*Történelmi Szemle*, 1965. 1). Kossuth András levelét közölte Benda Kálmán, Mégegyszer Verseghy Marseillaise-fordításáról (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 6). Aranka György levelét Teleki Sámuelhez ugyancsak ő adta ki: Benda 1957. 73. 12. jegyz.

3. A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM ELFOJTÁSA

Az ország 1794-es hangulatáról szóló rendőri jelentések megtalálhatók Sándor Lipót nádori ügyviteli jegyzőkönyvében: A magyar jakobinusok iratai III. 37—38., 86., 139., 169., 213. stb. A bécsi elfogatásokra, az osztrák jakobinusok elleni perre vonatkozó adatokat lásd STERN, WANGERMANN, SILAGI és KÖRNER már idézett munkáiban. Az udvari vizsgálóbizottság előtti kihallgatások jegyzőkönyvei, a Pest megyei gyűlés iratai és a megyei fölterjesztések A magyar jakobinusok iratai II. kötetében olvashatók. A periratok (kihallgatási jegyzőkönyvek, a vádiratok, az ügyész és a vádlottak perbeli feleselései, az ítéletek szövege), nemkülönben a kivégzést elrendelő utasítások és a róla szóló jelentések ugyancsak A magyar jakobinusok iratai II. kötetében jelentek meg.

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGA (1790—1848)

1. A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET ÉS AZ IPARI FORRADALOM KEZDETEI EURÓPÁBAN

Korszakunk gazdaságtörténetéről hasznavehető összefoglaló mű nem áll rendelkezésre. HORVÁTH MIHÁLY Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt (Buda, 1840) c. munkája elavult. Így a fejezet szerzői a jelzendő forrásanyagon kívül csupán monográfiákra és tanulmányokra támaszkodva tehettek kísérletet a gazdaságtörténet szintetizálására.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom valamennyi összefüggésére (a népesség növekedésére, a mezőgazdaság korszerűsödésére és teljesítőképességének emelkedésére, ipar és mezőgazdaság egymásnak kölcsönösen piacot teremtő funkciójára, a közlekedésre, a korszerű hitelrendszer kialakulására) az európai kontinens nyugati és kelet-közép-európai államaiban: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században (Bp. 1969, továbbiakban: BEREND—RÁNKI 1969) 18., 21—23., 25., 28—29., 32—34., 43—45., 75—77.; JAROSLAV PURŠ, Az újkor komplex forradalma *(Československý Časopis Historický*, 1971. 2. Magyarul: *Világtörténet*. Tájékoztató a külföldi történeti irodalomból, 27. 1977, továbbiakban: PURŠ 1971) 121—127. Arra, hogy az átmenet időszakára vonatkozóan az oktatás, a tudomány és az ipari fejlődés közötti összefüggésről, szakkörökben vita folyik, GYIMESI SÁNDOR figyelmeztetett. A nyugat-európai gazdasági növekedési ráta nagyságára általában elfogadott adatot is ő bocsátotta a kötet rendelkezésére.

2. A HABSBURGOK LAJTÁTÓL NYUGATRA FEKVŐ TARTOMÁNYAINAK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE ÉS MAGYARORSZÁG

Az örökös tartományok népességére a Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie (továbbiakban: Tafeln) c., az egész birodalomra kiterjedő statisztikai évkönyvnek az 1840. évi adatokat tartalmazó kötete, az 1850 körüliekre FÉNYES ELEK, Az ausztriai birodalom statisztikája. II. (Pest, 1857); ARATÓ ENDRE, Kelet-Európa története a 19. század első felében (Bp. 1971, továbbiakban: ARATÓ 1971) 92. A városok népességére és ezen belül Boroszlóra: WL. WOYTINSKY, Die Welt in Zahlen (Berlin, é. n., az 1850. évi két szám közül a második az 1840 és 1860 között elért növekedésből kikövetkeztetett becslés) és B. R. MITCHELL, European Historical Statistics 1750—1970 (London, 1975); a mezőgazdaságból és az iparból élők arányára ERDÉLYI JÁNOS, Nemzeti iparunk. Bővítve és jegyzetekkel kísérve kiadta FÉNYES ELEK. 2. kiad. (Pest, 1846, továbbiakban: ERDÉLYI—FÉNYES) 85. Az ipari foglalkozásúaknak az egész kereső lakossághoz viszonyított arányaira vonatkozó adatok: JOHANN SPRINGER, Statistik des österreichischen Kaiserstaates (Wien, 1840, továbbiakban: SPRINGER, Statistik) I.204.; a városok sűrűségére ERDÉLYI—FÉNYES 76—77.

A mezőgazdasági termelésre Morvaországban, osztrák Sziléziában: ARATÓ 1971. 21—22.; PUBŠ 1971. 122—124.

Az örökös tartományok ipari fejlődésére JOHANN SLOKAR, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. (WIEN, 1914); KARL PRIBRAM, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. I. 1740—1790 (Leipzig, 1907), továbbá KARL HUDECZEK, Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1818—1848 (Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte. Szerk. KARL GRÜNBERG. XI. Wien, 1918, továbbiakban: HUDECZEK) 131—135.; JULIUS MARX, Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution in Österreich (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 51. Köln, 1965, továbbiakban: J. MARX) 9—10.; ALOIS BRUSATTI, Unternehmungsfinanzierung und Privatkredit im österreichischen Vormärz *(Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1960, továbbiakban: BRUSATTI) 331—334., 377., 379.; MARIA KRISTINA FINK, Die österreichisch—ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen (Südosteuropa-Schriften 9. Szerk. RUDOLF TROFENIK, München, 1968, továbbiakban: FINK) 9.; ARATÓ 1971. 63—66.; az üzemek számáról SPRINGER, Statistik II. 438.; a magyar szakirodalomból ECKHART FERENC, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon /1780—1815/ (Bp. 1958, továbbiakban: ECKHART) 186.; legújabban HECKENAST GUSZTÁV, Iparfejlődés a Habsburg-birodalom cseh-osztrák tartományaiban a XVIII. században /1670—1790/ *(Történelmi Szemle*, 1973. 1—2) 201—204.

Az örökös tartományok és Magyarország földrajzi komplementaritására: ECKHART 328. Az uralkodó gazdaságról szóló elméletre FRANÇOIS PERROUX, L'économie du XIXème siècle (Paris, 1969). Lásd még: RÁNKI GYÖRGY, Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válaszútjai (Bp. 1977) 36—37.

3. A BÉCSI KORMÁNY GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS MAGYARORSZÁG

Az államháztartás helyzetére, az államkölcsön-gazdálkodásra HUDECZEK 130.; VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1922, továbbiakban: BIBL) 154—199., 307—308.; ERZSÉBET ANDICS, Metternich und die Frage Ungarns (Bp. 1973) 136.; ECKHART 186., 193., 202., 342., 346—347. A vámpolitikára ECKHART 180., 216., 286., 292., 300., 308., 310., 320.; MÉREI GYULA, Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp. 1951, továbbiakban: MÉREI 1951) 3—35., 160—164., 218—219., 228—231., 240—243., 247—256., 261—271.; FINK 14.; LUDWIG LÁNG, Hundert Jahre Zollpolitik (Bp. 1906, továbbiakban: LÁNG) 174—181.; GR. SZÉCHENYI ISTVÁN, Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb munkák. Szerk., bev. IFJ. IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II. Bp. 1930, továbbiakban: IVÁNYI-GRÜNWALD) 86.; GYÖMREI SÁNDOR, A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957, továbbiakban: GYÖMREI) 233., 252., 313. A gazdaság- és ezen belül a vámpolitika kérdésében a magyar haladó köznemesség álláspontjának változásáról, Magyarország és az örökös tartományok között a gazdasági önrendelkezés politikai biztosítékai mellett létesítendő vámszövetség koncepciójáról, amely az 1843—1844. évi országgyűlésen merült föl és 1846 után az ellenzék körében elfogadottá vált, újabban, a szakirodalom korábbi álláspontjához hasonló értelemben foglalt állást SZABAD GYÖRGY 1969. október 10-én (Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55. Bp. 1971. 93.), és írt Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977) c. könyvében, 92., 94—95.

4. A SZÁLLÍTÁS ÉS A KÖZLEKEDÉS

Az utak hosszúságáról, állapotáról, a tengelyen szállítás nehézségeiről, költségeiről BELITZKY JÁNOS, A magyar gabonakivitel története 1860-ig (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. DOMANOVSZKY SÁNDOR. Bp. 1932, továbbiakban: BELITZKY) 136., 142—143.; ECKHART 149., 157., 160—162., 329—330.; MÉREI GYULA, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848 (Bp. 1948, továbbiakban: MÉREI 1948) 33.; GYÖMREI 236., 238—239.; ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon (Bp. 1960, továbbiakban: ARATÓ 1960) II. 23.; NAGY LAJOS—BÓNIS GYÖRGY, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Budapest története. III. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS. Bp. 1975, továbbiakban: Bp. tört. III.) 308., 322.; ERDŐS JÓZSEF, Kiépített közutak a XVIII. század végén és a XIX. század első felében *(Közlekedéstudományi Szemle*, 1964. 2) tájékoztatnak.

A fuvaros foglalkozásra ECKHART 150.; BARTHA ISTVÁN, A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében *(Agrártörténeti Szemle*, 1974. 1—2, továbbiakban: BARTHA); BÁRTH JÁNOS, Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII—XIX. században *(Agrártörténeti Szemle*, 1974. 1—2); DANKÓ IMRE, A dunántúli népi árucsere nemzetiségi vonatkozásai a XVIII—XIX. század folyamán (továbbiakban: DANKÓ. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767—1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga 1976. augusztus 24—25. Az MTA Pécsi és Veszprémi Bizottságának Értesítője I. Pécs, 1977, továbbiakban: Dtúl településtört.) adnak felvilágosítást.

A hajóvontatásról BELITZKY 67., 70., 90., 92., 94., 97., 101., 110., 130.; ECKHART 293—294., 305—306., 327.; BALÁZS PÉTER, Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. DÁVID LAJOS ÉS TÁRSAI. Győr, 1971, továbbiakban: BALÁZS) 200. közöl adatokat. A gőzhajózásra J. MARX 95.; GONDA BÉLA, Die ungarische Schiffahrt (Bp. 1889); BELITZKY 142—143.; GYÖMREI 247—249.; BALÁZS 200—201.; Bp. tört. III. 323. (a szövegben közölt táblázat itt található) oldalakon találhatók adatok.

A vasutakról HEINRICH RITTER VON SRBIK, Metternich, der Staatsmann und der Mensch (München, 1925, továbbiakban: SRBIK) II. 106.; J. MARX 11., 36—38.; ÚJHELY GÉZA, A magyar vasútügy története (Bp. 1910); MÉREI 1951. 165.; BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában *(Századok*, 1968. 1—2, továbbiakban: BEREND—RÁNKI 1968); Bp. tört. III. 325—326. oldalain található adatok hasznosíthatók. Az erdélyi utakra, valamint az Erdélyből Magyarországra történő áruszállításra KŐVÁRY LÁSZLÓ, Erdélyország statisztikája. I. (Kolozsvár, 1847, továbbiakban: KŐVÁRY) 244—259.; CONSTANTIN DAICOVICIU ÉS TÁRSAI, Erdély története. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU (Bukarest, 1964, továbbiakban: Erdély története) I. 312.; ARATÓ 1960. II. 23. közölnek tényeket.

5. A PIACI VISZONYOK

Magyarország 1816—1827. évi külkereskedelmének adataira az 1825—1827. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi albizottság munkálatához csatolt függelék táblázatai; az 1816—1828. évi adatokra a Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár E. 703. Tabellar Übersicht... statisztikai felvétele; az 1816—1827 közötti vasbehozatalra: A Magyar Korona országainak gyáripara az 1898. évben. 2—4. füzet (Bp. 1899); az 1831 és 1848 közöttiekre a Tafeln megfelelő kötetei; az 1841 és 1845 közöttiekre FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. I—II. (Pest, 1847, továbbiakban: FÉNYES 1847) I. 95—97.; az 1831—1840 közötti magyarországi terménykivitel adataira a Hauptübersicht des Verkehrs von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen (Wien, 1843) táblái és SOPRONYI OTTÓ, A műipar Magyarország mezőgazdasági viszonyai között *(Magyar Gazda*, 1845. 24); Magyarország és az örökös tartományok 1831 és 1847 közötti

külkereskedelmi forgalmára az Ausweise über den Handel von Oesterreich im Verkehr mit dem Auslande und über den Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen (továbbiakban: Ausweise) táblái; LÁNG 504.; BRUSATTI 392. és FINK 11—14. szolgáltattak adatokat. Ezenkívül felhasználásra kerültek a *Hesperus*, az *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Kémlő*, a *Pesther Handlungszeitung*. Kommerzial- und Industrie-Anzeiger évfolyamainak a témakörhöz tartozó adatai.

Az árak alakulására 1790 és 1848 között főleg KŐRÖSI JÓZSEF, Adalékok az árak történetéhez (Pestvárosi statisztikai évkönyv 1. Pest, 1873) 12—19., 66—69.; FÖLDES BÉLA, Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól (Bp. 1882); FÖLDES BÉLA, Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. 4. Bp. 1905); ECKHART 304—305., 307.; GYÖMREI 236.; BALÁZS 201. A gabona és a gyapjú konjunktúrájára MÉREI 1948; az 1790 és 1815 közötti évek gabonakivitelére és az odesszai gabona versenyére IVÁNYI-GRÜNWALD 17—19., 39., 86—87., 12—13., 19—20.; BELITZKY 92—100., 120—123.; GYÖMREI 216—217.; ECHKART 305—307.; Bp. tört. III. 309. A gyapjúkivitelre ECKHART 155.; GYÖMREI 217—218., 238.; a dohányexportra ECKHART 91—92., 147.; GYÖMREI 211., 217., 219., 237. Az állatkivitelre TÓTH TIBOR, Adalékok az állattenyésztés kezdeteihez Somogyban a XVIII—XIX. sz. fordulóján (In: Dtúl településtört.); a szarvasmarha-kivitelre ECKHART 156., 218—219., 269—272., 313., 317., 346.; Bp. tört. III. 309.; MOLNÁR AMBRUS, Egy sárréti falu mezőgazdasága a XIX. században (*Agrártörténeti Szemle*, 1974. 1—2); OROSZ ISTVÁN, A Hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18—19. századi történetéhez (továbbiakban: OROSZ. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. I—III. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Szolnok, 1974, továbbiakban: Parasztársadalom II.). A borkivitelre ECKHART 196., 319—320., 342—343.; GYÖMREI 219., 238., 252.; BARTHA 267.; Bp. tört. III. 309—310. Az 1815 és 1848 közötti évek gabonakivitelére IVÁNYI-GRÜNWALD 11—16.; BELITZKY 128—133.; GYÖMREI 244.; BALÁZS 201.; Bp. tört. III. 312. A gyapjúkivitelre IVÁNYI-GRÜNWALD 15—16., 20., 98.; GYÖMREI 230—231., 233., 235—236., 244., 250.; MÉREI 1951. 14., 169—170., 257.; Bp. tört. III. 326—327.; az ausztráliai gyapjú versenyére újabban J. MARX 19.; GYÖMREI 251. A dohánykivitelre GYÖMREI 237., 244., 251. Az állatexportra IVÁNYI-GRÜNWALD 34—35.; MÉREI 1951. 257. A vaskivitelre és -behozatalra MÉREI 1951. 113., 324.; az 1840—1847. évek általános gazdasági helyzetéről az örökös tartományokban és ennek Magyarországra gyakorolt hatásáról HUDECZEK, FINK, BRUSATTI, főleg pedig J. MARX. Erdély külkereskedelmére KŐVÁRY 219—230., 278—284.; Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt . . . im Jahre 1852 (Kronstadt, 1853, továbbiakban: Bericht 1852) 134—141.; Erdély története I. 311—312.; MISKOLCZY AMBRUS, A brassói kereskedelem és a román nemzeti mozgalom 1790—1850 (Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Továbbiakban: MISKOLCZY A.). A ro-

mán nyelvű szakirodalomból Al. Bărbat, Dezvoltarea şi decădarea ultimei grupări de neguştori de intermediere ai Braşovului în sec. al XIX-lea *(Studii. Revista de istorie*, 1963. 4); E. D. Limona, Neguştori bucureşteni la sfîrşitul veacului al XVIII-lea *(Studii*, 1960. 4); E. D. Limona, Les relations commerciales du Sud-Est de l'Europe . . . (In: Symposium de l'époque phanariote. Thessaloniki, 1974). A román nyelvű szakirodalmat Miskolczy Ambrus bocsátotta rendelkezésünkre.

A piacközpontok és piackörzetek, Piacközpontok és városi funkciók című szövegrészek elsősorban az 1828. évi országos összeírás adataira épültek. Az összeírás egyik kérdőpontja arra kért választ, hogy az összeírt települések lakossága mely piacokon értékesítette terményeit, illetve hol szerezte be szükségleti cikkeit. A kérdőpontra az összeírt 9804 helység közül 8340, az ország településeinek 85%-a adott választ. A beérkezett válaszok magas százalékaránya alapján a valóságot megközelítő pontossággal határozható meg Magyarország 19. század eleji piacközpontjainak és piackörzeteinek földrajzi elhelyezkedése. A népességszám-adatok Ludovicus Nagy Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. I—II. (Buda, 1828—1829) című munkájából valók. Az adatok faktoranalízis módszerével történő gépi feldolgozása a Központi Statisztikai Hivatal történeti kutatócsoportja támogatásával történt. A tárgykör monografikus feldolgozása sajtó alatt van, a kötetben olvasható szöveg annak rövid összefoglalása. Az egyes települések gazdasági funkciójára részletes és egykorú felvilágosítást nyújt Fényes 1847. I. 90—91. Az egyes megyék és városok kereskedelmére ugyane mű II. kötetének megfelelő adatait használtuk. Pestre ezenkívül még Gyömrei 234., 314.; Bp. tört. III. 309—319.; Győrre Balázs; Székesfehérvárra Somkuti Éva, Székesfehérvár kereskedelme a XVIII—XIX. század fordulóján (In: Dtúl településtört., továbbiakban: Somkuti); Komáromra Ortutay András, Komárom és Esztergom városok gazdasági viszonyai a XVIII—XIX. század fordulóján (uo.); Szolnokra Kaposvári Gyula, Szolnok mezőváros ipari és kereskedelmi vonatkozásairól (In: Paraszttársadalom II.); a Tisza menti alföldi városokra Szilágyi Miklós, A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszerei (uo. II., továbbiakban: Szilágyi), valamint Kósa László, Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (*Ethnographia*, 1967. 1, továbbiakban: Kósa). A belső piac kialakulására lásd: Gyimesi Sándor, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Bp. 1975, továbbiakban: Gyimesi) 85—86., 115. s köv., 157—194.; Székely György, Az európai településhálózat átalakulása a XVI—XIX. században és a Dunántúl (In: Dtúl településtört.); Gyömrei 247.; Dankó, Kósa, Kőváry, Erdély története I., Miskolczy A.

6. A TŐKEFELHALMOZÁS LEHETŐSÉGEI ÉS A KERESKEDELMI TŐKE

A mezőgazdasági termelésben végbement tőkefelhalmozásáról a nagybirtok üzemeiről szóló irodalomban találhatók egyedi adatok; az örökváltsági szerződést kötő mezővárosokról Fényes 1847. II. kötetének az egyes helységekről szóló adatai tájékoztatnak; a hadseregszállításból, valamint a kontinentális zárlat hatására felhalmozott vagyonokról, a városi és uradalmi regálebérletekről, az e helyeken folyó hitelügyletekről Mérei 1951. 2—3., 35., 39—40., 66., 76., 168—169. és Gyömrei 220., 245.; az ezüstpénz felvásárlásról J. Marx 23.; az államkötvények árfolyamáról Hudeczek 130., valamint a következő: Pénzpiac és hitelviszonyok c. alfejezet szakirodalma nyújt felvilágosítást. A biztosítási ügynöki és bizományosi, megbízotti, lerakatvezetői foglalkozásokra, a felvásárló, gyűjtő tevékenységre: Mérei 1951. 35—37., 168—169.; Gyömrei 199., 211., 218., 220—221., 234., 237., 257.; Bp. tört. III. 328.; a terménykereskedelem útján történt tőkefelhalmozásról Mérei 1951. 2—3., 32., 36—37., 170—171., 292.; Gyömrei 236., 249—251.; Bp. tört. III. 326—328.; Arató 1960. II. 14. találhatók adatok. A kereskedelmi tőke nagyságának becsléséhez lásd Pólya Jakab, A pesti polgárok kereskedelmi testülete és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata (Bp. 1896) 246—255.: az 1812. évi subsidium-táblázat uo., továbbá Gyömrei 240—241., 253.; Balázs 199—207., 222—223.; Bp. tört. III. 311—312., 329. Erdélyben Brassóra Arató 1960. I. 29.; Bericht 1852. 140.

7. A PÉNZPIAC ÉS A HITELVISZONYOK

A fejezet címében megjelölt kérdésekről Eckhart 193., 194.; Gyömrei 223—225., 229—233., 244—245.; Iványi-Grünwald 12—16., 63., 67., 70.; Bibl 312.; Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957, továbbiakban: Szabad) 112., 115.; J. Marx 15., 18., 22—24., 26—27., 33., 62—63.; Hudeczek 130.; Berend—Ránki 1968. 46—47.; az örökös tartományok belső tőkepiacára, mezőgazdasági és ipari tőkés vállalatainak finanszírozására és ebben a takarékpénztárak kis jelentőségére Brusatti 339., 376., 379. A Magyarországon elterjedt kölcsönszerzés lehetőségeire és a kölcsönnyújtási formákra Iványi-Grünwald 15. (idézi Kazinczy levelét és Szentkirályi nézetét); Mérei 1948. 35.; Mérei 1951. 38., 170., 259.; Gyömrei 207., 219., 235., 240., 245., 251.; Szabad 116.; Bp. tört. III. 326—328.; Somkuti 207. A legelőkelőbb magyarországi arisztokraták magánkölcsöneire Brusatti 342—348., 350—354. A magyarországi hitelszervezet létrejöttére Vargha Gyula, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896), továbbá Berend—Ránki 1968. 46—47.; a biztosító intézetekre Bp. tört. III. 320—321.; Balázs 229—230.; Mérei 1951. 168.; Erdélyre Kővary 124—125.

8. A MEZŐGAZDASÁG

A kelet- és közép-európai agrárfejlődés sajátosságaira WILHELM ABEL, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom früheren Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Deutsche Agrargeschichte. Szerk. GÜNTHER FRANZ. II. 1962); HANS MOTTEK, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I—II. (Berlin, 1964); B. BARANOWSKI ÉS TÁRSAI, Histoire de l'economie rurale en Pologne jusqu'à 1864. (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966); ILIE CORFUS, L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXe siècle (Bucarest, 1969); D. SAALFELD, Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustrielle Zeit (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Szerk. F. LÜTGE—G. FRANZ—W. ABEL. 6. Stuttgart, 1960), továbbá PURŠ 122—123., 134.; a magyar szakirodalomból BEREND—RÁNKI 1968. 39—43., 58—59., 61—62.; BEREND—RÁNKI 1969. 18—21., 25—26.; GYIMESI 82—85.

A magyarországi mezőgazdaság történetére MÉREI 1948., SZABAD, TÓTH TIBOR, WELLMANN, OROSZ idézett művein kívül: VARGA JÁNOS, A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1848 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41. Bp. 1967); SZENDREY ISTVÁN, Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 43. Bp. 1968); RUZSÁS LAJOS, A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848 (Bp. 1964); TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az északi Partium 1820-ban (Történeti statisztikai kötetek. Bp. 1966); TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi parasztság története 1790—1849 (Bp. 1956); SÁNDOR PÁL, A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához 1786—1853 (Történeti statisztikai kötetek. Bp. 1961); SIMONFFY EMIL, Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (Bp. 1960); T. MÉREY KLÁRA, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Bp. 1965); SPIRA GYÖRGY, Parasztsors Pest megyében a jobbágyfelszabadító forradalom küszöbén (Pest megye múltjából 1. Bp. 1965).

A magyarországi uradalmakban a számvitel alkalmazását, az ellenőrzött hivatali szervezet hatását a gazdálkodásra BRIGHT RICHARD figyelte meg: Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Vál., ford. SZERECZ IMRE. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. H. n. 1970. (továbbiakban: BRIGHT) 40. Összefoglaló mű a kérdésről KÁLLAY ISTVÁN, A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 5. Bp. 1980). Az uradalmi jószágkormányzók, inspektorok, intézők és kasznárok szerepéről az új uradalmi gazdálkodás kiformálásában VÖRÖS KÁROLY, Fejezetek Nagyváthy János életéből *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 1); TILKOVSZKY LORÁNT, Balásházy János élete és munkássága *(Századok*, 1962. 3—4).; TILKOVSZKY LORÁNT, Balásházy János (A múlt magyar tudósai. Bp. 1970); CSETRI ELEK—IMREH ISTVÁN—BENKŐ SAMU, Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről (Gazdaságtörténeti tanulmányok 3. Bukarest, 1956, továbbiakban: CSETRI—IMREH—BENKŐ).

A gazdálkodás technológiájáról, új növénytermesztési eljárások meghonosításáról: OROSZ ISTVÁN, A mezőgazdasági termelés Magyarországon 1790—1849 (Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1974. Kézirat), továbbá WELLMANN IMRE, Föld-

művelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 3—4); T. Mérey Klára, A földművelési rendszer Somogy megyében 1720—1848 *(Agrártörténeti Szemle*, 1962. 1—2); Oláh József, Föld- és szőlőművelés Sárospatakon és Regécen a XIX. század első felében *(Agrártörténeti Szemle*, 1964. 1—2); Bodrog György, Tőkés gazdálkodás az előszállási uradalomban *(Agrártörténeti Szemle*, 1966. 4); T. Mérey Klára, A Somogy megyei Hunyady-uradalom gazdálkodása a XIX. század első felében *(Agrártörténeti Szemle*, 1970. 3—4); Ruzsás Lajos, A jobbágyok mezei /szántóföldi, rét, legelő/ gazdálkodásának fejlődése Baranyában a feudalizmus végén 1790—1848 (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, továbbiakban: DTGy 21. Bp. 1958); Bojt Lajos, A fejérvári őrkanonokság (Custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig (Bp. 1933); az erdőkre Bright 59.

A hagyományos és a korszerű eszközökre Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973); Balogh István, A paraszti gazdálkodás és termelési technika (In: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk. Szabó István. Bp. 1965, I., továbbiakban: Balogh 1965), továbbá Tálasi István, A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben *(Ethnographia*, 1957. 2); K. Kovács László, Die ungarische Dreschenflegel und Dreschmethode *(Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1950); Hoffmann Tamás, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában (Bp. 1963) c. munkákat hasznosítottuk. Az egykorú irodalomból lásd: Balogh József, Tanakodás az ekéről (Pest, 1836); Balásházy János, A háztartás és mezei gazdaság tudománya. II. (Debrecen, 1838). Ezenkívül vö. még Sevin Henrik, Faekétől a Hofherr gépig (Bp. 1944).

A terméseredményekre: Gyömrei 244.; Makkai László, Az allódiumok gabonatermelésének vizsgálata maghozam szempontjából (Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1—2); Wellmann Imre, Mezőgazdaság-történetírásunk új útjai (In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére. Bp. 1937); Balogh 1965; Dávid Zoltán, A paraszti gazdálkodás mérlege /Bihar megyei adatok 1789-ből/ *(Agrártörténeti Szemle*, 1969. 1—2); Dávid Zoltán, Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786—1789 (Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—1966. Bp. 1968).

A szőlőművelés állapotára Fényes Elek, Magyar országnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—VI. (Pest, 1836—1840, továbbiakban: Fényes 1836); Ruzsás Lajos, A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században (MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1960. DTGy 30. Bp. 1961); Égető Melinda, Paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása a XVII—XIX. század folyamán. A solti példa (Kézirat); Égető Melinda, A szőlő ültetése a Solt vidéken *(Ethnographia*, 1970. 2—4); Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről. Közli: Schram Ferenc *(Agrártörténeti Szemle*, 1963. 1—2).

A dohánytermelésre Mérei 1948. 175—178.; a termelés mennyiségére Gyömrei 237.

Az állattenyésztésre az összefoglaló munkákon és az uradalomtörténeti műveken kívül: Éber Ernő, A magyar állattenyésztés fejlődése (Bp. 1961); Gaál László, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966); Szentiványi Béla, A piarista custodiatus gazdaságtörténete (Bp. 1943) 283., 287. Az uradalmak közt a gyapjútermelés tökéletesítése terén folytatott versenyre: Endrei Walter, A magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században (Bp. 1969).

A juhtartás három fő területére: Fényes 1836; J. Podolak, Die Überwinterung auf den Salaschen in Berggebiete der Mittelslowakei; A. Paládi-Kovács, Die Schafhaltung der Grossfamilien bei den östlichen Palozen (In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Szerk. L. Földes. Bp. 1969); Szilágyi Miklós, A Nagykunság juhászata a XVIII. század végén *(Ethnographia*, 1968. 3); Tálasi István, A Kiskunság pásztorkodása (Bp. 1936); I. Balogh, Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen (In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Szerk. L. Földes. Bp. 1961); a székelyek juhtartására ugyanebben a kötetben Földes L., Esztena — Esztena Genossenschaft bei den Szeklern; Csetri Elek, Kelemen Benjamin, a haladó gazda (In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. Kolozsvár, 1957).

A marhák ridegtartására Fényes 1836; a szállásokon folyó állattartásra Hofer Tamás, A Dunántúl településformáinak történetéhez *(Ethnographia*, 1955. 1—4); Hofer Tamás, A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez (In: Műveltség és hagyomány. Szerk. Gunda Béla. Bp. 1960); Andrásfalvy Bertalan, A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, 1975); Tálasi István, Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve /1945—1955/ (*Ethnographia*, 1955. 1—4); Tálasi István, A magyar nép anyagi kultúrája Európában *(MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 1964. 1—4., valamint az ott idézett irodalom). A marhák istállón tartására: *Hetilap*, 1848. január 18. (67.).

A jászsági állattartásra: Fodor Ferenc, A Jászság életrajza (Bp. 1942). A lovak igénybevétele szántóföldi munkára Fényes 1836. A csikónevelésre, a minőség javítására uo. A sertéstartás fő területeinek leírására uo. Az új sertésfajtákra lásd: Balogh 1965.

A földesúri major és a paraszti tanya jellemzőiről európai összehasonlító vizsgálódás alapján érdekes következtetésekre jutott Hofer Tamás, Kísérlet a magyar tanyarendszer összehasonlító vizsgálatára (In: Parasztársadalom III.). Alapvető munkák Hoffmann Tamás, A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában *(Ethnographia*, 1967. 1) és Balogh István, Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830—1840-es években *(Agrártörténeti Szemle*, 1962. 3—4, továbbiakban: Balogh 1962). Hasznosak és a tanyarendszer árnyaltabb előadását teszik lehetővé: Bárth János, Duna melléki pusztai tartozéktelepülések a 18—19. században (In: Parasztársadalom III.); Égető Melinda, Zenta környéki szállások (uo.); Molnár Balázs, A tanyarendszer néprajzi vizsgálatának kérdései /A tiszántúli Sárrét példáján/ (uo.). A mezővárosok tanyáira:

BELLON TIBOR, A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe a 18—19. században (uo. II.); OROSZ, SZILÁGYI tanulmányai. A saját kezelésben tartott földesúri üzem majorság és a paraszti tanya közötti különbségről BALOGH 1962 szól.

A befejező áttekintés főleg SZABAD GYÖRGY, TÓTH TIBOR és WELLMANN IMRE idézett munkáira épült.

9. AZ IPAR

Az ipari fejlődésről az általános tájékoztatóban felsorolt műveken kívül egyes részkérdésekre vonatkozólag az alábbi művek igazítanak el.

A népesedési és az ipari népességre vonatkozó statisztikai adatokra: ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720—21 (Bp. 1896); Az első magyarországi népszámlálás /1784—1787/. Szerk. DÁVID ZOLTÁN—DÁNYI DEZSŐ (Bp. 1960); I. A. DEMIAN, Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Darstellung der Militär Grenze (Wien 1806, továbbiakban: DEMIAN); MARTIN SCHWARTNER, Statistik des Königreichs Ungern /1804—1807/ (Ofen, 1809—1811, továbbiakban: SCHWARTNER) I. 201—203.

Az 1828. évi összeírásban felvett iparűzők adataira T. K. [TAGÁNYI KÁROLY], Az 1828. évi országos összeírás végleges eredményei *(Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896) 206—211. Az iparosok számáról az 1830-as évek végén: FÉNYES ELEK, Magyarország statisztikája. (Pest, 1842) I. 115., 205., 206—208., továbbá Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär Gränze (Leipzig, 1842) I. 64., 132—134., 200., 241—247., 305—307., 352—357., 388—395. Az 1846. évi adatokra FÉNYES 1847. I. 71—72., II. 128., 193., 171., 280., 307., 316., 414., 372., 400., 419., 432., 438., 440., 328., 473., 361., 65., 469., 466., 457., 462.

Az osztrák örökös tartományok ipari foglalkozású lakosainak számára SPRINGER, Statistik. A termelési érték egy lakosra jutó hányadára, a gőzgépek számára a Tafeln megfelelő kötetei szolgáltatnak adatokat. Az utóbbiban találhatók az idevágó magyarországi, az erdélyi és a határőrvidéki becsült adatok is.

Az 1784—1785. évi iparstatisztikára MÉREI GYULA, Magyarország gyáripara az 1784—85. évi gyárstatisztika tükrében *(Magyar Ipar*, 1943. 10—12, 1944. 1); az 1807—1808. évi iparstatisztikára: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Regnicolaris Levéltár. Archivum palatinale secretum Archiducis Josephi. Általános iratok (N 23) Politica 40. csomó. Acta statum fabricarum, manufacturarum etc. aut harum minorum officinarum tangentia. Az 1818. és az 1825. évi iparstatisztikai összeírások az OL Helytartótanács, Departamentum Commerciale 18. fons-ában találhatók. Ezekről és a többi egykorú levéltári és nyomtatott forrásról, valamint a munka megírásáig közzétett legfontosabb szakirodalomról MÉREI 1951 jegyzetapparátusa tájékoztat. A parasztiparra még JOHANN CSAPLOVICS, Gemälde von Ungarn. I—II. (Pesth, 1829); DEMIAN, SCHWARTNER, FÉNYES, KŐVÁRY művei;

IFJ. PALUGYAY IMRE, Magyarország történeti, földirati . . . leírása (Pest, 1855), továbbá az egykorú néprajzi munkák és cikkek: HUNFALVY JÁNOS, Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása (Pest, 1867); IPOLYI ARNOLD, Fehérhegységi úti képek *(Vasárnapi Újság*, 1859. 421—423); ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. I—VI. (Pest, 1868—1873).

Az erdélyi paraszti faiparra vonatkozó adatok IMREH ISTVÁN, A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez /1796—1848/ *(Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series IV*. Fasc. 1. 1961. *Historia*, továbbiakban: IMREH 1961) 69. és 73.

A paraszti fazekasiparra RUZSÁS LAJOS, A pécsi Zsolnay-gyár története (Bp. 1952, továbbiakban: RUZSÁS 1952), továbbá a Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában (Szekszárdi Tájkutató Konferencia 1975. Szekszárd, 1976) c. kötetben GÉMESNÉ VÁMOS MÁRIA, KERECSÉNYI EDIT, SAROSÁCZ GYÖRGY, LANTOSNÉ IMRE MÁRIA, ANDRÁSFALVY BERTALAN tanulmányai. Ezekből kiderül, hogy csak az idősebb férfiak foglalkoztak fazekassággal. A család többi tagja, nagyobb része a mezőgazdaságból élt.

A paraszti szövő-fonó ipar szerepét TOLNAI GYÖRGY A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon /1840—1849/ (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 34. Bp. 1964) c., állításainak tényszerű megerősítésére alkalmas levéltári anyagot nem hasznosító, nyomtatott forrásait kritikátlanul kezelő munkájában a magyarországi tőkés textilipar parasztipari alapon történő fejlődésének lehetőségét túlbecsülte, és emiatt jutott nem reális következtetésekhez. Nem fogadható el TOLNAInak az az állítása sem, hogy amennyiben az 1848-as szabadságharc nem bukik el, Magyarország a nyugat-európaihoz hasonló tőkés fejlődés útján haladhatott volna. Az e kérdésre vonatkozó vitára: KATUS LÁSZLÓ, A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez *(Történelmi Szemle*, 1967. 1); BEREND T. IVÁN, Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez. Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel *(Történelmi Szemle*, 1965. 2—3); RÁNKI GYÖRGY, Sémák és hamis alternatívák *(Valóság*, 1968. 7); TOLNAI GYÖRGY, Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Válasz Berend T. Iván vitacikkére *(Történelmi Szemle*, 1966. 1). TOLNAI GYÖRGYnek a parasztipar szerepére vonatkozó nézeteit széles tényszerű megalapozottsággal bírálja: GYIMESI 180—188.

A céhrendszer válságáról részletesen ír: MÉREI GYULA, A magyar céhrendszer 1848 előtt *(Századok*, 1948. 1—4). Ezekből a megállapításokból indult ki, de mind tárgyi anyagát, mind tartalmi mondanivalóját illetően tovább jutott EPERJESSY GÉZA, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848 (Bp. 1967). Számos új összefüggésre világít rá ebben az összefüggésben is GYIMESI 167—182. Az 1790 és 1848 között kért, illetve kiadott céhprivilégiumokról szóló részek A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I—II. Szerk. ÉRI ISTVÁN ÉS TÁRSAI (Bp. 1975) c. becses forrásművön alapulnak. A számítógépes eljárással összeállított céhkataszterből a tízkötetes Magyarország története c. vál-

lalkozás főszerkesztőségének kérésére a Veszprémi Akadémiai Bizottság támogatásával és a Veszprémi Nehézvegyipari Egyetem számítógépének igénybevételével, megadott szempontok alapján táblázatos összeállítás készült, amiért ezúton is köszönet illeti a munkálatokat irányító Éri Istvánt, a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ vezetőjét.

A paraszti iparűzésről szóló részekhez hasznos adatokkal, útbaigazításokkal szolgáltak: KÓSA idézett tanulmánya és BODÓ SÁNDOR, Mezővárosi és falusi kézművesség Észak-Magyarországon (In: Paraszttársadalom II.), továbbá LENDVAI ANNA, SIMONNÉ TIGELMANN ILONA, KOPASZ GÁBOR, DRASKÓCZY ISTVÁN tanulmányai (In: Dtúl településtört.); a céhrendszer válságáról hasznos útbaigazítást ad: SZABAD 45.; Bp. tört. III. 330—332.; DÓKA KLÁRA, A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének Kiadványai. Bp. 1970); RUZSÁS LAJOS, A pécsi ipar a feudalizmus végén (DTGy 6. Pécs, 1956, továbbiakban: RUZSÁS 1956); a Veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpozium vitaanyaga (Veszprém, 1972), valamint a referátumok és hozzászólások, összeáll. NAGYBÁKAY PÉTER (Veszprém, 1973); EPERJESSY GÉZA, Szabad királyi városi céhek *(Az MTA Veszprémi Bizottságának Értesítője.* Veszprém, 1977).

A tőkés iparfejlődésre vonatkozó szövegrész MÉREI 1951-ben megjelent, valamint — a periodizáció tekintetében módosított formában — Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn (In: Études Historiques. I. Bp. 1960) c. művére, továbbá GYIMESI munkájára (188—191) épült. Ezeken kívül az egyes iparágakban hasznosított technológiáról és a technika fejlődéséről az általános bibliográfiában említett művek nyújtanak felvilágosítást.

Az egyes iparágak történetére az említett összefoglalásokon kívül egy-egy iparág, üzem történetéről szóló, valamint helytörténeti feldolgozásokból merítettünk adatokat.

A vasipar történetére HERMANN IGNAZ BIDERMANN Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn . . . (Pest—Graz, 1857) c., immár forrásértékű monográfiáján kívül A Magyar Korona országainak gyáripara az 1898. évben. 2. füzet (Bp. 1899); Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Szerk. MATLEKOVICS SÁNDOR. Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye VII. (Bp. 1898); KISZELY GYULA, A diósgyőri vasgyár története Fazola Frigyes leírásában *(A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei,* 1956); LEHOCZKY ALFRÉD, Az ózdi gyár létrejötte /1846—1852/ (Miskolc, 1965); JANKÓ JÁNOS, Torda, Aranyosszék, Torockó magyar /székely/ népe *(Földrajzi Közlemények,* 1893. 8—10); KÓS KÁROLY, Egy vasműves község: a régi Torockó *(Művelődés,* 1971. június); HECKENAST GUSZTÁV, A nagyolvasztók elterjedése Magyarországon *(Technikatörténeti Szemle,* 1975—1976) c. írásokat hasznosítottuk. Néhány adat található a vasiparra SAMUEL BREDETZKY, Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien (Wien, 1809). I. munkában is. A gépipar történetére BERLÁSZ JENŐ, A Ganz-gyár első félévszázada 1815—1895 (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); SZEKERES JÓZSEF, Ganz Ábrahám (Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971). A közleke-

dési eszközök gyárására Tóth Lajos, 145 éves a magyar gőzhajózás (Hajózástudományi Együttműködési Bizottság 3. Bp. 1963). A cukoripar történetének alapvető összefoglalása: Wiener Moszkó, A magyar cukoripar fejlődése (Bp. 1902). Az élelmiszeripar egyéb ágaira, ezen belül a szeszgyártásra lásd: Gyömrei. A pesti József Hengermalomra Viszota Gyula, Széchenyi és a Pesti Hengermalom *(Századok*, 1910). A textilipar piacának kiszélesedésére: Kresz Mária, Magyar parasztviselet /1820—1867/ (Bp. 1956); Horváth Terézia, Rőfösáruk a kapuvári népviseletben *(Ethnographia*, 1970. 2—4). A bőriparra: Ruzsás 1956; Gulyás József és társai, A kétszáz éves pécsi bőrgyár (Pécs, 1962); Kertay Ferenc, A bőripar és bőrkereskedelem kialakulása és fejlődése Magyarországon (Bp. 1936). A keménycserép és porcelán manufaktúrákra Csányi Károly, A magyar kerámia és porcelán története és jegyei (Bp. 1954).

A munkamegosztás és a technika fejlődésére Ruzsás 1952; Ruzsás Lajos, A technika fejlődése a kerámiaiparban és a pécsi Zsolnay-gyár (In: 100 éves a Pécsi Porcelángyár. Szerk. Hárs Éva—Mándoky László. Pécs, 1971); Sikota Győző, Herendi porcelán (Bp. 1970).

Az üvegiparra Telkes Simon, Üvegiparunk (Bp. 1895), Sághelyi Lajos, A magyar üvegipar története (Bp. 1938) c. munkák a piac, a tőke, az alapítók, a technika fejlődésének kérdéseiről keveset nyújtanak. Hasznosabbak a helytörténeti adatokat tartalmazó kiadványok: Takács Béla, A Zempléni-hegység üveghutái (Bp. 1968); Takács Béla, Parádi üvegművészet (Bp. 1970).

A vegyi iparra a József nádor levéltárában található idézett 1807—1808. évi összeírás, Schwartner, Demian statisztikai adatai, továbbá Szabadváry Ferenc—Szőkefalvi-Nagy Zoltán, A kémia története Magyarországon (Bp. 1972).

A papíriparra: Bogdán István, A magyarországi papíripar története /1530—1900/ (Bp. 1963) és Kőváry 220—222. A nagyszlabosi, masznikói és az ochtinai papírgyárról: Markó Miklós, Ahol a Kossuth-bankó papírja készült *(Ország Világ*, 1918. 18). A pécsi Hüttner-malomról: Szita László, A papírkészítés és a papírgyártás Pécsett 1764—1860 (DTGy 79. Pécs, 1967) 51. A sokszorosító iparra Trattner János Tamás, Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dik beli állapotjuk *(Tudományos Gyűjtemény*, 1817. 12), továbbá Steinhofer Károly, A könyv története. 1. rész (Bp. 1915); Kertész Árpád, A nyomtatott betű története és útja Magyarországon (Bp. 1941); Éble Gábor, Egy magyar nyomda a XVIII. században (Bp. 1891); Borsy Károly, A pécsi nyomdászat kezdetei (Pécs, 1973). Az üzemszervezetre vonatkozólag Trattner fenti cikke, valamint Benda Kálmán—Irinyi Károly, A négyszáz éves debreceni nyomda /1561—1961/ (Bp. 1961). A technika fejlődésére, a nyomdák termelésére Fitz József, Gutenberg (Hungaria könyvek 7. Bp. 1940).

A szénbányászat történetére: Bán Imre, Adatok a magyar kőszénbányászat történetéhez *(Bányászati és Kohászati Lapok*, 1934); Hamberger József, A brennbergi szénbánya monográfiája (Sopron, 1885); Reményi Viktor, Brennbergbánya története 1759—1933 (Sopron, 1935); Babics András, A vasasi kőszénbányászat a feudalizmus korában (DTGy 11. Pécs, 1957); Babics András, Az észak-mecseki

kőszénbányászat története (Bp. 1967); BABICS ANDRÁS, A pécsi kőszénbányászat a feudalizmus korában (Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961/62. DTGy 42. Bp. 1963). Régebbi összefoglalás a bérlőkre, bérlőtársaságokra, termelési technikára vonatkozó adatokkal: HANTKEN MIKSA, A Magyar Korona országainak széntelepei és szénbányászata (Bp. 1878). A nemesfém és réztermelésre: FÉNYES 1847. I. 83.

Erdély iparára a statisztikai adatok a Tafeln megfelelő évekre vonatkozó köteteiből, továbbá MOLNÁR MIKLÓS Az iparfejlődés kezdetei Erdélyben. Haladó közgazdasági nézetek az 1848 előtti évtizedek erdélyi szakirodalmában (Gazdaságtörténeti tanulmányok 5. Bukarest, 1957, továbbiakban: MOLNÁR M.) c. munkájából valók. A népességi adatokra: FÉNYES 1847. I. 19. Az erdélyi iparfejlődésről adatok: KŐVÁRY 72—94., 217—230., 284. Átfogó képet rajzol MOLNÁR M.; a szöveg elsősorban az ő művére támaszkodik. Ezenkívül felhasználtuk ARATÓ 1960. II. 17—19., 30—31.; Erdély története I. 297—307. adatait. E két mű számot ad az örökös tartományok ipari termékeinek versenyéről is. Hasznosítottuk: CSETRI—IMREH—BENKŐ; JAKÓ ZSIGMOND, A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuta története (Gazdaságtörténeti tanulmányok 2. Bukarest, 1956); IMREH 1961; BUNTA MAGDOLNA, Az erdélyi selyemtermelés történetéhez a XIX. sz. első felében *(Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series IV.* Fasc. 1. 1961 *Historia)*; FR. TEUTSCH, Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen. III. (Hermannstadt, 1911). A bányászatra MOLNÁR M.; ARATÓ; ezenkívül még az arany-, ezüst-, réz-, ólom- és higanytermelés értékére is: Erdély története I. 306. A munkaerőforrásokra és a bérmunka fajtáira: IMREH ISTVÁN, Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. sz. első felében (Bukarest, 1956) és Erdély története I. 304., 307—311.

V. FEJEZET

AZ UDVAR ÉS AZ URALKODÓ OSZTÁLY SZÖVETSÉGE A FORRADALOM ELLEN (1795—1812)

1. NÉPESSÉG ÉS TÁRSADALOM A 18—19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A népesség számára lásd THIRRING GUSZTÁV, Magyarország népessége II. József korában (Bp. 1938); Az első magyarországi népszámlálás. 1784—1787. Szerk. DÁNYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN (Bp. 1960); Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (Történeti statisztikai tanulmányok 2. Bp. 1975), továbbá Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF (Bp. 1963) 143. s köv. Itt említhetjük KOVACSICS JÓZSEF francia nyelvű összefoglalását is: Situation démographique de la Hongrie à la fin du 18e siècle. 1787—1845 (In: Colloque démographique historique. 1965. Bp. 1968), amely azonban adataiban és következtetéseiben egyaránt megbízhatatlan. Lásd még: ALFRED GÜRTLER, Die Volkszählun-

gen Maria Theresias und Josephs II. (Innsbruck, 1909). A korabeli statisztikai módszerekre lásd KOVACSICS JÓZSEF, Statistikunterricht an der Universität von A. Barits bis S. Konek (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Juridica. 3. Bp. 1962). Az 1802-es országgyűlés állásfoglalása megtalálható: Naponként való jegyzései az 1802. esztendőben . . . rendelt . . . Magyar ország gyűlésnek (Pozsony, 1802) 108—109. Az 1804-es népösszeírásra lásd a következő tanulmányokat: THIRRING GUSZTÁV, Az 1804. évi népösszeírás *(Magyar Statisztikai Szemle,* 1936. 1); THIRRING GUSZTÁV, Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében (Bp. 1903); EMBER GYŐZŐ, Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén *(Statisztikai Szemle,* 1971. 12). Az 1790—1795 közti időjárási feljegyzéseket közli: RÉTHLY ANTAL, Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701—1800-ig (Bp. 1970). Az 1794—1795-ös éhínségre vonatkozó adatok megtalálhatók Sándor Lipót nádori ügyviteli jegyzőkönyvében: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN. III. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1952) 25., 64., 191., 199., 258., 211., 214., 215., 222., 224. stb. sz. alatt. A népsűrűségre, a városokra az előzőkben említett munkákon kívül fontos DÁVID ZOLTÁN tanulmánya: A városi népesség nagysága Magyarországon 1735-ben és 1828-ban (Történeti statisztikai évkönyv 1963—64. Bp. 1965). A társadalmi, nemzetiségi és vallási megoszlásra lásd MÁLYUSZ ELEMÉR, A magyarországi polgárság a francia forradalom korában (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1931. Bp. 1931); MARTIN SCHWARTNER, Statistik des Königreich Ungern (Pest, 1798) 112—113. és Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorumque 1772. (Bp. 1920); MAGDA PÁL, Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográphiai leírása (Pest, 1819) 153. s köv.

A nemzetiségi megoszlás nagy irodalmából lásd A. PETROV, Národopisná mapa Uher. Podle uředniko lexikonu osad 2 roku 1773 (Praha, 1924); JOSEPHUS BENKŐ, Transilvania sive Magnus Transilvaniae Principatus . . . I. (Vindobona, 1778) 362. s köv.; FÉNYES ELEK, Magyarország statisztikája (Pest, 1842). I. 52. s köv.; KŐVÁRY LÁSZLÓ, Erdélyország statisztikája (Kolozsvár, 1847). I. 197. s köv.; FÉNYES ELEK, A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint (Pest, 1867); ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I—II. (Bp. 1960, továbbiakban: ARATÓ 1960) és ugyancsak ARATÓ ENDRE, Kelet-Európa története a 19. század első felében (Bp. 1971). főleg 512—514.

2. MAGYARORSZÁG A NAPÓLEONI HÁBORÚKBAN

A kor politikai történetére alapvető: DOMANOVSZKY SÁNDOR, József nádor élete (Bp. 1944) és József nádor iratai. Kiad. DOMANOVSZKY SÁNDOR. I—III. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1925—1935, továbbiakban: József nádor iratai). (Sajnos az okmánytár 1809 utáni része, benne a devalvációra vonat-

kozó iratanyag, sajtóra kész állapotban a mai napig kiadatlan.) Adatainkat elsősorban innen vettük, továbbá A magyar jakobinusok iratai. I—III. kötetéből. Lásd még VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. I. Kaiser Franz und sein Erbe (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1922) és A. FOURNIER, Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. (Wien, 1913). Bevezetés. A napóleoni háborúkra, a magyar ezredekre, Magyarország háborús részvételére: MARKÓ ÁRPÁD, A francia forradalom és a napóleoni idők magyar katonája *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1939. 1) és GÖMÖRY GUSZTÁV, Ausztria hadserege az 1792-től 1866-ig folytatott háborúkban *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. 4).

Napóleon 1809-es kiáltványának kibocsátási körülményeit, Batsányi szerepét tisztázta KOSÁRY DOMOKOS, Napóleon és Magyarország *(Századok*, 1971. 3—4). Lásd TARNAI ANDOR kritikai észrevételeit: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók *(Irodalomtörténet*, 1972. 2). Napóleon 1809-es hadjáratának magyarországi eseményeire újabb irodalom: OSKAR GSZUSZECKI, Der Marsch der Franzosen durch das Burgenland im Jahre 1809 *(Burgenländische Heimatsblätter*, 1957. 2) és BENDA KÁLMÁN—ÉRSZEGI GÉZA, Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt. Szöllősy Pál naplófeljegyzései *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1972. 2). Ferenc király nyilatkozata József nádorhoz 1798. április 7-én írt levelében: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: St. A.). Kaiser Franz Akten. Fasc. 218. A Zala és Zemplén megyei eseményekre lásd József nádor iratai. I. 128. és 190., továbbá WERTHEIMER EDE, I. Napóleon viszonya Magyarországhoz *(Budapesti Szemle*, 34. 1883) főleg 167. s köv. Pálffy Lipót esetének iratait közli: József nádor iratai. II. 192. s köv. A dunántúli parasztmegmozdulásokra lásd: R. KISS ISTVÁN, Az utolsó nemesi felkelés. I. (Bp. 1909) 269—270.

Batsányi névtelenül megjelent munkáját Zsindely Endre találta meg a schaffhauseni levéltárban Johann Georg Müller, a költő barátja hagyatékában, több, a szerzőséget bizonyító levéllel együtt. Új kiadása: Batsányi János összes művei IV. Der Kampf. Kiad. ZSINDELY ENDRE (Bp. 1967). Lásd még TARNAI ANDOR, Batsányi János Der Kampf-ja *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967. 3). SZAUDER JÓZSEF és BENDA KÁLMÁN hozzászólásával. Besse Jánosra: BAUMGARTEN SÁNDOR, Jean-Charles Besse. Avanturier et philologue (Bologna, 1963). Berzeviczyre: H. BALÁZS ÉVA, Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. 1763—1795 (Bp. 1967); alkotmánytervére: MARCZALI HENRIK, Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervе *(Budapesti Szemle*, 231. 1933) és H. BALÁZS ÉVA, Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. (In: Nouvelles études hongroises. IV. Főszerk. BÉLA KÖPECZI. Bp. 1970). Hogy magyar kiáltványa csak diverziós célokat szolgált, Napóleon maga mondotta Metternichnek 1810-ben, lásd: Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Kiad. RICHARD METTERNICH-WINNEBURG—ALPHONS KLINKOWSTRÖM. II. (Wien, 1880) 331. A Napóleon elleni összeesküvésre felbíztatottak lecsukatására: A. F. PRIBRAM—E. FISCHER, Ein politischer Abenteurer, Karl Glave-Kolbinski *(Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 216. 1937).

Az adórendszerre, a pénzügyi nehézségekre a régebbi irodalomból ma sem nélkülözhető: A. BEER, Die Finanzen Österreichs im 19. Jahrhundert (Prag, 1877);

J. Ritter von Hauer, Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen (Wien, 1848); M. Reinitz, Das österreichische Staats-Schuldenwesen von seinen Anfängen bis zur Jetztzeit (München—Leipzig, 1913). A Habsburg-birodalom 1809—1810-es bevételeire: Ausweis über den reinen Ertrag aller Staatseinkünfte... St. A. Kaiser Franz Akten, Fasc. 90. Schriften der Gr. O'Donnell. A papírpénz kibocsátásának körülményeire lásd: R. Raudnitz, Das österreichische Staatspapiergeld und die priviligierte Nationalbank. I. 1762—1820 (Wien, 1917); Büky József, Ausztria papírpénz-kibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig, különös tekintettel Magyarországra (Bp. 1937); Gillemot Katalin, Javaslatok a Monarchia pénzügyeinek rendbehozására 1800 és 1811 között (In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. fordulójának ünnepére. Bp. 1937); A. Beer, Erzherzog Karl als Finanzpolitiker *(Österreich—ungarische Revue*, 1887). O'Donnel elgondolásaira: V. Hoffmann, Das Finanzsystem des Grafen O'Donnel (Wien, 1918). A devalvációra lásd Viktor Hoffmann, Die Devalvierung des österreichischen Papiergeldes im Jahre 1811 (München—Leipzig, 1923); Josef Kraft, Die Finanzreform des Grafen Wallis und der Staatsbankerott von 1811 (Graz, 1927) és Franz Stiassny, Der österreichische Staatsbankerott von 1811 (Wien—Leipzig, 1912); az országgyűlés történetére: Wertheimer Ede, Az 1811/12-iki magyar országgyűlés (Bp. 1899). A Magyarország összbirodalmi beolvasztására irányuló terveket közli Andics Erzsébet Metternich, Napóleon és a „magyar kérdés" című tanulmányában *(Valóság*, 1971. 1), továbbá Erzsébet Andics, Metternich und die Frage Ungarns (Bp. 1973). A nemzeti mozgalmakra: Fran Zwitter, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Beograd, 1960); Reinhold Lorenz, Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich (Wien—Leipzig, 1926) és Arató 1960. I.

VI. FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM (1790—1848)

Mivel — mint arra már az Előszó kapcsán utaltunk — a kor magyarországi társadalomtörténete önálló munka keretében még nem került feldolgozásra, a korszak részletesen ismertetett nagy szintéziseinek társadalomképe pedig részint régóta meghaladott, részint pedig — amennyiben már marxista módszerrel készült — inkább még csak fő vonalaiban került feldolgozásra, e fejezet összeállításánál elsősorban az e fővonalak (kivált az egyetemi tankönyv) nyomán kialakult képet elmélyítendő, az átlagosnál nagyobb mértékben voltunk kénytelenek lenyúlni a korra vonatkozó irodalom társadalmi vonatkozású részadataiig, illetve az ilyeneket tartalmazó cikkekig, forrásközlésekig.

1. A NÉPESSÉG

A népességszám alakulásának ábrázolásához kiindulásul A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF (Bp. 1957, továbbiakban: TStF) és a Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF (Bp. 1963, továbbiakban: MTD) c. köteteket használtuk, az előbbiből elsősorban a népességszámra vonatkozó táblázatokat, az utóbbiból PÁPAI BÉLA Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején 1711—1867. c. tanulmányát. Mivel PÁPAI adataiban és fejtegetéseiben nem tér ki Erdélyre, a nagyfejedelemségre vonatkozó adatokért I. SÖLLNER Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen (Hermannstadt, 1856, továbbiakban: SÖLLNER) c. munkájához folyamodtunk. Népességszám-adatokat különben a kor Magyarországát bemutató számos egykorú statisztikai, honismereti munka közöl, különböző időpontokból, ezeknek értéke azonban a II. József kori népszámlálástól eltekintve meglehetősen bizonytalan, amit jól igazolnak MÓRICZ MIKLÓS Lélekszámadatok a történeti Magyarországra vonatkozóan az 1772—1869. évekből c. tanulmányában *(Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957. 1) táblázatosan egymás mellé állítva érzékelhetővé lett eltéréseik. Az itt egymás mellé állított adatok közül a II. József népszámlálásával megnyíló fejlődés végpontjaként az 1851. évi adatok látszanak a legmegbízhatóbbnak: az előző adatsorból ugyanis világosan kitűnik, hogy a birodalmi statisztika 1818-ban (tehát a napóleoni háborúk vérvesztesége után)— nyilván nem egészen függetlenül Magyarország pénzügyi terheinek ekkor szándékolt emelésétől — a Magyar Királyságra a II. József kori népszámláláshoz képest olyan nagy arányban (33%-kal) megemelt népességet számított, mely alig 850 ezer lélekkel maradt el a 33 évvel később közvetlen felvétellel megállapított népességszámtól. És bár az e számítás továbbfejlesztésén alapuló népességszámot 1841-ben erősen csökkentették (vö. TStF 371—373.), az még így is két és félmillióval volt nagyobb az 1851. évinél. Jellemző a becslés bizonytalanságára, hogy az 1846. évi népességszám az előző és a következő évhez képest egyaránt váratlanul 650 000 főnyi emelkedést mutat.

A népbetegségekre és járványokra vonatkozóan FEKETE LAJOS A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme (Debrecen, 1874), valamint GORTVAY GYÖRGY Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. (Bp. 1953) című munkájának megfelelő adataira hivatkozhatunk. A halandósági adatokat FÁY ANDRÁS összeállítása tartalmazza: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére (Pest, 1854, továbbiakban: FÁY). Módszerének bírálatát (hibáit tulajdonképpen az alapul vett Halley-féle módszerre visszavezetve) WENINGER VINCE adja: Politikai, azaz felsőbb polgári és kereskedelmi számtan (Pest, 1862); az erdélyi halandósági adatok forrása: SÖLLNER 348—349. Az egészségügyi védekezésre általában GORTVAY és FÁY munkái adnak adatokat; az egészségügyi igazgatás kiépülését, tökéletesedését mutatja a LINZBAUER FRANCISCUS XAVER által korunkra elsősorban munkája (Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Buda, 1852—1861) utolsó kötetében közölt rendeletanyag.

A népességszám regionális alakulására a Magyar Királyságban a PÁPAI tanulmányában (177.) közölt táblázat, az Erdélyi Nagyfejedelemségben Az első magyarországi népszámlálás 1784—1787. Szerk. DÁNYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN (Bp. 1960) és SÖLLNER megfelelő adatainak összehasonlítása volt forrásunk.

Magyarország népsűrűségéről a birodalom viszonylatában GYULA MÉREI, Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn (In: Études historiques. I. Bp. 1960), Erdély vonatkozásában SÖLLNER; a népsűrűség erősödő területi kiegyenlítődéséről PÁPAI adatai adnak képet. A népességfejlődés válságjeleire DÁNYI DEZSŐ, Az 1777. évi lelkek összeírása (Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. Szerk. EMBER GYŐZŐ. Bp. 1960), illetve Erdélyre A. DE GERANDO, La Transylvanie et ses habitants. I. (Paris, 1845) 14.; az Ormánságra RUZSÁS LAJOS, A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal 1711—1848 (Bp. 1964) egyes utalásai használhatók. A csecsemőgyilkosságokat illetően a hazai megyei levéltárak 1790 és 1848 közötti büntetőper anyagában végzett kutatásaink tapasztalataira támaszkodhattunk. Az öngyilkosságok számára FÁY, erdélyi vonatkozásban SÖLLNER tartalmaz adatokat; legújabban BÖSZÖRMÉNYI EDE Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok c. tanulmánya (Történeti statisztikai tanulmányok 3. Bp. 1977) mutatja be az öngyilkosságoknak az 1820-as évektől való megjelenését, egy időben az őket motiválni alkalmas társadalmi problémák kezdeteivel.

2. A NEMESSÉG

A nemesi népesség területi megoszlására FÉNYES ELEK javarészt becslésen alapuló (s ilyenként erősen túlzott, bár az arányokat így is jól érzékeltető) adatait használtuk: Magyarország leírása (Pest, 1847, továbbiakban: FÉNYES 1847). I. Magyarország általánosan. 20—23. A nemesi előjogok részint alkalmi, részint végleges korlátozására lásd: 1836 : XI., XXVI. 12. §, XLIV.; 1848 : IX. 17., 22. §; 1844 : VI. 28. §. A/b, XII. tc.; az 1800. évi kúriai döntvényt idézi: SÁPI VILMOS, A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig (Bp. 1967, továbbiakban: SÁPI) 232.

Az 1809. évi nemesi felkelési összeírás a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban: OL), N 24 Archivum palatinale Archiducis Josephi. Általános iratok, Insurrectionalia 238. csomó. Summarium Effectivi Status Nobilis Insurrectionis . . . Summarium Insurrectionis cím alatt található; adatait némi eltéréssel összegezve közli: R. KISS ISTVÁN, Az utolsó nemesi felkelés (Bp. 1909—1911). I. 42—43.; a megyei részösszeírások a 208—210., 238—239. csomókban. A nemesi allódiumok nagyságára FÉNYES ELEK alapvető, sajnos félbemaradt összefoglalását: Magyarország statisztikai, birtokviszony és topographiai szempontból. I. (Pest, 1860, továbbiakban: FÉNYES 1860); az erdélyi birtokmegoszlásra JOSEF ANDREAS RITTER VON GRIMM Das Urbarialwesen in Siebenbürgen (Wien, 1863, továbbiakban: GRIMM) c. művének adattári részét használtuk. Az arisztokrácia pozícióiról részint

— az állások felől nézve — a korszak hivatalos címtárai, részint — a családok felől nézve — az arisztokrata családoknak korunkra legáttekinthetőbben NAGY IVÁN Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XII. (Pest, 1857—1865) c. kézikönyvében megtalálható történetei és fontosabb tagjaiknak életrajzai adnak felvilágosítást. Az arrondírozásokra felsőbüki Nagy Pál sokszor hivatkozott kijelentését az 1825-i országgyűlésen idézi: MÉREI GYULA, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848 (Bp. 1948) 120., általánosságban is kitérve köznemesség és nagybirtok ellentéteire. A birtokos nemesség szétforgácsolódó, a jobbágybirtok lekapcsolása után jelentéktelenre csökkenő birtokállományáról FÉNYES 1860; eladósodására pedig UNGÁR LÁSZLÓ, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt *(Századok*, 1935. 1—3); konkrétan a bihari viszonyokról VARGA JÁNOS, A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt *(Történelmi Szemle*, 1957. 1—2) adnak jó, adatgazdag képet. A kisnemesség létszámáról és a szavazási rendszer változásairól zalai adatokat közöl DEGRÉ ALAJOS, Pálóczi Horváth Ádám és az 1819-es Zala megyei tisztújítás (Tanulmányok. Zalai gyűjtemény 2. Zalaegerszeg, 1974) 47—48.

A klasszicizmus főúri kastélyára alapvető ZÁDOR ANNA—RADOS JENŐ A klasszicizmus építészete Magyarországon (Bp. 1943, továbbiakban: ZÁDOR—RADOS) című nagy monográfiája; ezt jól — egyes épületek szakszerű bemutatásával — egészíti ki részint BÍRÓ JÓZSEF, Erdélyi kastélyok (Bp. 1943), részint RADOS JENŐ, Magyar kastélyok (Magyarország művészeti emlékei 4. Bp. 1938).

Széchenyi vagyoni viszonyairól jó képet ad SPIRA GYÖRGY, Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira *(Történelmi Szemle*, 1963. 3—4); újabban, polgári elemeit kiemelve GERGELY ANDRÁS, Széchenyi a „gazda" és a „polgár" (Studium II. 1971. Szerk. VELIKY JÁNOS. Debrecen, 1971). A Nemzeti Kaszinó tagságának alakulására a különböző cím alatt évenként megjelentetett tagnévsorok vetnek világot, pl. 1828-ról: A Pesti Casino tagjainak ABC szerint való feljegyzése ... (Pesten, é. n.); 1847-re: A Nemzeti Casino tagjainak névsora.

A nemesi kúriára máig a legszemléletesebb kép SZÉCHENYI leírása: Pesti por és sár. (Pest, 1866) 34—35.; BERZSENYI háza saját leírásában olvasható: Berzsenyi Dániel összes művei. Kiad. MERÉNYI OSZKÁR. (Bp. 1968, továbbiakban: BERZSENYI) 429.; építészeti képük ZÁDOR—RADOS 373—380., valamint IMRÉNYI SZABÓ IMRE Öreg udvarházak. Régi kúriák és parasztházak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében (Bp. 1944) c. munkáiban gazdag képanyaggal. Enteriőrök eredeti elrendezésekben még ábrázolásokon sem igen maradtak ránk: képüket csak rekonstruálni tudjuk részint leltárakból, részint a hazai bútorművészet fennmaradt s túlnyomó részében kétségtelenül birtokos nemesi és polgári eredetű darabjaiból. Összefoglalásukra figyelemre méltó kísérlet, több azóta jórészt elpusztult, részben már akkor is rekonstruált enteriőr képével VOIT PÁL munkájában: Magyar otthonok (Bp. 1943). Berzsenyi életmódjáról ő maga számol be leveleiben: BERZSENYI 391—392., 394., 397., 399., 419., 423., 466. A kúria lakóinak életmódjáról VAHOT IMRE ad jó, bár kissé nosztalgikus leírást: A magyar földbirtokos osztály családi élete /1842/. Jellemkép (In: Ködfátyolképek. II. Pest, 1853). NAGYVÁTHY pa-

nasza Magyar gazdatiszt c. posztumusz művének (Pest, 1821) előszavában (IX). Az életmód és a magatartás eltorzulására Józsa Gyuri példáját György Lajos idézi: A magyar nábob (Erdélyi tudományos füzetek 120. Kolozsvár, 1940). A kisnemes életmódjának elemei közül kis szőlőbirtokának leltárát Hofer Tamás közléséből ismerjük: Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból /1785—1790/ *(Agrártörténeti Szemle*, 1957. 3—4); a kisnemes durva külsejéről az angol utazónő, Julia Pardoe számol be: Ungarn und seine Bewohner und Einrichtungen in Jahren 1839 und 1840. II. (Leipzig, 1842) 111.; a házacskára Jókai Mór, Sonkoly Gergely (In: Jókai Mór összes művei. Elbeszélések I. Bp. 1971) 97—98.

3. A PARASZTSÁG

A parasztság helyzetét és útját tárgyaló fejezetek egy bővebb tanulmány rövidítése által és megállapításainak helyenként az egész kötet szerkesztési szempontjaival való összehangolása révén nyerték el jelen formájukat: Vörös Károly, A parasztság útja a polgári forradalomhoz *(Történelmi Szemle*, 1973. 1—2).

A parasztság földesúri és állami terheinek jó kortársi összefoglalása Berzeviczy Gergely De conditione et indole rusticorum c. munkájában olvasható (a szerző tudta nélkül megjelent 1806-ban; magyarul: Gaál Jenő, Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp. 1902. 2. rész 129—145., továbbiakban: Berzeviczy). Az e terheket szabályozó törvények intézményesen korszakunkban sokáig kevéssé változtak: a parasztsors megkönnyebbedését általában egyes konkrét földesúri kezdeményezések hozták; változást csak az 1825 utáni törvényalkotás — elsősorban a terhek és jogok pontos szabályozásával (1836 : IV—XI., XII—XIII., XVII.; 1840 : VII—VIII. tc.), illetve a nemesi birtokbírhatási monopólium megszüntetésével (1844 : IV. tc.) — hozott. A parasztság katonai terheire újabban jó összefoglalás Balogh György 1972-ben megvédett doktori disszertációja: A jobbágyság személyes katonai terhei a 19. század első felében, különös tekintettel Heves megyére. (Kéziratát szerző szívességéből használhattam.) A szabadparasztság vezető rétegének feudalizálódási hajlamára jó példát idéz Kaposvári Gyula, „Csengesd meg, bungasd meg". Az 1805—20-as jászapáti parasztmozgalom verses krónikája *(Jászkunság*, 1955. 4). Ugyanezt Erdélyre, a székely viszonyokra vonatkozólag észleli Imreh István, Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején (Gazdaságtörténeti tanulmányok 1. Bukarest, 1956), valamint Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai. Kiadja: Gyalui Farkas. (Kolozsvár, 1941) 315. József nádor kimutatása a Magyar Királyság adózóinak terheiről: Ballagi Géza, A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. IX. Bp. 1897). 41. A paraszt demoralizálódásáról jellemző adatokat hoz Berzeviczy 146—153. és Berzsenyi A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól szóló művében (Berzsenyi 336—338.), valamint (meglehetős értetlenséggel): Tessedik Sámuel, A parasztember Magyarországban mitsoda és mi lehetne (Pécs, 1786). 69—70., 149—150., 192—193.

A paraszti, alapvetően vándor, házaló kereskedelemről, elsősorban szlovák viszonylatban, tárgyilag differenciált képet rajzol JOHANN VON CSAPLOVICS, Gemälde von Ungarn. II. (Pest, 1829) 90—103. A kezdetleges paraszti termékcsere kiterjedéséről és irányairól FÉNYES ELEK, Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—VI. (Pest, 1836—1840, továbbiakban: FÉNYES 1836) megyei leírásai adnak részutalásokat. A Rábaközre: F. T., Rábaköz s népe szokásai és divatjának ismertetése (*Regélő*, 1840. 49—51.); a fuvarozás jelentőségére és kiterjedésére: CSAPLOVICS II. 112—119. A paraszti árutermelés lehetőségeire és korlátaira alapvető MÉREI GYULA tanulmánya: Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején (*Századok*, 1956. 4—6); fontos adatokkal egészíti ezt ki Erdélyre vonatkozólag IMREH ISTVÁN—CSETRI ELEK, Az árutermelés fokozása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején (*Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia.* 1962. *Fasc.* 1.). Az egyéni emelkedés konkrét útjaira: spekulációra, ügyeskedésre vagy éppen a kiváló szakismeretre is újabban egyre több adatunk van; néhány igen jellegzetes jó példa: Öreg Gyüker József Krónikája 1787—1866. Közli: VARGA JÁNOS (*Agrártörténeti Szemle*, 1964. 3—4); Emlékiratok . . . múlt idők történetéhez I—II. Közli: DARVAS MÁRTON (*Néprajzi Közlemények*, 1957. 3—4; 1959. 1—2). A felhalmozás paraszti lehetőségeiről, illetve ennek korlátairól adatszerűen ad képet BERZEVICZY 130—134. és FRÉDÉRIC LE PLAY, A munkásviszonyok reformja (Bp. 1903) 509—511. A paraszti tőkehiányra mutat rá FÁY ANDRÁS, Terve a Pest-megyei köznép számára felállítandó Takarék-pénztárnak (Budán, 1839) 10., valamint G. I.: A földműves kölcsön pénzt nem használhat hazánkban (*Társalkodó*, 1843. 10—11). A paraszti kézen levő birtokállomány alakulására a Magyar Királyságban alapvetőek VARGA JÁNOS, A jobbágyi földbirtoklás típusai s problémái 1767—1849 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41. Bp. 1967, továbbiakban: VARGA) kivált a telkiállomány alakulására vonatkozó fejtegetései (110—130.); a telkiállomány gyarapodását és a jobbágyság vagyonilag erős polarizálódását egy megye viszonylatában SPIRA GYÖRGY A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez (*Századok*, 1958. 5—6) c. cikke mutatja be; ugyanerről országos arányokat ad VARGA 131., indokoltan figyelmeztetve azonban a paraszti földellátottság értékelésénél a jogi kategóriák és a tényleges birtoklás mértékének eltéréseire (132—136.). E körülmény felismerése és kivált konkrét bizonyítása szempontjából alapvetőek SÁNDOR PÁL e kérdést számos helység és régió 1849 utáni jobbágyfelszabadítási pereinek aprólékos elemzésével bemutató, konkrét példákon vizsgáló tanulmányai; közülük itt csupán a problémák legáltalánosabb igényű összefoglalását idézzük: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei (*Agrártörténeti Szemle*, 1964. 1—2. 76—83.); vö. még SIMONFFY EMIL, Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1—2). Erdély viszonyaira az idézett erdélyi törvényhelyek (1847: VII—XVI. tc.) adatain túl — utalva a rétegződés megállapításának nehézségeire, sőt szinte lehe-

tetlenségére — alapvető: TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi parasztság története 1790—1849 (Bp. 1956, továbbiakban: TRÓCSÁNYI 1956). 105., 220—231., valamint — a rétegződés megállapításának kísérletével — KOVÁCS JÓZSEF, Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest, 1957). 216. s köv.; az erdélyi robotveszteségekre: uo. 97. és (a KOVÁCS által is forrásul használt) GRIMM III. Deák harcára a földesúri jognak törvényileg is csupán a haszonvételre való korlátozásáért tanulságos jogászi elemzés SARLÓS MÁRTON, Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832—36-i országgyűlésen (In: Jogtörténeti tanulmányok. 1. Bp. 1966). Az 1848-ban végül is ténylegesen paraszti kézen levő földterületre legreálisabbnak tűnő számítás (sajnos forrásainak megjelölése nélkül) VARGA 128—136. E szempontból Erdély viszonyaira KOVÁCS JÓZSEF és (sajátlag a székelyföldi viszonyokra) IMREH idézett művei, valamint IMREH ISTVÁN, A rendtartó székely falu (Bukarest, 1973) 13—32. adnak képet. A kurialistákra (létszámukra és földjükre) VARGA 99—101., valamint (területi elhelyezkedésükre is) FÜR LAJOS, A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848—1896 (In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1960) ad képet, utóbbi a curialitás mint intézmény bemutatásával is. A mezővárosiasodás folyamatának ábrázolásánál BÁRÁNDY JÁNOS Magyarországnak statisztikai összes átnézete (Bécs, 1842) c., a paraszti mezőváros két kategóriáját világosan megkülönböztető és szétválasztó — s az egyes típusokba tartozó helységeket fel is soroló — összeállítását használtuk; a fogalmak értelmezésére FESTETICS JÁNOSnak a *Hesperus* 1810. évi 9. számában megjelent Verhältniss der Bauern in Ungarn zu ihren Gutsherren c. cikkét (kiadva: JOHANN VON CSAPLOVICS, Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. I. Wien, 1821. 418—425. is). Az első megváltakozásokra alapvető feldolgozás BARTA ISTVÁN Korai örökváltságszerződések c. tanulmánya *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 1) és a folyamat mérlegét felállítva: VARGA 37—38.

A parasztmozgalmakra és azok tendenciáira, típusaira vonatkozó fejtegetések alapvetően a szerző saját, a hazai megyei levéltárak 1790—1848. évi büntető peres anyagait még az egyetemi tankönyv III. kötetéhez írott előtanulmány készítése során többé-kevésbé rendszeresen átnéző kutatásain alapulnak. A konkrét hivatkozások közül a koleralázadásra lásd TILKOVSZKY LORÁNT igen kiterjedt és alapos levéltári és irodalmi adatgyűjtés eredményeit sűrítő munkáját: Az 1831. évi parasztfelkelés (Bp. 1955); a dunántúli parasztok 1815. évi dekrétumára (a 65—67. lapon a szöveg közlésével): VÖRÖS KÁROLY Parasztmozgalmak Zala megyében a XIX. század első felében (A Göcseji Múzeum közleményei 26. Zalaegerszeg, 1969) c. füzetét; a parasztvezetőt tömegesen elkísérő s a templom előtt felsorakozó falusiakra ugyanott, s az utóbbiakra ezenkívül még VÖRÖS KÁROLY Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom c. cikkében *(Soproni Szemle*, 1955. 3—4) találhatunk példát; ugyanitt és VÖRÖS KÁROLY Parasztmozgalmak Vas megyében 1790—1848 *(Vasi Szemle*, 1966. 3—4) c. cikkében olvashatunk az erőszakot jogfenntartás céljával provokáló parasztokról. A zalatnai mozgalmakra alapvető I. TÓTH ZOLTÁN Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig (Bp. 1951) c. monográfiája; a Somogy megyei insurgens zendülésre adatok találhatók VÖRÖS KÁROLY tanul-

mányában: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez (Irodalomtörténeti füzetek 17. Bp. 1958); a szebelébiekről Hőke Lajos írt: Szebelléb *(Hazánk s a Külföld*, 1868. 38, 39). Az erdélyi mozgalmak szempontjából is alapvető Trócsányi 1956; kb. 150—200-as számukra lásd 132.; az okok alapján válogatott típusaikra 133—182. A krasiciak mozgalmát Tarczay Erzsébet ismerteti: A jobbágyság története Horvátországban 1650—1848 (Bp. 1913); a szarvasiakéra a Békés megyei Levéltár tartalmaz adatokat: Békés vm. Levéltára, Büntetőperek Nr. 52/1836. alatt. A mesztegnyőiekről Vörös Károly írt: Az 1840. évi mesztegnyői zendülés (Somogyi füzetek 1. Kaposvár, 1954); az esetet Kossuth *Pesti Hírlap*ja is szóvá tette (1841. jan. 9. 3. sz. Megyei hírek rovatban, Néptudatlanság cím alatt); Kossuth A Kelet Népé-re adott Felelet-ében (Pest, 1841) is visszatért rá (Széchenyi István, A Kelet Népe. Kiad. Ferenczi Zoltán. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái V. Bp. 1925. 522.).

A nemesség rossz lelkiismerete és — végül is alaptalannak bizonyult — fizikai félelme parasztjainak támadásától több forrásban is tükröződik. Közülük Czindery somogyi beszéde az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Fol. Hung. 332. jelzet alatt (kiadva: Melhárd Gyula, Somogyvármegye a rendi országgyűlésen /1661—1812/. Veszprém, 1906); Kölcsey hivatkozása a paraszti fenyegetésre: Kölcsey Ferenc válogatott művei. II. Kiad. Barta János (Bp. 1951). 43.; az adat az 1809. évi inszurrekció idején városba húzódó nemesekről: Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805—1809. Szerk. Temesi Alfréd—Szauder Józsefné. (Bp. 1967) 424.; s az utalás a paraszt vad tekintetére Berzsenyi 117. található. A betyárvilágra a nagy, de részletkérdésekben elaprózódó irodalomból szélesebb igénye miatt Dömötör Sándor, A betyárromantika (Bp. 1930); újabban Szabó Ferenc A délalföldi betyárvilág (Gyula, 1964) c. műve érdemel különösebb figyelmet.

Az úrbéri viszonyok szaporodó és bonyolódó problémáinak értelmezésére és rendszerezésére tett kísérletet Carolus Pauly, Constitutio urbarialis Regni Hungariae (Viennae, 1817); Carolus Pfahler, Jus Georgicum Regni Hungariae (Keszthely, 1820). A tereziánus urbárium hatályát meghosszabbító törvények: 1790 : XII.; 1791 : XXXV.; 1796 : III.; 1802 : VI.; 1805 : III.; 1807 : III.; 1808: IX.; 1812 : III.; 1827 : X.; 1830 : XIV. tc. Az erdélyi kísérletekről Grimm ad rendszeres képet: 8—19., 20—27. és az 1791 : LXIV. (erdélyi) tc., valamint a politikai történetben erről szólva már idézett irodalom.

A mezőgazdasági bérmunkásságra: helyzetére, a cselédrendtartásokra és bennük feudális jellegű munkaviszonyok bevezetésére tett kísérletekre alapvető Révész László A gazda-cselédjogviszony története a XVIII—XIX. században, különös tekintettel az alföldi mezővárosokra c. 1955-ben megvédett kandidátusi disszertációja (Kézirat) és Révész László Munkakényszer a késői feudalizmus korában c. tanulmánya *(Jogtudományi Közlöny*, 1953. 12, 1954. 1—2. 3), valamint általában Sápi.

A magyar paraszttház és általában a népi építészet legalább a magyar etnikum egészére kiterjedő történetére és tipizálására vonatkozóan az irodalom rendkívül

hiányos. Az igen értékes részleteredményeket felmutató néprajzi kutatás eddig kevéssé tett kísérletet a ház fejlődésének teljes és történeti bemutatására: az építészek részéről közzétett gazdag, értékes s építészetileg szakszerűen is tárgyalt nyersanyagnak történeti szintetizálására nem került sor. A probléma oka — véleményünk szerint mind néprajzosok, mind építészek esetén — döntően a még álló épületállományból való kiindulás anélkül, hogy ez igényt támasztana a korábbi időszakok építészetének és főleg fejlődésének a maga komplex teljességében való rekonstruálására is. A kutatás túl könnyen látszott megállni a legarchaikusabb megmaradt háztípusnál anélkül, hogy annak előzményeit és a közte és a régészeti feltárásokból ismert típusok közötti kapcsolat útját rendszeresen vizsgálta volna. Tóth János a népi építészetet kutató évtizedes érdemes munkássága néprajz, népi díszítőművészet és műemlékvédelem szempontjait keverve, szintén kevéssé nyújt történetileg rendszerezett használható anyagot. Legjobb, bár sokban ugyancsak statikus szintézis a Magyarság néprajza. I—IV. 2. kiad. (Bp. 1941) I. kötetében Bátky Zsigmond összefoglalása (108—216.); újabb rövid összefoglaló Vargha Lászlónak A magyar falu építészete (Bp. 1959) c. kötetbe írott fejezete (25—35., Bátkynak főleg tipizálását illető kritikájával). Részletekben (főleg a berendezésre és az eszközkészletre) felhasználtuk Le Play adatait (503—506.) és Hofer Tamás eredményeit is. Bútorzatra K. Csilléry Klára A magyar nép bútorai c. kötetét (2. kiad. Bp. é. n.) és az ő korábbi, a tiszaigari kutatásokra épült cikkét: Vázlatok a tiszaigari népi lakáskultúráról *(Ethnographia*, 1952. 1) használtuk. (Vö. még Kresz Mária, Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. *Ethnographia*, 1952. 1). A kor magyar paraszti viseletére Kresz Mária munkája alapvető: Magyar parasztviselet 1820—1867 (Bp. 1956), amely a vonatkozó ábrázolások és igen gazdag kortársi leírások alapján valóban teljes képet ad tárgyáról (valamennyi hivatkozásunk innen: a nógrádverőceiekre és a bölcskeiekre: 98—99., a tamási és a pogrányi szolgálókra: 109.). Érdemei mellett is megemlítendő hiányossága azonban, hogy főleg ünneplő viseletekről szólván, munkájában háttérbe szorul a mindennapi viselet, pedig erről a kor nemcsak parasztságának, hanem szinte teljes társadalmának vonatkozásában rendkívül gazdag, hatalmas tömegű adatanyagot szolgáltatnak a helytartótanács által rendszeresen nyomtatásban is kiadott hivatalos körözőlevelek. (Teljes sorozatuk az OL Helytartótanácsi Levéltárában, az Impressa circularia /C 23/ c. állagban.)

4. A POLGÁRSÁG

A városok népességszámának alakulására a II. József-féle népszámlálás adataival részint (a szabad királyi városok esetén) a TStF 388—389., illetve a 8. tábla igen elnagyolt (1846. évi) számait, részint (főleg a polgárvárosok különböző kategóriái és területi eloszlásuk esetén) Bárándynak az 1840-es évek elejéről való adatait hasonlítottuk össze. A különböző nem szabad királyi városkategóriák megkülönböztetésében és értelmezésében Bárándy mellett Ruzsás Lajos két tanul-

mányára támaszkodtunk: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században (In: Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1961—62. Bp. 1963; Értekezések 1963. Bp. 1964), valamint A városi fejlődés gazdasági alapjai (In: MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1964. Bp. 1966). Vö. még VARGA a városok határhasználatának eltérő sajátosságait kiemelő fejtegetéseit. Erdély városaira és városias viszonyaira még leghasználhatóbb KŐVÁRY LÁSZLÓ, Erdélyország statisztikája. I. [több kötet nem jelent meg] (Kolozsvár, 1847) 166. Általában több használható adatot tartalmaz OSZETZKY DÉNES, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor (Bp. 1935).

A kereskedelmi testületeknek a házalók elleni panaszaira — összességükben jól érzékeltetve a hagyományos kereskedelem válságát és útkeresését a változó viszonyok között — jól használható HOFHAUSER MARGIT disszertációja: A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején (Bp. 1930). A manufaktúrák és gyárak erősödő versenyére a céhes kézműiparral szemben alapvető MÉREI GYULA munkája: Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp. 1951, továbbiakban: MÉREI 1951). Ugyanakkor megindul a céhek megsokasodása is, kivált a különböző kategóriájú mezővárosokban; erről ad jó áttekintést EPERJESSY GÉZA, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848 (Bp. 1967), valamint a hazai céhek mindennemű fennmaradt emlékét — elsősorban a mai államterületről — a teljesség igényével feltáró nagyszabású kutatás eredményeképpen létrejött: A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. I—II. Szerk. ÉRI ISTVÁN ÉS TÁRSAI (Bp. 1975) c. kiadvány. A céhes szervezés és általában a céhes társadalom problémáiról BERLÁSZ JENŐ, A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás 1790—1840 *(Századok*, 1967. 3—4), valamint DÓKA KLÁRA, A pest-budai céhes ipar válsága /1840—1872/ (Bp. 1979) ad adatgazdag képet. A bontakozó tőkés karrierekre szép példák: MÉREI 1951. A kispolgárságról VÖRÖS KÁROLY, Petőfi és a pesti kispolgár (In: Petőfi és kora. Szerk. LUKÁCSY SÁNDOR—VARGA JÁNOS. Bp. 1971, továbbiakban: VÖRÖS 1971) vet fel kérdéseket. A polgárőrségek szervezéséről az OL már idézett N 24. sz. állagának 211—213. csomói (Cumulus armandorum pro securitate interna civium) adnak felvilágosítást, benne az egyes városokon belül nemzetiségek szerint elkülönülő polgárőr alakulatok névsoraival és eltérő egyenruháiknak számos ábrázolásával. A nem magyar népek kereskedő polgárságáról nagy irodalmi anyag alapján ad összefoglalást ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848 (Bp. 1960) I. 29—30., II. 7—23. A polgárok létszáma az 1828. évi országos összeírás szerint városonkénti bontásban: TStF 21. tábla; a pesti kispolgárok feltehető létszámára VÖRÖS 1971 következtet (25—26.). A városok országgyűlési szavazati jogáért vívott harc jó leírásai LUKÁCS MÓRIC az országgyűlési vitákat követő egykorú referáló cikkei az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban (In: Lukács Móric munkái. Összegyűjt. GYULAI PÁL. II. Bp. 1894); a városok és a kormány viszonyáról szólva a BARTA ISTVÁN előadása alapján az operátumok tárgyalásáról s ennek során a városi szavazati jogról s belrendezésről a VII. fejezetben még részletesen elmondandókra támaszkodtunk. A nagyra

nőtt mezővárosok reális súlyát az 1848 : V. tc.-nek az önállóan követ küldésére jogosult városokat felsoroló 5. §-a érzékelteti. A polgárfelvételek csökkenő számára a Budapest Főváros Levéltárában őrzött polgárkönyvekből összeállított polgárnévsor ad felvilágosítást. A nemesítésekről Illésy János—Petrkó Béla, A Királyi Könyvek 1527—1867 (Bp. 1885) alapján állítható össze névsor; az érdemek felsorolásai a nemesleveleknek ekkor a Királyi Könyvekbe (OL, a Magyar Kancellária levéltára /A 47/) már egészükben bevezetett szövegeiben olvashatók. A városi bérmunkásokra, a céhes szervezet felbomlásával együtt élesedő mester—legény ellentétekre, s a manufaktúrák által támasztott új típusú munkaerőigényekre legjobb összefoglalás Mérei Gyula Munkásmozgalmak 1848—49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez (Bp. 1948) c. forráskiadványának bevezető tanulmánya és — a konfliktusok forrásaira is — Mérei Gyula, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Az 1836. évi pesti cipészlegény-mozgalom *(Századok*, 1948. 1—4), valamint Mérei 1951 a munkásság helyzetét tárgyaló fejezetei. A titkos legényszervezetekre: Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867. Összegyűjt. Sashegyi Oszkár (Bp. 1959). 177—181., 203—209. Erdély viszonyaira teljes körkép Imreh István, Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében (In: Csetri Elek—Imreh István—Benkő Samu, Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Gazdaságtörténeti tanulmányok 3. Bukarest, 1956, továbbiakban: Csetri—Imreh—Benkő); ezen belül a munkások számáról, a vonatkozó összes forrás ismertetésével: 71—76. Fényes Eleknek a Magyar Királyságra vonatkozó adatai: Fényes 1847. I. 71.

A bányásztársadalom bonyolult szerkezetére és mozgalmaira /Zalatna, Vajdahunyad/: Erdély története. Szerk. Miron Constantinescu (Bukarest, 1964). I. 307.; a mozgalmakra: 309—311; ezen túl a zalatnai uradalom mozgalmára és Varga Katalinra alapvetően I. Tóth idézett könyve használható; a bányászok betegségére, talán az első rendszeres igényű felmérés alapján: Fáy 55—56. és Erdély története I. 308.; a selmeciekre Fényes Elek, Magyarország geographiai szótára (Pest, 1851, továbbiakban: Fényes 1851) III. 21.

A zsidóság útjára vonatkozóan általában Venetianer Lajos A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig (Bp. 1922) c. munkáját vettük alapul; kereskedelmi tevékenységükre Ungár László, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásához *(Századok*, 1942. 7—8); a zsidó kereskedelmi központokra (többnyire nagy uradalmi mezővárosok) a Zsidó Lexikon (Bp. 1929) vonatkozó címszavait használtuk. Arnstein és Eskeles terve (a levél és a belga kormány állásfoglalása) a Belga Külügyminisztérium Levéltárának az 1848 előtti Magyarországra vonatkozó — első világháborús károk folytán igen töredékes (alig egy csomónyi) — konzulátusi iratanyagában. A zsidók által a hagyományos polgári kereskedelemnek támasztott versenyről Hofhauser ír; a zsidók beilleszkedésére a hazai társadalomba s ennek során ortodox és neológ tendenciák jelentkezésének — jellemző módon leginkább pest-budai anyagon észlelt — kezdeteire (utóbbiak képviselőinek bizonyos magyarosodásával is) gazdag forrásanyag alapján fontos: Kósa János, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig (Bp. 1937).

A korszak urbanizálódásáról szólva hasznos ismerni a sokban annak előfeltételeit meghozó korabeli tűzvészek akár csak nagyvonalú felsorolását: LYKA KÁROLY, Magyar művészet 1800—1850. A táblabíró-világ művészete. 2. kiad. (Bp. é. n. [1939]) 27—28.; Győr városfalának bontására és új szabályozására: BORBIRÓ VIRGIL—VALLÓ ISTVÁN, Győr város építéstörténete (Bp. 1956); Pest-Budára: ZÁDOR—RADOS 381—394. és részletesen legújabban NAGY LAJOS tollából: NAGY LAJOS—BÓNIS GYÖRGY, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS (Budapest története. III. Bp. 1975) 257—306.

A városiasodás előrehaladására fontos adatokat tartalmaznak a Városképek—műemlékek sorozat egyes kötetei; a kortársi leírások közül FÉNYES 1851 helyenként igen szemléletes városképleírásai adnak támpontokat, így a pesti utcakövezésre, világításra is: III. 223. A városképben a központi funkciókat ellátó épületek és a polgári lakóházak jelentőségéről ZÁDOR—RADOS 327—373. ír.

5. AZ ÉRTELMISÉG

Az értelmiségre általános kép: VÖRÖS KÁROLY, A modern értelmiség kezdetei Magyarországon (*Valóság*, 1975. 10); sajátlag az Erdélyi Nagyfejedelemség viszonyaira kiváló összefoglalás: BENKŐ SAMU, Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséhez (In: CSETRI—IMREH—BENKŐ). Az egyes értelmiségi pályák létszámviszonyairól szólva általában MARTIN SCHWARTNER, Statistik des Königreichs Ungern (Pest, 1798) és FÉNYES 1847 adatait (I. 41—45.) hasonlítottuk össze.

Erdélyben a BENKŐ fenti tanulmányában megadott létszámokat vettük alapul. Ezeken túl az ügyvédek létszámára az OL Személynöki Levéltár Protocolla neocensuratorum advocatorum (O 78) állagában található névsorokat; a közhivatalnokok létszámára a helytartótanácsot illetőleg EMBER GYŐZŐ, A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724—1848 (Bp. 1940); a kamarát illetőleg FALLENBÜCHL ZOLTÁN, A magyar kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig (*Levéltári Közlemények*, 1972. 2) c. munkákat, az e központi hivataloknak alárendelt szervek (kivált a kamara vonatkozásában kiterjedt) hálózatának személyi állományára a Schematismus inclyti Regni Hungariae 1791-től 1848-ig változatlan rendszerű köteteit használtuk. A megyei adminisztráció létszámviszonyairól az 1840-es évekből IFJ. PALUGYAY IMRE Megyerendszer hajdan és most. I—IV. (Pest, 1844—1847) c. munkájának főleg III—IV. kötete ad részletes tájékoztatást. A falusi jegyzők számát a községek számából kiindulva igyekeztünk meghatározni, persze csak igen hozzávetőlegesen. A mezőgazdasági tanintézetek hallgatóiról SÜLE SÁNDOR, A keszthelyi Georgikon 1797—1848 (Bp. 1967) és VÖRÖS ANTAL, Óvár, Óvár . . . A mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Bp. 1968) adatait, az Institutum Geometricumról FODOR FERENCéit: Az Institutum Geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től fennállott mérnöki

intézet. Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. (Műszaki tudománytörténeti kiadványok 5. Bp. 1955. 161—175.) használtuk.

A felsőbb iskoláztatásra irányuló törekvésre a szövegben idézett források hoznak példákat, valamint ezeken kívül még (az álláskeresőkre) V. Windisch Éva, Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban (Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961) 422—429.; Kanyar József, Levéltárrendezési pályázat a reformkori Somogy vármegyében *(Levéltári Híradó*, 1959. 1—2); Fallenbüchl 343—344.; Dümmerth Dezső, Kishivatalnokok az Egyetemi Könyvtár szolgálatában 1836—1895 (Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. II. Bp. 1964) 135—158.

Kossuth, Széchenyi és Eötvös vitája a népoktatásról A Kelet Népe idézett Fontes-kiadásában. A gimnáziumot kérő vidéki városokra és mezővárosokra Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei 1777—1848 (Bp. 1927) I. 201—202.

A honorációrokra alapvető: Gustave Heckenast, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1780—1848 *(Revue d'Histoire Comparée*, 1948. 1), e kérdésben minden további hivatkozás innen. Az emelkedni vágyás veszélyeiről, az elvtelen törtetésről: Honoratiorok *(Társalkodó*, 1843. 25).

VII. FEJEZET

ABSZOLUTIZMUS ÉS RENDISÉG KONFLIKTUSÁNAK KIÚJULÁSA (1812—1830)

Az 1812 és 1830 közötti korszak politikai történetének feldolgozása meglehetősen szegényes, kivált Erdély vonatkozásában. A napóleoni háborúk Magyarországot az európai politikai és katonai történelem fősodrába is, bár periferikusan és rövid időre, de mégis bekapcsoló feszültsége és a reformkor nemzeti emelkedésének ragyogása között a devalvációk gondjaitól és a régies stílusú megyei ellenállástól terhes e másfél évtized kutatása háttérbe szorult. Valójában azonban igen jelentős évek ezek: az abszolutizmus megmerevedett, értelmetlenné vált politikai módszereinek nyílt csődje, a modern polgári politikai formák csíráinak megszületése folyik itt, aminek különös érdekességet ad, hogy az abszolutizmus legalább annyira modern államszervezési (az igazgatásnak politikailag szükséges egysége és a szakszerűség megkövetelte ágazati széttagolása okozta) és államgazdasági (devalváció, defláció, vámpolitika) problémákkal kínlódik, mint amennyire archaikus formában jelentkezik sokáig a magyar politikai gondolkodás. A mindezekre vonatkozó politikatörténeti kutatások híján tárgyalásunk alapjául elsősorban az általános tájékoztatóban említett művek: Horváth Mihály, Ballagi Géza összefoglalásai, a Mérei Gyula és Spira György által szerkesztett egyetemi tankönyv szolgáltak, míg az egyetemes történeti háttér felvázolásához Diószegi István Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika (Bp. 1967) c. könyvét használtuk.

1. AZ ABSZOLUTIZMUS TÁMADÁSA ÉS A MEGYEI ELLENÁLLÁS

A birodalmi centralizációs kísérletekre és a központi apparátus szervezetére: FRIEDRICH WALTER, Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt., 1. Bd., 2. Halbbd., Teil 2. Die Zeit Franz II. /I./ und Ferdinánd I. /1792—1848/ (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 42. Wien, 1956) rendkívül adatgazdag munka, ám a fejlődés összetett menetének bemutatására teljesen alkalmatlan, primitív tagolásban és pongyola szerkesztésben; a pénzügyminisztérium felállítására: HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország történelme. 2. kiad. VIII. (Bp. 1873, továbbiakban HORVÁTH, Magyarország) 510—512.; a bürokrácia demoralizálódására uo. 491—493.; a kémkedésre uo. 484—485., 489—491. A bécsi udvar és az abszolutizmus kísérletezéseinek és kiteljesedő belső válságának jó, liberális szemléletű rajza gazdag levéltári anyag alapján: VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1922) 213—342. Metternichre jó portré ugyanitt; politikájának újabban a magyar törekvésekkel ellentétes vonásaira: ANDICS ERZSÉBET, Metternich és Magyarország (Bp. 1975), főleg 29—57.

A rendeleti kormányzás kezdeteinek világos előadása HORVÁTH Mihály műveiben; a devalvációra: HORVÁTH, Magyarország 507—513., 516—518.; a megyék tiltakozására 514—516.; a megyék adminisztratív ellenőrzésére és korlátozására, majd a kisnemesség korrumpálására: HORVÁTH MIHÁLY, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 3. kiad. (Bp. 1886, továbbiakban: HORVÁTH, Huszonöt év) I. 24—30. Ugyanerről BALLAGI GÉZA, A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897, továbbiakban: BALLAGI) 42—46., 77—81.; a nógrádi kortesekre: uo. 78.; a megyegyűlések szavazati rendszerének módosítására: DEGRÉ ALAJOS, Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt (Fejér megyei történeti évkönyv 7. Székesfehérvár, 1973); a titkosrendőrségre: HORVÁTH, Huszonöt év I. 22—23.; VÖRÖS KÁROLY, Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez (Irodalomtörténeti füzetek 17. Bp. 1958) 34—53.; a „sekrestyések"-re: uo. 49.

A megyei ellenállás okaira (újoncszedés, adóemelés) és lefolyására: HORVÁTH, Huszonöt év I. 93—129.; BALLAGI 85—115.; az esztergomi zsinatra: HORVÁTH, Huszonöt év I. 38—39.; részletesen: MESZLÉNYI ANTAL, A magyar katolikus hierarchia reformtörekvései a reformkorszakban (*Vigilia*, 1969. 8).

Az erdélyi politikai életre máig alapvető: KEMÉNY ZSIGMOND, Erdély közélete 1791—1848 (In: Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. Br. Kemény Zsigmond összes művei X. Bp. 1906), benne a gubernium helyzetére: 153—155.; a megyei viszonyokra: 191—195.; Bethlen Jánosra és a konzisztórium átalakításának kísérletére: 166—171.; BALLAGI 251—253. A Cziráky-féle összeírásra: TRÓCSÁNYI ZSOLT, Erdélyi összeírások (In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957, továbbiakban TStF); a 13 ezer kérvényre: TRÓCSÁNYI ZSOLT, Wesselényi Miklós (Bp. 1965) 45—46.

2. A RENDI ALKOTMÁNY KÖRÜLSÁNCOLÁSA ÉS MODERNIZÁLÁSÁNAK KEZDETEI

Az 1825—1827. évi országgyűlést HORVÁTH, Huszonöt év I. 129—188. és BALLAGI 119—182. alapján adjuk elő; Reviczky életrajza: NAGY IVÁN, Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. (Pest, 1862) 737—738. Az 1828. évi összeírásra: BOTTLÓ BÉLA, Az 1828. évi országos összeírás (In: TStF).

A rendszeres bizottsági munkálatokat BARTA ISTVÁN doktori disszertációjának (A fiatal Kossuth és kora. Bp. 1964. MTA Kézirattára) vonatkozó, még sajnos kiadatlan fejezetei alapján ismertetjük. Ezen túl a közoktatási bizottság munkálatainak részletes ismertetése: KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. II. (Bp. 1927) 3—41. HORVÁTH MIHÁLYnak a munkálatokat sommásan lesújtó véleményét — noha elismeri, hogy „a létező állapotok tarthatatlanságát, a reformok elutasíthatatlan szükségét kézzelfoghatólag bizonyítják" (HORVÁTH, Huszonöt év I. 197—198.) — már csak sommás voltuk, ugyanakkor a munkálatok ismertetésének teljes mellőzése miatt sem tudjuk elfogadni, bár hiányosságaikra magunk is utalunk.

2. KÖTET

VIII. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1830—1840)

Magyarország 1830—1840 közötti politikai történetének három, az itt előadottaknál részletezőbb, szintetikus előadása ismeretes: HORVÁTH MIHÁLY, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I—III. 3. kiad. (Bp. 1886, továbbiakban: HORVÁTH, Huszonöt év); BALLAGI GÉZA, A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897, továbbiakban: BALLAGI) már említett összefoglalások és TRÓCSÁNYI ZSOLT Wesselényi Miklós (Bp. 1965, továbbiakban: TRÓCSÁNYI) c. kiváló monográfiája, amely életrajzi keretben ugyan, de teljes szélességben mutatja be ennek az évtizednek a politikai történetét.

A következőkben először a kiadott forrásokat soroljuk fel, s utána ismertetjük a történetírói feldolgozásokat.

A reformkor első évtizedének viszonylag gazdag a kiadott forrásanyaga, s ez elsősorban a Magyar Történelmi Társulatnak köszönhető, amely az 1920-as évektől kezdődően folytonosan kiadja Magyarország újabbkori történetének forrásait (Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris). Többek között e vállalkozás keretében indult meg — s maradt, sajnos, mindmáig befejezetlenül — Széchenyi István és Kossuth Lajos összes műveinek kiadása. A Gr. Széchenyi István összes munkái c.

Fontes alsorozatban jelent meg: Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk. IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA (Bp. 1930, továbbiakban: IVÁNYI-GRÜNWALD); A Kelet Népe. Szerk., bev. FERENCZI ZOLTÁN (Bp. 1925); Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I—II. Szerk., bev. VISZOTA GYULA (Bp. 1927—1930); Gr. Széchenyi István naplói. I—VI. Szerk., bev. VISZOTA GYULA (Bp. 1925—1939). A zömmel német nyelven írott naplók magyarra fordított válogatása: SZÉCHENYI ISTVÁN, Napló. Szerk. OLTVÁNYI AMBRUS (Bp. 1978). A Kossuth Lajos összes munkái c. Fontes alsorozatból korszakunkra: Országgyűlési tudósítások. I—V. Sajtó alá rend.: I—III. a Történettudományi Intézet Munkaközössége, vez. BARTA ISTVÁN; IV—V. BARTA ISTVÁN (Bp. 1948—1961); VI. Ifjúkori iratok — Törvényhatósági tudósítások. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN (Bp. 1966). A Fontes sorozat további kötetei, amelyek az 1830—1840 közötti évtizedre is közölnek forrásokat: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Szerk., bev. SZEKFŰ GYULA (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Bp. 1926); Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. I. Szerk., bev. CZEKE MARIANNE (Bp. 1938).

Széchenyi és Kossuth művein ek már a múlt század végén megindult egy ugyancsak befejezetlenül maradt, s nemcsak a mai forráskiadási szempontok szerint elavult, hanem egykorúan is méltán bírált, csonkított-torzított szövegeket közlő kiadása: Széchenyi István munkái. I—IX. (Bp. 1884—1896). Ebből korszakunkra: Beszédei. Szerk. ZICHY ANTAL (Bp. 1887); Levelei. I—III. Szerk. MAJLÁTH BÉLA (Bp. 1889—1891); Hírlapi czikkei. I—II. Szerk. ZICHY ANTAL (Bp. 1893—1894); Hitel — Világ. Szerk. SZILY KÁLMÁN (Bp. 1904). Kossuth Lajos műveinek régi sorozatát HELFY IGNÁC és KOSSUTH FERENC adta ki (Kossuth Lajos iratai. I—XIII. Bp. 1880—1911), ebből korszakunkra elsősorban a XI. kötet vonatkozik: Kossuth Lajos beszédei 1832—1849. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENC (Bp. 1905).

Deák beszédeinek és egykorú életrajzi forrásainak az előző két vállalkozásnál alaposabb publikációja: Deák Ferenc beszédei. I—VI. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ (1. kiad. Bp. 1882—1898; 2. kiad. Bp. 1903). Wesselényi művei közül csak a Balítéletekről látott újra napvilágot, szemelvényes kiadásban: WESSELÉNYI MIKLÓS: Balítéletekről. Vál., bev. VERESS DÁNIEL (Bukarest, 1974). Nagy segítséget jelentenek továbbá íróink-költőink műveinek összes vagy kritikai kiadásai is a forráskiadás területén, hiszen életművük részben politikai vonatkozású. Berzsenyi Dániel összes művei. I. Költemények. Szerk. MERÉNYI OSZKÁR (Bp. 1980); Kölcsey Ferenc összes művei. I—III. Szerk. SZAUDER JÓZSEFNÉ—SZAUDER JÓZSEF (Bp. 1960); Vörösmarty Mihály összes művei. I—XVIII. Szerk. HORVÁTH KÁROLY—TÓTH DEZSŐ (Bp. 1960—1971). A számos kisebb-nagyobb forrásközlés közül kiemelkedik BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Adatok gr. Széchenyi István és kora történetéhez 1808—1860. I—II. (Bp. 1943).

A reformkor első évtizede a romantika térhódításával esik egybe, a levél- és naplóírás ekkor mindenki személyes szükséglete. A korszak vezető politikusainak levelezéséből fontos anyagok kerültek nyilvános közlésre. Így az előbb említett, levelezéseket is tartalmazó összkiadások mellett lásd még: Deák Ferenc levelei

Wesselényi Miklóshoz *(Történelmi Lapok*, 1874. 2); Kiadatlan levelek gr. Széchenyi István és br. Wesselényi Miklós levelezéséből. Kiad. FERENCZI ZOLTÁN *(Akadémiai Értesítő*, 1906. 2); Kossuth Lajos kiadatlan levelei Br. Wesselényi Miklóshoz. Kiad. FERENCZI ZOLTÁN *(Történelmi Tár*, 1902); Dessewffy József levelei 1812—1843. Kiad. FERENCZY JÓZSEF (Bp. 1888); Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1872—1875. Kiad. VÁCZY JÁNOS (Bp. 1890); Deák Ferenc kiadatlan levelei. Kiad. PUKÁNSZKY BÉLA *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1936. 3).

A gazdag napló- és memoárirodalomból PULSZKY FERENC, Életem és korom. I—II. (Bp. 1958); WIRKNER LAJOS, Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből (Pozsony, 1880); MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831—1882 (Bp. 1883); PODMANICZKY FRIGYES, Napló-töredékek 1824—1887. I—IV. (Bp. 1887—1888); BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, Utazás Észak-Amerikában (Bukarest, 1966), Naplója (Bukarest, 1971); Guzmics Izidor apáti naplója *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1903. 323—347.; 474—495.); Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Kiad. RICHARD METTERNICH-WINNEBURG—ALPHONS KLINKOWSTRÖM. I—VIII. (Wien, 1880—1884); Die Tagebücher des Freiherrn von Kübeck von Kübau. I—II. (Wien, 1909).

Az országgyűlések és a hozzájuk kapcsolódó bizottságok iratai már egykorúan is napvilágot láttak. Fels. Első Ferencz[től] . . . Posony[ba] . . . 1832-ik esztendőben karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének írásai. I—VI. (Pozsony, 1832—1836); Fels. Első Ferencz[től] Posony[ba] 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének jegyző könyve. I—XIV. (Pozsony, 1833—1836). A következő rendi országgyűlések naplói és iratai is hasonló cím alatt jelentek meg. A kerületi üléseknek nem volt hivatalos naplója, de nem hivatalos kiadványok, összefoglalások utóbb nyomtatásban is napvilágot láttak. A főrendek üléseiről is csak kivonatos tudósításaink vannak, ők 1840-től adtak ki naplót. (1843-tól több-kevesebb pontossággal a sajtó is beszámolhatott az országgyűlés üléseiről.) Az országgyűlési rendszeres bizottságok munkálatai, a Széchenyi által emlegetett „kilenc deák könyv": Opinio excelsae regnicolaris-deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67 : 1790-1 elaboratis systematicis operatis articulo VIII : 1825—7 exmissae, circa objecta ad deputationem publico-politicam relata stb. címek alatt jelentek meg. Az erről készült megyei vélemények egy része is — főként a haladó megyéké — megjelent nyomtatásban, hasonlóképpen a követjelentések egy része is. Címleírásuk megtalálható az I. TÓTH ZOLTÁN vezetésével szerkesztett bibliográfiában: Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. III. (Bp. 1950). Az elfogadott törvényeket a Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár millenniumi kiadásából (Szerk. MÁRKUS DEZSŐ) idézzük.

A központi kormányszervek iratainak kiadása igen kis számú, csak TÁBORI KORNÉLnak, TAKÁTS SÁNDORnak és ANDICS ERZSÉBETnek (Metternich und die Frage Ungarns) a bevezetőben említett munkáira utalhatunk. TAKÁTS SÁNDOR számos fontos bécsi levéltári anyagot másoltatott le. Gyűjtésének becsét növeli, hogy az iratok eredetije részben már megsemmisült. A gyűjtemény (titkosrendőri

jelentések az országgyűlésekről, politikai mozgalmakról) az Országos Levéltár Regnicolaris levéltárában található.

A korszak feldolgozásai többnyire a még kiadatlan levéltári anyagokra építenek, s ezért különösen a hozzáférhetetlen bécsi anyagok esetében elsőrendű segédeszközeink voltak. Így az európai külpolitikára vonatkozóan: BEERnek (Die orientalische Politik Österreichs), CHARMATZnak és WOLFGANG SCHWARTZnak a bevezetőben fölsorolt művei, továbbá KENNETH BOURNE, The Foreign Policy of Victorian England 1830—1902 (London, 1971).

Az újabb európai történeti irodalom jó áttekintését nyújtja: ERICH ANGERMANN, Der deutsche Vormärz (In: Neue Politische Literatur. II. Frankfurt, 1968). A német történelem kézikönyve: BRUNO GEBHARDT, Handbuch der Deutschen Geschichte. III. Von der Französischen Revolution zum ersten Weltkrieg (Stuttgart, 1970). Az általunk is használt irodalom kritikájával, forrásközléssel ad összefoglalást: ANDICS ERZSÉBET, A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete (Bp. 1961). Az osztrák—orosz kapcsolatokra újabban: P. S. SQUIRE, Metternich and Benckendorf 1827—1834; The Metternich—Benckendorf letters 1835—1842 *(Slavonic Review*, 1967. 104, 105).

A birodalom bel- és külpolitikáját egyaránt figyelemmel kísérő feldolgozások közül kiemelkedik gazdag anyagával de konzervatív szemléletével SRBIK Metternich-bibliográfiája, ANTON SPRINGER liberális szemmel, kortársi elfogultsággal írott összefoglalásai, az angol irodalomból TAYLOR és MACARTNEY összefoglalása. A régi, pozitivista történetírás összefoglalói persze adatgazdagságuk miatt máig használhatók az európai kitekintés érdekében: ALFRED STERN, Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871. I—VIII. (Berlin, 1894—1920); THEODOR SCHIEMANN, Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. I—IV. (Berlin, 1904—1919).

A magyarországi események tárgyalását HORVÁTH, Huszonöt év mellett további kortársi feldolgozások nyitják meg: FÉNYES ELEK, Ungarn im Vormärz. Nach Grundkräften, Verfassung und Kultur dargestellt (Leipzig, 1851); KEMÉNY ZSIGMOND, Erdély közélete 1791—1848 (In: Br. Kemény Zsigmond összes művei X. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. Bp. 1906). Az első történetírói feldolgozások a század végén születtek meg: BALLAGI nagyszabású összefoglalása és HŐKE LAJOS, Magyarország újabbkori történelme 1815-től 1892-ig. Átdolgozta és a provizórium és Erdély történetével bővítve kiadta SZABÓ FERENC. I—II. (Nagybecskerek, 1893). Századunk első évtizedeiben szemlélik történetíróink első ízben a politikát társadalmi összefüggéseiben az 1830-as években. Kiemelkedik ezek sorából TAKÁCS MÁRIA, Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—1847 (Bp. 1909); MÁLYUSZ ELEMÉR, A reformkor nemzedéke *(Századok*, 1923. 1). Szellemtörténeti alapvetéssel, de gazdag anyagfeltárással, társadalmi elemzéssel látnak napvilágot a polgári történetírásnak a reformkor kezdetére vonatkozó csúcsteljesítményei, amelyek IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA nevéhez fűződnek: a SZÉCHENYI ISTVÁN, Hitel c. műve 1930. évi említett kiadásához írott bevezetés; valamint a

Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és anyagi előzményei és következményei a rendi Magyarországon (Pécs, 1927) c. tanulmánya.

A felszabadulás utáni történetszemlélet reformkori képét RÉVAI JÓZSEFnek a bevezetőben említett tanulmányai alapozták meg. A nagy lendülettel megindult új kutatások foglalatát adta meg az 1961-ben megjelent egyetemi tankönyv. Az azóta eltelt két évtizedben újabb összefoglalás nem készült. A részfeldolgozások közül kiemelkedőek BARTA ISTVÁN tanulmányai, összefoglalásunk jelentős részben az ő eredményeire épült: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása *(Történelmi Szemle*, 1960. 2—3, továbbiakban: BARTA 1960), A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái *(Történelmi Szemle*, 1963. 3—4), Entstehung des Gedankens der Interessenvereinigung in der ungarischen bürgerlich-adligen Reformbewegung (In: Nouvelles études historiques. I. Szerk. CSATÁRI DÁNIEL ÉS TÁRSAI. Bp. 1965). A fiatal Kossuth (Bp. 1966, továbbiakban BARTA 1966). A korszak rendi intézménytörténetének feldolgozását nyújtja LÁSZLÓ RÉVÉSZ, Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus (Bern, 1969).

1. A KORSZAKVÁLTÓ ÉVEK

A külpolitikát illetően az előbbi összefoglalások mellett HARALD MÜLLER, Die Krise des Interventionsprinzip der Heiligen Allianz. Zur Aussenpolitik Österreichs und Preussens nach der Julirevolution von 1830 *(Jahrbuch für Geschichte* /Berlin/, 1976). Az 1830. évi országgyűlésről: BERTHA SÁNDOR, Országgyűlési tárcza 1830-ról (Pesten, 1843); VASZARY KOLOS, Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez (Győr, 1885); JOHANN MAILÁTH, Der ungarische Reichstag im Jahre 1830 (Leipzg—Pest, 1831). A kolerajárványról és a kolerafelkelésről: BALÁSHÁZY JÁNOS, Aiz 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása (Pesten, 1832); BARTA ISTVÁN, Az 1831. évi pesti koleramozgalom (Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961); TILKOVSZKY LORÁNT, Az 1831. évi parasztfelkelés (Bp. 1955). A felkelés menetének leírásakor e könyv előadására támaszkodtunk, idézeteink is innen származnak.

Széchenyi eddig legalaposabb életrajzát FRIEDREICH ISTVÁN írta meg: Gr. Széchenyi István élete. I—II. (Bp. 1915). Érdekes koncepciójával tűnik ki GRÜNWALD BÉLA, Az új Magyarország. Gr. Széchenyi István (Bp. 1890). A historiográfiai értékelés igényével, de inkább csak az anyag bemutatásával találkozunk VARGA ZOLTÁN könyvében: A Széchenyi-ábrázolás főirányai a magyar történetírásban 1851—1918 (Bp. 1963). Az újabb, alapos, zömmel az irodalomra és a kiadott forrásokra támaszkodó összefoglalás: GEORGE BARANY, Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791—1841 (Princeton, 1968). További Széchenyi-tanulmányok: Széchenyi István (Halálának századik évfordulójára) *(Századok*, 1960. 1—3); BARTA 1960: SPIRA GYÖRGY, Széchenyi tragikus útja *(Történelmi Szemle*, 1964. 3—4). Anyagi viszonyairól: SPIRA GYÖRGY, Egy pillan-

tás a Hitel írójának hitelviszonyaira *(Történelmi Szemle*, 1963. 3—4); eszmei fejlődéséről: GERGELY ANDRÁS, Széchenyi eszmerendszerének kialakulása (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62. Bp. 1972, továbbiakban: GERGELY); GÁL ISTVÁN, Széchenyi and the USA (Angol filológiai tanulmányok 5. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Debrecen, 1971). A gazdasági szakírókról: SÜLE SÁNDOR, Kisszántói Pethe Ferenc /1763—1832/ (Bp. 1964); VÖRÖS KÁROLY, Fejezetek Nagyváthy János életéből *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 1); TILKOVSZKY LORÁNT, Balásházy János (Bp. 1970); BARTA ISTVÁN, Balásházy János pályafordulása *(Történelmi Szemle*, 1958. 1—2). Széchenyi első könyve: SZÉCHENYI ISTVÁN, Lovakrul (Pest, 1828).

Wesselényi Miklósról alapvető TRÓCSÁNYI monográfiája. Fontos anyagot hoz az elavult KARDOS SAMU, Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. I—II. (Bp. 1905). Wesselényi első könyve: WESSELÉNYI MIKLÓS, A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól (Pest, 1829). Fő műve: WESSELÉNYI MIKLÓS, Balítéletekről ([Lipcse] — a címlapon megtévesztésül: Bukarest —, 1833; szemelvényes új kiadása: Bukarest, 1974). A „Princeps Juventutis hungaricae" /legelső magyar ifjú/ elnevezést Kazinczy adta az apához írott 1806. június 3-i levelében: Kazinczy Ferenc levelezése. Szerk. VÁCZY JÁNOS. (Bp. 1893) IV. 175.

Dessewffy Józsefről: FERENCZY JÓZSEF, Gr. Dessewffy József életrajza (Bp. 1897). A gróf vitairata: DESSEWFFY JÓZSEF, A Hitel című munka Taglalatja (Kassa, 1831. Újabb kiadása: IVÁNYI-GRÜNWALD 497—648.). Dessewffy koncepciójának elemzését lásd: IVÁNYI-GRÜNWALD 259—264. és GERGELY 119—122. A lengyelek segítéséről: MÉREI GYULA, A magyar reformmozgalom és az 1830—31-es lengyel szabadságharc (In: Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954); KOVÁCS ENDRE, A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon (Bp. 1959).

Az osztrák állapotokról ADOLF BEER, Die Finanzen Österreichs im 19. Jahrhundert (Prag, 1877); E. C. CORTI, Das Haus Rotschild in der Zeit seiner Blüte 1830—1871 (Leipzig, 1932); VIKTOR BIBL, Die niederösterreichischen Stände im Vormärz (Wien, 1911); S. LENGYEL MÁRTA, Reformersors Metternich Ausztriájában (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 47. Bp. 1969).

A rendszeres bizottságok munkálatai megyei vitáinak ismertetése BARTA ISTVÁN kiadatlan doktori disszertációjában (A fiatal Kossuth és kora. Bp. 1964); rövid összefoglalása: BARTA 1966. 151—173. Lásd még GERGELY ANDRÁS, A rendszeres bizottsági munkálatok szerepe a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásában *(Tiszatáj*, 1974. 6).

A konzervativizmusról általában: OSCAR STILLICH, Die politischen Parteien in Deutschland. I. Konservativen (Leipzig, 1908); KARL MANNHEIM, The Conservative Thought (In: Essays in Sociology and Social Psychology. 2. kiad. Szerk. PAUL KECSKEMÉTI. London, 1959); KLAUS EPSTEIN, The Genesis of German Conservativism (Princeton /N. J./, 1966); Rekonstruktion des Konservativismus. Szerk. GERD-KLAUS KALTENBRUNNER (Freiburg, 1972); Konservativismus. Szerk. HANS-GERD SCHUMANN (Köln, 1974); ROBERT BLAKE, The Conservative Party from

Peel to Churchill. 3. kiad. (London, 1974); P. R. E. VIERECK, Conservativism. From John Adams to Churchill (Princeton /N. J./, 1956); R. KIRK, The Conservative Mind. From Burke to Santayana (Chicago, 1953); A. v. MARTIN, Weltanschauliche Motive in altkonservativen Denken (In: Deutsche Staat und deutsche Parteien. Beiträge zur deutschen Partei- und Ideengeschichte. Szerk. H. BÄCHTOLD. München, 1922). Kapcsolódásuk a hazai „újkonzervatívokhoz": DÉNES IVÁN ZOLTÁN, Fontolva haladás és kiváltságőrzés /A reformkori konzervatív párt ideológiája/ (*Valóság*, 1979. 12).

A liberalizmusról általában WILHELM HASBACH, Die moderne Demokratie. 2. kiad. (Jena, 1921); korszakunk európai liberalizmusára: OSCAR STILLICH, Die politischen Parteien in Deutschland. II. Der Liberalismus (Leipzig, 1911); OSCAR KLEIN-HATTINGER, Geschichte des deutschen Liberalismus. I—II. (Leipzig, 1911); LUDWIG MISES, Nation, Staat und Wirtschaft (Wien—Leipzig, 1919); F. FEDERICI, Der deutsche Liberalismus (Oxford, 1944). Máig alapvető: GUIDO DE RUGGIERO, Storia del liberalismo europeo (Bari, 1925; németül: Geschichte des Liberalismus in Europa. München, 1930); LEOPOLD v. WIESE, Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft (Berlin, 1917); E. FAGUET, Le liberalisme (Paris, 1903); L. T. HOBHOUSE, The Liberalism (New York, 1911; magyarul: Liberalizmus. Ford. SIDÓ ZOLTÁN. Bp. é. n.); HANS ZEHNTNER, Das Staats-lexikon von Rotteck und Welcker. Eine Studie zur Geschichte des deutschen Frühliberalismus (List-Studien 3. Jena, 1929). Újabban: F. WATKINS, The Political Tradition of the West. A Study in the Development of Modern Liberalism (Cambridge /Mass./, 1948); J. S. SCHAPIRO, Liberalism: its meaning and history (London, 1957); J. S. SCHAPIRO, Liberalism and the Challenge of Fascism. Social Forces in England and France, 1815—1870 (New York, 1949); D. HARRIS, European Historical Liberalism in the Nineteenth Century (*American Historical Review*, 1955. 3); F. A. HAYEK, The political Ideal of the Rule of Law (Cairo, 1953); J. COLLINS, Liberalism in the Nineteenth-Century Europe (London, 1957); D. G. SMITH, Liberalism (In: International Encyclopaedia of the Social Sciences. IX. New York, 1968. 276—282.); Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. Szerk. THEODOR SCHIEDER (München—Wien, 1971); LOTHAR GALL, Der Liberalismus als regierende Partei (Wiesbaden, 1964); LOTHAR GALL, Das Problem der parlamentarischen Opposition im deutschen Frühliberalismus (In: Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung. Festschrift für THEODOR SCHIEDER. München—Wien, 1968); THEODOR SCHIEDER, Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit (Bonn, 1968); Obsesztvennoje dvizsenyije v doreformennoj Rossziji (Cikkgyűjtemény. Moszkva, 1965); ANNA ROZENTÁL, Razvityije liberalizma v Rossziji (Rjazanyszkij pedinsztitut. Ucsonüje Zapiszki 29., 36. Rjazany, 1961—1972); VIKTOR LEONTOVITSCH, Geschichte des Liberalismus in Rußland (Frankfurt, 1957). Az osztrák liberalizmusra: KARL EDER, Der Liberalismus in Altösterreich (Wien, 1955).

A magyar liberalizmusra egykorúan: BENCZÚR JÁNOS, A szabadság és a társadalmi rend elméletei (Pest, 1848); A magyar liberalizmus történetének átfogó feldolgozása nincsen. BARTA ISTVÁN hivatkozott művei mellett lásd még: KORNIS

GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I—II. (Bp. 1927); VARGA ZOLTÁN, A szabadságeszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében *(Századok*, 1938. Pótfüzet). Az eszmetörténeti kutatások hátramaradottságát irodalomtörténet-írásunk pótolja. Az irodalmi igényű kutatások tárták fel a romantika—nemzeti eszme—liberalizmus összefonódottságát. HORVÁTH JÁNOS, Magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig (Bp. 1927, különösen 217—351.); ZOLNAI BÉLA, A magyar biedermeier (Bp. 1940); SŐTÉR ISTVÁN, A magyar romantika *(MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1954. 1; számos hozzászólással); SŐTÉR ISTVÁN, A romantika létrejötte (In: SŐTÉR ISTVÁN, Az ember és műve. Bp. 1971); SŐTÉR ISTVÁN, Nemzet és haladás (Bp. 1963); FENYŐ ISTVÁN, Két évtized. Tanulmányok, kritikák (Bp. 1968); FENYŐ ISTVÁN, Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez (Bp. 1970); FENYŐ ISTVÁN, Nemzet, nép — irodalom. Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról (Bp. 1973); SZAUDER JÓZSEF, A romantika útján (Bp. 1961). A történetírás történetéről, fontos eszmetörténeti mozzanatok kibontásával: R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I—II. (Bp. 1973). A nyelv szerepéről: Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. PAIS DEZSŐ (Bp. 1955); VARGA JÁNOS, A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon *(Történelmi Szemle*, 1961. 3).

A nemzetté válásról egykorúan: VAJDA PÉTER, Nemzetiség *(Tudományos Gyűjtemény*, 1832. 6); KISS JÓZSEF, A világpolgárságról és a hazafiságról *(Tudományos Gyűjtemény*, 1833. 3). A nemzeti fejlődés történettudományi feltárása részleteiben még elvégzendő feladat. Fontos előmunkálatok: ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus kettős arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában /1790—1848/ (In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964); KÁVÁSSY SÁNDOR, A nemzetfogalom kialakulása a magyar történelemben 1790—1848 (Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 9. Eger, 1971); PÁNDI PÁL, Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban *(MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1974. 1—4).

A liberalizmus társadalmi bázisának, a birtokos nemesség életviszonyainak részletes feltárása ugyancsak még történetírásunk előtt álló feladat. Eddig csak kezdeményekről beszélhetünk: UNGÁR LÁSZLÓ, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt *(Századok*, 1935. 4); VARGA JÁNOS, A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt *(Történelmi Szemle*, 1958. 1—2); PRAZNOVSZKY MIHÁLY, Krúdy Kálmán /1832—1861/. Adalékok a Krúdy család nógrádi ágának történetéhez (Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján, 1978). A magyar liberalizmus történeti párhuzamaira lásd: ARATÓ ENDRE, Kelet-Európa története a 19. század első felében (Bp. 1971); EDUARD WINTER, Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790—1848 (Berlin, 1968); NIEDERHAUSER EMIL, A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában (Bp. 1962); SEY ISTVÁN, A balti kormányzóságok jobbágy-törvényhozása 1765—1819 között *(Századok*, 1974. 5—6); SAMUEL SUGENHEIM, Geschichte

der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts (St. Petersburg, 1861).

Az említett helytartótanácsi körrendeletek: 4390/1819; 24236/1827 — mindkettőt közzéteszi IFJ. PALUGYAI IMRE, Megyerendszer hajdan és most. II. (Pest, 1844) 60—62.

Az osztrák állapotokról, Ferenc császár kijelentéseiről CARL FRIEDRICH KÜBECK idézett naplói tanúskodnak. Auersperg gróf versei: ANASTASIUS GRÜN, Spaziergänge eines Wiener Poeten (Wien, 1831).

2. AZ 1832—1836. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

A kiadott források: országgyűlési kiadványok, Kossuth Országgyűlési Tudósításai, Kölcsey Országgyűlési Naplója és az általános részben említett irodalom mellett használtuk még S. SÁNDOR PÁL, A jobbágykérdés az 1832—36-os országgyűlésen (Bp. 1948); BARTA ISTVÁN, Korai örökváltság-szerződések *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 1); SARLÓS MÁRTON, Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832—36-i országgyűlésen (In: Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp. 1966); RÁCZ ISTVÁN, Az úriszék kérdése a reformkor politikai életében (Acta Universitatis Debreceniensis. Sectio Historica 5. Bp. 1959); ERDMANN GYULA, Lónyay Gábor naplója *(Századok*, 1976. 5).

Bezerédj István Sztankovszky Mihályhoz 1833. január 3-án intézett levelében nyilatkozik a sorrendről: BODNÁR ISTVÁN—GÁRDONYI ALBERT, Bezerédj István. I—II. (Bp. 1918). Az indítványok európai összehasonlításához lásd: ARATÓ ENDRE Kelet-Európa-történeti összefoglalását.

Kölcsey Ferencről: KORNIS GYULA, Kölcsey világnézete (Bp. 1938); SZAUDER JÓZSEF, Kölcsey Ferenc (Bp. 1955); BARTA ISTVÁN, Kölcsey politikai pályakezdete *(Századok*, 1959. 2—4); SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában (In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Bp. 1980). Kölcsey politikai szerepéről, egyes beszédeinek szerzőségéről BARTA ISTVÁN és SZAUDER JÓZSEF között kibontakozott vitát lásd: *Irodalomtörténet*, 1961. 3., *Századok*, 1961. 4—5., 1962. 1—2. és SZAUDER JÓZSEF, A romantika útján (Bp. 1962) 248—287.

A münchengrätzi szerződésről lásd: ANDICS ERZSÉBETnek a Habsburgokról és Romanovokról szóló idézett művét. A szerződés szövege R. METTERNICH-WINNEBURG és KLINKOWSTRÖM Metternich-iratkiadásában: V. 526—528.; magyarul: HORVÁTH JENŐ, Nemzetközi szerződések. II. Anglia és a Szent Szövetség 1815—1848 (Bp. 1921) 101—104. Erdély történetéről TRÓCSÁNYI Wesselényi-monográfiája mellett KEMÉNY ZSIGMOND, Erdély közélete 1791—1848; Emlékbeszéd Szász Károly fölött (In: Br. Kemény Zsigmond összes művei. X—XI. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II—III. Bp. 1906—1907).

Az országgyűlés utolsó szakaszának eseményeiről WIRKNER LAJOS emlékirata számol be. Újabb feldolgozások: BARTA ISTVÁN, Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány (*Századok*, 1963. 4); RÉVÉSZ könyve a megyei harcokról számol be.

A reformellenzék formálódásáról: BODOLAY GÉZA, Irodalmi diáktársaságok 1775—1848 (Bp. 1963); TRÓCSÁNYI ZSOLT, A nagyenyedi kollégium történetéhez 1831—1841 (Bp. 1957); SZÁSZ KÁROLY, Az 1831-ik esztendő történeti leírása (Kolozsvár, 1832); ERDMANN GYULA, Lónyay Gábor és a Zemplén megyei ellenzék a reformkorban (Disszertáció. ELTE Történeti Könyvtár, 1975). Hét adminisztrátori, tizenkét bírói, tizenhárom tanácsosi kinevezést közöl — többnyire felvidéki megyék volt követeiét — a *Wiener Zeitung* 1836. május 16-i száma.

3. AZ ABSZOLUTIZMUS ELLENTÁMADÁSA

A birodalom 1835 utáni belviszonyait illetően a fent idézettek mellett lásd még: IGNAZ BEIDTEL, CARL HOCK—HERMANN I. BIDERMANN, FRIEDRICH WALTER, ANDICS ERZSÉBET (Metternich és Magyarország) említett műveit, továbbá MISKOLCZY GYULA, A kamarilla a reformkorszakban (Bp. [1938], továbbiakban: MISKOLCZY 1938); JOHANN CHRISTOPH ALLMAYR-BECK, Der Konservativismus in Österreich (München, 1959); MISKOLCZY GYULA, Metternich und die ungarischen Stände (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1959); EGON RADVANY, Metternich's Projects for Reform in Austria (Den Hague, 1971); a hadseregre a katonai címtárak: Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums, illetve ALPHONS VON WREDE, Geschichte der K.u.k. Wehrmacht. I—V. (Wien, 1898—1902).

A perekről általában: NÉMETH PÁL, Die politischen Prozesse in Ungarn in der Zeitperiode des Vormärz (Disszertáció. Innsbruck, 1962, mikrofilmmásolata az Országos Széchényi Könyvtárban). Wesselényi peréről TRÓCSÁNYI ad részletes képet. A Wesselényi-per iratait kiadta K. PAPP MIKLÓS (Kolozsvár, 1876). Az ifjak peréről: RÉDEI JÓZSEF, Magyar tragédia száz év előtt. Lovassy László pere és rabságának titkos iratai (Bp. 1938); WERTHEIMER EDE, A jurátusok felségsértési pere 1834—1837 (*Budapesti Szemle*, 132. 1908). Kossuth peréről és Kossuthról: POMPÉRY AURÉL, Kossuth Lajos 1837—39-iki hűtlenségi perének története, kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével (Bp. 1913); KOSÁRY DOMOKOS, Kossuth Lajos a reformkorban (Bp. 1946); BARTA 1966; SZABAD GYÖRGY, Kossuth az Egyesült Államok politikai berendezkedéséről (*Századok*, 1975. 3—4); SZABAD GYÖRGY, Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977).

Széchenyiről a harmincas években, indítékairól és terveiről: TILKOVSZKY LORÁNT, Ismeretlen Széchenyi-levelek. Újabb adatok Széchenyi politikai pályája 1831—1841 közti szakaszának értékeléséhez (*Valóság*, 1959. 1); TILKOVSZKY LORÁNT, Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában (*Agrártörténeti Szemle*, 1961. 1); OROSZ ISTVÁN, Széchenyi István és az örökváltság (Acta Universitatis Debreceniensis. 6. Sectio Historica. Magyar történeti tanulmányok. 1. Szerk. SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1967); GERGELY ANDRÁS, Széchenyi, a „gazda" és a „polgár" (Studium. II. Szerk. VELIKY JÁNOS. Debrecen, 1971); ANDICS ERZSÉBET, Politikai küzdelmek a magyar közlekedésügy fejlesztése kör-

désében a reformkorban (*Magyar Tudomány*, 1971. 9); PACH ZSIGMOND PÁL, Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832-ben (*Történelmi Szemle*, 1975. 4); BOGÁRDI JÁNOS, Széchenyi szerepe a hazai műszaki fejlődésben (*Magyar Tudomány*, 1975. 6).

A polgáreágról Nagy Lajos ír: NAGY LAJOS—BÓNIS GYÖRGY, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS (Budapest története. III. Bp. 1975). 373—426.

4. AZ 1839—1840. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS KOMPROMISSZUMA

A külpolitikai áttekintéshez az eddig ismertetett külpolitikai munkákat használtuk. A Metternich által íratott munka: [Zedlitz] Pia Desideria für Ungarn (Leipzig, 1840). Wirkner akciójáról maga beszámol emlékiratában. Deák követjelentésében fejtette ki taktikáját, amely ki van adva KÓNYI MANÓ (és külön is FERENCZI ZOLTÁN) gondozásában.

Deák Ferencről is csak egy századfordulós életrajzzal rendelkezünk: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. I—III. (Bp. 1904). Értékes résztanulmányokat szolgáltat a reformkori Deák-portréhoz a Zalai gyűjtemény 5. kötete: Tanulmányok Deák Ferencről. Szerk. DEGRÉ ALAJOS (Zalaegerszeg, 1976).

Az országgyűlés történeti feldolgozása egyelőre hiányzik. A zsidóság helyzetéről CSETÉNYI IMRE, Adalékok a magyar zsidóság ingatlantulajdonosságához (*Magyar Zsidó Szemle*, 1929); SIMON LÁSZLÓ, Zsidókérdés a reformkorban /1790—1848/, különös tekintettel a nemzetiségre (Debrecen, 1936).

Az országgyűlés bezárása utáni hangulatról PULSZKY FERENC emlékirata; MISKOLCZY 1938; HORVÁTH, Huszonöt év és Széchenyi István naplói tájékoztatnak. Wesselényi és Kossuth 1840. májusi levélváltását FERENCZI ZOLTÁN adta ki (*Történelmi Tár*, 1902). Kossuth nyilatkozata a megyék fontosságáról az 1840. június 9-i Pest megyei gyűlésen történt: Kossuth Lajos iratai. XI. (Bp. 1905) 7. A klérus lépéséről: HORVÁTH, Huszonöt év számol be.

IX. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK VISZONYA A MAGYAROKHOZ ÉS MOZGALMAIK POLGÁRI JELLEGÉNEK ERŐSÖDÉSE (1792—1840)

1. MAGYAROSÍTÓ TÖREKVÉSEK A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 19. SZÁZAD NEGYVENES ÉVEIIG

A kapcsolatokra, ezek elsősorban pozitív vonatkozásaira hatalmas anyagot sorakoztat fel a KEMÉNY G. GÁBOR szerkesztésében megjelent kötet: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból (Bp. 1962). A magyarosításra vonatkozólag roppant gazdag anyagot tett közzé DANIEL RAPANT, K počiatkom mad'arizácie (Bratislava, 1927); DANIEL RAPANT, Ilegálna mad'arizácia 1790—1840 (Turčiansky Sv. Martin, 1947). A magyar nemzetiségi politikára, pontosabban a nemzetiségekkel kapcsolatos magyar állásfoglalásra: ARATÓ ENDRE, K voproszu isztorii ponjatija nacii v Vengrii /1780—1825/ (In: Nouvelles études historiques. I. Szerk. CSATÁRI DÁNIEL ÉS TÁRSAI. Bp. 1965); ARATÓ ENDRE, Der ungarische Nationalismus und die nichtungarischen Völker /1780—1825/ (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 8. Bp. 1966). Itt számos adat található a türelmes nézetekre is.

2. TÜRELMES NÉZETEK

A jakobinusok nézeteire lásd: A magyar jakobinusok iratai. I—III. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1952—1957). Martinovics alkotmányterve: uo. I. 908—911.

3. KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK A MAGYAR ÉS NEM MAGYAR POLGÁRI-NEMZETI MOZGALMAK KÖZÖTT

A magyar—szláv viszony alapkérdéseit veti fel SZIKLAY LÁSZLÓ, A lengyel—magyar, szláv—magyar viszony néhány kérdéséről a XIX. század első felében (A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1961. I. Szeged, 1961). Kazinczy Gáborra: GÁL JÁNOS, Kazinczy Gábor írói és politikai működése (Bp. 1968). A magyarok és szlávok kapcsolataira lásd továbbá: FRIED ISTVÁN, Széchenyi és a szerb—magyar kapcsolatok a romantika korában *(Filológiai Közlöny*, 1967. 3—4); FRIED ISTVÁN, Juraj Palkovics soproni kapcsolatai. Adalék a magyar—szlovák kulturális kapcsolatokhoz *(Soproni Szemle*, 1967. 1); VENDELIN JANKOVIČ, Ján Čaplovič, život, osobnost', dielo (Turčiansky Sv. Martin, 1945); DANCZI JÓZSEF, L'udovít

Štúr tanulóévei Győrött *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 1); CSANDA SÁNDOR, Petőfi és a szlovákok *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 1); MÁRIA VYVÍJALOVÁ, Vzt'ah Juraja Palkoviča k národným snahám mad'arským *(Historický Časopis*, 1967. 3). A szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokra vonatkozólag hasznos forráskiadvány: RUDOLF CHMEL', Literárne vzt'ahy slovensko-mad'arské. Dokumenty z 19. a zo začiatku 20. storočia (Bratislava, 1973). Az Egyetemi Nyomda szerepére: IVÁNYI BÉLA—GÁRDONYI ALBERT, A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927 (Bp. 1927); legújabban: KÁFER ISTVÁN, Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (Bp. 1977). Az eperjesi líceumra: LADISLAS TÓTH, La Société Hongroise de Prešov *(Revue d'Histoire Comparée*, 1947. 3); SZIKLAY LÁSZLÓ, A magyar szlavisztika gyermekkorából (A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1958. I. Szeged, 1958). A Lexicon Budense-t GÁLDI LÁSZLÓ adta ki új kiadásban, gondos jegyzetekkel: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum (Bp. 1944).

A szlávok egymás közötti kapcsolataira ARATÓ ENDRE, Plan eines slawischen vergleichenden Wörterbuches. Die Zusammenarbeit der Russischen Akademie der Wissenschaften und slawischer Gelehrten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts *(Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1971. 3—4) és ARATÓ ENDRE, A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban (In: Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Főszerk. KEMÉNY G. GÁBOR. I. Bp. 1961); JÁN STANISLAV, Z rusko-slovenských kultúrnych stykov v časoch Jána Hollého a L'udovíta Štúra (Bratislava, 1957). L'UDOVÍT HARAKSIM, J. Huca-Venelin a Slováci *(Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Historica* 15. 1964), továbbá JÁN NOVOTNÝ, O bratrské družbe Čechů a Slovaků za národního obrození (Praha, 1959); ZLATKO KLÁTIK, Slovenská problematika v chorvátskom časopise Danica Ilirska *(Historický Časopis*, 1964. 3); Sz. A. NYIKITYIN, Vuk Karadzsics i Roszszija *(Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1964. 3). A politikai kapcsolatokra, a lengyelek tevékenységét is beleértve lásd: KOVÁCS ENDRE, A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon (Bp. 1959); az 1831-es felkelésre: TILKOVSZKY LÓRÁNT, Az 1831. évi parasztfelkelés (Bp. 1955); DANIEL RAPANT, Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831. I—III. (Bratislava, 1953), Az erdélyi parasztmozgalmakra: I. TÓTH ZOLTÁN, Parasztmozgalmak az Erdély. Érchegységben (Bp. 1951).

4. A POLGÁRI JELLEG ERŐSÖDÉSE A MAGYARORSZÁGI NEM MAGYAR NÉPEK POLITIKAI-NEMZETI MOZGALMAIBAN

A horvát nemzeti mozgalom vonatkozásában az alkotmányos keretek működését áttekinti: FERDO ČULINOVIĆ, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. I. (Zagreb, 1956). A horvát terület egy részét is érintő napóleoni illír tartományokra szlovén szempontból lásd: J. KASTELIĆ—F. ZWITTER, Napoleonove Ilirske provincе 1809—1814 (Ljubljana, 1964). JAROSLAV ŠIDAK, Hrvatski

narodni preporod — ideje i problemi (Kolo, 1966) és Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu *(Jugoslovenski Istorijski Časopis*, 1963. 3. In: JAROSLAV ŠIDAK, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeca. Zagreb, 1973, további, a horvát nemzeti mozgalommal és az illírizmussal foglalkozó tanulmányokkal). Az illírizmusra általában: I. I. LESCSILOVSZKAJA, Illirizm. K isztorii nacional'nogo vozrozsdenija u juzsnüh szlavjan (Moszkva, 1967). A korszak fontos forrását teszik ki a Gajhoz intézett levelek, ezeket JOSIP HORVAT és JAKŠA RAVLIĆ adták ki: Pisma Lj. Gaju (Gradja za povijest književnosti hrvatske 26. Zagreb, 1956). Gaj tevékenységére: JOSIP HORVAT, Ljudevit Gaj (Beograd, 1960). A horvát nemzeti megújulási mozgalomra a régebbi munkák közül megemlítendő: DJURO ŠURMIN, Hrvatski preporod. I—II. (Zagreb, 1903); JAKŠA HERCEG, Ilirizam (Beograd, 1935). A horvát—szerb kapcsolatokra: FERDO ŠIŠIĆ, Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobodjenja od 1790—1918 (Beograd, 1937), a neves horvát történész az egységes Jugoszlávia felé vivő utat ábrázolja itt, kissé túl harmonikusan.

A szlovák mozgalomra a II. fejezetben idézett általános munkákon kívül lásd: JÁN V. ORMIS, Slovenské národné obrany v rokoch 1832—1848 *(Historický Časopis*, 1963. 4); FRANTIŠEK BOKES, Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí (Turčiansky Sv. Martin, 1945); VLADIMÍR MATULA, Slovenská vzájomnosť — národno-oslobodzovacia ideológia slovenského národného hnutia /1835—1849/ *(Historický Časopis*, 1960. 2—3).

Az ukránokra a II. fejezetben idézett irodalmon túl I. T. SUL'HA, Szocial'no—ekonomicsni vidnoszünü i klaszova borot'ba na Zakarpatti v kinci XVIII — persij polovüni XIX szt. (L'viv, 1965); L'UDOVÍT HARAKSIM, K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 (Bratislava, 1961).

X. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK HARCA A POLGÁRI ÁTALAKULÁSÉRT (1840—1847)

Az 1840-es évek a reformkorszaknak nemcsak részét, hanem mintegy csúcspontját is alkotják: a polgári átalakulás immár közvetlen előkészítésének évei. Ennek megfelelően az őket tükröző forrásokról és történeti szakirodalomról szólva (amellett, hogy itt is elsősorban az Előszóhoz fűzött tájékoztatóban idézett általános bibliográfiákra hivatkozhatunk) sokban biztonsággal felhasználhatjuk a VIII. fejezethez szóló, nagyrészt azonban az egész reformkorra kiterjedő tájékoztatást. Ezt itt (s ismét csak annyiban, amennyiben előadásunk közvetlen alapjaiként szolgáltak) már csak a szorosabban az 1840-es éveket érintő irodalom és forráspublikálás egyes darabjainak említésével, így tehát csak kevéssé kell kiegészítenünk.

Tárgyalásunk gerincének kialakításában magunk is továbbra is HORVÁTH MIHÁLY Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig c. klasszikus munkájának (3. kiad. Bp. 1886) II—III., valamint a SZILÁGYI SÁNDOR szerkesztette A magyar nemzet története c. tízkötetes millenáris vállalkozás IX.: BALLAGI GÉZA, A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (Bp. 1897) kötetének, végül a Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka. Szerk. MÉREI GYULA—SPIRA GYÖRGY (Egyetemi tankönyv. III. Bp. 1961) már marxista összefoglalásának megfelelő fejezeteire támaszkodtunk. Ezenkívül a korszak ábrázolásában hagyományosan nagy súllyal érvényesülő személyi megközelítés következményeképpen, a pusztán biográfiai kereteken túlmenő ábrázolásukkal, nagy segítséget nyújtottak a korszak főbb szereplőiről készült életrajzok. Kossuthra: KOSÁRY DOMOKOS Kossuth Lajos a reformkorban (Bp. 1946) c. munkája és Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen c. tanulmánya (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Bp. 1952 I.), valamint legújabban (vonatkozó fejezeteivel) SZABAD GYÖRGY, Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977); Deákra: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. I—III. (Bp. 1904) és Deák Ferenc beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. I. /1825—1847/ (Bp. 1882), valamint — a vonatkozó irodalom teljességéről — a HERNÁDI LÁSZLÓ FERENC összeállította Deák Ferenc-bibliográfia a Zalai gyűjtemény 5. kötetében (Tanulmányok Deák Ferencről. Szerk. DEGRÉ ALAJOS. Zalaegerszeg, 1976); az ez években már „polgári halott" Wesselényire TRÓCSÁNYI ZSOLT (Wesselényi Kossuthhoz és Széchenyihez való viszonyának gondos elemzésével a két nagy ellenfél portréját is lényegesen kiegészítő) Wesselényi Miklós c. munkája (Bp. 1965) volt fő forrásunk. Széchenyire alapvető forrásként saját naplói szolgálnak, közülük korszakunkra: Gr. Széchenyi István naplói. Szerk., bev. VISZOTA GYULA. V. /1836—1843/ (Bp. 1937) és VI. /1844—1848/ (Bp. 1939, Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái XIV—XV.), az egyes kötetek bevezetéseiben a gróf az illető évekre vonatkozó sokoldalú tevékenységének rövid összefoglalásával. A Kossuth Lajossal folytatott hírlapi vitájának szövegét tartalmazó, lentebb idézendő két kötet igen részletes bevezetései a kor politikai harcainak teljes folyamatára is kitekintést adnak, a dolog természete szerint Széchenyi szemszögéből, de gazdag tényanyag felsorolásával. Metternichre és általában az udvari vezető csoportra: ERZSÉBET ANDICS, Metternich und die Frage Ungarns (Bp. 1973), valamint MISKOLCZY GYULA, A kamarilla a reformkorszakban (Bp. [1938]); az erdélyi eseményekre KEMÉNY ZSIGMOND Erdély közélete 1791—1848 c. tanulmánya (In: Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. Br. Kemény Zsigmond összes művei. X. Bp. 1906) volt fő forrásunk. A nemzetközi politikai háttérre itt is DIÓSZEGI ISTVÁN összefoglalása szolgált alapul: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika (Bp. 1967).

1. KÉT ORSZÁGGYŰLÉS KÖZÖTT (1840—1843)

Az 1840-es évek elején kiélesedő vallási kérdés kialakulására katolikus oldalról ábrázolt jó összefoglalás: SALACZ GÁBOR, A magyar kultúrharc története 1890—1895 (Bécs, 1938) 9—10.; a konkrét konfliktusra: HERMANN EGYED, Lonovics József római küldetésének /1840—41/ belpolitikai és diplomáciai előkészítése (Bp. 1934). A szatmári 12 pont történetére — megbízható szövegkiadással — alapvető: RÁCZ ISTVÁN, Az 1841. évi szatmári 12 pont (Acta Universitatis Debreceniensis, 2. 1955. Bp. 1955.). Az újkonzervatívokra és Kossuth velük folytatott főleg sajtópolémiáira jó összefoglalás: ANDICS ERZSÉBET, Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Bp. 1952); az újkonzervatív program megfogalmazódása és eszmei háttere jól érzékelhető a Gr. Dessewffy Aurél összes művei. Sajtó alá rend. FERENCZY JÓZSEF (Bp. 1887) c. kötet révén, benne a gróf teljes munkásságával. Széchenyi és Kossuth vitájának (utóbbinak a *Pesti Hírlap*ba írott cikkei kapcsán kiváltott) kezdeteire (Kossuth támadott cikkeinek és Feleletének, valamint Eötvös, Dessewffy Aurél és Vörösmarty a vitához kapcsolódó írásainak közlésével) nélkülözhetetlen GR. SZÉCHENYI ISTVÁN, A kelet népe. Szerk., bev. FERENCZI ZOLTÁN (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. V. Bp. 1925), már csak forrásanyaga révén is. A vita folytatására ugyancsak nélkülözhetetlen munka (Széchenyi egész korabeli politikai tevékenységének részletes, bár elfogult ismertetésével): Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerk., bev. VISZOTA GYULA (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. VI., továbbiakban: Vita) I. /1841—1843/ (Bp. 1927). A büntetőjogi reformmunkálatokra FAYER LÁSZLÓ összeállítása az alapvető: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I—IV. (Bp. 1896—1902). Az erdélyi országgyűlésre BALLAGI idézett művének megfelelő fejezetén, valamint KEMÉNY ZSIGMOND fent idézett visszaemlékezésén túl a hivatalos kiadványok: Az Erdélyi Nagyfejedelemség . . . nemes nemzeteinek 1841. év . . . országgyűlésekről készített jegyző könyv (Kolozsvár, 1841), valamint Erdély Nagyfejedelemség 1841. év . . . hirdetett Országgyűlésének iránynkönyve (Kolozsvár, 1841—1843) szolgálnak forrásként.

2. AZ 1843—1844. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Az országgyűlés lefolyását a reformkor összes országgyűlése közül talán a legpontosabban és legsokoldalúbban lehet rekonstruálni részint az országgyűlés hivatalos naplóiból és irományaiból (. . . 1843. esztendei . . . magyarországi közgyűlésnek naplója a t. Karoknál és Rendeknél. I—V. Pozsony, Pest, 1843—1844; . . . 1843dik évi Magyar Ország gyűlésen a Méltóságos Főrendeknél tartatott országos ülések Naplója I—VII. Pozsony, Pest, 1843—44.; . . . 1843-ik esztendei . . . Magyarországi Közgyűlésnek Írásai. I—V. Pozsony, 1844), részint az alsótábla e

hivatalos kiadványokba fel nem vett, de tulajdonképpen az érdemi döntést meghozó kerületi üléseinek naplóiból: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. Kiad. KOVÁCS FERENC. I—VI. (Bp. 1894). Az országgyűlés az utasítások alapján várható kilátásairól Lukács Móricot idéztük, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ba írott, az országgyűlés egész folyamát végigkövető cikksorozatából (Lukács Móric munkái. Összegyűjt. GYULAI PÁL. I—II. Bp. 1894). Széchenyi és Kossuth közeledésére az országgyűlés alatt a Vita II. (Bp. 1930) ad bőséges forrásanyagot és értékelést.

3. AZ ARCVONALAK VÉGLEGES KIALAKULÁSA

Az országgyűlés utáni új politikai alakulások közül legjelentősebbeknek (tényleges sikertelenségük ellenére is) kétségtelenül Kossuth szervezései bizonyultak. Közülük a Védegyletre jó összefoglalás: KOSÁRY DOMOKOS, Kossuth és a Védegylet (Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyve. Különnyomatban is), kitekintéssel Kossuth többi gazdasági vállalkozására is; a Kereskedelmi Társaságra: GYÖMREI SÁNDOR, Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság, a Magyar Kereskedelmi Társaság (Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bp. 1956); a gyáralapítási kísérletre: VISZOTA GYULA, Széchenyi, Kossuth és a Gyáralapító Társaság (*Budapesti Szemle*, 140. 1909). A centralistákra első összefoglalás: BEKSICS GUSZTÁV, A magyar doctrinairek (Bp. 1882); nagy megértéssel ír róluk SZEKFŰ GYULA Forradalom után (Bp. é. n.) c. kötetében, újra közölve itt a *Magyar Nemzet*ben 1943—1944-ben megjelent, Valahol utat vesztettünk c. cikksorozatát. Legújabban SŐTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967) és FENYŐ ISTVÁN az általa szerkesztett Eötvös József, Arcképek és programok c. kötet (Bp. 1975) bevezetésében tárgyalja e kérdést. Széchenyi és Kossuth útjának teljes és végleges szétválását és keserű polémiájukat (így kivált a Politikai programtöredékek körüli egyre kíméletlenebb és durvább vitát) a Vita II. teljes részletességgel ismerteti a vonatkozó szövegek közlésével; a vita legújabb bemutatása: LACKÓ MIHÁLY, Széchenyi és Kossuth vitája (Magyar história. Bp. 1978). A vukovár—fiumei vasútról a szerző lekötelező szívessége folytán kéziratban használhattam GERGELY ANDRÁS tanulmányát; a Tisza-szabályozásra legújabban BOTÁR IMRE—KÁROLYI ZSIGMOND, A Tisza szabályozása. I—II. (Vízügyi történeti füzetek 3—4. [Bp. 1971]). Az Ellenzéki Kör és Teleki László kapcsolatát szépen mutatja be HORVÁTH ZOLTÁN, Teleki László. I—II. (Bp. 1964) c. monográfiája. Az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlésre elsősorban ismét az Az 1846. szept. 9-én [sic!] Kolozsvárott tartott országgyűlés jegyzőkönyve és naplója (Kolozsvár, é. n.) volt forrásunk. Az országgyűlés úrbéri törvényéről legújabban a diéta jegyzőkönyve, irománykönyve és a beszédek tára alapján LADISLAU GYÉMÁNT ír: Geneza urbariului ardelean din 1846/47 (*Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca*, 1976. 173—194.). Jósika Samu és a Staatskonferenz nézeteltéréseire bécsi levéltári anyag (Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatskonferenzakten 1846 : 1090, 1098) szolgál jellemző ada-

tokkal. KEMÉNY DÉNES kéziratos munkájából részleteket közöl a KEMÉNY DÉNES, Honegység. Hátrahagyott műveiből összeszedte és kiadja KEMÉNY GÁBOR (Kolozsvár, 1861) c. munka. Teleki József és Jósika Samu nézeteltéréseire Magyar Országos Levéltár, B 7, Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Elnöki iratok 1847: 258, 391 világít rá. Az úrbéri törvény végrehajtására vonatkozó utasítás uo. F 57, Erdélyi Kormányhatósági Levéltár, Erdélyi Guberniumi Levéltár, Commissio urbarialis 32. csomóban található.

XI. FEJEZET

A NEMZETI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT (1840—1848)

1. A MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA IRÁNYZATAI A NEGYVENES ÉVEKBEN

Az ellenzék állásfoglalására a nemzetiségi kérdésben: KOSÁRY DOMOKOS, A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841—1844 *(Századok*, 1943. 7—10). WESSELÉNYI MIKLÓS Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében (Lipcse, 1843) c. munkáját 1943-ban adták ki újra; Wesselényire lásd még: TRÓCSÁNYI ZSOLT, Wesselényi Miklós (Bp. 1965). Eötvösre: SŐTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967). Széchenyi akadémiai beszédét VISZOTA GYULA adta ki: Gr. Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. VI. Bp. 1927) 149—196.; A kelet népe c. munkát és a körülötte folyt vitát FERENCZI ZOLTÁN (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái V. Bp. 1925). BALOGHY LÁSZLÓ röpirata: Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban (Pest, 1841). A konzervatívok nézeteit bírálja a nemzetiségi kérdés vonatkozásában is ANDICS ERZSÉBET több munkája, amelyek gyűjteményes kötetben jelentek meg: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején (Bp. 1955). Az egész problematikára: ARATÓ ENDRE, A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt *(Századok*, 1955. 2). A radikálisokra: ARATÓ ENDRE, Petőfi és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben *(Irodalomtörténet*, 1973. 1); ARATÓ ENDRE, Petőfi és a kor nemzetiségi problémái. *(MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1973. 2—4). Táncsics nézeteire: Hunnia függetlensége (Jena, 1847).

2. A MAGYAR—HORVÁT FEGYVERES ÖSSZETŰZÉS ELŐZMÉNYEI

A horvát mozgalomra a II. fejezetben idézett munkák mellett: JOSIP HORVAT, Društveni spektar stoljeća novinstva Hrvatske 1835—1935 *(Jugoslovenski Istorijski*

Časopis, 1968. 3—4); JOSIP HORVAT, Povijest novinarstva Hrvatske 1771—1939 (Zagreb, 1962). B. Šulekra és a *Branislav* c. lapra: LJ. DURKOVIĆ—R. JAKŠIĆ, „Branislav", prvi jugoslovenski ilegalni list 1844—1845 (Beograd, 1968).

3. A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOM POLITIKAI AKTIVITÁSÁNAK MEGNÖVEKEDÉSE

A szlovák mozgalomra VLADIMÍR MATULA, K niektorým otázkam slovenského národného hnutia štyridsiatych rokov XIX. stor. *(Historický Časopis*, 1954. 3). Az 1842-es szlovák kérvény anyagát DANIEL RAPANT adta ki: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842 (Liptovský Sv. Mikuláš 1943). Štúr fontosabb tanulmányai: Reči a state (Bratislava, 1953). Leveleit JOZEF AMBRUŠ adta ki három kötetben (Bratislava, 1954—1960). Štúr tevékenységére jelentősen az 1956-ban rendezett konferencia anyaga: L'UDOVÍT ŠTÚR, Život a dielo 1815—1856. Sborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Szerk. VLADIMÍR MATULA (Bratislava, 1956). A később kibontakozott vitát összegezi JÚLIUS MÉSÁROŠ, Súčasný stav bádania Štúrovskej problematiky *(Historický Časopis*, 1966. 2), továbbá L'udovit Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Gesamte Referate und die integrale Diskussion der wissenschaftlichen Tagung in Smolenice 27—29. Juni 1966. Szerk. L'UDOVÍT HOLOTÍK (Bratislava, 1969). Forrásértékű J. M. HURBAN életrajza: L'udovít Štúr. Rozpomienky [Új kiad. magyarázatokkal] (Bratislava, 1959). Modern életrajza: JÁN JURIČEK, L'udovít Štúr. Stručná biográfia (Bratislava, 1971). Hodžára: JÁN HUČKO, Michal Miloslav Hodža (Postavy slovenskej politiky 2. Bratislava, 1970). J. M. Hurbannak a cseh—szlovák kapcsolatok szempontjából fontos cseh-morvaországi útleírását JOZEF AMBRUŠ adta ki mai szlovák fordításban: Cesta Slováka k slovanským bratom na Morave a v Čechách 1839 (Bratislava, 1960). Életrajza: ONDREJ MRLIAN, Jozef Miloslav Hurban (Martin, 1959). A *Szlovák Nemzeti Újságot* és a *Tátrai Sas* c. folyóiratot kiadták hasonmásban négy kötetben: Slovenskje národnje Novini. Roč. I—IV. Orol Tatránski. Roč. I—IV. (Bratislava, 1956). Az újság létrejötte körüli harcokra MÁRIA VYVÍJALOVÁ: Slovenskje Národnje Novini. Boje o ich povolenie. Štúdie a dokumenty (Gemerské vlastivedné pohl'ady 28. Martin, 1972). Lásd még: VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete (Bp. 1945). Az Ifjú Szlovákiára: JÁN BÉDER, Kollárova koncepcia slovanskej vzájomnosti a Mladé Slovensko *(Historický Časopis* 1960. 2); JÁN BÉDER, Pavel Josef Šafárik a Mladé Slovensko (Litteraria. Studie a dokumenty 4. Bratislava, 1960). A baloldalra: ARATÓ ENDRE, Szlovák nemzeti mozgalom a forradalom előtt 1845—48 *(Századok*, 1948. 1—4); VLADIMÍR MATULA, Snahy o prehl'benie demokratickej línie Slovenských národných novín a formulovanie revolučného programu slovenského národného hnutia /1845—1848/ *(Historický Časopis*, 1958. 2).

4. A NEMZETISÉGI KÜZDELMEK ERDÉLYBEN

A szászokra és az erdélyi nyelvharcra a korábban idézett irodalom mellett STEFAN LUDWIG ROTH korabeli röpirata: Der Sprachkampf in Siebenbürgen, eine Beleuchtung des woher und wohin? (Kronstadt, 1842). Bariţ válogatott munkáit VICTOR CHERESTEŞIU és TÁRSAI adták ki: Scrieri social-politice. Studiu şi antologie (Bucureşti, 1962). Lásd még D. PRODAN, Gheorghe Bariţiu. Pour le 150e anniversaire de sa naissance *(Revue Roumaine d'Histoire*, 1963. 1). Bărnuţra: VASILE NETEA, Simion Bărnuţiu, combattant pour les droits du peuple roumain (uo. 1964. 3). A régebbi irodalomból GHEORGHE BOGDAN-DUICĂ, Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu (Bucureşti, 1924). Murgura: CSATÁRI DÁNIEL, Eftimie Murgu *(Valóság*, 1971. 1); VICTOR CHERESTEŞIU, Luptătorul revoluţionar Eftimie Murgu *(Studii*, 1956. 1). A régebbi irodalomból említhető még VICTOR CHERESTEŞIU disszertációja: A magyarországi román sajtó politikai vezéreszméi és munkája a szabadságharc előtti évtizedben /Adalékok az erdélyi román intelligencia, kivált Baritiu György politikai gondolkozásának jellemzésére/ (Bp. é. n.). VICTOR CHERESTEŞIU A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés 1848. május 15—17. (Bukarest, 1967) c. munkájának bevezetése általános képet ad a negyvenes évek román mozgalmáról.

5. A NEMZETI FEJLŐDÉS AZ ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE NÉLKÜL

Garašanin tervezetére: M. VALENTIĆ, Koncepcija Garašaninova „Načertanija" 1844 *(Istorijski Pregled*, 1961. 2); R. PEROVIĆ, „Načertanije" uz 1844 *(Istorijski Glasnik*, 1963. 1); V. ŽÁČEK, Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova „Načertanija", 1844 *(Historijski Zbornik*, 1963).

A kárpátukránokra erős kritikával használható: BACSINSZKY TIVADAR, Orosz—ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén (Ungvár, 1942).

A kor magyarországi németségéről és annak a nemzeti törekvéseket illetően sajátos közömbösségéről, a vonatkozó irodalom teljessége alapján, sajátos nemzetiségi történetét a soknemzetiségű Magyarország meghatározta összefüggésekbe beállító ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. I—II. (Bp. 1960) c. munka megfelelő fejezetei és a hozzájuk fűzött jegyzetek adnak kimerítő tájékoztatást.

6. A MODERN NEMZETI IDEOLÓGIA JELLEMZŐI

A problémakör ilyen jellegű felvetése itt található meg első ízben, kifejezetten ilyen vonatkozású konkrét munkákat is nehéz volna felsorolni a szomszédos országok szakirodalmából. Ezért az eddig a II., IX. és a XII. fejezethez, illetve a XII. fejezet 2. alfejezetéhez megadott irodalomra utalunk.

XII. FEJEZET

KULTURÁLIS FEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON (1790—1848)

1. A MAGYAR NÉP KULTURÁLIS ÉLETE

A kor magyar művelődésének történetére a művelődés legfontosabb ágazatai (irodalom, zene, képzőművészet, oktatásügy, tudományok) szerinti alapvető kézikönyveket, illetve az irodalmat felsoroló bibliográfiákat jelen tájékoztatónak már az Előszóhoz kapcsolódó részében ismertettük. Ahol másra nem hivatkozunk, ott előadásunknak is elsősorban ezek, illetve a bennük idézett irodalom szolgáltak alapjaiul mind az adatokban, mind — jórészt — az értékelésben.

Ezeken túl egyes részletkérdések közül: a nyelvi mozgalomra és a nyelvújításra nyelvészetileg-irodalmilag legújabb összefoglaló CSETRI LAJOS A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól c. tanulmánya (In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. SZAUDER JÓZSEF—TARNAI ANDOR. Bp.1974, továbbiakban: Irod. és felv.); míg politikai történeti vetületében leggazdagabb SZEKFŰ GYULA nagy és terjedelmes bevezetéssel is ellátott forráskiadványa: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848 (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Bp. 1926). A kérdés jó megvilágítása a hazai polgári fejlődés egészének szempontjából: VARGA JÁNOS, A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon *(Történelmi Szemle*, 1961. 3). Révai Miklós akadémiai tervét ismerteti CSAPLÁR BENEDEK, Révai Miklós élete. III. (Bp. 1886); az egyéb próbálkozásokat: CSÓKA J. LAJOS, A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a XVIII. században *(A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve*, 1941). A századvégi könyvkultúra jó összefoglalása: BERLÁSZ JENŐ, Könyvtári kultúránk a XVIII. században (In: Irod. és felv.). Újabban FÜLÖP GÉZA, A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (Irodalomtörténeti Könyvtár 33. Bp. 1978). Az esztergomi zsinat bibliafordítási gondjait MESZLÉNYI ANTAL említi: A magyar katolikus hierarchia reformtörekvései a reformkorszakban *(Vigilia*, 1969. 8).

A klasszicista ízlést sajátlag művészettörténeti megközelítéssel tárgyalja, de általános — irodalmi szempontból is felhasználható — eredményekkel: ZÁDOR ANNA, A magyarországi klasszicizmus kialakulásának európai előzményei *(Magyar Tudomány*, 1959. 11).

Az irodalom klasszicizmus és romantika közötti (a korszaknak az általános történeti kutatásban is megfigyelhető mellőzéséhez hasonlóan) kevéssé vizsgált, bár az új előkészítése révén igen jelentős szakaszát legújabban FENYŐ ISTVÁN könyve világítja meg érdeméhez képest: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830 (Irodalomtudomány és kritika 3/1. Bp. 1976). A romantika irodalmi megjelenését és kibontakozását a központi alak, Vörösmarty életpályáján keresztül újabban TÓTH DEZSŐ elemezte nagyszabású életrajzában: Vörösmarty Mihály. 2. átd. kiad. (Bp. 1974); az ún. biedermeierre — gazdag adatanyaggal és belőlük szellemtörténeti módszere mellett is számos jól

levont, a művelődés és a magatartás szélesebb területein is általánosítható következtetéssel — haszonnal forgatható: ZOLNAI BÉLA, A magyar biedermeier (Bp. 1940). A népiességre HORVÁTH JÁNOS A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig (Bp. 1927) c. munkája az alapvető. Az irodalmi mozgalom mögötti (Horváth által kevéssé figyelembe vett) társadalmi mozgásra mint a kor kultúrája egészének egyik legfőbb befolyásolójára: VÖRÖS KÁROLY Petőfi és a pesti kispolgár c. tanulmánya tartalmaz megfontolásokat (In: Petőfi és kora. Szerk. LUKÁCSY SÁNDOR—VARGA JÁNOS. Bp. 1970). Legújabban FENYŐ ISTVÁN tárgyalja e problémákat: Ábránd a nemzet családlétéről. Az irodalmi népiesség eszméinek fejlődésvázlata a reformkorban Petőfi felléptéig (In: FENYŐ ISTVÁN, Nemzet, nép — irodalom. Bp. 1973).

A kor magyar színjátszására számos értékes és gondos részletfeldolgozás ellenére is modern elemző összefoglalóval még nem rendelkezünk: szempontunkból időben és tárgyában legáltalánosabb tanulságokkal még mindig PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN kötete használható: A Nemzeti Színház száz éves története (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1937); a pest-budai kezdetekre anyagát és szempontját tekintve egyaránt alapvető: M. CSÁSZÁR EDIT, Kelemen László színháza (Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bp. 1956) és KERÉNYI FERENC, Az első magyar hivatásos színtársulat társadalmi kapcsolatairól (*Századok*, 1974. 2); az erdélyi színjátszás története egy fontos szakaszának új szintézise: ENYEDI SÁNDOR, Az erdélyi magyar színjátszás kezdete 1792—1821 (Bukarest, 1962). A korszak színjátszásának alsóbb szintjére és népies elemeire gazdag anyagot és jó szempontokat ad PÓR ANNA, Balog István és a XIX. század elejének népies színjátéka (Irodalomtörténeti füzetek 86. Bp. 1974), bibliográfiával. Vidéki társulatok néhány példán a szövegben is idézett turnéinak menetrendje és programja a kor gazdag színházi almanach-irodalmából szépen összeállítható; ezek mintaszerű gazdag bibliográfiája: HANKISS ELEMÉR—BERCZELI A. KÁROLYNÉ, A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája XVIII—XIX. sz. (Bp. 1961). A hazai színjátszás történetének tágabb összefüggéseit M. CSÁSZÁR EDIT tanulmánya foglalja össze: A nemzeti színjátszás kezdeteí Közép-Kelet-Európában (In: Irod. és felv.).

A kor zenéjének vonatkozásában SZABOLCSI BENCE az Előszó kapcsán már idézett könyvéből indultunk ki: A XIX. század magyar romantikus zenéje (Bp. 1954); az innét átvetteket az új magyar népdalstílust illetőleg ugyancsak az ő Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez c. tanulmányára (In: SZABOLCSI BENCE, Népzene és történelem. Bp. 1954) támaszkodva egészítettük ki. Az új magyar népdalstílus keletkezésének idejét illetőleg a stílus megjelenését csak az 1870-es évektől észlelő Vargyas Lajos ellenvetéseit és az így kialakult vitát röviden összefoglalja SZOMJAS SCHIFFER GYÖRGY Az új stílus (rondóforma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzenében c. tanulmányának *(Ethnographia*, 1978. 1) bevezetése.

A képzőművészetről az Előszó kapcsán már általában idézett kézikönyvek mellett az ipari rajzoktatás az ízlésformálás egész folyamatában játszott jelentős szerepének gazdag forrásanyag alapján történt hangsúlyozásával és emellett a

művészet iránti fogékonyság szempontjából oly jelentős bútorművészet egy fontos szakaszának mély analízise által a kor egész művészi fejlődésére alapvető SZABOLCSI HEDVIG könyve: Magyarországi bútorművészet a XVIII—XIX. század fordulóján (Bp. 1973); a Schauff-féle nemzeti oszloprendről újabban BIBÓ ISTVÁN írt: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben *(Építés-Építészettudomány*, 1972. 1—2).

A klasszicista építészetre máig alapvető ZÁDOR ANNA—RADOS JENŐ, A klaszszicizmus építészete Magyarországon (Bp. 1943); a stílusváltásra — a biedermeiert illetően ZOLNAI BÉLA idézett művén túl a képzőművészet más vonatkozásában is — igen értékes adatokat és szempontokat hoznak a Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok c. kötet (Szerk. ZÁDOR ANNA és SZABOLCSI HEDVIG. Bp. 1978) az átmeneti kor újabb hazai művészettörténeti kutatásainak gazdag eredményeire is részben utaló, részben azokat bibliográfiailag is felsoroló tanulmányai. Barabásra önéletrajzán kívül HOFFMANN EDITH szép monográfiája forgatható haszonnal: Barabás Miklós (Bp. 1953).

A sajtó kultúraszervező funkciójáról elmondottakhoz DEZSÉNYI BÉLA—NEMES GYÖRGY A magyar sajtó 250 éve (Bp. 1954) c. munkájának korunkra vonatkozóan DEZSÉNYI BÉLA által írott fejezetei szolgáltak forrásul. A magyar sajtó történetét tárgyaló többkötetes vállalkozás I. kötetének — mely az 1709 és 1848 közötti korszak történetét tárgyalja (Bp. 1979) — eredményeit már nem tudtuk felhasználni. Az irodalmi divatlapnak mint műfajnak és mint ízlésformáló, stílus- és szemléletteremtő orgánumnak jelentőségét és funkcióját szépen mutatja be konkréten a *Regélő Pesti Divatlap* történetén ERDÉLYI ILONA, Irodalom és közönség a reformkorban. A Regélő Pesti Divatlap (Irodalomtörténeti füzetek 69. Bp. 1973).

Az oktatásügy intézményhálózatára vonatkozó fő forrásainkat a tájékoztató általános részében, illetve már a VI. fejezetnek az értelmiségről szóló alfejezetéhez kapcsolódva ismertettük. A részkérdések közül az Institutum Geometricumra FODOR FERENC, Az Institutum Geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től fennállott mérnöki intézet (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 5. Bp. 1955); az erdélyi felsőoktatási hálózatra BISZTRAY GYULA, Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat (In: Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941); a József Ipartanodára mint a Műegyetem elődjére ZELOVICH KORNÉL, A M. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp. 1927) ad alapvető felvilágosítást. A szervezeti kérdések ilyen, egyre előrehaladóbb tisztázása sem feledteti el, hogy az oktatás tartalmára, ismeretanyagára és szemléletére vonatkozólag — kivált az oktatás elemi fokán — konkrét elemzés még csak kevéssé született.

A korszak tudományosságának bemutatásához az egyes tudományszakok történetéről többnyire újabban készült kézikönyvek adatait és értékeléseit vettük át. A hazai tudományosság egészének modern marxista összefoglalása: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL (Bp. 1975), ahol másra nem hivatkozunk, ott — az általános művek mellett — ez volt tárgyalásunk forrása.

A tárgyalás sorrendjében haladva: a matematikára Szénássy Barna A magyarországi matematika története a XX. század elejéig (Bp. 1970) c. munkáját használtuk; sajátlag a Bolyaiakra legújabban Benkő Samu Apa és fiú. Bolyai-tanulmányok (Elvek és utak. Bp. [1978]) c., tevékenységüket tágabb társadalmi-művelődési összefüggésekbe beállító, az ifjabb Bolyai filozófiai kísérleteit is részletesen ismertető tanulmánykötete egészíti ki a képet új vonásokkal. A kémia összefoglalása: Szabadváry Ferenc—Szőkefalvi-Nagy Zoltán, A kémia története Magyarországon (Bp. 1970); Kitaibel Pálra alapvető Jávorka Sándor munkája: Kitaibel Pál (Bp. 1957). A biológiára Rapaich Raymund, A magyar biológia története (Bp. 1952), illetve Gombocz Endre, A magyar botanika története. I. A magyar flóra kutatói (Bp. 1937) ad összefoglaló képet. Az agrártudományok esetén az MTA története megfelelő fejezeteire hivatkozhatunk: az agrártudományosságnak a természettudományok többi területeivel való összefüggéseit igen jól kifejezi Pethe Ferenc Süle Sándor Kisszántói Pethe Ferenc (Bp. 1964) c. könyvében rekonstruált életpályája; a mezőgazdaság közgazdasági összefüggései Balásházy János életművében válnak érzékelhetővé; jól használható monográfiája: Tilkovszky Loránt, Balásházy János (A múlt tudósai. Bp. 1970).

Az orvostudomány fejlődésére Gortvay György nagy munkája alapvető: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. (Bp. 1953); a pesti orvosi iskoláról Antall József ad összefoglalást: Lumnitzer Sándor és a pesti orvosi iskola kialakulása *(Orvostörténeti Közlemények*, 1968. 1).

A kor egészének történettudományáról modern marxista összefoglalás sajátos módon nem áll rendelkezésünkre. Az újabb tudománytörténeti kutatást elsősorban a reformkor már liberális történetírása és ennek tanulságai érdekelték, így az 1830 előtti, forrásgyűjtése révén jelentős korszak vonatkozásában szempontunkból anyagukkal összefoglalásként Hóman Bálint A forráskutatás és forráskritika története (A magyar történettudomány kézikönyve. I/3A. Bp. 1925) c. tanulmánya, valamint Jancsó Elemér forráspublikációja: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai (Bukarest, 1955) használható. A kor ilyen forrásgyűjtési és történetkutatási igényeinek mintegy egy személyben legjellegzetesebb megtestesítőjeként figyelmünkre kivált érdemes Kovachich Márton György munkássága: V. Windisch Éva, Kovachich Márton György és a hazai tudományszervezés első kísérlete *(Századok*, 1968. 1—2); V. Windisch Éva, Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása *(Levéltári Közlemények*, 1966. 1). Az efféle munka politikai szempontú nehézségeire jellemző Metternich és Ferenc király idegessége az Aranybulla eredetije állítólagos felfedezésének hírére: Kumorovitz L. Bernát, Fejér György felfedezi az Aranybulla eredeti példányát *(Magyar Könyvszemle*, 1968. 1).

Magára a reformkort előkészítő évtizedek történetírására csupán egyetlen részletesebb összefoglalás áll rendelkezésünkre: Lékai Lajos A magyar történetírás 1790—1830 (Ciszterci doktori értekezések 83. Bp. 1942) c. munkája; mint e történetírás egy kivált jellegzetes és nagy hatású alakjának bizonyos szempontból a kor egész történetszemléletére is jellemző pályaképe idézendő Koszó János szellem-

történeti szemléletű, adatgazdag monográfiája: Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. A racionalizmustól a romantikáig (Német philológiai dolgozatok 30. Bp. 1923), újabban németül is: PETER F. BARTON, Ignatius Aurelius Fessler. Von Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung (Wien—Köln—Graz, 1969).

A reformkor hazai történettudományából a marxista kutatás érthető módon elsősorban a legnagyobb hatású, liberális Horváth Mihály alakja felé fordult, kitekintéssel ennek során a korszak hazai történeti gondolkodását befolyásolni képes egyéb mozzanatokra is, így elsőnek: PAMLÉNYI ERVIN, Horváth Mihály (Bp. 1954), újabban FENYŐ ISTVÁN, A demokrácia történetírója (In: FENYŐ ISTVÁN: Haza és tudomány. Bp. 1969). A kor történetírását sajátos aspektusból mutatja be BÍRÓ SÁNDOR nagy, jórészt korábban ismeretlen anyagot feldolgozó monográfiája: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében (Bp. 1960).

A statisztika és a részben azt megelőző, részben vele párhuzamos honismereti irodalom alakulásának modern összefoglalása Fényes Elek munkásságán át: FENYŐ ISTVÁN, A haza valósága (In: Haza és tudomány. Bp. 1969). A korszak jogi és jogfilozófiai tudományosságának mélyen elemző összefoglalását SZABÓ IMRE munkája adja: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1955). Ezen belül Szalay László (és Lukács Móric) a *Themis*, majd a *Budapesti Szemle* hasábjain kifejtett jogelméleti tevékenységével legújabban FENYŐ ISTVÁN Eötvös József és a Budapesti Szemle (In: FENYŐ ISTVÁN, Nemzet, nép — irodalom. Bp. 1973) c. műve foglalkozik.

A kor hazai filozófiai viszonyait és egyes problémáit foglalják össze újabban, a felvilágosodás viszonylatában: MÁTRAI LÁSZLÓ, A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában *(MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1954. 1—4), valamint — már a Hegel-vitával a központjában — SÁNDOR PÁL, Hegel és a magyar filozófia *(MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1962. 1—2); az utópista eszmék jelentkezésére PÁNDI PÁL munkája az alapvető: „Kísértetjárás" Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. I—II. (Bp. 1972). A kor egyetlen hazai indítású filozófiai kezdeményének, az ún. egyezményes filozófiának igen bő kifejtése: HORVÁTH MIHÁLY, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. III. 3. kiad. (Bp. 1886); későbbi értékelése: VAJDA GYÖRGY MIHÁLY, Az egyezményesek. Fejezet a magyar filozófia történetéből (Bp. 1937). Az egyezményes filozófia újabb marxista értékelése még nem született meg.

2. A MAGYARORSZÁGI NEM MAGYAR NÉPEK KULTURÁLIS ÉLETE

A horvát kulturális fejlődésre összefoglalóan ZVANE ČRNJA, Kulturna historija Hrvatske. Ideje — ličnosti — djela (Zagreb, 1965). Az irodalmi nyelv megteremtésének és fejlődésének kérdéseivel foglalkozik összegyűjtött tanulmányaiban

Ljudevit Jonke, Književni jezik u teoriji i praksi. 2. kiad. (Zagreb, 1956). Az irodalmi fejlődésre: Csuka Zoltán, A jugoszláv népek irodalmának története (Bp. 1963); Antun Barac, Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. I. Književnost ilirizma (Zagreb, 1954); Draškovićra K. Georgijević, Grof Janko Drašković 1770—1856 *(Pitanja književnosti i jezika*, 1958. 27—54.), Jakša Ravlić, Dva priloga hrvatskoj književnoj povijesti (In: Gradja za povijest književnosti hrvatske 28. Zagreb, 1962). Az olvasóegyletekre: J. Ravlić, Ilirska čitaonica u Zagrebu *(Historijski Zbornik*, 1963); a könyvtárakra: E. Verona, Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice i njena uredjenja 1773—1814 *(Vjesnik bibliotekara Hrvatska*, 1955—1957). Az iskolaügyre: Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Szerk. D. Popović (Zagreb, 1958); K. Nemeth, Zagrebačka akademija uoči Narodnog preporoda (Iz starog i novog Zagreba. I. Zagreb, 1957). A történetírás fejlődésére: F. Rački, Načrt hrvatske historiografije od 1835 do 1855 g. (Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, 1885. 246—313.). A Maticára: Jakša Ravlić, Povijest Matice Hrvatske (In: Matica Hrvatska 1842—1962. Zagreb, 1963; korszakunkra: 9—55.).

A szerb nyelv fejlődésére: Ivan Popović, Istorija srpskohrvatskog jezika (Novi Sad, 1955). Vuk Karadžić tevékenységére a legfontosabb forrás levelezésének 7 kötetes kiadása; Vukova prepiska (Beograd, 1907—1913). Életére: Miodrag Popović, Vuk Stefanović Karadžić, 1787—1864. O stogodišnjici smrti (Beograd, 1964); Duncan Wilson, The life and times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787—1864. Literacy, literature and national independence in Serbia (Oxford, 1970). Az irodalomra: Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti. 2. kiad. (Beograd, 1921). A szerb Maticára: Živan Milisavac, Matica srpska (Beograd, 1965); a régebbi irodalomból: Matica srpska 1826—1926 (Novi Sad, 1927); Marko Maletin, Sadržaj Letopisa Matice srpske 1825—1950. I. (Novi Sad, 1968); Gradja za istoriju biblioteke Matice srpske. I. 1830—1864. (Novi Sad, 1964); L. Čurčić, Biblioteka Matice srpske do 1847 godine *(Zbornik za društvene nauke*, 23. 1959); Živomir Mladenović, Vuk Karadžić a Matica srpska (Beograd, 1965). Az iskolákra: Ž. Vidak, Srpska škola u Sentandriji, njezini učitelji, učenici i dobrotvori *(Rad Vojvodjanskih Muzeja*, 11. 1962).

A szlovák irodalmi nyelv létrehozására: Eugen Pauliny, Dejiny spisovnej slovenčiny (Bratislava, 1948); a Štúr-féle reform korabeli visszhangjára: Arató Endre, Die slowakische Schriftsprache und die slawischen Völker in den vierziger Jahren des XIX. Jahrhunderts *(Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1968. 1—4). Az irodalomra: Jaroslav Vlček, Dejiny slovenskej literatúry (Turčiansky Sv. Martin, 1933); Milan Pišút—Karol Rosenbaum—Viktor Kochol', Literatúra národného obrodenie (Bratislava, 1960); Karol Rosenbaum, Poézia národného obrodenia. Koncepcie i dielo (Bratislava, 1970). Hollýra: Jozef Ambruš, Korešpondencia Jána Hollého (Martin, 1967); Palkovičra: Mária Vyvíjalová, Juraj Palkovič /1769—1850/. Kapitoly k ideovému formovaniu osobnosti a pôsobeniu v národnom hnutí (Bratislava, 1968). A Štúr-iskola költőire: Viktor Kochol', Poézia Štúrovcov /S. Chalupka, A. Sládkovič, J. Král', J. Botto/ (Bratisla-

va, 1955). Král'ra: MILAN PIŠÚT, Janko Král'. Život a básnické dielo (Bratislava, 1957). A tudományos fejlődésre általában: FRANTIŠEK BOKES, Snahy o organizovanie slovenskej vedy od konca 18. storočia do vzniku Slovenskej akademie vied (Bratislava, 1967). Šafárikra: JÁN NOVOTNÝ, Pavel Josef Šafařík (Praha, 1971). A *Szlovák Szemle* c. folyóirat facsimile kiadása Slovenskje Pohladi na vedi, umenja a literaturu. Djel I—IV. 1846—1852 (Bratislava, 1957). Az iskolaügyre válogatott korabeli cikkek és dokumentumok L'UDOVÍT BAKOŠ szerkesztésében: Štúrovci a slovenská škola v prvej polovici 19. storočia /Výber článkov a dokumentov/ (Bratislava, 1960) és L'UDOVÍT BAKOŠ, L'udovít Štúr ako vychovávatel' a bojovník za slovenskú školu. Školské pomery na Slovensku v tridsiatych až pät'desiatych rokoch 19. storočia (Bratislava, 1957). A Vzájomnost' egyesületre: JOZEF BUTVIN, Tajný politický spolok Vzájomnost' /1837—1840/ *(Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Historica* 14. 1963). A Tatrínra: DANIEL RAPANT, Tatrín. Osudy a zápasy (Turčiansky Sv. Martin, 1950). A zenei életre: Dejiny slovenskej hudby (Bratislava, 1957).

A román nyelv fejlődésére: GÁLDI LÁSZLÓ, Az erdélyi román nyelvújítás (Bp. 1943); P. V. HANES, Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. 2. kiad. (București, 1926). Az irodalom fejlődésére: PÁLFFY ENDRE, A román irodalom története (Bp. 1961); Baracra: GHEORGHE BOGDAN-DUICĂ, Ioan Barac (București, 1933). Az oktatásra: N. ALBU, Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800 (Blaj, 1944). A festészetre: GHEORGHE OPRESCU, Pictura românească în secolul al XIX-lea (București, 1937).

A magyarországi németek kultúrájának képéhez PUKÁNSZKY BÉLA tanulmánya szolgált alapul: A magyarországi német irodalom története /A legrégibb időktől 1848-ig/ (Bp. 1926); a színjátszásra KÁDÁR JOLÁN, A pesti és budai német színészet története 1812—1847 (Német philológiai dolgozatok. 8. Bp. 1923); legújabban a KÓKAY GYÖRGY, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849 (Bp. 1975) 242—243. oldalain található bibliográfia.

A szászokra PUKÁNSZKY BÉLA, Erdélyi szászok és magyarok (Bp. 1943).

A kártpátukránokra M. N. KUZ'MIN, Skola i obrazovanie v Szlovakii i Zakarpatszkoj Ukraine v XIX—nacsale XX v. (In: Szlavjano-germanszkije kul'turnüe szvjazi i otnosenija. Moszkva, 1969).

XIII. FEJEZET

FORRADALOM ELŐTT (1847—1848)

A korszaknak, a magyar feudalizmus utolsó hónapjainak ábrázolásához a VIII. és a X. fejezetek kapcsán ismertetett általános összefoglalásokon kívül alapvető a Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—48. c. kötetbe (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái XI. Bp. 1951) foglalt forrásanyag és az azt összegyűjtő és sajtó alá rendező BARTA ISTVÁNnak az

országgyűlés történetét megíró bevezető tanulmánya. Ugyanezt végzi el Széchenyi vonatkozásában (és az ő szempontjából) az ugyancsak a Magyarország újabbkori történetének forrásai sorozatban VISZOTA GYULA szerkesztésében és bevezetésével közzétett két kötet: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal (Gr. Széchenyi István összes munkái VI/2. Bp. 1930), valamint Gróf Széchenyi István naplói VI. /1844—1848/ (Gr. Széchenyi István összes munkái XV. Bp. 1939).

Az ausztriai viszonyokra, a forradalmi helyzet ottani érlelődésére és sajátos vonásaira legújabb marxista összefoglalás a vonatkozó újabb irodalom hivatkozásával, valamint bécsi levéltári anyag alapján: HELMUT BLEIBER, Zur Entwicklung der antifeudalen Oppositionsbewegung in Österreich vor der Revolution 1848/49 *(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1975. 1).

A magyar radikálisokra és eszméikre vonatkozóan a leggazdagabb anyagot — mind eszméik európai gyökereire, mind azoknak hazai átformálódására — PÁNDI PÁL munkája tartalmazza: „Kísértetjárás" Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. I—II. (Bp. 1972). TÁNCSICS MIHÁLY útját ő maga állítja elénk Életpályám című részletes önéletrajzában. Kiad. és bev. CZIBOR JÁNOS (Bp. 1949). A „Fiatal Magyarország" körének társadalmi bázisára és az azt ért külföldi hatásokra, avultsága mellett is érdekes és használható adatokat tartalmaz: FARKAS GYULA, A „Fiatal Magyarország" kora (A Magyar Szemle könyvei V. Bp. 1931). Sajátlag a márciusi ifjakra ma is jól használható korai marxista feldolgozás FEKETE SÁNDOR A márciusi fiatalok c. könyve (Bp. 1950). Legújabb LUKÁCSY SÁNDOR világos és adatgazdag összefoglalása (In: A magyar irodalom története. Főszerk. SŐTÉR ISTVÁN. III. A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig. Szerk. PÁNDI PÁL. Bp. 1965. 691—711).

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abaffy Ferenc 86—87, 95, 175—176, 178, 201
Abafi Lajos *46*
Abel, Wilhelm *1320*, *1348*
Aczél Antal 745
Acsády Ignác *1351*
Adelung, Johann Christoph 137
Adamović, Gerasim 143
Aesopus 1180
Ágost szász-koburg-gothai hg. 1267
Aigner, Franz Xaver 114
Albert Kázmér Ágost szász-teschcni hg. 55
Albu, N. *1398*
Alfieri, Cesare gr. 682
Allmayr-Beck, Johann Christoph *1381*
Almásy család 182
Almásy Ignác gr. 86, 95
Almásy Pál 443
Alvinczy József br. 447
Ambruš, Jozef *1390*, *1397*
Andics Erzsébet *893*, *987*, *1322—1324*, *1343*, *1358*, *1371*, *1374—1375*, *1380—1381*, *1386—1387*, *1389*
Andrásfalvy Bertalan *1350*, *1352*
Andrássy család 395, 397, 760, 774
Andrássy György gr. 414, 691
Andrássy József 734, 745
Andreas, Willy *1333*
Andreossy, Antoine François de 458
Angermann, Erich *1375*
Anonymus 144, 157
Antal főhg. 470
Antall József *1395*
Apponyi család 555
Apponyi György gr. 926, 937—939, 955, 964—965, 968, 993—994, 1214, 1226, 1291, 1293, 1295, 1299
Aranda, Pedro Pablo Abaraca de Bolea gr. 30
Aranka György 179, 203, 797, 1059, 1137, 1148, 1238, 1340
Arany János 1076, 1292, 1294
Aranyosrákosi Székely Sándor 1069, 1259
Arató Endre 27, *120*, *128*, *132*, *140*, *790*, *803*, *805*, *808*, *814*, *823*, *830—831*, *833—834*, *839*, *980*, *987*, *991*, *999*, *1022*, *1026*, *1037*, *1152—1153*, *1162*, *1165*, *1180*, *1318*, *1326*, *1334*, *1342—1344*, *1347*, *1355—1356*, *1358*, *1367*, *1379—1380*, *1383—1384*, *1389—1391*, *1397*
Arnold György 1090
Arnstein (& Eskeles), bécsi bankház 316, 580, 1212, 1261, 1368
Arouet, François-Marie → Voltaire
Árpád-ház 136
Árpád fejedelem 1082, 1106
Ashley, William James *1319*
Aspremont család 556
Auber, Daniel François 1090
Auersperg, Anton Alexander gr. (Anastasius Grün) 713, 1380

Baasch, Ernst *1319*
Babics András *1354—1355*
Bacchus 428
Bacon, Francis 1147
Bacsinszky Tivadar *1391*
Bácskai Vera *1302*

Bagehot, W. *1324*
Bajza, Jozef Ignác 148, 153, 1053, 1167
Bajza József 770, 819, 962, 1070—1072, 1141, 1265, 1274, 1297
Bakoš, Ľudovít *1398*
Balásházy János 332, 639, 680, 691, 703, 742, 761—762, 1135, 1143, 1262, 1265, *1349*, *1376*, 1395
Balassa Ferenc gr. 61, 90, 110, 163, 1234
Balassa Iván *1349*
Balázs Éva, H. *171*, *1330—1332*, *1338*, *1357*
Balázs Péter *1321*, *1344—1347*
Bălcescu, Nicolae 1023
Ballagi Géza *632*, *781*, *1306*, *1329—1331*, *1362*, *1370—1372*, *1375*, *1386—1387*
Balog István 819, 824
Balogh György *1362*
Balogh István *1349—1351*
Balogh János, ifj. 691, 703, 727, 734, 744, 774, 874, 1270
Balogh József 344, *1349*
Balogh Péter, ócsai 49—50, 85—86, 88, 167, 443, 1230, 1331
Baloghy László 982—984, *1389*
Balugyánszky Mihály 202
Bán Imre *1354*
Bánffy György gr. 101, 489
Barabás Miklós 1105, 1107, 1275, 1285, 1394
Barac, Antun *1397*
Barac, Ioan 818, 1178, 1398
Bárándy János *269*, 521, 1139, *1364*, *1366*
Baranowski, B. *1320*, *1348*
Barany, George *1376*
Barbat, Al. *1346*
Barco, Felix br. 203, 205
Barcsay család 490
Barcsay Ábrahám 170, 188, 203, 797
Barics Béla 1113
Barit, George 823, 832, 834, 846, 853, 1010—1017, 1046, 1053, 1177, 1179, 1391
Barkassy Imre 691
Bărnuț, Simion 1012, 1018—1019, 1180, 1391
Baróti Szabó Dávid 807, 1061, 1160
Barta István *700*, *709*, *988*, *1364*, *1367*, *1372—1373*, *1376—1378*, *1380—1381*, *1398*
Barta János *1365*
Bartal György 755, 1270
Bartay András 1091—1092, 1267, 1274
Bártfai Szabó László *1373*
Bárth János *1344*, *1350*
Bartha István *1344—1345*
Barton, Peter F. *1396*
Bartsch, Konrád 82
Bartucz Lajos *1340*
Bátky Zsigmond *1366*
Batsányi János 75—76, 80, 107, 170, 179—181, 202, 208—209, 453, 459—462, 793, 1057, 1059, 1061, 1240—1241, 1338, 1357
Batthyány család 555, 580
Batthyány Alajos gr. 43—45, 47, 76, 86, 107, 1233, 1330
Batthyány Ignác gr. 156
Batthyány József gr. 86, 94, 163
Batthyány Kázmér gr. 929, 1221
Batthyány Lajos gr. 349, 400, 774, 882, 913, 929, 982—984, 1212, 1214, 1226, 1277
Baumgarten Sándor *1333*, *1357*
Bayer József *1084*
Bazilovics, Ivan 156—157, 1192
Bächtold, H. *1378*
Beauharnais, Eugène 452
Beccaria, Cesare Bonesena 54
Beck, Karl 1183
Bedeković, Franjo br. 120
Bedeković Lajos br. 755
Béder, Ján *1390*
Beer, Adolf *1322*, *1324*, *1357—1358*, *1375*, *1377*
Beethoven, Ludwig van 1090—1091, 1324
Beidtel, Ignaz *1323*, *1381*
Beke Kristóf 1121
Beksics Gusztáv *1306*, *1388*
Bél Mátyás 1139
Belényi Gyula 27
Belitzky János *1320*, *1343—1345*
Bellini, Vincenzo 1090
Bellon Tibor *1351*
Belnay György 59. 62, 1230, 1331
Benczúr János *1378*
Benda Gyula *269—271*, *273*, *276—277*
Benda Kálmán *38*, *51*, *59*, *74*, *104—106*, *172—173*, *178*, *206*, *457*, *828*, *1318*, *1329—1332*, *1334*, *1337—1338*, *1340*, *1354*, *1356—1357*, *1383*
Bene, Ede (Edouard) *1331*
Bene Ferenc 475
Benedikt, Heinrich *32*, *1330*
Beniczky Lajos 963

Benkő József (Josephus) 79, 816, *1356*
Benkő Loránd *1332*
Benkő Samu *1348*, *1355*, *1368—1369*, *1395*
Bentham, Jeremy 697, 762, 1143
Benyovszky Péter 756—757
Beöthy család 86, 173
Beöthy Ödön 672, 691, 702, 727, 1208, 1265
Berczeli A. Károlyné *1393*
Berend T. Iván *243*, *1319*, *1341*, *1344*, *1347—1348*, *1352*
Berlász Jenő *1353*, *1367*, *1392*
Berlioz, Hector 1292
Bernáth család 173
Bernáth Ferenc 444, 457
Bernhard Antal 398
Bernolák, Anton 149—155, 817, 826, 1163—1166, 1175, 1233, 1336
Bertha Sándor *1376*
Berzelius, Jöns Jacob 1132, 1197
Berzeviczy Gergely 75, 169, 171, 175, 201, 211, 443, 461—462, 510, 513, 528, 639—640, 1142, 1230, 1243, 1332, 1338, 1357, *1362—1363*
Berzsenyi Dániel 504—505, 510, 528, 813, 1063, 1160, 1254, 1256, *1361—1362*, *1365*
Besse János Károly 460—462, 1333, 1357
Bessenyei György 77, 1084, 1148
Beszédes István 1130
Bethlen család 489
Bethlen István gr. 1315
Bethlen János gr. 332, 638, 738, 1371
Bezerédj Ignác 86
Bezerédj István 672, 702, 719, 727, 769, 774, 885, 928, 951, 1208, 1289, 1315, 1380
Bibl, Viktor *1322—1323*, *1337*, *1343*, *1347*, *1357*, *1371*, *1377*
Bibó István *1394*
Bidermann, Hermann Ignaz *1323*, *1353*, *1381*
Biedermann, bécsi bankház 321, 580
Bihari János 1088—1089, 1245
Binder, Johann 137
Bíró Ferenc *1338*
Bíró József *1361*
Bíró Sándor *1396*
Bisztray Gyula *1394*
Bitnicz Lajos 1130
Blaga, Lucian *1336*
Blagojević, Adam Tadija 121—122
Blake, Robert *1377*
Bleiber, Helmut *1399*
Blumauer, Alois 62, 189
Bob, Ioan 143
Bocskai István 173
Bodea, Cornelia C. *1336*
Bodnár István *719*, *1380*
Bodó Sándor *1353*
Bodolay Géza *1381*
Bodrog Györdy *1349*
Bogárdi János *1382*
Bogdán István *1354*
Bogdan-Duică, Gheorghe *1391*, *1398*
Bogdanov, Vaso *1335*, *1338*, *1340*
Bohúň, Peter 1193
Bohus János 105
Boieldieu, François Adrien 1090
Bojt Lajos *1349*
Bokes, František *1385*, *1398*
Bolyai Farkas 1129—1130, 1395
Bolyai János 1129—1130, 1395
Bonaparte, Lucien 457
Bonaparte, Napóleon → Napóleon, I.
Bónis György *242*, *1321*, *1333*, *1343*, *1369*, *1382*
Bonkáló Sándor *1337*
Bonnet, Charles de 1133
Borbáth Károly *1340*
Borbiró Virgil *1369*
Boreczky Beatrix *1338*
Boronkay Zsigmond 38, 1330
Borsos család 1096
Borsos József 1105, 1274
Borsy Károly *1354*
Borzsák István *1332*
Boskovics Hirschl (és fiai) pesti kereskedőcég 312
Botár Imre *1388*
Bottló Béla *1372*
Bourbon-dinasztia 601, 604—606, 663, 669
Bourne, Kenneth *1375*
Bölöni Farkas Sándor 738, 1269, *1374*
Bölöny József 27
Bölöny Sándor 489
Böszörményi Ede *1360*
Bredetzky, Samuel *1353*
Brehm, Alfred 1134
Brein Ignác 1101
Bretzenheim Ferdinánd hg. 402
Brezovački, Tituš 121—122
Bright, Richard *1348—1349*
Brigido gr. 112
Brohl 1084
Bruckenthal, Michael br. 134

Bruckenthal, Samuel br. 1148, 1187
Brusatti, Alois *1320*, *1342*, *1345*, *1347*
Budai Ézsaiás 1140, 1248
Budai-Deleanu, Ioan 1053, 1176, 1178–1179
Buffon, George Louis Leclerc 1133
Bunta Magdolna *1355*
Butvin, Jozef *1336–1337*, *1398*
Büky József *1358*
Byron, George Gordon 678, 682, 761, 1073, 1154

Čaplović, Ján 401, 467, *468*, 812–813, *1351*, *1363–1364*
Carnot, Lazare Nicolas 189
Chalupka, Ján 818, 1168
Chalupka, Samo 1172
Champagny, Jean-Baptiste Nompère de ~, duc de Cadore 454
Charmatz, Richard *1322*, *1375*
Cházár András 790
Cheresteşiu, Victor *832*, *1391*
Chmel', Rudolf *1384*
Chotek, Hermann gr. 707
Cicero, Marcus Tullius 74
Cipariu, Timotei 1180
Cirill, Szent 1167, 1337
Clam-Martinic, Carl gr. 753, 773
Clapham, R. *1319*
Cloşca 188, 836
Cobenzl, Johann Philip gr. 1237
Collins, J. *1378*
Colloredo, Franz de Paula gr. 160–161, 445, 1236
Comte, Auguste 1197
Confalioneri, Federico gr. 682
Constantinescu, Miron *1336*, *1344*, *1368*
Corfus, Ilie *1320*, *1348*
Cornides Dániel 79
Corti, Egon Cäsar gr. *1377*
Cotta, lipcsei könyvkiadó cég 460, 1058
Court, W.H.B. *1319*
Črnja, Zvane *1396*
Crome, H. M. *1319*
Čulinović, Ferdo *1384*
Čurčić, L. *1397*
Cuvier, Georges 1134
Cuza, Alexandru román fejedelem 682
Czadray István 74
Czartoryski, Adam 682, 835, 1016, 1028
Czeke Marianne *1373*
Czibor János *1399*
Czindery Pál 528, 1365
Cziráky Antal Mózes gr. 489, 637–638, 717, 773, 969–970, 1143, 1371
Czoernig, Carl br. 261
Czuczor Gergely 1069, 1259

Csaba Jenő *1330*
Csák Máté 1171
Csákvári András 27
Csáky család 342, 556
Csáky Rozália grnő 421
Csanda Sándor *1384*
Csányi Károly *1354*
Csaplár Benedek *1058*, *1392*
Csaplovics János → Čaplović, Ján
Csapó Dániel 743
Császár Edit, M. → Mályusznné Császár Edit
Császár Sándor 745
Csatári Dániel *1376*, *1383*, *1391*
Csekey István *1340*
Csengery Antal 943–944, 946, 1291
Csepy Zsigmond 323
Cserey Miklós 457
Csermák Antal 1089
Cseténvi Imre *1382*
Csetri Elek *457*, *1348*, *1350*, *1355*, *1363*, *1368–1369*, *1392*
Csillag István *1340*
Csilléry Klára, K. *1366*
Csizmadia Andor *1333*, *1339*
Csóka J. Lajos *1392*
Csokonai Vitéz Mihály 818, 1062, 1064–1065, 1242–1244, 1247, 1256
Csuka Zoltán *1155*, *1397*

Daguerre, Louis Jacques-Mandé 1197
Daicoviciu, Constantin *1336*, *1344*
D'Alembert, Jean Le Rond 57
Danczi József *1383*
Daničić, Djuro 1161
Dankó Imre *1344*, *1346*
Dante, Alighieri 1154
Dányi Dezső *1351*, *1355*, *1360*
Darabant, Ignatiu 143
Darby, Abraham 395
Darvas Márton *1363*
Dávid Lajos *1321*, *1344*, *1351*
Dávid Zoltán *1349*, *1355–1356*, *1360*
Davout, Louis Nicolas duc d'Auerstedt, prince d'Eckmühl 450, 1247
Davy, Humphry 1135
Deák Ferenc 233, 497, 517, 526, 644, 691, 700, 727–728, 734, 743, 756–757, 759, 768, 775–779, 782, 785, 868–870, 873–874, 877, 882, 884–

885, 895, 897—898, 917, 923, 929, 932—933, 942, 946, 960—961, 973—974, 982—984, 1208, 1269, 1276, 1278, 1290, 1305, 1311—1312, 1315—1317, 1364, 1373, 1382, 1386
Debreczeni Márton 423, 1131
Decsi József *1331*
Decsy Sámuel 77—*78*, 1058, 1108, 1233
De Gerando, Auguste 483, *1360*
Degré Alajos *1340*, *1361*, *1371*, *1382*, *1386*
Deling János 444, 1113, 1146
Delivuk, Marko 113, 828
Demian, I. A. *1351*, *1354*
Demjén Sámuel 332
Dénes Iván Zoltán *1378*
Dercsényi Dezső *1327*
Deregnyei (Kossuth Lajos írói álneve) 963
Déryné Széppataki Róza 819, 1080
Dessewffy család 556
Dessewffy Antal 691
Dessewffy Aurél gr. 773, *862*, 871—873, 926, 987, 1280—1281, 1312, 1387
Dessewffy Emil gr. 773, 866, 1281, 1287
Dessewffy József gr. 646, 683—685, 693, 791, 1039, 1260, 1264, 1377
Deyák József 458, 647
Dezsényi Béla *1394*
Diderot, Denis 57
Diószegi István *1322*, *1370*, *1386*
Diószegi Sámuel 1134, 1249
Dobrovský, Josef 152
Dohonits, Vaszil 1191
Dóka Klára *1353*, *1367*
Domanovszky Sándor *182*, *446*, *456*, *1320*, *1327*, *1329—1330*, *1338*, *1343*, *1356*
Domoljub Horvatović (Samuel Hojč írói álneve) 849
Domokos Lajos 86, 90, 1241
Dózsa György 677, 944, 958, 1074, 1141
Döbrentei Gábor 686, 1072, 1109, 1138
Dömötör Sándor *1365*
Draskóczy István *1353*
Drašković, Janko gr. 808, 1152—1153, 1156, 1397
Draskovich Iván gr. 46
Duchnovics, Alekszander 826, 1046, 1191—1192
Dugonics András 793, 1063, 1069, 1129, 1240
Dumas, Alexandre 761, 1185
Dumouriez, Charles-François 1236
Dunaiszky Lőrinc 1096, 1252
Dušan szerb fejedelem 129
Dümmerth Dezső *1370*

Éber Ernő *1350*
Éble Gábor *1354*
Eckhardt Sándor *1333*
Eckhart Ferenc *69*, *1324*, *1332*, *1342—1345*, *1347*
Eder, Josef Carl 135, 1137, 1246, *1378*
Égalité Fülöp 172
Eger, Friedrich br. 161
Égető Melinda *1349—1350*
Egressy Béni 1092—1093, 1284—1285
Eliade-Rădulescu, Ion 825
Ember Győző *260*, *271*, *1356*, *1360*, *1369*
Eminescu, Mihail 1178
Endre, II. magyar király 133
Endrei Walter *1350*
Engel, Johann Christian 1140, 1243
Engels, Friedrich 1201, *1315*
Enyedi Sándor *1393*
Eötvös Ignác br. 677, 1258
Eötvös József br. 594, 774, 877, 885, 943—947, 951, 1074, 1277, 1280, 1292—1293, 1296, 1298, 1370, 1387—1389
Eperjessy Géza *1352—1353*, *1367*
Epstein, Klaus *1377*
Ercuta, Peter *1319*
Ercsei Dániel 1142
Erdélyi Ilona, T. *1394*
Erdélyi János 1076, 1138, 1146, 1294, *1342*
Erdmann Gyula *1380—1381*
Erdős József *1343*
Éri István *1352—1353*, *1367*
Erkel Ferenc 1091—1092, 1286
Érszegi Géza *1357*
Eskeles (& Arnstein), bécsi bankház 316, 580, 713, 1212, 1261, 1368
Estei Ferdinánd főhg. 738, 753, 1268, 1270
Esterházy Károly gr. 402
Eszterházy család 303, 357, 391, 407, 452, 489, 555, 702, 768, 774
Eukleidész 1130

Faber du Faur, Friedrich von 393
Faguet, Emile *1378*
Fallenbüchl Zoltán *1369—1370*
Faludi Ferenc 818

Fándly, Juraj 150–151, 1041, 1053, 1167, 1238
Faraday, Michael 1197
Farkas Elemérné *1302*
Farkas Gyula *1399*
Fáy Ágoston 86
Fáy András 322, 475, 484, 514, 691, 1070, 1072, 1265, 1280, *1359–1360*, 1363, 1368
Fáy István gr. 1091
Fayer László *1387*
Fazekas Mihály 818, 1062–1063, 1134, 1178, 1246, 1249
Federici, F. *1378*
Fejér György 792, 1137, 1262
Fekete Gábor 1284
Fekete János gr. 46, 79, 86, 173
Fekete Lajos *1359*
Fekete Sándor *1399*
Fényes Elek *260–261*, *269*, *271*, *280*, 410, 415, 420, 486, 489, 574, 929, 1139, 1142, 1273, 1294, 1296, *1342*, *1344*, *1346–1347*, *1349–1351*, *1355–1357*, *1360–1361*, *1363*, *1368–1369*, *1375*, *1396*
Fenyő István 27, *1379*, *1388*, *1392–1393*, *1396*
Ferdinánd, I. (IV.) nápolyi király 30, 1243
Ferdinánd, II. nápolyi király 1223
Ferdinánd, V. magyar király, I. osztrák császár 745, 751, 1199, 1209, 1263, 1270–1278, 1280–1295, 1297, 1317
Ferdinánd főhg. (a későbbi V. Ferdinánd, magyar király) 671–672, 1258
Ferdinánd szász-koburg-gothai hg. 397, 1275
Ferenc, I. magyar király, II. német-római császár 22–23, 69, 159–164, 166, 170, 173, 176–177, 180, 183, 189–190, 193–194, 206–210, 229, 442–454, 456, 458, 461–463, 468–471, 601, 608, 614–615, 623–625, 631, 641, 671, 706–707, 709–710, 712, 738, 744, 748, 750, 754, 856, 1058, 1060, 1103, 1199, 1201, 1225, 1236–1257, 1259–1266, 1268, 1270, 1313, 1317, 1323, 1337, 1357, 1380, 1395
Ferenc főhg. (a későbbi I. Ferenc, magyar király) 55, 114, 1229
Ferenc József főhg. 1216, 1322
Ferenc Károly főhg. 750–751, 1225
Ferenczi Zoltán *1373–1374*, *1382*, *1386–1387*, *1389*
Ferenczy István 1098, 1100, 1106, 1256, 1258, 1296
Ferenczy József *1377*, *1387*
Ferstl, Leopold 526
Fessler, Aurel Ignaz 1140, 1255
Festetics család 555
Festetics György gr. 90, 173, 456, 678, 1231, 1243, 1245
Festetics János *1364*
Festetics Julianna grnő (gr. Széchényi Ferencné) 678
Fichte, Johann Gottlieb 1146
Ficquelmont, Karl Ludwig gr. 926
Fink, Maria Kristina *1319*, *1342–1343*, *1345*
Fischer, E. *1357*
Fischer Mór 402
Fitz József *1354*
Fodor Ferenc *1350*, *1369*, *1394*
Fodor József 172
Forgách Antal gr. 384
Forgách Miklós gr. 81–82, 86
Foulton, Robert 398
Fourier, François Marie Charles 944
Fournier, Augustin *1357*
Földes Béla *272*, *1321*, *1345*
Földes László *1350*
Földi János 1133, 1241, 1245
Francisci, Ján 1004–1007, 1053, 1294
Frank Ignác 1143
Frankenburg Adolf 861, 1110
Franz, Günther *1320*, *1348*
Fresnel, Jean Augustin 1197
Fried István *1383*
Friedreich István *1376*
Fries (& Co.), bécsi cég 318
Frigyes, II. (Nagy) porosz király 30, 95
Frigyes Vilmos, II. porosz király 30–31, 56, 91, 111, 784, 1229, 1235–1236
Frigyes Vilmos, III. porosz király 1249, 1253, 1255
Frigyes Vilmos, IV. porosz király 1201
Frivaldszky Imre 1134
F. T. *1363*
Fuchs Keresztély 1269
Fugier, André *1321*
Fusz János 1090
Führer, Elisabeth *1330*
Fülöp Géza *1392*
Für Lajos *1364*
Füredy László 1193
Füri József 449
Füzesséry Gábor 740

Gaál György 1138, 1258
Gaál Jenő *1362*
Gaál József 595
Gabelhofer, Julius 62, 74
Gaj, Ljudevit 839, 849, 991, 994—995. 998, 1048, 1152—1153, 1268, 1385
Gál István *1377*
Gál János *1383*
Gáldi László *1336*, *1384*, *1398*
Gall, Lothar *1378*
Gálos Rezső *188*
Ganz Ábrahám 397, 1292
Garašanin, Ilija 1028, 1046, 1391
Garay János 963
Gárdonyi Albert *719*, *1380*, *1384*
Gáthy István 1130
Gáti István 1133
Gavrilović, Sl. *1333*
Gebhardt, Bruno *1375*
Gedő András *1371*
Geltch, Johann Friedrich 1184
Gémesné Vámos Mária *1352*
Gentz, Friedrich 755
Georgijević, K. *1397*
Gergei (Gyergyai) Albert 1178
Gergely, XVI. pápa 1279
Gergely András *1361*, *1377*, *1381*, *1388*
Gervay Frigyes 882, 925
Geymüller, Freiherr von, bécsi bankár 319, 713
Géza, II. magyar király 135
Ghica, Alexandru román fejedelem 830
Ghillány Sándor br. 397
G. I. *1363*
Gibbon, Edward 762
Gillemot Katalin *1358*
Goethe, Johann Wolfgang 761, 819, 1059, 1161
Goldberger Ferenc 1251
Golescu, Constantin 816
Gombocz Endre *1395*
Gonda Béla *1344*
Gooch, G. P. *1324*
Gorani, Joseph gr. 194
Gortvay György *1359*, *1395*
Gotthardi, Franz 61—63, 114, 174, 192, 205, 1339
Gömöry Gusztáv *1357*
Görög Demeter 1108, 1235
Grab, Walter *1333*
Grăciun, Haicu 1179
Gragger, Róbert *173*, *1333*
Grassalkovich Antal hg. 319
Gren, Friedrich Albrecht Karl 1133
Greguss Mihály 761
Greguss Pál 743
Grillparzer, Franz 749, 1201, 1225
Grimm, Jakob 1161
Grimm, Josef Andreas Ritter von *1360*. *1364—1365*
Gross, Nachum *1320*
Groß-Hoffinger, Anton Johann 749
Grossinger János 1134
Grün, Anastasius (Auersperg, Anton gr. írói álneve) 749, *1380*
Grünberg, Karl *1324*, *1342*
Grünwald Béla *1376*
Gszuszecki, Oskar *1357*
Guizot, François Pierre Guillaume 772. 1198
Gulyás József *1354*
Gunda Béla *1350*
Gundulić, Ivan 1154
Gustermann, Anton Wilhelm 470
Gusztáv, III. svéd király 30
Gürtler, Alfred *1355*
Gvadányi József gr. 91, *92*, *98*, 1063, 1233, 1235

Gyalui Farkas *1362*
Gyarmathi Sámuel 816
Gyémánt, Ladislau *1388*
Gyimesi Sándor 27, *416*, *1319*, *1341*, *1346*, *1348*, *1352—1353*
Gyömrei Sándor *1321*, *1343—1347*, *1349*, *1354*, *1388*
György Lajos *1362*
Gyulai Pál *1367*
Gyurkovics Ignác 1273

Habovštiaková, Katarina *1336*
Habsburg-dinasztia 17, 20—22, 29, 31, 35—36, 43, 55, 60, 73, 75, 112, 133, 160, 181, 184, 186—188, 190, 194, 197—198, 200, 203, 207, 212, 216, 218—220, 222—230, 232—238, 243—244, 246—249, 251—252, 254, 257, 259—260, 282, 298, 305, 315—319, 325, 400, 410—412, 417, 424, 427, 444, 447, 449, 452, 454, 457—461, 463—464, 470—471, 481, 490—491, 601—602, 605, 608, 612, 616, 649, 670—671, 707, 709—710, 734, 737. 749—751, 771, 781, 807, 867, 981, 989, 1006, 1068, 1108, 1141, 1150, 1182—1183, 1199, 1204, 1209, 1223—1224, 1227, 1251, 1255, 1262, 1279, 1305, 1309, 1311—1313, 1315, 1317,

1322—1323, 1325—1326, 1329, 1332, 1358, 1380
Hadrovics László *1338*
Hadžić, Jovan 1025
Hajdú Lajos *1337*
Hajnóczy József 80—85, 107—108, 170, 175, 177, 180—181, 192, 194—197, 200—201, 207, 210—211, 444, 697, 798, 1144, 1229—1230, 1234, 1238—1241, 1333, 1338
Haliczky András 1113
Haller Ferenc gr. 1282, 1284
Haller József gr. 443
Halley, Edmond *1359*
Hamberger József *1354*
Hammond, R. J. *1319*
Hamuljak, Martin 817, 853, 1053, 1163, 1166, 1175
Hanes, P. V. *1398*
Hankiss Elemér *1393*
Hantken Miksa *1355*
Hantsch, Hugo *1322—1323*
Haraksim, Ľudovít *1384—1385*
Harris, D. *1378*
Hárs Éva *1354*
Hasbach, Wilhelm *1378*
Hassinger, Herbert *1319*
Hatvani Imre 805
Hatzfeld, Karl Friedrich Anton gr. 161
Hauer, Richard von *1324*
Hauer, J. Ritter von *1358*
Hauser, H. *1324*
Haydn, Joseph 1090
Hayek, F. A *1378*
Hayes, J. H. *1324*
Hebenstreit, Franz 189—190
Heckenast Gusztáv *1332*, *1342*, *1353*, *1370*
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1002, 1146—1147, 1396
Heine, Heinrich 1324
Helfy Ignác *1373*
Hellbling, Ernst C. *1323*
Helmeczy Mihály 743, 859
Helvetius, Claude-Adrien 57, 1146
Henszlmann Imre 1098, 1182, 1281
Herceg, Jakša *1385*
Herder, Johann Gottfried 152—153, 155, 701, 850, 1007, 1022—1023, 1033, 1037—1038, 1146—1147, 1152, 1160
Hermann Egyed *1387*
Hernádi László Ferenc *1386*
Herrmann, Arnold 1141
Hertzberg, Ewald Friedrich gr. 91
Hesz János Mihály 1098
Heténvi János 1147
Hild János 587
Hild József 1101, 1182
Hitchins, Keith *1177*, *1336*
Hobhouse, L. T. *1378*
Hock, Carl *1323*, *1381*
Hodinka Antal *1337*
Hodža, Michal Miloslav 1166, 1172, 1390
Hofer Tamás *1350*, *1362*, *1366*
Hoffmann Edith *1394*
Hoffmann, Hildegard *1319*
Hoffmann, Leopold Alois 62—66, 69, 74, 92, 107, 112—114, 1231, 1233, 1333
Hoffmann Tamás *1349—1350*
Hoffmann, Viktor *1358*
Hofhauser Margit *1337*, *1367—1368*
Hofmannsegg, Johann gr. 1090
Hogl (& König), pesti kereskedőcég 1292
Hojč, Samuel 849—850, 1038, 1041
Holbach, Paul-Henri Dietrich br. 72
Hollý, Ján 807, 826, 1167, 1169, 1397
Holotík, Ľudovít *1336*, *1390*
Hóman Bálint *1307*, *1395*
Horánszky Lajos *457*
Horea 188, 528, 832, 835—836, 958, 1013—1014
Hormayr, Joseph br. 1182
Horvát István 457, 640, 814, 1096, 1140, 1192, 1257, 1260
Horvat, Josip *1385*, *1389—1390*
Horvat, Rudolf *1335*
Horváth Ambrus *1333*
Horváth Ildikó 27
Horváth János *1379*, *1393*
Horváth Jenő *736*, *1380*
Horváth Károly *1373*
Horváth Mihály *623*, *711*, *728*, *949*, *962*—963, 992—*993*, 1140—1141, *1204*, 1279, *1305—1306*, *1311*, *1320*, *1341*, *1370—1372*, *1375*, *1382*, *1386*, *1396*
Horváth Terézia *1354*
Horváth Zoltán *1388*
Höfler Jakab 1252
Hőke Lajos *1365*, *1375*
Hölbling Miksa *484*
Hrabovszky Péter 914
Hroboň, Šamo Bohdan 1004—1005
Huber, Alphons *1323*
Huber József 1182

Hučko, Ján *1390*
Hudeczek, Karl *1324*, *1342—1343*, *1345*, *1347*
Hugo, Victor 761, 1073
Hume, David 761
Hunfalvy János 963, *1352*
Hunyadiak 710, 1106
Hunyady János gr. 349, 357
Hurban, Jozef Miloslav 1172, *1390*
Hüttner Keresztély *1354*

Ignjatović, Jakov 814—815, 817
Ilarianu, Papiu 1024
Illésházy István gr. 86
Illésy János *1368*
Illing Ferenc 397, 1289
Imreh István *1348*, *1352*, *1355*, *1362—1364*, *1368—1369*
Imrényi Szabó Imre *1361*
Iorga, Nicolaie *187*
Ipolyi Arnold 1076, *1352*
Irányi Dániel 1298
Irínyi János 1132, 1275, 1277
Irinyi József 963, 1299
Irinyi Károly *1354*
István, I. Szent, magyar király 439, 966
István főhg. 966, 1205, 1209, 1213, 1294—1297
Iványi Béla *1384*
Iványi-Grünwald Béla *679*, *1320*, *1343*, *1345*, *1347*, *1373*, *1375*, *1377*
Izdenczy József 61, 69, 90, 100, 110, 1332—1333
Izsó Miklós 1106

Jacobi, Karl Gustav Jakob 1197
Jacobi, Constans Philipp Wilhelm br. 90, 1231
Jakab Elek 804—805, 834, 1039
Jakó Zsigmond *1355*
Jámbor Sándor 1029
Jancsó Benedek *1336*
Jancsó Elemér *1332*, *1340*, *1395*
Jancsovics István 809
Jankó János *1353*
Jankovič, Vendelin *1383*
Jankovich Miklós 812, 1096, 1138
János főhg. 159, 452, 750, 1251
Jánošík 1171—1172
Jarcke, Karl Ernst 684, 887—889, 925
Jászi Oszkár *1326*
Jávorka Sándor *1395*
Jedlik Ányos 1131, 1262
Jellačić, Josip br. 205
Jenner, Edward 476
Jezerniczky Károly 86
Johannet, R. *1324*
Jókai Mór 507, 525, 821, *1362*
Jonke, Ljudevit *1397*
Joós János 1100
Jósika család 342, 489
Jósika János br. 967
Jósika Lajos br. 967, 969, 971
Jósika Miklós br. 1072, 1273, 1277
Jósika Samu br. 937, 967—968, 1287, 1289, 1294, 1388—1389
Josipović, Antun 993—994, 998, 1291, 1294
Jozeffy, Pavol 1001, 1282
József, II. magyar király, német-római császár 29—37, 39—43, 48—50, 52—55, 57—62, 64, 67—69, 71—75, 79, 81—83, 86, 88—89, 92—94, 97, 99—102, 105, 107, 110, 115, 118, 121—122, 124, 133—134, 138, 143, 159, 161—162, 166, 168, 172, 187, 189, 191, 194, 227, 229, 235, 240, 325, 407, 425—426, 441, 444, 446, 463, 473—474, 485, 535—536, 579, 582—583, 590, 597, 611, 613—615, 627, 629, 706—708, 752, 1055—1056, 1060, 1112, 1114—1115, 1118, 1202—1203, 1229—1230, 1317, 1329, 1332, 1359, 1366
József főhg. 159, 311, 349, 444—446, 451—452, 470, 510, 710, 712, 753—754, 766, 773, 888, 924, 926—927, 931, 934, 938, 965, 1119, 1241—1242, 1245, 1247—1248, 1250—1251, 1259, 1261, 1269, 1271—1273, 1276, 1278, 1292, 1294, 1357, 1362
Juhász Géza *1340*
Jungmann, Josef 152
Juriček, Ján *1390*
Jutz. Ignaz 189

Kacskovics Lajos 1134
Kádár Jolán → Pukánszkyné Kádár Jolán
Kadisch Lázár 384, 1249
Kajdacsy 660
Káldi György 1066, 1258
Kalinčiak, Ján 1173
Kállay Béni *1335*
Kállay György 458
Kállay István *1348*
Kaltenbrunner, Gerd-Klaus *1377*

Kanitz Joachim 384, 1249
Kant, Immanuel 444, 1113, 1146—1147
Kanyar József *705, 1321, 1370*
Kaposvári Gyula *1346, 1362*
Kappel Frigyes 324, 647
Karadjordje, Petrović szerb fejedelem 824
Karadjordjević Sándor szerb fejedelem 1028
Karadžić, Vuk Stefanović 131, 809, 813, 819—820, 1046, 1053, 1157—1161, 1171, 1397
Karaman, Igor *1338, 1340*
Kardos Samu *1377*
Kármán József 1061, 1240
Karolina Auguszta 631, 1259
Károly, III. magyar király, VI. német-római császár 92, 1231
Károly, IV. spanyol király 30, 147
Károly, X. francia király 669
Károly főhg. 159, 349, 447, 451—452, 454, 750, 753, 1244, 1246, 1248, 1251
Károly Albert szárd király 1199
Károly József főhg. 53
Károly Vilmos braunschweigi hg. 162
Károlyi család 402, 556, 652, 774
Károlyi György gr. 337, 687, 691, 730
Károlyi István gr. 406, 691
Károlyi Lajos gr. 349
Károlyi Zsigmond *1388*
Kastelić, J. *1384*
Kászonyi Dániel 718
Katalin, II. orosz cárnő 30—31, 172
Katančić, Matija Petar 122, 811
Kató István *1339*
Katona István 1139
Katona József 1085, 1255
Katus László *1328, 1352*
Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton hg. 56, 102, 160, 1235—1236
Kávássy Sándor *1379*
Kazinczy család 173
Kazinczy Dienes 176, 202—203
Kazinczy Ferenc *37—38, 75,* 78—80, *164,* 176—177, 180, 202, 207, 209—210, 318, 330, 457, 504—505, 623, 683, 762, 797—798, 801, 809, 814, 819—822, 1058—1059, 1061, 1063—1067, 1070—1072, 1078, 1233, 1244, 1247, 1250, 1255—1256, *1330,* 1338, 1347, 1377
Kazinczy Gábor 804, 823, 1039, 1073, 1315, 1383
Käfer István *1384*
Kecskeméti, Károly *453*
Kecskeméti, Paul *1377*
Kelemen Benjamin 332, 337, 357
Kelemen Imre 1143—1144
Kelemen László *1333*
Kelemen László 1079, 1084, 1091, 1236
Kemény család 489
Kemény Dénes br. 738, 969, 1007—1008, 1011, *1389*
Kemény G. Gábor *1328, 1383—1384*
Kemény Gábor br. *1389*
Kemény József gr. 816, 1137, 1148, 1268
Kemény Sámuel gr. 1148
Kemény Zsigmond br. 703, 890—891, 971, 1110, 1281, 1285, 1296, *1371, 1375, 1380, 1386—1387*
Kempelen Farkas 1235
Kende Zsigmond 730, 741
Kendeffy Ádám gr. 738
Kerecsényi Edit *1352*
Kerekes Ferenc 1131
Kerekes Sámuel 1108, 1235
Kerényi Ferenc *1393*
Keresztély, VII. dán király 30
Keresztesi József *40, 1330*
Keresztury Dezső *75—76, 107, 170*
Kertay Ferenc *1354*
Kertész Árpád *1354*
Kézai Simon 1137
Kinizsiek 710
Kirk, R. *1378*
Kis János 178, 811, 1233
Kisfaludy Károly 1069—1070, 1085, 1089, 1106, 1109, 1256
Kisfaludy Sándor 504, 811, 963, 1063, 1065—1066, 1081, 1089—1090, 1243, 1249
Kiss István, Rugonfalvi *1357, 1360*
Kiss József *1379*
Kiss Károly 403—404
Kiss Mihály 1146
Kiszeljov, Pavel Dimitrievics gr. 682
Kiszely Gyula *1353*
Kitaibel Pál 1132, 1134, 1395
Klátik, Zlatko *1384*
Klauzál Gábor 233, 409, 727—728, 759, 885, 898, 928, 1208
Klebelsberg Kunó gr. 1307
Klein Henrik 1090
Klein-Hattinger, Oscar *1378*
Klemens, Jozef Božetech 1193
Kliegl József 1131
Klima, Arnošt *1319*
Klinkowström, Alphons *1357, 1374, 1380*

Knutzen Henrik 397
Koburg-dinasztia 670
Kocak, Arszenij 157, 1190
Koch Péter 401, 1281
Kochol', Viktor *1397*
Koháry család 556
Koháry Antal hg. 625, 641, 1260
Kohlmayer, Samuel 59, 74, 1331
Kohn, Hans *1325*
Kohner József 1253
Kókay György *1327*, *1398*
Kollár, Ján 807, 812, 817, 820–821, 823, 826, 847–848, 851, 999, 1001, 1003, 1006, 1038, 1164–1166, 1169–1171, 1175, 1259
Kollonich László gr. 94, 1232
Kolowrat-Krakowsky, Leopold gr. 445
Kolowrat-Liebšteinsky, Franz Anton gr. 612, 616, 707, 750–754, 889, 1199–1200, 1203, 1324
Kolozsvári-Grandpierre Emil *1339*
Komáromy Péter 645
Komlósy Károly 740
Kontz József 818
Kónyi Manó *700*, *1373*, *1382*, *1386*
Kopácsy József 786, 1278, 1280
Kopasz Gábor *1353*
Kopitar, Jernej (Bartolomej) 1158
Koppi Károly 78–80, 85, 175, 201, 444, 1113, 1233, 1332–1333
Korabinszky János Mátyás 1139
Koraisz, Adamantiosz 1160
Koriatovics Tódor 156–157, 1192
Korizmics László 1135
Kornfeld, Moritz Victor 1183
Kornis Gyula *594*, *1327*, *1370*, *1372*, *1378*, *1380*
Kós Károly *1353*
Kósa János *1368*
Kósa László *1346*, *1353*
Kosáry Domokos *757*, *952*, *1302–1303*, *1321*, *1328–1329*, *1331*, *1333–1334*, *1343*, *1357*, *1369*, *1381–1382*, *1386*, *1388–1389*
Kościuszko, Tadeusz 172, 828
Kossuth András 1340
Kossuth Ferenc *1373*
Kossuth Lajos 196, 233, 497, 529, 594, 640, 691, 700, 709, 718, 728, 734, 742, 744, 748, 758–765, 785, 812, 832, 834, 859–870, 872–878, 880–883, 890, 894–898, 902, 908–910, 913, 917, 929–936, 940–943, 945–946, 951–961, 963, 969, 972–975, 978, 982–984, 987–988, 993–995, 997–998, 1144, 1205, 1208, 1210–1215, 1218, 1225–1226, 1265, 1267, 1272–1276, 1278–1280, 1282, 1284–1286, 1290, 1293, 1295–1299, 1311–1312, 1316, 1365, 1370, 1372–1373, 1380–1382, 1386–1388
Kostić, Mita *1335*
Koszó János *1395*
Kotvan, Imrich *1336*
Kotzebue, August Friedrich 1084
Kovachich Márton György 201, 815, 911, 1137–1138, 1143, 1243, 1395
Kovács Endre *1377*, *1384*
Kovács Ferenc *905*, *1388*
Kovács József *1364*
Kovács Lajos 1215, 1297
Kovács László, K. *1349*
Kovács Máté *1327*
Kovács Pál 1110
Kovacsics József *1355*, *1359*, *1371*
Kovacsóczy Mihály 1259
Kováts Győző *1338*
Kováts Mihály 1133, 1249
Kölcsey Ferenc 19, 477, 497, 504, 528, 628, 691, 703, 718–719, 726–731, 740–741, 743, 756–757, 814, 819–820, 1065–1066, 1069–1072, 1075, 1108–1109, 1255–1256, 1258, 1260–1261, 1268, 1270, 1274, 1296, 1365, 1380
Köllő Károly *1334*
König (& Hogl), pesti kereskedőcég 1292
Köpeczi Béla *1357*
Körner, Adolf *1339*, *1341*
Kőrösi József *269–270*, *274*, *1321*, *1345*
Köteles Sámuel 1146
Kőváry László *424*, *549*, *1344–1347*, *1351*, *1354–1356*, *1367*
Kövy Sándor 1143–1144, 1244
Kraft, Josef *1358*
Král', Janko 807, 817–818, 832, 1004–1007, 1053, 1172–1173, 1398
Kralj, Josip 203, 828
Kreil Antal 444, 1113
Kresz Mária *1354*, *1366*
Kresznerics Ferenc 184
Krieg, Franz br. 649
Kriza János 1138, 1285
Krizsány János *543*
Krug, Wilhelm 1146
Kubinyi Ferenc 774, 1134

Kukuljević, Ivan 992, 994, 998
Kulmer, Franz br. 998
Kultsár István 819, 1079, 1108, 1248
Kumorovitz L. Bernát *1395*
Kunig József 1281, 1294
Kušević, Josip 841
Kušljan, Dragojlo 997
Kutnar, František *1336*
Kuzmány, Karel 1167
Kuz'min, M. N. *1398*
Kübeck, Carl Friedrich br. 233, 244, 867, 925, 935, 965, *1380*

Laborfalvi Róza 1275
Lackó Mihály *1388*
Lacuée, Gérard 452—453, 455—456
Lacy, Franz Moritz gr. 32
Laczkovics János 90, 106, 113, 181, 194, 200, 202, 206—207, 211, 1239, 1241, 1338
Lajcsák Ferenc 856—857, 1276
Lajos, XVI. francia király 104, 171, 1216, 1237
Lajos főhg. 750, 882, 1001
Lajos Fülöp francia király 669, 1216, 1298
Lakner János 113
Lamarck, Jean-Baptiste Antoine de 1133
Lamartine, Louis-Alphonse Prat de 1216
Lamennais, Félicité Robert de 761, 1004, 1173
La Motte Károly gr. 709
Landerer János 204
Landerer Lajos 406, 860, 868, 930—931, 945, 1279
Láng, Ludwig *1343*, *1345*
Lánghy István 1135
Lantosné Imre Mária *1352*
Lányi József 110
Lányi Sámuel 172
Laplace, Pierre Simon 1147
Lapsánszky János 758, 1274
Lassu István 595
Laszki Ignác 393, 1273
László, I. Szent, magyar király 801
Lavoisier, Antoine-Laurent de 1131
Lavotta János 1089
Lažansky, Prokop 1244
Lebel, Germaine *1339*
Léces Károly *1338*
Lederer, J. J. *1325*
Lefebvre, Georges *1330*, *1338*
Lehman Krizosztom 458
Lehoczky Alfréd *1353*
Leibniz, Gottfried Wilhelm 1147
Lékai Lajos *1395*
Lemberg, Eugen *1325*
Lemény János 844—846, 1008, 1011, 1018—1019, 1180
Lenau, Nikolaus 1183
Lendvai Anna *1353*
Lendvay Márton 1082
Lengyel Endre *1340*
Lengyel Márta, S. *1377*
Lenhossék Mihály 652, 1136
Lenin, Vlagyimir Iljics *1315—1317*
Leontovitsch, Viktor *1378*
Le Play, Frédéric 513—514, *1363*, *1366*
Lescsilovszkaja, I. I. *1385*
Leśnodorski, Bogusław *1338*
Lessing, Gotthold Ephraim 1059
Leszczyński Szaniszló lengyel király 185
Levy, Miriam *42*, *1330*
Libay Károly 1285
Liebig, Justus 1197
Liedemann János Sámuel 324, 384
Liedemann Sámuel Frigyes 324
Limona, E. D. *1346*
Linger, Ch. *1320*
Linné, Karl 1133
Linzbauer, Franciscus Xaver *1359*
Lipót, I. magyar király, német-római császár 123
Lipót, II. magyar király, német-római császár 53—57, 59—66, 68—70, 88, 90—93, 95—103, 107—115, 124, 159—162, 165—166, 187, 192—194, 446, 611, 632, 856, 1229, 1231—1236, 1331, 1334
Lisinski, Vatroslav 1155, 1193
List, Friedrich 762, 867—868, 1201
Lisznyai Kálmán 815, 823
Liszt Ferenc 1090, 1182, 1293
Litván György *1317*
Lonovics József 787, 857, 926
Lónyay Gábor 640, 691, 702, 761, 1211, 1214, 1258—1259
Lónyay János 1213, 1297
Lónyay Menyhért 1214—1215, 1297
Lorenz, Reinhold *1358*
Lovassy Ferenc 758, 1272, 1274
Lovassy László 718, 758, 785—786, 1272 1274, 1278
Löbl Ferenc 1281
Luby család 86
Lucskay, Mihail 1046, 1192

Luka Sándor 939, 942, 1291
Lukács család 490
Lukács Móric 597, 943—944, 963, 1143, *1367*, 1388, 1396
Lukácsy Sándor *1223*, *1367*, *1393*, *1399*
Lunaček, V. *1335*
Lunkányi János 679
Lütge, Friedrich *1320*, *1348*
Lyka Károly *1327*, *1369*

Mably, Gabriel Bonnot de 72
Macartney, C. A. *1322*, *1375*
Mack, Karl br. 450
Madarász József 718, *1374*
Magarašević, Djordje 1160
Magda Pál 438, 639, 801, 1142, 1256, 1267, *1356*
Mailáth Antal gr. 755, 763, 773, 784, 926, 938, 1275, 1287, 1290, 1292—1293, 1295
Mailáth György 773
Mailáth György, ifj. 897
Mailáth János (Johann) gr. 672, 842, 986, 1138, 1376
Mailáth József gr. 443—444
Maior, Petru 139—142, 815, 826, 1177
Majláth Béla *686*, *1373*
Majthényi László 443, 740
Makai Mária *1339*
Makkai László *1336*, *1349*
Makó Pál 110
Makrai család 490
Maksay Ferenc *1302*
Maletin, Marko *1397*
Malonyay János 1258
Malvieux György Alajos 324, 384
Mályusz Elemér *65*, *179*, *443*, *1329*, *1331*, *1333*, *1337*, *1356*, *1375*
Mályuszné Császár Edit *1393*
Mándi Márton István 1146
Mándich Antal 110
Mándoky László *1354*
Mannheim, Karl *1377*
Mannó Alajos 1136, 1283
Marastoni Jakab 1098, 1293
Marczali Henrik *38*, *40*, *46*, *51—52*, *85*, *88*, *98*, *453*, *462*, *1306*, *1329—1331*, *1333*, *1357*
Maret, Hugues Bernard duc de Bassano 453, 458
Mária Anna Karolina (V. Ferdinánd felesége) 751
Mária Antónia francia királyné 111
Mária Krisztina főhgnő (Albert Kázmér Ágost felesége) 55, 57, 91, 100, 751, 1238
Mária Ludovika (I. Ferenc 3. felesége) 451
Mária Lujza főhgnő (Napóleon 2. felesége) 463, 1251
Mária Terézia magyar királynő 31, 34, 41, 48, 52—53, 88, 92, 97, 100, 167—168, 194, 229, 325, 330, 334, 425, 444, 465, 611, 629—630, 637, 1231—1232, 1317
Máriássy család 86
Máriássy István 172
Márki Sándor *184*, *1306*
Markó Árpád *1357*
Markó Károly 1104
Markó Miklós *1354*
Markov, Walter *1332*, *1338*
Márkus Dezső *1374*
Martin, A. v. *1378*
Martini, Karl Anton br. 1144
Martinovics Ignác 60, 113, 177, 181, 191, 194—201, 203, 205—207, 210—212, 456, 798—799, 828—829, 1014, 1230, 1234—1239, 1241, 1304, 1313, 1331, 1334, 1338—1340, 1383
Márton József 460
Marx, Julius *1320*, *1342*, *1344—1345*, *1347*
Marx, Karl *1315—1317*
Matić, Gavrilo 820
Matlekovits Sándor *1353*
Mátrai László *1332*, *1339*, *1396*
Mátray Gábor 819, 1092, 1109—1110, 1262
Matula, Vladimír *1385*, *1390*
Mátyás, I. magyar király 133, 858, 1173
Mauthner Ádám 384, 1249
Mayer, Joseph Ernst 114
Mažuranić, Ivan 1053, 1154
Mednyánszky Alajos br. 812
Mednyánszky János br. 110, 181—182
Medvecki, Pjotr 1030
Meinecke, Friedrich *1324*
Mejdřická, Květa *1338*
Melhárd Gyula *1365*
Mercadante, Giuseppe Saverio Raffaello 1090
Mérei Gyula 27, *1317—1318*, *1321*, *1326*, *1337*, *1343—1345*, *1347—1349*, *1351—1353*, *1360—1361*, *1363*, *1367—1368*, *1370*, *1377*, *1386*
Merényi Oszkár *1361*, *1373*
Mérey Klára, T. *1348—1349*

Mésároš, Július *1390*
Mészáros István *1327*
Meszlényi Antal *1371, 1392*
Metód, Szent 1167, 1337
Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar hg. 22, 160, 233, 454, 471, 605–606, 609, 612, 614, 616, 624, 641, 670–671, 707, 711, 713–714, 735, 737, 750–755, 767, 771–773, 784, 838, 860, 867, 871, 873, 882–883, 887–889, 892–894, 912, 915, 917, 924–927, 931, 935, 937, 955, 959, 966, 973, 1001, 1143, 1199–1201, 1223, 1225, 1251–1252, 1282, 1292, 1299, 1323–1324, 1357, 1371, 1382, 1386, 1395
Metternich-Winneburg, Richard Clemens Lothar hg. *1357, 1374, 1380*
Meyerbeer, Giacomo 1090
Meynier (& Smith), fiumei papírgyáros cég 1261
Micu-Clain, Inocenţiu 138
Micu-Clain, Samuil 139–142, 815
Miesbach Alajos 402, 407–408, 413, 1275
Mikes Kelemen 1108
Miklós, I. orosz cár 736, 748
Mikloušić, Tomo 808, 1151
Mikó Imre gr. 816
Mikola István 460
Miksa főhg. 753
Mikszáth Kálmán 489
Milisavac, Živan *1397*
Millot, Claude-François Xavier 179
Milne-Edwards, Alphonse 1134
Mises, Ludwig *1378*
Miskolczy Ambrus 27, *285, 1345–1346*
Miskolczy Gyula *1323–1324, 1331, 1334, 1381–1382, 1386*
Mitchell, B. R. *1342*
Mitrofanov, Paul von *32, 34 1330*
Mitterpacher Lajos 1133, 1135, 1244
Mittrowsky, Anton Friedrich gr. 707
Mladenović, Živomir *1397*
Mlinarić, Stjepan 997
Moga, Vasile 843–844, 846, 1008
Mohamed Ali 770–771
Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) 1084
Molnár Ambrus *1345*
Molnár Balázs *1350*
Molnár Erik *1318*
Molnár, Johannes 58–59, 63, 74, 1229, 1331
Molnár Miklós *1355*
Montesquieu, Charles de Sécondat 42, 44, 54, 72, 194, 1059, 1179
Móricz Miklós *1359*
Morocz István 1135
Morse, Samuel Finley Breese 1197, 1226
Morton, William Thomas Green 1197
Mottek, Hans *1319, 1348*
Mozart, Wolfgang Amadeus 1091
Mrlian, Ondrej *1390*
Murat, Joachim nápolyi király 601, 605
Mureşanu, Andrei 1179
Murgu, Eftimie 1022–1023, 1038, 1046, 1053, 1193, 1391
Mušicki, Lukijan 798, 807, 814, 826, 1159–1160
Musitzky, Lucian → Mušicki, Lukijan
Mussich János 458
Muzsnai Lászlóné *1302*
Müller, Harald *1376*
Müller, Johann Georg *1357*
Münz, Teodor *1336*

Nádasdy Tamás 1289
Nagy Iván *1361, 1372*
Nagy József, felsőbüki 443
Nagy Károly 730
Nagy Lajos *242, 1321, 1343, 1369, 1382*
Nagy Lajos (Ludovicus) 1139, 1262, *1346*
Nagy Pál, felsőbüki 451, 726, 740, 1361
Nagy Péter 1134, 1296
Nagybákay Péter *1353*
Nagyváthy János *47–48*, 172, 332, 344, 505, 639, 680, 1135, 1142, 1233, 1235, 1257–1258
Nákó család 556
Napóleon, I. francia császár 186–187, 218, 231, 237, 240, 250, 317, 441, 447–455, 457–463, 468–469, 471, 490, 510, 523, 530, 535, 579, 601–603, 605, 607–608, 611–612, 617, 619, 641, 678, 711, 771, 839, 1061, 1078, 1095, 1108, 1140, 1200, 1241–1242, 1244, 1246–1251, 1253–1254, 1356–1357, 1359, 1370, 1384
Némedi Lajos *1332–1333, 1338*
Nemes Ádám gr. 1268
Nemes György *1394*
Nemes János gr. 102
Németh János 209, 443, 1241
Nemeth, K. *1397*
Németh Pál *1381*
Nendtwich Károly 1134–1135
Netea, Vasile *1391*

Neumann Ábrahám 1256
Neumann, F. J. *1324*
Niederhauser Emil 27, *1332*, *1379*
Nikolić Péter 819
Nopcsa Elek br. 937, 1269
Nosák, Bohuslav 817
Novák Antal 744, 759
Novak, Viktor *1334*
Novotný, Ján *1384*, *1398*

Nyáry Pál 864, 1280
Nyikityin, Sz. A. *1384*
Nyulas Ferenc 1132, 1244

Oberhummer, Hans *1323*
Obradović, Dositej 131—133, 826, 1046, 1157—1158, 1335
Obrenović-dinasztia 1028
Obrenović Miloš szerb fejedelem 809, 829
Ocskay Ignác 745
Odeschalchi Ágost hg. 1265
O'Donnel, Leopoldo 468—469, 1358
Ohm, Georg Simon 1197
Okolicsányi Imre 110
Oláh József *1349*
Oltványi Ambrus *1373*
Oprescu, Gheorghe *1398*
Orbán Balázs br. *1352*
Orczy család 76, 79, 180—181, 304, 388
Orczy József br. 109, 182
Orczy Lajos br. 172
Orczy László br. 183
Orczy Lőrinc br. 622, 797, 1063
Orfelin, Zaharije 130—131, 133, 826, 1157
Orghidan, Rudolf (Radu) 1017
Ormis, Ján V. *1385*
Orosz István 27, *1321*, *1345*, *1348*, *1351*, *1381*
Orosz József 859, 1274
Oroszhegyi Józsa 1223
Országh László *1377*
Ortutay András *1346*
Oszetzky Dénes *1367*
Otetea, Andrei *1336*
Owen, Robert 944

Őz Pál 74, 175, 201, 210—211, 1241

Pach Zsigmond Pál 27, *1382*, *1394*
Pačić, Jovan 814
Paine, Thomas 72, 176
Pais Dezső *1379*
Paitzkoffer Antal 204
Pajkossy Gábor 27
Pákh Albert 861
Pál, I. orosz cár 1243
Palacký, František 1006, 1166
Palade Constantin 422
Paládi-Kovács Attila *1350*
Paleocapa, Pietro 955
Pálffy Albert 861
Pálffy Endre *1398*
Pálffy Fidél gr. 740, 754, 1273, 1275
Pálffy Károly gr. 60, 97, 102, 760, 773, 1231
Pálffy Lipót gr. 450, 1357
Palkovič, Juraj 152—154, 792, 811, 1053, 1163—1165, 1167—1169, 1397
Palmer, R. R. *1322*
Pálóczi Horváth Ádám 75, 505, 623, 1138, 1254, 1332
Pálóczy László 726
Palugyay Imre, ifj. 1139, *1352*, *1369*, *1380*
Pamlényi Ervin *1318*, *1396*
Pánczél Dániel 1238
Pándi Pál *1221*, *1223*, *1327*, *1379*, *1396*, *1399*
Pápai Béla *1359—1360*
Papánek, Juraj 150—151, 1041, 1167, 1336
Pápay Sámuel 1141, 1250
Papp Miklós, K. *1381*
Pardoe, Julia 505—506, *1362*
Pászthory Sándor 109—110, 172
Patonyi Tádé 458
Pauliny, Eugen *1397*
Pauly, Carolus 532, *1365*
Pázmándi Horváth Endre 1069, 1265
Pázmándy János 86, 1214
Pázmány Péter 1112
Péchy Ferenc 740, 745, 793
Péczeli József 743, 797, 1057, 1060—1061, 1237
Peel, Robert 1198
Perényi József *1337*
Perović, R. *1391*
Perroux, François *1342*
Pervain, Iosif *1334*
Pecsovics 774
Pelcl, František Martin 152
Perczel Miklós 774
Perczel Móric 929—930
Pereira, bécsi bankház 580
Pergen, Johann gr. 160, 181, 183, 456
Pestalozzi, Johann Heinrich 54, 1188

Peténvi Salamon 1134
Pethe Ferenc 332, 344, 639, 680, 1135, 1147, 1248, 1261, 1395
Petőfi Sándor 807, 815, 817—818, 821, 832, 960, 963, 985, 1076—1078, 1093, 1110, 1160, 1173, 1216, 1218, 1221, 1282, 1289, 1299
Petrichevich Horváth Lázár 1110, 1283
Petrov, A. *1356*
Petrović, Djordje 826
Petrović, Petar 125
Pettkó Béla *1368*
Pfahler, Carolus 532, *1365*
Pfenninger 458
Piller Celesztin 444
Pillersdorf, Franz br. 707
Pintér Jenő *1326*
Pintér József 458
Piringer Mihály 470
Pišút, Milan *1397—1398*
Piuariu-Molnár, Ioan 141
Pius, IX. pápa 1199
Plaschka, Richard *1330*
Podhradszky József 595, 1137, 1267, 1275
Podmaniczky Frigyes br. *1374*
Podmaniczky József br. 172
Podolak, J. *1350*
Pokorny Antal 1292
Polišenský, Josef *1338*
Pollack Mihály 1101, 1182, 1296
Pólya Jakab *1347*
Pombal, Sebastian Jose de Carvalho e Mello márki 30
Pompéry Aurél *1381*
Popović, Dušan J. *1335, 1397*
Popović, Ivan *1397*
Popović, Miodrag *1397*
Popović-Sterija, Jovan→Sterija-Popović, Jovan
Popovici, D. *1339*
Pór Anna *1393*
Povolny Ferenc 1289
Pray György 1139
Praznovszky Mihály *1379*
Pribram, A. F. *1357*
Pribram, Karl *1324, 1342*
Prića, Makso 997
Priester, Eva *1322*
Prodan, David *144, 1334, 1336, 1339, 1391*
Prónay Sándor br. 660
Protulepecz Mátyás 59, 1331
Publicola (írói álnév) *594*
Pukánszky Béla *134, 1185, 1335, 1374, 1398*
Pukánszkyné Kádár Jolán *1393, 1398*
Pulszky Ferenc 718, 774, 884—885, 1374, 1382
Purš, Jaroslav *1319, 1341—1342, 1348*
Puskin, Alekszandr Szergejevics 1154
Puthon Ker. János 384, 413
Putnik, Mojsije 124—125, 1039
Pyrker János László 1118

Rački, F. *1397*
Rácz István *67, 1331, 1380, 1387*
Rácz János *1179*
Ráday család 1060
Ráday Gedeon gr. 691, 774—775, 911, 960, 1060, 1276—1277
Radák család 332
Radetzky, Johann Joseph Wenzel gr. 753
Radičević, Branko 1046, 1053, 1160
Radojčić, Nikola *1335*
Rados Jenő *1361, 1369, 1394*
Radvánszky Antal br. 646—647
Radvany, Egon *1381*
Raffay Ernő 27
Ragályi Tamás 740
Rainer főhg. 468, 753
Rajačić, Josip 1025—1026, 1042
Rajić, Jovan 129—131, 140, 826, 1335
Rajkó Péter 422
Rájnis József 817
Rákóczi Ferenc, II. vezérlő fejedelem 38, 1330
Rakovac, Dragutin 1042
Rall br. 102
Ranke, Leopold 1309
Ránki György 27, *243, 1319, 1341, 1342—1344, 1347—1348, 1352*
Rapaich Raymund *1395*
Rapant, Daniel *1383—1384, 1390, 1398*
Ráthonyi Gábor 175
Raudnitz, R. *1358*
Ravlić, Jakša *1385, 1397*
Raynal, Guillaume *58*
Rédei József *1381*
Reinitz, M. *1358*
Reisinger János 1134, 1294
Relković, Matija Antun 121
Remellay Gusztáv 821
Reményi Viktor *1354*
Renouvin, Pierre *1321*
Réthly Antal *427, 429, 1356*
Révai József *1317—1318, 1326, 1376*

Révai Miklós 75, 1059, 1066, 1141, 1148, 1233, 1246, 1392
Révész László *1365, 1376, 1380*
Reviczky Ádám gr. 568, 641, 649, 711—712, 714, 753—754, 766, 1270, 1273, 1372
Reviczky József 800—801, 1039
Réz József 458
Rhédey Dénes 691
Rhédey Lajos 105, 1245
Rhigasz Velesztinlisz 1160
Ribay, Juraj 811
Ricardo, David 1143
Riedel, Andreas br. 189, 205
Ritter-Vitezović, Pavao 131
Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidor de 177, 185, 200, 460
Rojkó, pesti kereskedő 458
Romanov-dinasztia 670, 1380
Rosenbaum, Karol *1397*
Rosenstrauch-Königsberg, Edith *1339*
Rosos Pál 443
Rossini, Gioacchino 1090
Rosty Albert 951
Roth, Daniel 1185—1186
Roth, Stefan Ludwig 1008, 1188, 1283, *1391*
Rothberger Dávid 1257
Rothfels, Hans *1325*
Rothschild család 222, 244, 320, 402, 580, 713
Rotteck, Karl 762, 1141
Rousseau, Jean Jacques 33, 43, 49, 72, 79—80, 154, 176, 194, 678, 761, 1059, 1179, 1219
Royce (& Taylor), angol cég 387
Rozentál, Anna *1378*
Rozgonyi Sándor 183
Rózsavölgyi Márk 585, 1091
Röck István 397
Rudnay Sándor hercegprímás 626
Ruggiero, Guido de *1378*
Runge, Friedlieb Ferdinand 1197
Ruprecht Antal 1131
Rusu, Ivan 1180
Ruzitska György 1089
Ruzitska József 1089, 1258
Ruzsás Lajos *1348—1349, 1352—1354, 1360, 1366*

Saalfeld, D. *1320, 1348*
Šafárik, Pavel Jozef 809, 823, 1152, 1170—1171, 1398
Sághelyi Lajos *1354*
Saguna, Andrei 1014
Saint Simon, Claude-Henri gr. 944
Saint-Just, Louis-Antoine Léon de 177
Salacz Gábor *1387*
Sándor (Nagy) makedón király 147
Sándor, I. orosz cár 451, 1249—1250, 1253, 1255
Sándor István 797, 1138, 1246
Sándor Lipót főhg. 98, 129, 159, 167, 182, 206, 209, 442, 1119, 1232—1233, 1239—1241, 1341, 1356
Sándor Pál *1396*
Sándor Pál, S. *1348, 1363, 1380*
Saphir, Moritz Gottlieb 1183
Sápi Vilmos *536, 1360, 1365*
Sárközi Zoltán *134, 1335*
Sarlós Márton *1364, 1380*
Sarosácz György *1352—1353*
Sárosi Gyula 822—823
Sashegyi Oszkár *1368*
Saskevics, Markijan 826
Saurau, Franz Joseph gr. 205
Schams Ferenc *277*
Schapiro, J. S. *1378*
Schauff János 1098, 1394
Schedius Lajos 812, 814, 816, 1113
Schelling, Friedrich Wilhelm 1146
Schieder, Theodor *1378*
Schiemann, Theodor *749, 1375*
Schiller, Friedrich Johann Christoph 678, 761, 1059, 1084
Schlick Ignác 397, 1285
Schloissnigg, Johann br. 161
Schlözer, August Ludwig von 72, 135—136, 1037—1038
Schönborn család 397
Schram Ferenc *1349*
Schreiber, Simon 845, 1007
Schuller Mihály 1260
Schumann, Hansgerd *1377*
Schuster, Friedrich Wilhelm 1185
Schwartner, Martin *276, 435*, 639, 1139, 1142, 1243, *1351, 1354, 1356, 1369*
Schwartz, Wolfgang *1322, 1375*
Schwerz, Johann Nepomuk Hubert 345
Scott, Walter 1185—1186
Sečanac, Jovan 125, 187, 828
Sedlnitzky Joseph gr. 707, 749, 1255
Segesvári István 1141
Sehy Ferenc 1079
Semsey család 489
Sevin Henrik *1349*
Sey István *1379*

Shafer, B. C. *1325*
Shakespeare, William 1085—1086
Šidak, Jaroslav *1338*, *1384—1385*
Sidó Zoltán *1378*
Sigray Jakab gr. 200, 208, 211, 1240—1241
Sikota Győző *1354*
Silagi, Denis *1331*, *1333—1334*, *1339*, *1341*
Simon László *1382*
Simonffy Emil *1348*, *1363*
Simonné Tigelmann Ilona *1353*
Simonyi József br. 449
Sina György br. 244, 311, 580, 713, 1275
Şincai, Gheorghe 139—142, 815—816
Sipos Levente *1317*
Šipuš, Josip 122
Šišić, Ferdo *1385*
Siskovics József 740
Škrlec, Nikola → Skerlecz Miklós
Skerlecz Miklós 45, 86, 119, 168, 645, 1142, 1335
Skerlić, Jovan *1397*
Sklenár, Juráj 1336
Sládkovič, Andrej 1053, 1172
Slokar, Johann *1320*, *1342*
Smith, Adam 762, 963, 1142—1143
Smith, D. G. *1378*
Sobri Jóska 531
Soden, Friedrich Julius Heinrich gr. 1142
Soltyk, Stanisław gr. 189
Somkuti Éva *1346—1347*
Somogyi Gedeon 1254
Somssich Miklós 691, 702, 1211
Somssich Pál 987
Somssich Pongrác 740, 773
Sopronyi Ottó *1344*
Söllner 1012
Söllner, I. *1359—1360*
Sőtér István *1327*, *1379*, *1388—1389*, *1399*
Spielmann, Anton br. 91
Spira György *1318*, *1348*, *1361*, *1363*, *1370*, *1376*, *1386*
Spiró Ede 1106, 1260
Spissich János 172—173, 180, 444, 456
Springer, Anton *1322*, *1351*, *1375*
Springer, Johann *1342*
Squire, P. S. *1375*
Srbik, Heinrich Ritter von *1322—1323*, *1344*, *1375*
Sréter György 458
Stadion, Johann Philipp Karl gr. 227, 609
Stanislav, Ján *1384*
Starhemberg, Georg Adam hg. 161
Staud Géza *1327*
Stein, Heinrich Friedrich Karl br. 682
Steinacker, Harald *1325*
Steiner (& Co.), bécsi bankház 319, 580
Steinhofer Károly *1354*
Stephanie, Gottlob („der Jüngere") 1084
Sterija-Popović, Jovan 826, 1053, 1160
Stern, Alfred *737*, *771*, *1375*
Stern, Leo *1339*, *1341*
Stettner György 755
Stettner Máté 1270
Stiassny, Franz *1358*
Stillich, Oscar *1377—1378*
Stoos, Pavao 841, 1152—1154
Strada Ferenc *1334*
Strasser Salamon 580
Stratimirović, Stevan 125
Strohmayer Ignác 173
Struensee, Johann Friedrich gr. 30
Štúr, L'udovít 812, 818, 823, 831—832, 852, 1000, 1002—1006, 1030, 1038, 1041, 1047, 1053, 1165—1166, 1171—1176, 1279, 1285, 1291, 1390, 1397
Sugar, P. F. *1325*
Sugenheim, Samuel *1379*
Šuhajda, Matej L'udovít 850—851, 1038, 1041, 1047, 1269
Sulek, Boguslav 1289
Sul'ha, I. T. *1385*
Šurmin, Djuro *1385*
Susani család 164
Süle Sándor *1340*, *1369*, *1377*, *1395*
Svatopluk morva fejedelem 1171, 1173
Swieten, Gottfried van 63

Szabad György 27, *702*, *705*, *769*, *1321*, *1343*, *1347—1348*, *1351*, *1353*, *1381*, *1386*
Szabadváry Ferenc *1354*, *1395*
Szabó Ervin *1315—1317*, *1326*
Szabó Ferenc *1365*, *1375*
Szabó Imre *1396*
Szabó István *67*, *1332*, *1349*, *1364*
Szabó Oreszt *1337*
Szabó Pál, id. 1294
Szabó Pál, ifj. 934—935, 1293
Szabolcsi Bence *1093*, *1327*, *1393*
Szabolcsi Hedvig *1394*
Szacsvay Sándor 1108
Szalay György 458

Szalay László *124*, 884, 943—946, 963, 1144—1145, 1274, 1279, 1281, 1287, 1294, *1335*, *1396*
Szalkay Antal 62, 69, 93, 1333
Szaller György 60
Szaniszló Ágost, II. lengyel király (Poniatowski) 112, 172, 1234, 1241
Szapáry János gr. 172
Szász Károly 738, 742, *1381*
Szauder József *719*, *1338*, *1357*, *1373*, *1379—1380*, *1392*
Szauder Józsefné *719*, *1365*, *1373*
Széchényi család 774
Széchényi Ferenc gr. 45, 81, 86, 165, 527, 678, 811, 815—816, 1060, 1229, 1246
Széchenyi István gr. 45, 284, 316, 349, 391, 398, 400, 493, 497, 502—504, *579*, *594*, 635, 638, 672, 678—691, 697, 702, 705, 729, 731, 743, 748, 757, 761, 766—767, 774, 785—786, 812, 829—830, 834, 859, 862, 866, 870, 873—878, 880—883, 889, 894—895, 898, 908—909, 913, 924—927, 929, 931—933, 937, 953—959, 961, 963—965, 967, 973—974, 978, 981—984, 986—987, 1082, 1088, 1109, 1135, 1143, 1147, 1169, 1208, 1211—1212, 1215—1216, 1226, 1259, 1261—1262, 1264—1267, 1271, 1279—1280, 1282, 1284, 1290—1291, 1293—1299, 1311—1312, 1314—1316, *1320*, *1343*, 1361, *1365*, 1370, 1373—1377, 1381, 1386—1389, 1399
Szecsanacz Jakab → Sečanac, Jovan
Szécsen Antal gr. 948, 998
Szegedy-Maszák Károly *1380*
Székács József 812, 819—821, 823
Székely (Jakab Elek írói álneve) 804
Székely György *1318*, *1346*
Szekeres József *1353*
Szekfű Gyula *1307*, *1332*, *1373*, *1388*, *1392*
Szeli István *1333*, *1338*
Szelim, III. török szultán 1229, 1232, 1235
Szemere Bertalan 834, 884, 917, 963, 1065, 1211
Szemere Pál 1109, 1255, 1260
Szén Antal 203, 828
Szénássy Barna *1340*, *1395*
Szendrey István *1348*, *1381*
Szentirmay Izidor (Kossuth Lajos írói álneve) 1295
Szentiványi Béla *1350*
Szentiványi Mihály 833
Szentjóbi Szabó László 107, 175, 201, 209, 1061, 1084
Szentkirályi László 318, 1347
Szentkirályi Móric 691, 918, 929, 1214, 1276
Szentmarjay Ferenc 172, 175—177, 180, 200—202, 207, 211, 1239, 1241
Szentmarjay Imre 183
Szerdahelyi Imre 1092, 1285
Szerecz Imre *1348*
Szerencsy István 773
Szijártó István 458
Sziklay László *1336*, *1383—1384*
Szilágyi Ferenc 1110, 1279
Szilágyi Miklós *1346*, *1350—1351*
Szilágyi Sándor *453*, *632*, *781*, *1306*, *1362*, *1371—1372*, *1386*
Szily József 86
Szily Ádám 90, 106
Szily Kálmán *684*, *1373*
Szirmay család 173
Szirmay Ádám 182
Szirmay Antal 691
Szita László *1354*
Szlávy György 181, 202
Szlávy János 177, 202
Szlemenics Pál 1143
Szolártsik Sándor 175, 201, 208, 211, 1240—1241
Szomjas Schiffer György *1393*
Szontágh Gusztáv 1147
Szögyény László 926, 1287
Szőkefalvi-Nagy Zoltán *1340*, *1354*, *1395*
Sztankovszky Mihály 1380
Sztáray Albert gr. 866, 872
Sztáray Mihály gr. 86, 172, 183
Szucháň, Martin 1193
Szulyovszky Menyhért 105
Szvoboda Gabriella 27

Tábori Kornél *1323*, *1374*
Tagányi Károly *1351*
Takács Béla *1354*
Takács Mária *1326*, *1375*
Takáts Sándor 774, 1323, 1374
Tálasi István *1349—1350*
Talleyrand, Charles-Maurice hg. 454
Táncsics Mihály 519, 984—985, 1053, 1219—1221, 1294—1295, 1389, *1399*
Tántsits Ignác 175
Tarczay Erzsébet *1365*

Tarczy Lajos 743, 1146
Tardy Lajos *1340*
Tarnai Andor *75–76*, *107*, *170*, *1340*, *1357*, *1392*
Tarnóczy Kázmér 726
Tárnok Irén 27
Tasner Antal 391
Tatár András 458
Tauber Károly 1146
Taylor (& Royce), angol cég 387
Taylor, A. J. P. *1322*, *1375*
Teleki család 79, 489
Teleki József gr. 890, 967, 971, 1281, 1389
Teleki László gr. 774, 800, 891, 929, 960, 1148, 1280, 1293, 1388
Teleki Róza grnő 1275
Teleki Sámuel gr. 42, 102, 203, 1060, 1234, 1330, 1340
Telkes Simon *1354*
Temesi Alfréd *1365*
Tempea, Radu 141
Teodorović, Arsenije 1193
Tessedik Sámuel *429*, 510–511, 639, 680, *1362*
Teutsch, Friedrich *1355*
Teutsch, Georg Daniel 1188
Teutsch, Traugott 1185
Thaer, Albrecht 332
Thern Károly 1092
Thewrewk József, Ponori 821
Thiele, J. C. 1139
Thiers, Adolphe 771–772
Thim József *1335*
Thirring Gusztáv *425*, *1355–1356*
Thorvaldsen, Bertel 1106
Thugut, Johann Amadeus gr. 160, 445, 1237, 1244
Tibenský, Ján *151*, *850*, *1170*, *1336*
Tichindeal, Dimitrie 826, 846, 1021–1022, 1046, 1049, 1053, 1180
Tichy György 1113
Tichy István 444
Tilkovszky Loránt *676*, *1348*, *1364*, *1376–1377*, *1381*, *1384*, *1395*
Tinódi (Horváth Mihály írói álneve) 963
Tisza család 489
Tisza Lajos 939, 1280, 1290, 1292
Tittel Pál 1130
Toldy Ferenc 770, 812, 819, 1070, 1072, 1141, 1274
Tolnai György *1352*
Tomcsányi József 1298
Tomuș Mircea *1336*
Tormássy János 718, 758, 1272, 1274
Tormássy Lajos 476
Tóth Dezső *1373*, *1392*
Tóth János 458–459
Tóth János *1366*
Tóth, Ladislas *1384*
Tóth Lajos *1354*
Tóth Pál 1133
Tóth Tibor *1321*, *1345*, *1348*, *1351*
Tóth Zoltán, I. *987*, *1014*, *1024*, *1177*, *1326*, *1328*, *1335–1336*, *1364*, *1368*, *1374*, *1384*
Tóthné Polónyi Nóra *1302*
Tököly Száva (Sava Tekelija) 126–127, 187, 815, 1022, 1039, 1042, 1335
Török Lajos gr. 45, 172, 176, 444, 1338
Traianus, Marcus Ulpius 144, 1179
Trattner János Tamás 406, *1354*
Trauttmannsdorff, Ferdinand gr. 1244
Trefort Ágoston 943–944, 946, 1143, 1298
Tremel, Ferdinánd *1319*
Trenck, Friedrich br. 95, 1333
Trócsányi Zsolt *529*, *1340*, *1348*, *1364–1365*, *1371–1372*, *1377*, *1380–1381*, *1386*, *1389*
Trofenik, Rudolf *1319*, *1342*
Türy László 203

Uhlirz, Karl *1322*
Uhlirz, Mathilde *1322*
Újfalvy család 490
Újhelyi Géza *1344*
Ulászló, II. magyar király 885
Ullmann Móric 244, 323, 580, 910
Ungár László *1320*, *1361*, *1368*, *1379*
Uray Bálint 741, 1280, 1286

Ürményi József 86–87, 109, 181, 208, 443, 1240
Ürményi Miksa 646, 648, 654

Váczy János *73*, *457*, *762*, *768*, *814*, *1374*, *1377*
Vahot Imre 861, 1110, 1281, *1361*
Vajda György Mihály *1396*
Vajda Péter 803, 1039, 1134, 1273, 1279, *1379*
Valentić, M. *1391*
Valero testvérek 397, 401
Vállas Antal 1130
Valló István *1369*
Vályi András 1139, 1242
Vámossová, Elena *1336*

Vanaček, Michael *1338*
Vaníček, Franz *1335*
Varga János *1318, 1348, 1361, 1363—1364, 1367, 1379, 1392—1393*
Varga Katalin 576, 836, 1014, 1368
Varga Zoltán *1318, 1376, 1379*
Vargha Gyula *1347*
Vargha Kálmán *1326*
Vargha László *1366*
Vargyas Lajos *1393*
Várkonyi Ágnes, R. *1379*
Vásárhelyi Pál 284, 955, 1130, 1290
Vass Henrik *1317*
Vasvári Pál 1223
Vaszary Kolos *1376*
Vay család 76, 173
Vay Dániel br. 457
Vay István 86
Vay József 46—47, 86
Vay Miklós br. 762
Végh Péter 443, 658
Veliky János *1361, 1381*
Venetianer Lajos *1368*
Veress Dániel *1373*
Vergilius, Publius Vergilius Maro 1167
Vergniaud, Pierre-Victurnien 177
Verhovszky Sámuel 175, 201
Verona, E. *1397*
Verseghy Ferenc 75—76, 78—80, 85, 107, 175, 179, 201—202, 209, 823, 1061, 1065, 1230, 1233, 1239, 1332
Vidak, Ž. *1397*
Vidats István 346, 397, 1292
Viereck, P. F. E. *1378*
Vigh Károly *1390*
Virág Benedek 807, 815, 1140, 1160, 1250
Viszota Gyula *874, 909, 929, 981, 1088, 1354, 1373, 1386—1389, 1399*
Vitkovics Mihály 813—814, 818—819, 826
Vladimirescu, Tudor 824
Vlasits Ferenc br. 738, 843
Vlček, Jaroslav *1397*
Vogel, Anton 161
Vogel Sebestyén 1247
Voit Pál *1361*
Vojtha Ferenc 1281
Vollgraff, Karl Friedrich 684
Volney, Constantin François de Chassebœuf 761
Voltaire 46, 57, 72, 79, 86, 678, 761, 1059, 1179
Voltić, Josip 1150
Vörös Antal *1318, 1369*
Vörös Károly *528, 1348, 1362, 1364—1365, 1367, 1369, 1371, 1377, 1393*
Vörösmarty Mihály 19, 594, 770, 777, 807, 814, 820, 877, 929, 960, 963, 1069—1072, 1074, 1076, 1082, 1107, 1141, 1260, 1265, 1274—1275, 1286, 1387, 1392
Vraniczany, Ambroz 998
Vraz, Stanko 1053, 1154
Vrchovský, Alexander Boleslavin 1175
Vujić, Joakim 826, 1161
Vukotinović, Ljudevit 991, 997, 1042
Vuković, Sava → Vukovics Sebő
Vukovics Sebő 691, 718, 1161
Vyvíjalová, Mária *153, 1168, 1384, 1390, 1397*

Wachsmuth, Wilhelm 1141
Waldapfel József *1332*
Waldstein-Wartenberg, Franz Anton gr. 1134
Wallis, Joseph gr. 469
Walter, Friedrich *1323, 1325, 1371, 1381*
Wandruszka, Adam *1330—1331, 1334*
Wándza Mihály 1106
Wangermann, Ernst *111, 1330, 1334, 1339, 1341*
Warga János 1146
Watkins, F. *1378*
Watt, James 398
Watteroth, Heinrich Joseph 114
Weber Henrik 1182
Weber, Carl Maria von 1090
Wechtl, magyaróvári textilgyáros 413
Wedgwood, Josiah 387
Veér Farkas 1268
Welcker, Karl Theodor 762
Wellmann Imre *1348—1349, 1351*
Wenckheim család 774
Wenckheim Béla br. 885
Wenckheim József br. 648, 1259
Weninger Vince *1359*
Werbőczy István 43, 58, 106, 621, 628, 639, 858, 907
Wertheimer Ede *1357—1358, 1381*
Wesselényi Miklós, id. br. 203, 459, 1079, 1243, 1249
Wesselényi Miklós, ifj. br. 337, 354, 357, 638, 672, 678, 685—691, 702, 708, 718, 720, 726, 729—731, 733, 738—741, 743, 745, 755—757, 766—767, 778, 785, 833, 877, 880, 890—

891, 929, 932, 979, 1264—1266, 1268—1270, 1274—1276, 1282—1283, 1373, 1377, 1380—1382, 1386, 1389
Wiener Moszkó *399*, *1354*
Wiese, Leopold *1378*
Wildner, Ignaz 782
Wilson, Duncan *1397*
Windisch Éva, V. *1327—1328*, *1370*
Winter, Eduard *1379*
Winterl Jakab 1131—1132
Wirkner Lajos 740, 776, *1374*, *1380*, *1382*
Wodianer Sámuel 580
Wolf, A. *57*, *91*, *110*
Wolff, Christian 81, 1144
Wollstein 189
Woytinsky, Wl. *1342*
Wöhler, Friedrich 1197
Wrede, Alphons von *1381*

XYZ → Dessewffy Aurél

Záborszky Alajos 1280
Žáček, V. *1391*
Zádor Anna 27, *1327*, *1361*, *1369*, *1392*, *1394*
Zádor Ignác 777
Zay Károly gr. 980, 982, 987, 1000, 1279, 1291
Zehntner, Hans *1378*
Zellweker, Edwin *1332*
Zelovich Kornél *1394*
Zeyk Dániel 738
Zichy család 555, 774
Zichy Antal gr. *1373*
Zichy Ferenc gr. 1267
Zichy Károly gr. 37, 86—87, 95, 109, 443
Zichy Ödön gr. 1280
Zinzendorf, Karl gr. 32, 161
Zitterbarth Mátyás 1101
Zlinszky János 1272—1273
Zoch, Ctiboh 852
Zolnai Béla *1379*, *1393—1394*
Zöllner, Erich *1322*
Zrínyiek 710
Zrínyi Miklós 37
Zschookke, Heinrich Daniel 847
Zugmayer 345
Žujović, Iovan M. *1338*
Zwitter, Fran 1330, *1358*, *1384*

Zsarnóczay János 460
Zsedényi Ede 882, 897, 931
Zsindely Endre *460*, *1357*
Zsófia főhgnő 751, 1225
Zsoldos Ignác 777

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A mutatóba minden helynevet abban a formában vettünk fel, ahogy a szövegben szerepel. Ha ugyanazon helység a szövegben több névalakban fordul elő, a mutatóban utalunk erre. Ha a szövegben szereplő helynév nem azonos a mai hivatalos névalakkal, utóbbit a mutatóban a helynév után zárójelben közöljük. Az 1918 előtt Magyarországhoz tartozott helységek esetében ezen kívül a mai hivatalos névalak mellett feltüntetjük azt az országot is, amelyhez a helység ma tartozik. Ennek jelzései: A (Ausztria), CS (Csehszlovákia), J (Jugoszlávia), R (Románia), SZ (Szovjetunió).

Aachen 393, 605, 1256
Aarau 847
Ábony 1081
Ácsád 459
Ácsteszér 1219
Alcsút 349, 1102
Álmosd 504
Alsódubován (Dubovany, CS) 148
Alsókubin (Dolný Kubín, CS) 205
Alvinc (Vinţul-de-Jos, R) 429
Amszterdam 579
Angyalháza (Hortobágy) 359
Apatin (Apatin, J) 240
Arad (Arad, R) 288, 291, 293, 312, 351, 363, 434, 458, 547, 553, 1020—1021, 1080. 1083, 1090 (lásd még: Óarad, Újarad)
Arcole 447, 1212
Aspern 452
Ásvány 378
Auerstädt 1248
Austerlitz (Slavkov) 450, 1247
Avignon 30

Babócsa 429
Bábolna 355
Bad-Gräfenberg → Gräfenberg
Baja 240, 288, 293, 302, 305, 434, 1080, 1083
Bajna 1102
Bakabánya (Pukanec, CS) 292
Balassagyarmat 301
Balatonfüred 1073, 1081, 1083, 1264
Balázsfalva (Blaj, R) 138, 797, 844, 846, 1010—1012, 1015, 1018—1019, 1021, 1176, 1180
Bán (Bánovce nad Bebravou, CS) 288
Bánffyhunyad (Huedin, R) 527
Bártfa (Bardejov, CS) 301, 304, 433—434, 1091
Bázel 1240
Bazin (Pezinok, CS) 292
Bécs 18, 20—23, 25, 32, 35, 37, 40, 49—50, 55, 61—63, 68, 71, 79, 82, 86, 89—93, 100, 109, 111, 114, 119—120, 125—126, 128—129, 143, 168, 170—172, 174, 185, 188—191, 201, 205—209, 221—224, 226—228, 230—231, 233, 235, 238, 241—246, 248—251, 257, 261—262, 264, 268, 272, 274, 277, 279, 284—285, 294, 296—303, 305, 307, 312—313, 315, 317—319, 321—322, 325, 350, 380, 384—385, 393, 398—399, 402, 411, 426, 445—447, 450, 452—456, 458—460, 466, 469—471, 491, 494, 503, 526, 530, 579—580, 591, 601—604, 606, 608, 616, 626, 635, 646, 648—649, 670, 673—674, 679, 689—690, 699, 709, 712—713, 744, 750, 754, 758, 762, 766—767, 773, 776, 781, 784, 807—808, 810, 837—838, 843—844, 879, 882, 888, 910, 926, 956, 968, 971, 989, 995, 1001—1002, 1008, 1012, 1027, 1057, 1061—1062, 1085, 1087, 1097—1098, 1100, 1103, 1105, 1108, 1116—1117, 1136, 1139, 1144, 1148, 1150, 1158, 1183, 1195, 1198, 1201, 1203, 1212, 1224—1227, 1229, 1239—1240, 1247, 1251, 1254—1255, 1261, 1263—1264, 1273, 1275, 1278, 1282, 1291—1292, 1297, 1299, 1306, 1309—1311, 1314—

1315, 1317—1319, 1323—1324, 1330, 1339, 1341, 1371, 1374—1375, 1388, 1399
Bécsújhely 238, 243, 245, 297, 1295
Békés 305, 555
Békéscsaba 310, 366, 555
Belgrád 429, 670, 820, 991, 1028, 1161
Berchtesgaden 454
Berghetto 1242
Berlin 250, 670, 1132
Beszterce (Bistrița, R) 285
Besztercebánya (Banská Bystrica, CS) 292, 301, 390, 399, 408, 434, 566, 986, 1264
Betlér (Betliar, CS) 395, 1289
Boica (Boița, R) 576
Borogyino 1253
Boroszló (Wrocław) 63, 224, 268, 1342
Böhmisch Leipa (Česká Lípa) 223
Bölcske 543, 1366
Bőny (Bőnyrétalap) 1081
Brăila 282
Brassó (Brașov, R) 239, 250, 283—285, 300, 303, 315, 322. 328, 342, 417—419, 433. 453, 564, 824—825, 845—846, 1012, 1017, 1186, 1272
Brennberg (Sopron) 402, 407—408
Breznóbánya (Brezno nad Hronom, CS) 566
Bród (Brod) 356
Brody (Brodi) 253, 256
Bruck (Bruck an der Leitha) 244
Brünn (Brno) 222—224, 243—244, 268, 1203
Brüsszel 1263
Buccari (Bakar, J) 240, 253, 260, 897, 902
Bucsum (Bucium, R) 576
Buda → Budapest
Budakeszi 204
Budapest 22, 37. 51, 56, 58—59, 61—66, 71, 86, 91—92, 97, 99, 108, 114, 122, 125, 139, 162, 165, 170, 172—173, 175, 178, 180, 182. 184—185, 191—194, 201, 205—207, 209, 211, 235, 238—241, 244—245, 250, 258, 267—270, 272, 276, 288, 291, 293—303, 305, 311—312, 314—317, 319, 324, 346, 350, 363, 377, 379—380, 384, 386—387, 389—393, 397—398, 400—403, 405—407, 413, 433, 435—437, 440, 444—445, 451, 458, 476, 484, 502—503, 514, 543, 548, 561, 565—566, 569, 571—572, 579—580, 583—584, 586—588, 593, 623, 642, 646—648, 653—655, 657, 661, 674—675, 687, 694, 699, 712, 717, 719, 742—743, 746, 748, 754, 757—758, 760, 765, 769, 775, 777, 781, 785, 792, 800, 811—812, 814—819, 824, 826—827, 842, 848, 860—861, 868, 870, 876, 888, 901, 908, 910—911, 929, 934, 948, 960—961, 999, 1023, 1027, 1059, 1061, 1065, 1078—1085, 1090, 1096—1098, 1102, 1108, 1110—1112, 1115—1118, 1123, 1129, 1131, 1135—1136, 1144, 1159—1160, 1163—1164, 1169, 1175, 1182—1183, 1206, 1215—1217, 1220, 1222, 1229—1232, 1234, 1236, 1239—1241, 1245, 1247, 1249—1257, 1261—1264, 1267, 1269, 1271—1281, 1289—1295, 1297—1299, 1309, 1311, 1330, 1334, 1346, 1354, 1367—1369, 1395
Bukarest 187—188, 239, 282, 300, 312, 830, 1017, 1023, 1178

Campoformio 270, 448, 1243
Cegléd 306, 358
Céuta 449
Chaumont 1254

Csabrendek 811
Csákigorbó (Gîrbou, R) 342, 421
Csakova (Ciacova, R) 301
Csákvár 1102
Cseke (Szatmárcseke) 729
Csengele 299
Csepin (Čepin, J) 412
Csetnek (Štitník, CS) 378
Csongrád 556

Danewitz → Leoben
Danzig (Gdańsk) 250
Debrecen 71, 201, 239, 244—245, 248, 288—289, 293, 296—297, 301, 305, 314, 351, 365—367, 428—429, 433, 440, 445, 548, 556, 558, 565, 569, 588, 654, 743, 815, 901, 910, 1057, 1062, 1064—1065, 1079—1081, 1083, 1090, 1102, 1110, 1113, 1116, 1131, 1142, 1248, 1289
Dég 1102, 1255
Dernő (Drnava, CS) 395, 414
Dévény (Děvín, CS) 37
Diód (Stremț, R) 527
Diósgyőr 113
Dorog 407
Döbling (Bécs XIX. kerülete) 1311
Drinápoly (Edirne) 312, 606, 671, 1262

Dunaföldvár 240, 301—302

Ebesfalva → Erzsébetváros
Edelény 1275
Eger 156, 201, 276, 301—302, 363, 434, 437, 489, 564, 742, 1098, 1100, 1102, 1116, 1118, 1265
Enying 1281
Eperjes (Prešov, CS) 181, 238, 301, 304, 434, 587, 743, 760—761, 791, 822—823, 1083, 1091, 1116, 1174, 1191, 1384
Erfurt 1250
Érsekújvár (Nové Zámky, CS) 289, 301, 322
Erzsébetváros (Dumbrăveni, R) 547
Eszék (Osijek, J) 238, 301, 305, 322, 356, 398, 547, 811
Esztergom 37, 288, 301, 305, 363, 400, 674, 734, 786, 1066, 1102, 1257—1258, 1278—1280, 1371, 1392

Fáj 1091
Fehérvár → Székesfehérvár
Fehérvárcsurgó 1102
Fekete tó (Crna Bara, J) 239
Felsőszilvás (Silvaşul-Superor, R) 459
Firenze 55
Fiume (Rijeka, J) 109, 120, 173, 231, 237—238, 240—241, 253, 255, 258, 260, 305, 312, 405—406, 410, 437, 475, 646, 648, 842, 897, 902, 910—911, 955—957, 1215, 1261, 1288, 1388
Fleurus 447, 1239
Fót 1102, 1259
Földvár → Dunaföldvár
Frankfurt (am Main) 93, 159, 268, 294, 302, 580, 1232
Friedland (Frýdlant v Čechách) 223, 1248
Futak (Stari Futog, J) 240

Gács (Halič, CS) 384, 393, 412—413
Galac (Galaţi, R) 242, 282
Galgóc (Hlohovec, CS) 301
Gánt 384
Gencs (Ghenci, R) 741
Gesztes (Hostišovce, CS) 337, 384, 391, 407, 768
Gloggnitz 243
Gmunden 223
Gorbó → Csákigorbó
Görz (Gerica) 253, 265, 302
Göttinga (Göttingen) 72, 135—136, 178, 333, 1332
Gradiska (Gradišče, J) 356
Graz 35, 189, 222—224, 303, 405, 1162
Gräfenberg (Jeseník) 757, 1276

Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, R) 1118
Gyetva (Dětva, CS) 1172
Gyoma 321
Gyöngyös 301, 304, 363, 384
Győr 37, 240, 242, 244, 272, 291, 293, 298—299, 302, 312—315, 322, 356, 375, 377, 437, 440, 452, 454, 561, 565, 587, 777, 963, 1027, 1059, 1083, 1110, 1116, 1226, 1243, 1251, 1275, 1293, 1346, 1369
Győrsziget (Győr) 298
Gyula 288—289, 301, 304, 366, 458, 553, 556, 1272
Gyurgyevó (Giurgiu) 1232

Hága 1233
Hajdúszoboszló 433
Hajdúböszörmény 434
Halas → Kiskunhalas
Halle 1002, 1339
Hamburg 238, 258, 302
Handschoote 1238
Hannover 602
Hatvan 172, 539, 674
Hegyfalu 1102
Heidelberg 1224
Herend 402
Hermanec (Harmanec, CS) 405, 1262
Hódmezővásárhely 306, 340, 366, 541, 544, 553, 556, 1083
Holics (Holič) 385
Hollóháza 402
Homonna (Humenné, CS) 301
Hunkjar-Iszkalesz 735—736, 1266
Huszt (Huszt, SZ) 289, 301, 304

Iaşi 187, 282, 1235
Igló (Spišská Nová Ves, CS) 408
Ikervár 349, 1277
Innsbruck 189
Izsák 449

Jászapáti 596
Jászvásár → Iaşi
Jemappes 1237
Jéna 152, 333, 811, 1248
Jolsva (Jelšava, CS) 429

Kalisch (Kalisz) 1253
Kalocsa 94, 96, 291, 365—366, 1232
Kanizsa (Nagykanizsa) 288, 293, 298, 300, 306, 356, 555, 957
Kapfenberg 223, 1102
Kaposvár 742, 1262
Kapuvár 527—528
Karcag 484
Karlóca (Sremski Karlovci, J) 125, 130, 819, 1020, 1025, 1160—1161, 1235
Karlsbad (Karlovy Vary) 605, 1256
Károlyváros (Karlovac, J) 100, 237, 240—242, 299—300, 305—306, 312, 547, 849, 989, 997
Kassa (Košice, CS) 45, 71, 79, 172, 175, 180, 202, 238, 267, 293, 296, 315, 363, 387, 392, 400, 433—435, 444, 458—459, 553, 566, 791, 1061, 1080—1081, 1083—1985, 1110, 1113, 1116, 1273
Kecskemét 301—302, 304, 358, 365—366, 433, 440, 458, 553, 555—556, 742, 744, 1083—1085, 1116
Kehida 898
Keresztúr (Cristeşti, R) 68
Keszthely 51, 301, 304, 333, 336—337, 553, 555, 593, 678, 680, 1123, 1134, 1230, 1243
Kézsmárk (Kežmarok, CS) 176, 180—181, 238, 301, 587, 1113
Királyfalva 380
Kisjenő (Chişineu Criş, R) 349
Kiskunfélegyháza 299
Kiskunhalas 202, 428, 1083
Kismarton (Eisenstadt, A) 363, 1083
Kisszeben (Sabinov, CS) 291
Klagenfurt 447
Kokasd (Kakasd) 769
Kolop 576
Kolozsmonostor (Cluj-Napoca, R) 133, 144
Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 79, 101, 103, 134, 203, 239, 301, 315, 322, 342, 433, 437, 476, 549, 561, 738, 741, 824—825, 844, 967, 1007, 1059, 1079—1082, 1084, 1090—1091, 1116, 1131, 1135, 1233, 1237—1238, 1243
Komárom (Komárno, CS) 240, 298, 301, 304—305, 312, 323, 375, 433, 435, 437, 1027, 1061, 1083, 1293, 1346
Komlós (Comloşul-Mare, R) 377
Konstantinápoly (İstanbul) 606, 735, 770, 829
Korpona (Krupina, CS) 291, 944, 1169
Körmend 202, 301, 303
Körmöcbánya (Kremnica, CS) 378, 405, 587, 1112
Kőszeg 202, 208, 238, 363, 380, 444, 555, 1295
Kövi (Kameňaný, CS) 378
Kragujevac 826
Krakkó 31, 185, 244, 253, 1204—1205
Králic (Kralice) 148
Krapina 402
Krasic 527, 1365
Krompach (Krompachy, CS) 396—397
Kufstein 211, 453, 460, 1061
Kuttyevó (Kutjevo, J) 203
Kücsük-Kajnardzs 247

Laibach (Ljubljana) 238, 298, 300, 302, 305, 605, 1257
Laxenburg 206, 443
Légrád (Legrad, J) 957
Lemberg (Lvov, SZ) 60, 113, 191
Leoben 222—223, 447, 1242
Léva (Levice, CS) 288, 306
Linz 50, 93, 223—224, 460, 1061
Lipcse (Leipzig) 137, 250, 268, 294, 601, 685, 1182, 1220, 1254, 1268, 1297
Lippa (Lipova) 377
London 268, 307, 324, 606, 670, 771, 944, 1299
Loránd (Lovrin, R) 377
Losonc (Lučenec, CS) 267, 270, 301—302
Lovasberény 1102
Lőcse (Levoča, CS) 176, 181, 238, 433—434, 822, 1000, 1004, 1082, 1102, 1174
Lugos (Lugoj, R) 301, 1023, 1267
Lukafa 402
Lunéville 448, 1244
Lyon 250, 312

Maciejowice 1240
Magurka (Magurka, CS) 408
Magyarbécs 1081
Magyaróvár (Mosonmagyaróvár) 272, 305, 313, 333, 349, 384, 400, 413, 454, 593, 680, 791, 1123, 1134, 1238, 1256
Mainz 29
Majk 384, 1249
Makó 366, 553, 556, 1102, 1273
Mantova 1242
Máramaros → Máramarossziget
Máramarossziget (Sighetul Marmaţiei, R) 289, 292, 301, 304, 429—430, 436, 576, 1081, 1116

Marengo 448, 1244
Marosvásárhely (Tîrgu Mureş, R) 42, 68, 741—742, 844, 1060, 1080, 1265
Masznikó (Slavošovce, CS) 405, 1354
Mecklenburg 337, 340, 347, 349
Medina 769
Mélykút 41
Mernye 336, 368
Mesztegnyő 528
Mezőberény 822
Mezőhegyes 355
Mezőpetri (Petreşti, R) 205
Miklósvágása (Miklušovce, CS) 408
Milánó 322, 1199, 1241
Miske 459
Miskolc 202, 288, 291, 293, 296, 429, 434, 544, 553, 564, 1080—1081, 1083—1084, 1110, 1255, 1259
Modena 670
Modor (Modra, CS) 292
Módos (Jaša Tomić, J) 377
Mohács 555, 957, 1137
Monok 760
Mór 104, 1235
Moson → Magyaróvár
Moszkva 250, 601, 674, 1253
Munkács (Mukacsevo, SZ) 156—157, 346, 397, 1029, 1191
Murány (Muráň, CS) 238
München 1298
Münchengrätz (Mnichovo Hradiště) 735—736, 749, 1267, 1380

Nádorvölgy 393
Nagybánya (Baia-Mare, R) 423, 1084
Nagycenk 316, 349
Nagydisznód (Heltau, Cisnădie, R) 417—419
Nagyenyed (Aiud, R) 738, 742
Nagykanizsa → Kanizsa
Nagykároly (Carei, R) 202—203, 239, 301, 740—741, 1239, 1284, 1340
Nagykikinda (Kikinda, J) 299, 556
Nagykőrös 180, 306, 358, 365—366, 552, 555—556
Nagylévárd (Velké Leváre, CS) 289
Nagyrőce (Revúca, CS) 378
Nagysurány (Šurany, CS) 400
Nagyszeben (Sibiu, R) 101, 135, 137, 141, 239, 285, 300—301, 303, 315, 322, 417—419, 421, 587, 824, 844, 971, 1148, 1186—1188, 1281
Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare, R) 289, 301, 553, 556
Nagyszlabos (Slavošovce, CS) 405, 1354
Nagyszombat (Trnava, CS) 148—150, 244, 301, 322, 399, 433, 437, 445, 456, 566, 1082, 1112, 1293
Nagyvárad (Oradea, R) 38, 71, 138, 143, 201—202, 206, 239, 288, 293, 296—297, 434, 489, 553, 856, 1021—1022, 1083, 1116, 1272, 1276, 1330
Nahács (Naháč, CS) 150
Nápoly 601, 605, 1199, 1223, 1243, 1257, 1297
Náprád (Năpradea, R) 529
Navarino 1261
Neerwinden 1237
Nemesmagosi 378
Neszmély 276
New York 238, 1324—1325
Nezsider (Neusiedl am See) 305
Nikla 504
Nizza 30
Nógrádverőce 543, 1366

Nyírbátor 596
Nyíregyháza 301, 366, 552, 556
Nyitra (Nitra, CS) 289, 301

Óarad (Arad, R) 297—298, 1118
Óbuda → Budapest
Ochtina (Ochtiná, CS) 1354
Ócsa 202
Ogulin 237
Oláhfalu (Vlahiţa, R) 547—548
Oláhpatak (Vlachovo, CS) 397
Olmütz (Olomouc) 245, 753
Oravica (Oraviţa, R) 289
Orlát (Orlat, R) 283, 421
Orléans 172, 606, 669
Orosháza 310, 441
Orsova (Orşova, R) 91, 312
Oszlány (Oslany, CS) 288
Óvár → Magyaróvár
Ózd 395, 1294

Padova 111, 1234
Paks 104, 240, 291, 305, 1235
Palermo 1223, 1297
Palota → Budapest
Pannonhalma 1102, 1259
Pápa 301, 303, 387, 457, 553, 555, 719, 743, 1081, 1116
Parád 388
Párizs 65, 95, 173, 176. 178, 183, 189, 206, 601—602, 606, 669, 772, 1061, 1216, 1223, 1225—1226, 1236—1239,

1254—1255, 1263, 1298, 1305, 1316, 1325
Parma 670
Pécel 1060
Pécs 81, 100, 288, 291, 293, 296, 363, 377, 388, 395, 398, 402, 407, 444, 458, 547, 555. 565, 1080, 1082, 1113, 1116, 1146, 1252, 1354
Pest → Budapest
Pest-Buda → Budapest
Pétervárad (Petrovaradin — Novi Sad, J) 356
Pettau (Ptuj) 302
Pillnitz 111, 162, 1235
Pinkafő (Pinkafeld, A) 378
Piskolt (Pişcolt, R) 183, 1239
Pográny (Pogranice, CS) 544, 1366
Pohorella (Pohorelá, CS) 395, 397, 1240, 1267
Porto Ré (Kraljevica, J) 240, 253, 260
Pozsega (Požega, J) 100, 109, 547, 791
Pozsony (Bratislava, CS) 37, 56, 59—60, 71, 93. 97 148—149, 152, 182 244—245, 291, 293. 298, 312 315, 322, 363, 375, 400. 430, 433—435, 437, 445, 450, 452, 464, 470, 503, 529, 548, 565—566, 579, 601, 674, 699, 714, 716—718. 727, 738, 740—741, 743—744, 763, 766, 775—776, 785, 792, 796, 811, 815. 822, 895, 898, 901, 929—930, 966, 999—1000. 1083, 1090, 1098, 1110, 1116, 1162, 1164, 1173—1175, 1209, 1217, 1223, 1225—1226, 1247, 1251, 1273, 1288, 1284, 1286, 1293, 1296—1298
Pozsonyvára lja (Bratislava, CS) 298
Prága 222—224. 244. 579. 712, 817, 1117, 1166, 1203, 1224, 1318

Radvány (Radvaň nad Hronom, CS) 380
Raguza (Dubrovnik) 1156
Rajka 384
Rákospalota → Budapest
Rastatt 1243
Ratkó (Ratková, CS) 378
Regéc 337, 357
Regensburg 451—452
Reichenbach 91, 1231—1232, 1253
Reichenberg (Liberec) 223
Resica (Reşiţa, R) 289, 396, 1292
Rimaszombat (Rimavská Sobota, CS) 301
Rivoli 447, 1242
Rohonc (Rechnitz, A) 202, 345, 556
Róma 139—140, 142, 144, 456, 781, 787, 857,. 1100, 1106, 1309
Rovás (Răvăşel, R) 527
Rozsnyó (Rožňava, CS) 292—293, 306, 402, 1083
Rudna (Rudna, R) 819
Ruskberg (Rusca-Montaňa, R) 395
Ruszt (Rust, A) 292, 363, 433, 901

Ság (Šag, CS) 288
Salzburg 450, 454, 614
Sárospatak 180, 202, 310, 337, 357, 384, 457, 1083,1113, 1116, 1146
Sassin → Sasvár
Sasvár (Šaštinké Štraže, CS) 289, 301, 384—386, 413, 1292
Sátoraljaújhely 180, 301, 675, 742, 760, 762, 1264
Schaffhausen 1357
Segesvár (Sighişoara, R) 417—419, 1188
Selmec → Selmecbánya
Selmecbánya (Banská Štiavnica, CS) 222, 238, 292, 408, 433, 575, 593, 822, 850, 1116—1117, 1131, 1174
Siklós 555
Somló 276
Somlyó (Simbul-Silvenici, R) 239
Sopron 238, 244—245, 291, 293. 296—297, 305, 315, 356, 363, 377—378, 391, 400, 407, 430—431, 433, 445, 565, 569, 587, 654, 801. 811, 821, 957, 1082—1083, 1091, 1102, 1142, 1257, 1281, 1295
Sóskút 1256, 1264
Spielberg (Brno) 211, 758
Stettin (Szczecin) 250
Steyr 223
Surányegyer (Palárikovo, CS) 349
Sümeg 504

Szabadka (Subotica, J) 100, 202, 292, 378, 433—434, 547—548, 558, 565, 901, 929, 1080—1083, 1090, 1281, 1283
Szakolca (Skalica, CS) 587
Szalonta (Salonta, R) 356, 801, 1272
Szamosújvár (Gherla. R) 547
Szarvas 366, 429, 527, 555, 680, 809, 822, 1365
Szászka (Sasca Montană, R) 408
Szászsebes (Sebeş, R) 418—419

Szászvár 193, 212
Szászváros (Orăştie, R) 417
Szatmár (Satu Mare, R) 1081
Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 71, 202, 288, 293, 433—434, 440, 556, 566, 1082
Szebeléb (Sebechleby, CS) 527, 1365
Szeben → Nagyszeben
Szécskeresztúr (Zemplínska Teplica, CS) 1264
Szeged 238, 291, 293, 299, 314, 322, 351, 365—366, 377, 433—434, 548, 558, 565, 815, 901, 1079, 1162, 1295
Székesfehérvár 202, 291, 301—302, 377—378, 564—566, 1080—1081, 1083—1084, 1256, 1346
Szekszárd 555, 1096, 1262
Szenic (Senica, CS) 289
Szentendre 291, 564, 1161, 1253
Szentes 306, 310, 552, 556
Szentgrót → Zalaszentgrót
Szentgyörgy (Jur pri Bratislave, CS) 292
Szentpétervár (Leningrád) 944, 1237
Szenttornya 310
Széphalom 504, 623, 1067
Szered (Sered, CS) 245, 1293
Szerednye (Sredneja, SZ) 397
Szigetvár 402
Szikla (Sihla, CS) 388
Sziszek (Sisak, J) 242, 305
Szisztovo 113, 1235
Szolcsány (Solčany, CS) 1265
Szolnok 245, 303, 373, 427, 648, 1295, 1346
Szombathely 184, 555, 588, 1083
Szomolnok (Smolník, CS) 408

Tajna (Tajná, CS) 1102
Taktakenéz 67, 1230
Tállya 428
Tamási 544, 1366
Tarján 769
Tata 337, 384, 391, 407, 452, 454, 553, 555, 768
Telkibánya 402
Temesvár (Timişoara, R) 92, 100, 125—126, 128, 138, 143, 187, 238, 291, 293, 296—297, 300, 312, 314, 377, 387, 405, 433, 445, 547, 553, 561, 1020—1021, 1039, 1051, 1082, 1116, 1160, 1231—1232, 1234, 1292
Teplitz (Teplice) 1253
Terebes (Trebišov, CS) 676, 1264
Tilsit 250
Tinnye 951
Tiszaigar 1366
Titel 448
Tokaj 67, 182
Tokod 407
Tolna 305, 345
Topánfalva (Câmpeni, R) 422
Törökbecse (Novi Bečej, J) 240, 305, 312, 377
Trencsén (Trenčín, CS) 288, 378, 587
Trier 1235
Trieszt (Trieste) 185, 231, 238, 253, 255—258, 265, 282, 298, 300, 302, 312, 319, 323—324, 454, 631, 934, 956
Troppau (Opava) 605, 623, 1257
Tulcea 300
Túrmező → Turopolje (J)
Turopolje 843, 896, 940, 992—994, 997, 1284, 1291, 1294
Tübingen 1058

Újarad (Arad, R) 298
Újhely → Sátoraljaújhely
Újvidék (Novi Sad, J) 238, 301, 304, 312, 314, 378, 434, 1161 (lásd még: Pétervárad)
Ulm 450, 1247
Ungvár (Uzsgorod, SZ) 156, 293, 306, 1029—1030

Ürmény (Mojmírovce, CS) 349

Vác 79, 177, 245, 267, 270, 301—302, 456, 674, 1081, 1293
Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, CS) 301
Vajdahunyad (Hunedoara, R) 328, 576, 1368
Valmy 1237
Várad → Nagyvárad
Varasd (Varaždin, J) 203, 238, 300, 322, 843, 991
Városlőd 402
Várpalota 555
Varsó 185, 250, 1239, 1263—1264
Vasas 407
Velence 448, 450, 1199, 1243
Verbó (Vlašky, CS) 291
Verona 605
Versailles 171, 206
Versec (Vršac, J) 301, 376, 429, 1020—1021

Veszprém 291, 293, 297, 302, 380, 402, 1084
Villach 447
Vinga (Vinga, R) 377
Vízakna (Ocna-Sibiului, R) 576
Vordernberg 222
Vukovár (Vukovar, J) 910, 956—957, 1215—1216, 1225, 1288, 1388

Wagram 243, 454, 1251
Wasseralfingen 393
Waterloo 602, 771, 1254
Wattignies 1238
Witkowitz (Vítkovice-Moravská Ostrava) 222, 244

Zágráb (Zagreb, J) 119, 182, 185, 201, 203, 237—238, 300, 302, 402, 437, 445, 716, 811, 828, 839, 841—842, 896, 940, 991, 1053, 1116, 1150, 1153, 1155—1156, 1213, 1239, 1282, 1285, 1291
Zalaegerszeg 1083
Zalaszentgrót 932, 1290
Zalatna (Zlatna, R) 328, 423, 527, 575—576, 836, 1364, 1368
Zaránd (Zărand, R) 238—239
Zayugróc (Uhrovec, R) 1291
Zengg (Senj, J) 164, 240, 253, 260, 300
Zenta (Senta, J) 288
Zimony (Zemun, J) 238, 240, 242, 306
Znaim (Znojmo) 1251
Zólyom (Zvolen, CS) 322
Zombor (Sombor, J) 288, 292, 301, 304, 378, 433—434, 596, 1083, 1118, 1161—1162
Zurány (Zurndorf, A) 387
Zürich 183

Zsibó (Jibou, R) 337, 354, 357
Zsolna (Žilina, CS) 301

KÉPEK JEGYZÉKE

Abban az esetben, ha egyes képeink nem az eredeti tárgyról vagy képről készültek, illetve ha az eredeti tárgy vagy kép nem volt hozzáférhető, a jegyzékben az őrzőhely megnevezése helyett „Közli:" megjelöléssel annak a forrásnak adatait közöljük, ahonnan végül is az adott illusztrációt átvettük. Amennyiben a jegyzékben egy helység közigazgatási hovatartozására is utalunk, ez mindig az 1790 és 1848 közötti, térképeinken is ábrázolt közigazgatási területi beosztásnak felel meg, és nem az 1848 utáninak.

1. II. József a ravatalon. Czetter Sámuel rézmetszete (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka, Bp., továbbiakban: TKCS)
2. A korona érkezése Budára, 1790. február 24. Anton Tischler rézmetszete Frantz Gelineck rajza után (TKCS)
3. II. Lipót fogadja az országgyűlés küldöttségét, 1790. augusztus 21. Johann Martin Will rézmetszete (TKCS)
4. Magyar nemes pár nemzeti viseletben 1790 körül. Rézmetszet (Országos Széchényi Könyvtár, Bp., továbbiakban: OSZK. Kézirattár, továbbiakban: KT, Quart. Lat. 2662, továbbiakban: Iconismi, IX.)
5. Pest megyei koronaőrző banderista 1790-ben. Színezett rézkarc (Decsy Sámuel, A magyar szent Koronának . . . Historiája. Bétsben, 1792. VI. tábla)
6. Népünnepély a nagykállói megyeháza előtt II. Lipót koronázása alkalmából, 1790. december 5. Berkeny János Sámuel rézmetszete *(Hadi És Más Nevezetes Történetek,* 1790. IV.) („A nevezett képen szemlélteti a vármegye palotája, előtti Biri [helység] Bacchus menetele, két oldalról a ns. zászlóaljnak és a gyalog s lovas formaruhás ns. seregeknek érkezése.")
7. Az uralkodóház tagjai 1791-ben. Die hohe Zusammenkunft am Kaiserhofe. Rézmetszet (TKCS) (A kép közepén Lipót király és Ferenc főherceg trónörökös.)
8. I. Ferenc koronázása Budán 1792. június 6-án: az eskütétel. Sebastian Mansfeld rézmetszete C. Schütz rajza után (TKCS)
9. Szabadkőműves kötény szimbólumokkal 1790 körül (Iparművészeti Múzeum, Bp.)
10. A francia forradalom nemesi mintaképe: Égalité Fülöp huszáregyenruhában. I. R. Smith mezzotintója Josuah Reynolds olajfestménye után (Közli: Acta Historiae Artium XXIV. 325.)
11. Berzeviczy Gergely. Lehnhardt Sámuel rézmetszete *(Tudományos Gyűjtemény,* 1825. X.)

12. Festetics György gróf. Daniel Weiss rézmetszete Kininger rajza után (TKCS)
13. A francia forradalom jakobinus mintaképe: XVI. Lajos lefejezése. Rézmetszet (*Magyar Hírmondó*, 1794)
14. Laczkovics János. Falusy Zsigmond olajfestménye (TKCS)
15. Martinovics Ignác. J.K. vízfestménye (Közli: Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. V. Bp. 1941, továbbiakban: MMT, 16.)
16. Sándor Lipót főherceg, Magyarország nádora. Johann Peter Pichler mezzotintója Joseph Hickel festménye után (TKCS)
17. A magyar jakobinus mozgalom szervezete egykorú rajzon. Johann Henzel rézmetszete (Közli: MMT 316—317.) (Az „a" betűvel jelöltek kiszabadultak; a „b" betű a várfogságra, a „c" a halálra ítélteket jelöli.)
18—23. A magyar jakobinusok pere: tollrajzok és magyarázataik Kazinczy Ferenc *Fogságom naplójának* Toldy Ferenc által készített másolatából (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Ms Tört. 4° 32)
    18. A vádlottak cellái a budai volt ferences kolostorban a földszinten („1. Kazinczy, 2. Verseghy, 8. Szulyovszky 1795 március óta, 10. Szulyovszky december óta márciusig")
    19. A vádlottak cellái az emeleten („17. Szlávy Ioann, 20. Szulyovszky, 21. Vrchovszki, 22. Paul Őz, 23. Prusinszki, 24. Lukács, 25. Rosti Paul, 26. Kopasz")
    20. Az ún. Gárdaház, ahol a vádlottak más csoportját őrizték („1. Szén és Erdélyi annakelőtte Martinovics, 2. Tancsics, Prusinszky, 3. Szuly[ovszky] és F[ranciscus] K[azinczy], az előtt Hajnóczy, 4. Lukács, [Szentjóbi] Szabó, 5. Bacsányi, Brém, 6. Hiergeist, Kopasz, 7. Laczkovits, Vrchovszki, az előtt Szentmarjai, 8. Szlávy Ján[os], Baranyai, 9. Bujanovics, Aszalay, 10. Uza, Ujgyörgyi, 11. Versegi, Rosti, az előtt Sigray, 12. Makk, Juhász, 13. Landerer, 14. Szlávy György, 15. Szmetanovics, az előtt Kaz[inczy] Miklós, 16. Sessionalis szoba")
    21. A tárgyalóterem a volt ferences kolostor ebédlőjében, a bírák helyével („1. Protonotar. Mikos László, 2. Proton. Somogyi János, 3. Vicepalat. Berzeviczy András, 4. Consil. Bay Ferenc, 5. Causarum regalium magister Nyéki Németh János")
    22. A tárgyalóterem az ítéletek egy részének kihirdetésekor
    23. A kivégzés színhelye a Vérmezőn
24. A kivégzés 1795. május 20-án. Ismeretlen (feltehetően szemtanú) vízfestménye (TKCS)
25. A magyar rendi alkotmányosság modellje: Kots István plébános allegóriája 1797-ből. Karacs Ferenc rézmetszete (TKCS)
26. Inszurgens lovastiszt a napóleoni háborúk korából. Karl Beyer színezett rézkarca Bikkessy-Heinbucher József rajza után (A Magyar és Horváth Országi Leg nevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyüjteménie. Béts, 1816. TKCS, továbbiakban: Bikkessy, 34.)
27. A franciák bevonulása Bécsbe 1805. november 13-án. Le Beau rézmetszete Naudet rajza után (Magántulajdon)
28. Huszárok és francia dragonyosok összecsapása (TKCS)
29. Az osztrák császári címer talléron, 1813 (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, Bp., továbbiakban: MNM ÉT)
30. Pozsony bombázása 1809 júniusában (TKCS)
31. Jelenet a győri csatából 1809. június 12-én. Eduard Kaiser litográfiája Josef Franz Kaiser rajza alapján (TKCS)
32. Napóleon kiáltványa a magyarokhoz 1809. május 15-én. Nyomtatvány. Részlet (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. VIII. Bp. 1898. 582—583.)
33. A nagy katonai karrier: vitézvári báró Simonyi József ezredes. Johann Passini

rézmetszete (NAGY PÁL, Vitézvári Báró Simonyi József ... példás élete leírása. Pest, 1819)
34. Olgyay Boldizsár inszurgens kapitány rajtaüt a franciákon Takácsinál (Veszprém vm.) 1809. június 14-én (TKCS)
35. A bécsi kongresszus 1814—1815-ben. Rézmetszet (TKCS) (Középen ül Ferenc császár, jobbján I. Sándor cár, balján III. Frigyes Vilmos porosz király, mellette Wellington herceg, jobb szélen Talleyrand.)
36. Buda kivilágítása az ideérkező szövetséges uralkodók tiszteletére 1814. október 25-én. Petrich András gouache festménye (TKCS)
37. „A fejedelmek egyetértése a népek üdve". Ferenczy István emlékérme a bécsi kongresszus utáni európai békére (MNM ÉT)
38. 100 forintos bankjegy 1796-ból, amikor már 46 millió forint értékű bankjegy volt forgalomban (MNM ÉT)
39. 2 forintos Einlösungsschein („váltócédula"), melyet a bankjegyek értékének egyharmadára való leszállítása után az 1810. februári finánepátens alapján bocsátottak ki (MNM ÉT)
40. 5 forintos „Anticipations Schein" 1815-ből, amelyet (a váltócédulák árfolyamának fenntartásáról is lemondva) 1813-tól sokáig még növekvő mennyiségben bocsátottak ki (MNM ÉT)
41. Jelenet Ferenc király 1817. évi erdélyi utazásából a kolozsvári látogatás 1831-ben emelt emlékművén. Joseph Klieber domborműve. Fénykép (Közli: BALOGH JOLÁN, Kolozsvár műemlékei. Kolozsvár, 1935. 120. sz.)
42. A rendi ellenállás egyik gócpontja: Zemplén vármegye sátoraljaújhelyi székháza. Mühlbeck Károly rajza (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897. 103.)
43. Az országgyűlés épülete Pozsonyban. Fáy Móric fametszete (*Ábrázolt Folyóirat*, továbbiakban: ÁF, 1848. 4. sz.)
44. Felsőbüki Nagy Pál, az országgyűlési ellenzék vezérszónoka. Litográfia Barabás Miklós festménye után (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897. 125.)
45. Gömöri parasztok az 1800-as évekből (LADISLAUS BARTHOLOMAEIDES, Incl ... Comitatus Gömöriensis Notitia. Leutschoviae, 1806—1809. mell.) (Az egyes alakokhoz írott magyarázatok balról jobbra: Balog menti és Rima menti leányok „cseh" ruhában; az alsó részekről való jobbágy [pár]; Balog menti viaszárus; Garam menti juhász; Garam menti jobbágy.)
46. Csaca és Zsolna vidéki (Trencsén vm.) szlovákok (hornyákok) 1810 körül (Bikkessy 24.)
47. Kárpáti hegyilakók 1810 körül (Bikkessy 47.)
48. Gyetvai (Zólyom vm.) szlovákok 1845 körül. Fametszet Georg Eduards Hering rajza után (JOHN PAGET, Hungary and Transylvania. 2. kiad. London, 1850, továbbiakban: PAGET, I. 359.)
49—50. Árva megyei férfiak és asszonyok az 1840-es évek végén. Racskay Miksa olajfestménye (Néprajzi Múzeum, Bp.)
51. Eperjesi szlovákok 1840 körül. Zahradnicek litográfiája J. Alt rajza után (Das pittoreske Österreich. Wien, 1840—1841)
52. Román paraszt és felesége a 18. század végén. Alavoine vízfestménye (OSZK KT Quart. Gall. 110. Divers Costumes d'Autriche, d'Hongrie et de Valachie 1793, továbbiakban: Alavoine, 18.)
53. Fiatal román paraszt Obrazáról (Alsó-Fejér vm.) 1820 körül. Franz Jaschke színezett akvatintája (National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn von Franz Jaschke. Wien, 1821. TKCS, továbbiakban: Jaschke)
54. Fegyveres román határőr 1820 körül (Jaschke)
55. Erdélyi román paraszt Nagyszeben környékéről az 1800-as években. Vinzenz Georg Kininger színezett rézmetszete (Costumes des différentes nations

composant des états héréditaires... Vienne, 1804. TKCS, továbbiakban: Kininger, 26.)
56. Bánsági román parasztok 1820 körül (Jaschke)
57. Román szekeresek 1837 körül. Max Felix von Paur tollrajza (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 741/8, továbbiakban: Paur)
58. Bács megyei szerbek 1837-ben. Színezett acélmetszet *(Regélő,* 1837)
59. Adonyi (Fejér vm.) rácok 1820 körül. Vízfestmény. Részlet (Néprajzi Múzeum, Bp.)
60. Likai horvát szerezsán család 1810 körül (Bikkessy 35.)
61. Szluini horvát határőr 1810 körül (Bikkessy 50.)
62. Kőszeg környéki „vízi" horvát 1810 körül (Bikkessy 70.)
63. Moson megyei horvát 1810 körül. Részlet (Bikkessy 14.)
64. Szlavóniai leány 1820 körül (Jaschke)
65. Ruszin favágó Bocskóról (Ugocsa vm.) 1820 körül (Jaschke)
66. Máramarosi ruszin az 1800-as években (Kininger 22.)
67. Ruszin tutajos Kőrösmezőről (Máramaros vm.) 1820 körül (Jaschke)
68. Bereg megyei ruszin parasztok 1810 körül (Bikkessy 46.)
69. Bánsági sváb asszony a 18. század végén (Iconismi XVI.)
70. Tisza melléki németek 1810 körül (Bikkessy 30.)
71. Nagyszeben környéki szász polgár és felesége az 1800-as években (Kininger 49.)
72. Erdélyi szász polgárnők az 1800-as években (Kininger 27.)
73. Selmeci németek 1845 körül (PAGET I. 460.)
74. Cigánymuzsikus a 18. század végén. Johann Martin Stock rézmetszete az Abbildungen verschiedener Inwohner Ungarns und Siebenbürgens 1. Folge vom jehmahligen Zigeuner c. sorozatból (Iconismi XXIX.)
75. Üstfoltozó vándorcigányok az 1840-es évek legvégén. Színes litográfia (BÁRÓ PRÓNAY GÁBOR, Vázlatok Magyarhon népéletéből. Pest, 1865, továbbiakban: PRÓNAY, V.)
76. Szolnok kamarai polgárváros a tiszai kikötővel, kamarai sóraktárakkal és a híddal. Lehnhardt Sámuel rézmetszete céhlevélen 1823—1824 körül (Damjanich János Múzeum, Szolnok)
77. Újvidék szabad királyi város a Duna partján, vele szemben a pétervároradi vár 1820 körül (Jaschke)
78. Miskolc „szabadalmas koronai város" látképe a 19. század közepén. Johann Poppel acélmetszete Joseph Ludwig Rohbock rajza után (HUNFALVY J.—ROHBOCK L., Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856—1864. II. 193.)
79. Sopron szabad királyi város látképe a 19. század közepén. F. Foltz acélmetszete Joseph Ludwig Rohbock rajza után (Uo. II. 365.)
80. Marosvásárhely főtere a vártemplommal a 19. század közepén. Maximilian Kolb és Knopfmacher acélmetszete Joseph Ludwig Rohbock rajza után (Uo. III. 128.)
81. Magyar fuvarosok 1812-ben. J. A. Klein rézkarca (Közli: MMT 223.)
82. Román szekeresek az 1840-es években. Színes litográfia Weber Henrik rajza után (PRÓNAY XI.)
83. Delizsánsz 1837-ben. Landerer Lajos litográfiája *(Közhasznú Honi Vezér,* 1837)
84. Festetics György gróf balatoni szállítóhajói 1796-ban. Bori Antal rajza (Magyar Országos Levéltár, Bp., továbbiakban: OL, T 3, Tervtár, Festetics család 255.)
85. Fedélzeti részlet gabonáshajóról (burcselláról) 1837-ben (Paur)
86. Az I. Ferenc, az első rendszeresen közlekedő dunai gőzhajó 1832-ben készült rajzon. Mandelbaum litográfiája Varsag (Warschag) Jakab rajza után *(Közhasznú Honi Vezér,* 1832)

87. Az Árpád, az óbudai hajógyár 1835—1836-ban épült első gőzhajója. Modell (Közlekedési Múzeum, Bp.)
88. Útépítés az Al-Dunán Kazán és a Vaskapu között 1833-ban. Mink A. litográfiája (TKCS)
89. Batthyány Tivadar gróf „ár ellen járó" hajója 1790-ben. I. Z. rézmetszete Joseph Antropp rajza után. Részlet (TKCS)
90. Kiss József, a Ferenc csatorna építője. Árnykép (OSZK KT Quart. Germ. 10. Stammbuch des Joseph Kiss, Stifter des Bácser Kanals, továbbiakban: Stammbuch Kiss, fol. 32r)
91. A Lánchíd modellje: az angliai Hammersmith-i lánchíd képe Höschl József litográfiáján *(Fillértár,* 1834. 30. sz.)
92. Széchenyi első vázlatai a Lánchídról naplójában 1832. november 16-án. (Közli: Gróf Széchenyi István naplói. Szerk., bev. Viszota Gyula. IV. Bp. 1934. 352.)
93. A hídépítés előkészületei 1841 telén. Barabás Miklós vízfestménye (Budapesti Történeti Múzeum, továbbiakban: BTM)
94. Az alapkőletétel 1842. augusztus 24-én. Barabás Miklós olajfestménye (TKCS)
95. Építőgépek a hídépítésen. Barabás Miklós tollrajza (BTM)
96. A Pozsony és Szered közötti lóvasút hídja 1840 körül Báhonynál (Pozsony vm.). Mangold Károly litográfiája (TKCS)
97. A Magyar Középponti Vasút pesti indóháza. 1851. júniusi állapot. I. V. Reim rézkarca (Közlekedési Múzeum, Bp.)
98. A Magyar Középponti Vasút által 1846-ban beszerzett „Bóts" nevű személyvonati mozdony és szerkocsija (gyártotta a Wien-Gloggnitzer Maschinenfabrik AG. Wien). Modell (Közlekedési Múzeum, Bp.)
99. Kocsi- és mozdonyszín tervrajza a Magyar Középponti Vasút számára az 1840-es évekből (Közlekedési Múzeum, Bp.)
100. A kereskedelem szimbólumai az 1821—1822-ben épült pesti Wurm-ház homlokzatán. Egykorú famodell Huber József szobráról (BTM)
101. Árva megyei szlovák gyolcskereskedő-vállalkozó szolgáival az 1840-es években. Racskay Miksa olajfestménye (Néprajzi Múzeum, Bp.)
102. Erdélyi gyapjúszállító szekér a 19. század elején. Rézmetszet részlete (Közli: MMT 213.)
103. Zsidó bőrkereskedő 1845-ben. Litográfia (Nagy Ignác, Magyar titkok. Pest, 1844—1845, továbbiakban: Nagy Ignác, 1. füzet)
104. Pest, a magyarországi kereskedelem központja: kereskedőhajók torlódása a pesti rakpartnál 1837-ben. Ignaz Bergmann litográfiája Max Felix von Paur rajza után (BTM)
105. A szegedi vár gabonaraktárrá alakításának utópikus terve 1805-ből. Rézmetszet (Vedres István, A Tiszát a Dunával összvekaptsoló ujj hajókázható tsatorna . . . Szeged, 1805)
106. Eschwig Eduard kassai ékszer- és norinbergi árus üzlete az 1840-es évek végén. Fametszet (ÁF 1848. 9. sz. mell.)
107. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szabadalomlevelének egyik oldala Pest-Buda majdani (már a Lánchidat is ábrázoló) látképével, 1841-ből (Közli: Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841—1941. Száz esztendő emlékei. Bp. 1941)
108. I. Ferenc profilja 20 krajcáros pénzérmén (MNM ÉT)
109. I. Ferenc 3 krajcáros érméje 1792-ből (MNM ÉT)
110. A Kereskedelmi Bank első irodájának 1896-ban rekonstruált képe. Fénykép (Közli: Magyarország az ezredik évben. Szerk. Matlekovits Sándor. VIII. Bp. 1898. 486.)
111. A Kereskedelmi Bank első pénztárládája. Fénykép (Közli: Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841—1941. Száz esztendő emlékei. Bp. 1941)

112. I. Ferenc tallérja 1835-ből (MNM ÉT)
113. A magyar kereskedelem kulcsa: Fiume az 1830-as években. Rézmetszet (*Fillértár*, 1843. 14. sz.)
114. A kor váltópénzeinek teljes sorozata: 1/2 krajcár (1820), 1 krajcár (1803), 3 krajcár. (1799), 6 krajcár (1800), 15 krajcár (1807), 20 krajcár (1792), 30 krajcár (1 forint = 60 krajcár) (MNM ÉT)
115. A debreceni csutoráscéh behívó táblája 1828-ból. Sárgaréz (Déri Múzeum, Debrecen)
116. A debreceni mészároscéh behívó táblája 1843-ból. Sárgaréz (Déri Múzeum, Debrecen)
117. A debreceni szappanoscéh behívó táblája 1791-ből. Olajfestés fatáblán (Déri Múzeum, Debrecen)
118. A debreceni pipakészítőcéh behívó táblája a 19. század közepéről. Sárgaréz (Déri Múzeum, Debrecen)
119. A fazekasipar eszközei és termékei a pápai fazekascéh pecsétjén 1825-ben (Pápai Helytörténeti Múzeum)
120. A veszprémi tobakcéh behívó táblája 1800-ból. Sárgaréz (Bakony Múzeum, Veszprém)
121—123. A szűrposztó-készítés munkafolyamatának ábrázolása a veszprémi csapólegénytársaság ládájának belső fedelén 1834-ből (Bakony Múzeum, Veszprém)
121. A gyapjú kártolása
122. A gyapjú lecsévézése vetőrámán
123. A gyapjú szövése szövőszéken
124. Román asszonyok Mehádia környékéről fonás közben 1810 körül (Bikkessy 59.)
125. „Drótostót" 1810 körül (Bikkessy 14.)
126. Az iparfejlődés klasszikus modelljének allegóriája Möller János *Az európai manufakturáknak . . . művei* c. művének (Pest, 1818) címlapképén. Lehnhardt Sámuel rézmetszete
127. Vasverő hámorok Hámor községben (Borsod vm.) 1848-ban. Fametszet (Központi Kohászati Múzeum, Diósgyőr)
128. Újmassai magaskohó metszet- és alaprajza 1816-ból (Központi Kohászati Múzeum, Diósgyőr)
129. Diósgyőri nyújtó- és fordítóhámor tervrajza 1796-ból (Központi Kohászati Múzeum, Diósgyőr)
130. A borostyánkői (Vas vm.) rézhámor 1827-ben. Lántz József litográfiája (TKCS)
131. A munkácsi vasgyár egy része: hámorok az olvasztókohóval az 1840-es évek legvégén. Fametszet Varsányi János rajza után (Vahot Imre—Kubinyi Ferenc, Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1853—1854, továbbiakban: MEK, III. 116.)
132. Üvegfúvók az 1840-es évek végén. Rézmetszet (Ney Ferenc, Gyermekek könyve képekkel. Pest, 1851, továbbiakban: Ney, 116.)
133. A herendi porcelángyár égése 1843-ban. Festett porcelántányér (Iparművészeti Múzeum, Bp.)
134. Cukorfinomító Pesten a Váci út felső végén 1840-ben. Landerer Lajos litográfiája (*Közhasznú Honi Vezér*, 1840)
135. A gyógyszergyártás és a vegyészet eszközei Dunaiszky Lőrinc allegorikus faszobrain a pesti Gömöry-patika belső díszítéséből, 1813 (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)
136. Hintó rajza a pesti Kölber-féle kocsigyártó manufaktúrából, 1803 (BTM)
137. Sonkaujjú női ruha 1840 körül (Valero?) (Iparművészeti Múzeum, Bp.)
138. Női ruha 1844 körül (Valero?) (Iparművészeti Múzeum, Bp.)
139. A budai Werther-féle „gyárudvar" alaprajza az 1840-es években. Feik J. lavírozott tusrajza (TKCS) (A V alakban táguló két épületszárny

közül a felsőben balról jobbra haladva a következő megjelölésű helyiségek találhatók: *hivatali szoba* — ebből egy szoba nyílik, melynek udvarra nyíló szomszédja az *éléskamra; vörösrézkovácsok; kovácsok; öntöde*, majd egymás mellett az átjáró felé nyílva: *jászénkamra, kőszénkamra, bádogkamra;* az átjáró után következik a *háziszolga lakóhelye*, a *vaskamra*, a *legények hálószobája*, végül az udvar felé nyitott *kocsiszín*. A déli szárnyban ugyanígy balról jobbra haladva: *iroda; ebédlő; konyha; hivatalnoki szoba; sárgarézkovács* és *vaseszter-gályos;* két árnyékszék fülke; *hivatalnoki szoba; kazánkovács;* — az átjáró után következik a két oldalról is nyitott *szín*, az *asztalosműhely*, a *sárgaréz-* és *vas-raktár*, a *padlás/eljáró*, a *gépraktár* és — már a kertre nyílva — a *kerti szoba.)*

140. A budai Schlick-féle vasöntöde képe számla fejlécén 1845-ből. Rézmetszet (BTM)
141. A pesti Hengermalom 1846 körül. Litográfia *(Ország Tükre*, 1863. április 1. 119.)
142. A Csetátyei aranybánya Abrudbánya (Alsó-Fejér vm.) mellett 1820 körül (Jaschke)
143. Gőzszivattyú a selmeci Szélaknán 1815-ben. Rézmetszet (RICHARD BRIGHT, Travels from Vienna through Lower Hungary. Edinburgh, 1818, továbbiakban: BRIGHT, 146.)
144. Körmöcbánya az ezüstolvasztókkal 1815-ben. R. B. rajza után J. Byrons rézmetszete (BRIGHT 168.)
145. Körmöcbányai olvasztó belseje 1845 körül (PAGET I. 397.)
146. A rónaszéki (Máramaros vm.) sóbánya 1820 körül (Jaschke)
147. A Kinga nevű sóakna Szlatinán (Máramaros vm.) az 1840-es évek végén. Rohn Álajos litográfiája Varsányi János rajza után (MEK II. 152.)
148. Ércbánya ábrázolása „türelemüveg"-ben (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Bp.)
149. Bányabejárat fasíneken tolt csillével 1820 körül. Vízfestmény részlete (Stammbuch Kiss, fol. 29v)
150. Faeke Csökölyről (Somogy vm.) (Közli: KÓSA LÁSZLÓ—SZEMERKÉNYI ÁGNES, Apáról Fiúra. Néprajzi Kalauz. Bp. 1973)
151. Pethe Ferenc „Okos kormányú közönséges ekéje", 1817. Karacs Ferenc rézmetszete *(Nemzeti Gazda*, 1817)
152. Zugmayer-féle vaseke, az 1820-as évektől a legismertebb és legelterjedtebb külföldi eketípus Magyarországon. Fénykép (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp.)
153. Szarvtalpú eke, a 19. század 40-es éveinek legelterjedtebb faeketípusa Magyarországon. Fénykép (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)
154. Négy ökörrel szántás ábrázolása a gyulai görög katolikus templom zászlóján (Közli: BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. 183.)
155. 1830 körül épült zabsilótorony Mezőhegyesen (Csanád vm.). Fénykép. Bugár Mészáros Károly gyűjtése
156. 1830 körül épült magtár Mezőhegyesen. Fénykép. Bugár Mészáros Károly gyűjtése
157. A keszthelyi Georgikon magtára 1817—1825 körül készült metszetrajzon (OL T 3, Tervtár, Festetics család 269.)
158. Hajómalmok a Dunán 1803-ban. Gottfried Prixner rézmetszete (Die Stadt Pesth und ihre Gegend. Pesth, 1809)
159. 1840 körül épült szárazmalom Szarvason (Békés vm.) műemléki helyreállítás után. Fénykép (Közli: Békés megyei múzeumok Évkönyve 2.)
160. Mezőhegyesi szárazmalom metszetrajza 1789-ből (Mezőhegyesi Állami Gazdaság. Építészet, Tervtár. Bugár Mészáros Károly gyűjtése)
161. Nyomtatószérű nagybirtokon az 1840-es évek legvégén. Színes litográfia Sterio Károly rajza után (PRÓNAY III.)

162. Nyomtatópajta, magtár és szárazmalom 1840-es években épült együttese Kunszentmiklós (Nagykún kerület) környékéről. Fénykép (Közli: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve 1971—1972)
163. Csikósok Mezőhegyesen 1820 körül (Jaschke)
164. Gulyások a cserénynél az 1840-es évek legvégén. Színes litográfia Sterio Károly rajza után (PRÓNAY IV/B.)
165. Kanász Hont megyében 1810 körül. Részlet (Bikkessy 61.)
166. Alföldi juhász 1845 körül (PAGET I. 497.)
167. Makkoltatás egy dunántúli tölgyerdőben a 19. század első felében. Ismeretlen művész olajfestménye (Helikon Kastélymúzeum, Keszthely)
168. „Összefejés" a máramarosi havasokban a közösen legeltetett nyáj hasznából az egyes gazdára jutó haszon arányának megállapítása végett 1848 körül. Fametszet (ÁF 1848. 43. sz. 342.)
169. Turóci hegyi legeltető juhász 1810 körül (Bikkessy 67.)
170. Szénagyűjtő felső-magyarországi parasztok 1810 körül (Bikkessy 43.)
171. Racionalizált nagybirtok: Koburg herceg vacsi pusztája Pest megyében 1840 körül. Giessendorf Károly litográfiája (MEK II. 84—85.)
172. Racionalizált majorsági udvar terve az 1830-as évekből. Litográfia *(Közhasznú Honi Vezér,* 1837) („a, A' csűr, 50 láb hosszú, 23 láb széles. b.b, A' boglyás hely. c, Lójárás. d.d, Kapuk. e, Istálló, 50 láb hosszú. f, Szalmatartó, 30 láb hosszú. g, Tehénól, 68 láb hosszú. h, Répa-kamara. i, Ól, 20 láb hosszú. k.k, Disznóól. l.l, Ajtók. m, Tehénól, 20 láb hosszú. n.n, Marhajáró, 40 láb hosszú. o, Vizválu. p, Szerszámkamara, 24 láb hosszú. q, Konyha, zöldség'párázására, 16 láb hosszú. r, Krumplikamara. s, Disznóól. t.t, Ajtók. u, Kút. v, Aprómarha és borjúól. w, Szekérszín, 40 láb hosszú. xx, Szekérút")
173. Az 1840-es évek végére kialakult racionalizált nagybirtokközpont térképe: Mezőhegyes. (OSZK Térképtár. Bugár Mészáros Károly gyűjtése)
174. A birtokracionalizálás első lépése: a föld felmérése Lipszky János *Mappa generalis regni Hungariae* c. térképének (Pest, 1806) rézmetszetű szegélyrajzán.
175. Kecskeméti présház kereplővel az 1840-es évek legvégén. Fametszet Varsányi János rajza után (MEK I. 117.)
176. Szüreti mulatság a budai Svábhegyen az 1830-as évek végén. M. Schwindt színezett rézmetszete C. Schwindt rajza után a *Zwölf Monate in Pesth* című lapon (BTM)
177. Szüret Egerben az 1840-es évek legvégén. Fametszet (MEK IV. 72.) (A betűkkel jelölt csoportok: a: szüreti ebéd, cigánybanda; b: kunyhó, főzés; c: a vincellér és a cselédek a juhhúsos kása körül; d: táncoló szedők és puttonyosok; e: tíz mellett pipázó öreg paloc; f: lerakott szedőedények; g: szőlőpásztor; h: szekér, törkölynek való szedőhordóval; i: szedőkád a préssel)
178. Szőlőskunyhó az egri hegyekben az 1840-es évek legvégén. Fametszet (MEK IV. 64.)
179. Kóspallagi (Hont vm.) dohánykertész 1800 körül. Rézmetszet dohánycsomag burkolóján (Iconismi XIII.)
180. Pethe Ferenc. David Weiss rézmetszete Kaergling rajza után *(Tudományos Gyűjtemény,* 1819. IX.)
181. Nagyváthy János. Farkasfalvai Farkas József rézmetszete *(Tudományos Gyűjtemény,* 1824. XII.)
182. Nákó János gróf nagyszentmiklósi (Torontál vm.) mezőgazdasági iskolájának „gazdasági kert"-jére Tessedik Sámuel által készített tervrajz 1801-ből. Rézmetszet *(Zeitschrift von und für Ungarn,* 1802. I. 285.)
183. Falusi nemes téli ruhában 1810 körül (Bikkessy 38.)
184. Két vidéki nemes 1810 körül (Bikkessy 2.)
185. Parasztsorban élő kisnemes az 1840-es évekből Nagy Ignác *Tisztújítás* című

színművének (1843) egy színpadképén (III. felv. 7. jel.). Fuchsthaller Alajos rézmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)
186. Pesti nemesek 1810 körül (Bikkessy 8.)
187. Szlovák kisnemes asszonyok Árvában 1840 körül. Racskay Miksa olajfestménye (Néprajzi Múzeum, Bp.)
188. Rác kisnemes a 18. század végén (Alavoine 14.)
189—190. Horvát nemes házaspár: Sandor Pisačić és felesége 1803-ban. A. Kunz miniatűrje (Krizevci, Gradski Muzej)
191. Jómódú, polgárosult középbirtokos az 1840-es években: Zalabéri Horváth Ferenc arcképe. Kozina Sándor olajfestménye (Magyar Nemzeti Galéria, Bp., továbbiakban: MNG)
192. Győri nemes mátkapár 1842-ben. Vizkelety Imre olajfestménye (MNG)
193. A társadalmi hierarchia csúcsán: Széchényi Ferenc gróf az aranygyapjas rend díszruhájában az 1800-as években. Rohn Alajos litográfiája Johann Ender olajfestménye után (MEK I. 4.)
194. Az udvar vonzásában: a magyar nemes testőrség egy tisztje 1790-ben. Színezett rézkarc (Decsy Sámuel, A magyar szent Koronának ... Historiája. Bétsben, 1792. XXXV. tábla)
195. A csákvári (Fejér vm.) gróf Eszterházy-kastély kerti homlokzata. Fénykép (Közli: Rados Jenő, Magyar kastélyok. Bp. 1939, továbbiakban: Rados, CXXVI.)
196. Apollo temploma a csákvári kastély parkjában, előtte egy kerti ünnepély allegorikus alakjaival 1792-ből. Pietro Rivetti gouache festménye (István Király Múzeum, Székesfehérvár)
197. „Török épület" a csákvári Eszterházy-kastély parkjában 1797-ből. Pietro Rivetti gouache festménye (István Király Múzeum, Székesfehérvár)
198. A szászfenesi (Kolozs vm.) gróf Mikes-kastély 1843-ból. Fénykép. (Közli: Bíró József, Erdélyi kastélyok. Bp. é. n., továbbiakban: Bíró, 98. sz.)
199. Kazinczy tollrajza saját tervezésű széphalmi (Zemplén vm.) kúriájáról, 1806 (Közli: Kazinczy Ferenc levelezése. IV. Bp. 1893. 199.)
200. Az alsódabasi (Pest vm.) Halász-kúria. Fénykép (Közli: Rados CXL.)
201. Az 1830 körül épült bolhási Tallián-kúria Somogy megyében. Fénykép (Közli: Somogy megye műemlékjegyzéke. H. n. 1973. 95.)
202. Kölcsey dolgozószobája Csekén (Szatmár vm.). Karl August Riedel fametszete Varsányi János rajza után (MEK II. 105.)
203. A csicsókeresztúri (Belső-Szolnok vm.) Thorma-udvarház. Fénykép (Közli: Bíró 110. sz.)
204. Kisnemesi ház a 19. század első feléből Abonyban (Pest vm.). Fénykép (Közli: A magyar falu építészete. Bp. 1955, továbbiakban: Magyar falu, 3. sz.)
205. Kisnemesi ház a 19. század első feléből Kővágóőrsön (Zala vm.). Fénykép (Közli: A Balatonvidék népének építészete. Bp. 1936. 100.)
206. A nemesi életmód: „vadászati összejövetel" 1835 körül. Karl Steinle litográfiája (Mindenkori tökélyes erdei és vadászati Kalendárium. Kassa, 1835)
207. Nemes úrfiak játéka a kúria parkjában 1845 körül. Színezett rézmetszet Barabás Miklós rajza után (Döbrentei Gábor, A kis Gyula könyve. 2. kiad. Pest, 1845)
208. A nemesi birtok romlásának kezdete: nemes úr váltót ír alá uzsorásnak. Fáy Móric fametszete (ÁF 1848. 4. sz. 32.)
209. Alföldi magyar paraszt a 18. század végén. Joseph Schaffer színezett rézmetszete (Iconismi XI.)
210. Gulyás Somogy megyéből a 19. század elején. Ponheimer rézmetszete (Samuel Bredetzky, Beyträge zur Topographie ... II. Wien, 1803)
211—212. Székely paraszt és felesége a 18. század végén. Franz Neuhauser vízfestménye (TKCS)
213. Falusi bíró a 18. század végén (Alavoine 15.)

214. Kalotaszegiek az 1840-es évek végén. Fuchsthaller Alajos rézmetszete Klimkovics Ferenc rajza után (MEK II. 135—136.)
215. Bíró, legény fiával és szolgájával Veszprém megyéből 1820 körül (Jaschke)
216. Fejér megyei béres 1848-ban. Fametszet (ÁF 1848. 33. sz. 270.)
217. Pest megyei paraszt és szolgáló 1810 körül (Bikkessy 1.)
218. Szolga és szolgáló a Balaton mellékéről 1810 körül (Bikkessy 12.)
219. Debreceni „köznép" 1837-ben. Kohlmann Károly színezett acélmetszete (*Regélő*, 1837)
220. Rábaközi parasztok 1840-ben. Kohlmann Károly színezett acélmetszete (*Regélő*, 1840)
221. Tehetős jászberényiek 1847-ben. Szerelmey Miklós litográfiája (Magyar hajdan és jelen. Pest, 1847)
222. Kecskemétiek 1845-ben. Leopold Steindrucker színezett acélmetszete (*Életképek*, 1845. II. 821.)
223. Székely népviselet az 1840-es évek legvégén. Rohn Alajos litográfiája Klimkovics Ferenc rajza után (MEK IV. 100.)
224. Alföldi tanya Karcag környékén a 19. század első feléből. Fénykép (Közli: Magyar falu 56. sz.)
225. Putrik Martonvásár (Fejér vm.) környékén 1845 körül (PAGET I. 256.)
226. Paraszтház Szinpetriben (Torna vm.) a 19. század első feléből. Fénykép (Közli: Magyar falu 110. sz.)
227—228. Kerített ház és alaprajza Szalafőről (Vas vm.), 19. század első fele. Fénykép (Közli: BÍRÓ FRIDERIKA, Az Őrség ház- és lakáskultúrája. H. é. n. 38., 40.)
229. Paraszтház és alaprajza Csíkménaságról (Csíkszék), 1830 (Közli: BALASSA IVÁN—ORTUTAY GYULA, Magyar Néprajz. H. é. n. [1979] 177.)
230. Kecskeméti „középrendű" gazda háza az 1840-es évek végén. Karl August Riedel fametszete Varsányi János rajza után (MEK I. 120.)
231. Kecskeméti „középrendű" gazda házának szobabelsője az 1840-es évek végén. Karl August Riedel fametszete Varsányi János rajza után (MEK I. 120.)
232. Kecskeméti „középrendű" gazda házának konyhája az 1840-es évek végén. Karl August Riedel fametszete Varsányi János rajza után (MEK I. 120.)
233. Parasztszoba Pest melletti paraszтházban 1845 körül (PAGET I. 288.)
234. „Téka" borítója 1825-ből. Homoródalmás, Udvarhelyszék (Néprajzi Múzeum, Bp.)
235. „Rengőszék" 1833-ból. Hódmezővásárhely, Csongrád vm. (Néprajzi Múzeum, Bp.)
236. „Szuszék" 1836-ból. Nagybacon, Udvarhelyszék (Közli: Népismereti dolgozatok. Bukarest, 1978. 123.)
237. Ácsolt láda („szökröny") a 19. század első feléből. Markóc, Somogy vm. (Déri Múzeum, Debrecen)
238. Széktámla a 19. század első negyedéből. Tapolcafő, Veszprém vm. (Néprajzi Múzeum, Bp.)
239. Szék 1838-ból. Tiszafüred, Heves vm. (Néprajzi Múzeum, Bp.)
240. Főhivatalban instanciázó parasztok 1820 körül (Stammbuch Kiss, fol. 5r)
241. A zborói (Sáros vm.) Aspremont-uradalom robotjegyei egész gyalognap, fél gyalognap, hosszúfuvaros nap jeleivel, hátlapjukon a grófi család monogramjával (C. A.) (MNM ÉT)
242. Urasági börtön 1815-ben. Rézmetszet (BRIGHT 424.)
243. Megyei börtön: színpadkép Szigligeti *Két pisztoly* c. színművéből, 1844 (II. felv. 17. jel.). Fuchsthaller Alajos acélmetszete (OSZK Színháztörténeti osztály, továbbiakban SZT, KA VIII. 86.)
244. Utcaseprő rab Temesvárott a 18. század utolsó éveiben (Alavoine 19.)
245. Siralomház: színpadkép Szigligeti *A szökött katona* c. színművéből, 1843 (II. felv. 8. jel.). Fuchsthaller Alajos acélmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)

246. Katonafogás: színpadkép Szigligeti *A szökött katona* c. színművéből, 1843 (I. felv. 8. jel.). Fuchsthaller Alajos acélmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)
247. Katonatoborzás 1810 körül. Részlet (Bikkessy 18.)
248. Sorkatona kiképzése 1810 körül. Részlet (Bikkessy 69.)
249. Milfait Ferenc, Sobri Jóska alvezére 1836 körül. Litográfia Bucher Ferenc rajza után (TKCS)
250. A betyár: Angyal Bandi ábrázolása 1805-ből. Színezett rézmetszet (TKCS)
251. Útonállás az 1830-as években. Litográfia (*Fillértár*, 1834. 22. sz.)
252. Akasztófa ábrázolása 1816-ból. Fametszet ponyvanyomtatványon (Zöld Martzi és szeretője nótáji. H. n. 1816)
253. Falusi elöljáróság az 1840-es évek legvégén. Színes litográfia Barabás Miklós színezett tusrajza után (PRÓNAY XIII.)
254. Parasztok a fonókában az 1840-es évek végén. Színezett litográfia (PRÓNAY XIV.)
255. Parasztok a korcsmaasztalnál 1837 körül (Paur)
256. Táncoló parasztok 1810 körül (Bikkessy 48.)
257. Parasztok lakodalomban 1837 körül (Paur)
258—259. Debreceni magyar polgárok az 1830-as évekből: Filkei András és felesége. Ismeretlen olajfestménye (Déri Múzeum, Debrecen)
260—261. Győri német polgárok 1840-ben: W. F. és felesége. J. R. olajfestménye (Magántulajdon)
262—263. Erdélyi városlakók vásárban 1819 körül. Részlet Joseph Landzelli Franz Neuhauser *Vásár Erdély országban* c. rajza után készült színes litográfiájáról (TKCS)
264. Kisvárosi szlovák polgárok Árva megyéből az 1840-es évek végén. Racskay Miksa olajfestménye (Néprajzi Múzeum, Bp.)
265. Pozsonyi kisemberek V. Ferdinánd koronázási ünnepélyén a menet nézői között 1830-ban. Fametszet (TKCS)
266. A polgári család: Prihradny János családja körében az 1820-as években. Czauczik József olajfestménye (Közli: A magyar biedermeier kiállítás képes tárgymutatója. Bp. 1937)
267. Az egykori Mátéffy-ház Kolozsvárott az egykori Majális utcában. Fénykép (Közli: BALOGH JOLÁN, Kolozsvár műemlékei. Kolozsvár, 1935. 126. sz.)
268. Polgárház Debrecenben (Kálvin tér 3.). Épült 1815 körül. Fénykép (Országos Műemléki Felügyelőség Fényképtára, továbbiakban: OMF)
269. Polgári lakóház Sopronban (Színház utca 21.). Épült 1815 körül. Fénykép (OMF)
270. A nagyvárosi bérház: az 1815-ben épült egykori Gyertyánffy-ház Pesten a mai Deák Ferenc tér 6. sz. helyén. Dietrich József terve (Budapest Főváros Levéltára)
271. Szobaberendezés. Joseph Sannatz asztalosinas rajza. Kőszeg, 1821 (Jurisich Miklós Múzeum, Kőszeg)
272. Párnás székek. Mathias Zedermann asztalosinas rajza. Kőszeg, 1811 (Jurisich Miklós Múzeum, Kőszeg)
273. Kihúzós asztal. Martin Miherits asztalosinas rajza. Kőszeg, 1845 (Jurisich Miklós Múzeum, Kőszeg)
274. Írószekrény. Zsabakovszky János asztalosinas rajza. Pécs, 1836 (Baranya megyei Levéltár, Pécs)
275. Jómódú polgárok nyaralói: az 1842-ben Bors József számára (Pollack Mihály terve alapján ?) épült budai „Csendilla" (Budakeszi út 73.). Kelety Gusztáv (?) vízfestménye (BTM) — Az 1843 körül épült Óra-villa a mai Szabadság-hegyen (Diana utca 25/c.). Fénykép (OMF)
276. Polgári otthon Pesten 1845-ben (NAGY IGNÁC 7. füzet)
277. A Váci utcai korzó 1845-ben (NAGY IGNÁC 3. füzet)

278. Jómódú polgárok szórakozóhelyei: az előkelő pesti Redout-kávéház 1837-ben. A *Buda és Pest szabad királyi városoknak tájleírása gróf Vasquez Károly által* c. kőnyomatú térkép (továbbiakban: Vasquez) szegélyrajzáról (BTM) — A Ruszwurm-cukrászda Budán, az 1820-as évek végéről származó berendezésével. Fénykép (Közli: HORVÁTH HENRIK, Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938. CXLVI.)
279. Politizáló polgárok a pesti Rakpiacon 1845-ben (NAGY IGNÁC 10. füzet)
280. Budai polgárőr 1809-ben. Vízfestmény (OL N 24, Regnicolaris Levéltár, Nádori Levéltár, Archivum palatinale Archiducis Josephi. Általános iratok 211. cs.: Buda, No 8.).
281. Fiumei polgárőrök 1809-ben (Uo. 213. cs.: Fluminense)
282. A győri polgárság első osztályának zászlószentelése 1846. június 26-án (Xántus János Múzeum, Győr)
283. Céhbiztos a kontár műhelyében 1845-ben (NAGY IGNÁC 9. füzet)
284. Újságot olvasó pesti polgár az 1840-es években. Weber Henrik olajfestménye (MNG)
285. Polgárfeleség polgári lakás környezetében: Rauscher Vilmosné képmása az 1840-es évekből. Canzi Ágoston olajfestménye (MNG)
286. Polgár családjával a pesti pályaudvaron 1847-ben. Ifj. Vidéky János litográfiája (*Pesti Divatlap*, 1847. 11. sz.)
287. Viseletrajz a *Honművész* 1839. évi folyamából
288—289. Polgár az 1840-es évek végén Scheibel József pesti terézvárosi (Kiskereszt utca) gőzfürdőjében izzadva és zuhanyozás közben. Fametszet. Részlet (MEK II. 43., 44.)
290. Gyógyfürdőzésen: „Fürdőparty" Szliácson (Zólyom vm.) 1845 körül (PAGET I. 373.)
291. A nyilvánosház kapuja, 1837 (Paur)
292. Pesti kispolgár 1845-ben: kiránduláson (NAGY IGNÁC 6. füzet)
293. Pesti kispolgár 1845-ben: tánciskolában (NAGY IGNÁC 4. füzet)
294. Mesterlegény felszabadulólevelének kiállítása 1810 körül. Fametszet ponyvanyomtatványon (Senki Pálnak szabadulólevele. H. é.n.)
295. Pestre érkező mesterlegény az 1840-es évek végén (NEY 108.)
296. Vándorló mesterlegény 1843-ból. Alexander Clarot acélmetszete. Részlet (*Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode*, 1843. mell.)
297. „Magyar bányász" Selmecen 1810 körül (Bikkessy 49.)
298. Dernői (Torna vm.) vasgyári munkások 1845-ben. Döbrentei István vízfestménye (TKCS)
299—300. Munkáslakóházak a diósgyőri vasművekben az 1840-es évekből, 1870 körüli felmérési rajzokon. (Központi Kohászati Múzeum, Diósgyőr) (A szénmérő lakása; Bányavédi és munkáslak. A felmérési rajzok 1870 körül készültek, de ekkor már senki nem emlékezett: mikor is épültek e házak.)
301. Építkezés a pallér távollétében és jelenlétében 1845 körül (NAGY IGNÁC 2. füzet)
302—303. Építőmunkások Pesten 1837-ben (Paur)
304. Nyúlbőrös zsidó ábrázolása az 1800-as évekből: Ábrahám Csokonai *Cultura* c. vígjátékából. Jókay József vízfestménye (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
305. Szegedi zsidó 1793 körül (Alavoine 20.)
306. Lengyel zsidók szekérrel az 1800-as években (Kininger 40.)
307. Zsidó korcsmáros az 1840-es évekből Nagy Ignác *Tisztújítás* c. színművének (1843) színpadképén (II. felv. 6. jel.). Fuchsthaller Alajos rézmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)
308. Szalagot áruló zsidó házaló („Bündeljude") az 1840-es évek legvégéről. Színes litográfia. Részlet (PRÓNAY XVII/A.)
309. Vidéki és városi zsidó az 1840-es években Szigligeti *A zsidó* c. színműve szövegkiadásának címlapképén (Pest, 1849)

310. Nemesi rangra emelt zsidó nagypolgár: Szitányi Ullmann Móric díszmagyarban az 1840-es években (Közli: MIKLÓS IMRE, A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Bp. 1937)
311. Pesti zsidó polgárasszony: Holländer Márkusné 1829-ben. Rombauer János olajfestménye (MNG)
312. A monori hitközség frigyszekrényfüggönye magyar címerrel 1825-ből. Elpusztult (Közli: Ítéljetek! Bp. 1939. 7.)
313. Az 1820—1821-ben épült óbudai klasszicista zsinagóga 1837-ben (Vasquez)
314. Az Aradi Magyar Izraelita Egylet emlékérme 1846-ból (MNM ÉT)
315—316. Szédertál ünnepi lakomajelenettel. Herendi porcelántál a 19. század közepéről (Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény, Bp.)
317. Kaprióriai Wodiáner Sámuel nemesi címere 1839-ből, benne dohánylevelek (OL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Királyi Könyvek. LXVII. 436.)
318. Löw Lipót nagykanizsai, majd pápai rabbi, a kiváló magyar hitszónok. Marastoni József litográfiája (TKCS)
319. Földmérő az 1800-as évekből Lipszky János *Mappa Generalis regni Hungariae* c. térképének (Pest, 1806) rézmetszetű szegélyrajzán.
320. Kishivatalnok az 1830-as években: Virág Ignác kamarai levéltári lajstromozó 1839-ben, 73 éves korában. Színezett tollrajz (OL)
321. Bányatiszt 1810 körül (Bikkessy 40.)
322. Városi orvos az 1830-as években: Cseh-Szombathy József debreceni városi orvosdoktor. Karacs Ferenc rézmetszete Jenny Alajos festménye után (TKCS)
323. Főúri titkár az 1800-as évekből: Firkász, Csokonai *Cultura* c. vígjátékából. Jókay József vízfestménye (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
324. Megyei nemes tisztiorvos az 1840-es évekből Nagy Ignác *Tisztújítás* c. színművének (1843) színpadképén (III. felv. 7. jel.). Fuchsthaller Alajos rézmetszete *(Der Ungar,* 1844. mell.)
325. Nevelő az 1840-es évekből (NEY 82.)
326. A bécsi Burg és környéke az 1820-as években. Vízfestmény (Közli: E. C. CORTI, Vom Kind zum Kaiser. Graz—Salzburg—Wien, 1950. 112—113.)
327. A Burg épületeinek alaprajza és beosztása 1793-ban. Czetter Sámuel rézmetszete *(Hadi És Más Nevezetes Történetek,* 1793. III.) („a, Ezen a részen a 3-ik contignation lakott M. Theresia Királyunk; b, Az Aranyszála; c, A Tanácsszoba, benne egy trónus; d, Itt lakott II. József; e, Itt pedig VI-ik Pius Pápa, mind ketten az 1-sö contignation: most itten a Nápolyi Király és a Királyné lakik; f, Burg-kapu; g, a Controllor folyosó alól; h, i, k, itt körül az 1-sö contignátzión a Fő Hertzegnék laknak, a 2-dikon pedig i betűnél a Király, k-nál a Királyné; l, itt a Státus Cancellária; m. Gr. Rosenberg lakása; n, ezen a részen a Fő Hertzegek laknak, az 1-sö cont. Károly, Leopold, s Jósef, a 2-dikon Ferentz; o, p, ezen a részen a 2-dik cont. Ferentz Fő H. elsö Hitvese lakott, itt lakik most a 2-ik is; q, itt a régi pénzek; r, itt a mesterséges alkotmányok; s, itt az értzek s drága kövek tartattnak; t, az Augustiniánusok temploma")
328. I. Ferenc halála, 1835. március 2. Litográfia F. Wolf rajza után (TKCS)
329. V. Ferdinánd koronázása, 1830. szeptember 28. Fametszet (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897. 217.)
330. Zsófia főhercegné gyermekeivel (a baloldali gyermek Ferenc József). Johann Ender litográfiája (TKCS)
331. I. Ferenc és a gyermek Ferenc József a laxenburgi parkban 1833-ban. Litográfia Peter Fendi olajfestménye után (TKCS)
332. Az abszolutista hatalmak szövetsége: I. Ferenc és I. Miklós cár münchengrätzi találkozója 1833. szeptember 10-én. F. Wolf litográfiája (TKCS)
333. A katolikus egyház: az esztergomi bazilika építése az 1840-es évek végén. Daguerreotypia (Közli: FRANZ HUBMANN, K.u.K. Familienalbum. Wien—München—Zürich—Innsbruck, 1971, Verlag Fritz Molden. 44.)

334. A hadsereg: a Károly-kaszárnya Pesten 1840 körül. Hürlimann akvatintája Joseph Kuwasseg rajza után (TKCS)
335. A Rothschildok: Salomon Meyer von Rothschild, a bécsi Rothschild-ház megalapítója. Litográfia I. Lieder rajza után (Magántulajdon)
336. Bécs másik nagy bankárja: Báró Sina Simon. Rudolf Grimm litográfiája, 1863 (Magyar Mágnások. Pest, 1863)
337. Clemens Metternich herceg államkancellár dolgozószobájában az 1840-es években. Fametszet (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1897. 412.)
338. Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky gróf államminiszter. Faustin Herr litográfiája Johann Ender olajfestménye után (TKCS)
339. Karl Kübeck báró, 1844 és 1848 között az udvari kamara elnöke. Litográfia Joseph Kriehuber rajza után (TKCS)
340. József főherceg, Magyarország nádora. Kohlmann Károly rézmetszete (*Regélő*, 1837)
341. Gróf Reviczky Ádám, 1828 és 1836 között magyar kancellár. Leo Torsch rézmetszete (*Nemzeti Képtár* a *Rajzolatok*hoz, 1836)
342. Gróf Pálffy Fidél, 1836 és 1839 között magyar kancellár. Adam Alexander Ehrenreich rézmetszete Steindrucker rajza után (TKCS)
343. Az alsótábla ülésterme a pozsonyi országházban 1837-ben. A. I. Groitsch rézmetszete (TKCS)
344. A felsőtábla ülésterme a pozsonyi országházban 1836-ban. A. I. Groitsch lavírozott tusrajza vízfestékkel (MNG)
345. Az alsótábla ülésterme az 1843. évi átrendezés után. Blumberger fametszete (ÁF 1848. 3. sz. 20.)
346. Az alsótábla ülésterme új elrendezésének alaprajza. Litográfia (VAHOT IMRE, Országgyűlési Almanach. Pest, 1843) (A, A: ajtók; Hármas vonal: korlát; Kétsoros pontozott vonal: nagy karzat; Háromsoros pontozott vonal: hölgyek karzata; L: lépcső a főrendi hallgatók karzatára; I: a távollevők követeinek 2 padja; H: a hallgatóság padsorai emelvényen; U: az újságíróknak, valamint a nádor és a kancellár megbízottainak helyei az ablakmélyedésekben; K: két kályha; 1: az elnöklő királyi személynök helye; 2: a királyi tábla tagjainak helyei; 3: a két horvát követ, valamint a káptalani követek, prépostok, apátok helyei; G: az országos gyorsíró és segédje íróasztalai; F: a királyi személynök titkárának helye; D: a Dunán inneni és Dunán túli követek helyei; T: a Tiszán inneni és Tiszán túli követek helyei; X: a szlavón vármegyék, Fiume és Buccari követeinek helyei; Y: a partiumi és a szabad kerületi, valamint V: a városi követek helyei)
347. Az erdélyi országgyűlés ülésterme Kolozsvárott 1842-ben. Szathmáry Papp Károly litográfiája (Képtára az Erdélyi Nagyfejedelemség 1842-ben egybegyűlt rendeinek. Kolozsvár, 1842. Címlap)
348—350. Politika megyei szinten: egy tisztújítás menete. Három színpadkép Nagy Ignác *Tisztújítás* c. vígjátékából (1843)
   348. II. felvonás 12. jelenet: A parasztnemesi kortesek „megpuhítása" az alispán jelenlétében. Fuchsthaller Alajos rézmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)
   349. II. felvonás 1. jelenet: A szavazók leitatása a kortestanyán. Vidéky (Kohlmann) Károly rézmetszete Fuchsthaller Alajos rajza után (*Der Ungar*, 1843. mell.)
   350. III. felvonás zárójelenete: A haladó jelölt győz az ármányon. Fuchsthaller Alajos rézmetszete (*Der Ungar*, 1844. mell.)
351. Batthyány Lajos gróf. Franz Eybl litográfiája, 1842 (TKCS)
352. Kossuth Lajos. Franz Eybl litográfiája, 1841 (TKCS)
353. Deák Ferenc. Franz Eybl litográfiája, 1842 (TKCS)
354. Wesselényi Miklós báró. Franz Eybl litográfiája, 1842 (TKCS)

355. Kölcsey Ferenc. Anton Einsle olajfestménye (Magyar Tudományos Akadémia)
356. Klauzál Gábor. Franz Eybl litográfiája, 1842 (TKCS)
357. Beöthy Ödön. Ferenczy István fehér márvány mellszobra, 1835 és 1839 között (Evangélikus Országos Múzeum, Bp.)
358. Kékfestőanyag védegyleti mintával 1843 körül, a csornai Fraszt-féle kékfestőműhely mintái közül (Kékfestő Múzeum, Pápa)
359. Védegyleti bál 1845. november 18-án a budai német színkörben: a résztvevőkön hazai gyártmányú anyagból készült ruhák. Vidéky Károly színezett rézmetszete Medve Imre rajza után *(Pesti Divatlap*, 1846. I.)
360. Nyomott kendő Kossuth Lajos arcképével (BTM)
361. Nyomott kendő József nádor arcképével (Magántulajdon)
362. Széchenyi István gróf 1847-ben. M. Daffinger vízfestménye. Eredetije elpusztult (Közli: Gr. Széchenyi István... vitája Kossuth Lajossal. Szerk., bev. Viszota Gyula. II. Bp. 1930)
363. Az Iparegylet országos iparmű-kiállításainak érmei az 1840-es évekből (MNM ÉT)
364. Szalay László. Barabás Miklós litográfiája, 1847 (TKCS)
365. Eötvös József báró. Josef Kriehuber litográfiája, 1840 (TKCS)
366. Dessewffy Aurél gróf. Franz Eybl litográfiája, 1842 (TKCS)
367. Dessewffy Emil gróf. Grimm Vince litográfiája, 1863 (TKCS)
368. Zsedényi Eduárd. Franz Eybl litográfiája, 1843 (TKCS)
369. Apponyi György gróf, 1844 és 1848 között magyar kancellár. Litográfia (TKCS)
370. Az országgyűlések humora: karikatúra az 1838—1840. évi országgyűlésről. Színezett tollrajz. Eredetije elpusztult (Közli: *Vasárnapi Újság*, 1913. 52. sz.) (A kép magyarázata jobbról balra haladva: Nagy Pál veti a magot, amit Deák a szélnek fúj szét; Marczibányi és Emődy ökrök képében húzzák az ekét; mögöttük Mailáth és Pulszky között Andrássy József igazgatja az eke szarvát; Zsedényi kuvasz kutya alakjában ugatja őket. Aláírás: „Voilà les Cortes d'Hongrie 1839.")
371—372. A polgári nemzetállam szimbóluma: Feszl Frigyes tervei a Pesten építendő országház épületére az 1840-es évek második feléből (OL T 11, Tervtár, Feszl hagyaték No 2 : 11.)
371. Az épület hosszmetszete
372. Az épület homlokzata
373. Magyarok, németek, szlovákok és horvátok a pozsonyi megyeház előtt 1847-ben. Szerelmey Miklós litográfiája (Magyar hajdan és jelen. Pest, 1847)
374. Anton Bernolák (Közli: Slovensko 4., Kultura 1. časť. Bratislava, 1979, továbbiakban: Slovensko, 169.)
375. Ján Hollý (Közli: Slovensko 181.)
376. Juraj Fándly (Közli: Slovensko 169.)
377. Ľudovít Štúr. Ceruzarajz (TKCS)
378. Ján Kollár. Acélmetszet (TKCS)
379. Juraj Palkovič (Közli: Slovensko 174.)
380. Ján Francisci. Peter M. Bohúň színes vízfestménye (Közli: Slovensko 801.)
381. Pavel Josef Šafárik. Jozef Božetech Klemens ceruzarajza (Közli: Slovensko 810.)
382. Magyarok (balra) és szlovákok (jobbra) Érsekújvárott 1837-ben. Kohlmann Károly rézmetszete Nyulassy Lajos rajza után *(Regélő*, 1837)
383. Magyarok, románok és németek egy erdélyi vásáron 1819 körül. Josef Landzelli színes litográfiája Franz Neuhauser *Vásár Erdély országban* című rajza után. Részlet (TKCS)
384. Timotei Cipariu (Közli: Istoria României. Compendiu. Bucureşti, 1974, továbbiakban: Ist. Rom., 352—353 között)
385. Ioan Lemény. Fametszet *(Vasárnapi Újság*, 1863. 34. sz.)

386. Eftimie Murgu (Közli: Ist. Rom. 352—353 között)
387. Gheorghe Şincai (Közölve: uo.)
388. Andrei Şaguna. Petre Mateescu litográfiája, 1851 (TKCS)
389. Tököly Száva (Sava Tekelija). Fametszet (*Vasárnapi Újság*, 1872. 5. sz.)
390. Vuk Štefanović Karadžić (Közli: Istorija Jugoslavije. Beograd, é.n., továbbiakban: Ist. Jugo., 93.)
391. Dositej Obradović. Rézmetszet, Buda, 1818 (TKCS)
392. Jovan Rajić, a történetíró. Rézmetszet, 1794 (Közli: Srpska Stampana Knjiga 18. veka. Katalog. Novisad-Beograd, 1963. 49.)
393. Josip Rajačić. Litográfia Schlossareck rajza után, 1844 (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. Bp. 1898. 81.)
394. Szerb—magyar együttélés egy írói életműben: Vitkovics Mihály (MEK IV. 52—53 között)
395—399. Nemzetiségi és társadalmi választóvonalak a pécsi polgárőrség szervezetében 1809-ben. Vízfestmények (OL N 24, Regnicolaris Levéltár, Nádori Levéltár, Archivum palatinale Archiducis Josephi. Általános iratok 212. cs.: Quinque ecclesiae)
395. Polgárőr a magyar polgári századból (No 3.)
396. Polgárőr a magyar nem polgári századból (No 6.)
397. Polgárőr az illír polgári századból (No 5.)
398. Polgárőr az illír nem polgári századból (No 2.)
399. Polgárőr a német polgári századból (No 4.)
400. Janko Drašković. (Közli: Ist. Jugo. 97.)
401. Ljudevit Gaj. Andreas Staub litográfiája, 1838 (TKCS)
402. Antun Josipović. Matthäus Kern ceruzarajza, 1848 (TKCS)
403. Ivan Kukuljević-Sakčinski (Közli: Ist. Jugo. 97.)
404. Nemzetiségek együttélése a néprajzi munka lapjain az 1840-es évek legvégén: magyarországi népviseletek ábrázolása. Balról jobbra páronként: románok, magyarok, szlovákok, németek. Színes litográfia Weber Henrik rajza után (Prónay XV.)
405. A hagyományos világkép: az egyház végigkíséri az életet. Esketés, keresztelés, temetés. Georg Kmet rajza (1793) a tiszolci (Gömör—Kishont vm.) evangélikus egyház 1711—1817. évi anyakönyvéből. Okresny Archív Radvaň (Közli: Josef Markov, Slowakische Volkskleidung der Vergangenheit. Prag, 1956. 19—21. sz.)
406. Tallherr József tervei a perbáli (Pest vm.) triviális iskolára az 1790-es évekből (OL T 62, Tervtár, Kamarai tervek 511/9.)
407. A szentesi fiúiskola alaprajza 1803 előtt („A Szentesi Refor. Ekklésia Históriájának folytatása Kiss Bálint által" a szentesi református egyházközség levéltárában, 535.) (A kép felső részén húzódó keleti kerítésen „kis ajtó" és „Nagy kapu". Az udvar közepén „csengettyü". A baloldali, 1749-ben emelt épületben fentről lefelé nézve: „Kamra", „oldalház", „Rector háza", pitvar (kemencével), „Rector classisa". A jobboldali, 1750-ben emelt kisebb épületben 2 classis helyisége, közöttük pitvar (kemencével). A középső 1790-ből való épületben balról a „praeceptor háza", jobbról a „conrector classisa". Ezek mögött, egészen a nyugati oldalon [a kép alján] húzódó kerítésig nyúlik el (balról jobbra) „a Rector kertje", „a conrector kertje", „a gyermekek Árnyékszékje".)
408. Tanterem az 1840-es években. Színezett rézmetszet (Ney 66.)
409. Ábécés könyv egy lapja Ty—Zs betűkkel, 1825. Színezett rézmetszet (Döbrentei Gábor, Pali és Minka olvasni tanul. Pest, 1825)
410. A nagyvilág képe az 1830-as évek tankönyvében. Carl Mangold rézmetszete Raff Gy. K. *Természethistória gyermekek számára* c. könyvében (Kassa, 1837)
411. A debreceni református kollégium az 1802. évi tűzvész előtt. Kallós Kálmán

rajza 1871-ből 1802. évi rézmetszet után (Szűcs István, Debrecen város története. II. Debrecen, 1871)

412. A debreceni kollégium épületeinek elhelyezkedése és beosztása az 1802. évi tűzvész előtt. Kallós Kálmán rajza 1871-ből (Uo.) (A kollégiumi épület a rajzon betűkkel jelölt egyes részei: A: torony alatti főbejárat; B: kőfal előlről; C: előudvar; D: tanoda előudvara; E: főbejárat a tanoda belső udvarára; F: lépcső a déli, G: a nyugati, H: az északi, Hh: a keleti emeletre; JJJ: folyosó; K, L: keleti kapu a belső udvarra; M: a contrascriba lakószobája a földszinten; N: seniori lak az emeleten; O: coetus háza; Oo: nagy auditorium; P: kis auditorium; Q az emeleten: könyvtár, mellette kis szoba; Q a földszinten: magtár; RRR: földszinti osztályok; S: a rhetorok, SS: a poeták osztályai; TTT: deákok 46 lakószobája (emeleten és földszinten); U: kóter; az syzv jelű vonalak a leégett régi helyett 1803—1816-ban emelt, ma is álló új épület helyét mutatják.)
413. A piaristák szegedi iskolaépületei a 19. század első felében. Karacs Ferenc rézmetszete Illyés Ágoston rajza után (TKCS)
414. A sárospataki református kollégium régi épülete. Rajz (Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye, Sárospatak)
415. A sárospataki református kollégium 1845-ben felépült új épülete. Fénykép.
416. Tanuló diákok. Madách Imre rajza az 1820-as évekből (Közli: Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei. I. Bp. 1927. 511.)
417. A nagyszebeni jogi fakultás megnyitása 1846. november 2-án. Theodor Glatz rajza (TKCS)
418. A keszthelyi Georgikon épülete a 18. század legvégéről a gyakornokok és a szolgaszemélyzet lakrészeivel. Tervrajz (OL T 3, Tervtár, Festetics család 626.)
419. V. Ferdinánd látogatása a pozsonyi zsidó iskolában 1830-ban. Julius Weissenberg rézmetszete (Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény, Bp.)
420. A pesti egyetem épülete 1830 körül. L. Zechmeyer acélmetszete C. Schwindt rajza után (TKCS)
421. A Teleki-téka Marosvásárhelyt. Fénykép (OMF)
422. A Festetics-kastély könyvtára Keszthelyen. Fénykép (OMF)
423. A Batthyány-könyvtár Gyulafehérvárott. Fénykép (OMF)
424. A sárospataki kollégiumi könyvtár nagyterme. Fénykép (OMF)
425. A pécsi püspöki könyvtár. Fénykép (Közli: Magyar Építészet. Bp. 1954, továbbiakban: M.Ép., 192. sz.)
426. A pannonhalmi bencés könyvtár. Fénykép (Közli: M. Ép. 141. sz.)
427. A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Rudolf von Alt vízfestménye (Szépművészeti Múzeum, Bp.)
428. Hölgy kúria könyvtárszobájában: Rozália Csokonai *Tempefői* c. vígjátékából. Biró Mihály vízfestménye, 1809 (Csurgói Csokonai gimnázium könyvtára)
429. A Müller-féle pesti könyvkereskedés az 1820-as években. Lehnhardt Sámuel színezett rézmetszete Sigmund Perger rajza után (Der neue Jugendführer. Pest, 1820. Címlap)
430. Pyrker János László egri érsek, a képtáralapító. Barabás Miklós olajfestménye (Dobó István Vármúzeum Képtára, Eger)
431. Jankovich Miklós táblabíró, a Nemzeti Múzeum nagy mecénása. Adam Alexander Ehrenreich rézmetszete Theodor Alconière olajfestménye után (TKCS)
432. Veszprém püspöki város levéltári szekrénye 1824-ből. Fénykép (Veszprém megyei Levéltár, Veszprém)
433. A Fejér megyei levéltár dísztermének bútorai az 1810-es évekből. Fénykép (Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár)
434. Batsányi János. Heinrich Friedrich Füger olajfestménye, 1808 (TKCS)
435. Berzsenyi Dániel. Simó Ferenc olajfestménye, 1827 (MNG)

436. Csokonai Vitéz Mihály. Ferenczy István fehér márvány mellszobra (Debrecen: református kollégium gyűjteménye)
437. Lilla állítólagos arcképe. Wilhelm Egger olajfestménye (Déri Múzeum, Debrecen)
438. Kisfaludy Sándor. Simó Ferenc olajfestménye, 1831 (TKCS)
439. Kisfaludy Sándor *Csobáncának* illusztrációja az *Aurora* 1823. évi kötetében. Blaschke János rézmetszete Schärmer Márton rajza után
440. Vörösmarty Mihály. Barabás Miklós vízfestménye (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
441. Vörösmarty *A két szomszédvár* c. művének illusztrációja az *Aurora* 1832. évi kötetében. Michael Hoffmann rézmetszete Clarot rajza után
442. Kazinczy Ferenc. Johann Ender olajfestménye (Magyar Tudományos Akadémia)
443. A *Mondolat* címlapja, 1813. Gottfried Prixner rézmetszete Wándza Mihály rajza után *(Mondolat.* Dicshalom, 1813) (A kép a gúnyiratban Zafyr Cencinek nevezett Kazinczyt szamáron ülve ábrázolja az új stílusra utaló szimbólumokkal: fején koszorú és lepke, szájában tülök, oldalán lant, mögötte gitár, bal kezében a szabadkőművesek háromszögletű jelvénye.)
444. Bajza József. Mahlknecht acélmetszete Barabás Miklós rajza után (TKCS)
445. Jósika Miklós báró. Barabás Miklós litográfiája, 1845 (TKCS)
446. Arany János 1847-ben. Joseph Axmann litográfiája Barabás Miklós rajza után (TKCS)
447. Petőfi Sándor. Daguerreotypia 1847-ből (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
448. A pesti Rondella, a magyar színészet egyik kiindulópontja 1810 körül. Ismeretlen tollrajza (TKCS)
449—451. A vidéki nemesi kúria világának jellegzetes alakjai az 1800-as években Csokonai *Cultura* c. vígjátékában. Jókay József vízfestményei (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
449. Karabuz, a kanász; Pofók, az ispán
450. Lehelfi, „Magyar gavallér" és szolgája
451. Szászlaki, „Németes gavallér" és szolgája
452. A nemesi-polgári színház: az 1805 és 1821 között épült kolozsvári Farkas utcai színház. Rohn Alajos litográfiája Sikó Miklós rajza után (MEK I. 77.)
453. A német polgár színháza: az 1833-ban épült győri színház. Fruhmann Antal rajza (Közli: Borbíró Virgil—Valló István, Győr város építéstörténete. Bp. 1956. 178.)
454. A nemzet színháza: az 1837-ben megnyitott pesti magyar színház. Joseph Kuwasseg akvatintája (BTM)
455. A főúri udvari színház: 1802-ben épült színházterem a galgóci (Nyitra vm.) gróf Erdődy-kastélyban: nézőtér és udvari páholy. Fénykép (Közli: *Vasárnapi Újság*, 1912. 1. sz.)
456. Színpadi jelenet Czakó Zsigmond *Végrendelet* c. drámájából, 1845 (IV. felv. 4. jel.). Tyroler József acélmetszete Barabás Miklós rajza után (OSZK SZT KA XI. 110.)
457. Falusi kovácsműhely udvara (vö. 246. sz. kép) és a pesti Zrínyi kávéház színpadképének terve: Szigligeti vázlata *A Szökött katona* c. színművének rendezéséhez 1843-ból (OSZK SZT)
458. A pesti nyári színkör az 1830-as évek végén. M. Schwindt színezett rézmetszete C. Schwindt rajza után a *Zwölf Monate in Pesth* című lapon (BTM)
459. Cigányzenekar 1810 körül (Bikkessy 56.)
460. Bihary János, „a Magyar Czigányok közt Orpheus". Donát János olajfestménye, 1820 (TKCS)
461. Pálóczi Horváth Ádám, a népdalgyűjtő 1792-ben. G. Mansfeld rézmetszete Bikfalvi Koré Zsigmond rajza után (TKCS)

462. Dudás paraszt Bajnáról (Esztergom vm.) az 1840-es évekből. Színezett litográfia Alexander Clarot rajza után. Részlet (TKCS)
463. Nemes kisasszony a zongoránál az 1800-as években: Petronella és apja, Tisztes, vidéki nemes úr Csokonai *Cultura* c. vígjátékából. Jókay József vízfestménye (Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.)
464. A népi kultúra iránti érdeklődés kezdetei az 1800-as években: Éva a fűtő Szuszmir meséjét hallgatja Csokonai *Tempefői* c. vígjátékában. Biró Mihály vízfestménye, 1809 (Csurgói Csokonai gimnázium könyvtára)
465. Esterházy Miklós herceg klarinétozik. Joseph Fischer rézkarca, 1809 körül (OSZK Zeneműtára)
466. Az *István király-nyitány* hegedűszólamának címlapja Beethoven saját kezű címzésével 1812-ből (OSZK Zeneműtára)
467. Liszt Ferenc. Joseph Kriehuber litográfiája, 1839 (TKCS)
468. Erkel Ferenc. Barabás Miklós litográfiája, 1845 (TKCS)
469. Színpadi jelenet Erkel *Hunyadi László* c. operájából, 1844: A király esküje (II. felv. 2. kép). August Friedrich Walzel színezett litográfiája (OSZK SZT KA X. 123.)
470. Rózsavölgyi Márk halálának allegorikus ábrázolása, 1848. Kühn fametszete I. G. rajza után (ÁF 1848. 10. sz. 73.) (Az ágyon fekvő halott feletti „Magyar zeneművek" feliratú faliszekrényből a kortársakat jelképező házigazda kidobálja és a kályhába veti a kottákat; egyiknek, mely a földön hever, a címlapja is olvasható: „Új magyar nóták Rózsavölgyi Márktól".)
471. Városi dalárda 1845 körül (NAGY IGNÁC 2. füzet)
472—473. A forradalmi építészet hatása: Franz Joseph Engels (meg nem valósult) terve a Festetics család építendő keszthelyi mauzóleumára 1820-ból (OL T 3, Tervtár, Festetics család 655/1—2.)
474—475. Johann Nepomuk Schauff „Magyar Oszloprend"-je 1790-ből. (Theorie der Säulenordnungen samt einer ungarischen Nationalsäulenordnung. Pressburg, 1790. III., IV. tábla) (Az nemzeti jelleget az építészetben is kifejezni törekvő Schauff szerint e nemzeti jelleget leginkább a katonai erények fejezik ki, melyek legújabban II. József török háborújában érvényesültek. Ezért kapják az oszloprendben a fejezetek a huszárcsákó formáját, a lábazatokon pedig a törökre utaló turbánmotívum jelenik meg. A gerendázaton magyar címerek és a huszárruhák díszeinek motívumai szerepelnek.)
476. Klasszicista templom. Péteri, Pest vm. (Zitterbarth Mátyás). Fénykép (Közli: M. Ép. 165. sz.)
477. Klasszicista kastély. Lovasberény, Fejér vm. (Hild József). Fénykép (Közli: M. Ép. 174. sz.)
478. Klasszicista városi palota. Kolozsvár (Carlo Justi). Fénykép (Közli: BALOGH JOLÁN, Kolozsvár műemlékei. Kolozsvár, 1935. 104. sz.)
479. Klasszicista megyeház. Szekszárd (Pollack Mihály). Fénykép (Közli: M. ép. 188. sz.)
480. Pollack Mihály. Thán Mór olajfestménye (TKCS)
481. Hild József. Franz Eybl litográfiája, 1845 (Közli: Budapest Története. III. Bp. 1975. 521.)
482. A korai gotizálás: a pécsi székesegyház átépítése, 1805—1831. Tanulórajz (?) a pécsi normális oskola rajztanításából (Baranya megyei Levéltár, Pécs. Pécs város Levéltára, Normál iskolai iratok)
483. A korai gotizálás: kápolna a gróf Csákyak hotkóci (Szepes vm.) kastélykertjében a 18. század végéről. Részlet Rombauer János olajfestményéből, 1803 (TKCS)
484. Műromok a hotkóci kastélykertben, 18. század vége (TKCS)
485. A kései gotizálás: a bonchidai (Doboka vm.) gróf Bánffy-kastély nyugati szárnya az 1840-es évekből. Fénykép (Közli: Erdélyi tudományos füzetek 75. Cluj, 1935)

486. Az eklektika felé: az ikervári (Vas vm.) gróf Batthyányi-kastély 1847-ből (Ybl Miklós és Pollack Ágoston). Fénykép (Közli: RADOS CLII.)
487. Plasztikai sebészi műtét ábrázolása Lumniczer Sándor *Orvos-sebészi értekezés a képlő sebészetről* című munkájában (Pest, 1844)
488. Balassa József orvosprofesszor tagsági diplomája a Természettudományi Társulattól 1847-ből (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)
489. A nyíregyházi megyei kórház homlokzati és alaprajzi terve 1830-ból (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár. Szabolcs megye Levéltára. Közgyűlési iratok V. A 102/j 78/158. Közli: Szabolcs-Szatmár megyei Helytörténetírás. I—II. Nyíregyháza, 1980)
490. „Kolera rekesz" tervrajza 1831-ből (Közli: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX. Bp. 1897. 235.) (A kép aljában a lezárni szándékolt helységen át vezető utat elzáró, 4 láb magas fakorláttal körülvett és belül kettéosztott „rekesz" látható, melynek alsó udvarába hozzák be a lezárt helységbe küldött élelmiszereket; ezeket a rekesz felső udvarában lévő őrségen át lehet bejuttatni a helységbe. Ebben a felső udvarban vannak a fertőtlenítést célzó füstölők és edények a pénz lemosására. A helységben a fekete ponttal jelölt helyeken álló őrszemek veszik körül és zárják el a világtól a kolerával fertőzött házat.)
491. Bugát Pál orvosprofesszor. Szentgyörgyi János olajfestménye (TKCS)
492. Kitaibel Pál, a botanikus (Közli: GOMBOCZ ENDRE, A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Bp. 1936. 257.)
493. Jedlik Ányos áramváltós villamos „forgony"-a, 1830 (Országos Műszaki Múzeum, Bp.)
494. Jedlik Ányos nyugvó elektromágnes körül forgó villamos „sokszorozó"-ja, 1830 (Országos Műszaki Múzeum, Bp.)
495. Winterl Jakab, 1770—1809-ben a pesti egyetem vegytan professzora. Lántz József litográfiája Erminy rajza után (TKCS)
496. Gáti-féle szögtükör, 1842 (Debreceni református kollégium gyűjteménye)
497. Bolyai Farkas. Thanhoffer Lajos másolata ismeretlen művész olajfestményéről (Magyar Tudományos Akadémia)
498. Vásárhelyi Pál. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
499. Horvát István. Barabás Miklós litográfiája, 1846 (TKCS)
500. Kovachich Márton György. Czetter Sámuel rézmetszete Franz Schmiedhammer olajfestménye után, 1793 (TKCS)
501. Reguly Antal. Tyroler József rézmetszete Barabás Miklós rajza után (TKCS)
502. Kőrösi Csoma Sándor. Schöfft Ágoston litográfiája (TKCS)
503. Ferenczy István terve Mátyás király lovasszobrára 1840-ből (*Regélő*, 1840. 58. sz.)
504. Huber József: Síremlék a kiscelli temetőből, 1832. Elpusztult. Fénykép (Közli: Művészet és felvilágosodás. Szerk. ZÁDOR ANNA—SZABOLCSI HEDVIG. Bp. 1978. 542.)
505. Ferenczy István arcképe 1819—1820 körül. Ismeretlen lavírozott tusrajza (MNG)
506. Kisfaludy Károly: *Éjjeli szélvész*. Olajfestmény (MNG)
507. Id. Markó Károly: *Campagnai táj*. Olajfestmény (MNG)
508. Barabás Miklós: *Önarckép*. Olajfestmény, 1841 (MNG)
509. Kiss Bálint: *Jablonczai Pethes János búcsúja leányától*. Olajfestmény, 1846 (MNG)
510. Zichy Mihály: *Mentőcsónak*. Olajfestmény, 1847 (MNG)
511. Kossuth és Szentkirályi követválasztási menete a pesti Kristóf téren, 1847. október 17. Ismeretlen vízfestménye (BTM)
512. István nádor. Perlaszka Domokos vízfestménye (TKCS)

513. Az 1847—1848. évi országgyűlés megnyitása 1847. november 12-én: István nádor leteszi a nádori esküt. Josef Lanzedelli litográfiája (TKCS)
514. Egykorú karikatúra a „fontolva haladók"-ról. Fáy Móric fametszete (ÁF 1848. 1. sz. 8.)
515—516. A reformellenzék heterogén tábora és a konzervatív főrendek. Medve Imre fametszete (ÁF 1848. 6. sz. 48.)
517. Lajos Fülöp menekülése a Tuileriákból, 1848. február 24. Arnout és Adam litográfiája (Közli: G. Bourgin—M. Terrier, 1848. Éditions „Tel". Paris, 1948. 68. sz.)
518. Az alkotmány kihirdetése Nápolyban, 1848. március 11. Fametszet külföldi lap — feltehetően a *L'Illustration* — fametszete után (ÁF 1848. 11. sz. 84.)
519. Magyarország 1847-ben: a polgár nyakán a nemes, a nemesén a „német". Színezett tollrajz: eredetije elpusztult (Közli: *Vasárnapi Újság*, 1913. 52. sz.)
520. A polgári forradalom előestéjén: az új rend sokaknak félelmetes előérzete: „Midőn a gazdag felmagasztaltatik, szegény könyörög, cigány örül, bölcsész hátat fordít." Fáy Móric fametszete (ÁF 1848. 8. sz. 64.)

TÉRKÉPEK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK

Piacközpontok és vonzáskörzeteik a Magyar Királyságban 1828-ban (Horvátország és a katonai határőrvidék nélkül) (Színes) 288—289 között

Tervezte: Bácskai Vera és Nagy Lajos. A piacközpontokat és vonzáskörzeteiket az 1828. évi összeírás azon, helységenként kitöltött kérdőpontja (Observationes 6.) alapján határoztuk meg, ahol megjelölték azt a piachelyet, ahol a helység lakosai terményeiket értékesíteni, a szükséges árucikkeket beszerezni szokták. A körzethatárok meghatározásához a 19. század második felében fennálló községhatárokat vettük alapul.

Városi funkciójú piacközpontok a Magyar Királyságban 1828-ban (Horvátország és a katonai határőrvidék nélkül) 295

Tervezte: Bácskai Vera és Nagy Lajos. Készült az 1828. évi összeírás alapján; az utakat Lipszky János térképe (Mappa generalis regni Hungariae... Pest, 1806) alapján tüntettük fel.

Az egy pozsonyi mérő vetésterület utáni haszon a Magyar Királyságban 1828-ban (A katonai határőrvidék nélkül) 348

Forrás: Ruzsás Lajos, Magyarország gazdaságtörténete 1790—1848. Pécs, 1974. Doktori értekezés, MTA Kézirattára (továbbiakban: Ruzsás) 102. Az 1828. évi összeírás alapján, az állami adó alá eső jobbágyföldekre számítva.

A szarvasmarha elterjedtsége a Magyar Királyságban 1828-ban (Horvátország és a katonai határőrvidék nélkül) 352

Forrás: Ruzsás 111. Az 1828. évi összeírásban kimutatott jobbágykézen levő, állami adó alá eső haszonállatok számát számosállatértékre számítottuk át, és %-ban fejeztük ki, hogy megyénként ennek az értéknek hány %-a esik szarvasmarhára.

Magyarország ipara az 1840-es években 400—401 között

Forrás: Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka. Egyetemi tankönyv. Szerk. Mérei Gyula—Spira György. Bp. 1961. 328—329.

Európa 1812-ben 448—449 között

Tervezte: Vörös Károly. Az 50 ezer főnél nagyobb városokat Pikler J. Gyula adatai alapján tüntettük fel (A negyven éves Budapest. Pikler J. Gyula, A népesség. *Városi Szemle*, 1913. 859—860.).

A népsűrűség növekedése Magyarországon 1787—1840 (A szab. kir. városok nélkül) 478

Forrás: RUZSÁS 40.

A megművelt terület népsűrűsége Magyarországon 1840 körül 482

Tervezte: Vörös Károly. Készült BÁRÁNDY JÁNOS, Magyarország összes statisztikai átnézete. I—X. tábla. Bécs, 1842—1844. (továbbiakban: BÁRÁNDY) VI. és VIII. tábla [utóbbi újraközölve: BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Bp. 1973. (továbbiakban: BENDA GY.) 30., 527. tábla] alapján; a katonai határőrvidék vonatkozásában a Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1840. Wien, 1843. 99. tábla adatainak felhasználásával.

A jobbágytelki állomány (szántó, rét) viszonya a teljes megművelt földterülethez Magyarországon 1840 körül 518

Tervezte: Vörös Károly. Készült BÁRÁNDY VIII. tábla (újraközölve: BENDA GY. 30., 83., 527. és 537. tábla) alapján.

Európa 1815—1847 608—609 között

Tervezte: Vörös Károly. A közép-itáliai fejedelemségek területcseréit a Großer Historischer Weltatlas. III. Szerk. JOSEF ENGEL. München, é. n. 156. alapján tüntettük fel; a drinápolyi béke értelmében az Al-Dunánál végbement területi változásokat az Istoria României. III. Feudalismul dezvoltat în secolul al XVIIlea şi la începutul secolului al XVIII-lea. Destromârea feudalismului şi formarea relaţiilor capitaliste. Szerk. A. OTETEA ÉS TÁRSAI. Bucureşti, 1964. 929. alapján ábrázoltuk.

A Habsburg-birodalom 1815—1847 610

Tervezte: Pajkossy Gábor. Készült F. FRIED térképe (Wien, Artaria, 1848) és a hivatalos tiszti címtárak (Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Wien, 1815—) alapján. Térképünk a korszak érvényes közigazgatási beosztását tükrözi, a tartományokon, illetve országokon belüli történeti, a rendi szervezetekben meg is őrzött különállásokat Magyarországon kívül nem vettük figyelembe. A tartományok nevét — elhagyva rangjuk jelzését — a fenti forrásmunkák alapján tüntettük fel. A napóleoni háborúk után egyes történeti egységeket: Karintiát, Krajnát, Görzöt, Gradiskát, Isztriát, Triesztet, továbbá Horvátország egy részét és a magyar tengerpartot — melyek 1809 és 1813 között legnagyobbrészt francia igazgatás alatt állottak — Illír Királyság néven szervezték újjá. Metternich elképzelése: egy monarchián belüli délszláv királyság felállítása már a megvalósítás előtt csorbát szenvedett Dalmácia különválasztásával; majd 1822-ben a korábban Magyarországhoz tartozó területeket is elcsatolták Illíriától (ARTHUR G. HAAS, Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1958. 373—398.). A királyságot azonban kezdettől fogva is két külön tartományra bontva igazgatták, Trieszt és Laibach székhellyel. A mindinkább anakronisztikussá váló elnevezés mögött félhivatalosan — így a kötetünkben használt egykorú statisztikákban is — fokozatosan teret hódított a tartományok korábbi történeti (Karintia, Krajna), illetve a valóságos állapotot jobban tükröző — és korszakunk után majd hivatalossá is váló — elnevezése (Küstenland).

A megyék állásfoglalása az önkéntes örökváltság törvénybe iktatása ügyében 1834. szeptember 27. 722

A megyék állásfoglalása az úriszék korlátozása ügyében 1834. október 1. 723

A megyék állásfoglalása a jobbágyok személyi és vagyonbiztonságának megadása ügyében 1834. október 3. 724

A reformokat ellenző és támogató megyék 1834-ben 725

Tervezte: Gergely András. A térképek a kerületi üléseken lezajlott szavazást ábrázolják az Országgyűlési tudósítások alapján (Kossuth Lajos összes munkái. I—V. Országgyűlési tudósítások. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN. III. Bp. 1949. 559., 567., 571.); az utolsó térkép az előző három alapján készült.

Magyarország közigazgatási térképe 1840-ben 856—857 között

Tervezte: Vörös Károly. Térképünkön két különböző jellegű, de egyformán kerület néven említett történeti egységet tüntettünk fel. Ábrázoltuk a Horvátország nélküli Magyar Királyság területén az 1722—1723. évi országgyűlés által, az egyes kerületi táblák területi illetékessége meghatározása végett megállapított négy (dunántúli, Dunán inneni, tiszántúli, Tiszán inneni) kerület határát. A kerületek csak vármegyéket foglaltak magukba. A kötetünkben többször is említett (országgyűlési) kerületi ülés is a 19. század elejéig különálló, ugyanígy tagozódó kerületi ülések egyesüléséből alakult ki, amelyhez már a városok és a kiváltságos kerületek is csatlakoztak. Az ún. kiváltságos kerületek a kollektív privilégiumok gazdagon tagolt rendjében a vármegyék és a városok után, a kiváltságoltság különböző fokán helyezkedtek el. Közigazgatási és adózási szempontból önállóak voltak a Jászkun kerület, a hajdú városok, a magyar tengerpart és a szepesi városok; közülük az első kettő követeket küldött az országgyűlés alsótáblájára, míg a tengerpart kormányzója a felsőtábla tagja volt. A túrmezői kerület Zágráb vármegyéhez tartozott, de saját tisztikara és gyűlése volt, grófja tagja volt az országgyűlés alsótáblájának. A Tiszán inneni koronai kerület és a kikindai kerület határőrvidéki településekből fejlődött ki a 18. század második felében, és a mezővárosok legkedvezőbb helyzetben levő csoportjához hasonló kiváltságokat élvezett. Az erdélyi 1791:I. tc.-ben felsorolt sz. kir. városokon kívül feltüntettük azokat a városokat is, amelyek az erdélyi 1848: II. tc. értelmében két követet küldhettek a magyar népképviseleti országgyűlésre. Bereg vármegyének ebben az időben még nem alakult ki állandó székhelye [FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. Pest, 1847. (továbbiakban: FÉNYES) II. 323.], ezért két megyeszékhelyet tüntettünk fel.

Magyarország etnikai térképe 1840 körül (Színes) 984—985 között

Készült a Magyar Királyság vonatkozásában FÉNYES I. 26—29. az egyes vármegyékre, illetve határőrezredekre közölt nyelvi adatai, Erdély vonatkozásában pedig JOHANN SÖLLNER, Statistik des Großfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt, 1856. 287. vallási adatai alapján. Mindkét munka adatszolgáltatása csakis arra nyújtott lehetőséget, hogy megyénként mutassuk be a népesség nemzetiségi összetételét, ezért térképünk az egyes etnikumok pontos területi elhelyezkedése és a nyelvhatárok tanulmányozására nem alkalmas. Figyelembe véve a horvátok és a szerbek megkülönböztetése kérdésében uralkodó egykorú bizonytalanságot (lásd ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840. Bp. 1960. 301.), megkülönböztetésüknél a vallást vettük alapul (katolikus=horvát, görögkeleti=szerb), ugyancsak FÉNYES alapján (I. 37.). Erdélyben a római katolikusokat, a reformátusokat és az unitáriusokat magyarnak, a görögkeletieket és a görög katolikusokat románnak, míg az evangélikusokat németnek vettük. (Miskolczy Ambrusnak az 1851. évi erdélyi népszámlálással kapcsolatos, folyamatban levő kutatásai igazolják, hogy az eljárás alapjában véve helyes. Valószínű azonban, hogy Erdély középső és északi megyéiben a magyarság számarányát az ott élő katolikus német etnikum rovására legfeljebb 1—2%-kal magasabbnak számítottuk a valóságosnál; ezzel szemben a Szászföld magyar lakosságának — amely 1851-ben Kőhalomszéken és Brassó vidékén jóval 10% felett volt — mintegy fele, evangélikus vallása miatt, térképünkön a német etnikumot növeli.) Beszterce vidéke népességének etnikai összetételét a naszódi határőrezred SÖLLNER által figyelmen kívül hagyott népességének hozzászámításával állapítottuk meg. Forrásaink adatait korrigáltuk Gömör-Kishont vármegye esetében is, ahol Fényes szerint a lakosság 52%-a magyar nemzetiségű. Tekintve, hogy 1773-ban a szlovák többségű Kishont kerület nélküli Gömör lakosságának ILA BÁLINT számításai szerint (Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. 427.) 26—28%-a volt magyar, továbbá, hogy a magyar népesség lélekszáma a későbbi közvetlen adatfelvételen alapuló népszámlálások szerint csak 1880-ban haladta meg a szlovákokét (51%), Fényes adatát valószínűtlennek kell tartanunk; így az időben legközelebb eső, 1851. évi népszámlálásnak a valóságot minden bizonnyal Fényesnél jobban tükröző adatát vettük alapul. Itt jegyezzük meg számos jel utal arra, hogy az 1851. évi népszámlálás adatai alapjában véve Magyarország ekkori valóságos etnikai viszonyait tükrözik; a szükséges kritikai előmunkálatok hiánya miatt azonban kötetünkben ennek adataira nem támaszkodhattunk.

Magyarország közép- és főiskolái 1846-ban 1112—1113 között

Forrás: KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp. [1927] I. 480., 202.

TÁBLÁZATOK

1. A DDSG Bécs felé irányuló áru- és személyforgalma (1835—1847) 242
2. Vasútsűrűség Európában 1850-ben 243
3. A Magyar Királyság külkereskedelme (1819—1828) 252—253
4. A Magyar Királyság külkereskedelmének áruszerkezete (1819—1828) 254—255
5. A Magyar Királyság kereskedelme az örökös tartományokkal (1789—1847) 260
6. A Magyar Királyság kereskedelme az egyes örökös tartományokkal (1819—1846) 264
7. Az egyes örökös tartományok részesedése a Magyar Királyság velük lebonyolított kereskedelméből (1819—1846) 265
8. A Magyar Királyság kereskedelmi forgalma az örökös tartományokkal árucsoportonként (1831—1846) 266
9. A Magyar Királyság gyapjútermelése és -kivitele az örökös tartományokba (1809—1847) 269
10. A gyapjú ára (1828—1847) 269
11. A Magyar Királyság gabonatermelése és -kivitele az örökös tartományokba (1789—1847) 270—271
12. A gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab) átlagárai Magyarországon és az örökös tartományokban (1821—1850) 272
13. A Magyar Királyság becsült állatállománya (1787—1845) 273
14. Az élő állatok átlagárai (1828—1847) 274
15. A Magyar Királyság becsült dohánytermelése és az Abaldo által ugyanott felvásárolt dohány mennyisége (1798—1847) 276
16. A Magyar Királyság becsült bortermelése, -fogyasztása és -kivitele (1807—1847) 277
17. A Magyar Királyság nyers- és félkész vas kivitele az örökös tartományokba (1841—1846) 278
18. A Magyar Királyság vasáru-behozatala az örökös tartományokból (1816—1846) 280
19. Erdély Török Birodalomba irányuló kivitelének szerkezete (1790—1838) 285
20. Erdély Török Birodalomból származó behozatalának szerkezete (1820—1838) 285
21. Erdély és a monarchián kívüli területek kereskedelmi forgalma (1841—1847) 286—287
22. Gömör megye vasüzemei (1832—1835) 394—395
23. Cukortermelés Magyarországon (1839—1842) 399
24. Cukorfogyasztás Magyarországon (1836—1846) 399
25. Az egy lakosra jutó termelési érték a Habsburg-monarchiában 1841-ben 411
26. A teljes ipari termelés értéke a Habsburg-monarchiában 1841-ben 412
27. A teljes ipari termelés értéke iparáganként Magyarországon és a katonai határőrvidéken 1841-ben 412
28. A textilipari tőkés vállalkozások %-os megoszlása települési formánként 1785—1787-ben és 1846-ban 416
29. A gyapjúfeldolgozás mennyisége és értéke 1841-ben 420
30. Erdély vastermelése 1841-ben 421